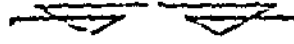
અનુક્રમણિકા.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ સુરત.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું બંધારણ.

(સુરતમાં મળેલી પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે કરેલા સુધારા પ્રમાણે.)

क. ઉદ્દેશ.

અમુક વખતે વિદ્વાન અને વિદ્યારસિક ગુજરાતીઓ એકઠા થઇ ગુજરાતી વાઙ્મયના ઉન્નતિ અને પ્રસાર માટે પ્રયાસ કરે એટલા સારૂ આ પરિષદ યોજવામાં આવી છે.

ख. બેઠક.

૧. પ્રથમની બેઠકમા નક્કી કરેલા શહેરમા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મળશે; એ પ્રમાણે નક્કી ન થયુ હોય અથવા અનિવાર્ય કારણને લીધે નક્કી થયેલા શહેરમા પરિષદ ભરવાનુ ન બને તેમ હોય તો સામાન્ય મંત્રીઓ નક્કી કરશે તે શહેરમા પરિષદ મળશે.

૨. જરૂરના પ્રસગે સામાન્ય મત્રીઓ પરિષદની ખાસ બેઠક મેળવશે.

ग. સામાન્ય મંત્રીઓ.

૧. પરિષદની દરેક બેઠક વખતે પાચ સામાન્ય મત્રીઓ નીમવામાં આવશે. તે એવી રીતે કે આગલા સામાન્ય મત્રીઓમાનો એક બેઠેટથી પોતાનો હોદ્દો છોડે તેની જગાએ નવો મત્રી પરિષદ ઉમેરશે. (હોદ્દો છોડનાર મત્રી ફરીથી નીમવાને લાયક ગણાશે)

૨. પરિષદના સામાન્ય મત્રીઓ પોતાના કાર્ય વ્યવહારનુ દફતર પરિષદના અહેવાલમા અગર બીજી રીતે પ્રગટ કરશે

૩. પરિષદ ભરવાનો અવસર આવે ત્યારે સામાન્ય મત્રીઓ બેઠકના સ્થળના સ્થાનિક પરિષદ મંડળ સાથે મળીને જોઇતી તૈયારી તથા વ્યવસ્થા કરશે

૪ સામાન્ય મત્રીઓ સાત આઠ ખાસ વિષયો પસદ કરી એક એક વિદ્વાનને સોપશે અને બીજા નિબધો વચાય કે ન વચાય, છપાય કે ન છપાય તેનણ્વ એ ખાસ વિષયોપર લખાઈ આવેલા નિબન્ધો પરિષદ્ આગળ વાચવાની અને પરિષદને ખર્ચે છપાવી દરેક નિબન્ધની ૫૦૦) નકલો કર્તાને વેચવા માટે આપવાની વ્યવસ્થા સામાન્ય મત્રીઓ સ્થાનિક પરિષદ મંડળ સાથે મળીને કરશે

घ સ્થાનિક પરિષદ મંડળ.

૧. જે સ્થળમા પરિષદ ભરવાનુ નક્કી કરવામા આવશે ત્યા વખત થયે પરિષદના સામાન્ય મત્રીઓ જાતે જઈ અથવા કાગળ લખી સ્થાનિક વિદ્વાનો અને વિદ્યા રસિકો પાસે સ્થાનિક પરિષદ મડળ નીમાવશે અને પરિષદ ભરવા માટે જોઇતી વ્યવસ્થા તથા તૈયારી કરવાનુ તેમને સોપશે સામાન્ય મત્રીઓ અને પાછલી

પરિષદના પ્રમુખો આ મંડળના સભાસદ ગણાશે. સ્થાનિક પરિષદ મંડળમાં દાખલ થવા સારૂ ઓછામાં ઓછું રૂ.૫)નું લવાજમ પ્રત્યેક સભાસદે આપવું જોઈએ.

૨. આ સ્થાનિક પરિષદ મંડળ પોતાના પ્રમુખ, મંત્રીઓ, ખજાનચી વગેરે નીમશે. અને પરિષદના બંધારણને અનુસરી પોતાના કાર્ય, વ્યવહારોની યોજના કરી તેનો નિર્વાહ કરશે.

૩. પરિષદમાં વાંચવા યોગ્ય લેખો મેળવવા અને અગત્યની ચર્ચા કરાવવા વિષયોની માર્ગદર્શક યાદી, પરિષદના ઉદ્દેશને અનુસરીને પ્રગટ કરશે અને લેખો બેઠકની તારીખ પૂર્વે બે મહિનાપર એકઠા કરશે.

૪. પરિષદની બેઠક કઈ તિથિઓ (તારીખો) પર કરવી તે આ સ્થાનિક પરિષદ મંડળ નક્કી કરશે.

૫. પરિષદની બેઠકની તિથિ (તારીખ) આગમચ સ્થાનિક પરિષદ મંડળે સત્કાર મંડળ નીમશે.

૬. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે કોઇ પણ પ્રકારનું પ્રદર્શન ભરવું સ્થાનિક પરિષદ મંડળને શક્ય લાગે તો તે માટે આ બંધારણને અનુસરી તેહેનાં વ્યવસ્થા, રચના, ખર્ચ, હીસાબ, અહેવાલ છપામણ, નિબંધ છપામણ વગેરે માટે સ્થાનિક પરિષદ મંડળ ગોઠવણ કરશે.

૭. પરિષદના ખર્ચ માટે સ્થાનિક પરિષદ મંડળે એકઠાં કરેલા નાણાંમાંથી પરિષદનો ખર્ચ (જેમાં સામાન્ય મંત્રીઓ અને આગલી પરિષદે નવી નીમેલી કમિટીઓ હસ્તક થતાં કામોના ખર્ચનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે) જતાં જે રકમ ફાજલ રહે તેના ઓછામાં ઓછા પચાસ ટકા પરિષદ ભંડોળમાં સ્થાનિક પરિષદ મંડળ જમે કરાવશે

૮. (અ.) સામાન્ય મંત્રીઓની સલાહથી પરિષદની બેઠકના પ્રમુખની નીમણુંક સ્થાનિક પરિષદ મંડળ ચુંટણી (election) થી કરશે.

(આ.) જરૂર લાગે તો બે ઉપપ્રમુખની નીમણુક પણ એનીજ રીતે સ્થાનિક પરિષદ મંડળ કરશે.

(ઇ.) પરિષદનો કાર્યવ્યવહાર વિભાગથી કરવાનુ યોગ્ય લાગે તો જે જે વિષયોને લઇને વિભાગ પાડવામાં આવ્યા હોય તે તે વિષયોના વિદ્વાનોની વિભાગને અધ્યક્ષ- પદે સ્થાનિક પરિષદ મંડળ નીમણુક કરશે.

૯. પરિષદમા વંચાવા આવેલા લેખોની યોગ્યાયોગ્યતા તપાસવા સ્થાનિક પરિષદ મંડળ વિદ્વાનોની નિરીક્ષક મંડળી નીમશે. કયા નિબંધો સ્વીકારવા અને તેમાંના કયા વાંચવા અને કયા છપાવવા તેનો નિર્ણય નિરીક્ષક મંડળી કરશે.

૧૦. પરિષદ અને તેહેને અંગે યોજાયલી સસ્થાઓના કાર્યક્રમનો અહેવાલ સ્થાનિક પરિષદ મંડળ પ્રગટ કરશે, અને નિયમ ન ૪ મા જણાવેલા ખાસ નિબંધો તથા બીજા નિબંધો આવેલા હોય તેમાંથી નિરીક્ષક મંડળીએ પરિષદને નામે છાપવા યોગ્ય ઠરાવેલા નિબંધોનો સંગ્રહ પણ સ્થાનિક પરિષદ મંડળ પ્રગટ કરશે.

૧૧. પરગામેથી આવતા પરિષદના અભ્યાગતો માટે તેમની પાસેથી અમુક રકમ લઈ તેમને માટે રહેવા જમવાની ગોઠવણ સ્થાનિક પરિષદ મંડળ કરશે.

ચ સભાસદો.

૧. પરિષદની બેઠક વખતે જેઓ રૂ. ૧) એક આપશે તેઓ સભાસદ ગણાશે

૨. સભાસદોની ઉમ્મર ૨૧) થી ઓછી ન હોવી જોઇએ.

૩. સભાસદો નિયમ ઝ ૭ ને અનુસરીને ચર્ચામાં ભાગ લઇ શકશે.

છ. સત્કાર મંડળ.

૧ પરિષદની બેઠકની વ્યવસ્થા કરવા નીમાયલું સ્થાનિક પરિષદ મંડળ જે સ્થળમા પરિષદ મળવાની હોય ત્યાંના વિદ્વાનોનું અને વિદ્યારસિકોનું સત્કાર મંડળ બેઠકની તારીખ પહેલાં નીમશે.

૨. સત્કાર મંડળના સભાસદોની ઉમ્મર એકવીસથી ઓછી ન હોવી જોઇએ.

૩. (અ) રૂ. ૧૦) અથવા તેથી વધારે આપશે તે સત્કાર મંડળના સભાસદો થશે. (આ) સાહિત્ય ક્ષેત્રમા લેખનથી સાક્ષરતા પ્રાપ્ત કરી હોય પણ જેમની પાસે ફી લેવી સ્થાનિક પરિષદ મંડળને યોગ્ય ન લાગે એવા વિદ્વાનોને સત્કાર મંડળના સન્માનિત સભાસદો નીમવામાં આવશે. તેમની સંખ્યા પાંચથી ઓછી નહિ અને સત્કાર મંડળની કુલ સંખ્યાના વીસાંશથી વધારે નહિ રાખવામાં આવે.

૪. સત્કાર મંડળ પોતાના પ્રમુખ ઉપપ્રમુખ નીમશે. સ્થાનિક પરિષદ મંડળના મંત્રીઓ સત્કાર મંડળના મંત્રીઓ થશે

જ. નિરીક્ષકમંડળી.

૧. લેખોની નિરીક્ષા કરી તેના વાચન માટે ક્રમ તથા કાળ નિરીક્ષક મંડળી નક્કી કરશે

૨. લેખોની વિવિધતા અને સંખ્યા એટલી બધી હોય કે પરિષદનો વ્યવહાર વિભાગથી ચલાવવો ઇષ્ટ લાગે તો તેમ કરવા નિરીક્ષક મંડળી સ્થાનિક પરિષદ મંડળને સૂચવશે.

ઝ. વિષય કમિટી. (Subjects Committee)

૧. પરિષદ મંડળ નીચે પ્રમાણે વિષય કમિટીના સભાસદો નીમશે.

(અ) સત્કાર મંડળના પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ અને મંત્રીઓ.

(આ) પરિષદના પ્રમુખ.

(ઇ.) આગલી પરિષદે અમુક અમુક કામ કરવા નીમેલી કમિટીના સભાસદો

(ઈ.) સ્થાનિક નહિ હોય એવા સભાસદોમાંથી એમની કુલ સંખ્યાના વીસાંશ સભાસદો.

(ઉ) સત્કાર મંડળની અને સ્થાનિક સભાસદોની કુલ સંખ્યામાંથી વીસાંશ સભાસદો

(ઊ) સામાન્ય મંત્રીઓ, આગલી બેઠકોના પ્રમુખો, આગલા સત્કાર મંડળના પ્રમુખો અને સ્થાનિક પરિષદ મંડળના પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ અને મંત્રીઓ.

(ઋ) સત્કાર મંડળના પ્રમુખ, પરિષદના પ્રમુખ તથા સામાન્ય મંત્રીઓને યોગ્ય લાગે તેવા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો

(ૠ) વિભાગવાર કામ લેવાનું નક્કી થયું હોય તો વિભાગોના અધ્યક્ષો.

૨. પરિષદની બેઠકના પ્રમુખ તે વિષય કમિટીના પ્રમુખ રહેશે.

૩ આ કમિટીનો કાર્ય વ્યવહાર અપ્રસિદ્ધ રહેશે.

૪. ફક્ત આ કમિટીએ નિર્ણીત કરેલા ઠરાવો પરિષદમાં રજુ કરવામાં આવશે. અને પરિષદમાં નિર્ણીત કરેલા ગણાશે. પરિષદના શ્રોતાઓમાંથી મત લેવામાં આવશે નહિ.

૫. પરિષદના વ્યવહારનો કાર્યક્રમ આ કમિટી નક્કી કરશે, અને તેનો નિર્વાહ કરવા ચાર દિવસથી વધારે સમય નહિ રાખે.

૬. સામાન્ય મંત્રીઓની, પરિષદ ભંડોળ કમિટીની, અને પરિષદ પુસ્તકાલય કમિટીની નીમણુંક આ કમિટી કરશે અને રીતસરના ઠરાવો નક્કી કરી પરિષદમાં રજુ કરાવશે.

૭. કયા વિષયોની ચર્ચા કરવી અને કયા ઠરાવ રજુ કરવા તે વિષય કમિટી નક્કી કરશે. ચર્ચામાં કોણ ભાગ લેશે અને ઠરાવોને કોણ રજુ કરશે તથા ટેકો આપશે તે પણ આ કમિટી નક્કી કરશે. પરિષદની બેઠક દરમ્યાન આ બાબતમાં પ્રમુખ ઘટતા ફેરફાર કરી શકશે.

ટ પરિષદ ભંડોળ ફંડ અને પરિષદ ભંડોળ કમિટી.

૧. પરિષદના ઉદ્દેશોના નિર્વાહ માટે તેમજ સામાન્ય મંત્રીઓ અને કમિટીઓને સોંપેલાં કામો કરવા માટે આ પરિષદ ભંડોળ સ્થાપવામાં આવે છે.

૨. જ્યાં બેઠક ભરાય ત્યાંનું સ્થાનિક પરિષદ મંડળ આ ફંડમાં રૂ. ૨૫૦) અઢીસો અથવા તેથી વધારે રકમ બે પરિષદ વચ્ચેના અંતરાયના ચાલુ પરચુરણ ખર્ચ માટે આપશે.

૩ અહેવાલ અને લેખ સંગ્રહોની નકલો વેચાવાથી ઉપજતા ચોખ્ખા વધારાના નાણાના તથા બેઠક ભરવા કરેલા ફાળામાંથી ખર્ચ જતા, ફાજલ રકમ રહે, તેની કુલ રકમના ઓછામાં ઓછા પચાસ ટકા આ ફંડમાં સ્થાનિક પરિષદ મંડળ જમે કરાવશે.

૪. પરિષદ ભંડોળ કમિટીને જ્યારે જરૂર લાગે ત્યારે જાહેર ઉઘરાણાથી આ ફંડ વધારશે.

૫. પરિષદભંડોળ કમિટી દર વર્ષે પોતાના કામકાજના રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરશે અને તેમાં પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓએ ઓડિટ કરેલો ઉપજ ખર્ચનો હિસાબ પુરેપુરી વિગત સાથે છાપશે.

૬. પરિષદ ભંડોળ કમિટી પોતાના મંત્રી અને ખજાનચીની નીમણુક કરશે.

ઠ. પરિષદ પુસ્તકાલય કમિટી.

૧. પરિષદ પુસ્તકાલયના રક્ષણ અને વિવૃદ્ધિ માટે વિષય કમિટી દ્વારા પરિષદ ૯ સભાસદોની કમિટી નીમશે.

   ૧. પ્રમુખ–પરિષદ પુસ્તકાલય જ્યાં સુધી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીને હવાલે રાખવુ પડે ત્યાં સુધી એ સોસાઇટીના આનરરી સેક્રેટરી આ કમિટીના પ્રમુખ રહે.

   ૨. ખજાનચી–પરિષદ ભંડોળ ફંડના ખજાનચી તે આ કમિટીના સભાસદ ગણાય.

   ૩. પરિષદના પાંચ સામાન્ય મંત્રીઓ.

   ૪. બીજા સભાસદો.

૨. કોરમ, મળવાનું સ્થાન, મંત્રી, ઉપનિયમો વગેરે કમિટી પોતે નક્કી કરશે.

૩. ખજાનચી પુસ્તકાલય કમિટીનું જુદું ખાતું રાખી કમિટીના આવક ખર્ચનો હિસાબ એમના અને મંત્રીના બન્નેના દફતરે અલાહિદો રાખી પરિષદના અહેવાલમાં પ્રગટ કરશે.

૬ કાર્યક્રમ.

૧. પરિષદના પ્રમુખની ચુંટણી જાહેર પસંદગીથી બેઠક દરમ્યાન થશે નહિ. સ્થાનિક પરિષદ મંડળે સામાન્ય મંત્રીઓની સલાહથી કરેલી નીમણુંક મંજુર રહેશે.

૨. વિષય કમિટીએ ઘડેલા કાર્યક્રમ પ્રમાણે બેઠકનો વ્યવહાર ચાલશે. પરિષદના પ્રમુખને યોગ્ય લાગે તેવો ફેરફાર કાર્યક્રમમાં બેઠક દરમ્યાન તે કરી શકશે.

૩. કાર્યક્રમનું માર્ગ દર્શક રૂપ આવું રહેશે.

(અ) મંગળ આશીર્વાદ.

(આ) સત્કાર મંડળના પ્રમુખનું ભાષણ.

(ઇ) અભિનંદક તારો અને પત્રો આવ્યા હોય તેનું વાંચન.

(ઈ) પ્રમુખાસને બીરાજવા પ્રમુખને કરવાની વિનંતિ.

(ઉ) પ્રમુખનું ભાષણ.

(ઊ) લેખોનું વાંચન.

(ઋ) ચર્ચા અને ઠરાવો.

ટીપઃ—આગલી બેઠકમાં નિર્ણય માટે નીમાયલી કમિટીના રીપોર્ટ વિશે ચર્ચા અને ઠરાવો આ સાથે થશે.

(ૠ) પ્રમુખનો ઉપકાર બતાવનારી અને એવા બીજા આવસ્યક ઉપકારો વિશેની દરખાસ્તો.

(લૃ) વિસર્જન કાળની શુભેચ્છાઓ.

૪. પરિષદનો કાર્યવ્યવહાર વિભાગવાર કરવામાં આવે તો વિભાગનો કાર્યક્રમ ઉપરના ધોરણે ઘડાશે. જરૂર લાગે તો વિભાગોમાં દરેક લેખ પછી ચર્ચા કરવા દેવામાં આવશે. ચર્ચા કરનારાઓએ પોતાનાં નામ વિભાગના અધ્યક્ષને અગાઉથી જણાવવાં પડશે.

૭ સામાન્ય.

૧ આ નિયમો પ્રમાણે મળનારી સભામાં પ્રમુખની ગેરહાજરી દરમ્યાન જ્યાં ઉપ-પ્રમુખ હશે ત્યાં તે પ્રમુખસ્થાને બેસશે અને ઉપપ્રમુખ નહિ હોય અથવા ગેર-હાજર હશે ત્યારે સભા પોતામાંથી એકને પ્રમુખ નીમશે.

૨ દરેક સભામાં બહુમતે નિર્ણય થશે અને સરખા મત હશે ત્યાં પ્રમુખનો એક વધુ મત ગણાશે.

૩. વર્ષની ગણત્રી જાન્યુઆરીથી ડીસેમ્બર લગી ગણાશે

૪ દરેક અહેવાલની શરૂઆતમાં પરિષદનું બંધારણ છપાશે.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ.

પરિષદને લગતી સ્થાનિક પ્રવૃત્તિ.*

સુરતના આગેવાન શહેરીઓની વિનંતિપરથી સુરતના વતનીઓની એક જાહેરસભા સ્ટેશન રોડ ઉપર પાટીદાર પરિષદના મંડપમાં રવિવાર તા૦ ૧૭ મી મે સન ૧૯૧૪ને રોજ સાંજે સાડાપાંચ વાગે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની પાંચમી બેઠક સુરતમાં ભરવા સંબંધે વિચાર કરવા મળી હતી.

સુરત મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ રા૦ ઠાકોરરામ કપિલરામ મહેતા. બી. એ. એલ એલ બી. એ પ્રારંભમાં સંમેલનનો ઉદ્દેશ કહી બતાવી સાહિત્ય તરફ પોતાની ફરજ અદા કરવા તત્પર થવા સુરતના નાગરિકોને આગ્રહ કર્યો હતો. ત્યારબાદ વડોદરાના અમાત્ય રા૦ બા૦ મનુભાઇ નંદશંકર મહેતા, એમ. એ. એલ એલ. બી. એ. સુરતના પ્રતિષ્ઠિત શહેરી અને લેખક રા૦ રા૦ મધુવચ્છરામ બળવચ્છરામ હોરાને પ્રમુખસ્થાન આપવાની દરખાસ્ત કરી હતી. તેને વકીલ મગનલાલ ભુખણદાસ શેઠ, બી. એ. એલ એલ. બી. તરફથી અનુમોદન મળતાં રા૦ રા૦ મધુવચ્છરામે પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું. એમણે કેટલીક ઐતિહાસિક હકિકત રજુ કરી બતાવ્યું હતું કે અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપના પછી સાહિત્યની ઉન્નતિ કરનારાં છાપખાનાં, પુસ્તકાલય, નિશાળ આદિ સાધનોનાં બીજ સુરતમાંજ પહેલાં રોપાયાં હતાં. ત્યારબાદ સાહિત્ય પરિષદના સામાન્ય મંત્રી પ્રોફેસર આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ, અને પ્રોફેસર બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર એમણે સાહિત્ય પરિષદના ઉદ્દેશ અને સુરતમાં ભરવાની યોગ્યતા વિષે ઘણું અસરકારક વિવેચન કર્યું હતું, જેને પંડિત લાલને મધુર ભાષામાં અનુમોદન આપ્યું હતું. પછી રા. બા., કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી બી. એ. એમણે નીચે પ્રમાણે પહેલો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો—"સુરત શહેરની આ જાહેર સભા પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને સુરત મુકામે ઇ. સ. ૧૯૧૫ માં જે સમય અનુકૂળ જણાય તે સમયે નિમંત્રણ કરવાનું ઠરાવે છે. આ ઠરાવના સંબંધમાં બોલતાં એમણે પારિતોષિક આપી નિબંધો લખાવવાની વ્યવહાર સૂચના કરી હતી. આ દરખાસ્તને રા. ઇશ્વરલાલ પ્રાણલાલ ખાનસાહેબે અનુમોદન આપ્યું હતું.

રા. રા. વિનાયક નંદશંકર મહેતા બી. એ.; આઇ. સી. એસ. બારિસ્ટર–એટ–લૉ એ બીજો ઠરાવ રજુ કર્યો કે—"આ સભા નીચેના ગૃહસ્થોનું કારોબારી મંડળ નીમી તેમને પોતાની સંખ્યા વધારવાની, પોતાના અધિકારીઓની જગ્યા ખાલી પડે તે પુરવાની તથા પરિષદનો સમય નક્કી કરી તેના ઉદ્દેશો પાર પાડવા માટે જે કાંઇ કાર્ય કરવાં પડે તે સઘળાં કરવાની સત્તા આપે છે. પ્રમુખ,–રા૦ રા૦ મધુવચ્છરામ બલવચ્છરામ હોરા, ઉપપ્રમુખ–રા૦ બા૦ કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી, બી. એ. તથા રા૦ રા૦ ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી; મંત્રીઓ–રા૦ રા૦ *ચુનીલાલ માણેકલાલ ગાંધી, બી. એ. એલ. એલ. બી., +મી૦ મંચેરશાહ પાલનજી કેકોબાદ,

---

* પરિશિષ્ટ ચ. (૧)

* એમણે પાછળથી રાજીનામું આપ્યું હતું.

\+ આ ગૃહસ્થ નાદુરસ્ત તબીયતને લીધે મંત્રી તરીકે કામ કરી શક્યા ન હતા.

અને રા૦ રા૦ મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા, બી. એ., ઉપમંત્રીઓ-રા૦ રા૦ વીરબળરામ હ. મહેતા તથા રા૦ ×નર્મદાશંકર હ. પંડ્યા તે ઉપરાંત મંડળના બીજા ગૃહસ્થોનાં નામ વાંચી સંભળાવ્યાં હતાં. ડાક્ટર ઈશ્વરલાલે આ દરખાસ્તને ટેકો આપ્યો હતો.

ત્રીજો ઠરાવ -રા૦ રા૦ કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા, બી. એ. એમણે રા૦ રા૦ મોહનલાલ પાર્વતિશંકર દવે એમ. એ. એલ એલ. બી. ના અનુમોદન સાથે રજુ કર્યો હતો કે— "રૂા. ૩, અથવા વધારે રકમ આપનાર સદ્‌ગૃહસ્થ આપવા સનારી કારોબારી મંડળના સભાસદો થઈ શકશે."

પાટીદાર પરિષદનો મંડપ વાપરવા આપવા માટે ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત રા૦ રા૦ વીરભળરામ હરીસુખરામ મહેતાએ મુકી હતી. અને તેને રા૦ મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસે સમર્થન આપ્યું હતું.

રા૦ રા૦ નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીએ સભાનો કાર્યક્રમ કુશળતાથી ચલાવવા માટે પ્રમુખનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત મુકી હતી, જેને રા૦ રા૦ ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતાએ ટેકો આપ્યો હતો.

આ બધા ઠરાવો સર્વાનુમતે પસાર થયા હતા.

વિસર્જન પૂર્વે પ્રમુખે એક અતિ મંગળ વાત સભાને નિવેદન કરી હતી કે સુરતમાં મળનારી પાંચમી પરિષદને માટે ગ્રીલેખકો તરફથી જે નિબંધો આવે તેમાંથી જેનો નિબંધ ઉત્તમ ગણાશે, તેને પાંચ તોલા સુવર્ણનું પારિતોષિક આપવા પોતાની ઇચ્છા છે એવો સૌભાગ્યવંતા રમાબાઇ પટ્ટણી તરફથી પત્ર મળ્યો છે.

આ સમારંભનો વિજય ઇચ્છનાર પત્રો, દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇ, દિ. બ. રણછોડભાઇ ઉદયરામ, રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, રા૦ તનસુખરામ મનસુખરામ, રા૦ માધવરામ હરિનારાયણ વ્યાસ, વગેરે વિદ્વાનો તરફથી આવ્યા હતા.

કારોબારી મંડળ.

તા. ૨૪-૫-૧૯૧૪ને રોજ કારોબારી મંડળની એક સભા રા. રા. ગુલાબદાસ ભાઇદાસ કન્યાશાળાના મકાનમાં રા રા મધુવનરામ બળવન્તરામ દેસાઇના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જે પ્રસંગે નીચેના ઠરાવો સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યા હતા—

(૧) રા. રા. *કૃષ્ણલાલ સુરજલાલ વકીલ, બી એ. અને રા. રા. + મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે એમ. એ. એલ એલ બી. ને મંત્રીપદે નીમવામાં આવે છે.

(૨) પાંચમી પરિષદના ઉદ્દેશો પાર પાડવા સારૂ હાલને માટે નીચે લખેલી કમિટીઓ નીમવામાં આવે છે.

(૧) ભંડોળ કમિટી.
(૨) નિબંધ કમિટી.
(૩) પ્રદર્શન કમિટી.

× કેટલીક અડચણને લીધે આ ગૃહસ્થ કામ કરી શક્યા ન હતા.

* આ ગૃહસ્થની સુરતમાંથી બદલી થવાથી પાછળથી કામ કરી શક્યા ન હતા

+ એમણે પાછળથી રાજીનામું આપ્યું હતું.

આ કમિટીઓ પોતપોતાના અધિકારીઓ નીમી લેશે અને આ કમિટીઓને પોતાના સભાસદોની સંખ્યામાં વધારો કરવાની સત્તા છે.

ભંડોળ કમિટી પોતાના કાર્યનો રિપોર્ટ દર બબ્બે મહિને કારોબારી મંડળને મોકલશે.

નિબંધ કમિટી વિષયોની યાદી તૈયાર કરશે, અને પારિતોષિકોને માટે વિષયો તથા પારિતોષિકોની સંખ્યા અને શરતો નક્કી કરી કારોબારી મંડળને વિદિત કરશે. આ કમિટી પોતાનો રિપોર્ટ એક માસની અંદર કરશે.

પ્રદર્શન કમિટી ચિત્રો અને જુના લેખોનું પ્રદર્શન કરવા વ્યવસ્થા કરશે.

નીચે લખેલી કમિટીઓમાં નીચે લખેલા સદ્‌ગૃહસ્થોને નીમવામાં આવે છે.

ભંડોળ કમીટી.

(૧) સરદાર ઇશ્વરદાસ જગજીવનદાસ સ્ટોર.
(૨) રા. મધુવન્ચ્છરામ બળવન્ચ્છરામ હોરા.
(૩) રા. ઠાકોરરામ કપિલરામ મહેતા.
(૪) ખા. બા. બમનજી એદલજી મોદી.
(૫) રા. ગુલાબદાસ ભાઇદાસ વકીલ.
(૬) રા. લલિતાશંકર લાલશંકર વ્યાસ.
(૭) રા. રણજીતરામ કાળાભાઇ,
(૮) રા. પ્રસન્નવદન મોટાભાઇ દેસાઇ.
(૯) રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજી.
(૧૦) રા. અમૃતલાલ બળદેવદાસ હિંગોળકવાળા.
(૧૧) રા. પ્રાણલાલ અમેરામ પ્રારનેરીઆ.
(૧૨) ડા. અનન્તરાય મદનરાય રાયજી.
(૧૩) ડો. એમ. એમ. મહેતા.
(૧૪) રા. બ. ખંડુભાઇ ગુલાબભાઇ દેસાઇ.
(૧૫) રા. ઇશ્વરલાલ પ્રાણલાલ ખાનસાહેબ.
(૧૬) રા. મોતીલાલ મુગટલાલ મુનશી
(૧૭) રા. કસનજી કુંવરજી દેસાઇ.
(૧૮) રા. પ્રભુશંકર એમ વ્યાસ.
(૧૯) રા. મોતીલાલ ત્રિભોવનદાસ દલાલ.
(૨૦) રા. ચુનીલાલ મેલાભાઇ શાહ
(૨૧) રા. મગનલાલ એમ. બલસારી.
(૨૨) રણછોડલાલ ડી. મહેતા.
(૨૩) શાવકસાહ એચ. ખસુખાં.
(૨૪) મી. એમ. ડી મુલ્લાં.
(૨૫) મી. એફ. ડી. મહેતા.
(૨૬) મો. હરિસુખગૌરી વામનરામ

નિબંધ કમિટી.

(૧) રા. બા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી
(૨) રા. દુર્ગેશ્વર નરવરજી.
(૩) રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા.
(૪) રા. ઇશ્વરલાલ પ્રાણલાલ ખાનસાહેબ.
(૫) રા. કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઇ મહેતા.
(૬) રા. મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસ.
(૭) રા. લલિતાશંકર લાલશંકર વ્યાસ.
(૮) રા. ગણપતરામ અનુપરામ જવારી.
(૯) રા. રણછોડલાલ લલ્લુભાઇ ખંભાતી.
(૧૦) રા. ધીરજરામ વિશ્વનાથ વ્યાસ
(૧૧) રા. નંદકૃષ્ણલાલ રતનલાલ મજમુદાર
(૧૨) મી. કરીમમહમદ માસ્તર.

પ્રદર્શન કમિટી.

(૧) રા. ઠાકોરરામ કપિલરામ મહેતા.
(૨) રા. મધુવચ્છરામ બાળવચ્છરામ હોરા
(૩) રા. રણજીતરામ કાળાભાઇ.
(૪) રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાર્કર્ટી
(૫) રા. પ્રમતનન્દન મોટાભાઇ દેસાઈ.
(૬) રા. મણિલાલ બકોરભાઇ વ્યાસ.
(૭) રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ.
(૮) રા. રામરાય મોહનરાય.
(૯) ગવર્નમેન્ટ અને ખાનગી હાઇસ્કૂલના ડ્રૉઇંગ શિક્ષકો, તથા આર્ટસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ અને ડ્રોઇંગ શિક્ષક.
(૧૦) રા. રાજેન્દ્રલાલ સી. ગુરકાથા.
(૧૧) રા. સુમન્ત બટુકરામ મહેતા

(૩) સુરત બહારથી મદદ મેળવવા જુદે જુદે સ્થળે નીચે પ્રમાણે કમિટીઓ પોતાની સંખ્યામાં વધારો કરવાની સત્તા સાથે નીમવામાં આવે છે

મુંબઇ—રા. માર્કંડ નન્દશંકર મહેતા.
રા. પરશોત્તમદાસ ઠાકોરદાસ,
રા. હીરાલાલ ડાહ્યાભાઇ નાણાવટી
રા. ત્રીભુવનદાસ નરોત્તમદાસ માળવી.
રા. નગીનદાસ ત્રીભુવનદાસ માસ્તર.
રા. કિસનલાલ રતનલાલ દફતરી.

રા. મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઇ
સૌ. જમનાબાઇ સક્કાઇ.

ભરૂચ—રા. મણિલાલ આત્મારામ પંડયા.
રા. આત્મારામ મોતીરામ દિવાનજી.
રા. નરભેરામ એન. જોશી

વડોદરા—
રા. બા મનુભાઇ નંદશંકર મહેતા.
પ્રો. અતિસુખશંકર કમળાશંકર
પ્રો. ટી. કે. ગજ્જર.
રા. છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી.
રા. પિનાકીપ્રસાદ મહાદેવપ્રસાદ દેસાઇ.
રા. દામુભાઇ ડાહ્યાભાઇ મહેતા.
રા. ગોરધનદાસ એમ. કાજી.
રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત.
રા. માણેકલાલ અંબારામ ડૉક્ટર

અમદાવાદ—
ઑ. રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.
રા. બ. જમીયતરામ ગૌરીશંકર શાસ્ત્રી
રા. હીરાભાઇ ત્રી. પારેખ.
રા. એન. ટી. બહેગવાળા.
રા. જેઠીસનદાસ ઓઝ.

નડીઆદ—
રા. મહાબળપ્રસાદ વીરપ્રસાદ દેસાઇ
રા. છોટુભાઈ ડાહ્યાભાઇ દરૂ.
રા. જે. વી. શુકલ.

કાઠીઆવાડ—
રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા
રા. વામનરામ કપિલરામ મહેતા.
પ્રો. જેઠીમનદાસ જે. કણીઆ
પ્રો. મણિલાલ માણેકલાલ.
રા. ચુનીલાલ એમ. ઓઝ
રા. હીરાલાલ લલ્લુભાઇ કાજી.
રા. ખંડુભાઇ ઇંદ્રજી દેસાઇ.
રા. રામચંદ્ર ઇચ્છારામ વ્યાસ

ગોધરા—રા. ભીમભાઇ એન. દેસાઈ

(૫) ટપાલ તથા છપામણી ખર્ચ માટે હાલમાં મંત્રીઓને રૂ. ૨૦૦) લગી ખર્ચવાની સત્તા આપવામાં આવે છે. -

તા. ૧૫-૭-૧૪ ને રોજ કારોબારી મંડળની એક બેઠક નક્કી કરી હતી, પરન્તુ તે દિવસે નામદાર લેડી હાર્ડિંજની પાયદસ્તની ક્રિયા થનાર હોવાથી સભા મુલતવી રાખવામાં આવી હતી. એ મુલતવી રાખેલી સભા તા. ૧૯-૭-૧૪ ને રોજ રિવાજ મુજબ રા. રા. ગુલાબદાસ ભાઇદાસ કન્યાશાળાના મકાનમાં રા. રા. ગણુપતરામ અનુપરામ ત્રવાડીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. જેમાં નિબંધ કમિટીએ તૈયાર કરેલી પરિષદ માટેના નિબંધના વિષયની યાદી તથા ઇનામી નિબંધની યોજના પસાર કરવામાં આવી હતી.

તા. ૪-૧-૧૯૧૫ને રોજ કારોબારી મંડળની એક બેઠક રા૦ મનુવચ્છરામ બળવચ્છરામ હોરાના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવો થયા હતા:—

(૧) નીચેના ગૃહસ્થોનું એક વ્યવસ્થાપક મંડળ નીમવામાં આવે છે.

(૧) રા૦ રા૦ ગુલાબદાસ ભાઇદાસ (પ્રમુખ).
(૨) રા૦ રા૦ લલિતાશંકર લાલશંકર
(૩) રા૦ રા૦ વીરેશ્વરાનંદ ઇંદીરાનંદ.
(૪) રા૦ રા૦ ગણુપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.
(૫) રા૦ રા૦ ઇશ્વરલાલ ગૌરીશંકર ડૅાક્ટર.
(૬) રા૦ રા૦ મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસ.
(૭) રા૦ ગ૦ ઠગાળજી નાનુભાઇ.
(૮) રા૦ રા૦ ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ
(૯) ગ૦ રા૦ કુંવરજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા.
(૧૦) રા૦ રા૦ કનૈયાલાલ નાનાભાઇ દેસાઇ.
(૧૧) રા૦ રા૦ જીવણચંદ સાકરચંદ.
(૧૨) રા૦ રા૦ રામરાય મોહનરાય.
(૧૩) ગ૦ રા૦ રણજીતરામ કાળાભાઈ.
(૧૪) રા૦ રા૦ દયાશંકર ભાઇશંકર.
(૧૫) ગ. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજી.
(૧૬) રા બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી.

(૨) રા. રા. ચુનીલાલ માણેકલાલ ગાંધીએ પોતાના સેક્રેટરીના ઓધ્ધાનું રાજીનામુ આપ્યું છે, તે સ્વીકારવામાં આવે છે; અને તેમને સ્થાને રા. રા. હાલાભાઇ કલ્યાણજી દેસાઇ બી. એ. એલ એલ. બી. ની નીમણુક કરવામાં આવે છે.

ડૅાક્ટર એમ, એમ. મહેતાને ટ્રેઝરર તરીકે નીમવામાં આવે છે, તથા રા. કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઇને ઉપમંત્રી તરીકે અને રા. ભીમભાઇ લાલભાઇ દેસાઇને ભંડોળ કમિટીના મંત્રી તરીકે નિમવામાં આવે છે.

* પરિશિષ્ટ ગ (૧) + પરિશિષ્ટ ૮

(૩) ઇનામી નિબંધો મોકલી આપવાની મુદત તા. ૩૧ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૫ ની હતી, તે વધારીને ૨૮મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૫ની રાખવી; તથા ઇનામી નિબંધો માટે રા. બા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીના પ્રમુખપણા નીચે નીચેની પરીક્ષક કમિટી નીમવી અને જરૂર લાગે ત્યારે પ્રમુખે રા. રા. મંજુકેશરામની સલાહ લેવી.

(૧) રા. બા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી (પ્રમુખ).

(૨) સૌ. વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ નિલકંઠ.

(૩) સૌ. શારદાબાઈ હેરલેકર.

(૪) ઑ. રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ.

(૫) રા. રા. છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી.

(૬) રા. રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારીઆ.

(૭) રા. રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા.

(૮) રા. રા. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

(૯) રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

(૧૦) રા. રા. દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા.

(૧૧) રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.

(૧૨) રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

(૧૩) રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

(૧૪) રા. રા. તનસુખરામ મનસુખરામ.

(૧૫) રા. રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ.

(૧૬) રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ.

(૧૭) રા. રા. રણછોડલાલ લલ્લુભાઈ પંભાતા.

(૧૮) રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.

(૧૯) રા૦ રા૦ નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત.

(૨૦] રા૦ રા૦ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીઆ.

(૨૧) રા૦ રા૦ નર્મદાશંકર દેવશંકર.

(૨૨) રા૦ રા૦ છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા.

(૨૩) રા૦ રા૦ રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા.

(૨૪) રા૦ રા૦ સુમંત બટુકરામ મહેતા.

(૨૫) મી૦ મહમદ કાદર શેખ (ઓરીએન્ટલ ટ્રાન્સલેટર ટુ ગવર્નમેંટ).

(૨૬) મી૦ રૂસ્તમજી પેસ્તનજી મસાણી (મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટીના સેક્રેટરી).

(૪) નીચેના સદ્‌ગૃહસ્થોની નિરીક્ષક કમિટી નીમવી.

(૧) રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

(૨) રા. રા. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી.

(૩) રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.

(૪) રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

(૫) રા. રા. માર્કંડ નંદશંકર મહેતા.

(૬) રા. બા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી
(૭) ઑ. રા. બ. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ
(૮) રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી
(૯) પ્રોફેસર આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ
(૧૦) પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.
(૧૧) રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.
(૧૨) રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા.
(૧૩) રા. રા. સી. એમ. હીરા (વડોદરા કલાભુવનના પ્રિન્સિપાલ).
(૧૪) રા. રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઇ.
(૧૫) રા. રા. દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા.
(૧૬) રા. રા. નંદકૃષ્ણલાલ રતનલાલ.
(૧૭) રા. રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ.
(૧૮) મી. રૂસ્તમજી પી. મસાણી.
(૧૯) મી. રૂસ્તમજી મહેરબાનજી મુનશી (પારસી લેખક મંડળના સેક્રેટરી.)
(૨૦) મી. મહમદ કાદર શેખ.

(૪) રા. રા. મણિલાલ બકોરભાઇ વ્યાસને પ્રદર્શન સારૂ આવેલા જુના લેખો અને પુસ્તકો તપાસી તેનો એક રિપોર્ટ ઘડી કહાડવાનું કામ સોંપવામાં આવે છે.

અપ્રસિધ્ધ ગ્રંથોના હસ્તલેખો, ઐતિહાસિક તામ્રલેખો, શિલાલેખો, દસ્તાવેજો, ગ્રંથો, સિક્કાઓ વગેરે; તથા પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન ચિત્રો, વસ્તુઓ વગેરે પ્રદર્શન માટે જાહેર ખબરથી મંગાવવાની સત્તા મંત્રીઓને આપવામાં આવે છે.

૧૮-૪-૧૯૧૫ને રોજ કારોબારી મંડળની એક સભા રા. રા. મથુરચ્છરામ બળવચ્છરામ હોરાના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, તેમાં મંડળના સભાસદો ઉપરાંત પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓ આનરેબલ રા. બ. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ તથા રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર પણ હાજર હતા.

પ્રમુખના શરૂઆતનાં વિવેચન બાદ રા. રા. ઠાકોરરામ કપિલરામે મહેતાએ દરખાસ્ત મૂકી કે "આવતી પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ. બી. એ. ની નીમણુંક કરવી." રા. રા. કરસનજી કુંવરજી વકીલે એ દરખાસ્તને ટેકો આપ્યો.

રા. બ. કમળાશંકરે એ દરખાસ્ત વિરૂદ્ધ વાંધો લેતાં જણાવ્યું કે વડોદરામાં મળેલી સાહિત્ય પરિષદના ઠરાવ પ્રમાણે પ્રમુખની નીમણુંક પરિષદના દિવસોથી ચાર મહિના અગાડી થવી જોઇએ. પ્રમુખે જણાવ્યું કે આ બાબત વ્યવસ્થાપક કમિટીની સભામાં આપની સમક્ષ અને આપની અનુમતિથી નક્કી થઇ ચૂક્યું છે, એટલે એ બાબત હવે બોલવા જેવું નથી. રા. બ. કમળાશંકરે આગળ ચાલતાં જણાવ્યું કે ચાર મહિનાનો સવાલ બાજુએ

મૂકીએ તોપણ આજે તો પ્રમુખની નીમણૂક થઇ શકેજ નહિ. આજે તો પ્રમુખ તરીકે જેમનાં નામ સૂચવવાં હોય તેમનાં નામ સૂચવવાં, અને તે પછી એ ઉપર એક મહિના સુધી ચર્ચા ચાલવા દેવી અને તે પછી પસંદગી કે ચુંટણીથી પ્રમુખની નીમણૂક કરવી એવી મારી દરખાસ્ત છે. પ્રમુખે જણાવ્યું કે ગઇ સભામાં આપની અનુમતિથી મે મહિનાની આખર તારીખોએ પરિષદ ભરવાનું નક્કી કર્યું છે અને આપનીજ અનુમતિથી પ્રમુખની નીમણૂકનું કામ આજે કરવાનું ઠરાવ્યું છે. આપેજ ગઈ સભામાં કહ્યું હતું કે મુંબઇના નાણાં ભરનારાઓની મત આપવાની ઇચ્છા હોય તો આવતી સભામાં હાજર રહેવાને તેમને જણાવવું. આ કારણથી આપની દરખાસ્ત શિરસ્તા વિરૂદ્ધ છે.

ત્યાર બાદ રા. રા. વીરેશ્વરાનંદ ઇંદિરાનંદ પંડિતે દરખાસ્ત મૂકી કે પ્રમુખની નીમણૂક ચુંટણીથી કરવી, જેને ગ. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજીએ ટેકો આપ્યો હતો. એ દરખાસ્ત-પર રા. રા. ડાહ્યાભાઇ કલ્યાણજી દેસાઇએ સુધારો મૂક્યો કે, પ્રમુખની નીમણૂક આજે આ સભાએ ચુંટણીથી કરવી. આ સુધારાને રા. રા. નાથાલાલ લલ્લુભાઇ વકીલના તરફથી ટેકો મળતાં તે ૪૧ વિરૂદ્ધ ૧૨ મતે પસાર થયો હતો.

બાદ પ્રમુખે બહારગામના ગૃહસ્થોએ સૂચવેલાં નામ વાંચી સંભળાવ્યાં, જે નીચે પ્રમાણે હતાં—

રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.
ઓ. રા. ર. ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખ.
ઓ. રા. બ. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ.
રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા.
પ્રોફેસર. આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ.
રા. રા. ભાઇશંકર નાનાભાઇ.
ઓ. સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી.
રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.

આ નામો ઉપરાંત રા. રા. દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા અને રા. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈનાં નામ સૂચવવામાં આવ્યાં હતાં.

ત્યારબાદ બેલેટથી મત લેવામાં આવ્યા અને મત ગણવાનું કામ રા. બ. ખંડુભાઇ ગુલાબભાઇ દેસાઇ અને પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરને સોંપવામાં આવ્યું. તેમણે રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆને ૩૯ મતે આવતી પરિષદના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી કઢાએલા જાહેર કર્યા. આ પરિણામને સભાએ તાલીઓથી વધાવી લીધું હતું.

બાદ શમ્સ-ઉલ-ઉલ્મા એરવદ જીવણજી જમશેદજી મોદી, બી. એ. પી. એચ. ડી. અને મહામહોપાધ્યાય શાસ્ત્રી શંકરલાલ માહેશ્વરને આવતી પરિષદના ઉપપ્રમુખો તરીકે નીમવામાં આવ્યા હતા.

તે પછી સત્કાર મંડળના પ્રમુખની નીમણૂકનું કામ હાથ ધરતાં, રા. મનહરરામે જણાવ્યું કે આ કામ રા. બ. કમળાશંકરભાઇની આજ્ઞાથી કાર્યક્રમમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું છે, પણ તે સંબંધે ડોકટર મનંતરાય મદનરાય રાયજી તરફથી સત્કાર મંડળ પરિષદના

બંધારણના નિયમ મુજબ નીમાયા અગાઉ તેના પ્રમુખની નીમણુક સંબંધી વાંધો દર્શાવવામાં આવ્યો છે; અને તેમણે નીચેનો ઠરાવ રજુ કરવા ખબર આપી છેઃ—

" આ સભા ઠરાવ કરે છે કે આજ રોજ પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું સત્કાર મંડળ નીમવું, અને તે આ ઉપરથી નીમવામાં આવે છે. પરિષદ ભંડોળમાં રૂપીઆ ૧૦ દસ અગર તેથી વધારે આપશે તે સત્કાર મંડળના સભાસદ ગણાશે. તે ઉપરાંત કલમ ૭ ની પેટા કલમ (બી) પ્રમાણે નીચેના સદ્‌ગૃહસ્થોને સાહિત્ય સેવા કરવા માટે "સન્માનિત સભાસદો નીમવામાં આવે છે.

(૧) કવિ મણિભાઇ ખંડુભાઇ કાલીઆવાડીવાળા.

(૨) કવિ ખુશાલભાઇ પી. દેસાઇ અમલસાડવાળા.

(૩) કવિ જનસુખરામ નરહરરામ સુરતવાળા.

(૪) દુલ્લભભાઇ કલ્યાણજી બટેલીકર.

(૫) શાસ્ત્રી ગંગાશંકર ચંદ્રશંકર સુરતવાળા.

આ દરખાસ્ત યોગ્ય રીતે મુકાતાં તે સર્વાનુમતે પસાર થઇ હતી. તે ઉપરાંત સત્કાર મંડળની સભા પ્રમુખ તથા ઉપપ્રમુખની નીમણુક કરવા આવતે રવિવાર તા. ૨૫-૪-૧૯૧૫ ના રોજ બોલાવવા બાબતનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

તા. ૨૫-૪-૧૯૧૫ના રોજ કારોબારી મંડળની એક સભા રા. રા. મધુવચ્છરામ ભગવચ્છરામ હોરાના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમા નીચેના ઠરાવો સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યા હતા

(૧) રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી, રા. રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર, રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર તથા રા. રા. ઠાકોરલાલ જીવણલાલનાં રાજીનામાં સંબંધી વિચાર આવતી સભામાં કરવો.

(૨) પરિષદની બેઠકની તારીખ ૨૫, ૨૬, ૨૭ મી એ સામાન્ય લોકોને અનુકૂળ નથી, માટે તે ફેરવી તારીખ ૨૯, ૩૦, ૩૧ મે કરવી.

(૩) પ્રદર્શન કમિટીની રા. ૨૦૦)ની માગણી મંજુર કરવામાં આવે છે, અને જરૂરી ખર્ચ કરવાની સત્તા આપવામાં આવે છે.

તા. ૧૦-૫-૧૯૧૫ના રોજ કારોબારી મંડળની એક સભા રા. રા. મધુવચ્છરામ ભગવચ્છરામ હોરાના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણેના ઠરાવો કરવામાં આવ્યા હતા.

(૧) રા. બ. કમળાશંકર વગેરેનાં રાજીનામાં દફતરે બાંધવાં અને તેમની જગાએ બીજી નીમણુકો કરવી.

(૨) કારોબારી મંડળના ઉપપ્રમુખ તરીકે રા. રા. દુર્ગેશ્વર મટેવરજીને નીમવામાં આવે છે; અને નિરીક્ષક કમિટીના પ્રમુખ તરીકે રા. રા. છગનલાલ* ઠાકોરદાસ મોદીને નીમવામાં આવે છે.

(૩) રા. રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામને નિરીક્ષક કમિટીમાં નીમવામાં આવે છે.

(૪) રા. રા. વીરેશ્વરાનંદ ઇંદિરાનંદ પંડિત. અને રા. રા. ધીરજરામ હરિસુખરામ મહેતાને મંત્રી તરીકે નીમવામાં આવે છે.

---

* એમણે આ નીમણુકનો સ્વીકાર કર્યો નહતો.

સત્કાર મંડળ.

તા. ૨૫-૪-૧૯૧૫ ને રોજે સત્કાર મંડળની એક સભા ખંડુભાઇ ગુલાબભાઇ દેસાઇના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં સત્કાર મંડળના પ્રમુખ તરીકે રા. રા. મધુવનછરામ બળવન્તરામ હોરાની નીમણુક સર્વાનુમતે કરવામાં આવી હતી.

તા. ૧૦-૫-૧૯૧૫ના રોજ આ મંડળની એક સભા રા. રા. મધુવનછરામ બળવન્તછરામ હોરાના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં સત્કાર મંડળના ઉપપ્રમુખ તરીકે રા. રા. ગણપત અનુપરામ ત્રવાડીની નીમણુક કરવામાં આવી હતી.

ભંડોળ કમિટી.

તા ૫-૮-૧૯૧૪ને રોજ ભંડોળ કમિટીની એક સભા રા. રા. ઠાકોરરામ કપિલરામ મહેતાના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમા નીચે પ્રમાણે ઠરાવો થયા હતા:—

(૧) પરિષદને માટે ભંડોળ એકઠું કરવાને મંત્રીઓએ ભંડોળ કમિટીના તથા શહેરના બીજા ગૃહસ્થોમા ફરી નાણાં ઉઘરાવવાનુ કામ તાકીદે શરૂ કરવું.

(૨) પરગામની કમિટીઓને પણ એ પ્રમાણે નાણા ઉઘરાવવાનુ કામ શરૂ કરવાની વિનંતી કરવી.

(૩) નાણાં માટેની જાહેર અપીલ ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોને મફત છાપવા વિનતી કરવી.

પ્રદર્શન કમિટી.

તા. ૨૦-૪-૧૯૧૫ ને રોજ પ્રદર્શન કમિટીની એક સભા રા. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમા નીચે પ્રમાણેના ઠરાવો સર્વાનુમતે પસાર કરવામા આવ્યા હતા:—

(૧) નેશનલ ફીનેન્શીયલ કોમર્શીયલ બેંકિંગ કોર્પોરેશનના અત્રેના એજંટ રા. રા. હરગોવિંદદાસ ઇશ્વરદાસ પારેખે પોતાની બેંકના મકાનમા પ્રદર્શન ઓફિસ કરવાને માટે સગવડ કરી આપવા જે માગણી કરી છે, તે ઉપકાર સહિત બહાલ રાખવી.

(૨) પ્રદર્શનના ગ્રંથ વિભાગના મંત્રી તરીકે રા. રા. મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસની અને વસ્તુ વિભાગના મંત્રી તરીકે રા. રા. હરગોવનદાસ ઇશ્વરદાસ પારેખની નીમણુક કરવામા આવે છે અને તેમને મદદ કરવાને વાસ્તે એક સહાયકારક કમિટી નીમવામા આવે છે. જેમા નીચે લખેલા ગૃહસ્થો કામ કરશે:—

રા. રા. રણજીતરામ વાવાભાઇ
રા. રા. નાથાભાઇ લલ્લુભાઇ.
રા. રા. બાલચંદ વીરભદ્ર પાઠકજી
રા. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજી
રા. રા. જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરી.
રા. રા. મુકુંદરાવ ભગવંતરાવ વકીલ

નીચેના સદ્‌ગૃહસ્થોને પ્રદર્શન-કમિટીમાં દાખલ કરવામાં આવે છે —

રા. રા. અમૃતલાલ બળદેવદાસ હિંગવોકવાલા
રા. રા. નાથાભાઇ લલ્લુભાઇ.
રા. રા. મુકુંદરાવ બળવંતરાવ.
રા. રા. ભાળચંદ્ર વીરભદ્ર પાઠકજી.
રા. રા. જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરી.
રા. રા. મૂળચંદ કસનદાસ કાપડીઆ.
રા. રા. હરગોવનદાસ ઇશ્વરદાસ પારેખ.
રા. રા. પ્રફુલ્લલાલ ધીરજલાલ દરૂ.
રા. રા. નાથુભાઇ ભાણાભાઇ વૈદ્ય.
રા. રા. નાથાલાલ દેવાભાઇ માસ્તર
રા. રા. ઇશ્વરલાલ ગૌરીશંકર ડાકટર.
રા. રા. ધીરજરામ કાશીનાથ પાઠક

(૩) શેઠ ભગુભાઇ રસિકદાસનો પ્રદર્શનના ગ્રંથવિભાગ માટે રૂ. ૩૦૯ના ચાદ આપવાની માગણીનો સાભાર સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

(૪) શરૂઆતના ખર્ચને માટે રૂ. ૨૦૦) ની માગણી કારોબારી મંડળ આગળ કરવી.

(૫) પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની તારીખ ૨૪ મી મે અથવા તો તે અરસામાં ગણવી.

(૬) પ્રદર્શનને લગતી બાબતોની એક વિગતવાર જાહેરખબર* છપાવી તેની ૫૦૦૦) નકલ છુટથી લોકોમાં વહેંચવી.

(૭) આમોદવાળા વકીલ રા. રા. જમીઅતરામ નરભેરામને રા. મણિલાલ અંબાભાઇને ગ્રંથો મેળવવામાં મદદ આપવા બાબત એક ઉપકાર પ્રદર્શક પત્ર લખી મોકલવો.

તા૦ ૯-૫-૧૯૧૫ ને રોજ પ્રદર્શન કમિટીની એક સભા રા. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણેના ઠરાવો પાસ કરવામાં આવ્યા હતા –

(૧) આ કમિટી પોતાના પ્રમુખ તરીકે રા. બ. મનુભાઇ નંદશંકર મહેતા, એમ. એ. એલ એલ બી. અને ઉપપ્રમુખ તરીકે રા. રા. ગુલાબદાસ બાપુદાસ વકીલની નીમણુક કરે છે.

(૨) પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કોની પાસે કરાવવી એ નક્કી કરવા સારૂ પ્રદર્શન કમિટીના પ્રમુખ અને કારોબારી મંડળના મંત્રીઓને સત્તા આપવામાં આવે છે.

(૩) પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયાને સારૂ જે મહાશય નીમાય તેમની સગવડ પ્રમાણે તે તા૦ ૨૫-૨૬-૨૭મીએ ખુલ્લું મૂકવું.

તા૦ ૨૧-૫-૧૯૧૫ને રોજ પ્રદર્શન કમિટીની એક સભા રા. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવો થયા હતા –

* પરિશિષ્ટ ઘ (૧)

(૧) પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કરવા સારૂ ખંભાતના નામદાર નવાબ સાહેબને વિનતી કરવી

(૨) પ્રદર્શન તા. ૨૫ મીએ ખુલ્લું મૂકવું. એક બે દિવસનો ફેરફાર કરવાની જરૂર હોય તો મંત્રીઓને સત્તા આપવામા આવે છે

(૩) પ્રદર્શનની ફી બે આના રાખવી

(૪) શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદને પ્રદર્શન કમિટિના ઉપપ્રમુખ નીમવામાં આવે છે.

(૫) બીજા ૧૦૦) રુપીઆ પ્રદર્શન મંત્રીઓને આપવાની આ કમિટી ભલામણ કરે છે

તા ૫-૬-૧૯૧૫ રોજ પ્રદર્શન કમિટીની એક સભા રા રા ગુલાબદાસ ભાઇચંદ વકીલના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમા નીચે પ્રમાણે ઠરાવો થયા હતા —

(૧) પરીક્ષક કમિટીનો ચાંદ તથા પ્રમાણપત્ર આપવા સંબંધનો રિપોર્ટ પસાર કરવામા આવે છે

(૨) પરીક્ષક કમિટીએ જે ઇનામો તથા પ્રમાણપત્રો આપવાના નક્કી કર્યા છે, તે ઉપરાંત કેટલાક ગ્રંથો તથા વસ્તુઓ ઇનામ અથવા પ્રમાણપત્ર આપવા લાયક હોવા છતા પરીક્ષક કમિટીને બતાવવા રહી ગયાં હોવાથી મંત્રીઓની ભલામણ પરથી તે ગ્રંથ તથા વસ્તુઓ મૂકનારને પરીક્ષક કમિટીના અભિપ્રાયાનુસાર ચાંદ અથવા પ્રમાણ પત્રો આપવાનો ઠરાવ આ કમિટી કરે છે

(૩) આજ સુધીનો પ્રદર્શનનો હિસાબ જે રા રા હરગોવનદાસ ઇશ્વરદાસ પારેખ રજુ કરે છે તે પસાર કરવામા આવે છે

(૪) પ્રદર્શનને લગતા ઇનામો તથા પ્રમાણપત્રો આપવા સારૂ એક જાહેરસભા તારીખ ૧૧ મી જુન ૧૯૧૫ના રોજ ૪ા વાગે નગીનચંદ ઇન્સ્ટીટ્યુટમા મોટા મંદિરવાળા ગોસ્વામિ શ્રી ગોકુલનાથજીના પ્રમુખપણા નીચે બોલાવવી

વ્યવસ્થાપક મંડળ

તા ૧૧-૮-૧૫ ને રોજ વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સભા રા રા ગુલાબદાસ ભાઇચંદના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવો થયા હતા —

(૧) નીચે લખેલા ગૃહસ્થોને મંત્રીઓને ભાગ એમનું કરવામા મદદ કરવા સારૂ વિનતી કરવામા આવે છે.

નોટ—સમયને અભાવે આ કમિટીની નીમણુક સર્ક્યુલર દ્વારા કરી હતી આ રા બ રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ, તથા રા રા કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીને ગ્રંથવિભાગના અને રા રા તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી અને શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદને વસ્તુવિભાગના પરીક્ષક નીમવામા આવ્યા હતા

ગ ના ગણુપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી
રા રા વીરેશ્વરાનંદ ઇંદિરાનંદ પંડિત
રા રા દયાળજી નાનુભાઇ

(૨) પરિષદ તા ૨૫-૨૬-૨૭ મે એ મળવાનુ ગણવુ

(૩) હાઇસ્કૂલના મકાનને માટે મેહરબાન ઉત્તર વિભાગના એજ્યુ ઇન્સ્પે સાહેબને લખવુ, અને ગત માને હાઇસ્કૂલના કમ્પાઉન્ડમા મંડપ ઊભો કરવો

(૪) પરિષદના પ્રમુખની (નીમણૂક) બાબત આવતે રવિવારે કારોબારી મંડળની સભા બોલાવી, તેમા નક્કી કરવુ કે (તે) ચૂંટણીથી કરવી કે પગ દર્ગાથી કરવી, આ શહેરગામના નાણા ભરનારા ગૃહસ્થોને લખી* મોકલવુ કે તે દિવસે તેઓનાથી બને તો હાજર થવુ, અને જો હાજર ન થવાય અને તે દિવસે મળનારી સભામા પસંદગીથી પ્રમુખ નીમવાનુ ઠરે તો તેઓને જે નામ સૂચવવાના હોય, તે નામ સૂચવવાનો તેમને પ્રસગ મળે માટે તે નામો તેઓએ રા મધુવચરામજી પર આવતી તા ૧૮ માએ પહોંચે એવી રીતે લખી મોકલવા

(૫) સુરતના લોકોને ફંડમા પૈસા ભરી કારોબારી મંડળમા દાખલ થવા એક જાહેર × ખબર છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવી

(૬) યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે પરિષદના કામ માટે ૨ કારકુન રાખવાની પ્રમુખને સત્તા આપવામા આવે છે

(૭) નીચે પ્રમાણે કોમ્પ્લીમેન્ટરી ટીકીટ મળશે
રૂા ૩ થી ૫ સુધી ભરનારને ૧
રૂા ૫ થી ૧૫ ૨
રૂા ૧૫ થી ૧૦૦ , ૩
રૂા ૧૦૦ થી વધારે ,, ૪
રૂા ૩ થી વધારે ભરનારને પ્રેક્ષકની ૧ ટીકીટ મળશે

પ્રેક્ષકોને માટે ત્રણ દિવસની સામટી ટીકીટ લેનારને રૂા ૧ તથા દરરોજની છૂટી લેનારને રૂા ના બેસશે વિદ્યાર્થીઓને સર્વ ટીકીટ અર્ધે ભાવે મળશે સન્નારીઓને વગર ફીએ ટીકીટ આપવામા આવશે, પણ પોતાની ઇચ્છાનુસાર ફંડમા નાણા ભરવાની છૂટ છે

(૮) અપ્રસિદ્ધ ગ્રથો વગેરે મેળવવા માટે અગત્ ખર્ચ સારૂ રા ગ મણિલાલ છકોર ભાઇને રૂા ૨૫ આપવા

તા ૨૮-૪-૧૯૧૫ ને રોજ વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સભા ડૉક્ટર ઇશ્વરલાલ ગૌરીશંકરના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમા નીચે પ્રમાણે ઠરાવો થયા હતા —

(૧) આ મંડળ પરિષદના કામ સારૂ નીચે નપેની કમિટીઓની નિમણૂક કરે છે

(૧) મહેમાન કમિટી
રા ગ અમૃતલાલ ત્રિપુરાશંકર

*પરિશિષ્ટ ચ (૫) ×પરિશિષ્ટ ચ (૬)

રા. રા. મોતીલાલ રામલાલ ડૉક્ટર.
રા. રા. કુમુદકાન્ત મુકુન્દરાય.
રા. રા. કુંવરજી વિઠ્ઠલભાઇ.

(૨) આરોગ્ય કમિટી.

ડા. એમ. એમ. મહેતા. એલ. એમ. એન્ડ એસ.
ડા. કે.વી. હોરા. એલ. એમ. એન્ડ. એસ.
ડા. એમ. એમ. રાવળ. એલ. સી. પી. એન્ડ એસ.
ડા. ઈશ્વરલાલ ગૌરીશંકર.

(૩) આવકાર કમિટી.

ડા. ઇશ્વરલાલ ગૌરીશંકર.
રા. રા. નાથાલાલ લલ્લુભાઈ વકીલના.
રા. રા. દયાશંકર ભાઇશંકર.
રા. રા. ચંદુલાલ બહેચરલાલ પરેખ.
રા. રા. દયાળજી નાનુભાઈ.

(૪) સંગીત કમિટી.

રા. રા. લલિતાશંકર લાલશંકર વ્યાસ.
ગં. બાળગૌરી.
રા. રા. ભરત ભાનુસુખરામ.

દરેક કમિટીને પોતાની સંખ્યામાં વધારો કરવાની સત્તા આપવામાં આવે છે.

(૨) રા. રા. દયાળજી નાનુભાઇને વોલન્ટીયરોના કેપ્ટન નીમવામાં આવે છે.

(૩) પરચુરણ ખર્ચ માટે રૂ. ૨૦૦) બસોંની રકમ મંજુર કરવામાં આવે છે.

(૪) મુદત પછી આવેલા સૌ. હરીસુખગૌરી અને સૌ. કુંદનલક્ષ્મીના નિબંધોનો સ્વીકાર કરી તે નિબંધો નિબંધ કમિટી તરફ રવાને કરવામાં આવે છે.

તા૦ ૧૨-૫-૧૯૧૫ને રોજ વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સભા રા. રા. રણછોડરાય કાળાભાઇના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવો પસાર થયા હતા:—

(૧) પરિષદને લગતી ટીકીટો હેઠળ જણાવ્યા પ્રમાણે રાખવી:

સત્કાર મંડળ સારૂ—સફેદ.
કારોબારી મંડળ સારૂ—લાલ.
પ્રેક્ષક (અભ્યાગત) સારૂ—પીળી.
પ્રેક્ષક (સ્થાનિક) સારૂ—વાદળી.
રોજીંદા —લીલી.

બેવડી ફી આપનાર પ્રેક્ષકોને બેઠક રિઝર્વ કરી આપવી

(૨) લેખકો, પરીક્ષકો, અને નિરીક્ષકોને સત્કાર મંડળની ટીકીટો આપવી કમ્પ્લીમેન્ટરી ટીકીટો પ્રેક્ષકના વર્ગની આપવી

(૩) સ્વયંસેવકો માટે ૧૦૦ પટ્ટા અને બીલ્લા તૈયાર કરાવવા

(૪) સ્વયંસેવકોના જુનિયર કેપ્ટન તરીકે રા. રા. છોટુભાઇ ભીમભાઇ દેસાઇ અને રા. રા. વ્યોમેશચંદ્ર જનાર્દન પાઠકજીને નીમવામા આવે છે બહારગામના સ્વયંસેવકોને રહેવાની ગોઠવણ કરી આપવી

(૫) મહેમાનોના સંબંધમા ખાવા, પીવા, વગેરેની સગવડ કરી આપવાની બાબત રોજનો રૂપીઆ ૧ એક લેવો ,,

(૬) જરૂર પડે મંત્રીઓને આ મંડળની મંજુરી મેળવ્યા વગર અગત્યના કાર્ય કરવાની સત્તા આપવામા આવે છે, પણ તેઓએ તેની મંજુરી પાછળથી મેળવી લેવી

(૭) આ મંડળના ઉપપ્રમુખો તરીકે રા. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠક, તથા રા. રા. રણછોડરામ કાળાભાઇને નીમવામા આવે છે

(૮) પરિષદનો વખત નીચે પ્રમાણે રાખવો

પહેલે દિવસે	સાંજે	૪।। થી ૭
બીજે દિવસે	સવાર	૮ થી ૧૦।।
,,	સાંજે	૫ થી ૮
ત્રીજે દિવસ	સવારે	૮ થી ૧૦।।
,,	સાંજે	૫ થી ૭।।

(૯) સાહિત્યવિલાસી સજ્જનોને તથા સન્નારીઓને નિમંત્રણ* મોકલવા તેમજ સામાન્ય નિમંત્રણ× મુખ્ય ગુજરાતી વર્તમાનપત્રામા પ્રસિદ્ધ કરાવવું

તારીખ ૧૭-૫-૧૯૧૫ ને રોજ વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સભા રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમા નીચે પ્રમાણે ઠરાવો થયા હતા :—

(૧) નવસારીમા નીચે લખેલી એક સહાયકારક કમિટી નીમવી –

(૧) રા. રા. મોરાભાઇ વ્હાલાભાઇ મજમુદાર (પ્રમુખ)
(૨) રા. રા. માણેકલાલ ચુનીલાલ ચુનરીઆ, (મંત્રી)
(૩) રા. રા. મણિલાલ નારણજી ત્રવાડી
(૪) રા. રા. મોગનજી એમ. દેસાઈ
(૫) રા. રા. ધનજીભાઇ. ઇ. પટેલ.

* પરિશિષ્ટ ચ (૭) × પરિશિષ્ટ ચ (૮)

(૬) રા. રા. કનૈયાલાલ એચ. મજમુદાર.

(૭) ડા. એમ. એમ દીક્ષિત

(૨) માંડવાનો કંટ્રાકટ ફાઉદભાઈ હુસનભાઈને આપવો

(૩) ગુજરાતના અને ગુજરાતી ભાષામાં રસ ભર્યો ભાગ લેનારા અગ્રગણ્ય સજ્જનોને પરિષદમાં પધારવાને ખાસ નિમંત્રણ× પત્રિકાઓ મોકલવી

(૪) બહારગામના સ્વયંસેવકોને ખાવાની ગોઠવણ કરી આપવી

તા૦ ૨૬-૫-૧૯૧૫ને રોજ વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સભા રા. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવો થયા હતા —

(૧) મંત્રીઓએ રજુ કરેલો ઇનામી નિબંધોનો રિપોર્ટ મંજુર કરવામાં આવે છે

(૨) પરિષદના પ્રમુખ પધારે તે વખતે તેમને સ્ટેશનપર લેવા જવાને માટે સત્કાર મંડળના સભ્યોને વિનંતી+ કરવી

(૩) પ્રદર્શન કમિટીની ભલામણ પ્રમાણે પ્રદર્શનને માટે બીજા રૂપીઆ ૧૦૦) ની રકમ સારૂ મંજુરી આપવામાં આવે છે

તા૦ ૫-૬-૧૯૧૫ને રોજ વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સભા રા. રા. ગુલાબદાસ ભાઇદાસના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવ થયા હતા —

(૧) મંત્રીઓ તરફથી રજુ કરવામાં આવેલો પ્રદર્શનનો હિસાબ= પસાર કરવામાં આવે છે

(૨) પરિષદ તથા પ્રદર્શનના હિસાબ તપાસવા માટે રા. રા. નાથાભાઇ ✱ ફકીરભાઇ હીનખાબવાળા તથા રા. રા. મણીલાલ લાલભાઇ મોદીને ઑડિટરો તરીકે નીમવામાં આવે છે

તા૦ ૭-૬-૧૯૧૫ને રોજ વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સભા રા. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવો પસાર થયા હતા —

(૧) માંડવો અને તેને લગતા, છાપામણીને લગતા તથા મહેમાનોને લગતા મંત્રીઓ તરફથી રજુ કરેલાં બીલો મંજુર કરવા.

(૨) પરિષદ અને પ્રદર્શનમાં જે જે ગ્રહસ્થોએ સારી સહાય આપી છે તેઓને ગાઢ અથવા પ્રમાણપત્ર આપવાનું નક્કી કરવા સારૂ ચાર મંત્રીઓ અને રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજીની એક કમિટી નીમવામાં આવે છે

×પરિશિષ્ટ ચ (૯)   †પરિશિષ્ટ ક   +પરિશિષ્ટ ચ (૧૦)
= પરિશિષ્ટ ભ   ✱ એમણે પગારદાર ગુમાસ્તાનું ચાર્જ કર્યું હતું — પરિશિષ્ટ ક (૧)

(૩) પ્રાંતની ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓએ પોતાના બુદ્ધિબળ અને આત્મભોગથી અખંડ મહેનત કરીને અત્રેની પરિષદને વિજયી બનાવી છે તેની દર્શનીય કદર કરવા માટે ચાર મંત્રીઓને સુવર્ણચંદ્રકો આપવા, (આ ઠરાવ કરતા બાબત મંત્રીઓએ મંડળનો ઉપકાર માની ચંદ્રકો લેવા ના પાડતા જણાવ્યું હતું કે ચંદ્રકો લેવા કરતા આ ઠરાવની નોંધ લેવાથી તેઓને વધારે સંતોષ થશે)

(૪) પરિષદ અને પ્રદર્શન સંબંધી કાર્યકરોની તમગીર આદિ ક્રમ ઠરાવી પાડવાની અને એ કામ રા. પાઠકજી તથા ચાર મંત્રીઓની કમિટીને સોંપવું.

તા ૧૧-૬-૧૯૧૬ ને રોજ વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સભા રા રા ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમા નીચે પ્રમાણે ઠરાવો થયા હતા —

(૧) રિપોર્ટમા છપાવવા લાયક નિબંધો નક્કી કરવા સારુ નીચેની કમિટી નીમવામા આવે છે.

રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.
રા રા ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી
રા રા જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજી
રા રા છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી

(૨) રા. મણિલાલ બહેચરભાઇએ પ્રદર્શનના અર્થવિભાગમા હાલ સુધી જે કામ કર્યું છે, તેના "ઑનેરેરીઅમ" તરીકે હાલ તેમને રૂા ૧૨૫) આપવા અને આ રકમમા પછાડીથી પૈસા સબંધી સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખીને યોગ્ય વધારો કરવો.

(૩) ડૉક્ટર મહેતાએ રાખેલા કારકુનને રૂા ૨૫) આપવા

(૪) ચાંદ તૈયાર કરનાર સોનીનો આકડો સુકર્રી આપવાને વાસ્તે રા પાઠકજી અને રા. પારેખને સત્તા આપવામા આવે છે.

(૫) રા. મગનલાલ હીરાલાલ અમદાવાદવાળાનુ બીલ મંજુર કરવામા આવે છે

(૬) પ્રદર્શનનો માલ પાછો મોકલવા બાબત રા પારેખનુ રૂા ૭૫ નુ બીલ મંજુર કરવામા આવે છે

(૭) રા નાથાભાઇ ફકીરભાઇ કીનખાબવાળાએ પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામુ આપેલું હોવાથી તેમની જગાએ સુરતની કામર્સ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ વૃંદાવન છોગાલાલ જાદવની નીમણૂક કરવામા આવે છે

તા ૭-૧૦-૧૬ને રોજ વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સભા રા. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમા નીચે પ્રમાણે ઠરાવો પસાર થયા હતા —

(૧) ખજાનચીએ રજુ કરેલો હિસાબ* આ સભા પસાર કરે છે, અને ઑડિટરોએ જે ખંતથી તથા કાળજીથી પોતાનુ કાર્ય કીધું છે તે માટે તેમનો ઉપકાર માનવામા આવે છે

(૨) ડૉક્ટર મહેતાએ ખજાનચી તરીકે ઘણુ સારું કામ કર્યું છે, તેથી તેમનો ઉપકાર માનવામા આવે છે

* પરિશિષ્ટ જ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પાંચમું અધિવેશન

પ્રથમ દિવસ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પાંચમું અધિવેશન તા૦ ૨૫ મી મે ૧૯૧૫ને રોજ બપોરના ૪ાા વાગે સરકારી હાઈસ્કૂલના કમ્પાઉંડમાં ઉભા કરેલા વિશાળ અને સુશોભિત મંડપમાં થયું હતું. વિદ્યાવિલાસી સજ્જનો અને સન્નારીઓએ ૩ વાગ્યાથી આવવું શરૂ કર્યું હતું અને પ્રમુખને આવવાનો સમય થતાં મંડપ લગભગ આઠસો નવસો શ્રોતાઓથી ચીકાર ભરાઇ ગયો હતો. પરિષદના ઉપપ્રમુખ મહામહોપાધ્યાય શંકરલાલ માહેશ્વર, તથા આગલી પરિષદના પ્રમુખો દિ. બ. રણછોડભાઇ ઉદયરામ તથા રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, પરિષદના ચાલુ સેક્રેટરીઓ ઑનરેબલ રાવ બ. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ, પ્રોફેસર આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ અને પ્રોફેસર બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર ઉપરાંત રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, રા. રા. ડાહ્યાભાઇ પીતાંબરદાસ દેરાસરી, રા. રા. [illegible] નંદશંકર, રા. બ. મનુભાઈ નંદશંકર, રા. બ. ખંડુભાઇ ગુલાબભાઈ દેસાઈ, રા. રા. ગુલાબદાસ ભાઈદાસ વકીલ, શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદ, શેઠ ભગુભાઇ [illegible], રા. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ, રા. રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ, પીરજાદા મોટામીયાં, રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી વગેરે પરીક્ષક તથા નિરીક્ષક કમિટીમાં કામ કરનારા સાક્ષરો, પરિષદના વિશિષ્ટ અધિકારીઓ અને આ પરિષદના અધિવેશનને વિજયી કરવામાં વિશેષ મદદ આપનાર સદ્‌ગૃહસ્થોને ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. બરોબર ૪ વાગે પરિષદના પ્રમુખ રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ, બી. એ. સી. એસ. સત્કાર મંડળના પ્રમુખ રા. રા. [illegible] તથા ઉપપ્રમુખ રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી સાથે આવી પહોંચતાં તેમને મંત્રીઓ તથા વ્યવસ્થાપક મંડળના ઉપપ્રમુખો રા. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજી તથા રા. રા. રણજીતરામ કાળાભાઇએ મંડળના દ્વાર આગળ આવકાર આપ્યો હતો અને તેઓને અંદર આવતાં હર્ષનાદ અને તાળીઓથી વધાવી લેવામાં આવ્યા હતા.

આ સર્વેએ પોતાનાં સ્થાન લીધા બાદ સન્નારીઓએ પરિષદનું કામ શરૂ કરી નીચેનાં સંગીતો ગાયાં હતાં —

૧

॥ शारदा स्तवन ॥

शुक्लां ब्रह्मविचारसारपरमामाद्यां जगद्व्यापिनीं ।
वीणापुस्तकधारिणीमभयदां जाड्यान्धकारापहाम् ॥
हस्ते स्फाटिकमालिकां विदधतीं पद्मासने संस्थिताम् ।
[illegible] ॥

કાર્યકર મંડળ પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્, સુરત.

S. P. P.

મંગલ—ઈશસ્તુતિ.

સુંદર શિવ મંગલ ગુણ ગાઉં ઇશ્વરા ત્રિભુવન ભવભયહારક નમું મહેશ્વરા—સુંદર. (ધ્રુ)
મધુર કુસુમવિષે રમે ગંધ સુંદરા, કૌમુદી મુદપ્રદા ઉષા મનોહરા;
મૃદુનકદકોકિલરવ શ્રવણસુખકરા; સહુમાં, હસતી, વસતી, પ્રતિફલિતા, શી લલિતા,
સુંદરતા, તુજ જગદ્ધરા—સુંદર ૧

વિપ્રલંભી વિષયમોહની મધુરસ્વરા, દિવ્યધાર્મપથ જતાં આવી વિષધરાં,
વિષય દોરના મગે અહો દયાકરા, ક્ષણ તે હૃદયે, બલ દે, કર ધરી આ, પરિહરવા,
મધુરરવા. મોહનીસુરા—સું૦ ૨

વિમન આધુહૃદયવિષે વિપદઝલધરા, વ્યાપી દમે સત્યદષ્ટિ ઘનતિમિરકરા
ને અમે વિશુદ્ધ પ્રેરી જ્ઞાનરવિકરા, કરુણા, ધરીને, ફરીને, હરી તમને, સદય મને,
મન ગગને, શાંતિ દે સ્થિરા—સુંદર ૩

(નરસિંહરાવ ભોળાનાથ)

સ્વાગતાંજલિ.

આવો આવો પધારો, મોંઘેરા મહેમાન ! અંતરને વ્હાલે વધાવીએ
અમો દીનતણા અદના આવાસમાં, તમો ભાગ્યશાળીના અતિ ઉલ્લાસમાં ૧
ક્યાંથી પગલાં પનોતા, મોંઘેરા મહેમાન !—અંતરને
નથી કલગી કે હાર, હેમ ફૂલના નથી મોતી માણેક મહા મૂલના. ૨
માત્ર હૈયાના ઉન્હા ઉમળકા તૈયાર—અંતરને.
શાંત સાદાં અમારાં છે આંગણાં, શાંત સાદાં અમારાં વધામણાં ૩
વેણ સાદાં પણ દેવા અમોલાં સન્માન—અંતરને
નમ્ર આવું અમ સ્વાગત સ્વીકારશો વિમળ હૃદયતણા ભાવને વધાવશો. ૪
એજ વિનતિ છે તમને, મોંઘેરા મહેમાન !—અંતરને

(મનહરનામ)

આ કાર્ય પૂરું થતાં સત્કાર મંડળના પ્રમુખ રા. રા. મધુવનરામ ભગવાનરામે વિદ્વા
આ કાર્ય પૂરું થતાં સત્કાર મંડળના પ્રમુખ રા. રા. ... કરવા પોતાનું ભાષણ* વાંચ્યું હતું—
વિભાગી સજ્જનો તથા સન્નારીઓનો સત્કાર કરવા પોતાનું ... વિનતી કરવાનો પ્રથમ
આ ભાષણ થઇ રહ્યા બાદ રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથને વિનતી કરવાનો પ્રથમ
ઉચ્ચારણ કરતાં રા. બ. ખંડુભાઇ ગુલાબભાઇ દેસાઇએ જણાવ્યું કે 'મહેરબાન પ્રમુખ
સાહેબ, સન્નારીઓ, અને સદ્ગૃહસ્થો !

* પરિશિષ્ટ ૪

નિયમાનુસાર કારોબારી મંડળે પ્રસ્તુત સંમેલનના અધ્યક્ષસ્થાને રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆને નિયત કર્યા છે, અને તે સ્થાને વિરાજવાને એમને વિનંતી કરવાનું કાર્ય મને સોંપવામાં આવ્યું છે. હરેક સભાના-નિયામક પ્રમુખ નીમવાના મુખ્ય આશય ત્રણ હોય છે. પ્રથમ એ કે સભા આગળ રજુ થતા કાર્યમાં વ્યવસ્થા જળવાય અને જો કદાચ મતભેદ ઉત્પન્ન થાય તો વ્યવહારકુશળતાથી તે મતભેદનું સફળ સાધન કરી શકાય. બીજું જે આશયથી સમેલન ભરવામાં આવ્યું હોય, તે આશયની સફળતાને માટે પ્રૌઢ અને અનુભવી વિચારો સભાજનો આગળ અને તેઓ દ્વારા સમસ્ત જનસમાજ આગળ રજુ કરી આધુનિક પરિસ્થિતિ પર મહોર મારી ભાવી માટે માર્ગદર્શક સૂચનાઓ મળી શકે અને ત્રીજો હેતુ પરિષદની નિર્ણયકારક કમિટીમાં એ મંડળના આશયોને સફળ કરવા ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ તરફથી ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ અંતિમ ઉદ્દેશ એક હોવા છતાં ભિન્ન ભિન્ન ઠરાવો લવાય છે, તેના ગુણ દોષનું અન્વેષણ કરી અગ્રાહ્ય ઠરાવો અટકાવી ગ્રાહ્ય ઠરાવોના સમર્થનમાં પોતાના અનુભવી વિચારો જણાવી એ કમિટીનું કામ સાંગોપાંગ સફળ કરવું.

મારે કહેવાની જરૂર નથી કે રા. રા. નરસિંહરાવ એ ત્રણે કામો કરવાને વિશેષ યોગ્યતા ધરાવે છે. એમણે ઊંચા પ્રકારનું શિક્ષણ લઇ ઘણાં વર્ષો સુધી ન્યાયાધીશની ઉચ્ચ પદવી ભોગવી છે, તેમજ તેઓ એક પ્રસિદ્ધ કવિ, અને ભાષાશાસ્ત્રી છે; અને તેથી મારી ખાત્રી છે કે ગુર્જર ગીરાને કેવી સામગ્રીથી સમૃદ્ધ કરવી તે બાબતમાં ઘણીજ અમૂલ્ય સૂચનાઓ એમના તરફથી મેળવવાને આપણે ભાગ્યશાળી થઇશું. આ કારણોને લઇને હું ખાત્રી રાખુ છું કે આપ સર્વે આ ઠરાવ એક મતે કબુલ કરશો.

આ દરખાસ્તને દિ. બ. રણછોડભાઇ ઉદયરામે તથા પીરજાદા મોટામીઆં તરફથી ટેકો અને અનુમોદન મળતા રા. નરસિંહરાવે તાળીઓના ગડગડાટ સાથે પ્રમુખસ્થાન લઇ પોતાના છાપેલા ભાષણ*માંથી અગત્યના કેટલાએક ભાગો વાચ્યા હતા —

ભાષણ પૂરું થતાં છબી લેવામાં આવી હતી ત્યાર બાદ શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડ, લોકમાન્ય દાદાભાઇ નવરોજજી, લોકમાન્ય મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા, રા. મ. જટાશંકર ગૌરીશંકર શાસ્ત્રી, ગી. ઍાંટો રોથફીલ્ડ, બંગીય સાહિત્ય પરિષદ, મરાઠી સાહિત્ય પરિષદ, રા. બ. ગોવિંદભાઇ હાથીભાઇ દેસાઇ, ઑનરેબલ સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી, ઑનરેબલ રા. લલ્લુભાઇ સામળદાસ, રા. હીરાલાલ ડાહ્યાભાઇ નાણાવટી, પ્રો. હરીલાલ ભટ્ટ, રા. લલિત, ગ. માધવલાલ નથુભાઇ દ્વિવેદી, રા. શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત મી. હાજી મહમદ અલારખીઆ શિવજી, રા. જગજીવન કાળીદાસ પાઠક, મુંજીવરમવાળા રા. શેઠ ગોવિંદદાસ, રા. મગનલાલ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા, રા. ભાઇદાસ બહેચરદાસ દોશી, રા. ચીમનલાલ ડી. દલાલ, રા. સુરદેશાઇ તેમજ સ્ત્રી સુબોધિની સભા, ભારતમિત્ર વગેરે સદ્ગૃહસ્થો તથા સંસ્થાઓ તરફના પરિષદને વિજય ઇચ્છનારા તારો તથા પત્રો આવ્યાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું.

---

* પરિશિષ્ટ ખ.

ત્યાર બાદ યુરોપીય યુદ્ધમા સમ્રાટ જ્યોર્જને વિજય મળો એવી વાઞ્છનાનો ઠરાવ પ્રમુખ તરફથી ઉચિત શબ્દોમાં રજુ કરવામાં આવ્યો હતો, જે સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો

એ કાર્ય થઇ રહ્યા પછી નિર્ણયનાયક મડળની નીમણુક કરવામાં આવી હતી

ત્યાર બાદ રામાયણના સારનુ કાવ્ય તથા નિબધો લખાની રૂ૦ ૫૯૦)ના ઇનામો આ પવાની અત્રેના કારોબારી મડળ તરફથી જે યોજના કરવામા આવી હતી, તેને ઉદ્દેશીને કર વામા આવેલા નીચે પ્રમાણેના દાનનુ પ્રકાશન રા મનહરરામે કર્યુ હતુ —

રૂ ૧૫૦) રા રા આકડ નદાશકર તથા મનુભાઇ નદાશકર તરફથી પોતાના માતા પિતાના સ્મરણાર્થે

રૂ ૭૫) રા રા ડાહ્યાભાઇ કલ્યાણજી દેસાઇ તરફથી કવિ નર્મદાશકરના સ્મરણાર્થ

રૂ ૨૫) આ રા બ રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ તરફથી પોતાના પિતાના સ્મરણાર્થ

રૂ ૨૫) રા રા ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી તરફથી

રૂ ૧૫) રા રા નદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત તરફથી મહારશ્રી નાનરામ લક્ષ્મીરામના સ્મરણાર્થ

એ ઉપરાત વિદ્યાવિનોદ નાટક કપનીના મેનેજર રા રા પ્યારેલાલે સાહિત્ય પરિષદના લાભાર્થે તા ૩૦ મીની રાત્રે પોતાનો લોકપ્રિય માલતી માધવનો ખેલ ભજવી બતાવવા કબૂલ કર્યાની વાત જાહેર કરવામા આવી હતી

પ્રદર્શન ખુલ્લુ મૂકવાનુ કાર્ય તે દિવસે કરવામા આવનાર હતુ, પણ સુરતના જયા-ઉલ્લ નીમા લાડલી બેગમ સાહેબ બેહસ્તનશીન થતા તે બીજા દિવસ પર મુલતવી રાખ્યા બાબત સૂચના કરવામા આવ્યા બાદ પહેલા દિવસનુ કાર્ય પૂરૂ થયુ હતુ

બીજો દિવસ.

(સવારની બેઠક)

"જય જય ગરવી ગુજરાત"નો ઉત્સાહી ધ્વનિઓથી આજનુ કામ સવાર ૮ ॰ વાગે શરૂ કરવામા આવ્યુ હતુ

[૧] સગીત—

જય જય ગરવી ગુજરાત ! (૨) દીપે અરુણુ પરભાત
ધ્વજ પ્રકાશશે ઝળળ કસુબી પ્રેમશૌર્ય અંકિત
તુ ભણવ ભણવ નિજ સતતિ સહુને પ્રેમભક્તિની રીત
ઉંચી તુજ સુદર જાત જય જય ગરવી ગુજરાત ૧

ઉત્તરમા અબા માત પૂરવમા કાળી માત
છે દક્ષિણ દિશામા કરત રક્ષા કુતેશ્વર મહાદેવ,
ને સોમનાથ ને દ્વારકેશ એ પશ્ચિમ કેરા દેવ,
છે સહાયમા સાક્ષાત જય જય ગરવી ગુજરાત ૨

નદી તાપી નર્મદા, જોય, મહિ ને બીજી પણ જોય,
વળી જોય સુભટના જુદ્ધ રમણ ને રત્નાકર સાગર,
પર્વત ઉપરથી વીર પૂર્વજો દે આશીષ જયકર,
સંપે સોહે સહુ જાત, જય જય ગરવી ગુજરાત.
તે અણહિલવાડના રંગ, તે સિદ્ધરાજ જયસિંહ,
તે રંગ થકી પણ અધિક સરસ રંગ થશે સત્વરે માત,
શુભ શકુન દિસે મધ્યાન્હ શોભશે, વીતી ગઈ છે રાત,
જન ઘુમે નર્મદા સાથ, જય જય ગરવી ગુજરાત. ૪

(સ્વ. કવિ નર્મદ)

ઉપર મુજબનું સંગીત ગવાઇ રહ્યા પછી નીચે પ્રમાણે નિબંધ વાચન થયું હતું
(૬) નિબંધ વાચનઃ—

૧. સમયવીરનાં સંસ્મરણો-રા રા. રાજારામ રામકૃષ્ણ શાસ્ત્રી.	૩૦	મિનિટ
૨. અકાળે કરમાયલી કળીઓ-સૌ. કંતુ બહેન.	૧૦	,,
૩ હાલના ગુજરાતી સાહિત્યને શાની જરૂર છે ? રા. રા. સુરેન્દ્ર ભા. પાઠકજી	૮	,,
૪. કલાનો આદર્શ-રા. રા. નરસિંહદાસ ભ. વિભાકર.	૨૫	,,
૫. જોડણીના સામાન્ય નિયમો—રા. રા ચંદુલાલ બહેચરલાલ પ્રેસ	૭	,,
૬. ચિત્રિત પુત્રશિક્ષણ—રા રા દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ.	૧૦	,,
૭ જાતીય સાહિત્ય—રા. રા. છગનલાલ નારણભાઇ મેસ્ત્રી.	૧૫	,,

श्री राजराजेश्वरो जयति.

पांचमी गुजराती साहित्य परिषद्-सुरत.

(उप-प्रमुखपदेथी महामहोपाध्याय शास्त्री शंकरलाल माहेश्वरे आपेलो आशीर्वाद.)

श्रिये श्रीराजराजेशीराजराजेशयोरियम् ।
दयादृष्टिसुधावृष्टि श्रीसदाशिवयोः सदा ॥ ॥ १ ॥
विश्वविद्यागुरू वन्दे विश्वविद्याभिवृद्धये ।
दयामृतमयात्मानौ श्रीकेशवमहेश्वरौ ॥ २ ॥
सौंदर्यशेवधि श्रीमद्गुर्जरभूषणे ।
स्वस्तिश्रीसुरताभिख्यं नगरं जयतादिदम् ॥ ॥ ३ ॥

नर्मदाशंकराभिख्यः कविर्यत्राभवन्महान् ।
यदीयकाव्यरत्नानि प्रकाशंते समंततः ॥ ॥ ४ ॥
नंदशंकरशर्मापि यत्राजनि सुलेखकः ।
वर्णघेलाभिधो ग्रंथो यत्कीर्तिस्तंभ ईक्ष्यते ॥ ॥ ५ ॥
तथा नवलरामाख्यो यत्र ग्रंथसमीक्षक ।
ग्रंथरत्नावलिर्यस्य भवनाभूषणायते ॥ ॥ ६ ॥
श्रीमान् दिनमणिः शास्त्रिमणिर्यत्र भवत्पुरा ।
दुर्गाराम शोधकोऽभूद् आद्यगुर्जरशिक्षक ॥ ॥ ७ ॥
महिपतिरामः समजनि यत्रपुरे शिक्षणाचार्य
गोपालेजिंच शिक्षणवृद्धिकर सूरभाइतनुजन्मा ॥ ॥ ८ ॥
तत्रेयं परिषद्धन्यायुष्माकं या विराजते ।
साहित्योदयसंलग्नाशयानां हे महाशया ॥ ॥ ९ ॥
तस्यै शुभाशिषां राशीन्समर्पयितुमुत्सहे ।
प्रणम्य सर्वं विद्यानामीश्वरं श्रीमहेश्वरम् ॥ ॥ १० ॥
शिवगुरूदयथात्र पंचमीया परिषदमर्त्यैलतानता फले स्तात्
सुरतपुरमहालवालमध्ये विविधरसै परिपोषिता रमज्ञैः ॥ ११ ॥
एषा साहित्यपरिषच्चन्द्रिकाह्लादकारिणी ।
भूयाद् गुर्जरसाहित्यसुधाब्धि नभिवृद्धये ॥ ॥ १२ ॥
साहित्यमेव परिपोषयति स्म धर्मान्
साहित्यमेव परिपोषयति स्म चार्थान् ।
साहित्यमेव परिपोषयतीह कामान्
साहित्यमेव हि ददाति च मोक्षलक्ष्मीम् । ॥ १३ ॥
आनन्दमूलमखिलार्तिविनाशमूल
मारोग्यमूलमपि जीवनमूलमेतत् ।
नि श्रेयसाभ्युदयमूलमनन्यतुल्यं
साहित्यमेव भयतीह जगत्त्रयेऽपि ॥ ॥ १४ ॥
साहित्यसंगीतकलाविहीनम्
साक्षात्पशुं पुच्छविषाणहीनम् ।

मनुष्यमज्ञं गणयन्ति सुज्ञा
नाज्ञातमेतद्भवतां गुणज्ञाः ॥ ॥ १५ ॥
तस्मात्समस्तैः पशु साम्यतां स्वां
सद्यः समुत्सारयितुं कुलीनैः ।
साहित्यसंपत्परिशीलनीया
मनोवचः कर्मभिरेकरूपैः ॥ ॥ १६ ॥
गीर्वाणवाणीविषयेष्वविज्ञाः
कथं नु साहित्यरसं पिबामः ।
इतीह चित्ते न हि चिन्तनीयं
सर्वासुभाषास्विदमस्ति रम्यम् ॥ ॥ १७ ॥
यया कयापीह गिरा निबद्धं
साहित्यमानन्ददमेव लोके ।
सुवर्णपात्रेऽपिच पर्णपात्रे
माधुर्यभेदो न हि पायसस्य ॥ ॥ १८ ॥
सा हि साहित्यसंपत्तिः संपाद्यैव सदाखिलैः ।
गीर्वाणवाणीवसुधा यदक्षयनिधेः स्थलम् ॥ ॥ १९ ॥
यतोऽक्षयनिधेर्लेशान् गृहीत्वा जलधेरिव ।
साहित्यरसवर्षिण्योऽन्यभाषा मेघमालिका ॥ ॥ २० ॥
गीर्वाणवाणी श्रीमातुर्ज्येष्ठा श्रेष्ठा च पुत्रिका ।
या सा गुर्जरगीः सर्वान्कोशांस्तान्मोक्तुमर्हति ॥ ॥ २१ ॥
इति मत्वा गुर्जरस्थैः सत्कवीन्द्रैः समंततः ।
साहित्यनिधयो बद्धाः सुद्दढा हर्षवर्षिणः ॥ ॥ २२ ॥
ततो गुर्जरगीर्जाता साहित्यसंपदीश्वरी ।
परं कालेन महता गतास्तेऽतीव जीर्णताम् ॥ ॥ २३ ॥
साहित्यधनहीनेव तेन गुर्जरगीरियम् ।
पुनस्तां पूर्ववत्कर्तुं साहित्यसंपदीश्वरीम् ॥ ॥ २४ ॥
वाञ्छास्ति यदि नस्तर्हि प्रेम्णा तैस्तैः कवीश्वरैः ।
पूर्वैः कृतानां साहित्यप्रासादानां दिवः स्पृशाम् ॥ ॥ २५ ॥

जीर्णोद्धार प्रकर्तव्य सर्वैर्यत्नशतैर्द्रुतम् ।
नवीनैरपि साहित्याभिज्ञैः सुज्ञैः कवीश्वरैः ॥ ॥ २६ ॥
साहित्यरत्ननिचयो निक्षेतव्या प्रयत्नतः
स्वप्रजाश्रेयसेस्वीयदेशस्याभ्युदयाप्तये ॥ ॥ २७ ॥
मा साहित्यविदंमन्या अन्यायपथवर्तिन ।
साहित्य पृच्छुत्सुकास्सुत् इतिप्रार्थय ईश्वर ॥ ॥ २८ ॥
या तादृशी कृताधृद्धि शोषवत्पामरै नरै ।
सा हि साहित्यसाहित्यपदप्राणप्रणाशिनी ॥ ॥ २९ ॥
अन्यै तन्यैश्च साहित्याभिज्ञैः सुज्ञैस्तुद्धेकृता ।
ग्रन्था प्रसिद्धिनेयास्ते सद्योऽस्माभि प्रयत्नतः ॥ ॥ ३० ॥
एव कृतेमविनीर्य पुन पूर्ववदेवसा ।
गुर्वी गुर्जरगी सद्य साहित्यसपदीश्वरी ॥ ॥ ३१ ॥
किं बहूक्त्यात्रसुज्ञेषु श्रीमत्स्विति विरम्यते ।
भक्त्या समर्प्य सर्वेभ्य प्रणामकुसुमाञ्जलीन् ॥ ॥ ३२ ॥
श्रीसाहित्यसुधाब्धिमग्नमनसः सन्तुप्रसन्नाशया
राजान कवय प्रजाश्च सकला अन्योन्यसाहाय्यदा ।
अन्योन्योदय वीक्षणाभिरुचयोऽन्योऽन्यप्रियप्रोत्सुकाः
श्रीमत्साचसदाशिवातुलकृपा लोके न लोके सदा ॥ ॥ ३३ ॥
साहित्यपरिषद्देव्या पचम्या सूर्यपत्तने ।
स्थापितेनोत्तमस्नेहाद् उपप्रमुखसत्पदे ॥ ॥ ३४ ॥
मोरबीपुरवास्तव्य श्रीमाहेश्वरसुनुना ।
महाराजश्रीरवाजित्याठशालैकशास्त्रिणा ॥ ॥ ३५ ॥
मया शङ्करलालेनार्पिताशीर्मौक्तिकावलि ।
या सेय श्रीमता सुज्ञा हृदये लभताच्चिमरम् ॥ ॥ ३६ ॥

श्री राजराजेश्वरो जयति.

सदा मंगलस्वरूप श्री राजराजेश्वरी अने श्री राजराजेश्वरनी दयादृष्टिरूप अमृत वृष्टि आपणने हमेशा लक्ष्मीना लाभ माटे थाओ ॥ १ ॥
दयामृत अन्त करणवाला सर्वे विद्याना गुरुरूप गुरुश्री केशव अने महेश्वरने समग्र विद्या अभिवृद्धि माटे हु वन्दु छु ॥ २ ।

સૌંદર્યના ભંડારરૂપ શોભાયમાન શ્રી ગુર્જર દેશના ભૂષણરૂપ કલ્યાણ લક્ષ્મીથી સુશોભિત શ્રી સુરત નગર જયપામો ॥ ૩ ॥ જે સુરતમા કવીશ્વર નર્મદાશંકર જન્મ્યા હતા, અને જેના કાવ્યરૂપી રત્નો ચારેકોર પ્રકાશી રહ્યા છે ॥૪॥ જે સુરતમા નંદશંકરજી જન્મેલા છે અને જેનો કર્ણઘેલો નામનો ગ્રંથ તેની કીર્તિસ્તંભરૂપ દેખાય છે ॥૫॥ અને જે સુરતમા મહાન વિવેચક નવલરામ જન્મેલા હતા અને જેની ગ્રંથરત્નાવલી લોકોના ઘરના ઘરેણારૂપ થાય છે ॥ ૬ ॥

દાઅદ લોકોમા મણિરૂપ શ્રી દિનમણિ નામના શાસ્ત્રીજી ક્યાં થઈ ગયા છે, અને ઉત્તમ શોધક તથા ગુર્જરભાષાના આદિ શિક્ષક દુર્ગારામ મહેતાજી થઈ ગયા છે ॥ ૭ ॥

અને જ્યાં મહિપતરામ ગુર્જરશિક્ષણના આચાર્ય તથા ગોપાળજી સુરભાઇ ન્યા શિક્ષણની વૃદ્ધિ કરનારા થઇ ગયા છે ॥ ૮ ॥

તેજ સુરત નગરમા સાહિત્યનો ઉદય ઇચ્છનાર આપ મહાત્માઓની આ ભવ્ય પરિષદ બીરાજે છે તેને સર્વ વિદ્યાના ઇશ્વરરૂપ શ્રી મહેશ્વરને પ્રણામ કરીને હુ આશીર્વાદ આપવા ઉત્સાહ ધરું છુ. ॥ ૮ ॥ ॥ ૧૦ ॥

સુરત અંદર રૂપ સુંદર ક્યારામાં શોભી રહેલી અને અનેક રસજ્ઞ પુરૂષોએ નાના પ્રકારના રસોથી પોષણ કરેલી આ પાંચમી ગુર્જર સાહિત્ય પરિષદ રૂપ કલ્પલતા શ્રી શિવગુરુની કરુણાથી અનેક ફલોથી નમ્ર થાઓ ॥ ૧૧ ॥

આ સાહિત્ય પરિષદરૂપ ચન્દ્રિકા કે જે સર્વને આહ્લાદ કરનારી છે, તે ગુર્જર સાહિત્યરૂપ સુધાસિંધુની અભિવૃદ્ધિ કરો ॥ ૧૨ ॥

સાહિત્યજ ધર્માનુ પરિપોષણ કરે છે ને સાહિત્યજ અર્થાનુ પોષણ કરે છે અને સાહિત્યજ મોક્ષ લક્ષ્મીને પણ આપે છે ॥ ૧૩ ॥

આનન્દનુ મૂળ સાહિત્ય છે સર્વ પીડાના નાશનુ મૂલ સાહિત્ય છે આરોગ્યનુ મૂળ સાહિત્ય છે જીવનનુ મૂલ પણ સાહિત્ય છે તથા સ્વર્ગ અને મોક્ષનુ અનુપમ મૂળ સાહિત્યજ ત્રણે જગતમા જય પામે છે. ॥ ૧૪ ॥

હે ગુણજ્ઞો ! સાહિત્ય અને સગીતકલાને નહિ જાણનારા અજ્ઞાની મનુષ્યને શીંગડા અને પુછ વિનાનો સાક્ષાત્પશુરૂપે સુગ પુરૂષો ગણે છે, તે આપનુ અજાણ્યુ નથી ॥ ૧૫ ॥

માટે સર્વ કુલીન પુરૂષોએ પોતાની પશુતુલ્યતાને દૂર કરવા માટે મન, વચન અને કર્મથી સાહિત્ય ઉપાસ્તિનુ સેવન કરવુ જોઇએ ॥ ૧૬ ॥

એમ કે જે દેવવાણીના વિષયમાં અજાણ્યા છીએ તેઓ સાહિત્યમાં કેવી રીતે પી શકીયે એમ ચિત્તમા ચિન્તા ન કરવી, કારણ કે સર્વ ભાષાઓમા મનોહર સાહિત્ય રહેલુજ છે ॥ ૧૭ ॥

ગમે તે ભાષામાં બધાયલું સાહિત્ય લોકને આનન્દ આપે-છેજ. કારણકે સુવર્ણ પાત્રમાં કે પત્રના પડીયામાં રહેલા દૂધપાકની મધુરતામાં ભેદ હોતો નથી. ॥ ૧૮ ॥

તે સાહિત્યસંપત્તિ સર્વ લોકોએ સંપાદન કરવી જોઇયે. જેના અક્ષય ભંડારનું સ્થલ દેવવાણીરૂપી વસુધા છે. ॥ ૧૭ ॥

જેના અક્ષય ખજાનામાંથી થોડું-થોડું લઇને સમુદ્રમાંથી લેનારી મેઘમાલાની પેઠે અન્ય ભાષારૂપી મેઘમાલાઓ સાહિત્યરસને વર્ષી રહી છે ॥ ૨૦ ॥

દેવવાણીરૂપી માતુશ્રીની જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ પુત્રી-રૂપી જે ગુર્જર ગિરા છે તેજ તેના (દેવ ભાષાના) અક્ષય ખજાનાને ભોગવવાને યોગ્ય છે એમ માનને ગુર્જરદેશનાવાસી પ્રાચીન સત્કવીન્દ્રોએ ચોતરફ દઢ અને હર્ષને વર્ધાવનાર સાહિત્યના ખજાનાઓ રચ્યા છે. તેથી ગુર્જર ગિરા સાહિત્યસંપત્તિની ઇશ્વિરી થઇ; પણ ઘણે કાલે તે ખજાનાઓ જીર્ણ થઇ ગયા; તેથી આપણી ગુર્જર ગિરા સાહિત્યધનથી હીન હોય તેમ દેખાવા લાગી. તેને ફરીથી પૂર્વેનીપેઠે સાહિત્યસંપત્તિની ઇશ્વરી કરવા જો આપણને ઇચ્છા હોય તો પ્રેમથી પૂર્વેના કવીશ્વરોએ રચેલા સાહિત્યરૂપી મહેલો કે જેનાં શિખરો આકાશ સુધી પહોંચેલાં છે તેનો જીર્ણોદ્ધાર સેંકડો પ્રયત્નોથી તુરત કરવો જોઇયે. અને સાહિત્યના સુજ્ઞ નવીન કવીશ્વરોએ પણ પોતાની પ્રજાના કલ્યાણ માટે અને પોતાના દેશના ઉદય માટે સાહિત્યરૂપી રત્નોના ખજાનાઓ નાંખવા જોઇએ. (૨૧-૨૨-૨૩-૨૪-૨૫-૨૬-૨૭)

સાહિત્યને ન જાણતાં છતાં સાહિત્ય જાણવાનું વૃથા અભિમાન રાખનારા અને અનીતિ માર્ગે ચાલનારાઓ સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરવા ઉત્સુક ન થાઓ એવું હું ઇશ્વર પાસે માગું છું. ॥ ૨૮ ॥

કારણ કે તેવા પામરોએ કરેલી સાહિત્યની વૃદ્ધિ સોજાથી થએલી શરીરની વૃદ્ધિની પેઠે સાહિત્યના સાહિત્યપણા રૂપી પ્રાણનો નાશ કરે છે. ॥ ૨૯ ॥

ભવ્ય અને નવીન તથા સાહિત્યના શોખીન સુજ્ઞ લોકોએ કરેલા ગ્રન્થો આપણે તત્કાલ પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા સારૂ પ્રયત્નશીલ થવું જોઇએ ॥ ૩૦ ॥

એમ કરવાથી ફરીથી પૂર્વેની પેઠે આપણી ગુર્વી ગુર્જર ગિરા સાહિત્યસંપત્તિની ઇશ્વરી તુરત થશે. ॥ ૩૧ ॥

આપ જેવા સુજ્ઞ પુરૂષો પાસે વિશેષ બોલવાથી શું ? એમ ધારી ભક્તિથી સર્વને પ્રણામ પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરૂં છું. ॥ ૩૨ ॥ શ્રીમાન્ સાંબસદાશિવની અતુલ કૃપાદૃષ્ટિથી લોકમાં સર્વ રાજાઓ, સર્વ કવિઓ અને સર્વ પ્રજાઓ સાહિત્યરૂપી સુધાસમુદ્રમાં મગ્ન મનવાળા થાઓ, સદા નિર્મલ અંતઃકરણવાળા થાઓ, એક બીજાની સાહાય્ય કરનારા થાઓ, એક બીજાનો ઉદય જોવામાં અભિરૂચિવાળા થાઓ, અને એક બીજાનું પ્રિય કરવામાં ઉત્સાહવાળા થાઓ, એવી ઇશ્વર પ્રતિ મારી પ્રાર્થના છે. ॥ ૩૩ ॥

સુરતમાં આ પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ્ દેવીએ અતિશય સ્નેહભાવથી ઉપપ્રમુખના શુભપદ ઉપર સ્થાપેલા મોરબી નિવાસી અને મહારાજા શ્રી રવાજી પાઠશાળાના મુખ્ય અધ્યાપક શાસ્ત્રી

શંકરલાલ માહેશ્વર તેમણે આશિર્વાદરૂપ મુક્તાવલી જે આપેલી છે, તે આપ સાહેબોના હૃદયમાં ચિરકાલ વિલસી રહો. (૩૪-૩૫-૩૬)

આશીર્વાદના શ્લોકો વંચાઈ રહ્યા બાદ સવારની બેઠકનું કામ પુરૂં થયું હતું અને સભા વિસર્જન થઇ હતી.

(સાંજની બેઠક.)

સાંજની બેઠકનું કામ ચાર વાગે શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું; જેમાં નીચેનું સંગીત પ્રથમ સન્નારીઓએ ગાયા બાદ નીચે પ્રમાણે નિબંધો વંચાયા હતા.

(૧) સંગીતઃ—

સંગીત કેવું પ્રિય મધુર મોદકાર,
વદન કેવું ખીલી રહે સ્હરથી અપાર—સંગીત.

કર્ણથી સુણતાં કેવાં નયને મીંચાએ છે,
ભાસે કંઇ બારે અંતર પ્રેમ સીંચાએ છે;
ખીલી તે સત્વર જોય જોય જાય અંગમાંય—સંગીત. ૧

મુખ અરવિંદ ખીલી તન પુલકાએ છે,
કંઇ કંઇ ગુલાબી રંગી સુરખી સુહાએ છે;
સમીર ધ્વનિત રહે છાય છાય છાય, સુરમાંય—સંગીત. ૨

શીશ નમન કરે તન ઝુકાએ છે,
લપટ ઝપટ સરે મન મલકાએ છે,
ક્ષણિક નિદ્રાને વશ થાય થાય થાય, શી નિશાય—સંગીત. ૩

વિણા નારદ કર ધારી નૃત્યે રીઝાએ છે,
કૃષ્ણની મુરલી નાદે ગોપી વીંધાએ છે,
નૃત્યતાંડવથી શિવજી ધાય ધાય ધાય મોહમાંય—સંગીત. ૪

કુંજે કો યુવતી મુખે સુર અલપાએ છે,
રસિક પ્રિયા પ્રિય પ્રેમ છલકાએ છે,
રસબસ થઇ રંગે ન્હાય ન્હાય ન્હાય, શાન્તથાય—સંગીત. ૫

દૂરે મોહિત મૃગલી દામે ઠરી જાએ છે,
ધ્યાનતાથી દીનતા સહજે સ્હેજે ધવાએ છે;
તુચ્છ છવન ભલે જાય જાય જાય, નાદમાંય
ઓમમાંય—સંગીત. ૬

લ. લા. વ્યાસ.

(૨) નિબંધ વાચન.—

		મિ
૧. પાટીદાર કવિઓ.	રા. રા. કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઇ મહેતા.	૨૦
૨. કાયસ્થ કવિઓ.	રા. રા. લીલુભાઇ ચુનીલાલ મજમુદાર.	૧૫
૩. રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય.	રા. રા. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.	૧૫
૪. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય અને તેનું સાહિત્ય.	રા. રા. કલ્યાણભાઇ નથુભાઇ જોશી.	૨૦
૫. બાળારાજા.	ગ. રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા	૨૦
૬. દુઃશાસન રૂધિરપાન.	રા. રા. ભાઇશંકર કુબેરજી શુકલ.	૭
૭. જીવનચરિત્રનું સાહિત્ય.	રા. રા. સુરજરામ સોમેશ્વર દેવાશ્રયી.	૧૫
૮. હાલનાં અને પ્રાચીન કાવ્યો.	રા. રા. મંજુલાલ જમનારામ દવે.	૧૫

નિબંધ વાચન પુરૂં થતાં નીચે પ્રમાણેનો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતોઃ—

ठराव १ लो.

"गुजरातनां जूदां जूदां स्थळनी जूदी जूदी कोम अने धंधाना लोको जूदा जूदा धंधामां तथा व्यवहारमां जूदी जूदी जातना शब्दो, रूपो, रूढिओ, प्रयोगो वगेरेनो उपयोग करे छे ते सघळा एक कोषरूपे एकत्र करवानुं काम आ परिषद् सामान्य मंत्रीओने सोंपे छे."

प्रस्तावक:—रा. रा. कृष्णलाल मोहनलाल झवेरी, एम्. ए., एल. एल. बी.

अनुमोदकः—रा. रा. मंजुलाल जमनाराम दवे, एम. ए.

ત્યારબાદ ઇનામી નિબંધોના સબંધમાં નીચે પ્રમાણે દાનનું પ્રકાશન રા. મનહરરામે કર્યું હતું.

રૂ. ૨૦) રા. ધરણીધર જીવણરામ તરફથી એમના કાકા કવિ વિજયાશંકરના સ્મરણાર્થે. આ ઉપરાંત એમણે કવિ વિજયાશંકરકૃત વિજયવાણીની નકલો નિર્ણયકારક કમિટીના દરેક સભ્યને આપવાને વાસ્તે પૂરી પાડી હતી.

રૂ. ૧૫) પીરજાદા મોટામીઆં તરફથી માંગરોળની પીરની ગાદીના સ્મરણાર્થે.

આ બેઠક દરમીઆન મોટા મંદિરના મહારાજ ગોસ્વામી શ્રી બ્રીજરતનલાલજી તથા નામદાર સચીનના નવાબ સાહેબ ઇબ્રાહીમખાનજી પોતાના દિવાન તથા સ્ટાફ સહિત પધારતાં વાજાના ગડગીન ધ્વનિ સાથે તેમનો યોગ્ય સત્કાર કરવામા આવ્યો હતો.

ત્યારબાદ આ પ્રસંગને માટે કવિ ઇન્દિરાનંદ લલીતાનંદ પંડિતે ખાસ બનાવેલી કવિતા હાર્મોનિયમ વગેરેના સાજ સાથે આ પ્રસંગને માટે બોલાવવામાં આવેલા ઇડરના પ્રખ્યાત ગવૈયા ઉસ્તાદ આલમખાન ઇજ્જતખાને ગાઈ હતી.

ત્રીજો દિવસ.

(સવારની બેઠક.)

આ દિવસના કાર્યક્રમનો આરંભ સવારે ૮–૩૦ વાગતે નીચેના સંગીતથી કરવામાં આવ્યો હતો.

સંગીતઃ—

ગુર્જર સાહિત્ય તણાં રત્નોને કરીએ નમન,
સૌ કવિવર ગદ્ય નવલ લેખકને કરીએ નમન.
પ્રેમાનંદ-સુધારસ પીતાં તૃપ્ત જનોની નથી વિરમંત,
દયારામવાણી રસરાજ ભરિત નરસિંહી ભક્તિ પૂર ભરંત.
શામળ ચાતુરી બોધ કરંતી, અખા ભભકભર પ્રૌઢી પ્રચંડ,
મર્દ ધિરાની કાફી પીતા, કાફી ગૂઢ સરવે ગગડંત!
વલ્લભવાણી સુશોભિત સરલી, ભાલણની ભલિ પ્રેમી નિશંક,
પ્રિતમ ત્રિવિક્રમ મનહરસ્વામી દૃઢ વેદાન્તે રહ્યા રમન્ત.
રઘુનાથ ને રામકૃષ્ણ ગવો રાજે રણછોડ દીવાન,
નિર્મલ નિષ્કુળ નભુ નરભો શિવ શાન્તિ ડુંગર ભક્ત ભગવાન. ૪.
ભોજો રત્નેશ્વર ને ગીરધર કાવ્ય મહીરે વૃદ્ધિ કરંત,
રાધા મીરાંબાઇ દિવાળી સ્ત્રી કવિઓ પણ સુધા ઝરંત.
પદ્મવિજય ને રૂપવિજય વળી દીપવિજય ને વીરવિજય,
જૈન કવિઓ ગુર્જર કવને કરી રહ્યા છે વિજય વિજય. ૬.
નાગર કવિની ગણના કરતા શિવાનંદ કીર્તન ગરજન,
કાલીદાસ શૃંગારે અર્ચન, વિજય સવિતા રસ વર્ધન.
નર્મદ શૈલી ભરત ઉછળતી વળી ગદ્યે રસમય ઝરતી,
દલપત ઠાવકપણુમાં હરતી પ્રાસ ચમકથી ઝગમગતી.
નવલ વિવેચક કુશાગ્ર ધિધર નંદ કથારસ મધુરો મનહર,
ગુર્જર સાહિત્યે ગહિપતીની કલમ પુરી રહી વિધવિધ રંગ,
શાળા મંદિરમાંહી પુજાતી દીપી રહી રસિલી જસવંત
મણિ મનસુખ વેદાન્ત શિખરપર, ગોવર્ધન ઘુમતો ઘર ઘર,
ઇચ્છારામની હાટ ઝમાવટ સાહિત્યે તેજ તવંગર,
રંગ રંગ ચિત્ર વિચિત્ર મસાલે મધમધતી રસભર જનકર.

લ. લા. વ્યાસ.

સંગીત પૂરું થયા બાદ પરિષદને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવા બાબતનો નિચેનો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

स्वागतम्.

ચમન કલ્યાણ.

(આ જગમેં નહીં કોઇ અપના એ રાહ)

(અડો)

વીર વિદુધ નર મંડળ મંડન— ટેક
આલ્હાદક શશિ શાંતિ પ્રભાસ્વર,
આદિત્ય પરિષદ કંજન, રંજન વીર. ૧

ભલે પધાર્યા દ્વિતિયામૃતકર,
પૂજીએ વધાવી સુપુષ્પે હૃદગમ. વીર ૨

જાણે અખાત્રીજ પુર ઉર ઉનટે,
કલમ કૃતિની કરવાને કૂજન વીર. ૩

નૃત્ય મયુરાસની કરવાને,
આવિ અચાનક તમ બિરાજન વીર ૪

સ્વિકારીને સર્વેપુર ઇનતનયા—
—તટના નિવાસી જન આમંત્રણ વીર. ૫

શ્રમિત છો શ્રમથી આ તપ તપથી,
દૂર પ્રવાસથી આકુળતા મન વીર. ૬

ફળફુલ ધાન્યની સેવા હમારી,
લેજો સ્વિકારી પ્રીતિ પુર પૂજન વીર ૭

ગુર્જર રાષ્ટ્રના ઉત્સાહી પુરૂષો,
પરહિત રત પૂજ્ય પરમ છો સજ્જન વીર ૮

અર્થેથી અગરથાને પ્રેમના,
લેજો વિશ્રાંતિ ભાજન મહાજન વીર ૯

માતૃભૂભક્તિ ભાવૂભાવ,
પ્રીય સ્વરૂપમાં શાક્ષર ક્ષેત્ર ન વીર ૧૦

ઇન્દિરાનંદ આનંદ ઉપાસક,
હૃદય વિકાસક છો સ્મિત વદન વીર ૧૨

ત્રીજો દિવસ.

(સવારની બેઠક.)

આ દિવસના કાર્યક્રમનો આરંભ સવારે ૮–૩૦ વાગતે નીચેના સંગીતથી કરવામાં આવ્યો હતો.

સંગીતઃ—

ગુર્જર સાહિત્ય તણાં રત્નોને કરીએ નમન,
સૌ કવિવર ગદ્ય નવલ લેખકને કરીએ નમન.
પ્રેમાનંદ સુધારસ પીતાં તૃપ્ત જનોની નહિ વિરમંત,
દયા વાણી રસરાજ ભરિત નરસિંહી ભકિત પૂર ભરંત.
શામળ ચાતુરી બોધ કરતી, અખા ભભકભર પ્રૌઢી પ્રચંડ,
મર્દ ધિરાની કાફી પીતા, કાફી ગૂઢ સરવે ગગડંત !
વલ્લભવાણી સુશોભિત સરલી, ભાલણની ભલિ પ્રેમી નિશંક,
પ્રિતમ ત્રિવિક્રમ મનહરસ્વામી દૃઢ વેદાન્તે રહ્યા રમન્ત.
રઘુનાથ ને રામકૃષ્ણ રાવો ગજો રણછોડ દીવાન,
નિર્મલ નિષ્કુલ નભુ નરભો શિવ શાન્તિ ડુંગર ભકત ભગવાન. ૪.
બીજો રત્નેશ્વર ને ગીરધર કાવ્ય મહીરે વૃદ્ધિ કરંત,
રાધા મીરાબાઇ દિવાળી સ્ત્રી કવિઓ પણ સુધા ઝરંત.
પદ્મ વિજય ને રૂપવિજય વળી દીપવિજય ને વીરવિજય,
જૈન કવિઓ ગુર્જર કવને કરી રહ્યા છે વિજય વિજય. ૬.
નાગર કવિની ગણના કરતા શિવાનંદ કીર્તન ગરજન,
કાલીદાસ શૃંગારે અર્ચન, વિજય સવિતા રસ વર્ધન.
નર્મદ શૈલી મસ્ત ઉછળતી વળી ગદ્યે રસમય ઝરતી,
દલપત હાવકપણમા ઠરતી પ્રાસે ચમકથી ઝગમગતી.
નવલ વિવેચક કુશાગ્ર ધિધર નંદ કથારસ મધુરો મનહર,
ગુર્જરે સાહિત્યે ગદ્યપતીની કલમ પુરી રહી વિધવિધ રંગ,
શાળા મંદિરમાંહી પુજાતી દીપી રહી રસિલી જસવંત
મણિ મનસુખ વેદાન્ત શિખરપર, ગોવર્ધન ઘુમતો ઘર ઘર,
ઇચ્છારામની હાટ ઝમાવટ માહિત્યે તેજ્જ્ત તવગર,
રગ રગ ચિત્ર વિચિત્ર મસાલે મઘમઘતી રસભર જનકર.

લ. લા. વ્યાસ.

ગીત પૂરૂં થયા બાદ પરિષદને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવા બાબતનો નિચેનો ઠરાવ પેશ કર્યો હતો.

ठराव बीजो.

"आ परिषद पोतानुं काम वधारे संगीन करे एटला माटे तेने स्थायी स्वरूप केवा प्रकारनुं आपवुं ते नक्की करवा माटे नीचे जणावेला गृहस्थोनी एक कमिटी नीमवी. ए कमिटीए पोतानो रिपोर्ट जान्युआरी, १९१६ पहेलां तैयार करी परिषदना सामान्य मंत्रीओने मोकली देवो एटले आवती परिषदमां विचार सारु ते रजू करवामां आवे."

ऑ. रा. ब. रमणभाई महीपतराम नीलकंठ.	रा. चंद्रशंकर नर्मदाशंकर पंड्या (मंत्री).
रा. रा. केशवलाल हर्षदराय ध्रुव.	रा. मनहरराम हरिहरराम मेहेता (मंत्री).
प्रो. बळवंतराय क० ठाकोर.	दि. ब. रणछोडभाई उदयराम.
प्रो. आनंदशंकर बापुभाई ध्रुव.	डॉ. सुमंत बी. मेहेता.
रा. नरसिंहराव भोळानाथ दीवेटीआ.	रा. कृष्णलाल मोहनलाल झवेरी.
रा. ब. हरगोविंदास द्वारकादास कांटावाळा.	रा. इंदुलाल कनैयालाल याज्ञिक.
रा. छगनलाल हरिलाल पंड्या.	रा. नंदनाथ केदारनाथ.
रा. नृसिंहदास भगवानदास विभाकर (मंत्री).	रा. बीरबल हरिसुखराम मेहेता.
	रा. कनैयालाल एम. मुनशी.

प्रस्तावकः—रा. रा. नृसिंहदास भगवानदास विभाकर.
बी. ए., एल एल. बी., बार-एट-लॉ.

अनुमोदकः—रा. रा. मनहरराम हरिहरराम मेहेता, बी. ए.

ત્યારબાદ સ્ત્રી કેળવણીના નવા અભ્યાસક્રમને લગતો નીચે પ્રમાણેનો ઠરાવ રજુ કરવામાં આવ્યો હતો.

ठराव ३ जो.

" मुंबईना केळवणीखातातरफथी कन्याओना उच्च शिक्षणनो अभ्यासक्रम हजीसुधी प्रगट नहीं थयो होवाथी ए संबंधमां परिषद तरफथी सूचना करवाने

रा० ब० हरगोविंददास द्वारकादास कांटावाळा.

रा० ब० खंडुभाई गुलाबभाई देसाई.

रा० ब० कौशिकराम विघ्नहरराम मेहेता.

सौ० शारदा मेहेता.

सौ० विद्या नीलकंठ. (मंत्री) अस्टोडीआ चकलो—अमदावाद.

આ ઠરાવ થયા પછી નીચેના નિબંધો વંચાયા હતાઃ—

૧ ધરોની બાંધણી— રા રા વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ ૧૫ મિનિટ
૨. ગુજરાતી ગ્રંથ સાહિત્યની ઉન્નતિ માટે કેવા પ્રકારના આત્મભોગ તથા પુરૂષાર્થની આવશ્યકતા છે વગેરે.
રા મોતીલાલ તુ દલાલ ૧૫ „
૩. કવિ ભાલણ— રા. રામલાલ ચુનીલાલ મોદી, ૨૦ „
૪ ગુજરાતી લિપિ અને તેની ઉત્પત્તિ—રા ઉસ્માન બચન
૫ લિપિ સબંધી કાર્ય—રા જયતિલાલ મોગરભાઇ મહેતા ૨૦ „
૬ સ્થાપત્ય— રા ગજાનન વિશ્વનાથ પાઠક ૩૦ „

આ સાથે ભાષાને લગતા ત્રણ નિબંધોને માટે પરિષદનો એક નાનો વિભાગ જુદો ભરવામા આવ્યો હતો, જેના પ્રમુખ પદે રા નરસિંહરાવ બેઠા હતા, અને પરિષદના પ્રમુખની બેઠક તે વખતે શાસ્ત્રી શંકરલાલ માહેશ્વરને આપવામા આવી હતી આ વિભાગમા ગ તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠીનો "ગુર્જર દેશ" સબંધી લેખ રા અમાલાલ બુલાખી રામ જાનીએ વાચ્યો હતો "જૂની ગુજરાતી અને જુની પશ્ચિમ રાજસ્થાની" એ વિષય ઉપર ડાક્ટર ટેસીટોરીનો અગ્રેજી લેખ પ્રૉ બળવતરાય ઠાકોરે વાચ્યો હતો આ વિષયો પર ચર્ચા થઇ રહ્યા બાદ રા રા ડાહ્યાભાઇ પિતામરદાસ દેરાસરીએ કવિ કર્મણકૃત 'સીતાહરણ પરનો પોતાનો લેખ વાચી સભળાવ્યો હતો

(સાંજની બેઠક.)

આ બેઠકનુ કામકાજ બપોર પછી ચાર વાગે નીચેના સંગીત વડે શરૂ કરવામા આવ્યું હતુ:—

(૧)

રાગ કલ્યાણ—ત્રિતાલ.

ગુર્જર સાહિત્ય ભક્તજન ! આવો ! પૂજવાને,
આવો ! પૂજવાને સ્નેહે દેવી શ્રી રીઝાવવાને,
પધારોજી આજ સહુએ લ્હાવે પૂજવાને—ગુર્જર ૧
પ્રેમ શૌર્ય અંકિત કવિવર
નર્મદ તણી શૈલી સુરુચીકર
દેશજ સાહિત્ય પ્રથમ એ ધર્યો પ્રેરવાને—ગુર્જર. ૨
આદિકર નવલ કથાનો
નદન એ નદ બધાનો
બનીયો બહુ પૂજ્ય દીધો મ્હે જય સાધવાને—ગુર્જર. ૩
ગુર્જર ભૂમિમા અદિ વિવેચક
નવલ રત્ન નવલ બલપ્રેરક
ધરીયુ એ દૃઢિ વાઙમયે વહુ સ્થાપવાને—ગુર્જર. ૪

મજગત સાક્ષર નરનારી
રત્નજડિત ભોજે મરનારી
ગ્યો એવી ભૂમિ આ વધાવે બધાને—ગુર્જર. ૫

આવાહન સુદીનતામય
આરાધન પરમ ભક્તિમય
કરીએ મા સાથ ગિરાનુ ક્ષેમ થવાને—ગુર્જર ૬

ભ. ભા. મહેતા.

(૨)

રસરંગે વધાવી શો નરસિંહ નામ,
પદે પ્રમુખ સાહિત્યનુ ધાર્યુ સુકાન—રસ.

દીધી સેવા સાહિત્યની સ્તુત્ય સમાન,
જેથી ભાવી લાધો છે સંગીન આ માન

માતા ગુર્જરના સહુ પુત્ર સમાન,
ધારે હિન્દુ, જરથુરતી કે મહમદી નામ,

લહએ હોંસે વધાવી સૌને પ્રેમે સમાન,
તમે સુરતી જનોના આપ સુરતી મહેમાન,

આવી આપે દીપાવ્યુ સાહિત્ય સુધામ
કરતી લલિત વાણી પ્રેમે સૌને પ્રણામ

લ. લા. વ્યાસ

સંગીત પૂરુ થતા "શેત્રંજ ઉત્પત્તિ અને ખીલવણી' વિષે રા રા પ્રહ્લાદ ચંદ્રશેખર દિવાનજીનો લેખ અને "સ્ત્રીઓ અને સમાજ સેવા' વિષે સૌ રતિદાગૌરી પાઠકજીએ પોતાનો લેખ વાંચ્યો હતો સ્ત્રીલેખકે અસરકારક રીતે-છટાથી પોતાનો લેખ વાંચવાનો આ એકજ દાખલો હોવાથી પરિષદે તેમને અસાધારણ પ્રોત્સાહન આપ્યુ હતુ. બાદ રા રા હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારીઆએ કેટલાએક સ્વીકારાએલા નિબંધો, જે સમયને અભાવે કે લેખકને અભાવે પરિષદમા વંચાયા નહતા તેનો સાર કહી સંભળાવ્યો હતો

ત્યારબાદ પરિષદે નીચે પ્રમાણેના ઠરાવો પસાર કર્યા હતા –

ઠરાવ ૪ થો.

" હાઇસ્કૂલો અને કૉલેજોમા ગુજરાતી ભાષાને અને ગુજરાતી સાહિત્યને હાલથી વિશેષ સ્થાન શીરીતે આપવુ તે વિશે વ્યવહારુ યોજના ઘડવાનુ કામ પરિષદ નીચેની કમિટીને સોંપે છે,

१ न्यायमूर्ति लल्लुभाई आशाराम शाह-प्रमुख
२ ऑनेरेबल मि. लल्लुभाई सामळदास.
३ ऑनेरेबल रा. ब. रमणभाई महीपतराम.
४ रा. रा. केशवलाल हर्षदराय ध्रुव.
५ प्रो० आनंदशंकर बापुभाई ध्रुव.
६ प्रो० बळवंतराय कल्याणराय ठाकोर.
७ रा. रा. नरसिंहराव भोळानाथ.
८ रा. रा. उत्तमलाल केशवलाल त्रिवेदी.
९ रा. रा. नंदनाथ केदारनाथ दीक्षित.
१० रा. रा. हिम्मतलाल गणेशजी अंजारीआ.
११ रा. रा. चंद्रशंकर नर्मदाशंकर पंड्या (मंत्री).
चीनाबाग, गिरगाम—मुंबई.

प्रस्तावक—प्रो० आनंदशंकर बापुभाई ध्रुव, एम. ए., एल. एल. बी.
अनुमोदक:—रा. रा. कौशिकराम विघ्नहरराम मेहता, बी. ए.
टीपः—दरेक कमिटीने पोताना सभ्योनी संख्या वधारवानी सत्ता छे.

ठराव ५ मो.

" गुजराती साहित्यना इतिहासमाटे अने प्राचीन गुजरातना बुद्धिप्रभावनुं स्वरूप जाणवा माटे गुजराती हस्तलिखीत प्राचीन ग्रंथोनी अने गुजरातीओनां रचेला संस्कृत, फारसी वगेरे ग्रंथोना हस्तलेखोनी नोंधणी अने संग्रह करवानी जरूर छे. ए बाबतनी योजना करवा नामदार ब्रिटिश सरकारने, देशी राजाओने, गुजरात वर्नाक्युलर सोसायटीने, श्रीफार्बस गुजराती सभाने, जैन संघोने, जैन साधुओना संघाडाने अने जाहेर पुस्तकालयोना स्थापकोने विनति करवामां आवे छे. "

प्रस्तावक:—रा. रा. केशवलाल हर्षदराय ध्रुव, बी. ए.
अनुमोदक—ऑ. रा. ब. रमणभाई महीपतराम नीलकंठ बी. ए., एल एल. बी.

ठराव ६ ठ्ठो.

"शास्त्रीय अने वैज्ञानिक परिभाषा उत्पन्न करवा आवती परिषद मळे ते पूर्वे बंगाली, हिंदी, मराठी, उर्दु, गुजराती वगेरे हिंदुस्तानी भाषाओमां शास्त्रीय अने वैज्ञानिक परिभाषा रचवाना जे जे प्रयासो थया होय तेना सविस्तर पत्रको तैयार करवानी परिषदने जरूर लागे छे. आ काम माटे 'गुजरात वर्नाक्युलर सोसायटी'ने सामान्य मंत्रीओए विनंति करवी."

प्रस्तावक—प्रो० बळवंतराय कल्याणराय ठाकोर, बी. ए.
अनुमोदक:—प्रो० कांतिलाल छगनलाल, एम. ए.

ठराव ७ मो.

"(क) गुजराती साहित्यसमृद्धि विपुल अने विविध थवानी परिषदने जरूर लागे छे. इतिहास, तत्त्वज्ञान अने विज्ञानना ग्रंथो स्वतंत्र अने परभाषा, अंग्रेजी, मराठी, बंगाली, फारसी, उर्दू वगेरेमांथी भाषांतर रूपे प्रगट करवा व्यवहारु पगलां सत्वर लेवा साहित्य प्रकाशक संस्थाओने भलामण करे छे.

(ख) त्रीजी परिषद् वखते शरु थएली साहित्यपरिषद्व्याख्यानमालाने सजीवन करवा गुजरातना साहित्यमंडळोने परिषद भलामण करे छे"

प्रस्तावक—प्रो० आनन्दशंकर बापुभाई ध्रुव, एम ए, एल एल बी
अनुमोदक—रा रा चन्द्रशंकर नर्मदाशंकर पंड्या, बी ए, एल एल बी

ठराव ८ मो

"गुजरातना अर्वाचीन विदेह लेखकोनी छबीओ, हस्तलेखो, कागळपत्रो वगेरेनो संग्रह एकस्थळे सत्वर थवानी परिषदने जरूर लागे छे दलपतराम, नर्मदाशंकर, नवलराम, गोवर्धनराम, मणिलाल, कलापी वगेरेना हस्तलेखो रखडी न जाय अने भविष्यना गुजरातीओने तेमना संग्रह अने रक्षण माटे महेनत करवी न पडे एटलावास्ते गुजरात वर्नाक्युलर सोसायटी के वडोदरानी सेंट्रल लाईब्रेरीने आ कार्य करवा परिषद् भलामण करे छे."

प्रस्तावक—रा रा इन्दुलाल कनैयालाल याज्ञिक, बी ए, एल एल बी
अनुमोदक—रा रा हीरालाल त्रिभोवनदास पारेख, बी ए

ठराव ९ मो

"आपणी प्रांतिक भाषाओनी उन्नतिने बाधन करे एवी रीते हिंदुस्तानमां सर्वत्र हिंदुओनो परस्पर व्यवहार सुगमथी वधारवा हिंदी भाषानो प्रचार वधेलो जोवा परिषद उत्सुक छे"

प्रस्तावक—रा रा रणछोडलाल छल्लुभाई खंभाती
अनुमोदक—रा रा जनार्दन वीरभद्र पाठकजी
समर्थक—प्रो० दुर्गाशंकर प्राणजीवन रावळ

ठराव १०'मो.

" हिंदुस्तानमां भिन्न भिन्न भाषाओना साहित्यना विनिमयनी अनुकूलता देवनागरी लिपिथी वधनी होवाथी ए लिपिनो प्रचार गुजरातमां वधतो जोवा परिषद् उत्सुक छे. ".

प्रस्तावक.—दि. ब. रणछोडभाई उदयराम दवे.

अनुमोदकः—रा. रा. वीरेश्वरानंद इंदिरानंद पंडित. बी. ए., एल, एल. बी.

આ કાર્ય પૂરૂં થતાં રા. રા. રણછોડરામ વાવાભાઇએ ગુજરાતની સાહિત્ય પ્રકાશક સંસ્થાઓ જેવીકે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી, સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, ફાર્બસ સભા વગેરેએ કેવી સેવા બજાવી છે તેનો ઇતેખાબ જણાવ્યો હતો.

ત્યાર બાદ રા. રમણભાઇએ પરિષદના બંધારણમાં ફેરફાર કરનારો નીચે પ્રમાણેનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો, જેને રા. રા કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી તરફથી ટેકો મળતાં પરિષદે પસાર કર્યો હતો.

વડોદરામાં મળેલી ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે સ્વીકારેલા બંધારણમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કરવોઃ—

નિયમ. ફેરફાર.

ग. १. "ત્રણ"ને બદલે "પાંચ" શબ્દ મુકવો.

घ. મથાળામાં "કારોબારી મંડળ" ને બદલે "સ્થાનિક પરિષદ મંડળ" કરવું.

અને નિયમોમાં જ્યાં જ્યાં એ શબ્દ આવે ત્યાં ત્યાં આ પ્રમાણે ફેરફાર કરવો.

घ. १ છેવટે ઉમેરવું કે "સામાન્ય મંત્રીઓ અને પાછલી પરિષદના પ્રમુખો આ મંડળના સભાસદ ગણાશે. સ્થાનિક પરિષદ મંડળમાં દાખલ થવા સારૂ ઓછામાં ઓછા રૂ. ૫) નું લવાજમ પ્રત્યેક સભાસદે આપવું જોઇએ"

घ. ५. "ત્રણ મહિનાપર" એ શબ્દો કાઢી નાખવા.

घ. ७. "મંત્રીઓ" અને "હસ્તક" ની વચમા "અને આગલી પરિષદે નવી નીમેલી કમિટીઓ" એટલા શબ્દ ઉમેરવા.

"પચાસ ટકા" પહેલાં "ઓછામાં ઓછા" એટલા શબ્દ ઉમેરવા.

ग. ८. (અ) હાલના વાક્યને બદલે નીચેનું વાક્ય મુકવું. " સામાન્ય મંત્રીઓની સલાહથી પારાદના બેઠકના પ્રમુખની નીમણુક સ્થાનિક પરિષદ મંડળ ચુંટણી (election) થી કરશે."

घ. "અને તેના કાર્ય વ્યવહાર માટે માર્ગદર્શક નિયમો ઘડી તેમને સોંપશે" એ શબ્દો કાઢી નાંખવા અને આ શબ્દો ઉમેરવા. "ક્યા નિબંધો સ્વીકારવા અને તેમાંના ક્યા વાંચવા અને ક્યા છપાવવા તેનો નિર્ણય નિરીક્ષક મંડળી કરશે"

ग. १० હાલના વાક્યને બદલે નીચેનું વાક્ય મુકવું.

"પરિષદ અને તેને અંગે યોજાયલી સસ્થાઓના કાર્યક્રમનો અહેવાલ સ્થાનિક પરિષદ મંડળ પ્રગટ કરશે, અને તે સાથે નિયમ ग ४ માં જણાવેલા ખાસ નિબંધો તથા બીજા નિબંધો આવેલા હોય તેમાંથી નિરીક્ષક મંડળીએ પરિષદને નામે છાપવા યોગ્ય ઠરાવેલા નિબંધોનો સંગ્રહ પણ સ્થાનિક પરિષદ મંડળ પ્રગટ કરશે."

घ. ३.॥ હાલના વાક્યને ઠેકાણે નીચેનું વાક્ય મુકવું.

"સભાસદો નિયમ झ७ ને અનુસરીને ચર્ચામાં ભાગ લઇ શકશે."

ज. १. "કારોબારી મંડળ નિરીક્ષણ માટે નિયમો ઘડી માર્ગ દર્શાવે તે પ્રમાણે" એ શબ્દો કાઢી નાંખવા.

ज. २. આ કલમ કાઢી નાંખવી.

झ. મથાળામાં "નિર્ણયકારક મંડળ" ને બદલે "વિષય કમિટી" કરવું અને નિયમોમાં જ્યાં જ્યાં એ શબ્દ આવે ત્યાં ત્યાં આ પ્રમાણે ફેરફાર કરવો.

झ १ (ઇ) "પરિષદને બદલે" "આગલી પરિષદે" મુકવું.

झ. ६. આ પછી झ ७ મી કલમ આ પ્રમાણે ઉમેરવી. " झ ७ ક્યા વિષયોની ચર્ચા કરવી અને ક્યા ઠરાવ રજુ કરવા તે વિષય કમિટી નક્કી કરશે. ચર્ચામાં કોણ ભાગ લેશે અને ઠરાવોને કોણ રજુ કરશે તથા ટેકો આપશે તે પણ આ કમિટી નક્કી કરશે. પરિષદની બેઠક દરમ્યાન આ બાબતમાં પ્રમુખ ઘટતા ફેરફાર કરી શકશે."

ट. ३. "નાણાંના" ને બદલે " ચોખ્ખા વધારાના નાણાંના" કરવું અને " તેમજ બેઠક ભરવા કરેલા ફાળામાંથી ખર્ચ જતાં રહેલ ફાજલ રકમના પચાસ ટકા " ને બદલે " તથા બેઠક ભરવા કરેલા ફાળામાંથી ખર્ચ જતાં ફાજલ રકમ રહે, તેના કુલ રકમના ઓછામાં ઓછા પચાસ ટકા " મુકવું.

સુ. ૧. "પસદગી' ને બદલે "નીમણુક" બીજી લિટીમા કરવું

સુ. ૨. "નિરીક્ષક મંડળીએ સૂચવેલા અથવા" આ શબ્દો કાઢી નાંખવા.
નિર્ણયકારક મડળ તરફથી રજુ થયેલો આ ઠરાવ પરિષદમાં નિર્ણીત કરવામા આવ્યો.

આ ઠરાવ પસાર થયા બાદ સત્કાર મડળના ઉપપ્રમુખ ગ. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડીએ કેટલુંક વિવેચન કર્યું હતું. જ્યાર પછી પ્રમુખે નીચેના ઠરાવો રજુ કર્યા હતા, જેને પરિષદે તાળીઓના અવાજથી પસાર કર્યા હતા

ઠરાવો.

૧ ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ દિ. બ અબાલાલભાઇના સ્વર્ગવાસથી આ પરિષદને ખેદ થાય છે અને એમના કુટુમ્બઉપર પનદાગ એ ખેદ દર્શાવવાની સત્તા પ્રમુખને આપવામાં આવે છે.

૨ સરકારી હાઇસ્કુલનુ મકાન પરિષદના ઉપયોગ માટે આપવા બાબત મહેરબાન ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

ત્યારબાદ પરિષદના બે વધારાના નવા મત્રીઓ તરીકે રા. રા કેશિકરામ વિઘ્નહરરામ અને રા. રા. રણજીતરામ વાવાભાઇની નીમણુક કરવામા આવી હતી

આ કાર્ય થઇ રહ્યા પછી પરિષદનો ઉપકાર માનતા રા. રા. મનહરરામે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યુ હતુ.—

ગયા વર્ષની તા. ૧૭ મી મેને દિવસે સુરતે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અત્રે ભરવાનું જે ઋણ માથે લીધુ હતું, તે ઋણમાથી આજે હવે સુરત મુક્ત થયુ છે. આ મુક્તિ અમે ઘણો વખત અગાઉ મેળવી હોત, પણ લડાઇ, મરકી વગેરે અનેકાનેક કારણોને લીધે જે જે કરી વીશીમાથી અમારે પસાર થવુ પડયુ છે, તેનો ખ્યાલ હુ કરૂં છુ ત્યારે આજ પણ અમે આ મુક્તિ મેળવી શક્યા એ મને એક આશ્ચર્યનીજ વાત લાગે છે. પરિષદ અત્રે મેળવવા બાબતનુ બીજ રોપવાનુ માન મારા મિત્ર રા. રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારીઆને ઘટે છે એમણે જો એ સૂચના ન કરી હોત અને એ સબધી પોતાના-અનુભવનો લાભ અમને ન આપ્યો હોત તો હુ માનુંછું કે પરિષદ મેળવવાનું માન આટલુ જલદી સુરતને મળ્યુ ન હોત. કોઇ પણ કાર્ય કરવામા સૌથી અઘરૂ કામ નાણા એકઠા કરવાનું છે અને તે બાબત મુબઇમાં રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી તથા રા. રા મણીલાલ ડાહ્યાભાઇ નાણાવટી તરફથી

અને સુરતમાં રા. રા. પ્રસન્નવદન મોટાભાઇ દેશાઇ, ડાક્ટર મનંતરાય મદનરાય રાયજી, તથા શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદ તરફથી અમને જે મદદ મળી છે તેની જેટલી સ્તુતિ કરીએ એટલી ઓછી છે. રા. રા. રણછોડરાય વાવાભાઇના સંબંધમાં તો હું જેટલું કહું તેટલું થોડુંજ છે પોતાના અમિત ઉત્સાહ, અસાધારણ વિદ્વત્તા અને દુષ્પ્રાપ્ય અનુભવનો લાભ અનેક ભોગે અત્રેના પરિષદ મંડળને-પરિષદના દરેક અંગના સંબંધમાં-એમણે આપ્યો છે, અને જો હું એમ કહું કે આવી પરિષદ એમના વગર મેળવી શક્યા ન હોત તો એ કંઇ અતિશયોક્તિના પ્રદેશમાં હું જાઉં છું એમ નહિ કહેવાય.

મારા મોંઘેરા મ્હેમાનો, આ પરિષદ ગુર્જરેશ ગાયકવાડની છત્રછાયા નીચે મળી નથી; આપને આતિથ્ય આપવાને અહીં કંઇ રાજા રજવાડાઓ ઉભા નથી, અમારાં આંગણાં શાન્ત અને સાદાં છે, અમારાં વધામણાં શાન્ત અને સાદા છે; પણ તે હૃદયના મર્મસ્થાનમાંથી નીકળતાં હોવાથી તેની યોગ્ય તુલના કરી અમારા તરફથી આપનું આતિથ્ય કરવામાં જે જે અનેકાનેક ન્યુનતા રહી છે તે આપ ક્ષન્તવ્ય ગણશો, અને જે ભાવથી અમારૂં નિમંત્રણ સ્વીકારી અત્રે પધારવાની આપે કૃપા કરી છે, તેમાં અધિકાધિક વૃદ્ધિ કરશો તો અમે સમજીશું કે અમે કૃતકૃત્ય થયા છીએ

ત્યારબાદ રાજેશ્રી કૈલાસિકરામે યોગ્ય શબ્દોમા પ્રમુખનો આભાર માનવાનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો, જે પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

પછી ઉપસંહારમા પ્રમુખે નીચે પ્રમાણેનું વિવેચન કરી પરિષદને વિસર્જન થયેલી જાહેર કરી હતી.

'છેવટે રાજગીતનું ગાન સંગીતના મધુર ધ્વનિઓ સાથે ચાલતાં પરિષદ ગતિના સાડાસાત વાગતે વિસર્જન થઇ હતી.

આગના પાનાપર જણા ના પ્રમાણે પ્રમુખનો આભાર માનવાનો ઠરાવ રજુ કરવા રા કેશિકરામે નીચે પ્રમાણે વિવેચન કર્યું હતુ —

સદ્ગૃહસ્થો અને બહાનીઓ,

પ્રમુખ મહાશયનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત આપની આગળ રજુ કરવા મને હર્ષ થાય છે એ કાર્ય હુ ઔપચારિક રીતે કરતો નથી પરતુ એને હુ મારૂં પવિત્ર કર્તવ્ય સમજુ છુ પ્રમુખ મહાશયની ઉગ્ર પ્રકારની વિદ્વત્તા સર્વમાન્ય છે તેને મારા જેવા અપાધિમાગી મનુષ્યના કે કોઇ પણ વર્તમાનપત્રના પ્રમાણપત્રની લેશ પણ આવશ્યકતા હોય એમ હુ માનતો નથી એ વિદ્વત્તાની ભવ્ય પ્રસાદી રૂપે એમણે એમનુ ભાષણ આપી, તેમજ ભાષણને અને ખાસ કેટલીક હિતકર સૂચનાઓ કરી એમની પરિષદ્‌ને નહિ પરતુ ગુજરાતી વાચનાર આલમને ઉપકૃત કરી છે પ્રમુખ મહાશયે પરિષદ્‌નો કાર્યક્રમ કુશળતાથી ચલાવ્યો છે સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખનુ 'રાજ' કહો કે 'રાજ્ય' કહો જે કહો તે તેમની ટકોરી છે એ ટકોરીનો રણકારો કોઇના પણ હૃદયને આઘાત કરે એવો ન હતો અલબત કેટલાક ચુસ્ત વાચનારાઓને તેમની બેઠક સુધી દોરી જવામા આવ્યા હતા પરતુ તેમને પણ સ્વયસેવકોનો હસ્તસ્પર્શ કોમળ જણાયો હશે, અને પ્રમુખ મહાશયની જો કઇ પણ ભૂલ થઇ હોય તો તે કરુ ? શિરોમાન્ય હતી ઉપરાત મહત્ત્વની બાબત એ છે કે સાહિત્ય પરિષદ્‌ને પ્રગતિ પથે દોરનાર પરિષદ્‌ના પડદા પાછળ જે અનિર્વચનીય અતરગ મથન ચાલે છે તે અગે પણ પ્રમુખ મહાશયે ઉચ્ચ ધૈર્ય મધ્યસ્થ પ્રગતિપરાયણતા અને ઉદારવૃત્તિ દર્શાવી છે એ જાણનારા જાણે છે આ અને કારણોથી પ્રેરાઇ પ્રમુખ મહાશયનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત આપની આગળ રજુ કરવા હુ ઊભો થયો છુ અને મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે આપ સર્વાનુમતે એ દરખાસ્ત પસાર કરશો

આ ઠરાવ રા ચદ્રશકરના અનુમોદનથી પસાર થયા બાદ પ્રમુખે ઉપસહારમા નીચે પ્રમાણે વિવેચન કર્યું હતુ —

ભગિનીઓ તથા બન્ધુઓ !

આપનુ કાર્ય હવે સપૂર્ણ થયુ છે ઉપસહારરૂપે થોડાક વચનો બોલતા પહેલા મ્હારુ કર્તવ્ય છે કે રા મણિ કેશિકરામે તથા રા ભાઈ ચદ્રશકરે મ્હારે વિશે જે સ્નેહયુક્ત વચનો કહ્યા છે તે માટે ઉપકાર માનવો મહામહોપાધ્યાય શાસ્ત્રી શકરલાલ માહેશ્વરને માટે પણ એઓએ અભિનન્દન કહ્યુ છે, ત્હેનો ઉત્તર એઓ વૃદ્ધાવસ્થાની અશક્તિને લીધે જાતે આપી નહિ શકે માટે મ્હને હેમણે આજ્ઞા કરીછે તે પ્રમાણે હેમની તરફથી પણ ઉપકાર દર્શાવવાનુ કર્તવ્ય ઉપસ્થિત થયુછે હમે બને ખરા અતઃકરણથી એ ઉપકારના દર્શન માટે ઉપકાર માનિયે છિયે આટલા મ્હોટા સમારમ્ભને વત નિર્વિઘ્ન અને સફલતાથી ચલાવવો તે એક વ્યક્તિની શક્તિની બ્હાર છે એ સફલતા માટે યશ મ્હને આપવામા આવ્યોછે તે ખરુ તપાસશો તો જણાશે કે એ યશ ઘણે ભાગે આપ સર્વ બધુજનના સ્નેહભાવને આપવો ઘટે છે મ્હારા ભાષણમા જે સ્નેહભાવ અને સહકારિતા વિશે ઉલ્લેખ મ્હે કર્યોછે તે વૃત્તિયોથી પ્રેરાઇને આપ સર્વએ સહાયતા આપી ના હોત તો મ્હારા એકલાથી આ કાર્ય વિજયદ્વારે લઇ જવાત નહિ માટે ખરો યશ તમારા સ્નેહભાવને—અને એ સ્નેહભાવની પાછળ ગૂઢ રહેલા એ ભાવ પ્રેરનાર પરમ પ્રભુને—આપવો જોઇયે

આ સુરત શહેરમા આ સમારમ્ભ નિર્વિઘ્ન પાર પડયોછે સુરતની સાહિત્ય કીર્તિના સ્તમ્ભરૂપ નર્મદ કવિનુ સ્મરણ મ્હારા આરમ્ભના ભાષણમા રહી ગયુ જ હતુ તે પ્રસગે એક વાત મ્હે ન્હોતી કહી, મ્હેકી કોઇક અવસ્થાને થાન તે નવ આદિ યોગ્ય રીતે કહી સકાશે સુરતની કીર્તિથી તેજસ્વી કરનાર નર્મદ કવિનુ સ્મરણ કાયમ રાખવાને આતાર સુધી સુરતવાસીઓએ શુ કર્યુછે ? નથી કર્યું તો હજી પણ તે મર્દ ? પડ

મ્હારા 'તારવાનું' સ્મરણ આપને કરાવું તો અનુચિત નથી. સુરતવાસીઓને આ કર્તવ્યનો ભાર સોંપીને ગુજરાતના અન્ય ભાગને હું મુક્ત કરવાને ઇચ્છતો નથી. નર્મદ સુરતનો ખરો; પણ ગુજરાતનો પણ તેટલો જ છે. પરંતુ સુરત જોડેના સંબંધને લીધે આ કાર્યનો આરમ્ભ કરવાની ફરજ સુરતવાસીઓની છે. નર્મદની માફક જ નવલરામનું સ્મરણ કાયમ રાખવાનું કાર્ય પણ તેટલું જ અગત્યનું છે. હેમની "નવલગ્રન્થાવલિ"થી હેમનું નામ જીવતું રહેશે, એ ખરું. પરંતુ આ જમાનાના બહુ થોડા જ એ મ્હોટા ગ્રન્થથી પરિચિત હશે. માટે અન્ય કોઈરૂપે હેમનું પણ સ્મરણ સ્થાપવાના કર્તવ્યનું સ્મરણ કરાવું છું.

આપણી ત્રણે દિવસની બેઠકોમાં કાર્ય ચાલ્યું હેનું પુનરવલોકન સવિસ્તર કરવાની આવશ્યકતા નથી. સામાન્ય સ્વરૂપે દર્શન કરી જોઇશું તો જણાશે કે નિબન્ધોનું વાચન અને ઠરાવો રજૂ કરી મંજૂર કરવા એ કાર્ય થયું છે. હેમાં નિબન્ધોની ગુણકક્ષા બહુ ઊંચા પ્રકારની નહિં જણાય એ સ્વીકારવું પડશે. અલબત, અપવાદરૂપે કેટલાક નિબન્ધો, ઘણી ઊંચી કક્ષામાં મૂકાય હેવા હતા. નામનિર્દેશ કરવાની જરૂર નથી. આપણે આ ઉપરથી બોધ લેવાનો એ કે, મ્હારા આરમ્ભના ભાષણમાં નિબન્ધોના ગુણની કક્ષા ઊંચી રહે તે તરફ લક્ષ રાખવાનું ધોરણ બતાવ્યું છે તે ધોરણ ઉત્તરોત્તર સચવાય એ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. આ વખતના નિબન્ધોમાંથી કોઇ નિબન્ધોમાંનાં વચનો અમુક વ્યક્તિ કે મંડળને આક્ષેપરૂપ લાગી લાગણી દુખાઈ હોય—એમ થયાનું સાંભળવામાં આવ્યું છે,—તો, હું પરિષદ્ તરફથી આશ્વાસન આપું છું કે હેવી રીતે લાગણી દુખવવાનો હેતુ પરિષદ્‌નો તો હતો જ નહિં અને લેખ લખનારનો પણ ન્હોતો. તો એ પ્રસંગને કોઇ રીતે ક્ષોભકર ગણવાની જરૂર નથી.

ઠરાવો આપણે અનેક પાસ કર્યા છે. હેમાં મહત્ત્વનો ઠરાવ પરિષદ્‌ને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવા બાબતનો છે. આ સ્થળે મ્હારે કહેવાની જરૂર ઉત્પન્ન થાય છે કે આ ઠરાવમાં નમાયલું ભાવિ અત્યારે આપણને પૂર્ણ રૂપે જણાવું કઠણ છે, પરંતુ એ ભાવિના શુભાશુભપણાનો આધાર એ સ્વરૂપ બાંધનાર કમિટીની દીર્ઘદર્શિતા ઉપર રહે છે. ખાસ કરીને જે યુવકમંડળ આ સ્વરૂપ બાંધવા માટે ઉત્સાહથી પ્રેરાયલું છે હેમને માથે ઘણી ભારે જવાબદારી આ ઠરાવને લીધે આવી છે. અલબત, એ કામ માટે કમિટી નીમી છે તે સર્વ બાજૂએ દૃષ્ટિ કરવાની યોગ્યતા વાળી છે તથાપિ મ્હારા તરુણ મિત્રોને કાંઇક ચેતવણી આપવાની ફરજ હું માનું છું. મ્હારે વિશે એ મિત્રો માને છે તેમ હું પણ સ્વીકારું છું કે, હૃદયના ઉત્સાહમાં હું પણ હેમના જેટલો જ તરુણ છું પરંતુ કાંઇક અનુભવનો દાવો હું કરું તો તે અનુચિત નહિં ગણાય. તે દાવાથી હું ચેતવણી આપું છું કે ઉત્સાહના એંજિનને રોકવાને ધૈર્યની બ્રેકની પણ જરૂર છે.

બીજા ઠરાવોમાંથી બે ઠરાવો કાંઇક ધ્યાન ખેંચનારા છેઃ—દેવનાગરી લિપિ બાબતનો ઠરાવ, તથા હિન્દી ભાષા વિશેનો ઠરાવ. એ ઠરાવોનાં રૂપ તપાસશો તો—એ ઠરાવો રજૂ કરનાર ગૃહસ્થોએ દર્શાવ્યું છે તેમ—એ કેવળ ભાવગર્ભિત ઠરાવો છે. એ પછી ગુજરાતી ભાષાના તથા સાહિત્યના સ્વતંત્ર વિકાસને લગારે ક્ષોભ ના આવે તે રીતે—અને તે રીતે જ હિન્દી ભાષાનો અભ્યાસ સ્વીકાર્ય ગણ્યો છે આ વાત ઉપર આપ સર્વનું ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું. લિપિ સંબન્ધે પણ આપણે કોઇ પણ રીતના બન્ધન કે પ્રતિજ્ઞાથી બંધાઇએ હેવો ઠરાવ નથી કર્યો.

હવે સમાપ્તિ કરતા પ્હેલાં, પુનરપિ આપ સર્વ ભગિનીઓ તથા બન્ધુઓનો ઉપકાર માનતાં કહું છું કે રા. ભાઈ કૌશિકરામે તથા રા. ભાઇ ચંદ્રશંકરે જે સ્નેહવચનોથી મ્હારો ઉપકાર માન્યો છે હેમાં આપ સર્વ ભગિનીબન્ધુઓનાં હૃદયોનો પ્રતિધ્વનિ જોઉં છું અને તેથી તે માટે આપ સર્વેનો હું અંતઃકરણથી ઉપકાર માનું છું. અને રા. ભાઈ કૌશિકરામે ઉત્તરના ભાગમાં મ્હારે વિશે જે કોમલ રસિક ભાવનો મધુર ઉલ્લેખ કર્યો તે માટે તો હું ભાવપૂર્ણ મૌનથી જ ઉત્તર આપીશ.

પરિષદને અંગે ભરવામાં આવેલું લલિતકળા તથા પ્રાચીન અર્વાચીન ગ્રંથોનું પ્રદર્શન.

તા ૨૦-૫-૧૫ ને રોજ સાંજની બેઠકમા પરિષદને લગતુ કાર્ય પૂરૂં થયા બાદ પ્રદર્શન કમિટીના પ્રમુખ રા બ મનુભાઈ નંદશંકરે પ્રદર્શન વિષે નીચે પ્રમાણેનું પ્રસ્તાવિક ભાષણ વાંચી નામદાર સચીનના નવાબ સાહેબને પ્રદર્શન ખુલ્લુ મૂકવાની ક્રિયા કરવા વિનતી કરી હતી -

ગુજરાતી સાહિત્યની અંગભૂત લલિત કળાઓનુ પ્રદર્શન આ પરિષદની સાથે એકત્ર કરવામા આવ્યુ છે તે પ્રદર્શન ખુલ્લુ મૂકવાની ક્રિયા સચીનના નામદાર નવાબ સાહેબના મુબારક હાથે કરવા તેમને વિનતી કરતા મને ઘણો સંતોષ થાય છે કળા, હુન્નર વિગેરે કાર્યાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ રાજવંશી આશ્રયદાતાઓ તથા કલાકોવિદો ઉપરજ ઘણે અંશે અવલંબીને રહેલો હોય છે, તેથી આ સાહિત્યસહાયી કલાઓનુ પ્રદર્શન નામદાર નવાબ સાહેબ ખુલ્લુ મૂકે તો તે સર્વથા યથાર્થ જ ગણાશે

આ પ્રદર્શનમા જૂના અપ્રસિદ્ધ હસ્તલેખો, તામ્રપત્રો, શિલાલેખો વિગેરે સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપર વધારે અજવાળુ પાડે એવી સામગ્રીઓ એકત્ર કરવા પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે. આપણા દેશમા રાજકીય ઇતિહાસના સાધનો સંઘરી રાખવામા ઊણતા નજરે આવે છે તેવીજ રીતે સાહિત્યનો ભરોસાદાર ઇતિહાસ લખવાના સાધનોની પણ ખોટ છે જો જૂના શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, જૂદા જૂદા ચળવળી રચનાઓ તથા અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોની હસ્તલિખિત પ્રતો ઉપરથી ઇતિહાસને ઉપયોગી થઇ પડે તેવા કાંઇક પ્રમાણ હાથ લાગે તો તેથી સાહિત્યની ઘણી કિંમતી સેવા થઇ શકે એમ હોય છે વળી આવા લેખોના સાધન એકત્ર કર્યાથી વાદગ્રસ્ત પ્રશ્ન ઉપર પ્રકાશ પડે તેવા પ્રમાણોની શોધનામા એક બે આંકડા આપણે ઉમેરી શકીએ તો આપણી પરિષદની સાહિત્ય તરફની સેવા ઘણી મૂલ્યવાન થઇ પડશે અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો ઉપરથી જૂદા જૂદા જમાનાના રીતરીવાજો તથા રૂઢિઓનુ પણ આપણુ જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામે એવો સંભવ હોય છે. તેથી આવા પ્રદર્શનો ઉપયોગી છે અને સાહિત્યને ખીલવવામા ઘણી કિંમતી સહાય કરી શકે એવો તેમનો આશય છે

હસ્તલેખો, શિલાલેખો, તામ્રપત્રો ઉપરાંત સાહિત્યના અંગની બીજી કેટલીક લલિત કલાઓ સંબંધી એક બે શબ્દ બોલવા અહી અસ્થાને ગણાશે નહી. તે કલાઓમા મુખ્યત્વેક રીતે ચિત્રકલા અને શિલ્પનો સમાવેશ થઇ શકે છે ચિત્ર તથા શિલ્પ કલાઓનો ઇતિહાસ, પ્રાચીન કાળમા તેમનો વિકાસ તથા જાહોજલાલી, અને ધીમે ધીમે દેશનુ સ્વાતંત્ર્ય તથા અભ્યુદય જેમ જેમ ઉતરતી દશામા આવતા ગયા તેમ તેમ લલિત કલાઓ પણ અવનતિએ પ્હોચતી ચાલી, એ સર્વ અસ્તોદયની ગતિઓ ધ્યાન પૂર્વક મનન કરવા લાયક છે.

કોઈ પણ દેશની આબાદી તથા પ્રજાની ઉન્નતિનું ખરું દર્શન તત્કાલીન કલાઓના દર્પણ ઉપરથી આબેહુબ થાય છે એવો એક સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. જેમ પ્રજાના જીવનમાં ઉત્સાહ તથા મનોબળ ઉદ્દમ વેગવાળાં હોય છે તેમ તે કાળની વિવિધ પ્રકારની લલિત કલાઓ પણ પૂર્ણ પ્રફુલ્લતાથી વિકસેલી જોવામાં આવે છે. કલા અને પ્રકૃતિ વચ્ચે ગાઢ નિકટનો સંબંધ જોડાયલો હોય છે.

જડ સ્વરૂપ અને માયાના મિથ્યા આવરણો નીચે જે ખરું દિવ્ય સ્વરૂપ ઢંકાયલું હોય છે તે દિવ્ય અંશને પડદા અને પટળ પાછળથી બ્હાર કાઢી, તેનું દર્શન કરાવવાની ક્રિયા તેનેજ કલા કહેવામાં આવે છે. જ્યાંસુધી સત્યસ્વરૂપ અને કલાની કૃતિ વચ્ચે વિરોધ રહે છે અને તે એક બનતાં નથી ત્યાં સુધી કલા ખામીવાળી ગણાય છે. પરંતુ ખરી ખુબીવાળી કલા તો એ કે જે રસાત્મક કલ્પનાવડે ખરી ભાવનાઓનું ચમત્કાર પમાડે તેવું ચિત્ર ખડું કરી શકે. આવો આદર્શ નજર આગળ રાખીને જૂદા જૂદા કાળની ચિત્રકલા, શિલ્પકલા, સંગીત, અભિનય, વિગેરે કલાઓની કસોટી કરવામાં આવે તોજ સાહિત્યના ઇતિહાસની ખૂબી પણ સારી રીતે આપણે જાણી શકીએ. આ સિદ્ધાન્તની મદદવડે આપણા ભારતવર્ષની ચિત્રકલા તથા શિલ્પકલાનું કાંઇક દિગ્દર્શન કરવા આપણે યત્ન કરીએ.

હાલના જમાનાની આપણી ચિત્રકલા ઉપર બે પ્રકારની છાયા માલમ પડે છે: (૧) હિંદુ ધર્મની અને (૨) ઈસ્લામી ધર્મ અને મુગલ શાહેનશાયતના આશ્રય તળે ઉછરેલાહુનરની.

(૧) પ્રાચીન હિંદુ ચિત્રકલા તથા શિલ્પના ઘણા નમુના હજુ સદ્‌ભાગ્યે અસ્તિત્વમાં રહ્યા છે. આ સર્વે નમુનામાં જો કે બૌદ્ધધર્મની છાયા પ્રાધાન્ય ધરાવે છે તોપણ હિંદુ ધર્મની વિશિષ્ટતા તેમાંથી સ્પષ્ટ રીતે ઉપર આવતી નજરે પડે છે. ઇલોરાની ગુફાઓ, એલીફન્ટા અથવા ઘારાપુરીની ગુફા, કારલા, કનેરી વિગેરે ગુફાઓમાં બૌદ્ધ તથા હિંદુ ધર્મની છાયાવાળા શિલ્પના નમુના હજી આબેહુબ ટકી રહ્યા છે અને કાલની ગતિને આધીન થઇ સર્વાંશે નાશ પામ્યા નથી! જે કાર્યમાં ધર્મના જુસ્સાનું પ્રોત્સાહન હોય, જે કાર્યમાં ધર્મ અને આસ્થા સુકાન સાચવતાં હોય; તે કાર્યની રગેરગમાં જુવાનીનું લોહી વ્હેતું હોવાથી તેનું જીવન પ્રબળ વેગ અને શક્તિવાળું નીવડે છે. તેજ પ્રમાણે ધર્મ અને આસ્થાના ઉત્સાહથી પ્રેરાયલી કલા પણ જીવતી જ્યોત તથા પરાક્રમી થવા પામે છે અજંટાની ગુફામાં જે ચમત્કારી ચિત્રોના નમુના હજુ તેના તેજ મનમોહક રંગ તથા રાગથી આપણું મન આજે પણ આકર્ષે છે તેથી આપણી પ્રાચીન ચિત્રકલા કેટલું પ્રામલ્ય ધરાવતી હતી તેનો કાંઇક ખ્યાલ આવે છે.

તાંડવ નૃત્ય કરતી શંકરની નાચેરાની મૂર્તિ, મહિષાસુરમર્દિની, રૌદ્રરસપ્લાવિત ભયાનક મૂર્તિ, હરિહર, અર્ધનારીશ્વર, રાવણ તથા કૈલાસના ચિત્રો વિગેરે જોતા તે કાલની શિલ્પ તથા ચિત્ર કલા ઘણી ઉન્નતિએ પ્હોંચેલી હોય એમ સિદ્ધ થાય છે. અને જો કે આ મૂર્તિઓમાં બુદ્ધદેવની પ્રસિદ્ધ મૂર્તિની છાયા ઘણેખરે ઠેકાણે પકડાઇ જાય છે તોપણ તે પુરાવાથી પણ જ્યાં ધર્મનો ઉત્સાહ પ્રબલ ત્યાં કલાનું જીવન સામર્થ્યવાળો હોવાનો સિદ્ધાન્ત વધારે પોષાય છે.

; પુરાણનો કાલ વ્યતીત કરીને આપણા સંવત્સરના કાલ સુધી ઉતરીએ - તો તે વખતે પણ આપણી ચિત્રકલા સારી રીતે પોષાયલી હોવાનાં ઘણાં ઉદાહરણો આપણાં સંસ્કૃત કાવ્યો તથા નાટકોમાંથી આપણને મળી આવે છે. શાકુંતલના છઠ્ઠા અંકમાં દુષ્યંતની ચિત્રકલાનું આપણને સારું ભાન મહાન કવિ કાલિદાસ કરાવે છે. મોહસંભ્રમથી પોતાની પત્નીનો પ્રત્યાદેશ કરીને પસ્તાવો પામતો દુષ્યંત મુનિના આશ્રમનું ચિત્ર કાઢતાં અનુપમ કલ્પનાશક્તિ બતાવે છે. कार्या सैकतलीनहंसमिथुनास्रोतोवहा मालिनी એ શ્લોકમાં शृंगे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमाना मृगी એ કલ્પનાથી કેટલા ચમત્કારવાળી અને રસાત્મક ભાવના પ્રગટ થાય છે તેનો ખ્યાલ રસિક ચિત્રકારજ કરી શકે.

રાજવંશીઓમા પણ ચિત્રકલા કેટલુ માન ધરાવતી હતી તેનો ખ્યાલ તેજ કવિ પોતાના માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકમાં સારો આપે છે. રાણીની મહચરી માલવિકાનું ચિત્ર કઢાવી પોતાના ચિત્રગૃહમા તે રાખ્યાથી પોતાનાજ પગમાં કુહાડો માર્યાનું પરિણામ રાણી ધારિણીને સોસવું પડે છે તેનું વર્ણન કેવું રસિક છે? છઠ્ઠા સૈકામાં મહાન કવિ ભવભૂતિના નાટકોમા પણ ચિત્રકલાનુ ગૌરવ તેટલેજ અંશે વ્યક્ત થાય છે. ઉત્તર રામચરિતમાં ચિત્રદર્શન નામનો વેધક પ્રસંગ કોને અજ્ઞાત છે? "ગિરિથી ઝમઝમ ઝરણો વહી જાય, પ્રિયે રે તે તે કયમ વિસરાય?" એ કાવ્યોમાં કેટલી રસિકતાથી ચિત્રકલાનું રહસ્ય અને સામર્થ્ય પ્રગટ કર્યું છે તે આપને વિદિતજ હશે. માલતીમાધવમાં પણ ભાવિ દંપતી પરસ્પર ચિત્ર કાઢી એકમેકના હૃદય ચોરે છે તે રસિક પ્રસંગથી ચિત્રકલાની માતબરી સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે છે.

હવે ઇસલામી ધર્મની છાયા સંબંધી કાંઇક વિચાર કરીશુ તો જણાશે કે તે ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોથી ચિત્રકલા તથા શિલ્પને તેમાંથી કાંઇપણ ઉત્તેજન મળવા સરખું ન હતું. એકેશ્વરવાદની સાથે મૂર્તિભંજક જુસ્સો મુસલમીન કોમમાં મશહુર હતો ઇશ્વરને આકાર હોય નહીં તેથી ઇશ્વરની પ્રતિમા અગર મૂર્તિ બનાવવી તેમાં પાપ તથા અધર્મ માનવામા આવતા. મૂર્તિ બનાવવાની શિલ્પકલા સાથે ચિત્રકલાને પણ ધર્મનુ પ્રોત્સાહન અશક્ય થઇ પડયું. ઇશ્વરનું ચિત્ર કાઢવું તે જેમ તેની નાલેશી કરવા સરખું મનાતુ તેમ મનુષ્ય દેહની પણ તસવીર કાઢવી તે ઇશ્વર પ્રત્યે અનાસ્થાની નિશાની ગણવા લાગી જે કલાને ધર્મના જુસ્સાનું સુકાન રહેતું નથી તે કલા મંદ ગતિએ પ્હોંચી શિથિલ થતી જાય છે, તે પ્રમાણે ચિત્રકલા મુસલમાન બાદશાહોના અમલ રાજ્યમાં અવનતિ પામતી ચાલી ઇસલામી ધર્મમાં અમૂર્ત તત્ત્વ પ્રધાન હોવાથી મૂર્તિ બનાવવાનુ શિલ્પ (Sculpture) અવસાન પામ્યુ. પરંતુ તે કલા મકાન બાંધવાના શિલ્પમા (Architecture) તેટલાજ જુસ્સાથી વિકાસ પામી. એક દિશામાં દાબી દીધેલો ઉત્સાહ બીજી દિશામાં મસજીદો, મકબરા તથા મહેલો બાંધવાની શિલ્પ કલામા સ્ફુરી નીકળ્યો. તાજમહેલ, શિકંદ્રા, ફત્તેહપુર સિકરી, કુતુબ મિનાર, તથા દિવાને ખાસ અને મોતી મસજીદની શિલ્પ કલા વિજયની ટોચે પ્હોંચી નહતી એમ કોણ કહી શકશે?

મુગલ બાદશાહોના અમલ તળે ચિત્રકળા પણ જો કે હતોત્સાહ અને નિરાશ થઇ પડી, તો પણ કુદરતના લાલિત્યનો ચિતાર આપવા કેટલાએક કલાકુશળ કારીગરોએ પ્રયત્ન આરંભ્યો.

આ પ્રમાણે દેશમાં સ્વાતંત્ર્ય અને રાષ્ટ્રીય ભાવના વિસારે પડવા લાગ્યાં તે સાથે કલાકૌશલ્ય પણ દેશમાંથી રજા લઇ હવાફેર કરવા ગયાં હોય તેમ થવા લાગ્યું. ઇંગ્રેજ સરકારની સત્તા પ્રારંભમાં ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીની વ્યાપારી દૃષ્ટિએ ચાલતી હોવાથી તેના હાકેમો તરફથી કલાકૌશલ્યને જોઇતું ઉત્તેજન મળ્યું નહીં. લૉર્ડ વિલ્યમ બેન્ટીંક કે જે એક પરોપકારી આદર્શરૂપ હાકેમ હતો તેના તરફથી કલાકૌશલ્યને કેવો આદર મળ્યો હતો તેનું એક શોચનીય ઉદાહરણ જાણવામાં આવેલું છે. રાજ્યને આરસપહાણ પથ્થરની જરૂર જણાયાથી તાજમહાલના પથ્થર ઉતરાવવા તેણે યોજના કરી, અને માત્ર બજારમાં કંટ્રાકટર વ્યાપારીઓ ઓછા ભાવે પથરા પૂરા પાડવા તૈયાર થયા તેથી માત્ર હિંદનું આ શિલ્પનું જવાહિર નાશ પામતાં બચ્યું. લૉર્ડ મેકાલેનું આપણા પ્રાચીન વાઙ્મયનું અજ્ઞાન સહુને વિદિત છે. તેના માનવા પ્રમાણે સંસ્કૃત, આરબી તથા ફારસી સાહિત્યમાંના ગ્રંથોથી માત્ર બ્રીટીશ મ્યુઝીયમનું એકજ કબાટ ભરાય તેટલી મુંડી સાહિત્યની હતી. એવી માન્યતા જ્યાં ફેલાયલી હોય ત્યાં ચિત્ર તથા શિલ્પના સાહિત્યને રાજકર્તા તરફથી ઉત્તેજનના સાસાં પડે એમાં આશ્ચર્ય નથી.

એક વખત એવો હતો કે યુરોપના એક પ્રસિદ્ધ કલાકોવિદના મત પ્રમાણે યુરોપમાં ગૃહશણગાર માટે જો શાળા કાઢવી હોય તો હિંદુસ્થાનમાંથી માત્ર ૭ સાત કારીગર લોકો લઇ ગયાથી તે હેતુ ફળીભૂત થઇ શકશે એમ મનાતુ હતું. તે વખત ૧૯ મા સૈકામાં બદલાયો. **હિંદુસ્તાનનો સ્થાનિક હુન્નર ભ્રષ્ટ થતો ગયો–અને વિલાયતના સોંઘા અને તુચ્છ નમુનાનું અનુકરણ કરીને પોતાનું કિંમતી રહસ્ય ભૂલતો ગયો.** સ્કૂલ ઑફ આર્ટસમાં પણ જે ઢબે ચિત્રકલાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તેથી આ દેશની પ્રાચીન ચિત્રકલાની વિશેષ ભાવના પોષાવાને બદલે પરદેશી આદર્શોથી તે વટલાવા લાગી. છેલ્લા સૈકામાં આપણા દેશમાં ચિત્રકલા જે દિશામાં પ્રગતિએ પ્હોંચતી ગઇ તે દિશામાં આ પરદેશી તુચ્છ ભાવનાની છાયા વધારે નજરે પડતી જણાઇ.

હાલ આપણા દેશમાં ચિત્રકલાના થોડા ભિન્ન ભિન્ન મતાંતરવાળા વર્ગો છે, તેમાં દક્ષિણ હિંદુસ્થાન અને મહારાષ્ટ્રની એક શાળા છે. રાજા રવિવર્મા એ શાળામાં પ્રધાનપદ ભોગવે છે. રાજા રવિવર્માનાં આપણા પૌરાણિક વિષયોનાં ચિત્રો લાલિત્યવાળાં અને મનમોહક છે ખરાં, પરંતુ તેમાં ઉચ્ચ કલ્પનાની ગતિ અથવા રસાત્મક ચમત્કારની ન્યૂનતા જણાય છે. હાલનાં નાટકોની રંગભૂમિ ઉપર જેવાં અભિનય જણાય છે તેવી ભાવનાનો ભાસ રવિવર્માનાં ચિત્રો જોવાથી થાય છે એમ કહેવું પડે છે. મહારાષ્ટ્રમાં પુણાની ચિત્રશાળાનાં અને ધુરંધરનાં ચિત્રો તથા લક્ષ્મી આર્ટ પ્રીંટીંગવર્કર્સની સુવર્ણમાળાનાં ચિત્રોમાં–પણ કાંઇ ચમત્કાર જણાય છે. પરંતુ તે હજુ બાળપણની અવસ્થામાં છે.

ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં રાજસ્થાનનાં ચિત્રો, પહાડી ચિત્રશાળા, તથા અયોધ્યા અને લખનૌમાં ચિત્રોની એક શૈલિ જુદીજ ઢબની જણાય છે. પરંતુ તેમાં સત્ય અને ચિતાર વચ્ચે ફરી સગપણ થવા હજુ ઘણું અંતર જણાય છે.

બાગબગીચાનાં ચિત્ર (Landscape painting), રાત્રીએ ચાંદનીનો મોહમંત્ર જમાવતો દેખાવ ચિતરવાની કલા ચઢતી કલાએ પહોંચતી ગઈ. અકબર બાદશાહ અને જહાંગીરના દરબારમાં આવા કેટલાએક કુશળ કારીગરો રાજ્યવંશી આશ્રય તળે પ્રખ્યાતિ પામ્યા. શાલીમાર અને અનારકળી બાગોનાં ચિત્રોમાં જે ચમત્કાર અને રસિકતા ચિતારાની પીંછીથી ઉતારી શકાયાં તે પણ ચિત્રકલાના પ્રભાવને લીધેજ બની શક્યુ. અકબર બાદશાહના આશ્રય તળે બીજી પણ એક ચિત્રકલાની કળા વિકાસ પામી તે miniature portrait painting એટલે હાથીદાંત ઉપર નાના કદની તસવીરો ચીતરવાની કલા: આ ચિત્રો કાઢવામાં કારીગરનો કિમત જેટલો કારણભૂત થતો તેટલેજ દરજ્જે ખુશામત અને અતિશયોક્તિ કરવાની ટેવ પણ જવાબદાર થતાં. ઑલિવર ક્રોમવેલને જે મારીજ તસવીર કઢાવવાની ઉત્કંઠા હતી તે દિલ્હીના અમીર, ઉમરાવોમા તો સુષુપ્ત સ્થિતિમાં હતી. એટલે સત્ય અને ચિત્ર વચ્ચે છેડાછુટકો થઇ વિરોધ વધતો ગયો. વળી ઝનાના અને પડદાના રીવાજથી સભ્ય અને કુલીન સ્ત્રીઓની તસવીર અશક્ય થઈ પડી. ચિત્રકલાના લાલિત્યમાંથી લાવણ્યનું મુખ્ય અંગ વિલુપ્ત થયુ. તેથી ચિત્રોની રસિકતા અને ચમત્કાર શુષ્ક થવા લાગ્યાં. બાદશાહ જહાંગીરના દરબારના જે કે નૂરજહાન તથા બીજી બેગમોના ચિત્રો હાલ આપણને બતાવવામાં આવે છે તો પણ તે કેટલે અંશે સાચાં હશે અને કેટલે અંશે માત્ર ખુશામતથી ભરેલા અને કાલ્પનિક હશે તેનો સહેલાઇથી નિર્ણય થઇ શકે તેમ નથી. શાહજહાનના અમલમાં શિલ્પકલા શિખરે પ્હોંચી અને તાજમહાલની ભવ્ય બક્ષીસ આ દેશના હુન્નરને પ્રાપ્ત થઇ, પરંતુ ચિત્રકલામા વિકાસ થયો નહિ. ઔરંગઝેબના ધર્મઝનુની અમલ તળે ચિત્રકલા મંદ પામતી ગઇ, અને હવે માત્ર લખનૌનાં રસશૂન્ય ચિત્રો તથા દિલ્હીની હાથીદાંત ઉપરની અતિશયોક્તિવાળી રંગપૂર્ણ તસવીરોમાં ઇસ્લામી ચિત્રકલાનું દર્શન થાય છે.

રજપુતાણામાં હિંદુ અને મુસલમાન બન્ને ધર્મની ચિત્રકલાની છાયા પડેલી જણાય છે. મુસલમાન બાદશાહોનો અમલ શરૂ થતા પહેલા રાજપૂત રાજાઓની તસવીરો અને ચિત્રો હજુ કેટલાક હાથે ચઢે છે. પરતુ તેમા કેટલે અંશે સાચવટ અને કેટલે અંશે ખુશામત કારણભૂત હશે તે જાણવા સાધન નથી. પૃથુરાજ ચહુવાણના ચિત્રમા તેના શિર અને મુકુટની આસપાસ જે કીર્તિકિરણોનું જાજ્વલ્યમાન ચક્ર કાઢેલું હોય છે તેથી તસવીરના આબેહુબપણામા કેટલો ફરક પડતો હશે તેનો ખ્યાલ કરવો મુશ્કેલ નથી. પાટણમાં વનરાજ ચાવડાની મૂર્તિ છે તેને પણ આ કીર્તિચક્રના દોષથી ગ્રહણ થતું હોય એવો આભાસ થાય છે મુગલ બાદશાહના અમલ પછી રજપુતાણામાં જે ચિત્રકલાનો પ્રચાર થયો તેમાં આવા અતિશયોક્તિના દોષ ઓછા થતા જણાય છે. તોપણ રજપુતાણાનાં જયપુરી ચિત્રોમાં બીજા કેટલાએક દોષો સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે છે. Perspective એટલે "અંતરનું યથાર્થ દર્શન" ભૂલી પડી ગયુ હોય એવો ભાસ તેમા થાય છે શરીરનાં અવયવોના પ્રમાણ ચીતરવાનો કિસબ anatomy અગર શરીરશાસ્ત્રના જ્ઞાનના અભાવે કઢંગો જણાઇ આવે છે, અને ચિત્રના અભિનય "pose and posture" અશક્ય અને અસંભવિત ચિતરેલાં હોયછે. દેશની અધોગતિ થવા લાગી ત્યાં ચિત્રકલાનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે સંભવે ?

આ પ્રમાણે દેશમાં સ્વાતંત્ર્ય અને રાષ્ટ્રીય ભાવના વિસારે પડવા લાગ્યાં તે સાથે કલાકૌશલ્ય પણ, દેશમાંથી રજા લઇ હવાફેર કરવા ગયાં હોય તેમ થવા લાગ્યું. ઇંગ્રેજ સરકારની સત્તા પ્રારંભમાં ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીની વ્યાપારી દૃષ્ટિએ ચાલતી હોવાથી તેના હાકેમો તરફથી કલાકૌશલ્યને જોઇતું ઉત્તેજન મળ્યું નહીં. લૉર્ડ વિલ્યમ બેન્ટીંક કે જે એક પરોપકારી આદર્શરૂપ હાકેમ હતો તેના તરફથી કલાકૌશલ્યને કેવો આદર મળ્યો હતો તેનું એક શોચનીય ઉદાહરણ જાણવામાં આવેલું છે. રાજ્યને આરસપહાણ પથ્થરની જરૂર જણાયાથી તાજમહાલના પથ્થર ઉતરાવવા તેણે યોજના કરી, અને માત્ર બજારમાં કંટ્રાક્ટર વ્યાપારીએ ઓછા ભાવે પથરા પૂરા પાડવા તૈયાર થયા તેથી માત્ર હિંદનું આ શિલ્પનું જવાહિર નાશ પામતાં બચ્યું. લૉર્ડ મેકૉલેનું આપણા પ્રાચીન વાઙ્મયનું અજ્ઞાન સહુને વિદિત છે. તેના માનવા પ્રમાણે સંસ્કૃત, આરબી તથા ફારસી સાહિત્યમાંના ગ્રંથોથી માત્ર બ્રીટીશ મ્યુઝીયમનું એકજ કબાટ ભરાય તેટલી મુંડી સાહિત્યની હતી. એવી માન્યતા જ્યાં ફેલાયલી હોય ત્યાં ચિત્ર તથા શિલ્પના સાહિત્યને રાજકર્તા તરફથી ઉત્તેજનના સાસાં પડે એમા આશ્ચર્ય નથી.

એક વખત એવો હતો કે યુરોપના એક પ્રસિદ્ધ કલાકોવિદના મત પ્રમાણે યુરોપમા ગૃહશણગાર માટે જો શાળા કાઢવી હોય તો હિંદુસ્થાનમાંથી માત્ર ૭ સાત કારીગર લોકો લઇ ગયાથી તે હેતુ ફળીભૂત થઇ શકશે એમ મનાતુ હતુ. તે વખત ૧૯ મા સૈકામાં બદલાયો. **હિંદુસ્તાનનો સ્થાનિક હુન્નર ભ્રષ્ટ થતો ગયો–અને વિલાયતના સોંઘા અને તુચ્છ નમુનાનું અનુકરણ કરીને પોતાનું કિંમતી રહસ્ય ભૂલતો ગયો.** સ્કૂલ ઑફ આર્ટસમાં પણ જે ઢબે ચિત્રકલાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તેથી આ દેશની પ્રાચીન ચિત્રકલાની વિશેષ ભાવના પોષાવાને બદલે પરદેશી આદર્શથી તે વટલાવા લાગી. છેલ્લા સૈકામાં આપણા દેશમા ચિત્રકલા જે દિશામા પ્રગતિએ પ્હોચતી ગઇ તે દિશામા આ પરદેશી તુચ્છ ભાવનાની છાયા વધારે નજરે પડતી જણાઇ.

હાલ આપણા દેશમાં ચિત્રકલાના થોડા ભિન્ન ભિન્ન મતાતરવાળા વર્ગો છે, તેમાં દક્ષિણ હિંદુસ્થાન અને મહારાષ્ટ્રની એક શાળા છે રાજા રવિવર્મા એ શાળામાં પ્રધાનપદ ભોગવે છે. રાજા રવિવર્માના આપણા પૌરાણિક વિષયોના ચિત્રો લાલિત્યવાળા અને મનમોહક છે ખરા, પરંતુ તેમા ઉચ્ચ કલ્પનાની ગતિ અથવા રસાત્મક ચમત્કારની ન્યૂનતા જણાય છે. હાલનાં નાટકોની રંગભૂમિ ઉપર જેવા અભિનય જણાય છે તેવી ભાવનાનો ભાસ રવિવર્માના ચિત્રો જોવાથી થાય છે એમ કહેવુ પડે છે. મહારાષ્ટ્રમા પુણાની ચિત્રશાળાનાં અને ધુરંધરનાં ચિત્રો તથા લક્ષ્મી આર્ટ પ્રીંટીંગવર્કસની સુવર્ણમાળાનાં ચિત્રોમાં પણ કાંઇ ચમત્કાર જણાય છે. પરંતુ તે હજુ બાળપણની અવસ્થામા છે.

ઉત્તર હિંદુસ્થાનમા રાજસ્થાનના ચિત્રો, પહાડી ચિત્રશાળા, તથા અયોધ્યા અને લખનૌમા ચિત્રોની એક શૈલિ જૂદીજ ટપકી જણાય છે. પરંતુ તેમા સત્ય અને ચિતાર વચ્ચે ફરી સગપણ થવા હજુ ઘણું અંતર જણાય છે.

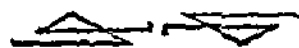
પૂર્વમાં બંગાળામાં ચિત્રકલા બીજી સાહિત્યની લલિત કલાઓ સાથે વધારે ઉન્નતિએ પ્હોંચેલી જણાય છે. અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં કચ તથા દેવયાનીનાં અને મેઘદૂતના સિદ્ધ તથા યક્ષોનાં ચિત્ર, નંદલાલ બોઝનું સતીનું હૃદયવેધક ચિત્ર, સુરેન્દ્ર ગંગુલીનું સર્યાસ્તનુંચિત્ર ખરેખર કલ્પના અને રસિકતાની પાંખો ઉપર ઘણે ઉંચે પ્હોંચેલાં છે: અને જો કે આ વર્ગના ચિત્રો ઉપર જાપાનની ચિત્રકલાની છાયા કાંઈક અંશે આગળ પડતી જણાય છે તોપણ મુકાબલે તે વધારે શુદ્ધ અને ભારતવર્ષની પ્રાચીન કલાને સજીવન કરનારી નીવડશે એવી આશા રાખી શકાય છે.

આપણા ગુજરાતમાં પણ ચિત્રકલા વિશિષ્ટ પાયા ઉપર ખીલવવા માર્ગ છે અને એ દિશામાં પ્રગતિ થાય અને આપણી ચિત્રકલા ઉન્નતિએ પ્હોંચે એ આશયથીજ આજનું પ્રદર્શન ગોઠવ્યું છે. તે હેતુ કાંઈક અંશે પ્રોત્સાહિત થાય તો આ પ્રદર્શનનો ઉદ્દેશ ફલીભૂત થયો ગણાશે. હવે આ પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાનું જાહેર કરવા હું નામદાર નવાબ સાહેબને વિનંતિ કરૂં છું.

ત્યારબાદ પ્રદર્શનનો નીચે પ્રમાણેનો રિપોર્ટ પ્રદર્શન કમિટીના ઉપપ્રમુખ રા. રા. જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરીએ વાંચી સંભળાવ્યો હતો:—

પાંચમો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્

પ્રદર્શનનો એહવાલ.

(૧)

વસ્તુવિભાગ.

આ પ્રદર્શનના બે મુખ્ય વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે પહેલા વિભાગને વસ્તુવિભાગ અને બીજા વિભાગને ગ્રંથવિભાગ કહેવામાં આવ્યા છે.

વસ્તુવિભાગમાં આશરે ૮૦૦ ચીજો આવી છે. પ્રદર્શકોની સંખ્યા આશરે પોણીબસેની છે. સુરત શહેરમાંનાજ ઘણા ખરા પ્રદર્શકો છે.

આ વિભાગમાં આકર્ષક ચિત્ર-વિભાગ છે. ગુજરાતમાં ચિત્રકળા ગુજરાતી સ્વરૂપ પામે અને ગુજરાતના ચિત્રકારોની કળા ખીલે એવા ઉદ્દેશથી વિષયોની સૂચના પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. હાલ આપણી ચિત્રકળા ઉપર ખાસ કરીને અંગ્રેજી અને મરાઠી પ્રભાવ પડેલો છે તે દૂર કરી આપણો ગુજરાતી પ્રભાવ પડે અને પ્રજાના જીવનમાંથીજ કળાનો આવિર્ભાવ થતો હોવાથી આપણી દેશજ કળા જન્મે અને વિકસે એવા ઉદ્દેશથી ચિત્રોનું વાતાવરણ, પહેરવેશ, શરીરાકૃતિ

વગેરે ગુજરાતીજ રાખવા ભલામણ કરવામાં આવી હતી. નકલ કરવાને બદલે સ્વતંત્ર સૃષ્ટિ જન્મ પામવાનો સંભવ આથી વધશે. દૃષ્ટિબિન્દુ નવું છે, તેના ગ્રાહક હજૂ થોડા છે, અને સમય ટુંકો હતો છતાં અમારી વિનતિનો આશાજનક સ્વીકાર થયો છે. સરસ્વતીચંદ્ર અને કરણઘેલાના કેટલાક પ્રસગોની ચિત્રમાળા પ્રદર્શનમાં આવી છે તે એ સ્વીકારનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. ગુજરાતનાં નૃષ્ટિસૌંદર્ય અને વૈભવનાં ચિત્રો માગ્યાં હતાં તેમાં કંઇક નિરાશાને વશ થવું પડયું છે; ચિત્ર નહિ તો ફોટોગ્રાફથી સંતોષ માનવાને પણ અમે તૈયાર હતા પણ ફોટોગ્રાફ એકજ સ્થળેથી આવ્યો છે. ગુજરાતના નવજીવનનો આ લલિત અંકુર પોષવા પેથાનાં નામદાર મહારાણી સાહેબ, પાલણપોરના નવાબજાદા તાલેમહમદખાન, સર. ચીનુભાઇ માધવલાલ રણછોડલાલ બેરોનેટ, શ્રીમંત સંપતરાવ ગાયકવાડ, માળીઆના કુમારશ્રી ગુમાનસિંહજી, ન્યાયમૂર્તિ લલ્લુભાઇ આશારામ શાહ, શેઠ રતનશી ધરમશી, દિ. બ. રણછોડભાઇ ઉદયરામ, ગ. અનંતરાય પ્રભાશંકર પટણી, ગ. રણછોડ ભવાન અને એક દિલસોજ સદ્‌ગૃહસ્થ—જે પોતાનું નામ આપવા અનિચ્છુ છે—એટલાઓએ પોતાના તરફથી ચાંદ આપ્યા છે. ગુજરાત એમનું હમેશ ઋણી રહેશે. ચિત્રકળાના શૈશવમાં આવું ઉત્તેજન મળે એ ભવિષ્યના ઉજ્જ્વલ પ્રકાશનાં પહેલાં કિરણો નહિ તો બીજું શું ?

દેશજ ચિત્રકલા ખીલે માટે પરંપરા તૂટવી ન જોઇએ. ચિત્રકલાની પ્રાચીન અને અર્વાચીન પદ્ધતિ સળંગ ચાલવી જોઇએ, એવું લાગવાથી અશ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિના પ્રભાવથી આપણું જીવન અંકાયું તે પૂર્વે આપણી ચિત્રકલા કેવી હતી તેનું પ્રદર્શન બે રીતે કરવા તજવીજ કરવામાં આવી છે. રાગ, રાગિણી, ઋતુઓ, માસો, શૃંગાર, ભક્તિ વગેરેને લગતાં ચિત્રો મ્હોટી સંખ્યામાં સંગ્રહવામાં આવ્યાં છે.

પૂર્વે ગ્રંથો સચિત્ર કેવી રીતે થતા તે દર્શાવવા હિંદુ અને જૈન ગુજરાતી હસ્તલેખોની વિવિધ સંખ્યા સગ્રહવામાં આવી છે. આમાં ઓખાહરણ, ચંડીપાઠ, ભગવદ્‌ગીતા, કાલિકાચાર્યકથા, કલ્પસૂત્ર, યશોધરચરિત્ર, શકુનાવલિ વગેરે જોવાલાયક છે. રેખાલેખન પૂર્વે કેવું થતું હતું તેનો ખ્યાલ આવે એવા નમૂના મેળવવામાં આવ્યા છે

સોનેરી શાહીથી લાલ, કાળી, લીલી, જાંબલી વગેરે રંગની ભોંય ઉપર કેવા રમ્ય અક્ષરો લખાતા તેનું દર્શન કેટલાક હસ્તલેખો કરાવી શકશે

સુરત શહેર લલિત કળાઓની કારિગિરી માટે મશહુર છે. અર્વાચીન સમયમાં કેવું સુખડનું, હાથીદાંતનું, લાકડાનું કામ થાય છે તેના નમૂના પ્રદર્શનમાં છે. ખાસ સુખડનું મંદિર અને પડદો દર્શનીય છે

વિલાયતી કાપડ અને પહેરવેશ આપણા દેશમાં દાખલ થયા તે અગાઉ કેવાં કપડાં અને પોશાકની ઢબ આપણે ત્યાં પ્રચલિત હતી તે તપાસવાની જોગવાઇ પણ કરવામાં આવી છે. સુરતના શ્રીમંત હિંદુ, પારસી, મુસલમાન નાગરિકોએ પોતાના પૂર્વજોનાં વસ્ત્રો પ્રદર્શનમાં ગોઠવવા દઇ આપણી અતીવ સમૃદ્ધિનું કાળસ્રોતમાં વિસ્મરણ થતું અટકાવ્યું છે.

સુરત એકવાર બાબુલ મક્કા હતું મુસલમાની શહેનશાહત દરમ્યાન સમસ્ત મુસલમાનોના પવિત્રમાં પવિત્ર તીર્થ મક્કા જવાનુ બંદર હતુ. જગતની વિપુલ સમૃદ્ધિ સુરતમા સમુદ્રમા મળતી નદીઓની માફક વિવિધ દિશામાથી આવી ભેગી થતી તે જાહોજલાલીના અવશેષ હવે હજીજ રહ્યા છે છતા ચીનાઈ અને તાંબાના વાસણોનો સગ્રહ દર્શનીય કરી શકાયો છે. ધાતુના વાસણોમા કેટલાક ભરતના અને કેટલાક ઘડતરના છે તેમના ઉપર દશાવતાર, કૃષ્ણલીલા, વગેરેના ચિત્રો, અક્ષરોના લેખો, ભૂમિતિના આકારો વગેરે કોતરેલા છે

---

(૨)

ગ્રંથવિભાગ

આ વિભાગમા બે પેટાભાગ પાડવામા આવ્યા છે. એકમા પ્રાચીન હસ્તલેખો અને બીજામાં છાપેલા પુસ્તકો તથા વર્તમાનપત્રો છે.

હસ્તલેખો મેળવવામા અમે એ હેતુ ધ્યાનમા રાખ્યો હતો કે લોકોના ઘરમા પડયા પડયા નાશ પામતા ગ્રથો બને તેટલા બહાર કઢાવવા સવત્ ૧૪૦૦થી ૧૯૦૦ સુધીના ગ્રથો અમે મેળવ્યા છે અને તે શતકવાર ગોઠવ્યા છે દરેક શતકમા વેદધર્મીઓ અને જૈનોના ગ્રથો સાથે ગોઠવ્યા છે, એથી બનેની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તથા ભાષા સરખાવી જોવાનુ સુગમ પડશે

સવત્ ૧૪૦૦થી ૧૫૦૦ સુધીના બસે વર્ષ ઉપર કંઇક નવો પ્રકાશ પાડે એવુ સાહિત્ય પહેલી આગમા ગોઠવ્યુ છે શરૂઆતમા આપને વ્યાકરણના ગ્રથો નજરે પડશે સંસ્કૃત વ્યાકરણ શીખનારને સુગમ થવા માટે દરેક સસ્કૃતવાક્ય સમજાવનાર ગુજરાતી શબ્દોથી સમજાવ્યુ છે હેમાચાર્યનુ આખુ વ્યાકરણ આ રીતે લખાયુ છે વૈદક અને જ્યોતિષના ગ્રથો પણ એ રીતેજ લખાયા છે, નમુના તરીકે અમે માત્ર વ્યાકરણનાજ બે ગ્રથો મૂક્યા છે

આગળ આવતા આપને જૈનોના રાસ અને વસતવિલાસ તથા તેના જેવુજ ફાગ નામનુ કાવ્ય જણાશે નરસિહ મહેતાએ શૃગારભક્તિ ગાઈ અને શ્રીમ વલ્લભાચાર્યે શૃગારભક્તિ પ્રવર્તાવી તે પહેલા શૃગારભક્તિ પોષવાને ક્ષેત્ર કેવુ અનુકૂળ થઇ રહ્યુ હતુ તે આ ફાગ અને એ પછી ભાલણ, નરસિહ મહેતા ભીમ, કીકારમી એ વગેરેના કાવ્યો ઉપરથી સમજાશે આ આગમા આપનુ ધ્યાન ખેચે એવુ બીજુ "બાલાવબોધ' નામે ઓળખાતો જૈનોના ગદ્યસાહિત્યનો સગ્રહ છે સંસ્કૃત નહિ જાણનાર સાધારણ બુદ્ધિના લોકો શાસ્ત્રીય વાતો સમજી શકે એ હેતુથી વાર્તારૂપે રચાયેલા આ ગ્રથોને 'બાલાવબોધ' નામ આપ્યુ છે જૈન

સૂત્રો ઉપરના ટબા (ગુજરાતી ગદ્યાર્થ) લખવાની રીત પન આપનું ધ્યાન ખેંચશે. જૈનોના ગદ્યની સાથે વૈદધર્મીઓના ગદ્યમય ગ્રંથો, ભગવદ્ગીતાનું ભાષાંતર, ચાણાક્યનીતિનું ભાષાંતર, વૈદકનું ભાષાંતર, જ્યોતિષનું ભાષાંતર એ વગેરે ગ્રંથો આપને આ શતકમાં તેમજ હવે પછીનાં શતકમાં પણ વારંવાર નજરે પડશે. સં૦ ૧૫૬૫માં જૂનાગઢના નાગર મોઢ શ્રીધરે રચેલું 'રાવણ મંદોદરી સંવાદ' આ શતકમાં છે. નરહર, કૃત વિક્રમચરિત્ર, કવિ મધુસુદનકૃત વિક્રમચરિત્રની ગદ્યપદ્ય વાર્તા, તળાજાના વૈષ્ણવ ભીમકૃત 'રામપ્રબંધ' અને ગણુદેવીના કીકા વસી કૃત 'બાળલીલા' એ ગ્રંથો જૈન રાસોના ગ્રંથો સાથે સરખાવવાથી આ કાળના જૈન કવિઓની ભાષા અને વૈદધર્મીઓની ભાષા વચ્ચે કંઇ ભેદ હતો કે કેમ એ પ્રશ્નનું સહજ નિરાકરણ થઇ જશે. બીજી ઓળમાં નાકરનાં કાવ્યો પછી પંચોપાખ્યાનનાં અનેક હાથે થયેલાં ગદ્યપદ્ય ભાષાંતરો આપની નજરે પડશે. એ પછી મોગ ઉદ્યોગી કવિ વિષ્ણુદાસનું આખું વાલ્મિકી રામાયણ, આખું મહાભારત અને આખું ભાગવત આ। જોશો. મહાભારત રચવાનો પ્રયત્ન અનેક કથાકારોએ કર્યો છે. ભારતની એ રાષ્ટ્ર કથા ઉપર લોકોની અભિરૂચિ કેવી હતી તે મહાભારતનાં ઉપરથી તથા લોકોના ઘરમાથી હજુ તેની સંખ્યાબંધ પ્રતિઓ મળે છે તે ઉપરથી આપ જોઇ શકશો. પ્રેમાનંદે આખ્યાનો રચવાનું શરૂ કર્યું તે પહેલાં એ કામ વૈદધર્મીઓ અને જૈનોએ ઘણાં લાંબા વખતથી શરૂ કર્યું હતું. એ પણ આ ઓળમાં મૂકેલા ગ્રંથો ઉપરથી આપ જોઇ શકશો. જૈન કવિઓ નયસુંદર, સમયસુંદર, અને ઋષભદાસની કૃતિ આ ઓળમાં આપનું ખાસ ધ્યાન ખેંચશે.

ગુજરાતી લિપિમાં લખાયેલો જૂનામાં જૂનો લેખ સંવત્ ૧૬૮૩નો મળ્યો છે. એ પહેલાં લખાયેલા બધા ગુજરાતી ગ્રંથો નાગરી લિપિમાં લખાયેલા છે.

શતક ઉપર ઉપલક નજર નાંખી જોતાં પણ આપની ખાત્રી થશે કે હજુ અપ્રસિદ્ધ કાવ્યો ઘણાં છે. સુરતના સંસ્કૃત અને ગુજરાતી કવિ સુરજી ભટ્ટ, ભાઉભટ્ટ, હરિદાસ, માધવદાસ, વલ્લભ, રત્નેશ્વર અને 'વનેચર'ના કર્તા બે શ્રાવક ભાઇઓ, એ વગેરે સુરતના કવિઓનાં કાવ્ય આપ જોશો; તેમજ કીકો, ફૂદો, રઘુરામ એ વગેરે સુરત જીલ્લાના કવિઓની કૃતિ પણ આપનું ધ્યાન ખેંચશે. કલોલીના કવિ સુરભટ, ધોળકાના વેદાંતી કવિ જીવનદાસ, અને બીજા વેદાન્તી કવિ નરહરિ, કથાકાર મનોહર, નાના નાના કાવ્ય લખનાર રામકૃષ્ણ અને બીજા ઘણા કવિઓની અપ્રસિદ્ધ કૃતિ આપને આ સંગ્રહમાં દેખાશે.

સંસ્કૃત વિભાગમાં જ્યોતિષ અને વૈદકના અપ્રસિદ્ધ તથા ઉપયોગી ગ્રંથો આવ્યા છે. ગુજરાતમાં એ વિદ્યાઓનુ સેવન કેવું હતું તે એ વિદ્યાના મળતા સંખ્યાબંધ ગ્રંથો ઉપરથી સમજી શકાય છે. અહીંનાં સ્થાનાદિના નિર્ણય માટે પીતળનો યંત્ર બનાવેલો છે. એ યત્ર સંવતના સત્તરમા શતકમા સુરતમાંજ ઘડેલો છે. અને સુરતનાજ જોશી માટે એની સમજણ આપવા એજ જોશીએ એને વિષે સંસ્કૃત ગ્રંથ લખેલો છે, જે પ્રદર્શનમાં મોજૂદ છે, ને એનું નામ યન્ત્રરાજ છે

અપભ્રંશના પણ ચાર ગ્રંથો આવ્યા છે. સુરતના એક કાયસ્થનું ફારસી કાવ્ય પણ આવ્યું છે. હજુ લગી કોઇ ગુજરાતી હિંદુનું ફારસી કાવ્ય પ્રકાશમાં આવ્યું નથી. ચારણીસાહિત્ય રાજવંશ અને લોકવીરના પરાક્રમનું પ્રકીર્તન કરે છે. આ સાહિત્યના કેટલાક ઐતિહાસીક ગ્રંથો આ પ્રદર્શનમા રજુ કરવામાં આવ્યા છે.

કબીરપંથી, મતીઆ,* કુબેરપંથી વલ્લભ સંપ્રદાય, જૈન સંપ્રદાય વગેરે પંથોનું સાહિત્ય વાનગી દાખલ રજુ કરવામા આવ્યું છે.

લિપિઓના મુકાબલા માટે પણ જૂદી જૂદી પ્રતો ભેગી કરવામાં આવી છે. તાડપત્ર, ભૂર્જપત્ર પર લખેલા ગ્રંથો જનસમૂહના દર્શન માટે મેળવવામાં આવ્યા છે

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી માહિતી ગ્રંથોના અંતિમ ઉલ્લેખોમાંથી મળે છે. સંવત્ ૧૫૦૪ લગીની સુરતની પ્રાચીનતા અને તે કાળે તેની જાહોજલાલી હોવાનું રજુ થયેલા હસ્તલેખો ઉપરથી જણાય છે.

લાટદેશ અણહિલવાડના સોલંકીઓએ ક્યારે જીત્યો તેની માહિતી ધમડાછામાંથી મળેલા બે તામ્રપત્રો આપે છે. લાટના ચૌલુક્ય કીર્તિરાજનાં તામ્રપત્ર પણ ઉપયોગી છે. રાષ્ટ્રકૂટ કક્કરાજનાં તામ્રપત્રો એ કાળની લિપિને માટે ખાસ ધ્યાન ખેંચનારા છે

સવત્ ૧૩૦૦ પછીના કેટલાક શિલાલેખોની નકલો આવી છે. સિક્કાઓની સંખ્યા મ્હોટા જથ્થામાં આવી છે, પણ તેમાં પ્રાચીન-ઇતિહાસના આધારો ખસે એવા બહુ જૂજ છે ઐતિહાસિક છબીઓમાં કુમારપાળ અને હેમાચાર્યની છબીઓ, ભીમદેવ બીજાના વખતમાં તાડપત્ર ઉપર ચીતરાયલી છબીઓ, તેમ હીરવિજય અને અકબરની છબી આકર્ષક છે.

છપાયેલા શિલાલેખો અને તામ્રપત્રોમાથી ગુજરાતના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવતા લેખોનો સંગ્રહ રજુ કરવામા આવ્યો છે, તેમજ જૈન પ્રતિમાઓ ઉપરના લેખોનો સંગ્રહ પણ રજુ કર્યો છે.

આ વિભાગમા આવેલા સંગ્રહોની કદર કરવા અને સંગ્રાહકોને ઉત્તેજન આપવા સુરતના રા રા, ભગુભાઇ રસિકદાસ સટ્ટાવાળાએ રૂ. ૩૦૦) ઉદારતાથી ચાંદ પદકો આપ્યા છે તે માટે અમે એમના આભારી છીએ, આવી ઉત્તેજક કદરને લીધે ઘણુ અપ્રસિદ્ધ સાહિત્ય પ્રદર્શનમાં આવી શક્યું છે.

---

* મતીઆ એ 'પીરાણા' પંથનું બીજુ નામ છે. આની ગાદી અમદાવાદમા છે. ગાદીપર હિન્દુનેજ બેસાડવામાં આવે છે. ડુમસ, ભીમપોર, નવસારી વગેરે સુરત જીલ્લાના કેટલાક ભાગમાં કોળીઓનો મોટા ભાગ આ પંથને માનનારો છે, એ પંથના ઘણા ગીતો સ્ત્રીઓ મોઢે ગાય ત્યારે જોવા લાયક હોય છે.—

રાજકોટમાં પરિષદ્‌પુસ્તકાલયની સ્થાપના થયા પછી એ સંસ્થા કેવળ વૃદ્ધિગત કરવી એ જવાબદારી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના કાર્યવાહકોને શિરે આવેલી છે. ગુજરાતી ગ્રન્થકારોની અભિરુચિ સમજાવવા આ વિભાગમાં વડોદરામાં ૧૯૧૨માં પરિષદ્ મળી ત્યારથી તે આજ લગીમાં જે ગ્રંથો છપાયા છે તેનો સંગ્રહ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. સમય ટુંકો હોવાથી પ્રયત્ન પૂર્ણ અંશે સફળ થયો નથી, પણ કુલ ૨૨૯ પુસ્તકો આવ્યાં છે. તેમાં ૨૮ ચરિત્રોનાં, ૩૪ વાર્તાનાં, ૪૭ કાવ્યોનાં, ૧૨ ઇતિહાસ ભૂગોળનાં, ૮ વિજ્ઞાનનાં, ૪૬ કામ સંબંધી, ૭ આરોગ્ય, ૩૫ જૈનધર્મ. અને ૧૨ પ્રકીર્ણ છે. આમાં ૫૪ સસ્તાસાહિત્ય તરફનાં છે. એ વર્ષમાં આવડી મ્હોટી સંખ્યામાં વિવિધ વિષયોના ગ્રંથો બહાર પાડી લોકોન્નતિને વેગ આપવા માટે આ ખાતાને ધન્યવાદ ઘટે છે. ૫૦ જૈનગ્રંથપ્રસારકમંડળ તરફથી આવેલાં છે. જૈન કોમમાં થએલી જાગૃતિનાં શુભ દર્શન આ સંખ્યા કરાવે છે. સામાયિક પત્રોમાં ૧ દૈનિક, ૯ સાપ્તાહિક, ૨૧ માસિકો, (તેમાં ૯ સાહિત્યનાં, ૮ નાતોનાં, ૧ વૈદકનું, ૧ સ્ત્રી ઉપયોગી, ૧ વેપારીનું અને એક ચિત્રકલાનું માસિક) છે ત્રણ રિપોર્ટ આવ્યા છે. સમય ઓછો હોવાથી એનું અવલોકન રજુ કરી શકાયું નથી.

પ્રદર્શનનો આ ટુંકો પણ અધુરો અહેવાલ છે. ઘણી ઘણી આકર્ષક ચીજોના ઉલ્લેખ કરવા રહી ગયા છે તો ખાસ મહત્ત્વની ચીજોનાં વિસ્તૃત વર્ણન કરવાનો અવકાશ તો મળેજ ક્યાંથી? આ અમારો એક રીતે પ્રથમ પ્રયાસ છે. રાજકોટ કે વડોદરામાં દેશી રાજ્યો અને અંગ્રેજ અમલદારોની લાગવગ પ્રદર્શનને આકર્ષક અને ઉપયોગી બનાવવા મદદગાર હતી. અમે માત્ર લોકોનીજ મદદથી આ સંગ્રહ કીધો છે. એમાં ન્યૂનતા હશે, એની ગોઠવણીમાં સ્ખલનો થયાં હશે, છતાં જે ઉત્સાહ અને શ્રમે આ દર્શનીય સમારંભ રચ્યો છે તેની આપ કદર કરી શકો એવા છો એટલે અમને સંતોષ છે

તે પછી પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા કરવા ઠાકોર નામદાર નવાબ સાહેબે નીચે પ્રમાણે ભાષણ કર્યું હતું—

Mr President & Gentalmen,

I thank you sincerely for the honour you have done me in asking me to open this Arts Exhibition that has been organised in connection with your Literary Conference *I* greatly value this privilege of being associated with this useful movement which aims at the revival of learning, and the spread of culture in our advanced province of Gujerat.

It must be a source of satisfaction to the residents of Surat that you have held this Conference in our City. Surat

claims the honour of being the cradle of the British Empire in the East, and was the key stone of the present magnificent Empire which has been built up by the British in India. It is under their benign rule that our vernacular literature has secured a vigourous revival, which is full of hope and promise for the future. Surat has contributed in no mean manner towards the Gujerati literature of the last Century. It has been the birth place of that spirited poet and patriot Narmadashanker,-that talented and acute critic Navalram,-and that gifted and fascinating novelist Nandshanker. I am glad to find you all collected in this historic place of culture and refinement, to mark yet another milestone on the onward march of literary progress.

It is a happy idea to organise a literary and Art Exhibition in connection with your Conference. Collections of unpublished manuscripts, and rare works of literary merits are likely to add to the value of Gujerati literature by their publication. The stimulus of an Exhibition of this nature, keenly tickles the desire for research, and you come across rare specimens of literary art, that otherwise would have remained unseen. Pictures and statues besides cultivating a taste for the fine arts, often throw valuable light on the habits and customs of ancient times. The organisers of this Exhibition deserve great praise for their labour of love, and as a mark of my sympathy with their aspirations I beg to offer a small contribution towards the Exhibition, and I shall always remember with pleasure and pride that I had associated myself with your useful activity in the cause of Gujerati Literature

I have now great pleasure, Gentlemen, in declaring this Exhibition open.

મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ અને ગૃહસ્થો.

તમારી સાહિત્ય પરિષદના સંબંધમાં યોજાયલું આ લલિતકળાનું પ્રદર્શન ખુલ્લું મુક-વાનું મને કહીને તમે મને માન આપ્યું છે, તેથી હું તમારો ખરા અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર

માનું છું. તમારી સંસ્થાનો ઉદ્દેશ આપણા પ્રગતિ પામેલા ગુજરાત પ્રાંતમાં સાહિત્યનું પુનર્જીવન કરવાનો, અને વિદ્યાનો પ્રસાર કરવાનો છે અને તેથી આવી ઉપયોગી સંસ્થા સાથે જોડાએલા મારા સંબંધને હું ઘણો કિંમતી ગણું છું. આ પરિષદ આપણા શહેરમાં ભરાઇ એ વાતથી સુરતના વતનીઓને સંતોષ થયો હોવો જોઇએ. પૂર્વમાં બ્રિટીશ સામ્રાજ્યની જન્મભૂમિ હોવાના માનનો અધિકાર સુરતને છે અને બ્રિટીશ લોકોએ હિંદુસ્તાનમાં હાલનું જે ભવ્ય સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું છે તેનું બી સુરતમાંજ રોપાયું હતું. એ લોકોના કૃપાળુ રાજ્યમાં આપણા દેશી સાહિત્યને ઉત્તેજન મળી તે પુનર્જીવિત થયું છે, અને તેનું ભવિષ્ય ઘણું આશામય લાગે છે. ગયા સૈકાના ગુજરાતી સાહિત્યમાં સુરતે કંઇ થોડો ઘણો ભાગ નથી ભજવ્યો. આપણા જુસ્સાદાર કવિ અને સ્વદેશાભિમાની નર્મદાશંકર, તે વિદ્વાન અને કુશાગ્રબુદ્ધિવાળા ટીકાકાર નવલરામ અને તે પ્રાસાદિક તથા મોહક નવલકથાકાર નંદશંકરની જન્મભૂમિ સુરતજ છે. વિદ્યા અને સંસ્કૃતિના આ ઐતિહાસિક સ્થળમાં સાહિત્યના માર્ગમાં એક પગલુ અગાડી ભરવાને આપ સર્વને એકત્ર થએલા જોઇને મને આનંદ થાય છે.

તમારી પરિષદના સંબંધમા સાહિત્ય અને કળાના પ્રદર્શનની યોજના કરવા બાબતનો વિચાર બહુ સારો છે. અપ્રસિદ્ધ હસ્તલેખો અને ઉચ્ચ પંક્તિના સાહિત્યના લેખો પ્રસિદ્ધ થવાથી ગુજરાતી સાહિત્યની કિંમતમા વધારો થવાનો સંભવ છે. આવા પ્રકારના પ્રદર્શનથી સશોધન કરવાની ઇચ્છાને ઘણું ઉત્તેજન મળે છે અને તેથી લલિત કળાના ઉત્તમોત્તમ નમુનાઓ જે એમનેએમજ પડી રહ્યા હોત તે આપણી સમક્ષ રજુ થાય છે. ચિત્રો અને પુતળાઓ લલિત કળાની રસિક વૃત્તિને કેળવે છે એટલુંજ નહિ પણ તેનાથી પ્રાચીન કાળના રીતરિવાજોપર વારંવાર ઉજ્વલ પ્રકાશ પડે છે. આ પ્રદર્શનના યોજકોએ માત્ર પોતાના આનંદની ખાતર જે મહેનત લીધી છે તે ઘણી પ્રશંસાપાત્ર છે, અને તેઓની આકાંક્ષા તરફ મારી જે સહાનુભૂતિ છે તેની નિશાની દાખલ આ પ્રદર્શનના ફંડમાં હું મારા તરફથી એક નાની રકમ આપીશ અને ગુજરાતી સાહિત્યની આ ઉપયોગી સંસ્થા સાથે મારો સંબંધ જોડાયો છે એ વાતનું હુ હંમેશ આનદ અને અભિમાન સાથે સ્મરણ કરીશ.

સદ્‌ગૃહસ્થો, હવે આ પ્રદર્શન હું ઘણી ખુશીની સાથે ખુલ્લું જાહેર કરૂં છું.

ત્યારબાદ નામદાર નવાબ સાહેબે પ્રદર્શન ખુલ્લુ મૂકવાની ક્રિયા કરી હતી જે થઇ રહ્યા પછી એમને તથા બીજા સંભાવિત ગૃહસ્થોને પ્રદર્શનમાં ફેરવવામા આવ્યા હતા, જ્યાં પ્રદર્શનના મંત્રીઓ રા. રા. મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસ, તથા રા. રા. હરગોવનદાસ ઇશ્વરદાસ પારેખે જોવા લાયક પુસ્તકો તથા નમુનાઓ ઉપર ધ્યાન ખેંચી સવિસ્તર ખુલાસા કર્યા હતા.

પરિષદ તથા પ્રદર્શનને લગતાં ઇનામ, ચાંદ, પ્રમાણપત્રો વગેરે વહેંચવા મળેલી જાહેર સભા.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને લગતા ઇનામી નિબંધોનાં ઇનામ તથા પ્રદર્શનને લગતા ચાંદ, પ્રમાણપત્ર વગેરે આપવા સારૂ એક જાહેર સભા તા૦ ૧૧ મી જુલાઈ ૧૯૧૫ ને રોજ સાંજના પાંચ વાગે અત્રેના નગીનચંદ ઝવેરીચંદના હૉલમાં ગોસ્વામી શ્રી શ્રીવ્રજરત્નલાલજી મહારાજના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી હતી. રા૦ મધુસૂદનરામ બળવન્તરામ હોરાની દરખાસ્તને મહાજન શેઠ બાપુભાઈ તરફથી ટેકો મળતાં મહારાજશ્રીએ પ્રમુખસ્થાન લીધા બાદ સભાનું કામ શરૂ કરતાં અત્રેની પરિષદના મુખ્ય સેક્રેટરી રા૦ રાજાભાઈ કલ્યાણરાય દેસાઈ વકીલે જણાવ્યું કે તા૦ ૧૮મી એપ્રીલની યાદગાર સભા થઈ ગયા બાદ સાહિત્ય પરિષદ સંબંધી ઘણી ચર્ચા ચાલી છે. સામાન્ય પરિષદ સંબંધી જે ટીકા કરવામાં આવી છે અને આવે છે તેને અમારે કંઈ લાગતું વળગતું નથી, તેનો જવાબ આપવા અત્રે વિદ્વાનો મોજુદ છે એટલે હું માત્ર અત્રે મળેલી પરિષદના સંબંધમાંજ બે બોલ બોલીશ. પ્રથમ તો પરિષદ ભરાવાજ ન પામે એ હેતુથી પ્લેગ સંબંધી ગેરવ્યવસ્થા છે તથા સુરતમાં પ્લેગ અને તાવ જબરૂ છે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું, પણ તમામ સર્વના એટલે સુરતના લોકોના કાર્યવાહકો પરના વિશ્વાસને લીધે ચોથી પરિષદ વખતે શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડે રૂ. ૨૫૦૦ની મદદ કરેલી તેવી ન મળીએ તો આ વખતની પરિષદ વાસ્તે સર્વથી વધારે ભંડોળ કાર્યવાહકોને સોંપવામાં આવ્યું છે. પ્લેગ અને તાવના સંબંધમાં પણ અત્રેના હેલ્થ ઓફીસર તરફનો રિપોર્ટ કે "તા૦ ૧૩ મી મે પછી એકે કેસ થયો નથી અને સુરતની હવા ઘણી સારી છે" તે ઉપરથી જાહેરના લોકોપર કોઈ પણ જાતની માઠી અસર થઈ નહિ: પરિષદ તો મળી એટલે હવે પરિષદમાં ન્યૂનતા શોધી કાઢી 'કાગનો વાઘ' કરવામાં આવે છે.

એમ કહેવામાં આવે છે કે સુરતમાં જોહુકમી ઘણું ચાલી છે. હવે આપના સર્વના જાણવામાં છે કે ગુજરાતના સર્વ શહેરોમાં વિચારના છૂટાપણાની કીમત જેટલી સુરતમાં અંકાય છે તેટલી બીજે કોઈ ઠેકાણે અંકાતી નથી અને તેનેજ લીધે જાહેર ટંકશાળ નહીં "જીહજૂરિયા લોકો જેને "જી હજૂર" સાંભળવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે તેઓ જ્યારે અહીંની સ્વતંત્ર પ્રજાના સંબંધમાં આવે છે ત્યારે તેમને અહીંના લોક આપમતી અને જોહુકમી માલમ પડે છે. વળી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે પરિષદ માત્ર નાગરોની હતી. એ વાત કેટલી ખોટી છે તે અહીંના અધિકારીઓ, પરીક્ષકો તથા નીરીક્ષકોની યાદી જોવાથી માલમ પડશે. હું પોતેજ કંઈ નાગર નથી. વળી પરીક્ષકો તથા નિરીક્ષકો તરીકે હાલના ઓરીએન્ટલ ટ્રાન્સલેટર રા૦ અહમદ કાદર શેખ, મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીના સેક્રેટરી મી૦ રૂસ્તમજી પી. મસાણી, રા૦ બા૦ હરગોવનદાસ દ્વારકાદાસ, મહૂં૦ કાશીભાઈ ડેરાસર, જમનાભાઈ સક્કરઈ વગેરેને નીમવામાં આવ્યા હતા. તેઓ કંઈ નાગર નથી. વળી નાગરો કંઈ અમુક કોમને એમાં ભાગ લેતા અટકાવતા નથી. પારસીઓ આજે પણ તમાશો જોનારી કોમ

છે પણ તેઓ કંઇ બીજાને આગાડી વધવાની ના નથી કહેતા. સાહિત્ય પરિષદ જેવી સંસ્થામાં નાગરો અગાડી પડતો ભાગ લે એ તદન સ્વાભાવિક છે. દાખલા તરીકે સુરતમાં સર્વથી શ્રેષ્ટ કવિરત્ન ઉત્પન્ન થયુ તે નાગે કોણ હતું ? નર્મદ ઉપરાંત નવલરામ, નંદશંકર, સવિતાનારાયણ વગેરે નાગરોજ હતા. કોઇ પણ સાર્વજનિક સંસ્થા અમુક કોમની છે એમ કહેવું એ તદન નિરર્થક છે. એવા ઉદ્ગારો માત્ર અશક્ત અને આળસુ લોકો અદેખાઇ અને દ્વેષના માર્યા કાઢે છે. આ પ્રમાણે કેટલુંએક વિવેચન કર્યા બાદ નિબંધોના પરીક્ષકો, નિરીક્ષકો તથા ઇનામો અને ચાંદો વગેરે આપનારા ગૃહસ્થોનો આભાર માની સભાનું કામ શરૂ કરવા વિનતિ કરી હતી.

સભાનું કામ શરૂ થતાં રા. વીરજારામ હરિસુખરામ મહેતા તરફથી આપેલા ઇનામી નિબંધોનો રિપોર્ટ* રા. વીરેશ્વરાનંદ ઇંદિરાનંદ પંડિતે રજુ કર્યો હતો.

આ રિપોર્ટ પુરો થયા બાદ મહારાજ શ્રીએ ઇનામો, ચાંદો તથા સર્ટિફીકેટો આપવાનું શરૂ કર્યું હતું.

પ્રદર્શનમાં વહેંચવા માટે શેઠ ભગુભાઇ રેસીકદાસ તરફથી રૂ ૩૦૦ તથા પાલણપુરના નવાબઝાદા તાલે મહમદખાન, શેઠ રતનશી ધરમશી મોરારજી, ઓ. ન્યા. લલ્લુભાઇ આશારામ શાહ, સર ચીનુભાઇ માધવલાલ, દિ. બ. રણછોડભાઇ ઉદયરામ, રા. અનંતરાય પ્રભાશંકર પટણી, શ્રીમંત સંપતરાવ ગાયકવાડ, રા. કૃષ્ણલાલ નરસિંહલાલ દેસાઇ, રા. રણછોડ ભવાન, માળીઆના કુમારશ્રી ગુમાનસીંહજી તથા પન્નાનાં મહારાણી એઓ પ્રત્યેક તરફથી રૂ. ૨૦, ચાંદ માટે આપવામા આવ્યા હતા.

ગ્રંથવિભાગમા રા. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી તથા રા. રા. શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદ અને વસ્તુવિભાગમા ઑ૦ રા૦ બા૦ રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ તથા રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી પરીક્ષક હતા.

આ ઉપરાત પરિષદને અંગે સહાય કરનારાઓને ચાંદો આપવામા આવ્યા હતા. ઇનામો, ચાંદો વગેરે અપાઈ રહ્યા પછી શ્રીયુત મહારાજે નીચે મુજબ ભાષણ કર્યું હતું.

મહારાજશ્રીનું ભાષણ.

મહારાજશ્રીએ ભાષણ કરતા જણાવ્યુ કે, આજે અહીં નિબંધ લખનારાઓને ઇનામ આપ્યં છે, તેમજ પ્રાચીન ગ્રંથો, શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, સિક્કા અને લોકગીત વગેરે સાહિત્ય પ્રદર્શનમાં રજુ કરનારને રૂપાની ચાંદો કે પ્રમાણપત્રો આપીને ઉત્તેજન આપવામા

---

* પરિશિષ્ટ ક

આવ્યું છે. વળી પ્રાચીન ચિત્રો, નવીન ચિત્રો અને પ્રાચીન વસ્તુઓ મુકનારને પણ સારૂં ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું છે. પરિષદની સેવા કરનાર સ્વયંસેવકોને તથા બીજા ગૃહસ્થોને પણ માન આપવામાં આવ્યું છે.

પરિષદના તરફના આ કામને માટે ખચીત તેના વ્યવસ્થાપકોને ધન્યવાદ ઘટે છે. પાછલી પરિષદોમાં આવા પ્રકારની ઉદાર વ્યવસ્થા થઇ હતી કે નહિ તે હું જાણતો નથી, પણ મને કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે પાછલી પરિષદોમાં આવા મોટા પાયા ઉપર પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું નહોતુ. સાહિત્ય પરિષદ સાથે સાહિત્ય પ્રદર્શન ભરવું એ જો જરૂરનું માનવામાં આવ્યું છે તો એ પ્રદર્શનમાં ગ્રંથો મુકવાને લોકોને ઉત્તેજન મળે તેવી વ્યવસ્થા થવી એ પણ જરૂરનું છે. અત્રેના પ્રખ્યાત શેઠ ભગુભાઇ રમીકદાસે આ ખાતે રૂ. ૩૦૦) જેટલી મોટી રકમ કાઢી આપી છે એ માટે હું તેમને ખરેખર ધન્યવાદ આપું છું. ગ્રંથપ્રદર્શનમાં થોડા વખતમાં ઘણા ગ્રંથો ભેગા કરી શકાયા તે તેમના ઉદાર ઉત્તેજનને આભારી છે એમ કહેવામાં હું ભૂલ કરતો નથી.

શેઠ ભગુભાઇના ઉત્તેજનને પ્રતાપે અત્યાર સુધી અંધારામાં રહેલો પ્રાચીન એક પણ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હોય તો તેટલાથી એમણે ખર્ચેલી રકમનું સાર્થક થઇ જાય છે.

પ્રાચીન ગ્રંથો રજુ કરવા માટે જેમને સોનાના અથવા રૂપાના ચાંદ આપવામાં આવ્યા છે અથવા જેમને પ્રમાણપત્ર આપીને તેમના પ્રત્યે માનની લાગણી બતાવવામા આવી છે તેમને મારી ખાસ ભલામણ છે કે તેમણે પોતાની પાસેના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો હવે જેમના તેમ ધૂળખાતા નાંખી મુકીને નાશ પામી જવા દેવા અથવા પેટીમાં પુરી રાખીને તેમને વિના વાંકે જન્મ સુધી કારાગ્રહની શિક્ષા કરવી એ વ્યાજબી નથી, તેમણે સમજવું જોઇએ. તે સારા ગ્રંથો છે અને સારા લેખકોને હાથે લખાયેલા છે એ એમનો મોટો ગુન્હો છે એ કબુલ કરીએ તોપણ એ ગ્રંથોએ ઘણા લાંબા વખત સુધી શિક્ષા ભોગવી છે અને કોઇ સારા પ્રસંગે લાંબી શિક્ષા ભોગવતા સારી ચાલના કેદીઓને રાજ્ય તરફથી જેમ છુટાપણું બક્ષવામાં આવે છે તેમ હવે તેવા ગ્રંથોને એવી શિક્ષા દેનાર સદ્‌ગૃહસ્થો કે સંસ્થાઓ આ પરિષદ જેવા મોટા મેળાવડાના શુભ પ્રસંગ નિમિત્તે તેમને જગતમાં છુટા મુકવાની મહેરબાની કરશે એવી હું આશા રાખું છું. ગ્રંથની માલિકી ધરાવનાર ગૃહસ્થોએ આ વાત ખાસ જાણવી જોઇયે કે એ ગ્રંથો હાલ તેમના કબજામાં આવી પડયા છે એ વાત ખરી છે, પણ એ ગ્રંથો તે તેમની એકલાનીજ મતા નથી, દુનિયાનો તે ગ્રંથોપર હક છે. પૂર્વે પુરૂષોના બનાવેલા ગ્રંથો જો અપ્રસિદ્ધિમાં નાંખી મુકવામાં આવે તો તેનો નાશ થઇ જાય એ સંભવિત છે. અને જો તેમ થાય તો તેના રચનાર વિદ્વાન અને ધર્મનિષ્ટ પુરૂષોનું

નામ ડુબાવ્યાનું મહાપાપ આ પુસ્તકોને પુરી રાખનારને લાગશે જ્ઞાનના જેવું કંઈ પવિત્ર નથી. પ્રાચીન સમયમાં ધનવાનો હજારો રૂપીઆ ખર્ચી અનેક ગ્રંથોની નકલો કરાવીને જે ગ્રંથોનો સદુપયોગ કરી શકે તેમને તે આપવામાં મોટું પુણ્ય સમજતા હતા ગ્રંથની પ્રસિદ્ધીના કામને એથી મોટું ઉત્તેજન મળતું હતુ. હાલમાં આપણા લોકોમાંથી આ વૃત્તિ ઘસાઈ ગઈ લાગે છે. મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે જૈનોમાં હજુ દરેક ધનવાન ગૃહસ્થ દરસાલ જ્ઞાન ખાતે કંઈને કંઈ રકમ બનાવી કાઢે છે ને તેનો ઉપયોગ જૈન સાધુઓ માટે ગ્રંથો લખાવી આપવામાં અથવા જૈનધર્મને લગતા પ્રાચીન અર્વાચીન ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવામાં કરે છે દરસાલ સખ્યાબંધ જૈનગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થતા જાય છે. અને મફત અથવા ઘણી થોડી કીંમતે જૈનોમાં તેનો ફેલાવો કરવામાં આવે છે, તે આ ઉત્તેજનને પરિણામે છે જૈન ગ્રંથોનો બહોળો ફેલાવો થાય છે, અને અન્ય ધર્મના લોકોમાં જ્ઞાનપ્રચારનું મહાત્મ્ય ઘટી જવાથી તેમના ધર્મના અને વિદ્યાના કીંમતી ગ્રંથો નાશ પામે છે હું આશા રાખું છું કે આજે આ અને પ્રમાણપત્રનું માન મેળવીને ઉત્તેજીત થયેલા ગૃહસ્થો પોતાની પાસેના ગ્રંથો પોતે પ્રસિદ્ધ કરે અથવા જે વિદ્વાનો કે સસ્થાઓ તેમને પ્રસિદ્ધ કરી શકે એવા હોય તેમને તે ગ્રંથ કે તેની નકલ પ્રસિદ્ધ કરવા આપે તો તેઓએ ખરેખર દેશની સેવા કરી છે એમ કહી શકાશે વળી હું એમ પણ આશા રાખીશ કે ધનવાન ગૃહસ્થો પ્રાચીન ગ્રંથોને પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાને માટે તથા પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રંથો ખરીદ કરીને તેને ઉત્તેજન આપવાને માટે વધારે ઉદારતા બતાવશે લોકગીત વગેરે લૌકિક સાહિત્ય અને શિલાલેખ વગેરે ઐતિહાસિક સાહિત્ય સંગ્રહ કરનારને આજે ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું છે અને હું આશા રાખું છું કે ભવિષ્યમાં પણ તેમને સારૂં ઉત્તેજન આપવામાં આવશે.

તામ્રપત્રો એ ખરેખરી અલભ્ય વસ્તુ છે. અનાયાસે જેમને તે મળી આવ્યા હોય તેમણે તે મહત્ત્વની વસ્તુને પોતાને ત્યાં ખાંજરે નાંખી મુકવી એ ઇષ્ટ નથી હજારો લોકો તેને જોઈ શકે અને પ્રાચીન કાળે હિંદુ રાજકર્ત્તાઓ તરફથી વિદ્વાનોની કેવી કદર થતી હતી તે લોકો જાણી શકે એટલા માટે જો એવા તામ્રપત્રો એક જાહેર જગ્યામાં મુકવામાં આવે ને કોઈ જીજ્ઞાસુ હોય તેને જોવાની તથા તેમાં શું લખ્યું છે તે જાણવાની તક આપવામાં આવે તો વધારે સારૂં. આ અલભ્ય વસ્તુઓ સારી રીતે રહી શકે ને લોકો તેનો ઘણો લાભ લઈ શકે એટલા માટે અમદાવાદ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી કે બીજી કોઈ એવી પ્રસિદ્ધ સસ્થાની સાથે ગુજરાતના કોઈપણ સ્થળે એકાદ નાના સંગ્રહસ્થાનની યોજના કરવામાં આવે, ને આવું જે કંઈ મળી આવે તે તે ત્યાં રાખીને તેનો અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓને તેમ કરવાની તક આપવામાં આવે તો ખરેખર ગુજરાતી સાહિત્ય વધારે સારી રીતે ખીલી શકશે ને વધતા કાળે શ્રેષ્ઠ પદવી પામશે આવા પુસ્તકો-શિલાલેખો ને તામ્રપત્રોના હાલના

માલિકો પૈકી એક, કોઇપણ નહિ હોય કે જે દેશના લાભને માટે આવી કોઇપણ યોજના થાય તો પોતાનો સ્વાર્થ, આગળ કરીને પરમાર્થી આવી ઉત્તમ દેશસેવા કરવા તૈયાર નહિ હોય

પ્રાચીન સમયમાં આપણે કેવા હતા તે જાણી અર્વાચીન સમયની આપણી સ્થિતિ સાથની, જો આપણે પાછા હઠયા હોઇએ તો તે ભૂલ સુધારવાની ને બરાબર આગળ ન વધ્યા હોઇએ તો વેગથી આગળ વધવાની તક સાધવાને તમો તૈયારજ હશો એમ હું માનું છું. ને જો આવું સંગ્રહસ્થાન કરવામાં કે યોજવામાં આવે તો દરેક ધનવાન માણસ પોતાથી બનતી મદદ કરવાની ઉત્તમ તકનો લાભ લેવાને ચૂકશે નહિ એવી હું આશા રાખું છું.

ગ્રંથપ્રદર્શનમાં ઉત્તમ પ્રકારના અને ઘણા ગ્રંથો મેળવવા માટે એ વિભાગના મંત્રી રા. મણિલાલ બકોરભાઇ વ્યાસને હું અભિનંદન આપું છું. પ્રાચીન ભાષાસાહિત્યના એ અભ્યાસી છે, અને એમને એમના એ ઉત્તમ કામમાં લાગ્યા રહેવાની અનુકૂળતા કરી આપવી અને તેમને ઉત્તેજન આપવું એ આપણુ સર્વનું ખાસ કર્તવ્ય છે.

ચિત્રો અને વસ્તુઓનો મોટો સંગ્રહ ભેગો કરવાનું માન વ્યાજબી રીતે એ વિભાગના મંત્રી મી૦ હરગોવિંદદાસ પારેખને ઘટે છે. આ વિભાગમાં ઇનામ આપવા માટે શ્રીમંત ગૃહસ્થો અને રાજકર્તાઓએ જે ઉદારતા બતાવી છે તેને માટે આપણે સર્વેએ તેમનો ઉપકાર આ સ્થળે માનવો જોઇએ. છેવટમાં મારી એક નાની સરખી આપને ભલામણ છે તે જો વ્યાજબી લાગે તો સ્વીકારશો. જે ઉમંગ અને ઉત્સાહથી અત્રેના ગૃહસ્થોએ પરિષદને લગતા પ્રદર્શનમાં ચીજો મેળવી આપી તેને ઉત્તમ બનાવેલું છે, અને તેટલાજ ઉમંગ અને ઉત્સાહથી સુરતની પ્રજા તથા ગુજરાતના આગેવાન સાક્ષરોએ જેને જોયું છે તે પુરેપુરું નહિ તો થોડું પણ સુરત બહારના પણ આપણા ગુજરાતી ભાઇઓના લાભાર્થે પ્રસિદ્ધિમાં આણવાનો પ્રયત્ન કરશો. છેવટમાં આવી આપ બધાની સાથે ગાઢા સબંધમાં આવવાની આપે તક આપી તેને માટે હું આપનો એકવાર ફરીથી ઉપકાર માનવાની રજા લઉં છું

ભાષણની સમાપ્તિ બાદ રા૦ મધુવચરામ બાળવચરામ હોરાએ તથા રા૦ નાથાભાઇ લલ્લુભાઇ વકીલે સુરતના લોકોનો તથા જે સર્વ ગૃહસ્થોએ તન મન અને ધનથી પરિષદને ફતેહમંદ કરવામાં મદદ કરી હતી તેમનો ઉપકાર માનતા નવસારીવાળા ફોટોગ્રાફર રા. હરી રાવજી ચશેરીકરે વોલંટીઅર્સો વાસ્તે બટન વિના મુલ્યે આપવા બાબત અને નેશનલ ફીનેન-શીંગ અને બેકીંગ કોરપોરેશને અત્રેની ઓફીસ અને તેના આખા સ્ટાફને પરિષદની સેવા અર્થે નિયુક્ત કરી જે અમુલ્ય મદદ કરી તે બાબત વિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. ત્યારબાદ રા. જનાર્દન બી. પાઠકજી, રા૦ ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી અને રા. મુળચંદ કસનદાસે મહારાજ શ્રીનો ઉપકાર માન્યો હતો, જે થઇ રહ્યા બાદ મહારાજશ્રીને હાર તોરા પહેરાવી મેળાવડો વિસર્જન થયો હતો

સંસ્કાર મંડળના પ્રમુખ રા. મધુવચરામ બળવચરામ્ હોરાનું ભાષણ.

સાહિત્ય વિલાસી મહીલાઓ અને મહાશયો.

સદ્ભાગ્ય છે પુરણ મારૂં કે આ શુભ પ્રસંગે અપૂર્વ મહા પર્વણીના ઉત્સવને સમયે, અપૂર્વ એટલા માટે કે સામાન્ય રીતે મનાતા અને પલાતા પર્વના દિવશો જ્યારે વર્ષો આગમચથી નિશ્ચય કરી શકાય છે ત્યારે આવા દિવશને માટે તે પ્રમાણે થઇ શકતું નથી, એવા શુભ દિવશે, આદિ. અનાદિ, સનાતની, અક્ષરમયી, અક્ષરસ્વરૂપ, અકાગતિત, અંતરનાં તાંડ તિમિરને ટાળનારી, અમુલ્ય પ્રકાશ આપનારી, ત્રિવિધ તાપને નિવારનારી હર્ષ શોકનાં તરંગો જેમાં નિરંતર ઉછળી રહેલાં છે એવા સંસાર સમુદ્રમાંથી પાર ઊતારનારી, પરમ શાંતિનાં સ્થાનમાં સ્થાપન કરનારી, શ્રી મહા સરસ્વતિ દેવીના, ઉપાસકો, ભક્તોની એકત્ર મળેલી મંડળીને, સદ્ભાવના સુવાસિત પુષ્પથી વધાવી લેવાનું કાર્ય, આનંદદાયી મહાન કાર્ય, સોંપવામા આવ્યું છે મને પાત્ર નથી હું, આ મહાન કાર્ય, સંતોષકારક રીતે પરિપૂર્ણ કરવાને, તે સમજું છું હું મારી પેઠે. મારી પાત્રતા ઉપર લક્ષ નહિં રાખતા, સાહિત્ય પરિષદને સુરતમા પોતાની બેઠક કરવાનું નિમંત્રણ કરવા માટે, સુરતની પ્રજા તરફથી જે જાહેરસભા મળી હતી, તે સભામા મને પ્રમુખ પસંદ કરીને સુરતની પ્રજાએ મારી પ્રત્યે દર્શાવ્યો હતો જે પ્રેમ અને જે વિશ્વાસ, તેથી અત્યંત આશ્ચર્ય પામી ગયો હતો હું તે સમયે. એ સર્વને માટે સુરતની સમસ્ત પ્રજાનો હું જેટલો આભાર માનું તેટલો થોડો છે. જે સ્નેહી સભ્યોએ સત્કાર મંડળના પ્રમુખપદનું મને અભિમાન ધરતા યોગ્ય માન આપ્યું છે તેઓની મારા ઉપર કરેલી કૃપા પ્રજા સમસ્તની કૃતિને કરીને ખરે અતિ દૂર ગયલી છે. એ સ્નેહિજનોનો ઉપકાર મારા અંતઃકરણમાં કેવા બળથી ઉછાળા મારી રહ્યો છે તે પ્રગટ દર્શાવવાને કેવળ અશક્ત થઇ પડી છે વૈખરી વાણી. આજ કારણથી, ઉભો છું હું આપની સમક્ષ, વધાવી લેવાને આપને. માટે અતિ વિનય પૂર્વક પ્રાર્થના છે મારી કે, મારા ઉણપો મારી ખામીએ, હોય તો ઘણીજ પણ તે ઉપર દૃષ્ટિ નહિ કરવાની કૃપા કરશો, અને સુરતની સમસ્ત પ્રજા પોતાના શુદ્ધ અંતઃકરણથી જે સન્માન આપને યોગ્ય છે, તે સન્માન સહિત આપને સંપૂર્ણ રીતે આવકાર આપે છે. અને એમ માને છે કે આપના શુભ પાદારવિંદથી આ પુરાતન નગરીની ભૂમિને, આપે અહિં પા... નિમંત્રણ સ્વિકારીને અને પધારીને અતિ ધન્ય અને ભાગ્યશાળી કરી છે.

આ અમારી સુરતનગરી, જગતનાં જીવન રૂપ સાક્ષાત ભગવાન સૂર્યનારાયણની તનુજાનાં પવિત્ર જળથી પવિત્ર થતી, અનેક પ્રાચિન દેવાલયોની મહાન્ શક્તિઓથી રક્ષિત, નિકટ આવેલા સમુદ્રની લ્હેરીમાં લપટાઇને પવિત્ર થયલા વાયુની શીતળ લ્હેરોના કોમળ સ્પર્શે તાપથી શાંતિને પામતાં, આનંદ અનુભવતી, ઘણી પુરાતન છે એવી લોકવાયકા આપણે પરાપૂર્વથી સાંભળતા આવ્યા છિયે. સાંપ્રત કાળમાં લખાયલા ઇતિહાસો ઉપરથી સુરત શહેર ચારસેં વર્ષથી વધારે જુનું નથી એમ જણાય છે. સને ૧૫૩૧ની પછી કે તે અરસામાં તે વસવા માંડ્યું. સુરત નામ સુરજ નામની કોઇ સ્ત્રીના નામ ઉપરથી પડેલું છે એમ કેટલાક ધારે છે. કોઇક કહે છે કે કામરેજના રાજા કામસેનના વંશમાં સુરસેન નામનો જે રાજા થઇ ગયો તેની ૧૪૦૦ વીંઘાની ૧૪ કુવાવાળી વિશાળ અને સુંદર એક વાડી આ સ્થળે હતી. એ વાડીમાંથી નદિમાં સ્નાન કરવા જવાને એક ઘાટ પણ તે રાજાએ બંધાવ્યો હતો જે ઘાટ રાજા ઓવારાના નામથી આજ પણ પ્રખ્યાત છે. શહેરનાં નામ માટે એવી પણ માન્યતા છે કે જે સમયે તે વસ્યું તે સમયે મુસલમાની રાજ હતું અને તેથી કુરાનમાં પ્રકરણને સુરત કહે છે તેથી બાદશાહનાં ફરમાનથી સુરત નામ રાખવામાં આવ્યું. સુરતનો અરબ્બીમાં ખુબસુરત અર્થ થાય છે, અને તેથી નગરની સારી રચના થયા પછી તેને તે કારણથી સુરત નામ આપ્યું. મારા એક મિત્રની પાસે એક હસ્ત લેખ છે તેમાં એમ લખ્યું છે કે એક જુની નહિં પણ થોડા વર્ષ ઉપર લખાયલી ઉરદુ કિતાબના કર્તા કહે છે કે કામરેજના રાજાએ આ ભૂમિને શુરત્વજનક, બહાદુરી આપવાવાળી ગણી હતી અને એ નામથીજ તેને તે ઓળખાવતો હતો. સમય જતાં શબ્દમાં ફેરફાર થયો અને સુરત નામ પ્રસિદ્ધ થયું.

ચારસે વરસથી વધારે જુનું સુરત શહેર નથી એમ હમણાના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે એમ આપણે કથન કરી ગયા. રાસમાળાના પ્રથમ ભાગમાં એક સ્થળે એવું લખ્યું છે કે અનહિલવાડનું લશ્કર ભરૂચ અને સૂર્યપુર આગળ થઇને સને ૯૦૦માં પસાર થયું હતું. સને ૧૫૩૧થી છસેં સતક પાછળ આ કથનથી આપણે જઇએ છિયે. સુરતની પહેલા જે નગર એ સ્થળે હતું તેનું નામ સૂર્યપુર હતું એમ પણ આથી જણાય છે. ટોલમી જે શહેરને સીરાસ્ત્ર નામથી વર્ણવે છે તે સુરત છે એવો ઓગિલ્બી નામના વિદ્વાનનો મત છે. એ ટોલમી ઈ. સ. ના બીજા સતકમાં થઇ ગયલો છે. સુરતની સામે તાપી નદીને પેલેપાર રાંદેર કસ્બો છે, તે પ્રદેશમાં મહાવીરના શક ૨૭૧ પછી સંપતિ નામનો અતિ સમર્થ રાજા થઈ ગયો હતો. મહાવીર ઇ. સ. પહેલાં ૬૩૬માં થયા હતા એમ માનવાને કારણ છે, એટલે સંપતિ રાજાનો સમય આજથી બે હજાર વર્ષથી વિશેષ આવે છે. સુરતની મુખતેસર હકીકત લખવાને માટે મારા પરમ સ્નેહી કવિ નર્મદની સાથે સુરત અને રાંદેરમાં કેટલીક તપાસ કરી હતી અને તે તપાસમાં એમ માલમ પડયું હતું કે સંપતિ રાજાના સમયમાં તાપી નદીને આ

કાંઠે સુરત તરફ માછીઓની વસ્તિ હતી. શ્રીમદ્ સ્કંદપુરાણના બ્રહ્મોત્તર ખંડમાં શ્રી તાપી મહાત્મ્યનું વર્ણન આપેલું છે, તે જોતાં જણાય છે કે સુરતથી થોડે છેટે કતારગામમાં કાંતારેશ્વર મહાદેવનું જે પ્રખ્યાત સ્થાન છે તે સ્થાને કપીલ મુનિનો આશ્રમ હતો. એની પાસે અશ્વનીકુમાર, ગુપ્તેશ્વર આદિ તીર્થો છે. એ સર્વ પ્રાચીન પવિત્ર પુરૂષોના સેવેલાં સ્થળ છે. આવા આશ્રમો નગરોથી થોડે થોડે છેટે રહેતા હતા એમ જ્યારે લક્ષમાં રાખીએ છૈયે ત્યારે સુરત જ્યાં હમણા છે ત્યાં અથવા તેની નિકટમાં કોઇ નગર હશે એમ સંભવે છે. સુરતનું સ્થળ ઘણું પ્રાચીન છે, એવી માન્યતાને એક બીજી વાતથી પુષ્ટિ મળે છે. અમેરિકાના એક પ્રખ્યાત પ્રોફેસર ડેંટન નામના વિદ્વાને The Soul of Things નામનું પુસ્તક લખીને પ્રસિદ્ધ કીધું છે, તેમાં સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ માણસનામાં રહેલી છે અને તે ખીલવી શકાય છે એમ તેણે અનેક પ્રમાણો, પ્રયોગો અને દૃષ્ટાંતોથી સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. પ્રત્યેક પ્રસંગનું, પ્રત્યેક સંજોગનું આકાશમાં ગુપ્ત ચિત્ર પડી રહે છે ને હજારો વર્ષ પછી પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળાં તેનું દર્શન કરી શકે છે. આવી દૃષ્ટિથી જોનાર એક વિદ્વાન, એક પુરૂષ પૂર્વ જન્મમાં કરેલી જાત્રાઓનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે હમણાં જ્યાં સુરત શહેર છે ત્યાં આગળ પ્રયાણ કરતાં જાત્રાળુજન આવી પહોંચ્યો અને તેણે એક મહાન ભવ્ય મંદીર ત્યાં જોયું. તે મંદિરમાં જે અધિકારી અથવા પૂજારી હતો તે વૃદ્ધ, કાંતિવાળો, અને અતિ બુદ્ધિશાળી દેખાતો હતો. પછીના જન્મમાં પ્લેટોના નામથી જે વિખ્યાતિ પામ્યો તે એ અધિકારી હતો. આ પ્રસંગ ઇ. સ. પૂર્વે વીશ હજાર વર્ષ પહેલાંનો કહેવામાં આવે છે. પૃથ્વી જ્યારથી થઇ છે ત્યારથીજ આ સ્થળ તેનો એક અંશ અથવા ભાગ છે એમ જ્યારે વિચાર કરીએ છેએ ત્યારે ચારસે વર્ષની પૂર્વે તે કોઇ પણ સમયે વસેલું નહિં હોય એમ સંભવતું નથી, અને સૂર્યપુરની દંતકથાઓમાં સત્ય સમાયલું હોશે એમ લાગે છે. મુંબઇના ગેઝીટીઅરના બીજા ભાગથી આપણને માલમ પડે છે કે સને ૧૭૨૭, ૧૭૭૬, ૧૭૮૨, ૧૮૧૦, ૧૮૨૨, ૧૮૩૫, ૧૮૩૭, ૧૮૪૩, ૧૮૪૯, ૧૮૭૨, ૧૮૭૬ અને ત્યાર પછીનાં કેટલાંક નજીકનાં વર્ષોમાં મોટી મોટી રેલથી સુરતને ભારે નુકસાન થયું છે, ઘણીક રેલો તો એવી હતી કે તેથી આખું શહેર તેમાં તણાઇ નાશ પામશે એવો ભય રહ્યો હતો. સુરત નીચાણમાં છે, અને તેથી તેની જગ્યાએ પૂર્વે વસેલાં શહેરો રેલથી નાશ પામેલાંનો સંભવ વિશેષ દેખાય છે.

સુરતમાં જુદી જુદી રાજસત્તા થઇ ગઇ છે, પણ હમણા જે અતિ ભવ્ય, વિશાળ તાપથી સંરક્ષણ કરનાર, નિર્ભય અને સુખ શાંતિ આપનાર, બ્રિટિશ રાજ્ય વૃક્ષની છાયા નીચે આશ્રય લઇ આપણે નચિંત વિરામીએ છૈયે તેનું બીજ સુરત મધ્યે રોપાયું હતું એ રાજની દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ થાઓ, પ્રજા સંપુર્ણ સંતોષમાં અને આનંદમાં રહી પ્રજાધિપતિ, પૃથ્વી પતિ નામદાર સેનશાહ કેસરે હિંદની પ્રત્યે પ્રેમ ને પૂજ્ય ભાવ ધારણ કરી- તેમનો સાચો પ્રેમ મેળવવાને

ભાગ્યશાળી સાચો એજ આપણે શુદ્ધ અંતઃકરણથી ઇચ્છીશું એ શ્રેષ્ઠ પ્રજાનાં નગરો ઉપર થયાં ત્યારથીજ આદિત્યના અરુણોદયના શુભચિન્હ પ્રકાશવા લાગ્યાં.

એક સમય એવો હતો કે જ્યારે સુરત વેપારનું મોટું મથક ગણાતું હતું. સોળમાં સતકમાં જળમાર્ગે ચાલતા વેપારથી રાજ્યમાં ભારે આવક થતી હતી. મલબાર અને બીજા ઘણાં બંદરેથી વહાણો અહિં આવતાં હતાં. સત્તરમા સૈકામા એના સમુદ્ર મારફતે મોખા સુધી અને સુમાત્રામાં અચીન લગી સુરતના વેપારીઓ પહોંચી ગયા હતા. અચીનમા ગુજરાતીઓને રહેવાને માટે ખાસ જુદો વાસો હતો. સુરતમાં તે સમય તુર્ક અને યાહુદી સિવાય, અફગાનસ્તાન, ઇરાન, અને આરમિનિઆમાંથી વેપારને અર્થે ઘણા લોકો આવતા હતા. આફ્રિકા, ઇરાની સમુદ્ર, લંકા, મદ્રાસ અને બંગાળાના કિનારા તરફથી, અને પેગુ, મલાકા અને ચીનથી મોટાં મોટા વહાણો આવતાં હતાં. અઢારમાં શતકમાં શહેરમાં ઠેર ઠેર, મોગલ, આરબ, યાહુદી, આરમિનીઅન, અને પોરટુગીઝો જોવામાં આવતા હતા, અને એકંદર વસ્તિ આઠ લાખ માણસની હતી. ઓગણીશમા શતકમાં સુરતનો વેપાર એક કરોડ પચીસ લાખ રૂપીઆનો થયો હતો, તેમા દેશાવર ખાતે ચઢતા માલની કિંમત પચાસ લાખ રૂપિયાથી ઓછી નહોતી. વેપારની ચીજોમાં ગળી, રૂ, રેશમ, કિનખાબ, અનેક જાતનાં કાપડ વગેરે હતાં. તે વખત એવો હતો કે નાણાવટ જીલ્લામાં ફરવા જનારા માણસને સામસામા આવેલી દુકાનોની હારોમાં જે દુકાને જોય ત્યાં રૂપીઆના ઢગલા ને ઢગલા નજરે પડતા, અને રૂપીઆની આપ લે વિનાની એક ઘડી પણ ખાલી જતી જોવામાં આવતી નોતી. અફસોસ! સુરતની જાવજલાલીનાં તે દિવસો જતા રહ્યા છે. વેપાર રોજગાર એક વાર છેક પડી ભાંગવા માંડયો હતો પણ ઇશ્વર કૃપાથી તે નબળી સ્થિતિ હવે સુધરવા માંડી છે.

સામાન્ય રીતે મનાઇ રહેલું છે એવું કે મોજ શોકી અને રંગી છે સુરતની સર્વ પ્રજા. છે તે અત્યંત પ્રમાળ અને પ્રસન્ન ચિત્તવાળી, એમાં તો શક નથી. તે સદાય વિદ્યાવિલાસી છે તેનુંજ આ પરિણામ છે. સુરત, રાંદેર, અને આખા સુરત જીલ્લામાં કેવા અને કેટલા કવિઓ થઇ ગયા છે તે કાવ્યદોહન અને બૃહત કાવ્યદોહનોના ગ્રંથોના અભ્યાસિઓને અજાણ્યું નથી. સરસ્વતિ માતાની ઉપાસના કેવી પ્રબળ હતી તેની તુલના કરવાને એકજ વાત બસ છે. સુરતમાં નવાબી રાજ હતું, અને તેથી મેળવતા હતા ઘણાઓ પ્રવિણતા, રાજની ભાષામાં એટલે ફારસીમાં ભંડારની મોટી અગત્યની ન્યાત થતી હતી જ્યારે, નાગર ગૃહસ્થોમાં, ત્યારે જમણ પીરસવાનો આરંભ થતાં પહેલાં બેતબાજી ચાલતી હતી, હાજર રહેલા વિદ્વાનોમા. તેમા પણ એવો નિયમ હતો કે એક જણ બેત બોલી રહે તો તેણે કહેલી બેતના છેલ્લા શબ્દથી શરૂ થતી બેત તેની પછીના બોલનારે બોલવી જોઇએ. કેટલાક વિદ્વાનો ફારસી ભાષામાં છુટક છુટક બેતો અને ગ્રંથો લખી ગયા છે. પણ દલગીરીની વાત એટલીજ છે કે તેની શોધ થઇ નથી અને છપાયલાં પુસ્તક રૂપે તે પ્રગટ થયાં નથી. લગ્નને

પ્રસંગે નવાં નવા ગીતો જોડીને ગાજતી હતી અને ગજાવતી હતી નાગરની સુંદરીઓ નાગરી ન્યાતમાં સારી વેઠે થઇ રહયો હતો સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રચાર સંસ્કૃતમા લખાયલા પાઠ પુસ્તકો વાંચી શકતી હતી સારી રીતે, ઘણી ચતુરાઓ, અર્થ સમજનારી, કબુલ કરવું જોઇએ મારે કે તેમા કોઇકજ હતી.

નવીસંદા વર્ગમાં નાગર અને કાયસ્થ જાતી મુખ્ય હતી. આ પ્રદેશમાં થઇ ગયલા બધા કવિઓ વિશે વિવેચન કરી આપના અમુલ્ય સમય હું રોકીશ નહિં. પરંતુ એક કાયસ્થ ગૃહસ્થ કવિ ભગવાનદાસ ઉર્ફે ભાઉ મોરજીના સંબંધમાં આપની આજ્ઞા માંગી બે શબ્દ કહીશ. તેઓનો જન્મ સંવત ૧૬૮૧ ના શ્રાવણ વદ ૯ને સોમવારે થયો હતો તેઓ ફારસી, અરબી, સસ્કૃત, મરાઠી અને ગુજરાતી એમ પાચ ભાષામાં સારૂં જ્ઞાન ધરાવતા હતા. સંવત ૧૭૪૯ના આસો વદી ૦))ને દિવશે સ્થુળ ભુમિનો અનુભવ કરનારી પોતાની સ્થુળ દેહનો ત્યાગ કરી વિશેષ સુખ અને શાંતિ આપવાવાળી ઉચી ભમિ ભણી તેમણે પ્રયાણ કીધું. તેમણે ઘણા ગ્રંથો રચ્યા હતા, તેમાના કેટલાક સંવત ૧૮૭૩ની રેલમા નાશ પામ્યા અને જે બાકી રહેલા હતા તેમાના થોડા સંવત ૧૮૯૩ની મોટી આગને સમયે ગુમ થઈ ગયા. અમદાવાદના નવાબ મોહબતખાનના તેઓ દીવાન થયા હતા અને સુરતના નવાબ સાહેબને ત્યા પણ એજ પદ્વિ તેઓએ ભોગવી હતી. એક સમયે કબીરપંથી એક વેરાગીએ દોહરો કહ્યો કે—

"પથ્થર પૂજે હરી મિલે, તો હું પૂજું પહાર
પથ્થરસેં ચક્કી ભલી, પિસ ખાવે સંસાર."

ભાઉ મોરજીએ તેનો ઉત્તર વાળ્યો કે—

"મન પથ્થર (તો) સબ પથ્થરો, મનમે દેવતો દેવ
ય: અવની ગગન ચકી : : : (શુદ્ધ લીટી જણાતી નથી)
ચક્કીસે મન જિન ફિરે, પથ્થર સો સ્થિર લાવ,
ઝુની ચુકે કાઇમેં, દેખ નરહરી નાવ."

ભાઉ મોરજીએ, પ્રાચિન ગુજરાતી લેખકોને પગલે ચાલીને પોતાના ગ્રંથો કવિતામાં લખ્યા છે. સંસ્કૃત ભાષાનું નિરીક્ષણ કરતા આપણને માલમ પડે છે કે તેમાં તો જ્યોતિષના ગ્રંથો વૈદકના ગ્રંથો, અને કોષના ગ્રંથો પણ કવિતામાં લખયલા છે. આનું કારણ શું ? એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા માટે કવિતા એટલું શું તે જાણવાની જરૂર છે. કવિતાની વ્યાખ્યા જુદા જુદા પંડીતાએ જુદી જુદી આપી છે. તે મધ્યેથી ઘણે ભાગે માન્ય થયલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે वाक्यम् रसात्मकं काव्यम् **રસાત્મક વાકય તેજ** કવિતા છે. કાવ્ય પ્રકાશમા બીજી વ્યાખ્યા આપવાનું **મમટનું** પ્રયત્ન સફળ થયલું જણાતું નથી. રસ કોને કહેવો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો રહેલું કારણ બાકી, કવિતા કોને કહેવી તે સમજવા માટે આપણે બીજી રીતે વિચાર કરીશું. પૂર્વના ઉપરના સર્વ મુખ્ય ધર્મો એકે અવાજે, સબળ ઘંટ

વગાડીને કહે છે કે સકળ વિશ્વની વ્યક્તિ શબ્દથી એટલે નાદથી થયલી છે. શબ્દ તેજ ઉત્પન્ન કર્તા, પાલન કર્તા, અને સંહાર કર્તા છે. શબ્દને વિશે આ ત્રણ શક્તિ જે સમાયલી છે તેને આપણા આ ભારતવર્ષમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રૂદ્ર રૂપે સ્વિકારેલી છે. એ ત્રણ શક્તિને ધારણ કરનાર જે શબ્દ તેજ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ છે ને તેજ પરમેશ્વર છે. વિશ્વની વ્યક્તિનું મૂળ કારણ તેજ છે એજ મૂળ કારણ ઇશ્વરને આર્ય ઋષિ મુનિઓ શબ્દ બ્રહ્મ નામથી કથન કરે છે. શબ્દમાં નાદ રહેલા છે અને તેમજ તેમાં વર્ણ એટલે રંગ રહેલા છે. શબ્દ અને રંગ બેને કેવળ નિરાળા પાડી શકાતાજ નથી. શબ્દ છે ત્યાં રંગ છે અને રંગ છે ત્યાં શબ્દ છે. અક્ષરના સમુહને વર્ણાવળી કહે છે તેનો મર્મ આથી પ્રગટ પડે છે. વર્ણનો અર્થ અક્ષર અને રંગ બન્ને છે. અનેક પ્રયોગોથી આ વાત સિદ્ધ થઇ ચુકી છે, અને પશ્ચિમના પંડીતો પણ તેને હવે સ્વિકારે છે. ભારત વર્ષના પરમ પુજ્ય મહાન ઋષિ મુનિઓ આ વિષયથી અજાણ નોતા. સનત્કુમાર સંહિતા પ્રમાણે અથી આરંભીને ૧૬ સ્વર ધુમ્ર વર્ણના, કથી ડ સુધીના વ્યંજન ૧૩ રક્તવર્ણના અને અન્ય વ્યંજનો પીત આદિ વર્ણના છે. માત્રિકા વિવેક નામના ગ્રંથમા પણ પ્રત્યેક અક્ષરના વર્ણ—રંગ—વર્ણવેલા છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં અક્ષર અને વર્ણની ભિન્નતા જતી રહે છે, અને ઐક્યતા સમજાય છે. એજ કારણથી ગુહ્ય રહસ્ય સમજનારા પુરૂષો કહેતા આવ્યા છે કે વર્ણ અથવા રંગ શ્રવણે સંભળાય છે, અને શબ્દનું ચક્ષુને દર્શન થાય છે. નાના પ્રકારના નાદનું, નાના પ્રકારના વર્ણનું, અધિષ્ઠાન શબ્દ બ્રહ્મ છે, અને એજ કારણથી તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે. સત્ તેજ અસ્તિત્વ અરે સત્ તેજ સત્ય. ચક્ષુ અને શ્રવણ એ સર્વ ઇંદ્રિઓમાં પ્રધાન છે અને સર્વ ઇંદ્રિઓનું સ્વામિત્વ જેની પાસે છે તે મન છે. સર્વ ઇંદ્રિઓને લઇને મન જેમાં લય પામે છે તે શબ્દ બ્રહ્મ છે. એ શબ્દ બ્રહ્મનું નાદ અને વર્ણથી વ્યક્ત થતું સ્વરૂપ અદ્ભૂત મોહ ઉપજાવનારૂં અને ચમત્કારી છે. તેજ પ્રમાણે તેની કૃતિ છે, અને એ કૃતિ તેજ લીલારૂપ છે. આજ કારણથી સમસ્ત યોનિઓમાં ભુત માત્રમાં, જેનો દિવ્ય અંશ અંતરમા ગુપ્ત ઝળકી રહેલો છે તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ, શબ્દ બ્રહ્મસ્વરૂપ એવા **ઈશ્વરનાં પરમ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ** અને **તેની કૃતિ, તેનું મહાન્ જીવન દર્શાવનારી, પ્રગટ કરનારી જે** વાણી તેજ કવિતા છે. આ અલૌકિક સૌંદર્યમય સ્વરૂપનું—ચિત્રનું છાપ પાડવાનું પ્રયત્ન કર્તા તે કવિ છે. જેટલે અંશે તેનું પ્રયત્ન સફળ થાય છે તેટલે અંશે તેની પોતાની ગણના થાય છે. આપણા દેશમા ભક્તિરસવાળી કવિતાનું પ્રાધાન્ય આજ કારણથી છે. પ્રાણી માત્રના અંતરમાં જે ઇશ્વર જ્યોતિ સ્વરૂપે નિરંતર અને સદાય ઝળકી રહેલો છે તેને; બાહ્ય સૃષ્ટિમાં સર્વવ્યાપક જ્યોતિરૂપ ઇશ્વરની સાથે ઐક્ય કરાવનારી મહાન્ દેવી, મહાન્ શક્તિ તે **કવિતા** છે. વ્યવહારિક નીચી કોટીમાંથી, જીવને છુટો પાડી, શુદ્ધ, સ્વાતંત્ર્યની ઝળકતી વિશાળ ઉંચી

કોટીમાં પ્રયાણ કરાવનારી, દિવ્ય અને અલૌકિક અનુભવ આપનારી તે **કવિતા** છે. કોઇ પ્રશ્ન કરે કે જો એમ છે તો કુદરતની રચના અને માણસની અંતરની લાગણીઓને દીપાવે તે શું કવિતા નથી? એનો ઉત્તર એજ છે કે સમસ્ત સૃષ્ટિ **શબ્દ બ્રહ્મનું** સ્વરૂપ છે જેમાં પ્રત્યેક અક્ષર હીરા અને અનેક વર્ણનાં અમુલ્ય રત્નરૂપે ઝળકી રહેલા છે, અને એ સમસ્ત સૃષ્ટિમાં **નાદનો** જે પ્રવાહ નિરંતર અને અખંડીત ગાજી રહ્યો છે તેજ મહાન જીવન, તેજ મહાપ્રાણ, નો અનંત સાગર ઉછળી રહ્યો છે, અને તે અનંત સાગરમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ કણિકારૂપે તરતી દેખાય છે. કુદરતની રચનામાં અને પ્રાણી માત્રના અંતરમાં આ જ્યોતિનો પ્રકાશ ઝળકી રહેલો છે, અને તેનું વર્ણન કવિતારૂપ કેમ નહિં હોઇ શકે.

માનસિક દેહમાં જે ભાવ પ્રગટ થાય તેને પ્રત્યક્ષ સ્થૂળ ભૂમિ ઉપર યથાર્થ પ્રગટ કરવાનું કાર્ય કવિતાનું છે એ ભાવનું સ્મરણ, એ ભાવનો માનસિક અનુભવ તેજ ઉપર કથન કરેલો **રસ** છે. તે **રસ**ને શબ્દ દ્વારાએ પ્રગટ કરવો તેજ કવિતા સરજવાનું કામ .બ્રહ્મા જે મનરૂપ છે તેનું છે અને તેથી બ્રહ્મા આદિ કવિ કહેવાય છે.

આ વિષય અતિ વિશાળ છે, અને સમય બહુ નથી માટે આટલુંજ દિગ્દર્શન બસ છે. આ પ્રમાણે જોઇશું તો આપણને સહજ સમજાશે કે માત્ર **પદ્ય** તેજ કવિતા નથી. પદ્યમાં અને ગદ્યમાં ઉભયમાં કવિતાનાં દર્શન થઈ શકે છે. સાહિત્યમા પદ્ય અને ગદ્ય બન્નેનો સમાસ થાય છે. એકત્રતાનો અર્થ **સાહિત્ય** શબ્દ સૂચવે છે. ક્રિયા, જ્ઞાન, અને ઇચ્છાની ત્રિપુટી–ત્રિમૂર્તિ છે. કાવ્યને ક્રિયા સાથે સંબંધ છે અને સાહિત્યને જ્ઞાન સાથે છે. માનસિક ભાવોની ઉત્પત્તિ અથવા સ્ફુરણા; તેનો આભાસ. તેનો પ્રત્યાભાસ, તેનુ અનુકરણ, તેમની વ્યક્તિ–પ્રાગટયના મૂળ કારણ અથવા તત્વો. અને તેના નિયમોનું જ્ઞાન ધરાવનાર તે સાહિત્ય છે.

પદ્યમા સ્વર માધુર્ય અને તાલેક્ય બન્ને હોય છે અને ગદ્યમા તેમ હોતું નથી. માટે કવિતાનો હેતુ પાર પાડનાર સાધનમા ગદ્ય કરતા પદ્ય વિશેષ સબળ અને ગુણવાળું છે. આજ કારણથી પ્રાચિન લેખકોએ પદ્ય રચના પસંદ કરી છે. આ સ્થળે કથન કરવું અવશ્ય છે કે કવિ અને સાક્ષર સમાનાર્થ, એકાર્થ શબ્દ નથી. કવિ કોણ તે ઉપર કહ્યુ સાક્ષર તે તે છે કે જે અમુક ભાષાનુ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ધરાવે છે સાક્ષર પોતે કવિ હોય કે નહિં પણ હોય, તેમજ કવિ સાક્ષર હોય પણ ખરો અને નહિં પણ હોય

હવે આ વિષયને અહિંથીજ બંધ રાખીને આપણે હમણાના થોડા વર્ષોના ખંડ કાળનું અવલોકન કરીશું રાત્રિનો, નિદ્રાનો સમય પુરો થવા આવ્યો હતો. નવા યુગના, પ્રગટ થવા માંડ્યા ચિન્હો શુભકારી ચિન્હો અરૂણોદયનાં પૂર્વ દિશાએ દિગંતમાં. દેવી સરસ્વતિના મંદિરના ઘંટનાદોની ગર્જના થવા લાગી

સંચલિત કરી તેમાં નવિન રંગ વિસ્તારી મુકયા. ધર્મનો અર્થ અહિં સંકુચિત નથી પણ કર્ત્તવ્ય દર્શક વિશાળ છે. નવિન યુગના નવિન સાહિત્ય સૂર્યનો પ્રથમ ઉદય, આ સૂર્યપુરનીજ ભૂમિમાં થયો હતો. લાંબી રાત્રીવાળો દક્ષિણાયનનો સમય સમાપ્ત થવા માંડે છે ત્યારે સૂર્યની ગતિ દક્ષિણથી ઉત્તર ભણી થાય છે. એજ નિયમને અનુસરી દક્ષિણમાં આવેલાં સુરત શહેરથી ગુજરાતી સાહિત્યે ઉત્તર દિશાએ પ્રયાણ કીધું. પ્રજાની ઉન્નતિનો મુખ્ય આધાર તેના સાહિત્ય ઉપર છે. વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરવાની કેટલી આવશ્યકતા છે તે કથન કરવાની જરૂર નથી. એ શુભ કાર્યનો આરંભ કરનાર સુરતના પાંચ પ્રખ્યાત દદા હતા, દુર્ગારામ, દીનમણીશંકર દોલતરામ, દલપતરામ અને ઘણું કરીને દાદુબા. તેઓએ કેળવણીની ચરચા ચલાવવા માંડી અને લોકોમાં ચાલતા જુઠા વહેમોની સામે નિડર પણ મગજ પ્રયત્ન કરવા માંડયાં. મહેતાજી દુર્ગારામજીએ ચકલે ચકલે ભાષણો આપી લોકોની આંખ ઉઘાડી. લોક લાગણીવાળા, લોકોનો ખરો હક અને હિત માટે આગળ પડીને લડવાવાળા એવા નરવીરો થોડાજ થાય છે. રા. દુર્ગારામજી તથા રા. વકીલ દોલતરામજી તથા મહાન પંડીત શાસ્ત્રી દીનમણી શંકરજીના નિકટના સમાગમમાં આવી તેઓનો પ્રેમ અને તેઓનો આશિરવાદ પ્રાપ્ત કરવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો હતો તેથી હું પોતે ભાગ્યશાળી સમજું છું.

ભાષણો શિવાય કેળવણીનું બિજું અગત્યનું સાધન વર્તમાનપત્રો છે. વર્તમાનપત્રો પત્ર, ગુજરાતી ભાષામાં, પ્રથમ પ્રગટ થયાં તે સુરતમાંજ. કાશીનાથ ભીખારીદાસ જે પાછલી વયમાં મુખતારનો ધંધો કરતા હતા, તેમનું સુરત વર્તમાન અને હિંમતરામ સદાભાઈ ઉર્ફે પરબતરામ નામના નાગર ગૃહસ્થ અને પાંડુરંગ ચીમનલાલ નામના કાયસ્થ નાજરની કોરટના કારકુનનું, જુનું દેશી મિત્ર એમ બે પત્રો દર અઠવાડીએ શિલા છાપનાં, લોકોમાં વંચાવવા લાગ્યાં. પુસ્તકશાળાનો આરંભ સને ૧૮૨૧માં થયો. સન ૧૮૩૯માં પુસ્તકોની સાથે વર્તમાન પત્રો પણ લોકોને વાંચવા મળે તેને માટે સંસ્થા થઇ હતી પણ તે ઘણા વર્ષ નીભી નહિં. મુંબઈ ઇલાકામાં સહુથી જુની લાઇબ્રેરી જે એંડ્રુસ લાઇબ્રેરીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે. જડજ મી. ડબલ્યુ-સી. એન્ડ્રુસ અને રાસમાળાનાં કર્તા મી. ફાર્બસના. પ્રયત્નથી સને ૧૮૫૦માં સ્થાપન થઇ હતી.

ત્યાર પછી ગુજરાતી સાહિત્યને અંતથી ખીલવી તેને ગજાવી મુકનાર કવિ નર્મદની કીર્તિ ઝળહળ પ્રકાશી રહેલી છે. એ કવિરાજે ગુજરાતી સાહિત્ય માટે જેટલું કીધું છે તેટલું થોડાઓએજ કીધું હશે. સુરતમાં જ્યાં સુધી તે રહેતા હતા ત્યાં સુધી તેમનાં મંદીરમાં સાહિત્યનીજ નિત્ય ચરચા થતી હતી. હું અને મારા મિત્ર નવલરામ હાઇસ્કુલમાં માસ્તર હતા. અમે સ્કુલમાં સાથે જતા ત્યાંથી સાથેજ પાછા આવતા, અને એક પણ દિવસ એવો ક્વચિત જતો કે જે દિવસે અમે કવિરાજ નર્મદની સાથે ત્રણ ચાર કલાક વિદ્યાવિનોદમાં નહિં ગાળતા. એરપાર

લલકારતા ત્યારે રોમેરોમ રસ ઉભરાઇને આનંદમાં વૃદ્ધ થતા હતા,
કુંતલનું ભાષણ કર્તા રા નગીનદાશ તુલસીદાસ, અને મુંબાઇમાં પ્રસિદ્ધ
ડાંડિઆમાં જોરથી ડુમકુમી વગાડનાર રા. ગીરધરલાલ દયાળદાશ કોઠારી
તે વખતે કવિને ત્યાં આવતા, અને કોઇક પ્રસંગે આ સઘળાઓ અને બીજાઓનું
ળ એકી વેળાએ મળતું. તે વેળાએ નાના પ્રકારના વિષયો નવિન રંગોથી
ને મોહમાં નાંખી, સંસારને વીસરાવી નાખી, જાણે બીજીજ ભૂમિનો, ઊંચી
ીનો અનુભવ કરાવતા હતા. સ્મરણ થાય છે જ્યારે તે સમયનું, ત્યારે ખિન્ન
। છે આ હૃદય પાર વિનાનું.

કવિ નર્મદના સંબંધમાં આ પ્રસંગે એક ખુલાસો કરવાની આવશ્યક્તા છે. તેમને
ટે એમ કેહવાય છે કે તેમની કૃતિ ઉપર ટીકા થતી તે તેઓ સહન કરી શકતા નોતા
ી અને દ્વેષથી થયલી ટીકા તે માંખી રહે તેવા નોતા પરંતુ શુદ્ધ અંતઃકરણથી જે કંઇ
વામાં આવતું તેથી તેમના ચિત્તમાં લેશમાત્ર પણ ક્ષોભ થતો નોતો. એથી ઉલટું
થા અને સ્પષ્ટ વકતાના ઉપર તેઓ પ્રસન્ન થતા હતા. મારા મિત્ર રાજેશ્રી નવલરામને
ને મને આ વિશે પુરતો અનુભવ છે. જ્યારે કવિ કંઇ પણ લખતા ત્યારે
મારી સમક્ષ તે વાંચતા અને તે ઉપર અમારી પાસે ટીકા કરાવતા. વાદવિવાદ
તાં તેમને પોતાનો અભિપ્રાય યોગ્ય નહિં લાગતો તો ઘટતો સુધારો બહુજ
શીથી કરતા,

નર્મદ, નંદશંકર અને નવલરામ એ ત્રિમૂર્તિએ સુરતના સાહિત્ય મંદીરની
ભા વધારીને તેનો મહિમા દેશપ્રદેશમા પ્રસારી મુકયો છે.

સાંપ્રત સમયમાં સુરત શહેરમાં અને સુરત જીલ્લામાં સાહિત્યના વિલાસી
ડા નથી એ અતિ સંતોષની વાત છે.

અત્યાર પછી આપણા વિદ્વાન પ્રમુખે પોતાના ભાષણમાં જે જે વિષયનું
થન કરવાનું હોય, અને સાહિત્ય પરિષદે જે જે વિષયો ઉપર વિચાર કરી
તાની યોજના કરવાની હોય, તે તે વિષયોનું દિગ્દર્શન આગમચથી મારાથી
હિં થઇ જાય તેને માટે કાળજી રાખવી મારૂં કર્ત્તવ્ય સમજું છું. સત્કારના
ર્યને વળગી નહિ રહીને ઘણે દુર ભ્રમણ કરવુ મને ઉચિત લાગતું નથી.

મનુષ્ય માત્ર સાચાં સુખને શોધી રહે છે. એ સુખ પ્રયાસ વિના પ્રાપ્ત
તું નથી. એ શોધ કયાં કરવાની છે? સૃષ્ટિનું અસ્વિત્વ, અમેરીકાના જગ
વેખ્યાત વિદ્વાન **એમરસન**ના અભિપ્રાય પ્રમાણે, મનુષ્યની કેળવણી માટે છે.
ષ્ટિની રચના, મર્મની ભરેલી, શિક્ષણ અને ઉપદેશદાતા છે સષ્ટિ બે પ્રકારની છે,
બાહ્ય સૃષ્ટિ અને અંતરની સૃષ્ટિ બહારની સૃષ્ટિ છે તે સ્થુલ ભૂમિની રચના છે અને અંતરની
છે તે માનસિક છે. **એપીકયુરસ**નો શિષ્ય **મેટાડોરસ** કહે છે કે આપણને
બહારના સંજોગોથી જે સુખ મળે છે તેના કરતાં આપણું પોતાની પાસેથી જે
મળે છે તે સુખ અધિક છે. જેમ અંતરની સંપત્તિ વિશેષ તેમ બહારની અપેક્ષા

. જરતુસ્તિ બંધુઓમાં મનાતું અદ્‌ભુત સીમુર્ઘ ઈરાનમાં થઇ ગયેલા દસ શંતનું વાહન હતું. એ સીમુર્ઘ સાત સાત હજારના બાર કાળચક્ર કતાં. સાત હજારને બારે ગુણતા ૮૪૦૦૦ની સંખ્યા આવે છે. એટલે વર્ષોનું મોટું કાળચક્ર દર્શક સિમુર્ઘ પક્ષિ હતું. ૮૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર જળ થયો હતો એમ કેટલાંક વિદ્વાનોનું કહેવું છે. અને તેજ સમયે સીમુર્ઘનો જન્મ કનો વર્ષો નક્કી કરવાને અને તેમજ બીજા માર્મિક અર્થોનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત સાંકેતિક ચિન્હની વિદ્યા ઘણીજ આવશ્યક અને ઉપયોગી છે. પૂર્વકાળના નની શોધમાં, કહેવાની જરૂર નથી, કે આ એક અગત્યનું સાધન છે. આ ા ભણી આપનું લક્ષ ખેંચવાની વિનંતિ કરવાની આજ્ઞા માગું છું

પુરો થયો છે હવે, લખાણ આ મારો. જે લક્ષપૂર્વક શ્રવણ કીધું છે આપે આ મારૂં, અને આપી છે જે વિશાળ છુટ મને, તેને માટે વિદ્વજ્જનો, ઓ અને મહાશયો, અપાર આભાર, માનું છું હું આપ સર્વનો અમારાં ણને સ્વિકારી, અહિંઆ પધારી, આપના દર્શન અને સમાગમનો, આપ્યો અપૂર્વ લાભ આપે તેને માટે મારી પોતાની તરફથી, સ્વાગત મંડળ , કારોબારી મંડળ તરફથી. અને સુરતની સમસ્ત પ્રજા મંડળ તરફથી. માનું છું, હું વારવાર, મારા શુદ્ધ અંતઃકરણથી. આપ સર્વનો પ્રેમના મને પવિત્ર પયથી, પ્રક્ષાલન કરિ આપના પાદાબ્જો, સન્માનના પરમ મય ચંદનથી અર્ચન કરીને આપનું, સદ્ભાવના અનુપમ અને દિવ્ય ો, વધાવી લઉં છું આપ સર્વને, અને પ્રાર્થનાં કરૂં છું સકલ બ્રહ્માંડના ક્તિમાન પરમેશ્વરની, અને એટલુંજ માગું છુ, કે આપ સાક્ષર મંડળનું તકારી, દેશહિતકારી માંગલ્યકારી કાર્ય નિર્વિઘ્નપણે પાર પડો, ગુર્જર ઉન્નતિને માટે આપના તરફથી થતા પ્રયત્નો સદાય સફળ થાઓ, ાજ સાહિત્ય પ્રત્યેક વ્યક્તિની સદ્‌બુદ્ધિ દિનપ્રતિદિન વિશેષ ને વિશેષ ઉંચા વર્તન અને ચારિત્રથી પ્રત્યેક જન આર્યભુમિની ઉજવળ કીર્તિને ાન કરે, અને સત્યને પાસ કરીને સંપૂર્ણ આરોગ્યતા, સુખ સંપત અને ભોગવી મનુષ્ય જીવનનો હેતુ સફળ કરીને પરમશાંતિને પામો.

સુરત "જૈન વિજય" પ્રી. પ્રેસમાં ઇશ્વરલાલ કસનદાસ કાપડીઆએ છાપ્યું.

(પરિશિષ્ટ ખ)

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્.

પ્રમુખપદથી સુરતમાં રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથે

આપેલુ ભાષણ.

तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयो

धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥

સાહિત્યસેવાપરાયણ અને વિદ્યાવિલાસી બન્ધુઓ તથા ભગિનીઓ!

આપણી આ પાચમી સાહિત્યપરિષદ્‌ના પ્રમુખપદનું માન અને જવાબદારી મ્હારે શિર અર્પવા માટે આપ સર્વનો હું અન્તઃકરણથી ઉપકાર માનુ છુ.

ઉપોદ્ઘાત ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્ ભરવાની યોજના પ્હેલ પ્રથમ ઇ. સ ૧૯૦૫ મા અમદાવાદની સાહિત્યસભાના તન્ત્રાધિકારીઓએ મ્હારી આગળ વાતપ્રસગે પ્રગટ કરી તે વખતે એ ઇચ્છાભિલાષી પ્રયાસ માટે તે ક્ષણે તો સકોચ, અશ્રદ્ધા અને કાઇક અશે સફલતાની સિદ્ધિ વિશે ભય-હેવા ભાવ મ્હારા મનમા થયા હતા. થોડા માસમા જ એ પ્રથમ પ્રયાસના વિજયે એ લાગણીઓને શમાવી દીધી. એ પ્રથમ પરિષદ્‌નુ પ્રમુખસ્થાન ગુર્જર વિદ્વાનો અને કવિયોમા અગ્રેસર ગોવર્ધન ભાઇને યથોચિત રીતે અપાયુ હતુ. એ પ્રસગે મ્હારા સ્વપ્નમા પણ આવ્યુ ન્હોતુ કે ભવિષ્યમા એ પદવીનુ માન મ્હને આપવામા આવશે કાનક્રમે અને કાલબળે ગુર્જર સાહિત્યના રસિક વર્ગે એ સ્થાનમા મ્હને બેસાડવાનુ ઉચિત ધાર્યુ તો એ પસદગીને આજ્ઞારૂપ માનીને મ્હારે કર્તવ્યનો ભાર સ્વીકારવા શિવાય બીજો માર્ગ જ ન્હોતો; મ્હારી ઇચ્છાને ગૌણ સ્થાન આપી આપ સર્વની ઇચ્છાને પ્રધાનપદ આપ્યા વિના છુટકો જ ન્હોતો; અહિં વિકલ્પને અવકાશ જ ન્હોતો આ સ્થિતિમા, જેવો છુ તેવો, આપ સર્વની સમક્ષ આ સ્થાને હુ ઊભો છુ; ગુર્જર સાહિત્યની સેવાના આ સત્રમા મ્હને સોંપેલા કાર્ય, આપ સર્વની સમભાવભરી સહાયતાથી, પાર પાડી સકાશે તો હુ તત્કાળ કૃતકૃત્ય થયો એમ માનીશ

આ આપણા આરમ્ભને સત્રનુ નામ ભારે લાગે તો ક્ષણભર ચિન્તન કરી જોશો. પ્રાચીન કાળમા આપણા પૂર્વજો જે યજ્ઞના સત્રો માડતા હતા તે જેમ ઇષ્ટ દેવતાને

થોડી. જે દેશને બીજા દેશોની વસ્તુઓ આણવી પડે છે તેના કરતાં જે દેશ બીલકુલ આણતો નથી તે વધારે અને ઘણી રીતે સારો છે. પારકાનો આધાર સ્વતંત્રતાને સંકોચિત કરે છે. અંતરની અને બહારની બન્ને સૃષ્ટિના સ્વરૂપને અને રહસ્યને સમજાવનારી ભિન્ન ભિન્ન વિદ્યા છે. એ વિદ્યા તેજ સાહિત્ય છે. સાહિત્યની અગત્યતા આથી સ્પષ્ટ છે. માણસના ઉપર વસ્તુઓની અસર થતી નથી. પણ વસ્તુઓ વિશેના જે વિચારો તે વિચારોની અસર થાય છે. એ ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું છે. સાહિત્યને વિચાર સાથે કેટલો બધો સંબંધ છે તે જ્યારે સારી રીતે આપણે સમજીએ છીએ ત્યારે સાહિત્યની ઉન્નતિ કરવી, સાહિત્યનો પ્રચાર કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે એમ જણાયા વિના રહેશે નહી સાહિત્યથી માત્ર પુસ્તકો અને લેખ સમજવાના નથી, પણ તેમાં ચિત્ર અને બીજી હસ્ત કળાઓનો પણ સમાસ થાય છે.

દેશની ઉન્નતિ કરવાનું મુખ્ય સાધન સાહિત્ય છે. દેશની ઉન્નતિ એટલે જડભૂમિની નહિં પણ તે ઉપર વસનારી પ્રજાની. પ્રત્યેક મનુષ્યનો એકત્ર સમુહ તે પ્રજા છે. દેશની ઉન્નતિમાં મનુષ્યનાં ઉંચાં ચારિત્ર (Character) ની અત્યંત આવશ્યકતા છે. માણસ ઊંચા સદ્‌ગુણોથી શોભી રહેવો જોઇયે. એ ઊંચા સદ્‌ગુણોની પ્રાપ્તિને અર્થે ધર્મનીતિનું શિક્ષણ મુખ્ય સાધન છે. શુષ્ક ભણતર કેવળ નિષ્ફળ નીવડયું છે. ધર્મનીતિની ગર્જના ઠેર ઠેર અને ઘેરઘેર જ્યારે વિસ્તરશે ત્યારેજ તેના નાદથી વૃક્ષની બખોલમાં છુપાં ભરાઇ બેઠેલાં દુર્ગુણરૂપી પંખિડાઓ ગ્રામ ગામીને ઉડી જશે.

આપણા સર્વ વ્યવહાર ભાષાથી થાય છે. ભાષા વાણીનું વ્યક્તરૂપ છે. વાણી ચાર પ્રકારની છે, પરા, પશ્યંતિ, મધ્યમા અને વૈખરી. સાધારણ રીતે વ્યવહારી ભાષા વૈખરી વાણી ગણાય છે. માનસિક સૃષ્ટિના વ્યવહારમાં જુદા પ્રકારની વાણી વપરાય છે. જે સાહિત્ય માટે હું આ પ્રયત્ન થઇ રહેલું છે તે વૈખરી વાણીથી પ્રકટ થતી વિદ્યા સંબંધી છે.

આપણી ગુજરાતી ભાષા કેવી રીતે થઇ અને ક્યારે થઇ તેની ચર્ચા પરિષદની આગળ થઇ ગયેલી બેઠકોમાં ચાલી હતી. એ ભાષાને જે સ્થિતિમાં આપણે હમણા જોઇયે છેયે તે સ્થિતિનું ખરેખરૂં પ્રયોજન છે. તેને સુંદર, સબળ, પરિપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર કેમ કરવી તે પરિષદના લક્ષમાં પ્રથમથી છે, એટલુંજ કહેવું બસ છે.

ઉપર કહ્યું તેમ વિદ્યાનો ફેલાવો—બાળેજો ફેલાવો ઘેરઘેર થવો જાઇયે. આપણા ગૃહોમાં જે ભાષા વપરાય છે તે ગુજરાતની છે, અને તેથી એજ ભાષા દ્વારાએ સર્વ વિદ્યાનું જ્ઞાન મળવું જોઇયે. સંસ્કૃત ભાષા સામાન્ય જનમંડળમાં પોતાની ભાષા કોઇ પણ દિવસ નોતી અને તેજ પ્રમાણે અંગ્રેજીને માટે આપણે અનુમાન કરી શકીએ છેયે. પ્રાથમિક શાળાઓમાંજ માત્ર નહિં પરંતુ મોટી

પાઠશાળાઓમાં પણ અંગ્રેજીની સાથે ગુજરાતીનું શિક્ષણ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓને મળવું જોઇયે. એમ થવાથી એ વિદ્યાર્થી પોતે બીજી ભાષાદ્વારાએ પ્રાપ્ત કરેલું નવિન જ્ઞાન પોતાનાં કુટુંબ અને નિકટના સ્નેહી સંબંધી મંડળોમાં પ્રસારવાને શકિતમાન થશે. પ્રત્યેક હૃદયમાં ઊંચી મૂર્તિની, આ પ્રમાણે થતાં, સારી છાપ પડશે અને ત્યારેજ લોકોમાં કર્ત્તવ્ય સમજવાની શકિત અને ઊંચી નાગરિક વૃત્તિ વિકાસ પામતાં સારાં ફળ આપશે. જે પાત્રમાં ચિત્ર કોતરવું હોય તે પાત્રને સ્વભાવિક અનુકૂળ શસ્ત્ર હોય તોજ સારૂં પરિણામ આવે છે. સુખડ અને હાથીદાંતમાં કોતરકામ કરવાનાં શસ્ત્ર જુદાંજ હોય છે. જન્મથી જેની ભાષા ગુજરાતી છે તેના અંતરમાં ગુજરાતીથીજ સારૂં ચિત્ર સરળતા અને સ્હેલાઇથી પડશે.

આર્ય પ્રજાનું સાહિત્ય આર્યવર્ણનુંજ હોવું જોઇએ. જે કેળવણી પ્રદેશી અથવા બીજા વર્ણની છે તેનો ઉપયોગ થતાં આર્ય દેશ પોતાના ઊંચા ગુણ અને વર્ણને ખોઇ બેસવાનો મોટો ભય રહે છે. તમારૂં પોતાનું જે હોય તે તપાસો, ખામી દેખાય તે સુધારો, પણ બીજાની નકલ કરવાના વલણથી હંમેશ વેગળા રહો. મહાભારતમા એક સ્થળે કહ્યું છે કે માત્ર ધનથી અથવા વિદ્યાથી આર્ય થવાતું નથી પણ ઉચ્ચા ગુણથી આર્ય થવાય છે. આર્ય ભૂમિ આપણી માતૃભૂમિ છે અને આપણે સદાય આર્યજ રહીશું,

વિદ્વજ્જનો અને મહાશયો સમામ કરતાં પહેલાં મારૂં આ કથન, નજીવું, ટાહેલાંથી ભરપુર કથન, સવિનય કરૂં છું વીનતિ એક આપની. વિદિત છે આપ સર્વને, કે વર્ષના આંક દર્શાવવાને આપણા પ્રાચીન કવિઓ, પ્રત્યેક અંક સૂચવનારો શબ્દ લખી ગયા છેઃ ઉદાહરણ, નવનો આંક કહેવો હોય ત્યા ગ્રહ શબ્દનો ઉપયોગ થતો જે પ્રમાણે શબ્દના આંક અથવા સંખ્યા છે તેજ પ્રમાણે પ્રત્યેક અક્ષરની પણ સંખ્યા હોય છે. હીબ્રુ, ગ્રીક, ફારસીમા એજ પ્રમાણે નિરખવામાં આવે છે,અને વરૂચીનાં ગ્રંથ કહે છે કે ગુજરાતીની માતુશ્રી સંસ્કૃત પણ પ્રત્યેક અક્ષરમાં અર્થ સૂચક સંખ્યા ગુપ્ત રાખતી હતી. म પાચ દર્શક અને न શુન્ય દર્શક છે. "બાદ આબાદ બંદરે સુરત" કહીનેજ તે કયારે આબાદ થયું તે સમજાવનારને સમજાવી દીધું છે. એ વાકયના પ્રત્યેક અક્ષરનો આંકડો લઇને ગણતરી કરતાં હીજરી વર્ષ ૯૩૭ એટલે ઇ. સ. ૧૫૨૨ મળી આવે છે. આ અંકવિદ્યા પ્રત્યે આપણા સાક્ષરોનું લક્ષ ગયું હોય એમ દેખાતું નથી. પ્રસિદ્ધ કરી શકશે એ વિદ્યા, અત્યાર સુધી ગુપ્ત રહેલી ઘણી વાતોને. એમાં સંશય નથી લેશ પણ, બીજી વિદ્યા સાંકેતિક ચિન્હની છે. તે પણ જેવી તેવી મહત્વની નથી. તે વિદ્યામાં પ્રવિણતા અનેક રહસ્યને પ્રગટ કરી સાણુસને નવીન જ્ઞાન આપી, વિસ્મય પમાડે છે. આપણે એક દૃષ્ટાંત લઇશું. પક્ષી કાળચક્ર દર્શક છે. આપણા પુરાણોમા ગરૂડ, જટાયુ, સંપાતીના વર્ણનો આવે છે, તે સમય દર્શાવનાર છે. ગ્રીક લોકોમાં ફીનીક્સ

પક્ષીનું કથન એવુંજ માર્મિક છે. અમેરીકામાં પણ પક્ષીનો અર્થ એજ હતો. આપણા જરતુસ્તિ બંધુઓમાં મનાતું અદ્ભૂત સીમુર્ઘ ઇરાનમાં થઇ ગયલા તેહમુરસ રાજાનું વાહન હતું. એ સીમુર્ઘ સાત સત હજારના બાર કાળચક્ર જોયાં હતાં. સાત હજારને બારે ગુણતા ૮૪૦૦૦ની સંખ્યા આવે છે; એટલે એટલાં વર્ષોનું મોટું કાળચક્ર દર્શક સિમુર્ઘ પક્ષિ હતું. ૮૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર જળ પ્રલય થયો હતો એમ કેટલાંક વિદ્વાનોનું કહેવું છે, અને તેજ સમયે સીમુર્ઘનો જન્મ થયો હતો. વર્ષો નક્કી કરવાને અને તેમજ બીજા માર્મિક અર્થોનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને સાંકેતિક ચિન્હની વિદ્યા ઘણીજ આવશ્યક અને ઉપયોગી છે. પૂર્વકાળના ઇતિહાસની શોધમાં, કહેવાની જરૂર નથી, કે આ એક અગત્યનું સાધન છે. આ એ વિદ્યા ભણી આપનું લક્ષ ખેંચવાની વિનંતિ કરવાની આજ્ઞા માગું છું

પુરો થયો છે હવે, લવારો આ મારો. જે લક્ષપૂર્વક શ્રવણ કીધું છે આપે કથન આ મારૂં, અને આપી છે જે વિશાળ છુટ મને, તેને માટે વિદ્વજ્જનો, સન્નારીઓ અને મહાશયો, અપાર આભાર, માનું છું હું આપ સર્વનો અમારાં નિમંત્રણને સ્વિકારી, અહિંઆ પધારી, આપનાં દર્શન અને સમાગમનો, આપ્યો છે જે અપૂર્વ લાભ આપે, તેને માટે મારી પોતાની તરફથી, સ્વાગત મંડળ તરફથી, કારોબારી મંડળ તરફથી, અને સુરતની સમસ્ત પ્રજા મંડળ તરફથી, ઉપકાર માનું છું, હું વારંવાર, મારા શુદ્ધ અંતઃકરણથી. આપ સર્વનો પ્રેમના શુદ્ધ અને પવિત્ર પયથી, પ્રક્ષાલન કરિ આપના પાદાબ્જો, સન્માનના પરમ પીમળમય ચંદનથી અર્ચન કરીને આપનું, સદ્ભાવના અનુપમ અને દિવ્ય પુષ્પોથી, વધાવી લઉં છું આપ સર્વને, અને પ્રાર્થનાં કરૂં છું. સકલ બ્રહ્માંડના કર્તા શક્તિમાન પરમેશ્વરની, અને એટલુંજ માગું છું, કે આપ સાક્ષર મંડળનું જનહિતકારી, દેશહિતકારી માંગલ્યકારી કાર્ય નિર્વિઘ્નપણે પાર પડો, ગુર્જર પ્રાન્તની ઉન્નતિને માટે આપનાં તરફથી થતાં પ્રયત્નો સદાય સફળ થાઓ, જનસમાજ માંહેલી પ્રત્યેક વ્યક્તિની સદ્બુદ્ધિ દિનપ્રતિદિન વિશેષ ને વિશેષ ખીલો, ઉંચા વર્તન અને ચારિત્રથી પ્રત્યેક જન આર્યભૂમિની ઉજવળ કીર્તિને પ્રકાશમાન કરો, અને સત્યને પ્રાપ્ત કરીને સંપૂર્ણ આરોગ્યતા, સુખ સંપત અને દીર્ઘાયુ ભોગવી મનુષ્ય જીવનનો હેતુ સફળ કરીને પરમશાંતિને પામો.

સુરત "જૈન વિજય" પ્રી. પ્રેસમાં ઇશ્વરલાલ કસનદાસ કાપડીઆએ છાપ્યું.

(પરિશિષ્ઠ ખ)

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્.

પ્રમુખપદથી સુરતમાં રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથે આપેલું ભાષણ.

तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयो

धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥

સાહિત્યસેવાપરાયણ અને વિદ્યાવિલાસી બન્ધુઓ તથા ભગિનીઓ!

આપણી આ પાંચમી સાહિત્યપરિષદ્‌ના પ્રમુખપદનું માન અને જવાબદારી મ્હારે શિર અર્પવા માટે આપ સર્વનો હું અન્તઃકરણથી ઉપકાર માનું છું.

ઉપોદ્ઘાત ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ ભરવાની યોજના પ્હેલ પ્રથમ ઇ. સ. ૧૯૦૫ મા અમદાવાદની સાહિત્યસભાના તન્ત્રાધિકારીઓએ મ્હારી આગળ વાતપ્રસંગે પ્રગટ કરી તે વખતે એ ઉચ્ચાભિલાષી પ્રયાસ માટે તે ક્ષણે તો સંકોચ, અશ્રદ્ધા અને કાંઇક અંશે સફળતાની સિદ્ધિ વિશે ભય-હેવા ભાવ મ્હારા મનમા થયા હતા. થોડા માસમા જ એ પ્રથમ પ્રયાસના વિજયે એ લાગણીઓને શમાવી દીધી. એ પ્રથમ પરિષદ્‌નું પ્રમુખસ્થાન ગુર્જર વિદ્વાનો અને કવિયોમા અગ્રેસર ગોવર્ધનભાઇને યથોચિત રીતે અપાયું હતું. એ પ્રસંગે મ્હારા સ્વપ્નમા પણ આવ્યું ન્હોતું કે ભવિષ્યમા એ પદવીનુ માન મ્હને આપવામા આવશે કાનક્રમે અને કાલબળે ગુર્જર સાહિત્યના રસિક વર્ગે એ સ્થાનમા મ્હને બેસાડવાનુ ઉચિત ધાર્યું તો એ પસંદગીને આજ્ઞારૂપ માનીને મ્હારે કર્તવ્યનો ભાર સ્વીકારવા શિવાય બીજો માર્ગ જ ન્હોતો; મ્હારી ઇચ્છાને ગૌણ સ્થાન આપી આપ સર્વની ઇચ્છાને પ્રધાનપદ આપ્યા વિના છુટકો જ ન્હોતો; અહિ વિકલ્પને અવકાશ જ ન્હોતો આ સ્થિતિમા, જેવો છુ તેવો, આપ સર્વની સમક્ષ આ સ્થાને હુ ઊભો છુ, ગુર્જર સાહિત્યની સેવાના આ સત્રમા મ્હને સોંપેલા કાર્ય, આપ સર્વની સમભાવભરી સહાયતાથી, પાર પાડી સકાશે તો હું તત્કાળ કૃતકૃત્ય થયો એમ માનીશ

આ આપણા આરમ્ભને સત્રનુ નામ ભારે લાગે તો ક્ષણભર ચિન્તન કરી જોશો. પ્રાચીન કાળમા આપણા પૂર્વજો જે યજ્ઞના સત્રો માંડતા હતા તે જેમ ઇષ્ટ દેવતાને

પ્રીત્યર્થ યજ્ઞ કરતા હતા તેમ આજ આપણે આપણી ઈષ્ટ દેવતા—સરસ્વતી દેવી—ને આરાધવા શું એકત્ર થયા નથી ? આપણા સત્રને વિશેષ રૂપ આપણે આપી શકીએ એમ છે. આ સત્રમા યજ્ઞબલિ તરીકે દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, અહંતા ઇત્યાદિ પશુઓને હોમી દઈશું, કીર્તિ, ધન, ઇત્યાદિ લાભને માટે લક્ષ્મની બહાર રાખીશુ, અને કામ્ય કર્મ જેવી આ દૃષ્ટિ નહિ પણ નિષ્કામ સરસ્વતીપૂજા એ જ આ સત્રનુ વિશિષ્ટ લક્ષણ બનાવીશુ. હાલા મહાન્ સત્રમા ઋત્વિજોની પત્નીમા મ્હારુ સ્થાન સભાના અધિકારનુ જ આપે રાખ્યુ છે તે એક દૃષ્ટિએ, અલ્પ શ્રમના ભાગને લીધે, સુખકર છે, તેમ, અન્ય દૃષ્ટિએ, યજ્ઞહવ્ય વિઘ્ન પ્રથા એ સભાનુ કર્તવ્ય જેના વંધને શિર જે જવાબદારી રહેછે તેથી વિશેષ કર્તવ્યથી ભરેલું પણ છે, આશા એટલી જ રાખુ છુ કે આપણા સત્રમા એ વૈશ્વાનરનો પ્રસંગ જ ઉપસ્થિત થવા નહિ પામે એ આશા સફળ થવી એ આપ સર્વના સૌજન્ય ઉપર આધાર રાખે છે અને એ સૌજન્ય ઉપર મ્હારો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે વળી યજ્ઞના સમારભમા યજમાની કરે તો સર્વજ્ઞપણું રાખવા રખાય તે વિષયમા જીતના મ્હારામા જણાએ એ મ્હને ભય રહેછે, પરન્તુ ત્હમારા સર્વના સ્નેહભાવનો વિચાર આવતા એ ભયનું જોર ઘણુ ઓછું નરમ થઈ જાયછે

આ સ્નેહભાવને સ્થળ, કાળ, પ્રસંગ ઇત્યાદિની મર્યાદા છે, અને તેથી તેના જ ઉપર આધાર ન રાખતા, જ્ઞાનના પ્રદેશમા પરિક્રમણ કરનારાઓને ઉચ્ચ માર્ગમા રાખનારી એક બીજી ભાવના ઉપર દ્વ વધારે મળથી ભાર મૂકી તે તરફ આપ સર્વનું ખાસ ધ્યાન ખેચુ છુ વિદ્યા જ્ઞાન, સાહિત્ય—એ સર્વ માનવ જાતિના બુદ્ધિરૂપ ઉચ્ચ વ્યાપારવિષયમા પ્રત્યેક વ્યક્તિને સાચુ પ્રેરક બળ શું છે ? સત્યનું અન્વેષણ, અનન્ય ભાવથી, સત્ય તરફ પ્રેમથી, અન્વેષણ એ જ તો એ અન્વેષણમા જે જે અભ્યાસીઓ નિર્મમ નથી પ્રવૃત્ત થાયછે ત્હેમના મનમા પરસ્પરસહકારિતાનુ ભાન એ સહકારિતાના ભાનનુ બળ, હોય તો અને તેથી જ એક બીજાની જ્ઞાનની બન્ધુભાવથી, સહકારિતાથી, પૂરી સહાય છે પ્રત્યેક જણ એ અન્વેષણમા પોતપોતાની શોધક દીપિકા લઈને પગલા ભરેછે, અને અન્ય દીપિકાઓ હોલવી નાખવાની કલ્પના જ મનમા નથી આવતી ઉલટુ પોતાની દીપિકાથી ત્હેમા પ્રકાશ ઉમેરવો, ભયના સ્થાન, ખાડા, હોય તે દર્શાવવા અથવા ખોટી દિશામા અન્ય બન્ધુ જતો હોય તો તે માટે ચેતવણી આપવી,—એ હેતુ જ પ્રેરક છે આ દૃષ્ટિ રાખ્યાથી ભય, મહ માનવ સ્વભાવને સુલભ રાગદ્વેષ, એ સર્વનો લોપ થાયછે જ્ઞાન અને સત્યના અન્વેષણમા સતત પ્રવૃત્તિ રાખનારાઓમા આ ભાવના તરફ જ પ્રીતિ હોયછે, તો આજ આપણે એ વિષય માટે વિશેષ પ્રસંગના સમારમ્ભ આદર્યો છે ત્હેમા એ જ પ્રેરક બળ—સત્યનુ અન્વેષણ, એ અન્વેષણમા સહકારિતાનો ભાવ એ ભાવની અનન્યતા એ પ્રેરકબળ—વિશેષ ઉલ્લાસથી આપણને પ્રવૃત્ત કરશે એ આશા વ્યર્થ નહિ ગણાય આપણે સર્વ સરસ્વતી દેવીના સહધર્મી ભક્તો છીએ, એ દેવીનો પ્રસાદ કોઈને વધારે મળે, કોઈને ઓછો મળે, કોઈને મળે નહિ, એમ ચાલ્યુ જાય એક શ્રુતિવચન છે કે—

उतत्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुतत्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वं स्मै तन्वं १ विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासा ॥

(ઋગ્વેદ ૧૦, ૭૧-૧, ૪)

(વાગ્દેવીને એક જણ જુવેછે છતા દેખતો નથી, બીજો તેને સાભળેછે છતા સાભળતો નથી, પ્રેમવશ પત્ની સુન્દર વસ્ત્રા વારેલી પોતાના પતિની આગળ પોતાનુ રૂપ દર્શાવેછે તેમ વાગ્દેવી વળી બીજાને પોતાનુ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કરેછે)

આ કારણથી એ દેવીના સ્વરૂપદર્શનનો લાભ આપણા અન્ય બન્ધુઓ જે તે જોવાને વધાર ભાગ્યશાળી છે હેમની પાસેથી લેવાને શા માટે તત્પર નહિ રહિને ? હવા અન્ય બન્ધુઓમા પણ પોતપોતે કરેના દર્શનના અનુભવોની સરખામણી કર્યાથી લાભ થાય એ જ સહકારીભાવે શા માટે ન લેવો ?

આ ઊચી ભાવનાથી પ્રેરાઈને આજે આપણે ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદની પાચમી બેઠક આ પ્રાચીન નગરમા ભરીછે. સુરતના પ્રાચીનતાનો હક આ પ્રસગને માટે બહુ સગત ના ગણાય પરતુ સાહિત્યસેવાનો ઇતિહાસ વાચીશુ તો એ દૃષ્ટિથી સુરતનો હક સ્થાપવાને માત્ર એક નામ—મ્હોટા અક્ષરે લખવાનુ નામ—બસ છે,——નર્મદ કવિ જે જમાનામા કવિના ધધો તે ઉરનિના હનુ સાધન ગણાઈ તે હીન ભાવનાની સાથે અનસ્ય જોડાયેલા કેટનાક આત્મગૌરવવિરોધી ગુણો પ્રગટ થતા હતા, રાજાની સ્તુતિ, રાજ્યના અમલદારોની ખુશામત, એ હલકા ભાવોવી કવિતા બહુ બહુ વાર સેરાતી હતી સરસ્વતીને દૈવીપદમાથી ભ્રષ્ટ કરી દાસીપ અપાતુ હતુ,—તે જમાનામા એ દેવીની અનન્ય ભાવથી આત્મગૌરવના બળથી ઉત્તેજિત થઈ, દશમેનના ઉત્સાહથી ઊભરાઈ જઈ, આપણા ગુર્જર સાહિત્ય ક્ષેત્રમા સેવા કરનાર નર એક નર્મદ જ હતો કવિ તરી હેનામાં ઘણી ઊનતાઓ હશે, ભલે, તે આપણો પ્રશ્ન નથી પરતુ ઉપર દર્શાવેના ગુણોથી સાહિત્યસતાને ગૌરવને ગૂગળાવનારા રાજદરબારના પ્રદેશમાથી કાઢીને વિશુદ્ધ ભાવના વાતાવરણમા મુકનાર કવિ નર્મદાશકર આ સુરત શહેરના ઇતિહાસમા અસાધારણ દીપ્તિથી દીપનાર નક્ષત્ર તરીકે આપણા સાહિત્યના વ્યોમમડળમા ચિરકાળ સ્થિર રહશે અસહાય, આત્મબળ ઉપરજ ભરૂસો રાખનાર, નર્મદ ગમે તહેવો પણ આદિ પ્રવાસના ગુણોથી ભરેલો ગુજરાતી ભાષાનો કોશ કર્યોછે તે પછી આજ સુધી એ દિશામા ઊનતાપૂરક પ્રવૃત્તિ કોઇની પણ થઈ છે ખરી ? માત્ર કોશથીજ નહિ, પણ ગદ્યપદ્યમય અનેકાનેક કૃતિયાથી, નવીન ભાવનાના ઉત્સાહબળ વડે પ્રેરાયલી કૃતિયોથી, પોતાની આસપાસ વિશાળ મડળમા એ ભાવનાનો તેજસ્વી સપર્ક લગાડીને સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો ઉચ્ચ અધિકાર સ્થાપીને નર્મદ કવિએ ગુર્જર સાહિત્યની અનન્ય સેવા કરીછે.

સુરત અને સહિત્ય સેવા

દેશદ્રોહરૂપ છે; એ લોકોને મતે તો ધાન્યનો એક અંકુર ફૂટતો હોય ત્હેને સ્થળે બે અંકુર ફૂટે હેવા વ્યાપારમાં આપણી બુદ્ધિ, ધન, અને ઉદ્યોગની સંપત્તિ વાપરવી તે સાહિત્યના નિષ્ફળ પ્રયાસો કરતાં હજારગણું શ્રેયસ્કર છે.

આ મિત્રોને શો ઉત્તર દઈશું ? એ જ કે દેશની હાલની વિષમ સ્થિતિમાં દુઃખ ઓછાં કરવાના જે જે માર્ગ છે તે આદરવાની જોડે આપણે આ પરિષદ્‌નો વ્યાપાર અણુમાત્ર વિરોધી નથી બનતો. એ માર્ગોમાં જે જે કર્તવ્યો કરવાનાં તે પણ થયે જાય-છે, અને તે સાથે આપણું આ કાર્ય પણ ભલે થાય; હેમાં દુઃખ માનવાનું કારણ કશું નથી. આર્થિક પ્રશ્નોને જ જીવનનું કેન્દ્ર ગણનારાને તો કવિજન ઉત્તર એ જ આપશે કે જીવનનું સાર્થક્ય કેવળ ધનોપાર્જનમાં નથી સમાયુ, ધનસંપત્તિ તે સુખસંપત્તિનો પર્યાય નથી, કે એ સંપત્તિનું નિયત કારણ પણ નથી. કવિજન કહેશે કે ફક્ત એક આત્માને સત્ય સુખના, વિશુદ્ધ આનન્દના, માર્ગમાં એક ક્રમ ઊંચે ચઢાવી સકાય, માનવ બન્ધુઓમાંના એકના પણ, એક પણ, અશ્રુનું પ્રમાર્જન કરી સકાય, તો તે સ્થિતિ ધન્ય છે, તે સ્થિતિ આર્થિકસંપત્તિ કરતા હજાર ગણી મૂલ્યવાળી છે. કાઈક આ ધારણે જ સાહિત્ય અને હેવા બુદ્ધિવ્યાપાર યોજનારા વિષયોના સેવકો ધનસંપત્તિના સેવકોને ઉત્તર આપી સકશે. જ્ઞાનના વિષયમા વિહાર કરનાર સરસ્વતીપૂજક પોતાની તેમ જ અન્ય બન્ધુઓની માનસિક ઉન્નતિમા, શુદ્ધ વિદ્યાનન્દમાં, જે સેવા કરેછે ત્હેની કદર રૂપિયા આના પાઈથી સર્વ વિષયોની કીમત આંકનારા ભાગ્યે જ કરી સકશે.

આમ છતાં ભૂલી જવું ના જોઇયે કે વિદ્યા અને સાહિત્યના સેવકોએ પરોક્ષ રીત્યે–અને કવચિત્ સાક્ષાત્ રૂપે–દેશની સાંસારિક, આર્થિક, અને રાજકીય ઉન્નતિ ઉપર સમર્થ અસર કરીછે, અને હેવા દૃષ્ટાન્ત જગતના ઇતિહાસમાં ચિરજીવ રહ્યાછે. Uncle Tom's Cabin એ વાર્તા અમેરિકામાંથી ગુલામગિરી નાબૂદ કરનાર કારણરૂપ બની હતી; રૂસોનાં લખાણોએ ફ્રાન્સની પ્રજામાં ભારે જીવનપરિવર્તન કર્યું હતું, ડેન્ટીની કવિતામાં ઇટલીના જીવનોદ્ધારનાં મૂળ હતાં; ઇરૅસમસના લેખો યુરોપના ધર્મપરિવર્તનના આદિ કારણ હતા, અને હેતું પણ ઊંડું મૂળ સૅવૉનરોલા સુધી અને છેક પ્લેટો સુધી લઈ જવાય એમ છે. ઇરૅસ્મસના 'Encharidion' તથા 'Adagia' એ બે ગ્રન્થોની અસર વ્યાપક થઈ હતી તેથી પણ વિશેષ રૂપે બાઇબલના હેના ભાષાન્તરે Reformationના બીજ વાવ્યાં હતાં. તે જ રીતે વેદનાં ભાષાન્તર યુરોપના પંડિતોએ કર્યાં તેથી આપણા હિન્દુસ્તાનમાં ધર્મ, સંસારજીવન,' ઇત્યાદિ ઉપર નવો પ્રકાશ પડી પરિવર્તન થયું એમ પ્રો. મૅક્સ મ્યુલર માનેછે.* ડિકન્સની વાર્તાઓના પ્રતાપે તે સમયમા ન્યાયખાતામાં અને વકીલ સૉલિસિટર વર્ગોમાં તથા દિવાની જેલખાતામા પ્રવર્તતા અંધેર તથા અન્યાય દૂર થવા પામ્યાં હતાં. આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમા એટલા ઉત્કટ અને વ્યાપક દૃષ્ટાન્તો નહિં જડે; તોપણ 'લલિતાદુઃખદર્શક' નાટક ભજવાતું જોઈ એક બાઇયે પોતાની પુત્રીનો અયોગ્ય વર સાથેનો વિવાહ ટાળી નાંખ્યો હતો તે વાત નોંધવા લાયક છે, ' સરસ્વતી-

* 'Transactions of the Second International Congress of Orientalists p. 191.

ચન્દ્'ની અસર પ્રજાજીવન ઉપર નહિં પણ સાહિત્ય ઉપર થઈછે તેથી તે આ પ્રશ્નને સંબદ્ધ થશે નહિં.

પરિષદ્‌ની કલ્પના અને હેના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

તો આપણે હવે આપણું કામ હાથ લઇયે. આપણી સાહિત્યપરિષદ્‌નો ઇતિહાસ અને હેની કલ્પના વિશે કાંઇક પશ્ચાદવલોકન અહિં અસ્થાને નહિં ગણાય. તે કરવામાં આરમ્ભમાં જ પરિષદ્ એ સંસ્થાનો ઇતિહાસ જોઈ જઇશું તો આપણી દૃષ્ટિ સુસ્થિત થશે. અતિ પ્રાચીન સમયમાં આપણા આર્ય પૂર્વજોએ પરિષદ્ નામે એક સંસ્થા સ્વીકારેલી બૃહદારણ્યકમાં જણાયછે: શ્વેતકેતુ પંચાલોની પરિષદ્‌માં ગયાની વાત ત્હાં કહેલીછે; એ શિવાય પરિષદ્ વિશે અનેક સ્થળે ઉલ્લેખ છે. મેક્સ મ્યુલર કહેછે–કે પરિષદ્ એટલે બ્રાહ્મણોનું એક મંડળી, કોલેજ, કે હેવી સંસ્થા જે'માં જુદી જુદી શાળાના (જુદાં જુદાં ચરણના) બ્રાહ્મણો જોડાયલા હોતા. એ પરિષદોના વિશેષ ગ્રન્થો તે પાર્ષદ અને પાર્ષદનો એક વિભાગ તે પ્રાતિશાખ્ય. ભિન્ન ભિન્ન વૈદિકશાળામાં સ્વીકરાયલા ઉચ્ચારાદિકની ચર્ચા કરનારા ગ્રન્થ તે પ્રાતિશાખ્ય.

મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, પરાશર એ સ્મૃતિકારોએ પરિષદ્‌ની ઘટના બતાવીછે તે પ્રમાણે મીમાંસા, ન્યાય, વેદાઙ્ગ જાણનારા ૨૧ બ્રાહ્મણોની પરિષદ્ બનતી હતી; એ સંખ્યા ઓછી પણ, જરૂર પડયે, થઈ સકતી હતી, તે એટલે સુધી કે એક બ્રાહ્મણને પણ પરિષદ્ ગણાય એમ સંભવ હતો. ધર્મશાસ્ત્રના સંદિગ્ધ પ્રશ્નોનો નિર્ણય, લોકોની માગણીથી, આપવો એ આ પરિષદોનું કર્તવ્યોમાંનું એક હતું. એમ પણ મનાયછે કે દેશ કાલને અનુસરીને ધર્મશાસ્ત્રમાં ફેરફાર કરવાનો પ્રસંગ આવે તો પરિષદ્ ભરીને એ વિશે નિર્ણય થતો હતો. આ પરિષદોમાંનાં બ્રાહ્મણોનાં વિદ્યા, વય, ઇત્યાદિને અંગે અધિકારનાં લક્ષણ પણ ઠરાવેલાં હતાં.

હજી કેવળ વિદ્યાના–કાવ્યાદિક શાસ્ત્રોના–પંડિતોની પરિષદોનો સમય આવ્યો ન્હોતો. જે સમયમાં પુસ્તકો છાપવાની કળા ઉત્પન્ન થઈ ન્હોતી, અને પુસ્તકોનો પ્રસાર થવાનાં સાધન અલ્પ હતાં, ત્હેવા સમયમાં પંડિતોની સભાઓ ભરાતી હતી અને પંડિતોએ રચેલા નવીન ગ્રન્થો વંચાતા હતા;–એ સમય ઉપરના સમય પછી કાંઇક મોડો નજરે પડશે. બૌદ્ધ સાધુઓની સંગીતિ નામની સભાઓમા પણ આ પ્રકાર નજરે પડેછે. અશોકે અને કનિષ્કે મેળવેલી સંગીતિયો સુપ્રસિદ્ધ છે. એ સંગીતિયોનો કાર્યવ્યાપાર ધર્મમાં સંદિગ્ધ પ્રશ્નોના ખુલાસા મેળવવા, અવ્યવસ્થા મટાડવી, ભિક્ખુઓની આચાર-વ્યવસ્થામાં સુધારો કરવો, ઇત્યાદિ ધર્મવિષયનો હતો. જૈન પરિષદ્ વલભીપુરમાં સંવત્ ૫૧૦ માં મળ્યાનું કહેવાયછે, તે વલભીપુરના ઐતિહાસિક ઉત્પત્તિ સમય જોડે અસંગત થાયછે. પરંતુ તેટલાથી વસ્તુતઃ પરિષદ્ મળી ન્હોતી એમ નથી થતું. મગધમાં પ્રથમ જૈન પરિષદ્ મળેલી કહેવાયછે, ત્હેણે "માગધી ભાષામાં સૂત્રસંગ્રહ કર્યો હતો, અને વલભીપુરની પરિષદે એ સૂત્રોને સ્થાનિક ભાષાનું રૂપ આપ્યું હતું." ("વિમલ પ્રબન્ધ"નો ઉપોદ્ઘાત, રા૦ મણિલાલ બકોરભાઇ વ્યાસકૃત પૃષ્ઠ ૭).. ત્રીજી પરિષદ્ મથુરાની

એ નર્મદ કવિનું સમર્થ લેખનીથી જીવન આલેખનાર, માર્મિક ભાષાની સંક્ષિપ્ત શૈલી ઉપર પ્રભુત્વ ધારણ કરનાર, કુસુમ વિયોગનો લખનાર અગ્રણી વિવેચક અને ગંભીર કવિત્વવાળી રચના રચનાર, નવલરામભાઈનું નામ આ સાથે જ ખડું થાયછે. સુરતના એ વતની હતા, પરંતુ હેમનું સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું જીવન તણ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં બહુ ભાગે ગયું હતું, તેથી સુરત સાથેનો હેમનો સંબન્ધ કાંઈક અંશે શિથિલ ગણાય; પરંતુ આરમ્ભકાળના સાહિત્યના સંસ્કાર સુરતમાંથી, અને સુરતના એકલવીર નર્મદના સંબન્ધમાંથી સધાયા હતા તે દૃષ્ટિયે હેમની નામગણના અહિં અસ્થાને નથી. નર્મદ કવિની અગ્નિજ્વાળામાંથી બીજા સ્ફુલિંગો અનેક ફુટી નીકળેલાની ગણના કરવાની અહિં જરૂર નથી. સુરતને સાહિત્યના ઇતિહાસમાં માનનું સ્થાન આપનાર આ બે સમર્થ વ્યક્તિયો જ બસ છે. પરંતુ નંદશંકર તુળજાશંકર, મહીપતરામ રૂપરામ, દુર્ગારામ મંછારામ એ તેજસ્વી વ્યક્તિયોનો સુરત જોડેનો સંબન્ધ ભૂલવાનો નથી; અને હેમની ગણના નર્મદ અને નવલ એ યુગ્મની સાથે સમાન ભૂમિમાં જ કરવાનીછે.

સ્વર્ગવાસ

એ સમર્થ સાહિત્યસેવકો પોતાની તરફની સેવા બજાવીને આ જીવનમાંથી ચાલી ગયાછે; હેમની સેવાનાં ફળનો લાભ આપણે લેવાનું નહિં ભૂલિયે તો હેમની કદર કાંઇક અંશે આપણે જાણી એમ ગણાશે આ સરસ્વતીભક્તોને વિશે આ રીતે બોલતાં છેવટની સાહિત્યપરિષદ્ પછી આજ આપણે મળિયે છિયે તે વચગાળામાં આપણે ખોયેલા અન્ય વિદ્વાનોનું સ્મરણ થયા વિના નહિં રહે. દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ વડોદરાની સાહિત્યપરિષદ્‌માં આપણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે હાજર રહ્યા હતા, હેમનું સ્થાન આજ ખાલી છે. એ જોતાં કોને ખેદ નહિં થાય ? રાજકોટમાં સાહિત્યપરિષદ્‌નું પ્રમુખસ્થાન હેમને મળ્યું તે સમયે હેમની યોગ્યતાથી અજાણ્યા ગણતર વર્ગ તરફથી હેમને જે અન્યાય મળ્યો હતો તે હેમના તે પરિષદ્ વખતના ગંભીર વિચારપૂર્ણ અને સૂચક ભાષણે તેમ જ પ્રમુખપદથી કરેલા કામે તદ્દન વિલુપ્ત કર્યો હતો તે સર્વના સ્મરણમાં હશે. કવિતા કે નાટકો લખ્યાથી જ સાહિત્યપરિષદ્‌ના પ્રમુખપદની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય એ સંકુચિત કલ્પના છે. ગંભીર ચિન્તન, સાહિત્યના વિકાસ માટે તનમનથી પરિશ્રમ, ઇત્યાદિ ગુણો અંબાલાલભાઈનામાં ન્હોતા એમ કોણ કહી સકશે ? પરંતુ અત્યારે હેમની યોગ્યતા માટે હિમાયત કરવાનો પ્રસંગ નથી હેમની ખોટ આપણને ખરેખરી પડીછે એ હું કહુંછું તે એ મ્હારા પૂજ્ય ગુરુ હતા તેથી અને તેથી ઉત્પન્ન થતા ભક્તિભાવથી જ કહુંછું એમ નથી; સર્વ સુજ્ઞો એ ખોટ પડ્યાનું સ્વીકારશે જ એમ માનુંછું. આપણા આજના પરિષદ્‌ના કાર્યમાં એ અને અન્ય પરલોકવાસી સાહિત્યસેવકોના આત્માઓનું આવાહન કરીને આરમ્ભ કરીશું.

'આપણે લાભ પક્ષ પણ જોઇયે; પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિમાં પડે તેમ એ નહિં હોય. પરંતુ સમભાવ સાથે નિરીક્ષણ કરીશું તો જણાશે કે આપણા કાર્યમાં સહાય કરનાર યુવક-

કળ છે ત્હેમાથી અનેક નવીન ઉત્સાહભરથી, નવીન બુદ્ધિબળથી અને નવીન વિદ્યાબળથી ભવિષ્યમા સાહિત્યપરિષદ્‌ને પુષ્ટ કરનારા નીકળો હેના છે, હેમની નામગણના આ પ્રસગે કરવાથી હેમને જ અન્યાય થાય માટે હેમની ઉત્સાહભરી સહાયતાનો સ્વીકાર કરીને જ મૌન રાખુ છુ

એક અલ્પાર્થના

મ્હારા આજના ભાષણ માટે ત્હમે જો મ્હોટી મ્હોટી આશાઓ બાધી હશે, તો, લાચાર છુ, ત્હમાર નિરાશ થવુ પડશે. આજ પહેલા ચાર પરિષદો થઈ ગઈ તેથી કરીને હુ તો એક રીતે પ્રતિકૂળ સ્થાનમા પડયો છુ, એ પરિષદોના પ્રમુખસ્થાને આવેલા વિદ્વાન પૂર્વાધિકારીઓ જે જે કહી ગયા, તે તે બાબતોમા મ્હારે માટે તો દ્વાર બધ જ થયા છે, એ વિષયોની પુનરુક્તિ ના થાય એમ મ્હારે સાચવવાનુ વિષમ કામ આવ્યુ છે તે ઉપરાત જગતમા જ્ઞાનનો ભડાર હવે વધી પડયો છે કે સામાન્ય રીતે પણ પૂર્વગામીઓના ભાષણોની સરખામણી કર્યા વિના સ્વતન્ત્ર રીતે પણ હુ કશુ નવીન ભાગ્યે જ મ્હી શકીશ પારકુ ચોરુ લુ ઘણે ભાગે દેખો, અથવા તો ચોરનો માલ નથી એમ ખપાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરીને જૂનાને નવુ રૂપ આપવુ જણાય, તો મ્હને અર્વાંગે દોષ ના દેશો આ જમાનો ચોરીનો જ છે આપણે બધા એક દૃષ્ટિએ ચોર જ છિયે, અને આ "ચોરોની પરિષદ"જ છે–એમ ઉપહાસદૃષ્ટિ વાપરીને જોનાર એક જણે વિનોદમા એ મથાળાથી એક ઉપહાસલેખ લખ્યો હતો તે અસારે નવીન અર્થમા સ્મરણમા આવે છે મ્હારે કહેવાનુ તાત્પર્ય એટલુ જ છે કે જ્ઞાનની સામગ્રી આપણી કને આ વ્યાપક વિદ્યાપ્રસારના સમયમા સરસુલભ હોઈ નવીનતાની ઝળક જતી રહેલી, સર્વને પરિચિત વસ્તુ જેવી, ઠેર ઠેર પ્રસરી છે એ સામગ્રીનો ઉપયોગ અપૂર્વ રીતે કરીને એક જ ઢબના સમૂહમાથી જુદા જુદા નમૂનાના મન્દિર રચી શકાય તે સ્વરૂપે, નવીનતા જો આણી સકુ તો તેટલે અશે નવીનતા સાધ્ય છે, એ સાધનામા શ્રમ અને કળાનો ખપ પડે છે, તે જેટલે અશે મ્હને આવડશે તેટલે અશે સિદ્ધિ થશે

વિદ્યાસેવા ઉપરના અાક્ષેપની પરીક્ષા

અહિ જરાક થોભિયે આપણે હાવી પરિષદો ભરીને આપણી સાધનમૂડી વ્યર્થ ખરચી નાખવાનુ મૂર્ખકૃત્ય કરિયે છિયે એમ તો નથી થતુ ? પ્રજાના જીવન જોડે અતિ નિકટ સબન્ધ રાખનારા આર્થિક, રાજ્યીય, પ્રશ્નો આપણી પાસે આગ્રહથી દબાણ કરીને ખુલાસો માગે છે ત્હેના સમયમા, ચોમેર યુદ્ધના દુખમય પરિણામોની પરમ્પરા વચ્ચે, દેશનો ઉદ્યોગ દુર્દશામા છે ત્હેવે વખતે, ગરીબ લોકો ભૂખે મરે છે ત્હેના સમયમા, આપણે અહિ બેઠા ભાષા, સાહિત્ય, કવિતા પ્રભૃતિ અનુત્પાદક વિષયોની જ્ઞાનમન્દિર શોભાવનારી ચર્ચા કરવા બેસીશુ એ શુ કર્તવ્યદ્રોહ જેવુ નથી થતુ ? આ પ્રશ્નો હુ નકામો નથી પૂછતો, કેટલાક ડાહ્યા પુરુષો આ પ્રકારનો આરોપ આપણા આજના પ્રયાસ ઉપર મૂકવાને તત્પર થયા છે દેશની હાલની વિશેષ અપવાદરૂપ સ્થિતિની વાત બાજૂ ઉપર મૂકતા પણ કેટલાકોનો મત એમ છે કે શુદ્ધ સાહિત્યની ચર્ચામા કાળ ગુમાવવો એ

કહેવાયછે. આ પરિષદોનું સ્વરૂપ આપણી હાલની પરિષદોથી જુદા પ્રકારનું હેમાં તો શક નહિં. અને ખરું જોતાં આ મંડળનું નામ પરિષદ્ ન્હોતું; સંઘ હેમને કહેતા હતા. પોતાના આગમનો સંગ્રહ કરવો ઇત્યાદિક તે સમયમાં ઉપસ્થિત થાય ત્હેવુંજ એ સંઘનું કાર્ય હતું

આ ત્વરિત પશ્ચાદવલોકનમાંથી એટલું જણાયછે કે:—

પરિષદ્‌ના મંડળ માટે અધિકારનુ તત્ત્વ.

(૧) આ પરિષદોના કાર્યવ્યાપાર તથા હેતુ (क) વૈદિક શાખાઓ અને ચરણોના અધ્યયનને અંગે ચર્ચાદિક; (ख) ધર્મશાસ્ત્રના સંદિગ્ધ પ્રશ્નોનાં વિવરણ, દેશકાલાનુસાર ફેરફાર; (ग) છાપવાની કળા ઇત્યાદિ પ્રચારનાં સાધનોને અભાવે પંડિતોની રચનાઓની પ્રસિદ્ધિ માટે અવકાશ, ઇત્યાદિ હતા;

(૨) પ્રાચીન પરિષદોમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે વિદ્યાદિકપરત્વે અધિકારની મર્યાદા દૃઢ હતી; અને એ મર્યાદાને લીધે સંકુચિત વૃત્તિ, સર્વગ્રાહિતા સાથે વિરોધ, ઇત્યાદિ અંશો દૂષણરૂપ ન્હોતા મનાતા

પ્રાચીન સમય અને ચાલૂ વર્તમાન સમયની વચ્ચે આ સિવાય અન્ય સ્વરૂપની પરિષદો જાણવામા નથી.

આપણા વર્તમાન સમયની પરિષદ્‌ની સ્વરૂપકલ્પના માટે હેના અસલ નમૂના તરફ નજર કરવી પડશે: પાશ્ચાત્ય દેશોમાં Congress of Orientalists ઇત્યાદિ પરિષદો ભરાયછે તે સંસ્થાને જ આદર્શરૂપ લઈને આપણી પરિષદ્‌ની કલ્પના થઈ લાગેછે. (હાલ બંગાળામાં બંગપરિષદ્ છે તે સંસ્થાનુ સ્વરૂપ કાંઈક જુદા પ્રકારનું છે; કાયમનાં સ્થાન, સભ્યવર્ગ, અધિકારીવર્ગ ઇત્યાદિથી બનેલી પાશ્ચાત્ય Academy—વિદ્‌-મંડળી—ના ધોરણે એ પરિષદ્ સ્થાયલી જણાયછે; માટે આપણી પરિષદ્ માટે માત્ર નામના સરખાપણાથી ભ્રમ થવો ના જોઈયે તે લક્ષમાં રાખવાનુ છે). પરંતુ બંગપરિષદ્‌ના કાર્યરૂપે સાહિત્યસંમેલનો બંગાળામાં થાયછે તે આપણી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્‌ના સ્વરૂપનાં છે. મરાઠી સાહિત્યસંમેલનો પણ એ જ નમૂનાનાં છે.

પાશ્ચાત્ય Oriental Congress નું સ્વરૂપ આપણે આદર્શરૂપે લીધુંછે તે ખરું; પરંતુ બંનેના કાર્યક્ષેત્રના વિસ્તારમાં ભેદ હોવાને લીધે બંને વચ્ચે ભેદ આપોઆપ ઉત્પન્ન થાયછે. Orientalists ના Congress નો વ્યાપાર સંસ્કૃત, અરબી, ચીનાઈ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ સર્વ પૂર્વખંડની ભાષાઓ વગેરેને સ્પર્શને પ્રાચીન ઇતિહાસ, ભાષા, ઇત્યાદિના અભ્યાસકોની પ્રવૃત્તિયોમાં પ્રવર્તેછે; આપણે તો અવશ્યમેવ ગુજરાતી ભાષાના પ્રદેશમાં સંકોચ રાખી પ્રવૃત્તિ કરવાનીછે. યુરોપના કોંગ્રેસમાં આખા જગત્‌માંથી વિશેષ વિષયોનો ખાસ અભ્યાસ કરેલા પંડિતો અને વિદ્વાન પ્રતિનિધિયો ભેગા થાયછે; આપણે તો આપણામાં છે ત્હેવા અલ્પ અભ્યાસીઓનું જ મંડળ ભેગું થઈ શકેછે; યુરોપના કોંગ્રેસમાં વિષયોના વિભાગ એટલા બધા અને મહત્ત્વના છે, અને તે તે વિભાગ માટે અન્વેષક અને શ્રોતા સર્વનું મંડળ હેવું મ્હોટું બનવું શક્ય છે કે કોંગ્રેસને જુદા જુદા વિભાગમાં વ્હેંચવાની ફરજ પડેછે; આપણી સ્થિતિ, સર્વે

વિષયમાં આપણી દરિદ્રતાને લીધે તેમ જ ગુર્જર ભાષામાં જ પ્રવૃત્તિ રોકવાની આવશ્યકતાને લીધે, એથી ઉલટી છે. ત્હાંના કોંગ્રેસમાં મળનારા બહુધા ખાસ અભ્યાસી પંડિતો, વિશિષ્ટ નિપુણતાવાળા વિદ્વાનો, હોયછે, આપણે આપણા મંડળમાં હાલ લભ્ય છે તે વિદ્વાનો અને ભેગા સર્વ વિદ્યારસિક વર્ગનો સંગ્રહ થાયછે.

આટલા દૃષ્ટિનિક્ષેપ ઉપરથી એટલું તો જણાશે કે પ્રાચીનકાળની આપણા દેશની પરિષદોના અને હાલની સાહિત્યપરિષદ્‌ના વિષયમાં ભેદ હોવા છતાં, પ્રાચીન પરિષદોની ઘટનામાંથી, તેમ જ હાલની પાશ્ચાત્ય પરિષદોની ઘટનામાંથી, મુખ્ય તત્ત્વભૂત અંશ પરિષદ્‌ના સભ્યના અધિકારમાં વિશિષ્ટ વિદ્યાદિકની આવશ્યકતા, અને એ બ્હારના વર્ગનો અસંગ્રહ–એ જણાયછે. પરિષદ્‌નું ગૌરવ, કર્તવ્ય, મહત્ત્વ, ઇત્યાદિ જોતાં સંકુચિતપણાનો ભાસ ભલે થાય, પરિષદ્‌ના ઉપર નાત્યો જેવી બહિષ્કારિતાનો આરોપ ભલે આવે, પણ પરિષદ્‌નું પરિષદ્‌પણું માગી જ લેછે કે એ સ્વરૂપઘટના ફરે નહિં. હવે આપણી પરિષદ્‌મા સ્વરૂપમા શિથિલતા કરવી કે નહિ એ પ્રશ્ન આપણી આગળ વારંવાર ઉપસ્થિત થાયછે. દેશકાલને લક્ષમાં લેતા એટલું તો સ્વીકારવું પડશે કે પ્રાચીન પરિષદો અથવા હાલની યુરોપની પરિષદોના જેટલી દૃઢ મર્યાદા સાચવવી આપણે માટે શકય પણ નથી અને ઇષ્ટ પણ નથી; પરંતુ બીજી બાજુ દૃષ્ટિ કરીશું તો એ પણ એટલુ જ ઇષ્ટ છે કે આપણી પરિષદ્‌ને અધિકારનું બન્ધન તદ્દન તોડી નાખી ગમે તે વર્ગનો સંગ્રહ કરીને સંકુલ મેળો બનાવવી નહિ. પરિષદ્‌ના ઉપર સંકુચિતવૃત્તિનો આરોપ મૂકનારાઓ એટલુ જ વિચારે કે દરેક વિષયમા ખાસ અધિકારની આવશ્યકતા હોય ત્હા સંકુચિતતાનો ભાસ આવે જ, તો એ આરોપ મૂકતે તેઓ કાંઈક અચકાય. ધારો કે કાલ્યને બ્હાણે એન્જિનીયરોની પરિષદ્ ભરાય, દાકતરોની પરિષદ્ મળે, તો ત્હેમાં અન્યવર્ગને સ્થાન ના આપવા માટે ફરિયાદ વાજબી ગણાશે? તો શું શુદ્ધ સાહિત્ય એ શ્રમ વિના, અધિકાર વિના, સર્વસાધ્ય છે કે ત્હેમાં અધિકાર-મર્યાદાનો પ્રવેશ થવાનો ભાસ માત્ર થતા પોકાર ઉઠાવવો?

આ આરોપના ભેગભેગો આ જ સ્વરૂપનો બીજો આરોપ આપણી પરિષદ્ ઉપર મૂકાયછે તે તપાસિયે; તે એ કે યુવકવર્ગનો હેમાં સંગ્રહ થતો નથી. આરોપ માટે પણ ઉપરનો ઉત્તર બસ થશે. વિશેષમાં, એટલુ જ કહેવુ બસ છે કે સાહિત્યપરિષદ્‌ની ઘટનામા વયનું બન્ધન કોઇ ઠેકાણે છે જ નહિ; વય એ અનુભવની ઊનતાને લીધે કદાચ બાધક બને, પરંતુ તે 'શિવાય વય તે બાધ છે જ નહિં. મહાકવિ ભવભૂતિયે સુશ્લિષ્ટ વાણીમાં દર્શાવેલુ સત્ય–

गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः

એ સત્ય—આ પરિષદ્ સ્વીકારે જ છે અને પ્રત્યક્ષ જ જુવો: યુવકવર્ગ વિના આ પરિષદ્‌મા ઉત્સાહ, કાર્યબળ, ઇત્યાદિ આવે ક્યહાંથી? મૂળ આ પરિષદ્‌ની કલ્પના ઉત્પન્ન કરનાર કોણ હતું? અમદાવાદની 'સાહિત્યસભા' એ નામથી બનેલું યુવક-

મડળ જ આ સમાધાન પછી જણાશે કે સાહિત્યપરિષદ્ની ભાવનામા ગૌરવ હોય હેના કાર્યક્રમમા વિદ્યા, જ્ઞાન, ઇત્યાદિની કક્ષાની ઉચ્ચતાની આવશ્યક્તા હોય હેના કર્ણધારોમા મહત્ત્વ હોય, તો તો એ ગૌરવ, ઉચ્ચતા, અને એ મહત્ત્વના પ્રમાણમા મડળમા સંખ્યાનુ નહિ પણ અધિકારનુ નિયન્ત્રણ અવશ્યમેવ આવશે એ નિયન્ત્રણ માટે સમજુ વર્ગ, પોતાની યોગ્યતાની ખરી મર્યાદા જાણનાર વર્ગ, કદી પણ ફરિયાદ કરશે નહિ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્નો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

આ સ્થળે આપણી સાહિત્યપરિષદ્નો દસ વર્ષનો ઇતિહાસ ઝડપથી જોઈ જવાનુ મન થાયછે ઈ સ ૧૯૦૫ મા અમદાવાદની "સાહિત્યસભા" ના યુવકવર્ગમા પ્રથમ કલ્પના સ્ફુરી કે સાહિત્ય પરિષદ્ ભરવી મ્હારા સ્મરણ પ્રમાણે આ નવીન જ કલ્પના હતી મહારાષ્ટ્રમા એ સમયમા શરૂ થયેલી મરાઠી પરિષદ્ની સસ્થામાથી પ્રેરણા ઉત્પન્ન થઈ નહોતી 'ગુજરાત સાહિત્યસભા' એમ નામરૂપાન્તર એ મડળનુ થયુ તે વખતે સભાના ઉદ્દેશોમા 'સાહિત્યપરિષદ્' ભરવી એ એક ઉદ્દેશ હતો પ્રથમ પરિષદ્ના રિપોર્ટ (આમુખ પૃ ૩) ઉપરથી જણાશે કે નર્મદ અને મણિલાલ દ્વિવેદીની અભિલાષા પરિષદ્ ભરવાની હતી ગમે તેમ હો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ને ઉત્પન્ન કરવાનુ માન એ 'સાહિત્યસભા' ના યુવકવર્ગને જ ઘટેછે, એટલુ જ નહિ પણ એ નવીન કાર્યને અગે અનેક અડચણો સમભાવ વિનાના પુરુષો તરફના ઉપહાસ, ઇત્યાદિને જીતી એ સમારમ્ભને વિજયી બનાવવાનો યશ પણ હેમનો જ છે આ યશ સ્થાનિક જ છે, બાકી દૂરતમ કાર્યદર્શન કરવા જઇયે તો યુગના પ્રેરકબળોને જ અન્તિમ યશ તો મળશે સતારામા પ્રથમ મરાઠી સાહિત્યસમ્મેલન ઈ સ ૧૯૦૫-૬ મા ભરાયુ બગાળામા ઈ સ ૧૯૦૭ મા પ્રથમ સાહિત્યસમ્મેલન
૧ થયુ પરતુ એ કલ્પનાનો મૂળ આરમ્ભ ઈ સ ૧૯૦૪ થી થયો હતો—અને ગુજરાતમા ઈ સ ૧૯૦૪ મા જુનાગઢમા સ્વ ગોવર્ધનરામની સાથે 'સાહિત્યસભા' (અમદાવાદ) ના પ્રમુખ રા૦ રમણભાઈ તથા તન્ત્રીઓ રા૦ ઠાકોરલાલ હરિલાલ દેસાઈ તથા રા૦ રણજિતરામ વાવાભાઈ હેમણે પરિષદ્ ભરવાની ચર્ચા કરી હતી આમ ભરતખડના ત્રણ મુખ્ય મુખ્ય અને દૂર દૂરપડેલા પ્રાન્તોમા આ પ્રકારનુ સચલન અન્યોન્યનિરપેક્ષ આત્મસ્ફુરણાથી લગભગ એક સમયમાં જ પ્રવૃત્ત થયુ હતુ આ તે યુગના માનસિક બળપ્રવાહની સૂચના કરેછે એ ત્રણેના આદર્શ પાશ્ચાત્ય Oriental Congress ઉપર જ રચાયલો હતો હિંદી ભાષાનુ સાહિત્યસમ્મેલન આ ત્રણ કરતા કાંઇક પછીના સમયમા પ્રગટ થયુ છે, ઈ સ ૧૯૦૯-૧૯૧૦ મા કાશીની નાગરી પ્રચારણી સભાના પ્રયાસથી હેની ઉત્પત્તિ થઈ એ સમ્મેલન ને વર્ષ થાયછે, હેનો ઉદ્દેશ આપણી પરિષદ્થી કાંઇક અશે ભિન્ન છે વિમર્શન, ચિન્તન, ઉપરાત ગ્રન્થકારોને ઉપાધિદાન ઇત્યાદિથી સમ્માનિત કરવા એક ભાષા અને એક લિપિ માટે પ્રચાર પ્રવૃત્તિ ઇત્યાદિ મિશ્ર સ્વરૂપની એ પરિષદ્ની કાર્યપ્રવૃત્તિ છે

ચારે ગુર્જર પરિષદોની હકીકત જુદી જુદી બાબતને અગે સરખાવી જોવાથી સુગમતા થશે પ્રથમ પરિષદ્ (અમદાવાદમા ઈ સ ૧૯૦૫ મા) મળી તે વખતે

પ્રમુખ સ્વ૦ ગોવર્ધનભાઈની પસંદગી કાર્યકર્તાઓએ શુદ્ધ પસંદગીને ધોરણે જ કરી હતી; હેમાં સંવરણ election નું તત્ત્વ ન્હોતું: બીજી પરિષદ્ (મુંબાઈમાં ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં) થઈ તે સમયે પ્રમુખપદ માટે રા૦ કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવને પણ વ્યવસ્થાપક મંડળમાં કાંઈક હેવા જ ધોરણે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા; ત્રીજી પરિષદ્ (રાજકોટમાં ઈ સ. ૧૯૦૯ મા) ભરાઈ ત્યહારે સ્વ૦ દિવાન બહાદુર અંબાલાલ ભાઈની પસંદગી કાંઈક મિશ્ર ધોરણે કરવામાં આવી હતી; અમુક સંભાવિત વિદ્વાનોના મત પૂછવામાં આવ્યા હતા કે, કોની પ્રમુખ તરીકે ત્હમે ભલામણ કરોછો ? એ મતોમાં બહુમતને ધોરણે સત્કારકમિટીમાં એઓની પસંદગી થઈ હતી સંવરણનું તત્ત્વ આ સમયે નિયન્ત્રિત રૂપમાં પ્રવિષ્ટ થયું. મત આપનાર અધિકારી મંડળ યોગ્ય કારણોથી મર્યાદિત રાખીને એ તત્ત્વ સ્વીકારાયું હતું. ચોથી પરિષદ્ (વડોદરામા ઈ. સ. ૧૯૧૨ મા) મળી ત્યહારે રા૦ રણછોડભાઈ ઉદયરામ પ્રમુખ નીમાયા હતા, તે પ્રસંગે આરમ્ભમાં સંવરણનું તત્ત્વ પૂર્ણ રૂપમાં સ્વીકારાયું હતું, મત આપવાનો અધિકાર અમુક રકમ ભરી સત્કારમંડળના સભ્ય બને હેમને આપવામાં આવ્યો હતો, પરન્તુ છેવટે તે ધોરણ છોડી દઈ, સર્વની સંમતિથી રા૦ રણછોડભાઈને પ્રમુખપદ અપાયું હતું.

પરિષદે કરવાના કાર્યો તરફ દૃષ્ટિ કરતા જણાયછે કે પ્રથમ પરિષદ્‌મા માત્ર નિબન્ધો વંચાવવા, કોઇપણ જાતના ઠરાવ રજૂ કરી પસાર કરવા નહિ, એ માર્ગ સ્વીકારાયો હતો; અપવાદ માત્ર જોડણી સબન્ધી વ્યવસ્થા સાહિત્યસભાને સોંપવાનો ઠરાવ પ્રમુખે રજુ કર્યો તે હતો, અને કેટલીક છૂટક સૂચનાઓ જુદી જુદી બાબતો વિશે કેટલાક ગૃહસ્થોએ માત્ર રજુ કરી હતી બીજી પરિષદ્‌મા નિબન્ધો ઉપરાત થોડાક ઠરાવો કરવાનું દાખલ થયુ હતુ; જોડણી તથા લિપિ માટે કમિટી નીમવાને ઠરાવ હેમાં હતો. ત્રીજી પરિષદ્‌મા નિબન્ધો ઉપરાત અનેક મહત્ત્વના વિષયો વિશે ઠરાવો થયા હતા; 'વાંચનમાળા' મા ખામીઓ હોવાથી તે વિશે પગલા ભરવાની કમિટીની નીમણુક; જોડણી કમિટીને ચોથી પરિષદ સુધી લંબાવવાનો ઠરાવ, પરિષદ્‌નું પુસ્તકાલય નવું ઊભું થયું તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીને સોંપવું; વ્યાખ્યાન માળાની યોજના; પરિષદ્‌નુ બંધારણ ઘડવા માટે કમિટીની નીમણુક, ત્રણ જનરલ સેક્રેટરીઓ નીમવાનો ઠરાવ; પરિષદ્ ભંડોળની કમિટી; ઇત્યાદિ મહત્ત્વની બાબતો પ્રવિષ્ટ થઈ હતી એ ભંડોળમાંથી અત્યાર સુધીમાં બે ગ્રન્થો રચાવાઈને અથવા યોજાવાઈને પ્રસિદ્ધ થયાછે;–(૧) બ્રિટિશ હિન્દનું રાજ્યબંધારણ અને (૨) નવલરામભાઈનો 'ઈંગ્લાંડનો ઇતિહાસ'; અને મેકડોનલ્ડકૃત 'સંસ્કૃત સાહિત્યના વૃત્તાન્ત'નુ ભાષાન્તર હજી પ્રસિદ્ધ થવાનું છે. ચોથી પરિષદ્‌મા નિબન્ધો ઉપરાંત ઠરાવો કેટલાક મહત્ત્વના થયા હતા: જોડણી કમિટીનો રિપોર્ટ વંચાઈ દફતરે નોંધવાનો ઠરાવ; બંધારણ કમિટીએ રિપોર્ટ રજુ કર્યો તે યોજના પાંચમી પરિષદ્ સુધી સ્વીકારી તે પછી આગળ ચલાવવા અથવા ફેરફાર કરવાનો ઠરાવ; જનરલ સેક્રેટરીઓની નીમણુક, ઇત્યાદિ ઠરાવો.

આ ઉપરાત બીજી પરિષદ્મા લિપિ વિશે ચર્ચા, ત્રીજી પરિષદ્મા 'વાચનમાળા' વિશે તથા 'યુનિવર્સિટીમા ગુજરાતી ભાષાને સ્થાન' એ વિશે ચર્ચા, અને ચોથી પરિષદ્મા, 'લિપિ,' 'એક ભાષા,' 'દેશી ભાષા દ્વારા ઊંચી કેળવણી' અને 'જનસમૂહમા સાહિત્યનો પ્રસાર,' એ વિષયો વિશે ચર્ચા દાખલ થઈ હતી તે ઉપરાત બીજી પરિષદ્મા છપાયલા ગ્રન્થોનુ પ્રદર્શન બહુ જ ન્હાના પાયા ઉપરનુ, ત્રીજી પરિષદ્મા મ્હોટા પાયા ઉપર પ્રદર્શન–શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, દસ્તાવેજો, હસ્તલેખો, છાપેલા પુસ્તકો ઇત્યાદિ ઇત્યાદિનુ, અને ચોથી પરિષદ્મા રાજકોટ કરતા મહુ ન્હાના ધોરણનુ પ્રદર્શન–પુસ્તકો, હસ્તલેખો, અને વિદેહ વિદ્વાનોની છબિઓનુ–એમ દાખલ થયુ હતુ ચારે પરિષદ્ને અગે ન્હાના મ્હોટા ધોરણે મિત્રમેળાપ કરવામા આવ્યા હતા ત્રીજી પરિષદ્ વખતે મુબાઈના પારસી લેખકમડળે પરિષદ્ને આપેલા સત્કાર ધ્યાન ખેચનારો હતો, હિન્દુ અને પારસી લેખકો વચ્ચેનુ અતર ઓછુ થવાનુ એ એક પ્રથમ પગલુ હતુ. તે પ્રસગે ઘણા પારસી વક્તાઓએ નિખાલસપણે સ્વીકાર્યું હતુ કે પારસી ગુજરાતી ભાષા દૂષિત છે અને સરકાર હેને આપવાની આવશ્યકતા છે

આ સર્વ અશો પરિષદ્મા હતા, છતા એ બધી પરિષદોમા મુખ્ય અશ તો નિબન્ધોનુ વાચન તે જ હતુ પ્રથમ પરિષદ્ વખત ૨૧ નિબન્ધો આવ્યા હતા અને કોઇને પણ આરમ્ભસમયમા નિરુત્સાહ ના કરવો એ ધોરણ રાખેલુ હતુ તેથી બધા સ્વીકારાયા હતા બીજી પરિષદ્ વખતે પણ "પરિષદ્ના શૈશવમા નિયમપાલનનો કડક આગ્રહ રાખવો એ અનુચિત હોવાથી' સર્વ સ્વીકારાયા હતા છતા રિપોર્ટને અતે ટીપ આપી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આટલા દયાળુ દર્શનવાળી વ્યવસ્થાને પણ બે નિબન્ધો "તદ્દન નિર્માલ્ય હોવાથી' છોડી દેવા પડ્યા હતા એ બીજી પરિષદ્મા ૪૧ નિબન્ધો આવ્યા હેમાથી ૨ ટાળ્યા હતા ત્રીજી પરિષદ્ વખત ૧૦૭ નિબન્ધો આવ્યામાથી ૩૫ નામજૂર કરવામા આવ્યા હતા અને ચોથી પરિષદ્મા ૪૭ નિબન્ધો આવ્યામાથી ૧૨ નાકબૂલ કરાયા હતા નિબન્ધો માટે વિષયોની યાદી પ્રત્યેક પરિષદ્ વખતની જોતા ક્રમશ વિકાસ અને રૂપાન્તર નજરે પડછે પ્રથમ પરિષદ્ વખતની યાદી ન્હાના પાયા ઉપર હતી, બીજી પરિષદ્ વખત બહુ શ્રમરચિત ને વિશાળ યાદી હતી,—અને તે વખતે પ્રમુખે કહ્યુ હતુ તેમ "વિષયોની યાદીનુ સ્વરૂપ અને વિસ્તાર અનેક નાનાવિધના અનુભવોના પ્રભાવથી નક્કી થશે" એમ આશા રાખેલી જણાય છે ત્રીજી પરિષદ્ વખતની યાદી બીજી કરતા પણ વિશેષ વિસ્તીર્ણ અને શ્રમરચિત જણાય છે આ ઉત્સાહ ચોથી પરિષદ્ વખત સયમમા રખાયો અને યાદી કાઈક સુશ્લિષ્ટ, સાદી, અને વિશદતાવાળી રચાઈ.

પરિષદ્ની સ્વરૂપઘટના જોતા સ્થિતિ આમ નજરે પડેછે પ્રતિનિધિઓ જુદા જુદા મડળો વગેરે તરફથી મોકલવાનો અશ ચારે પરિષદોમા નજરે પડેછે પ્રથમ પરિષદ્મા વ્યવસ્થાને અગે મડળની રચના સાદી હતી, તે પછીની પરિષદોમાં વ્યવસ્થાપક કમિટી, સત્કાર કમિટી, ઇત્યાદિ કમિટીઓના ઘાટ ક્રમશ વિકાસ પામ્યા જણાયછે.

કાયમના સામાન્ય મન્ત્રીઓની યોજના પણ ત્રીજી અને ચોથી પરિષદ્‌માં સ્પષ્ટ આકારમા પ્રગટ થઈછે. પ્રમુખની નીમણુક માટે સ્વીકારાયલાં તત્ત્વોનું દર્શન પાછળ થઈ જ ગયું છે. હજી આપણી પરિષદ્‌નું બંધારણ કાયમનું ઘડાયું નથી, અને તે માટેની આવશ્યકતા અથવા તો સમયયોગ્યતા એ એક દૃષ્ટિએ વિચારણીય વિષય છે. પરિષદ્ કેટકેટલા સમયને અંતરે ભરવી તે પણ નિશ્ચિત નથી અને તે નૈયત્ય હાલ તો અહિતકર નથી જણાતું. બીજી પરિષદ્ વખત ખાનગી ચર્ચામાં ઠર્યું હતું કે ત્રણ વર્ષનો ગાળો તો રાખવો જ; છતાં ત્રીજી પરિષદ્ બે વર્ષ પછી મળી હતી. આ પ્રશ્નને અંગે મુખ્ય જોવાનું એ છે કે એટલી સામગ્રી, સમય, ઇત્યાદિ સમૃદ્ધિ આપણી પાસે છે ખરાં ?

યુરોપના Oriental Congressની ઘટના તથા હેતુ

આ આપણી રચાવાની દશાવાળી સ્વરૂપઘટનાને માટે નમૂનો આપણે પાશ્ચાત્ય પરિષદોનો જ લીધોછે એ સ્પષ્ટ છે પ્રથમ પરિષદના રિપોર્ટના આમુખમાં એ વાતનો ઇશારા સ્પષ્ટ છે. (આમુખ પૃ. ૩ જું જુવો.) આ પાશ્ચાત્ય પરિષદો વિશે પાછળ ઉલ્લેખ હું કરી જ ચૂકયોછું. પરંતુ હેની ઘટના, હેતુ, ઇત્યાદિનું દર્શન ૫ડછા તરફિ કરવાનો અહિં પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાયછે. તેથી પ્રથમ કહેલી વાતની પૂરવણી તેમ જ પુષ્ટિ માટે થોડીક હકીકત નોંધવી અસ્થાને નહિ થ૫. આપણી પરિષદ્‌ને વધારેમા વધારે સરખાપણાનો સંબન્ધ International Congress of Orientalists જોડે છે એટલે તે સંસ્થા વિશે જ બોલવું બસ છે. ઈ. સ. ૧૮૭૩ ના સેપ્ટેમ્બર માસમા આ પરિષદ્‌ની સ્થાપના પારીસમાં પ્રથમ થઈ હતી. પછી સેપ્ટેમ્બર ૧૮૭૪ મા લંડનમાં પરિષદ્ મળી; તે વખતે પ્રમુખ સ્થાનથી ડૉક્ટર સેમ્યુઅલ બર્ચે ભાષણ કર્યું હેમાં આરમ્ભમા જ પરિષદ્ મળવાના હેતુનો ઉલ્લેખ સહજ પ્રસગે જણાવ્યો હતો તે જોઇયે —

Bringing together these students of congenial pursuits to interchange thoughts, to discuss points of common interest, and to make each other's acquaintance."

(" પરસ્પર વિચારોનો વિનિમય કરવાને, જેમા સરખો રસ પડે હેવા પ્રશ્નો ચર્ચવાને, અને અન્યોન્ય ઓળખાણ કરવાને, મનગમતા વિષયોના અભ્યાસકોને એકત્ર મેળવવા.")

એ જ પરિષદ્‌ના આર્યન વિભાગના પ્રમુખસ્થાનથી પ્રો મૅક્સ મ્યૂલરે પરિષદ્‌ના હેતુનું દિગ્દર્શન કરેલું જોઇએ.——

" Our Congress is not a mere fortuitous congeries of barren atoms or molecules, but we are at least Leibnizian monads, each with his own self, and force, and will, and each determined, within the limits of some pre-established harmony, to help in working out some common purpose, and to achieve some real and lasting good."

(આપણી પરિષદ તે કાંઈ આકસ્મિક યોગે એકત્ર થયેલા નિષ્ફળ પરમાણુઓ અથવા અણુમણ્ડળોનો ઢગલો નથી, પરન્તુ કાંઈ નહિ તો લાઇબ્નિઝના સિદ્ધાન્તમાની આત્મતત્ત્વની વ્યક્તિયો જેવા આપણે છિયે, પ્રત્યેકને પોતાનું સ્વરૂપ, પોતાનુ બળ અને પોતાની ઇચ્છાશક્તિ છે, કોક પૂર્વનિર્મિત સંવાદની નિયમમર્યાદામા રહીને, કોક સમાન ઉદ્દેશ સાધવામાં સહાયભૂત થવાને તથા કાંઇ સાચુ અને સ્થાયી હિત સંપાદન કરવાને, પ્રત્યેક આગ્રહથી ઉદ્યુક્ત થયેલા છિયે)

પરિષદ્નો એક લાભ અથવા હેતુ તે મંડળમા સાથે ખાવાપીવા માટે તથા આનન્દસમાગમ માટેનો મેળાવડો થાયછે તે છે, એ વાત ગૌણરૂપે સ્વીકારીને પ્રો० મૅક્સ મ્યૂલર પરિષદ્ના ખરા અને સ્થાયી લાભ બે બતાવેછે —

(૧) આપણને આ સંમેલનો આપણા જ્ઞાનની જ્ઞાનસામગ્રીની ગણના કરવાને, પરસ્પર કાર્યની સરખામણી કરવાને, આપણે ક્યહા છિયે તે જોવાને તથા કેઈ દિશામા જવુ જોઇયે તે શોધવાને શક્તિમાન્ કરેછે,

અને (૨) આપણે ક્યહા આવી પહોચ્યા છિયે, જગત્ માટે શુ કરિયે છિયે, અને બદલામા જગતે આપણે માટે શુ કરવુ જોઇયે એમ અપેક્ષા રાખિયે છિયે, તે વખતો વખત જગત્ને કહેવાનો આપણને પ્રસંગ હાવા સંમેલનોથી મળેછે.

એ પરિષદ્ના બીજા જ વર્ષમા હેના પાચ વિભાગ કરવામા આવ્યા હતા, પ્રત્યેક વિભાગનો પ્રમુખ જુદો હતો, અને એક વિભાગની બેઠકને એક દિવસ આપવામા આવ્યો હતો; વિભાગોની નામગણના આમ હતી—સેમેટિક, તુરાનિયન, આર્યન, હેમિટિક, આર્કિયોલોજિકલ તથા એથનોલોજિકલ. આ વિભાગોની વિસ્તીર્ણતા તથા સ્વરૂપ જ વિભાગ કરવાની આવશ્યકતા દર્શાવેછે, એ પરિષદ્ની દર્શનમર્યાદા જ પૃથ્વીના અર્ધ વિસ્તાર ઉપર વ્યાપેલી હતી. રાત્રે રાત્રે પરિષદ્ની બેઠકો થતી અને દિવસે પરિષદ્નુ મંડળ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ જેવા સ્થળોના નિરીક્ષણ કરી આવતુ હતુ.

આ પરિષદોના પૂર્ણ ઇતિહાસમા ઊતરવા જતા લખાણ થાય પરન્તુ એટલુ તો જણાયછે કે પરિષદ્ માટે બન્ધારણ, અધિકારીમંડળ, પ્રમુખો, ઇત્યાદિની યોજના, વગેરે પ્રશ્નોને ગૌણ સ્થાન આપી પરિષદ્નુ સર્વ લક્ષ પોતાના વિદ્યાવિષયક કર્તવ્યમા જ પૂરેલુ રહેતુ હતુ. તે સાથે પરસ્પર સહકારિતા, કન્યહસાગ, સત્યશોધન તરફ અનન્ય દૃષ્ટિ, એ ભાવોથી એ પરિષદોનો કાર્યવ્યાપાર પ્રેરિત થતો બીજી પરિષદ્ના પ્રમુખ સ્થાનના ભાષણમા ડૉ० સૅમ્યુઅલ બર્ચ બોલ્યા હતા.—

" Orientalists, too, are all, so to say, men born of the same family, and, like a family, mutually interested in the success of their respective studies Before that, as students, all the distinctions of race, creed and

nationality disappear or are forgotten. Even criticism ought neither to be nor become personal, inasmuch as science places for its object the highest scope of the mind—truth, which is in most cases difficult to find, and no reproach to miss."

(પૂર્વના દેશોના વિષયોના અભ્યાસકો એક રીતે જોતાં એક કુટુમ્બમાં જન્મેલા પુરુષો છે; અને, એક કુટુમ્બીઓની પેઠે, પોતપોતાના અભ્યાસમાં વિજય મેળવવામાં અન્યોન્યનાં હિત જોડાયલાંછે. આ દૃષ્ટિથી અભ્યાસકો તરીકે જાતિ, ધર્મ, અને પ્રજાપણાના ભેદ લુપ્ત થાયછે અથવા ભૂલાઈ જાયછે. ટીકા પણ અંગત રૂપની હોવી અથવા થવી ના જોઈયે, કેમકે જ્ઞાનના અન્વેષણનો વિષય માનવબુદ્ધિનો ઊંચામાં ઊંચો વ્યાપારવિષય–સત્ય તે છે; સત્ય જે બહુ પ્રસંગે જડવું કઠણ છે, અને પ્રાપ્ત ન થવું તે લજ્જાસ્પદ નથી.)

હાવા મહાન્ ભાવોથી પ્રેરાયલા, આખા જગતના વિસ્તીર્ણ જ્ઞાનવિષયોના પંડિતોની, વિશાળ અન્વેષણક્ષેત્રમાં વિચરનારી, પરિષદનો આદર્શ તરીકે લેનારી આપણી પરિષદ્ છે. અલબત, એ મહાન્ પ્રયાસ ક્ય્હાં અને આપણો સંકુચિત ક્ષેત્રનો, અલ્પ અધિકારનો, પ્રયાસ ક્ય્હાં ? તથાપિ આપણા આદર્શમાં રહેલા ઉન્નત ભાવો આપણા પ્રેરક બળ બને તો નિઃસંશય કાલક્રમે આપણો અધિકાર વધતાં વધતા આપણી પરિષદ્‌ની યોગ્યતા વધારી સકીશું.

આપણા પ્રયાસની સ્હામે વાંધો ઊઠાવવામાં આવે કે તમે putting the cart before the horse (" ગાડું આગળ અને બળદ પાછળ જોડવા ")હેતું કામ કરોછો; પરિષદ્ પંડિતોની હોય, પંડિતપરિષદ્ માટે ત્હમારામાં ખરા પંડિતો ક્ય્હાં છે ? પરિષદ તે કાંઈ પંડિતો બનાવવાનું કારખાનું નથી, પણ બનેલા પંડિતોનો સમુદાયસમાગમ છે.—ઉત્તર શો આપીશું ? સ્વીકારવું પડશે કે યુરોપની પરિષદ્‌ની સ્થિતિ આપણે અહિં નથી; ત્ય્હાં પ્રથમ પંડિતો અને પછી પરિષદ્—એ સ્વાભાવિક ક્રમનું દર્શન થાયછે. પરંતુ આપણામાં શું થોડા ગણનાર પંડિતો—ન્હાના ઘાટના પણ ખરા પંડિતો—નહિં જડે ? અને હેવાની જોડે સમાગમ થવાથી આપણને આપણી અપંડિતતા, ઊનપંડિતતા, સુધારવાનો પ્રસંગ હાવી પરિષદોમાં મળે એ પણ એક ઓછો લાભ નથી. વળી એ પણ વિચારવાનું છે કે દેશકાલની સ્થિતિ વિચારતાં પાશ્ચાત્ય પરિષદ્‌ની સર્વાંશે સ્વરૂપસમાનતા માટે વાટ્ય જોઈ બેસી રહેવું એ ઇષ્ટ નથી. આપણા દેશના હિતસાધન માટે અડધી સામગ્રી વડે પણ કામ ચલાવવાની જરૂર છે.

તો આપણી પરિષદ્‌ના હેતુ હાલ શા છે ? મ્હારી દૃષ્ટિયે તે આ પ્રમાણે હોવા જોઈયે અને છે;–

આપણી પરિષદ્‌ના હેતુ

(क) ગુર્જર સાહિત્યને તથા ભાષાને સમૃદ્ધ શી રીતે કરવાં તે વિશે તપાસ કરવી;

(ख) એ સમૃદ્ધિ કરવા માટે ઉપાયો યોજવા સાધનો મેળવવાં;

(ગ) પ્રાચીન અર્વાચીન ગુર્જર સાહિત્ય અને ભાષાનો અભ્યાસ કરી વિદ્વાનોએ જે શોધ કરી હોય ત્હેનો વિચાર કરવો,

(ઘ) ગુર્જર ભાષા અને સાહિત્યની વિશુદ્ધિ જાળવવી, ત્હેમનુ જીવન પ્રવર્તાવવુ, મરણમાથી રક્ષણ કરવુ

તથા ભાષાભિમાન અને દેશાભિમાનનો ત્યાગ કરીને ખરી આત્મપરીક્ષા કરીશુ તો જણાશે કે આપણી ભાષા તથા સાહિત્યની સ્થિતિ ખરેખર દરિદ્ર જ છે

ગુર્જર સાહિત્ય તથા ભાષાની સમૃદ્ધિની તપાસ તથા ઉપાય યોજના

અગ્રેજી અને યુરોપની અન્ય સરકારી ભાષાઓના સાહિત્ય જોડે સરખામણી કરીશુ તો એમ જ ભાસ થશે કે એ દેશના ભાષા સાહિત્ય ઊંચા ઊંચા સ્વર્ગલોકમા વિચરેછે, અને આપણી ભાષા અને સાહિત્ય પૃથ્વી ઉપર અધકારમય પ્રદેશમા ભટકયા કરેછે. સાહિત્યના વિભાગો અગ્રેજી ઇત્યાદિમા કરીશુ તો તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, નીતિ, તત્ત્વશાસ્ત્ર, ઇત્યાદિ અનેક વિભાગમા સખ્યાબન્ધ પુસ્તકો જડશે, અનેક વિદ્વાનો તે તે વિષયના ખાસ અભ્યાસકો બની કર્તવ્યમા પ્રવૃત્ત થયેલા જોઇશુ, શુદ્ધ સાહિત્યમા કવિતા, વાર્તા નાટક, બાલસાહિત્ય, લોકગીત, ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ અનેક શાખાઓમા તે જ પ્રમાણે સમૃદ્ધ અવસ્થા નજરે પડશે આ સર્વમા આપણે એક શાખામા પણ અભિમાન કરવા જેવી સમૃદ્ધિ બતાવી સકાય એમ નથી આ ચિત્રથી ગ્લાનિ થાય ખરી, પણ નિરુત્સાહ થવાનુ કારણ નથી કેમકે ભાષા અને સાહિત્ય તે પ્રજાજીવનના પ્રતિબિમ્બ છે, એ જીવનનો વાણીમય સાક્ષાત્કાર છે, અને આપણા પ્રજાજીવનમા ઇશ્વરયોજનાથી પાશ્ચાત્ય સપર્કને પરિણામે નવી જાગૃતિ આવીછે તેથી ક્રમક્રમે જીવનવિકાસ થયા વિના રહેવાનો નથી આ વિકાસ જેમ જેમ સમગ્ર રૂપ થશે આપણા જીવનમા તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, કવિત્વભાવના ઇત્યાદી વ્યાપારો ખરેખરા પ્રવેશ કરશે, પ્રજાની નાડી નાડીમાં જ્ઞાનતુરુધિર વહન કરશે, તેમ તેમ આપણી ભાષા અને સાહિત્ય અનુકૂલ રૂપ અવશ્યમેવ ધારણ કરશે

આ દૃષ્ટિએ પ્રજાના સાસારિક ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય જીવન અને ભાવનાઓ જોડે ભાષા અને સાહિત્યનો સબન્ધ પ્રગટ થશે, સાક્ષાત્ તે તે જીવનના અગના સાહિત્યથી ભિન્ન, સસાર, ધર્મ અને રાષ્ટ્રના પ્રાણથી અનુપ્રાણિત થઈને ભાષા તથા સાહિત્યનાં સ્વરૂપ ઘડાયછે તે રીતે સબન્ધ આવશે બાકી એ ત્રણ વિષયમા સાહિત્યપરિષદ્ના વ્યાપારને અતિક્રમણ કરવા દેવો ન જોઇએ, કેમકે આપણી પરિષદ્ તે સાહિત્ય પરિષદ્ છે, સાસારિક ધાર્મિક, કે રાષ્ટ્રીય પરિષદ્ નથી અલબત સાહિત્યનો સબન્ધ આ ભાવનાઓ જોડે આવવાથી શુદ્ધ સાહિત્યની સ્વતન્ત્રતાનો કાઇક લોપ થાયછે, કેમકે શુદ્ધ સાહિત્યના અધિષ્ઠાતા મહાન્ નાયકોના ગ્રન્થો તો માનવજીવનની વિશાળ ભૂમિ ઉપર વિસ્તીર્ણ મન્દિર ચણીને સ્થિતિ કરેછે શેક્સપીઅર, મિલ્ટન ડેન્ટી, વાલ્મીકિ કાલિદાસ, ભવભૂતિ ઇત્યાદિ આખી પૃથ્વીના કવિયો—અમુક દેશકાલના નહિ પણ આખા જગતના કવિઓ—તે તો આ ઊચા પાયા ઉપર જ ઊભા રહેછે આ વિચારીશુ તો અમુક

દેશનનના સકુચિત નયમ ન ડ મર્યાદિત થતેના વિષય ી કવિતાને જ કવિતા તરી- લખના રાખ્યા સાર્વકાલીન કવિતાનું સ્વરૂપ જ ભૂલી જવાછે તે સહજ જણાશે આપણી સાહિત્ય પરિષદે વિશિષ્ટકાળનુ તેમ જ સાર્વકાલીન સાહિત્ય એ બને તરફ દષ્ટિ કરવાની૭, જો કે ઘણીવાર અમુક સાહિત્ય સાર્વકાલીન થશે તે વાત થોડા વખત અગમ્ય રહેછે ખરી છતા, સાવકાલીન અને સાર્વદેશિક સાહિત્યને પણ ભાષા તો કવિની-ગ્રન્થકર્તાની—પોતાના દેશની જ સાધન રૂપે વાપરવી પડે અને તેથી કરીને અમુક મર્યાદામા દેશીય અશ પ્રવેશ પામે જ આ પક્ષે સ્વભાષાની શુદ્ધિ, વૃદ્ધિ, સમૃદ્ધિની તપાસ પ્રસ્તુત ગનવાની જ

ત્હારે આપણા સાહિત્યને અને આપણી ભાષાને સમૃદ્ધ કરવા માટે ઉપાયયોજના વી? પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનના તેજ પ્રસારે આપણો માર્ગ દેખાડ્યાછે તે તરફ નજર કરીશુ તો જણાશે કે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ તેમ જ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો અભ્યાસ જે રીતે વધારે પ્રસાર પામે અને વધારે દરૂપ થાય તે રીને પ્રયાસ કરિવ એ એક મુખ્ય સાધન છે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમા સસ્કૃત તેમ જ પ્રાકૃત સાહિત્યનો સમાવેશ થઈ જાયછે તે કહેવાની જરૂર નથી આ સાહિત્યનો અભ્યાસ તે જાતે જ અન્તિમ લક્ષ્ય નથી-અનગત તેમ માનીને એ અભ્યાસ લીન વિદ્વત્તાથી થઈ શ તે જુદી વાત પરતુ એ અભ્યાસથી પ્રજાજીવનનો સાક્ષાત્કાર કરનારી ભાષાનો ને સાહિત્ય સમૃદ્ધિનો ઇતિહાસ જોઈ હેમાથી કાલાનુસાર આપણી સમૃદ્ધિ વધવાના માર્ગ શોધવામા એ અભ્યાસનુ ઉત્તર સાફલ્ય છે તેમ ના થાય તા કેવળ પુસ્તકપંડિતોના નિષ્ફળ જીવનથી દેશને જે હાનિ થાય તે થવાની ઇતિહાસ જ્ઞાનનો દેશસેવામા વિનિયોગ થાય તે સાફલ્ય પ્રાપ્ત ના થવાનુ

માટે કાલાનુસાર આપણી ભાષાની સમૃદ્ધિ વધારવા માટે યોગ્ય મર્યાદામા (ભાષાનુ અસ્તિત્વ જાળવી રાખીને) ઉપયોગથી શબ્દો વચનો, વિચારો ઇત્યાદિના ઉમેરાથી અને સાહિત્યની સમૃદ્ધિ નવીન ભાવનાઓના યોગ્ય ઉમેરાથી-જે રીને થાય તે તરફ આપણી પ્રયાસપ્રવૃત્તિ થવાની જરૂર છે. અલબત આ ભાવનાઓ આપણા વ્યક્તિજીવનમા તેમ જ પ્રજાજીવનમા સ્વભાવસિદ્ધ જેવી બની હશે તો જ પરિણામી સાહિત્ય સજીવ, સત્ય, અને સમર્થ થશે કવિતા લખનાર કવિ જે ભાવનાને પોતાની કૃતિમા મૂર્ત રૂપ આપેછે, તે ભાવના તરફ કવિને અન્તઃકરણમાથી શ્રદ્ધા પૂજ્યભાવ, હોય તો હેની કવિતા અકૃત્રિમ અને સત્ય ભાવવાળી થશે અને એ સત્ય ભાવના ગુણ માટે તે તે ભાવના તરફની શ્રદ્ધા આત્મસમર્પણની પણ માગણી કરેછે ઉદાહરણ તરીકે, દેશસેવાની ભાવના લ્યો એ ભાવના માટે જ્યહા સુધી આત્મસમર્પણની તત્પરતા નહિ હોય ત્યહા સુધી એ ભાવનાના તરફ ખરી શ્રદ્ધાની ખામી જ રહેશે, અને ત્યહા સુધી એ ભાવનાનુ સાહિત્ય કૃત્રિમ અને સત્યભાવ વિનાનુ, નિર્જીવ દામ્ભિક, બનશે

ભાષાસમૃદ્ધિ વધારવા માટે ઉદાર ભાવ રાખી સર્વ સ્થળેથી શબ્દાદિકનો સ્વીકાર કરવો એ પક્ષને મર્યાદાની જરૂર તો છે જ સર્વસ્વીકારની પદ્ધતિ હેવી પણ ના થવી જોઇએ

કે ભાષાની વિશુદ્ધિને હાનિ પ્હોંચે. મોકલી આપવું, 'શું ચિન્તા', ઇત્યાદિ દૂષિત પ્રયોગોને માટે, તેમ જ અંગ્રેજી ભાષારૂઢિના તરજૂમિયા ઉતારા, અંગ્રેજી વાક્યરચનાની કઢંગી નકલો ઇત્યાદિ માટે, ભાષાના જીવનતત્ત્વની દૃષ્ટિએ જોતાં, કશો પણ બચાવ નથી. હાવા પ્રયોગોની અશુદ્ધિનું બીજ તપાસવા જઇશું તો જણાશે કે પ્રજાજીવન સાથે વિરોધ હેમાં કોઇને કોઇ રૂપે સમાયલો હોયછે. પ્રજાજીવનમાથી જે પ્રયોગો સ્વાભાવિક વિકાસક્રિયાથી પ્રગટ થતા નથી તે ભાષાની વિશુદ્ધિને ક્ષતિકર બનેછે. અંગ્રેજીમાં a storm in a tea-cup એ કહેવત છે હેના પ્રતિબિમ્બરૂપે આપણી ભાષામાં કોઇ કહેવત ના જડે તે માટે "ચ્હાના પ્યાલામાં તોફાન" એમ કહેવત ઘડી કાઢીશું તો તે પ્રજાજીવનનું પ્રતિબિમ્બ તો નહિં જ બને. એ જ રીતે ગુજરાતી કહેવત "સો દહાડા સાસુના તો એક દહાડો વહુનો" હેનું અંગ્રેજીમાં રૂપાન્તર કરવા જતાં હેવી જ વિફલતા થવાની. પ્રજાના નિત્યજીવનમાં ચ્હાનો પ્રવેશ સંપૂર્ણ ઓતપ્રોત થઇને એ પ્રકારનું કહેવત આપોઆપ ભવિષ્યમાં સ્વાભાવિક વિકાસથી ઉદ્‌ભવ પામે તો જુદી વાત. પરન્તુ ચ્હાનો પ્યાલો નગરવાસીમાં તેમ જ ગ્રામવાસીમાં પણ પ્રવેશ પામ્યોછે છતા જીવનમાં ઓતપ્રોત નથી, અને જીવનાંશ નથી, જીવનને બ્હારથી વળગાડેલો પ્રકાર છે. ભાષાનો વિકાસ પ્રજાજીવનમાં થી થાયછે એ તત્ત્વ અહિં આકસ્મિક રીતે સૂચિત થાયછે

માટે ભાષાના જીવનનું રક્ષણ કરવું એ પણ આપણું કર્તવ્ય છે, બ્હારના અંશોનો સ્વીકાર, પોતાના વ્યક્તિસ્વરૂપને બાધક ના થાય તે રીતે કરવો એ જેમ ઇષ્ટ છે તેમ, અન્ય પક્ષે, ભાષાના જીવનસ્વરૂપને અનિષ્ટ આક્રમણોથી અસ્પૃષ્ટ રાખી રક્ષણ કરવું તે પણ કર્તવ્ય છે. આમ ભાષાના વ્યક્ત જીવનના રક્ષણરૂપી કર્તવ્યને લીધે જ હિન્દી અથવા અન્ય ભાષા ભરતખંડ માટે (સમાન ભાષા નહિં, પણ) એક ભાષા—અનન્ય ભાષા—બનાવવાનો પક્ષ આપણી વ્યક્ત સાહિત્યપરિષદ્‌ના ઉદ્દેશને બાધક બનવાનો રહેછે. આ વિશે અન્ય પ્રસંગે હું સવિસ્તર સ્થિતિપરીક્ષા કરી ચૂક્યોછું.* અહિં પ્રસંગોપાત્ત આટલું દિગ્દર્શન બસ છે.

પ્રજાજીવનનો સાક્ષાત્કાર ભાષામાં છે તો તો ભારત રાષ્ટ્રીય ભાવના માટે આખા ભરતખંડ માટે એક ભાષાની આવશ્યકતા ઉભી થઇ જ એમ શંકા નીકળે. પરન્તુ જરાક ઊંડો વિચાર કરિયે. પ્રજાજીવન અને રાષ્ટ્રીય જીવન એ સમાન વ્યાપ્તિના શબ્દો નથી; પ્રજાજીવનનો વ્યાપાર રાષ્ટ્રીય જીવનમાં પર્યાપ્ત નથી થતો. સાંસારિક જીવન, ધાર્મિક જીવન, ઇત્યાદિ જીવનના વિવિધ પ્રદેશનો સંગ્રહ હેમાં થાયછે. તે દૃષ્ટિથી પ્રાન્તિક રીતરિવાજ ઇત્યાદિમાં ભિન્નતા અનિવાર્ય છે. ઊંચી ભાવનાઓ સર્વ પ્રાન્તોને સમાન હોય તે ખરૂં. પણ ભાષા કાંઇ ઘડી ઘડાતી નથી, કે ભાગી ભગાતી પણ નથી એ તો પ્રકૃતિના નિયમોને વશ ઊગનારું વૃક્ષ છે બીજું, રાષ્ટ્રીય ભાવના હજી આદિમ બંધાવાની હાલતમાં છે, હેનો સાક્ષાત્કાર હજી પ્રજાજીવનમાં આભ્યન્તર વિકાસમાંથી

* "ભરતખંડ માટે એક ભાષા" એ નિબન્ધ ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્‌ના રિપોર્ટમાં પ્રગટ થયેલો જુઓ

નથી થયો, પણ સંસ્કારના રૂપમાં જ છે,–ઇત્યાદિ સ્થિતિ વિચારીનું ને ઉપર કાઢેલી શંકાનો નિરાસ થઈ જશે.

આપણી ભાષાનું મરણ ના થવા દેવું—આ એક આપણે સંભાળવાનું છે. ડૉક્ટર ફ્લીટ જે વખતે શોલાપુર જિલ્લામાં કલેક્ટર હતા તે વખતે હેમના પ્રસંગમાં હું આવ્યો હતો તે અરસામાં વાતપ્રસંગે હેમણે કહ્યું કે દેશી ભાષાઓના વિકાસ માટેના પ્રયાસો વ્યર્થ છે, વખત જતે અંગ્રેજી ભાષા તે જ હિન્દુસ્તાનની ભાષા થવાની છે. આ વિલક્ષણ મતનો ઉત્તર મ્હેં અન્યત્ર* આપ્યો છે. આપણી પ્રાન્તીય ભાષાનો ઇતિહાસવિકાસ એ મતને ખોટો પાડશે, એમ તે સ્થળે મ્હેં દર્શાવ્યું છે. અહિં એટલું ઉમેરું છું કે હિન્દુસ્તાનના લોકોના પ્રાચીન કાળથી વિકાસ પામેલા સુધારાનો ઇતિહાસ ભૂલી જઈને હેમને અમેરિકાના ઇંડિયનોની સાથે સમાન કક્ષામાં મૂકનારા કેટલાક એમ કહે છે કે એ અમેરિકાની જંગલી પ્રજાની પેઠે હિન્દુસ્તાનની પ્રજા પણ નાબુદ થશે, હેના જેવો જ આ મતમાં ઇતિહાસ અને વસ્તુસ્થિતિનો અનાદર પ્રગટ થાય છે. જો ભરતખંડની પ્રજા અસ્તિત્વમાંથી લુપ્ત થશે, ભરતખંડમાંથી શુદ્ધ પ્રાચીન ધર્મનું સ્વરૂપ ભૂંસાઈ જઈ સર્વત્ર ક્રિશ્ચાનિટી વ્યાપશે, તો બેશક પ્રાન્તીય ભાષાઓનો નાશ થશે પણ હજી તે સમયને બહુ વાર છે.

પણ જે રીતે સંસ્કૃત ભાષા હાલના સમયમાં મરણ પામેલી જ ગણાય તેમ આપણી ભાષાઓનું મરણ થશે તો કેમ? સંસ્કૃત ભાષા તે હવે જીવનની ભાષા કોઈ પ્રદેશમાં નથી (વસ્તિપત્રકના રિપોર્ટમાં વિરલ પ્રદેશમાં સંસ્કૃત ભાષા બોલાતી કહેલી છે ખરી, પરન્તુ તે માત્ર ૭૧૯ જણા બોલે છે એમ કહેલું છે, અને એ જીવનભાષા તરીકે હોવા વિશે સંશય છે) આ પરિણામ આપણી ભાષા ન પામે તે માટે સંસ્કૃત ભાષાના મરણના કારણો તપાશીશું તો આપણને બચાવનો રસ્તો જડશે. સંસ્કૃત ભાષાએ પોતાના સ્વરૂપમાં જોઈયે તેટલી સ્થિતિસ્થાપકતા જાળવી નહિં; પોતાનાં environments પરિવેષ્ટનો—આસપાસ વીંટાયલા બળો—ની સાથે યોગ્ય અનુકૂલના સમયોચિત ફેરફાર કરવાની ક્રિયા, તરફ વલણ ના રાખ્યું, અને બહુધા અણુવળકણી લોખંડ જેવી સ્થિતિ પકડી રાખી, પ્રજાના આન્તર જીવનમાં પ્રવર્તિત થયેલાં રૂપાન્તરોને મૂર્ત કરવા માટે તે તે પ્રમાણમાં ભાષામાં રૂપાન્તરો ના થવા દીધાં. તેથી સંસ્કૃત ભાષા પરિણામે મરણ પામી. માટે આપણે મરણભય ટાળવા માટે આપણી ભાષાને એ આગ્રહી સ્થિતિમાં અકડાઈ જવા દેવી નહિ એ મુખ્ય પ્રતિબન્ધક ઉપાય છે. પરન્તુ સ્હામે એ પણ સંભાળ રાખવાની જરૂર છે કે આપણી ભાષાનું જીવનસિમ્મક અન્તસ્સ્વરૂપ તજી દેઈને વિદેશી સ્વરૂપો અવિચારથી સંઘરવા ના જોઈયે. નવીન ભાવનાદિક આસપાસ આવીને અનુપ્રાણન કરે તો તે વખતે ભાષાના ઇન્દ્રિયદ્વારો બન્ધ પણ ના રાખવાં; પરિવેષ્ટનોમાનાં પ્રતિકૂલ હોય તે જોડે યુદ્ધ કરવું અને અનુકૂલ હોય તે જોડે આલિંગન કરી હેનો

---

* "ભરતખંડ માટે એક ભાષા" એ નિબન્ધ પૃ. ૩૭–૩૮ (ત્રીજી સાહિત્યપરિષદ્નો રિપોર્ટ)

પ્રાણ બળથી દેજો. આમ સર્વનાશે સમુત્પન્ને અર્ધં ત્યજતિ પણ્ડિતઃ એ ન્યાયનો મારો ઉપયોગ કરવો, મૂર્ખ પંડિતોએ કર્યો હતો તેવો નહિ.

ભાષાને મરણમાંથી બચાવવા માટે આ સામાન્ય ધોરણ બસ છે. અલબત્ત, પરમ અન્તે તો મરણ સર્વનું છે જ, ભાષા, શાસ્ત્ર, સાહિત્ય, ઇત્યાદિ સર્વનું. પરંતુ તે પ્રલયકાળના સમયના વિનાશ માટે ખેદ પણ નથી કરવાનો, અને તેટલા માટે દુનિયા ચાલે છે ત્યાં સુધી તો ભાષાના રક્ષણ માટે પ્રયત્ન કરતાં અટકવાનું પણ કારણ નથી. એ પ્રયાસ કરતે આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે દેહ કરતાં મનોવ્યાપાર અધિક પ્રભાવશાળી વસ્તુ છે, અને મનોવ્યાપારના વિચારમય રૂપને પૂર્ણ અંશમાં પ્રગટ કરવાનું સામર્થ્ય કોઈ પણ માનવભાષામાં નથી. ભાષા તે વિચાર પ્રકટનનું આખર અલ્પમાત્ર સાધન છે, છતાં તે સાધનમાં આપણાથી બને તેટલું સામર્થ્ય પૂરવું એ આપણું લક્ષ્ય જોઈએ. બીજું ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે આ યુગમાં જગતના દૂર દૂર દેશના સ્થળો વચ્ચે પરસ્પર ગાઢ વ્યવહારસંબંધના યુગમાં, કોઈ પણ પૃથક્ પ્રજા world forces જગતના સાર્વ બળોથી અસ્પૃષ્ટ રહી શકતી નહિ, તેથી ભાષા ઉપર પણ એ વ્યાપક બળોની અસર પહોંચવાની જ. તેટલે અંશે ભાષાને બાહ્ય સંસ્કારોથી બચાવવાનો વ્યર્થ પ્રયાસ ના કરવો તે ખરું છે. તથાપિ ભાષાનું વ્યક્તિસ્વરૂપ સાચવવાનો પ્રયાસ તે આ તત્ત્વને બાધક નહિ બને. મ્હેં અન્ય પ્રસંગે* દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે યુરોપખંડમાં પંદર વર્ષ ઉપરાંતથી દરેક દેશની ભાષાનું સ્વતંત્ર સાહિત્યમય બંધારણ થવાનું વલણ શરૂ થયેલું છે અને હેતુ પ્રાબલ્ય ચાલૂ છે, અને વિશ્વના ચાલક બળોની વ્યાપકતા ઉપર કહી તે, ધ્યાનમાં રાખતાં એ બળનો પ્રભાવ આપણા દેશની પ્રાન્ત ભાષાઓ ઉપર પણ થવાનો, અર્થાત્ ભાષાનું વ્યક્તિસ્વરૂપ બાંધવું તથા વિકસાવવું હેને પણ વિશ્વના ચાલક બળોમાં સ્થાન છે. આમ છતાં બીજાં ચાલક બળોની પ્રવૃત્તિ પણ ભેગભેગી થવાની—જેવા કે માનવ જાતિમાં બન્ધુતા સાધનારાં, એકીકરણ કરનારાં, આત્મિક બળો. આ બળો ભાષાના વ્યક્તિવિકાસને પોષક થાય એમ સમન્વય સાધવો, અને ભાષાને પણ એ એકીકરણ સાધનારાં આત્મિક બળોનું સાધન બનાવવું, એ તો પરમોત્તમ સેવા ગણાશે.

ગુર્જર ભાષા તથા સાહિત્યનું ઇતિહાસદર્શન

આપણી ભાષા તથા સાહિત્યની વિશુદ્ધિ જાળવવાની સાથે એ બેને સમૃદ્ધ કરવાનું કર્તવ્ય આપણે શિર આવ્યું છે. એ બજાવવામાં ખરો માર્ગ જાણવા માટે એ બંનેની હાલની સ્થિતિ અને પૂર્વનો ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં જોઈ જવાની કાંઈક જરૂર લાગે છે. આજ જે સ્થાને હું ઊભો છું તે સ્થાનના મ્હારા પૂર્વાધિકારીઓમાંથી બે જણે આપણી ભાષા તથા સાહિત્યનું ઇતિહાસદર્શન વિદ્વત્તાથી અને વિશાળ દૃષ્ટિથી કાંઈક વિસ્તૃત રૂપે કર્યું છે, એટલે એના એ પ્રદેશમાં સંચરણ કરવું હવે આવશ્યક કે ઇષ્ટ નથી. માત્ર એ ઇતિહાસદર્શનની પૂરવણીરૂપે તેમ જ વર્તમાન સંક્ષિપ્ત રેખાલેખન રૂપે હું થોડુંક કહી જઈશ.

---

* 'ભારતખંડ માટે એક ભાષા' એ નિબંધ પૃષ્ઠ ક ૧૨, ક ૧૩, ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ જુઓ.

પ્રથમ ભાષાનો ઇતિહાસ તથા સ્થિતિ લઈશું આપણી ભાષા સંસ્કૃતમાથી સર્વાંશે સાક્ષાત્ ઉતરી આવી નથી, વચના ગાળામા પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ઇત્યાદિ

ભાષા

ક્રમોમા થઈને હાલનુ સ્વરૂપ ઘડાયુ છે, એ સ્વરૂપમા સંસ્કૃતસમ, સંસ્કૃતભવ, અને સંસ્કૃતમિશ્ર એ ત્રિવર્ગ શબ્દોના સમૂહ સમાયાછે, ઇત્યાદિ સત્યોથી વિદ્વાનો એટલા પરિચિત થઈ ગયા છે કે એ સર્વેની વિગતોમા ઊતરવાની અને પુનરુક્તિ કરવાની કશી જરૂર નથી માટે અપભ્રંશથી જ આપણા સિંહાવલોકનનો આરમ્ભ કરિયે. અપભ્રંશ, મધ્યકાલીન અપભ્રંશ, અન્તિમ અપભ્રંશ (અથવા જેને ડૉક્ટર ટેસિટોરી જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની કહે છે તે) આરમ્ભકાળની ગુજરાતી, મધ્ય ગુજરાતી, અને આધુનિક ગુજરાતી– એ ક્રમમા આપણી ભાષાનો ઇતિહાસ, આવ્યો આવેલો જણાયછે આ સર્વ ભાષા ક્રમોના સ્વરૂપદર્શક ઉદાહરણો તે તે કાળના સાહિત્યમાથી ઉતારવાની જરૂર નથી. ગ કેશવલાલ ધ્રુવના બીજી સાહિત્યપરિષદ્ વખતના પ્રમુખપદથી કરેલા ભાષણમા, તેમ જ અન્ય વિદ્વાનોના જુદા જુદા લેખોમા એ પ્રકારનુ સ્વરૂપદર્શન થઈ ચૂકયુ છે. તેથી આજ હુ અન્ય માર્ગ પકડીશ તે તે સમયની ભાષાના ગુજરાતીના હાલ સુધીના વિકાસ જોડે નિકટ સબન્ધ રાખનાર વાગ્વ્યાપારના લક્ષણદર્શી સ્વરૂપોનુ સક્ષિપ્ત દર્શન જ હુ કરી જઈશ

અપભ્રંશમા પ્રવર્તતા મુખ્ય વાગ્વ્યાપાર —

(૧) ર કારનો (વિકલ્પે) લોપાભાવ,

આ તત્ત્વને લીધે સ પ્રકટ નો ગુજરાતીમા 'પ્રગટ' એ શબ્દ રકાર સહિત આવેલો છે.

(ટીપ:– ટ નો ડ અહિ નથી થયો, તેટલે અંશે આ શબ્દ સાક્ષાત્ તદ્ભવ ગણવામા બાધ આવશે, કેમકે બીજા રૂપાન્તરો પ્રાકૃત અપભ્રંશ દ્વારા થયેલાછે તેથી ટ નો ડ ના થયો તે અપવાદસ્વરૂપ ગણવુ ઠીક છે વિક્રય–વકરો, આશ્રય–આશરો,–એ પણ આ પ્રકારના ઉદાહરણો છે.

(૨) અભૂતોઽપિ ક્વચિત્ (સિ હે ૮–૪ ૩૯૯) એ સૂત્રને આધારે ર કારનો આકારણ ઉમેરો,

ઉદાહરણ–અ. શાણ ગુજ૦ સરાણ (શ્રાણ એમ થઈ પછી વિશ્લેષ થઈ 'સરાણ',)

સ. પક્ષ-પક્ખ પખ,-પ્રખ, પરખ, પડખ.

સ કોટિ–કોડિ*–ક્રોડ, (દસ લાખથી દસગણી સખ્યા.)

સ. ત્રુટ ત્રુટ્યો નડયો.

* સુચેતીના નાનજિયારાજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલા 'ઓળાદનાન્ત મા ખાબ્બઆના કેટલાક પોનાના નમુના આપેલાછે, ત્યેમા (પૃષ્ઠ ૨૦૭ મે તથા ૨૧૧ મે) 'ગોડી'૨૦૮ તેમ 'ક્રોડ પણ છે એ પરોના સમય સ્પષ્ટ ઉ લેખથી આપ્યો નથી

(ટીપ :-આ ૬ કાર્નો ઉમેરો અકારણ તો ખરો જ, પરંતુ કાંઈક સંસ્કૃતનો ભાસ આપવાનો લોભ એ પણ પ્રવર્તક કારણ હોય; એક દક્ષણી પાઘડી બાંધેલા ગુજરાતી પુરુષને પૂછ્યું કે તમે હાવી પાઘડી કેમ બાંધોછો ? તો ઉત્તર મળ્યો :-"હમે અસલથી જ દ્રક્ષણી પાઘડી બાંધિયે છિયે." આ ખરી બનેલી વાત પછી, પેલા ગામડાનો અભણ બ્રાહ્મણ સાસૢ આગળ સંસ્કૃત ભણ્યાનો ડોળ બતાવવાને બોલ્યો હતો કે-"પેલી ખીંટિયેથી અંગ્રોટિયું લાવો" તે બનાવટી ઉપહાસવાર્તાનું પ્રયોજન રહેતું નથી.)

(૩) (અનાદિ અસંયુક્ત) क નો ग;

સં. प्रकट નું પ્રગટ; प्रकरण નું પગરણ (ગુજરાતી); मुकुट નું મુગટ; द्यूतकार નું જુગાર; रत्नाकर નું રતનાગર; व्यक्त નું વિગત; ઇત્યાદિ.

(૪) लिङ्गमतन्त्रम् (સિ. હે ૮-૪-૪૪૫) એ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ગુજરાતીમાં બહુ થાયછે:—मित्रं, उत्तरं, पत्रं, मुकुटं ઇત્યાદી નપુંસકલિંગના ગુજરાતીમાં મિત્ર, ઉત્તર, પત્ર, મુગટ ઇત્યાદિ પુલિંગ શબ્દો થયાછે; વૃક્ષ સંસ્કૃતમાં પુલિંગ તે ગુજરાતીમાં નપુંસકલિંગ છે; 'પાંખ' સ્ત્રીલિંગનું સંસ્કૃત મૂળ पक्षः પુલિંગ છે; 'આંખ્ય' સ્ત્રીલિંગનું સંસ્કૃતમાં મૂળ आक्षि નપુંસકલિંગ છે; ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.

(૫) क પ્રત્યયનો બહુ છૂટથી ઉપયોગ; હેમાં—

(क) क् નો લોપ; અને આ क પ્રત્યયને યોગે તથા લોપ થતાં પુલિંગના શબ્દો (પ્રથમ એક વચનના રૂપના) ને અંતે अउ અને નપુંસકમાં अउं;

(ख) આ क પ્રત્યય ના લાગે ત્હારે પુલિંગ શબ્દોને અન્તે उ અને નપુંસકને અન્તે પણ उ; (સિ. હે. ૮-૪-૩૩૧ ને આધારે અન્તે उ અને ૮-૪-૩૫૪ ને આધારે उ થાયછે).

(ग) આ क પ્રત્યયનો ઉપયોગ કેવળ યદૃચ્છામૂલક ન હોઈ accent સ્વરભારને અનુસરીને હેતું અસ્તિત્વ અથવા અભાવ જણાયછે; અન્તોદાત્ત શબ્દોને क પ્રત્યય લાગતો, અને બીજાને નહિં,

(घ) આ સ્થિતિને પરિણામે ગુજરાતીમા પુલિંગમાં ઓકારાન્ત તેમ જ અકારાન્ત શબ્દો નજરે પડેછે, તેમ જ નપુંસકલિંગમાં ઉંકારાન્ત તેમ જ અકારાન્ત શબ્દો જોઇયે છિયે—એ દ્વિધા સ્થિતિનું સમાધાન મળેછે.

ઉદાહરણ —

પુલિંગ — ઘોટક ઘાડઉ ઘાડો, ધવલક. ધવલઉ ધોળો; પાદક પાયઉ પાયો, મર્કટક મક્કડઉ માકડો; શબ્દ સદ્દુ સાદ, મત્કુણ મક્કુણુ માકણુ.

નપુંસકલિંગ —

મૃતક મડઉ મડુ, ભાજનક ભાણઉ ભાણુ, અગ્રનક અગ્ગઉ આગળુ,

નયન નયણુ નેણુ, વચન વયણુ વેણુ, ગૃહ ઘરુ ઘર, દુગ્ધ દુદ્ધુ દૂધ

આ શિવાય કાનો, કાન, (સં. કર્ણ), ગાભો, ગાભ (સં. ગર્ભ) દાતો, દાત, (સં. દન્ત,) વાસો, વાસ, (સં. વશ) ઇત્યાદિ વૈકલ્પિક રૂપો ભિન્નાર્થ પ્રસંગે થાયછે તેથી અર્થભેદે સ્વર ભારનો ભેદ હશે એમ કલ્પના ઉપસ્થિત થઈ શકે એમ છે

આ સ્વરૂપ વિશે સવિસ્તર ચર્ચા મ્હેં "ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ" એ વિષયના લેખમાં કરેલીછે ('વસન્ત' સંવત્ ૧૯૬૯ ચૈત્ર તથા જ્યેષ્ઠ, પૃષ્ઠ ૧૩૪–૧૩૬, તથા ૨૪૧–૨૪૭ જુવો)

(૬) અમ્હારઉ મહારઉ ઇત્યાદિ અપભ્રંશના રૂપો, કાઇં, કવણ ઇત્યાદિ આદેશો, વિના નું વિણુ રૂપ, ઇત્યાદિ અપભ્રંશના અનેક રૂપો ગુજરાતીના હાલના શબ્દો જોડે નિકટ સંબન્ધી છે

અપભ્રંશ પછીના અર્થાત્ મધ્યકાલીન અપભ્રંશના તથા અન્તિમ અપભ્રંશના ભાષા વિકાસના વિશિષ્ટ લક્ષણો જોઈયે —

(૧) સંયુક્ત વ્યંજન માંનો એક લુપ્ત થઈ પૂર્વ સ્વરનું દીર્ઘ થવું, ઉદાહરણ—કમ્મ કામ, સપ્પ–સાપ તિક્ખ તીખુ,–પુત્ત–પૂત ઇત્યાદિ 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ (વિ. સં. ૧૩૬૧) માં જે જે નમૂના દેખાયછે તે ભાષા આશરે સૈકા પૂર્વેની રા કેશવલાલ ગણેછે. તો વિ. સં. ના ૧૩મા સૈકામાં હજી સંયુક્ત યથાવત્ રહયો નજરે પડેછે તુટ્ટિ, સક્ક, મક્ક, તિક્ખા, હત્થ, ઇત્યાદિ રૂપો હમાં હજી છે.
વિ. સં. ના ૧૪ મા ૧૫ મા સૈકામાં આ સ્થિતિ બદલાઈ ઉપર કહેલો રૂપવિકાર નજર પડેછે. મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક (વિ. સં. ૧૪૫૦) મા નાચઇ, પાધરી, ઇત્યાદિ શબ્દો જોઈયે છિયે, 'વસન્ત વિલાસ' (વિ. સં. ૧૫૦૮) મા મૂકઇ, ચૂકઇ, દીઠઉ, લાગા એ રૂપો દેખિયે છિયે, 'કાન્હડદે પ્રબન્ધ (સં. ૧૫૧૨) માં વાત, સાપ, લાગ, માગ, એમ શબ્દો જોઇયે છિયે.

ડોક્ટર ટેસિટોરી કહેછે કે આ રૂપાન્તર ઈસવી સનના ૧૪ મા સૈકા (વિ. સં. ૧૩૪૪ થી પૂર્ણ થતા સૈકા)ની બહુ પૂર્વેથી શરૂ થયું હતું

कहिज्जइ, भणिज्जइ ને બદલે કહીને, ભણીજે, એ રૂપો પ્રાકૃતપિંગલ' નામના ગ્રન્થમા દેખા દેછે. પરતુ એ જ પડિત બતાવેછે તેમ 'પ્રાકૃત પિંગલ'ની ભાષાનો સબન્ધ જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની જોડે તો આડકતરો જ છે. એટલે ગુજરાતીની પૂર્વજ ભાષાઓમા કદાચ આ રૂપાન્તર કાંઈક મોડુ થયુ સભવે. કેમકે 'પ્રાકૃતપિંગલ'ની ભાષાનો સમય ડૉ. ટેસિટોરી ઈ સ ના ૧૦ માથી ૧૨ મા સૈકામા મૂકેછે, અને આપણે 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ'મા પ્રતિબિમ્બિત થયેલી વિ. સ. ના ૧૩ મા સૈકાની ભાષામા તો સયુક્ત વ્યજન કાયમ દીઠાછે —આટલી વિશિષ્ટતા રાખીને કહેવાને બાધ નથી કે આ રૂપાન્તર અપભ્રશ અને પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીના વચગાળામા બહુ વ્હેલુ થયેલુ હેમા શક નહિ, વિ. સવત્ના ૧૪ મા સૈકામા તો એ થઈ ચૂકેલુ હોવાનો સભવ ઉપર આપણે દીઠોછે ડૉ ટેસિટોરી પણ જે ઉદાહરણો આપેછે તે ઈ સ. ૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦ (વિ સ. ૧૫૫૬ થી ૧૬૫૬) ની અદરના ગ્રન્થોમાથી આપેછે

(૨) ઉપરના રૂપાન્તરને મળતુ જ બીજુ રૂપાન્તર અનુસ્વારની શિથિલતા અને પૂર્વ સ્વરની દીર્ઘતાનુ છે. ઉદાહરણ —वक्र–વાકુ, सज्ञा–સાઝ, दन्त–દાત, सिंचइ–સીચે, मुंडइ–મૂડે ઇત્યાદિ

આ રૂપાન્તરની સમયમર્યાદા ઉપર કહેવા સયુકતલોપની સાથે સાથે જ છે સ. ૧૪૫૦ માનુ 'મુગ્ધાવબોધ' वाकुडा ઉક્તિ કહેછે, સ ૧૫૦૮ નુ 'વસન્તવિલાસ' वाकुडा શબ્દ પ્રયોજેછે (આ ગ્રન્થોની ભાષા પોતાની રચ્યા સાલ કરતા પચાસ સો વર્ષ પૂર્વની સ્થિતિ દર્શાવેછે એ ધોરણે જ ચાલિયે છિયે)

(૩) અસ્વરિત પ્રથમ શ્રુતિનો લોપ —

ઉદાહરણ —उपविशति–उवविसइ–उवइसइ–वइसइ–बइसइ–બેસે

[સીપ.—શાસ્ત્રી વ્રજલાલે તેમ જ કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનોએ विंशति ઉપરથી 'બેસ' એમ વ્યુત્પત્તિ કાઢીછે તે આ પૃથક્કરણ જોયા પછી ત્યાજ્ય ગણાશે એમ આશા છે]

अपत्य–अवच्च–वच्च–બચ્ચુ,

अस्ति–*अच्छइ–अछइ–છઇ,–છે,

अन्यत–अण्ण–अनइ–नइ–ને,

अरघट्ट–अरहट्ट–રેહેંટ

ઇત્યાદિ

ડૉ૦ ટેસિટોરી પિશલનો આધાર લઈને ऋच्छति ઉપરથી अच्छइ–अछइ ઉપજાવેછે (The Indian Antiquary April 1914, p 6) પરતુ 'પ્રાકૃતપ્રકાશ, પરિચ્છે. ૧૨, સૂત્ર ૧૯ –માણે શૌરસેની માં अस् ધાતુનો अच्छ આદેશ છે

રિ સં. ૧૩૪૮ માના બામનેરા (રજપૂતાણા) માના એક શિલાલેખમા અરહ્ટ શબ્દ (રહેંટવાળો કૂવો એ અર્થમા) છે.* તે ઉપરથી કદાચ જણાય કે આ વિકાર એ સમયમાં હજી પ્રગટ થયો નહિ હોય. વિ. સંવત્ ૧૪૦૦ ની પછી આ લોપ પ્રગટ થાયછે. મેરુસુન્દરના 'પુષ્પમાળ પ્રકરણ' (પ્રતસાલ સં. ૧૫૨૯ એટલે રચ્યા સાલ ૧૪૦૦ ને ૧૫૦૦ ની વચ્ચે સંભવે તે) પુસ્તકમાં 'બઇઠુ' રૂપ નજરે પડેછે;

'મુગ્ધાવબોધ મૌક્તિક' (સં. ૧૪૫૦) માં 'છઇ' તેમ જ 'અનઇ' એ રૂપો છે;

'વસન્તવિલાસ' (સ. ૧૫૦૮)માં 'અનઇ' રૂપ છે;

'કાન્હડદે પ્રબન્ધ' (સં. ૧૫૫૨)માં 'છઇ' તેમ 'આછઇ,' 'નઇ' તેમ જ 'અનઇ,' તથા 'બઇસઇ'—એ રૂપો છે;

કર્મણમંત્રીકૃત 'સીતાહરણ' માં 'નઇ' રૂપ (=અનઇ) છે.

આમ આ અસ્તગિત પ્રથમ શ્રુતિનો લોપ વિ. સં. ૧૪૫૦ ની પૂર્વે શરૂ થઈ ચૂકેલો તે પછી ચાલ્યો આવ્યોછે

મરાઠીમાં સંસ્કૃત ઉપરિનુ પ્રાકૃત ઉવરિદ્વારા વર થયેલુછે તે પ્રાચીન મરાઠીમા પણ વર અથવા વરિં જ માલૂમ પડેછે; તેથી લાગેછે કે આ પ્રથમશ્રુતિલોપનું તત્ત્વ મરાઠીના આરમ્ભ કરતાં પ્રાચીન હોય. પરંતુ આ માટે વધારે અન્વેષણની જરૂરછે.

(૪) 'છે' (પ્રાચીન 'છઇ') હેનો સ્વતન્ત્ર ક્રિયાપદ મટી ઉપક્રિયાપદ તરીકે ઉપયોગ,

વ્રજલાલ શાસ્ત્રી કહેછે કે સંવત્ ૧૮૦૦ ના સૈકા પછી ગુર્જર ભાષામાં આ સ્વરૂપ પેઠુ છે, તે પૂર્વે નજરે પડતું નથી. કરોતિનું અપભ્રંશ કરઇ થયું તેહેમાં વર્તમાનકાળનો ભાવ પૂર્ણ બળથી બતાવવાની શક્તિ કાલક્રમે જતી રહીને વધારાનું છઇ (છે) ઉમેરાઈ 'કરઇ છઇ' એમ પ્રચાર થયો; તે હાલ તો સર્વત્ર વ્યાપેછે.

આ સ્વરૂપ વિ. સં. ૧૪૦૦ પછી બહુ મોડું પ્રવેશ પામ્યું હશે એમ લાગેછે ભાલણ (વિ. સ. ૧૪૯૫ પછી નો અર્થાત્ ૧૫૦૦ પછીનો કવિ) 'દીસિછિ' રૂપ ('કાદમ્બરી'માં) વાપરતો જણાયછે: 'કાન્હડદેપ્રબન્ધ' ઇત્યાદિક વિ. સ. ૧૫૦૦ ની આસપાસના ગ્રન્થોમાં 'છઇ' નો ઉપક્રિયાપદ તરીકે ઉપયોગ નજરે પડતો નથી. વિ સં ૧૭૦૦

---

* Report of the Archæological Survey of Western India, Assistant Superintendent's Report, para 46, at page 52

† 'ઉત્સર્ગમાળા'' (ઇ. સ ૧૮૭૦) પૃષ્ઠ ૭૪

પછી એ ઉપયોગ વિશેષ જણાયછે આ વિષે વધારે ધોરણની તપાસ કરીને પછી નિશ્ચિતતા થાય પરન્તુ એટલું તો ખરું કે વિ સ. ૧૫૦૦ની પણ પછી આ પ્રકાર ચાલૂ થયેલો

હવે અન્તિમ અપભ્રંશ પછીના સમયની ભાષાના મુખ્ય વિશેષક સ્વરૂપો જોઇયે..—

(૧) અઇ અને અઉ એ વિશિષ્ટ સ્વરોના જોડકાનું 'એ' અને 'ઓ'માં રૂપાન્તર,

ઉદાહરણ —'કરઇ'નું 'કરે'; 'ઘોડઉ'નું ઘોડો. ઇત્યાદિ

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ શોધનારને તરત જણાશે કે આ અઇ–અઉ વાળા રૂપ બહુ જ લાંબા કાળ સુધી ટકી રહી છે સવત્ ૧૭૦૦ સુધી ગાયા આવ્યા હતા, અને તે પછી પણ ઇ–ઉ એમ રૂપ લાગો વખત સુધી રતા સવત્ ૧૭૫૦ પછી 'એ' અને 'ઓ' એ રૂપાન્તર થયેલા લાગેછે.

સવત્ ૧૫૦૮માં લખાયેલા અમદાવાદના 'ગદાગૃહ્ય' (ધર્મોપાખ્યાન)માં 'એણઇ,' 'છોડવઇ,' 'છુટઇ,' ઇત્યાદિ સમ્બાબન્ધ રૂપો 'અઇ' જેવા વિશિષ્ટ સ્વરોનો પ્રચાર ત્યાં સુધી ચાલૂ હોવાની સાક્ષી પૂરેછે, જો કે સવત્ ૧૫૮૨ નો "રસમાઉનાય" 'સિરિ' 'પાનીઇ,' 'ઉપજિ,' 'તરિ' 'આવિ,' ઇત્યાદિમાં ઇકારમાં રૂપાન્તર થતા ક્રિયા પણ શરૂ થયેલી સૂચવેછે. સવત્ ૧૬૦૦ પછીના દસ્તાવેજો વગેરે 'માથિ,' 'છિ,' 'સિરિ,' ઇત્યાદિ રૂપોથી અકિત છે, સંવત્ ૧૭૨૮ ના દસ્તાવેજમા પણ સિરિ' રૂપ છે સવત્ ૧૭૫૦ પછી લખાયેલા ગ્રન્થોમાં* 'ચિત્ત,' 'કહેરો,' દેશતણું,' 'તેને,' 'તેનો,'' 'કરયો,' 'કરે' ઇત્યાદિ રૂપો લહિઆઓએ કરેલું ભાષાનું રૂપાન્તર સૂચવવાની સાથે એ પણ સૂચવેછે કે તે સમયમા અઇ–અઉ ને બદલે એ–ઓ એમ રૂપ રૂઢ થઇ ગયેલા માટે સવત્ ૧૭૫૦ની સાલની મર્યાદા આ રૂપાન્તર માટે રાખવાને બાધ નથી

અઇ–અઉ અને એ–ઓ એ રૂપો ની વચ્ચેનો અવાન્તર ક્રમ ઇ–ઉ નથી, કરઇ અને કરે–એ રૂપોની વચ્ચે કરિ એ રૂપ નથી, વાગ્વ્યાપારની દૃષ્ટિયે તો નથી જ, તે દૃષ્ટિયે તો અય્–અવ્ એ ક્રમ આવેછે, જે વિષે મ્હે અન્યત્ર ચર્ચા કરીછે (The Indian Antiquary, January 1915, pp. 17–19) પરંતુ સાહિત્યમાં ઇતિહાસ દૃષ્ટિયે પણ કરિ–(મરિ એ નમૂનાને વચના ક્રમ માનવો અચકાવું પડે એમ છે કેમકે, વાગ્વ્યાપાર દૃષ્ટિયે જોતા એ–ઓ તે અઇ અઉ ઉપરથી જ (અય્–અવ્ દ્વારા) આવે આ કારણથી લાગેછે કે અઇ–અઉ રૂપ ઇ–ઉ ના સમયમાં પણ છેક વિલુપ્ત ન થતા સમાન્તર અથવા આગળ પાછળ ચાલતા હોવા જોઇયે આ વિષે તે સમયના લખાણોમા હજી વિશેષ તપાસની જરૂર છે. પરંતુ ઉપર દર્શાવેલા તત્ત્વને બાધ આવવાનો ભય રાખવાનું કારણ નથી

* નમૂન "ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ" (વ્રજલાલ શાસ્ત્રીકૃત) પૃ ૬૬ ૬૭ મા જુવો

(૨) અન ત્ય ,સ્વ ઇ-ઉ ેનુ અકારમા રૂપાન્તર

ઉદાહરણ —વિણુ-નુ વણુ (=વિના) ચિણ્ઇ'-નુ 'ચણે', 'ક્ષુણ્ઇ વણે', તિનનુ 'તન' 'લિખઇનુ 'લખે', 'મિલઇનુ મળે, ઇત્યાદિ

આ રૂપાન્તર માટે પણ ઉપરના રૂપાન્તરની સમયમર્યાદા વિ સ ૧૭૧૦ અને તે પછીની ગણવી સકાય એમ છે સ ૧૭૦૦ પછીના સમયમા પણ ઇ-ઉ નજરે પડેછે સવત્ ૧૭૩૨ મા ચ્યાયના પાણ્ડવાશ્વમેધ ના કર્તા પોતાનુ નામ તુલસી કરીને લખેછે

[ટીપ — સ ૧૯૦૦ના હજી સુધી પણ આ વિકાર ઇથી એ જમાનામા તો વતને બદલે તિમ (તાજ) ઇત્યાદિ જ છે* આ કારણથી, તુલસી સિવાય તલસીદાસ મુકુન્દજીનુ મકરન્દ, ગિરિજાનુ ગવરજી-જેવા રૂપોને આગળ ધરીને ગુજરાતી મુલ પ્રદનાળો શ્લોક ગુજરાતી ભાષાનો ઉપહાસ કરવા માટે કોઇક મહારાષ્ટ્રવાસીએ રચેલો ગ્રીનવાદમા આરૂઢ થઇ પ્રાચીનતાનો ખોટો ભાસ આપનારો થયો છે ઇમર ઉમગના આ રૂપાન્તરનો વ્યાપાર ગુજરાતીમા હાલ પણ વિશેષ નામમા તો ચાસરનાગી વર્ગમા નજરે પડે છે અને વિચાર-ગુનામ ઇત્યાદિને બદલે વચાર-મનાવ, ઇત્યાદિ પણ ત જ વર્ગના પ્રયોગો છે, વળી ૨૬ શિષ્ટ ગુજરાતીમા ચણુનુ તન ઇત્યાદિ પો પણ સવત્ ૧૭૫૦ ની પૂર્વે જડે એમ નથી, આ સત વિચારતા ગુજરાતી ભાષા નષ્ટ થયાનો ઉપહાસ પાછળના દોઢસો વર્ષ મહ્ અદર જ પ્રગટ થયેલા ગણાશે કમક એ કપા બ઼ ૨૬ થઇ જાય ત પછી ઉપહાસના વિષય બને અને તેમ થવાને પચાસ વર્ષ તો જોઇયે]

આ શિવાય બીજા સ્વરૂપો પણ છે, તે ડાક્ટર ટેસિટોરીએ બતાવ્યા છે† હેમા ત્રણ ધ્યાન ખેચનારા છે —

(૩) સ નો ઇ અથવા યના સપર્કથી શ કાર ઉદા રીતે (મસ્+ ઈને), ઇત્યાદી

(૪) લ નો ળ, મળવુ ગળવુ ઇત્યાદિ

(૫) મહાભેદના ઝ્યઇને બદલ આય પ્રયત્ન કરિયઇ ને બદલે- કરાય'

(૨) મિશિ-જેવા રૂપ સ વત્ ૧૫૭ મા (ભુવન દીપક'-ના ભાષા તરમા) નજરે પડેછે, પણ હેમા સાથે સાથે 'જોગી પણ છે સ્થિરતા પામીને સ નો શ થયાનો સમય તો સવત્ ૧૭૫૦ પછી જ ગણી સકાશે

(૪) લ નો ળ ગોનાતા છતા લખાતો હતો ળ-એ સ્થિતિ છેક પાછલા પચાસ વર્ષ ઉપર સુધી હતી તથી ળ કાર ઉચ્ચારનો આરમ્ભ ગુજરાતી

---

* એક અપવાદ છે — પુલ્લ (સ પુલ્લિક ઉપરથી) ભખને આ કાકળ્ણી લખનાર સ પર્કનુ ફળ હશે

† The Indian Antiquary February 1914 p 25

માં ક્યારે થયો તે કહેવું કઠણ છે. હેમચન્દ્રે ળોઝ. એમ સૂત્ર પૈશાચી ભાષા માટે આપ્યું છે. તે અહિં કામ નહિં આવે; એમ તો વૈદિક સંસ્કૃતમાં પણ ળ હતો. ડૉ૦ ટેસિટોરી તર્ક કરેછે કે ળકારનો પ્રચાર પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીના જૂના આરમ્ભકાળમાંથી શરૂ થયો હશે. તો પછી આ સ્વરૂપ ગુજરાતીને જૂની પ્રાચીન રાજસ્થાનીમાંથી પૃથક્ પાડવાનુ લક્ષણ કહેવાશે નહિં. પરંતુ હાલની મારવાડીમા ળ કાર નથી પણ લ કાર ઉચ્ચાર છે, અને હાલની ગુજરાતીમાં ળકાર ઉચ્ચાર છે, તે જોતાં, ળકારનો આરમ્ભ મોડો જ મૂકવો યોગ્ય લાગે છે. ડૉ૦ ટેસિટોરીના તર્કને માટે આધાર શો હશે તે ખબર નથી પડતી.

આ જરાક અણધાર્યા લંબાણવાળા સ્વરૂપદર્શન ઉપરથી ગુજરાતી ભાષાના વિકાસક્રમની સમયરેખા નીચે પ્રમાણે આંકી શકાશેઃ—

[અપભ્રંશ—વિ. સંવત્ ૯૫૦ સુધી.]

મધ્યકાલીન અપભ્રંશ—વિ. સંવત્ના ૧૩ મા સૈકા સુધી;

અન્તિમ અપભ્રંશ (= ડૉ૦ ટેસિટોરીની જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની) —વિ. સંવત્ના ૧૩ મા સૈકાથી સંવત્ ૧૫૫૦ સુધી;

આરમ્ભ કાળની ગુજરાતી—સંવત્ ૧૫૫૦ થી સંવત્ ૧૬૫૦ સુધી;

મધ્ય ગુજરાતી—સંવત્ ૧૬૫૦ થી ૧૭૫૦ સુધી.

આધુનિક ગુજરાતી—સંવત્ ૧૭૫૦ થી પછી

આ સમયરેખાઓ દૃઢ મર્યાદાથી આંકેલી નથી એ કહેવાની જરૂર જ નથી; કેમકે સુજ્ઞોને વિદિત જ છે કે ભાષાના પ્રવાહને વચમાં વચમાં ભીંતો બાંધીને રોકાવાય નહિં; હેમાં તો એક સ્વરૂપમાંથી અન્યસ્વરૂપમાં સંક્રમણ પ્રકૃતિના જીવનવ્યાપારને અનુકૂળરીતે અણદીઠું થયે જાયછે; અને તેથી કરીને એક સમયનાં સ્વરૂપો ક્વચિત્ અન્ય સમયમાં પણ કેટલોક કાળ શોભી રહેતાં, રઝળતાં નજરે પડેછે.

બીજી એક વાત ધ્યાન ખેંચનારી છે. આધુનિક ગુજરાતી સ્થિરતા પામી તે પૂર્વના સમયમાં ભાષાના શબ્દોનાં રૂપો અન્તર્ગત બંધારણમાં નવા નવા વિકાર પામતા હતા, અને તે સમયસુધી ભાષાનો સ્વરૂપવિકાસ અન્તર્ગત બંધારણને હતો એ સ્થિતિ આધુનિક ગુજરાતીના સમય પછી બદલાઈછે. હવે અન્તર્ગત બંધારણમાં ફેરફારનો પ્રસંગ નથી. (ઉચ્ચારાનુસાર જોડણી પ્રમાણે લખવાની પદ્ધતિથી ભ્રમમાં પડવાનુ કારણ નથી, કેમકે વસ્તુતઃ ઉચ્ચારસ્વરૂપ તો ભાષામાં છે જ, અને પ્રાચીન સમયમાં ઉચ્ચાર અને આકાર વચ્ચે ભેદ રાખવામાં આવતો ન્હોતો). હવે તો નવા શબ્દો અન્ય ભાષામાંથી આણવાનો, નવા વિચારને પ્રતિબિમ્બ આપવાને સમર્થ શબ્દો યોજવાનો, નવી વાક્યઘટનાનાં સ્વરૂપો ઉપજાવવાનો સમય છે. અર્થાત્ ભાષાના શબ્દોનું બંધારણ તો

સ્થિરતા પામ્યું લાગેછે. પ્રાચીન અને આધુનિક સ્થિતિ વચ્ચે આ ભેદના અનેક કારણો છે. પ્રાચીન સમયમાં દેશમાં રાજકીય ફેરફારો અનેક હતા; લખવાની, છાપવાની, સાહિત્ય પ્રચારવાની, અનુકૂળતાઓ નહોતી; લોકોના ઉચ્ચાર ઉપર અંકુશનાં હાલના જેટલાં સાધનો નહોતાં; ઇત્યાદિ અનેક બળોના સંકુલ વ્યાપારનું ફળ શબ્દોના અન્તર્ગત બંધારણમાં ફેરફાર થવામાં પ્રગટ થતું હતું. હાલ તે સ્થિતિ નથી. એટલે શબ્દસ્વરૂપો તો સ્થિરતા પામી ચૂક્યાંછે એમ કહી સકાય ખરૂં.

હાલની સ્થિતિમાં તો બીજો ક્ષોભકર પ્રકાર પેઠોછે. એ પ્રકારના પરિણામમાં આધુનિક ગુજરાતી ખદખદતા ખીચડા જેવી બનીછે; તે શબ્દના આન્તર સ્વરૂપમાં નહિ પણ શબ્દસમૃદ્ધિમાં અને કાંઈક અંશે—વ્યાકરણસ્વરૂપમાં સંસ્કૃતમય ગુજરાતીનો મોહ, પારસી ગુજરાતીના અને મુંબાઈની ખીચડિયા ભાષાના અનિષ્ટ અંશનો આદર, ઇત્યાદિ પ્રકારોને લીધે ભાષાની વિશુદ્ધિને ક્ષોભકર સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઇછે. એ સ્થિતિને સારે માર્ગે શી રીતે દોરવી તે પરિપક્વ એક ચિન્તનકાર્ય છે.

નરસિંહ મીરાં વગેરેના સમયની વ્યાપક ભાષા

એક બીજી વાત લક્ષમાં આવશે. ઉપરની ઇતિહાસ ચર્ચાથી સહજ જણાઈ આવશે કે મીરાં રજપૂતાણામાં ઉત્પન્ન થઈ, રહી, હેણે કવિતા કરી, વળી સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વસીને કવિતા કરી,—આમ રજપૂતાણાની આ કવિભક્તાણીનાં પદો ગુજરાતના લોકો શી રીતે સમઝી સકયા હશે ? આ શઙ્કાનો ઉત્તર તે સમયમાં ગુજરાત કાઠિયાવાડ રજપૂતાણા એ વિશાળ પ્રદેશમાં વ્યાપક એક ભાષા હતી એ સ્થિતિથી મળેછે 'કાન્હડદેપ્રબન્ધ'ની ભાષા, હેના કવિનો જાલોરમાં રાજકવિ તરીકે નિવાસ, ઇત્યાદિનું સમાધાન પણ આ સ્થિતિથી મળેછે. આ ખુલાસો પોષ ૧૯૭૦ ના 'વસન્ત'માં (પૃ. ૬૪૮ મે) મ્હે સૂચવેલો; તેને ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૪ ના Indian Antiquary માંના લેખમાં ડોક્ટર ટેસિટોરીએ અણધારી પુષ્ટિ આપીછે, જે કલ્પના મ્હેં ઇતિહાસ અને સાહિત્યના સ્વરૂપને આધારે ઉપસ્થિત કરી હતી તે જ અનુમાન ઉપર એઓ જૂના હસ્તલેખોની પરીક્ષાદિકથી સ્વતન્ત્ર રીતે આવ્યાછે. હેમણે તે ઉપરથી એમ પણ સાબીત કર્યું છે કે—નરસિંહ મ્હેતાની કવિતા 'કાન્હડદે પ્રબન્ધ'ની ભાષામાં જ રચાઈ હશે, અને કાલાદિક સંગતિને બળે આધુનિક રૂપમાં આપણી કને આવીછે. વિસ્તાર થાય તેથી હેમના શબ્દો અહિં ઉતાર્યા નથી. ડૉ. ટેસિટોરીએ જુદા પ્રકારે સાબીત કરેલી વાત પૂર્વે પણ પંડિતોએ સ્વીકારેલી હતી. નવલરામભાઈ હેમના "ગુજરાતી ભાષાનું ઐક્ય" નામના લેખમાં લખી ગયાછે કે:—

"આશરે સાતસેં આઠસેં વર્ષ ઉપર જોઈશું તો માલમ પડશે કે આપણું ભાષા-ઐક્ય હાલ છે તેથી પણ બહુ જ વધારે હતું. એ સમયના ગ્રન્થો અને પ્રાકૃત ભાષાના અર્વાચીન શોધકોના કહેવાથી સાબીત થયું છે કે, એક વખત ઉપર ગુજરાતમાં જ નહિં પણ પંજાબ, સિન્ધ, કચ્છ, મેવાડ, મારવાડ, વ્રજ, ખાનદેશ, ઉરિયા અને ઠેઠ બંગાળા સુધી લગભગ એક સરખી જ ભાષા બોલાતી હતી."

આ જરાક અતિ વ્યાપક સ્થિતિકથનને સંકોચ આપવો પડે એમ છે, અને તે સંકોચ

જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષાના વિસ્તારક્ષેત્રને ડૉ. ટેસિટોરીએ આપ્યો છે તે ઉ
જણાશે. વાત ખરી એમ છે કે નવલરામભાઇએ ઉલ્લેખ કરેલી વ્યાપક ભાષા તે સામ
રૂપે પ્રાકૃત ભાષા હતી, જેના વિભાગ માગધી, શૌરસેની, ઇત્યાદિ હતા જ, અને
ટેસિટોરીના અવલોકનનો વિષય તો રાજસ્થાન અને ગુજરાત (તળ તથા સૌરાષ્ટ્ર)
વ્યાપક રૂપે પ્રવર્તતી અન્તિમ અપભ્રંશ (જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની) ભાષા તે ૯

આ સર્વ અવલોકન પછી જણાશે કે ડૉ ટેસિટોરીએ કરાવેલા દર્શન પછી
અંત્યાર સુધી પાડેલા ગુજરાતી ભાષાના યુગવિભાગમા થોડોક ફેરફાર કરવો પડશે.
ફેરફારની દિશા મ્હેં ઉપર બતાવેલી સમયરેખાઓમા બતાવી છે અગાઉ મ્હેં
યુગવિભાગમા થોડોક ફેરફાર સૂચવ્યો જ હતો. ત્હેમા વધારે પેટાવિભાગ ઉમેરે
વિશિષ્ટ ભાષાલક્ષણોને આધારે અહિં પાચ વિભાગ મ્હેં પ્રગટ કર્યા છે
જ્યોર્જ ગ્રીઅર્સને Linguistic Survey of India, Vol IX, Part, I
Rajasthani and Gujarati મા પૃષ્ઠ ૩૨૭ મે મુગ્ધાવબોધની ભાષ
ગુજરાતી કહી સકાય એમ કહ્યુછે, અને અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય નરસિ
મહેતાની કવિતાથી શરૂ થાયછે એમ કહ્યુછે, તેમજ The Imperi
Gazetteer of India—New Edition, Vol 2nd ને પૃ ૪૩૦ મે કહ્યુછે
ગુજરાતીનુ સાહિત્ય છેક ૧૪ મા સૈકાથી ચાલી આવ્યુછે, તે વિશે મ્હ ઘણા કાળ
સંશય ચિહ્નની નોધ અન્ય પ્રમાણને આધાર કરી હતી, અને આજ કહી સકા
એમ છે કે ડૉ૦ ટેસિટોરીએ સાબીત કરેલી સ્થિતિ જોતા સર જ્યોર્જ ગ્રીઅર્સનન
આ વચનો ફેરવવા પડશે

ગુજરાતી સાહિત્યનુ ઇતિહાસદર્શન.

હવે આપણા સાહિત્ય તરફ નજર નાખિયે આ સાહિત્યના બે સ્થૂલ સમય
વિભાગ કરીશુ, (૧) ઈ. સ ૧૮૫૦ (વિ સ ૧૯૦૬) પૂર્વેન
સાહિત્ય, અને (૨) તે પછીનુ સાહિત્ય પ્રથમ વિભાગમા આવનારા સર્વ
કવિયો પાશ્ચાત્ય સંપર્ક પૂર્વેના અથવા એ સંપર્કના પરિણામથી અસ્પૃષ્ટ
સંસ્કારવાળા આવશે, અને બીજા વિભાગમા તે સંપર્ક પછીના
અને વધતા ઓછા પ્રમાણમા અને સ્વરૂપમા સંપર્કના સંસ્કારવાળા કવિયો તથા ઇતર
લેખકો આવશે. પ્રથમ વિભાગના કવિયોની કવિતા વિશે અત્યાર સુધી એટલી બધી
ચર્ચા થઈ ગઈ છે કે સર્વ વિદ્યારસિક જન એથી પરિચિત છે તેથી એ ખેડાયેલી ભૂમિ
ફરીથી ખેડાવામા શ્રમ અને સમયનો વ્યય કરીશુ નહિં, માત્ર એ કવિતાના સ્વરૂપના
સ્થૂલ વિભાગો અને રૂપરેખાનુ સ્મરણ કરી જઈશુ. સરળતા માટે પ્રથમ વિભાગના
સાહિત્ય, કવિતા, અને કવિયોને પ્રાચીન એ વિશેષણ આપીશુ અને બીજા વિભાગનાને
અર્વાચીન કહીશુ (આ વિશેષણો આ ચર્ચા માટે જ વાપર્યા છે, પાછળ થઈ ગયેલી
ભાષાદિકના ઇતિહાસની ચર્ચાને તે લાગૂ પાડવાના નથી)

---

* 'વસન્ત' સંવત્ ૧૯૭૦ માર્ગ૰

પ્રાચીન સાહિત્ય અને અર્વાચીન સાહિત્ય વચ્ચે એક ભેદ સાહિત્યશરીરને સમ્બન્ધે છે, તે એ કે પ્રાચીન સાહિત્ય પદ્યમય જ છે, ગદ્ય અપવાદરૂપે નજરે પડેછે, અને અર્વાચીનમા ગદ્ય તથા પદ્ય બને સમતોલ છે પ્રાચીન ગદ્યના છૂટા છવાયા અપવાદરૂપ દાખલા અલ્પ જ છે. એ ગદ્ય સવત્ ૧૪૮૧ થી સવત્ ૧૬૪૩ સુધીમા છુટક છુટક છે *

પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્ય વચ્ચેનો ભેદ

આ સર્વ નમૂના ગદ્યસાહિત્યનુ નામ આપવા જોગ નથી. "વૈશાખ સુદિ લૂણદાન ન દીજઈ," હેવા બોધના છૂટક વચનો, અથવા તો 'છાસિસઉ પાકઉ બીજુ પીજઇ હરસ જાઇ,' હેવા ઓસડના ટૂચકા, ઇત્યાદિ તૂટક વાક્યો, અથવાતો "વિપુલ વિસ્તીર્ણ પુલક યે ગેમાય તીધિ સહિત છિ પૃથુ કહિતા વણૂ વેપથુ યે ધૃજવુ," હેવી ટીકાના વાક્યો, બહુ ભાગે છે, કવચિત્ માત્ર વાર્તાનુ ગદ્ય છે ' પાડલિપુર નગર તિહા નદનઉ રાજ્ય ચન્દ્રગુપ્ત રાજા તેહનઉ પ્રધાન ચાણિક્ય પ્રતિબિમ્બ થકઉ રાજ્ય ભોગવઇ '—ઇત્યાદિ, ગુરુગોહોલસરી (વિ સ ના ૧૫ મા સૈકાની) વાર્તાનુ ગદ્ય, ઇત્યાદિ. નરસિહ મહેતાના સમયનુ 'ગદ્ય રામાયણ' તે પણ કથાગ્રન્થ તરીકે અપવાદમા મૂકાશે આ ગદ્ય તે પ્રાચીનસાહિત્યના વિશાળ પદ્યસિન્ધુની સરખામણીમા ખાબોચિયા જેવુ છે

અર્વાચીન ગદ્યનો આરમ્ભ સવત્ ૧૮૮૪ (ઈ સ ૧૮૨૮)મા બાપુશાસ્ત્રીકૃત 'ઇસપનીતિ' (ભાષાન્તર—મરાઠી ઉપરથી કરેલા)થી થયો કવિ નર્મદાશકર આ સ્થિતિ વિશે કહેછે—"સરકારકાળનુ પ્રભાત સવત્ ૧૮૮૦ પછી થવા માડયુ" ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની સ્થાપના (ઈ સ ૧૮૪૮=સવત્ ૧૯૦૪), તે અગે બુદ્ધિપ્રકાશ ચોપાનિયાનો ઉદ્ભવ (ઈ સ. ૧૮૫૩=સવત્ ૧૯૦૯), 'બુદ્ધિવર્ધક હિન્દુ સભા'ની સ્થાપના (ઈ સ ૧૮૫૧=સવત્ ૧૯૦૭), અને તે સભાનુ 'બુદ્ધિવર્ધક' માસિક (ઈ સ ૧૮૫૬=સવત્ ૧૯૧૨) ઇત્યાદિ, અને કેળવણી ખાતાની ઉત્પત્તિને અગે રચાયલા પુસ્તકો, વાચનમાળા, ઇત્યાદિ સરકારસાધનો નવીન રૂપના પ્રવેશ પામતા ગુજરાતી ગદ્યની ઉત્પત્તિ થઈ નવલરામભાઇએ આ બુદ્ધિવર્ધક સભાના આદ્ય પ્રમુખ રણછોડદાસ ગિરધરભાઇને † 'ગુર્જરી ગદ્યના પિતા' કહ્યાછે, અને તે યથાઘટિત જ છે તે હેમની ગુર્જરગિરાની સેવાથી વાકેફ માણસો કબુલ કરશે ‡ હેમના પૌત્ર પણ આ સમયને અનુરૂપ ગુર્જર ગદ્યની સેવા કરેછે, અને આપણી આ પરિષદના કાર્યમા ધુર્ય ભાગ લેછે તે સરસ્વતીદેવીના ભક્તોને એક આર્દ્ર આનન્દનુ કારણ બને એમ છે

પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્ય વચ્ચે બીજો ભેદ સાહિત્યના વિષયસ્વરૂપને અગે નજરે પડેછે. પ્રાચીન સાહિત્યમા નરસિહ મીરા, ભાલણ ઇત્યાદિક મ્હોટે ભાગે ધર્મ, ધર્મના સમ્પર્કનો કૃષ્ણ લીલાનો શૃગાર ઇત્યાદિ વિષય ચર્ચેછે, ભાલણ 'કાદ-

* તે પછીના એક બે નમૂના "નર્મદાશ, ના ગુજરાતી ભાષા વિષેના પ્રકરણમા છે પણ ત્યેનો સમયનિર્દેશ નથી, ૧૯ મા સૈકાના વિભાગમાં મૂકયાછે

† નવલ ગ્રન્થાવલિ ભાગ ૩ જો પૃ. ૩૧ ઉપનો પેરેગ્રાફ

‡ એ સેવાનો ટુકો સાર 'સાઠીનુ સાહિત્ય' પૃષ્ઠ ૪૧ મે મળી સકશે

મ્મરી' જેવી રસપૂર્ણ કથાને કાવ્યરૂપમાં સંભવ બનાવેછે; જૈન કવિયો રાસાઓમાં કથાઓ ગૂંથેછે; પાછળના કવિયો પ્રેમાનન્દ જેવા આખ્યાનો પુરાણ કથાઓ ઇત્યાદિ ગાયછે; સામળ કલ્પિત વાર્તાઓને નવીન માર્ગમાં જ દોરેછે, દયારામ શૃઙ્ગાર રસને પોતાની મોહક ભાષાશૈલીથી આકર્ષકરૂપ આપેછે. તેમ જ ભક્તિ વૈરાગ્યની પણ કવિતા ગાયછે; અન્ય કવિયો બોધપરાયણ (didactic) પદો, ચાબખા, ઇત્યાદિ વડે ધર્મ, નીતિ, વગેરે વિષયોને અંગીકૃત કરેછે;—આમ પ્રાચીન સમયનો સાહિત્યસમૂહ એક જુદા ખંડમાં મૂકાય હેવો છે; ત્હારે અર્વાચીન સાહિત્ય આ પાછલા વિષયને લગભગ છોડી જ દઈને નવીન દિશા તરફ જ વલણ લેછે; ત્હેમાં પણ દલપતરામ અને નર્મદાશંકરના સમયનું સાહિત્ય એક વર્ગમાં આવશે; અને તે પછીનું ઈ. સ. ૧૮૮૦ પછીનું બીજા વર્ગમાં આવશે; અને એ બેની વચ્ચે ઊભેલું નવલરામનું સાહિત્ય એક અવાન્તર ક્રમમાં રહેલું જણાશે. નર્મદાશંકર તથા દલપતરામની કવિતાએ પ્રાચીન સાહિત્ય જોડેનો સમ્બન્ધ લગભગ તદ્દન છોડયો, છતાં વિચાર અને પ્રદર્શનપદ્ધતિ તદ્દન જુદા પ્રકારની ના પ્રગટ કરી. આથી આગળ ક્રમ ભરનારા નવલરામભાઈનાં 'વીરમતિ નાટક,' 'ભટનું ભોપાળું,' 'મેઘદૂત'નું ભાષાન્તર ઇત્યાદિયે હેમના પછી તરત આવનારા નવીન યુગનાં કાંઇક પ્રભાત કિરણો પ્રગટાવ્યાં.

મનસુખરામ સૂર્યરામની આરમ્ભકાળની કૃતિયો અને રા૦ રણછોડભાઈ ઉદયરામની નાટકરચનાઓનો પ્રવાહ તે પણ આ વચગાળાના સાહિત્યને બે જુદાજુદા રંગ આપતાં જણાયછે. અહિં પ્રાચીન અને અર્વાચીન વચ્ચેનો મધ્યયુગ, અથવા તો અર્વાચીનનો પ્રથમ યુગ અટકેછે. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકરનું 'શાકુન્તલ' નાટક પણ આ મધ્ય ખંડમાં મૂકાશે. 'કરણ ઘેલો,' એ એકલ પુસ્તક હોઈ એની વાર્તાસાહિત્યમાં પ્રૌઢતા તથા નવીનતાને લીધે એ જમાનામાં પદ્યમહાલના વિશાળ મેદાનમાં એકલા ઊભેલા પાવાગઢ જેવી સ્થિતિ ભોગવેછે. એ પણ આગામી શુદ્ધ નવીન યુગનો ડંકો વગાડનાર અગ્રેસર સવારનું સ્થાન લેછે ભીમરાવનાં 'પૃથુરાજ રાસા' અને 'દેવળદેવીનાટક' તથા 'મેઘદૂત'નું ભાષાન્તર તે પણ આ ડંકેસવારની જોડાજોડ ચાલનાર બીજો દુંદુભિવાદક તરીકે ગણી સકાશે. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવની કવિતામાં નવીન યુગ અને પ્રાચીન યુગનું વિલક્ષણ મિશ્રણ છે.

નવીન યુગનું સાહિત્ય

કેવળ નવીન યુગ ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ દ્વિવેદી, 'કલાપી' ઇત્યાદિ કવિયોના જુદા જ સંસ્કાર અને પદ્ધતિથી રંગાયલા સાહિત્યથી અંકિત થાયછે. પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનપ્રકાશનો પ્રવાહ પણ દેશમાં આવ્યા પછી આ સાહિત્ય ઉપજ થયું; આ સાહિત્યયુગમાં નવલકથાનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું, નાટક સાહિત્યને નવું રૂપ મળ્યું, કવિતાના વિષયમાં તો કોઈ અપૂર્વ નવો પ્રદેશ જ ઊઘડયો, અને વિજ્ઞાન, ચરિત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, ઇત્યાદિના જે પ્રદેશો ઉઘાડવાનું મુખ્યમાન 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી' ને ઘટેછે તે સાહિત્યવિભાગને પણ અંશાંશે આદર આપાયો

આ નવીન યુગના સાહિત્યનું દર્શન વધારે નજીક જઈને કરતા પ્હેલાં એક સામાન્ય વિચાર આ સ્થળે નોંધવા જેવો છે. ઉપર આપણે પ્રાચીન અર્વાચીન એમ બે વિભાગ ગુર્જરસાહિત્યના કર્યા, અને અર્વાચીનના બે પેટા વિભાગ જોયા, ઈ. સ. ૧૮૮૦ પૂર્વેનું સાહિત્ય અને તે પછીનું; આ બેમાંના પ્રથમને અર્વાચીન સાહિત્યનો પૂર્વાર્ધ અને બીજાને ઉત્તરાર્ધ એ સંજ્ઞાથી ઓળખીશું. આ ત્રણ વિભાગનાં સ્વરૂપ જોતાં જણાશે કે પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્ય પૂર્વાર્ધ એ બે વચ્ચે વિષયભેદ અને કાંઈક અંશે રૂપ-ભેદ થયો ખરો, છતાં પ્રાચીનથી તદ્દન વિચ્છેદ કરીને એ અર્વાચીન પૂર્વાર્ધનું સાહિત્ય પ્રવૃત્ત થયું નથી; ત્હારે અર્વાચીન ઉત્તરાર્ધનું સાહિત્ય તે તો અર્વાચીન પૂર્વાર્ધના સાહિત્ય-થી પણ તદ્દન વિચ્છિન્ન થઈને કોઈ નવા પ્રદેશમાં નવી જ ફલંગો મારતું આવ્યું છે, તો પછી પ્રાચીનથી તદ્દન વિચ્છેદ થયો છે ત્હેની તો વાત જ શી? આ સ્થિતિ શું સૂચવે-છે? સાહિત્યના વિભાગમાં ઉત્ક્રાન્તિના તત્ત્વનો ત્યાગ થયો? ભૂત ઉપર ભાવિનો પાયો ચણાય એ નિયમ અહિં પ્રવૃત્ત કેમ ના થયો? આ આભાસી નિયમભંગનું સમાધાન જડે એમ છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીનમાં ભેદ પાડનાર કારણબળ પાશ્ચાત્ય નવીન જ્ઞાન-પ્રકાશ હતો; તે જ જ્ઞાનપ્રકાશ અર્વાચીન ઉત્તરાર્ધનું સ્વરૂપ બાંધનારુ પ્રવર્તક કારણ હતું. પ્રથમનામાં એ કારણબળ કાંઇક સંકોચયુક્ત અને પ્રાચીન તરફ નજર નાંખનારુ હતું, પાછળનામાં તેમ ના હોઇ અપૂર્વ સ્વતન્ત્ર દૃષ્ટિ અને પ્રવૃત્તિ રાખનારુ બળ નવીન રૂપનું જ બન્યું હતું. આથી કરીને પ્રાચીન તરફ દૃષ્ટિ નાખ્યા છતા એ પ્રાચીન વિષયોનો તો સંગ્રહ કરીને પણ તદ્દન નવીન દૃષ્ટિ અને નવીન સ્વરૂપ એ વિષયોને આ નવીન યુગના સાહિત્યમાં અર્પાયાછે. હાલના નવીન યુગનો આરમ્ભ ઈ. સ ૧૮૮૦ થી થયો તે વખતથી અંગ્રેજી, ફારસી અને સંસ્કૃત સાહિત્યના ઊંચા પ્રકારની પ્રેરણાથી એ યુગનું સાહિત્ય અનુપ્રાણિત થયું. આ સ્થિતિમાં પ્રાચીન જોડે વિચ્છેદ થયો તે માત્ર સ્થૂલ કાલ તથા સ્વરૂપના સંબન્ધનો જ; બાકી પ્રેરક બળોની કાર્યપૂર્તિ આ પરિણામને અંગે તપાશીશું તો ઉત્ક્રાન્તિનિયમનો ભંગ થયો છે જ નહિં. પ્રાચીન અંશોનો કાળબળે ત્યાગ અને નવીનનો સ્વીકાર એ ક્રિયા તો વિકાસવ્યાપારનું અંગ જ છે. કોઇ દેશની ભૂમિમાં અમુક કાળ સુધી અમુક જાત્યની ધાન્ય ફલ ઇત્યાદિની સમૃદ્ધિ નીપજતી જોવામાં આવે, પછી કોઇ અણધાર્યા નવીન સંજોગો પ્રગટ થઈને નવીન કારણસામગ્રી પ્રગટ થાય: ધરતીના પડની અંદરના કમ્પાદિક સંચલનોને પરિણામે નવા જલપ્રવાહ એ ભૂમિમાં વ્હેવા લાગે અને એ પ્રવાહની સાથે નવા પ્રકારની માટી, કાંપ, ઇત્યાદિ સામગ્રી ઘસડાઈ આવે, નવાં બીજ ઘસડાઈ આવે; વાતાવરણમાં પણ પવનો બદલાઈ નવાં બીજ ઊડીને આવી તે ભૂમિમાં પડે;—આ ફેરફારોથી નવીન ફલ, પુષ્પ, ધાન્ય ઇત્યાદિની ઉત્પત્તિ થાય; તો એ વિકાસનિયમનો ભંગ સૂચવશે નહિં. એ જ પ્રકારની કાંઇક ક્રિયા આપણા સાહિત્યના નવીન યુગની ઉત્પત્તિને અંગે પ્રવર્તમાન થયેલી જણાય-છે. વળી આ પ્રકારની નવા બળોની ક્રિયાનો વ્યાપાર સાહિત્ય ઉપર બીજી આડકતરી રીત્યે પણ થવાથી આ નવીનતા પ્રગટ થઈછે. ઉપર સૂચવેલાં નવા જ્ઞાનસંસ્કારનાં બળો-એ પ્રજાના જીવનમાં પ્રજાની ભાવનાઓમાં, ઉલ્લાસોમાં, આકાઙ્ક્ષાઓમાં, નવો જ

ફેરફાર કર્યો છે, (પછી હેમા અનિષ્ટ અંશો પ્રવેશ પામ્યા હોય તે જુદી વાત) તો સાહિત્ય તે પ્રજાજીવનનુ પ્રતિબિમ્બ આપનારૂ સ્વરૂપ છે તે દૃષ્ટિયે જોતા પણ આ નવીનતાનો ખુલાસો જડશે યુરોપના દેશોના સાહિત્યમા જોવા જશો તો આ પ્રકારની જ વ્યાપારક્રિયા ચાલેલી જણાશે; અલબત્ત, એટલુ તો સ્વીકારવુ પડશે કે આપણા હાલના નવીન યુગના સાહિત્યમા કેટલીક કૃત્રિમતા છે, ખાસ કરીને fiction કલ્પિત કથામા એ નજર પડે છે પણ એ કૃત્રિમતાનો અંશ તો આપણા યુગનો જ દોષ છે એમ નથી બાણભટ્ટની 'કાદમ્બરીમા' કે સામળ ભટની વાર્તાઓમા પોતપોતાના સમયના સસારચિત્ર પડ્યા છે એ સ્વરૂપદર્શન સર્વાશે ખરુ લાગતુ નથી, હેમાના ચિત્રો તે તે સમયની સમાજસ્થિતિના પ્રતિબિમ્બ હોવા કરતા કવિની હૃદયની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થયેલા, કલ્પનાએ ઘડેલા કૃત્રિમ બિમ્બો હોવાનો સભવ વધારે છે તો પણ જ્યારે હાલના સાહિત્યમા મુખપૃષ્ઠ ઉપર કેટલીક કથાઓમા 'આધુનિક સસારનુ ચિત્ર' એમ જોઇયે અને વાર્તાની અદર એ સંસારમા કદી નજરે ન પડે હેવા બનાવો, સસ્થાઓ પ્રવૃત્તિઓ આલેખાયેલા દેખિયે ત્હારે તો, કૃત્રિમતા કરતા પણ વધારે ભાગે, અસત્યતાનો દોષ પ્રવિષ્ટ થાય, અને હેવા પુસ્તકો હાલના વખતમા દેખા દેછે ખરા, તે દૂષણરૂપ ગણીશુ આ પ્રકારના ઉદાહરણો બાદ કરીને પણ હાલના સાહિત્યમા કૃત્રિમતા કોઇ કોઇ વાર એટલી બધી છે કે ભવિષ્યકાળનો ઇતિહાસ લખનાર એ કૃત્રિમ સ્વરૂપને ચાલુ જનમડળની સ્થિતિના પ્રતિબિમ્બરૂપ માનવાનો ભ્રમ કરે તો નવાઈ નહિ એટલે અશે ચાલુ સાહિત્યને ઇતિહાસની સત્યદર્શક સામગ્રી તરીકે સ્વીકારવામા કાઇક ભય છે એ ચેતવણી ભવિષ્યના ઇતિહાસકારને આજ આપી મૂકીશુ તો એક પ્રકારની સત્યસેવા થશે

હાલના યુગના સાહિત્યનુ હવે સમીપથી દર્શન કરિયે કારણ જાણે કેમ? પણ આ યુગમા કવિતાનુ સાહિત્ય બીજા સાહિત્ય કરતાં વિશેષ જથામા ઊભરાઈ જાય છે પરિણામ એ આવેછે કે જથાના વિપરીત પ્રમાણમા કવિત્વગુણ નજર પડે છે નવીન સાહિત્યનો આરમ્ભ ઈ સ ૧૮૮૦ પછી થયો ગણિયે તો, તે નવીન યુગના આરમ્ભના બે ત્રણ મુખ્ય કવિયોની હવની નકલો પણ ઘણી થાયછે હેમા એ શૈલીનુ હૃદયતત્ત્વ જોવામાં નથી અને માત્ર રૂપના નિર્જીવ ખોખા, આગન્તુક અગો, ઇત્યાદિ ઉપાડી લઈને અસત્ર શૈલીનો અજાણના ઉપહાસ કરનારી રચનાઓ પ્રગટ થાયછે આ દશાનુ કારણ એ છે કે ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, કલાપી, નરસિહરાવ ઇત્યાદિની કવિતાને જે હૃદયના અન્તરની સાચી ઉત્કટતાની ઊર્મિયો પ્રકટ કરતી હતી અને કરેછે તે ઊર્મિયો અનુકરણથી ઉત્પન્ન થાય જ નહિ અને હેને અભાવે એ ઊર્મિનો ખોટો તો આભાસ પ્રગટ કરાય, અને તેથી રચના અસત્ય અને કૃત્રિમ બનેછે. પ્રાચીન સાહિત્યમા ભલે તે ખામીઓ હતી, પરન્તુ હેમા એક નવો ગુણ એ હતો કે એ સાહિત્યની કવિતામા ખરા દિલની ઉત્સાહવૃત્તિ જણાતી હતી, એ ગુણો હતા અને તેથી કવિતામા અન્ય દૂષણો છતા સચ્ચાઈનો રણકાર હતો આપણા હાલના નવીન યુગમા બહુ થોડામા આ ગુણોની ગણના દેખાય છે.

અર્વાચીન સાહિત્યના પ્રારંભમાં પણ આ સામાન્ય, ખરું કહિયે, એ ગુણો હતા. માત્ર આપણા નવીન યુગમાં જ ભાવનાદિકની નવીન ગતિ સાથે-કવિતા લખનારના મ્હોટા ભાગમાં-ઉપર કહેલી ખામીઓ પ્રવેશ પામીછે. એ ખામીઓની સાથે વિદ્યાદિકના સંસ્કારની ઊનતા અથવા પોતાના અધિકારની મર્યાદાના ભાનનો અભાવ,—ઇત્યાદિક લક્ષણો પણ આ દુ:ખસૂચક દશાને વધારવામાં સહાયભૂત થાયછે. છેક પિંગળના નિયમોની બાબતમાં પણ ઉદ્ધત અનાદર નજરે પડેછે, અર્વાચીન પૂર્વાર્ધમાં મહેતાજી વર્ગના અને ઇતર લોકો કવિતા કરતા ત્હેમાં બીજું કાંઇ નહિં પણ પિંગળના નિયમો સચવાતા હતા. હાલના ઉત્તરાર્ધમાં તેમ નથી એટલું જ નહિં પણ એ નિયમભંગમાં મ્હોટાઈ માનનાર અગ્રેસરોના એ લક્ષણનું અનુકરણ કરનારા કેટલાકના મનમાં એ વિશે અયુક્ત મત બંધાઈ જાયછે એક કવિતામાં નિબંધ લખનારે લખ્યું હતું કે:—વાંચક વર્ગની તથા અપ્રતિમ સાક્ષર વર્ગની કૃત્રિમ નિયમબદ્ધ પદ્ય લખાણ માટે તીવ્ર જુગુપ્સા છે એવું લાગવાથી પિંગળના નિયમો બરોબર પળાયા નથી, અને તેથી રાગનાં કે છન્દનાં નામ લખ્યાં નથી." રાગ અને છન્દ વચ્ચેના ભેદનું અજ્ઞાન હામાં જણાયછે તે તો જુદી વાત, પરંતુ 'નિયમ પળાયા નથી' એ સ્વીકારથી પોતાનું અ-સામર્થ્ય ઉઘાડું પાડનાર એ અસામર્થ્યને માટે આ 'ફેશન'ની ઢાલનું રક્ષણ લહે એ બહુ સૂચક વાત છે.

પરિણામ એ થાયછે કે જે કાવ્યશૈલીનું અનુકરણ કરવામાં આવેછે તે શૈલી નાહક બદનામ થાયછે, અનુકરણોના દોષ અનુકૃત મૂળને જ સમર્પી દેનારા નીકળેછે. એક પક્ષે નવીન શૈલીનું રહસ્ય ના સમજનારાઓ બાહ્ય અંગોને પકડી લઈને નિન્દવા મંડી જાયછે,—જે બાહ્ય અંગો અનુકરણ કરનારા તત્ત્વભૂત સ્વરૂપ તરીકે પકડી લઈ સ્વીકારેછે, તો, બીજે પક્ષે ન્યાયદૃષ્ટિથી વિવેચન કરનાર એ બાહ્ય અંગોને જ તત્ત્વ માની ઉપાડી લેનાર વર્ગનો વાજબી ઉપહાસ કરેછે. કેટલાક માસ ઉપર એક "કોકિલા ઉર્ફે કોયલ ઉર્ફે પરભૃતિકા"ના નામથી ચર્ચાપત્ર પ્રગટ થયું હતું * ત્હેમાં વિનતિ કરી હતી કે આ સાહિત્યપરિષદે ઠરાવ પસાર કરવો કે કવિઓ અગર કવિ કહેવડાવનારાઓ હવે પછી કોયલ પર કવિતા લખવાની બંધ કરે—એ વિનંતિમાં આ પ્રકારનો વાજબી ઉપહાસ સમાયો હતો

અર્વાચીન નવીન સાહિત્યની ભાવનાઓની હું નિન્દા કરવાને પ્રવૃત્ત થયો નથી એ ભાવનાઓ તો મ્હારે સર્વથા ઇષ્ટ, આદરણીય જ છે, અને હું ત્હેનો પૂજક જ છું. મ્હારો હેતુ તો એ ભાવનાઓને યોગ્ય સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થવાનો ભય ચાલુ યુગમાં કિયે સ્થળે છે તે દર્શાવવું એ છે. એ ભાવનાઓનું આમ એક પક્ષે ભ્રંશ થવામાંથી રક્ષણ કરવાની જરૂર છે, તો બીજે પક્ષે અન્ય સ્થળેથી જ એ ભાવનાના સાહિત્ય ઉપર અન્યાયયુક્ત આક્ષેપો આવેછે ત્હેનો પણ નિરાસ કરવાની આવશ્યકતા છે. નવીન ભાવનાનું ખરું રહસ્ય ન સમજનારા માત્ર નિન્દાપ્રવૃત્તિ જ આદરનારા વર્ગ વિશે હું

* 'જ્ઞાનસુધા' જુલાઈ ૧૯૧૪ નો અંક જુઓ.

નથી ગોનતો એ તો ઉપેક્ષ્ય રાશિ તરીકે જ મમઝના લાયક છે. હુ બોલુ છુ–ગોયનાને ઇચ્છુ છુ–તે તો આપણા સાહિત્યની ગુણુપરીક્ષા પરકીય અને વિશાળ વર્ગમા પ્રસરાવનાર કેટલાક ખરા વિદ્વાનોને ઉદ્દેશીને જ્યહારે સર જોર્જ ગ્રીઅર્સન જેવા પ્રમાણભૂત ગણાતા પડિત આ યુગની કવિતા વિશે કાંઈ પણ અભિપ્રાય દર્શાવે ત્યહારે આપણા સાહિત્યથી અજાણ્યા પરદેશીઓ એ અભિપ્રાયને શઙ્કા કાઢ્યા વિના જ સ્વીકારે, હાવી સ્થિતિ હોવાથી એ પડિતનો અભિપ્રાય આપણા સાહિત્યને અન્યાય આપતો જણાય તો આપણા સર્વનુ કર્તવ્ય છે કે એ અભિપ્રાયની દૂષિતતા પૂર્ણ વેગથી દર્શાવવી એ પડિતના શબ્દો આ પ્રમાણે છે —

"Under English influence a number of works have issued from the press of late years but these possess little originality, and are mostly translations"

(Article on Vernacular Literature—in the Imperial Gazetteer of India—New Edition, Vol III (1908 A D page 130)

("અગ્રેજી સાહિત્યની અસર થઈને હાન કેટલાક વર્ષથી સંખ્યાબધ પુસ્તકો છપાઈ પ્રગટ થયાછે, પરતુ હેમા અપૂર્વતા બહુ થોડી જ છે, અને ઘણે ભાગે એ ભાષાન્તરો જ છે.")

સર જોર્જના આ વચન માટે શુ કહીશુ ? એ પડિતની વિદ્વત્તા, અભ્યાસની ખત, ઇત્યાદિ માટે પૂર્ણ માન છતા કહેવુ પડેછે કે આ મત હેમણે જાતના જ્ઞાન ઉપરથી નહિ પણ અન્યની પાસેથી મેળવીને પ્રગટ કર્યો લાગેછે ઘણે ભાગે ભાષાન્તરો છે–આ વચનમા વસ્તુસ્થિતિ જોડે કેટલો વિરોધ છે તે આપણે તો જાણીએ જ છિયે સર જોર્જ ગ્રીઅર્સને હિન્દી અને ગુજરાતી પ્રાચીન કવિઓ વિશે મત દર્શાવ્યોછે હેમા પણ ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે જાતનું જ્ઞાન ના હોય એમ પરખાઈ આવેછે ઉપર ઉતારો આપ્યો તે પૃષ્ઠમા જ એઓ જણાવેછે કે હિન્દુસ્તાનના મધ્યકાલીન સમર્થ કવિવર્ગની સમીપ પણ ગુણમા આવી સકે હેવા કવિ ગુજરાતી ભાષાએ હજી સુધી પેદા કર્યો નથી તુલસી, સુરદાસ ઇત્યાદિને ઉદ્દેશીને લખેલા આ વચનમા પ્રેમાનન્દ, દયારામ, ઇત્યાદિ સમર્થ કવિની કૃતિઓનો પરિચય ન હોય એમ જ ભાસ થાયછે એ પડિતને હિન્દીનો જેટલો ગાઢ પરિચય છે તેટલો ગુજરાતીનો નથી એમ માનવાને કારણ જણાયછે ભલે, તેમ હોય તો હાવો ઘાત- અભિપ્રાય પ્રગટ કરનારનુ કર્તવ્ય સ્પષ્ટ એ હતુ કે ગુજરાતના વિદ્વાનોમાથી કોઇનો અભિપ્રાય પ્રથમ લેવો હતો આ ગેરની જવાબદારીથી આ પ્રકારના સ્થાયી લેખ લખનાર પડિત મુક્ત થઈ સક્તા નથી

જો સર જોર્જ ગ્રીઅર્સને કેવળ મિશનરી વર્ગના વિદ્વાનો ઉપર આધાર રાખીને આ અભિપ્રાય સ્થાપી દીધો હોય, તો એઓ ઉલટ માર્ગે ગયા હતુ કારણ સમજી સકાય એમ છે નવીન યુગના સાહિત્ય જોડે એ વિદ્વાન લોકોનો સમભાવ કાંઈક ઓછો જ

જણાયછે. ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ ખંતથી કર્યો છતાં નવીન યુગના સાહિત્યના હૃદયમાં એઓ પ્રવેશ જ કરી શકતા નથી જણાતા રેવરંડ મિ૦ એચ આર સ્કોટ—આ સુરત શહેરના મિશનના અધ્યક્ષ—નો એક નિબન્ધ ઈ. સ ૧૯૧૧ માં ગુજરાત મિશનરી કૉનફરન્સ આગળ વંચાયો હતો, ત્હેમાં એઓ નીચે મુજબ કહેછે* :—

"There is a modern poetry, over which I do not advise you to spend time. It is the work of highly educated men, who aim at clothing the poetic fancies of English and Sanskrit poets in rather high flown Gujarati. It is for the most part very artifical—full of Sanskrit words and turns of thought, and is obscure and difficult to understand. No doubt it has an interest and value of its own, but only those who have much spare time in hand can afford to take it up. But the ancient classical poetry of Narasinh Mehta Tulsi, Premanand, Samaldas and Akho • • • are easy to understand."

("અર્વાચીન કવિતા છે; પણ તે ઉપર વખત ગાળવાની સલાહ હું આપતો નથી ઊંચી કેળવણી પામેલાઓની એ કૃતિ છે, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત કવિયોની કલ્પનાઓને આડમ્બરી ગુજરાતી ભાષાના વસ્ત્ર પ્હેરાવવા એ હ્મનો ઉદ્દેશ છે ઘણું ભાગે એ અતિશય કૃત્રિમ, સંસ્કૃત શબ્દો અને વિચાર શૈલીથી ભરપૂર, અવિશદ તથા સમજવી કઠણ પડે હેવી છે બેશક, હેની એક જાતની કીમત છે અને હેમાં એક પ્રકારનો રસ પડે એમ છે, પણ જેઓને પુરસદ બહુ હોય તે જ એ કવિતાનો અભ્યાસ હાથમાં લઈ સકે. પરંતુ નરસિંહ મહેતા, તુલસી, પ્રેમાનન્દ, સામળદાસ અને અખાની પ્રાચીન શિષ્ટ કવિતા સમજવી સરળ છે.")

આધુનિક કવિતાના ખરા અન્તઃસ્વરૂપનું અજ્ઞાન, એ કવિતા રચનારાઓની દૃષ્ટિયે જોવાની અશક્તિ અથવા અનિચ્છા, એ કવિતા જોડે સમભાવની ન્યૂનતા, ઇત્યાદિ ભાવો આ અન્યાયયુક્ત અભિપ્રાયના ઉત્પાદક કારણ સંભવી સકે (રેવ. મિ. સ્કોટનો નિબન્ધ મિશનરીઓ માટે હતો અને ધર્મપ્રચારકની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિથી લખાયો હતો, એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને આ હું બોલું છું) ઉપરના જેવો અભિપ્રાય બાધનાર વિદ્વાનો એટલું નથી ધ્યાનમાં રાખતા કે કવિત્વ એ આખા વિશ્વની મિલકત છે, અને એક દેશના અને બીજા દેશના કવિની રચનામાં સામ્ય આવે તે ઉપરથી એકનું બીજાએ અનુકરણ કર્યું છે એમ અવશ્ય ફલિત નથી થતું, આ નવીન યુગના કવિવર્ગને પાશ્ચાત્ય અને સંસ્કૃત કવિયોના સંસ્કાર મળેલા તે ઉપરથી હેમની કવિતામાં તે સંસ્કારની પ્રેરણા મળે તે જુદી વાત છે અને અનુકરણ કરવું તે જુદી વાત છે; પાશ્ચાત્ય તેમ જ સંસ્કૃત કવિતાના છવતરને પોતાના હૃદયમાં પચાવી દઈને, પરંતુ સ્વાભાવિક શકિત અને પ્રેરણાથી, નવી કૃતિ ઉત્પન્ન કરાય ત્હેમાં જે છાયારૂપ આકૃતિ

* એ નિબન્ધનું પૃષ્ઠ ૬. જુવો

ઘડાય તે કાંઈ અનુકરણ ના ગણાય, એમ તો ટેનિસન જેવા સમર્થ અને રસશક્તિવાળા કવિમાં પણ શેક્સપીઅર વગેરે પૂર્વગામી કવિઓની છાયા છે એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે, છતાં તેથી અપૂર્વ ઘટનાશક્તિ વિષે મતભેદ થાય એમ નથી. પાશ્ચાત્ય કવિ જેવા—એ વર્ગના, એ નમૂનાના—તો કવિ ગુજરાતીમાં થઈ શકે જ નહિ. એ એક પ્રકારના અયોગ્ય ગર્વની લાગણી રાખનારી વસ્તુસ્થિતિ ગણાય એમ નથી. આ યુગના અગ્રણી કવિઓની કવિતા તરફ તિરસ્કાર આદર રાખીને જુવે તો ઉપર દર્શાવેલા આક્ષેપ ઉત્પન્ન થાય જ નહિ. નવીન યુગની કવિતાને સમજી કઠણ ગણી પ્રાચીન કવિતાને સમજી સરળ કહીએ તે આશ્ચર્યની વાત છે. પ્રેમાનન્દ અને અખાની કવિતા વિશે તો એ નિર્ણય આશ્ચર્યકારક જ છે. અખાની એક જ પંક્તિ "કને નહિ તે હો શું ખુવે?' હેનો અર્થ રવરંડ મિ૦ સ્કૉટે "He that is low (need fear) no pride' એમ કર્યો છે તે ઉપરથી જણાશે કે અખાની કવિતા સમજવી એ ધારીએ તેટલી સ્હેલી નથી.

કવિતા જોડે નિકટ સમ્બન્ધ રાખનાર નાટકસાહિત્ય જોઈએ પણ હેમાં શું જોઈશું? એ સાહિત્ય ખરું જોતાં આપણી ભાષામાં હજી ખેડાયું જ નથી. 'કાન્તા' કેવલ-દેવી નાટક,' 'જયા અને જયન્ત,' 'રાઈનો પર્વત,' ઇત્યાદિ ખરા ગુણવાળાં નાટકો આંગળીને વેઢે ગણાય એટલાં છે. બીજાં નાટકો ખરા કવિત્વગુણની દૃષ્ટિથી કે કલાની દૃષ્ટિથી સ્વીકારાય હેવાં જણાતાં પણ નથી, અને ગુણહીન નાટકો પણ સંખ્યામાં અલ્પ છે. હાલની રંગભૂમિ માટે રચાતાં નાટકો તો ગણનામાં લેઈ શકાશે જ નહિ. જનસમાજના ઊતરતા વર્ગની હીન રુચિઓને સંતોષ આપવાનો ઉદ્દેશ જ જ્યહાં પ્રધાન ત્ય્હાં ખરું સાહિત્યલક્ષણ શી રીતે સંભવે?

નવલકથાનું સાહિત્ય નાટકસાહિત્ય કરતાં વિશેષ વિસ્તારવાળું છે, પરંતુ હેમાં પણ ખરા રસતત્ત્વ ને કલાતત્ત્વ આચરનારાં પુસ્તકો વિરલ જ જણાય છે. કવિતાના સાહિત્ય સમ્બન્ધે જે દૂષણો મ્હેં પાછળ બતાવ્યાં—કૃત્રિમતા, હૃદયની સચ્ચાઈનો અભાવ ઇત્યાદિ, તે આ નાટક અને નવલકથાના સાહિત્યમાં પણ વધતા ઓછા પ્રમાણમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અર્વાચીન પૂર્વાર્ધમાં આ દૂષણ ન્હોતાં એ પાછળ કહ્યું જ છે, એ સમયના સાહિત્યમાં ભાષા વગેરેમાં અસંસ્કારિતા ન્હોતી, તો હાલના સાહિત્યમાં પણ કવિતા નાટક, નવલકથા સર્વમાં, ભાષા, વિચાર ઇત્યાદિના સંસ્કારની ખામી પદે પદે જણાઈ આવે છે, અને તે અસંસ્કારિતા તેના જ લેખકોની, સંસ્કારિતાનો ડોળ કરતા જતા અસંસ્કારી બનાવનારી ઉદાહરણો આપવાની જરૂર નથી, આ સર્વ દૂષણોનું મુખ્ય કારણ વિચારશૂન્યતા અને ભાવશૂન્યતા છે કહું તો અકર્તવ્ય હોય નહિ, વિચારની ઉત્પત્તિ જ ના હોવાને લીધે તેમ હૃદયની ખરી લાગણી પણ હોય નહિ, તે સ્થિતિમાં માત્ર શબ્દોની રણકારરચના અર્થહીન રચના, સિવાય બીજું શું ઘડાય?

આ સર્વ અપ્રિય વચનો લાગશે પરંતુ આ મ્હારાં વચનો ઉપર વર્ણવેલી નિસ્સાર કૃતિઓના લેખકોને સંબોધીને હું નથી ક્હેતો, સંસ્કારી સાહિત્યશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ અપરાધ કરનાર વર્ગને સંબોધીને હું નથી બોલતો, પરંતુ એ અપરાધીઓનો ઉદ્ધાર કરનાર આજના સત્રના ઋત્વિજો તથા ઇતર બ્રાહ્મણોને સંબોધીને કહું છું. આ પરિષદ્ આગળ આમ આજ

શુભ હેતુથી આ ફરિયાદ રજૂ કરૂંછું. હું જાણુંછું કે આપણી પરિષદ્ પાસે શાસનબળ નથી, અને હોય જ નહિ, પણ અન્ય બળ છે અને તે અન્ય દૃષ્ટિએ શાસનબળ જ ગણાય. સાહિત્યની ભાવના ઊંચી દર્શાવવી, કેટલાંક નિબન્ધોમાં તેમ જ અહિં વંચાતા નિબન્ધોમાં વારણ એ ઊંચી ભાવનાને સમીપ જઈ શકે એમ દૃઢ અને ઊંચું કરી જવું, અને એ માર્ગે ચાલી સાહિત્યની સ્થિતિ સર્વ વિભાગમાં ક્રમે ક્રમે શુદ્ધિમાર્ગમાં ચઢાવવી,—આ બળ આપણી પાસે છે.

આપણા સાહિત્યમાં કેટલાક વિભાગના સાહિત્યની ન્યૂનતા ઘણી જ છે તે હવે જોઇયે. જીવનચરિતનું સાહિત્ય, વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય, દર્શન (તત્ત્વજ્ઞાન)નું સાહિત્ય, વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય,—એ મહત્ત્વના વિભાગોના ખંડ આપણા સાહિત્યના સમૂહમાં લગભગ ખાલી જ છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સતત પ્રયાસથી, તેમ જ છૂટક વ્યક્તિઓના પ્રયાસથી, આ ઊનતા કાંઈક પૂરાતી જાયછે, પરંતુ આ સર્વ દિશામાં ગતિ મન્દ છે. બાળસાહિત્ય માટે હમણાં હમણાં નિસ્તેજ પ્રયાસ શરૂ થયાછે, પરંતુ એ સાહિત્યના ખરા સ્વરૂપનું પણ દર્શન હજી થયું નથી. હાસ્યરસનું સાહિત્ય અત્યન્ત અલ્પ છે અને જે છે તેમાં ખરા ગુણ ગૌરવવાળું વિરલ જ છે. Satire કટાક્ષસાહિત્ય તો છે જ નહિ એમ કહિયે તો ચાલે. હું ભૂલતો નથી કે હાસ્યરસનું સાહિત્ય અને કટાક્ષનું સાહિત્ય ઉપજાવવું એ ઉપજાવનારની ઉત્પત્તિ માટે નહિ તે માટે અનુકૂલ વાતાવરણ અને લેખકની પ્રતિભા બન્નેની જરૂર છે. એ ગુણો પ્રજાના કેટલાક સ્વભાવસિદ્ધ લક્ષણ ઉપર આધાર રાખેછે, પણ તે અનુત્પન્ન દશામાં જ. માટે આ સર્વ વિભાગોની ઊનતાપૂર્તિ કરવામાં નિયમના નિયમ પ્રમાણે આ ઊનતા તે સાહિત્યના અંગની આ સિવાય બે ત્રણ મહત્ત્વના વિષયની ઊનતાઓ જુદી નોંધવા જેવી છે. ગુજરાતી કોશ, વ્યાકરણ, સાહિત્યનો ઇતિહાસ, અને ભાષાનો ઇતિહાસ—આ ચાર વિષયના ખરા વિદ્વત્તાવાળા અને સમર્થ ગ્રન્થની આપણે ખાસ જરૂર છે. અત્યાર સુધીમાં આ ચાર દિશામાં થએલા પ્રયાસો સ્વાભાવિક રીતે જ ન્હાના પાયા ઉપર અને ખંડિત છે. આ ઊનતા પૂર્ણ કરવા તરફ આપણી પરિષદ્ લક્ષ રાખવાનું છે. Polyglot Dictionary સર્વભાષાકોશ જેવા ભગીરથ પ્રયત્નનો લાભ તો હાલ નહિ જ કરિયે. હિન્દુસ્તાનમાં ક્રિશ્ચન મિશનના આરંભકાળમાં રેવન્ડ કેરીએ આ દિશામાં કરેલો પ્રયત્ન દુર્ભાગ્યે સિદ્ધિ પામી શક્યો ન્હોતો.

આપણા વર્તમાનપત્રો અને માસિકોનું સાહિત્ય જોઈશું તો અતિશય શોચનીય સ્થિતિ નજરે પડશે. દૈનિક અને સાપ્તાહિક પત્રોમાં ભાષા, શૈલી, અર્થગૌરવ, ઇત્યાદિ દરેક વિષયમાં અશુદ્ધિ, નીચી પાયરીનું સ્વરૂપ અને શૂન્યતા સર્વત્ર વ્યાપેલી જોઈને ખેદ થયા વિના નથી રહેતો. અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોની શૈલી—જેના સ્વરૂપના ધોરણનું મૂળ લેખકોની વિદ્વત્તાભરી શૈલીમાં શોધી શકાય એમ છે, તે શૈલી આપણા પત્રોમાં આવવાની વાત તો કલ્પનાની કલ્પના રહી, પણ કોઈ પણ વર્તમાન પત્રના 'લીડર' લેખોમાં શબ્દશુદ્ધિ, વાક્યરચના, ઇત્યાદિ પ્રાથમિક લક્ષણોમાં જ ક્ષતિના પદે પદે થાયછે

માસિકો પણ સારા વર્ગના તો ગણતર જ જડશે The Strand, the Fort nightly Review ઇત્યાદિ માસિકોના નમૂનાના માસિકો આપણે પેદા કરવાને હજી વર્ષોના વર્ષો સુધી મથના સિદ્ધિ મળવી કઠણ છે, પરંતુ જે છે તે માસિકોમા પણ ગૌરવ, શુદ્ધિ અને ઊંચી કક્ષાના લેખ–એ કેટલા વિરલ જોઇએ છિયે ? આપણા સ્થાયી સાહિત્યનુ પ્રતિબિમ્બ આ માસિક સાહિત્યમા પડેછે આ સર્વ સ્થિતિદર્શન કરવાથી આપણને લાભ છે, હાનિ નથી આપણુ બધુ સારુ સારુ જ છે એમ આપ્ય મીંચી મણા કર્યાથી સુધરવાનો સભવ જ નથી રહેતો ખરો રોગ જોવો, જાણવો, એ ઉપાય કરવાની પ્રથમ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાનો ક્રમ છે

વર્તમાન યુગના સાહિત્યનુ નિરીક્ષણ કરતા પાચ વિભાગના સાહિત્યનુ વિસ્મરણ કરવુ એ વાજબી નહિ ગણાય (૧) પારસીઓનુ સાહિત્ય, (૨) ખોજા સાહિત્ય

પારસી સાહિત્ય

(૩) જૈન સાહિત્ય, (૪) સૌરાષ્ટ્રનુ સાહિત્ય, અને (૫) ક્રિશ્ચન પાદરીવર્ગનુ સાહિત્ય પારસીઓએ આ નવીન યુગના આરમ્ભની પૂર્વે ગુજરાતી સાહિત્યમા જે ભાગ આપ્યોછે તે આ સ્થિતિદર્શનમા નહિ આવે કેખુશરૂ કાબરાજીનુ નામ જે સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સાથે ચિરકાળ ઉચિત રીતે જોડાયલુ રહેશે તે આ નવીનયુગની પૂર્વની છે તેથી હેના ગુણદોષની સવિસ્તર નિરીક્ષા અહિ અપ્રસ્તુત છે, માત્ર સક્ષેપમા એટલુ કહેવુ બસ છે કે પારસી ગુજરાતી ભાષાની અસસ્કારી દશા સુધારવાનો હેમનો સ્તુત્ય હેતુ હેમના સસ્કૃત ભાષાના અજ્ઞાનને લીધે તેમ જ ફારસી ભાષાના શબ્દોનુ પણ મર્દન કરી નાખવાને લીધે, તેમ જ અન્ય પારસી લેખકો હેમની જોડેજોડે ના ચાલી સકયા હેને લીધે સર્વાંશે સફળ થયો નહિ, તથાપિ હેમનો પ્રયત્ન માન અને આશ્ચર્યને ઉત્પન્ન કર્યાં વિના રહે હેવો ન્હોતો અને સાહિત્યગ્રન્થોની ભરતી કરવાનો હેમનો પ્રયાસ આ ભાષાની ખામીને લીધે આપણા વ્યાપક સાહિત્યમા યોગ્ય સ્થાન લઈ સકયો નહિ આ યુગના પારસી સાહિત્યની સ્થિતિ તો કાબરાજીના અવસાન પછી ખરેખર શોચનીય જ છે, ભાષામા તેમ જ સાહિત્યવિષયમા મિ અરદેશર ફરામજી ખબરદાર જેવા અપવાદરૂપ લેખકો તો કેટલાક પારસી ગુજરાતીના છાટા વળગી રહેતા છતા હિન્દુ ગુજરાતીના લેખક વર્ગમા જ ગણવાનાછે પારસી લેખક બન્ધુઓ સસ્કૃત તેમ જ ફારસીનો સસર્ગ પ્રાપ્ત કરતા અને બીજે પક્ષે આપણે કેવળ આડમ્બર માટે જ સસ્કૃતમય શૈલીનો આશ્રય કરતા અટકીશુ, તો બને પક્ષની વચ્ચેનુ અતર ક્રમેક્રમે તૂટશે સસ્કૃત શબ્દો જ વાપર વાથી ભાષા સસ્કારી નથી થતી તે વાત તેમ જ એ શબ્દોને અશુદ્ધ બનાવીને વાપરવાથી ઉલટી હાસી થાયછે તે વાત પારસી બન્ધુઓએ સ્મરણમા રાખવાની જરૂર છે.

ખોજા બન્ધુઓનુ સાહિત્ય વીસરવુ જોઇયે નહિ કેટલાક સજોગોને લીધે એ આપણા સપર્કમા આવ્યુ નથી પરંતુ ભાષાશુદ્ધિમા એ સાહિત્ય સતોષ

ખોજા સાહિત્ય

ઉપજાવનારુ છે, પારસી સાહિત્ય માટે જે ફરિયાદ કરિયે તે ફરિયાદને સ્થાન હમા મળે એમ નથી સયેદીના નાનજિયાણીએ પ્રગટ કરેલા ' ખોજા વૃત્તાન્ત 'મા આવેલા પદોની ભાષા તથા શૈલી માઇક પાછલા યુગની છે.

હેમાના નમૂના ટાકવાથી વિસ્તાર થવાનો ભય છે, છતા એક બે નમૂના આપ્યા વિના રેહવાતુ નથી —

(૧) સતપથ સતનુ મુખ છે, કજ્યા હેત પરીત,
નાગીકા ગુન્તરનું નામ છે, ક્ષમા દયા ગે દ્રષ્ટ.

(૨) એ ડ એક શીશો હાથે અમૃતનો, અજાણ્યો જાણે શરાબ,
એકહાથ કાશે હેડે, મુખો ન મેલે વિશ્વાસ.

શરીફ સાલમદમદની શુદ્ધ ભાષા પ્રખ્યાત છે, અને હેમના પુત્ર અલ્લાદીનકૃત 'વિશ્વભેદ' ઉઘાડીને વાચીશુ તો સસ્કારી ભાષા જ નજરે પડશે. એક ખોજા વૃદ્ધ આ હાલ હયાત છે હેના ભજનોનુ પુસ્તક મ્હારી કને છે તે પણ ભાષા મારે સતોષ ઊપજાવે એમ છે.

જૈન સાહિત્ય

આપણા જૈન બન્ધુઓએ કેટલાક વર્ષથી પ્રાચીન જૈન સાહિત્ય પ્રગટ કરવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ આરમ્ભ્યોછે. એ પ્રયાસથી ગુર્જર સાહિત્યમા ભાષાના ઇતિહાસ તેમ જ સાહિત્યના ઇતિહાસ બનેમા નવો પ્રકાશ મળ્યોછે તેથી એ બન્ધુઓના આપણે ખરેખરા આભારી છિયે હેમણે પ્રગટ કરેલા ગ્રન્થો પ્રાચીન સાહિત્યના છતા, હેમની પ્રવૃત્તિ આ યુગમા શરૂ થઈછે તેથી આ યુગમા આટલુ એ પ્રવૃત્તિનું દર્શન કર્યુ છે

સૌરાષ્ટ્રનુ સાહિત્ય

સૌરાષ્ટ્રના સાહિત્યને જુદુ સ્થાન આપવાનુ એક કારણ એ છે કે એ પ્રાન્તમાં વિદ્યાખાતાનો સસ્કાર તળ ગુજરાત કરતા મોડો પડ્યો હતો, છતા પ્રમાણમા સાહિત્યવિષયક જાગૃતિ ઝડપથી પ્રસરીછે પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય—દુહા, સોરઠા (સોરઠના દુહા તે સોરઠિયા દુહા એમ ખાસ એ દેશ ઉપરથી નામ પડેલુ તે પ્રસિદ્ધ સોરઠા), ઇત્યાદિ લોકગીત તથા લોકસાહિત્ય એ જુદો જ વિષય છે, નવી સસ્કૃતિ પાછીની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સૌરાષ્ટ્રમા થઈ તે હાલના નવીન યુગની પૂર્વેના ૨૫—૩૦ વર્ષ અને હાલના ૩૦—૩૫ વર્ષ એ બે વિભાગમા સ્થિતિ કરેછે. પ્રથમ ભાગની પ્રવૃત્તિ આરમ્ભકાળના ગુણ તેમ જ દોષથી લક્ષિત હતી, બીજા ભાગની પ્રવૃત્તિમા સસ્કૃતિ વિશેષ ભળી, જો કે પૂર્ણ નહિ, તો પણ 'કલાપી' બાદ કરતા કાઇ બીજો યુગ આંકનારો કવિ કે લેખક પ્રગટ થયો નથી. બાકી બીજી નીચી કક્ષામા મૂકાય હેવી સાહિત્યકૃતિયો અનેક અને કેટલીક પ્રશસાપાત્ર પ્રગટ થઈછે. રા મણિશકર રત્નજી ભટ્ટ, નારાયણ હેમચન્દ્ર વગેરે કવિયો તથા લેખકોને સૌરાષ્ટ્રના કરતા આખા ગુજરાતના પુત્રો તરીકે લેખવા જોઇયે તેથી આ વિભાગમા હેમનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો. મહામહોપાધ્યાય શાસ્ત્રી શકરલાલ માહેશ્વરની કૃતિયોની ગણના આ સમૂહમાથી જુદી કરવી પડશે, કારણ એ કૃતિયોનુ સ્વરૂપ નવીન યુગના લક્ષણોથી ભિન્ન છે. આ યુગના સૌરાષ્ટ્રસાહિત્યની પ્રવૃત્તિનુ દર્શન કરતા એક ખેદની વાત એ લાગે છે કે કેટલાક ઉત્તમ સસ્કારી કવિયોએ પોતાની સ્વતન્ત્રતા આધુનિક નાટક કપનીઓને આધીન થાય તેવી ભાવનાને સમર્પણ કરી દઈને પોતાની કલાની લેખીને

અયોગ્ય તત્ત્વ ઉપર વીંટીને ગૂંગળાવી નાખીએ. "સાક્ષરસમક"ના સત્કારી કવિ એ પ્રકારે પોતાની કાવ્યશક્તિને પરવશ બનાવે તેથી કોને આ પ્રકારનો ખેદ ન થાય ?

ક્રિશ્ચન મિશનરી સાહિત્ય વિશે બોલવાની જરૂર નથી. એ સાહિત્ય એ ધર્મના વિષયમાં જ મર્યાદા રાખાયનું છે. અને એ સાહિત્યની ભાષા ગુજરાતી છતાં ગુજરાતી નથી એ, ઉદાહરણ આપી બસ કરીશું. અલબત્ત, ટેલરકૃત વ્યાકરણ એ ગ્રન્થનું સ્થાન જુદું જ છે. અને તે નવીન યુગની ઉત્પત્તિ નથી, બાકી એ ગ્રન્થની વિદ્વત્તાને મિશનરી સાહિત્ય જોડે કશો સંપર્ક જ નથી.

ક્રિશ્ચન પાદરીઓનું સાહિત્ય.

આ યુગના સાહિત્યના આ નિરીક્ષણથી કાંઈક ગ્લાનિ થયા વિના નહિ રહે પરંતુ નિરાશા માટે સ્થાન નથી. આપણી આસપાસની અને અંદરની સ્થિતિ જોતાં, જ્ઞાનના પ્રવાહની દિશાઓ તથા બળ તેમ જ તે પ્રવાહ અને બળ ઝીલનાર વર્ગોના સામર્થ્ય, અધિકાર ઇત્યાદિ જોતાં આ પ્રકારની સાહિત્યમાં મિશ્ર દશા શિવાય બીજું સંભવે નહિ. પરંતુ યોગ્ય નાયકોની મદદથી અને યોગ્ય ઉપાયના સેવનથી ભવિષ્યમાં સ્થિતિ સુધરશે એમ આશા રાખવી તે નિરાધાર નથી. વળી, આ યુગના સાહિત્યનું સ્થાપન થયું છે તે તો સુસંસ્કારના પાયા ઉપર જ. અને જે માઠા નગારો પ્રવેશ પામ્યો છે તે અન્ય સંયોગોના પરિણામે. એ સંયોગોનો જો ક્રમેક્રમે ઉચ્છેદ થાય તો શુભ પરિણામ જ આવે.

ભય અને ભાવિદર્શન

આ શુભ પરિણામ આણવા માટે ઉપાય શા ? પ્રથમ તો પ્રજાવર્ગમાં એ પ્રકારનો વિદ્યાપ્રસાર કરાવવો કે જેથી દરેક વ્યક્તિ શુદ્ધ સંસ્કાર મેળવે, તે સાથે જ પોતાના અધિકારની મર્યાદા પણ જાણી શકે. પછી બીજું સાધન એ કે નવીન ભાવનાઓ પ્રજાના જીવનવ્યાપારમાં નાડીમાં વહેતા રુધિરપ્રવાહની પેઠે, શ્વાસોચ્છ્વાસમાં લેવાતા પ્રાણવાયુની પેઠે પ્રવર્તે એ માર્ગ શોધવો. એ માટે કવિવર્ગ, લેખકવર્ગ, અને વિચારસિકો જોડે સહવાસમાં આવે એવા પ્રસંગ રચાવા જોઇયે. આ ઉપરાંત, લેખકોનું એક મંડળ બંધાય, પરસ્પર બંધુતા કેળવાય, સાથે અરસપરસના અનુભવો, વિચાર, ઇત્યાદિની આપલે થાય, તે માટે એ મંડળમાં પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહે એ એક સાધન છે. માસિક પત્રોના સાહિત્યમાં સુધારા માટે વિદ્યાપ્રસાર સાથે પત્રોના તંત્રીઓના મંડળની સ્થાપના, તે મંડળમાં દાખલ થવાના અધિકારની દૃઢતા, ઇત્યાદિ ઉપાય શોધવા જણાય છે. આપણી પરિષદ્ એક આદર્શરૂપ માસિક કાઢે એ કલ્પના પણ વિચારમાં લેવા જેવી છે.

ભાવિ સુસ્થિત કરવાના ઉપાય

આ સર્વ ઉપાયોનો પાયો વિદ્યા, ગુજરાતી ભાષાનું શુદ્ધ જ્ઞાન, પ્રસાર પામે તે ઉપર છે. હાલ ગુજરાતી ભાષાનું શિક્ષણ આપણી અંગ્રેજી શાળાઓમાં લગભગ નથી જ મળતું એમ કહિયે તો ચાલે. ઘણા વિચારશીલ માતપિતા આ માતૃભાષાના શુદ્ધ અને પાકા જ્ઞાનની ખામી પોતાનાં છોકરાંમાં હોવા બાબત ફરીયાદ કરે છે. અને આ અનિષ્ટ સ્થિતિ સુધરાવવાની માગણી કરે છે. ગુજરાતીના પાકા જ્ઞાનની ખામીને લીધે બી. એ., એમ. એ. ની

ઉપાધિ મેળવેલા યુવકો પણ ભાષાશુદ્ધિમાં ગોથાં ખાય છે. 'લખાવું' એ સહાયભેદનું રૂપ અને 'લખાવવું' એ પ્રેરક રૂપ એ બે વચ્ચે ભેદ ન સમજનારા એમ. એ. બી. એ. જોવામાં આવ્યા છે. સંસ્કૃત ભણેલા ગ્રેજ્યુએટો પણ સંસ્કૃત શબ્દની જોડણી ખોટી કરે છે. 'મોકલી આપવું' જેવા જેવા દૂષિત પ્રયોગે એટલો પગપેસારો કર્યો છે કે "પરિષદ્ માટે ડેલિગેટો મોકલી આપવા" એમ માણસને નિર્જીવ પદાર્થની કક્ષામાં મૂકનારું વચન એક સાપ્તાહિક પત્રમાં નજરે પડયું હતું. આ ઉપરાંત, આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનું જ્ઞાન તો વિરલ જ થતું લાગ્યું છે; અને પ્રેમાનન્દ, શામળ, ઇત્યાદિની કૃતિયોના અર્થ સમજવામાં પણ ભૂલો કરનારા ગ્રેજ્યુએટો જોવામાં આવે છે. આમ એક પક્ષે ઊણપ છે, તો બીજે પક્ષે જનસમૂહમાં અને તે પારસી ગુજરાતીનો આદર કરનાર મંડળમાં પણ સંસ્કૃત શબ્દો તરફ રુચિ વધતી જણાવા લાગી છે. આજથી વીસ વર્ષ ઉપર જે સ્થિતિ અસંભવિત હતી તે આજ વર્તમાનપત્રોની ભાષામાં નજરે પડે છે. વીસ વર્ષ ઉપર "દરિયાઈ લડાઈ" શબ્દો વપરાતા, ને સ્થળે આજ મુંબાઈમાં રસ્તામાં ફેરવાતી જાહેર ખબરોનાં પાટિયાં ઉપર (નૌકાયુદ્ધ નહિં તો) 'નૌકા યુદ્ધ' એમ શબ્દો જોવામાં આવે છે. સંસ્કૃત શબ્દ બનાવવા માટે "ઓરો અમૃત" હેવી વિચિત્ર સ્વરચિહ્નોની મિશ્રતા એક પાટિયા ઉપર મુંબાઈમાં દીઠી છે. ત્હેનો ઉપહાસ કરવાને બદલે ત્હેમાં પણ સંસ્કૃત તરફ ઉત્સુકતા ભરેલું વલણ જોઈ સકાય એમ છે.

આમ ભાષાશુદ્ધિના ભાગમાં ભાષાશુદ્ધિનો શુભ રંગ જોઈ સકીયે, તો નિરાશા માટે કારણ નહિ રહે માત્ર કર્તવ્ય એટલું ઉપસ્થિત થાય ખરું કે જે વર્ગ આ દૂષણો માટે અપરાધી છે ત્હેને સુપથે દોરવો આ માટે આપણી પરિષદના કાર્ય અને કર્તવ્યની યોજનાનું રેખાલેખન આદિ આંકી બતાવવું અસ્થાને નહિ ગણાય:—

સાહિત્યપરિષદનાં કાર્ય અને કર્તવ્યના મહેરની યોજના.

(૧) લેખકમંડળની સ્થાપના,

(૨) વર્તમાનપત્રો અને માસિક પત્રોના તન્ત્રીઓના મંડળની સ્થાપના;

(૩) ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની કેળવણી અંગ્રેજી સ્કૂલોમાં દાખલ કરવા માટે યોજના,

(૪) સાહિત્યપરિષદનું આદર્શરૂપ માસિક કાઢવાની યોજના;

(૫) ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદે ઊભી કરેલી વ્યાખ્યાનમાળાની યોજનાને સજીવ કરી પ્રવૃત્ત કરવી.

નવીન સાહિત્યના સત્કારી પ્રચાર માટે આટલા સાધનો હાલ બસ જણાય છે

(૬) પ્રાચીન કવિયોના અમુદ્રિત ગ્રન્થોના હસ્ત લેખ (Manuscripts) નો સંગ્રહ કરાવવો,

(૭) એ લેખોનું સશોધન યોગ્ય પંડિતો કને કરાવવું;

(૮) હેમાંથી સારા ભાગોનો જ પ્રસાર કરાવવો,

પ્રાચીન સાહિત્ય માટે આટલી સૂચના બસ છે.

આ રેખાલેખન બહુ વિસ્તીર્ણ જણાયછે. સ્મરણમાં રાખવાનું એ છે કે આ સર્વ કાર્ય એકદમ હાથ લેવાં એમ કહેવાનો હેતુ છે જ નહિં. પૂર્ણ પ્રોગ્રામ તૈયાર કરી મુકવામાં નુકસાન નથી; હેને અમલમા આણવા માટે ડગલે ડગલે કામ કરીશું ત્હેમાં બાધ નથી. આ ઉપરાંત આ યોજનામાં વધારો ઘટાડો કરવા માટે એકાદ કમિટી નીમીશું તો અડચણ નથી. એ યોજનામાંના હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે શા શા માર્ગ લેવા તે વિષે એ કમિટી સારી રીતે વિચાર કરી સલાહ આપી સકશે.

આ સર્વ કાર્ય એક વ્યક્તિથી એકલે હાથે થાય એમ નથી, તેમ આપણા મંડળને બાહ્ય સાહાય્ય મળ્યા વિના પણ થાય એમ નથી. માટે રાજા રજવાડા વગેરેને આપણી પ્રવૃત્તિમાં સાહાય્યમાં લેવા એ ઇષ્ટ જણાયછે શ્રીમત ગાયકવાડ મહારાજાએ તો આપણી પરિષદ્‌ને ખાસ સહાયતા આપીછે તે વડોદરાની પરિષદ્ વખત હેમણે આપેલી હાજરી તેમ જ સંગીન મદદ ઉપરથી સાબીત થઈ ચૂકયુછે. એ ઉપરાત અન્ય સ્થળોમાથી સહાયતા મેળવવા માટે આપણા કાર્યવાહકોને અધિકાર આપીશું તો ઠીક. એ સર્વ ખરૂં, પરંતુ કાર્યસિદ્ધિનું ખરુ બીજ તો આત્મબળ જ છે; અને આ આપણી પ્રવૃત્તિને અંગે આપણો સમૂહ તે એક આત્મવ્યક્તિ છે એટલે આ પ્રસંગે આત્મબળ એટલે સંઘબળ ગણીશું. આપણી આગળ ઊભા રહેલાં કાર્ય મ્હોટાં છે, વિષમ છે; પરંતુ આપણી ભાષાભક્તિ પણ તે પ્રમાણમા મ્હોટી રાખીશું, આપણી શ્રદ્ધા અચલ સ્થાપીશુ, તો પરમ અન્તે વિજય જ છે.

ભગિનીઓ તથા બન્ધુઓ! માટે છેવટમા એટલું જ કહેવાનુ છે કે આપણી પરિષદ્‌નું કાર્ય ભારે જવાબદારીનું છે એ યાદ રાખી, આપણા આ સરસ્વતીસત્રમાં પરસ્પર પ્રીતિભાવથી પ્રવૃત્ત થવાનું પવિત્ર કર્તવ્ય લક્ષમાં રાખી, અને સાહિત્યના વિશુદ્ધ આનન્દને અનન્ય ભાવથી પ્રાપ્ત કરવાનો ઉત્સાહ ધારી, આપણે આપણા આ કાર્યનો આરમ્ભ કરિયે, અને સર્વ કાર્યના સિદ્ધિદાતા પરમ કૃપાળુ પિતાની આશિષ માગિયે.

इति शम्.

ધી ફોર્ટ પ્રિંટિંગ પ્રેસ, પારસી બજાર સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબાઇ, નં૦ ૧ માપલા બિલ્ડિંગમાં
મારોવાડ ... નવરીઆએ છાપ્યું છે

મિ૦ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયાએ ઉપલે જ ઠેકાણે પ્રગટ કર્યું છે.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃ.	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	છેલ્લી	જે	જે
૭	છેલ્લી	કનપ	કનપક
૬	૫	આપ ો	આપણો
૮	૩	૨૨ેા	કરો
૯	૧૨	સ્વરૂ.મા	જ્ઞ સ્વરૂપમા
૧૧	૧૮	પુસ્તકાનય	પુસ્તકાલય
૧૬	૨૧	ઇયા	ઇત્યાદિ
૨૦	છેલ્લેથી ૩ જી	કાર્ડક	કાર્ડક
૨૯	૧૧	ઉપ ‌	ઉપમ
„	૧૮	„	,
૩૨	છેલ્લેથી ૨ જી	આમાબગી	નોસાબગી
૩૪	૩	પ્રકાર	પ્રકાર
૩૭	૮	artificil	artificia l
૪૩	૮	જેવા જેવા	જેવા
„	૧૨	બપગાન	૨૫ ાન

પરિશિષ્ટ ગ.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

વિષયની યાદી.

(ગુજરાતી વાઙમયના કોઈ પણ વિષય ઉપર નિબંધ લખી મોકલવાને સર્વને છુટ છે. નીચેની યાદી માત્ર સૂચનારૂપ છે.)

૧ ભાષા અને ભાષાશાસ્ત્ર—

વ્યાકરણ જોડણી, શૈલી, વ્યુત્પત્તિ, લિપિ, ભાષાનો ઇતિહાસ વગેરે બાબતોનું નિરૂપણ.

૨ સાહિત્યઃ—

(ક)—કાવ્યશાસ્ત્રઃ— રસ, ભાવ, ગુણ, દોષ, અલંકાર, રાગ, છંદ—ઈત્યાદિનું નિરૂપણ; અમુક ઉત્તમ કાવ્યની સમાલોચના.

(ખ)—નાટક, નવલકથા, ઇતિહાસ અને ઇતર સાહિત્ય.

(ગ)—લોકપ્રચલિત સાહિત્યઃ—લોકગીત, લોકકથા, ગરબા દુહા વગેરે.

(ઘ)—જૈન ગુજરાતી સાહિત્ય.

૩ કેળવણીઃ—

(ક)—ધર્મ અને નીતિની કેળવણી.

(ખ)—આધુનિક કેળવણીમાં શા ફેરફાર કરવાની જરૂર છે અને કેવી રીતે થઇ શકે.

૪ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને કળાઃ—

તેનાં જુદાં જુદા અંગોના વિકાસનું લોકોપયોગી અને સરલ શૈલીથી નિરૂપણ.

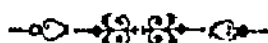
૫ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં સુરતે લીધેલો ભાગ.

સુચના—(૧) નિબંધ લખનારાઓએ કાગળની એક બાજુપર ચોકખે અક્ષરે અને છુટું લખવા કૃપા કરવી.

(૨) સર્વ પત્રવ્યવહાર **પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સુરત.** એ સરનામે કરવા વિનંતિ છે.

નિબંધસંગ્રહ.

અનુક્રમણિકા.

ગુજરાતી વ્યાકરણ.

પ્રાથમિક શાળાઓમાં ચાલતાં સરકારી ગુજરાતી વ્યાકરણોમાંથી ઉપજાવી કાઢેલા શકુનીય પ્રશ્નો.

પ્રશ્ન કાઢવામા હાલ પ્રાથમિક શાળાઓમા ચાલતા વૈષ્ણવકૃત ગુજરાતી ભાષાના વ્યા કરણને અધિક લક્ષ્ય માન્યુ છે

શુદ્ધ વ્યાકરણ વિષય.

વ્યાકરણ—સ વિ=વિશેષે કરીને + आ=મર્યાદા + कृ ઉપરથી करण=કરવુ તે—વિશેષ કરીને (ભાષાને) મર્યાદામા કરવી વ્યાકરણ એ ભાષાને બદનાતી જતી અટકાવે છે પ્રાચીન ભાષાઓ જેવી કે સસ્કૃત, અરબી, ગ્રીક અને લેટિનના વ્યાકરણો ન હોત તો એ ભાષાઓ હાલ આપણે સમજી શકત નહિ અને વિવાદનો પાર રહેત નહિ આ કારણથી વિદ્વાનોમા વ્યાકરણ શાસ્ત્રને ઉચ્ચપદ આપવામા આવે છે સસ્કૃત સારસ્વત વ્યાકરણના કર્તા અનુભૂતિ સ્વરૂપાચાર્ય નીચે પ્રમાણે કહે છે —

इन्द्रादयोपि यस्यान्त । न ययु शब्द वारिधे ॥
प्रक्रिया तस्य कृत्स्नस्य । क्षमो वक्तु नर कथम् ॥ १ ॥

અર્થ ઇન્દ્રાદિક દેવો પણ જે શબ્દસાગરના પારને પામતા નથી, તે શબ્દાર્ણવની પ્રક્રિયા નિશ્ચિત કરવાને માણસ તે કેમ શક્તિમાન થાય!

વળી શાસ્ત્રકારો વ્યાકરણ પ્રશસા નીચે પ્રમાણે કરે છે—

वैयाकरणकिरातादपशब्दमृगा क्व यान्ति सत्रस्ता ।
ज्योतिर्नटविटगायकभिषगाननगह्वराणि यदि न स्यु ॥ १ ॥

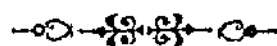
જો જ્યોતિષી, નાટકકાર, ફાકડા માણસો, ગવૈયાઓ અને વૈદ્યોની મોઢા રૂપી ગુફાઓ ન હોત તો અપશબ્દ રૂપી મૃગો વૈયાકરણ શિકારીથી બ્હીને નાશી ક્યા જાત! (વૈયાકરણને જ્યોતિષી, નાટકકાર, ફાકડા માણસો, ગવૈયાઓ અને વૈદ્યોથી શ્રેષ્ઠ માનવામા આવ્યો છે)

यद्यपि बहुधाऽधित । तदपि पुनस्त्व पठस्व व्याकरणम् ॥
स्वजन श्वजनोमाऽभूत । सकल शकल सकृच्छकृत्स्यात् ॥

જો કે બહુ ભણ્યા છતા પણ તું ફરી ફરીને વ્યાકરણ ભણ, કે જેથી स्वजन (પોતાનો માણસ) એને બદલે श्वजन (કુતરા જેવો માણસ) सकल (બધુ) એને ઠામે शकल (એક ભાગ), તેમજ सकृत (એક વાર) ને ઠેકાણે शकृत (છાણ) એમ ન થાય, મતલબ કે

નિબંધસંગ્રહ.

અનુક્રમણિકા.

ગુજરાતી વ્યાકરણ.

પ્રાથમિક શાળાઓમાં ચાલતાં સરકારી ગુજરાતી વ્યાકરણોમાંથી ઉપજાવી કાઢેલા શકુનીય પ્રશ્નો.

પ્રશ્ન કાઢવામા હાલ પ્રાથમિક શાળાઓમા ચાલતા વૈષ્ણવકૃત ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણને અધિક લક્ષ્ય માન્યુ છે

શુદ્ધ વ્યાકરણ વિષય.

વ્યાકરણ — સ વિ=વિશેષે કરીને + आ=મર્યાદા + कृ ઉપરથી करण=કરવુ તે-વિશેષ રીતે (ભાષાને) મર્યાદામા કરવી વ્યાકરણ એ ભાષાને બદલાતી જતી અટકાવે છે પ્રાચીન ભાષાઓ જેવી કે સસ્કૃત, અરબી, ગ્રીક અને લેટિનના વ્યાકરણો ન હોત તો એ ભાષાઓ હાલ આપણે સમજી શકત નહિ અને વિવાદનો પાર રહેત નહિ આ કારણથી વિદ્વાનોમા વ્યાકરણ શાસ્ત્રને ઉચ્ચપદ આપવામા આવે છે સસ્કૃત સારસ્વત વ્યાકરણના કર્તા અનુભૂતિ સ્વરૂપાચાર્ય નીચે પ્રમાણે કહે છે —

> इन्द्रादयोपि यस्यान्त । न ययु शब्द वारिधे ॥
> प्रक्रिया तस्य कृत्स्नस्य । क्षमो वक्त नर कथम् ॥ १ ॥

અર્થ ઇન્દ્રાદિક દેવો પણ જે શબ્દસાગરના પારને પામતા નથી તે શબ્દાર્ણવની પ્રક્રિયા નિશ્ચિત કરવાને માણસ તે કેમ શક્તિમાન થાય।

વળી શાસ્ત્રકારો વ્યાકરણ પ્રશસા નીચે પ્રમાણે કરે છે –

> वैयाकरणकिरातादपशब्दमृगा क्व यान्ति सत्रस्ता ।
> ज्योतिर्नटविटगायकभिषगानन गह्वराणि यदि न स्यु ॥ १ ॥

જો જ્યોતિષી, નાટકકાર, ફાકડા માણસો, ગવૈયાઓ અને વૈદ્યોની મોઢા રૂપી ગુફાઓ ન હોત તો અપશબ્દ રૂપી મૃગો વૈયાકરણ શિકારીથી બ્હીને નાશી ક્યા જાત। (વૈયાકરણને જ્યોતિષી, નાટકકાર, ફાકડા માણસો, ગવૈયાઓ અને વૈદ્યોથી શ્રેષ્ઠ માનવામા આવ્યો છે)

> यद्यपि बहुनाऽधित । तदपि पुनस्त्व पठस्व व्याकरणम् ॥
> स्वजन श्वजनोमाऽभूत् । सकल शकल सकृच्छ कृत्स्यात् ॥

જો કે બહુ ભણ્યા છતા પણ તુ ફરી ફરીને વ્યાકરણ ભણ, કે જેથી स्वजन (પોતાનો માણસ) એને બદલે श्वजन (કુતરા જેવો માણસ) सकल (બધુ) એને ઠામે शकल (એક ભાગ), તેમજ सकृत (એક વાર) ને ઠેકાણે शकृत (છાણ) એમ ન થાય, મતલબ કે

સ ને ઠેકાણે શજ જોકોઇ અભણ જન બોલે છે તો તેથી ઉપર પ્રમાણે અર્થ કેવો બદલાઇ જાય છે, તો પછી મોટી ચૂકોથી કેવો અનર્થ થઈ જાય, એ સમજવું સહેલું છે।

ગુ. વ્યાકરણનો વિષય છેલ્લાં ૧૫ વર્ષથી વિવાદિત થયો છે - જ્યારે હોપ અને મહીપતરામનાં વ્યાકરણો ચાલતાં ત્યારે આ વિષયમાં આટલો બધો ઊહાપોહ નહોતો, પણ જ્યારથી સ્વ. માધવલાલભાઇના હસ્તકમાં ગુ. શાળાપત્રનો કારભાર આવ્યો ત્યારથી આ વિષય વિશેષે કરીને ચર્ચાય છે. તેમના અનુયાયીઓમાં સ્વ. સાક્ષરશ્રી અમીધર પણ એક હતા. તેમણે જે શાળાઓને માટે વ્યાકરણ રચ્યું છે તે વિષયને અતિ બંધ બેસતું છે, કેમકે તેઓ એમ માનતા કે ગુ ભાષાનું વ્યાકરણ બીજી કોઇ ભાષાને આધારે નહિ, પણ સ્વયમાર્જિત ભાષા તરીકે તેને ગણીને રચાવું જોઇએ. ત્યારપછી સાક્ષર શ્રી રા. બા. કમળાશંકરભાઇને હસ્તક ગુ. શાળાપત્રનો કારભાર આવતા તેમણે વ્યાકરણનો વિષય બધો સંસ્કૃતાધીન કરી દીધો અને એ હેતુ લક્ષમાં રાખીને હાલનું વૈણવ વ્યાકરણ રચાયું, તેથી મૂળની પદ્ધતિસર રચાએલી કેટલીક સરણીઓને જે ઉથલાવી નાંખી છે, તે ગુ. વ્યાકરણના જાણનારાઓને કદી ક્ષમ્ય થઇ શકે તેમ નથી અને તેથી જે જે મુશકેલીઓ ઉભી થઇ છે, તે પદ્ધતિના હિમાયતીઓને તેમજ આ વિષયમાં રસ લેનાર બધા જણને જણાવવાની જરૂર છે.

ગુ વ્યાકરણનો વિષય વિવાદિત છે, તેને નિર્ણિત કરવાનુ કામ સરકારી કેળવણી ખાતાનું છે; પણ એ ખાતું ગુ. સાક્ષર વર્ગ ઉપર આધાર રાખી તેમના નિર્ણય પ્રમાણે કરવા હમેશાં તત્પર હોય છે, તેથી ગુ સાહિત્ય પરિષદ્ સમક્ષ ગુ. વ્યાકરણ માટેની હું મારી શંકાઓ રજુ કરું છું, તેથી આશા છે કે તે પરિષદ્ મારી શંકાઓ ચર્ચી નિર્ણય કરી જો સરકારી કેળવણી ખાતાના વડા અધિકારીને વિનય પૂર્વક લખી મોકલશે તો જરૂર સારુ પરિણામ આવશે અને ગુ. સાહિત્ય પરિષદે પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવ્યુ એમ ગણાશે.

ગુજરાતીમાં આશરે ૨૦ વ્યાકરણો છે, તે દરેકમાં કઇને કઇ મતફેર જોવામા આવે છે. નામ વિષે લઇએ તો પ્રથમ નામના પ્રકાર કેટલા અને કયા પાડવા તે વિષે કોઇ પણ સંમત થયા નથી. સર્વનામ વિષે લઇએ તો કયા શબ્દો સર્વનામમા ગણવા, એજ નિર્ણિત થયું નથી. વિશેષણ વિષે લઇએ તો વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય એમાંજ ગોટાળો થઇ ગયો છે. ઉભયાન્વયી અવ્યય વિષે લઇએ તો ટેલર સાહેબ જેવા માન્ય વૈયાકરણે તો તો, પ, એ, ની એવા શબ્દોને પણ ઉભયાન્વયી અવ્યયમાં ગણ્યા છે. આવીજ રીતે વિભક્તિઓ, ક્રિયાપદના કાળ, પ્રયોગ ઇત્યાદિ દરેકે બાબતમા મતફેર જોવામાં આવે છે હવે હું શાળાઓમાં ચાલતા વ્યાકરણ સબંધી નીચે પ્રમાણે પ્રશ્નો પરિષદ્ સમક્ષ રજુ કરું છું તેનો યોગ્ય નિર્ણય આપવા કૃપા કરનો.

૧. ઋ, ऌ (વે વ્યા. પૃ. ૪) આ બે સ્વરોના ઉચ્ચાર ચોક્કસ કરવાની જરૂર છે.

સ્વરોમાં અ, ઋ, અને ऌ એ ત્રણ મૂળ સ્વર છે પ્રથમ વ્યાપાર કંઠ્ય વિધાને કરીને 'અ' કાર પ્રકટ્યો. બીજો વ્યપાર સ્થાનાંતર વિધાન, તેણે કરીને 'ઇ'કાર અને 'ઉ' કાર મનોગોચર થયા, ત્રીજો વ્યાપાર વિલંબન વિધાન, જેથી હ્રસ્વસ્વરના દીર્ઘસ્વર આ, ઇ અને ઊ નીપજે છે. ચોથો વ્યાપાર ગુણ વૃદ્ધિ વિધાન જેનું કાર્યપરિણામ એ, ઐ, ઓ અને ઔ છે. પાચમો વ્યાપાર વિવૃત્તિ વિધના, એને લીધે ઍ અને ઑ ઊદ્દભવે છે. આ રીતે 'અ' કારનો ઇ, ઉ, સાથે, તેમનો પાછો આ, ઈ, ઊ સાથે, વળી તેમનો પાછો એ, ઐ, ઓ, ઔ, સાથે અને વળી એમાંના સવૃત્ત એ, ઓ, નો વિવૃત્ત ઍ, ઑ સાથે અવિછિન્ન સંબંધ ધ્યાનમાં ઊતરે છે. જેમ 'અ' કારના વ્યાપાર થાય છે, તેમજ ઋ પણ મૂળ સ્વર હોવાથી તેના પણ થાય છે અને તેથીજ ઋ સ્વરનો ઉચ્ચાર હિંદના જુદા જુદા ભાગમા જુદો જુદો થાય છે. આપણા જુના શાસ્ત્રી પુરાણીઓ 'રૂં' જેવો અને આધુનિક કેળવણી પામેલા સાક્ષરો 'રુ' જેવો કરે છે વળી દક્ષિણ અને બંગાળા તરફ રિ જેવો કરે છે, ત્યારે હવે ખરો ઉચ્ચાર કયો ? 'અ' ના વ્યાપારોની પેઠે ઋના વ્યાપારો પણ થઇ શકે છે જેમ ર્હ, ર્હા, ર્હિ, ર્હી, ર્હુ, ર્હૂ, ર્હે, ર્હૈ, ર્હો, ર્હૌ, ર્હૅ અને ર્હૉ, માટે આ બધા ઋના ઉચ્ચારો ખરા, સમજવા, કેમકે સ્વરશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે તે સિદ્ધ થઇ શકે છે

સ્વર=(સ. સ્વૃ=અવાજ કરવો). જેના ઉચ્ચારને લંબાવતા એક સરખો ઉચ્ચાર થયા કરે છે અને જેનો ઉચ્ચાર આપોઆપ અથવા બીજા કોઇની મદદ વગર થઇ શકે છે. જેનો ઉચ્ચાર કરતાં આ બે લક્ષણોનું પાલન જોવામા આવે તો તે સ્વર ગણાય 'અ' નો ઉચ્ચાર જેમ કંઠમાથી નીકળે છે, તેમ ઋ અને ऌ નો ઉચ્ચાર અનુક્રમે મૂર્ધા અને દત સ્થાનોમાથી નીકળવો જોઇએ. માટે ઋનો ઉચ્ચાર, ર્હ્ર્ર્ર્ર્ર્......થવો જોઇએ. જેમ આપણે કોઇને ખીજવીએ અને મોઢામાં જીભ અધર રાખી થરથરાટી બોલાવીએ તેવો થવો જોઇએ., આમ કરવાથી સ્વરની વ્યાખ્યાના બંને લક્ષણો તેમા આવી જશે આ મૂળ ઉચ્ચાર પરથી તેના બીજા વ્યાપારો સહેલથી થઇ શકે છે.

૨. નામના પ્રકાર કેવી રીતે પાડવા ?

૧ હોપ સાહેબ ૧ લો અને ૨ જો એવા બે પ્રકાર નામના રૂપાન્તર પરથી પાડે છે.

૨ અમીધર—૧ વિશેષ નામ, ૨ સામાન્ય નામ, ૩ પદાર્થવાચક નામ અને ૪ ભાવવાચક નામ (ભાવવાચક નામમા ગુણવાચક અને ક્રિયાવાચકનો સમાસ થાય છે).

૩ વૈષ્ણવ—૧ વિશેષ નામ, ૨ સામાન્ય નામ અને ૩ ભાવવાચક નામ.

૪ મહીપતરામ—૧ વિશેષ નામ, ૨ સામાન્ય નામ

૫ બીજા વૈયાકરણો—૧ વિશેષ નામ. ૨. સામાન્ય નામ. ૩. ક્રિયાવાચક નામ. ૪ મહવાચક નામ ૫. પ્રાણીવાચક નામ ૬ પદાર્થવાચક નામ. ૭ ભાવ-

વાચક નામ. ૮. વિકારી નામ. ૯. અવિકારી નામ. ૧૦. ઇંદ્રિય વિષયક નામ. ૧૧. મનસ્ય વિષયક નામ.

સાધારણ રીતે ૩ પ્રકાર માન્ય છે. ૧. વિશેષ નામ ૨. સામાન્ય નામ. ૩. ભાવવાચક નામ. આમાં પણ ભાવવાચક નામ ગુંચવાડો કરે છે. સાધારણ રીતે ભાવવાચક નામ ગુણ, લાગણી, સ્થિતિ કે ક્રિયા બતાવે છે, તેનું બહુવચન થઇ શકતું નથી, અને જેને તા, ત્વ, તિ, ય, આઇ, આશ, ક, ઇ, ગીરી, ણી, મણ, મણી, વણ, પણ, પણું, અણ, આણ, આણી, અણું, આણું એવા પ્રત્યયો લાગેલા હોય છે તે. આટલું સ્ફુટ કર્યા છતાં ભાવવાચક નામ પારખવું મુશ્કેલ થઇ પડે છે અને એક વ્યાકરણ શાસ્ત્ર રચનાર મારા વિદ્વાન મિત્રને મેં જ્યારે ભાવ વાચક નામ પારખવાને માટે તેમની આગળ ઘણાં નામ મૂક્યાં ત્યારે તેઓ પણ ઢચુપચુ થઇ ગયા હતા, તો નિશાળોમાં શીખતાં નાનાં બાળકો તો શી રીતે પારખી શકે, માટે નિશાળોમાં ચાલતાં વ્યાકરણોમાં મહીપતરામ વ્યાકરણ અનુસારે માત્ર નામના બેજ પ્રકાર રાખવા જોઇએ. ૧. વિશેષ નામ, ૨. સામાન્ય નામ. વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓ વ્યાકરણનો વિષય ચર્ચવામાં ભાવવાચક, ક્રિયા વાચક, પદાર્થ વાચક ઇત્યાદિ નામના પ્રકાર ભલે વાપરવા, પણ નિશાળોમાં શીખવવાને માટે તો બે પ્રકાર બસ છે, જેથી પદચ્છેદનું કાર્ય સમર્થિત થશે.

૩. ગુજરાતી ભાષામાં કયા શબ્દો સર્વનામ તરીકે ગણવા અને કયા ન ગણવા ?

હું, તું, તે, આપણે, આપ, આ, એ, જે, કોણ, શું (પ્રશ્ન વાચક), કોઇ, કોઇએક, કંઇ, કાંઇક, અમુક, હરકોઇ, હરકાંઇ અને પોતે આ ૧૯ શબ્દોનેજ માત્ર સર્વનામમાં ગણવા. બીજા શબ્દો જેવા કે કેટલો, કેટલા, ઘણા, થોડા, આટલું, બધું, એટલો, સર્વ, સઘળું, થોડું, ઘણા, આવો, જેવો, કેવો, તેવો, તેટલો, જેવું, જેટલું, તેવું, તેટલું, તેવડું, આવા શબ્દો કે જેને જાતિવાચક પ્રત્યયો લાગી શકે છે, તે સર્વનામમાં ન ગણવા જોઇએ! અંગ્રેજીમાં Such આવો, One=તે, Much=ઘણું, Many=ઘણા, Little=થોડું, Few=થોડા, Some=કેટલાક, Several=કેટલાક, All=સઘળા, આવા શબ્દો સર્વનામમાં ગણ્યા છે, તે ઉપરથી એવા શબ્દોને ગુજરાતી વૈયાકરણો પણ શું વ્યાકરણમાં તેમને સર્વનામ ગણવા લાગ્યા છે, પણ એ ભૂલ છે. વ્યાકરણનું બંધારણ પોતાની ભાષાને અનુસરીને થવું જોઇએ. અંગ્રેજી ભાષામાં શબ્દોને જાતિ વાચક પ્રત્યયો ન લાગવાથી એવા શબ્દો સર્વનામમાં ગણવામાં આવે એ ચાલે, પણ ગુજરાતી જેવી ભાષા કે જેમાં એવા શબ્દોને જાતિ વાચક પ્રત્યયો લાગી શકે છે તેમાં ન ચાલે. જો એવી રીતે ચલવીએ તો બધાં વિશેષણો સર્વનામ થઇ જાય, માટે કયા શબ્દો સર્વનામમાં ગણવા તે નિશ્ચિત કરી લેવા જોઇએ. જેથી બાકીના સર્વ શબ્દો વિશેષણમાંજ ગણી લેવાય. જે શબ્દ નામને બદલે આવે તે સર્વનામ, આવી વ્યાખ્યા સાધારણ રીતે સર્વનામની આપવામાં આવે છે, પણ સઘળાં વિશેષણો પણ વિશેષ્યની હાજરી વગર નામને બદલે આવી શકે છે. જેમ- તમે મોટી લો અને મને નાની આપો. અહીં મોટી અને નાની એ બંને વિશેષણો 'ચોપડી' કે એવા કોઇ નામને બદલે આવ્યાં છે. "તમે એક લો અને, મને ત્રણ આપો," અહીં એક અને ત્રણ એ પણ નામને બદલે આવ્યાં છે, પણ તે જેમ સર્વનામ થતા નથી, કેમકે ગમે તે વિશેષણો સર્વનામ થઇ -

શકે નહિ, પણ ભાષામાં જે શબ્દો સર્વનામ તરીકે અગાઉથી નિર્ણિત કરી રાખ્યા હોય, તેજ શબ્દો સર્વનામમાં ગણાય છે. સર્વનામ નામને બદલે આવે, તેને ત્રણે જાતિ વાચક પ્રત્યયો લાગી શકે નહિ અને જે નિર્ણિત કર્યા હોય તેમાંથીજ જોઇએ. સસ્કૃત ભાષામાં પણ સર્વનામો ઠરાવી લીધાં છે, તે અર્થ ઉપરથી નહિ, પણ તેના રૂપાખ્યાન ઉપરથી નિર્ણિત કર્યા છે. સંસ્કૃતનાં સર્વનામોની જે નામાવલી આપી છે તેમાં 'સર્વ' એ શબ્દ પહેલો આવવાથી તેને સર્વનામ કહે છે. નામને બદલે જે શબ્દ આવે તે સર્વનામ એવીજ વ્યાખ્યા સંસ્કૃતમાં નથી. કેટલાક તો 'અજ્ઞાનતાથી જે શબ્દ સર્વનામને બદલે આવી શકે છે તે સર્વનામ' એવી વ્યાખ્યા પણ આપે છે. સસ્કૃતમાં તો सर्वादीनि सर्वनामानि=સર્વ ઇત્યાદિ શબ્દો જે નામાવલીમાં આવે છે તે સર્વનામ છે. વળી सर्वादीनि शब्द स्वरूपाणि सर्वनाम सज्ञानि स्यु=સર્વ ઇત્યાદિ શબ્દનાં રૂપ જો હોય તો તે સર્વનામ કહેવાય. સર્વનામની નામાવલી સંસ્કૃતમાં આ પ્રમાણે છેઃ—सर्व, विश्व (આખુ), उभ, उभय, दतर (પ્રત્યય स्तर), दतम (પ્રત્યય कतर), અન્ય, अन्यतर, इतर, त्वत् त्व, नेम (અર્ધ), सम, सिम, पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर, (નીચે) स्व (જો એનો અર્થ નાતીલો કે ધન હોય તો), अंतर, (બહારનો— પહેરવાનો અર્થ હોય તો) त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम, अदस्, एक (કેટલાક) द्वि, युष्मद, अस्मद, भवतु, (આપના સંબંધમાં भवत् રૂપ થાય છે) અને किम् આટલાજ શબ્દો સર્વનામમા ગણ્યા છે. બાકીના બધા શબ્દો વિશેષણ તરીકે ગણાય છે. સર્વનામ વિષે દેવ ભાષામાં આવી સંકલના હોવાથી તેવીજ સંકલના, એટલે નિર્ણિત શબ્દો સર્વનામ તરીકે ચૂટી કાઢવા, એવી કંઈ ગોઠવણ થાય તો સર્વ ગુંચવાડો મટે, માટે આ ૩ જી કલમની શરૂઆતમા મેં જે સર્વનામની નામાવળી આપી છે, તેનું દૃઢીકરણ આવશ્યક છે.

૪. પોતે, પડે, જાતે, મેળે, આ ચારે શબ્દોને બધા વૈયાકરણો સ્વવાચક સર્વનામ ગણે છે. વૈષ્ણવકૃત વ્યાકરણમાં 'પોતે' ને સ્વવાચક સર્વનામ ગણીને બાકીના ૩ શબ્દો વિષે કશો ઇશારો નથી. મારા મત પ્રમાણે 'પોતે' એ સ્વવાચક સર્વનામ અને બાકીના ત્રણ શબ્દોમાથી 'પંડે' અને 'જાતે' એ નામ અને 'મેળે' એ શબ્દયોગી અવ્યય અથવા ક્રિયા વિશેષણ અવ્યય. સર્વનામનું એક વિશેષ લક્ષણ એ છે કે તેના સાતે વિભકિતનાં રૂપ થવાં જોઇએ. 'પોતે' એનાં રૂપ સર્વનામ તરીકે થઇ શકે છે, માટે તે સર્વનામ છે; પણ પંડે અને જાતે એનાં રૂપ સર્વનામ તરીકે થતાં નથી, પણ નામ તરીકે થઇ શકે છે, જેમ—મારા પંડમા શું એ થાય છે, મારા પંડનો મને ભરોસો નથી. હું પડે આવીશ, મારા પંડને માટે કરવુ છે; આમાં પડમાં, પંડનો અને પંડને માટે, એમા તેને નામ ગણીએ છીએ તો ત્રીજી વિભકિતમા આવે ત્યારે સર્વનામ શા માટે ગણીએ! એવીજ રીતે જાતે. 'મેળે' આ શબ્દને એ પ્રત્યય સિવાય બીજા વિભકિતના પ્રત્યય લાગી શકતા નથી, વળી એ પ્રત્યય પણ ખરૂં પૂછો તો તેને લાગ્યો નથી, કેમકે 'મેળ' શબ્દ મૂળે નથી, 'મેળે' એજ એકારાંત મૂળ શબ્દ છે, વળી તે અવિકારી છે, માટે તે અવ્યયમા ગણવો જોઇએ. હું મારી મેળે આવીશ, હું મેળે આવીશ, આમાં પહેલા વાક્યમાં મેળે=શબ્દયોગી અવ્યય અને બીજા વાક્યમાં 'મેળે'=ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. વ્યાકરણમાં શબ્દના વર્ગ ઓળખવામા માત્ર તેના અર્થ ઉપર આધાર ન રાખવો પણ તેના રૂપ તથા અર્થ એ બને ઉપર નિર્ધાર પહોંચાડવો જોઇએ.

૫. વૈ૦ વ્યાક. પૃ. ૪૧. પૃથ્વી ગોળ છે. ગોળ=વિધિવાચક વિશેષણ, પણ એનુ વિશેષ્ય 'પૃથ્વી' કે 'છે' તે કહ્યુ નથી. પૃથક્કૃતિ કરવામા 'ગોળ છે' એ વિધેય પક્ષમા જાય છે, તેથી 'ગોળ' નું વિશેષ્ય 'છે' કોઇ કહેવા ધારે, પણ તે ખોટુ સમજવુ, કેમકે પૃથક્કૃતિ અને પદચ્છેદ કરવામાં ફેર હોય છે. માટે ગોળ એ ગુણવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય પૃથ્વી વિશેષણના એજ પ્રકાર બસ છે. ૧ ગુણવાચક ૨ સંખ્યાવાચક વિધિવાચક વિશેષણ એ ત્રીજો પ્રકાર વધારવાની જરૂર નથી. એમ કરવાથી પદચ્છેદ કરવામા કશુ નવુ અજવાળુ પડતુ નથી અને ગુંચવાડો વધે છે.

૬. વૈ. વ્યા પૃ. ૧–૨ વ્યાકરણ પૃથક્કરણ પદ્ધતિએ કે સયોગીકરણ પદ્ધતિએ શીખવવુ ?

વૈષ્ણવ કૃત વ્યાકરણ પૃથક્કરણ પદ્ધતિએ રચાયુ છે, તે પહેલાના બધા વ્યાકરણો સયોગી કરણની પદ્ધતિએ રચાએલા હતા બીજી પદ્ધતિ વધારે મહેલી અને કાર્ય સાધક જણાય છે. શિક્ષણશાસ્ત્રનો એક નિયમ એવો છે કે પદાર્થ કે દાખલા વગર કોઇ પણ વિષય શીખવવો નહિ માટે જો ઉદાહરણ લઇને બીજી રીતે વ્યાકરણ શીખવીએ તો અર્થ સરે છે. પહેલી રીતને વળગી રહેવાથી શિક્ષણ અતિ કિલષ્ટ થાય છે કોઇ કોઇ વાર માત્ર પદ્ધતિનેજ વળગી રહેવાથી બાળકોને ખોટુ શીખવવુ પડે છે જેમ વૈષ્ણવ વ્યા. પૃ ૨. "જેને માટે કઇક કહેવામાં આવે છે, તેનુ કઇક નામ પાડેલુ હોય છે." નામ પાડવાથી પ્રાણી, પદાર્થ, ગુણ વગેરે ઓળખાય છે પછી વળી નામની વ્યાખ્યા એજ વ્યાકરણમા "નામ એટલે જે શબ્દ વડે પ્રાણી, પદાર્થ, ગુણ વગેરે ઓળખાય છે, તે' એમ આપી છે. પહેલી વ્યાખ્યા સાથે બીજી વ્યાખ્યાનો કશો સબધ દેખાતો નથી આ પ્રમાણે પૃથક્કરણ પદ્ધતિને વળગી રહેવાથી શિક્ષણમાં 'ઝકર કાઢતા પેસે ઊંટ'ના જેવુ થાય છે, માટે વ્યાકરણ શીખવવામા સયોગીકરણ પદ્ધતિ ઇષ્ટ છે

૭ વૈ. વ્યા પૃ ૧૫ 'છોકરો' અને 'તુગડુ' એ મૂળ રૂપોને પ્રત્યય લાગવાથી તેમા બહુપણાનો અર્થ આવ્યો છે" 'પ્રત્યય' આ શબ્દ અહીં ઘટે છે કે 'ઓ' 'નો' 'આ' અને 'ડુ'. નો 'આ' કરવાથી બહુપણાનો અર્થ આવ્યો છે, એ ઘટે છે ? બીજી રીતે યોગ્ય ગણાય

૮. વૈ વ્યા પૃ ૨૦ 'ઇંડુ' નુ બહુવચન 'ઇડાઓ' ઉકારાન્ત નાન્યતર જાતિ નામનું બહુવચનનું આ રૂપ ઇષ્ટ નથી, માટે 'ઇડુ' એનુ બહુવચન 'ઇડા' એ એકજ રૂપ કાયમ રાખવુ જોઇએ 'સુરતી બેિ માત્ર આ રૂપ વાપરે છે, પણ તે ખોટુ રૂપ છે. જેમ ઇડાઓ, ગાડાઓ, તેમજ ક્રિયાપદમા ગયાઓ, લીધીઓ, આવીઓ ઇત્યાદિ માટે 'ઇડાઓ' એ રૂપ પ્રાતિક હોવાથી તે માન્ય કરવુ ન જોઇએ.

૯ વૈ. વ્યા. પૃ ૧૭ વિભકિત એટલે એક શબ્દનો બીજા સાથે સબધ દેખાડનારા પ્રત્યય કે તે સાથેના શબ્દોના રૂપ" વિભકિતની આ વ્યાખ્યા ખોટી છે તેને બદલે 'વાકયમાના શબ્દોનો ક્રિયાપદ સાથેનો જે સબધ તે સબધને વિભકિત કહે છે આ વ્યાખ્યા માન્ય થવી જોઇએ

૧૦. વૈ. વ્યા, પૃ. ૧૮. " પ્રથમા વિભક્તિ કર્તા હોય છે, પણ કર્તા એ વિભક્તિનો અર્થ ન હોવાથી એ કર્તાર્થે પ્રથમા કહેવાતી નથી." ફૂટ નોટ–'છોકરા' અને 'પવનની' નિર્દેશવાચક પ્રથમા વિભક્તિ કહેવાય છે. નિર્દેશ એટલે શબ્દ કહેવો તે, પહેલી વિભક્તિનો અર્થ માત્ર 'નિર્દેશ' છે."

આજ સુધી જેને કર્તાર્થે પહેલી કહેતા તેને વૈ. વ્યા. માં નિર્દેશાર્થે પહેલી ઠરાવી છે. સંસ્કૃતમાં નિર્દેશાર્થે હોવાથી તે શબ્દ વાપર્યો છે, પણ મારા મત પ્રમાણે કર્તાર્થે પહેલી કહેવી એજ ઠીક છે. કેમકે એજ પુસ્તકમાં કર્મને કર્માર્થે બીજી કબુલ રાખી છે, તો કર્તાને કર્તાર્થે પહેલી કહેવામાં શો બાધ છે. વ્યાકરણમાં કર્તા એટલે 'ક્રિયાનો કરનાર' એ વ્યાખ્યા વૈયાકરણો ઘણી વાર આપે છે, પણ તે ભૂલ છે. કર્તા એ ક્રિયાનો કરનાર ન હોય તો પણ તે કદાચ કર્તાજ કહેવાય છે. એજ પુસ્તકમાં 'છોકરીએ રૂમાલ ગૂંથ્યો' એમાં 'છોકરીએ' એ કર્તાર્થે ત્રીજી માન્ય રાખી જણાય છે, તો કર્તાર્થે પહેલી શા માટે માન્ય ન રાખવી જોઇએ ! સંસ્કૃતમાં 'ઉક્તાર્થે પ્રથમા' 'લિંગાર્થે પ્રથમા' 'નિર્દેશાર્થે પ્રથમા' એમ કહેવાય છે, તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં આપણે એવુંજ ઠરાવવું એ વાજબી દીસતું નથી.

૧૧. વૈ. વ્યા, પૃ. ૧૯. ' શિષ્યે ગુરૂને દક્ષિણા આપી.' ગુરૂ શબ્દની ચોથી વિભક્તિ છે; 'ને' એ ચોથી વિભક્તિનો પ્રત્યય છે. આ વિભક્તિનો મુખ્ય અર્થ સંપ્રદાન (આપવું) છે." આમાં દક્ષિણા એ ઉપસ્થ કર્મ અને ગુરૂને એ અનુપસ્થ કર્મ છે. ઉપસ્થ કર્મની બીજી વિભક્તિ ગણીએ છીએ તો અનુપસ્થ કર્મની પણ બીજી વિભક્તિ ગણવી જોઇએ. સંસ્કૃતમાં સંપ્રદાનના અર્થમાં અનુપસ્થ કર્મ તરીકે જે નામ હોય તેને હમેશાં ચોથીજ વિભક્તિ લાગે છે, પણ ગુજરાતી ભાષાને વિષે એ બંધ બેસતું નથી. હું શંકરલાલને દાખલા ગણાવીશ. 'શંકરલાલને' અનુપસ્થ કર્મ હોવાથી તેની બીજી વિભક્તિ કહેવી, સંપ્રદાનાર્થે ચોથી નહિ. માટે હમેશાં ઉપસ્થ કે અનુપસ્થ કર્મ તરીકે જે નામ હોય તેને બીજીજ કહેવી અને જે નામને ' ને માટે, લીધે, સારૂ, વાસ્તે, કાજે ' એવા શબ્દયોગી અવ્યય લાગેલા હોય અથવા તો અધ્યાહાર હોય, તેમને તદર્થે ચતુર્થી કહેવી, એ યોગ્ય જણાય છે. માટે ગુજરાતીમાં ચતુર્થીનો મુખ્ય અર્થ તદર્થ ગણવો. ગૌણ અર્થ સંપ્રદાન પણ ગણવો, પણ જ્યારે કોઇ નામ અનુપસ્થ કર્મ તરીકે વપરાયું હોય, ત્યારે તો સંપ્રદાન છતાં પણ તેની વિભક્તિ બીજી ગણવી.

૧૨. વૈ. વ્યા. પૃ. ૧૭ થી ૨૦ અને પૃ. ૫૨ થી ૫૭. વિભક્તિઓ પ્રત્યય ઉપરથી ઠરાવવી કે અર્થ ઉપરથી ?

મારા મત પ્રમાણે તો પ્રત્યય જોઇનેજ વિભક્તિ કહી દેવી, પછી તેનો અર્થ કહેવામાં વિચાર કરવો કે તે કયા અર્થે છે. સઘળા વૈયાકરણો બહારથી તો એમજ કહેછે કે પ્રત્યય જોઇને વિભક્તિ કહેવી એ તો મૂર્ખતા છે, પણ તેમનું વર્તન કદી પણ તે પ્રમાણે હોતું નથી. " હું બપોરનો ભુખ્યો છું " આમાં બપોર શબ્દને છઠ્ઠીનો 'નો' પ્રત્યય લાગવાથી સૌ તેને છઠ્ઠી વિભક્તિમાં ગણે છે. મર્યાદા–અવધિનો અર્થ હોવા છતાં (બપોરનો=બપોરથી) કોઇ તેને

પાંચમી વિભક્તિમા ગણ્યું નથી ગુર્જર વિદ્વાનો એમજ કહે છે કે સંસ્કૃતમા તો અર્થ જોઇ. નેજ વિભક્તિના પ્રત્યય લગાડવામા આવે છે, તો ગુજરાતીમાં પણ તેમજ થવું જોઇયે. મારા મત પ્રમાણે તો આપણા ગુર્જર વિદ્વાન ભાઇઓ ભૂલ કરે છે. સંસ્કૃતમાં તો વિભક્તિના પ્રત્યય જોઇનેજ વિભક્તિ કહેવામાં આવે છે, અર્થ જોઇને વિભક્તિ કહેવામા આવતીજ નથી, માટે ગુજરાતીમાં પણ વિભક્તિના પ્રત્યય જોઇનેજ વિભક્તિ કહેવી, અર્થ જોઇને વિભક્તિ કહેવી નહિ, નીચેના દાખલામાં સંસ્કૃતમાં જે આપણે વિભક્તિ કહીએ છીએ તે અર્થ ઉપરથી નહિ, પણ પ્રત્યય ઉપરથીજ કહીએ છીએ, જેમ,

१ नमो भगवते वासुदेवाय=વાસુદેવ ભગવાનને નમસ્કાર
२ नारदो ग्रामम् गच्छति અથવા नारदो ग्रामाय गच्छति=નારદ ગામ જાય છે. ગામ શબ્દને પહેલા વાક્યમા બીજી અને બીજા વાક્યમાં ચોથી વિભક્તિ કહેવી પડે છે, માટે દેખીતુ છે કે વિભક્તિના પ્રત્યય જોઇનેજ વિભક્તિ કહેવી.
३ विद्युतासह मेघो वियति वर्त्तते=આકાશમા વીજળી સહિત વરસાદ આવે છે.
४ दिनेषु गच्छत्सु नारायण पंडितोऽभवत=દિવસો જતાં જતાં નારાયણ પંડિત થયો.
५ अश्वम आरोढु मतिर्जाता=ઘોડા ઉપર ચઢવાની મરજી થઇ. अश्वम અધિકરણાર્થે સાતમી છતાં બીજી વિભક્તિ છે.
६ गां दोग्धि पय=તે ગાયનું દૂધ દોહે છે. गा છઠ્ઠી છતાં બીજી.
७ बलिम् याचते वसुधाम्=તે બલિરાજા પાસેથી પૃથ્વી યાચે છે. बलिम् પાંચમી છતાં બીજી.
८ अविनीतम् विनयम् याचते=તે વિનય વિનના પાસેથી વિનય યાચે છે अविनीतम् પાંચમી છતા બીજી
९ कुरून् स्वपिति=તે કુરૂદેશમાં સૂએ છે. कुरून् સાતમી છતા બીજી વિભક્તિ
१० हरि. अधिशेते वैकुण्ठम्=હરિ વૈકુંઠમા રહે છે વૈકુણ્ઠમ સપ્તમી છતાં દ્વિતીયા,
११ उभयतः कृष्णम गोपा=ગોવાળીઆઓ કૃષ્ણની બંને બાજુએ છે
१२ आधोधो लोकम्=લોકોની નીચે નીચે
१३ निकषा लंकाम्=લંકાની નજીક
१४ दूरम् ग्रामस्य અથવા दूरम ग्रामात्=ગામથી દૂર. ૧લામા ષષ્ઠી અને બીજામા પંચમી
१५ केशेषु चमरीम् हन्ति=કેશોને માટે ચમરીને મારે છે. ચતુર્થી છતાં સાતમી.
१६ गोषु दुह्यमाना सुगतः=તે ગાયો દોહવાની હતી ત્યારે ગયો.

આપણા ગુજરાતી અગ્રેજી ભણેલા સાક્ષરો 'વિભક્તિઓ અર્થ ઉપરથી કહેવી જોઇએ એમ વિચારા ગુજરાતી સ્કૂલ માસ્તરોને કહીને તરછોડી કાઢે છે, માટે આટલુ લખાણ કરવાની જરૂર પડી છે. પોતાનીજ ભૂલ પગતળે છે, તેને બદલે તે ભૂલને સત્ય માની બીજાની ભૂલ ગણવામા આવે છે.

૧૩. વૈ. વ્યા. પૃ. ૨૦ 'તેમનાથી' એની વિભક્તિ એકના પાંચમી કે છઠ્ઠી સાથે પાંચમી?

'તે' એ ત્રીજા પુરુષ સર્વનામનું બહુવચન રૂપ બે રીતે થાય છે. જેમ તે એની પાંચમી બહુવચન તેઓથી અથવા તેમનાથી, સાતમી તેઓમાં અથવા તેમનામાં. મારા મત પ્રમાણે 'તેમનાથી' છઠ્ઠી સાથે પાંચમી નહિ, પણ માત્ર પાંચમી વિભક્તિ કહેવી; કેમકે સંસ્કૃતમાં તદ્=તે, પેલો, તેના નાન્યતર જાતિ પ્રથમા અને દ્વિતીયાના બહુવચનમાં તાંનિ એવું રૂપ થાય છે. આ ન ની છાયા ગુજરાતીમાં બધી વિભક્તિઓના પ્રત્યય લગાડતાં રહી ગઇ છે, માટે ગુજરાતીમાં જે 'ના' પ્રત્યય જોવામાં આવે છે, તે છઠ્ઠીનો પ્રત્યય ન ગણવો.

૧૪. જો વિભક્તિઓ પ્રત્યય ઉપરથીજ ઠરાવવામાં આવે તો દરેક વિભક્તિના પ્રત્યય તથા તેના અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

વિભક્તિ.	પ્રત્યય.	અર્થ.
૧. પહેલી	નથી	૧. કર્તાર્થે—છોકરો રડે છે.
		૨. સ્થળાર્થે—હું સુરત ગયો.
		૩. પરિમાણાર્થે-મેં એક લોટો પાણી પીધું.
		૪. સંબોધનાર્થે—ગોર મહારાજ, કાલે પધારજો.
		૫ કાળાર્થે—હું રોજ ચાર કલાક નિશાળે ભણું છું
૨. બીજી	નથી અથવા 'ને.'	૧. કર્માર્થે - શેઠ વાણોતરને બોલાવે છે. તમે ખુરશી લાવો.
		૨. સંબંધાર્થે—રાજાને બે કુંવર છે. (રાજાને કુંવરે હઠ છોડયો અહીં 'રાજાને' એ છઠ્ઠી છે.)
		૩ કર્તાર્થે—મગનલાલને જવું છે.
		૪. સંપ્રદાનાર્થે—તેણે ભિખારીને એક આનો આપ્યો. (અનુપસ્થ કર્મ હોવાથી તેની વિભક્તિ બીજી ગણી)
૩. ત્રીજી	એ	૧. કર્તાર્થે—છોકરીએ રૂમાલ ગૂંથ્યો
		૨. કરણાર્થે—સોની હથોડીએ સોનું ટીપે છે.
		૩. કરણાર્થે—ગરમીએ મારું માથું દુઃખે છે.
		૪. પરિમાણાર્થે—સાકર આઠ રૂપીએ મણ થશે

૫. વિકારાર્થ—તે કાને બહેરો છે,
બ્રી રંગે કાળી છે.
૬. સાહિત્ય—તે રાજા ઘસે ઘોડે આવ્યો.

૪. ચોથી..............ને............તદર્થ. (ને માટે, કાજે લીધે, વાસ્તે, સારૂ)

નામને 'નો' એકચો લાગે તો બીજી અને ને,માટે, સારૂ કાજે, લીધે, વાસ્તે એવી રીતે લાગે અથવા અધ્યાહાર હોય તોજ ચોથી કહેવી.

૧. તદર્થ—મણાને માટે એક પાટી લીધી, ગંગારામને માટે મેં એક રૂપિઓ આપવા ધાર્યો છે.
ગરમીને લીધે મારૂં માથું દુઃખે છે.

૫. પાંચમી............થી............૧. અપાદાન—તે સુરતથી નીકળ્યો.
૨. સ્થળાંતર—સુરતથી મુંબઇ ૨૦૦ માઇલ છે.
૩. ન્યૂનાધિક્તા—સુરતથી મુંબઇ મોટું છે.
૪. કાળાંતર—તે બે દિવસથી આવ્યો છે.
૫. કરણ—તેણે છરીથી પેન્સિલ કાપી.
૬. કારણ—ગરમીથી માથું દુઃખે છે.
૭. સાહિત્ય—તમે પુરા પોશાકથી આવજો.

,ને...

૬. છઠ્ઠી. નો, ના, ની, નું, નાં......૧ સાધારણ સંબંધ—રાજાનો મહેલ, સવારનો ભૂખ્યો, રાતનો જાગે છે, હાથનો તે ચોકખો છે, તે વખાનો માર્યો ભટકતો હતો, એકનો એકજ દીકરો, હાથનો હાથ રહ્યો અને પૈસાના પૈસા મળ્યા.

૭. સાતમી.....માં, એ..........૧. અધિકરણ—ઘરમાં બેઠો છું, છાપરે ચઢીને બેઠો.
૨. કાળ—એક દહાડામાં એક ચોપડી લખી.
ગયે વર્ષે દુકાળ હતો.
૩. તુલના—બાળપણમાં આ બરફી ચડે છે. આ કામમાં તમે નબળા છે.

૧૫. વે. વ્યા. પૃ. ૨૩, ૩૨. ક્રિયાપદના પ્રકાર સકર્મક અને અકર્મક એવા બે પાડવામાં આવે છે, તેને બદલે ત્રણ પ્રકાર પાડવા જોઇએ.

૧. સકર્મક, ૨. અકર્મક, ૩. અકર્તૃક અથવા ભાવકર્તૃક

આ ત્રણ પ્રકાર સ્વાભાવિક છે અને જો એ પ્રકાર પાડીએ છીએ, તો કૃત્રિમપણું જણાઇ આવે છે. જે ક્રિયાપદને કર્તા અને કર્મ બને હોય તે સકર્મક, જેને માત્ર કર્તાજ હોય તે અકર્મક અને જેને કર્તા કે કર્મ એ બંને ન હોય તે અકર્તૃક કે ભાવ કર્તૃક ક્રિયાપદ. ગુજરાતીમા કર્તા વગર વાક્ય ન બની શકે એમ જે સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે તે તદ્દન ખોટું છે સત્ય તો એ છે કે ગુજરાતીમા કર્તા વગર વક્ય બની શકે છે. અને અંગ્રેજીમા કર્તા વગર વાક્ય બની શકતું નથી. જેમ, આજ તો મારા પેટમાં દુખે છે, કર્તા નથી. અંગ્રેજી To-day it pains in my stomach કર્તા it છે. જે ભાષાનુ જેવુ સ્વાભાવિક વલણ તે ભાષામા તેને અનુસરીને વ્યાકરણ રચાવું જોઇએ બીજી ભાષાનું અનુકરણ કરવાની કશી જરૂર નથી, માટે ગુજરાતીમા ક્રિયાપદના બેને બદલે ત્રણ પ્રકાર જોઇએ.

૧૬. વૈ વ્યા. પૃ ૩૧. વૈષ્ણવ વ્યાકરણમા પ્રેરક અને મૂળ એવા બે ધાતુ માનીને ક્રિયાપદના જે ચાર ભેદ ૧. મૂળ ભેદ; ૨. કર્મક ભેદ, ૩ પ્રેરક ભેદ અને ૪ સલભેદ, એ કહાડી નાખ્યા છે. આ એક મોટી ભૂલ થઇ છે, માટે તે પાછા ચાલુ કરવા જોઇએ બીજા વૈયાકરણોએ તે માન્યા છે મૂળ ધાતુ પરથી બીજા નવુ ધાતુ ગુજરાતી ભાષામા સાધિત થઇ શકે છે, તો તે શા માટે રદ કરવા ભેદ=તફાવત, ફેરફાર માટે ધાતુના આ ફેરફારને ભેદ કહે છે આ ભેદને લીધે ભાષાની એક ખુબી સચવાય છે, તે એ કે અકર્મક ધાતુને કર્મક અને પ્રેરક ભેદ સકર્મકમા લાવી મૂકે છે અને સલભેદ એ સકર્મક ધાતુને અકર્મક બનાવે છે અને અકર્મક ધાતુ હોય તો તેને ભાવકર્તૃક બનાવી દે છે ભાષાની આ ખુબીનું પાલન થવા માટે ચારે ભેદ અવશ્ય રાખવા જોઇએ, જુઓ ટેલર વ્યા પૃ. ૮૩ ભેદ વિષે.

૧૭ વૈ વ્યા પૃ ૨૪ અને પૃ ૩૩ કર્તા અને ઉદ્દેશ્ય. મારાથી ચોપડી લખાઇ, આ વાક્યમા ચોપડી એ ઉદ્દેશ્ય છે, એ બરાબર, પણ ૧દચ્છેદ કરવામા 'મારાથી' ને કર્તા ગણવામા આવ્યુ છે, એ તદ્દન ખોટુ છે. વ્યાકરણમા ક્રિયાનો કરનાર એજ કર્તા હોય એમ નથી કર્તા એટલે વૈયાકરણીય કરનાર, ક્રિયાનો કરનાર નહિ માટે વ્યાકરણમા કર્તા એટલે ક્રિયાનો કરનાર એ વ્યાખ્યા ખોટી છે; તેમા તો કર્તા (Grammatical Subject) એ વ્યાકરણાનુસારી છે માટે મારાથી ચોપડી લખાઇ એમા 'મારાથી' એ જો કે ક્રિયાનો કરનાર છે, તોપણ તે વૈયાકરણીય કર્તા નથી, પણ 'ચોપડી' એ વૈયાકરણીય કર્તા (Grammatical Subject) છે ક્રિયાનો કરનાર અને વૈયાકરણીય કર્તા એ તદ્દન જુદા શબ્દો છે, એમ માનવુ. મે ચોપડી લખી, એ મૂળ રચના છે અને મારાથી ચોપડી લખાઇ, એ કર્મણિ રચના છે, મૂળ રચનામાં ક્રિયાનો કરનાર તે કર્તા થાય છે, અને કર્મણિ રચનામા ક્રિયાનું કર્મ તે કર્તા થાય છે બીજી ભાષાઓમા એમજ બને છે —

મૂળ રચના	કર્મણિ રચના
नृपो जयति अरीन्	अरयः जीयन्ते नृपेण

રાજા શત્રુઓને જીતે છે.	શત્રુઓ રાજાથી જીતાય છે.
The king conquers the enemies	The enemies are conquered by the king.

મૂળ રચનામાં નૃપ, રાજા અથવા King એ ક્રિયાના કરનાર અને વૈયાકરણીય કર્તા છે; પણ કર્મણિ રચનામાં અરય, શત્રુઓ અથવા Enemies એ જો કે ક્રિયાના કરનાર નથી તો પણ તે વૈયાકરણીય કર્તા છે અને પદચ્છેદ કરતી વખતે તેમનેજ કર્તા કહેવાય; નૃપેણ, રાજાથી અથવા by the King એ કર્તા ન કહેવાય.

૧૬મી કલમમાં કહ્યા પ્રમાણે ક્રિયાપદનું સહભેદનું રૂપ સકર્મક ધાતુને અકર્મક અને અકર્મક ધાતુને ભાવ કર્તૃક બનાવી દે છે. જેમ, મેં કામ કર્યું, અહીં કર્યું સકર્મક; હવે તેને અકર્મક કરવું હોય તો સહભેદમાં મૂકીએ. મારાથી કામ. કરાયું. કર્યું ને બદલે કરાયું સહભેદનું રૂપ આવવાથી 'કરાયુ' એ અકર્મક થઇ ગયું, કેમકે કરાયું=થયું. એવો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. 'થા' ધાતુ અકર્મક છે, માટે કરાયું એ અકર્મક ક્રિયાપદ થયું. મારાથી કામ કરાયું=મારાથી કામ થયું. જો 'મારાથી' ને કર્તા ગણીએ તો મહા અનર્થ થવા સંભવ છે, કેમકે મારાથી એ ક્રિયાનો તો કરનાર છે, પણ વૈયાકરણીય કર્તા નથી. જે વ્યાકરણ શાસ્ત્રીઓ 'મારાથીને કર્તા ગણે છે, તેઓ ભાષાની નૈસર્ગિક શક્તિ અને ખુબી સમજતા નથી. તેમનેજ હું પૂછું છું કે 'મારાથી કામ કરાયુ' એમાં જો મારાથી એ કર્તા તો મારાથી કામ થયું', એમાં કર્તા શું છે? વળી મૂળધાતુ પરથી સહભેદ બનાવવાની બે રીત છે. ૧. ધાતુને મરડવાથી. ૨. 'વામાં આવ્યુ' એવું ધાતુને લગાડવાથી. જેમ મારાથી કામ કરાયું અથવા મારાથી કામ કરવામાંઆવ્યું, એ બને વાક્યનો અર્થ 'મારાથી કામ થયું''ની બરાબર છે, તો દરેકમાં 'મારાથી' ને કર્તા ગણીએ એ કેવું વિપરીત છે' નસીમને માનવાથી આળસ, અવ્યવસ્થા ને કેવળ સ્વાર્થ ઉપર નજર એને (આપણાથી) આધીન થવાય છે; આપણાથી કર્તા ? આ ઘરમાં ભુત છે એમ કહેવાય છે; લોકોથી કર્તા ? દશરથ રાજાનું હૈયુ ભરાઇ આવ્યું હતુ; દશરથ રાજા કર્તા ? કેમકે મૂળ રચનામાં હૈયું ભરનાર દશરથ રાજા છે. તે દિવાન નિમાયો. રાજાથી=કર્તા ? તોપ ફોડવામાં આવી. ગુલંદાજોથી=કર્તા ? હાંકનાર બળદને મારે છે=મૂળ રચના. હાંકનારથી બળદ માર ખાય છે અથવા હાંકનારથી બળદ મરાય છે. હાંકનારથી=કર્તા ? કિનારો દેખાય છે. લોકોથી=કર્તા ? આ પાણી પિવાય નહિ. આપણાથી=કર્તા ? કાતરથી આવું જાડું પતરૂં કેમ કપાય! કાતરથી=કર્તા? હથોડાથી સોનું ટિપાય છે. હથોડાથી=કર્તા? વરસાદ વરસ્યો, બી વવાયાં અને ખેતર ખેડાયાં ખેડુતોથી=કર્તા? માગ વડે ચોપડી વંચાઇ નહિ. મારા વડે=કર્તા? ત્યાં તો ગીત ગવાય છે અને લીલા લહેર વર્તે છે. 'ગવાય' નો કર્તા 'ગૈરાંથી'? જો વૈયાકરણીય કર્તા નહિ માનીએ તો આવો અનર્થ થશે અને વ્યાકરણ અને ભાષાની ખુબી એ બને ભ્રષ્ટ થશે. આપણાથી લોકોથી, દશરથ રાજા ઇ. એ શબ્દો ક્રિયાના કરનારા છે, પણ તે વૈયાકરણીય કર્તા નથી.

૧૮. ગું. વ્યા. પૃ. ૨૫. ક્રિયાપદના મુખ્ય કાળ ત્રણને બદલે છ ગણીને કાળને વિષે નીચે પ્રમાણે શાસ્ત્રીય રચના થવી જોઇએઃ——

મુખ્ય કાળ.

ક્રિયાપદ.	કાળ.	પ્રત્યય.	નિરૂપણ
૧. તે ચોપડી વાંચે	વર્તમાન	એ, ઉ, ઇએ, અ, ઓ.	
૨. તેણે ચોપડી વાંચી	ભૂત	યો, ઇ, યુ, યા, યાં.	
૩. તેં ચોપડી વાંચશે	ભવિષ્ય	શે, ઇશ, ઇશું, શો, જે, જો	
૪ તે ચોપડી વાંચતો	અનિયમિત ભૂત	તો, તી, તું, તા, તા	(પાઠમાળામા ચાલુ ભૂતકાળ
૫ હવે મને ખાત્રી થાય છે કે તેણે માત્ર એકજ રૂપીઓ ચોરેલો	વિશેષ ભૂત	એલો, એલી, એલુ, એલા, એલાં.	
૬. તેણે ચોપડી વાચવી	વિધિ ભવિષ્યકાળ	વો, વી, વું, વા, વા.	(હોપ વ્યાકરણમાં વિધિવર્તમાનકાળ

આ ૭ મુખ્ય કાળમાંથી સયુક્ત ક્રિયાપદમા જ્યારે કોઇ પણ બે કાળ સાથે આવે, ત્ય કાળની સંકલના નીચે પ્રમાણે થવી જોઇએ .—

મિશ્રકાળ (વૈ વ્યા. પૃ ૬૦)

સયુક્ત ક્રિયાપદ.	કાળ	નિરૂપણ.
૧. તે ચોપડી વાંચે છે	દ્વિત્વ વર્તમાન	
૨. તે ચોપડી વાચતો હતો	વર્તમાન ભૂત	સયુક્ત ક્રિયાપદમાં મુખ્ય ક્રિયાપદનો 'તો' પ્રત્યય વર્તમાનકાળને સમજવો.
૩. તે ચોપડી વાચતો હશે	વર્તમાન ભવિષ્ય.	,,
૪. તેણે ચોપડી વાચી છે	ભૂત વર્તમાન	
૫ તેણે ચોપડી વાચી હતી	દ્વિત્વ ભૂત	
૬ તેણે ચોપડી વાચી હશે	ભૂત ભવિષ્ય	
૭. તે ચોપડી વાચવાનો છે	ભવિષ્ય વર્તમાન	સંયુક્ત ક્રિયાપદમા મુખ્ય ક્રિયાપદનો 'વાનો પ્રત્યય ભવિષ્યકાળનો સમજવો.
૭. તે ચોપડી વાચવાનો હતો	ભવિષ્ય ભૂત.	
૮. તે ચોપડી વાચવાનો હશે	દ્વિત્વ ભવિષ્ય.	
૯ તેણે ચોપડી વાચેલી છે	વિશેષભૂત વર્તમાન.	

૧૦. તેણે ચોપડી વાંચેલી હતી. વિશેષ દ્વિત્વ ભૂત.
૧૧. તેણે ચોપડી વાંચેલી હશે. વિશેષભૂત ભવિષ્ય.
૧૨. તેણે (અથવા તેને) ચોપડી વાંચવી છે. વિધિભવિષ્ય વર્તમાન.
૧૩. તેણે (અથવા તેને) ચોપડી વાંચવી હતી. વિધ ભવિષ્ય ભૂત.
૧૪. તેને ચોપડી વાંચવી હશે. વિધિ દ્વિત્વ ભવિષ્ય.

વે. વ્યા પૃ. ૬૮મે મિશ્ર કાળનાં રૂપો આપ્યાં છે. વળી ટેલર વગેરે બીજાં વ્યાકરણોમાં પણ તે જોવામાં આવે છે, પણ કોઇમાં તે સંપૂર્ણ આપેલાં નથી. વાંચનારને શા માટે સંદિગ્ધ રાખવા જોઇએ! માગ ઉપર આપેલાં મિશ્રકાળનાં રૂપો માહત્ત્વક છે, માટે તે પ્રમાણે બધા વ્યાકરણોમાં દાખલ કરવામાં આવે તો બધી સંદિગ્ધતા મટી જશે.

૧૯. મુખ્ય ક્રિયાપદની સાથે જ્યારે સહાયકારક ક્રિયાપદ આવે છે, ત્યારે તે મુખ્ય ક્રિયાપદના કાળ તથા અર્થમાં જરા ફેરફાર કરે છે હો, જા, ચૂક, નાખ, પડ, પાડ, શક, લે, દે, રહે, આવ, થા, કર, લાગ, મંડ, માંડ, ઇત્યાદિ ધાતુઓ ગુજરાતીમાં સહાયકારક ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય છે. મિશ્રકાળની મુખ્ય સંકળના તો હો સહાયકારક ક્રિયાપદથીજ છે. પણ જ્યારે બીજાં સહાયકારક ક્રિયાપદો હોય ત્યારે નીચે પ્રમાણે ઘટના કરવી—

૧. તે દિલ્હીમાં પ્રખ્યાત થઇ ગયો. આમાં 'થા' ધાતુ અને માત્ર ભૂતકાળ કહેવો.
૨. એ પ્રમાણે, ઘણી વાર સુધી તે વાંચતો ગયો......................'વાંચ' ધાતુ અને વર્તમાન ભૂતકાળ.
૩. તેઓ માર્યા ગયા.................'માર' ધાતુ અને દ્વિત્વભૂતકાળ.
૪. તેઓ બિચારા માર્યા જાય છે......'માર' ધાતુ અને દ્વિત્વ વર્તમાન કાળ. ભૂત અને દ્વિત્વ વર્તમાન કાળ એમ ન કહેવું, કેમકે આપણે બેજ મિશ્રકાળની સંકળના રાખી છે.
૫. નદીનું પૂર રોજને રોજ ચડતું રહે છે 'ચડ' ધાતુ અને દ્વિત્વ વર્તમાન કાળ.
૬. એમ કહીને તે મને મારવા લાગ્યો. 'માર' ધાતુ અને વિધિ ભવિષ્ય ભૂતકાળ

સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં જ્યારે 'હો' સિવાય સહાયકારક ધાતુઓનો ઉપયોગ થાય, ત્યારે ઉપર પ્રમાણે મિશ્રકાળ કહેવાની પદ્ધતિ રાખવી.

૨૦. ક્રિયાપદને પુરુષ, જાતિ અને વચન હોય છે; પણ જે ક્રિયાપદમાં પુરુષનો ભેદ માલમ પડે છે, તેમાં જાતિનો ભેદ જણાતો નથી અને જેમાં જાતિનો ભેદ માલમ પડે છે, તેમાં પુરુષનો ભેદ જણાતો નથી, માટે જે ક્રિયાપદમાં પુરુષ કહીએ તેમાં જાતિન કહેવી અને જેમાં જાતિ કહીએ

તેમાં પુરુષ ન કહેવો. આ બાબત ક્રિયાપદના કાળ ઉપર આધાર રાખે છે. જ્યારે ક્રિયાપદનો વર્તમાન કે ભવિષ્યકાળ હોય છે, ત્યારે તેને જાતિ ન લાગતાં પુરુષ લાગે છે અને જ્યારે તેનો ભૂત, અનિયમિતભૂત, વિશેષભૂત કે વિધિ ભવિષ્યકાળ હોય છે, ત્યારે તેને પુરુષ ન લાગતાં જાતિ લાગે છે. હું જઉં છું=પહેલો પુરુષ એક વચન; તું ગયો=નરજાતિ એ. વ. હું વાંચીશ=પહેલો પુરુષ એ. વ; મેં વાંચ્યું=નાન્યતર જાતિ એ. વ; હું વાંચતો=નરજાતિ એ. વ.; મેં વાંચેલું=નાન્યતરજાતિ એ. વ.; તેણે પુસ્તકો વાંચ્યાં=નાન્યતરજાતિ બહુ વચન.

૨૧. ગૌ. વ્યા. પૃ. ૪૩. "છોકરો ધીમો ચાલ્યો; છોકરી ધીમી ચાલી; છોકરું ધીમું ચાલ્યું; અહીં ધીમો, ધીમી અને ધીમું, તેમજ તેના જેવા બીજા કેટલાક શબ્દો ક્રિયા વિશેષણ અવ્યય છે; પરંતુ અપવાદ તરીકે તેનાં રૂપો ક્રિયાનાથી જાતિ પ્રમાણે બદલાય છે."

આ બાબત બહુ ચર્ચાપાત્ર છે. કેટલાક આધુનિક વ્યાકરણ શાસ્ત્રીઓ વિશેષણ, ક્રિયા-વિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય એવાં ત્રણ પ્રકારનાં વિશેષણો ગણવાને આતુર છે, તો કેટલાક વિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય એવા બેજ પ્રકાર રાખવા ઇચ્છા ધરાવે છે. પાછલાનું કહેવું એમ છે કે જે શબ્દ નામ કે સર્વનામનો ગુણ બતાવે તે વિશેષણ, અને જ્યારે વિશેષણ ક્રિ. વિ. અવ્યય કે ક્રિયાપદનો ગુણ બતાવે ત્યારે તે ક્રિ. વિ. અવ્યય. ઉપલી વૈષ્ણવ વ્યાકરણની વ્યાખ્યા પ્રમાણે ધીમો, મોડો, પાછો, ઉતાવળો, આગલો, પાછલો, વાંસલો એવાં વિકારક વિશેષણોને ક્રિયા વિશેષણ અવ્યય ગણવામાં આવે છે. આ મત પ્રમાણે તેમ ન થવું જોઇએ; કેમકે જે વિશેષણને જાતિવાચક પ્રત્યય, ઓ, ઇ, ઉં લાગી શકે છે, તે કદી પણ અવ્યય હોઇ શકે નહિ. બીજી બાબત ભાષારચના એવી છે કે વિશેષણ માત્ર નામ કે સર્વનામનો ગુણ બતાવી શકે છે અને તેનું વિશેષ્ય વિશેષણ, ક્રિ. વિ. અવ્યય કે ક્રિયાપદ થઇ શકતુંજ નથી અને તે તેમની પહેલાં કદી પણ મુકી શકાતું નથી, પણ ગુજરાતીમાં તેમ નથી. જેમ અંગ્રેજીમાં Well, heartily, generally, often, never એ શબ્દોની પછી નામ આવી શકેજ નહિ. સંસ્કૃતમાં જેમ सदा, सुष्ठु, सम्यक्, प्राक्, प्राय, नियत, ना, किम्, अत्र, तत्र ઇત્યાદિ શબ્દોમાં જાતિ, વિભક્તિ ઇત્યાદિના પ્રત્યયો લાગીને વિકાર થતોજ નથી, માટે તે ક્રિ. વિ. અવ્યય વાજબી છે; પણ ગુજરાતીમાં તો વિશેષણ એ નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયા વિશેષણ અવ્યય અને ક્રિયાપદ એમાંના ગમે તે શબ્દનો ગુણ બતાવી શકે છે. જેમ—

૧. તે ભલા છોકરાએ આંધળાને રસ્તે ચડાવ્યો. ભલા નામનો ગુણ બતાવે છે.

૨. તે ઘણા ભલા છોકરાએ આંધળાને રસ્તે ચડાવ્યો. ભલા=વિશેષણનો ગુણ બતાવે છે.

૩. તે ઘણો જલદી આવ્યો. ઘણો=ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયનો ગુણ બતાવે છે.

૪. તે મોડો આવ્યો
તે પાછો ફર્યો
તે નીચો નમ્યો | મોડો, પાછો અને નીચો એ ત્રણે વિશેષણો ક્રિયાપદનો ગુણ બતાવે છે.

એજ પ્રમાણે એકલા, વહેલા, ભેગા, ભેળા

આવા શબ્દોને વિશેષણ કહેવા અથવા તો ક્રિયા વિશેષણ કહેવા, પણ ક્રિયા વિશેષણ અવ્યય તો નહિજ.

જે વિશેષણ રૂપી શબ્દમાં નીચેના ચારે ધર્મ જણાય તે ક્રિ. વિ. અવ્યય કહેવાય. એમાંથી એક પણ ધર્મ જેને લાગુ ન પડે તે ક્રિ. વિ અવ્યય નહિ, પણ વિશેષણજ છે એમ સમજવું.

૧. ક્રિ. વિ. અવ્યય તેજ કે જે સાધારણ રીતે કદી પણ નામની પહેલાં આવીને તેનો ગુણ બતાવી શકે નહિ

૨. ક્રિ. વિ. અવ્યયને નો, ની, એ કે થી સિવાયના વિભક્તિના બીજા પ્રત્યયો લાગી શકેજ નહિ.

૩. તે હમેશાં ક્રિયાપદનોજ ગુણ બતાવે.

૪. તેને જાતિવાચક પ્રત્યયો ન લાગતા તે હમેશા અવ્યય રૂપે રહે છે

૨૨. વં. વ્યા. પૃ. ૪૪ ક્રિ વિ. અવ્યય. જે વિશેષણ સ્થળ, કાળ, કે રીતિ વાચક હોય, તેને છેડે જાતિવાચક પ્રત્યયને બદલે 'એ' લાગ્યો હોય અને જે ક્રિયાપદનો ગુણ બતાવે, એવાં વિશેષણો વિશેષણ મટીને ક્રિ. વિ. અવ્યય થાય છે

જેમ—તે બધે ફરી વળ્યે. ... ... (બધો, બધી, બધુ ઉપરથી)
તે ઉતાવળે ચાલ્યો. ... ... (ઉતાવળો, ઉતાવળી, ઉતાવળું ઉપરથી.)
તે સઘળે ભમ્યા કરે છે... ... (સઘળો, સઘળી, સઘળું ઉપરથી.)

એજ પ્રમાણે ધીમે, મોટે, હળવે, ભલે, ઉંચે, નીચે, ઇત્યાદિ

૨૩. વાક્યયોગી કે ઉભયાન્વયી અવ્યયમા કયા અવ્યયો આવી શકે તે વિષે ચોકસ નિયમ નથી, પણ અંગ્રેજી ભાષાને આધારે અંગ્રેજી ભણેલાઓ વર્તવાથી ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણને ન્યાય મળતો નથી. નીચેના ધર્મો જે શબ્દમા જોવામા આવે, તેજ ઉભયાન્વયી અવ્યય થવો જોઇએ. બીજા શબ્દો નહિ —

૧. તે શબ્દ શુદ્ધ અવ્યય જોઇએ.

૨. તે કદી પણ ક્રિયાપદનો ગુણ બતાવી શકે નહિ, કેમકે પૃથક્કૃતિમા તેનું સ્થાન નથી, માટે તે સંયોજક તરીકેજ ગણાય છે

૩. તે કદી પણ સ્થળ કે રીતિવાચક ક્રિ વિ. અવ્યય તરીકે એજ અર્થમા વાપરી શકાય નહિ

૪. તેનું સ્થાન તે વાક્યમા કોઇ પણ રીતે જરા પણ બદલી શકાય નહિ

૫. તે બે વાક્ય (કદાચ શબ્દ)ને જોડે

ઉપરના પાંચે ધર્મવાળા શબ્દો:—અને, ને, તથા; કે, જે, જો-તો, કેમકે, માટે, અથવા, વા, અગર, પણ, અને પરંતુ છે, માટે તે ઉભયાન્વયી અવ્યય છે.

જ્યારે તમે આવશો, ત્યારે અમે કથા શરૂ કરીશું, જ્યારે-ત્યારે=વ. બ. ક્રિ. વિ. અવ્યય.
તમે રમી રહ્યા, હવે મારો વારો આવ્યો. હવે વ. બ. ક્રિ. વિ. અવ્યય.
તે મારે ત્યાં આવતો, કદાચ હું પણ તેને ત્યાં જતો. કદાચ=વ. બ. ક્રિ. વિ. અવ્યય.

તેથી, એથી, જેથી, શાથી એ શબ્દો ઉભયાન્વયી અવ્યય નથી, પણ સર્વનામ કે વિશેષણ છે. શબ્દના વર્ગ ઓળખવામાં માત્ર તેના અર્થ ઉપર નહિ, પણ અર્થની સાથે રૂપ ઉપર ખાસ નજર પહોંચાડવી જોઇએ. અહીં આપણે 'તેથી'નો દાખલો લઇએ.

1. તમે આવ્યા, તે મને ગમે છે. પ્રથમા વિભક્તિ
2. તમે આવ્યા, તેને અમે વખોડતા નથી. દ્વિતીયા ,,
3. તમે આવ્યા, તેણે અમારૂં કામ સર્યું. તૃતીયા ,,
4. તમે આવ્યા, તેને માટે અમે તમારો ઉપકાર માનીએ છીએ. ચતુર્થી વિભક્તિ
5. તમે આવ્યા, તેથી મને દિલાસો મળ્યો. પંચમી ,,
6. તમે ન આવ્યા, તેનો મને અફસોસ નથી. ષષ્ઠી ,,
7. તમે આવ્યા, તેમાં અમારૂં શું ગયું. સપ્તમી ,,

ગુ. ભાષામા વાક્યો જોડવાનું કામ માત્ર ઉભયાન્વયી અવ્યયોજ કરે છે એમ નથી, પણ બીજા શબ્દો પણ કરે છે. ઉપલાં વાક્યોમાં 'તમે આવ્યા' એ નામ રૂપી ઉપવાક્યની સાથે તે અને તેને, તેણે વગેરે સર્વનામો સંયોજકનું કાર્ય સારે છે, તેથી તે કાંઇ ઉભયાન્વયી અવ્યય થઇ જાય નહિ. તે તો બધાં સર્વનામોજ રહ્યાં છે. આ દાખલા ઉપરથી જણાશે કે 'તેથી' ને ઉભયાન્વયી અવ્યય ગણવું એ કેવું વિપરીત છે.

પદચ્છેદ હંમેશાં શબ્દના અર્થ અને રૂપ ઉપરથી થાય છે. 'હું ઘરમાં વસું છું' આ' વાક્યમાં 'ઘરમાં' વિધેયવર્ધક હોવાથી તે ક્રિ વિશેષણના અર્થમાં છે, છતાં તેનું રૂપ એવું છે કે તેને આપણે નામ કહીએ છીએ હવે 'ઘરમા' ને બદલે 'ત્યાં' શબ્દ વાપરીએ 'તો હું ત્યાં વસું છું' એ વાક્યમાં 'ત્યા' નું રૂપ એવું છે કે તેને આપણે નામ ન કહેતાં કે. બ. ક્રિ. વિશેષણ અવ્યય કહીએ છીએ માટે ઉપલા વાક્યમા 'તેથી' એ ત્રી. પુ. સર્વનામ શા માટે નહિ ? 'તમે આવ્યા તેને લીધે અમને દિલાસો મળ્યો' આ વાક્યમાં 'તેને' જો ત્રી. પુ. સર્વનામ તો 'તેથી' પણ ત્રી પુ સર્વનામ.

૨૪. વૈ. વ્યા. પૃ. ૨૮. પ્રયોગ-આ નિબંધની કલમ ૧૬મીમાં કહ્યા પ્રમાણે 'ભેદ' કહાડી નાખવાથી પ્રયોગની બાબતમા ગોટાળો થઇ ગયો છે. વૈ વ્યા. પૃ. ૨૯ મામાં કર્મણિપ્રયોગના દાખલામાં કરાયો, કરાયું, કરશે એવા શબ્દો ગણાવ્યા છે. વળી ૨૮માં પૃષ્ઠમાં કરૂં છું, જાય છે, લખું છું, એ શબ્દો કર્તરિના દાખલામાં આપ્યા છે. પ્રયોગ એટલે વપરાશ, ઉપયોગ. જો ક્રિયાપદનાં જાતિ, પુરૂષ અને વચનનાં રૂપ કર્તા પ્રમાણે ફરે તો કર્તરિ, કર્મ પ્રમાણે ફરે તો કર્મણિ અને કર્તા કે કર્મ ન હોતા ક્રિયાના ભાવ પમાણે ફરે તો ભાવે પ્રયોગ પ્રયોગની મૂળ

રચના ગુજરાતી વ્યાકરણમાં આવી છે. વે. વ્યા. પૃ. ૨૯ મે કરાયો, લખાયુ વગેરે સક્ષભેદના દાખલા આપવાથી વાંચનાર એમ સમજે છે કે જ્યારે ક્રિયાપદ સક્ષભેદમાં આવે ત્યારે કર્મણિ પ્રયોગ થાય છે, પણ આ સમજણ ખોટી છે. ક્રિયાના જે ચાર ભેદ-મૂળ, કર્મક, પ્રેરક અને સક્ષ-એ ક્રિયાપદની જુદી જુદી રચના છે. જુદી જુદી રચના સાથે ક્રિયાપદના પ્રયોગને કશો સંબંધ નથી. કોઇ પણ ક્રિયાપદ ગમે તે ભેદમાં હોય; પણ તેનાં રૂપ જો કર્તા પ્રમાણે ફરે તો કર્તરિ પ્રયોગ, કર્મ પ્રમાણે ફરે તો કર્મણિ પ્રયોગ અને ક્રિયાપદના ભાન પ્રમાણે ફરે ભાવે પ્રયોગ. અકર્મક ક્રિયાપદનો કર્મણિ પ્રયોગ ન હોય, સકર્મક ક્રિયાપદના કર્તરિ તેમજ કર્મણિ એ બંને પ્રયોગ થઇ શકે અને ભાવ કર્તૃક ક્રિયાપદને ભાવે પ્રયોગ હોય. અકર્મક ધાતુ કર્મક કે પ્રેરક ભેદે સકર્મક બની જાય છે માટે જે ક્રિયાપદ કર્મક કે પ્રેરક ભેદે હોય તેનોજ કર્મણિ પ્રયોગ થઇ શકે સકર્મક ધાતુને કર્મ હોવાથી તે કર્મણિ પ્રયોગમાં આવી શકે છે, પણ સકર્મક ક્રિયાપદ જ્યારે સક્ષ ભેદમા આવે, ત્યારે આગળ કહ્યા પ્રમાણે તે અકર્મક બની જાય છે, માટે તેનો કદી પણ કર્મણિ પ્રયોગ હોઈ શકે નહિ, છતાં કરાયો, લખાયું ઇત્યાદિ ક્રિયાપદને કર્મણિ પ્રયોગમાં ગણ્યા છે એ ભૂલ છે. અકર્મક ક્રિયાપદ સક્ષ ભેદમાં આવે ત્યારે તે અકર્મક મટીને અકર્તૃક કે ભાવ કર્તૃક ક્રિયાપદ થાય છે, માટે અકર્મક ધાતુ સક્ષ ભેદમાં આવે ત્યારે તેનો પ્રયોગ ભાવે થાય છે. સકર્મક ધાતુને કર્તા અને કર્મ બંને હોય છે, માટે તે કર્તરિ તેમજ કર્મણિ એ બેમાંના ગમે તે પ્રયોગમાં આવી શકે છે. બીજા કોઇ પણ ધાતુ કર્મણિ પ્રયોગમાં આવી શકતા નથી. સકર્મક ક્રિયાપદ જો વર્તમાન, અનિયમિત ભૂત કે ભવિષ્ય કાળમાં હોય તો તેનો કર્મણિ પ્રયોગ કદી પણ થઇ શકે નહિ, અને સકર્મક ક્રિયાપદ જો ભૂત, વિશેષભૂત કે વિધિભવિષ્યમાં હોય તો તેનો કર્મણિ પ્રયોગ ઘણા ખરા સકર્મક ધાતુમાં થઇ શકે છે.

જેમ—૧. હું કામ કરું છું.	વર્તમાન કાળ હોવાથી	સકર્મક કર્તરિ પ્રયોગ.
૨. હું કામ કરતો.	અનિયમિત ભૂત હોવાથી	,, ,,
૩. હું કામ કરીશ.	ભવિષ્યકાળ હોવાથી	,, ,,
૪. મેં કામ કર્યું	ભૂતકાળ હોવાથી	,, કર્મણિ પ્રયોગ.
૫. મેં કામ કરેલુ.	વિશેષ ભૂત હોવાથી	,, ,,
૬. મારે કામ કરવું.	વિધિ ભવિષ્ય હોવાથી	,, ,

પ્રયોગનો ફેરફાર કાળ ઉપરથી થાય છે, ભેદ એટલે કર્મક, પ્રેરક કે સક્ષ રચના પરથી નહિ એ રચના પરથી તો સકર્મક ધાતુ અકર્મક બની શકે અને અકર્મક ધાતુ ભાવકર્તૃક બની શકે. જેમ—

૧. મારાથી કામ કરાય છે............કર ધાતુ મૂળે સકર્મક, પણ સક્ષ રચના થવાથી અકર્મક થઇ ગયો; કર્તા કામ અને કર્મ ન હોવાથી કર્તરિ પ્રયોગ, કર્મણિ પ્રયોગ નહિ.

૨. મારાથી ચલાય છે...............ચાલ ધાતુ મૂળે અકર્મક, પણ સક્ષ રચના હોવાથી તે ભાવકર્તૃક થઇ ગયો, માટે કર્તા ક્રિયાનો ભાવ એટલે પ્રત્યક્ષ કર્તા નથી, તેથી ભાવે પ્રયોગ.

પદચ્છેદ વિષય.

૨૫. આ ગરથ પરાયા ખરચીને જશ લીધા, મારા કૂલણજી.
 આ=પાદ પૂર્ણાર્થે ક્રિ. વિ. અવ્યય ?
૨૬. છબાળી ગાળો જેવીકે મા બેન સમાની દે છે.
 જેવી=વિશેષણ, વિશેષ્ય ગાળો ?
 કે=ક્રિ. વિ. અવ્યય ? (પણ, ભી, એ, જ ઇત્યાદિની પેઠે.)
૨૭. મારે ખાતે શું નીકળે છે, તે કહો.
 મારે=છઠ્ઠી સાથે સાતમીનું એકવચન નહિ, પણ માત્ર છઠ્ઠીનું એ. વ.
૨૮. કલાઇવ નામે બાહોશ સરદારે બંગાળાની જીત કરી.
 કલાઇવ=છઠ્ઠીનું એકવચન ? કલાઇવ=કલાઇવના નામે. ત્રીજી નહિ.
૨૯. ચાર પ્યાલા ચોરસ ગોઠવીને તે ઉપર પાટ મૂકે છે.
 ચોરસ=ક્રિ. વિ. અવ્યય ?
૩૦. અમે એક વાગ્યા સુધી ત્યા બેઠા હતા.
 વાગ્યા=કૃદંત નામ ?
૩૧. છોટાલાલને આવવુ છે.
 છોટાલાલને=કર્તાર્થે બીજીનુ એક વચન ? ભાવે પ્રયોગ ?
૩૨. સીઝરને લડાઇ કરવી પડી
 સીઝરને=કર્તાર્થે બીજી.
 લડાઇ=કર્માર્થે બીજી.
૩૩ તે આટલું પણ સમજતો નથી.
 આટલુ=વિશેષણ નામ તરીકે વપરાયુ છે, કેમકે તે 'સમજતા નથી' ક્રિયાપદનું કર્મ છે. નામ કે સર્વનામ સિવાય કોઇ પણ શબ્દ કર્મ તરીકે વાપરી શકાયજ નહિ.
૩૪. વાચ, ખા, જમ, લખ, ઇત્યાદિ સકર્મક ધાતુઓ કર્મ વગર વપરાય, ત્યારે તેમને અકર્મક ગણવા.
 જેમ=પ્ર. જુઓ જોઇએ, પેલા ઓરડામાં મગન શુ કરે છે. ઉ. તે બેઠો બેઠો વાંચે છે. વાચે છે=અકર્મક ક્રિયાપદ.
૩૫. ના, ના, હું તો અહીં બેસવાનો.
 ના, ના=કેવળ પ્રયોગી અવ્યય ?
૩૬. મણિભાઇને ઘોડે કોણ બેસશે ! મણિલાલને=છઠ્ઠી સાથે સાતમી વિભક્તિ નહિ, પણ પણ માત્ર છઠ્ઠી વિભક્તિ.
૩૭. લે, વળી આ શુ બોલ્યો લે=કેવળપ્રયોગી અવ્યય ?
૩૮. મને હવે સારૂ છે. સારૂ=નામ, નાન્યતર જાતિ, કર્તાર્થે ૧લીનું એ વ. ?
 "સારૂ" એ વિશેષણ નામ તરીકે વપરાયું છે.
૩૯. તમારૂં લખ્યું તમેજ પાળતા નથી. લખ્યુ=કૃદંત નામ, કેમકે તે "પાળતા નથી" ક્રિયાપદનું કર્મ છે.

૪૦. તેને બોલતાં આવડતું નથી. બોલતાં=કૃદંત 'નામ, કેમકે તે 'આવડતું' નથી' ક્રિયાપદનો કર્તા છે.

૪૧. તત્સમ સંસ્કૃત ભૂત કૃદંતોને ગુજરાતીમાં કૃદંત વિશેષણો ન ગણતાં ક્રિ. વિશેષણો ગણવાં અને જો તે પછી નામ વિશેષ્ય તરીકે હાજર હોય તો તેમને વિશેષણ કહેવાં. જેમ—મોહિત, લજ્જિત, સિદ્ધ, લુબ્ધ, તૃપ્ત, તુષ્ટ, રક્ત, ઉત્પન્ન ઇત્યાદિ. આ તો સિદ્ધ વાત છે. સિદ્ધ=વિશેષણ આવી રીતે તે સિદ્ધ થઇ શકે છે. સિદ્ધ=ક્રિયા વિશેષણ. એકઠા,ભેગા એ સાધિત શબ્દો છે, તેમને પણ ક્રિયાવિશેષણમાં ગણવા.

૪૨. ઉપરની વાત અમે પણ સાંભળી હતી. 'ઉપરની' આ શબ્દ જો કે ક્રિયાપદનો ગુણ બતાવતો નથી, તોપણ મૂળ શબ્દ 'ઉપર' એ ક્રિ. વિ અવ્યય છે અને તેને 'ની' છઠ્ઠીનો પ્રત્યય, જે નામને વિશેષણ અર્થમાં લાવી મૂકે છે તે, લાગવાથી તેનો ક્રિયાપદ સાથેનો સંબંધ તૂટી જાય છે. માટે આ જગોએ અર્થ ઉપર આધાર ન રાખતાં રૂપ ઉપર આધાર રાખી પદચ્છેદ કરીએ તો 'ઉપરની' એ ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. જો અર્થ ઉપર નજર રાખી પદચ્છેદ કરીએ તો તેને વિશેષણ અને બીજી વિભક્તિ કહેવાય.

૪૩. તાબે, વશ, વસૂલ, જમા, ઉધાર, માલમ, રવાને, પેદા, દાખલ, શામિલ, યાદ, કબજે, હવાલે, મુકરર, નાસીપાસ, પાસ, નાપાસ, ખરીદ, જાહેર, હાજમ એ બધા શબ્દો ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય ?

૪૪. તેણે બૂમ પાડી એટલામાં હું દોડતો આવ્યો. એટલામાં=ક્રિ. વિ અવ્યય ?

૪૫. જેમ બને તેમ તાકીદે આવો. 'જેમ' અને 'તેમ'=રીત બતાવનાર ક્રિ. વિ. અવ્યય ? જેવો તે દોડયો તેવોજ તે પડયો. 'જેવો' અને 'તેવો' વિશેષણ.

૪૬. સૌ પોતપોતાની બુદ્ધિ અનુસાર બોલ્યા. અનુસાર શબ્દયોગી અવ્યય ?

૪૭. અમને અંતે માલમ પડયું. અંતે=ક્રિ. વિ. અવ્યય. નામ કે વિશેષણને 'એ' પ્રત્યય લાગવાથી તે ઘણી વાર ક્રિ. વિ. અવ્યય થઇ જાય છે. જેમ અંતે, ગુસ્સે, છેવટે, લાખે, સઘળે, બધે, વારે ઘડીએ ઇત્યાદિ.

૪૮. તાજો પવન આવવા દેવો જોઇએ. આવવા=કૃદંત નામ અને દેવો જોઇએ=સંયુક્ત ક્રિયાપદ ?

૪૯. બે જણ વાત કરે જયાં છાની, ત્યાં ઉભા ન રહીએ.
ઉભા=ક્રિયાવિશેષણ ? રહીએ=ક્રિયાપદ

૫૦ તેઓ એક બીજાને કહી દેશે એક બીજાને=પદચ્છેદ સાથે કરવું ?

૫૧ મંગાપાડે કરીને એક અંગ્રેજ પ્રખ્યાત થઇ ગયો છે. કરીને=શબ્દયોગી અવ્યય ?

૫૨. તે આખો દહાડો ખાખા કરે છે ખાખા=કૃદંત નામ?

૫૩. હવે માર્યા, માર્યા, તારું મોઢું કહેતું નથી."

હોય, રાજકુંવર છે, બાઇ.
લે, વળી આ શું બોલ્યો.
માર્યા' માર્યા=કેવળપ્રયોગી અવ્યય, કેમકે માર્યા' માં 'માર' ક્રિયાપદનું સ્વરૂપ રહ્યું નથી, અને તે અવ્યય રૂપે છે.
હોય=આ ક્રિયાપદ અવ્યય રૂપે નથી, માટે તે કેવળપ્રયોગી અવ્યય નહિ, પણ ભાવકર્તૃક ક્રિયાપદ ?
લે=આમાં 'લે' ધાતુનો અર્થ રહ્યો નથી, માટે તે અવ્યય રૂપે હોવાથી કેવળ-પ્રયોગી અવ્યય.

૫૪. વળી આવ્યા કે ! કે=ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

૫૫. આ એક રૂપીઓ તમે આપ્યો કે ? કે=ઉભયાન્વયી અવ્યય.
તમે આપ્યો કે બીજા કોઇએ આપ્યો, એવો અર્થ થાય છે, માટે.

૫૬. જયજય, હમણા કેમ દેખાતા નથી, જયજય=કેવળપ્રયોગી અવ્યય ?

૫૭. તેની કેટલીક હકીકત જાણવા જોગ છે. જોગ=શબ્દયોગી અવ્યય ?
જોગ=યોગ્ય, એ જો કે મૂળે વિશેષણ છે, પણ જોગનો અર્થ ગુજરાતીમા ઉપર પ્રમાણે એવો મોળો પડી ગયો છે કે તે નામની પહેલાં મૂકી શકાતો નથી, માટે શબ્દયોગી અવ્યય

૫૮. રાતે દશ વાગે તોપ ફોડવામા આવે છે. વાગે=કૃદંત અવ્યય

૫૯. તું તારે વાંચ્યો જાની. તારે=સાતમી વિભક્તિ. છોકરા છોકરાએ સમજી લે, એટલે છોકરા સમજી લે, છોકરાઓમા. ની=ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. પણ, એ, બી, જ જેવા ક્રિ. વિ. અવ્યયની પેઠે.

૬૦. ગંગારામને ત્યા વિવાહ છે. ગંગારામને=છઠ્ઠી વિભક્તિ ? ત્યાં=શબ્દયોગી અવ્યય ?

૬૧. આગળબુદ્ધિ વાણીઆ ને પાછળબુદ્ધિ બ્રહ્મ. આગળબુદ્ધિ=ભાવવાચક નામ ? (સાથે લઇ પદચ્છેદ કરવું.)

૬૨. તમારૂં કામ ક્યારે પાર પડશે. પાર=ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય ?

૬૩. એ બાયડીને લુગડા લત્તાં વગેરેનો સર્વ ખર્ચ તેનાં પિએરીઆંને કરવો પડે છે. બાયડીને=ચોથી વિભક્તિ. પિએરીઆંને=બીજી વિભક્તિ.
વગેરેનો=વિશેષણ, વિશેષ્ય લુગડાં લત્તાં. 'વગેરે' આ શબ્દને કેટલાક ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય અને કેટલાક શબ્દયોગી અવ્યય કહેવા ધારે છે, પણ તે ખોટું છે, 'વગેરે' એ શબ્દને સાતે વિભક્તિઓના પ્રત્યય લાગી શકે છે, વળી વગેરેનો અર્થ 'અને બીજા' એવો થાય છે; વળી વગેરે=ઇત્યાદિ, સંસ્કૃતમાં વિશેષણ છે, આ સર્વ કારણોથી 'વગેરે' ને વિશેષણ કહેવું જોઇએ.

૬૪. અમારી બાજુ ઓણુસાલ ધઉંનો પાક મોટો થયો છે.
બાજુ=શબ્દયોગી અવ્યય ?
ઓણુસાલ=નામ, કાળાર્થે પહેલી ?

૬૫. તેને એક મેરથી પર્યાજ લીમા કરે છે
મેરથી=શબ્દયોગી અવ્યય ?

૬૬. આપણે વસ્તુને પ્રવાહીમા બુડાડીએ છીએ, તે વારે તે થોડોક પ્રવાહી ખમેડી તેની જગા રોકે છે. તે=વિશેષણ, વિશેષ્ય વારે.
વારે=નામ, સાતમીનુ એકવચન

૬૭. સમુદ્રમા તો બીલકુલ પાણીજ નજરે પડે છે } બીલકુલ } વિશેષણ ?
સમુદ્રમાં તો માત્ર પાણીજ નજરે પડે છે } માત્ર }

૬૮. અથવા સો તે બે બે કરતાં શીખશે.
બે બે=નામ ? કરતા=કૃદંત નામ, કેમકે તે શીખશેનું કર્મ છે.

૬૯. જાય બિલાડી મોબામોબ. મોબામોબ=ક્રિ. વિ. અવ્યય ? એવીજ રીતે રાતો રાત, દિવસે દિવસે, રસ્તે રસ્તે ઇત્યાદિ.

૭૦. યથા રાજા તથા પ્રજા, યથા–તથા=ઉભયાન્વયી અવ્યય, કેમકે એ બને શબ્દોનુ સ્વરૂપ અવ્યયનુ છે તથા તે બે શબ્દને જોડે છે.

૭૧ કર્મતણી કહાણી તે કોને જઇ કહુ રે લોલ
લોલ=નામ, સંબોધનાર્થે ૧લી ?

૭૨. શેરશાહે વંશપરંપરા ગાદી સ્થાપી વંશપરંપરા=વિશેષણ ?
એ તો અમારી વંશપરંપરાની રીત છે વંશપરંપરાની=નામ ?

૭૩. રસ્તામા વખતે મોટી નદી આવે. } વખતે } ક્રિ. વિશેષણ અવ્યય ?
જોગજોગે ગતામા જો ચોર મળે. } જોગજોગે }

૭૪. વણ તપાસે વરીશ મા, રખે ડાહી થઇ વહેનાતી.
વણ=શબ્દયોગી અવ્યય ? તપાસે=કૃદંત નામ ?

૭૫. દીકરા, હુ તો તારા ઉપરથી વારી જાઉ. વારી=ક્રિ. વિ. અવ્યય ?

૭૬. માણસની શુ અવસ્થા છે; તેનો શુ અર્થ હશે, મે તે શુ પાપ કર્યાં હશે. મે શુ અપરાધ કીધો
આ ચારે વાક્યોમા 'શુ' ને બદલે 'શી' શા, અથવા 'શો' જોઇએ. જો એમ નહિ તો 'શુ' એ ક્રિ. વિ અવ્યય; જો વિશેષણ કહીએ તો વાક્યવિન્યાસનો અન્વય વિચાર બેસતો નથી, એજ પ્રમાણે તે ઘણુ ચાલ્યો, તે ઘણું ચાલી, તે ઘણું ચાલ્યુ, એમાં 'ઘણું', એ અવિકારી રૂપે વપરાયાથી તેનુ પદચ્છેદ ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય કરવુ
તે=(મે તે શુ પાપ કર્યાં) ક્રિ વિ અવ્યય.

૭૭. પણ પાસે પાઇ સરખીએ ન મળે તે શું કરે. તે=ઉભયાન્વયી અવ્યય

૭૮. તેમા સીધુ, સામાન, પેટી, પટારા સુદ્ધા રહે સુદ્ધા=શબ્દયોગી અવ્યય
'રહે' ના કર્તા 'બધુ' કે 'વસ્તુઓ'.

૭૯. મારે લાકુ જોઇએ, તે લુચ્ચો છે 'જોઇએ' અને 'છે' ના ધાતુ 'જોઇએ' અને 'છે' ગણવા, 'જોઇ' અને 'છ' નહિ.

વાક્ય પૃથક્કૃતિ વિષય.

૮૦. આજ તો મને પેટમાં બહુ દુઃખે છે.
આ વાક્યમાં 'મને' ઉપર ખાસ ભાર આપીને બોલીએ અને તેનો અર્થ એવો થાય કે અગાઉ તો બીજાને પેટમાં દુઃખતું હતું અને હવે તો મને આજે પેટમાં દુઃખે છે તો 'મને' એ 'ઉદ્દેશ્ય' છે; પણ જો 'પેટમા' એ શબ્દ ઉપર ભાર આપીને બોલીએ અને તેનો અર્થ એવો થાય કે આગળ તો મને બીજે કહીં દુઃખતું હતું, પણ આજે તો મને પેટમાં દુખે છે, તો 'પેટમા' એ 'ઉદ્દેશ્ય' થાય. આવાં ભાવકર્તૃક ભાવે પ્રયોગવાળા વાક્યોમા ક્રિયાનો ભાવ એ ઉદ્દેશ્ય નહિ, પણ ઉપર પ્રમાણે જે શબ્દ આગળ કરીને બેલાય તે શબ્દને 'ઉદ્દેશ્ય' ગણુવો

૮૧. મારે લાડુ જોઇએ. મારે=પૂરક.

૮૨. મારાથી અવાયું નહિ મારાથી=ઉદ્દેશ્ય.

૮૩. હું ઘરમા હતો. હુ ઘરમાજ હતો, ઓફિસે, બજારે કે બીજે કહી નહિ હતો, એવો અર્થ હોય તો 'ઘરમા' એ પૂરક હું ઘરમા હતો, નહિ હતો એમ નહિ. એવો જ્યારે અર્થ થાય, ત્યારે 'ઘરમા' એ વિધેયવર્ધક.

૮૪. તમે આવ્યા તેથી મને દિલાસો મળ્યો. તમે આવ્યા=નામ ઉપવાક્ય.

૮૫. જ્યારે તમે આવ્યા ત્યારે હુ લખતો હતો. જ્યારે તમે આવ્યા=ક્રિયા વિશેષણ ઉપવાક્ય. જે વખતે તમે આવ્યા તે વખતે હું લખતો હતો. 'જે વખતે તમે આવ્યા' એ વિશેષણ ઉપવાક્ય

૮૬. તેને માર પડે છે, તેમા તમે શા માટે ગભરાઓ છે.
" તેને માર પડે છે', એ નામ ઉપવાક્ય.

ઉસમાન બચલ ખુડખુડીઆ.
હેડમાસ્તર કાઠિ. બાટન ફિમેલ ટ્રેનિંગ
કોલેજ, રાજકોટ

ગુજરાતી લિપિ

અને

તેની ઉત્પત્તિ.

उद्यमेन हि सिद्धयन्ति कार्याणि, न मनोरथैः ।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥

---

૧. લિપિ (સ. લિપ્ = લીંપવું + ઈ = કૃત્ પ્રત્યય, થનાર) = કાગળ કે બીજા કશા ઉપર શાહી કે કોતરકામથી લીંપવા-લખવામાં આવે છે તે. લિપિ એ આપણા વિચારો આપણી ગેરહાજરીમાં બીજાને દર્શાવનારૂં એક સાધન છે, અને તેની શોધ પ્રાચીન છે. આપણી વાણી-નાદ કે શબ્દ-આપણી ગેરહાજરીમાં બીજાને શ્રુતિગોચર થઇ શકે એ શોધ અર્વાચીન છે. આશરે ૩૦ વર્ષ ઉપર મહાન અમેરિકન શોધક એડિસને ફોનોગ્રાફની શોધ કરી, ત્યારથી આપણે આપણી વાણી-શબ્દોચ્ચાર-પણ આપણી ગેરહાજરીમાં બીજાને સંભળાવી શકીએ છીએ. મનુષ્ય માત્રને વાણી એ નૈસર્ગિક છે. પૃથ્વી ઉપર ગમે તેવા જંગલી લોકો રહેતા હશે, પણ તેઓ વાણી વડે પોતાના વિચાર અન્ય જનને દર્શાવી શકે છે; પણ તેઓ પોતાની ગેરહાજરીમાં તે વિચારો બીજાને જણાવી શકતા નથી, કેમકે તેમણે કોઇ લિપિ શોધી કહાડી નથી. લિપિ એ એક હુન્નર—કળા છે અને વાણી એ એક ઇશ્વરદત્ત શક્તિ-પ્રેરણાબુદ્ધિ-માણસને અર્પણ થએલી છે, જેથી મનુષ્ય બીજાં પ્રાણીથી જુદો પડે છે, અને તેથીજ સર્વ પ્રાણીઓમાં તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

૨. જેમ વાણી ઉપરથી આખી પૃથ્વીના લોકોના ૩ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે, ૧. આર્ય, ૨. સેમેટિક, ૩. તુરાનિઅન, તેવીજ રીતે લિપિ ઉપરથી પણ ૩ વિભાગ થઇ શકે છે. ૧. મિસરી, ૨. ચિનાઇ, ૩. અમેરિકન. મિસરી લિપિમાં હિંદુસ્તાન, તાતાર, હાલનાં ઇસ્લામી રાજ્યો, આખો યુરોપખંડ અને આફ્રિકા ખંડનો સમાસ થાય છે. આપણી ગુજરાતી લિપિ, દેવનાગરી કે બાળબોધ લિપિમાંથી; દેવનાગરી કે બાળબોધ લિપિ અશોકના વખતની બ્રાહ્મી લિપિમાંથી; અને બ્રાહ્મી લિપિ, મિસરી કે ફિનિશિઅન લિપિમાંથી ઉત્પન્ન થઇ છે.

૩. જે લિપિમાં એકજ મૂળાક્ષરથી એકજ ઉચ્ચાર થઇ શકે તે લિપિ ઉત્તમ ગણવી. જેમ ગુજરાતી લિપિમાં "ડ" નો ઉચ્ચાર "ખડક" એ શબ્દમાં જુદો અને "મંડપ" એ શબ્દમાં જુદો થાય છે, એ લિપિની ખામી ગણાય. "ખડક"માંના "ડ"

ને માટે જો "ડ" આવું ચિહ્ન ઠરાવીએ તો "મંડપ"માંના "ડ" ને માટે "ડ" આવું કોઇ ચિહ્ન યોજવું જોઇએ. વળી જે લિપિમાં મિશ્ર ઉચ્ચારને માટે જુદાજ અક્ષરો યોજવામાં આવે, તે લિપિ સારી ન ગણવી. જેમ ગુજરાતીમાં ક્ષ અને જ્ઞ તથા અંગ્રેજીમાં x. ક્ષ=ક્+ષ અને જ્ઞ=જ્+ઞ. આવા સંક્ષેપ લિપિમાં વધી જાય તો તે વાંચવામાં આંખ અને સ્મરણ શક્તિ ઉપર બોજા રૂપ થાય છે. અશોકના વખતની બ્રાહ્મી લિપિમાં મિશ્ર ઉચ્ચારને માટે આવા સંક્ષેપ ઘણા જોવામાં આવે છે, પણ સુભાગ્યે ગુજરાતી લિપિમાં તેવું પ્રબળ નથી. ઘણીખરી ભાષાઓમાં ઉચ્ચારોનો ફેરફાર લાંબે કાળે થયા કરે છે, તેથી અમુક અક્ષરનો ઉચ્ચાર પ્રાચીન કાળમાં શો હતો, તે આપણે ચોકસ પણે કહી શકતા નથી. આથીજ "જ્ઞ" ને ઉચ્ચાર મદ્રાસીએ દ્ન્ય, પુરબીઆએ ગ્ય અને આપણે ગ્ન્ય કરીએ છીએ. ખરો ઉચ્ચાર તો "જ્ઞ્" છે. "સમાસ કરજો" તેને બદલે "હમાહ કરજો" એમ લોકો બોલે છે. આમાં "હ" ને ઉચ્ચાર અરબી "હુકમ"માંના "હ" જેવા છે. આ ઉચ્ચાર એમ જતાવે છે કે આર્યો ઠંડા દેશમાંથી ગરમ દેશમાં આવ્યા. સારું થયું કે સરકારી શાળાઓમાં "સ"નો આ "હ" ઉચ્ચાર મંજુર ન થયો, નહિતો તેને માટે એક જુદો અક્ષર યોજવો પડત અથવા "ડ"ની પેઠે ચલાવી લેવાત. લિપિમાં લખવાની સરળતા એ પણ એક લાભ છે. ગુજરાતી લિપિમાં દરેક અક્ષરે હાથ ઉપાડવો પડે છે, અને અંગ્રેજી લિપિમાં હાથ ઉપાડયા વગર શબ્દમાંના બધા અક્ષરો સાથે જોડાઇને લખાય છે; આથી ગુજરાતી કરતાં અંગ્રેજી લિપિ લખવામાં વધારે સરળ છે. થોડા અક્ષરે એટલે થોડી મહેનતે જે લિપિથી વિચારો દર્શાવી શકાય તે લિપિની યોજના પણ સારી ગણાય. આપણી લિપિમાં સ્વરાક્ષરનાં ટુંકાં ચિહ્નો ઠરાવી દીધાં છે, અંગ્રેજીમાં તેમ નથી, તેથી અંગ્રેજી કરતાં ગુજરાતી લખાણ સંક્ષેપમાં પતે છે. જેમ ગુજરાતી 'શંકર', અંગ્રેજી Shankar; ગુજરાતીમાં માત્ર ૩ અક્ષરે પત્યું અને અંગ્રેજીમાં ૭ અક્ષર લખવા પડયા, કેમકે તેમાં સ્વરાક્ષરોને માટે જુદાં ચિહ્નો યોજેલાં નથી. ચિત્રવિદ્યાની દૃષ્ટિએ જોતાં ઉભી અને ક્ષિતિજ સમસૂત્ર લીટીઓ કરતાં તિર્કસ લીટીઓ દોરવી સહેલી પડે છે. જે લિપિમાં ઉભી લીટીઓ કરતાં તિર્કસ લીટીઓ દોરવાની આવે તે લિપિ લખવામાં સરળ સમજવી. અંગ્રેજી લિપિમાં આ લાભ જોવામાં આવે છે. આ બધો મુકાબલો છાપેલા અક્ષર માટે નહિ, પણ હાથના લખેલા અક્ષરો માટે છે. દાક્તરો કહે છે કે ત્રાંસી લીટીઓવાળા અક્ષરો વાંચવાથી આંખને નુકશાન થાય છે, તેથી અંગ્રેજીમાં હવે ઉભી લીટીના અક્ષરો લખવાનો પ્રચાર વધતો જાય છે અને એવીજ કોપીબુકો પણ નીકળી છે. આપણી લિપિની રચના યુરોપીઅન લિપિની રચના કરતાં વધારે સરળ છે. આપણે લખેલા અક્ષર પ્રમાણેજ તેનો ઉચ્ચાર કરીએ છીએ, પણ અંગ્રેજી જેવી લિપિમાં એમ હંમેશાં દીસતું નથી. જેમ Colonel આ અક્ષરોનો સામટો ઉચ્ચાર "કૉલૉનેલ" થવો જોઇએ, તેને બદલે "કર્નલ" થાય છે. Two આ શબ્દનો ઉચ્ચાર "ટ્વો" (સં. દ્વૌ) થવો જોઇએ, તેને બદલે "ટુ" થાય છે. અંગ્રેજીમાં શબ્દોના ઉચ્ચાર ફરી ગયા, તો પણ તેના અક્ષરોની જોડણી તો એની એજ રાખી, એ વાત આથી સિદ્ધ થાય છે. ગુજરાતીમાં જેમ જેમ ઉચ્ચાર ફરતા ગયા તેમ તેમ તેની જોડણીમાં પણ

ફેરફાર થતો ગયો. સંસ્કૃત સમયમાં હસ્ત, પ્રાકૃત સમયમાં હત્થ અને અર્વાચીન ગુજરાતીમાં હાથ એમ ઉચ્ચાર પરત્વે તેની જોડણી બદલાતી ગઇ.

૪. પ્રાચીન કાળમાં હરકોઇ શોધ મહા કષ્ટતાએ પ્રાપ્ત થયો છે. લિપિની શોધ વિષે પણ એવુંજ બનેલું જણાય છે. તે વખતના લોકોને એટલી સાદી બાબત પણ ન સુઝી કે મૂળ ઉચ્ચારનાં ચિહ્ન શોધી કહાડવાં આધુનિક કાળમાં તો આ વાત આપણને બહુ સુકર જણાય છે અને આપણામાંના દરેક ધારીએ તો તદ્દન નવી લિપિઓ ઉત્પન્ન કરી શકીએ. પણ હરકોઇ કળાની પહેલી શોધ કરવી ઘણી દુઃસાધ્ય છે. પાણીની વરાળ તો આપણે જાણીએ છીએ અને આપણા પૂર્વજો પણ તે જાણતા હતા, પણ જેમ્સ વૉટે જ્યાં સુધી વરાળયંત્રાનો શોધ ન કર્યો, ત્યા સુધી એ વરાળમાં શું બળ છે, તેથી આપણે અજ્ઞાત રહ્યા હતા. અરે, એટલુંજ નહિ પણ યુરોપીઅન લોકો આપણા દેશમા આવ્યા પહેલાં વરસાદનું માપ લેવાની જે સાધારણ યુક્તિ, તેથી પણ આપણે અજાણ રહ્યા હતા. આ છેલ્લી બાબત આપણી ક્ષુદ્રતા દર્શાવે છે. આવીજ રીતે લિપિનો શોધ પણ મહા કષ્ટતાએ પ્રાપ્ત થયો છે. પ્રથમ તો લોકોને ચિત્રલિપિ સુઝી અને તેની પહેલ કરનાર મિસરના લોકો હતા. શબ્દોને માટે તેઓ નીચે પ્રમાણે ચિત્રો વાપરતાઃ—

ગતિ.	ઘર.
બળ.	વસવાટ થએલી જગા.
દૈવી અંશ.	પ્રવાહી પદાર્થો. (પાણીની લહેરો.)
દાતરડું.	રેસા અને છોડ. (કમળના છોડવા.)
છરી.	હાથીદાંત.
માણસનું નામ.	☉ સૂર્ય.

આવાં ચિત્રોએ પાછળથી અક્ષરોનું રૂપ પકડયું.

થ. મ. શ.

બ. ન. ક.

પ. ર.

૫. મિસર દેશમાં આજથી ૫૦૦૦ વર્ષ પર ઉપર પ્રમાણે ચિત્ર લિપિ ચાલતી, પણ હવે તો વર્ણોચ્ચાર પ્રમાણેની અક્ષર લિપિ ચાલે છે. ચીન દેશમાં પ્રાચીન કાળમાં જે ચિત્ર લિપિ ચાલતી, તે ચિત્રોમા કાળાનુક્રમે ફેરફાર થઇને હાલ એવાંજ ચિત્રોની લિપિ ચાલે છે. આથી વર્ણોચ્ચારનાં ચિહ્નોને બદલે શબ્દોનાં

ચિહ્નો લખવામાં આવે છે અને તેથીજ ચીનાઈ લિપિ અતિ ક્લિષ્ટ ગણાય છે. ચીનાઈ વિદ્વાન લેખકને ४००० સુધી આવાં ચિ ह्नો યાદ રાખવાં પડે છે. આ લિપિ કાગળની જમણી કોરથી ઉપરથી લઇને નીચે સુધી ઉભી હારોમાં લખવામાં આવે છે. આપણી લિપિમાં વર્ણોચ્ચાર પ્રમાણે અક્ષરો ગોઠવ્યા છે, તેમ આ લિપિમાં શબ્દો પ્રમાણે તેનાં ચિ ह्नો (અક્ષરો) ઠરાવ્યા છે. આ શબ્દો માટેનાં ચિ ह्नો કેવાં હોય છે, તે આ નીચે દર્શાવ્યું છેઃ—

☉ સૂર્ય,	હાલ 日
☽ ચંદ્રમા,	હાલ 月
⚲ દેવ,	હાલ 𠀁 (ત્રિપુટી.)
⚲ બાળક,	હાલ 子
𓆛 માછલું,	હાલ 魚
⊂⊃ મોઢું,	હાલ 口
⚘ હાથ,	હાલ 手
# કુવો,	હાલ •
⊙ આંખ,	હાલ 目

આવાં ચિન્હોના મિશ્રણથી વળી બીજા શબ્દો અને ચિન્હો ઉત્પન્ન થાય છે. જેમઃ—

旦 સૂર્ય ક્ષિતિજ ઉપર એટલે સવાર કે મળસકું.

木木 ઝાડ પાસે પાસે એટલે જંગલ.

舌 મોઢામાંથી નીકળી આવતી કંઇ નક્કર વસ્તુ તે જીભ.

言 મોઢું, તેની સાથે નીકળતી વરાળ એટલે શબ્દ.

日月 સૂર્ય સાથે ચંદ્ર એટલે ચળકતું.

女子 સ્ત્રી બાળક સાથે, તે ઉપરથી સારૂં કે શુભ ચિહ્ન.

坐 બે માણસ અને પૃથ્વી તે ઉપરથી બેસવું.

東 સૂર્ય ઝાડમાંથી દેખાય છે, તે ઉપરથી પૂર્વ દિશા

入 પેસવું } બારણામાં પેસવું.
門 દરવાજો }

૬. અમેરિકા ખંડમાં જ્યારે યુરોપીઅન લોકો પ્રથમ ગયા, ત્યારે તેમણે ત્યાંના મૂળ વતનીઓને ચિત્રલિપિ વાપરતાં જોઇ હતી. હાલ પણ જે જંગલી અમેરિકન ઇન્ડિઅન્સ છે, તેઓ તે વાપરે છે.

|, ||, ||| = એક, બે, ત્રણ ઇત્યાદિ.

ooooo = ધોળા મણકા સંધિ.

જાંબુડો રંગ= લડાઇ.

▭ 🯅🯅 ▭ = પટાની વચમાં બે માણસ હાથ જોડી, ઉભા છે અને વચમાં કલમ છે; એ ચિન્હ સલાહ-શાંતિ

⚲||| = શિકારી ૩ હરણ વેચવા લાવ્યો છે.

⊖ = ડૉલર, રાળ (સિક્કો).

+ =૧૦ સેન્ટ (સિક્કો).

| =૧ સેન્ટ (સિક્કો).

૭. હાલના એશિઆઇ તુર્કસ્તાનમાં યુફ્રેતિસ અને તૈગ્રિસ નદીઓ વચ્ચેના દોઆબમાં અને તેની આજુબાજુ, બાબિલન (હાલનું હિલ્લા) અને આસિરિઆનાં મોટા અને સુધરેલાં રાજ્યો પ્રાચીન સમયમાં થઇ ગયાં. આ દેશમાં હાલ તો અરબી લિપિ ચાલે છે, પણ પ્રાચીન કાળમાં એક લિપિ વપરાતી તેને આરબ લોકો મિસ્મારી અને અંગ્રેજ લોકો એરોહિડેડ કેરેક્ટર કહે છે. આપણે તેને શરમૌલિ લિપિ કહીશું. એ લિપિમાં બાણના માથા (ફળ) જેવી લીટીઓ આવે છે, તે નીચે પ્રમાણેઃ-

સ્વર્ગ.

તારો કે આકાશ.

પાણી.

માણસનાં નામની પહેલાનું ચિહ્ન.

દેશોનાં „ „ „

દેવોનાં „ „ „

ઘર.

મોટું ઘર

આ લિપિમાં પાછળથી મૂળાક્ષરો બંધાણા અને તે પ્રમાણે લિપિ ચાલી.

સન્નારી.

પિતા, બાપ.

"રૂ" અક્ષર.

આ લિપિ આજથી ૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર મેસોપોતામિઆ અને આર્મીનિઆથી ઇરાનના અખાત સુધી ચાલતી. તેની લીટીઓના મરોડ પરથી કેટલાકનું એમ માનવું છે કે આ શરમૌલિ લિપિ ત્યાંથી ચીનમાં ગઇ છે; પણ એ બે પ્રદેશ વચ્ચે વિશાળ અંતર હોવાથી એમ માનવું કેટલાકને ઉચિત લાગતું નથી. આ શરમૌલિ લિપિ મિસરી લિપિમાંથી નીકળી હતી, માટે તેનો સમાસ મિસરી વર્ગમાં થઇ જાય છે.

૮. પ્રાચીન બાબિલન અને મિસરની વચ્ચે હાલનો સિરિઆનો મુલક આવેલો છે. બાબિલનની શરમૌલિ અને મિસરની મિસરી એ લિપિના સંમેલનથી આસિરિઆના મુલકમા આજથી ૩૦૦૦ વર્ષ ઉપર એક નવી લિપિ ઉત્પન્ન થઇ, તે લિપિ ચિત્રલિપિ મટીને હવે વર્ણોચ્ચાર યુક્ત અક્ષરલિપિ થઇ છે. આ મુલકમાં ઇ. સ. પૂ. ૯૦૦ વર્ષ ઉપર ફિનિશિઅન લોકો વસતા હતા. તેઓ મોટા વેપારી હતા અને તેમને હિસાબ, નામું વગેરે નોંધ રાખવાની બહુ જરૂર પડી. આજ ફીનિશિઅન લોકોએ તે કાળમાં મોટાં મોટાં સંસ્થાનો પણ પરદેશમાં વસાવ્યાં હતા. ઇ. સ. પૂ. ૩૩૩ થી ગ્રીક લોકોએ તેમની સાથે હરિફાઇ કરી, તેમાં આખરે ગ્રીકો વધ્યા અને ફિનિશિઅનો પાછળ પડી ગયા. આ ફિનિશિઅન લોકો તે હાલના યાહુદીઓના પૂર્વજો હતા, તે સેમેટિક વર્ગમા ગણાય છે. તેમના રંગવાના, વણવાના, કાચ બનાવવાના, ધાતુની શોધના અને બીજા હુનરો અન્ય દેશોમાં ફેલાયા, તેથી લિપિની સાથે બીજા ઘણા ખરા હુનરો બીજી પ્રજાઓએ તેમની પાસેથી મેળવ્યા છે. ઇજીપ્તમાં ચિત્રો ઉપરથી ચિત્રલિપિ, તે ઉપરથી પછીથી તે ચિત્રોનાં ટુંકા રૂપો નક્કી થયાં અને એ

ટુંકાં રૂપો પછીથી વર્ણોચ્ચારનાં ચિહ્નો તરીકે વાપરવાથી અક્ષરલિપિ ઉત્પન્ન થઇ. એમ પ્રથમ ચિત્રલિપિ, પછી શબ્દલિપિ અને પછી અક્ષરલિપિ. આ ફિનિશિઅન અક્ષરલિપિ ફિનિશિઅન લોકો પાસેથી ગ્રીક લોકો પાસે, ગ્રીક લોકોથી રોમન લોકો પાસે ગઇ અને ત્યાંથી હાલની અક્ષરલિપિ આખા યુરોપખંડમાં પ્રસરી. આજ ફિનિશિઅન લિપિ અરબસ્તાન, ઇરાન અને તાતારના મંચુરિઆ સુધી પહોંચી અને એજ લિપિ દરવેશ ગુસ્તાસ્પ, સિકંદર વગેરેના બાક્ત્રિઅન રાજ્યના સમાગમથી હિંદમાં આવી, તેથી ઇ સ. પૂ. ના ૩ જા સૈકામાં મહારાજા અશોકના વખતમાં તે સ્તૂપો અને ગુફાઓ ઉપર કોતરેલી આજ પણ જોવામાં આવે છે. અર્વાચીન સમયમાં પ્રાકૃત લિપિઓ દેવનાગરી લિપિમાંથી નીકળીને આખા હિંદમાં ચાલે છે, પણ તે ઉપલક નજરે જોનારને તો જુદી જુદી લિપિ હોયની, એમ દીસે છે, કેમકે દેશ પરત્વે અક્ષરનો મરોડ બદલાઇ જાય છે. મહારાજા અશોકના સમયમાં પણ ઘણી લિપિઓ ચાલતી હશે, પણ બ્રાહ્મી અને **ગાંધારી** એ બે લિપિઓ તે સમયમાં વધારે પ્રચારમાં હતી, એમ પ્રાચીન લેખો પરથી માલમ પડે છે. ઇરાનની જે લિપિમાંથી અશોકના વખતની લિપિ ઉત્પન્ન થઇ તેને **ખારોસ્તી** લિપિ કહે છે. ફિનિશિઅન, **ખારોસ્તી, બ્રાહ્મી, ગાંધારી, અરબી અને દેવનાગરી** લિપિઓનો કોઠો અહીં નીચે આપ્યો છે, તે ઉપરથી અક્ષરોનો મુકાબલો સારી રીતે થઇ શકશે.

ઉ. ગુજરાતી મૂળાક્ષર.	ફિનિશિયન.	ખારોસ્તી.	બ્રાહ્મી.	ગાંધારી.	અરબી.	બાળબોધક દેવનાગરી.
અ	K	⊃	⅄	✓	ℓ	अ
ઇ	ᚹ	Ƶ	⫝	7	ـے	इ
ઉ	..	..	L	∃	ڑ	उ
ક	φ ⅄	ϒ γ	+	h	ک	क
ખ	..	..	1	ς	خ	ख
ગ	..	..	∩	✓	..	ग
ઘ	..	..	Ш	℘	غ	घ

ચ	..	..	[illegible]	[illegible]	[illegible]	च
છ	..	..	[illegible]	[illegible]	[illegible]	छ
જ	..	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ज
ઝ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	झ
ટ	+ †	..	C	[illegible]	..	ट
ઠ	..	..	O	[illegible]	..	ठ
ડ	..	[illegible]	~	[illegible]	..	ड
ઢ	..	..	[illegible]	T	..	ढ
ણ	..	..	I	[illegible]	..	ण
ત	.	..	[illegible]	[illegible]	[illegible]	त
થ	⊕	[illegible]	⊙	[illegible]	..	थ
દ	[illegible]	..	[illegible]	[illegible]	[illegible]	द
ધ	..	..	D	[illegible]	[illegible]	ध
ન	[illegible]	[illegible]	⊥	[illegible]	[illegible]	न
પ	..	[illegible]	[illegible]	h	[illegible]	प

ફ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	..	फ
બ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ب	ब
ભ	..	.	[illegible]	[illegible]	..	भ
મ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	م	म
ય	.	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ي	य
ર	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ر	र
લ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ل	ल
વ	..	..	[illegible]	[illegible]	و	व
શ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ش	श
ષ	..	.	[illegible]	[illegible]	ص	ष
સ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	س	स
હ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ه	ह
ળ	..	..	...	..	.	(ळ) ळ

૧૦. હિંદમાં ઘણે સ્થળે ગુફાઓ અને શિલાઓ ઉપર જે પ્રાચીન લેખો જોવામાં આવે છે, તે સઘળા બ્રાહ્મી કે ગાંધારી (પાલી) લિપિમાં લખાએલા છે. ઇ. સ. ૯ મા સૈકામાં હૈહય વંશના રાજા જાજલદેવના સમયના લેખો અને તે

પછી ઇ. સ. ૧૪ મા સૈકાના ચૌહાણ રાજા ચાચિગદેવના સમયના લેખો જોઇએ છીએ, તો સ્પષ્ટ માલમ પડી આવે છે કે, ઇ. સ. ૯ મા સૈકા પછીની લિપિઓએ હાલની દેવનાગરી લિપિનું જે સ્વરૂપ પકડવા માંડયું, તે ઇ. સ.ના ૧૪મા સૈકામાં એ સ્વરૂપ પરિપૂર્ણતાએ પહોંચ્યું. આ ૫૦૦ વર્ષના અરસામાં હિંદની પશ્ચિમ તરફનાં મુસલમાની રાજ્યોએ પોતાના દેશમાં અરબી અક્ષરો દાખલ કરી દીધા હતા અને તેની અસર હિંદની લિપિ ઉપર પણ થઇ, તેથી બ્રાહ્મી અને ગાંધારી લિપિ ઉપર અરબી મૂળાક્ષરોની અસર થવાથી હાલની બાળબોધ કે દેવ નાગરીલિપિ ઘડાઇ. ઉપરના કોઠામાં બીજી લિપિઓ કરતાં અરબી લિપિને દેવનાગરી લિપિ વધારે મળતી દીસે છે. ફેર માત્ર એટલોજ છે કે અરબી લિપિ જમણી બાજુથી અને દેવનાગરી લિપિ ડાબી બાંજુથી લખવી શરૂ થાય છે, તેથી અક્ષરોનાં વલણ ઉલટાવી નાખવાં પડે છે. બાળબોધ લિપિમાં જમણી બાજુના કાના અને માથાની લીટીઓ વધી ગઇ છે; આ સિવાય બીજો કશો ખાસ ભેદ કોઇ પણ અક્ષરમાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. જેમ અરબી [illegible] બાળબોધ अ; અ. [illegible] બા. उ; અ [illegible] બા. घ; અ. [illegible] બા. चं; અ. [illegible] બા. छ; અ. [illegible] બા. ज; અ. [illegible] બા. म; અ [illegible] બા य; ઇત્યાદિ.

૧૧. આ નિબંધની ત્રીજી કલમમાં કઇ લિપિ ઉત્તમ ગણવી તે દર્શાવ્યું છે. આ નિયમો દરેક લિપિને લાગુ પાડી તેની કસોટી કરીએ તો અરબી લિપિ સૌથી પહેલે દરજ્જે આવશે, કેમકે તે સૌથી સરળ, સંક્ષિપ્ત અને ચોકસ છે.

૧૨. ઉપર આપણે દર્શાવ્યું કે મૂળે તો મિસરની ચિત્રલિપિ, તે ઉપરથી ફિનિશિઆ એટલે હાલના સિરિઆના મુલકમાં અક્ષરલિપિ ચાલી. આ અક્ષર લિપિમાં કાળ પરત્વે ફેરફાર થઇ તેમાંથી બ્રાહ્મી અને ગાંધારી એવી બે લિપિઓ યોજાઇ, તે હિંદમાં અશોકના વખતમાં ચાલતી, તે ઉપર વળી બીજી લિપિઓ અરબી અને ખારોસ્તીની અસર થવાથી હાલ ચાલતી બાળબોધ કે દેવનાગરી લિપિ વ્યુત્પન્ન થઇ અને તે ઉપરથી આપણી હાલ ચાલતી ગુજરાતીલિપિ થઇ છે. કાળાંતરે બ્રાહ્મી, બાળબોધ અને ગુજરાતી લિપિમા રફતે રફતે કેવા ફેરફાર થઇ હાલની ગુજરાતી લિપિ બની છે, તે આ નીચેનો કોઠો મેળવી જોવાથી ગુજરાતીલિપિનો વિકાસક્રમ સંપૂર્ણ રીતે નજરે પડશે.

૧૩. આધુનિક ગુજરાતી અને બાળબોધ લિપિનો વિકાસક્રમ દર્શાવનાર કોઠોઃ-

અ =	[illegible]	[illegible]	[illegible]	अ्	अ	અ
ઇ =	∴	[illegible]	[illegible]	[illegible]	इ	ઇ
ઉ =	L	[illegible]	[illegible]		उ	ઉ
એ =	Δ	▽	[illegible]	[illegible]	ए	એ

(ગુજરાતી " એ ", ઐ ઉપરથી થએલો છે)

ક =	+	[illegible]	[illegible]	क	क	ક
ખ =	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ख	ખ
ગ =	∧	∩	[illegible]	[illegible]	ग	ગ

અક્ષર	દેવનાગરી	ગુજરાતી
ઘ =	घ	ઘ
ઙ =	ङ	ઙ
ચ =	च	ચ
છ =	छ	છ
જ =	ज	જ
ઝ =	झ	ઝ
ઞ =	ञ	ઞ
ટ =	ट	ટ
ઠ =	ठ	ઠ
ડ =	ड	ડ
ઢ =	ढ	ઢ
ણ =	ण	ણ
ત =	त	ત
થ =	थ	થ
દ =	द	દ
ધ =	ध	ધ
ન =	न	ન
પ =	प	પ
ફ =	फ	ફ
બ =	ब	બ
ભ =	भ	ભ
મ =	म	મ
ય =	य	ય
ર =	र	ર
લ =	ल	લ
વ =	व	વ
શ =	श	શ
ષ =	ष	ષ
સ =	स	સ
હ =	ह	હ
ળ =	ळ	ળ

૧૪. આ કોઠા ઉપરથી આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે અક્ષરોમાં કાળાન્તરે રૂપાન્તર થયું છે, એટલુંજ નહિ પણ કોઇ કોઇ જગોએ તો અક્ષરોનું વલણ તદ્દન ઉલટુંજ બદલાઇ ગયું છે. જેમ ઉ, એક વાર [illegible] આવો હતો તે પાછો ઉ આવો થઇ ગયો; ઘ, [illegible] આવો હતો તે ઘ આવો થઇ ગયો. છ, [illegible] હતો, તે [illegible] થઇને છ આવો થઇ ગયો છે; ડ, ઠ, દ વગેરેમાં પણ એમજ થયું છે, તો ખરોષ્ઠી અક્ષરો જેનું લખવાનું વલણ આપણી લિપિથી ઉલટું છે, તેના લગભગ બધા અક્ષરો ઉલટું વલણ ગ્રહણ કરે એ તદ્દન બનવા જોગ છે.

૧૫ બાળબોધ કે દેવનાગરી લિપિમાંથી ગુજરાતી લિપિ ઉત્પન્ન થઇ છે, એ વિષે તો કોઇને પણ શંકા નથી; તે બન્ને લિપિઓનો મુકાબલો કરવાથી સહજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. થોડાક અક્ષરોનું રૂપાન્તર કાંઇક વધારે વિચિત્ર હોવાથી તેમનો વિકાસક્રમ સાદી નજરે જોતાં બરાબર બંધ બેસતો જણાતો નથી. એવા અક્ષરોનો વિકાસક્રમ આ નીચે આપ્યો છે, તે જોવાથી કંઇક વિશેષ પ્રકાશ પડશે.

अ ... અ

इ ... ઈ

ए આ ઉપરથી ગુજરાતી એ નીકળ્યો નથી, પણ અને એક માત્રા એ ઉપરથી નીકળ્યો છે.

क ... ક

ख ... ખ

च ... ચ

ज ... જ

झ ... ઝ

ण ... ણ

फ ... ફ

ब ... બ

ल ... લ

श ... શ

ळ ... ળ

क्ष ... ક્ષ

(મૂળે બાળબોધમાં પણ क् + ष મળીને क्ष જોડાક્ષર થયેલો છે)

ज्ञ એ ज् + ञ જોડાઇને ज्ञ થયો, તે પછી ज्ञ માંથી ज्ञ અને આ ज्ञ તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં જ્ઞ.

૧૬. સ્વર એ જીવાક્ષર અને વ્યજન એ શરીરાક્ષર કહેવાય છે, કેમકે સ્વરની સહાયતા વગર વ્યંજનનો ઉચ્ચાર થઇ શકતો નથી, તેથી પ્રત્યેક વ્યંજનની સાથે સ્વર આવવોજ જોઇએ. ઉપર આપણે જોયું કે કેટલાક વ્યંજનાક્ષર કરતા સ્વરાક્ષર લખવામાં વધારે કઠિન છે, માટે પ્રત્યેક વ્યંજનની સાથે એકેક સ્વરાક્ષર જોડીએ તો લખાણ કષ્ટકર થઇ પડે, તેથી સ્વરાક્ષરો વ્યંજનાક્ષર સાથે જોડાય, ત્યારે તે આખા લખવાને બદલે તેમને માટે યોજેલાં ચિહ્નો લખવામાં આવે છે. આ ચિહ્નો અશોકના વખતમાં જે પાલી લિપિ ચાલતી તેનાંજ છે, તે બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ આ નીચેનો કોઠો જોવાથી થશે.

ગુ. સ્વરાક્ષર.	સંયુક્ત ચિહ્ન.	વિવેચન
અ	નથી	પાલી લિપિમાં પણ અ સ્વરાક્ષરનું સંયુકત ચિહ્ન નથી. જેમ + = ક. બાળબોધ લિપિમાં હરકોઇ વ્યંજન હલ્ ચિહ્નથી લખાય છે, અને જ્યારે તેમાં અ ભળેલો દર્શાવવો પડે ત્યારે હલ્ ચિહ્નનો લોપ કરવામાં આવે છે. જેમ क = क् + अ.
આ	ા	ગુજરાતીમાં આ ચિહ્નને આપણે કાનો કહીએ છીએ. કાનો એ શબ્દ સં. કર્ણ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. આપણા ચહેરાની બાજુએ જેમ કાન આવેલા છે, તેમ આ ચિહ્ન વ્યંજનની એક બાજુએ લખવામાં આવે છે, માટે તે કર્ણ એટલે કાનો. પાલી લિપિમાં તેનું ચિહ્ન અક્ષરની જમણી તરફ — આવી એક આડી

લીટી છે. કા = ..., ટા = ..., જાં = ...મૂળે "આ"નું ચિહ્ન આડી લીટી હતુ, તે હાલ ગુજરાતીમાં ઉભી લીટી છે.

ઈ... ... િ.......આ ચિહ્નને આપણે હ્રસ્વ "ઇ" નું ચિહ્ન કહીએ છીએ ગામડી નિશાળોમાં પંડયાજીઓ તેને **"પાંચ કુંડાળી"** કહેતા. ખરૂં નામ **"પાછ કુંડાળી"** કેમકે તે અક્ષરની પાછળ લખવામાં આવે છે. પાલી લિપિમાં કાનાની પેઠે તેનુ ચિહ્ન અક્ષરની જમણી તરફ ⌣ આવી વાંકી લીટી છે. જેમ કિ = ..., નિ = ... પછીથી ગુજરાતી લિપિમા અક્ષરને માથે માત્ર ^ આવી અવળી વકરેખા કરતા. જેમ ... = કિ કે કી. પછી વળી હ્રસ્વ દીર્ઘનો ભેદ દર્શાવવા વ્યંજનાક્ષરની ડાબી બાજુએ કુંડાળી કરીએ તો હ્રસ્વ અને જમણી બાજુએ કુંડાળી કરીએ તો દીર્ઘ એમ ચાલ્યું. જેમ ...ક =કિ અને ક... = કી, આ કુંડાળી ઉતાવળે લખવામાં આવી પાછી થઇ જાય તો હ્રસ્વ દીર્ઘનો ભેદ બરાબર દર્શાવાય નહિ, માટે અધિક સ્પષ્ટતાને અર્થે હ્રસ્વને માટે અક્ષરની ડાબી તરફ અને દીર્ઘને માટે અક્ષરની જમણી તરફ કાનો વધાર્યો. જેમ િક = કિ, કી = કી.

ઈ.......ી ....આ ચિહ્નને આપણે દીર્ઘ 'ઇ' નું ચિહ્ન કહીએ છીએ. ગામડી નિશાળોમાં પંડયાજીઓ તેને 'અજલુ કે અજયુ' કહે છે ખરૂં નામ 'અગીઉ' છે. અગીઉ = આગલું, કેમકે તે ચિહ્ન અક્ષરની આગળ આવે છે પાલી લિપિમાં તેનુ ચિહ્ન અક્ષરની જમણી તરફ ... આવુ હ્રસ્વ 'ઇ' નું બેવડુ ચિહ્ન હતું. જેમ કી = ..., ની = ... ઇ સ.ના ૩જા સૈકામાં ક્ષત્રપ વંશના રાજાઓના સમયમાં આ દીર્ઘ 'ઇ' નુ ચિહ્ન અક્ષરને મથાળે વચ્ચોવચ્ચ વધારે ગોળ કુંડાળી થઇ ગયુ. જેમ કી = ... અથવા ... આખરે ગુજરાતીમાં ી આવુ ચિહ્ન કેમ થયું, તે ઉપર હ્રસ્વ ઇના પેટામાં સમજાવ્યુ છે.

ઉ.........ુ.......આને આપણે હ્રસ્વ "ઉ" નું ચિહ્ન કહીએ છીએ ગામડી નિશાળોમાં પંડયાજીઓ તેને "વરકુ કે વરકુ" કહે છે. ખરૂં નામ "વળકુ" છે. વળકુ=વળેલું; કેમકે તે અક્ષરની નીચે વાંકું વાળી દીધેલું હોય છે. પાલી લિપિમા અક્ષરની નીચે જમણી તરફ આડી સીધી લીટી — આવુ ચિહ્ન હતુ. જેમ, કુ= ..., નુ= ..., ધુ= ... . ક્ષત્રપ લિપિમાં આ ચિહ્ન વાંકું થઇ ગયું. જેમ કુ = ..., તુ = ... આ ઉપરથી હાલનું ુ હ્રસ્વ "ઉ" નું ચિહ્ન થયું. કાઠિઆવાડમાં આ ચિહ્નને "લોટે" કહે છે. લોટે=લઘુએ "ક" ને લોટે "ક" એટલે "ક" ને જો "ઉ" નાં લઘુ ચિહ્નને જોડીએ તો "કુ" આવો થાય

[ ]

ઊ........ ૂ.......આને આપણે દીર્ઘ ઊ નું ચિહ્ન કહીએ છીએ. ગામઠી નિશાળોમાં પંડયાજીઓ તેને "નેત્ર" કહે છે. નેત્ર=ઝાડનું મૂળ; કેમકે આ ચિહ્ન અક્ષરની નીચે ઝાડના મૂળની પેઠે આવેલું છે. પાલી લિપિમાં અક્ષરની નીચે જમણી તરફ = આવી બે આડી સીધી લીટીઓનું ચિહ્ન છે. જેમ, કૂ = ,નૂ = , જૂ = . જ્યાં આડી લીટીઓ અક્ષરની સાથે બંધ ન બેસે, ત્યાં આડીને બદલે ઉભી લીટીઓ લખાય છે. ॥ આવી બે લીટીઓનું રૂપ બદલાઇને ၇ આવું થયું અને તે ઉપરથી ૂ આવું હાલનું રૂપ સિદ્ધ થાય છે. કાઠિઆવાડમા આ ચિહ્નને વદે કે વધે કહે છે. સં. વૃદ્ધ=વધેલું કે દીર્ઘ, તે ઉપરથી વધે. "ક" ને વધે "કૂ" એટલે "ક" ને દીર્ઘ " ઊ લગાડીએ તો "કૂ" થાય.

ઋ........ ૃ ....આને આપણે ઋકારનું ચિહ્ન કહીએ છીએ. ગામઠી નિશાળોમાં કંઇક વિદ્યાને અભાવે અને કંઇક આ અક્ષરનો ઉચ્ચાર ગુજરાતી ભાષામાં લોપ થવાથી પંડયાજીઓએ તેને બારાક્ષરીમાં ગોઠવ્યો નહિ. પાલી લિપિમાં અક્ષરની નીચે ડાબી તરફ એનું ⁄ આવું ચિહ્ન હોય છે. જેમ કૃ = , પૃ = , સૃ = . પછીથી આ ચિહ્ન બાળબોધ અને ગુજરાતી લિપિમાં ઉલટાઇને ૃ આવું થઇ ગયું જેમ કૃ, પૃ, સૃ

ૠ .... ૄ ....આને આપણે દીર્ઘ ઋકારનું ચિહ્ન કહીએ છીએ. તેનું ચિહ્ન પાલી લિપિમાં આવુ છે. બાકીની હકીકત હ્રસ્વ ઋકાર પ્રમાણે.

ઌ-ૡ............આ સ્વરોને માટે સંયુક્ત ચિહ્નો યોજવામાં આવ્યાં નથી, કેમકે તેનો ઉપયોગ સંસ્કૃત ભાષામાં પણ જૂજ છે, માટે તેનાં ચિહ્નોના અભાવે વધારે મહેનત પડે તેમ નથી.

એ...... ે......આને આપણે એક માત્રા કહીએ છીએ. માત્રા એટલે માપ. પહેલાં બધા સ્વરોનું સાધારણ નામ માત્રા હતું; પછીથી આ ચિહ્નનેજ માત્રા શબ્દ લાગુ પાડયો. પાલી લિપિમાં આનું ચિહ્ન અક્ષરને માથે ડાબી તરફ આડી સીધી લીટી છે. જેમ કે = . આ ઉપરથી બાળબોધ અને ગુજરાતીમા ે આવી માત્રા થઇ.

ઐ... . ૈ... ..આને આપણે બે માત્રા કહીએ છીએ. પાલી લિપિમાં તેનું ચિહ્ન અક્ષરને માથે ડાબી તરફ = આવી બે સીધી લીટીઓ છે. જેમ કૈ = . આ ઉપરથી બાળબોધ અને ગુજરાતીમાં આવી ૈ બે માત્રા આવી.

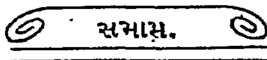
ઓ...... ો......આને આપણે કાનો માત્રા કહીએ છીએ, પાલી લિપિમાં તેજ લિપિનાં કાનો માત્રા લખાય છે. જેમ કો= ઓ = નો= . આ ઉપરથી બાળબોધ અને ગુજરાતી લિપિમાં કાનો માત્રા લખાય છે

ઔ... ૈા......આને-આપણે કાનો બે માત્રા કહીએ છીએ અને તે ઉપરને નિયમેજ લખાયછે. જેમ કૌ = नै, મો = ૪. આ ઉપરથી બાળબોધ અને ગુજરાતી લિપિમાં કાનો બે માત્રા આ૦યાં છે.

અં....... ....આને આપણે અનુસ્વાર કહીએ છીએ. પાલી લિપિમાં પણ એવોજ અનુસ્વાર છે. જેમ કં = +̇, ક્ષત્રપ લિપિમાં કં = +̇.

૧૭. ઇ. સ. ૯ માંથી તે ૧૪મા સૈકા સુધીમાં જ્યારે બાળબોધ લિપિની રચના થઇ, ત્યારે દરેક અક્ષરનું માથું બાંધવા તે ઉપર છેક આડી લીટી કરવામાં આવી. આ આડી લીટીઓ પૃથક્ પૃથક્ દોરવાની હોવાથી ઉતાવળે લખવામાં તે સં-રોધક નીવડી, તેથી ગુજરાતી લિપિમાં પૃથક્ પૃથક્ લીટીઓને બદલે એકજ અખંડ લીટી અક્ષરો લખ્યા પહેલાં દોરી લેવાનો પ્રચાર ચાલ્યો અને તે પ્રમાણે આજ સુધી આપણે વર્તીએ છીએ. બીબાંથી છાપવાની કળા આપણા દેશમાં દાખલ થઇ, ત્યારે છુટાં છુટાં બીબાંને સીધે છાપવામાં આખી લીટી દર્શાવવી અશક્ય થઇ પડી, તેથી લીટીઓ વગરના અક્ષરો આવવા લાગ્યા. આ છાપેલી ચોપડીઓના અક્ષરોનું અનુકરણ આપણે પાછું લખવામાં કરવા લાગ્યા, તેથી દિન પર દિન સરકારી શાળાઓમાં કેળવણી પામેલા માણસો વગર લીટીએ ગુજરાતી લિપિ લખે છે.

ઉસમાન બચલ ખુડખુડીઆ,
હેડ માસ્તર, કાઠિ. બાર્ટન ફિમેલ ટ્રેનિંગ કાલેજ, રાજકોટ.

ધી પરમાર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ—રાજકોટ.

OLD GUJARATI & OLD WESTERN RAJASTHANI.

[By—*Dr. L. P Tessitori (Italy)—Jodhpur.*]

It is obvious that to obtain a correct idea of the nature and origin of a language, whichever language it may be, and be able to define it properly and fix the right place it occupies amongst the other languages related to it, a mere knowledge, however extensive, of the language in question is not sufficient It is only through comparing that language with the other languages, those from which it has sprung and those with which it shares the same origin, that its nature and characters can be correctly understood and estimated. This is in accordance with the modern tendency, which requires the philologist, and even the compiler of an ordinary grammar, to be more or less a linguist, at least within the compass of the languages connected with the one he is dealing with

Applying the above remark to the particular case of what has been hitherto called Old Gujarati, it may be said that the key to the right understanding of this language from the ling uistical point of view, cannot be had from a mere knowledge of the same and of the Modern Gujarati, but only from a comparative study of all the characteristic elements in it, and in the languages connected with it, chiefly Apabhramsa and Marwari. It is from such a comparative study of the so called Old Gujarati language that in my "Notes" published in the 'Indian Antiquary" I have come to conclusions which are somewhat different from those of Indian Scholars who have studied that language in itself, without paying much consideration to the languages cognate

to it. The most apparent of these differences is my substitution of the term "Old Western Rajasthani" for "Old Gujarati," a point on which some Indian scholars have not been agreeing with my views Though in my "Notes" just mentioned, I have shown the reasons for the introduction of the new term "Old Western Rajasthani," yet it will not be unprofitable here to return to the same subject, which is one of no little importance in the history of the languages, literature and ethnology of Western India.

The starting point for a methodical study of the languages in question, is given by the Saurasena Apabhramsa, a language of which we have few but valuable documents in Hemchandra's Prakratvyakarana, IV, 329-446. It was spoken over the greatest part of Western India and its spreading was largely effected, it seems, through the migration of the Gurjaras and other tribes into the ancient Supadlaksa and hence into Rajputana and Gujarat. When this language began to prevail we cannot say with certainty, but we can approximately fix the nearest limits of its existence between the 10th and 12th century A. D. The Apabhramsa quotations in Hemchandra's Grammar evidently belong to a literature at least two three centuries anterior to his time (12th century A. D.), and the rules given by him may likewise be explained as referring to a literary form of the language, older than that actually spoken in Hemchandra's days. The Apabhramsa of the Prakrta-Paingala exhibits a still later stage of development, and it represents for us the latest document we possess of the Apabhramsa

As far as the Apabhramsa *goes, from its earliest documents* to the stanzas *in the Prakrta-Paingala,* we are *still* dealing with the Prakrit stage of the Indo-Aryan Languages. But between

the 13th–14th century A. D., Apabhramsa appears to have undergone an important development, in consequence of which it can not longer be classed as a Prakrit language, but only as a member of the Neo–Prakrit or Neo–Indian Vernaculars. The chief characteristic of this development which is quite in contrast with the principles governing Prakrit Grammar, is a phonetical change i. e. the simplification of double consonants and compensatory lengthening of the preceding vowel. Thus पुत्त becomes पूत, गज्जहि गाजइ, चित्त चीत. The phenomenon was not restricted to Saurasena Apabhramsa and Western India, but was general and about the same time throughout Aryan India Apabhramsa gave similarly way to different Neo–Prakrit vernaculars, branded by the above mentioned phonetical peculiarity. In Western India the Saurasena Apabhramsa was succeeded by that form of languago which I have chosen to call Old Western Rajasthani, and others old Gujarati. This was in use over the whole of Gujarat and Western Rajputana and flourished till about the end of the 16th century A.D., when it finally developed into two distinct vernaculars, Modern Gujarati and Modren Marwari.

The reason for which I have preferred the term Old Western Rajasthani to the customary term Old Gujarati, is clear from the above. If this language was spoken over an area which greatly outreached the limits of Gujarat and if it is the unique stock from which both Gujarati and Marwari originated, we cannot apply to it a term like Old Gujarati, which is one-sided and therefore incorrect. It would be just as wrong as calling the language Old Marwari Gujarat is geographically a part of Rajputana, and hence the term Old Western Rajasthani may seem a rather appropriate one.

That modern Marwari bears to Old Western Rajasthani the same relation as Modern Gujarati, has been ignored and denied, and the reason is that all the inquirers into the grammar and literature of the Old Western Rajasthani, at least as far as I know, were Gujarati scholars and as such had no particular concern with the Marwari language. On the other hand the average Marwari scholars, pandits and bards, have been completely ignoring the connection of their mother-tongue with the Old Western Rajasthani, and whenever they have come across some specimens of the latter language, they have been explaining it as Gujarati or as a Jargon of the Jain Jatis. The latter denomination, though incorrect, contains a great truth, and it is that the Jains deserve particularly the credit of having preserved with the most scrupulous faithfulness this form of language, which others have been contributing to obliterate by an unwise practice of modernizing old texts and altering all that appeared to be unusual and antiquated. The accuracy and critical sense of Jain copyists is proverbial and I need not insist on it. Quite different are the methods followed by other copyists, especially the bards, who generally seem to possess no idea of what a critical text is and how it should be preserved unaltered when correct, or corrected when corrupted. Each bard considering himself a professional poet and consequently an authority in the interpreting of poetical texts will never resist the temptation of making some alterations or, as he will call them, improvements in any old text he may undertake to copy. This explains why most of the old bardic poems have come down to us in a form which is almost identical with the vernacular spoken to-day and-except for the employment of some unusual and poetical words-hardly retain any feature of the old language in which they were originally

composed. It is no wonder, therefore, that the bards now-a-days ignore and deny the connection of Dingala—the poetical language of the bards—with the Old Western Rajasthani, and seeing the latter preserved only in Jain MSS. consider it as a language peculiar of the Jain writers.

It is a fact that in the Old Western Rajasthani, even as early as the 15th century A. D., we can distinguish two different tendencies or currents of speech, which seem to prelude to the branching out of the two distinct vernaculars of *Gujarati* and *Marwari*, which definitely took place about the 17th century A. D. But the differences between these two currents are so slight that they appear only as local variations of a unique language, and by no means entitle us to class the two currents as two separate languages or varnaculars In my "Notes" alluded to above, I have grouped the chief characteristics which in the old Western Rajasthani distinguish the Marwari current from the Gujarati as follows —

(1) The *common substitution of* इ *for* अ, *as in* किमाड *for* कमाड़, खिण for खण, पिणि for पणि, पण,

(2) The employment of the genitive (oblique case) for the instrumental and vice versa, as in मगलाँ ही दुक्खे (Inst plur.),

(3) The use of the postpositions रहइँ > ह्इँ > रइँ, रउ, ताँइँ,

(4) The pronominal forms तुहे for तुम्हे, अम्हाँ, तुम्हाँ for अम्ह, तुम्ह, तीआँ, जीआँ for तेह, तीह, जेह, जीह,

(5) The substitution of the compound pronouns जि–को, ति–को for जे, ते,

(6) The forms दो, तीन of the cardinals 2, 3 instead of बे, त्रिणि,

was about that time ऐ and औ came to be generally substituted for अइ and अउ in the writing. Of the two vernaculars, which thus branched out from the Old Western Rajasthani stock, Gujarati apparently kept more faithful to the old Western Rajasthani tradition, whilst Marwari differentiated for some peculiarities, which, though ultimately unimportant, yet are responsible for all the difference one nowadays notices between Gujarati and Marwari. One of these peculiarities is the substitution of the genetive postposition रो for नो (< नउ) that is the ruling form in Gujarati and was also prevailing in *old* Western Rajasthani. Evidence is available that the रो postposition has come into general use only at a much later period than नो, and in some parts of Rajputana has superseded the latter only in comparatively recent times. To quote only one instance, नो appears to be still the ruling postposition in an inscription on a *bavari* at Sejaota, three miles from Rutlam, in Malwa, dated in the year Samvat 1727. In the same inscription, we also find the auxiliary—substantive verbal form छै, instead of है, and old MSS. show that even in Marwar छै remained in use at least as far as the end of the 17th century A. D.

I know that most if not all the Gujarati scholars will still feel some hesitation in accepting my new denomination of the language they have been used to call *old Gujarati* and regard as exclusive of their own country. But my object was not one of having my new term adopted and sanctioned. It was simply of throwing some light on what is the real state of things and though people may continue using the term Old Gujarati, I will still consider to have attained my object, if they only recognise that they are using an improper term and realize the common origin of the Gujarati and Marwari languages.

(7) The substitution of आप, आपे for Gujarati आपण, आपणे, when used to give the meaning of the first personal pronoun plural, including the person addressed;

(8) The substitution of the pronominal adverb कदी for कहा.

(9) The ending °आँ of the first person plural of the present indicative instead of °अउँ;

(10) The ending °स्यो of the second and third person singular of the future indicative, instead of °इसइ, °इसिइ;

(11) The substitution of the feminine for the neuter with past participles of verbs of saying or asking, used without any object expressed, as in पूछी "(He) asked."

To these we may add the preference for the weak form of the conjunctive participle which becomes a more and more marked feature of Marwari, the more we get down with the times. Now, it is obvious that the above differences do not afford a sufficient ground for claiming for the two currents of speech a separate place as different languages. Otherwise, we might distinguish in the Old Western Rajasthani two different vernaculars, namely Old Gujarati and Old Marwari.

I have pointed out the elimination of the hiatus in the vocalic groups अइ and अउ as the chief characteristic of the passing of the old Western Rajasthani into the modern vernaculars of Gujarati, and Marwari. When अइ and अउ are contracted into ऐ and औ, the Old Western Rajasthani period is practically finished and we find ourselves in the modern period of the Neo-Indian vernaculars. I have already said that the definitive change took place about the end of the 16th century A D Of course, the process was effected gradually and slowly, but it seems that it

was about that time ऐ and औ came to be generally substituted for अइ and अउ in the writing. Of the two vernaculars, which thus branched out from the Old Western Rajasthani stock, Gujarati apparently kept more faithful to the old Western Rajasthani tradition, whilst Marwari differentiated for some peculiarities, which, though ultimately unimportant, yet are responsible for all the difference one nowadays notices between Gujarati and Marwari. One of these peculiarities is the substitution of the genetive postposition रौ for नौ (∠ नउ) that is the ruling form in Gujrati and was also prevailing in old Western Rajasthani. Evidence is available that the रौ postposition has come into general use only at a much later period than नौ, and in some parts of Rajputana has superseded the latter only in comparatively recent times. To quote only one instance, नौ appears to be still the ruling postposition in an inscription on a *bavari* at Sejaota, three miles from Rutlam, in Malwa, dated in the year Samvat 1727. In the same inscription, we also find the auxiliary—substantive verbal form छै, instead of है, and old MSS. show that even in Marwar छै remained in use at least as far as the end of the 17th century A. D.

I know that most if not all the Gujarati scholars will still feel some hesitation in accepting my new denomination of the language they have been used to call old Gujarati and regard as exclusive of their own country. But my object was not one of having my new term adopted and sanctioned. It was simply of throwing some light on what is the real state of things and though people may continue using the term Old Gujarati, I will still consider to have attained my object, if they only recognise that they are using an improper term and realize the common origin of the Gujarati and Marwari languages.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન કાવ્યો.

(લેખક-મંજુલાલ જમનારામ દવે એમ. એ.)

સમસ્ત વિશ્વના ઇતિહાસ પ્રતિ દ્રષ્ટિ કરતા સામાન્યતઃ એવું જણાય છે કે 'એક પ્રકાર ન્યાય' અને 'વિવિધ પ્રકાર ન્યાય' એ ઉભય તેના પ્રાચીન અર્વાચીન સૂત્રો છે. પછી ભલે તે ઇતિહાસ મનુષ્ય જીવનની ગમે તે કક્ષાને અનુલક્ષતો હોય -અર્થાત્ તે ધાર્મિક, સામાજીક, નીતિ વિષયક, રાજકિય વા સાહિત્ય વિષયક હોય —

જગતના પૂર્વ કાલમા જ્યારે મનુષ્યનુ જ્ઞાન માત્ર શૈશવ અવસ્થા ભોગવતુ હતુ, જ્યારે સર્વ પ્રકૃતિ અને તેના સમસ્ત તત્ત્વો, આદર્શો અને પદાર્થો અગોચર આનંદ અને ભય ઉત્પન્ન કરતા હતા, જ્યારે તે વિશ્વતંત્રના 'પ્રેરક, નાયક, અને શાસક' વિષે કંઇક આશ્ચર્યજનક શંકાઓ અને અપ્રતિમ સ્તુતિમા આલ્હાદનો હતો, અને આશ્ચર્યજ એની જિજ્ઞાસાનુ બીજ થઇ પડ્યુ હતુ, ત્યારે એવા શુદ્ધ સત્ય અને સાત્વિક, પ્રેમાળ નિખાલસ અને પારદર્શક ચિત્ત-માથી જે અમૂર્ત કાવ્યભાવના મૂર્ત સ્વરૂપે વહતી હતી, કાવ્યની ઝમકતી પ્રભામા પ્રસન્નમન ઓપતી હતી અને અનેરા નૈસર્ગિક ચમત્કાર ચમકાવતી તે કાવ્યભાવના અને તજ્જન્ય કાવ્યો સમસ્ત રાષ્ટ્રોમા "એક પ્રકાર ન્યાય"જ દાખવતા જણાયા છે, અનેકાનેક આશ્ચર્ય અને તેથી લહરતી કાવ્ય પંક્તિઓ, ઋચાઓ, શ્લોકો તે સમયના મનુષ્યના ચિત્તનો સમસ્ત ઇતિહાસ બોલે છે, હિંદમા અને હિંદની બહાર સમસ્ત દેશોમા આની આજ એક પ્રસરતી ભાવનાના શ્લોક ઝરતા રહેતા ઇતિહાસ કબુલે છે અને દુનિઆની અનેક ભાવનાઓના અનેક સાહિત્યોમા પ્રથમ ઉદ્ભવેલી તેમની કવિતાના રણમા આ 'એક પ્રકાર ન્યાય' પ્રબોધી રહેલ છે. આપણે અહીં ઋગ્વેદની અતિ પ્રાચીન ક્રિયાઓ આજ નૈસર્ગિક ઓજસથી ભરેલી માનુષી ભાવનાની સરિતા છે તે કેવી સરળ, અને સ્પષ્ટ, ભય અને અજાયબ મનોહારી છે! કોમળતા, દયિતતા, આશ્ચર્યયુક્ત વિનીતતા, અને તજ્જન્ય ભક્તિભાવ તે તે સમયની પુનીત કાવ્ય લહરીઓના Music of the Spheres જેવા સુંદરતમ પ્રૌઢ આનંદી ગીતો છે પ્રભુ પરમાત્માની પ્રભુતા જેવા તે પ્રકાશે છે અને દયાળુ દેવની દીપ્તી ઝીલી દિવ્યતા દાખવે છે

પૂર્વના સાહિત્યને અવલોકી આપણે હવે પશ્ચિમ તરફ નજરીએ અને ત્યા પણ તેવીજ વસ્તુ -સ્થિતિ દ્દષ્ટિગોચર થાય છે પુસ્તકોનુ પુસ્તક એવુ મહાપુસ્તક બાઇબલ પણ આવીજ સરળ શુદ્ધ, સત્ય ભાષામા યોજાયલુ દ્દષ્ટિએ પડે છે તેના ભાવો પણ મીઠા અને મનહર છે I come here not to destroy but to fulfil એ તેની પર્વત પરથી ગર્જતી પ્રૌઢ ગર્જનાનો ગંભીર પડઘો છે

આ પ્રમાણે જગતના અતિ પ્રાચીન કાળના સાહિત્યની કાંઇક સૂક્ષ્મ અને સંક્ષિપ્ત સમાલોચના આદર્યા બાદ આપણે એવા સિદ્ધાંત પર આવીએ છીએ કે તે સમયનુ સર્વ સાહિત્ય ધર્મનેજ અવલંબતુ હતુ, ધર્મ નામથી ઉદભવી ધર્મ નામમાજ પરિણમતુ દ્દષ્ટિ ગોચર થાય છે, અને ધર્મભાવના અને માયમ વનાનુ અતિ નસન્નમન ઐક્ય સર્વત્ર સચવાયલુ તે કાળના ઇતિહાસમા માલુમ પડે છે જગતના માનવીઓને દેવ વરદથી મળેલી અસિમ જેવો અપ્રતિમ ધર્મનો વારસો દેવે પોતે વા મનુષ્યોમાના દેવ્ય સન્તોએ કવિતાની

દિવ્ય વાણીમાંજ જગતના જ્ઞાન માટે પ્રકાશીત કરેલો છે, આ બાબત જગતના ધાર્મિક ઇતિહાસ તરફ નજર કરવા સહેજ થાય છે અને તેમાંની ચાલી દિકાદેલી ધાર્મિક ભાવના એક પ્રકારની Unconscious poetry રૂપેજ દર્શન દે છે ત્યાં, ધર્મ અને કવિતા વા કવિતા રૂપે ધર્મ, વા ધર્મ રૂપે કવિતા, એ સર્વ એકજ રૂપમા દૃષ્ટિએ પડે છે

હવે આપણે ઉપરોક્ત ન્યાયનડે વિશ્વના એક નાના સરખા ગુજરાત પ્રાન્તના સાહિત્યને અવલોકીએ અને ખરેખર ! ત્યાં પણ તેજ રીતિ સ્વીકૃત થયેલી તેના પ્રાચીન સાહિત્યમા દૃષ્ટિએ પડવી જ્યારે, તેનુ પ્રાચીન સાહિત્ય-કવિતા સાહિત્યજ-ધર્મમાથીજ ઉદ્ભવેલુ છે અને ધર્મમા પરિણુત છે ધર્મ રૂપેજ તેનુ પરમ પ્રમાણન થયેલુ છે સ્વ ગોવર્ધનરામ તેમના Classical Poets of Gujarat મા જણાવે છે કે In Gujarat the bulk of Classical literature professes to be Religious ' અને આજ દૃષ્ટિ આપણા ઉપરોક્ત એક પ્રકાર ન્યાયનુ નિરીક્ષણ કરવામા ઉપયોગી થઇ પડે છે

આપણુ ગુજરાત-રાષ્ટ્ર ગુર્જરત્ર ? હિંદના અમુલ્ય કલ્પ રત્ન ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી અવલોકતા પોતાનુ સાહિત્ય છેક દશાના અગિયારમા શતકથી તે આજ દિન પર્યંત દાખવ્યા કરે છે અને કરશે

આપણે જ્ઞાતાના એક પ્રખ્યાત ભાષા શાસ્ત્રી ન અભિપ્રાય અત્રે ટાંકીશુ તો માલુમ પડશે કે આપણા સાહિત્યના મુખ્યત્વે ત્રણ વિભાગ દૃષ્ટિગોચર થાય છે પ્રાચીન-મધ્યમ-અને અર્વાચીન પ્રાચીન સાહિત્ય દશમાથી તે ચૌદમા શતક સુધીનુ, મધ્યકાલનુ સાહિત્ય ૧૫માથી તે ૧૭ મા શતક સુધીનુ, અને તે પછીનુ સમસ્ત સાહિત્ય તે અર્વાચિન ગુર્જર સાહિત્ય

હવે પ્રસ્તુત નિબંધની શિર્ષકની સૂક્ષ્મતા લક્ષમાં લાવતા જણાવવુ પડશે કે જુનુ અને નવુ એ ઉત્તમ સાહિત્યનાજ ગુણ દોષનુ નિરૂપણ કરવાનુ છે એટલુજ નહિ પરંતુ તેમાં જુનુ, વચલુ અને નવુ એ ત્રણ સાહિત્યને વિચારવાનુ છે અને તે ત્રણે માર્ગોની પરંપરા અદ્યાપિ જળવાઇ રહી છે કે કેમ તે પણ સાધન સાથે શોધતા જવાનુ છે

હવે આપણે સાહિત્યના પ્રાચીન કાળ ઉપર દૃષ્ટિ કરીએ પ્રાચીન સાહિત્ય બહુધા જૈન લોકો અને તેમાયે મુખ્યત્વે જૈન સાધુએ વડે પ્રણીત થયેલુ છે ગુજરાતના અન્ય વર્ગ બ્રાહ્મણાદિ તે સમયે એવી તો સ્થિતિમા હતા કે તેમને કવિતાદેવિનો શાન્ત આરાધના કરવાની તક મળતી ન હતી તેમના જીવ તેમની માલ મતા, તેમના વનિતા અને બાળક ઇત્યાદિ સર્વેની સલામતીની શોધનો તે કાળ હતો અને દેશમા જ્યા ત્યા લુટફાટ વગેરે સ્થળે લાગતા, આવા સમયમા તેમના હાથથી સાહિત્યના રોપને પાણી ન પવાય એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ તે છતા સાહિત્યરોપ ઉછેરવા અન્ય જનસમૂહ-ગુજરાતનોજ-પ્રયત્ન આદરી રહેલ હતો તે પણ વિસારવા જેવુ નથી જૈન સાધુઓ પોતાના ગ્રન્થથી સંરક્ષીત હોવાને લીધે શાન્તિથી સાહિત્યોપાસના કરી શકતા અને તે કાળની લોકવાણીમા પોતાના 'વસ્તુ છંદ', અને 'ભાષા છંદ' ના મધુર રાગો રચતા આ સાહિત્યને કેટલાક જૈન સાહિત્ય એવુ નોખુ નામ આપે છે' પરંતુ વસ્તુત તેજ પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્ય છે, એમાં હવે કોઇ પણ જાતનો સંકોચ રાખવા જેવુ નથી અલબત તે કાળની જૈન અને બ્રાહ્મણ શૈલીમા ફેર છે અને તેનુ કારણ નથી તેમ નથી તે કાળની બ્રાહ્મણ શૈલી સંસ્કૃતને વધારે

મનસંખતી ત્યારે જૈન ગૈલી પ્રાકૃતાદિમાંથી શબ્દ ભંડોળ ભરતી, પરંતુ ઉભયનો આશ્રય તો એકજ હતો અને તે ધર્મ નામમાત્ર સમાપ્ત થતો. આ એક પ્રકાર ન્યાયનું અવલોકન કરવાને તે સમયના સાહિત્યમા શુ લખાતુ અને કેવું લખાતુ તેનુ અવલોકન આદરીએ.

રાસાઓ તે સમયના સાહિત્યના આવશ્યક અગો છે.' આ રાસાઓ ધાર્મિક રાજકિય અને નીતિ વિષયક ચર્ચા અદ્દભુત વાર્તા સાથે આલેખતા અને એ અદ્દભુતતાનો અશજ તેમનામાં અને તેથી પ્રાચીન સસ્કૃત કાળના અને તે સમયના (સમકાલિન, સંસ્કૃતને આધારે લખાતા બ્રાહ્મણુ શૈલીના Classic literature મા સૂક્ષ્મ તફાવત દાખવે છે. આ રાસાઓ Romantic પદ્ધતિને મળતા છે, એટલુજ નહિ પરતુ તેમાં એ ધર્મ ને નીતિના સૂક્ષ્મ સિદ્ધાન્તોનું ઉદ્દઘાટન યથેચ્છ થયેલુ છે

Romance અને Classicalism નો સૂક્ષ્મ તફાવત આ નીચેની અંગ્રેજી વ્યાખ્યાને આધારે સમજી શકાશે, અને તે દ્વારા જૈનશૈલીના રાસાઓની કવિત્વ રીતિ અને બ્રાહ્મણુ શૈલીના આખ્યાનો ઇત્યાદિની કવિત્વ રીતિ વચ્ચેનું સૂક્ષ્મ રહસ્ય સમજાશે

Romance is associated in our mind with something unreal or exceptional, with richness of colour, and wide reach of imagination It is thought of as producing an illusion by the artistic exercise of inventive faculty and as depicting the larger, nobler and higher aspects or humanity. The Romantic world is in a sence a world of reality

Classical poetry has artistic sobriety exquisite harmony, Chesselled grace and celetic glamour.'

મત્રસિદ્ધિ, સુવર્ણસિદ્ધિ, રત્નદિકની ચમત્કારીક ભૂત પ્રેતાદિનો મનુષ્યો સાથે સબધ અને તેમનુ અતિ અમાનુષી કર્તવ્ય, વૃક્ષોનુ એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ચલનવલન અને આકાશ ગમન ઇત્યાદિ અદ્દભુત અશો તેમા વારવાર દષ્ટિએ પડે છે રાસાઓના આવશ્યક રસપૂર્ણ ખોરાક તરીકે તેઓ વારવાર હોય છે કે રાસા કવિતાનુ વમન એ અદ્દભુતતાની કારમી કોરથી સુદર દીપે છે અને તેમા વચમા વચમા સત્ય, અકામ, અસ્તેય, અહિંસા, ચારિત્ર્ય વગેરેના મહાચિત્રો વડે અતિ મનોહરતા દાખવે છે.

એક બે દષ્ટાંતોથી આ બાબત દાખવીયે,
'શીલસમો સસારમા શિખર ન કોઇ થોક,
'શીલવત સવિયો તણા, સુદર કથા શલોક.

'શીલવતીનો રાસ'

'જિમ સહકારે કોયલ ટહુકે,
'જિમ કુસુમ વને પરિમલ મહકે,
'જિમ ચદન સુગધનિધિ,
'જિમ ગગાજલ લહરે લહેકે,

'જિમ કંચણાચલ તેજે ઝળકે,
'તિમ ગોયમ સૌભાગ્યનિધિ
'ગૌતમ સ્વામી'

શીલવતીના રાસમાં શીલવતીનું વર્ણન પણ અદ્દભુત છે,—

જોઇએઃ—રૂપ દેખીને થિર થંભિયા, શશિ રવિ દોય ગગન,
કામી જન મદ મારવા, જાણે કામ પ્રસન્ન;
કૂર્મ પરે તે ઉન્નતા, વાસ ચરણ છે દોય,
હંસ દ્વિપદ હરાવીઓ 'સિંચો સરોવર જોય,
ચરણે ઝાંઝરી ઘુઘરી, રણઝણ વાજતી જોર
ત્રણ લોકે તેણે પાડવ્યો, અંગ અનંગ' બકોર;
નાસા કીરની ચાંચડી અધર તે જાણે પ્રવાલ,
રવિ શશીમાનું એ દોખડા, કપોલ જાણે રસાળ,
ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

શીલવતીનો રાસ જો કે સંવત ૧૭૦૦મા લખાયલો છે, છતા તેની ભાષા ઇતર રાસાઓને કંઇ કંઇ મળતી છે, માટેજ તેનું દૃષ્ટાંત અત્રે યોજ્યું છે. બાકી તે સમયના રાસાનો મુખ્યત્વે પ્રેમ પ્રકાશ, ભરત બાહુબલી રાસા, હંસરાજ વચ્છરાજ, શીલરાશ, ગૌતમ સ્વામી, મયણરેહા વગેરે વગેરે છે.

મયણરેહામાથી નીચેનું અવતરણ આપીએ —

સાધો રે તમે મુનિ સાંભળ જ્યો,
ચરિત મયણ રેહાનો
વિષ ઉપરી કાંઇ અધિકા ઉઠ્યો,
મિચ્છા દુક્કડ મારો.

નીતિનો ઉપદેશ આવા રાસાઓના બે પ્રકારે મળી શકે છે. એક તો ગ્રંથમાં ઠામ ઠામ અહિંસા, અસ્તેય, અકામ, ચારિત્ર વગેરેનો ઉપદેશ પ્રસંગવશાત્ પ્રત્યક્ષ કરેલો છે તે અને બીજો તે તે પાત્રોનાં કૃત્ય અને તેનાં સારાં માઠાં પરિણામ ઉપરથી જે ઉપદેશ મળે છે તે, બન્નેય રીતે આ ઉપદેશ આદર કરવા જેવો છે. કેટલેક પ્રસંગે જૈન લોકોનુ આચરણ શ્રેષ્ઠ છે એવો ઉપદેશ છે છતા બહુધા તો ધર્માચરણના મુખ્ય અંગ જે શીલ સંયમ, વગેરે છે તેનુંજ પોષણ કરવા તરફ કથાનું વલણ છે. 'નોકાર મંત્ર' વારંવાર દેખા દે છે.

સ્ત્રી પુરુષના અન્યોન્ય પ્રેમની ભાવના પણ તેમાં ઉત્તમ રીતે દીપે છેઃ-

તુ પ્રભુ શશિને હું છું ચંદ્રિકા,
તુ છો રત્ન ને હું છું મુદ્રિકા રે
હું પ્રભુ ચરણ તણી રખવાળી
'શીલવતીમાંથી,

નવા સાહિત્યની નવિન સ્કૂલનો પાયો માંડનાર નર્મદ લખે છે કે સહિત્સેવકે તો એજ ભાષામા નિપૂણ થવુ અને ર૰ નવલરામભાઇ તેને અનુમોદન આપતા પોતાનો એવોજ પણ એકદેશીય અભિપ્રાય દાખવે છે અને પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યની પણ ઝાટકણી કરે છે.

નર્મદને સર્વથી અધિકત્તમ કરવાની તેમની વૃત્તિથી આમ થયેલું છે પરંતુ વસ્તુતઃ સૃષ્ટિ સૌંદર્ય અને વર્ણન કવિતા ગુજરાતના પ્રાચીન ય મધ્યકાલિન સાહિત્યમા નથી એમ નથી. રાસા કાવ્યોના આવિર્ભૂત વિશેષ સૃષ્ટિ સૌંદર્યની ઝાખી પરંતુ સિચેટ રેખા દષ્ટિએ પડે છે અને તેને આવશ્યક સ્થાન મળેલ હોય પોતાની પ્રસન્નમન દીપ્તિ દર્શાવે છે શીલવતીમા લાબુ વન-વર્ણન તથા અષ્ટોત્તરાખ્યાનમાં લાબા સૃષ્ટિવર્ણનો દષ્ટાંત નહીં દર્શાવાશે

ઉપરાંત વીરરસની ઝમાવટ પણ રાસામાથી જડી આવે છે શૃંગારની પણ શુદ્ધ ઝાખી રાસામા દિસે છે અને શીલવતી (ટનાક) જેવા રાસામાથી શૃંગાર ભાવના વિશે ઉલ્લેખ આદરવા તે પ્રેમાનંદના શૃંગારી ભાવોથી વધારે શુદ્ધ સરળ અને સત્ય છે એમ કહેવું તો તે અસ્થાને નહીં ગણાય શાન્તરસ પ્રધાન અટાવટાખ્યાનમા કઠોડ અને તેની પત્ની સુજાતાનો શૃંગાર વર્ણનનો પ્રસંગ વર્ણવતા કવિ પ્રેમાનંદ બહુજ દૂર જાય છે શીલવતીનો રાગ ... છે અને ગંભીર દિલસુદીથી ભરપુર છે

... ફણુમલ ૭૬ } વીરરસ નુ પ્રાધાન્ય સૂચવે છે

અતમા એટલું બોલીશું કે, જૈન સાધુઓએ ધર્મ અને સુનીતિનો સગળ સભાર જન સમુદાયને અભિપ ધરવા યત્ન આદરેલો તે ઘણી રીતે સફળ થયો હતો તે રાસાઓમા અદ્ભૂત કલ્પના છે ઉચ્ચ તરંગ પણ છે, વસ્તુ સંકલના પણ એકરૂપતા અને સાતત્યમા તુટતી જણાતી નથી અલંકારો પણ ભીંસ રસિક પણ અસલની સંસ્કૃત પદ્ધતિને અનુસરતા ... રસ ઉત્કટ નહીં પરંતુ ધીરો અને સરળ છે મઝા તો આદિથી અંત સુધી રાસાઓમા છેજ આત્મલક્ષી પદ્ધતિની કવિત્વરીતિના નહી પરંતુ સત્ય લક્ષી યા સર્વાનુભવ રસિક કવિતાનું યથેચ્છ સ્વરૂપ દાખવતા તે રાસાઓ સર્વાંગે આપણું પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્ય મનોહર રસમય અને સુંદર સામગ્રીથી ભરે છે, અને આપણા સમગ્ર જીવનપર–તે સમયની સર્વાંગી સ્થિતિ પર–તેમ પ્રકાશ રેડે છે

અલબત એ અદ્ભુત કલ્પનામા કેટલીક વખત અસંભવિતતા વ્યાપી ગઇ છે છતાયે કેટલુંક અસંભવિતપણું કલ્પના-વ્યાપારથી જ જાગૃત થયું છે નહિ કે કુદરતના કાયદાઓને ઓળંગી તેથી પણ દૂર અતિ દૂર જતું કલામા વાસ્તવિકતાના વિશેષ દીઠો છે ભાવનામય ચિત્રો અને આદર્શો ઝાઝા નથી તો પણ એક રસ તો એ રાસનું (જેમ પ્રેમાનંદના આખ્યાનોમા જોઇએ છીએ તેમ) આવત છેજ કવિતા કલારૂપ નથી કવિતા શાસ્ત્રરૂપ, અમનની રીતને અનુસરતી છે અને તેથી અકારણ છે કે કલાવિધાન ઉચ્ચ પદ્ધતિનુ ન હોય તો એની ભાષામા પણ વિચિત્ર મિશ્રણ છે મારવાડી, હિંદી, શૌરસેની માગધી ઇત્યાદિ ભાષાના શબ્દ પ્રયોગ તેમા છે અને ભાષાના શબ્દનો ઇતિહાસ રસમજન ગઓને શબ્દોના મધ્યવર્તી રૂપો સુંદર ખાગુ તેમા નિષ્પન્ન થયેલુ જણાય છે ભાષામા દુનિયાની સમસ્ત ભાષામા પણ જ્યા સુધી અદ્ભુત રસ અને અદ્ભુત ચિત્રો રહેશે ત્યા સુધી રાસાઓની દીપ્તિ ગુર્જર સાહિત્યને અનુપમ પ્રકાશથી રંગશે, અને તેમાથી નિર્ઝરતા ધર્મ અને નીતિના 'એક નકાર ન્યાય' ને અનનભવતા વિચારો પણ આ નવીન યુગમા આદર પામ્યા વિના નથી રહેતા અને નહિ રહે .

રાસાઓ સંબધી એટલે આપણા ગુજરાતના દશમાથી તે ચૌદમા સૈકા સુધીના સાહિત્યની પરિપાક અવસ્થા નિહાળી આપણે તે પછીના મધ્યકાલિન સાહિત્ય વરફ વળીએ.

આ સાહિત્ય આપણા અત્યાર સુધી મનાયલા આદિ કવિ નરસિંહ મહેતા વડે લલિત શોભે છે ધર્મ અને સુનીતિના સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતો જેમ રાસાઓમાં જડતા તેમ અત્ર ભક્તિ-તે સમગ્ર ધર્મસૂત્ર-તે નરસિંહાદિ કવિની કવિતાનું અણમૂલું તત્વ હતું તેણે માત્ર ભક્તિરસમા મગ્ન રહી ભગત થઈ એવું તો ભવ્ય ગાયું, અને અજાણતા એવું તો ઉત્તમ કાર્ય આરંભ્યું કે તેને ગુજરાતના સાહિત્યમા અત્યાર સુધી આદિ કવિ એ નામ અપાતુ હતું. તે પોતે કયા ધર્મના હતા તે અત્યાર સુધી જાણી શકાયું નથી પણ "From an unireligionist he proveb to be all-religionist" અને એજ પ્રકારનું તેમનું કાવ્યગીત પણ તે બાબતની સાક્ષી પૂરતું લાગે છે

ગઈ સાહિત્ય પરિષદમાં આપેલા "નરસિંહમહેતાની ધાર્મિક ભાવનાઓ" એ નામક ઉલ્લેખમાં એ મહાત્માના કવિતા ઉલ્લાસનાં અને તેમાંથી ઝરતી ઓર ધાર્મિક ભાવનાના બે ઉદાહરણ આપ્યા હતા. અને તેમને ધાર્મિક મતસહિષ્ણુતાના પ્રચારક તરીકે દાખવ્યા હતા. માત્ર એકજ કાવ્ય-"વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ જે પિડ પરાઇ જાણેરે"-તેમની સર્વમાન્ય મતસહિષ્ણુતા દાખવવા બસ છે.

નરસિંહ મહેતાની અને જગતના મહાન પુરૂષોની બાબતમાં બને છે તેમ તેમનુ સમુસ્ત જીવન તેમના કાવ્યોમાંજ વસી રહેલું છે તેમના જીવનના મુખ્ય પાંચ વિષયો-પ્રસંગોનું વર્ણન તેમણે જાતે કરેલુ છે એટલુજ નહિ પરંતુ ભક્તમાળામાં તે પ્રસગો ચર્ચાયલા હોવાથી તેમના પછીના સત્તરમા સૈકાના કવિગણોએ પણ તેમનું યથેચ્છ વર્ણન કરેલુ છે. આમાં પ્રેમાનંદના વર્ણનો સવિશેષ રસિક અને મનોહર છે. આ પાંચ પ્રસગો તે આ છે—

"હાર હુંડીને મોસાળુ વિવાહને વળી શ્રાદ્ધ
નરસીહમહેતાને કૃપા કરી કર્યા શ્રી દીનાનાથ"

પરંતુ આ પાંચ સાંસારિક જીવનના પ્રસંગો પરથી તેમના હૃદયની સૂક્ષ્મતા પિછાનવાની નથી. તે સર્વથી પર એવું આધ્યાત્મિક ભક્તજીવન-સાક્ષરજીવન-તેમના પદોમા તરે છે તેનુંજ પિછાન આવશ્યક છે. આ પદો તે પરમ ભાવના ભર્યા, પરમ ભવ્યતા દાખવતા, પરમ દિવ્યનાદ જગવતા સનાતન રમ્ય કાવ્યો છે. અને ત્યાંજ તેમની અણજાણી અપૂર્વ રસચેતનાનું સ્વયભૂ મૂર્ત સ્વરૂપ પમરી રહ્યુ છે. જ્ઞાન ભક્તિ અને વૈરાગ્ય ત્રણે ત્યાં દિપે છે. ધર્મ નીતિ અને કૃતિ ત્રણે ત્યાં શોભે છે, પરંતુ તે સર્વમા યે 'એક પ્રકાર ન્યાય' તો છેજ. યત્ન યાગ દાન તપ જપ તીર્થ ઇત્યાદિ કરતા તેને મન પ્રેમભક્તિ-પ્રભુની તાદાત્મ્ય ભક્તિ વિશેષ છે. ને તે મચોટ છે એમ જણાવે છેઃ—

" એવારે એવા અમો એવારે એવા:
" ભક્તિ કરવા ભ્રષ્ટ કહેશો તો કરશું દામોદરની સેવારે

વળી

શું થયુ સ્નાન સેવા ને પૂજા થકી ?
શું થયુ ઘેર રહી દાન દીધે ?
શુ થયું ધરી જટા ભસ્મ લેપન કરે ?
" શું થયું લાલ લોચન કીધે ?

× × × ×

એ તો પરપંચ સૌ પેટ ભરવા તણા
(જ્યા લગી) આત્મારામ પરબ્રહ્મ ન જોયો
ભણે નરસૈયો કે ,તત્વદર્શન વિના
રત્ન ચિંતામણી જન્મ ખોયો: ઇત્યાદિ.

એમનું શૃંગાર-કવન જેમ ભક્તિભાવમા ઓતપ્રોત થઇ રહેલુ છે તેવીજ રીતે એમનું તત્વજ્ઞાન પણ ભક્તિનેજ અવલબે છે, તેમાંજ અંતે પરિણમતું ભાસે છે.

મના શૃગારના પદોમા સુરતસંગ્રામની કેલીનો અનુપમ સુવાસ ફોર્યો છે પરંતુ તેને તાત્વિક દૃષ્ટિએ રહમજતાં અને રહમજાવતા અતિશય આનદ અને જ્ઞાન ઉભય પ્રાપ્ત થાય છે. સુરત સગ્રામનાં—કૃષ્ણના, ' અલક્ષ્ય ' ના (' અલક્ષ્ય ' સજ્ઞાથી નરસિહ પ્રભુને ઓળખે છે) પ્રેમ ભકતો અને જ્ઞાનભકતોના સગ્રામના-કેટલાક પદોની ફુમાશજ ઓર છે. " નાગર નદજીના લાલ, રાસ રમતા રમતા મારી નથની ખોવાણી "

' કેસરભીના કથજી કસુબે ભીની નાર,
" લોચન ભીના ભાવશુ ઉભા નદને દ્વાર.

આવા આવાં કાવ્યોમા રસની અપૂર્વ ઝાખી થયા વિના નથી રહેતી. એનાં ભક્તિ કાવ્યોમાં વિનીતતા ઘણી છે. બોધને આળખા જેવુ પણ ઘણું છે. ' ચતુરવા મુક્તિ'ની ખાતર તે કૃષ્ણમુકિતની સલાહ દે છે. એના સાકેતિક ભાવો (Symbols) પણ જોવા જેવા છે. અને તેજ ભકિતશૃગારનો સૂક્ષ્મ ચમત્કાર વાચકને દાખવે છે

"અગર આહીર અન્ધાગ ગોપાગના, વૃક્ષવેલી સર્વ ઋષીરાણી,
"ભકિત તે ગણિકા મુકિત જગોમતિ. નજ વૈકુઠને વેદવાણી.
' નિગમ વસુદેવજી, ગાય ગોપી ઋચા, દેવકી બ્રહ્મ વિચાર કહાવે,
"બ્રહ્મા કર લાકડી, વેણુ મહાદેવજી, પચ વદન કરી ગાન ગાવે.

ઇત્યાદિ

એનો ભક્તિશૃગાર વા ભક્તિભાવ જાતે પણ દયારામના ભક્તિભાવ કરતા વિશેષ ઉજ્જ્વલ અને લલિત દીસે છે. કૃષ્ણમાં-અલક્ષ્યમાં તે મનહ-લય ઇચ્છે છે તેને પ્રભુનું સ્થિર

સનાતન દર્શન થાય છે. અને તે ભક્ત જાતે પ્રભુકેલીનો સાક્ષી તેમજ ભોક્તા ઉભય છે. તેને રાસલીલાનાં અપૂર્વ દર્શન થઇ એવી તો એકતાનતા ઉત્પન્ન થાય છે કે પોતાનું ભાનનું છે તેવો પણ તેને ખ્યાલ થતો નથી ને પ્રભુમાં એકતાર એકતાન થઇ ગયો છે. ભક્તિભાવનું–પરાભક્તિનું પરમ શિખર તેણે પ્રાપ્ત કરેલું છે. નવધા ભક્તિથી પર પ્રેમભક્તિ તેને ચિત્ત અતિવ શોભી છે. રસશક્તિ કૃષ્ણ અને રસોદ્‌બોધકશક્તિ રાધા અને રસોદ્‌બોધક શક્તિની પરમ સુગંધથી વ્યાપ્ત વૃંદાવનની અજબ પરિમલવન્તી કુંજ એ સાંકેતિક રસમય ભાવો નરસિંહના ભક્તિ શૃંગારનાં આવશ્યક અંગો છે. દયારામ તો આગળ માત્ર શિષ્ય સ્થાને બેસવાજ યોગ્ય છે.

એના જ્ઞાન અને વિરાગનાં પદોમાં ઉંડું તત્વજ્ઞાન વિલસતું દ્રષ્ટિએ પડે છે. અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન વિહરે છે, સર્વેશ્વરવાદની ઉપરની સપાટી તળે એકેશ્વર વાદના ભવ્ય જલ ઉછળી ઉભરાતાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. વ્રત, તપ, પક્ષાપક્ષી અને કર્મકાંડની તે અનાવશ્યકતા સુચવે.

"પક્ષ પક્ષી ત્યાં નહિ પરમેશ્વર."
એ તેના ભક્તિ–ગીતનો ભવ્ય રણકો છે.
એની તાત્વિક ભાવનામાં:—

'ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તદ્રુપ છે,' 'બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે,' એ સુખ્યા છે. ગીતા ઉપનિષદ્‌ના મહાવાક્યો જેવું તે નરસિંહના હૃદયમાંથી નિઃસરી આપણા પામર હૃદય ઠેઠ પહોંચી જઇ આપણને વિનીત અને દ્રવિત કરી મુકે છે.

"એની વાણી મંજુલ અને હૃદયભેદક છે, વિચારો સાદા અને સ્વાભાવિક છે, ચિત્રદર્શનો કંઇ કંઇ સારાં, અલંકારો આછા, પ્રભાતિયાં આનંદ આપનારા અને નવે રસમાં શાન્ત શૃંગારમાં ઉત્તમ એવો રસ જામેલો ને નીતિ ભક્તિ અને બોધથી તેનું કાવ્ય ભરપૂર છે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ રાગરાગણીની ઓળખ આપનાર તેઓજ છે."

ભક્ત કવિ તરીકે તેમની સમાલોચના આદરતાં એટલું તો જણાવવું પડશે કે, એમનો પ્રેમભક્તિનો ઝોક કંઇક અનેરા પ્રકારનો છે અને એ ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમમાં ઉત્કૃષ્ટ નીતિ હોય અને એ ઉત્કૃષ્ટ નીતિ આગળ સાંસારિક નીતિ અનીતિના ક્ષુદ્રભાવો ટકે નહિજ. આ પ્રમાણે જોતાં રા. બ. રમણભાઇની પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓ પરની ટીકા, જેવી કે તેઓને ભક્ત કવિઓ તરીકે નહિ ઓળખી શકાય, કારણ તેમનામાં અભિજ્ઞાનની અમૂર્તતા, અદ્દશ્યતા, અપૂર્તતા, અસ્પૃશ્યતા, અનંતતા, આત્માનું અમૃતત્વ, પ્રતિ ઉદ્‌બોધન ઇત્યાદિ નથી,' એ વિચાર બહુ શુદ્ધ લાગતો નથી અલબત્ત આધુનિક કાળમાં ભક્ત કવિ તરીકે પ્રથમ સ્થાન રા. બોટાનાથભાઇને આપવામાં આવશે. પરંતુ તેથી પ્રાચીન ભક્ત કવિઓનાં કાવ્યોને ભક્તિની સંજ્ઞામાંથી વિમુખ કરવા ઘટતાં નથી 'કૃષ્ણ કિર્તન, બ્રહ્મ ભજન અને ઇશ્વર ભજન એ ત્રણે તે કવિઓના ભક્તિ કાવ્યોનાં પરમ ભાવભર્યા અદ્ભુતપૂર્ણ સ્તોત્રો છે. દા: કેટલેક સ્થળે ઉપદેશ અને સામળા જેવું પણ ઘણું છે રસનું અને વર્ણનનું માનવ તૂટે છે–પણ ખરું; અને આધુનિક કાળમાં સ્વીકારાયલા ઉન્નત ભક્તિભાવની ક્ષતિ પણ કદાચ થતી હશે; પરંતુ તે કવિના કાળની

શૈશવ અવસ્થા હોવાનું મૂકને છે અને તેથીજ તે ક્ષન્તવ્ય છે બીજું ધીરો ઇત્યાદી જ્ઞાની કવિઓ પણ પોતાનો દુર્બોધ અનુભવ જગતને જણાવવા આવીજ યોજના કરે છે નરસિંહ-દયારામે કૃષ્ણગોપીના કેલી ભાનથી પોતાનો અમૂર્ત અનુભવ મૂર્તિમન્ત કીધો છે તે પણ તેનાજ આશયથી ધીરાનું ડાય

'પીયુ મળવાનો પ્રેમ હોય તે આવો દેશ અમારે જો,
'આવું અનુભવે ઉતરી નાવડું આવે છે આ આરે જો
'ગુરુ બતાવે નાથને તેને નજર પાસ દેખાડું જો,
'એક સદ્ગુરુની કૃપા વડે તેને બ્રહ્મલોક પહોંચાડું જો
એક અચરજ મ્હારા દેશમાં ગાવા ને સિંહ રમે ભેળા જો,
'અવળા ના સવળા થયા, કરમીએ લાગ્યા કેડા જો

* * *

'કર વિના એક ગાય નાચતા, ચરણ વિના તે ચાલે જો,
એક ધીર સખી પીયુ પાસ રમે, મહાનંદ સુખ મ્હાલે જો

આ પ્રમાણે ધીરો ભક્ત પોતાને પ્રભુની પ્રિયા ગણી પ્રભુ સાથે રસભોગ ભોગવતો વર્ણવે છે અને તે દ્વારા એ યોગી કવિ યોગસમાધિ વર્ણવતા 'ફકટ પીયુ' નું દર્શન કરતા જાય છે

વળી પ્રાચીન કાવ્યોના મૂળ તરફ દૃષ્ટિ કરતા આપણા 'એક નકાર ન્યાયનું'જ બારિક તોલન થયેલું માલમ પડશે સસ્કૃત યુગની પડતી પછી ભાષાયુગના કાળમા એટલે આશરે તેરમા સૈકામા સકામા શંકરાચાર્યે પાછલા યુગના સ્થાપેલા બે સુધો, કવિગણોમા ભક્ત તરીકે હિંદના સર્વ ભાગમા પ્રસરતા માલૂમ પડે છે આ બન્ને સુધો એકજ સતજનોના સમૂહના ભાગ છે જેમને આપણે જ્ઞાનપ્રધાન સંતજનો અને ભક્તિ પ્રધાન સંતજનો એ નામથી ઓળખીશું તો અસ્થાને નહિ ગણાય શંકરાચાર્યના સન્તધર્મનું-ભાગવત ધર્મનું-આ સૂક્ષ્મ દર્શન છે તેમના વૈરાગ્ય પવિત્રતા અને આત્મજ્ઞાનથી ભરપૂર ભાષાયુગના કવિશિષ્યો જ્ઞાન પ્રધાન સન્તો રૂપે પ્રસિદ્ધ છે અને તેમના દીનતા, શમતા, અને ભક્તિથી આકર્ષાયેલા શિષ્યો ભક્તિપ્રધાન સંતો રૂપે દર્શન દે છે કટમાંક ઉભય કોટીમા પણ ઝળકતા દીસે છે ગુજરાતમા આ ભક્તિભાવનું યા જ્ઞાનભાવનું સમસ્ત હિંદમા ઉછળતું મોજું આવે અને તેનાથી નરસિંહ મીરા જેવી વ્યક્તિઓ પોતાના અંતર અજવાળી સ્નાત બને એ અસ્વાભાવિક નથી

ભિન્નભિન્ન સમકાલિન કવિઓ હિંદની ભિન્ન ભિન્ન દિશામા પણ આવીજ અસર ઝીલી સર્વોત્કૃષ્ટ પદ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે રામાનંદ નાનક, ભાષા યુગનો શંકર કબીર, ચૈતન્ય, તુલસીદાસ, સુરદાસ, મીરા ઇત્યાદિ આવાજ ભક્તિ વા જ્ઞાન ભાવના શુભજનો શુભ ગયા હતા અલબત્ત નરસિંહને તેમની છાપ પડી હતી એમ તો કહેવાયજ નહિ તે સ્વતંત્ર રીતે પોતાના એ૨ રમાનુભવથી આ પ્રાસંગિક મોજું ઓળખી શકો

અને સ્વયંભૂ તેમાં કાવ્ય પંક્તિઓ અને આત્મ-ઝરણીઓનું યથાગાન ગાઇ રહ્યો. તેને રા-ગો-મા-ત્રિપાઠીની માફક 'uninfluenced' પણ કહેવાય અને વળી 'Influenced' પણ કહી શકાય: ગો-મા-ત્રિપાઠી પોતાનો અભિપ્રાય બદલાતા નથી.

રા. કૃ. મો. ઝવેરી કૃત 'Milestones' of 'Gujarat' મા આ બાબતમાં છેડી છે માટે આટલો ખુલાસો કરવો આવશ્યક જણાયો છે. આ સર્વ પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થશે કે જે સમયે નરસિંહની કવિતા ઉદ્ભવી તે સમયે હિન્દના અન્ય પ્રાન્તોમાં ભિન્ન ભિન્ન કવિઓ તેના જેવીજ ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય નિમગ્ન કવિતા લલકારતા, અર્થાત્ 'એક પ્રકાર ન્યાય' જ સર્વત્ર વિલસતો કારણ ત્યા સર્વત્ર ભાષાયુગની નીચેની અસરો તરેવી દૃષ્ટિએ પડે છે.—

૧) એક તો સંસ્કૃતને બદલે ભાષાનો પ્રયોગ.

૨) કર્મકાંડ પ્રત્યે અરુચી અને તે સાથે અનેક દેવદેવીઓની ઉપાસનાને બદલે એક વિષ્ણુ કે એવે કોઇક નામે એક પરમાત્મામાંજ નિષ્ઠા.

૩) એ પરમાત્માને બારણે કોઇ પણ તરેહના ભેદ નથી. એ પ્રભુ બ્રાહ્મણોનોજ નથી. કુંભાર, દરજી, હજામ, છીપો અને ઢેડ, સુદ્ધાંતનો છે. એ પુરુષનોજ નથી, સ્ત્રીઓનો પણ છે. એ બાવા અને ત્યાગીનોજ નથી. ગૃહસ્થ અને સંસારીનો પણ છે. તવંગરનો નથી, ગરીબનો પણ છે.

(ભલું થયું ભાગી જંજાળ, સુખે ભજીશું શ્રી ગોપાળ
એ શબ્દો નરસિંહના નથી એમ એક પૂરાવો છે.)

૩) મંત્ર, યાગ, જપ, તપ અને કર્મકાંડથી એ મળતો નથી, એને આત્માના અંતરમાંજ અનુભવવાનો છે.

"ભાગવત ધર્મ વા અદ્વૈત સિદ્ધાંતમા આ ઉપદેશ કંઇ નવા નથી. આ ધાર્મિક અભ્યુત્થાનમાં બે પ્રવાહ જોવામા આવે છે. એક જ્ઞાન પ્રધાન અને એક ભક્તિ પ્રધાન,"

આટલી સમાલોચના આદર્યા બાદ આપણે નરસિંહની સમકાલિન મીરાં વિષે ઉલ્લેખ કરીએ. તેમનાં પદો કેટલાંક હિંદીમા છે તો કેટલાંક ગુજરાતીમાં પણ છે. 'આ સ્ત્રી-ભક્ત કૃષ્ણભક્તિથી ગાંડી છે. શાસ્ત્રકારોએ ફરમાન કાઢ્યું કે સ્ત્રીને પતિ સિવાય દેવ નથી ત્યારે આ સ્ત્રીએ જગતને જણાવ્યું કે તેને દેવ સિવાય પતિ નથી." આત્મ-નિવેદનનો વેગ એનામાં વિશેષ છે. નરસિંહના પદોમાં સેવ્યસેવકભાવ વા પૂજ્યપૂજક ભાવ સર્વોપરિ જણાય છે ત્યારે મીરાંનાં પદોમાં પતિપત્નીના અનન્ય દામ્પત્ય સ્નેહને અને તજ્જન્ય ભક્તિપરાયણ જીવનની લગની માલૂમ પડી આવે છે. તેમનાં પદોમાં પ્રેમ, ભક્તિ અને અભિમતાના રસભર ઝરણાં વિલસી રહેલા દિસે છે. પુરુષભક્ત નરસિંહ કરતાં સ્ત્રીભક્ત મીરાંનો કોમળતા, પ્રેમળતા અને ભક્તિભાવની રસભર હેલી અપૂર્વ ભિન્ન ખડું કરે છે. તેમની તન્મયતા અને તાદાત્મ્યતાનિ મોહક છે યોગની કેટલીક

વાતો તે વિચારી શક્યાં છે અને એ યોગ્ય-એ વસ્તુ તે-ગીરધરલાલનો તેમને શાશ્વત અને સનાતન મળી ચૂક્યો છે; જેનુંજ તે નિત્ય નિરંતર ગાન ગાય છે, જેમાં તે સદૈવ દિવ્ય તલ્લીનતા અનુભવે છે; જેમાં તે તદ્રૂપ બની જઇ એકતાન પામી ચૂક્યાં છે. જીવનના ખાગખાટા અનુભવો, જગતની તીખાશ કડવાશના કણીઓ તેમણે ચારે પાસ ઢોળી અને કાળો વૈરાગ્યનો કામળો ઓઢી લીધો છે; અને તેમાંથે 'ગોવિંદો પ્રાણ અમારો રે' એવું ભવ્યતાં ભર્યું સનાતન સુરમ્ય સુરમ ગીત લલકાર્યું છે, આ એકજ ગીત તેમના જીવનનું અજબ લક્ષ્ય દાખવવા બસ છે. આ એકજ ગીત તેમના જીવનની પ્રાણ-પ્રમત્ત પ્રેરણા થાય છે. એ અદ્ભુત જીવનની ભક્તિ પરાકાષ્ઠા દર્શાવવાને એકજ ગીત પુરતું છે. એ દિવ્ય ગીત સોનેરી અક્ષરે આપણા સાહિત્યના સર્વ યુગમાં કોતરાયલું રહેશેજ.

એ-રસ ગીત તે આજ છે જેમાં મીરાંના પોતાના જીવનની-તેની સૂક્ષ્મ પ્રેમભક્તિની, અને અંતરના સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વરૂપની આબેહુબ પ્રતિકૃતિ માલુમ પડી આવે છે.

"ગોવીંદો પ્રાણ અમારોરે, મને જંગ લાગ્યો ખારોરે,
"મને મારો રામજી ભાવેરે, બીજો મારી નજરે ન આવેરે.
'મીરાંબાઇના મહેલમાંરે, હરિ સંતનનો વાસ;
"કપટીથી હરી દૂર વસે, મારા સંતન કેરી પાસ,
"રાણોજી કાગળ મોકલેરે, દો રાણી મીરાને હાથ;
"સાધુની સંગત છોડી દો, તમો વસોને અમારે સાથ.
"મીરાંબાઇ કાગળ મોકલેરે, દેજો રાણાજીને હાથ
'રાજપાટ તમે છોડી રાણાજી, વસો સાધુને સાથ
"વિષનો પ્યાલો રાણે મોકલ્યોરે, દેજો મીરાને હાથ,
"અમૃત જાણી મીરાં પી ગયા, જેને સહાય શ્રી વિશ્વનો નાથ,
"સાંઢવાળા સાટ શણગારજોરે, જાવું સો સો કોશ,
"રાણાજીના દેશમાંરે, જળરે પીવાનો દોષ
"ડાબો મેલ્યો મેવાડરે, મીરા ગઇ પશ્ચિમ માંય:
'સર્વ છોડીમીરાં નીસર્યા, જેનું માયામાં મનડું ન કાંય.
"સાસુ અમારી સુષુમણારે, સસરો પ્રેમ સંતોષ,
"જેઠ જગજીવન જગતમાં મારો, નાવલીઓ નિર્દોષ:
"ચુંદડી ઓઢું તો રંગ ચુવેરે, રંગ બેરંગી હોય:
"ઓઢું હું કાળો કામળો, દુજો દાઘ ન લાગે કોય:
"મીરાં હરીની લાડણી રે, રહેતી સંત હજૂર:
"સાધુ સંગાતે સ્નેહ ઘણો, પેલા કપટીથી દિલ દૂર:
ગોવિંદો પ્રાણ અમારોરે:

આ ઉપરાંત બીજાં ગીતો 'પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે,' 'કાનુડો ન જાણે મોરી પ્રીત,' ઇત્યાદિ કાવ્યો અજબ અસર કર્યા વિના રહેતાં નથી. તેમના અંતરથી ઉભરાતા ભાવો, દામ્પત્યદ્રૈસ્નેહના-કૃષ્ણ ભક્તિના સોલ્લાસ પ્રતાપી પુણ્યવન્તા આલાપો કેળવણી વા કલાના ચાતુર્ય

વિનાના એ યુગમાં પણ પોતાની સ્વભાવજન્ય નિર્મળતાથી પ્રસાર પામ્યા છે; અને શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થી તથા ખરા હૈયાના ઉમળકાથી ઉભરતી-ઉછળતી ભક્તિથી પરિપાક દશાને પહોંચ્યાં છે.

નરસિંહ અને મીરાંની કવિતાભાવના ભક્તિના અગોચર પ્રદેશમાંજ ઘુમી છે. અને સ્વ. ગો. મા. ત્રિપાઠી જણાવે છે. તેમ:—The soul and spirit of this new religion was ભક્તિ–a word which with its numerous associations has no English word for it. Worship, prayer, a even devotion are words which fail short of the full connotation of ભક્તિ. It means standing in the presence of God, serving Him; loving Him, being loved by him, talking to Him, seeing Him, hearing Him, in fact enjoying the Deity.' આ ભક્તિભાવ તે સમયનો ધર્મ થઇ પડયો હતો. અને જાણ્યે અજાણ્યે તે સમયના કાવ્યોમાં પણ તેનો પ્રસાદ ઝીલાયો હતો. અને એ કાવ્યોજ ધર્મઋચા રૂપે એ નુતન ભક્તિધર્મનું પ્રકાશન કરતાં માલૂમ પડતાં હતાં.

હવે નરસિંહ અને મીરાંના ભક્તિપ્રધાન કાવ્યોમાં નીચોવાતો રસ વલ્લભકુલના આચાર્યોએ ઝીલી લીધો અને કૃષ્ણ અને ભક્તનો અપૂર્વ રાસ રસપૂર્ણ શૈલીમાં તેમના કાવ્યોમાં ઝગઝગતો હતો, તે કૃષ્ણને તેમણે મંદિરોમાં ઝુલાવવાની ગોઠવણ કીધી, અને તેમના ભક્તોનાં કાવ્યોના સૂક્ષ્મ મંત્રોને પોતાના વલ્લભી સંપ્રદાયના આચાર સૂત્રો વરિકે કેટલાક ફેરફાર સાથે યોજ્યાં. આજથી નરસિંહ અને મિરાંની નૈસર્ગિક ભાવનાથી ભરપૂર તાદાત્મ્ય શૈલીની કાવ્યપ્રનાલિકા તૂટી. અને વૈષ્ણવી–વૈભવી મનની ખોટી વા આડંબરી ભક્તિનું દર્શન થવા લાગ્યું. આવી ભક્તિને, આ સર્વ અતંત્ર અવસ્થાને, આ પ્રકારની ધર્મની અવનતિને અને ઢોંગી લોકોના વહેમાચારને નિંદતો, તેમના પ્રતિ તીક્ષ્ણ બાણો, પ્રહારો અને ભભુકતા અગ્નિ જેવાં વચન વજ્ર ફેંકતો અખો કેટલેક કાળે થયો. આની અને નરસિંહની વચમાં નાનાં મોટા તારાગણો કવિકુલના આકાશમા પ્રકાશ્યા નથી એમ નથી. ભાલણ અને પદ્મનાભ જેવા ત્યાં દીપે છે. પરંતુ તેમના પ્રકાશથી પર આ સુવર્ણકારની શુદ્ધ સુવર્ણ પારખવાની રીત, તેની અપૂર્વ કસોટી અને ભાષા યુગના કબીર તે સંસ્કૃત યુગના શંકર, તેના જેવી અખંડ કીર્તિ આપણે ન્યાળશું તો અસ્થને નહિ ગણાય. વળી આપણા ચાલુ વિષયને પણ તે સદૃઢ સ્થાપી રહે છે.

ઉપરાંત 'Milestones in Gujarati Literature દાખવે છે તેમ 'Henceforth Poetry became, so to speak, secular, and :Ceased to minister to religion. Akho revelled in philosophy, remained in delineation &' descrption of humam and physical nature,- and Samal in story-telling. The Verse-literature in Gujarat thus made an entirely *new and welcome* departure, begining with Akho."

અખો બ્રાહ્મણ નહોતો તેમ લાણીઓ પણ નહોતો તે શુદ્ધ સોની હતો અને તેના ચિત્તને શુદ્ધ સુવર્ણનીજ વાંછા હતી. આની ખાતર–આ પરમ આનંદક બ્રહ્મ–સુવર્ણની ખાતર તેણે તે સમયના ચાલતા વહેમાચારને પુષ્કળ સપાટા લગાવ્યા છે. તેની કવિતાના બે ભાગો પડી શકે છે. એક સંરક્ષક ભાગ અને બીજો ઉચ્છેદક ભાગ. આ બન્નેના ઉદાહરણ તેના વિવિધ

છપ્પાઓમાંથી તેમજ ઘણાં વેદાન્તવિષયી કાવ્યો-પદોમાંથી આપણને દષ્ટિગોચર થાય છે.

'ખટ શાસ્ત્રીના જુજવા મતા માંહોમાંહી ખાધી ખના
'એકનું સ્થાપ્યું બીજે હણે
'આખા એ અંધારો કૂવો ઝઘડો ભાગી કોઇ ન શુઓ.
'પાતંજલી પ્રાણ માધેઃ કૃષ્ણ માને દેહનું
'દેહ પ્રાણને કહે સાચા.
'પિંડ દેખી જીવ પગડે.
" મીમાંસા કહે જો જીવ નોહે, સ્વર્ગ ભોગ કોણ ભોગવે:
" વૈશેષિક કહે જંત વિશેષજ છે, જંત વિના નોહે નાના વેશજી

સાંખ્ય સંખ્યા કાઢે તત્ત્વની, જીવ કેરૂં રૂપ કહે.
કહે માયા એગ લીન બ્રહ્મ જે કર્મભારને તે વહે:
વેદાન્ત કહે છે વાત મોટી, એ તો અતી રમે છે અણુછતી.
નૈયાયિકનો ન્યાય સાચો તે ન્યાય જીવ પગડે ખરો

" સાંખ્યને આખ્ય પા વસાની, જો ચાલે તો ચાલી શકે
" વેદાન્તી વાટ સૂઝે સુધી, જો માયા મુખથી નવ બકે
" એક એક માંડે ખટપટે હારદ હેત મળે નહિ
" મધ્યે બેઠી માયા મોટી તે અપત્યને રાખે અહી.

'જીવમાં બ્રહ્મ બજ્યાનો અખે ગીતામાં ભેદ છે
'એ અનુભવતાં અદ્વૈત થઇએ, અવિચળ વાણી વેદ છે
'વસ્તુ વિચારે વિશ્વ નહિં', તો આચરણ તેહના શાં ખરાં
'એ તો વંધ્યા પુત્રે પોતા કેરાં ચિન્હ લખી સાચાં કર્યાં.
'ૐ નમો આદિ નિરંજન રાયા, જ્યાં નહિ કાળ કર્મ અરૂ માયા
જહાં નહિ શબ્દ ઉચ્ચાર ન જાતાં, આપો આપ રહે ઉર અંતા
'નિગુન ભંગ થયા વિના સર્વે મનનિ ઉપાસના.
'ભક્તિ જેવી બાઇ પંખિણી જેને જ્ઞાન વૈરાગ બે પાંખ છે.'
'ચિદાકાશ મધ્યે ઉડે સદ્‌ગુરૂ જેની ચાંખ છે.'

એના 'અખેગીતા,' 'પંચીકરણ,' 'બ્રહ્મલીલા,' અનુભવ બિન્દુ, 'ચિત્તવિચાર' સંવાદ,' 'ગુરૂશિષ્ય સંવાદ,' કૈવલ્ય ગીતા અને 'સંત પ્રિયા' ઇત્યાદી પદો વેદાન્તદોહના વાહક તરિકે આપણા સાહિત્યમાં પ્રથમ પંક્તિએ શોભે છે.

એના છપ્પાઓમાં મુખ્યત્વે એનાં 'વેષનિંદા અંગ,' 'આભડછેટ અંગ,' 'ગુરૂ અંગ,' 'વૈરાગ્ય અંગ' 'દોષ અંગ,' 'ભાષા અંગ,' 'માયા અંગ,' 'તીર્થ અંગ' ઇત્યાદી ઇત્યાદી સબળ પ્રહારોથી યુક્ત અને બહેમાનિનુ અપરિમીત ખંડન કરતાં દીપે છે.

એનો અંશતઃ ભાગ શંકરના અદ્વૈતને આભારી છે અને કેટલેક કેવળ સ્વયંભૂ અને સ્વતંત્ર છે. શંકર સાથે તેની તુલના કરતાં પણ આ ઉભયજ સાધન રૂપ નિવડે છે. કારણ શંકરાચાર્યની રીત-કૃતિ કંઇક આવીજ પદ્ધતિની આપણને વિદીત છે.

'શંકરની અસરઃ—૧. એમનાં સમયમાં હિંદમાં અસંખ્ય નાના મોટા દેવોની વિવિધ જાતની પૂજા અને તેને લગતા અસંખ્ય ધાર્મિક વહેમો અને કેટલીક વાર દુરાચારો પ્રવર્તતા હતા તેનું એમણે ખંડન કર્યું; એ ખંડનને અંગે બતાવ્યું કે શિવ અને વિષ્ણુ એકજ છે. પરમાત્માના આનંદ અને વ્યાપકતા સૂચવનારાં માત્ર જૂદાં જૂદાં નામો છે અને દેવી એ પરમાત્માની જગન્માતા–માયા શક્તિ છે.

૨. તેમણે જીવાત્મા અને પરમાત્મા અદ્વૈત સાધીને આનંદ ઉપર થનારા જ્ઞાન પ્રધાન સન્ત ધર્મનું બીજ રોપ્યું.

૩. કર્મને ભક્તિ થકી ચિત્ત શુદ્ધ થાય, પરંતુ આ સંસારમાંથી મુક્તિ મેળવવાનું છેવટનું સાધન તો જ્ઞાનજ છે.

૪. એ જ્ઞાન તે ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मो हि केवल

૫ તે જ્ઞાનને માટે સન્યાસની જરૂર છે. એ સન્યાસ ગમે તે સમયે વૈરાગ્ય ઉપજે તે સમયે લઇ શકાય."

ઉપરોક્ત સર્વ શંકર ન્યાયથી અખાની સમાલોચના આદરશું તો સ્પષ્ટ માલુમ પડશે કે એનામાં અને શંકરાચાર્યના બોધમાં જરો પણ ભિન્નતા નથી અને બન્નેની અસર પણ બહુધા સરખી છે. અલબત્ ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં અખાની શાળાના કહેવાતા ભક્તો પણ વસ્તુતઃ જ્ઞાની સંતો રૂપે પ્રસિદ્ધ, ભોજો ધીરો ઇત્યાદિ ગુજરાતી કવિઓ, આપણે અહીં નથી તેમ નથી સ્વ. ગો. મા. ત્રિપાઠી જણાવે છે કે:—

"We have about 15 poets who tried to sing the songs of જ્ઞાન માર્ગ, which is a common name for systems which like the constructive part of Akho's poetry base themselves on asceticism and purity of heart and discuss the nature of the soul and her position in this world. These poets are erroneously and yet mostly known as Bhaktas, for instance The Dhiro Bhakta The Bhojo Bhakta and so on."

વેદાન્તના એના વિચારોની પ્રનાલિકાને માટે એવું જણાવવામાં આવે છે કે તે એક Philosophic System Compose કરી શક્યો નથી એક શાસ્ત્ર વગેરે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી તત્વજ્ઞાનની સ્પષ્ટ અને સરળ શાસ્ત્રીય રીતિ તેણે દાખવી નથી. અર્થાત્ તેનું તત્વજ્ઞાન એકત્ર રૂપમાં સંગ્રહીત થયેલું દેખાતું નથી. આનું કારણ એમ કહેવાય કે તે માત્ર બહુશ્રુતજ હતો. એણે પંચદશી, અધ્યાત્મરામાયણ, ભાગવત્ ગીતા, યોગવસિષ્ઠ, રામાયણ વગેરે કેટલાક વેદાન્તના ઉત્તમ ગ્રંથોનું શ્રવણ કરેલું જણાય છે. અને જેવા જોઇયે તેવા વિચારોને તત્વજ્ઞાનની શ્રેણી

લાગણીઓમાં દર્શાવતે ઉદ્યુક્ત હોય એવી વાણીમાં ઉપર્યુક્ત સર્વજ્ઞાનથી ભરપુર અનેક આડાં અવળાં 'ઠીકા' ઉછળી રહ્યાં છે. છતાં "ગુરુ શિષ્ય સંવાદ" નામના એના પદમાં લખેલા સંવાદમાં એક આખી Philosophic System જેવું માલુમ પડી આવે છે. અથવા તો જે જે એણે આડું અવળું આલેખ્યું છે તે તે નર્યા સૂક્ષ્મ દેહનને અંતે તો જરૂર એક Philosophic System હાથ લાગ્યા વિના રહેતીજ નથી. તેની અખેગીતાનો તેમજ કૈવલ્યગીતાનો તો રણકોજ ઓર છે. આખું 'કૈવલ્યગીતા' રૂપ કાવ્ય કેવળ પરમબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારવડે પ્રેરણા પામેલી આત્મભાવ ભરી emotional વાણી છે. તેનો સર્વ ઝોક સ્વતંત્ર અને સ્વયંભૂ છે. अहम् ब्रह्माऽस्मिનું યથેચ્છ વિવરણ ત્યાં થઈ રહ્યુ છે.

પોપણુ ત્યાં તું તેમનો તેમ છે સર્વે તારો સંગેરે
આ તુ ચૈતન્ય તુજ માહેં જગ્યો જોયો ત્યાં તું છવરે;

એની અખેગીતામાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, માયાનિરીક્ષણદૃષ્ટિ, જીવન્મુક્ત અને મહામુક્તની ભાવના ઇત્યાદી હોવાને લીધે સંસાર રૂપી મોહનિદ્રાને નિવૃત્તાવવાને દિનમણી રૂપ છે. એમાં ખટ શાસ્ત્રોના જુજવા મતો વિષે, મૂર્ખવેદાન્તીઓ વિષે ઉલ્લેખ હોઇ એક પરમબ્રહ્મની અદ્વૈત ભાવનાનો સ્વીકાર થયેલો છે. ગુરુ ગોવિંદની એકતા સુચવતા તેણે ગાયું છે કઃ—

જેમ રવિ દેખાડે રવિ ધામને તેમ ગુરુ દેખાડે રામઃ
તે માટે હરિ તે ગુરુ, ગુરુ ગોવિંદ એવું નામ.

હવે આ એક પ્રશ્ન અધુના ઉપસ્થિત થઈ રહેલો આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે કઃ અખો કવિ કે જ્ઞાની? અલબત તે જાતેજ જણાવે છે કે 'જ્ઞાનીને કવિમા ન ગણીશ!' પરંતુ અમને તો જરૂર એનાં પદોમાં અને છપ્પાઓમા ઉંડું કવિત્વ લહેરતું માલૂમ પડી આવ્યું છે. અક્ષય ગીતામાં વચમાં વચમાં આવતાં એ.છામાં ઓછાં દશ પદોમાં કાવ્યજ ભર્યું છે. 'કડવાં'માં જ્યાં અતિ જ્ઞાન ભારથી લચતી કવિતા છે તેને રા. બ. રમણભાઇની માફક અમો પણ પદ્ય નામેજ ઓળખીશું. છતાં યે તેમાં કાવ્ય નથી તેમ નથી. ખરું છે કે એની કવિતામાં પ્રવાહ નથી. શબ્દોનું લાલિત્ય નથી, સંગીતની કોમળતા તથા મીઠી મનોહરતા નથી તથા વિચાર અને તત્વજ્ઞાનના ભારથી તે સમજવાને, તદ્દન ચુંથરી થઇ પડે છે. વાચકની ગતિ મંદ અને ઠોકરાતી ચાલે છે, એના સમસ્ત કવિત્વમાંજ તત્વજ્ઞાનનાં પરમાણુઓ ભરેલાં છે અને તે રીતેજ તેને નિહાળવાં આવશ્યક છે. અખેગીતામાંનું આ છેલ્લું પદ એટલું તો ભવ્ય છે કે તેના પ્રત્યેક ચરણમાં અપૂર્વ આનંદ અને તેથી જાગેલી ઉછળતી 'કવિતાગતિને આત્મ ચતાસરામાં' આવી છે એ સંબંધી ભાગ્યેજ બે મત હોઇ શકશેઃ નવિન આધુનિક કવિવરમાથી સ્વ. મણીલાલના "અમે કેઇ એવું બતાવો; એવું બતાવો કોઇ અજ જેથી આવે અમેનું રાજ, મને૦૯૦." કાવ્ય પંક્તિઓની માફક અસર કરતું, મંદ મંદ ફરરરતી મોહિની સરિત વિલસાવતું, અપૂર્વ રસપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર સમયનું કાવ્ય તે આ છે.

"અભિનવો આનંદ આજે, અગોચર હતું એઃ
પરપંચ પાર મહારાજ, તે પુરણ બ્રહ્મ હું સ્વવું રેઃ

× ×
× ×

પ્રગટ્યાં કોટી કલ્યાણ આપા પર વિશ્રમે રહ્યું એ
સદા સદોદિત ભાણુ, કદિ અસ્ત આ કારણુ ગયું એ:
કહે અખો આનંદ, અનુભવને લેહેવા, તણો એ
એવો પૂર્ણ પરમાનંદ, નિત્ય સરાકો અતિ ઘણો એ"

એક સદ્‌ગૃહસ્થ જણાવે છે કે 'અખાનો ઉદ્દેશ કવિતા લખવાનો ન હતો ..... ગદ્ય લખાણુની શરૂઆત થઇ હોત તો તે પણ લખતજ નહિ, તેની કવિતા પણ કવિતા કરતાં ગદ્યલેખને વધારે મળતી આવે છે.' આ સિદ્ધાંત, અમને ઘણો, તાંણી તુશીને આણેલો લાગે છે, ઉપરનું કાવ્ય તથા આ નીચેની માત્ર વાનગી રૂપજ પંક્તિઓને આપણે કાવ્ય નહિ કહીશું તો પછી કવિતા દેવીની અવમાનના થયા જેવું થશે !

"સંગ્રામે શૂરા લડે, જેના ધડપર, ન હોએ શીશ !
ધાર અણી અટકે નહીં, જેને રોમે રોમે જગદીશ:
'આરોપણુ હું તું પણું એ સમર્થતાની ગુંજ:
હું હું ને પ્રભુની કહું એ જાણે આપની સુંજ:
"રમત રામનીરે માંહે રમણહારો રામ
"પ્રભુ છે પીછમાંરે, કાંઇ ભેદુ જાણે ભેદ.'
"સંતોરે વનસ્પતી ફૂલી, માયા કેરા ધામમાં:—

"તેજ અવનીપર વીર કહીએ ખરા, જે બ્રહ્મ અગ્નિપર સામા ચાલે.
'રામ રસાયન જન જિ નહીં પિયે હૈ, તાકે નૈન ભએ ન ભએ ઔર.'

હકીકત એ છે કે એનમાં-પદ્યોમાં-કવિતાના ચમત્કાર નથી એમ નથી. It is in poetry that we look for the personal rather than the impersonal note, for the ornate rather than the simple presentation of ideas, and lastly for the appeal to the emotions rather than to the Reason. Again there is a measured language too. The accident of verse is not wanting in Akho.

આ પરથી આપણે તેનાં પદ્યોને નિબંધનના રૂપમાંજ ગણવાં અને ગદ્યરૂપેજ લેખવાં એ અમને તો અજુગતું લાગે છે. એના વિચારો એની લાગણીઓ, એટલી તો જબર અને તીવ્ર હશે કે તેને માટે જે જે જડી આવ્યા તે તે શબ્દોમાં તેને સર્જને તેણે મૂર્ત કર્યા અને કવિતની વાણીમાં અંગના થતી ખોટી મહેનત ભરી ટાપટીપની દરકાર તેણે કરી નહિ. કારણુ એક ઉદ્દેશ, એક જીવન કર્ત્તવ્ય, એક આદેશ, તેણે ગુજરાતને બક્ષવાનો છે એવું તેના ચિત્તમાં સર્વાંગે વ્યાપ્ત હતું, નવા યુગના-અગરમા સૈકાના ગુજરાતના શંકર થવાનો તેનો કોડ એળે જવાનો નહિ ગણાય ! ...

ઉપર જણાવ્યા મુજબ અખાથી કવિતા દિશા બદલાઈ એ વાત ખરી પરંતુ તેમાં વિવિધતાની ઝાંખી થઇ નહિ: 'અખો અને જ્ઞાન' એ 'એક પ્રકાર ન્યાયનુંજ ઉદ્બોધન' આપને થઇ રહે છે. નવિન વિવિધતાભરી કવિતાની પ્રસિદ્ધિનો કાળ છેક વિક્રમની વિસમી સદીનો છે. જ્યાં 'વિવિધ પ્રકાર ન્યાય'નું Principle of Variety નું અપૂર્વ ગૌરવભર્યું બલ આ Principle of Unity ને તોડી નાંખશે અને કવિતાનો પ્રદેશ અતિ વિસ્તૃત અને ભવ્ય બનાવશે:

— ૪ —

અખાના પછી તેજ કાળમાં પ્રેમાનંદ કવિ થયા. તેમની અપૂર્વ ઓજસ ભરી ભાષા સહિતના અને તજ્જન્ય ભાષા દ્વારના પાંચ મહારંભો વિદીત કરી તેમની કવિતા વિષે જણાવીશું તો અસ્થાને નહિ ગણાય:

૧ ગુરૂરામચરણનો વેદાન્ત બોધ અને 'અષ્ટાવક્રાખ્યાન' જેવી શાસ્ત્રકાવ્યની યોજના.

૨ કવિ ગુરૂકુળની સ્થાપના અને વલ્લભ, દેવજી, રત્નેશ્વર, ઇત્યાદી બાલકવિઓની વૃદ્ધિ

૩ સમકાલિન કવિ સામળ સાથે રત્ને પ્રધાન ઝઘડો.

૪ પુરાણીઓ સાથે તમ પ્રધાન ઝઘડો

૫ નાટક ઇત્યાદિથી ગુજરાતી ભાષાને શ્રેષ્ઠ કરવાના પ્રયત્ન અને તેમાં હિંદી વગેરે ભાષાઓ સાથે સત્વ પ્રધાન ઝઘડો. આ બાબત સાક્ષરોમાં સર્વસંમત છે.

પરમ ભાષાસહિતના આ પાંચ મહારંભ યુક્ત તેનાં કાવ્યો, આખ્યાનો અને નાટકોથી આપણને એ કવિ ગુજરાતી પ્રાચીન કવિકુલમાં પ્રથમ સ્થાને વિરાજવા યોગ્ય લાગ્યા છે. એ કવિની કવિતા નવે રસમાં વિહરણ કરી રહી છે ગુજરાતી ભાષામાં છંદોગય પ્રાચીન કાવ્યનું પણ આપણને એ કવિએજ પ્રથમ દર્શન કરાવ્યું. એની દેશીઓમાં પણ સંગીતના અમુક અમુક રાગો વા છંદોના તાલમાત્રાબદ્ધ વિકૃત સ્વરૂપ દૃષ્ટિએ પડે છે. એ સર્વગ્રાહી કેમ ન કહેવાય? એનામાં સર્વરસિકત્વ, સર્વરસજ્ઞત્વ, અને તજ્જન્ય સર્વગ્રાહીત્વ શું માલૂમ નથી પડતું? આપણે અહીં National literature, પ્રાન્તીક સાહિત્ય હોય અને પ્રાન્તીક ભાષાના વજન અને માપ જનસમૂહની દૃષ્ટિ પિછાનતી હોય તો પ્રેમાનંદ Universal Poet તરીકે ગુજરાતમાં શે ન દીપી રહે? રા. નવલરામભાઇને જમાનાનો કવિ, જમાનાનો શાસ્ત્રી, જમાનાનો જ્ઞાની જોઇતો હતો તે ખોટ શું પ્રેમાનંદ સદાને માટે પુરી પાડે તેમ નથી? પણ શેક્સપીયરને યે ભાષા સાહિત્યના શોખીનો સિવાય કોણ પિછાને છે? ખરેખર! વિદ્યા ને કલાના વધતા જતા યુગમાં શું શેક્સપીયર કે શું પ્રેમાનંદ પાછા તો પડવાનાજ! 'He is indeed the વ્યાસ of Gujarat' એનો પ્રસાદજ ઓર છે. એનુ ઓખાહરણ જુઓ અને તેમાં શૃંગારની ભભકભરી દીપ્તિ જણાય છે કે નહિ? એનું નળાખ્યાન વાંચો અને વાચકના નેત્ર અશ્રુથી છલોછલ ઉભરાય છે કે નહિ? કરૂણ પ્રસંગનું યથેચ્છ વર્ણન તેઓ આલેખી શક્યા છે: એનું નાગ દમન સાંભળો અને વત્સલતાની મૂર્તિમંત સ્થિતિ વાચકના દિલમાં જામી રહે છે કે નહિ? એનું દ્રૌપદી હરણ જુઓ અને તેમાં વીરતાની પ્રમત્તમત પ્રતિમા પ્રકાશતી દૃષ્ટિગોચર થાય છે કે નહિ? નરસિંહ મ્હેતાની કથાના ત્રણ ચાર પ્રસંગોના તેના આલેખેલા કાવ્યો વાંચો અને એ ભક્તિબીજક કાવ્યોમાં પણ મીઠો મઝાનો હાસ્યરસ નિષ્પન્ન થયેલો જણાય છે કે નહિ?

એને સમસ્ત અષ્ટાવક્રાખ્યાન જુવો અને ત્યા પણ હાસ્ય રસને અનુભાવ, વિભાવ વગેરેથી પોષીને તેનું કેવું વસંત ઋતુના આંબા જેવું સુંદર વર્ણન બનાવ્યું છે? ખરેખર! એની કથા ગુંથવાની અને તેને અપૂર્વ રસચાતુર્યથી, સજીવ કરવાની શક્તિ તો અદ્ભૂતજ છે અને તેથીજ તેમને ગુજરાતના વ્યાસ અથવા ગર્ગ કે હ બૃહ કહે છે તેમ સાહિત્ય યુગના અંતરમા વેદના વિશ્વામિત્ર કહીએ તો અસ્થાને નહિ ગણાય! એનું બ્રહ્મવિદ્યાનું ગ્યાન પણ ઓછું નથી અખો અને એનો મુકાબલો કરતા કદાચ બ્રહ્મવિદ્યાની એક system બતાવામા તે ચડી પણ જાય! અખો એમનો બહુશ્રુત ગ્યાની છે ત્યારે આ તો ગ્યાની, શાસ્ત્રી અને કવિ છે

પ્રેમાનંદને તેના નાટકો વિશેના વિવાદને લીધે સમાગ સ્વરૂપમા ભૂલી જવાતો દેખી અમને તેમા આપણા સાહિત્યનેતાઓની ગભીર ભૂલ લાગે છે એકના નાટકોથીજ તેની કીર્તિ અતિ પ્રસગને પામી નથી અથવા પામશે પણ નહિ એ નાટકો તો એના અપૂર્વ કાવ્યગગન-માનુ ચટકારૂપજ રૂપકાત્મક દર્શન છે અને તે તેના હો વા ન હો તે વિવાદ કોરાણે મૂકી આપણે તેની ખરી ઓળખવાને વિસરી ન જઈએ એજ આપણુ કર્તવ્ય છે એનુ રસશાસ્ત્રનુ, અલંકાર શાસ્ત્રનુ અને અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનુ જ્ઞાન અતિ ઉચ્ચ પ્રકારનુ છે એની કવિતામા અનેક મોતુ સુદર સ્પષ્ટ અને મનહર પ્રાગટ્ય થયેલુ દિસે છે ઉપમાપર ઉપમા અને રૂપકપર રૂપક એમ અલંકારોના ભારથી તેની કવિતા શોભતી ઝગઝગે છે રે! એના ગાયોનુ ગાણું તો પરંપરા ગુજરાતમાં ગર્બના સ્વરનુ વિહરે છે' સુદામા ચરિત ' શનિવારે' 'મામેરુ વા હુંડી 'રવિવારે 'ઓખાહરણું' ચૈત્ર માસમા, અને ' શ્રાદ્ધ ' દર શ્રદ્ધના દિવસોમા ગુજરાતની દરેક દિશામા અત્યારનાગ સભળાય છે આવો લોકપ્રિય કવિ હજુ સુધી કોઈ થયો નથી અને દયારામભાઈની ગરબીઓની છ૫ બાજુએ મૂકતા પ્રેમાનંદના સમસ્ત માન્યો વિષે લોકોનો ભાવ હજુ તેનો તેજ માલૂમ પડી આવે છે સુધરવા જતા જમાનામા આ પ્રમાણે છે ત્યારે પછી પ્રેમાનંદની પોતાની હયાતીના સમયમા પ્રેમાનન્દને મુખે શ્રોતાઓ અમુક તેનુજ રચેલુ કાવ્ય સાભળે અને રસમા એટલા તો ઘેલા થઈ જાય કે પોતાના પાણીવાસણ સુદ્ધા તેને આપી દે એ શુ સત્ય નહિ ગણાય! જૂની નવી કવિતાની સ્પષ્ટ ઓળખમા આ બાબત પણ છૂપી રહે તેવી નથી કે નવી કવિતા હજુ લોકમાન્ય થઈ નથી - અને જૂના કવિઓના ગાણાણુ લોકના ધાવણમા ગયા છે તે તેમની ગૌરવમા બાપ્ત છે ને રહેશે

પ્રેમાનંદના અમુક અમુક કાવ્યચરણો દાખલવા કરવા સામગ્રી માત્રજ તેની પોતાની નૈસર્ગિક કવિ શાસ્ત્રી તથા ગ્યાની તરીકેની ગણના માટે ઉદાહરણ રૂપ મૂકવા સયુક્તિક છે આટલા માટે એના ઓખાહરણ મદાનસાખ્યાન, હુડી, શ્રાદ્ધ સુદામાચરિત્ર (જે નરસિંહ મહેતાના કરતા અતિશય રસપૂર્ણ, પ્રૌઢ અને પ્રસિદ્ધ છે), મામેરૂ, રણયજ્ઞ, નળાખ્યાન, દ્રૌપદી હરણ અષ્ટાવક્રાખ્યાન, દશમસ્કંધ ઇત્યાદિ સમસ્ત કાવ્યો અનેરા રસાલકાર દાખવે કુશળ કોઈ કવિની પોતાની કીર્તિમાં વધારો કરે છે, એક નાના નાના બીજ લઈ તે પરથી અદ્ભુત ગૌરવયુક્ત કાવ્યો રચવાની તેની અપૂર્વ કૃતિ આપણને હેરત પમાડે તેવી છે પાત્રાલેખનો પણ આબેહુબ અને અસરકારક રીતે વર્ણવાયલા દૃષ્ટિએ પડે છે વસ્તુસકલનામાં

અકુશલતા ભાગ્યેજ આવે છે. 'લક્ષ્મણાહરણ' નામનું કાવ્ય એમણે માત્ર ઝડપમાં લખેલું છે અને હોયે તેમાં કાવ્યચાતુર્ય નથી. તેમ નથી નરસિંહનાં પાંચે પ્રસંગનાં કાવ્યોમાં એનં એ મિઠાશ જામેલી છે. હુંડી, મામેરું અને શ્રાદ્ધનો હાસ્યરસ પ્રેમાનંદનો પોતાના ચિત્તનો રસિક સ્વભાવ સૂચવે છે. એના પોતાના ચિત્તની Gaiety and Livelinessનાજ તે દૃષ્ટાંત છે એમ કહેવામાં જરિયે અતિશયોક્તિ નથી થતી. નરસિંહ મહેતાની 'વ્હેલનું' 'મામેરું' મા આપેલું વર્ણન અતિ મીઠો અને મઝેનો હાસ્યરસ જમાવે છે.

જૂની વેલ ને ધુંસરી વાંકી, સાંગી મોટા ભાગીજી.
કાના તળાવા ને ગેની પિંજણિયો. બળદ આણ્યા બે માગીજી.

* * *

વ્હેલની પૂંઠે કોથળો બાંધ્યો, માંહિ ભર્યાં વજિંત્રજી,
ગાંઠડી એક ગોપીચંદનની, તુળસી કાષ્ટ પવિત્રજી.
બળ હીણા બળદો શું હીંડે, હેવે વૈષ્ણવ સાથજી,
સોટ પાડે ને હાળ ચઢાવે, જે જે વૈકુંઠનાથજી.
એક બળદ ગળિયો થઇ બેસે, આખલો તાણી જાયજી,
પડયાને પુંછ ગ્રહી ઉઠાડે, કૌતુક કોટી થાયજી.
સાલે સાલ જૂજવાં દીસે, રથ તણાં બહુ વંકજી.
સાગીનો બહુ શબ્દજ ઉઠે, ચૂચવે છે બહુ ચક્રજી
ચડે બેસે ને વળી ઉતરે, લે રામકૃષ્ણનું નામજી.
મધ્યાન્હે મહેતાજી આવ્યા, જોવા મળ્યું (તે) ગામજી

એ જ 'હુંડી'મા પણ શ્રીકૃષ્ણને વાણીઆરૂપે વર્ણવતા ઉદ્‌ભૂત થતું ચિત્ર એવું તો રસિક અને જીવન્ત છે કે તેને અત્રે આપવું તો અકારણ નહિ લેખાય

છે અબળા આંટાળી પાઘડી રે,
વ્હાલાજીને કેમ બાંધતાં આવડી રે.
દીસે વાણીઓ શ્રીને વાન રે,
એક લેખણ બેગી છે કાન રે.
ત્રિકમજી વણિકની તેલે રે,
નાથ ઉતાવળું ને બોબડું બોલે રે

* * *

ઓઢવને બાંધે કોથળી રે,
તે તો પારસી બોલે તોતડી ",

આ ઉપરાંત તેના સુદામા ચરિત્રમાંથી તેમજ રણયજ્ઞમાંથી અનેક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય. છેલ્લે એની ભવ્યતા સૂચવતી વાણી અને બાપોદ્ધારનો અપૂર્વ ઉલ્લાસ આ નીચેના શબ્દોમા દાખવી પ્રેમાનંદ વિષે ઉલ્લેખ પૂર્ણ કરીશું. અપૂરું તો ઘણું યે રહી જાય છે પરંતુ મહાપુરૂષોની બાબતમાં શું અધૂરું ન રહે? અધૂરા અને આછા અક્ષરે લખેલી બાબતમાં પણ તેમના જીવનના પૂર્ણત્વની કંઇક સૂક્ષ્મ સંક્ષિપ્ત ઝાંખી પણ થાય તો યે કંઇક સારું છે!

"સાંગોપાંગ સુરંગે વ્યંગ્ય અતિશે, ધારો ગિરા ગુર્જરી,
પાદેપાદ રસાળ ભૂષણવતી, થાઓ સખી ઊપરી
જે ગિર્વાણ ગિરા ગણાય ગણનાં, તે સ્થાન લેશો વરી
થાયે શ્રેષ્ઠ સહુ સખીજન થકી, એ આશ પૂરો હરિ!!

આ સાથે ત્રીજો કવિ સામળ પણ એજ યુગમાં થયો છે. એની કવિતા બહુધા વાર્તા પદ્ધતિની લાગે છે. અને એને ગુજરાતના Scott ની ઉપમા અપાય છે. એના સુબોધક છપ્પા ગુજરાતના સાહિત્યમાં દીપી રહ્યા છે. અને તેની છાપ દલપતરામ અને તેમના અનુયાયીઓપર છે તેની ના નહિ પાડી શકાય. હજુ પણ સામળના છપ્પા જેવું 'શુદ્ધ' સ્વરૂપ આપવા મ્હારા એક ગ્રેજ્યુએટ મિત્રને પણ પોતાની ભાવનાને મૂર્ત કરતાં નિહાળ્યા છે. આટલું છતાં સામળની કવિતામાં અખંડ લહરી નથી. વળી તેમાં જે-તેમની ખંડ લહરી યુક્ત કવિતામા પણ-મર્યાદાહીન જોઈએ તેટલું નથી; માટેજ તે પ્રેમાનંદથી ઉતરતી પંક્તિનો કવિ છે. માત્ર તરંગોજ રે! ઉદ્દંગ યુક્ત તરંગોજ કશા કામના નથી. તરંગો તો વ્યાસ અને વાલ્મિકના કે જેમાંથી પ્રચંડ ગર્જના કરતા અમુલ્ય ઇતિહાસ પરિણમ્યાં છતાંયે એ ઉભય કવિઓએ જનસમાજને ઉંચે લેવાના પ્રયત્નો એક સરખાજ આદર્યા છે. તેમનાં પાત્રો ઉંચી પંક્તિનાં અને પ્રભુવામર્યા લાગે છે. સ્વ. ગો. મા. ત્રિપાઠી લખે છે તેમ The poets of this age are in one sense above the Society in which they lived. There the most popular of Premanand's poems draws a social picture which even in these days is only a dream at the best. He, in fact, created a delution in the minds of people that he was singing of religious things and through that happy delusion, made them read and appreciate genuine poetry with a zest which religion could never have created so widely or sustained so long. For Samal we can say that no Gujarati poet is fitted to educate the masses so well as Samal is. He has been sent and unassisted till now, but his cause and mission is worthy of a following in these days, if the masses are to be educated. The men and women he creats marry without any distinction of caste and often in defiance of parental wishes A life-long Hindu spinster is a creature of Utopia; but to Samal it is a natural idea. Concubines figure in his poems like the learned and accomplished concubenes of Athens, with whom men like pericles and even philosophers associated "

શ્રી ભિક્ષુ વિનોના મત પણ તેના ઉગત પદ્ધતિના છે. પ્રવાસ વર્ણન પણ તેમાં ઘણાં છે. તેના ઘણા નાયકો પ્રવાસી છે. સંયુક્ત કુટુમ્બની ભાવનાઓ, લગ્નના વિપરીત પ્રસંગો ઇત્યાદીને તેની કવિતામાં સ્થાન મળ્યું છે. જો કે આ કવિઓના—અખો—પ્રેમાનંદ અને સામળના હાથથી કવિતામાં ધર્મનું પ્રત્યક્ષ પ્રેક્ષણ થતું અટક્યું, તોપણ ઇંદુઓને પગલે પ્રત્યક્ષ થતી

ધર્મભાવના તેમના કાવ્યોમાંથી તરત દિસતી નહિ. મગ જની ઉન્નતી સાથે તેના ધર્મના સિદ્ધાન્તો સમજાવવા અને તેનું શિક્ષણ આપવા આ યુગના વધુ પ્રકાશતા આગેવાનોનું કર્તવ્ય ઓછું અંકાયું ન હતું.

"They were like stars and dwelt apart :
They had a voice whose sound was like the sea
Pure as the naked heavens, majestic, free,
So didst thy travel on life's common way
In cheerful godliness and yet their hearts
The lowbest duties on themselves did lay."

એનાં કાવ્યોમાં બત્રીસ પૂતળી, વેતાળ પચીશી, સુડા બોતેરી, અંગદ વિષ્ટિ, પદ્માવતી, રાવણ મંદોદરી સંવાદ, ઉદ્યમ કર્મ સંવાદ, સિંહાસનની વાર્તા, મદન મોહન ઇત્યાદિ મુખ્ય છે. એનાં કાવ્યોના બે ભાગ પડી શકે છે એક વર્ણનાત્મક અને બીજો નીતિ દિપક. અલબત એનાં વર્ણનાત્મક કાવ્યોમાં નીતિની ભાવનાઓ ઝાંખી પડેલી નથી.

સ્ત્રીત્વની ભાવના પણ એની જોવા જેવી છે

'જોબનમાં છે રંગ, સખ દાદક તનની
બાલપણે કરી વાત, મટાડે પીડા મનની
સુખ દુઃખમાં સમભાગ, ગમ રૂડે ગુણ ગાતી:
ચતુરા ચિત્ત હરનાર, સાર ઉરમાં મદમાતી:
વળી વૃદ્ધ પણે સેવા કરે, દેખ્યાથી દિલ દુઃખ ડ્રજે,
એ અંતકાળે અળગી નહિ, બહુ સ્નેહે સાથે બળે:"

એનાં લાંબા કાવ્યોમાં વાર્તાઓમાં અનેક વાર્તાઓની સરસ ફૂલગુંથણી હિતોપદેશ કે અરેબીયન નાઇટ્સ કે ડીકેમેરોન જેવી મઝમ પડી આવે છે; સમસ્યાની નવિન સરસ હિંદી ગીતની પ્રથમ ઓળખ ગુજરાતી સાહિત્યના તેણેજ કરાવી છે. પ્રેમાનંદને તેની હસાહસીનો વિચાર આદરતા કેટલાક તેને પ્રેમાનંદના સમકાલિન ન ગણતાં વલ્લભનો-પ્રેમાનંદનો પુત્ર સમકાલિન ગણે છે. કારણ વલ્લભે સામળ પર અનેક પ્રહારો કર્યા છે. છતાં સામળની પોતાની નીચેની કાવ્ય પંક્તિઓ—પદ્ય પંક્તિઓ તપાસતા તે પ્રેમાનંદનો સમકાલિન હોય એમ જણાય છે:—

'ભણ્યો નથી કોઇ પુરાણ હું, ભણ્યો નથી કોઇ વેદ,
રસાલકાર ન આવડે, મન નવ પારે ખેદ.
ઘર ઘર માગ નાખુ નહિ, પુત્ર ન સુજ ગુણ ગાય,
રાજ દરબારે રઝળું, મેળવી નથી પસાય:
ભાટ બ્રાહ્મણને ભાંડતા, લાગી મુકી પોક,
બીજી ભલા ભલા કહે, તેથી થાશે લોક.

આ સર્વ સાથે સામળની કાવ્ય પદ્ધતિને માટે એક વિચાર થયા વિના રહેતો નથી. બહુધા વર્ણનાત્મક કવિતા ઉચ્ચ પ્રકારની ગણાતી નથી. સામળની કવિના તેવાજ પ્રકારની છે. અને તેથી તે ઉચ્ચ પ્રકારનો કવિ નથી. અને તે સાથે તેની કવિતાને ગદ્યમાં પણ ઉતારી શકાય તેમ છે કારણ તે ઘણી સરળ અને ગદ્યની વાણીને મળતી છે

'એક ચંપાવતી કરીને નગર હતું, ત્યાં ચંપકસેન નામે રાજા હતો. તેને પુષ્પાવતી નામે પટરાણી હતી અને પુષ્પસેન નામે છોકરો હતો. ... તે છોકરો બાર વરસનો થયો ત્યારે એક વખત ઘોડે બેસીને ફરવા નીકળ્યો.

આવી વાર્તા ગદ્યમાં કહેવાને હરકત નથી એને રમુજ ઉપરાંત તેમાં કલ્પનાનો સહેજ-સાજ પ્રભાવ આવતો હોય તો એ વાર્તા સાહિત્યમા ભલે દાખલ થાય. પરંતુ, એવી વાર્તાને પદ્યમાં મૂકી તે કવિતા છે એવી ભ્રાન્તિ કરાવવાથી શું સાર્થક્ય છે? કવિતાની અલૌકિકતા શું કહાણીઓ કહેવામાં ગુમાવી દેવાની છે? અને આ વાર્તાને

નગર એક ચંપાવતી, ચંપકસેન રાજનઃ
પટરાણી પુષ્પાવતી, (તેને) પુષ્પસેન એક તન.

* * *

દ્વાદશ વર્ષનો સુત થયો, ધનુર્વિદ્યાનો ધીર,
હયે બેસીને સંચર્યો, જાણે બાવન વીર.

(પદ્માવતીની વાર્તા.)

આવી રીતે છન્દમાં મુક્યાથી શું સુંદર કાવ્ય થાય છે કે છંદને શોભા મળે છે? 'ધનુર્વિદ્યાનો ધીર,' 'જાણે બાવન વીર' એવાં સાધારણ વાતચીતની ભાષાથી કંઇક ચઢીઆતાં વાક્યો વચ્ચે સ્થળે સ્થળે મુકયાથી પણ મૂળ વાર્તા કવિત્વ પૂર્ણ બનતી નથી. વિચારોમાં સંગીતમય સંસ્કાર અને સંગીત તરફ વલણ હોય તોજ તે છંદમા મુકવા યોગ્ય છે એ નિયમ લક્ષમાં ન રાખ્યાથી આવાં મિથ્યાં પ્રયાસ કરવામાં આવે છે, વિચારો સંગીતક્ષમ હોય છે ને નથી હોતા એ ભેદનું અસ્તિત્વ જાણવું અઘરું નથી." (કવિતા અને સાહિત્ય)

'આ અઢારમા સૈકાના સાહિત્યમા કવિતાક્ષેત્ર જરા વિશાળતર બન્યું. ભાષામાં શબ્દ ભંડોળ વધ્યો, વિષયોનું બાહુલ્ય સ્વીકારાયું તથા શ્રોતાને પ્રસન્ન કરવાનો તથા નવલરામે પ્રયોજેલી દલપતરામની ચાતુર્ય શૈલીનો ઉપયોગ અત્યારથી સામળની વાણીમાં થવા લાગ્યો. ભાષાને કેળવી બીજી ભાષાઓ સાથે સરખામણીમાં પાછી ન પડે તેવી તેને કરવામાં અભિમાન વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઇ સહેતુક પ્રયત્નો થવા લાગ્યા અને ભાષોદ્ધારનું કામ ઉત્કંઠાથી, ઉત્સાહથી અને ઉદ્યમથી થવા લાગ્યુ પરંતુ તે કામ પાછું મંદ પડી જઇ કેટલોક સમય વીત્યા બાદ ગુજરાતની રાજકિય સ્થિતિને અવલંબી રહ્યું. અને અશાન્તિના એ યુગમાં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ ઝાંખી થવા લાગી, નહિ તો આપણે કવિઓએ રોપેલાં વૃક્ષો સામાજીક, નીતિવિષયક ધાર્મિક અને ઇતર પ્રદેશમાં પોતાનો બહુરંગી ફાલ અને બ્હાર દાખવ્યા વિના ન રહતઃ

—૫—

આ પછી નાના નાના અસંખ્ય કવિઓ ઉદ્ભવ્યા અને તેમની કવિતા કોઇક પ્રેમાનંદને તો કોઇક સામળને તો કોઇક ઉભયને મળતી આવે છે. જૈન કવિઓમાં પણ તે ઉભય શૈલીઓનું યોગ્ય મિશ્રણ જણાય છે. 'શીલવતીનો રાસ' સામળની 'ભદ્રાભામિની' ને કંઇક મળતો છે વા તે પરથી સૂચીત હોય તેમ માલૂમ પડે છે. તે સમયની કવિતાશૈલીને સંબોધનો વલ્લભ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:

'કોમળતા કમળથી અધિક દેખાય જેમાં,
મધુ–સુધા મિષ્ટ પણે હારી હારી જાય છે;
અમલતા એના જેવી નથી કોઇ ભાષા મધ્ય,
પ્રાચીન પણું તો જેનું મોટેરૂં મનાય છે,
નવરસની નાયિકા, સુખદાયિકા છે સિદ્ધ,
જાણે નહિ ભેદ એના ખોટા ગુણ ગાય છે.
કડક પણું કહે છે, નથી એના માંહી રજ,
વીર ગ્રંથ બાંધ્યા નહિ, ખત્તા તેહ ખાય છે.'

ખરી રીતે જોતા પ્રેમાનંદના અનેક શિષ્યોએ તે વખતનું સાહિત્ય સ્થાયી રાખ્યું હતું. તેના મુખ્ય મુખ્ય શિષ્યોનું વર્ણન ધ્વનિરૂપે પ્રેમાનંદની નીચેની કાવ્ય પંક્તિઓમાંથી જડી આવે છે જેમાં એકએકની કવિતાની દિશા પણ યથાર્થ માલૂમ પડે છે.

'કિંશુક કુસુમ રક્તપીતવર્ણ વાસવનું
અનુદિન આ ગુલાબ ગુર્જરી મહામણી
ઉપવન કુસુમિત જોઇ મત્ત ભૃંગ ગુંજે
અકલ પરભૃત આ વાણી કો પ્રેમતણી
સુરભીએ સહકાર પ્રફુલ્લિત પૂર્ણ કીધા,
પ્રમુદિત દ્વિજ ગિરા સુરભિ સુહામણી:

કિંશુક એ રસની ખામી વાળો ગાયક વીરજી: મહામણી એ અનુવાદ કવિ રત્નેશ્વર: મત્તભૃંગ એ નિરંકુશ કવિ વલ્લભ: પરભૃત એ પ્રસાદ પ્રેાીત દ્વારકાદાસ અને સહકાર–દ્વિજ ઈત્યાદી પ્રેમાનંદનાં નામો છે.

આ સમયમાં પણ ભક્તિ ભાવના વિરમી નથી. રત્નેશ્વર જણાવે છે કે:

રત્ન કહે યત્નથી ભક્તિને દાખવે, ભાખવે ભિન્ન મુક્તિની માણો'

(આ ઉપરાત પારસી કવિ પણ તે કાળમાં થયેલ છે તેને યે વિસરવા જેવું નથી. 'Certain ideas, phrases, idioms, turns of language and of thought have made their Gujarati almost into a special dialect of the language. The poet is saturated with the religions and Social

ideas of his own community. The vehicle which he uses to convey them is no doubt Gujarati, but it is Gujarati clothed in an unfamiliar garb. Sanskrit and Gujarati words form the groundwork but the superstructure is composed of Zend, Pehlavi and Persian words and phrases which make it difficult for an ordinary Gujarati to follow and appreciate the beauty of the verses. Indeed but for the lucid annotation of the editor it would have been an uphill task for any one to understand the work fully.'

(Nulcstoms)

આ પારસી કવિને સંસ્કૃત ફારસી અવસ્તા પેહલવી અને, ગુજરાતી ભાષાઓનું જ્ઞાન હોય તેમ જણાય છે. પોતાના ધર્મ તથા સાહિત્યનું જ્ઞાન પણ તેણે ઉંચા પ્રકારનું ધરાવ્યું હોય તેમ જણાય છે અને સાથે સાથે સંસ્કૃત સાહિત્યના તેમજ પડોશી હિંદી અને ગુજરાતી લોકોની રીતભાતના પણ ખાસ્સિ અભ્યાસ અને અવલોકન આદર્યા હોય તેમ દ્રષ્ટિએ પડે છે પ્રાચીન ઇરાનની સ્ત્રીઓનાં વર્ણન જાણે આવેહુબ સંસ્કૃતમાંથીજ ન લીધા હોય તેમ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. પારસી ખાણાની રીત હિંદુ ખાણાને મળતીજ દાખવી છે. આ ઉપરાંત નાયક અને નાયિકાના અનેકરંગી પાત્રતમાં પણ હિંદુ રિતભાતના આછા કુંકુંમ આપવા માલૂમ પડે છે.

'તમ શીશ ફુલ પુનમ ચંદ ને આગાગી ગૂર।
એ વેરાંન રાણુમા એથી ઘણું વરરી છે નૂર ॥
તમ નીડાળ ટીક ખુદ વહેરસ્પત શુક્ર જડી।
તમ નાશકા નથ તે સગ ચેરાગ કોણે ઘડી ॥
તમ કાન કુંડળ જડે આ જાણે માશુકને મોને!
હોટ અભરણુ પહેરાવીઆ આપ ધણીએ પોતે ॥
કર ચૂડ પોહોચી જાણે વીજ ચમકચમકીને જાએ।
પાએ પેંજણુ તે નોગનો જુહકારજ થાએ ॥

વળી-

ખાજાં લાડુ જલેબી ઘેવરજ છે સાર।
મેવા શીરીની મુરબ્બાન ભરી ભરી ગેઘેમાં તૈયાર।
ગોસ્ફંદ આગ્ર તાંદા બામેટ મુગા પનેર।
માગજ ઘીડી નાંનેઆ તાદા ખાજુમાં ઓશાઇઝીફી ગેર ॥
શાલ દાલ પનીની તાદાં ઉપર ઘીદીની નાવજ દીડી।
જનગ્રઃ જનશ્રી ગયાર નેકૈની એગ પેરગાજ કીડી ॥

"રવાયતનામા" ના આ પુસ્તકમાં ગુર્જર સાહિત્ય વિષયક, અનેક ભાષા શાસ્ત્ર વિષયક, અને સમાજ વિષયક બાબતોનો સમાવેશ થયેલો છે અને તેથીજ તેની ઉપયુક્તતા જણાય છે.

આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરતા એટલું તો જણાવવું પડશે કે આપણી કવિ મ.વનાની

દિશા બદલાઇ એ બાબત જો કે સત્ય છે તોપણ ધર્મ રૂપ કવિતાસ્વરૂપ તો જેમતું તેમ રહ્યું: ગુજરાતી શુદ્ધ કવિઓ, જૈન સાધુ કવિઓ, તથા ઉપરોક્ત પારસી કવિયો ધર્મના ઓક કવિતામાં ઉતારતા હતાજ. એટલેજ નરાવત પડયો કે નરસિંહમીરાંમાં કવિત્વ રીતિજ મારી ધર્મમાં ઓતપ્રોત થયેલી હતી અને તેમ ન હોતા કવિત્વરીતિ સાંસારીક ચિત્રો આપતી પરંતુ તેમાં ધર્મનાં ગુંજન અનેકશઃ ગુંજતી. આપણી શ્રુતિ સ્મૃતિ જેવો કંઇક આ ભેદ ગણી શકાય: પુરાણમા ચર્ચેલી બાબતો બહુધા શ્રુતિ પરથીજ સજીવ છે તોપણ વાર્તાધારે બોધનું પાન કરાવવું ધર્મનો આદેશ કરવો, એજ પ્રમાણે સાંસારીક 'રસમય વાર્તાથી, પુરાણમાંથી લીધેલી આખ્યાયિકાઓથી, અને અદ્ભુત પ્રસંગો અને જીવનચરિત્રો પરથી ધર્મનો સરલતમ બોધ કરવો એ 'એક પ્રકાર ન્યાય' હજુ પણ વિલસતો દૃષ્ટિએ પડે છે. અને તે ઠેઠ આપણા દયારામભાઇ સુધી તેવીજ સ્થિતિમાં રહેશે. અર્થાત્ ગુજરાતના દશમા સૈકાથી તે ઓગણીશમા સૈકા સુધીનુ આપણું સાહિત્ય આજ રીતે એક પ્રકાર ન્યાયનું સર્જન કરતું રહેશે.'

અઢારમા શતકના આપણા સાહિત્યને ગો. મા. ત્રિપાઠી 'Imbecile and sectarian output.' એ નામથી ઓળખાવે છે. દેવી પૂજા અને તેને અંગે ગવાતા ગરબા તે આ કાળમાં પ્રથમ દર્શન દે છે ઉપરાંત સામાજિક વિષયોમા પણ તે કવિઓ નર્મદ કહ્યા જેટલાજ ઘુમતા માલુમ પડે છે સ્ત્રી જીવનની દુઃખી સ્થિતિ, કજોડાની પિડા અને ટૂંકામા સમસ્ત કલિકાળની સ્થિતિ એવા એવા વિષયોનું પણ તે સમયના ગરબામાં સ્થાન છે. આવું સંબોધન અમુક દેવીને કરવામાં આવેલું હોય છે.

વલ્લભભટના કજોડાના ગરબામાં નીચે પ્રમાણે પંક્તિઓ છે:

વય વિના વનિતા વેષમાં, હો બહુચરી, ગર્ભજ ધરે અનેક

× × × ×

ગોરમા, ધરડો કે ભરથાર કે આપ્યો મુજને રે, લોલ,
ગોરમા વિક્ર કીધો અવતાર કે શું કહું તુજને રે લોલ.
ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.

આ ઉપરાંત કોઇકે કૃષ્ણની બાળલીલાનાં વર્ણન પણ આદર્યાં છે.

'હે જશોદાજી, આવડો લાડકવાયો લાડ ન કીજે: etc.
'હે વાસલડી, વેરણ થઇ લાગીરે, વ્રજની નારને:
'તું ગોર કરે, જાતપડી તાનીરે, મન વિચારને:
તેં એવડા કામણ શા કીધા?
શ્યામલીએ મુખ ચુમ્બન દીધાં,
મન વ્રજવાસીના હરી લીધાં. હે વાસલડી.
તુને કોડ કરી કૃષ્ણે ઝાલી,
ગૌ નાદ સુણી આવી ચાલી,
તું વિશ્વંભરને અઢુ વ્હાલી. હે વાંસલડી

પૂરવ તું કાંઇ નથી લાવી,
ઉધારે છોગે છે આવી,
ભગવાન તણે મન બહુ ભાવી. હે વાંસલડી.
તેં વ્રત વ્રતાદિક શું કીધું?
રાધા થકી માન અધિ લીધું,
તુને આલિંગન પ્રભુએ દીધું. હે વાંસલડી.
હે વાંસલડી વેરણ થઇ લાગી રે, વ્રજની નારને.

આ ગીતમાં પણ ભક્તિમંત રસિકતા વ્યાપી રહી છે.

હવે ઓગણીસમા સૈકાના પ્રથમ ભાગમાં શિવભક્તો, વિષ્ણુભક્તો, જૈન સાધુઓ, દેવી ભક્તો, અને સહજાનંદ સ્વામીના ભક્તો, એ પ્રમાણે સર્વ ભક્ત કવિઓ તથા કેટલીક સ્ત્રી કવિઓ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં. અને આ યુગ ઠેઠ ૧૮૫૦ સુધી ચાલ્યો. આમાં પ્રથમ આપણે ધીરા કવિની કવિતા જોઇએ. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ધીરો અને ભોજો અખાના અનુયાયીઓ હતા. યોગનાં કરતાં જ્ઞાન તરફ તેની વૃત્તિ વિશેષ હતી; અને એ જ્ઞાન તે આત્મજ્ઞાન જ હતું. અખાનાં કરતાં વધારે લોકમાન્ય ભાષામાં અને વધારે felicity of language દાખવતી ધીરાની વાણી છે. ધીરાનાં કાવ્યોમાં તેની કાફીઓ બહુજ પ્રખ્યાત છે. તેનાં રણયજ્ઞ, મતવાદી, આત્મબોધ, જ્ઞાન કક્કો, યોગમાર્ગ, પ્રશ્નોત્તર માલિકા, અવલ વાણી, છુટક પદો, ગરબીઓ અને ધોળ પણ સરસ અને જ્ઞાનપ્રધાન કાવ્યો છે. બોધ અને ઉપદેશનાં તથા રૂપકો અને ચાબખાનાં તેનાં પદો પણ જોવા જેવાં છે. સાક્ષાત્કારનાં દુર્બોધ અનુભવનાં પદો તો નરસિંહની સૂક્ષ્મતાનું ભાન કરાવે તેવાં છે, જેનો નમુનો એક પાછળ આપી ગયા છીએ: ધીરાનાં પદોમાં નીચેના મુખ્ય છે.

(૧)

તરણા ઓથે ડુંગરરે, ડુંગર કોઇ દેખે નહી,
અજાણ્યુથ માંહિરે સમરથ ગાજે સહી તરણા. ટેક

(૨)

નાનપણે ઘર ધંધે ધામો; વૃદ્ધપણે હરિગુણ ગાય;
ઘર લાગ્યું ત્યારે કુવો ખોદાવો એ અગ્નિ કેમ ઓલવાય;
છતી બાજી હાર્યો રે, પત્થરને નાવે બેઠો તરવા—
અંતે સંતને તેડાવે રે, હરિનું ભજન કરવા,

(૩)

ખબરદાર મનસુબાજી, ખાડાની ધારે ચઢવું છે,
હિંમત હથિયાર બાંધીરે સત્ય લડાઇએ લડવું છે
સુરત તુરતને ઇડા પિંગળા, સુષુમણા ગંગા સ્નાન કીજે
મન પવનથી મગન મંડળ રહી, ધીરા સુધારસ પીજે,
રાજ ઘણું રીઝે રે, ભજન વડે ભડવું છે. ખબરદાર.

(૪)

જેને રામ રાખે રે, તેને કૃષ્ણ મારી શકે
અવર નહિ દેખું રે, બીજો કોઈ પ્રભુ પખે

(૫)

મન તુંદી તુંદી બોલેરે, આ સુપના જેવું તન તારું;
અચાનક ઉડી જાશે રે, જેમ દેવતામાં દારૂ;
ચચળ ચિત્ત ચેતીને ચાલો, ઝાલો હરિનું નામ,
પરમારથ ને હાથે ને સાથે જગે રહેવાનો વિશ્રામ,
ધીગ ધરાધરથી રે, નથી કોઇ રહેનારૂં; મન.

ધીરા પછી બાપુ સાહેબ ગાયકવાડ-ધીરાનોજ શિષ્ય-પ્રસિદ્ધિમાં આવેલો છે. ત્યાર પછી નિરાંત ભક્તની ગણના સાહિત્યમા થાય છે આ ભક્તને એક મિયાં સાહેબ તરફથી જ્ઞાનગાથાની પ્રાપ્તિ થઇ હતી. અને તે બ્રહ્મજ્ઞાની કવિ તરીકે પ્રખ્યાત છે. નિરાંતને પણ ઘણા શિષ્યો હતા. બ્રહ્મની વ્યાખ્યા તેણે આ પ્રમાણે આપી છે.

રૂપ નહિ જેને ગુણ નહિ, ને નામ નહિ છે એવું,
કંઇએ નહિ ને સરવગ તેનું, વૃક્ષ બીજ છે જેવું:

બાપુ સાહેબનું એક ગીત ઘણું લોકપ્રિય છેઃ—

અમે બગડયા, અમે બગડયા, લેજો જાણીરે,
ભાઇ અમે બગડયા, અમે બગડયા; લેજો જાણીરે,

× × × ×

પારસ સંગ થની પત્થર જોને બગડ્યો,
થયો પારસ તે જાણે કોક જ્ઞાની રે,
તમે બગડો ને ભાઇ એવા બગડજો
ત્યારે તો મટે ચોરાશીનીજ ઘાણી રે,
સતગુરુના સંગ થકી સેવક જુઓ બગડ્યો,
જેણે સતનામ લીધું છે છાણી રે.

વળી સર્વ ધર્મની એકતા અને રૂઢી મતસહિષ્ણુતા દાખવવે આ નીચેની પંક્તિઓ પણ મઝેથી દીપે છે —

રામ ને રહેમાન તમે એક ભાઇઓ જાણજો,
કૃષ્ણ ને કરીમ એક કહીએ.
નષ્ણુ મિસમલ્લામા ભેદ નથી ભાળ્યો,
- અને અલ્લા અલખ એક લહીએ રે.

ત્યારપછી ભોજો ભગત થયા તેમના ચાબખા અતિ લોકપ્રિય છે. તેને કવિતા ગણવી કે નહિ તે વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્ન છે તેની હોરીઓ પણ તેટલીજ પ્રખ્યાત છે. વ્હેમનું તથા આચાર ઘેલાઇનું વર્ણન પણ તેનામાં મળ્યું છે.

એની હોરીમાં મુખ્ય:

'નાથ મોરી અરજ સુણો અવિનાશી
હું તો જનમ જનમ તોરી દાસી—નાથઃ

"જોઇ લ્યો જગતના બાવા, ઘર્યા છે ભેખ ધુતીને ખાવા:"

એ એનું પ્રસિદ્ધ પદ છે. વળી—

'પ્રાણીઆ ભજીલેને કિરતાર, આ તો સ્વપ્નું છે સંસાર'

એ તાત્વિક પદ પણ અજબ મનોહારી છે.

ભોજાની શૈલી વિષે નીચેનો અભિપ્રાય આપી શકાશે.

Bhoja Bhagat's language is the very reverse of classical. He having never moved in cultured society, nor studied well, it is neither refined nor smooth. It is rough and full of provincialism; it comes from the heart, and without undergoing any process of tempering, strikes the imagination of the reader or hearer, with the force of the blow of a steam hammer. It is rough like that of a countryman's but none the less sincere.

હવે આપણે મનોહર સ્વામીની કવિતા જોઇએઃ તે જ્ઞાની કવિ રૂપે પ્રખ્યાત છે. અખાની સાથે તેની તુલના કરવાનું સામાન્યતઃ મન થાય એમ છે. કારણ ઉભય શંકરવાદી છે.

અખો અને મનોહર સ્વામી ઉભય અદ્વૈતવાદી છે, તે પણ અખાની માફક વ્રત, તપ, જપ, સેવા, પૂજા, અર્ચા, ધર્મ, કર્મ, તીર્થાટન વગેરે વગેરે પર પોતાનું લક્ષ લગાડતો માલમ પડતો નથી. તે કહે છે કે

તપ તિરથ વ્રત સ્નાન દાન જપ, વિધ વિધ કરે ઉપાય
હૃદય ગ્રંથીનો ભેદ ન જાણે, અવળા ઓસડ ખાય

અખાને 'આત્માર્થીપણા'ની ઉમેદ છે ત્યારે આને 'હૃદયગ્રંથીનો ભેદ' ઉકેલવો છે. અખાની માફક (ગુરૂ કર્યા મેં ગોકુળ નાથ, ઇત્યાદી) મનોહર સ્વામી જણાવે છે કે—

કઇ પાખંડે પંથ ચલાવે, પ્રભુ થઇને પૂજાય
શિષ્ય તણો સંશય નવ ટાળે, ધુતીને ધન ખાય:

અખાની મહક (જુઓ હરિગુરુ સંતને મનોહર પણ 'સદ્ગુરુ શરણની ભાવના' ગણે છે. આટલું છતાં એના પ્રથમના કેટલાક કાવ્યોમાં અખા કરતાં વેદાન્તિક ભાવનાઓમાં તે પ્રેરક ઉતરેલ' કારણ એનામાં કેટલુંક ના દયારામની નીતિ બોધની ગરબીઓ જેવું જ લાગે છે અને વેદાન્તના ઉપરના પટ નીચે નીતિ-વિષયક ભાવનાઓનાં વિસ્તીર્ણ રાજ્ય જામી રહેલ દિસે છે. ષડરિપુનો નાશ, શીલ, દયા, સંતોષની પ્રાપ્તિ, હરિનો વિશ્વાસ, ઇત્યાદિ ભાવો એમાં વિશેષ વિચરે છે તોપણ અદ્વૈત વેદાન્તના ચમકારા નથી તેમ નથી

કપટી પ્રાર્થના કરનાર પર અખાના જેવો જ તેને તિરસ્કાર છે વૈષ્ણવ અને સ્વામી નારાયણના મતોનું ખંડન કરનારા તો ઉક્ત હોય તે અદ્વૈત મતનું બ્રહ્મ નિરૂપણ આદરે છે.

'જય જય જય જગન્નાથ, જગ નિવાસ સ્વામી'

એ કલ્યાણ રાગનું કાવ્ય મનોહર સ્વામીની આધુનિક કાળમાં ભક્તિ કાવ્યોની અને ભક્ત કવિની જેવી ગણના થયેલી છે તેની જ રીતની પ્રાગી મહત્તા વાપરે છે; એ કલ્યાણ રાગની પરમ પ્રાર્થના કલ્યાણજનક છે

પદ ૧૯મું વાંચતાં આમેહુબ અખાના જેવા જ ભાવ માલૂમ પડે છે. (ખટ શાસ્ત્રના જુજવા મતો etc.)

ખટ શાસ્ત્રના મોટા ગરજી, કહાવ્યા કરતા ફૂડા વાદ,
થાણું બેઠું વેદાન્ત ભૂપાળનું, ઉઠ્યો અનહદ નોબત નાદ.

અને સમસ્ત કાવ્ય અખાના કરતા કદાચ ભાષાશૈલીમાં સવિશેષ આકર્ષક થઇ પડતું લાગે છે

એનામાં વર્ણભેદની અગત્ય અને મૂર્તિ પૂજાનું ખંડન છે. અખાના બન્ને અનાવશ્યક ગણ્યા છે.

"બહુ મંદિરો બનાવે જડ પૂજવા રે લોલ
"વરણ ભેદ તજી ભ્રષ્ટ કરે સૃષ્ટિને રે લોલ

પદ ૨૪-૨૫-૨૬-૨૭ એ ગરબીઓના રચનાર ભાગ્યે જ અખાની કિનષ્ટ ભાષા આગળ આની સૌમ્ય અર્થપૂર્ણ શૈલી નાનકુદન જેવી સોજ્જ્વલ સોહે છે.

'પ્રભુ તને પ્રસન્ન તે કયમ થાએ' એ દયારામના 'પ્રભુ તને પ્રસન્ન તે કયમ થાય ત્હારા દિલનું કપટ ન જાય' એ પદને કંઇક મળતું આવે છે અથવા તો તે પરથી સૂચીત હોય તેમ લાગે છે

અખાના જેવી વેદાન્તી ભાવનાઓની વચમાં નરસિંહના 'હરરો કર્મનો _ હું નરસિંહો, મુજને તો હરિ વ્હાલા રે,' 'વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ' ઇત્યાદી, ઇત્યાદી કાવ્યોના પલટા પણ મનોહરમા માલૂમ પડે છે

અહી એકલા વલ્લભ મત ખંડનની ભાવના જ ઠેકાણે ઠેકાણે બહુ માલૂમ પડે છે ત્યારે અખામાં અનેક પંથો અને મતોનો દંભ દેખાડી તેનો પોતાનો પરમ ધિક્કાર ગવાયો છે

'કૃષ્ણ કરે મન બુદ્ધિ થકી પર, અરૂપ સ્વરૂપ નિહાળો રે
'ઉલટા કહે જે અમો માનીએ, ગધા કાનડ કાળો રે

પદ ૭૯ મું મૂર્તિ પૂજાનું ખંડન લલકારે છે, પરંતુ તેના ભાવોમાં આધુનિક દલીલો જેવું કાંઈજ નથી

'લાખો માણસ મૂર્તિ પૂજે એકેની નવ ખોવે રે
'લાખે એક ન ખોવે એવો, ભાગ્ય મૂરખ ખોલે રે

ઇન્દ્રિય અને તેના દેવતાનું કથન મનોહરમાં વારંવાર દષ્ટિએ પડે છે. વળી તે કર્મ જ્ઞાન ઉભય દાખવે છે.

'એક કર્મને બીજો જ્ઞાન છે રે તેમાં મન માને તે સાધ,
'કર્મનો મારગ જો ગ્રહે રે તો કામનાથી મન વાળ
'જ્ઞાન વિનાનું કામ છે રે તો વૈરાગ્યાદિ સર્વાંગ
અખો કહે છે કે 'જ્ઞાનીને પ્રતિમા ન ગણીશ'
"અમો અગણું જગણું નથી જાણતા
તુક ચોક ચાતુરી ઝડ ઝમકો, અમો લક્ષ વિના નથી ગુવા."

મનોહરમાં કોઈક રાગ સાંભળી તે પરથી તેજ રાગના પદો બનાવવાનું તેનામાં સામર્થ્ય હતું. તે પોતે ગાઈ જાણતો ન હતો

અખાના કાવ્યો તદ્દન સ્વતંત્ર છે તેનાપર કોઈની છાયા-છાપ પડી લાગતી નથી. એના કાવ્યોની શૈલીજ નિરાળી છે.—

'બોધ ભક્તિ જેની પખીણી જેહને જ્ઞાન વૈરાગ્ય બે પાખ્ય છે
'ચિદાકાશ માંહે તેજ ઉડે, જેને સદગુરૂ રૂપી આખ્ય છે
અને 'નેત્ર દેખ પરબ્રહ્મના' ઇત્યાદી

ભક્તિમય આત્માના દર્શન વગેરે સુંદરતમ ઉર્ધ્વગામી ભાવો આગળ મનોહરની સાદી સરળ કથા સામાન્યજ લાગે છે અખાના ઉંડાણ સાથે વાચકને ઉંડા ઉતરવાની જરૂર પડે છે. તે વિના તેના ભાવ કળાતા નથી મનોહરમાં તેવું નથી અખો જ્યાં Simple (સરળ) છે ત્યાંજ તે Sublime (ભવ્ય) છે મનોહર માત્ર સરળજ છે

આ ઉપરાંત કેટલીક અહુના ગણાની લોકપ્રિય ગરબીઓ પણ અત્રે ઉતારવી અસ્થાને નહિ ગણાય તે ગરબીઓના ઉત્પાદક કવિઓના નામ તો ભાગ્યેજ અત્યારે લોકોમાં મશહુર છે પરંતુ તે ગરબીઓ જાતેજ ચિરંજીવ રહી જૂના સાહિત્યનો અણમૂલ શણગાર બની દિપે છે દયારામભાઈ પહેલાની આ ગરબીઓજ કદીચ દયારામભાઈની સંગીત ગરબીઓનું મૂળ હોય શકે —

રતનબાઈની

"ઓધવજી સંદેશો કહેજો શ્યામને,
મારા 'અમ જો, મૂકી મનનો મેળ જો,
કનુડો કપટી રે, આવડો કેમ થયો ?
છળ કરીને છેતરીએ નહિ, છેલ જો. ઓધવજી
આગલા દિવસ રે, આવું નવ જાણતી,
ધરથી ન જાણ્યા, ધૂતારાના ઢંગ જો,

પાણીડા પીને રે, ઘર શું પૂછીએ ?
બાળપણામા કીધો, એ શુ સગ જે — ઓધવજી

શાન્તિદાસની— આવો મારે ઘેર માણુવા, હોજી રાજ,
આવો મારે ઘેર માણવા. — ઇત્યાદિ

જનાનભક્તની— એ ગણુાજી રામની સાથે રાગ ન રાખીએ — ઇત્યાદિ

ગવો ભક્તની— બેડો મારો બુડતો તારો રે, અ મે આઇ પાર ઉતારો રે — ઇત્યાદિ

ગોવિંદરામની— હારે નારદ સ્વર્ગભુવન થકી આવ્યા
એક પુષ્પ અનુપમ લાવ્યા રે,
નારદ સ્વર્ગભુવન થકી આવ્યા

ઉપરાન્ત ' બ્રહ્માનંદ કાવ્ય ' પણ પ્રસિદ્ધિમા આવેલ છે

દેવાનંદની ' કર પ્રભુ સગાથે દઢ પ્રીતડી રે, મરી જવુ મેલી ધનમાલ,
અન્ત ાળે સગુ નહિ કોઇનુ ર

—૬—

આ સદ્ગુરુનંદી કવિઓ ઉપરાત કેટલીક સ્ત્રીકવિઓ પણ થયેલી છે પરન્તુ તેમના કાવ્યોમા મીરા જેવો ઉત્કટ ભક્તિભાવ નથી તેમના અન્તર્ભૂત કાવ્યત્વને માટે એટલુજ કહી શકાશે કે જે કાર્ય જગતના કોઇપણ સાહિત્ય વિષયક ઇતિહાસમા માલૂમ પડતુ નથી તે કાર્ય તેમણે તે સમયના ઓછવત્તા મળતા જ્ઞાનથી આદર્યું અને પોતાના વિચારો જણાવી શકવા જેટલુ સામર્થ્ય દાખવ્યુ, તોપણ એટલુ તો કહેવુજ પડશે કે તે કાવ્યત્વ કેવળ સાદુ, સરળ, સ્પષ્ટ અને સામાન્ય લોકસ્વભાવની ભાવનાથી ભરપૂર છે ' નથી તેના વર્ણનમા ઉછળતો શૃગાર કે ગભીર શાન્ત રસ, નથી હૃદયને દ્રવીભૂત કરનાર કરુણ કે હૃદયને વિકાસી કરનાર હાસ્ય, તેનામા એક સરખો અને ગભીર વત્સલ રસ રસજ્ઞને પ્રતીત થયા વિના રહેતો નથી અને એ રસ તેમા છે માટેજ તેની કવિતામા કાઇ ચમત્કાર છે એમ શ્રોતાઓને લાગે છે એની ભાષા શુદ્ધ ઘરઘથુ ગુજરાતી છે તથા ગરબીઓ ઝગ મોટે રહડે તેવી અને સરળ છે. તેમના કાવ્યોમા સ્થળે સ્થળે ઇશ્વર ભક્તિ, સદાચરણ અને સારી નીતિની પ્રશસા આદરેલી છે ' આ સ્ત્રી કવિઓ પાચ છે

દિવાળીબાઇ, રાધાબાઇ, કૃષ્ણાબાઇ, પુરીબાઇ અને ગવરીબાઇ અને એ પાચેમા કઇ કઇ ફેર તો છેજ દિવાળીબાઇએ રામાયણ તથા રામચરિત્રની પસંદગી કરી છે, ત્યારે રાધાબાઇએ કૃષ્ણચરિત્રને પોતાનુ ગણ્યુ છે પહેલી બાઇ પરમેશ્વરને પ્રસન્ન કરવાના મુખ્ય સાધન તરીકે નીતિને માને છે ત્યારે બીજી બાઇ પોતના ઇષ્ટ પ્રતિ અસાધારણ પ્રેમને માને છે ' પરન્તુ તેમા યે મીરાંનું Imotionalism તો નથીજ વળી રાધાબાઇની ભાષા ગુજરાતી, હીંદી, અને મરાઠી ત્રણ ભાષા મળીને જાણે એક નવિન ભાષા હોય તેમ જણાય છે કારણ તે બાઇ દક્ષણી બ્રાહ્મણ હતી અને તેણે પ્રવાસ પણ ઘણો કરેલો હતો

' ચાતુર માસ રહી વડપુરી રે
' ગાઇ ગુજરાતી કવિતા પૂરી રે

—

'ગુણ ગાઈ જોગી રૂપ ભાપા રે
'ગુણ ગાઈ અમી હિર્દે ભાપા રે

તેના પ્રવાસને લીધે તેનામા વર્ણન છગ ઇતિહાસના જેવીજ માલૂમ પડે છે તેની કવિતામા રસિકતા અને ધર્મપ્રિયતાના ચમત્કારો છેજ

આ ઉપરાત કૃષ્ણા, પૂરી અને ગવરીની ગણનામા પણ તફાવત છે 'સીતાની કાચળી' પ્રણાબાઈની લખેલી છે જેમા રામ અને સીતાને સામાન્ય જનસમૂહના સ્ત્રી પુરૂષ જેવા વર્ણવ્યા લાગે છે તોપણ તેમની ચારિત્ર્યદિવ્યતાના ઉજ્જવલ અશો તેમાથી નાશ પામતા નથી આ ઉપરાત તે કાવ્યમા સીતા અને રામ વચ્ચેનો, તથા સીતા અને લક્ષ્મણ વચ્ચેનો સવાદ ઘણુંજ ભાવામા હોઈ તેમા હઠીલી સ્ત્રી, તેને નમતો પતિ તથા ભ્રાતૃ ધર્મ સમજતો ભાઈ એ ત્રણેનુ જીવન્ત ચિત્ર અપાયતુ દૃષ્ટિગોચર થાય છે

પુરીબાઈએ સતીમગળ લખેલુ છે જે સાદુ છતા ઉન્નત છે તેમા વિશેષ શુદ્ધ અને જાજવલ્યમાન ચિત્ર અપાયલુ છે

ગવરીબાઈ પર અખાની છાયા પડી હોય તેમ લાગે છે અને જો તે સ્વતત્ર કાવ્યો હોય તો તે, બ્રહ્મજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાનના વિષયમા અખાની સાથે તુલનામા મુકાઈ શકાય તિથિયો અને વારના તલ નીચે આત્મા અને બ્રહ્મના જીવ શિવના અંતભાવની શાત મનહર ઝરણી ઝરતી, માલૂમ પડે છે અખાની 'અક્ષય ગીતા'ના અને આના ભાવો ઘણાજ સમાન માલૂમ પડે છે જાણે તેનુ સક્ષિપ્ત સ્વરૂપજ ન હોય?

ટૂકામા આ સ્ત્રી કવિઓની કવિતાસ્થિતિ તે સમયના સ્ત્રી સ્વાતત્ર્ય, તેમની પુરૂષ કવિઓના જેટલી કવિતાની ઉચી પદવી પુરૂષ કવિઓના જેટલીજ છૂટ, પત્ની, વિધવા વા સાધ્વી તરીકે તેમના મીરની કમના પણ તથા તેમા વિહરતી વાત્સલ્ય ભરી કુમાશ, સર્વ શાસ્ત્રો કરતા સ્ત્રી શાસ્ત્ર ન્યારુ છે એની તેમની કલ્પના ને તે દ્વારે રચાયલી તેમની કવિતા શાન્ત, સોહાગી અને સુદર ભાનમા વિચરતી છે

પ્રેમાનદ પછીથી ભાગોદ્ધારનુ સ્તુત્ય કાર્ય મદ પડી ગયેલુ તેને પુન હાથમા લેનાર, પોતાની મોહક ગરબીઓથી મુગ્ધ બનાવનાર પોતાની તાલબદ્ધ સગીતક વાણીથી રસભોગ કરનાર પોતાની નીતિબોધની ભાવનાઓથી અને સતન્યા ઇત્યાદી કૃષ્ણગોપીના મનહર વૃત્તાન્તોથી અજબ કરનાર ડભોઈનવાસી દયારામભાઈ હતા આ એમની ગરબીઓની અસર એવીને એવીજ પરતુ વધારે મસ્કૃત નીવની આપણા સાહિત્યમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે કારણ તેમા વિલાસ રસિકતા, સુદરતા અને સ્વાતત્ર્ય-વિચારના તેજ ભાન ચિત્રના- અતિશય મળી આવે છે તેમા વિહ્વળતા વિચિત્ર અશો બાદ કરીએ અને રસશક્તિ અને રમોદ્બોધક શક્તિની સ્નિગ્ધ પ્રનાલિકાનુજ દર્શનમાત્ર કરીએ તો એ ગરબીઓ આપણા જૂના સાહિત્યમા એક સ્વતત્ર રીતે ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવેજ છે આ વર્તમાન સાહિત્યમા રાગમાં ભાવ રમાડવાની તેની કૃતિ અનુપમ છે એ નિ શક છે નર્મદાશકર નવલરામ, નરસિહરાવ અને નાનાલાલે તેનુ અનુકરણ કરી તેને ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ આપ્યુ છે તે પણ પ્રશસનીય છે યમુના મૈયા, ગદાવનની કુજ વામળી રાધા ગોપીવૃદ, અને ગોપાળ એ સર્વને અદ્ભુત Symbols રૂપે જોવા એની ગરબીઓમા બહુ અનત પ્રભુતાઓ રમ રાગ જાગે છે

છે અને other ને તેના પરમાણુની રાસ રો અને ખટમામની ચ દિકાભરી રાત્રીમા ચદ્ર ને વારલીઓની અપૂર્વ સંગીત કેલી રો સદા સર્વદા પ્રસન્નતા લક્ષતો વિહરે છે જેમ અખાને માટે એમ કહેવાયુ છે કે 'જ્ઞાનીને કવિમા ન ગણીશ' તેમ આને માટે પણ કહી શકાશે કે 'રસિકને જ્ઞાનીમા ન ગણીશ'

'જ્યાં રસમય ગિરિ ગોવર્ધન રે, રસમય શ્રી જમનાગણી
રસરૂપ પ્રભુને વેશે રે પૃથ્વી રસમય લો જાણી

દયારામ સર્વત્ર રસપુંજ દર્શન કરે છે રસનુ પાન પીએ છે, પાય છે તેના પાત્રો રસ શક્તિ અને રસોદ્બોધક શક્તિ રૂપે નાયક નાયિકા જેવા પ્રસન્ન મન આપે છે તેમનો સમાગમ—ઉભયની રસકેલી–વૃંદાવનની પરિમલવન્તી કુંજમા થાય છે વૃંદા તે ત્યા રસોદ્બોધક શક્તિની —રાધાની—અનુપમ રસસંઘઠે અને વૃંદાવન તે એવી સુગંધવન્તુ નિત્ય વન છે તેજ 'બ્રહ્મવન' વખાણેલી અથવા 'કૃષ્ણસદન' છે. દયારામની આ ગરબીઓમા એકલુ શૃંગાર શાસ્ત્રજ ગોઠવાયેલુ નથી પરંતુ રસશાસ્ત્ર યોગશાસ્ત્ર અને પ્રેમ ભક્તિ શાસ્ત્ર એ ત્રણેની મેળવણી કરી કવિએ એક નવુ શાસ્ત્ર વિસ્તાર્યું છે રસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉપરોક્ત અવલોકન કરી આપણે યોગશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી તેનુ અવલોકન આદરીએ વેદાન્તના 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति' તેજ પ્રમાણે અત્રે 'रसविद् रस एव भवति' એવુ કવિ કહેતા હોય એમ જણાય છે. કેમકે યોગશાસ્ત્રના જ્ઞાની કવીઓ જેવાકે ધીરો વગેરે પણ ઉપર કહ્યુ તે પ્રમાણે ભક્તિ માર્ગના જેવીજ પરિભાષા અને વ્યવહાર રચના પોતાના દુર્બોધ અનુભવને પ્રાકૃત મનુષ્યોની બુદ્ધિમા ઉતારવા માટે યોજે છે. તેવને અન્તર્દૃષ્ટિ કરી સુરતા લગાવવી—પતંજલિની ભાષામા તેત્રવ્ય અવ પ્રત્યયની એકતાનતા કરવી જેથી નાથ સ્વર અને રૂપ એમ બે ભાવે દેખાશે એજ ભાવ એની ગરબીમા જામ્યો છે

'જેમ નટ દગ દોરમા પાણીહારીનુ બેડવા માલ,
ચિત્ત પરસ્પર જાતનુ, વગાગ્યુ રહે ત્યાનુ ત્યાય
તેમ મન પ્રભુમા નિત્ય દ્રુ, સસારમા સાક્ષીવત્ રહેવુ.
જગત જાણે એ છે જ જાગી, રાખ હરે નિકમ શું વાગી

આ દેશની ભાષામા યોગીઓ જેને 'સુરતા લગાવવી' કહે છે તેવીજ ભક્તિ યોગની પરિભાષામા તેને 'જાગ પ્રીત' કહે છે તોપણ કેટલીક ગરબાઓ તો એ પ્રમાણે સમજવી નહિજ શકાય —

૧) આવોને મારે ઘેર માણવા હોજી, રાજ, આવોની વગેરે
૨) કઇ સંગે લપટાણા, વાલમજી કઈ મ ગે લપટાણા ?"
૩) બગતા વહાલમા રે, નચાવ્યા, લલચાવ્યા લોચન વગેરે
૪) કાચના ફાનસમા, દીપક જેવો ચળકે રે
સુંદરીના નેણમા (? નેણમા) તેવો રવિ રૂપ ચળકે રે

૫) તમારો-અમારો-મારો મન માને તે કહેવાની, વગેરે

૬) મુજને આડશોમાં આઘા રહો, અલબેલા છેલા આડશો માં. વગેરે

આટલાં કાવ્યો બાદ કરતા બીજાં કાવ્યોને ઉપરનીજ રસશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર અને પ્રેમ ભક્તિ શાસ્ત્રની દ્રષ્ટિથી જોઇ શકાશે પરંતુ તે સર્વમા યે કામશાસ્ત્રાદિકમા સ્ત્રી પુરુષના પ્રેમને ઉદ્દેશી જે દશ અવસ્થાઓ કહી છે, તેનુંજ નિરૂપણ કરે છે તેજ શાસ્ત્રની પરિભાષાને સ્વીકારી દયારામ આત્મભક્તિની ત્રણ દશા-શ્રવણ, કિર્તન અને સ્મરણ, વ્યસનની બે પાદસેવન અને અર્ચન, પ્રેમની ચાર વન્દન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મ નિવેદન અને તન્મયતાની એક પ્રેમ ભક્તિ, એમ તેનાં પ્રકટ નામ આપે છે. આ રીતે તેનો 'સાસુ વહુનો સંવાદ' લોકલજ્જાના ત્યાગના વર્ણનનું દ્રષ્ટાંત છે

'પ્રેમની પિડા તે કોને કહીએ રે, મધુકર, પ્રેમની પિડા તે કોને કહીએ રે.

તેમા ભક્ત પોતાની આધિનું વર્ણન મનુષ્ય પાસે ન કરતા મધુકર પાસે કરે છે

૩) 'ઉભા રહો તો કહું વાતડી બિહારીલાલ' એમા વિરહ અને ઉદ્વેગ ઉભય છે.

૪) વેણુનાદના દ્રષ્ટાંત મોહક અને રસપોષક છે અને વ સગીનો બોધ સંસારનો વિરોધક છે, આવી ઘણી ગરબીઓ છે 'વેણુ મા વાશો મારે આંગણે'.

૫) કેટલાકમા ભક્ત ચક્ષુરાગથી અને વેણુનાદથી આકર્ષાય છે 'વિકળ કરી મને વાલમે વાંકી દ્રષ્ટે રે જોઇ' વગેરે. વળી વાંકુ મા જોશો વણાગીઆ, જોતામાં કાળજામાં કંઇ કંઇ થય છેજી

૬) અન્યત્ર હરિ સ્વરૂપ ભક્ત કને જઈ આવી લઈ તેના પોતા સન્મુખ યોજે છે.

"હુ જાઉ જળ ભરવા ત્યા વ્હાલો પૂઠે પૂઠે આવે,
'વગર બોલાવ્યો વ્હાલો વ્હેડલું વ્હડાવે,

૭) જેમ ભક્ત આમ હરિથી આકર્ષાય છે તેમ હરિ પણ ભક્તથી આકર્ષાય છે. ભક્તનો અનુનય કરે છે, ભક્તને મનાવે છે, અને તેનુ શરણુ શોધે છે હરિના અને ભક્તના પરસ્પર આકર્ષણને અંતે સંયોગ થાય છે તેને 'ઓકરા' કવિ શૃગારશિખાની પરિભાષામાં યોજે છે. કેટલીક વખતે જ્યારે વિપરીત ભાવો આવિ જામે છે ત્યારે કહેવુજ પડે છે કે કવિ સમુદ્ર તરી ખાબોચીઆમા ડુબ્યા He passed from the sublime into rediculous

આ ઉપરાંત એના સર્વ કાવ્યની કુંચી અને સર્વ ભાવનાઓનું હાર્દ એનો રસિક વલ્લભ નામે ગ્રંથ છે. આમ છતા યે એનો 'સતસૈયા' એને એક સંસ્કૃત શાસ્ત્રના ઉન્નત અભ્યાસી રૂપે તથા શુદ્ધાદ્વૈત ફિલસુફીના પ્રચારક તરિકે પ્રકાશમા આણે છે.

આ સ્થળે દયારામને નરસિંહની તુલના કર્યા વિના રહેવાશે નહિ દયારામની ગરબીઓ પ્રાયશ નાટકના પુર્વરંગ જેવી લાગે છે. તેમા કૃષ્ણનું-રાધાકાન્તનુ ભક્તને ચક્ષુદ્રષ્ટિ દર્શન થાય છે ભક્ત રાધાકાન્તની રસકેલીનો સાક્ષીજ માત્ર થાય છે ત્યારે નરસિંહમા તેનાથી આ

ગળ વધી એ સ્વામીને 'કૃષ્ણ' ને શ્યામ'થી પર એવી 'અલક્ષ' સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે. ને નરસિંહ તેનામા શરણ-લય-ઇચ્છે છે. તેને કૃષ્ણ દર્શન શરીર સનાતન, અને શાશ્વત છે. તે સાક્ષીજ માત્ર નહિ પરંતુ જોકવા થઇ રહે છે અને બન્નેવહૃદય તેમજ દરિદ્રદય અન્યોન્યથી આકર્ષાય છે; અન્યોન્ય શુશ્રુષા કરે છે, અન્યોન્યને અનુનય કરે છે. અન્યોન્યનું શરણ શોધે છે. પ્રેમ સમાધિમાંથી આદિ કવિ નરસિંહ આવા ઉત્સવોનો-આવા કૃષ્ણ સ્વરૂપનો સાક્ષી થાય છે અંતિમ કવિની દૃષ્ટિમાં આવો ચમત્કાર ઉભરાયો નથી અને તેથીજ તે તેના શિષ્ય સ્થાને બેસવા યોગ્ય છે અને તોપણ આપણા ગો. મા. ત્રિપાઠી કહે છે તેમ આપણા આદિ કવિ અને અંતિમ કવિ એ બે જણ પોતાના યુગની વચલા દીર્ઘ કાળની બે પાસ ભક્તિમાર્ગનાં બે શિખરો રચી તે ઉપર પોતાના સ્થાનક માંથી બેઠા છે તે શિખર વચ્ચે તેનાથી અર્ધી ઉંચાઇનું પણ શિખર કોઇ કવિએ દેખાડ્યું નથી.

દયારામની નીતિ ભક્તિ નરસિંહના જેટલીજ લલિત શોભે છે. એનાં પદોમા નરસિંહ કરતાં સ્વ વિનીતતા વિશેષ છે અને તેથીજ ઘણી વખત આધુનિક દૃષ્ટિથી ગણાતા ભક્તિ કાવ્યમાં તેની ગણના થઇ શકે છે. પુરસ્કાર બોધ પણ ઘણે ઠેકાણે છે, છતાં પોતાને લગતુ ઘણું છે. Emotional કાવ્યો હોઇ એ સ્વાનુભવ રસિક કાવ્યો છે. અને તેમાં કૃષ્ણ શરણની દૃઢ ભાવના છે. એને વૈષ્ણવ ધર્મ વહાલો છે. જોકે એના કઠિણ શબ્દો શસ્ત્ર જેવા તે ધર્મના આચાર્યોને નિંદા વિના રહ્યા નથી શુદ્ધાદ્વૈતનુ પ્રતિપાદન તેની વાણીમા સ્થળે સ્થળે છે. તોપણ કેટલીક વખત એકેશ્વરવાદ પાશ્ચાત્ય monotheism પણ તેમા નથી તેમ નથી સપ્રદાયને લગતા એનાં પદોમાં સર્વેશ્વરવાદ તથા અશરીરવાદ ઉપરની દૃષ્ટિને, કેવળ દૂર કરી દેઇ માત્ર એકેશ્વર વાદના ભજન કિર્તન પેજ તે ઉદ્ગાર કરે છે. નિયતાનું જ્ઞાન અને ભક્તિદ્વારા પૂજન એ પાશ્ચાત્યોમા monotheism જે એકેશ્વરવાદ નામે ઓળખાય છે સંપ્રદાયમા પણ ઇશ્વર અને જીવનો ભેદ સેવ્યસેવક સબંધ ગણી આવોજ વાદ માન્યો છે. પરંતુ તેમાં જીવને ઇશ્વરનો અંશ ગણ્યો છે અને જગત અને બ્રહ્મનુ ઐક્ય ગણેલુ છે તેથી પાશ્ચાત્યોના Pantheism એટલે સર્વેશ્વરવાદમા આનો સમાવેશ થાય છે દયારામમાં બનનાર દશાની અને પુષ્ટિ પુરૂષોત્તમની ભક્તિ તો એકેશ્વરવાદ તેમ સર્વેશ્વરવાદ ઉભયથી કેવળ ભિન્ન છે તેનાં કેટલાક પદોમા તેમજ ગરબીઓમાં કેવળ એકેશ્વરવાદીની શ્રદ્ધાથી પ્રભુના દાસ રૂપેજ ભક્તિ કરલી છે. છુટક કાવ્યોમા આવતાર દશાના પ્રસગો છે, અને ગરબીઓના મોટા ભાગમાં પુષ્ટિ પુરૂષોત્તમ અથવા નિત્ય કૃષ્ણમા કવિનો પ્રેમરસ સંપ્રદાય પ્રનાલિકામાં થઇને નિર્ઝર પ્રવાહીત થાય છે. પદો કે કાવ્યો કે ગરબીઓના સર્વેશ્વરવાદના ઉદ્ગાર કોઇકજ સ્થાને જણાય છે. અને જ્યાં તે સહેજસહાજ જણાય છે ત્યાં અને એકેશ્વરવાદના કે કૃષ્ણલીલાના ઉદ્ગારોમા નદીઓ જેમ સમુદ્રમાં ભળે તેમ તે ભળી જાય છે. નીતિ ભાવમાં તેનાં પરનારી સગવનાં મ ઠો ફળ ઇત્યાદી વાંચતા સામાન્યત: તેના વર્તનપરનો આક્ષેપ નહિ જેવો લાગે છે. અથવા તે પર સમભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. He has at times made confessions of his own follies, if there be any:

સપ્રદાયની ભક્તિજ ઉપર કહ્યું તેમ તે પ્રગમે છે. અન્ય જ્ઞાન અને યોગ તેને મન ફુપણું માત્ર ભાસે છે. ખોટી જાર પ્રીત અને કૃષ્ણશું પ્રીત તેનો એ વર્તાવત સમજાવે છે.

સર્વ સાધન એને ફીકાં લાગે છે. પ્રેમ ભક્તિમાંજ એને રાગ પડી છે. સ્થાવરનો આશરે એને સહુથી સમર્થ ભાસે છે. અનેક દર્શનો ભક્તમાળ અને પુરાણમાંથી ધરાવી ભક્તિનો સરે પર્યાપ્ત આપવામાં તેણે ચાતુરી વાપરી છે. કેટલાક "ભેદના પ્રશ્નો" પણ એનાજ છે. દીનતા એ એ ભક્તવૃંદ મુક્તિદાતા સત્ય છે. કેટલાંક કાવ્યોના ક્રમાશજ આરં છે.

૧) દયા પ્રીતમ પ્યારી કૃષ્ણજી કહાવે, કૃષ્ણની પ્યારી આ દાસી.
રમું, રમાડું, પ્રેમે પોઢું, ભારી કૃષ્ણસું, નહિ તો ઉદાસી.
એ વ્યભિચાર નિત કરીએરે, એથી ભવસાગર તરીએ રે.

૨) જે કોઈ જન કલ્યાણ ચાહો તે સ્ત્રીની સંગત તજજો રે.

૩) શ્રીજી શરણ પડયાને શીદ સંતાપો?

૪) ચિંત તું શિદને ચિન્તા કરે, કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે.

૫) માનિની મોહન તણી, આ વાંસળડી રે.

૬) વૈષ્ણવ નથી થયો રે શીદ ગુમાનમાં ઘુમે.
હરિજન નથી થયો તું રે.

૭) ફૂલ્યો શું ફરે છે રે; ભૂલ્યો ભવકૂપમાં પડયો,
મનુષ્ય દેહ મોંઘી રે, ખોયો મણિ હાથે ચ્હડયો.

૮) ગર્ભવાસ રાખ્યો રે, કિરપા તને બહુ કરી.

૯) સાચું તે સગપણ રે, સમજ મન શ્યામ તણું.

૧૦) શ્રી વલ્લભ વિઠ્ઠલ શ્રીજી, સ્વામી, સામળીઆ વહાલા,
સઘળું સમજો છો, અન્તરજામી નંદલાલા રે.

૧૧) વ્રજ વહાલું રે, વૈકુંઠ નહિ આવું,
મને ન ગમે ચતુર્ભુજ થાવું.

૧૨) જે કોઇ પ્રેમ અંશ અવતરે, પ્રેમ રસ તેના ઉરમાં ઠરે.
એ આખું કાવ્ય ઉત્તમ છે.

દયારામભાઇ વિષે જેટલું લખીએ તેટલું ઓછું છે. એમની સાથે આપણા જૂના વા જૂના અને વચલા સમસ્ત સાહિત્યનો વિષય પૂર્ણ થાય છે. હવે આ જૂની કાવ્ય સરિતામાં આપણે શું શું જોયું તેનું અવલોકન આદરી જઇએ. શું શું તેમાં નથી અને આધુનિક શું શું ઉમેરાયું તેનું પણ યથાવકાશ દર્શન કરી લઇએ.

આપણે જોયું તેમ ધર્મ એ જૂની કવિતાનું મૂળ છે અને મુખ પણ તેજ છે. આ એક પ્રકાર ન્યાયનું એકગુણી આવર્ષ્ય દર્શન એજસી કિરણો વડે આખા યે પ્રાચીન મધ્યમ સાહિત્યમાં દીપે છે તોપણ તેમાં રસ છે, કલ્પના છે, અલંકાર છે, જુસ્સો છે, આવેશ છે, જોમ છે. મિઠાશ, સુંદરતા. કોમળતા, વીરત્વ અને ચારિત્ર્ય દીપ્તિ પણ વર્ણાવી છે. પરંતુ ત્યાં કવિતા શાસ્ત્ર-પદ્ધતિની ઉચ્ચ ભાવના વ્યાપેલી લાગતી નથી. તેમાં આધુનિક કાળની *Pastoral, lyric, descriptive, elegiac, didactic, dra-*

matic, epic or heroic આના ભિન્ન ભિન્ન ભાવવાળી કવિતાને સ્થાન આપવાની યોજના
થઇ લાગતી નથી અલબત lyrics રૂપે તે કાળની કવિતામાં અનેક કાવ્યો થયાં છે. નરસિંહ
મીરા અને દયારામનાં કાવ્યોએ lyrics ના ઉચ્ચતમ પદવી પ્રાપ્ત કરી છે. તેમાં પાલગ્રેવની
વ્યાખ્યા પ્રમાણે એક વિચાર, એક લાગણી અને એક સ્થિતિનુંજ દર્શન માલુમ પડે છે. પરંતુ
તેમ થયું તે તેનુ શાસ્ત્ર જાણી થયુ હોય તેમ નથી અણુજાણે તેમ થઇ ગયું છે અને તેથીજ
તે વધારે સુંદર અને ભવ્ય લાગે છે 'art for arts sake, 'કવિ તે દ્રષ્ટા' અને Po-
ets are the heralds of Philosophy' આ એવા વિવિધતા સુચક ભાવો તેમની
દ્રષ્ટિમાં ઉતર્યા લાગતા નથી. પ્રેમાનંદ સામળ ઇત્યાદી કવિઓના કાવ્યો, આખ્યાનો, ને નાટ
કોમા વિવિધતા માલુપ પડી આવે છે પણ તે એક દેશીય છે. તેમા લોક સંસ્થાના પ્રશ્નોનો,
પ્રજાના આરા ભિવાપનો, ગુજરાત હિન્દને દુનિયાનાં અંકુરતી નવ ચેતનાનો પ્રભાવ પ્રકાશ પ્રતાપ
નથી. તેમનામા સ્વર્ગના સન્દેશ જેવાં ઉત્સાહી પ્રેરણા ભર્યા પરમ શ્રેય
દાખવતા કલ્યાણ સ્તોત્રો નથી. સગીતની ખૂબી વિષેના કાવ્યો,
સૃષ્ટિમાનાં દેખાવો અને પ્રસંગે સાક્ષી કરેલા ઉદ્ગારનાં કાવ્ય પણ નથી.
સરોવર, સમુદ્ર, ઉષા, સંધ્યા, પર્વત, વન, વૃષ્ટિ, નદી, આકાશ, તારા, નક્ષત્ર રાત્રિ, ચંદ્ર,
ચંદ્રિકા, પક્ષીઓ, બાળકો, ફૂલો, વગેરે વિષયો પરનાં કાવ્યો તે સમયમા આધુનિક કાલના
જેવા નથીજ. બાહ્ય દર્શનથી ઉત્પન્ન થએલી લાગણીઓના આ કાવ્યો હાલના માંહિપમાજ
દ્રષ્ટિએ પડે છે તેમાં આશ, દેશપ્રીતિ ઉત્સાહ, અન્તઃક્ષોભ, સંસારમાર્ગ, કૃતઘ્નતા, મજા,
વિરૂપત, જીવન, ત્યાગ એકાન્ત, આત્મબોધ, પ્રેમ, વીરત્વ, જનહિત મનોરાગ, દયા, અવસ્થા-
ભેદ, કલ્પના, વિયોગ, મૃત્યુ, શોકોદ્ગાર, પશ્ચાત્તાપ, ઇત્યાદી વિવિધ ભાવોથી પ્રેરાયના પ્રસુતા
ભર્યા પરમ કાવ્યો નથી ચિંતનને મનના વિષયમાથી આધ્યાત્મિક વિષય તરફ ગતિ કરતાં
અને કવિની કવિ તરિકેની કક્ષાની વૃદ્ધિગત સ્થિતિ દાખવતા કાવ્યો રચ્યા નથી અનંતતા,
ઇશ્વર લીલા, ઇશ્વરોત્કંઠા, ધર્મ, અભેદ, પ્રભુમયતા, અને પ્રાર્થનાના છુટક છુટક કાવ્યો ત્યાં
નથી. વિષયોના ફેરફાર અને પલટા અગોચર ન રહે, એકતાનતા ઉત્પન્ન ન થાય, અને કાવ્ય
ભાવ સચોટ અસર કરી શકે એવી પદ્ધતિ જૂના કાવ્યોમા નથી તોપણ તેમની વાણીના પહેન
વહેલા સ્વરૂપમાં 'માયા ને મહેશ્વર' ના દર્શન દ્રષ્ટિગોચર થાય છે મનને આનંદ આપવામાં,
પોતાની કુમળી વાણી દર્શાવવામા અને કરૂણારસ જમાવવામા આપણી ગુજરાતી કવિતા હિન્દની
બીજી ભાષાની કવિતાની તુલનામા પ્રથમ સ્થાને વિરાજે છે. જ્ઞાનમાર્ગમા ગુજરાતી ભાષાની
જૂની કવિતા છે તો થોડી પરંતુ તે થોડી કવિતા પણ જૂના કવિઓની કીર્તિ અવિચળ
રાખે તેવી છે. એ જૂના કવિઓમા પ્રથમ વર્ગમાં બેસે તેવા કવિઓ નથી તેમ નથી. પ્રેમાનંદ,
દયારામ, સામળ અને નર્મિક એમ પ્રથમ વર્ગના જૂના કવિએ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે બીજા
વર્ગના કવિઓમા વલ્લભ, રત્નો, કલીદાસ મુક્તાનંદ, પ્રેમાનંદ સ્વામી, ધીરો અને જૈન કવિઓ
વગેરે છે પ્રીતમદાસ અખો અને મનોહરસ્વામી તે ગણી શકો ત્યાં લાગે છે. સામાન્ય રીતે
ગુજરાતના પ્રાચીન કવિઓને ને તેમની કવિતાને ભક્ત કવિઓ અને ભક્ત કવિઓની સંજ્ઞા આપાય
છે. તે કેટલેક અંશે ખરી અને અને કેટલેક અંશે ખોટી ભાસે છે, જે વિષે રૂપનિરૂપણ આગળ ગયા છીએ.
નવિન કલ્પીત વિષય પસંદ કરવામાં સામળે પહેલ કરી છે એ વાત ખરી પરંતુ તે માત્ર તરંગોજ છે.

તો કલ્પના એટલી પ્રગલ્ભ નથી કે વ્યાસ વાલ્મિકી જેવા તેમાંથી પ્રચંડ ગર્જના કરતાં મહા-કાવ્યો ઉદ્‌ભવે. ટુંકામાં બ્રહ્મભજન, ઇશ્વરભજન અને કૃષ્ણકીર્તન એ ગુજરાતી ભાષાના જૂની કવિતાના મુખ્ય વિષય થઇ રહ્યા છે. સર્વ જૂના કવિયોમાં કુદરત છે. કલા નથી. વા ઓછી છે.

એ કાળના કવિઓમાંથી માત્ર ઓછીજ અસર આધુનિક સમયના કાવ્યોમાં ટકી રહી માલુમ પડી આવે છે. કવિ દલપતરામે વ્યાવહારિક અનુભવના સંગ્રહરૂપ 'પ્રાસ્તાવિક'-વચનો, દોહરા, ચોપાઇ, છપ્પા, વગેરે રચવાની સામળભટની શૈલીનું અનુસરણ કર્યું છે. અને તે શૈલી હજી સામાન્યતઃ સાધારણ પંક્તિના પદ્ય રચનારાઓમાં પ્રચલિત છે. દયારામભાઇની ગરબીની અસર ઉપર જણાવાઇ ગઇ છે. પ્રેમાનંદની શૈલીનાં આખ્યાનો લખવાનો સમય હવે વહી ગયો છે. એક કથાનક ઉપર લાંબા લાંબા કાવ્ય લખવાનો સંપ્રદાય હાલમાં નજરે પડતો નથી. અને કદાચ પુરાણ કથાઓ પરથી વિસ્તૃત કાવ્યો રચાશે તોપણ તે સંસ્કૃત શૈલીનું અનુકરણ કરશે. કવિનાં હૃદયની લાગણીઓની પ્રધાનતાવાળા કાવ્યોના હાલના યુગમાં સામળ-ભટની શૈલીનો ઉપયોગ પણ થઇ શકે તેમ નથી. પિંગળના છંદો, ગરબીઓ, અને સંગીતના રાગો એવાં કાવ્યોને વધારે અનુકૂલ જણાય છે.

જૂની અને નવિન કવિતા વચ્ચે જેટલો Unity અને Variety વચ્ચે તફાવત છે તેટલોજ છે. ખરૂં જોતાં બન્ને 'incommensurable' લાગે છે. કારણ બન્નેનાં મુળ ક્ષેત્ર, તરંગ અને કલ્પનાવ્યાપાર ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુનાં અને ભિન્ન ભિન્ન લક્ષ્ય આંકવાં માલુમ પડે છે. પ્રેમાનંદ અને નર્મદ, વા સર્વ પ્રાચીન કવિયો સાથે નર્મદ એકલો, એવું નવલરામભાઇનું ચિત્ર, તથા સર્વ પ્રાચીન અર્વાચિન કવિઓ સાથે નરસિંહરાવ એકલા એમ કંઇક રા૦ રમણભાઇનું ચિત્ર ખરેખર ! ઉપહાસજનકજ લાગે છે. કારણ તેમ કરવું અધુના અતિશયોક્તિજ લેખાશે; અને એવાં એક દેશીય તુલનાત્મક ચિત્રોને બદલે હવે સર્વ દેશીય ગુણા-ગુણની તુલનાવાળાં ચિત્રો વધારે આવશ્યક લાગે છે. ખરી રીતે તો જુના અને નવા કવિઓની ને તેમની કવિતાની તુલના કરતા તે તે સમયના કવિઓની માંહો માંહે તુલનાજ સુંદર લાગે છે; અને ધારેલું પરિણામ લાવી આપે છે.

ઉપર લખેલા પ્રાચીન કવિયોનો સમય વીત્યા પછી હાલની કેળવણીના આરંભમાં દલપતરામ અને નર્મદાશંકર એ બે કવિઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ થયા. તેમની શૈલીઓ જૂદી જૂદી હતી. એકની કવિતા શૈલી 'સભારંજની' અને બીજાની 'મસ્ત' એ નામ પ્રસિદ્ધિ પામી છે. આ એકજ વિષયનાં કાવ્ય તે સૂચવવા દૃષ્ટાંતરૂપ નિવડશે ધારી અત્રે ટાંકીએ છીએઃ-

દેશાટન વિષે- વિદેશમાં વિચર્યા વિના, પેટ ન પૂર્ણ ભરાય,
પશુઓ પણ પરભાતથી, જંગલ ચરવા જાય.
(દલપતરામ) વિદ્યા સદ્‌ગુણ વિનયતા, હોય ચપળતા હામ,
ડરે ન પરદેશે જતા, દેખે તે નર દામ.
પ્રણામ કરી પરદેશના, પરવરી લાંબે પંથ;
કોટિ કળા કૌશલ્યના, ગુણી જન લાવે ગ્રંથ. etc.

પરદેશ ગમન- (નર્મદાશંકર)

જવાય નહિ પરદેશ, ભ્રષ્ટ થવાને બ્હાને;
કર્યાં સ્વાર્થથી શાસ્ત્ર, બીકણે ને નાદાને.
જીવ્યા કરવાં જોયું, ભલું કહેવાયે જનમાં;
જોવાની નહિ હોંસ, સુવેશે જીવતો જગમાં. ૭૮૦.

એક શબ્દ બુદ્ધિથી અવલોકન કરી, વ્યવહારોપયોગી બોધ લેવાનું વિનવ્યું છે ત્યારે બીજાએ તદ્દન નવિન રીતેજ ગ્રહણ કરી છે. સ્પાર્ટાના બાળક માફક જન્મથીજ તેનામાં સાથે ધૈર્ય અને જુસ્સો ઉદ્‌ભવ્યાં હતા. અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનથી, ત્યાંના સાહિત્ય ભંડારમાં પ્રવેશ મળ્યાથી ત્યાંના આવેશ ને જુસ્સાનાં ચિત્રો વાંચવાથી તેના હૃદયમાં અનેરો ક્ષોભ વ્યાપી રહ્યો હતો. દલપતરામ કવિનાની જૂની ને નવી સ્કુલ વચ્ચેની સંયોગી કડી જેવા દેખાયા ત્યારે નર્મદ નવી સ્કુલના પિતા તરિકે દૃશ્યમાન થયો. દલપતરામ જાતે સુધારક ન હતા. પરંતુ સુધારાના વિચારોના પ્રવર્તક હતા. નર્મદ જાતેજ સુધારક હતો. દલપતની કાવ્ય પદ્ધતિ શ્રોતાની મૂર્તિ સામી ધરી તે મુજબ કાવ્યકુશળતા યોજવાની હતી, ત્યારે નર્મદને પોતાની અંતરની લાગણીયોજ દર્શાવવાની હતી. દલપતના પર ભાષા કવિયોની અને સામળની છાપ હતી ત્યારે નર્મદપર અંગ્રેજી સાહિત્યની છાપ હતી. દલપતમાં રચના વૈદગ્ધ્ય ને વર્ણનચાતુર્ય વિશેષ ત્યારે નર્મદમા લાગણીની તીવ્રતા અને રસની ઉત્કટતા સોળ્જ્વલ દીપે છે. નર્મદને ગદ્ય ને પદ્ય ઉભય સાધ્ય છે તો દલપતને એકલું પદ્યજ સાધ્ય છે. અને નિબંધક વિષયોને પણ તે પદ્યમાં આલેખે છે. દલપતની અસર સુબોધક સંરક્ષક અને નિર્વિમય થઇ ત્યારે વિવેકની તુલાવિનાની શૃગારની, અશ્લીલ ચિત્રો ને કલ્પનાની ક્લીષ્ટાન્વય અને ભાષા શુદ્ધિના અનાદરની નર્મદની કાવ્ય પંક્તિની અસર કાંઇક અંશે ઉત્તેજક નીવડી. દલપતરામ જનટ્ટદને ઉંચે લેવા પ્રયત્ન આદરી રહ્યા ત્યારે નર્મદે તેમને માટે નવા આશયો, નવા આદેશો, અને અવનવા આદર્શો ખડા કર્યા 'ધીરે ધીરે સુધારાનો સાદ સ્વજન સ્નેહ સહિત સંભળાવજોરે! એ દલપતની સુધારક ભાવના છે. ત્યારે નર્મદની ભાવનાનું મંગલાચરણ 'યાહોમ કરીને પડો ફત્તેહ છે આગે' આ પ્રમાણેનું છે. નર્મદની સ્કુલવાળા દલપતને 'ગરબીભટ' અને 'દલપત પ્રાસે ન્હાય' એમ કહી નિંદતા; પણ ગરબી અને પ્રાસનો ઉપયોગ નર્મદે વિશેષ કર્યો છે. કેટલીક જગાએ તો તે ઘણો ખોટો પણ થઇ ગયો છે.

"મુજ બુદ્ધિ થોડી, હિંમત જોડી, કરજોડ ગોડી, ગ્રંથ લહું." ગોડી શબ્દનો મરાઠી અપ્રસિદ્ધ ઉપયોગ નર્મદે પ્રાસની ખાતરજ કરેલો છે. જો આમજ છે તો પછી—

'આ મુંબાઇ બંદર, જોઇ સુંદર, પાપે વંદર, સકળ જનો.' એમ કહેવામાં પણ શું વાંધો છે ?

નર્મદની કવિતાનો જેટલો ભાગ ઉત્તમ છે. સ્વતંત્રતા, લાવણી, કબીરની ઢબના પદો અને હિંદુની પડતી જેવી વીરરસની કવિતા જ્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષામાં છે ત્યાં સુધી ગુર્જર કવિઓની સ્મૃતિમાંથી તે ભુસાઇ જાય તેમ નથી. એવું પ્રેમશૌર્ય અને દેશાભિમાન ભર્યું કાવ્ય હજુ પણ નર્મદની કીર્તિજ્યોત જેમની તેમ દીપ્તિમતી રાખી રહ્યું છે. અને તેની

અનેર મળ્યું થઇ છે કારણ જ્યારે નગ્ન સનદમાના બેમ્પયુ' રાષ્ટ્રભાવનાના સિદ્ધાંતો કે શક્તા અસમર્થ હતા તે સમયે નર્મદે સ્વતંત્ર નૈસર્ગિક પ્રેરણા અને કેટલીક વિચારણા ઉગ્ર જ્ઞાનક્રમથી અને પવિત્ર બુદ્ધિથી ગાગીકૃત કરેલા વિષયેની ને અચોટ સદઢ અનેખનોન છાપ સ્ફુરણે એવી તેવીજ વિચરતી માલમ પડે છે નવા યુગના કવિતા અને ગદ્ય ઉત્પન્ન તેઓ પિતા કહેવાય છે, અને અનેક સ્થળેથી અનેક વિચિત્ર ટીકાઓ નર્મદ દલપતની કવિતા પ્રતિ થાય છે બન્ના ઉભયમા દલ ન કરતા નર્મદની સ્વતંત્ર અસર આપણા ગદ્યપદ્યના સાહિત્ય પર વિશેષ અતિ વિશે છે, ને રહેશે, તેમા શક ઘણા જેવુ નથી એણે દાખલ કરેલા આશયો, આદર્શો, અને આદર્શો પ્રજાજન જ્યાંસુધી પેખતા રહેશે ત્યા સુધી તેની અસર જવાની નથીજ (આ યુગમા—દલપત નર્મદના કાળમાં—કવિતામા માધુર્ય, રચનાચાતુર્ય, સરળતા અને મન, ગમતી ભાની દલપતરામે દાખલ કીધા ત્યારે જુસ્સો, શૌર્યનો ઉકળાટ, દેશદાઝની લાગણી, હૃદયની વૃત્તિઓને સમેવન કી ક્ષોભ ઉપજ કરનાર વનમનાટ નર્મદે જગમા રસ અને કલ્પનાએ કવિતાને જીવન જણાવા લાગ્યુ , નર્મદ પોતાની કવિતાની વ્યાખ્યાઓ આપે છે ત્યા તે સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે સન ૧૮૫૫-૫૬માં નર્મદ ધારતો કે ' અર્થ ચમત્કૃતિ અને ચિત્રરૂપ વર્ણન તે કવિતા,' ૧૮૫૭-૫૮મા ' वाक्यम् रसात्मकं काव्यम् '૧૮૬૬-૬૭મા ' જુસ્સાવાળુ અને નર્યથી રંગેલુ જે કુદરતનુ આબેહુબ વર્ણન તે કાવ્ય, ૧૮૬૮૭ા કુદરત ઉપરથી તર્ક અને તે પછી કુદરત અને તર્ક તે કવિતા એકલી કલ્પના કચાજ કામની નહિ આ સમયમા રસવૃત્તિ કેળવાતી ગઇ, તરંગવૃત્તિ જાગૃત થતી ગઇ અને અર્થ ગૌરવ અને રસિકતા તથા રમજીવા સાથે સર્વાગ્રાહી તત્ત્વનાં બીજ રોપાના લાગ્યા અને પ્રાચીન કવિતામાં જે માત્ર ઇશ્વરગાન થતુ વા નીતિબોધજ દેવાતો તેને બદલે અમુક લાગણી વા પ્રસગપર લખવાનું શરૂ થયુ સગીતવિદ્યા કવિતામા દાખલ થઇ, પ્રભાતિયા, ઢાળ, દેશી વગેરે જતાં રહેવા લાગ્યા વિદ્વાન રસિક ગભીર મનુષ્યોએ પછી કવિતાનુ કાર્ય હાથમા લીધુ અને કવિતામા ગભીરતા, ઉદાત્ત નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, ભક્તિ વગેરે દાખલ થયા આ નુતન કવિઓની કવિતાનો જથ્થો અનહદ મોટો છે પણ તેમા ગુણો ઘણો ઘણો થયો છે સહુ કવિઓની પોતપોતાની નિરાળી શૈલી એ વલણ દેખે થવા લાગ્યુ છે શૈલી કવિતાને યોગ્ય હોય તે બસ એ વિચાર પદ્ધતિ કવિ વર્ગમા વર્તાવા લાગી છે અંગ્રેજી ભાષાના ઓગણીસમા સૈકાના કવિઓની સગીતમય-તારતમ્યની કવિતા અને સસ્કૃત ભાષા કાલિદાસાદિનાં મહાકાવ્યો એ બેની અસર કવિતાપર વિશેષ થવા લાગી છે તેની સાથે ફારસી ગઝલોની છાપ પણ કેટલાક કવિઓ દ્વારા દાખલ થઇ છે ભાવ પ્રધાન દૃશ્ય કવિતા-નાટક પણ લખાતા થયા છે જેમા અદ્ભૂત Romance ને સ્થાન મળ્યુ છે નરસિંહરાવ, મણિશંકર, હરિલાલ, મણિલાલ, લલિત કલાપી ન્હાનાલાલ એ સર્વની કૃતિઓ આ નવા કવિતા યુગનુ દર્શન કરાવે છે ભોળાનાથભાઇની ભક્તિપરાયણ કવિતાનુ સ્વરૂપ નોખુ પડયુ અને પ્રાચીન ભક્તિ કાવ્યો કરતા તેમા ભક્તિરસની ગહનતા, અનતતા, અગમ્યતા, અસ્પૃશ્યતા, અમૂર્તતા અન્તર્વૃત્તિનુ અમૃતત્વ તરફ ઉદ્બોધન ઇત્યાદી ભવો વ્યાપી રહ્યા જોવામા આવ્યા

હાલની કવિતામા ત્રણ અસર મુખ્યત્વે કરીને દેખાય છે તે આપણે ઉપર જણાવી ગયા—અંગ્રેજી, સસ્કૃત અને ફારસી તેમ થી અગ્રેજી કવિતાની અસરથી ભરપુર નર્મદની કવિતા જે

જે કાર્ય પોતાની કેટલીક ખોડોથી કરી શકી નહિ તે કાર્ય સંપૂર્ણ રીતે નરસિંહરાવની કવિતા કરતી નજરે પડી છે. અને નુતન કવિયુગમા તેમને તેટલા માટે નેતૃપદ આપવામા આવે છે. પાલગ્રેવની ગોલ્ડન ટ્રેઝરીની અસર નરસિંહરાવના પ્રથમના કાવ્યોમા ઓતપ્રોત થયેલી છે. જો કે વિચારો પ્રાચીન સસ્કૃત શૈલીને મળતા છે. એમના 'કાળચક્ર,' 'ગિરિશૃંગ', 'અમૃત વદન સિંધુ' ઇત્યાદી કાવ્યો ભાવ પ્રધાન હોઇ પાલ્ગ્રેવની lyrical પદ્ધતિને અનુકુળ છતા તેમની ભાવનાઓ તેથી વિશેષ આકર્ષક અને ઉંડી છે. પરંતુ સૃષ્ટિ વર્ણનના 'કુસુમમાળા' તથા 'હૃદયવીણા'માં આલેખેલા કાવ્યોમાં તો તેજ પદ્ધતિની કાયમ અસરથી તદ્રુપ ચિત્રો આંખ આગળ દૃષ્ટિગોચર થાય છે 'ચંદા' જેવાં અપૂર્વ કાવ્યની દીપ્તિજ ઓર લાગે છે Science કવિતાને સહાય આપે છે અને મેકોલે કહેતો તેમ સાયન્સ વધતા કવિતાનો-ઉચ્ચ કવિઓનો લોપ થશે તે વિચાર ભૂલ્ય ભરેલો છે તેમ 'ચંદા' નામક કાવ્ય આપણને સૂચવી રહે છે. શાસ્ત્રીય જ્ઞાનથી કવિતા પ્રવાહની હાની છે એવુ એનું કથન આ કવિતા વાચી બેશક નમાલુ લાગે છે "ચંદાની સુંદરતમ દીપ્તિનુ કારણ તેમા પરોવાયલા સાયન્સ અને તજ્જન્ય કલ્પન વ્યાપારની રમણિયતા છે. Science કવિતા સાથે શત્રુતા ધરતું નથી. પરંતુ તે કવિતાનુ પોષક અને સંરક્ષક બળ છે એમ હવે જણાયા વિના રહેતુ નથી એમની 'હૃદયવીણા'. મા તો હૃદયને કરુણાભાવથી આર્દ્ર કરી નાખે તેવા પ્રસગો ઘણા છે. કલ્પનાનુ ઉચ્ચગામીપ તેમાં વિશેષ છે ગભીરતા પણ ઘણી છે એમનામા વારંવાર દૃષ્ટિએ પડતો 'દિવ્ય' શબ્દ ઘણાને શંકા ઉપજાવતો કે તે કોઇ નવીન ધર્મનું ઉદ્બોધન કરે છે. પરંતુ હવે તે વિચાર જતો રહ્યો લાગે છે 'દિવ્ય' શબ્દ એકથી અનેક વાર પ્રાચીન અર્વાચિન ગ્રંથોમાં વપરાયલો છે અને તેનો આશય સ્વર્ગીય કરતા પણ વિશેષ ભવ્ય છે. નરસિંહરાવના 'દિવ્ય' શબ્દવાળા કાવ્યોમા ઉચ્ચ કાવ્યત્વ ભર્યું છે એમ હવે મનાયુ છે શબ્દો પણ નવા, રચના પણ નવી, લેખનપદ્ધતિ પણ નવી, ભાવનુ આલેખન અને ઉદ્‌ઘાટન પણ નવુંજ. આમ તે કવિતામાં બધું નવિનજ માલૂમ પડી આવે છે. પરંતુ એ કવિતાની સામા યે ટીકા નથી થઇ તેમ નથી. તેની પ્રસિદ્ધિના કાળમા સુદર્શનકાર મણિલાલે તથા અધુના રા. રણજીતરામ વાવાભાઇએ 'ઘસનું વર્ષ' એ નામના તેમના બુદ્ધિ પ્રકાશના એક અંકમા નરસિંહરાવની કવિતાની સારી ઝટકણી કરી છે. નરસિંહરાવ ધારે છે કે પારસી કવિ ખબરદારે તેમના કાવ્ય ભાવો લીધા છે તો નરસિંહરાવની પણ એવાજ પ્રકારની કવિતા છે એમ એ ભાઇનુ કહેવું તે સમયે થયુ હતુ હાલમા પ્રસિદ્ધ થયેલા તેમના 'નુપુર ઝંકાર' વિષે પણ આમ કહી શકાય કે તેમાના કેટલાક બલ્કે ઘણાજ કાવ્યો પાલ્ગ્રેવની પદ્ધતિને અનુસરતા છે છતા એટલું તો કહેવુંજ પડશે કે તેમા એકના એક ભાવો-જે નરસિંહરાવની સમસ્ત કવિતા શૈલીમા જણાય છે, તેનુજ દર્શન થયા કરે છે. અર્થાત તેનાથી તેમા એકતાનતા ઉત્પન્ન થાય છે. જે 'ઝંકાર' ને એમની 'કુસુમમાળા' તથા 'હૃદય વીણા' મા ઓતપ્રોત થયેલી પરંતુ હવે તેનું અનુત્તમ ગીત બધ કરી જતી રહેતી કવિતા દેવીના Vibrations માત્રજ લાગે છે. music ના મદ મીઠા મનહરણા સુર ગયા છે તેની છાપજ તેના ઝણકારજ હવે આ 'નૂપુર ઝંકાર' મા અમને તો માલુમ પડે છે. આમ જુદી જુદી લક્ષણા બાંધી જૂદા જૂદા અભિપ્રાય અધુના વિદ્યમાન કવિઓ વિષે અપાતા જાય છે. કારણ Standard of Tasteની ભાવના હજુ આપણામાં પ્રવર્તતી માલૂમ પડતા નથી. અને કદાચ યોગ્ય વિવેચક વા ટીકાકારની પણ આપણે અહીં જેવી તેવી ખોટ નથી.

" Strong Sense, united to delicate sentiment, improved by practice, perfected by Comparison and cleared of all prejudices can alone entitle critics to this valuable character, and the joint verdict of such, wheresoever they are to be found, is the true Standard of Taste and Beauty Hume). આ પ્રમાણે સૌંદર્ય તથા રસઆસ્વાદનનું અમુક ધોરણ ન બંધાય ત્યાં સુધી, આપણા વિવેચનો બહુધા ભિન્ન પ્રકારનાંજ દૃષ્ટિગોચર થશે 'ગંભીર વિચારના પરિણામ તરિકે જે વિચાર પ્રસિદ્ધ કરવામાં તે અસમગ્રદર્શી, સ્વમતાભિમાની અને વિવેક રહિત હોય એ ઘણું નિરાશાજનક અને શોચનીય છે. વિવેચન સાહિત્યની અગત્ય પ્રવીણ ગ્રંથકારના ઉત્તેજન તરિકે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તે મનુષ્ય વર્ગના વિચારને વ્યવસ્થિત અને નિયમિત કરે છે તે માટે આવાં વિવેચનો જ્યારે એકદેશીય થાય અને Mutual Adulation or mutual Contempt ને રૂપે દૃશ્યમાન થાય ત્યારે સાક્ષર વર્ગમાં અને તે દ્વારે સાક્ષર પ્રકરણના સમસ્ત આખ્યાનમાં તેની કેવી વિપરીત અવસ્થા થાય તે આપણે ત્યાં અજાણ્યું નથી. પોતાના મત બતાવવા સ્હેલા છે, પરંતુ તે મતો ખરેખરા હેયોપાદેય અંશોજ બતાવે છે કે નહિ તે જાણવું અઘરૂં છે. આને બદલે કોઇ ટીકા જ્યારે ગ્રંથના વિષય પરથી પલટાઇ ગ્રંથના આ લેખક પર આવી પડે છે ત્યારે તો એ વિવેચન-સાહિત્ય પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યું છે તેની પ્રતીતી થયા વિના રહેતી નથી ! વિવેચક વાટીકાકારે બહુજ સંભાળ રાખવાની છે કે આમ કરવાથી માત્ર Progress in a circle જેવુંજ સાહિત્યની બાબતમાં થાય છે. અને આથીજ નવા સાહિત્યનો ફાલ અને વિકાસ અટકે એટલુંજ નહિ પરંતુ જે સાહિત્ય પ્રવર્તે છે તે પણ Spurious literature નીજ જાતનું હોય છે. સ્વ. નવલરામભાઇની વિવેચક પદ્ધતિમાં ખામી ઘણી છે એમ આપણી નવી દૃષ્ટિને લાગે છે પરંતુ તેનો મહાન ગુણ એ હતો કે તેમાં નવા ગ્રંથકારને છુંદાઇ જવાનો બિલકુલ ભય નહોતો. આમ થવાની જરૂર છે તોજ સાહિત્ય વિકાસ બહોળો અને વૃદ્ધિંગત થશે.

ગોવર્ધનરામમાં સસ્કૃત અસર વિશિષ્ટપણે હોવા છતાં અંગ્રેજી અસર નથી તેમ નથી. અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતનું સમવિષમ મિશ્રણ તે તેમની કવિતાનું સ્વરૂપ બંધાઇ ગયું છે, માટેજ

'તોડી વછોડી ભૂષણો, કરી દૂર સર્વ સુવર્ણને
રમ રંગ બેડી બોઇ પુમ, કઠોર કીધા ચર્ણને.'

'કાયને' 'સ્નેહનિદાન,' તથા સજીવારોપણ વાળાં કાવ્યો જેવા કે 'પ્રભાકિરને' 'મિહને' 'ઝાકળને' ઇત્યાદી કાવ્યોમાં અંગ્રેજી સસ્કૃતનું સમ વિષમ માપ સદા સર્વદા સચવાઇ રહેલું માલુમ પડી આવે છે છતાં તે કવિતામાં પ્રવાહ નથી, શબ્દલાલિત્ય ઓછું છે, સંગીતની કોમળતા તથા મીઠી મનોહરતા નથી, પરંતુ વિચારની પ્રૌઢતા, અર્થનું ગૌરવ, તથા શૈલીની ભવ્યતાથી તથા સર્વ સાથે સમાન યા અતિશય તત્વ જ્ઞાનના ભારથી તેમની કાવ્યગિરા લોકપ્રિયતા સંપાદન કરી શકી નથી, પરંતુ એમના કેટલાંક કાવ્યોમાં તો ઉપર ગણાવેલા સર્વ અંશો માલુમ પડે છે. 'કુમુદની સ્નેહ યાચના' તથા 'બુદ્ધ ત્યાગ' એ સરસ્વતીચંદ્રના ઉંચાં કવિત્વમૂર્ત્તિ ઉદ્ગારો તથા પ્રથમ જન્મની આવેલી અંગ્રેજી

ઝલો ગોવર્ધનરામની કવિતા વિષે ઉત્તમ અભિપ્રાય બક્ષે છે. તેમની ગઝલો માટે એમ કહી શકાય કે સરસ્વતીચંદ્ર અને સ્નેહમુદ્રામા પ્રેમનાં ચિત્રોનું આલેખન બની શકે તેવા તમામ કલાકૌશલ્યથી કરેલું નજરે પડે છે. તેમની ગઝલોના રણકા ભવ્ય અને સરલ છે. તેમાં રસ, દર્દ અને ઉંડું હૃદય છે. ફારસી કે ઉર્દૂ ભાષાના શબ્દ પ્રયોગ વિનાની તે ગઝલો મનોરંજક અને સુશ્લીષ્ટ છે.

દયારામભાઇ પછી એમના હૃદયને કંઇ અંશે સમરૂપ હૃદય આપણે ઉપર કહ્યું તેમ નર્મદમાં જોઇએ છીએ. નર્મદના પરજ દયારામની ગરબીની અસર સચોટ થઇ, હતી, એમ આપણે ઉપર આલેખી ગયા. નર્મદને દયારામ જેવા ચવાનો–ગ્રોવાનો પણ કોડ હતો, તે પણ એમણે આલેખેલા દયારામના ન્હેરાના વર્ણનપરથી જણાય છે. કવિ નર્મદે પ્રેમની ભરત અને જુસ્સાભરી બાનીમા 'ઇશ્ક' ગાયો બજાવ્યો અને ગુજરાતને સભલાવ્યો છે.–તેણે ગઝલ કરતાં લાવણી વધારે પસંદ કરી અને તેમાજ તેણે પોતાના વીરહૃદયની વીરહાક 'પ્રેમશૌર્ય' પૂરી. કવિ નર્મદના પ્રતિભાશાલી હૃદયેજ ગુજરાતને 'હૃદય' આપ્યું છે.–જીવન આપ્યું છે. એ બાબત આપણે ઉપર જણાવી ગયા છીએ. સ્વદેશ ભક્તિનો પાઠ નર્મદેજ ગુજરાતને પ્રથમ આપ્યો.

ગો. મા. ત્રિપાઠીમાથી કેટલાક પ્રાસગિક દૃષ્ટાંત આપવા કરતાં ઉપર ગણાવેલાં તેમનાં મનોગમ કાવ્યોજ વધારે આનદ આપશે, એમ માનવું છે. નરસિંહરાવમાથી પણ તેમજ કરવું આવશ્યક લાગે છે. જુના કવિઓમાંથી ઉદાહરણ વધારે અપાયાં છે, તેનુ પ્રયોજન માત્ર એટલુંજ છે કે તેઓ પ્રતિદિન આપણી દૃષ્ટિથી લુપ્ત થતા જાય છે તેમના પર વિશેષ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવવા, તેમના ચિત્તના ઉદ્‌ગારો પ્રતિ હજુયે લોકનુ વલણ છે પરતુ હાલના ઉછરતા લેખકો તેમને તુચ્છ ગણે છે તે બાબત ખોટી પાડી તેમના પ્રતિ તેમનો સદ્‌ભાવ ભરવા તેમ આદર્યું છે. નવા કવિઓની કાવ્યલીલાના સુર હજુ મોજુદ છે તેની અસરો જાણ્યે અજાણ્યે હાલના લેખકોમા પ્રવર્તે છે, તેમના તરફ હવે વધારે સન્માન અને સદ્‌ભાવ વાચક વર્ગ તરફથી અપાતાં જાય છે તેમના કાવ્યો ઘણાને કંઠે પણ જોવામા આવે છે. પુરુષોમાં આ અસર વિશેષ ફાલી છે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓમા તેની અસર ઘણી છે, પરંતુ સ્ત્રીઓ વૃદ્ધો અને આમ રકૃત જનસમૂહ તો પેલી જૂની કવિતાનેજ હજુ વિશેષ આદર આપતો જણાય છે તેમને કંઠે તો તેનાજ ગાન ગવાતાં જાય છે. અને માનું છુ કે આધુનિક લેખકોમાં પણ હવે તેના જેવાંજ ભાવો રમે છે. તેમના જેવીજ મોહિની વિલસે છે, તેમના જેનાજ massesને પહોંચવાના કોડ છે. રા હાસર્ત આમાના એક છે.

સંસ્કૃત અગ્રેજીની સમ વિષમ અસરો ગોવર્ધનરામ અને નરસિંહરાવમાં પિછાની આપણે હવે ફારસીની એકવી અસર સ્વ. મણિલાલમા જોઇએ. અને છતાંયે ત્યાં સંસ્કૃત ભાવો નથી, એમ નથી. પર્શીયનના ઉપરના પટ નીચે સસ્કૃતની અવિચલ વિરાટ ભાવનાનાં દલ તેમની કવિતામાં વિલસવા દૃષ્ટિએ પડે છે. પર્શીયન એકલુજ તેમાં નિરાળી ભાત પાડતું નથી, તેમા સસ્કૃત ગ્રાનનો ભાર છે તેની શૈલી ફારસી છે તેના વિચારો સસ્કૃત છે, 'આત્મનિમજ્જન'ની અનેક કવિતામા ફારસીની શૈલી ચોજાયલી છે, પરંતુ તેના તલ નીચે ઉંડા મનમ–પ્રસન્ના ઝોક વિલસતા માલૂમ પડે છે. 'આપ અર્થે શું થાય,' 'આંસુડા મારા લુછે,' 'રૂડી જા તુ ગાફેલ

ગાજગ,' 'દૃગ રસ ભર મેરે દિલ છાય રહી' ઇત્યાદી તેમની કવિતા ઉંડી અસર કરનારી અને સચોટ ભાવ રેડનારી પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂકી છે. રા. નવલરામભાઇના મૃત્યુથી સાક્ષર યુગનું એક પુસ્તક પુરૂં થયું એમ સ્વ. ગો. મા. ત્રિપાઠી જણાવે છે. તો એ યુગના બીજા પુસ્તકના રચનારાઓ તરિકે આપણી દૃષ્ટિએ તે પોતેજ તથા સ્વ. મણિલાલ દૃષ્ટિએ પડે છે. બન્ને પુરૂષો–પ્રખર વિદ્વાનો વિદ્યામાં સુસંપન્ન હતા. બન્નેપર થયેલા અંગ્રેજી સંસ્કૃતના સંસ્કારોમા પણ બહુ ફેર ન હતો. એકના પર વિશેષમાં ફારસી અસર પણ થઇ હતી. મણીલાલની નિશ્ચીત આગ્રહી અને સમર્થ કલમે ગુજગતને સનાતન પક્ષમાં સ્થીર કરી. સનાતન પક્ષ માટે હેતુવાદનું અનુમોદન શોધનારને તે અનુમોદન આપ્યું. અને શાંકર સિદ્ધાંતના નિશ્ચલ પીઠ પર ધર્મ, ગૃહ અને રાજ્યના સર્વ વ્યવહાર વિષે ઉલ્લેખી પ્રાચીન વિચાર સુસ્થિત કર્યો, અને નવિન ભાવનાઓની વ્યવસ્થા કરી વાદવિવાદથી પ્રાચીન પક્ષનું સમર્થન અને નવિનોનું ખંડન આગ્રહથી શરૂ કર્યું. સ્વ. ગો. મા. ત્રિપાઠીએ એકદમ આ માર્ગ ન લેતાં એક અન્વીક્ષણ કાર્યાધિકારીનું કર્મ હાથમાં લીધું અને અસાધારણ ધૈર્યથી ત્રિવેણીના ત્રણે પ્રવાહોની અન્વીક્ષા કરવાનું કામ આરંભ્યું. આપણા આચારકાંડનું, ગૃહ ધર્મ અને રાજ્ય એ ત્રણે પ્રદેશમાં આપણા વર્તનનું આખું પ્રકરણ તેમણે ફરી ફાઇલ પર લીધું. અને નિર્ણય થતા સુધી પૂર્વ પ્રમાણે પોતાનો આચાર કાયમ રાખી બીજાઓને તેમ કરવા ઉદ્દેશ્યું. તેમણે બન્ને પક્ષના પુરાવા લીધા, દલીલો નોંધી, અને સરસ્વતીચંદ્ર દ્વારા પોતાની અન્વીક્ષાનાં પરિણામો પોતાના સ્વજન આગળ એક પછી એક એમ મૂક્યાં. આ તેમની ગદ્ય લેખની અસર પદ્ય પર પણ થઇ છે અને તેથીજ અત્રે તેમનો ઉલ્લેખ આવશ્યક ગણ્યો છે. કવિતા પ્રદેશનું નોખું નેતૃપક્ષ તો રા. નરસિંહરાવનેજ આ યુગનું આપ્યું છે અને આગળ પર 'કહેવાશે તેમ સર્વકલાના સાર રૂપ કવિતા પ્રદેશને વિશેષ વિસ્તૃત કરવામાં અન્ય નેતૃપક્ષ રા. ન્હાનાલાલની કાવ્યગિરા ધારણ કરે છે, પરંતુ આ બીજા પર પેલી ઉપર આલેખેલી જાણી અજાણી અસર તો છેજ એમ કહેવું અસ્થાને નહિ ગણાય

મણિલાલનો કાવ્ય સમૂહ જો કે બહુજ ઓછો છે તેપણ તે કાવ્યોનો પ્રચાર વિશેષ થયેલો છે. 'ભરતી' અને 'દર્દ' એમણે આલેખેલી ગઝલોમા પ્રધાન છે, એમના પર છાપ પાડવામા નભકમલિન બાલાશંકરભાઇ હતા. એમનો કાવ્ય સમૂહ સટીક હોઇ પોતેજ તેમાં તાત્વિક રીતે વેદાન્ત વિચારોની સમજુતી આપે છે વેદાન્ત અને સુફીવાદનો નિકટ સંબંધ તેમની કવિતા પ્રકાશમાં લાવે છે. બાળાશંકરનાં કાવ્યો જેવા કે 'હરિ પ્રેમ પંચ દશી' અને 'કલાંત કવિ' એ તેમનાં પ્રેમ કાવ્યો દરેક પ્રેમી હૃદયને અર્પન કરવા યોગ્ય છે,'કલાન્ત કવિ'માં શુદ્ધ આસક્ત કરેલી ભકિત છે. ભક્તિયોગ છે. આ કાવ્યોનું ગેયત્વ અને તેના વિષય રસિકજનને અનુકુળ થઇ પડેલા છે. છતાં કેટલેક પ્રસંગે તેમાં શૃંગારની દ્વીઅર્થી ભાવના પણ જામેલી ટીકાકારો અને વાચકોને પ્રતીત થતી જણાય છે અને જો કે તેથી કવિની કુશળતામા વધારો થતો જોવામાં આવે છે ત્યારે વાચક પર તેની સૂક્ષ્મ અસ--સારી– અસર પાડવામાં તેની હાનિ થાય છે.

આ ઉપરાંત 'કાન્તા' નાટકમાં વપરાયલી તેમની મીઠી રચનાની કવિતા તરિકે પ્રધાનપણે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમાં દાખલેલાં સર્વગ્રાહીત્વ, સર્વ રસિકત્વ, અને સર્વ રમણત્વ

સચોટ અસર કરી રહે છે અને છે તેનુ પણ એ નાટક આપણા સાહિત્યમા અનુપમ પદવી ભોગવતુ માલૂમ પડે છે જો કે એમા કેટલાક અલકારો દોષવાળા છે, તથા વસ્તુસકલનામા અકુશળતા અને પાત્રોમા એકરૂપતા માલૂમ પડતા નથી, તોપણ તેમા સુદર કલ્પનાના વિલાસ, સર્વઇન્દ્રિયના સુખનો ઉત્કટ અભિલાષ, સત્તાનુભવનો કુશળતાથી સ્વીકાર, વર્ણન તરફ વલણ અને પ્રાસની અનાવશ્યકતાનુ સૂચન તેમા દષ્ટિએ પડી દશ્ય કાવ્ય તરીકે તેને ગુર્જર સાહિત્યમા સારુ સ્થાન બક્ષાય છે

> 'મદ મદ સમિર ન્હે તરુકુજમા બહુ મ્હાલતો
> ગિરિ ગહ્વરે અથડાઇ મીઠા ગગ મૃદુ આલાપતે,
> લ્હેર જલમાં ચાલતી વાકી મુકી લચકાઇને,
> એકાગ્રતાથી મળી મળી તત્પર પડે મીઠે રવે'
>
> ઇત્યાદી

આ ઉપરાત 'ગગને આજ પ્રેમની ઝલક છવાઇ રે' તથા 'મ્હને કોઇ એવુ બતાવો, જેથી અવે નાભેન્દુ રાજ મને કોઇ એવુ બતાવો' એ કવ્યોની તો ફુમાગજ ઓર છે

મણીલાલે આમ સંસ્કૃત ફારસીનુ શુદ્ધ સમેલન દાખી કવ્યત્વને મહત્વાન્યુ ત્યારે સ્વ બાળાશકરે તે ભાષાની ખરી મિઠાશ અને મસ્તી—જે અગ્રેજી સસ્કૃતમાં મળી શકેજ નહિ તે દાખલ કીધાં છતાંયે તેમા સસ્કૃત અસર છુપી રહેતી નથી 'ગુજારે જે શિરે તારે, જગતનો નાથ તે રહેજે' એ ગઝલમા સસ્કૃત ભાવો અને શબ્દપ્રયોગો ઓછા યોજાયા નથી

આ ચાર લેખકો ઉપરાત ગયા જમાનામા થયેલા લેખકોમાંથી રા હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ તથા ભીમરાવની નોધ લઇએ સ્વ ભીમરાવે 'પૃથુરાજ રાસ' નામનું સસ્કૃત મહાકાવ્યની શૈલીને અનુસરતુ કાવ્ય લખ્યુ છે આ સિવાય તેમની 'ત્રિ ગિની' નામક કાવ્ય પણ અપૂર્વ ચમકાર દાખવે છે હરિલાલના 'કુજવિહાર' અને 'પ્રવાસ પુષ્પાજલિ' રમણિય લાગે છે કુજવિહારની દિશા કસક નોખી અને શૈલી ઓર પ્રકારની છે તેનો વિનાસ અદ્ભૂત નૃત્ય કરતો માલૂમ પડે છે તેના જુસ્સા ઉછાળા મારતા જણાય છે અને નર્મદના શૌર્યભર્યા ચિત્રો અપૂર્વ છાપ ચિત્ત પર છાપે છે છતા તેમના સમસ્ત કાવ્ય અતિ આકર્ષક નથી શૃગારની ઉર્મિઓ, લહરીઓ અને ભરતીઓટો એમણે મઝેથી અનુભવ્યા લાગે છે, અને તેનો આબેહુબ ચિતાર 'કુજવિહાર'મા આપેલો છે 'પ્રવાસ પુષ્પાજલિ'મા વાસ્તવિક દર્શન ઘણુ છે અને કદાચ કલ્પના વ્યાપાર તેમા હોય છે તોપણ તે ક્લિષ્ટાન્વયને લીધેધારેલી અસર કરી શકતા નથી

હવે કવિતા-ક્ષેત્ર વિશેષ લતાકુસુમોથી ઓપતુ જણાયુ અને ઉપર્યુક્ત ત્રણે અસરોથી રસમોલ થયેલુ હૃદયો પુનઃ કઇ લનકારના લાગ્યાં ગુજરાતના સજ્જન સજ્જનીઓ હવે તેમના ગીતના રંગમા નવિન ભાવની ઝીલતા ચતા આમા સ્વ કલાપી કાન્ત મસ્ત, મેહની પ્રેમભક્તિ લલિત સુમન ઇત્યાદી નમો પોતપોતાની સેની સઞ્ચારતા નજરે પડે છે કાન્તના કાવ્યનુ ક્રમનિયત્વ ઘણી ધીર અસર કરનાર થઇ પડ્યુ છે તેના સગીતના મધુર

નેની પુષ્પા આલંગી નસોમાંથી પાસે પહોંચવા માલુમ પડે છે. 'કલાપીને સંબોધન' એ નામનું તેમનું અપૂર્વ કાવ્ય તેમની બાબતની સાક્ષી પૂરી શકવા સમર્થ છે. આ સાથે વાચક પણ અંતપન ઉત્તમન ભોગવતો દષ્ટિએ પડે છે. પરંતુ હવે તેમનાં કાવ્યની અથવા કવિત્વશક્તિની કંઇક અંશે ક્ષતિ થતી જણાય છે. 'કદ હમે તે શું કરીએ પોપટજી, કદ હમે તે શું કરીએ'. એવાં કાવ્યોમાં ઉંડાણમાં ગર્ભગામિર્ય કદાચ ઘણું હોશે તોપણ તેમાં તેમનું પોતાનું નૈસર્ગિક વ્યક્તિત્વ તો માલૂમ પડતુંજ નથી. કવિતા લખનારાઓને પણ પોતપોતાનાં સમય અને ઋતુઓ હોય છે અને તદનુસાર સારી નરસી કવિતા બને છે.

હવે કાવ્યની રસમાધુરીને ત્યજી આપણે કલાપીની લાગણીની કરૂણતામાં પ્રવેશ કરીએ. તેનું નિખાલસ, પારદર્શક હૃદય, તેનું પરમ કોમળ અને ઉદાર દિલ લાગણીઓથી સહજવારમાં આંદોલિત થઇ જાય છે. તેને સ્નેહી' કહેવો કે 'કવિ' કહેવો એવા એવા વિચારો પણ પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા છે. ને 'કવિ' તો ઉંજ એની ના પડી શકાશે નહિ, અને એ કવિતામાં એણે સ્નેહના ઝોક, તેના આનંદ ને શોક, ઉભાને સ્થાન આપ્યું છે. 'કલાપીનો કેકારવ' એ તેનો કીર્તિસ્થંભ છે, લાઠીના ઠાકોર સુરસિંહજી એક રાજવી કવિ રૂપે—The best poet among Kings, એ James of Scotland ને આપેલી પદવી રૂપે આપણા ગુજરાતમાં પ્રકાશે છે. તેમના પત્રો પણ Prose-poem જેવા વિલસતા દષ્ટિગોચર થાય છે. તેમનાં કવિતામાં અંકાયલાં અનેક બોધવચનોને એકત્ર કરી તેને 'maxims of Kalapi' તરિકે બ્હાર મૂકાય તોપણ તે અસર કરી શકે તેવાં છે. એનાં દષ્ટાંતો, એના અલંકાર, એના રસ અને કલ્પના ઉપરાંત તે સર્વ સાથે સંયુક્ત રહેલું, એનું સરળ ગીત Simple diction વાચકને અતિશય આલ્હાદ ઉપજાવે છે. 'માલા' ને 'મુદ્રિકા' નામક તેમની Wreath and Ring નામના પુસ્તકનું ભાષાન્તર એમના પરમ માર્દવભર્યાં અંતઃકરણની ઉંડી કવિતા ગાતું માલૂમ પડે છેઃ—

આ ઉપરાંત અનેક નાનામોટા કવિઓનાં—લેખકોનાં અનેક દષ્ટાન્તો આપી શકાય અને તેમની સાક્ષરો તરિકે ગણના ગણાવી શકાય.

'હમીરકાવ્ય' નામે લખેલું તેમનું સંસ્કૃત મહાકાવ્યની શૈલીને અનુસરતું કાવ્ય પણ તેમના ચિત્તની રસિકતાના ચમત્કાર ઓછા દાખવતું નથી. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે એમના પ્રત્યેક કાવ્યોમાં આત્માને અમર કરે અને ચિત્તને પ્રસન્ન કરે એવાં એટએટલાં સૂત્રો છે કે તેમની એક સૂત્રાવલિ જેવું જુદુંજ ગુંથવામાં આવે તો તેમાંથી પણ તેમનું કોમળ અને કરૂણ વ્યક્તિત્વ ભાગ્યેજ છાનું રહી શકે! કેટલાંક દષ્ટાન્તો ઉતારીએઃ—

'હું માનવી, હું વિશ્વના, હું બ્રહ્મના, ગાની નહીં!

* * * *

'નથી નથી મુજ વર્તો વિશ્વથી મેળ સેતો
હૃદય મમ ઘડાયું અન્ય કો વિશ્વ માટે'
જગત સહુ મળે છે ચર્મને હાડકાં આ,

રહો જગતણી યથી માત્ર આ સ્થૂલ સાથે !!
"કીર્તિ ને સુખ માનનાર સુખથી કીર્તિ ભરે મેળવો,
કીર્તિમાં સુજને ન કોઇ સુખ છે, ના લોભ કીર્તિ તણી,
પોષુ છે જગ ને નહી જગતની પોષીજ કીર્તિ દિસે
પોષુ આ જગ શું થતા જગતની કીર્તિ મહેજે મળે!"

બ્રહ્માંડ આ તો ગૂઢ તાતનું છે,
આધાર સૌને સૌનો રહ્યો જ્યાં,
લે છે સહુ કૈં સહુને દઇ કૈં,
આભાર સૌનો સહુ ઉપરે છે.

મર્યું, ખોવાયુ, વા ઠરી ગયુ કહો કે ઉડી ગયુ !
બળ્યા ભૂતે ભૂતો લય નથી થયુ એ કસુતર !
મચ્યુ છે યુદ્ધ બ્રહ્માંડે દેવ દાનવનુ સદા
હણે છે કોઇ તો કોઇ રક્ષાનુ કરનાર છે,
બાપુ ! આ સૌ સુખદ ખતણી વેઠ નાખી નથી કે,

આ તો ઓજસે કુરવતણો માત્ર કલ્યાણકારી ઈત્યાદી ઈત્સાદી એના લાબા કાવ્યોમા દક્ષતા, આમ્ર માતા, ત્યાગ, ન્હાસી જતી મૃગી અને ઘવાયલો મૃગ, પ્રપાત, પહાડી સાધુ, બાલક કવિ, બિલ્વ મંગળ, ભરત, મહાત્મા મૂળદાસ, વિધવા બ્હેન બાળાને વીંછુનો ભૃંગ' ઉદ્દ ટેલીઓ, સારસી, હૃદય ત્રિપુટી ઈત્યાદી સુન્દર કાવ્યો છે

હવે આ સર્વથી ન્યારી પદ્ધતિના લેખક રા ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ છે એક ગૃહસ્થ જણાવે છે કે હ વનુ નિખાલસપણુ અને વૃત્તિનુ વિલાસીપણુ તેમની કવિતામા પદે પદે દ્રષ્ટિગોચર થાય છે અને તેમની કવિતામા કલ્પનાના ભ્રમરો એટલા ઉચા અને ફરતા છે કે સહવાસ વિના તેની સાથે ઉડવુ ભારે થઇ પડે છે તેની લખાવટ સર્વ કનાના સારરૂપ લાગે છે તેની શૈલી અને તેની ઉર્મિના, તેના વિચાર અને લાગણીઓ અનેક સાહિત્યના અનેક સૂક્ષ્મતમ અસરથી પોષાયલા દ્દષ્ટિએ પડે છે. કોમળતા, મહૃદયતા, મધુરતા અને રોકનાતુ આશ્ચર્યજનક સન્મિશ્રણ તેમના કાવ્યોમા થયેનુ લાગે છે કેટલાક જુના શબ્દોને તેમણે પુનઃ ભાષામા સ્થાન અપાવ્યુ છે ચિત્રો પાડવાની તેમની કાર્યશૈલી અદ્દભુત પ્રકારેજ દાખવે છે Rhy them and Rhetoric થી પ્રચૂર્ન ઓપતી તેમની કાવ્યગિરા અપૂર્ણ ઓજસભર્યુ નુતનત્વ દાખવે છે એના પ્રકાશ, પ્રતાપ, કલ્પના અને વેગ સાક્ષાત્કારિતાની મોહક સામગ્રી ભરેલી જોવામા આવે છે આદિથી અંત સુધી તેમના કાવ્યોમા કંઇક ભમકભર મોહિની વિલસતી દ્દષ્ટિએ પડે છે અને એ મોહિનીજ એમની જાદુગરી ભાષા સાથે અવનવા આદર્શો, આશયો, અને આદેશો ખડા કરતી પ્રત્યક્ષ જણાય છે આ બધા સાથે 'Delight,' 'આનંદ' એ એમના કાવ્યનો પ્રસન્નમન રચુકો છે Delight and Liberty એમના સૂચક કાવ્યત્વના ચમકાર છે 'જયા ને જયંત'ના મ્હારા અવલોકનના અંતમા જે શબ્દો ટાંક્યા છે તે અત્રે પુનરાપ ઉતારૂ છુ "અને આ વિષય કેટલાંક સંચક દ્દષ્ટાંતોથી પૂર્ણ કરૂં છું'

'રા. કવિના કલાવિધાન વિશે હવે કાંઇ કહેવાનું રહેતું નથી. 'જે કાંઇ નવું તે કાર્ય,' અને 'જે કોઇ નવું કરે તે કવિ' એવી નાની પરંતુ વિશાળ ભાવનાળી સ્વ. કલાપિએ કવિ-કવિતાની આ લખેલી ભાવનાઓ સ્વીકારીશું, તો જણાશે કે પૂર્વ પશ્ચિમ 'અને પ્રાચીન-અર્વાચિન ને સાંધતો અખંડ પૂલ રા. ન્હાનાલાલનાં કાવ્યો અને નાટકોથી આપણે અહીં બંધાયો છે. એ સેતુ પરથી જૂનું નવું એક અભિન્ન અદ્વૈતમાં વિહસતું દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કલાવિધાન એટલું તો ઉચ્ચ છે, સંવાદોના રણકા એટલા તો સચોટ અને અસરકારક છે, કે આદિથી અંત સુધી વાંચ્યા વિના તેમના કાવ્યો અને નાટકને મૂકવાંજ ગમતાં નથી... ખુશ લી–આનંદ એ રા. ન્હાનાલાલની સમસ્ત કાવ્યકલા અને આત્મકલાનું અદ્‌ભૂત પ્રકાશપૂર્ણ કિરણ છે. એનાં અનુષંગી તત્વો તરિકે સૌંદર્ય—કલાનું અને કલાના ખીલવા ઉઘડવા ભાવોનું પણ—અને સ્વાતંત્ર્ય કલા વિધાનનું અને વિચાર નિદર્શનનું પણ જોવામાં આવે છે છતાં સુંદરતાના પૂજકને એટલી સુદરતા માત્રથી સંતોષ વળ્યો નથી. એ સુંદરતામા માનવ જીવનના માનુષી હૃદયના કલહને વિગ્રહોને શોકને સ્થાન મળ્યું છે, અને Pleasures with Pangs and feasts upon The Very Sadness of Joy' એવું કાંઇ પ્રત્યક્ષ નહિ તો પરોક્ષ તો બનીજ રહ્યું છે. 'અહાહાહા!' એજ રા. કવિની કલાનો મોહક મંત્ર છે. 'અરેરે'! છે, પણ આછું, 'અહાહા' ના ભાવોમાં ગુપ્ત, એ વિગ્રહ અને કલહનાં ગીતોજ માનવ જીવનને ઉંડી આનંદ ભાવના બક્ષે છે. એ દુઃખમાંથીજ નિગૂઢ આત્માનંદ જ્વલંત પ્રકાશે છે. આ સાથે એક બીજું અદ્‌ભૂત કિરણ–સ્ત્રીત્વ–(Womanhood) ની અભેદ્ય પ્રતિકૃતિ એમનાં કાવ્યો ને નાટકોમાં સ્થળે સ્થળે જણાય છે. અને પુરૂષત્વના પ્રેમશૌર્યના ચમકાર સાથે તે ભલી અદ્‌ભૂત આનંદ બક્ષે છે. લગ્ન સંગનોત્સવ, પ્રેમલગ્ન, આત્મલગ્ન, સ્નેહલગ્ન–દમ્પતીનું નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય ઇત્યાદી ભાવનાઓ એમનું ઉંડું નિસર્ગપણું સૂચવે છે. એમની પ્રતિભાશક્તિ વિષે પણ અધુના બહુજ ઉત્તમ વિચાર સાક્ષરોમાં છે. આજના સાક્ષર યુગને શિખરે તેઓ તેમના શિરોમણી પ્રવર્તે છે, એમ કહેવામાં જરિયે અતિશયોક્તિ થતી નથી.

આ સિવાય રા. લલિતનાં કાવ્યો હમણાં હમણાં બહુ સત્કાર પામતાં જાય છે. તેમની 'મટુલી'ની ધૂન નાના નાનાં ગામડા ગામોમાં પણ સંસ્કારી હૃદયો ખુલ્લે કંઠે જણાવે છે, અને આનંદ પીએ પાય છે. અવિધા જેવું માત્ર બાવીસેં માણસની વસ્તીવાળું નાનું રાજપિપળા સ્ટેટનું ગામ ત્યાં સુધી પણ રા. લલિતની કાવ્યપંક્તિની અસર વિલસતી નિહાળી આનંદ થયા વિના રહેતો નથી. સામાન્ય મત એવો છે કે તેમનાં 'લલિતના કાવ્યો' કરતાં 'વડોદરાને વડલે' એ કાવ્યમાળા ઉતરતી પંક્તિની છે પરંતુ વસ્તુતઃ બારિક અવલોકન કરતાં જણાશે કે એ કાવ્યો સ્થાયીત્વ ભોગવશે કારણ તેમાં પ્રજાને રૂચતા ભાવોની સરસ ફુલગુંથણી ગુંથવામાં આવી છે masses ને વિસરવો નહિ એવું તે કાવ્યો બોલતા હોય એમ જણાય છે. masses ના પ્રગતિ સાથેજ સાક્ષરેની કવિરેખ જ્વલંત રહેશે એવો તેમનો અનુભવ ટહુકો છે. તેના પર રા. ન્હાનાલાલની છાપ વિશેષ દે ખાય છે ખરૂં પૂ. તો 'હમણાના' સમસ્ત સાહિત્યમાં તેમનીજ (રા. ન્હાનાલાલની) છાપ વિશેષ દૃષ્ટિએ પડતી લાગે છે. કેટલાક ઉત્તમ વિદ્વાનો અને ગણાઇ ગયેલા સાક્ષરો પણ તેમના શબ્દો નિ ત્ય મહોળે હાથે પ્રયોગ કરે છે એના દૃષ્ટાંતો અનેક છે અને તે નામમાળા આવતા કવિતાઓ પરથી ઉપલબ્ધ થઇ શકશે

'વડોદરાને વડલે' એ કાવ્યસંગ્રહ mass literatureના અંગ તરીકેજ પ્રસિદ્ધિ પામશે. અને ત્હોયે તેમાં સાક્ષરપ્રિયતા સંપાદન કરે તેવાં કાવ્યો નથી એમ નહિ.

, નર્મદાનાં નીરમાંનું કાવ્ય અત્રે ઉતારીએ છીએ.

સામ ના સહચાર ધર્મ—
સૌતેજ પરિચરણ મર્મ—
યાજ્ઞિક તપોમય સુકર્મ—
'હો અમ પરિક્રમણ ધર્મ્ય'!
નર્મદા! અમ માત અમર્ત્ય!
અશ્રુ વર્ષણે હો તુમ!
વાંછી, વન્દિયે શિશુસંગ,
દમ્પતી પ્રભુ કૃપાવંત!
નર્મદાનાં નીર ડોલે,
જલની લક્ષ્મીને હિંચોળે.

ઇત્યાદી, ઇત્યાદી.

ટુંકામાં 'વડોદરાને વડલે' માં ભગવાન ક્રાઇસ્ટ, બુદ્ધ, શંકર અને પયગમ્બર મહમદના પ્રબોધનોની ઝનક ઉડી મતસહિષ્ણુતા દાખવી રહે છે. ઉપરાંત નડિયાદ, નવસારી, મુંબાઇપર ગરબા, એ ગીતા સ્થાયી સ્હેજેજ. વળી હિન્દ–બ્રિટનના ભાવો પણ ઓપતા છે. તેમના પ્રથમના કાવ્ય સંગ્રહની પ્રસ્તાવના રા ન્હાનાલાલે લખી છે અને તેમનજ શબ્દોમાં તેમનું કવિત્વ નીચે પ્રમાણે આલેખીએ છીએ કોઇને મહાભારત રામાયણના દુન્દુભિનાદ રુચે છે, તો કોઇને કાલિદાસની મનોહારી સુન્દરતા કે ભવભૂતિની સૂક્ષ્મદર્શી સુકુમારતા ગમે છે. સિતારની રમઝટ જામી હોય ત્હેમા કોઇ આનન્દ માને, તો જેમ સિતાર ધીમો વાગે, જેમ ત્હેના તાર મન્દ ને કુમળા બોલે, જાણે જળના કણ ટપકતા હોય એવો કુમાશવાળો શબ્દ, પવનની ધીરી લહરી સમો, સ્ફૂરે એ કોઇને પ્રિય હોય છે. લલિતાનાં કાવ્યોમા દુંદુભિનાદ નથી, સુરાવલિની રમઝટ જામી નથી, પણ સ્નેહના શ્વાસોશ્વાસ રુપી સુકુમારતા છે વન ઘટામા જડી ઘેરાયલી કોકીલા ધીરૂ–અતિ ધીરું સુકોમળ ટહુકે એવો લલિતનો કેટલાક કાવ્યોનો ટહુકો છે. પર્વતમાંથી નિચોવાઇ નિચોવાઇ જલધારા ટપકે, તેમ એકની શબ્દધારા ટપકે છે...Poets are the heralds of Philosophy એ વર્ડ્સવર્થનુ સૂત્ર, 'જ્ઞાન એ કવિતાનો આત્મા છે' એ ગોવર્ધનરામનો સિદ્ધાંત, કે 'કવિ એટલે દ્રષ્ટા' એ ગીતા ઉપનિષદમાંનું અર્થરહસ્ય હજી લલિતની દ્રષ્ટિમાં ઉતર્યા લાગતા નથી. તોપણ તેમા ગુજરાતને ગમતા ગૃહભાવ, કોમળતા, લાલિત્ય ને લાડ છે...

આ પ્રસ્તાવનામા લખાયલી ઝીણવટ ભરી રા. લલિતની કાવ્યશૈલી ઉલટે પક્ષે રા. ન્હાનાલાલને પોતાનેજ લાગુ પડે છે. -એ વામનવિરાટ ઉભય સ્વરૂપ દાખવે છે. લાગણી અને વિચારની તેનનામા ઉચ્ચ ના. કલ્પનામા મનોહારી રૂપને.માં પ્રાગટ્યતા પ્રકારી છે. દુનિયાના સમસ્ત કાવ્યોની હારમા ઉભવું છે એવું લક્ષમા લાવી પયગમ્બરની માફક ગ. ઝળિયે

ભવ્યતા ભર્યું અલૌકિક કાવ્યગુંજન ગુંજ્યું છે. અને તેમાં પ્રવિણ પારસી હિમ્મનારોને અગ્રમુખ સ્થાન મળેલું છે. "વસંતોત્સવ"ના મારા અવલોકનમાં આ વિષે યથેષ્ટ ઉલ્લેખ છે.

અનેક નાનામોટા કવિઓને-લેખકોને મુકી દઇશું તો અમને ક્ષમા મળશે કારણ આ આપણું યે અવલોકન અતિ વિસ્તારી થઇ ગયું છે. અને અમને સ્થળસંકોચનો ભય રહે છે.;

ટુંકામાં ઉપરોક્ત રીતિએ જુની કવિતાની માફક 'એક પ્રકારન્યાય'ને ત્યજી નવી કવિતાના લેખકો અંગ્રેજી, સંસ્કૃત તથા ફારસીની અસરથી પરિપક્વ થયેલી ગુજરાતી કવિતા લખી શક્યા છે. અને એ સુંદરતમ કળાનું કળારૂપેજ સૂક્ષ્મ પિછાન થવા લાગ્યું છે.

આ સાથે કેટલાક પારસી સદ્‌ગૃહસ્થો પણ શુદ્ધ ગુજરાતી કવિતા લખતા થયા છે. તેમાં મી. મલબારી તથા મી. ખબરદાર, મી. શેઠના અને મી. તારાપોરવાળા તથા મી. પાલમકોટ મઝેથી કવિતા લખે છે.

આમ જુદા જુદા લખનારાઓએ જુદા જુદા અલંકારથી ગિરાને અલંકૃત કરી છે. અને કોઇએ વિચારગૌરવથી તો કોઇએ કાવ્યમાધુર્યથી, કોઇએ લાગણીના પરિપાકથી તો કોઇએ કલ્પનાના મનોહર ઉડ્ડયનોથી, કોઇએ 'वाक्यम् रसात्मकं काव्यम्' એ આધારે, તો કોઇએ 'रमणियार्थ प्रतिपादक शब्द काव्यम्' એ ન્યાયે, એમ અનેક કવિઓએ અનેક પ્રકારની રસમાધુરી અને રચનાચાતુરી દાખવ્યાં છે. અને વિવિધતાના પરમ પ્રદેશનું ભાન કરાવ્યું છે. 'Planet like music of Poetry,' વિષે જાણ થવા લાગી છે. 'Poetry is the first of arts because it best represents the infinite' એ ભાવનાનાં પણ મૂર્ત દર્શન આધુનિક કાવ્યકલામાં દશ્યમાન થાય છે. અને સર્વ કલાની દેવીઓની વચમાં વિરાજતી મધ્યસ્થ દેવી જેવી મહાકવિતા દેવી પોતાના સંગીત અને માધુર્યથી ઓપતી બેઠી છે. અને કવિઓ પણ Maker, Creator, Bard, Seer, Singer ઇત્યાદિ ભાવે પ્રત્યક્ષ થયેલ દીસે છે. 'See deep and you see musically' એ સૂત્ર રા. ન્હાનાલાલનાં કાવ્યોમાં આબેહુબ દશ્યમાન થઇ રહ્યું છે 'All high poetry is Infinite' એ ન્યાય પણ ગુજરાતમાં તેજ કવિની કવિતામા પ્રકાશતો માલૂમ પડે છે. હવેની કવિતાની અસરમાં મી. ટાગોરની છાપ પડતી જાય છે. પરતુ નવી કવિતા હજુ જનસમૂહે માન્ય કીધી નથી. કારણ masses ને સ્પર્શ કરી શકે એવું તેમાં ઓછું છે વા masses પણ તેટલી ઉન્નતિએ પહોંચ્યા નથી, તોપણ અનેક ભણેલાઓ અને યુનીવર્સિટિની પદવી સંપાદન કરેલાઓને તો આ ગુજરાતના નવા કવિવરોના નામ અપરિચીત નથીજ. કવિઓ કરતાં કાવ્યોનોજ આપણને વધારે સંબંધ હોવાથી તેમને અમે મુકાબલા માટે યોજ્યા છે.

—૧૦—

આ સાથે સ્ત્રીકવિઓને ભૂલવા જેવું નથી. પ્રાચીન અને અર્વાચિન સ્ત્રીકવિઓમાં એજ એકજ ભિન્નતા દષ્ટિગોચર થાય છે. તે સમયનું શિક્ષણ જોતાં, તેમના આસપાસનું વાતાવરણ તપાસતાં, તેમના ચિત્તના જે જે ઉદ્‌ગારો આપણે ઉપર દાખવી શક્યા છીએ તેજ યોગ્ય હતા પરંતુ હવે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ સાથે, લોકસેવાના પ્રશ્ન સાથે અંતરની વૃદ્ધિંગત થયેલી ભાવના સાથે આદર્શ દેવિ તરિકે, આદર્શ ગૃહિણી તરિકે, આદર્શ માતા તરિકે, આદર્શ સેવિકા તરિકે, આદર્શ

યોગિની તરીકે, આદર્શ માતા અને ભગિની તરીકે તેમની જોખમદારી સાહિત્યનેતાઓએ આંકી છે, તે માર્ગને અનુસરીને હવેનાં સ્ત્રી લેખકો લખે છે, પરંતુ અફસોસની વાર્તા એટલીજ છે કે તેમનું જીવન કોણ જાણે દૈવેચ્છાથી થોડામાંજ વિલાઈ જાય છે તેમના પ્રમન્નમન ઉદ્ગારો ઝાઝી વખત નીકળી શકતા નથી, એટલામાં તો મૃત્યુ તેમને પરવશ બનાવી રહે છે. અને તેમની કવિતાની સુંદર ક્યારી સુકાઇ જાય છે. સૌ. સુમતિ બ્હેન તથા સૌ. વિજયાલક્ષ્મી ત્રિવેદી એ આવાં મૃત્યુવશ પડેલા કવિતાક્ષેત્રમાં યથેચ્છ વિચરનાર બે સ્ત્રીવિહંગ હતાં. એકમાં અંગ્રેજી સાહિત્યની છાપ છે ત્યારે બીજાં બ્હેનમાં સર્વ કલાના સાર રૂપ ન્હાનાલાલનાં કાવ્યરત્નનાં કિરણ ઝગઝગે છે. કેટલાંક દૃષ્ટાંતોથી આ વાર્તા વિશેષ સુદૃઢ થશે ધારી તેમ કરીએ છીએઃ—

ગુણસુન્દરી.

આદર્શમયી સુભગા દેવી! અમારાં હૃદયની જીવનની શ્રેષ્ટ નેતા! મહર્ષિ ગોવર્દ્ધનભાઇની કલ્પનાની સુન્દર પુત્રી! ઉત્તમ ગુણવતી આર્યા, પ્રિય ગુણસુન્દરી! ત્હારો ઉન્નત આત્મા મ્હને બહુ પ્રિય છે.

અરેરે! દુર્દૈવ! આર્યાવર્ત્તનાં ગૃહે ગૃહે ક્યાં ક્યાં ગુણસુન્દરીઓની ન્હાનીયે પગલીઓ થવી? આર્ય ગૃહમન્દિરો તો ચંડિકા મનોહરી(વેશ્યા અને ચંચળથી ઉભરાય છે! કુટુમ્બવત્સલ ગુણસુંદરી! ત્હારા જેવી ગૃહદેવીઓ વિના અવિભક્ત કુટુમ્બ સર્વથા અફળ છે.

પ્રભો! ભારતની ઉન્નતિ શી રીતે થાય? બ્હેનોઓમાંજ જ્યાં વિરોધ ત્યાં આગળ શી રીતે વધાય? સખિ ત્હમે અમ્મર છો. અમે મત્યુલોકનાં માનવી ત્હમે સ્વર્ગીય સુન્દરી...અમ પામર જીવને માટે તો—

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः'

આર્યવર્તમાં ત્હને અખંડ જીવન અર્પીને ગોવર્દ્ધનરામ કૃતાર્થ થયા છે અને આર્ય પ્રજાને આર્ય રમણીઓને પણ કૃતાર્થ કરી છે. અમે ત્હમારી અવિચળ કીર્તિ ગાશું અને તમ પુણ્ય પગલે ચાલશું.

સ્વ. સૌ. વિજયાલક્ષ્મી ત્રિવેદી કૃત સુવર્ણમાલા ગદ્યમાં આલેખેલા ભાવો પદ્ય-કાવ્યજ દાખવે છે. રા. ન્હાનાલાલની છાયા પ્રત્યેક ચરણમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સ્વ. સૌ. સુમતિ બ્હેનનાં કાવ્યોમાં સ્વતઃકલ્પીત કાવ્ય તરીકે આ 'વિશ્વેશ સમાન કોણ' એ છેલ્લું કાવ્ય છે.

બારણી.

પુછ્યુ ધીમે મ્હેં તેજસ્વી ભાનુને જો,
પ્રશ્ન કર્યો 'શું તે પ્રભુની સમાન છે જો.
અતિ ઉચ્ચ દિવ્ય અમ રંજિત જ્યોતિ તું જો,
આપ્યં તાપ, તેજ, જીવન, ઇશ તુલ્ય શું જો.
ગરૂડ નથી પણ નીરખી શકે તુજ પ્રતિ જો,

મેત્ર મડળ રેડેજ રશ્મિની ગતિ જો.
યોગી આપી શકે "ત્હારૂં કદ હે રવી જો.
વળી વર્ષ જતા નાશ પામ્ય તું નહી જો.

ઇત્યાદી ઇત્યાદી ભાવોમાં અગ્રેજી છાપ સધન છે

આ સર્વ પરથી જણાય છે કે કવિતા કાલના પ્રાચીન અર્વાચિન સમયમા એકજ ભેદ માલૂમ પડી આવે છે. એક કલા, એક વિદ્યા, એક જ્ઞાન, અને એક વિચારને બદલે હવે ભિન્ન ભિન્ન કલાઓ, વિદ્યાઓ, જ્ઞાનગાથાઓ અને અનેક વિચારોને કવિતામાં સ્થાન મળ્યું. ભક્તિ વા ધર્મથી રંગાયલી પ્રાચીન કવિતાને બદલે સસાર વા શાસ્ત્રથી વિલસતી, ધર્મ, ગૃહ, પ્રેમ, દેશોદ્ધાર, રાજ્ય ઇત્યાદી ભાવનાઓ પ્રકટપણે દાખવતી, અનેક આશયોથી વિભૂષિત અને અનેક આદેશો બક્ષતી, જુની બાનીને બદલે, હાલમાં એ સર્વના સમકરૂપ નવિન ઓજસ ભરી જુદી જુદી કક્ષામાં જુદાં જુદા લક્ષ્યબિન્દુથી રમતી, ઠરેલી, કલ્લોલતી કવિતાની દેવિ અનુપમ હાસ્યમાં રાચતી દિસે છે. એક દેશીયત્વની દિશા બદલાઇ સર્વદેશીયત્વ સ્વીકારાતું જાય છે. એકજ, સ્વરૂપને બદલે અનેક સ્વરૂપો ધારણ કરતી, અવનવા ચિત્રો આંકતી, ભાતભાતના પ્રસંગો દાખવતી, અનેક સુંદર અલકારોમા શોભતી, પ્રતિભાશક્તિની પ્રખરતા સૂચવતી, કલ્પનાના કોડમાં લાડતી વા અલકારોને–છંદ અને ગેયતા જેવા–વદનજ દૂર કરતી, અધુના તે દર્શન દે છે, સંગીતના ભવ્ય ટોકા સાથે, વસન્તવૈભવીની સૂક્ષ્મ સ્થૂલ સમૃદ્ધિ સાથે, આપણી કવિતા દેવીને ચરણે પણ અનેક ભિન્ન ભિન્ન ફૂળ ફૂળોના હાલ–નૈવેદ્ય ધરાવાતા જાય છે, અને સાહિત્યની પ્રતિદિન વૃદ્ધિ નિહાળી પ્રેમાનદની પ્રજ્ઞતા ભરી વાણી લલકારી રહેલ છે કે—

"સાગોપાંગ સુરગ વ્યંગ્ય અતિશે ધારો ગિરા ગુર્જરી
પાદે પાદ રસાળ ભૂષણવતી થાઓ સખી ઉપરી
જે ગિર્વાણ ગિરા ગણાય ગણતા, તે સ્થાન એ ત્યો વરી
થાયે શ્રેષ્ટ મહુસખી જન થકી, એ આશ પુરો' હરિ"–

એકલી કુદરત ને આકતી પ્રાચીન કવિતાને બદલે કુદરત ને કલાને દાખવતી નવી કવિતા રચાઇ. ઉપરાત શ્રેયઃસાધક અધિકારીવર્ગની કવિતાઓ દોલતરામની અને અન્ય દલપત નર્મદના શિષ્યોના કવિતી–કલા વીસરવા જેવી નથી. આમાં સર્વથી વિશેષ આહ્લાદક અને રસપૂર્ણ–અખડલહરી યુક્ત–સસ્કૃત કવિઓને સર્વથા અનુલક્ષતી કવિતા તો રા. દોલતરામના મહા કાવ્ય 'ઇન્દ્રજીત વધ' માજ નજરે પડે છે.

પરિશિષ્ટ.

–૧૧–

નવા યુગની નવી કવિતાની અપૂર્વ પ્રશસા આદર્યા બાદ તેમાના કેટલાક જણાતા અગત દેષોના ઉહાપોહ આદરીએ. નવા યુગની નવી કવિતામા એક વિચિત્રતા તો નજરે આવેજ છે અને તે કહેવી રહી જાય તો ઘણા કહેવાતા કવિઓ વિષયગામી થતા જાય એજ તેનો હેતુ છે. Effeminacy એ કવિતાનો મોટામા મોટો દોષ આધુનિક લેખકોમા પ્રસર્વા માડ્યો

છે. સ્ત્રીસમાજના વિચારો, તેમની વૃદ્ધિંગત ભાવનાઓ, તેમના અનુત્તમ આદર્શો, તેમને માટે નવનવિન આદેશો ઇત્યાદિ ભલે કહેવાવ અને કવાય તેને માટે અમારો જરિયે પ્રતિપક્ષ નથી, પરંતુ તેજ વા અન્ય વિષયો સંબંધીના વિચારો કંઇક વિચિત્ર શૈલીમાં, નામર્દાની ભરેલી બાનીમાં, અને ખોટાં ખરાં Diminutive કહેતાં આદરવામાં આવે તો ખરી રીતે કવિતા દેવિને અપમાનવામા આવે છે એમ ગણી શકાય. એવા સાહિત્યથી સમાજને જરિયે ફાયદો થવાનો નથી. તેમજ એવા સાહિત્યની જરિયે આવશ્યકતા પણ નથી એના કરતાં સાહિત્ય ભાવના મર્યાદીત હોય તોયે સારું, અથવા થોડા પ્રમાણમાંજ સાહિત્ય પણ સત્ય સંગીન સાહિત્ય-દષ્ટિગોચર થતું હોય તો સારું; પ્રાચીન સાહિત્યમાં એની નામર્દાની ભરેલી શૈલી ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે ભક્તિભર્યાં શૃંગારી કાવ્યોમાં પણ તે નથી તેને બદલે Sweetness and Chastity છે. પુરૂષ લેખકોમાં તો તે નથીજ પરંતુ મીરાંબાઇ, દીવાળીબાઇ ઇત્યાદી સ્ત્રી લેખકોમાં પણ એવો દોષ નજરે પડતો નથી. એ સડો બહુજ વિચિત્ર રીતે પ્રસરતો માલુમ પડે છે અને તેના પ્રવર્તકોમાં કવિતાનું અતિ વામન સ્વરૂપ અર્થાત્ નહિવત્ સ્વરૂપજ દશ્યમાન થાય છે. એ સડો કેમ અને ક્યાંથી પ્રસર્યો તેનો ઇતિહાસ નથી તેમ નથી. પરંતુ એ લાંબી બાબતમાં ન ઉતરતાં તેનું વર્ણન કરવું અત્રે અસ્થાને છે. સંગીતની મીઠાશ, તેની કોમળતા, તેની સુંદરતા અને રમ્યતા જ્યારે કાવ્યકલામાં કાંઇ અતિશય જામી જાય, તેના રાગ, તેના લય, તેના તાલ અતિશય મોહક, અતિશય ઇન્દ્રિયલોલુપ, તથા અતિ સ્નિગ્ધ થવા પામે ત્યારે આવું કનિષ્ઠ સાહિત્ય Spurious Literature ઉદ્ભવે છે એવે સમયે કવિતામાં અર્થનું ભાન રહેતું નથી. શબ્દોજ બહુધા દષ્ટિએ પડે છે. અને એ એકલું શબ્દમાર્દવ અતિ મોળું લાગે છે. વિચારોની ઉણપનું એ દષ્ટાંત છે; અને લાગણીની સઘનતા તથા વિવતાનું ભવ્યતાભર્યું ચિત્ર આલેખવાની કવિની પોતાની કુશળતામા ખામી છે તેની તે સાક્ષી પૂરે છે-સાબીતી બક્ષે છે.

આ સાથે કલાવિધાન—ઉત્તમ કલાવિધાન પણ નવા લેખકોને સાધ્ય નથી લાગતું. માત્ર 'અનુકરણ' એ સિદ્ધાંતજ કવિતાની કળાનો પાયો નથી. તેમ કલ્પનાનાં અતિશય ઉડ્ડયનો પણ કવિતાને સંપૂર્ણયોજનાપૂર્ણ સ્થિતિએ લાવી શકતા નથી. અન્તઃક્ષોભ—અન્તઃપ્રેરણા એ કવિતાનું હાર્દ છે. તે વિનાનાં કલ્પનાને અનુકરણ નીરસ અને અપ્રાસંગીક ભાસે છે. ઉપલી બન્ને બાબતોમાં આપણે અત્યારે જરા extreme પર જતા નિરંકુશ વહીએ છીએ. કેટલાકની કવિતામાં કલ્પના વિશેષ છે. અને સૃષ્ટિમાં બને તેવું, બન્યું હોય એવું, અથવા બનતું હોય તેવું કંઇક ઓછું છે. જ્યારે કેટલાકની કવિતામા 'અનુકરણ' ભાગ અતિશય છે. જેને કવિતાજ ન કહેવામા આવે તો અમને ક્ષમા મળવી જોઇએ. કલા, ઉર્મિ, આત્મ ક્ષોભ, ભાવના, ઇત્યાદી વિહોણાં ઉપર દાખવ્યાં તેમ સામળભટની ચંપાવતી નગરીની રાજવાર્તા જેવાં કાવ્યો હવે જોઇએ નહિજ એ સ્વાભાવિક છે. ભલે એવાં ચિત્રો ગદ્યમાં ઘટાવાય અને તે વાણી વધારે સંભૃત કરાય. પરંતુ પદ્યમાં તો તેની જરૂરજ લાગતી નથી. જૂના કવિઓની કેટલીક તેવી વાર્તિક કવિતાને વા નિબંધક કવિતાને આપણે ગદ્યમાંજ ગોઠવવાની વૃત્તિ અને ઇચ્છા ધારીએ છીએ અને તેમ કરવા પણ પ્રયત્ન થઇ ચૂકેલ છે તો આ નવા યુગની, નવી કવિતાઓ જમાનાઓ બાધા છતાં યે એવાજ ચિત્રોમાં—એ જાડાં બંધ ન બેસતા અને જૂનાં કપડા ન તજે અને સારા સારા

લેખકો પણ તેમાંની તેવી વિચિત્ર ભૂલમાં સપડાય એ અમને તો કલાવિધાનની ખામી સિવાય અન્ય કોઈજ દોષ તેમના લેખનમાં લાગતો નથી અને એ દોષ જેવો તેવો નથી. કોઇ કહેશે romanceની ખાતર આગે આમ કરીએ છીએ, આવાં અતિ વાસ્તવિક ચિત્રો યોજીએ છીએ: અને તેથી romanceને ભૂલવો ન જોઇએ એજ અમારું લક્ષ્ય છે. અલબત્ એ સત્ય છે પણ romanceને ભૂલવો એ ન જોઇએ એ વાત પણ ધ્યાનથી ખસવી ન જોઇએ. આવાં સાહિત્યથી, આવી કવિતાથી romantic કવિતાની દિશા ભૂલે છે. અને તેમના ચિત્તમાં વ્યાપી ગયેલી નવા લેખકો ને લેખોની વિપરીત ગણના વધારે સહજ અને સંપૂર્ણ રૂપ ધારણ કરે છે. આથી નવા સાહિત્યને તેમજ નવી કવિતાને માન ગતું ઓછું છે. અને તેની વિમાનના થઇ ગયા દિવાળીના ગુજરાતીના ખાસ અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા 'હું કવિતા કરતાં કેમ શીખ્યો' એવા પ્રહસન રૂપ લેખો ઉદ્ભાવે છે. જો કે અમને એ લેખકના બધાજ વિચારો માન્ય નથી તોપણ કેટલીક તેની બનાવેલી ટીકા આધુનિક કવિવર્ગને યથાસ્થિત લાગુ પડે છે. અને અમને આશા રહે છે કે જેના જેના તરફ એ ઉપહાસક પ્રહારો પ્રસારવામાં આવ્યા છે તેઓને તે ધડો લેવા જેવા અને ભવિષ્યમાં સાહિત્યને સત્ય માર્ગે દોરી જવા યોગ્ય થઇ પડશે; કારણ એવા નકામા નિર્માલ્ય સાહિત્યથી પ્રજાને જરિયે લાભ થવાનો સંભવ નથીજ. વસ્તુતઃ કાર્લાઇલ લખે છે તેમઃ-

"No mortal has a right to way his tongue, much less to way his pen without saying something. He knows not what mischief he does, past computation, scattering words without meaning, to affect the whole world yet before they cease. For thistle-down flies abroad on all winds and airs of wind; shiploads of fashionable novels sentimental rhymes, tragedies, farces, tales by flood and field are swallowed monthly into the bottomless pool, still does the press toil and still in torrents rushes on the great army of publication to their final home and still oblivion, like the grave, cries, 'give! give!' How is it that of all these countless multitudes no one can produce, anything that shall endure longer than snowflake on the river? Because they are foam, because there is no reality in them, not by printing ink alone does man live. Literature, as followed at present, is but a species of brewing or cooking, where the cooks use poison and vend it by telling innumerable lies."

બીજી એક ખામી 'ગૃહભાવ' નાં દર્શનોમાં દષ્ટિએ પડે છે અને ઉપર કહી તેવી effeminacy નાં ચિત્રો અતિશય આપવામાં આવેલાં હોય છે. અલબત એ ભાવો ખોટા નથી, તેમ તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય પણ નથીજ. પરંતુ તેમાં અતિ કોમળતા, અતિ લાલિત્ય,

અને અતિ લાડ પેદા થાય છે, ત્યારે એ ગૃહભાવ-ગૃહસ્થભાન રહેતો નથી, પણ કવિતાનો ગૃહિણી-ભાવ થઇ જાય છે

અન્ય એક બાબત પણ વિચારવા યોગ્ય છે. ઇશ્ક-સનમ્, એકતા, સ્વદેશાભિમાન ઇત્યાદીના અતિશયપણાથી એક આ પ્રકારની ખામી આપણા કવિતા-માહત્યમા નજરે પડે છે. સનમ્-ઇશ્કનું રટન કરનારા આપણા કવિઓ પર્શિયન કવિ સુફીના માફક Sufism and mysticism ઝલકાવવાના ભાવો રાખે છે. અને તે કરવુ યોગ્ય અને સત્ય પણ ગણાય પરંતુ તેવા ભાવો બહુધા જનસમાજથી અગમ્ય છે 'સનમ્-ઇશ્કના ભાન સાથે સનમ્-ઇશ્કી સનમ્નાજ નીતિ પ્રીતિ અને કૃતિ ઘમડાઇ જાય છે. આના ચિત્રોથી જનસમાજ અગત્યતા ન સમજતા વા સ્વીકારતા જેવી દયારામભાઇના કાવ્યોની વિચિત્ર અસર લેવાઇ હતી તેવી અસર ઝીલી રહે છે. અને સનમ્-ભાવ ઇશ્કી-ભાવ કવિવર્ગમા અને સમાજમા વધારે વધારે ઇન્દ્રિયલોલુપતામા વધારો કરતો જાય છે ખોટી એકતા'ના ભાવો પણ કવિતામા ઘેલછાની માફક પ્રવર્તતા રહે છે 'જનસમાજ એકાકાર' થઇ જાય અને 'પ્રેમ' 'પ્રેમ' 'પ્રેમ' પ્રવર્તે એ Utopean વાર્તા આપણા ઘણા કવિઓના સ્વપ્નો તરીકે જણાઇ ગઇ છે. પ્રેમ-ઇશ્ક જેવુ એમની કવિતામા મત્ર રૂપ પ્રકાશે છે અને Dandism જેવુ તેમનુ લખાણ આપણી હાલની સ્થિતિના Drudgism ને બિલકુલ પથ્ય તેમ અનુકૂળ થઇ પડે તેમ નથીજ

સ્વદેશાભિમાનની કવિતા પણ લખાય છે. પરતુ તેમા શુદ્ધ સાચા હૈયાના સ્વદેશાભિમાનની કવિતા કરતા 'રાજરાજેન્દ્ર' એડવર્ડને, રાજયુવરાજને સત્કાર, 'જયમગળ પ્રિય જન્મ ભૂમિને વધાવીએ,' 'મ્હારી ભરત ભૂમિ' ઇત્યાદી કાવ્યો કરતા કર્કશ અવાજ હડકો, વડો, કાપો વગેરે અવાજ દિસે છે. સરકાર તરફથી આવા કાવ્યો જલદીથી નાબુદ થયા તે ૪ સારુ છે. કારણ 'What passes by the name of patriotism in these days consists of merest bigotry, and narrow mindedness exhibiting it self in national conceit and national hatred and national prajudice. Such a patriotism is amongst the greatest of curses that can befall any country.'

નવી કવિતા માન્ય નથી થતી તેમા આ ઉપર કહ્યા તેવાંજ અને તેથી પણ કદાચ કોઇ વધારે કારણો હશે. અને તેમા નવા વિચારોની છપછપ ઐમ મ્યતે કરીને લાગે છે આપણામા-આપણા કવિવર્ગમા એટલુ તો અનેક દેશના વિચારોનુ મિશ્રણ થઇ રહેલુ છે કે તે વિચારોને પહોચી શકવા જેટલું સામર્થ્ય આપણા લોકવર્ગની પમે નથી અનસત્ આ એક વિવિધ પ્રકાર ન્યાયનું સૂક્ષ્મ ચિહ્ન છે અને આશા રખાય છે કે પ્રજા જનની જ્ઞાન-વૃદ્ધિ સાથે તેનો પણ યથેચ્છ સત્કાર થશે આપણા કવિઓ અને પ્રાચીન કવિઓ ઉભય આ બાબતમા એકમેકને મળતાજ આવે છે. સમાજથી પર એવા આદર્શ ચિત્રો આમ્બવામા, નવા આશયો અને આદર્શો ખડા કરવામા, ૮ પ્રેમાનંદ સામળાદિએ પ્રબલ આદરેલા આપણને વિદીત છે અને સ્વ ગો મા. ત્રિપાઠી લખે છે કે 'Had peace allowed further devlopement to the nation, the

lines on which progress had been commenced by this poetical Trio (શામળ પ્રેમાનંદ અને અખો) and by the 37 disciples of પ્રેમાનંદ would have proved no insignificant factor in giving a very healthy tone to Society and modern Gujarat would have been a country of healthier and truer souls than the masses now are in it. But the fortune wished it otherwise."

આ પ્રમાણે નવા કવિઓના પણ આશયો આપણને વિદીત થઇ ગયા છે. તેઓ સર્વ ધાર્મિક, નીતિવિષયક, સામાજીક, રાજકિય ઇત્યાદિ સર્વ બાબતોમાં નવિન ઉદ્ધારણમાર્ગ દાખવે છે.

રાજકિય કક્ષામાં આપણા જૂના કવિઓ નહોતા પડયા. તેમના સમયની સ્થિતિ પણ તેવી કક્ષાને માટે અશક્ય હતી. 'The *poets* of Gujarat have on *the whole*, no doubt, have more than enough of Religion and Religious and they have supplied the Society with *intellectual recreation*, religious consolation and moral strength during a century of political and moral disasters."

આ પ્રમાણે જૂના કવિઓએ અર્પેલુ બલ હજુ પણ ગરીબોના એક તારા પર, ભરથરીની સારંગી પર, અને ભજનાનંદીઓના કિન્નર કહી સુખપર એના એજ પ્રકારમાં વિલસી રહેલું દૃષ્ટિએ પડે છે. નવા કવિઓનો વિવિધતા ભર્યો આશય સ્થૂળ દૃષ્ટિથી જ્ઞાત થઇ શકવો મૂશ્કેલ છે. તેમની વિવિધતા એવી અને એટલી બધી છે કે તેઓએ વિવિધતાને સાધ્ય કીધી છે કે વિવિધતા તેમને મ્હાત કરી લે છે એ એક પ્રશ્ન થઇ પડે છે તોપણ અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી આંકાયલા અનેક ચિત્રોમા ઉત્તમ કવિની કવિતામા ધર્મ, દેશોદ્ધાર, પ્રેમ, રાજ્ય અને સંસાર એ તો મૂખ્યત્વે દૃષ્ટિગોચર થાય છેજ. વળી એક આક્ષેપ એવો આવે છે કે નવી કવિતામાં અનેક જાતની ખામીઓ છે. આ બાબત વસ્તુતઃ માસિકોમાં પ્રકટ થતી કવિતા માટે હશે. અથવા તો અસંસ્કૃત લેખકો વિષે હશે. હાલના વિદ્વાન રસિક જનો એવી કવિતા નથી લખતા એમ અમે સંપૂર્ણ માનીએ છીએ આ રિમાર્ક આ છે "રસમાત્રના છાંટા વિનાની, કોઇપણ પ્રકારની ચમત્કૃતિ વિનાની, કર્કશ અને શ્રુતિકટુ શબ્દજાળની ગુંથણીવાળી, ઔચિત્ય ભંગથી દૂષીત, ભીમા મહાદેવના અપૂર્વ યોગવાળી, કોઇ પણ ઢંગધડા વિનાની કેટલીક કવિતાઓ લખાય છે.' તોપણ એટલુ તો જણાવવાની તક લઇએ છીએ કે પ્રાચીન કાવ્યો જેમ જેમ વધારે વંચાતા જશે, પ્રાચીન કવિઓ પ્રતિ જેમ જેમ વધારે ભાવ, વધારે સત્કાર અને સમાગમ થતા જશે તેમ તેમ અમારી શ્રદ્ધા છે કે પ્રાચીન અર્વાચિનના સંમેલનથી એક અદ્‌ભૂત સંગીન ફલપ્રદ સાહિત્યઓજ ઝળકશે. આ ઉપરાંત જે પ્રાચીન ગાયકગણમાંથી અવશેષ રહેલા છે અથવા તો જે વિદ્વાનો પ્રાચીન સાહિત્યના પોષક અને પ્રશંસક છે અને જેઓ તેને મઝેથી અને ઉત્સાહથી ગાઇ જાણે છે તેઓને પણ ઉત્તેજનનો અવકાશ આ-

પવો જોઇએ. તેમની કનેથી સવિશેષ લાભ મળવો સંભવે છે. સાહિત્ય પરિષદ માત્ર સાક્ષરોની નથી, નિબંધ લેખકોને માટેજ તેનું પ્રકરણ યોજાયલું નથી, પણ સાહિત્ય પરિષદ મુખ્યત્વે ગુજરાતના સમસ્ત પ્રજા વર્ગની છે. masses ને કંઠે જે સાહિત્ય હજુય વસી રહેલું છે અને માના દુધની પેઠે જેનું પાન સમસ્ત દેહની રગે રગમાં વ્યાપ્ત થયેલું છે તે સાહિત્યના જાણનારાઓને સાહિત્ય પરિષદમા સ્થાન અને સન્માન મળશે તો અમારૂં ધારવું છે કે સાક્ષરત્વની આડંબરી ખોળખાંઓ એની મેળે નીકળી પડશે. અને નિર્મળા સાહિત્ય-ઉદ્ધારકોના પરમ પવિત્ર અંચળાઓજ દેદીપ્યમાન રહેશે. અંતમાં આ નીચેના શબ્દો ઉતારવા ઉચિત લાગે છેઃ—

"ખરી વાત એ છે કે પ્રાચીન કાવ્ય-સંપ્રદાય એક હતો, નરસિંહરાવનો સંપ્રદાય પૂ. અંગ્રેજી નહિ પણ પાલગ્રેવની ગોલ્ડન ટ્રેઝરી પૂરતો કાવ્યસંપ્રદાય હતો; પણ હવે ફારસી, સંસ્કૃત ઇંગ્રેજી સહુ પરિચિત થતાં સકલસાર રૂપ કાવ્ય સંપ્રદાય એ સહુથી નિરાળો છે " પ્રાચીન કાવ્ય સંપ્રદાયમાં ભાવનાની વિશાળતા છે, કલ્પનાનું પૂર અને વેગ ઉભય મ્હોટા છે છતા અંગ્રેજી કવિ ટેનિસનની કલામાં જે જડિયાની ઝીણવટ છે, પ્રત્યેક ચરણમાંના શબ્દમણિને પહેલ પાડવાનો-ઓપ આપવાનો જે કાવ્ય-વિવેક છે તે કેટલાક નવા કવિઓની માફક જૂના કવિઓમા નથીજ. ટૂંકામા શબ્દેશબ્દને મોતીના દાણાની પેઠે ઉજ્જવલ કરી કાવ્ય પંક્તિઓમા પરોવવાની, અર્થેઅર્થના આ પરમાણુમાના અન્તર્વાસી તેજ પ્રકટાવવાની કલા સૂક્ષ્મતા જૂના કાવ્ય સંપ્રદાયમાં નથી. આથી તેજસ્વી આરસની છતાં યે તેમની શબ્દશિલાઓ ખડબચડી રહે છે, અને કાવ્યના ઓજ પ્રભાવન્વા અને મનોહર છવા યે, કેટલેક સ્થળે ખુચે છે તે સમયના કવિઓમાં અને તેમની કવિતામાં કુદરત છે પણ કલા નથી. અધુના એ ઉભયનું સહેતુક સપ્રેમ અને સરસ સંમિશ્રણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તોપણ નવી કવિતવિદ્યુતના ચમકારને બ્રહ્માંડ આરપાર વીંધી આપવા મથવું; કે નિરવધિ બ્રહ્મોદધિમા ઝંપલાવવું સુગમ ને પરિચિત છે, પણ તે પ્રપતાત્મન્ નથી થઇ, ને તેથી જગત ભવનોમાં ઉતરી જનવાસના ખંડખડને નથી અજવાળતી મહદાકાશમાં વિચરતી તે મહાશક્તિ અણુ આકાશમાં ઉતરવાની ના પાડી દૂરજ ઉભી રહે છે."

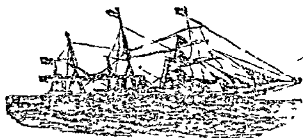
અંતમાં લખવાનું કે જૂનું વખણુ નવું એ સર્વ વિષે ઘણું ઘણું લખવાનું છે અને અત્રે તો તેના ઇશારા માત્રજ કરેલા છે. નવા કાવ્યોના ચમત્કારોના, તેમની ખામીઓના અનેક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય પરંતુ તેને વાચક 'કાવ્યમાધુર્ય'માં તેમજ અનેક અન્ય સ્થળેથી જોઇ લેશે એવીજ આશા રાખી છે. નાટકોમા વપરાતી સંગીતલક્ષ્મીની પ્રસન્નમન મુદ્રા વપાસવાનું કાર્ય પણ બની શકયુ નથી. સુપ્રસિદ્ધ ગુજરાતના નાટકકાર ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજીનાં નાટકી ગીતો ઉન્દાપણુ દાખવે છે એ નિર્વિવાદ છે. દૃશ્ય નાટકમાં તેઓ જેમ પ્રથમ છે તેમ શ્રાવ્ય નાટકમાં જૂના સાહિત્યને દીપાવનાર આપણા સુગર્ભ વીર રણછોડભાઇ સાહેબ છે. પરંતુ તે દિશા હવે બદલાઈ ગઇ છે. હવે 'પાત્રકુશળતાની ઝમક વધતી જાય છે, પણ પ્રજાને ખોરાક તરિકે તે પથ્ય ઓછાં છે "કવિતામાં એ પણ ચિન્તન છે. લાગણી છે, પણ અધુના વિદ્વતા ઓછી ભાસે છે. સાહિત્યની ભાવના જેટલી ઉંચી થઈ છે તેટલુ સેવન ઉંચું

નથી થયુ. વિસ્તાર વધ્યો છે, પ્રમાણમા ઉડાણ ઓછુ વધ્યુ છે હજી વિચાર દશા છે, નિર્ણય દશા નથી Division of labour (શ્રમ વિભાગ) ઓછો છે એટલે વિષયપરાયણ અને વિષયપારગતતા ઓછાં છે એ વધારે થવાની જરૂર છે 'સર્વદેશી' થઇ શકે એવા મહાવીરને સર્વદેશી થવા દેવાની અનુકૂળતા કરી આપવાની પણ આવશ્યકતા છે, ટૂકામા કલાની, અતિ પ્રસન્નતાભરી ભાવનામા ચારિત્ર્યના ઝોક વિસરાવવા ન જોઇએ અલબત્ત કલાના અધ્યયનથી મનુષ્યની આસ્વાદન શક્તિ વિકસીત થાય છે, તેના સ્વભાવને અદ્ભુત સુદરતા પૂજવાની મધુમય બક્ષીસ પ્રાપ્ત થાય છે, અને જીવનના આડબરી વૈભવી આનદોમાથી મુક્ત થઇ તેનુ ચારિત્ર્ય પણ સસ્કારપૂર્ણ અને ઉચ્ચતમ બને છે તોપણ એની મહાનુભવતાનો આધાર એના મન, આત્મા અને હૃદયની વિશાળતા પર રહેલો છે નહિકે કલા અને તેના આસ્વાદન પર જ઼રે! કલાસૌંદર્યની અવિવ પૂજા મનુષ્યને કદાચ ચારિત્ર્યહીન પણ કરે! કારણ 'Art has usually flourished most during the decandence of nations when it has been hired by wealth as the minister of luxury Exquisite art and degrading Corruption were contemporary in Greece as well as in Rome Honest courage is of greater worth than any amount of grace purity is better than elegance, and cleanness of body mind and heart better than any amount of fine art In fine without a solid sterling individual greatness and goodness, all the grace, elegance and art in the world would fail to save and elevate a people.' આથીજ કવિના જીવનમા એના પોતાના ઉચ્ચ ચારિત્ર્યના ભાવો દાખવવાની ખાસ આવશ્યકતા છે, એવુ લેખન તેવુજ એવુ વર્તન હોય તોજ તે કવિ સમસ્ત જનસમાજનો પ્રેરક ચાલક અને શાસક બને છે, તેનો પ્રોત્સાહક, ઉત્તેજક અને ઉદ્ધારક બને છે તેનો પયગમ્બર અને ભવિષ્યવેત્તા થઇ રહે છે ગુજરાતને આવા કવિની જરૂર છે અને માનવુ છે કે રા ન્હાનાલાલની કવિતામા અને તેમના અન્તર્ગત જીવનમા પણ આવી ઉપરોક્ત કવિભાવનાના અશો આપણને મળી આવે છે પ્રભો! એ લીલા લલિત અને સુદર, ભવ્ય અને દિવ્ય, શાશ્વત અને સનાતન, દાખવી રહો!

સાગર સમા ગર્જતા ગુજરાતના કવિયો કને આજ યાચના છે —

"સાગર સખે! મુજ કાનમા એવુ કઇ તુ ગા!
જે મુ મીઠું લાગે મને એવુ કઇ તુ ગા.
મહાભાવી ત્હારા ગીતડાં, ઘેરા તાનમા ભેદો ઉડા,
ગૂઢ અર્થ ના ઉમ્લી શકે, ઉકલે એવુ તો ગા
શાશ્વત રહસ્યો ગર્જતી ઝમકે તાળી કરતાલ,
સ્હમજુ ન ત્હેના તાલ, કઇ સમજુ એવું તો ગા

સ્હમજું ન તે મુજ દીનતા, તુજ વૈભવો વિસ્તર, સખા!
ન સુણ્યું ત્રિલોકે નાથ! કંઇ એવું અહર્નિશ ગાઃ
ત્હારે જગતને બોધવું, પરમાવધિ સત્ય શોધવું;
હું કોણ? ગુરુ કર્તવ્ય આચરતો સખે! ભવ્ય ગા.
મેઘ ગાજે, કાલ ગાજે, ગાજે ચૌદ બ્રહ્માંડ;
પણ તેથી યે પર પ્રભુવર ગાજે, તે ગીત લઇ લઇ ગાઃ
સાગર સખે! મુજ કાનમાં એવું અલૌકિક ગાઃ
જીર્ણું જીર્ણું લાગે મ્હને એવું હવે પ્રિય ગાઃ
સાગર સખે! મુજ પ્રાણમાં એવું અમુલખ ગાઃ

મંત્રી કર્મણનું સીતા હરણ.

(લેખક—ડાહ્યાભાઇ પીતાંબરદાસ દેરાસરી.)

ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં પદ્મનાભ કવિનો રચેલો કાન્હડદે પ્રબંધ રજુ કરતી વખતે જૂની ગૂજરાતીમાં એવીજ શૈલીમાં લખાયલા બીજા પ્રબંધો હશે કે નહિ એવી જીજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઇ હતી. કાવ્યના કરતાં પ્રબંધ શૈલી જૂદી પડે છે. થોડી ઐતિહાસિક બિના અને અદ્ભુત કાલ્પનિક બિના વધારે એવી આ શૈલી કાંઇ ઓરજ મઝાહ આપે છે. કાન્હડદે પ્રબંધ અને **વિમળ પ્રબંધ**માં આ શૈલીનો આપણને પરિચય થાય છે. કાન્હડદે પ્રબંધમાં રજપૂતોનો ટેક, તેમનું વીરત્વ અને તેમની ધાર્મિક ભાવના, તેમજ બમક ભર્યા સૈન્ય, સ્વારિ, અને યુદ્ધનાં વર્ણનો એની પ્રબંધ શૈલીમાં ખૂબ દીપી રહે છે. તેમાં મુસલમાનોની ચઢાઇની ઐતિહાસિક બિનાની સાથે દેવ દેવીઓનાં સ્વપ્ન અને સાક્ષાત દર્શનો ચમત્કારો, પૂર્વ જન્મનાં વૃત્તાંતો તેમજ અદ્ભૂત બળ અને પરાક્રમની વાતો ઓત પ્રોત બનાવી દઇને **પદ્મનાભે** પોતાના પ્રબંધને મનોરંજક કરી દીધો છે.

લગભગ **કાન્હડદે** પ્રબંધનાં જેટલોજ જૂનો બીજો પ્રબંધ મળી આવે અને અનો પ્રથમ ઉલ્લેખ સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષજ કરવાનો યોગ મળે એ આનંદ ભરેલું છે. ઘણા પ્રયત્ન છતા પણ **પદ્મનાભ** કવિનું બીજુ લખાણ મળી શક્યુ નથી. મ્હારા મિત્ર 'સાગર' તરફથી **પદ્મનાભની** છાપવાળી કેટલીક કવિતા મળી છે. પરંતુ ભાષા શૈલી અને વર્ણન શક્તિ જોતાં એ કવિતા આજ **પદ્મનાભની** છે કે એ નામનો કોઇ બીજો કવિ થઇ ગયો છે એનો નિર્ણય થઇ શકતો નથી. આ રીતે કવિનું નામ **પદ્મનાભ** તેમના પ્રબંધમાંજ જળવાઇ રહેલું છે. જે કવિના પ્રબંધ વિશે આજે હું ઉલ્લેખ કરવા ધારૂં છું તેનું નામ પણ અદ્યાપિ જાહેરમા આવ્યુ નથી. પોતાના લખેલા પ્રબંધ વડેજ આજે ચારસે અને વિસ્તાળીશ વર્ષે કવિ કર્મણની સાથે આપણને ઓળખાણ થાય છે. જૂના કાગળો લેનાર પાસે આવેલા કચરામાથી તપાસ કરતાં મ્હારા ચિ. ચિનુભાઇને આ પ્રબંધ મળી આવ્યો છે **પદ્મનાભ** કવિ ઠેકાણે ઠેકાણે પોતાની નાત તેમજ પોતે એ પ્રબંધ ક્યાં અને કેમ રચ્યો તે જણાવે છે. ત્યારે કવિ કર્મણે પોતાના પ્રબંધમાં પોતાની જાતની કશી હકીકત જણાવી નથી. ઠેકાણે ઠેકાણે છપ્પમાં **'મંત્રી કર્મણ'** એમ લખી કવિ પોતે કોઇ જગ્યાનો મંત્રી હશે એટલુંજ માત્ર સૂચન કરે છે.

આ પ્રબંધ **મંત્રી કર્મણે કાન્હડદે** પ્રબંધ લખાયા પછી ચૌદ વર્ષે એટલે સં. ૧૫૨૬માં લખ્યો છે

સંવત પંનર છવ્વીસઇ સીતાહરણ વિચાર
કરજોડી કર્મણ તવઇ, 'ૐ ભદ્રગિરા આધાર.

પ્રબંધનું વસ્તુ રામાયણ હોઇ દરેક હિંદુને જાણીતું છે. કાવ્ય તરીકે **કાન્હડદે પ્રબંધના** કરતાં આ પ્રબંધ ઉતરતો છે.

એમ છતાં એની શૈલીને સારૂ અને એમાં વપરાયેલા શબ્દો અને રૂપોને લીધે આ પ્રબંધ ઘણો ઉપયોગી જણાયો છે. કાન્હડદે **પ્રબંધમાં** આવી ગયેલા ઘણા શબ્દો **સીતા હરણમાં** નજરે પડે છે, જેવા કે—

દીહ, ઉપરાઠી, પિયણું, તલારૂં, પોલિપગાર, પંચાડા, પાધરી, સીમડા, સખાયતિ, સુહુપા, એતૂ, હિડિસી દોર, માહુ, ઉંબટવાર, બીહ, અહિનાણ, જં, તં, તુહ્મ, મઇ, કુણહિ, તઇ,

અવ્યયો

હુ, પાહિ, જમલા, પાખલિ, જિ,

વળી ક્રિયાપદો

તજઇ, લાજોઈ, મોકલવિયા, પાડ માર,

ભણીઇ, દેખીઇ, કહીઇ સહીઈ, કરેવુ, મુહેવા, જાણજ્યો રાખિજ્યો,

પૂછ, કહી જાઇ, પ્રહુતઉ, કીજિસઇ, થસિઇ, દેસિ, ટાલે, લાધા, ઊઠો રે, વોલઇ,

અને પ્રત્યયો અને પ્રત્યયોવાળા શબ્દો

સુંદ, તું થા લિ, મભા, (સભામા)

વળી—'રાણા એખિ ભાગા,' 'વાલિ તણા પુત્ર રથ ખેડ્યા' 'ભણુતી તાગ,' 'અગદ આવિઉ વિષ્ટિ નઉ' એવી એવી રચના પણ નજરે પડે છે આ નમૂનો આ પ્રબધ તે કાલમાં પ્રચલિત ભાષાનો આપણને સારો ખ્યાલ આપે છે

એકલી આ બાબત ઉપરજ જુદો નિબધ લખવા જેવુ છે પણ અવકાશની ખામીને લીધે અને મહારા વિદ્વાન મિત્ર મુનિની પતિકામા મત્રી કર્મણના સીતા હરણનો સારોદ્ધાર કરવાનુ આવી જવાથી હું આ જગાએ માત્ર એ વિશે સૂચનજ કરીને વિરામુ છઉં

પ્રબધમા ટૂકાણમા આખા રામાયણનો સાર છે છતા કવિ જાતે પોતાના પ્રબધને **સીતા હરણ** નામ આપે છે ઠેકાણે ઠેકાણે કવિ કથા ભાગમાં પણ ફેરફાર કરે છે.

કવિ કર્મણ અને કવિ **પદ્મનાભની** વર્ણન શકિતની તુલના કરવા માટે પદ્મનાભે કરેલું ઝાલોરનુ અને કવિ કર્મણે કરેલુ અયોધ્યાનુ વર્ણન વાચવુ અસ્થાને ગણાશે નહિ કવિ કર્મણ અયોધ્યાનુ વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે

અયોધ્યા નગર સોહામણૂ રૂયડા પોલિ પગાર
વીસ સહસ્ત્ર વિવહારિયા, નાસાદ ન લાભઇ પાર,
ચ્યરાસી ચુહુટાં ભલા, બહુ તરિ સઇ વખાર,
વરણ અઢાર તિહા વસઇ અનગ નયર સમાનિ,
ગૂખ ગવાખ નઈ માલિઆ, રૂઅડા ઉત્તમ કામ
દેવ હણુણઇ અવતરિ જુ રઘુવશિ રામ
દશરથ રાજા રાજિ ઉ ગાહણ મણિ ન પાર
નિતુ નિતુ ઉચ્છવ પેખણા સવિકહિ નઇ સુખકાર,

કવિ પદ્મનાભ ઝાલોરને આમ વર્ણવે છે

વસઇ નગર ગિરિ ઉપર ઘણુ, રચ્યુ વડુ તલહટી તણુ
વેદ પુરાણ શાસ્ત્ર અભ્યસઇ, ઇસ્યા વિપ્ર તિહા વાસિ વસઇ,
વિદ્યા વાદ વિનોદ અપાર, વનક વિવેક લહઇસુ વિચાર
રાજવશ વસઇ છત્રીસ છનુ ગુણ લક્ષણ બત્રીસ
ચાહુઆણ રા તેરહ હાય, અસવા વિપ્ર માનીઇ ગાય
છત્રીશઇ દડાયુદ્ધ ધગઇ, હીણ કર્મ નવિ તે આચરઇ
ચ્યારે વર્ણ ઉત્તમ જાતીયા, વિવહારિયા વસઇ તાણીયા
વુહરઇ, વીકઇ આલઇ ન્યાઇ, દેસાઉરે કરઇ વિવસાઇ
જલવટ થલવટ ચિહુદિસિ તણી, વસ્તુ વિદેસ આણઇ ઘણી
વીસા દસા વિગતે વિસ્તરી, એક શ્રાવકનિ એક મહેસરી

ફડીયા દોસી નઇ જવહરી નામિ નૅરિત કામિ કરી
વિવિધ વસ્તુ હાટિ પામીઇ, છત્રીસઇ કીયાણાં લીઇ.
નગરિ માંડવી વારૂ પીઠ, આછી ખેરા ચોલ મજીઠ
પાડ સૂત્ર પટ્ટૂઆ સાસરી, પુહુરિ વસ્તુ અણાવઇ નવી
કંસારાં નિ નાણુટીયાં, ઘડિયા ઘાટ વેચાઇ લોટીઆ
કાગલ કાપડ નઇ હથીઆર, સાંથિ સુદાગર નેઝા સાર
તલી સૂખડી તોલઇ માન, નાંગવેલિ અણીઆલાં પાન
કણી પારે વસ્તુ વિકાઈ બહુ, જઈ જોઈઇ તે પુહુરિ સહુ
ઘડી ઘડી ઘડીયાલે સાન; રાન દિવસનાં લાભઇ માન
ચુહટા ચૂક ચૂનરાં ઘણા, કામિ કામિ માંડયા પેખણાં
સેરિ સાંથ મોકલીવાટ, નગરમાંહિ ઝાઝ પંકિત હાટ
ઘાંચી મોચી સઇ સૂતાર, વસઇ નગરમાહિ ચાર્‌યુ આકાર
ગાછા છીપા નઇ તેરમા, વિવસાઇઆ વસઇ નગરમા
આપ આપણું કાજિ રૂડ, મિલઇ ચુહટઈ હઇઇ દબઇ
આઠ પુહરિ નિત પૂજા કરઇ, કડિ ધજા વસ્ત્ર ફેરહરઇ
વસંતિ વારિ હુઇ નિતુ જાત્ર, નાટક નટ નચાવઇ પાત્ર
પુરઇ પ્રત્ય જે ધ્યાઇ લોક, ભૂખ દુઃખ નઇ ટાલઇ શોક
જોઇ ઊજ્વાલાં ઠામ વિશાલ, વસહી દેહરાં નઇ પોસાલ
રગઢ ઉપરિ જલ ઠામ વિશાલ ઝાલર વાવિ કુંડ જોઆલિ
વારૂ વાવિ માંડહી તણી, સાહણુ વાવિ આત સાહામણુ
રાણી તણી વાવિ ગંભીર નવલખ વાવિ નિર્મલ નીર
શોભિત ખૂર્જ બુર્જ કાંગરૂ નદી તરૂઅર ફલવા વડ
સાલ્હા વાવિ કરહડી જાણી, કાન્હમેર રૂયડું વખાણિ
સાહમી વાડી તરૂઅર ચગ રાય તણા છઇ મંડપ રંગ
જોણુઇ બઇ સઇ જાલહુરો કાન્હ રાજ રીદ્ધિ છઇ ઇન્દ્ર સમાન
રાણ્યપોલ અવિ રળિઆમણી, ત્રિણ્યુ પોલિ તવ હદિ તણી.
પોલિ કૂટરી પાટણ તણી, ચીન્તુડી નઇ ઢીવી તણી.
બારી પોલિ અસેરૂ ભાવ કુંવર તણું તલહટિ તવાર
સુંદર નામ તલાવઉ જેઉ ભોલાઇ બોલીઈ બેઉ
પાણીતણી જે પરવ અપાર મહુકો માડઈ શાહુંકાર
જે પહિરઇ સુગ્ર કાથડી આવિઇ વતિપોગી કાપડી
દેશાન્તરી પખિઆ ભાટ અન્ન અનારીઇ પૂજઇ વાટ
તરૂવર છાંહ પરસ ચૂવટિ રાઉત રમઇ નિતુ જુવટઇ
નગર નાયકા રૂપ અપાર નિતુ નિતુ નવલા કરઇ સિંણગાર
તામ તણુઇ મદિર વીસમઇ, ભોગી પુરૂષ તેહસ્યૂ રમઇ
વાવિ સરોવર વાડી કૂઆ નગર નિવેસી હલઇ ઢીકૂઆ
ગઢ ગરૂઉં જેરયુ કેશામ પુન્યવતનુ ઉપરિ નામ

ચિત્રકૂટથી પંચવટી ગયા અને ત્યાં અનેલો સૂર્પનખાનો પ્રસંગ કવિ ઠીક વર્ણવે છે.

ચિત્ર કોટ થિક કરિઉ પિયાણું; પંચવટી વનિ ગઇયા.
ઉત્તમ સ્થાનક દીઠું લક્ષ્મણ; તિહાં મ્હી રહીયા
કરી મઢી તિહા રામ પુઢેવા; બીજી સીતા રાણી
નાલિ કરે નઇ કેલાં ગહણાં લક્ષ્મણ આપઇ આણી
કાવડિ કાંધિ કરી નઇ ચાલિઉ વનફલ લિં ઉતારી
એક નારિ તિહાં ઊભી દેખઇ જાણિઉં એ ધૂતારી
વનમાંહિ વાર ઘણેરે લાગી બાંધવા જોઇ વાટ
નામચદ્રિ સોગઠાં અણાવ્યાં આગલિ માંડીઉ પાટ
સીતા રામ રમઈ સિંઘ પાસિ લક્ષ્મણ વનફલ લ્યાવઇ
રાવણ તણી સહોદર બાલી નિતુ નિતુ આઇ આવઇ
મ૨ નમા સમરથ નર દેખી જાણી 'હું વર વરિસાઇ.'
વલી વલી લક્ષ્મણ વાલઇ રક્ષમી 'અહ્મ બાંધવ સાંભલિમઇ'
દિઇ ફેરા; હસઇ ઘણું સીતા રોમિ ચડી વિહા ગાઢિ
સૂપ નખા રૂપ ધરિઉ લક્ષ્મણ, ઊઠી નાસિકા વાઢિ

પોતાના સહોદર અને બીજા રાક્ષસોના મૃત્યુથી ક્રોધે ભરાઇ સૂર્પનખા રાવણ પાસે રાવ કરે છેઃ—

કોપિ ચડી નઇ કામિની ચાલી, લંક નયર માંહિ પુહુતી;
'ખર દૂષિર બિ બાંધવ હણિયા, રાવ કરઇ વેલવલતી;
વિણ અપરાધઇ હું વનરડી, માર કરૂ અહ્મારી,
પંચવટી માંહિ પુરૂષ બિ આવ્યા, એક અપૂરવ નારી.

આ પછીના જાણીતા રામાયણના પ્રસંગોનું કવિ સારૂં વર્ણન કરે છે. મરિચિ મૃગ થઇ આવે છે–સીતાને મૃગ ચર્મની રઢ લાગે છે–આખરે રામ મૃગ મારવા જાય છે–મરિચિ મરતાં ચીસ પાડે છે તે વેળા સીતા લક્ષ્મણને રામની સહાય કરવા જવા આગ્રહ કરે છે તેને લક્ષ્મણ આ પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર આપે છેઃ—

'સૂર ન ઊગઇ, પવન ન ફરૂકઈ, સાયર સલિલ ન ગાજઇ?
અનેક દૈત્ય જુ આવઇ ચાલી, રામચંદ્ર નવિ ભાજઇ.
વેદ ન વર્નઇ ધ્રુ જુ સત કઇ, ગંગપુર નવિ આવઇ
રામનઇ નાણ કુડૂકો ગાંજઇ, લક્ષ્મણ ઇણી પરિ બોલઇ

લક્ષ્મણને સીતાની આજ્ઞાનુસાર અનિચ્છાએ રામને સહાય કરવા જવું પડયું મૃગને મારીઃ—

વલ્યા રામ તિહા લક્ષ્મણ મિલિયા 'મઢી છાંડિકા આવ્યા'
તુહ્મ આગલિ રયૂ કહીઇ રામજી, સીતઇ બોલજે વાલ્હા,
ધુરિ લગઇ તા પડિઉ વરાંસુ કહિઉં નારિનું કીધું
કૂડ કરી નઇ દાનવ આવ્યા મૃગ લઇ પૂરું દીધૂં
વેગિ કરી બે બાંધવ આવ્યા મઢી બાહારિ વિહા રહિયા
સીત ન દેખઇ સુણિ હો લક્ષ્મણ સૂપનખા છેતરિયા
જાણિઉં હાસ્યં કરિઉ જાનકી રામ સર્વ ઢંઢુલિયા
ગયુ સીત દાણુવકો લેઇ ઘણાણે રામ નિહાં ઢલિયા

લક્ષ્મણ આશ્વાસન કરે છે કેઃ—

સ્વર્ગ લોક હું શોધૂ સ્વામી મૃત્યુ લોક પાતાલ
હરી સીત કિહ્યાં થઇ દાણવ જલ માંહિ બાંધુ જાલ
વન માંહિ આવજિ વાધિ વિણાસી તુ સ્વામી ? નવિ જાણૂં
હ્તી સીત જે શ્રવણિ સાંભલું, તિહુ ભુવનથી આણૂં
હિરણ્યાક્ષ નઈ હિરણ્ય કશિપુ દાણવ દેવિ વિદાર્યા
અંતરીખ પૂહિરાજ પુરૂષોત્તમ સેવક બિહિ ઉધાર્યા

જિરસ્યુ વિકુટ ટાંકણે ઘડિઉ, મત્ય ધાતુ પામીંગે જડિઉ
ઘણી ફાંગણી વિસમા મીર, જેણિ હાથિ રહઇ ગૂંગાર
ગૂંજસ્યુ કારના અમદા વરી, વમગી વાટ વહઇ ડીકવી
ગોલા યન્ત્ર મગરવે તણા, આગઇ ગઢ ઉપરિ છઇ ઘણા
ઉપરિ અન્ન તણા કોઠાર અણાપાગીઆ ન જાણું પાર
માણિક મોતી સોનાં સાર ગઢ માહિ ગરથ ભરિયા ભંડાર
ટાંકાં વાવ ભર્યાં ઘી તેલ વરસ લાખ પહુચઇ દીવેલ !
જૂના સાલા મૂકાં ખાડ ઇંધણ ભખી ઘણા લાકડ
જાલહુર ગઢ વિસરુ ઘણું ચાહુ આણુ રાય તણું બાઇમણું
કાન્હડ દેઉ પાટનું ધણી બીજી ભુમિ ભોગવઇ ઘણી
રાજ રિધિનું કિસિઉ વખાણ ચાલઇ પગાર કેકાણ
ચરિઇ રોવડી સાકર દાખ અતિ, રથડા તુરગમ લાખ
પાણીહરા પોલિઆ ગુવાર દામ હીકોલી, સખ ન પાર
શ્રી ગણ્યા વર્ધિગણ્યા ભલા મણિહિતા મહિતા ગડિયા
નગર તલદાર દેસ રોલદત હેદરાગરિ વિપ્ર પ્રેદિત

રામાયણમા મશહૂર થએલા કૈકેયી પ્રસગને ગળી નાખી યુદ્ધમા સાથે, રહેલી કૈકેયીએ દશરથના રથચક્રમા હાથ ઘાલી રથ ઉભો રાખેલો અને તે વીરત્વથી પ્રસન્ન થઇ દશરથે બે વર આપેલા તેને બદલે કવિ કર્ણનુ એક મુલ્લક પ્રસંગ ઓઢવે છે.

દૂખ અંગૂઠઇ ઉપનુ દશરથ નાવઇ નીદ
પીડ ન ભાજઇ પાપિણી રાય કરઇ આક્રંદ
કોશલ્યા કર ચાપતા અંગૂઠઉ મુખિ લેઉ
સુખ ભરિ રાજા પોઢિયા કઇ ગઇ નઇ વર દેઉ
નારી ! ગમઇ તે માગિજુ તુસ દશરથ રાય
કરજોડી નઇ વિનવૂ હૂ સ્વામ લાગૂ પાય
વરવાછિત અહિ માગિઉં અવર નહિ આમ કાજ
રામચદ્ર વનિ મોકલુ ભરથ બઇસારૂ રાજિ

રામના વનવાસ પછી દશરથનુ મૃત્યુ થયુ. કુમાર ભરત મોસાળથી આવી રાજ છત્ર ધારણ ન કરતા રામચદ્રને વનવાસથી પાછા ફરવા વિનવે છે તે બન્ને ભાઇઓનો પ્રસગ કવિ આમ વર્ણવે છે.

જગદીશ્વર ઘણુ પ્રીછવિઉ, તું બાંધવ અજોધ્યા જાઇ
રાજ વચન સાભનૂ તુમ્હે દુખમ ધરિસ્યુ ભાઇ
તુમ્હ આગેણુ પાનડે અમ્હ આણુ સિંધુ નાટ
સ્વામિ ગૂડઇ સાથરઇં હૂં કિમ સુઉ ખાટ
જગદીશ્વર રોઇ ઘણુ ઊછગિ લિધા રામ
નગર ભલીપરિ રાખિજ્યો રૂડા કરિજ્યો કામ
અનેક બોલ અછઇ ઘણા કહિતુ ન લહું પાર
બાંધવ પ્રાછા વાળિઆ ગો સહિત પરિવાર

ચિત્રકૂટથી પંચવટી ગયા અને ત્યાં અનેકો સૂર્પનખાનો પ્રસંગ કવિ ઠીક વર્ણવે છે.

ચિત્ર કોટ થિકૂ કરિઉં પિયાણું; પંચવટી વનિ ગહયા.
ઉત્તમ સ્થાનક દીઠું લક્ષ્મણ; તિહાં મઢી રહીયા
કરી મઢી તિહા રામ પુઢેવા, બીજી સીતા રાણી
નાલિ કરે નઇ મેલાં ગડણા લક્ષ્મણ આપઇ આણી
કાવડિ કાંધિ કરી નઇ ચાલિઉ વનફલ વિં ઉતારી
એક નારિ તિહા ઊભી દેખઇ જાણિઉં એ ધૃતારી
વનમાહિ ચાર ઘણેરે લાગી બાંધવા જોઇ વાટ
રામચંદ્રિ સોગઠાં અણાવ્યાં આગલિ માંડીઉ પાટ
સીતા રામ રમઇ મિંદ પાસિ લક્ષ્મણ વનફલ લ્યાવઇ
રાવણ તણી સહોદર બાલી નિતુ નિતુ આડઇ આવઇ
સૂર નખા સમરથ નર દેખી જાણી 'ઃ' વર વરિસાઇ.'
વલી વલી લક્ષ્મણ વાલઇ રક્ષમી ' અહ્મ બાંધવ માંભલિમઇ'
દિઇ ફેરા; ડસઇ ધાઇ સીતા રામિ ચડી વિઢા ગાઢિ
સૂર નખા રૂપ ધરિઉં લક્ષ્મણ, છેદી નાસિકા વાઢિ

પોતાના સહોદર અને બીજા રાક્ષસોના મૃત્યુથી ક્રોધે ભરાઇ સૂર્પનખા રાવણ પાસે રાવ કરે છેઃ-

કોપિ ચડી નઇ કામિની ચાલી, લંક નયર માહિ પુહુતી,
'ખર દૂષિર બિ બાંધવ હણિયા, રાવ કરઇ વેલવલતી;
ત્રિણ અપરાધઇ હું વનરડી, સાર કરૂ અહ્મારી,
પંચવટી માંહિ પુરુષે બિ આવ્યા, એક અપૂરવ નારી,

આ પછીના જાણીતા રામાયણના પ્રસંગોનું કવિ સારૂ વર્ણન કરે છે. મરિચિ મૃગ થઇ આવે છે-સીતાને મૃગ ચર્મની ગઠ લાગે છે-આખરે રામ મૃગ મારવા જાય છે-મરિચિ મરતાં ચીસ પાડે છે તે વેળા સીતા લક્ષ્મણને રામની સહાય કરવા જવા આજ્ઞા કરે છે તેને લક્ષ્મણ આ પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર આપે છેઃ—

'સૂર ન ઊગઇ, પવન ન ફરૂકઇ, સાયર સલિલ ન ગાજઇ?
અનેક દૈત્ય જુ આવઇ ચાલી, રામચંદ્ર નવિ ભાજઇ.
વેદ ન વર્નઇ સું જુ સન કઇ, ગંગપુર નવિ ચાલઇ
રામનઇ ગણ કુંકુકો ગાંજઇ, લક્ષ્મણ ઇણી પરિ બોલઇ

લક્ષ્મણને સીતાની આજ્ઞાનુસાર અનિચ્છાએ રામને સહાય કરવા જવું પડયું મૃગને મારીઃ—

વળ્યા રામ તિહા લક્ષ્મણ મિલિયા 'મઢી ગાઢેકા આવ્યા'
તુહ્મ આગલિ સ્યું કહીઇ રામજી, સીતઇ બોલજે વાલ્હા,
ઘુરિ લગાઇ તા પડિઉ વરાસુ કહિઉં નારિનું કીધું
કૂડ કરી નઇ દાનવ આવ્યા મૃગ લઇ પૂરું દીધૂ
વેગિ કરી બે બાંધવ આવ્યા મઢી બાહારિ તિહા રહિયા
સીત ન દેખઇ સુધિ હો લક્ષ્મણ સૂપનખાં છેતરિયા
જાણિઉં હાસૂં કરિઉં જાનકી હામ સર્વે ઢહલિયા
ગયુ સીત દાણુકો લેઇ ધ્રગણે રામ નિહા હનિયા

લક્ષ્મણ આશ્વાસન કરે છે કેઃ—

સ્વર્ગ લોક હું શોધુ સ્વામી મૃત્યુ લોક પાયાલ
હરી સીત કિહાં થઇ દાણવ જલ માહિ બાધૂ જાલ
વન માંહિ આનજિ ચાધિ નિગામી તુ સ્વામી ? નવિ જાગૂ
છતી સીત જો શ્રવણિ સાંભલું, તિહું ભુવનથી આણૂં'
હિરણ્યાક્ષ નઇ હિરણ્ય કશિપુ દાનવ દૈવિ વિદાર્યા
અંતરીખ પ્રહ્લાદ પુરુષોત્તમ સેવક સિદ્ધિ સિધાર્યા

પગિ પગિ તિહા નગારીમ તિહા માહિ નગિ ઢપેની રીમ
એક લાખા ધરિ મડનિ નાયા એમ તેમ વન માહિ ઘુ પડ્યા
ફરસ રામ થતા અવતાર ગ્યા છાડી મસર
જમદગ્નિ જે કહીઇ તાત તેહની ખડગી પહુતી ઘાત
કોપિ ચડી ફરસી કરિ ધરી સહસ્ર ભુજ તિહા લીયા હરી
રાવણ જગ માકુ મમાગિ તે કારણ લીધુ અવતાર
આદિવાત જાણઇ જેહ એણુઇ ઉચર્યા ચ્યાર ઇ વેદ
એક બોલતા આણ્યુઇ સુધિ વાનિ મખિ જહીઇ હચિત્ત
રે વાનર જઇ પાઇ લાગિ, મુહા નામ ચાનેચ માગિ
વાનર આવિઉ જખુ થયુ સ્વામી વનિ નરામઇ ગયુ
પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ તુહ્મચ નામ આવી હનમત કરઇ પ્રણામ
તે હાઇ વચણુઇ તૂહી નામ અતલી અચ તિહા દીધુ નામ

અયોધ્યાની પાસે આવતા રામ ભરતનુ હૃદય જાણવા માટે હનુમાનને મોકલે છે —

હનમત આવ્યા અજોધ્યા જઇ એક પુહુર તિહા જોે જોે ગહી
ભરત તણુ મો જે મુખાગ તુ રહિજો જુ દેખુ લાગ

× + ×

એક ધાયા આગલી દડવરી રાજા દ્રોવ અનય તડતડી
એક ધાયા ભરથેશ્વર ભણી સ્વામી માગૂ વદ્ધામણી
સાચિજ એક આછઇ મહાસાર તેહના રૂપ ન લાભઇ પાર
ભરથેશ્વર હરિખ્યુ તેણી વાર ચારણુ ભાટ કર્ઇ જયકાર
દીઠુ વાનર હઇડઇ હરખ અતો કોઇ અપૂરવ પુરૂપ
સ્નેહ ધરી નઇ સાંઇ દિ રામ તણા વૃતાત જિકેહુ
રાજ સભા તે મિહૂ જણુ ગયા સિર નામી નઇ ઉભા રહ્યા
રાય રાણા સીમોડા બહુ જુહાર કરવા આવિઆ સ
મદિર માલિયા આ ગો ી મડ ભરથ પૂઠવા જમલા ખડ
રમ તાગ્રુ રખવારૂ કર રાતિ દિવસ હરિ ઇષ્ટ ધરૂ
એવી ઉલગ સારૂ વીર આયુધ બાગલી તરકસ તીર
કોશલ્યા નઇ મદિર ગયા શિર નામી નઇ ઉભા રહ્યા
આયઉ કુમર મોલઇ હમી મૈય મરુઇ વિમામણુ કિરી
તિહ ન કચોલી કુકુમ તણા આ વા રામ અજોધ્યા ધણા

શ્રી રામચંદ્રજી અયોધ્યામા પ્રવેશ કરે છે ગવી કર્મેશ રામ કથા લખવાની પોતાની અયોગ્યતા છે એમ કહેવાનો વિનય કરે છે

વાલ્મીક જોણઇ સાધ્યા ગ્રથ તે રૂષિરાજ છઇ સમરથ
ગુ નઇ જોરૂઇ લાધ્યા ને મુખિ અવતારિયા ચ્યારિ વેદ
એ રામાયણુ આગઇ હોઇ જેહ વિચાર ન જાણઇ કેઇ
અન વિભાસણુ જે માનવી રામકથા કિમ જાણઇ તેવી
સભોદર સરમતિ આધાર કૂડા સાચા કહ્યા વિચાર

છેવટે સીતાની પાસે ગોતાની માથે આગેવાણને મારુ ઇનુ કોડિ વરીમ એવી આશિષ દેવરાવી કવિ પોતાનું કાવ્ય પૂરૂ કરે છે ૨ પગ એમ અશિર આવી આ કા નિબધ પૂરો કરૂ છઉ

કાયસ્થ કવિઓ અને તેહની સાહિત્ય સેવા.

(લે. લીલુભાઇ ચુનીલાલ મજમુદાર)

અધ્યક્ષ સાહેબ, સન્નારી બ્હેનો અને બંધુઓ!

"મુન્ત સોનાની મુરત" એવા ગૌરવોક્તિ કાવ્યના કર્તા કવિ નર્મદની જન્મભૂમિમા આજે સાક્ષર સમ્મેલન થયુ છે. જે ભૂમિને સાક્ષર વિવેચક નવલરામભાઇ-પહેલા કાદંબરીકાર નદશંકરભાઇ અને કવિવર પ્રેમાનંદે પોતાના પાદાબ્જે પાવન કરી હતી તેજ ભૂમિની રજને પુન: પાવન કરવા સામ્પ્રત સમયના સાક્ષર અને કવિ મંડળનુ માનનંત આગમન થયુ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય, સાહિત્ય પરિષદ, સાહિત્ય સમ્મેલન એ કઇ એક દેશીય નથી. જાહેરમા માન્યતા છે તેમ ભાષા પ્રદેશનો ગરાસ કોઇને બક્ષીસ કરેલ નથી. તે સર્વ દેશીય છે. સ્વતંત્ર કલ્પનાથી, અનુવાદથી કિંવા સંગ્રહ સાધનથી સાહિત્ય સેવા બજાવવા સર્વ કોઇને પરવાનો મળ્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્યની ખીલવણી અર્થે ઘણી જ્ઞાતિના કવિઓ અને લેખકોએ પ્રયાસ આદર્યા છે બલ્કે તેહના જીવનજ ભાષા સાહિત્યને સમર્પણ કર્યા હતા તેજ પ્રમાણે મુત્સદ્દી ગણાતા સુરતના લાલા લોક–કાયસ્થોએ પણ સાહિત્ય સેવા બજાવી છે મુસલમાન બાદશાહીના સમયથી સુરત કાયસ્થનુ વતન ગણાય છે, અને તેવા વતનમા આજે એકત્ર થયેલા સાક્ષર સજ્જનો અને સન્નારીઓ સમક્ષ મારા પૂર્વજોની સેવા એક કાયસ્થ તરીકે હુ જાહેર કરૂ તો તે અસ્થાનીય નહિજ લેખાશે

આજથી ચાર વર્ષ ઉપર કાયસ્થ જ્ઞાતિના સાહિત્યવિલાસી ગૃહસ્થ ગ. રણછોડરામે એવો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો હતો કે કાયસ્થ જ્ઞાતિમા કોઇ કવિઓ થઇ ગયા છે કે નહિ? આ સવાલે કંઇક જાગૃતિ થઇ અને શોધખોળને અંતે કેટલાક કવિઓ હાથ લાગી આવ્યા છે તેહના ગ્રંથો અને તેહના જીવન સબંધી કંઇક હકીકત, "વસંત" "ગુજરાત શાળા પત્ર" "સત્ય" અને સદ્‌ જ્ઞાતિમા પ્રકટ થતા માસિકમા આપવામાં આવ્યા છે. આજનો પ્રયાસ બીજો કંઇજ નહિ પરન્તુ પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ વિષયોનુ એકીકરણ કરવાનો છે

સાહિત્યના શોધનના અંતે કેશવ હરેરામ, નરસાસુત ગણપતિ, માધવદાસ સુંદરદાસ, ભગવાનદાસ ઉર્ફે ભાઉ કવિ, રઘુસુત વલ્લભ કવિ એમ કવિવર્ગ પ્રાપ્ત થયો છે. જ્યા સુધી વિશેષ હકીકત મળ નહિ ત્યા સુધી કેશવ હરેરામ કાયસ્થ કામના આદ્ય કવિ લેખાશે અને બીજા અનુક્રમે જણાશે

૧

કેશવ હરેરામ

આદ્ય કવિ કેશવ હરેરામની કૌટુમ્બિક હકીકત કેવી હતી તે મળી શકી નથી. તેમના જન્મ મરણની નોંધ પણ હાથ લાગી નથી માત્ર જે મળી આવ્યુ છે તે પરથી માલૂમ પડે છે કે કવિ પ્રભાસ પાટણના રહીશ હતા અને હરેરામના પુત્ર હતા આ કવિનો શ્રીમદ્

ભાગવત દશમસ્કંધ સિવાય બીજી કૃતિ જાણવામાં આવી નથી, પરંતુ તેથી કંઈ કવિની એટલીજ સાહિત્ય સેવા છે એમ માની લેવાને આપણી પાસે કારણ નથી સામાન્ય બુદ્ધિ એટલું તો કબુલ કરશે કે, જે કવિએ ભાગવતનો દશમસ્કંધ ચીતર્યો તે કવિએ પહેલા બીજાં કાવ્યો પણ લખ્યાંજ હશે ભાગવતના વિષયોનું અધ્યયન કરવું, તેનું રહસ્ય સમજવું અને કાવ્યમાં ચિતરવું એ પ્રથમ પ્રયાસનું પરિણામ હોય એ તદ્દન અસંભવિત છે આ કાવ્યને અંતે કવિ પોતે નહિ જેવીજ બીના આપણને આપે છે —

વિથિ સંવત નિધિ દશાક હોય,
સંવત પંદર ઓગનત્રીશ હોય
અશ્વિન શુકલ પક્ષ ગુરૂવાર,
તિથિ દશમી વરી નિરધાર

વાલમ જ્ઞાતિ વિહાયે કુલ કરો કાયસ્થ
તે માહે હરિરામનો, સેવક રહી તો સ્વસ્થ
તેહનો સુત કેશવદાસ, કર કીર્તન કમલા નાશ

આ કાવ્ય કવિએ ૧૫૨૯ મા અશ્વિન માસની સુદ બરેસી ગુરૂવારે સમાપ્ત કર્યાનું જણાય છે તેની એક હસ્તલિખીત પ્રત કચ્છ સુતામા લખાયલી સંવત ૧૭૮૭ના છાપી ફાર્બસની સભાની માલીકીની મારા જોવામા આવી છે સુરતના કાયસ્થો બધા વૈષ્ણવ માર્ગી છે તેથી આ કવિને વૈષ્ણવોનું પવિત્ર પુસ્તક જે ભાગવત અને તેમા પણ વિશેષ પ્રિય ગણાતા દશમ સ્કંધ જેવાનું ભાષાંતર કરવાનું મન થાય એ યોગ્યજ છે આજ સુધી પ્રેમાનંદનો દશમસ્કંધ આપણી જાણમા હતો હવે તે હકીકત કાયસ્થ કવિઓ કેશવ હરિરામ અને માધવદાસ સુંદરદાસના રચાયલા ભાગવતના દશમસ્કંધથી ખોટી ઠરે છે કવિ કેશવ હરિરામનો કાળ કવિવર પ્રેમાનંદથી બસો વર્ષ પૂર્વેનો છે તે સમયે તો પ્રેમાનંદનું નામ કે નિશાન પણ નહોતું ગુજરાતી આલમને ધ્યાન પણ નહોતો કે પ્રેમાનંદ જેવું કવિ રત્ન ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્ય માટે પાકશે અને ભાષાનો ઉદ્ધાર કરશે. અને કવિ માધવદાસના ભાગવતના રચનાકાળે પ્રેમાનંદ બાંધે દશ બાર વર્ષના હશે" આવું છતા પ્રેમાનંદ જાહેરમા આવ્યા અને કેશવ હરિરામ અને માધવ કવિ અદ્યાવિપર્યંત અંધકારમા રહ્યા તેનું કારણ એટલુંજ કે પ્રેમાનંદ પોતે બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના હોવાથી પોતાના કાવ્ય કથારૂપે જનમંડળને સંભળાવતા હતા જ્યારે આ કવિઓ બ્રાહ્મણ સિવાયની જ્ઞાતિના હોવાથી કથા કરવાનો ધંધો કરી શકયા નહિ હતા કેશવ કવિનું ભાગવત વાંચી જોતા તેમની ભાષા ઉત્તમ પ્રકારની જણાય છે મુસલમાન બાદશાહીના સમય છતા અને તે વખતનો ફારસી ભાષાપર કાયસ્થોનો ઘણોજ કાબુ છતા કવિ એકસરખી રીતે શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામા કાવ્ય લખે એ ખરેખર પ્રશસનીય છે ફારસી ભાષાના શબ્દોની ગંધ પણ ભાગવત વાંચતા આવતી નથી અને આપણને એમજ લાગે છે કે રખે કવિ મુસલમાન બાદશાહોના સમયમા વિદ્યમાન નહિ હોય. તેમની ભાષા શૈલી શબ્દરચના અને રાગ જોતા [illegible] લાગે છે કે કવિએ મારી મચેડીને કેટલાક લેભાગુ કવિઓની માફક

કાવ્ય ઉભું કીધું નથી. ખંભાતના વિષ્ણુદાસ કવિની માફક બીજા પંડિત પાસે ભાગવત સાંભળી તેણે રચ્યું નથી. સંસ્કૃત ભાષા પર ઘણો સારો કાબૂ હતો અને પોતેજ સંસ્કૃત ભાગવત વાંચી, સમજી સ્વતંત્ર રીતે કાવ્ય કરવાનો દાવો કરતા હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. કેટલેક સ્થળે કવિ ભાગવતના મૂળ શ્લોક પ્રમાણ તરીકે આપે છે અને તેનુંજ ભાષાંતર પ્રૌઢ ભાષામાં કાવ્યના અનુસંધાનમાં ખૂબીભરી રીતે જોડી દે છે. ભીમ કવિ કૃત પ્રબોધ ચંદ્રોદયમાં પણ આ-વીજ શૈલી નજરે પડે છે. પ્રેમાનંદના ભાગવત કરતાં એ એક નવિનતા છે. બીજી વિશેષ નવીનતા એ છે કે પ્રેમાનંદે પિંગળમાં કોઇપણ છંદને નહિ પકડતાં ઢાળ, ગરબીનો આશ્રય લઇ આખો દશમસ્કંધ કીધો છે, જ્યારે કેશવ કવિએ આશા-ગોડી, ધનાશ્રી, કેદાર ધ્રુપદના સંગીતના રાગરાગણી ઉપરાંત દુહા, ચોપાઇ, તોટક અને શાર્દૂલ વિક્રીડીત છંદમાં નાગદમન, રાસલીલા જેવા આખાને આખા વિષય લખ્યા છે. આવું છતાં કાવ્યના માધુર્યમાં પ્રેમાનંદના દશમસ્કંધ કરતાં કોઇપણ દરજ્જે ઉતરે તેમ નથી. હું ભૂલતો નહિ હોઉં તો સાક્ષરવર્ય નરસિંહરાવે પ્રેમાનંદના નાટક સંબંધી એક એવો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો હતો કે પ્રેમાનંદના સમય પહેલાં છંદનો વિશેષ પ્રચાર હતો નહિ. કેશવ કવિનો દશમસ્કંધ આપણને પૂરતી સાબીતી આપે છે કે તેના સમયમાં છંદનો બહોળો પ્રચાર હોવોજ જોઇએ નહિતો કવિ એવા કઠિન છંદમાં કાવ્ય લખવાનું સાહસ કરે પણ નહિં. દશમસ્કંધ એ એક નાણા જેવી મૂડી છે, અને તે મુડી પ્રેમાનંદને ત્યાં ગુજરાતી પ્રજાએ વ્યાજે મૂકી હતી એમ સમજી પ્રેમાનંદે મૂળ દશમસ્કંધમાં-મૂળ મુદ્દલમાં વ્યાજનો-કાલ્પનિક કથાનો વધારો કરી ગુજરાતી પ્રજાને પાછી આપે છે; જ્યારે કેશવકવિ વ્યાજ નહિ આપતા મૂળ મુદ્દો-મુદ્દલ ગુજરાતી આલમને આપે છે તાત્પર્ય કે કવિ પ્રેમાનંદે પોતાના ભાગવતમાં મહાભારતના કર્તા નાકર ભટની માફક જનસમૂહને રૂચે એવો પોતાનો ગાંઠનો વધારો કીધો છે જ્યારે કેશવ કવિનો તેવો આશય નથી. આ ન્યાયે ગુજરાતી પ્રજા કવિ પ્રેમાનંદને પ્રથમ પંક્તિમાં મૂકે એ સંભવીત છે પ્રેમાનંદ પોતાના દશમસ્કંધમાં કડવું નામ આપી પોતાનો વિષય ચલાવે છે ત્યારે કેશવ કવિએ "સર્ગ" નામ આપેલુ જણાય છે. આવા સર્ગ કાવ્યમાં-અઢૈયા અને દંડૈયક જેવા નવિન રાગ અને છંદ પણ જોવામાં આવે છે. દંડૈયક છંદનું માપ કવિએ શું રાખ્યું છે તે હજુ બરોબર તપાસાયું નથી; પણ અઢી ચરણના છંદને કવિએ અઢૈયા નામ આપ્યુ છે એ સહેજમાં સમજાઇ આવે છે. આ કવિની કૃતિમાંથી કેંક ટાંચણ નીચે આપું છુઃ—

હાલરડુંઃ— રાગ-ધ્રુપદ.

> ચાલો હેલી હરિને હાંકોલીએ,
> બોલો ડંગીયો બાનરે:
> પાલણે પુત્ર પોઢાડીયેં,
> રૂડો ગોકુળ કહાનરે.

નાગદમનઃ—

> કોણ કિહાંથી આવયો, કોણ માત કોણ તાત,
> કવણ કાજ ધર્યો કાસીને, ઘેલી કીધી વાત:
> ઘેલી કીધી વાત, કાલી કંથન લાગે,
> રૂડા રૂપગ બાળ, વિખ ફુંફારા લાગે,

નાર કહે જાઓ સદારી, આવ્યુ હડા રામ,
કાલી મૂરખ જાગતાં, પટકી લેઇશ પ્રાણ.
(આ છંદ કુંડલીઆ છંદને મળતો આવે છે.)

રાસલીલાઃ— શાર્દૂલ.

જાણી સુંદર શોભતા શરદના, ઉજ્જ્વલ ઓપી દિશા,
ઉગ્યો તો ઉડુરાજ ગર્જિત કલા, કર્ણેજ દીપી દિશા;
દેખી માધવમેવમલ્લીકાજ કરણી, કુલીન ફુલી રહી,
કીધું મન મુરાર ગશ રમના, માયા માહે આશ્રયી.

× × × ×

ઉભો એક અનંત પ્રીતય ધરતો, નંદન જે નંદનો,
વાલ્યો વેણુ રસાલ બાલ વનમાં, પ્રેમા બહુ ઉપનો,
સુણ્યો સુંદર સાદ આદરપણે, પીયુખ પીના વલી,
જાગ્યું અંગ અનંગ ક્રોધ ગણ્યે, નારી નિશાની કલી
દોહવતાં દોહ વિછોહ વગ્રહણી, ચાલીજ વૃંદાવને,
મૂક્યા બાલક ધાવતાં રડતાં, મોહી મને માનની,
મેહલી કોય પરીશતીજ પ્રીયને, કંકન પાયે ધર્યાં;
આવી કોય અર્ધી પતિજ જમતી, અંજન અધુગ કર્યાં.

(૭)

નરસાસુત ગણપતિ

સાલના અનુક્રમે કવિ નરસાસુત ગણપતિ બીજો આવે છે તે આમોદના વતની હતા. કવિ કેશવરામની માફક તેમના જન્મ મરણની નોંધ પણ મળી આવી નથી. સંવત ૧૫૭૪માં કામકંદલા દોગ્ધક પ્રબંધ કાવ્ય લખાયાનું તાજી ગોખમાં જણાયુ છે. હજુ પણ આમોદમાં કાયસ્થ કુટુંબો છે ખરાં, પરંતુ કવિ તેમના કુટુંબના હોય એમ લાગતું નથી. પ્રસ્તુત ગ્રંથની સંવત ૧૬૬૩ માં લખાયલી પ્રત વડોદરાની સેંટ્રલ લાયબ્રેરીમાં છે અને તે પ્રતમાંથી એક વિદ્વાન ગૃહસ્થ રા. રા. ચીમનલાલ દલાલે વાપજોગી મીમેંવનીગા ૧૯૧૫ના દેસુવાનીરા અંકના કંઠ દ્વારા આપ્યો છે, તેની વાનગી નીચે મુજબ છે.—

જિમ જિમ જાઈ યામિની, આવિઉ ઉપાકાલિ,
તિમ તિમ વરૂણી ટલવલઇ, ભરડી પડી જિમઝાલિ.
તેલ વિહીણુ દીવડુ, મૂત વિહૂણી વેવી,
પાણી વિહૂણી ડુંગરી, જિમ હોય તિમ હેવી.
હઇડિઇ હઇડાં કમ જાઇયાં, જાણે હીર હેમ,
અંત એક ન માગઈ ડુંગર દેખિઉં કેમ.

બહું કરાવિશિ ભૂંઇરૂં માહિ, રાખીશિ તુઝ,
ભેદી ભલી પરિ, જીવમાંહિ, કઇ ઉરદુ કરેસિ,
ભૂપ બોલાવી ભવસિદ્ધિ, વાડવસિ કે વિચરેસિ.
કહિ તુ કાલિજ માહો ધરૂં, રાખું હૃદય મુઝારિ;
મુઝનિં મૂકી માધવા, પગલું રખે પધારિ.
અવિસ માધવકે આપિમાંહા, આડિ કાજલ દેશિ;
પગી લાગૂ છઉં પીઉ તુઝ મમ, જાઇસિ પરદેશિ.
ઓવં આરીસા માંહિ, તું બંભણ બાંધુ કાંઈ;
ખિતિપતિ ખુલઇ ખપ કરી, કિમ્હ ઇ ન છૂટઇ ગંહિ.
આજે આમોડા માંહિ ધરૂં, ઇશ તણઇ જિમ ગંગ;
હુ વિલપંતી વિરહિણિ સ્વામિ મ છાંડિસિ સંગ.

આ કાવ્ય શિવાય કવિના બીજા ગ્રંથો તેમજ તેમના જીવન સંબંધી કંઇ પણ અજ-
ણુ પડે એવાં સાધન હજી અપ્રાપ્ત છે. છતાં સંશોધનના અભ્યાસી તરફથી કંઇક પ્રયાસ
થાય તો કંઇક વિશેષ જાણવાનું મળી આવે ખરૂં.

(૩)

માધવદાસ સુંદરદાસ.

કવિ માધવનું નામ બોલતાં મારૂં હૈયું ઉભરાઈ આવે છે. તેની સાહિત્યસેવા વિપુલ છે.
કાયસ્થના આદ્યકવિ કેશવ હરિરામના અવસાન પછી કાયસ્થ કોમને સાહિત્યની દીશામાં ઝળકાવી
હોય તો તે કવિ માધવદાસેજ ઝળકાવી છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ જણાશે નહિ.

પૂરવે તાત પીતા મહસ્થાનકે, અંકલેશ્વરમાંહા વાશ,
કાયસ્થ કુલને વાલ્મીક ગ્નાતિ, વૈષ્ણવસુત સુંદરદાશ;
તેહતણો સુત કાંઇ નવ જાણે, બાલકબુદ્ધ આસન;
માધવદાસ કહે કર જોડી. કીપા કરો હરિજન.
હવડા વાશ અલ્પમતિનો, સુજરલપુર (સુરત) નિરધાર;
સુરજ દેહા ત્રાપીતટ ઉપર, તહાં કરતો વાશ.

કવિકૃત મહાભારત આદિપર્વના છેવટના ભાગ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે કવિના માતપિતા
અંકલેશ્વરમાં રહેતા હતા. પોતાનો જન્મ પણ અંકલેશ્વરમાંજ હોવો જોઇએ અને પછીથી સુરત
ખાતે આવેલા લાગે છે. આ કવિની આદિપર્વની એક પ્રત ઓરપાડ તાલુકાના આભારણ ગામના
કડવા કણબી ગ્નાતિપટેલ નરસી છીબાભાઈની પાસે છે. તે જોતાં માલૂમ પડે છે કે કવિએ આદિપર્વ
સંવત ૧૬૭૫ ના અશ્વિન મહિનાની સુદ ચૌદશને રવિવારે સમાપ્ત કીધો છે. તદુપરાંત માધવ-
દાસ કવિના બીજા કાવ્યો પણ આ પ્રમાણે છેઃ—

(૧) ભ્રમર ગીતા (૨) ઓખાહરણ
(૩) કંસ વધ (૪) રાસ પંચાધ્યાયી
(૫) રુક્મિણી હરણ (૬) લક્ષ્મણા હરણ
(૮) નાગદમન, (૭) ગોવર્ધન લીલા
(૯) બલદેવ તીર્થાટન (૧૦) શાલ્વ વધ
(૧૧) અશ્વમેધ (૧૨) જરાસંધ વધ

આ ઉપરથી લાગે છે કે આ કવિ પણ ચુસ્ત વૈષ્ણવ હતા જે જે વિષયો-કાવ્ય લખ્યા છે તે સર્વ ભક્તિમાર્ગના છે અને "ભક્તિ વશ ભગવાન" સૂત્ર તેણે જ્યાં ત્યાં પ્રતિપાદન કીધું છે કેશવ કવિ અને પ્રેમાનંદે દશમસ્કંધ એમને એમ આખા કાવ્યમાં લખ્યા છે, જ્યારે માધવ કવિએ તેમના મુખ્ય વિષયો લઇ ઉપર પ્રમાણે જૂદાં જૂદાં કાવ્યો કીધા છે એટલી નવિનતા આ કવિમાં વિશેષ છે પરંતુ દશમસ્કંધને છંદમાં ખેડવાની જે હામ કેશવ કવિએ કીધી છે તે હામ માધવ કવિની પણ જણાતી નથી તેણે પણ કડવા-ઢાળની પદ્ધતિમાં સઘળાં કાવ્યો લખ્યા છે જેની રીતે નાકર કવિના કાવ્યમાં "ચરૈયા" નામનો નવિન છંદ જણાય છે, તેવી રીતે માધવ કવિના કાવ્યમાં 'ઊથલો' રાગ છે તે તેના નામ પ્રમાણે-ઊથલો ચરણતુલ્ય માપ આપે છે કવિ પ્રેમાનંદ 'વલણ' લઇ જેમ કડવાનો આરંભ કરે છે તેમ માધવ કવિ 'ઊથલો'નો ઉપયોગ લઇ પોતાના કડવા ગાય છે કવિ સંસ્કૃતના જ્ઞાતા હતા. તેની પાસે શબ્દ ભંડોળ પણ ઠીક હતો એટલે ગુજરાતી ભાષાપર પણ તેનો કાબુ ઘણો સારો હોય એમ માનવાને આપણને કારણ મળી આવે છે રસ અને અલંકારમાં પણ કવિએ એક અગ્રણી જ ભાવ કીધી છે ભ્રમરગીતા, રાસ પંચાધ્યાયી અને નાગદમનમાં કવિએ પોતાની કલમને પૂરે પૂરી રીતે દર્શાવી છે અને તે વાંચતા દુર્ગ જણાઇ આવે એમ છે પોતાની કાવ્ય શક્તિનું સર્વ બળ-પરિમાણ કવિએ એમાંજ બતાવી આપ્યું છે —

પ્રેમાનંદ કૃત

ઓખાહરણ- કડવું ૬૨ માંથી

માગ ચતુર સુજાણ માણુંબી આવ્યું રે જાદવજી
દીસે સૈન્યા ચારે પાસ હવે શું થાશે રે જાદવજી
એ તો બળીયા સાથે બાથ, નાથ કેમ ભીડીરે જાદવજી
સામો દૈત્ય છે કપાત ભાગે હાગીને હીંડે રે જાદવજી

* * *

દલ આવ્યું રે બળવંત, દીસે રીસ ચાવા બળવંતજી
એકલાં અસુરને મુખે, રખે તમે જાવારે જાદવજી

× × ×

ઘેલી દીસે છે મૃતી, તારુણી આ શી દેવરે ગણીજી
અરેહો બાણ થકી ઓશરશું તો મરશુ સેવરે રાણીજી

આવ્યો બાણાસુર ભૂપાળ, તેને હું આરૂં રે રાણીજી;
એના છેદું હાથ હજાર, દળ સંહારૂં રે રાણીજી.

* * *

કદાચ કવિ પ્રેમાનંદના દશમ સ્કંધ છપાયા પહેલાં કવિ માધવનાં આ સર્વ કાવ્યો છપાયાં હોતે તો આજે કવિ પ્રેમાનંદના કંઠાભરણ કાવ્યોને બદલે કવિ માધવના કાવ્યો પણ થોડે અંશે કંઠસ્થ હોત. પ્રેમાનંદના અને માધવ કવિના કાવ્યો તો એટલા બધા મળતાં આવે છે કે જાણે એકે બીજાનું કાવ્ય વાંચીને નહિ રચ્યું હોય:—

ઓખાહરણમાંથી.

કડવું–૧૭

રાગ–દેશાખ.

દલ જોઇ આવતુંરે, ઓખા ચંતાતૂર થાય;
દલ સંખ્યા નહીરે, આવ્યો પાપી પોતે રાય
ઉમયા વીનવુંરે, તાહરો વર નવ મીથ્યા થાય;
દુઃખ સાગર પડીરે, મારી શીઘ્રે કરો પ્રભુ સહાય.
દલ આવ્યું બહુરે, સંગે અસ્ત્ર તણો નહી પાર;
અનીરૂધ એકલોરે, મહારો સુંદર જે ભરથાર.
કોમળ કંથજીરે, આયૂધ વીણ છો આપો આપ;
હવે હું શું કરૂં રે, પાપી કોપ્યો માહારો બાપ.
વદન નીહાળતીરે, માહારો કંથ સકોમળ અંગ;
દુષ્ટે શું કર્યુંરે, રંગે વિઘે સહી કીધો ભંગ.
વાંક કરમોં કર્યોરે, તે હું પામી બહુ સંતાપ;
આ જન્મે નહીરે, માહારે પૂરવ તણું કો પાપ.
અનીરૂધ ઓસીયોરે, શામો ટાળો મનથી શોક;
જુધ એહેવું કરૂંરે, જેમ સહી જુએ સઘળાં લોક;
સાહાય કરશે સહીરે, સમર્થ સ્વામી જાદવરાય;
જુધે છતશુંરે, મુજને નથી એની ભારમણાય.
દલ તુજ તાવતુંરે, જેમ કાંઇ અજગ પયોધર કંઠ;
દુઃખ તજ સુંદરીરે, છોડી મહેલ મનસમકી ગાંઠ.
આનંદ મોર વઢોરે, મંદીરમાં નાઓ ઓખા નાર;
ભોગળ ગ્રહી વદા રે, ધીરજ રાખી વીવીધ પ્રકાર.
શોક સમે નહીરે, અંગજો ચંતાતુર થાય;
પેર પેર પ્રીછવે રે, બળીઆં અનીરૂધ રાયાં રાય.

સુફલીસ નોકર આપકા,
દાસ કવિ ભગવાન;
ક્યા તકદીર વાજુબ હૈ,
આજ ભયા દિવાન ! !

ઇ. સ. ૧૬૬૪ માં મહાન્ છત્રપતિ મહારાજા શિવાજીએ સુરત લૂટ્યું તે પ્રસગે કવિ સુરતમાં હતા. તેઓ ફારસી, અરબ્બી, સંસ્કૃત, મરાઠી અને ગુજરાતી એમ પાંચ ભાષામાં સારૂં જ્ઞાન ધરાવતા હતા. તેમણે ઘણા ગ્રંથો રચ્યા હતા પરંતુ તેહાના કેટલાક સંવત ૧૮૭૩ની રેલમાં નાશ પામ્યા અને જે બાકી રહેલા હતા તેહાના થોડા સં. ૧૮૯૩ ની મોટી આગને સમયે ગુમ થઇ ગયા. આજે તો તેહના કાવ્યો તરીકે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, શ્રીમદ્ ભાગવતનો એકાદશસ્કંધ, કુલગીતા, સુદામા ચરિત્ર જાણમાં આવ્યા. બીજા છુટક વિષયો ઉપરાંત વૈષ્ણવ માર્ગના પોતે સાચા વૈષ્ણવ હોવાથી નિત્ય નિયમના અને ઉત્સવના પદો પણ કીધાં છે. પ્રેમ એજ સાચો માર્ગ છે, પ્રેમથીજ પ્રભુના દર્શન થાય છે અને પ્રેમથીજ મુક્તિ થાય છે એ કવિનાં સૂત્રો હતા. આજ કારણે યોગ અને જ્ઞાન કરતાં પ્રેમને પ્રાધાન્ય આપી પ્રેમના પદ વિશેષ કરીને રચ્યા છે.

પદ કેદાર. બિહાગ મિશ્રીત.

પ્રેમી પ્રેમ સુખકો રાસ,
પ્રેમકારન પ્રેમ તારન, પ્રેમકર બીસવાસ. પ્રેમી.
પ્રેમ સરોવર પ્રેમ પંકજ, પ્રેમ ભ્રમર નિવાસ. પ્રેમી.
પ્રેમ હારલ પ્રેમ લકરી, પ્રેમ પકરી શ્વાસ. પ્રેમી.
પ્રેમ પ્રાન પતંગ દીનો, પ્રેમ જોત પ્રકાશ. પ્રેમી.
પ્રેમ દર્શન પ્રેમ પર્શન, પ્રેમ પ્રેમી પાસ. પ્રેમી.
પ્રેમી ગીરીવર શરણ પીયા, પ્રેમી ભગવાનદાસ. પ્રેમી.

વળી;

પ્રેમ હમારો પ્રાન હૈ, પ્રેમસે પ્રીતમ જાન;
પ્રાન પ્રેમ પ્રીતમ ભયો, પ્રીતમ પ્રેમ બખાન.

પ્રેમાનંદનો રસ ભર્યો દશમસ્કંધ કોઇની જાણ બહાર નથી, તેમાનાં કેટલાક કડવાં તો આપણી ગુજરાતી સ્ત્રીઓને કંઠસ્થ છે. તેમજ ભક્તકવિના દશમસ્કંધમાં પ્રેમની ઝાંખી ઠેર ઠેર થતી રહી છે; છતાં તેમનાં કાવ્યોમાં "પ્રેમી પ્રેમ સુખકો રાસ" જેવા પદની ખાસ ન્યુનતા જ છે. "પ્રેમી પ્રેમ સુખકો રાસ" બોલતી વખતે કાનામાં પ્રેમની જ્યોતિ નહિ પ્રકટે ! પ્રેમને માટે બલિદાન આપવા કોને ઉત્સાહ નહિ ઉદ્ભવે ?

કવિનો કાળ મુગલાઇ હતો. કવિ પણ દરબારમાં બીરાજતા હતા એટલે તેમણે સર્વ કાવ્યો હિન્દુસ્થાની ભાષામાં જ કીધાં છે. ગુજરાતીમાં લખેલાં બહુ થોડાં છે. તેમ છતાં તેમની સાહિત્ય સેવાની નોંધ લીધા વગર ચાલે એમ નથી. શામળભટે અને નિષ્કુળાનંદે હિન્દુ-

સ્થાની ભાષામાં ક્યા કાં મો નથી કીધા ? પ્રેમાનંદનો પ્રાથમિક પ્રયાસ પણુ હિન્દુસ્થાની ભાષામાં જ હતો ગુજરાતી ભાષામાં સુદામા ચરિત્ર બે કવિના પ્રકટ થયલા જાણુમા આવ્યા : એક નરસિંહ મ્હેતાકૃત અને બીજુ પ્રેમાનંદ કૃત આ ગુજરાતી કાવ્યોમાં જે કાવ્યની ખૂ સમાયેલી છે, તેવી જ ખૂબી હિન્દુસ્થાની ભાષામાં સ્થાયેલા ભક્ત કવિ 'ભગવાનદાસ'ના સુદામા ચરિત્રમાં પણ છે હિન્દુસ્થાની ભાષા સામાન્ય રીતે બીજી ભાષા કરતા વિશેષ મીઠી લાગે છે એટલે ગુજરાતી સુદામા ચરિત્ર કરતા બલ્કે હિન્દુસ્થાની સુદામા ચરિત્ર કંઇક દરજ્જે ઉત્કૃષ્ટ લેખાય પણ ખરૂ આ કવિએ પણ ભીમકવિ અને કેશવકવિની માફક કાવ્યોમાં સ્થળે સ્થળે સંસ્કૃત શ્લોક પ્રમાણ તરી આપ્યા છે

સુદામા ચરિત્ર

ચોપાઇ

ગુરૂ ચરણ પ્રસાદ તે તરીએ સંસાર સાગર પાર ઉતરીએ
ગુરૂ ચરણુ શરણુ જો જઇએ એગે પરમહી પાસ જઇએ

श्लोक.

मन्त्रमूलं गुरोर्वाक्यं पूजामूलं गुरो पदम्
ध्यानमूलं गुरोर्मूर्ति मोक्षमूलं गुरो कृपा ।

મોક્ષ કહુ સુનાઇ મેહે ભક્ત જો મો મેલે ગ્રહે
ભક્ત જો દેરે મો નહુ મે તો પ્રેમ જુઠો બેહુ ૭૫

श्लोक

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ७६

गीताजी श्लोक २६ अ, ९.

આ ઉપરથી એટલુ પણ સાબીત થાય છે કે કવિને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન પણ સારૂ હતું અને યોગ્ય સ્થળે જ તેમની ગમાવર કરી દે છે નરસિંહ મહેતાની માફક કવિના જીવનમાં પણા ચમત્કાર બન્યા છે અને તે સર્વે ચમત્કાર ભક્ત કવિ નોધતા જ ગયા છે તેમાનુ એક દ્રષ્ટાંત આપણે લઇએ એ ઉપરથી કવિની ભક્તિ અને કાવ્ય શક્તિ એમ ઉભયનો ખ્યાલ આપણુને આવશે કવિ જ્યારે સુરત આવતા ત્યારે પ્રાણુનાથના બાગમાં ઉતરતા, તે વખતે કાયસ્થે મ્હોટા ઓધ્ધેદાર નિમાતા વિપ્ર સતોષીએ ગોવાના દુશ્મનો મારા પાયા પર ચઢે અને રાજ્ય વૈભવ ભોગવે તે ઇચ્છિતા નહિ ભક્ત કવિ ભગવાનદાસના પ્રસંગમાં પણ એમ જ બન્યુ એક વખત કવિ સુરત આવી પ્રાણુનાથના બાગમાં ઉતર્યા હતા તેના વિપ્ર સતોષી અમલદારેએ તેમનુ

સંપ્રદાય અને ગુજરાતી સાહિત્ય.

(લે. કલ્યાણરાય ન. જોશી.)

નિબંધ રજુ કરવામાં આશય માત્ર એટલોજ છે કે સ્વામી-
ારી તથા ઇતર હરિભક્તોએ સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં સારો ઉમેરો
રિપકને ચોપડે રહે તો કોઇ કાળે સાહિત્ય-ક્ષેત્રના એ ખુણામાં

કીકત બધી સંપૂર્ણ છે એવું માનવાનું નથી, તેમજ આપેલી
રહી ગયા હશે. નિબંધને અંતે મૂકવામાં આવેલા પરિશિષ્ટમાં
તારિખ વગેરે માહિતી ઉમેરી શકાત પણ તે બની શક્યું
ખોળ વાસ્તે ઘણી અડચણો ઉભી થાય છે તેમાંની કેટલીક
સંપ્રદાયના અનુયાયી હોય તો પડતી નથી. એવા સાહિત્ય-પ્રેમી
નિબંધમાં સમાયેલી માહિતીમાં ઉમેરો કરી સારા રૂપમાં
કરાવી શકશે.

માં ગુજરાતમાં સાહિત્ય-વિકાસ કેવા પ્રકારનો કેટલો
તે. સંબંધી વિચાર કરનારને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના
ર નાંખ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી; એટલુંજ નહિ, પણ તે
ારને તો આ ભક્ત કવિયોની કૃતિને પોતાના લેખમાં સંપૂર્ણ
...તાત્પર્ય પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ નથી. ઇશ્વર-ભક્તિ તથા ધર્માચરણના
કાર્યથી આ સંપ્રદાયના ભક્તો તરફથી થતાં ઘણાં ખરાં કાર્યો વડે જુદા જુદા પ્રકારની સમાજ-
સેવા બજાવવામાં આવી છે, તેજ પ્રકારે ગુજરાતી સાહિત્યને પણ કીમતી સહાય આ સંપ્રદાયના
મહાન પુરૂષો તરફથી થયેલી છે. સત્ય છે કે, આ સેવાની પૂરેપૂરી જાણ સાહિત્યના અનન્ય
સેવકો સિવાયના મનુષ્યોને થઇ નથી. સત્ય છે કે, તે મહાન પુરૂષોએ આવી કીમતી સેવા
બજાવી લોકોની પ્રશંસા મેળવવા ઉમેદ રાખી નહોતી; બલ્કે એ અપૂર્વ સમાજ-સેવાની
કીમતનો ખ્યાલ સરખો પણ તેમના નિર્મળ અને ઇશ્વરપરાયણ ચિત્તમાં આવ્યો નહોતો.
તોપણ ભવિષ્યના સમાજસેવકો ઉત્પન્ન કરવા માટે સમાજસેવાનો એક નમુના તરીકે-સેવાની
પદ્ધતિના એક આદર્શ તરીકે-અને દરેક વ્યક્તિ (સમાજમાંથી વિરક્ત થયેલી વ્યક્તિ પણ) કરવા
ધારે તો ઉંચા પ્રકારની સમાજ-સેવા બજાવી શકે છે, તેના દ્રષ્ટાંત તરીકે-આ સંપ્રદાયના ભક્ત
કવિયોની કૃતિને આધુનિક સમાજ આગળ મૂકવાની જરૂર છે. જુનું, વેદીક, પ્રગતિબાધક,
અને રૂઢ કામ આ સંપ્રદાય તરફથી થતું હશે એવું માનનાર વ્યક્તિયોની દૃષ્ટિ આગળ
સંપ્રદાયના સાહિત્ય સબંધી કામને નવા જમાનાનો રોળ ચડાવી પ્રદર્શન તરીકે મૂકવાની જરૂર
છે; જુનાપર નવું ભાષ્ય લખી નવાથીજ અંજાતા માણસોને સંપ્રદાયના કાર્યો, પરિચિત

ખૂન કરવા કાવત્રું રચી કેટલાક મારાઓને ઉભા કીધા હતા નિર્માણ કરેલા દિવસની રાત્રીએ મારાઓએ બાગના મકાનમાં પ્રવેશ કીધો અને કવિ પર એકાએક હુમલો કીધો અને કવિ જાગૃત થયા, પણ પોતાના વિઘ્ન-સંતોષીઓનું કાવત્રુ છે એમ કવિને સ્પષ્ટ લાગ્યું. છતાં આ વખતે પોતે નિરાધાર હોવાથી, મારાઓની સલામે ચૂં ચાં કરવા જેટલું બળ નથી એમ માની પોતાનો પ્રેમ પ્રભુને કાવ્યમાં સૂચાવવા લાગ્યા —

અબ મોહિ રાખતીવઓ ગોપાલ,
જેસે સુરપતિ કોપ આગે, રાખે મગ બ્રીજગ્વાલા.
અહો ગજને તુમહી રાખ્યો, દોડહી દીન દયાલા.
પંચાલીકી લજ્યા રાખી, કરૂણાનિધી કૃપાલા
પરીક્ષતકુ પ્રેમસો રાખ્યો, દીનો એક રસાલા,
સંતન સતન કોપ ન રાખ્યો, ભક્ત વચન પ્રતિપાલા
લાખા ગૃહમેં પાંડવ રાખે, એક તિહારી ચાલા,
અબ દાસ ભગવાન શરણુ આયો, રાખ ગિરધારી લાલા

પદ સમાપ્ત થતાં જ કવિને પોતાના પ્રેમ પ્રભુ શ્રીનાથજીના દર્શન થયાં પોતાના પરમ ભક્ત કવિના ખૂનીનું ખૂન કરી પોતાની પાદુકાની સ્થાપના વલસ્થળે કરવાની આજ્ઞા આપી ત્યાંથી સદાને માટે અંતર્ધ્યાન થઇ ગયા પ્રેમ પ્રભુની આજ્ઞાનુસાર કવિએ પાદુકાની સ્થાપના કરી હતી. અશ્વનીકુમાર નહાવા જતાં કેટલાક ભાવિકો રસ્તામાં શ્રીનાથજીની પાદુકાના ચર્ણ સ્પર્શ લે છે તે કવિના સમયના જ હશે એમ માનવું છે.

આટલા વિવેચન પરથી સાબીત થાય છે કે ભગવાનદાસ ઉર્ફે બાઉ મહાજી એકલા કવિ નહિ હતા. સાથે સાથે ભક્તિને પણ ઘણી સારી કેળવી હતી. આવા પ્રભાવશાળી-પુરૂષના જન્મથી કાયસ્થ જ્ઞાતિને ગૌરવશીલ બનાવવાને એક મજબુત કારણ મળે છે.

કવિ પ્રેમના પૂરા સેવક હતા એતો કોઇ માન્યા વગર રહેશે નહિ છતા તેમણે શ્રીમદ્ ભાગવતનો એકાદશ સ્કંધ અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા જેવા જ્ઞાનના ગહન વિષયને પણ કાવ્યમા ચિતરવા બાકી રાખ્યા નથી "તુલસી દોનો ના બને, લોટ ખાતા ઓર હસના" એ કહેતી અનુસાર પ્રેમ અને જ્ઞાનના નિરાળા વિષયમાં સરખી રીતે કલમ અજમાવવી એ એક ગીતે સાહસ જ કહેવાય. પ્રેમાનંદ અને માધવ કવિ કે જેઓએ દશમ સ્કંધ ડોહોળી નાખ્યો છે, તેઓએ પણ જ્ઞાન માર્ગે ખેડવા હામ ભીડી નથી અખાના કાવ્યમાં જ્ઞાન ઝળકી ઉઠે છે જ્યારે પ્રેમનું નામ કે નિશાન નથી આપણા ભક્ત કવિ ભગવાનદાસે પ્રેમ અને જ્ઞાન ઉભય ખેડ્યાં એજ એમની દુપટ કુશળતાનો નમુનો છે.

(૫)

વલ્લભ કવિ.

આ કવિ નૌસારીના મજમુદારના કુટુંબના છે અને સંવત ૧૮૦૦મા ગાયકવાડી રાજ્યમાં મુખ્ય અમલદાર હતા. કવિના પિતાનુ નામ રાઘવરાય હતુ અને તેથી જે આ પિતૃભક્ત કવિએ પોતાના નામની સાથે પોતાના પિતાનુ નામ જોડી "રઘુસુત વલ્લભ કવિ" તરીકે પોતાને ઓળખાવે છે,

કાવ્યના ક્ષેત્રમાં વલ્લભ નામે ઠીક નામના મેલવી છે. (૧) પ્રેમાનંદના પુત્ર કવિ વલ્લભ (૨) અમદાવાદના વલ્લભભટ જેમણે મહાભારત લખ્યું છે. (૩) વડોદરા પાસે આવેલા રેણુકા-રણુ ગામના વલ્લભકવિ અને (૪) કાયસ્થ કવિ વલ્લભ. કાયસ્થ કવિની કૃતિ "શિવરહસ્ય" - 'શિવભકતો" - વિગેરે માલુમ પડી છે. કાયસ્થો બહુધા વૈષ્ણવ માર્ગીય હોય છે. આગળના કવિઓ પણ વૈષ્ણવજ હતા. તેમનું વિદ્યમાન કુટુંબ પણ હજુ વૈષ્ણવ પણ મરજાદી વૈષ્ણવ લેખાય છે; છતાં શા કારણે કવિ શૈવમાર્ગી બન્યા અને શિવરહસ્ય લખવા લાલસા થઈ તે સમજાતું નથી. કાયસ્થ જાતિમાં શિવમાર્ગીનો આ એકજ અપવાદ છે

ગુજરાતી ભાષામાં શિવપુરાણ આજ સુધીમાં જુદા જુદા કવિઓએ લખેલાં બહાર પડ્યાં છે: (૧) કાઠીઆવાડના કવિ લુરજીકૃત (૨) વડોદરાના દુર્ગાશંકર કવિકૃત (૩) કવિ શામળકૃત અને (૪) વલ્લભ કવિકૃત. પ્રથમના ત્રણ શિવપુરાણ પ્રસિદ્ધ થયલાં છે.

વળી એક વિશેષ શિવ પુરાણ ખંભાતના હરદેવ કવિનું જાહેરમાં જણ્યું છે. હરદેવ કવિ અને કવિનો કાળ શું છે તે મારી જાણમાં નથી, પણ આ બન્ને કવિની એટલે કે હરદેવ કવિ અને વલ્લભ કવિની હસ્તલિખીત મળી આવેલી પ્રત જોતાં સ્પષ્ટ રીતે માલુમ પડી આવે છે કે કાંતો હરદેવે વલ્લભના કાવ્યમાંથી ચોરી કરી છે, કિંવા વલ્લભે હરદેવનાં કાવ્યમાંથી ચોરી કરી છે. કવિઓના કાળ એક હોય કે નહિ છતાં શૈલી અને વિચારનું એકત્રપણું થવાનો સંભવ ખરો પણ આ કવિમાં જણાય છે એટલું બધું મળતાપણું ચોરી કર્યા શિવાય ભાગ્યે જ દીસે. આખા ચરણને ચરણ એકના બીજામાં જણાય છે.

જુઓ વલ્લભ કવિકૃત—

અધ્યાય ૧૪ શિવરહસ્ય.

શિવ ભકતની સેવા કરીને, તર્યો દૃષ્ટાંત નૃપ સુતજો;
પુનઃદીધું જીવદાન તેને, એ કહેની અદ્ભૂત જો.
પૂજા કરતાં શિવ શેવકની, પુન્ય તણો નહિ પારજો;
હવુંડા એ મહીપતિ કેરી, કથા કરૂં વીસ્તાર જો.
રાય ચંદાગદની તનયા, સુખ ભોગે તેહ સાથજો;
ભાગ્યશાળી ભોગ્ય ભોગવે, અહો પૂજે હિમનાથજો.
એક દિન જો કૌતક થાયું, કહું હું તો અચેતિજો;
રાય રમણીને સાથ લઇ, ગયો ગાઢવન અતિજો
રૂત ખીલી હતી વસંત, તેથી ખીલી રહ્યુ એ રાનજો;
રતી પીડે અતી તે સ્થાને, સિદ્ધ સંતને સુર માનજો.

હરદેવ કૃત.

શીવ ભકતની સેવા કરી, તાર્યો દૃષ્ટાંત નૃપરાય;
તેહને ફરીને કીધો જીવતો, જયનાદ વહાં સંભળાય.

કરવાની ખોસ અપેક્ષા છે આમ થશે ત્યારેજ યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કરી ન્યાય આપ્યાનો યશ ગુજરાતી સમાજને પ્રાપ્ત થશે ઇંગ્રેજી વિદ્યાના ઉપાસકોની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની માનસિક ભૂખ પોતાના દેશમાંથી ઘણીવાર તૃપ્ત થતી નથી, અને તેમને પરદેશી સાહિત્યનો આશ્રય લેવો પડે છે એ હાલની સમાજ સ્થિતિપરથી જણાય છે, પરંતુ આ અડચણ સમાજના સાહિત્યના દૌર્બલ્યને લીધે ઉપસ્થિત થયેલી નથી તેતો કેટલેક અંશે જુનાને કટ્ટર સમાન સમજવાનું ફળ છે, સાહિત્યના પૂજારીઓની એકદેશીય ભક્તિનુ પરિણામ છે, ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામા જોઇતા પ્રયાસો તરફની અનાસક્તિનુ સ્વરૂપ છે

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય તરફથી સાહિત્યની સેવા સારી રીતે થયેલી છે આ સંપ્રદાયના પુરૂષોએ ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસમાં પ્રત્યક્ષ તેમજ પરોક્ષ સહાય આપી છે

પ્રત્યક્ષ સહાયમા—

(૧) મુક્તાનંદ, (૨) બ્રહ્માનંદ, (૩) પ્રેમાનંદ, (૪) નિષ્કુળાનંદ, (૫) દેવાનંદ, (૬) ભૂમાનંદ, (૭) મંજુકેશાનંદ, (૮) કૃષ્ણાનંદ, (૯) ગોવિંદરામ, (૧૦) મછારામ, (૧૧) ધ્યાનાનંદ, (૧૨) શુકાનંદ, (૧૩) ચૈતન્યાનંદ (૧૪) અયોધ્યાપ્રસાદ, (૧૫) ભગવત્પ્રસાદ, (૧૬) કેશવપ્રસાદ, (૧૭) રઘુવીરજી, (૧૮) આધારાનંદ અને (૧૯) અમરચંદ વગેરે તરફથી પ્રાકૃત સાહિત્ય પોષાયલુ છે, અને (૧) ગોપાલાનંદ (૨) નિત્યાનંદ (૩) વાસુદેવાનંદ (૪) અચિંત્યાનંદ (૫) શતાનંદ (૬) યોગાનંદ (૭) ઉત્તમાનંદ (૮) અખંડાનંદ અને (૯) દીનાનાથ આદિ અનેક તરફથી સંસ્કૃત સાહિત્ય સારી રીતે પોષાયેલુ છે ઘણા કાળથી ખેડાયેલા અને અનેક દિશામાં સંપૂર્ણ રીતે સમૃદ્ધ થએલા સંસ્કૃત સાહિત્યમા આ સંપ્રદાય તરફથી થયેલો ઉમેરો કદીભાર ગણતરીમ ન લઇએ તોપણ પ્રાકૃત સાહિત્યને આપવામા આવેલી સહાય એટલી બધી સંગીન છે કે કેટલીક બાબતમા એમ કહેવુ પડશે કે ગુજરાતના સાહિત્યના કેટલાક અંગોની ખીલવણીના આરંભનુ માન આ સંપ્રદાયના લેખકોને આપવુ ઘટે છે સંવત ૧૮૭૬ (ઇ સ ૧૮૨૦) મા લખાયેલા વચનામૃતો શુ હાલના પ્રચલિત ગદ્યનુ પ્રથમ સ્વરૂપ ન કહી શકાય? અલબત્ત શરૂઆતના ગદ્યમાં સર્વ પ્રકારની સુવ્યવસ્થાવાળી શૈલી આપણને નથી દેખાતી તોપણ જનસમાજમા પ્રાકૃત પ્રશ્નોના સમાધાન વાસ્તે લખાયલા વચનામૃતો બાજુપર મુકી કેવળ અધ્યાત્મિક વિષયોની ચર્ચાવાળા વચનામૃતની ભાષાનું ગૌરવ તેમા વપરાયેલા શબ્દોની શક્તિ અને કાર્યકારણની સાંકળ તોડયા વિના વપરાયેલી વાક્યસંકલના તરફ નિષ્પક્ષપાતની દૃષ્ટિથી જોતા દરેક સાહિત્યવિવેચક વ્યક્તિને માનવુ પડશેજ કે હાલના પ્રચલિત ગદ્યનું મૂળ સ્વરૂપ (કદાચ બીજ પણ) વચનામૃતના ગદ્યમા છે આવો મોટો ગદ્યનો ગ્રંથ ગુજરાતી સાહિત્યમા આ સંપ્રદાય તરફથી મેલવામા આવ્યો છે તે સાહિત્ય વિકાસની સમગ્ર દૃષ્ટિથી જોનારને નાની સૂની સેવા જણાશે નહિ

"વચનામૃત" સિવાય "વેદરહસ્ય" નામનો ગદ્યાત્મક મોટો લેખ આચાર્ય શ્રી સહજાનંદના હાથથીજ લખાયેલો મોજુદ છે તે છપાયો નથી, પરંતુ તેની ભાષા ઘણી સરળ અને વાક્ય રચના તદન સંસ્કારી છે

આધ્યાત્મિક વિષય ગુજરાતી ભાષામાં ગદ્યમાં ચર્ચાયેલો તો ગુજરાતી પ્રજાએ પહેલાં "વચનામૃત"માંજ જોયો છે. એમ કહેતાં બહુ અચકાવાની જરૂર નથી; અને લૌકિક ગ્રામ્ય વાર્તાઓ પણ પદ્યમાંજ લખી શકાય એવી માન્યતા જે કાળમાં ચાલતી હતી તેવા કાળમાં તત્વવિદ્યા જેવા ગહન વિષયને પણ સરલ ગદ્યમાં મૂકનાર તરફથી સમાજની સેવા કેટલી બધી મહ ગણાય? નીચે આપેલા વચનામૃતના ઉતારા પરથી ઉપરની વાત વધારે બુદ્ધિ-સ્પર્શી બનશે.

(૧) વચનામૃત (લોયા ગામે) સંવત ૧૮૭૭—× × × × × × × × × × × × ×
"પછે શ્રીજી મહારાજ કૃપા કરીને બોલ્યા જે આ જીવ છે તે અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદૈવપણે કરીને સર્વ દેહમાં નખ શિખા પર્યંત વ્યાપીને રહ્યો છે, અને દેવતાને ઇંદ્રિયું રૂપે કરીને જીવનું ભોક્તાપણું છે પણ દેવતા ઇંદ્રિયુંથી પૃથકપણે ભોક્તા નથી." ત્યારે નિત્યાનંદ સ્વામીએ આ શંકા કરી જે "હે મહારાજ, જ્યારે એમ કહેવાય છે જે જીવ જે તે સામાન્યપણે સર્વ દેહમા વ્યાપીને વિશેષપણે હ્રદયાકાશમાં રહ્યો છે. ત્યારે સર્વ ઠેકાણે સરખુ જાણપણું નથી જણાતુ તેનુ કેમ સમજવું?" પછે શ્રીજી મહારાજ બોલ્યા જે "જેમ સૂર્ય છે તે કિરણે કરીને સર્વ પદાર્થમાં વ્યાપીને રહ્યો છે પણ આગળ જેવુ પદાર્થ છે ત્યાં તેવો સૂર્યનો પ્રકાશ જણાય છે. કેમ જે કાચની ભૂમિ હોય તથા સ્વચ્છ નિર્મળ પાણી હોય ત્યા જેવી રીતે સૂર્યનો શુદ્ધ પ્રકાશ જણાય છે તેવી રીતે પાણાની ભૂમિ, રેતીની ભૂમિ તથા ડોળાયેલું પાણી તેમા જણાતુ નથી. એવી રીતે સૂર્યના પ્રકાશમા ન્યૂન અધિકપણું જણાય છે તેમ એ ઇંદ્રિયુ અંતઃકરણ ગોલક એ સર્વને વિષે જાણવુ.'

(૨) વચનામૃત (વરતાલ ગામે) સંવત ૧૮૮૨—+ + + + + + + + +
+ + + + × શ્રીજી મહારાજ બોલ્યા જે "અન્વય વ્યતિરેકની વાર્તા તો એમ છે જે ભગવાન અરધાક માયાને વિષે અન્વય થયા છે અને અરધાક પોતાના ધામને વિષે વ્યતિરેક રહ્યા છે એમ નથી એ તો ભગવાનનુ સ્વરૂપજ એવું છે જે માયામા અન્વય થયા થકા પણ વ્યતિરેકજ છે. પણ ભગવાનને એમ બીક નથી જે રખે હું માયામાં જાઉં અને અશુદ્ધ થઇ જાઉ, ભગવાન તો માયાને વિષે આવે ત્યારે માયા પણ અક્ષર ધામ રૂપ થઇ જાય છે અને ચોવિશ તત્વને વિષે આવે ત્યારે ચોવિશ તત્વ પણ બ્રહ્મરૂપ થઇ જાય છે."
"વચનામૃત' "વેદરહસ્ય" ઉપરાંત "સંપ્રદાયની વાતો' એ નામથી પણ ગદ્યાત્મક લેખનો મોટો સંગ્રહ ઉદ્ધવી સંપ્રદાય તરફથી ગુજરાતી સાહિત્ય ભંડારને અર્પણ થયો છે, તે સંગ્રહ મા પણ દૃષ્ટાંતની ચમત્કૃતિ તથા શબ્દોની સચોટ શક્તિનુ દર્શન સારી રીતે થાય છે.

કવિ નર્મદાશંકરને ગુજરાતી ગદ્યના પિતા કહેવામા આવે છે તે વ્યાજબી છે તોપણ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના "વચનામૃતો" ગુજરાતનુ આદિ ગદ્ય છે એટલું તો લોકોની નજર આગળ લાવવાની જરૂર છે. આ રા. રા. રમણભાઇએ પણ "ગુજરાતી સાહિત્યનું હાલનુ વલણ" નામના નિબંધમા ગદ્યના વિકાસક્રમમા આ વચનામૃતોને સ્થાન આપ્યુ છે, અને કબુલ કર્યું છે જે 'તેની ભાષા તથા શૈલી હાલના કરતા સહેજ જુદા છે" (કવિતા અને સાહિત્ય પાન. ૭૨૪)

વ્રજ ભાષા અને હિંદી કવિતા.

"કવિતા તો વ્રજ ભાષાની" એ સમજ તો જો કે પ્રેમાનંદ આદિ ગુજરાતના શિષ્ટ કવિઓએ સમાજમાથી દૂર કરી છે, તોપણ એ કવિતાની ગળપતાવું ભાન તો આ સંપ્રદાયના બ્રહ્માનંદ, મુક્તાનંદ, પ્રેમાનંદ (પ્રેમસખી) અને ભૂમાનંદના વ્રજ ભાષામા લખાયલાં કાવ્યો વાચ્યાથી થાય તેમ છે. ઉધ્ધવી સપ્રદાયના ભક્ત કવિયોની ભાખાની કવિતાઓ, કીર્તનો, રાસ અને ભજનો એવાં તો રસપૂર્ણ અને કાવ્યચમત્કૃતિનાં છે કે એકવાર વાચ્યા પછી સસ્કારી જન તો ફરી ફરીને વાંચવાને તેનો મુખ પાઠ કરીને વખતોવખત ગાવાને લલચાયા વિના રહેતાજ નથી. અંધારામા રહેલા લોકો પ્રકાશ દેખી જે સચ્ચિન્મય આનંદ ભોગવે છે તેવાજ આનંદનો ભાન આ સપ્રદાયના ભક્ત કવિયોના કાવ્યો વાંચી સાહિત્ય વિલાસી અને પ્રાકૃત જનને મળે છે. દયારામની ભાખાની કવિતા લોકો વખાણે છે તેમાના રસનુ વખતે વખતે પાન કરે છે અને એના જેવી બીજી કૃતિયો મેળવવા તેમની ઇચ્છા થાય છે, પણ સાહિત્યના ક્ષેત્રનો સપૂર્ણ ભોમીયો તેમની પાસે ન હોવાથી ફરી ફરીને દયારામનેજ વાચીને પોતાની તૃપ્તિ કરે છે તેવા લોકો માટે ઉધ્ધવી સપ્રદાયના ભાખાના કાવ્યોની જાણ થવાની આવશ્યકતા છે દયારામ તો માત્ર શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ યુક્ત શૃંગારની ગરબીઓનુજ ભોજન લોકોને પીરસે છે જ્યારે ઉધ્ધવી સંપ્રદાયના બ્રહ્માનંદ પોતાના વૈરાગ્યના ભક્તિયુક્ત શૃગારના અને સચોટ કાવ્યચમત્કૃતિવાળા બોધના કાવ્યોથી, મુક્તાનંદ, પ્રેમાનંદ, નિષ્કુળાનંદ તથા ભૂમાનંદ ભક્તિયુક્ત શૃગાર રસથી ભરપૂર રાગરાગણીઓ વાળા કાવ્યથી, સમાજના સાહિત્ય શોખીન લોકોને સત્કારે છે બ્રહ્માનંદના જેવુ પીંગળ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન ગુજરાતના જુના તેમજ નવીન કવિયોએ હજુ સુધી જવલ્લેજ બતાવ્યુ છે એકાદશીની રાત્રીએ અમદાવાદની પોળમાં ભાખામા ગવાયેલી પ્રેમસખીની ભક્તિયુક્ત શૃગારની ગરબીઓએ અનેકવાર દયારામની ગરબીને ભૂલાવી દીધી છે, અને ભૂમાનંદની હોરી જો કોઇ વાર ઉસ્તાદ ગવૈયાના મુખથી વાજીત્રના સાજ સહ ગવાતાં સાભળી હોય તો જીદગી પર્યન્ત તેની લટક તથા તેનુ માધુર્ય વિસરાતુ નથી આ કવિયોની ભાખાની કૃતિ વિષે આવી સાદી ઓળખાણ નીચલા દ્રષ્ટાંતોથી ખાસ થઇ શકશે

બ્રહ્માનંદ—નીચેના કાવ્યમા બ્રહ્માનંદે યમકના તાલના ફટકા સાથે મનુષ્યના અભિમાનની ઝાટકણી કાઢી છે

"ઝૂલણા"

પાયી જીદગી બદગી નાહિ કરી નિત ખ્યાલ કીયા કમ ખાઉંવાકા
મદ મોહમે તે મગરૂર ફીર્યો તન તાકતા નારિયા તાઉંવાકા
સુદગુરુ સાહેબકા રગ ચઢયા નહિ સગ કીયા નર પાઉંવાકા
બ્રહ્માનંદ કહે કૈસે બાત માને તે તો ચોગ હે જુતીયા ઝાંઝીયાકા

કડા વેઢ વીંટી મોતી પેરી કાને મહા જોરસે મૂછ મરોડતા હે
ચને દેખતા આપકી છાયડીકુ ટેડી પાઘ બાંધી તન તોડતા હે

તન અત્તર તેલ ફુલેલ લગાવત નેહ ત્રીયા મગ જોડતા હે
બ્રહ્માનંદ કહે ખબરદાર બંદે દેખ કાલ કીસે નહિ છોડતા હે

નીચેનુ શબ્દાલંકારવાળુ મધુરૂં શૃંગાર-કાવ્ય વાચી સંતોષ સહ સાત્વિક આનંદ ઉપજ્યા વિના રહેતો નથી

રેખતા

આવરે મેરે મનકે મેરમ સલુને શામરે
સલુને શામરે મે સમરૂ તેરા નામ રે—આવ રે
પહેલી પ્રીત લગાય કે મત આરામ રો' તુમ દૂર
દૂર રહે દુખ હોત હે, મે તરત મરૂગી ઝૂર રે—સલુને
દરદે દિવાની મે રીરૂ મેરે મદકા વાધા રોગ
રોગકી મારી રીસમે મે થઇ પેરૂંગી જોગ રે—સલુ
પ્રીતમ ડાલા પ્રેમકા તુમ જોર ગલે બીચ ફદ
ફદમી મારી મે ફીરૂ બન જાત હે બ્રહ્માનંદ રે—સલુને

સવૈયા

જ્યુ જલમાહિ નકીર પરી સા ટલીકે ટલીકે ટલીકે ટલી હે
જ્યુ મીસરી પયમાહી પરી સા ભલીક ભલીક ભલીકે ભલી હે
દેવલ શીશ ચઢાઇ ધજા સો હલીકે હલીકે હલીકે હલી હે
બ્રહ્મમુનિ ત્યુ હિ દેહકી આયુ ચલીકે ચલીકે ચલીકે ચલી હે
વહ્ની રૂ દારૂ સયોગ ભડાકો ભયોકે ભયોકે ભયોક ભયો હે
પ્યાદેકી લાર સવાર ચઢો સો લલોકે લલોકે લલોકે લલો હે
ચોરનકે મગ શાહ કુ ચોર કલોકે કલોકે કલોકે કલો હે
બ્રહ્મમુનિ કહે સુ તન આયુ ગયોકે ગયોકે ગયોકે ગયો હે

પ્રેમસખી—કૃષ્ણભક્તિના નિચેના કાવ્યોમા પ્રેમાનંદે ઘણીજ રસિકતાનું દર્શન કરાવ્યું છે

ઠુમરી

રે મે કૈસે જીવુગી નદલાલ બિના
નદલાલ બિના પ્રતિપાલ બિના—રે મે
કૌન પાવેગો અધર સુધા રસ ગિરધર દીન દયાળ બિના—રે મે
નેના કૈસે ધીર ધરે અંગ રસિયારૂપ રસાળ બિના—રે મે
કોનકો દરસન કરી કરી જોઉ મધુરિપુ મદન ગોપાળ બિના—રે મે
પ્રેમાનદકે વ્યાકુલ વ્રજ વનિતા, સુદર સ્યામ તમાલ બિના—રે મે

ભનાજી મેરે કગના નીકારી ગયો રે કદમકી કુંજમે—
આઇ અચાનક નીઠુર નદકો, ભનાજી મેરો પોચો પકરી ચલો રે—કદમકી

કંગના નીકારી ગારી મોહે દીની, નાહક મોસું જબરો મચાઇ ગયો રે—કદમકી૦
ઇત ગોકુલ ઉત મથુરા નગરી, ભલાજી મેરો કોન સુને કૈયોરે—કદમકી૦
પ્રેમાનંદકો નાથ સાંવરો છકયો મદ જોબન તરૂન ભયો રે—કદમકી.

ભૂમાનંદ—આ કવિની નીચેની "હોરી" ગવૈયાઓને અને ગાયનના શોખીનોને તેની મીઠાશ અને રસિકતાને લીધે ઘેલાતુર બનાવી મૂકે છે.

—હોરી—

શામરે મોકું રંગમેં રોરી (૨)
બૈયાં પકરકે રંગકી ગગરીયાં છીનાવકે શીર ઢોરી
રંગમેં રસબસ કરકે મોપે ડારી ગુલાલકી ઝોરી
લેગે મુખ ગાવત હોરી—શામરે મોકું.
આઇ અચાનક મીલે હે ડગરમેં, દેખકે નવલ કિશોરી
બીડી ભુજામેં મોકું પકરકે, જીવનને બરજોરી
માલા મોતીયનકી તોરી—શામરે મોકું
ગુરજાદા મેરી નહિ રખી, કહી એક બાત નહોરી
તનમેં ઇનકું અંખીયાં દેખાઇ, મત જાનો મોકું ભોરી
કહું તેરે ચિતકી ચોરી—શામરે મોકું
મેરો જોર કછુ નહિ ચાલ્યો, કંચુકી કસ તોરી;
ભૂમાનંદ કે મોકું પકરકે, રસિયે રંગમેં રોરી,
ગઇતી હુ નંદકી પોરી—શામરે મોકુ.

મોહન મોસેં ખેલો હોરી (૨)
મારગ દેખી રહી હું તમારો જેસી ચદ્ર ચકોરી
બસંત ઋતુ બીતી જાત હે જીવન, હોંસ પૂરી કરો મોરી
માનો મુજકું નીજ ગોરી—મોહન.
તેરે સંગ રમત લીયે હું, પેરીમેં નવરંગ ચોરી
મોહન તુમ ડારો મેરે પર, રંગકી ગગરીયાં ઢોરી
ભરે ગુલાલકી ઝોરી—મોહન.
સર્વ અંગ તેરે શામ સુંદર વર, કરું મેં ચદન ખોરી
ફેર ભુજોમેં બીડી મોકું ભેટો, કહું તુમકું કર જોરો
ગતિ મેરી હે થોરી—મોહન.
ફૂગલાકે બદલમેં તુમકું રખુંગી, હારો તો બલદેવ જોરી,
ભૂમાનંદકે તુમ જીતો તો, કરકે રખો મોકું તોરી
હાર કરે મૈયા મોરી—મોહન

શૃંગાર ઉપરાંત બોધ અને ભક્તિનાં કાવ્યો પણ દયાનંદ દેવાનંદ વગેરે કવિ તરફથી વ્રજ ભાષામાં લખાયાં છે.

દયાનંદ

વિપત્તિ મન નિવારે નાથ બિન વિપત્તિ કોન નિવારે રે
ઉદરમે અકળાયો પ્રાણી નાહિ નાહિ પોકારે રે
દુ:ખીઓ જાણી દયા આણી—વાલમ આવે વારે રે—વિપત્તિ
ગર્ભ છોડાયો તોહિ જન્મ ધરાયો અંતર અગ્નિ ઝારે રે
તૃષા બુઝાઇ ક્ષુધા સમાઇ, અમૃત કેરે આરે રે—વિપત્તિ
એસો હરિ ઉપકારી વિસારી ચાહીયો સંસાર લારે રે
હેત જનાઇ સબ્બસ ખાઇ, નિશ્ચે નરકમેં ડારે રે—વિપત્તિ
જૂઠ સગાઇ અતિ દુ:ખદાઇ, ધણી મોહન શિર ધારે રે,
દયાનંદકો શામ સહાઇ, તુરત પાર ઉતારે રે—વિપત્તિ

દેવાનંદ

મેરી મેરી કરત મત મંદરે, બ્રજચંદ દીયો બિસરાઇ
નરતન પાયો, કછુ ન કમાયો, ફેર ધર્યો ભવ ફંદરે—બ્રજચંદ
હુવા અભાગી, વિષય અનુરાગી, સમર્યા નહિ સુખકંદરે—બ્રજચંદ
ત્રિવિધ તનમે, જરતકે મનમે, ગાફલ ગમાર ગંદરે,—બ્રજચંદ
દેવાનંદ ભારી કહેત વિચારી, જાકી જપન સુરેશ હરે—બ્રજચંદ

સંપ્રદાય અને ગુજરાતી કવિતા

આ સંપ્રદાયના કવિઓ તરફથી શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં પણી ઉંચી પ્રતિના કાવ્યો લખાયા છે, અને તે બધા એકઠાં કરીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો ગુજરાતી પ્રેસના કાવ્ય દોહન જેવડા લગભગ ચાર ગ્રંથો ભરપૂર બને તેમ છે આ સંપ્રદાયમાંથી શુદ્ધ ગુજરાતી કાવ્યનો ભંડાર આપનાર પાંચ પુરુષો મુખ્ય છે (૧) મુક્તાનંદ, (૨) બ્રહ્માનંદ, (૩) પ્રેમાનંદ, (૪) નિષ્કુળાનંદ, (૫) દેવાનંદ આ કવિયોની કૃતિના ખાસ વિષયોમાં ભક્તિમય શૃંગાર સચોટ વૈરાગ્ય, વ્યવહારિક સચોટ દૃષ્ટાંત યુક્ત બોધ અને પ્રાકૃત જનને સુગમ્ય થઇ શકે તેવું અધ્યાત્મ જ્ઞાન મુખ્ય છે, અને તેમની કૃતિના ખાસ લક્ષણો સરળ મીઠી ભાષા, વ્યવહારના પ્રત્યેક પ્રદેશમાંથી ચુંટાયેલા દૃષ્ટાંતો, નૈસર્ગિક શબ્દ લાલિત્ય, ઉંચી પ્રતિનું કાવ્ય અને રાગ રાગણીઓનું બાહુલ્ય ખાસ જોવામાં આવે છે

સાથે જોડેલી યાદી પરથી આ સંપ્રદાય તરફથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં થયેલો વધારો સ્પષ્ટ જણાશે આ બધા ભક્ત કવિયોની કૃતિયો સાંપ્રદાયિક હોવાથી કેટલાક, જનોને એકદેશિય જણાતી હશે પણ એકજ રંગનું બધી જગ્યાએ દર્શન થાય તેવા ચશ્મા આંખપરથી કાઢી નાખી જો તપાસવામાં આવે તો આ ભક્ત કવિયોની કૃતિમાંથીજ જુદે જુદે પ્રસંગે બ્રહ્મ-આનંદ, પ્રેમ-આનંદ અને યોગ-આનંદનું ભાન સ્પષ્ટ થઇ જાય છે।

આ કવિઓએ પૃથક પૃથક ગુજરાતી સાહિત્યને કેવા પ્રકારે સમૃદ્ધ કર્યું છે અને ગુજરાતી સમાજપર શી અસર કરી છે તે હવે સંક્ષેપમાં તપાસીએ

(૧) મુક્તાનંદ—ચાથે ટાંકેલી યાદીપરથી તેમના કાવ્ય-સંગ્રહનો વિસ્તાર જણાય છે. આ કવિના કાવ્યોમાં "ઉદ્ધવગીતા" સંગીન ગણાયું છે, અને જો આ એકજ કાવ્ય તેમના તરફથી લખાયું હોત તોપણ ગુજરાતી ભાષાના કવિયોમાં જે સ્થાન હાલ તે ભોગવી શકે છે તેજ સ્થાન તેઓને મળી રહેત. તેની કવિતાની સંપૂર્ણ કદર હજુ ગુજરાતમાં થઇ નથી; તોપણ નવી ગુજરાતી વાચનમાળામાં તેનું "સત્સંગ"નું કાવ્ય દાખલ થવાથી તેને ગુજરાતના એક શિષ્ટ કવિનું સ્થાન તો અપાઇ ચુક્યું છે. તેનું "રૂકિમણી વિવાહ"નું કાવ્ય લોકોમાં અતિપ્રિય થઇ પડ્યું છે; એટલું બધું કે કાઠીઆવાડમાં એક પણ લગ્નોત્સવ એવો નહિ જતો હોય કે ત્યાં મુક્તાનંદનો "રૂકિમણી વિવાહ" સ્ત્રી જનોમાં ગવાયા વિના રહે. ગુજરાતમાં લગ્નોત્સવ વખતે માનનીઓ તરફથી અનેક પ્રકારનાં "ધવળ મંગળ" ગાવાનો રિવાજ જુનો છે; તેની સાથે આધુનિક કાળની અસરથી વરકન્યાના પક્ષો તરફની માનનીઓએ સામસામા પક્ષની હાંસી અથવા મજાક ઉડાવવા વાસ્તે મશ્કરીનાં ગીતો (ફટાણાં) ગાવાનું શરૂ કર્યું હતું, અને આવી મશ્કરીની હદ ન રહેતાં અશ્લીલ અર્થનાં ગીતો પણ ગવાતાં થયાં હતાં. આ ગ્રામ્ય પ્રચાર લોકમાંથી કાઢી નાંખી તેને સ્થાને ગાઇ શકાય તેવાં ગીતો સ્ત્રીઓ વાસ્તે મુક્તાનંદ તરફથી ખાસ બનાવવામાં આવ્યાં છે. તેવાં ગીતના બે નમુના નીચે આપ્યા છે.

અવિદ્યા છે નકટી નાર, પ્રભુથી પાછી ભાગે જો,
એનું હેતુ કરે તેની સાથ, જમનું લાકડું લાગે જો.
જમનું છે જબરૂં જોર, મારશે મોઢું બાંધી જો,
બોલો છો ફોટા બોલ, આવડી શું આવી આંધી જો.
બુડી મરો લાગે છે લાજ, વેણ શું વાંકા કાઢો જો,
પ્રભુ વિના કાઢે જે બોલ, ઝભડી ઘસી વાઢો જો
હરી ભજતાં લાગે છે લાજ, કુડમાં કેવાં રાજી જો,
મુક્તાનંદ કહે મૂરખ લોક, પાધરાં દીસે પાજી જો.

નાની મોટી વસ્તીઉં સંભાળીને લેજો, જગના જીવનને કોઇ દોષ મા દેજો.
સુરને સંભાળ્યા વિના ભ્રષ્ટ મતિ થાશે, વિમુખ થઇને ઘણાં ખાસડાં ખાશે
સમજુને શીખ લાગે ભજે અવિનાશી, મૂરખ ન માને ગળે પડે જેમ ફાંસી.
પ્રભુને જે ભજે તેને છે નારૂં, મુક્તાનંદ કહે મૂરખને સઘળે અંધારૂં.

ભક્તિયુક્ત શૃંગારમાંથી વૈરાગ્ય પર ઉતરી જવાની મુક્તાનંદની શક્તિ નીચેના પદમાં સ્પષ્ટ જણાય છે.

—કેદારો—

માહરે મંદિર અખંડ રહો માવજી તમ વિના દુઃખ તણો અંત નાવે ॥
આવતું જોબન અનંગ દુઃખ દે ઘણું તનતણા તાપને કોણ સમાવે—માહરે.
આશ સર્વે પરહરી પ્રિત તમશું કરી વરી હું વેદવતી નાથ તમને,
મદન રિપુ મારવા તાપને ટાળવા, અધર-અમૃતરસ પાઓ અમને—માહરે.

તમ અંગ આગ ઉદ્દામ સંસારથી, નટવર નિરખ રૂપ કેમ ન્યારી,
નયનની આગળે અખંડ રહો નાથજી, વિવિધ વિનોદ કરતા વિહારી—માહરે
રસીઆજી તમ મમ લાગ્યો ખરો, ગમે નહિ જગતનો ગંધ મુજને
આજ મુકતા નંદ આડ સૌ ટળી, અર્પિ હું તનમન નાથ તુજને—માહરે.

બ્રહ્માનંદ—આ સંપ્રદાયના કવિઓમાં ઉત્તમ કાવ્ય ચમત્કાર તથા પિંગળશાસ્ત્રનું વિસ્તૃત જ્ઞાન બતાવવામાં બ્રહ્માનંદ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. જન્મથીજ તેઓ ચારણભાટ કુટુંબના હોવાથી તેમને વારસામાંજ કાવ્ય-શક્તિ મળી તો હતીજ. અને તે શક્તિનો સંબંધ આ સંપ્રદાયના ઉંચા શુદ્ધ જીવન અને શુદ્ધ વિચારો સાથે જોડાતાં અગ્નિ અને ઘૃતના સંયોગની પેઠે એ શક્તિ પૂરે જુસ્સામાં ભભુકી નીકળી હતી. તેના હિંદી કાવ્યોમાં તથા ગુજરાતી કાવ્યોમાં પદ-લાલિત્ય અને તાલ બંધ-ખાસ જોવામાં આવે છે. એમના વિષે Henry George Briggs લખે છે કે-(The Cities of Gurjarashtra) ... . Among these must not be forgotten the name of Brahmanand, one of the early co-adjutors and the bosom friend of the Reformer. He was a Hindu classic Scholar of no ordinary ability, of singular mild deportment, and a benevolence of disposition, a character rarely met, he was a poet too, and his songs and allegories are still recited with enthusiasm and to the admiration of all those who can appreciate their merit, while the cadence to which they are employed is exceedingly harmonious.

સમાજ-સુધારણાના હેતુથી લખાયેલા આ કવિના સપાટાવાળાં કાવ્યોએ ગુજરાતના લોકોપર છાપ અમર કરી છે. આ કવિના એવા ઘણા છૂટક પદો છે કે જે "ઉપદેશવાચક કાવ્યો ઉત્તમ કાવ્યો હોતાં નથી" એવી સાહિત્ય-વિવેચકોની માન્યતાને ખોટી પાડવામાં સમર્થ બન્યાં છે. આ કવિનું રસિકત્વ પણ ઓછું નથી. તેણે લખેલા "દાણ લીલાં" ના પદો તેની કાવ્ય ચમત્કૃતિ અને રસિકતાનું યોગ્ય ભાન કરાવે છે, અને આધુનિક શિષ્ટ કવિયો સિવાયના ઇતર કવિયોના કવનથી કંટાળી ગયેલા, જુના કાવ્યો તરફ કંઇક પક્ષપાતથી જોનારા સાહિત્ય વિલાસીઓ તો બ્રહ્માનંદના કાવ્યમાંથી યથેચ્છ રસ મેળવી પોતાનો કંટાળો ઘણી વાર દૂર કરતા હશે. જીવનની ક્ષણ ભંગુરતાનું સચોટ ભાન, ઇશ્વર પરાયણ જીવન બનાવવા માટેની ઝનુનવાળી ઉશ્કેરણી, અશુદ્ધ જીવન પ્રત્યેનો કડકડતો તિરસ્કાર અને કૃષ્ણભક્તિમાં લીન થવા માટે રસિક બોધ બ્રહ્માનંદના નૈસર્ગિક પ્રતિભાવાળાં કાવ્યોની વસ્તુમાં પ્રાધાન્ય ભોગવે છે નીચેનાં દૃષ્ટાંતોપરથી આ મત સૂચિત થશે.

રે સગપણ હરીવરનું સાચું, બીજું સર્વે ક્ષણ ભંગુર કાચું રે સગપણ
રે મેં સાથે પ્રીતિ ટાળી, રે બાંધ્યુ મન સ્થિર ભાળી
છે વરવા જેવા એક વનમાળી ... .રે સગપણ

રે સ્થિર નહિ આવરદા થોડી, રે તુચ્છ જાણીને આશા તોડી
મેં જગના જીવન સાથે જોડી ... ...રે સગપણ.
રે ફોગટ ફેરા નવ ફરીએ, રે પરઘર પાણી શું ભરીએ
જો વરીએ તો નટવરને વરીએ ... ...રે સગપણ.
રે બુધર બેઠ્યા ભાયે ભાગો, રે મેં તો સાથે તોડયો ધાગો
એ રસિક રંગીલાથી રંગ લાગ્યો ... ...રે સગપણ.
રે એવું જાણીને સગપણ કીધું, મેણું તો શિર-ઉપર લીધું
બ્રહ્માનંદનું કારજ સીધું, ...રે સગપણ.

શ્રી કૃષ્ણ પ્રત્યેનો અનન્ય સખીભાવ નીચેનાં કાવ્યમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો છે.

જોયું સરવે જગત વપારીરે રટ લાગી
એક પુરૂષ દીઠા અવિનાશી રે ,, ,,
બીજી અબળાની સર્વે રાશી રે ,, ,,
દીઠું ચૌદ ભુવન લગી જોયા રે , ,,
અબળા અબળાને શું પરણું રે ,, ,,
માટે બળીઆનું લીધું શરણું રે ,, ,,

* * *

* * *

સરવે અમર પુરૂષ પરિહરીઆરે ,, ,,
બ્રહ્માનંદના વાલાને વરીઆરે ,, ,,

સૃષ્ટિ-અવલોકન પણ આ કવિનું તેના કાળના પ્રમાણમાં સારૂં હતું
મહિનાના વર્ણન" પરથી જણાય છે

– શરદ ઋતુ સોહામણી, આવ્યો આસો માસ,
એ રતે વાલમ આવીએ, રમવા સુંદર શામ.
નિર્મળ અંબર થઈ ગયો, નિર્મળ થઇ ગયાં નીર,
નિર્મળ નાથ પધારીએ, હોગાળા બળ વીર.
દમરા વેદળ ચાલીઆ, નદીએ બાંધ્યા ઘાટ;
એ રતમાં અલબેલડા, વળી વળી જોઉં છું વાટ.

× × × × ×

ઇન્દ્રિયોને ગાયોની ઉપમા આપી નીચેની સુંદર વ્યાજોક્તિ બ્રહ્માનંદે આપણને આપી છે જે વારંવાર વાંચતાં છતાં આપણે ધરાતા નથી.

ચારી આવો ગાવડલી મારી, ટકો દઉં રીત તણો ત્યારી....ચારી.
મહાજો રાખું છું કહેતી, અમારે હાથ નથી રહેતી,
તમ વિના દોવા નથી દેતી ....ચારી.
સાચું બોલું ખાધ મગને, આવે છે મારવા અમને

ટાઢી થાય દેખીને તમને........................ચારી.
હેતે તમે પહેલી હેળાવી, છાની નથી વાત કહું છું આવી
હવે નહિ પૂરે વટકાત્રી.............................ચારી.
જો અતિ ઉતાવળા થાશો, ત્યારે જઇ દોડી કોઇને પાશો
તો ગીરધરજી ગાળું ખાશો...........................ચારી.
ઝાઝું ખડ લીલું ત્યાં જઇને, ચારી લાવો પાણીડું પાઇને
વાલા બ્રહ્માનંદના સીધા થઇને.......................ચારી.

જુની ગુજરાતી વાચન માળામાં નીચેના કાવ્યને સ્થાન મળેલું હોવાથી આ કવિને પણ શિષ્ટ કવિયોની પંક્તિમાં મૂકાવાનું માન આપાયું છે.

આ તન રંગ પતંગ સરીખો જાતાં વાર ન લાગેજી
અસંખ્ય ગયા ધન સંપત મેલી, તારી નજરે આગેજી
અંગે તેલ ફુલેલ લગાવે માથે છોગાં ઘાલેજી
જોબન ધનનું જોર જણાવે છાતી કાઢી ચાલેજી.

× + × × + ×

આજ કાલમાં હું તું કરતાં જમડા પકડી જાગેજી
બ્રહ્માનંદ કહે ચેત અજાની અંત ફજેતી થાગેજી

પ્રેમાનંદ (પ્રેમસખી) આ કવિની ગરબીઓ અને રસિક કિર્તનો ગુજરાતી સાહિત્યનો એક આકર્ષક તથા સાત્વિક રસવૃત્તિનો પોષક ભાગ છે. સ્વામીનારાયણને શ્રીકૃષ્ણ સમજી આ કવિએ તેમના પ્રત્યેની અદ્ભુત પ્રીતિનું બળ પોતાના મન પર એટલું તો સચોટ બેસાડ્યું હતું કે જ્યાં ત્યાં કાવ્યોમાં તેણે પોતાને "પ્રેમ સખી" સમજીનેજ કવન કરેલું છે. આશક માશુકના ભાવથી કવન કરેલું છે અને પોતાના દીક્ષિત અભિધાનને અર્થવાચક બનાવ્યું છે. એઓ પોતે ઉંચી પ્રતિના ગવૈયા હોવાથી તેમની ગરબીઓમાં ગેયતા અને તાલનું દર્શન પણ સારૂં થાય છે. એમના રસિક કાવ્યોનો સંશોધિત સંગ્રહ સમાજ પાસે મૂકવાની ઘણીજ જરૂર છે. જેઓએ તેમનાં કાવ્યનો સ્વાદ ચાખ્યો છે, તેઓ તો સાંપ્રદાયિક કિર્તનસંગ્રહના પુસ્તકોમાંથી પ્રેમસખીનાં કાવ્યો વાંચી પોતાની સાત્વિક રસવૃત્તિ પોષ્યા જાય છે. નીચેના ત્રણ દ્રષ્ટાંતોમાં પ્રેમાનંદની પ્રેમભક્તિ તેની મીઠી વાણી અને અર્થપૂર્ણ પદબંધ જોવામાં આવે છે.

૧

આંખડલી રસરંગે રાતી, રેખું માંહી રસિક મદન મદમાતી—આંખ.
શ્યામ શિથીલ સર્વે અંગે, ચોળાણા છો ચતુર કોને સંગે
રંગાણા છો અધર તંબોળને રંગે ... ...આંખડલી.
મદનશર વાગ્યાં છે મરમ ઠેકાણે, વિંધાણા છો નટવર નેણાને બાણે
ઘાયલની ગત ઘાયલ હોય તે જાણે ... ...આંખડલી.

અમારે તો કશોએ નથી દરદાવો, તમારૂં મનડું માને ત્યાં જાઓ।
સાચું કહો શીદને ખોટા સમ ખાઓ. ... ...આંખડલી.
તનનું દુઃખ કરની નાડીએ જણાયે, મનનું તો વેણ બોલે ત્યાં કળાયે;
પ્રેમાનંદ કહે અંતરનું નેણાં માંહે ... ...આંખડલી.

૨

સજની મનડે વાળી ગાંઠ તે છોડું કેમ કરી રે લોલ,
ટાળી કરમની ન ટળે રેખ કે તેમ મારે હરી રે લોલ.
મન કર્મ વચને ઝાલી હાથ, કે હાલરે જેમ લાકડી રે લોલ.
તેમજ પ્રાણ સંગાથ લીધા કે મન મોહન જડી રે લોલ.
તેલ પલાળીને વાળી જેમ ગાંઠ કે રૂડી હીરની રે લોલ,
સમજી એમ પડી મારે આંટ કે મોહન આ હીરની રે લોલ.
જોવાં લોચન તૃપ્ત ન થાય કે એવી ટેવ પડી રે લોલ,
સજની પ્રાણજીવન જોયા વિના કે ચાલે નહિ એક ઘડી રે લોલ.
રસિયા સાથે લાગી પ્રીત કે દુખ સર્વે ટળ્યાં રે લોલ,
સજની પ્રેમ સખીનો નાથ કે આજ અઢળક ઢળ્યા રે લોલ.

નિષ્કુળાનંદ—આ કવિમાં પણ નામ તેવાજ ગુણ હોય તેવું તેમના કાવ્યોપરથી જણાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં વૈરાગ્યના કાવ્યોનો સારો ઉમેરો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના ભક્ત કવિઓએ કરેલો છે, તેમાંથી નિષ્કુળાનંદે વર્ણવેલો વૈરાગ્ય ઘણોજ અસરકારક છે. ગમે તેવી પ્રવૃત્તિમાર્ગની ધડમથલમાં તલ્લીન થયેલો માણસ, સર્વ પ્રકારે સુખ અને ઇન્દ્રિયોપભોગમાં ગરકાવ થયેલો માણસ પણ એક વાર જો નિષ્કુળાનંદના કાવ્યનો લ્હેરો અનુભવે તો આ સંસારનાં પોકળપણાની, મનુષ્યોની ખાલીશતાની તેમજ અધમતાની પ્રતીતિ તેને થયા વિના રહેતી નથી. માત્ર વૈરાગ્યનો વિષયજ નિષ્કુળાનંદના કાવ્યની વસ્તુ નથી., શૃંગાર, વીર, અને કરૂણ રસની પણ તેમના કાવ્યમાં ઉત્તમ જમાવટ થઈ છે. આ કવિના કાવ્યોનો સંગ્રહ સંપ્રદાય તરફથી છપાયેલો છે પણ તેને જરા વિશેષ રીતે સંશોધિત કરી, કેવળ સાંપ્રદાયિક કૃતિયો હોય તેને કદાચ ત્યજી દઇને કોઇ સાક્ષર નવા રૂપમાં તે સંગ્રહને સમાજ આગળ મૂકે તો ગુજરાતી સાહિત્યમા હાલમાં જણાતી ખોટમાંની કેટલીક પૂરી પડે. આ કવિની કૃતિપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે તેમની વાણી વધારે સંસ્કારી છે, તેમનું વાચન વધારે વિશાળ છે, તેમનું મનુષ્ય-સ્વભાવનું જ્ઞાન વધારે સંગીન છે, તેમની દૃષ્ટાંત ચમત્કૃતિ-વધારે હૃદયંગમ છે, તેમનું પદબંધન વધારે શાસ્ત્રીય છે અને તેમનું કાવ્ય-વસ્તુ વધારે વિસ્તૃત છે. સાથે રાખેલી યાદી પરથી તેમના કાવ્યોનો વિષય અને વિસ્તાર જણાશે તેમના 'સ્નેહગીતા" અને "ધીરજાખ્યાન" તેમને ઉંચી પદવી આપવા માટે બસ છે. ઉપરનો અભિપ્રાય નીચેના કેટલાંક દૃષ્ટાંતોથી સમર્થ થશે.

૧

એક અચંબો થાય છે ભૂધરે, તને લાજ નથી આવતી લગારી રે
લખ ચોરાની કરૂંગ ફરી વાર રે, પર સુકરમાં કેને કોણ આરૂં રે

અંડજ ઉદ્ભિજ સ્વેદજ જરાયોરે, વાર અનેક તું ઉપજ્યો મરાયો રે
ઉંચ નીચમાં લીધા તે અવતાર રે, આવ્યો શ્વપચાદિ વર્ણ અઢાર રે
એક એકને ઉદર નર આવ્યો રે, **તું તો સર્વ તણો સુત કાવ્યો રે**
તેની લાજ તુને ન આવી લેશ રે, હવે આપીએ તે શો ઉપદેશ રે
દીઠો નહિ તુજ જેવો કોઇ ડાહ્યોરે તું તો ભૂખને દુ:ખથી ન કાયો રે
કહે **નિષ્કુળાનંદ** એટલું રે, માન વચ હજી માને તો છે ભલું રે

૨

તારે માથડે આવ્યું છે મોત, જોઇ આંખી જોને થાય છે રે
તારું પલટી ગયું છે પોત, જરા આવી જીવન જાય છે રે
તારા ડગવા લાગ્યા દાંત, કાળપ ગઇ વળી કેશની રે
તોય ખુવાર થવાની ખાંત વાત ન માને ઉપદેશની રે
તારે કાને પડી ધાક, નાક નથી વળી નકટા રે
હવે કહેવચનો શો વાક, સૌ મળી કહે છે સામટા રે
વાંક થર થર ધ્રુજે સુગ, ડગ માંહિ થયો કડવો રે
તને મીઠું મેલી મૂગ, ભાડી કહે છે મા ભડવો રે
ખરી ઠગાઇને થયો ડુલ, મૂળ ન રહ્યો કોડી કામનો રે
કહે નિષ્કુળાનંદ કેમ ભૂલ તેને આશરો શ્રી ગમનો રે

૩

જ્યારે હરિશ્ચંદ્રને પોતાની પત્નિ તારામતિ પર તલવારનો ઘા કરવાનો હુકમ તેના શેઠ તરફથી થાય છે ત્યારે તારામતિ બોલે છે

રાગ સિંધુ

રાણી વાણી જાણી તીખી કરે, કાઢ કાઢ, કાઢ કરવાલ તારી
કહે અતિ ગાઢ, ગાઢ ગાઢ મને, વાઢ વાઢ વાઢ વળી મુંડ મારી
રખે અડર નર ડરે ડરતો થર થર થર કર કરીશમાં જો
ધરી ધીર શરીર શરીર વીર થઇ, નાથ હાથ વળતા દીને ડરીશમાં જો—રાણી
ત્યારે અચાનક ચાનક ચિત્તે ચડી, હડાડી ડગભરી કેટ દાબી
અતિ કરાલ કંનાલ જ્વાલ જેવી કહીએ તે ભૂપાલ ઉતાલ તત્કાલ લીધી—રાણી
કાઢ ખડ્ગ ધડક ધડક નથી થડક થડક તે ધડક ટળી
ફડક ફડક ફડકતી નથી, ઝડપ, ઝડક કહે મુને માર વળી—રાણી
તીખી તલવાર માર કહે, ધારે ધાર ધરે ધીરજ ન રહે
વારે તારે વારે તારો ભજે, માર માર માર એમ સ્વમુખે કહે—રાણી

સુર નર સાથ સાથ સાથ મળ્યા, પાથ પાથ પાથ પડે રહે રહ્યા.
નિષ્કુળાનંદ અનાથના નાથજી, હાથે હાથ હાથ ગ્રહી લીધોજ ત્યાં રાજી.

૪

દૃષ્ટાંતનું બાહુલ્ય અને ચમત્કૃતિ.

લજાવે જગ આ લોકમાં, પરલોકે પણ પહોંચે નહિ
એવી ભક્તિ આદરતાં, કહો ભાઇ કમાણી સહી (શી)!
જેમ કેશરીઆં કરી કોમ ચાલે, ઘાલે કાળમાં કાળી વરણની
કામ પડે દોં કેમ આવે, પ્રતીત એના મરણની.
જેમ સતી ચાલી બ્હારે બળવા, ભેળો ભરી લીએ જગ માટલાં
આગ લાગે ઉઠી ભાગશે, હોલવી તરણુના માટલાં.
એમ ભક્ત થઇ ભગવાનનો, વળી કહેવાણો સૌથી ભલો
પણ શરીર સુખ રૂપી રાખીઓ, મોટો મીયાનો ગોખલો.
જ્યારે વેંચી હવેલી નિત્ત લાઇ, ત્યારે આળશિયાનો શો અર્થ છે
પણ દગો છે એના જીવમા, જે અંતે કરવો અનર્થ છે.
એવા બમનળા ભક્ત ન થય, થાય ભક્ત આગળ કહ્યા તેવા
જ્યારે સાતજાતની કરી સુખડી, ત્યારે ન અગડીએ કાચરીએ બીવા.
દીધું આંધણ જ્યારે દૂધનું, તેહ માંહિ મીઠું ઓરવું નહિ.
ખાતા ન ખવાય દૂધ જાય, કહો તેમાં કમાણી સહી (શી) ?
ભલી ભક્તિ આદરી પામવા પુરૂષોત્તમ સહી
પછે પંડ સુખને ઇચ્છવું, એ તો વાત બને નહિ.
ખાવો મેરૂ જપને જ્યારે, ત્યારે ખસતું મેલવું અંગ
નિષ્કુળાનંદ જેમ દીવો દેખી, પાછો ન વળે પતંગ.

દેવાનંદ—ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચટકાવાળા ઉપદેશનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ કવિ ભોજલ (ભોજાભક્ત) અને દેવાનંદ તરફથી જેટલો ઉમેરવામા આવ્યો છે તેટલો સંગ્રહ બીજી કોઇ દિશાએથી મળ્યો નથી. દેવાનંદના કાવ્યનો જથ્થો પણ એક સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે બહાર મૂકી શકાય તેટલો છે અને આવો સંગ્રહ સમાજમાં ફેલાવવાની જરૂર કદાચ રસશાસ્ત્રીઓ નહિ જોતા હોય તોપણ સમાજશાસ્ત્રીઓને તેવા સંગ્રહને લોકપ્રિય બનાવવાની આવશ્યકતા જણાયા વિના રહે તેમ નથી. પ્રવૃત્તિમાર્ગના પવનમાં ખેંચાઇ જઇ મનુષ્યોની જીવન નૌકાઓ કદી કદી સંસાર સાગરના ખડકો પર અથડાઇ જવાનો જે ભય રહે છે તે ભય દૂર કરવાને દેવાનંદના કાવ્યો દીવાદાંડીરૂપ બની શકે તેવાં છે; અને શિષ્ટ જનો આ કવિના કાવ્યોનો સદુપયોગ કર્યાજ જાય છે જેમ બાળવર્ગને ઉપયોગી કાવ્યની ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખોટ જણાય છે તેમ વૃદ્ધ મંડળ વાસ્તે શુદ્ધ અને શિષ્ટ કાવ્યોના સંગ્રહની ખોટ પણ હોય જણાય છે તે ખોટ દેવાનંદના કાવ્ય-સંગ્રહથી પૂરી પડે તેમ છે. દેવાનંદના કીર્તનોનો સંગ્રહ હજુ છપાઇ

પ્રસિદ્ધ થયો નથી તોપણ ગુજરાતના સમાજમાં મુખ પરંપરાથી એના પદો એટલા બધા ફેલાઈ ગયા છે કે નિરક્ષર ભિક્ષુકો ગુજરાતના શહેરોની ગલીએ ગલીએ દેવાનંદના પદો ગાઈ યજમાનોને ખુશી કરી લેતા. ઉદરપોષણ મેળવતા નજરે આવે છે અને નગર જેવા કસ્બાઓમાં પણ ગુજરાતની કેટલીક સ્ત્રીઓ દેવાનંદની ગરબીઓ ગાઈ લોક સમૂહના ચિત્તનું રંજન કરે છે. એમના કાવ્યના થોડા નમૂના નીચે આપ્યા છે

૧

હૈયાના ફૂટયા હરી સંગે હેત ન કીધુ, લખ ચોરાશી ફેર લગડું માથે માગી લીધુ
પેટને અર્થે પાપ કરવા પાછુ ફરીને ન જોયુ, ચાર દિવસના જીવતર સારૂ મન માયામા મોહ્યુ—હૈયાના
જન્મ મરણ દુખ ગર્ભવાસનુ તે નર રાખ્યો ટાળી
માત પિતા સુત જુવતી સંગે વિસાર્યા વનમાળીરે—હૈયાના
આળસને અન્તર અતિશે કામ ગમાડયુ તારૂ
દેવાનંદ કહે દેખ વિચારી મન મન્યુ તુ મારૂ રે—હૈયાના

૨

પછી નહિ મળે રે તુને પછી નહિ મળે કારજ ન લે વે લે ને લ્હાવ પછી નહિ મળે
મોતી સરખો કર્યુ લઈ મૂરખ ધમીમા તે નાખીગાન બોઈ આવો કેમ ફળે—કારજ
કળજુગીને કેરડો લઈ તેનમા નળે નવાર ન દિન પણી વિષયમા મળે—કારજ
બેસ ચણેલા બેલના અંતે એને જે રે, એકડા વિનાના મીંડા તેમાં વાર નહિ વળે—કારજ
અનેક જન્મના પાપ તે તો સત સંગ ન દેવાનંદ કહે ગનો કનો થાવુ તે ટળે—કારજ

૩

મૂરખ નર કરે મોટી ઉપાય, મૃત્યુ પાછુ નહિ વળે
તુટી આયુષ તે ન સધાય, મૃત્યુ પાછુ નહિ વળે
અધીગુ તો ઉગે નહિ રે, પાપી દારૂ ગાય બાઈબધે મળી બુડ કર્યું રે
નાખ્યો નર્કે પડયો પરવાશ મૃત્યુ
કોઈ કરે ગોગનને રે સોના રૂપાના શણગાર, પામે ફળ લોકમા રે
આવે જન્મ મરણ બહુ વાર મૃત્યુ
કાશીગો જઈને કરવત મેલાવે ને ગાળે હિમાળે દેહ
ભક્તિ વિના ભવ ન તરે રે, પામે રાજ સાજ સુખ તેહ મૃત્યુ
બુઢા જોબન બાળને રે જમડા પકડી જાય
દેવાનંદ કહે મોટી ગયા રે, પાસે વાર મેહથી ન થાય મૃત્યુ

જુઓ ગુજરાતી વાચન માળામા—'કર પ્રભુ સંગાથે દૃઢ પ્રીતડી રે'— એ પદ મૂકી દેવા નંદનુ નામ શિષ્ટ કવિયોની પંક્તિમા મૂકાઈ ગયુ છે તે યાદ દેવડાવવાની જરૂર નથી

મંજુકેશાનંદ—આ કવિયે સારાં બોધક કાવ્યો ગુજરાતી ભાષામાં લખ્યાં છે; પરંતુ તેમનાં બધાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં નથી. કાવ્ય દોહનમાં તેનાં કેટલાક કાવ્યો મૂકવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરાંત તેમનું કેટલુંક અપ્રસિદ્ધ સાહિત્ય હજુ "વરતાલ" માં સંગ્રહી રાખેલું છે. આ કવિની કવિતા સુધરેલા જમાનાના ઉપદેશકનું કાર્ય બજાવતી હોય તેવું જણાય છે.

સારને અસારરે, વિવેક જે કોઇ ન કરે
એવા અજ્ઞાની રે, લખ ચોર્યાશી ફરે
ભાનુ બતાવે ભોળા જનનું, ધર્મ પાળે ન લેશ
ધર્મ થકી ભ્રષ્ટ કરે મનુષ્યને, આપી અસત્ય ઉપદેશ.
એવાને અસતે રે, જન્મે તે મરે..............સારને
જે નર ધન ત્રિયાના ત્યાગી, તેને સંગે રાખે રોષ
નારીથી ભાગે તો ક્યાં થકી આવ્યા, એવો દેખાડી દોષ
પોતે પરનારી રે સંગે હરે ફરે..............સારને
કાચા હોય તે નારીથી ભાગે, પાકા ન ભાગે કેયે સાર
બતાવે જનને નિશ્ચે કરે મનમાં, કરે કુકર્મ અપાર
એવા ખલ અજ્ઞાની રે, ભેવ જલ નહિ તરે........સારને
અગ્નિપાસે બેસે ને તાપ ન લાગે, જળમાં શીતળ ન હોય
મંજુકેશાનંદ કહે નારી પાસે વિકાર કદી ન જોય
એ તો વાત ખોટીરે, જે જન ઉર ધારે...........સારને

ગુજરાતી સાહિત્ય પર સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની પરોક્ષ અસર.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉંચા પ્રકારનો કાવ્યનો ભંડાર આપી તથા મોટું ગદ્યપૂર પાડી આ સંપ્રદાય તરફથી જે સાહિત્ય સેવા થઇ છે તે પ્રત્યક્ષ છે. તે ઉપરાંત પરોક્ષ રીતે પણ આ સંપ્રદાય તરફથી ગુજરાતી સાહિત્યવિકાસને એવી એવી સહાય મળેલી છે કે સુજ્ઞ જનોએ તે બધી મદદને સંપ્રદાય તરફની મદદ તરીકે કબુલ રાખવી પડશેજ. ૧ લીપી ૨ ભાષા, તથા ૩ છંદ, વૃત્ત અને રાગ, પર આ સંપ્રદાયની થોડી ઘણી જે અસર થઇ છે તે નીચે જણાવવામાં આવે છે.

જે દેવનાગરી લિપિ હિંદમાં સાર્વત્રિક કરવા કેટલાક દેશહિતચિન્તકો પ્રયાસ કરેછે અને ગુજરાતના કેટલાક શિષ્ટ પુરુષોએ જેનો ઉપયોગ કરવાનો આરંભ પણ કર્યો છે તે દેવનાગરીના વકીલ તરીકે કોઇ પણ પ્રકારની ધાંધલ કર્યા વિના આ સંપ્રદાયે ઘણીજ ઉમદા સેવા બજાવી છે. સંપ્રદાયના જેટલાં પુસ્તકો અત્યાર સુધીમાં છપાયાં છે તે બધાં પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયેલાં હોવા છતાં દેવનાગરી - લિપિમાંજ છપાયાં છે; અને આ લિપિમાં લખાયેલાં પુસ્તકો સત્સંગી માત્રના વાંચવામાં આવે છે. ખેડુત વર્ગ તથા સ્ત્રીજન પણ સત્સંગી તરીકે નાગરી લિપિમાં છપાયેલાં "શિક્ષા પત્રી" અને 'વચનામૃત" વાચે છે. આ પ્રકારે ઉપરથી નાની પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં સંગીન સહાય સંપ્રદાય તરફથી પરોક્ષ રીતે મળેલી છે.

ભાષા-ગુર્જર ગિરાએ પોતાનું હાલનું સ્વરૂપ અનેક ઓળીઓમાં બદલાવ્યા પછી પ્રાપ્ત કર્યું છે. દરેક નવું ઓળીઉં તેની શ્રેષ્ઠતા વાસ્તે જુનાને આભારી હોવું જોઇએ, તે તો નિઃસંશય છે, દોષયુક્ત વાક્યરચના, સંપૂર્ણ વિચાર જણાવવાને ટુંકાં ટુંકાં વાક્યોની પુનરૂક્તિ, શબ્દોના અશુદ્ધ પ્રયોગો, અને ઉંચા વિચારનો ભાર ઉપાડનાર શબ્દોની ખામી, જેવા જે દોષો ગુજરાતી ભાષામાં ઇ. સ. ૧૯ મી સદીની શરૂઆતમાં જણાતા હતા, તે દોષોમાંથી ગુજરાતી ભાષાને મુક્ત કરવામાં ગુજરાત કાઠીઆવાડના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશમાં ફરનાર આ સંપ્રદાયના બ્રહ્મચારી, સાધુ અને વક્તાઓ સારી રીતે સહાયભૂત બનેલા છે. ગુજરાતના ગ્રામ્ય શબ્દોને સ્થાને કાઠીઆવાડના શબ્દો, અને કાઠીઆવાડના અશુદ્ધ શબ્દોને સ્થાને ગુજરાતના શબ્દો વાપરી આ સંપ્રદાયના વક્તાઓ (ગુણાતીતાનંદ, આત્માનંદ, સંપૂર્ણાનંદ સર્વજ્ઞાનાનંદ, પવિત્રાનંદ, સ્વયંપ્રકાશાનંદ, વગેરે વગેરે) તરફથી ગુર્જર ભાષાની આધુનિક વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી આપવામાં સંપૂર્ણ સહાય મળી છે; એટલુંજ નહિં પણ આ સંપ્રદાયના ભક્ત કવિયોની રસિક અને આકર્ષક કવિતાની ભાષાએ ગુજરાતના આધુનિક લેખકોની ભાષાપર પોતાની છાપ પાડી છે. આ દૃષ્ટિથી સંપ્રદાયના સાહિત્યનો તથા આધુનિક લેખકોની કૃતિયોનો બારિક અભ્યાસ કરનારને આ સિદ્ધાંત સિદ્ધ કરવા અનેક દૃષ્ટાંતો મળ્યા વિના રહેશે નહિ. "દલપત કાવ્ય" વાંચનારને ડગલે ને પગલે દલપતરામની બાનીપર આ ભક્ત કવિયોની ભાષાની છાપ જણાશેજ. એઓ પોતે એક ચુસ્ત સતસંગી હતા. તેથી આ કવિયોની કૃતિયો તેમણે બેશક વાંચેલી હોવીજ જોઇએ; એટલુંજ નહિ પણ રસથી, શ્રદ્ધાથી અને અપૂર્વ માનપૂર્વક વાંચેલી હોવી જોઇએ. દલપતરામની કાવ્ય-શક્તિ, દૃષ્ટાંતનું બાહુલ્ય અને વાણીની મીઠાશનો કેટલોક ભાગ આ કવિયોની કૃતિના સૂક્ષ્મ અભ્યાસના પરિણામ તો ન હોય? જો એમ હોય તો નવા જૂના યુગ વચ્ચેના પુલ તરીકે ગણાતા દલપતરામ જેવા કવિની સેવા ગુજરાતી સાહિત્યને આપી આ સંપ્રદાયે પરોક્ષ રીતે કેટલી મોટી સેવા બજાવી કહેવાય? **દયારામની** સુંદર ગરબીઓ અને પદોના બીબાં આ સંપ્રદાયના કવિયો **બ્રહ્માનંદ** અને પ્રેમાનંદ તરફથી તૈયાર થયાં છે કે કેમ તે નક્કી કરવાની જરૂર છે. બારિક શોધ કરનારને એટલું તો જણાશેજ કે દયારામે આ કવિયોની કૃતિ વાંચી હોવી જોઇએ. વળી. માણીગર, મ્હોડલી, મરમાળો. પાર્ષદ, સ્નેહલગ્ન, રઢીઆળો, કેશરભીના, આનંદકંદ, અનગળ, અલૌક નાણું, હાકલ, લોકડીઆં, શશીઅર, સમર રસાળો, દિલના દરિયાવ, આદિ અનેક શબ્દો સ્વ. કલાપી તથા રા. ન્હાનાલાલ વગેરે કવિયોએ પોતાના કાવ્યોમાં છૂટથી વાપરી કાવ્યની, મીઠાશમાં ઉમેરો કર્યો છે અને કરે છે; તે શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ તો આ સંપ્રદાયના કવિયો તરફથીજ પ્રયોજાયેલા છે.

છંદ, વૃત્ત, રાગ, અને રાહ.

બ્રહ્માનંદની છંદ રત્નાવલીમાંથી મુક્તાનંદ તથા પ્રેમાનંદની ગરબીઓમાંથી, નિષ્કુળાનંદના પદોમાંથી, તથા ભૂમાનંદના કાવ્યોમાંથી અનેક છંદો તથા વૃત્ત ગુજરાતને લેવા પડ્યા છે. શામળભટ્ટના ઝુલણાછંદ બાદ કરીએ તો બ્રહ્માનંદ સિવાય બીજા કોઇ શિષ્ટ કવિયોએ ઉત્તમ ઝુલણાનો ભંડાર ગુજરાતને આપ્યો નથી દલપતરામના સવૈયા કુંડલીઆ, અને મનહર આ ભક્ત કવિયોનીજ પ્રસાદી છે. ગોડીઓ, બિભાસ, સોરઠ, વેગડો, જકડીપરજ, દેશીપરજ, ખમાચ,

દાદરા, કાફી, ઠુમરી, રેખતા કલ્યાણ, ધ્રુપદ, ગનાર, જગતો, ભૈરવી, ગઝલ, હોરી, આશાવરી, દીપચંદી, વગેરે ઉરવાદી સંગીતની અનેક રાગણીઓ પણ ગુજરાતી ભાષામાં આ સંપ્રદાયની કવિઓ વરસથી સારી રીતે ઉતારવામાં આવી છે. આધુનિક નાટક મંડલીના ચાલકોએ તેમાંની કેટલીક રાગણીઓનું અનુકરણ કરી લોકોના મન રંજન કર્યાં છે.

"પામ્યો પામ્યો પદમણી નારીરે, તેની જાણો સફળ જીદગાની"

અથવા

"લાવી લાવી ખબર એક લાવી મહારાણી ખબર એક લાવી"

આ ગીતો નાટકની રંગ ભૂમિપર બહુજ ચિત્તાકર્ષક બન્યા હતા તેના બીજા રૂપ પદો દેવાનંદે ગુજરાતને આપ્યાં છે.

'આયો આયો મનુષ્ય અવતાર રે, ચાર દિવસ મીજમાના'

રાગનુંજ અનુકરણ થયું છે એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક કીર્તનોની પહેલી લીટી નાટ્ય ભૂમિપર સ્વીકારવામાં આવી છે.

સરખાવો

૧ "તારા મુખની મોયા લાગી રે ભાગ શામ સોહાગી"

(પ્રેમાનંદ)

મુખડાની માયાલાગીરે ..

(નાટ્યભૂમિ)

૨ 'રંગ લાગ્યોછો રાજેન્દ્ર મંદિર ગારતા રે'

(પ્રેમાનંદ)

'રંગ દીઠોછો ગજેશ્વર મહેલે ન્યારતારે'

(નાટ્યભૂમિ)

નિષ્કુળાનંદના વૈરાગ્યના અવતરણમાંના 'જંગલી પરજ' ની છાપ ગુજરાતી સમાજ પર એટલી બધી પડી ગઈ છે કે નાના અને અસરકારી ભાગો તથા બીજા પણ ફેરો ગણગણે છે કે

'જંગલ વસાવ્યું જોગીએ તજી તનડાની આશજી'

અથવા

'જનની જીવો ને ગોપીચંદની —એ ઢબના ગીતો પણ સાંભળીએ છીએ
"ભેખરે ઉતારો રાજા ભરથરી'

(નાટ્ય ભૂમિ)

અને

"ભિક્ષા દીઓને મયા પગલા'

(નાટ્ય ભૂમિ)

તે નિષ્કુળાનંદે તૈયાર કરેલાં ભીંઆમાંથી ઉઠાવવામાં આવ્યાં છે એમ કેમ ન કહેવાય ?

વિદ્યમાન કવિયોમાં પંકાતા રા. ન્હાનાલાલ કવિની ઉંચી પ્રતિની મનાતી ગરબી "હરિના દર્શન " જેટલી તેમાં દર્શાવેલા ભાવ વાસ્તે ચિત્તાકર્ષક બની છે તેટલીજ બલ્કે તેથી વિશેષ તેનાં ઢાળ વાસ્તે ચિત્તાકર્ષક બની છે. એ ગરબીનો ઢાળ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કીર્તનોમાં તો ઠેકાણે ઠેકાણે આવે છે. રા. ન્હાનાલાલને એ ઢાળ કીર્તનોમાંથીજ મળેલો છે એમ કહેવામાં જરાપણ અચકાવાની જરૂર નથી. વળી તેજ કવિ તરફથી " "વીરને વિદાય" નામનું જે મ્હાડ રાગનું કાવ્ય લખાયું છે તે નીચે પ્રમાણે શરૂ થાય છે.

" મ્હારા કેશર ભીના કંથ રે સીધાવોજી રણવાટે "

સરખાવો–

" મ્હારા કેશર ભીના કાનરે ઉભા ગંગાજીને તીર"

(પ્રેમાનંદ)

કોઇપણ વિવેચક બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય આ દૃષ્ટાંત પરથી કબુલ કરશે કે રા. ન્હાનાલાલ પર સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિયોની સારી રીતે અસર થયેલી છે.

ઉપસંહાર.

આવા પ્રકારના સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવાની જરૂર તો ઘણી છે. તેવું કામ એક વ્યક્તિ કરે તેના કરતા કોઇ મંડળ વધારે સારી રીતે કરી શકે. સાહિત્ય પરિષદ તરફથી સાંપ્રદાયિક સાહિત્યને અજવાળામાં લાવવા માટે જો એકાદી કમીટી નીમવામાં આવે તો કેટલુંક સંગીન કામ થઇ શકે તેવું છે. તેવા મંડળનું વજન પડવાથી એ સંપ્રદાયના નેતાઓના વિશ્વાસ સહેલાઇથી મેળવી શકાય છે. તેમના પુસ્તક ભંડારોમાંથી અનેક જાતની સામગ્રી ઉપલબ્ધ થવાનો સંભવ રહે છે. આવી કમીટી તરફથી નીચે પ્રમાણે કામ થવું જોઇએ.

૧ છપાયેલાં અને ન છપાયેલાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવો.
૨ લેખકો અને કવિયોની ટુંકી જીવન કથા વાસ્તે માહિતી મેળવવી,
૩ સમાજ ઉપયોગી અને શિષ્ટકૃતિની તારવણી કરવી.
૪ આવી શિષ્ટકૃતિની અનુકૂળ રૂપમાં ગોઠવણી કરવી.
૫ આવી શિષ્ટકૃતિને શિષ્ટ ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના કરવી.

આ પ્રકારનું કામ જો એકવાર કરી નાંખવામાં આવે તો તે દિશામાં બીજીવાર કોઇને ઉતરવું પડે નહિં અને ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક વિશ્વસનીય પ્રકરણ ઉમેરાયેલું ગણાય. જેમ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સાહિત્ય સંબંધી પ્રયાસ કરવાના છે તેમ જૈન સાહિત્ય માટે પણ પ્રયાસ થવાની જરૂર છે આ બે દિશા તરફના પ્રયાસ સંગીન રીતે જ્યાં સુધી થશે નહિ ત્યાં સુધી ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ અધુરો રહેશે; અને વિના કારણ કેટલાક યુવાનોને ખોટા સાચા પુરાવા મેળવી ગુજરાતી સાહિત્ય વિકાસનો આડો અવળો માર્ગ સમજી લેવાની ભૂલ કરવી પડશે.

પ્રસાદાનંદ સ્વામી	૧ સ્વામીનારાયણ વિચરણ લીલામૃત પૂર્વાર્ધ
	૧ " " " ઉત્તરાર્ધ
પ્રેમાનંદ (પ્રેમસખી)	૧ કીર્તનોનુ પુસ્તક
	૨ તુલસી વિવાહ
	૩ ધ્યાન મંજરી
	૪ વિવેક સાગર
	૫ નારાયણ ચરિત્ર
	૬ સ્વર્ગ નિઃસરણી
પ્રેમાનંદ સ્વામી	૧ શ્રી હરિસ્વરૂપ ધ્યાન સિદ્ધિ
	૨ કીર્તનોનુ પુસ્તક
બાળકૃષ્ણાનંદ	૧ ધર્મધ્યાન ટીકા
બ્રહ્માનંદ	૧ કીર્તનોનું પુસ્તક
	૨ ઝુલણા
	૩ ઉપદેશ ચિંતામણિ
	૪ વિવેક ચિંતામણિ
	૫ ધર્મવંશ પ્રકાશ
	૬ નીતિ પ્રકાશ
	૭ સુમતિ પ્રકાશ
	૮ બ્રહ્મવિલાસ
	૯ ધર્મસિદ્ધાન્ત
	૧૦ શિક્ષાપત્રી
	૧૧ ચાંદ્રાયણ પ્રારંભ
	૧૨ સંપ્રદાય દીપ
ભીમ ભક્ત	૧ હરિલીલા કમલભાસ્કર
માધવદાસજી	૧ હરિકૃષ્ણામૃત સાગર
માધવદાસજી શાસ્ત્રી	૧ વાસુદેવ મહાત્મ્યની ટીકા
	૨ શ્રી હરિધ્યાન નિરૂપણ
	૩ નવીન છમુત એ અષ્ટકની ટીકા
મુક્તાનંદ	૧ કીર્તનોનું પુસ્તક
	૨ દશમસ્કંધ-દોહા ચોપાઇમા
	૩ ધર્માખ્યાન
	૪ વાસુદેવાવતાર ચરિત્ર
	૫ અદ્ભુત ગીતા
	૬ કપીલ ગીતા
	૭ ભગવદ્ગીતા

	૮ શિક્ષાપત્રી
	૯ વૈકુંઠ ધામદર્શન
	૧૦ ઉદ્ધવ ગીતા
	૧૧ નારાયણ કવચ
	૧૨ વિવેક ચિંતામણિ
	૧૩ સત્સંગ શિરોમણિ
	૧૪ વિદુર નીતિ (દોહા ચોપાઈ)
	૧૫ કૃષ્ણપ્રમા
	૧૬ મુકુંદ બાવની
	૧૭ સતી ગીતા
	૧૮ ધામ વર્ણન ચાતુરી
	૧૯ પંચ રત્ન
	૨૦ નારાયણ ચરિત્ર
	૨૧ ગુણ વિભાગ
	૨૨ નારાયણ ગીતા
	૨૩ રૂક્મિણી વિવાહ
	૨૪ ઇશ્વર વિવાહ
	૨૫ દ્વૈપાયનીય શારીરિક સૂત્રનુ ભાષ્યરત્ન
મંજુકેશાનંદ	૧ એકાદશી માહાત્મ્ય
	૨ હરિ ગીતા
	૩ ઐશ્વર્ય પ્રકાશ
	૪ નામ માળા
	૫ ધર્મ પ્રકાશ
	૬ કીર્તનો
યોગાનંદ	૧ ઉન્મત્ત ગંગા મહાત્મ્ય
	૨ હવભ્રેન ગીતા
	૩ પ્રશ્નોત્તર સાગર
યોગેશ્વરનંદ	૧ પ્રશ્નોત્તર રત્નમાલિકા
કવિ રામજી	૧ સ્નેહ બાવની
વાસુદેવ ચરણદાસ	૧ હરિ ચરિત્ર ચિંતામણિ
	૨ નામ માળા
નિધાનાનંદ	૧ સહજાનંદ નામ વિવધાર્થ વ્યાખ્યાર્થ દીપિકા
વિહારીલાલજી	૧ હરિલીલામૃત ૧ તથા ૨
	૨ વિહારી વિનોદ

	૩ આચાર્યોદય
વિશુધ્યાનંદ	૧ વેદ સ્તુતિ
શુકમુનિ	૧ દશમ ઉત્તરાર્ધ
	૨ બુદ્ધિપ્રકાશ
	૩ ધર્મામૃત
	૪ સત્સંગ દીપ
	૫ ભક્તિનો અધ્યાય
	૬ હરિગીતા
	૭ પ્રાર્થના માળા
સ્વામી ભૂમાનંદ	૧ હરિલીલામૃત
	૨ વાસુદેવ માહાત્મ્ય
	૩ વિદુર નીતિ
	૪ કક્કો

આ યાદી સંપૂર્ણ નથી; કોઇ ઠેકાણે દોષ પણ રહેયા હશે. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કામ કરનારને ઉપકારક થઇ પડશે એવા હેતુથી તે તૈયાર કરવામાં આવી છે.

પાટણના ભંડારો અને ખાસ કરીને તેમાં રહેલું અપભ્રંશ તથા પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય.

(લેખકઃ— ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઇ એમ. એ.)

પાટણના ભંડારો કર્નલ ટોડના વખતથી આ દેશના તથા વિદેશી પ્રાચીન શોધખોળ રસિક વિદ્વદ્વર્ગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. કર્નલ ટોડે રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં તેમાંના પુસ્તકોનો ઉપયોગ કર્યો હતો; સર એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફાર્બસે રાસમાળા વાસ્તે ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સાધનો અહીંથી મેળવ્યાં હતાં. તદનંતર મુંબઇ સરકાર તરફથી જુના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શોધખોળ વાસ્તે નીમાયલા અમલદારો પૈકી ડૉ. બ્યુલર, કિલહોર્ન, ભાંડારકર વગેરેએ આ ભંડારોનો કેટલોક ભાગ તપાસ્યો હતો. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર તરફથી પણ સ્વર્ગસ્થ પ્રો. મણિલાલ પાસે એક ટીપ કરાવેલી હતી. પરંતુ આ પાટણના ભંડારોનું યથાર્થ રહસ્ય–તેમાં જળવાઇ રહેલા અપ્રાપ્ય સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ગ્રંથો, અંધારામાં રહેલું અપભ્રંશ સાહિત્ય અને દુર્લક્ષ પામેલું પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય-સપ્રમ રીતે અત્યાર સુધી કોઇના જાણવામાં ન હતું. આનાં મુખ્ય કારણો એ છે કે બધાએ ભંડારો સંપૂર્ણ રીતે કોઇને પણ બતાવવામાં આવ્યાં ન હતાં; અને જે બતાવવામાં આવ્યાં હતા તેનું પૂર્ણવિવેચક દૃષ્ટિએ અવલોકન થયું ન હતું.

૧૯૧૪ના સપ્ટેમ્બર માસમાં મને શ્રીમંત સરકારના હુકમથી પાટણના ભંડારમાં કેવાં પુસ્તકો, ઇતિહાસ, ભાષાશાસ્ત્ર તથા સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અગત્યનાં છે તે અવલોકન કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું ૧૨ અઠવાડીયાના અંદર સમસ્ત ભંડારો બારીકાઇથી તપાસ્યા. તેમાં રહેલા ૬૫૮ તાડપત્રો તથા આશરે ૧૩૦૦૦ કાગળનાં પુસ્તકોમાંથી કેટલાંક પુસ્તકો, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતને બાજુ મુકતાં, આપણી ભાષાના તથા સાહિત્યના ઇતિહાસને વાસ્તે ઘણાં અગત્યનાં છે.

પાટણના ગૂર્જર રાજ્યની સ્થાપના જૈનોથી થયેલી છે; અને વનરાજના સમયથી પાટણ જૈનોના મધ્યબિંદુ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. જૈન ધર્મ તથા તેના આચાર્યોને મળતા રાજ્યાશ્રયથી ૧૦ થી ૧૩ મા શતક સુધીમાં જૈન આચાર્યોએ ગુજરાતના પાટનગરમાં તથા અન્ય સ્થળોએ રહીને ઘણા અગત્યના ગ્રન્થો રચીને ગુજરાતનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરેલું છે. જૈન આચાર્યોએ રચેલું સાહિત્ય બાદ કરીએ તો ગૂજરાતનું સાહિત્ય અત્યંત ક્ષુદ્ર દેખાશે. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ પુસ્તકોના સંગ્રહવગર અશક્ય છે અને તેથી જૈનોએ પોતાના ધાર્મિક સાહિત્ય ઉપરાંત બૌદ્ધ તથા બ્રાહ્મણ ગ્રંથો પાટણ, ખંભાત વગેરેના સ્થળોના ભંડારોમાં સંગ્રહેલા હતા, અને આ ભંડારોના લીધેજ બૌદ્ધો તથા બ્રાહ્મણોના પ્રાચીન ગ્રંથો જે કોઇ પણ ઠેકાણેથી મળે નહીં તેવા અહીંયા ઉપલબ્ધ થયેલા છે.

કુમારપાલે ૨૧ ભંડારો, તથા વસ્તુપાલે ૧૮ ક્રોડના ખર્ચે મોટા ત્રણ ભંડારો સ્થાપેલા હતા. પરંતુ અત્યંત દિલગીરીની વાત છે કે આ મહત્વના ભંડારોનું એક પણ પુસ્તક પાટણના ભંડારોમાં જોવામાં આવતું નથી. તે ભંડારો જો અત્યારે વિદ્યમાન હોત તો તેમાંથી આપણને એકલા ગૂર્જરત્રાનો નહીં પણ સમગ્ર હિંદુસ્તાનની ઐતિહાસિક, સાહિત્યવિષયક, દાર્શનિક, ધાર્મિક વગેરે પ્રવૃત્તિઓનું વધારે જ્ઞાન થાત. પરંતુ ગત વસ્તુનો શોચ નહીં કરતાં અત્યારે જે પુસ્તકો ભંડારોમાં વિદ્યમાન છે તેની અગત્યતા તપાસીએ. અહીંના અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીના પુસ્તકોનું અવલોકન વધારે વાસ્તવિક તથા બંધ બેસતું હોવાથી સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ગ્રંથોનું તો માત્ર દિગ્દર્શન કરીશ.

સંસ્કૃત ન્યાયશાસ્ત્રમાં બૌદ્ધોના કેટલાક પ્રાચીન ન્યાયનાં પુસ્તકો જે હિંદુસ્તાનમાંથી નાશ થએલાં છે પરંતુ તેના ટીબેટન અનુવાદમાં જળવાઈ રહેલા છે તે અહિંઆ જોવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણોએ તથા જૈનોએ તર્કભાષા રચેલી છે પરંતુ તે બંને કરતાં અતિશય પ્રાચીન બૌદ્ધોની તર્કભાષા છે. આશરે ૧૦ મા શતકમાં થએલા રાજજગદ્દલવિહારીય મહાયતિ મોક્ષાકરગુપ્તે (૧) પ્રત્યક્ષ (૨) સ્વાર્થાનુમાન અને (૩) પરાર્થાનુમાન એમ ત્રણ પરિચ્છેદમાં આ 'તર્કભાષા' રચેલી છે. ન્યાયબિન્દુના કર્તાએ હેતુબિન્દુ નામનો ગ્રંથ હેતુવાદ ઉપર રચેલો છે ઇ. સ. ૭૯૦ના અરસામાં તેના ઉપર વિનીતદેવે ટીકા બનાવેલી છે, નાલન્દના વિશ્વવિદ્યાલયના ગુરુ શાંતરક્ષિતના તત્વસંગ્રહમાં વિવિધ દર્શનોની સમીક્ષા કરેલી છે. આના ઉપર નાલન્દના વિશ્વવિદ્યાલયના બૌદ્ધશાસ્ત્રના ગુરુ કમલશીલે (ઇ. સ. ૭૫૦) તત્વસંગ્રહપંજિકા નામની ટીકા કરેલી છે. આ ઉપરાંત ન્યાયસાર ઉપર ભાસર્વજ્ઞની સ્વોપજ્ઞ ન્યાયભૂષણ ટીકા, જયરાશિનો તત્વોપપ્લવ, મહાવિદ્યાપ્રમાણ ઉપર ભટ્ટવાદીન્દ્રકૃત મહાવિદ્યાવિડંબન તેના ઉપર ભુવન સુંદરની વૃત્તિ અને તે ઉપર વિવરણ, પરમ પાશુપતાચાર્ય વામધ્વજનો ન્યાયકુસુમાંજલિ નિબન્ધન, શિવદત્ત વોપિદેવ કૃત વૈદ્યકશાસ્ત્ર ઉપર ... ક્રમોદ્ગમ નામની ટીકા વગેરે ગ્રંથો પણ નોંધવા યોગ્ય છે.

ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં બિહ્લણના 'વિક્રમાદિત્યચરિતના' નાયક વિક્રમાદિત્ય (છઠ્ઠાના) ના ભાઈ તથા અભિલષિતાર્થચિંતામણિના કર્તા અને ચરિત્રનાયકના પૌત્ર દક્ષિણના ચાલુક્ય વંશના રાજા ભૂલોકમલ્લ સોમેશ્વરે (ઇ. સ. ૧૧૨૭-૧૧૩૮) વિક્રમાંકાભ્યુદય નામનું રસમય ગદ્યપદ્ય કાવ્ય રચેલું છે. આ કાવ્ય ત્રુટક તાડપત્રમાં મળેલું હોવાથી વિક્રમાદિત્યના યૌવરાજ્ય સુધીનું લગી પ્રાપ્ત થએલું છે.

વસ્તુપાલના સમકાલીન આચાર્ય બાલચંદ્રે વસંતવિલાસ નામનું વસ્તુપાલ ઉપર મહાકાવ્ય રચ્યું છે. વસ્તુપાલના ગુરુ વિજયસેનના શિષ્ય અને ધર્માભ્યુદય નામના સંઘાધિપતિચરિત્રના કર્તા ઉદયપ્રભ આચાર્યે સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની નામની ૧૮૦ શ્લોકની વસ્તુપાલ ઉપર પ્રશસ્તિ રચેલી છે. હમ્મીરમદમર્દન નાટકના કર્તા જયસિંહસૂરિએ પણ ૧૧૩ શ્લોકની પ્રશસ્તિ બનાવેલી છે કુમારપાલના સમકાલીન જયસિંહસૂરિના કુમારપાલ ચરિત્ર મહાકાવ્ય ઉપરાંત ચારિત્રસુંદરનું કુમારપાલ ચરિત્ર કાવ્ય, સોમતિલકનું કુમારપાલ ચરિત, સંવત્ ૧૪૯૬ માં લખેલો કુમારપાલ પ્રબંધ એ જૂનાં પુસ્તકો છે.

કાવ્યમંડનાદિ ૮ ગ્રંથોના કર્તા મંડપદુર્ગના બાદશાહના મંત્રિ મંડનનું મહેશ્વર કવિએ કાવ્ય મનોહર નામનું ૪ સર્ગાત્મક ચરિત છે. રત્નવિજયની ગૂર્જરદેશભૂપાવલીમાં ભીમ

ગ્રાહેબ સુધીના ગૂર્જર રાજાઓના વંશનું આશરે ૨૦૦ શ્લોકોમાં વર્ણન છે. જયસોમની મંત્રિકર્મચંદ્રવંશાવલીમાં મારવાડના રાજસિંહના મંત્રિ અને પાદશાહ અકબર બાદશાહના સામાજિકાધ્યક્ષ કર્મચંદના તથા તેના પૂર્વજોના સત્કૃતોનું વર્ણન છે. વલ્લભગણિના વિજયદેવમાહાત્મ્યમાં હીરસૌભાગ્યની પેઠે વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય વિજયદેવસૂરીશ્વરનું ચરિત્ર છે. હેમવિજયની કીર્તિકલ્લોલિનીમાં વિજયસેનસૂરિનું યશોવર્ણન કરેલું છે.

અલંકારશાસ્ત્રમાં બાલરામાયણ કર્પૂરમંજરી વગેરેના કર્તા યાયાવરીય રાજશેખરનો કાવ્યમીમાંસા એક ઘણો અગત્યનો લેખ છે. આ ગ્રંથ અઢાર અધિકરણમાં હતો. પ્રથમ અધિકરણના અઢાર અધ્યાય છે. પ્રથમ અધિકરણજ ફક્ત ઉપલબ્ધ થયેલું છે અને તે પણ જૈન ભંડારોમાંથી. હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોના લોકોની ભાષા વિષે બોલતાં લાટ તથા સૌરાષ્ટ્ર દેશોની ભાષા વાસ્તે કહે છે કે—

पठंति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः ।
जिह्वया ललितोल्लापलब्धसौंदर्यमुद्रया ॥
सुराष्ट्र त्रवणाद्या ये पठंत्यर्पितसौष्ठवं ।
अपभ्रंशावदंशानि ते संस्कृतवचांस्यपि ॥

પાર્શ્વનાથચરિતાદિ, વિંશતિ પ્રબંધના કર્તા આચાર્ય વિનયચંદ્રની કવિ શિક્ષાનો તાડપત્ર ઉપર એક અપૂર્ણ પ્રતીક છે. ચોથા પરિચ્છેદમાંથી પ્રતીક તૂટે છે. કવિ કહે છે કે બપ્પભટ્ટિ ગુરુની વાણીમાં કવિશિક્ષા કહીશ. (काव्यशिक्षा प्रवक्ष्यामि बप्पभट्टिगुरोर्गिरा) બપ્પભટ્ટિ કાવ્યશિક્ષક કહેવાતા હતા, અને તેમની રચેલી કવિશિક્ષાનો કર્તાએ પોતાના ગ્રંથમાં ઉપયોગ કરેલો હશે. પ્રસ્તુત શિક્ષામાં તે વખતના દેશોની માહીતી આપેલી છે.

ચોરાશી દેશોના નામ નીચે પ્રમાણે ગણાવેલા છે—'चतुरशीतिर्देशाः गौडकान्यकुब्ज कौल्लाककलिंगअंगवंगकुरंगआचारपकामाक्षओष्ट्रपुंड्रउडीशामालवलोहितपश्चिमकाम्बोलभसौराष्ट्रकुंकणलाटश्रीमालअर्बुदमेदपाटमरुवरेंद्रयमुनागंगातीरअंतर्वेदिमागधमध्यकुरुकाहल्कामरूपकांचीअवंतीपापातककिरातसौवीरऔशीरवाकाणउत्तरापथगुर्जरसिंधुकेकाणनेपालटक्कतुरुष्कताइकारबर्बरजर्जरकाश्मीरहिमालयलोहपुरुषश्रीराष्ट्रदक्षिणापथसिंघलचौलकौशलपांडुअध्रविंध्यकर्णाटद्रविडश्रीपर्वतविदर्भधाराउरलाजीतापीमहाराष्ट्रआभीरनर्मदातटद्वीपदेशाश्चेति'

हीरुयाणी इत्यादिषट्कं । पत्तनादि द्वादशकं । मातरादिश्चतुर्विंशति. । वडू इत्यादि षट्त्रिंशत् । भालिज्जादि चत्वारिंशत् । हर्षपुरादि द्विपञ्चाशत् । श्रीनारप्रभृति षट्पंचाशत् । जम्बूमरप्रभृति षष्टि । पडवाणप्रभृति षट्सप्तति । दर्भावतीप्रभृति चतुरशीति. । पेटलापद्रप्रभृति चतुरुत्तरशतं । पदिरालुकाप्रभृति दशोत्तरं शतं । भोगपुरप्रभृति षोडशोत्तरं शतं । धवलक्क-

કુમારપાલે ૨૧ ભંડારો, તથા વસ્તુપાલે ૧૮ કોડના ખર્ચે મોટા ત્રણ ભંડારો સ્થાપેલા હતા. પરંતુ અંતમાં દિલગીરીની વાત છે કે આ મહત્વનાં ભંડારોનું એક પણ પુસ્તક પાટણના ભંડારોમાં જોવામાં આવતું નથી. તે ભંડારો જો અત્યારે વિદ્યમાન હોત તો તેમાંથી આપણને એકલા ગૂર્જરાતના નહીં પણ સમગ્ર હિંદુસ્તાનની ઐતિહાસિક, સાહિત્યવિષયક, દાર્શનિક, ધાર્મિક વગેરે પ્રવૃત્તિઓનું વધારે જ્ઞાન થાત. પરંતુ ગત વસ્તુનો શોચ નહીં કરતાં અત્યારે જે પુસ્તકો ભંડારોમાં વિદ્યમાન છે તેની ગણતરી તપાસીએ. અહીંયા અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીના પુસ્તકોનું અન્વેષણ વધારે વાસ્તવિક તથા બંધ બેસતું હોવાથી સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ગ્રંથોનું તો માત્ર દિગ્દર્શન કરીશ.

સંસ્કૃત ન્યાયશાસ્ત્રમાં બૌદ્ધોના કેટલાક પ્રાચીન ન્યાયનાં પુસ્તકો જે હિંદુસ્તાનમાંથી નષ્ટ થએલા છે પરંતુ તેના ટીબેટન અનુવાદમાં જળવાઈ રહેલા છે તે અહિંઆ મળેલા છે. બ્રાહ્મણોએ તથા જૈનોએ તર્કભાષા રચેલી છે પરંતુ તે બંને કરતાં અતિશય પ્રાચીન બૌદ્ધોની તર્કભાષા છે. આશરે ૧૦ મા શતકમાં થયેલા રાજજગદ્દલવિહારીય મહાપંડિત મોક્ષાકર ગુપ્ત (૧) પ્રત્યક્ષ (૨) સ્વાર્થાનુમાન અને (૩) પરાર્થાનુમાન એમ ત્રણ પરિચ્છેદમાં આ તર્કભાષા રચેલી છે. ન્યાયબિન્દુના કર્તાએ હેતુબિન્દુ નામનો ગ્રંથ હેતુવાદ ઉપર રચેલો છે. ઇ. સ ૭૮૦ના અરસામાં તેના ઉપર વિનીતદેવે ટીકા બનાવેલી છે, નાલન્દના વિશ્વવિદ્યાલયના ગુરુ શાંતરક્ષિતના તત્વસંગ્રહમાં વિવિધ દર્શનોની સમીક્ષા કરેલી છે. આના ઉપર નાલન્દના વિશ્વવિદ્યાલયના ભવશાસ્ત્રના ગુરુ કમલશીલે (પ્ર. સ. ૭૫૦) તત્વસંગ્રહપંજિકા નામની ટીકા કરેલી છે. આ ઉપરાંત ન્યાયસાર ઉપર ભાસર્વજ્ઞની સ્વોપજ્ઞન્યાયભૂષણ ટીકા, જયરાશિનો તત્વોપપ્લવ, મહાવિદ્યા અનુમાન ઉપર ભટ્ટવાદીકૃત મહાવિદ્યાવિડંબન તેના ઉપર ભુવન સુંદરની વૃત્તિ અને તે ઉપર ટિપ્પન, પરમ પાશુપતાચાર્ય વામધ્વજનો ન્યાયકુસુમાંજલિ નિબન્ધન, શિડિલ વેમ્રિદેવ ભૂપ વિની ન્યાયકુસુમાંજલિ ઉપર કુસુમોદ્ગમ નામની ટીકા વગેરે ગ્રંથો પણ જાણવા યોગ્ય છે.

ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં બિલ્હણનાં વિક્રમાદિત્યચરિત્રના નાયક વિક્રમાદિત્ય (આઠવમલ) ને અવલંબીને અભિલષિતાર્થચિંતામણિના કર્તા અને ચરિત્રનાયકના પૌત્ર દક્ષિણના ચાલુક્ય વંશના રાજા ભૂલોકમલ્લ સોમેશ્વરે (ઇ. સ. ૧૧૨૭–૧૧૩૮) વિક્રમાકાભ્યુદય નામનું રસમય ગદ્ય કાવ્ય રચેલું છે. આ કાવ્ય ત્રુટક તાડપત્રમાં મળેલું હોવાથી વિક્રમાદિત્યના યૌવરાજ્ય વર્ણન લગી પ્રાપ્ત થએલું છે.

વસ્તુપાલના સમકાલીન આચાર્ય બાલચંદ્રે વસંતવિલાસ નામનું વસ્તુપાલ ઉપર મહાકાવ્ય રચેલું છે. વસ્તુપાલના ગુરુ વિજયસેનના શિષ્ય અને ધર્માભ્યુદય નામના સંઘાધિપતિચરિત્ર કાવ્યના કર્તા ઉદયપ્રભાચાર્યે સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની નામની ૧૮૦ શ્લોકની વસ્તુપાલ ઉપર પ્રશસ્તિ રચેલી છે. હમ્મીરમદમર્દન નાટકના કર્તા જયસિંહસૂરિએ પણ ૧૧૩ શ્લોકની એક પ્રશસ્તિ બનાવેલી છે કુમારપાલના સંબંધમાં જયસિંહસૂરિના કુમારપાલ ચરિત્ર મહાકાવ્ય ઉપરાંત ચરિત્રસુંદરનું કુમારપાલ ચરિત્ર કાવ્ય, સોમતિલકનું કુમારપાલ ચરિત્ર, સંવત્ ૧૪૭૫ માં રચાયેલો કુમારપાલ પ્રબંધ એ મુખ્ય પુસ્તકો છે.

કાવ્યમંડનાદિ ૮ ગ્રંથોના કર્તા મંડપદુર્ગના પદ્દશાહના મંત્રિ મંડનનું મહેશ્વર કવિએ રચેલું કાવ્ય મનોહર નામનું ૪ સર્ગાત્મક ચરિત્ર છે. રંગવિજયની ગૂર્જરદેશભૂપાવલીમાં આરં-

ગર્જેખ સુધીના ગુર્જર રાજાઓના વંશનું આશરે ૨૦૦ શ્લોકોમાં વર્ણન છે. જયસોમની મંત્રિકર્મચંદ્રવંશાવલીમાં મારવાડના રાજસિંહના મંત્રિ અને ત્યારબાદ અકબર બાદશાહના સામાજિકાધ્યક્ષ કર્મચંદ્રના તથા તેના પૂર્વજોના સુકૃતોનું વર્ણન છે. વલ્લભગણિના વિજયદેવ માહાત્મ્યમાં હીરસૌભાગ્યની પેઠે વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય વિજયદેવસૂરીશ્વરનું ચરિત છે. હેમવિજયની કીર્તિકલ્લોલિનીમાં વિજયસેનસૂરિનું યશોવર્ણન કરેલું છે.

અલંકારશાસ્ત્રમાં બાલરામાયણ કર્પૂરમંજરી વગેરેના કર્તા યાયાવરીય રાજશેખરનો કાવ્યમીમાંસા એક ઘણો અગત્યનો લેખ છે. આ ગ્રંથ અઢાર અધિકરણમાં હતો. પ્રથમ અધિકરણના અઢાર અધ્યાય છે. પ્રથમ અધિકરણજ ફક્ત ઉપલબ્ધ થયેલું છે અને તે પણ જૈન ભંડારોમાંથી. હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોના લોકોની ભાષા વિષે બોલતાં લાટ તથા સૌરાષ્ટ્ર દેશોની ભાષા વાસ્તે કહે છે કે—

पठंति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः ।
जिह्वया ललितोल्लापलब्धसौंदर्यमुद्रया ॥
सुराष्ट्रत्रवणाद्या ये पठंत्यर्पितसौष्ठवं ।
अपभ्रंशावदंशानि ते संस्कृतवचास्यपि ॥

પાર્શ્વનાથચરિત્રાદિ, વિંશતિ પ્રબંધના કર્તા આચાર્ય વિનયચંદ્રની કવિ શિક્ષાનો તાડપત્ર ઉપર એક અપૂર્ણ પ્રતીક છે. ચોથા પરિચ્છેદમાંથી પ્રતીક તૂટે છે. કવિ કહે છે કે બપ્પભટ્ટિ ગુરની વાણીમાં કવિશિક્ષા કહીશ. (काव्यशिक्षां प्रवक्ष्यामि वप्पभट्टिगुरोर्गिरा) બપ્પભટ્ટિ કાવ્યશિક્ષ કહેવાતા હતા; અને તેમની રચેલી કવિશિક્ષાનો કર્તાએ પોતાના ગ્રંથમાં ઉપયોગ કરેલો હશે. પ્રસ્તુત શિક્ષામાં તે વખતના દેશોની માહીતી આપેલી છે.

ચોરાશી દેશોના નામ નીચે પ્રમાણે ગણાવેલા છે—'चतुरशीतिर्देशाः गौडकान्यकुब्ज कौल्लाककलिंगअंगवंगकुरंगआचाल्यकामाक्षओड्रपुंड्रउडीशमालवलोहितपश्चिमकाउरालमसौराष्ट्र-कुंकणलाटश्रीमालअर्बुदमेदपाटमरुवरेंद्रयमुनागंगातीरअंतर्वेदिमागधमध्यकुरुडाहलकामरूपकांचीअ-वंतीपापातकिरातसौवीरऔशीरवाकाणउत्तरापथगुर्जरसिंधुकेकाणनेपालटक्कतुरुष्कताइकारबर्बरजर्जर काश्मीरहिमालयलोहपुरुषश्रीराष्ट्रदक्षिणापथसिंहलचौलकौशलपांडुअध्रविंध्यकर्णाटद्रविडश्रीपर्वत-विदर्भधाराउरलाजीतापीमहाराष्ट्रआभीरनर्मदातटद्वीपदेशाश्चेति'

हीरुयाणी इत्यादिषट्कं । पत्तनादि द्वादशकं । मातरादिश्चतुर्विंशति । वडू इत्यादिषट्त्रिंशत् । भालिज्जादि चत्वारिंशत् । हर्षपुरादि द्विपंचाशत् । श्रीनारप्रभृति षट्पंचाशत् । जबूमरप्रभृति षष्टि । पडवाणप्रभृति षट्सप्तति । दर्भावतीप्रभृति-, चतुरशीति. । पेटलापद्रप्रभृति, चतुरुत्तरशतं । पदिरालुकाप्रभृति दशोत्तरं शतं । भोगपुरप्रभृति षोडशोत्तर शतं । धवल्क-

केप्रभृति पंचशतानि। माहडवासाद्यमर्घाष्टमशम। कौंकणप्रभृति चतुर्दशाधिकानि चतुर्दशशतानि। चंद्रावतीप्रभृति अष्टादशशतानि। द्वाविंशति शतानि महीतटं नवसहस्राणि सुराष्ट्राः। एकविंशति सहस्राणि लाटदेश। सप्ततिसहस्राणि गूर्जरो देशः पारतश्च। अर्द्धलक्षाणि ब्राह्मणपाटकं। नवलक्षाणि डाहलाः। अष्टादशलक्षाणि द्विनवत्याधिकानि मालवो देशः। षट्त्रिंशल्लक्षाणि कन्यकुब्जः। अनंतमुत्तरापथं दक्षिणापथं चेति। ષટ્ એટલે છ ગામોનો સમુદાય ઇત્યાદિ.

વિનયચંદ્ર સંવત્ ૧૨૮૫ના અરસામાં વિદ્યમાન હતા. મલધારિનરચંદ્રના શિષ્ય નરેંદ્રપ્રભે વસ્તુપાલના આગ્રહથી અલંકારમહોદધિ નામનો સ્વોપજ્ઞ ટીકાવાળો ગ્રંથ રચેલો છે. હેમાચાર્યના શિષ્ય રામચંદ્રે ૨૦૦ શ્લોકનો નાટ્યદર્પણ નામનો ચાર વિવેકમાં નાટ્યશાસ્ત્રનો ગ્રંથ રચેલો છે. પાર્શ્વચંદ્રસુતુ આજડની સરસ્વતીકંઠાભરણ ઉપર પદકપ્રકાશ નામની અગત્યની ટીકા છે. પણ દુર્ભાગ્યે તાડપત્રનો પ્રતીક અપૂર્ણ તથા ત્રુટક છે. અપભ્રંશ સબંધી ટીકાકારે સૂત્રોના ઉદાહરણ સહિત સારું સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે. કાવ્યપ્રકાશ ઉપર કાવ્યપ્રકાશ સંકેત ઉર્ફે કાવ્યાદર્શ નામની ભારદ્વાજ ગોત્રના ભટ્ટદેવકસુતુ સોમેશ્વરની ટીકાના ૫-૬ ૭-૮ ૯ (અપૂર્ણ) અધ્યાયો તાડપત્ર ઉપર છે. પ્રતીહારેંદુરાજનો ઉદ્ભટાલંકારસારસંગ્રહ, તોમર વંશના કાશ્મીરી સહદેવની વામનીયાલંકારવૃત્તિ, અમરચંદ્રની કાવ્યકલ્પલતા ઉપર વિવેક નામની ટીકા, ભાવદેવનો અલંકારસાર, માલવાના મહામાત્ય વાગ્ભટના પુત્ર દેવેશ્વરની કવિકલ્પલતા નામની કવિશિક્ષા વગેરે જાણવા લાયક ગ્રંથો છે.

કાવ્યોમાં ધર્મપાલવંશવિભૂષણ અને વિક્રમશીલસંભવ પાલવંશના યુવરાજ હારવર્ષની આજ્ઞાથી અભિનન્દ કવિએ રચેલા અભિનન્દ કાવ્ય (રામચરિત) ના તાડપત્ર તથા કાગળ ઉપર પ્રતીકો છે. છેલ્લા ૪ સર્ગો (૩૭-૪૦) કાયસ્થ ભીમની કૃતિ છે. વાલભ કાયસ્થ સોઢ્ઢલની ઉદયસુંદરી નામની ચંપૂ કથા ગૂજરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એક અગત્યનો ગ્રંથ છે. બાણના જેવી કૃતિ રચવાની ઉત્કટ આકાંક્ષાવાળા આ કવિએ હર્ષચરિત્રની માફક આઠ ઉચ્છ્વાસમાં આ કાવ્ય રચેલું છે. પ્રથમ ઉચ્છ્વાસમાં કવિએ પોતાની જાતિની ઉત્પત્તિનું તથા સ્વવંશનું વર્ણન કરેલું છે કનકાયન નામના પ્રધાને 'અધિકારારોપિત સ્વજાતિઓથી વ્યભિચાર દેખાડવાથી વલભીના રાજા શિલાદિત્યને યથાર્થ ગાદલવાની શિક્ષા થઈ' તેને 'લક્ષ્મીજીએ સ્વપ્નામાં દર્શન આપ્યું', અને શિલાદિત્યને પોતાના ભાઈ કલાદિત્યને અમાત્ય પદે નિયત કરવાને આદેશ કર્યો. તેણીએ કહ્યું કે તારો કનિષ્ઠ ભ્રાતા કલાદિત્ય શિવના કાયસ્થ નામના ગણનો અવતાર છે. જ્યારે દેવતાઓએ સમુદ્રમથન કર્યું ત્યારે પ્રથમ તો હું તેમના દૃષ્ટિપથ આવી, પરંતુ મંદરના પરિભ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલા આવર્તના સન્નિવેશથી એકદમ તરત અતિ ગંભીર પાણીમાં ડુબી ગઇ. ઇંદ્રાદિ સર્વ દેવો તે વખતે વિષણ્ણ થઇને બૃહસ્પતિને પુછવા લાગ્યા બૃહસ્પતિએ કીધું કે શ્રીકંઠની પાસે કાયસ્થ નામનો અતિ પ્રસિદ્ધ ગણ રહે છે. અષ્ટમૂર્તિ ભગવાનની જલમયી મૂર્તિને અધિષ્ઠિત સમુદ્રના 'આસન્નસહચરત્વથી કાયને વિષે રહેલો' કાયસ્થ એમ કહેવાય છે. ભગવાનનું પ્રેમપાત્ર હોવાથી તેન થી સમુદ્રમાંથી લક્ષ્મી લાવી શકાશે.

प्रायशो विदित एव भवतामतिप्रसिद्ध कायस्थो नाम गण श्रीकण्ठसन्निधावास्ते स चाष्टमूर्तेर्भगवतो॰जलमयीं मूर्तिमधिष्ठितस्यासनसहचरत्वेन काये स्थितत्वात् कायस्थ इति जलेश्वरेण हतशक्ते. प्रणयास्पदमम्बुधेरागीत् ।

આ કાયસ્થ ગણુની મદદથી દેવોએ અને સમુદ્રમાંથી કહાડી. આ કાયસ્થ ગણુ શિવની આજ્ઞાથી પૃથ્વી ઉપર અવતરેલો છે અને તે તમારો ભાઈ કલાદિત્ય છે અને તે પોતાનો વંશ સ્થાપવા પર્યંત અહીંઆ રહેશે. શિલાદિત્યે આથી પોતાના ભાઈને અમાત્ય પદે સ્થાપ્યો. આ કલાદિત્યથી વલભીથી નીકળેલો વાલભ નામનો કાયસ્થોનો વંશ ઉત્પન્ન થયો. (वलभीविनिर्गत इति वालभो नाम कायस्थाना वंश)

वंशस्य सच्चरितभारवत किमङ्ग । सगीयते सुलब्धिनाकुटिलस्य तस्य ।
येनान्तराधृतभरेण धराधिपस्ये राज्ञा जयत्यहतविस्तरमातपत्रम् ॥
किं बहुना । तृतीयमक्ष्णो॰मेव कायस्थ इति लोचन ।
राजवर्गो वहन्नेव भवेदत्र महेश्वर ॥

આ પ્રમાણે કવિએ કાયસ્થોની સ્તુતિ કરવામાં બાકી રાખી નથી આ વિસ્તૃત વંશમાં લાટદેશાધિષ્ઠિત ઉમેરાવ શાવતીર્ણ ચંડપતિનો પુત્ર સોલ્લપેય થયો, તેનો અનેકોપમાયુત કુલવિભૂષણ સૂર નામનો એક પુત્ર હતો તેનો પદ્માવતીથી પ્રથમ સોઢલ નામનો પુત્ર થયો. તેના પિતા બાલ્યાવસ્થામાં તેને મૂકીને મરણ પામ્યાથી લાટદેશના રાજા ×ગોગિરાજના મિત્ર પોતાના માતુલ ગંગાધરથી ઉછેરાયો હતો બાલ્યાવસ્થાથીજ તેનામાં કવિત્વના અંકુરો સ્ફૂર્યા હતા. ચૌલુક્યકુલાભરણનાયક કીર્તિરાજનો પુત્ર સિદ્ધરાજ તેનો સહાધ્યાયી હતો અને ચન્દ્ર નામનો વિદ્વાન્ તેનો ગુરુ હતો લાટદેશના સિકકુગ્હારીય દ્વિસપ્તતિ (૭૨ ગામની) તથા વાહિરિહાર સપ્તશતક (૭૦૦ ગામની) કુલક્રમાગત પ્રવૃત્તિ (ધ્રુવવૃત્તિ) નો તે સ્વામી હતો. યૌવનાવસ્થામાં લાટદેશના રાજા વત્સરાજના મિત્ર કોંકણના મુમ્મુણિરાજની રાજધાની સ્થાનકમાં જઈને રહેલો હતો અને ત્યાં તેને પ્રદીપકશ્લોકથી મુદિત મુમ્મુણિરાજે સભામાં કવિપ્રદીપ એવા નામથી બોલાવ્યો હતો છિત્તરાજ, નાગાર્જુન અને મુમ્મુણિરાજ એ ત્રણે કોંકણના રાજાઓએ તેનું સન્માન કરેલું હતું. અશોકવતી કથાના કર્તા મહાકવિ શ્વેતાંબરાચાર્ય ચન્દનાચાર્ય, ખડ્ગ કાવ્યથી પરિતુષ્ટ નાગાર્જુનરાજે આપેલા ખડ્ગાચાર્ય એવા અપર નામવાળા વિજયસિંહ નામના શીઘ્રકવિ તથા રત્નમંજરી ચંપૂકથાના કર્તા ભાષાત્રયના વેત્તા દિગંબરાચાર્ય ઇન્દ્ર નામના આચાર્ય તેના મિત્રો હતા આ ઉદયસુંદરી કથાના ગુણ જાતિ રીતિ વગેરેનું વર્ણન ગ્રંથમાં કવિએ પોતે કરેલું છે શાપાભિભૂત બાણભટ્ટ આ કથા વાંચીને અભિનન્દી અને તેથી તેના શાપની મુક્તિ થઈ. ભાસ, કાલિદાસ, ગુણાઢ્ય, કુમારદાસ, બાણ, શ્રીહર્ષ, વાક્પતિરાજ, ભવભૂતિ, મુંજ, ભોજ વગેરે કવિઓને તેમની કવિતા વાસ્તે આ કાવ્યમાં વખાણ્યા છે

× ગોગિરાજ કીર્તિરાજ તથા વત્સરાજ માટે શકે ૮૩૬નું ચૌલુક્ય ત્રિલોચનપાલનું દાનપત્ર જુઓ

वागीश्वरं हन्त भजेऽभिनन्दमर्थेश्वरं वाक्पतिराजमीडे ।
रसेश्वरं स्तौमि च कालिदासं बाणं तु सर्वेश्वरमानतोऽस्मि ॥

બાણ કવિનો આદર્શ કવિ હતો. આ કથાનો નાયક શાલિવાહનના વંશનો પ્રતિષ્ઠાનનો મલયવાહન રાજા છે; અને ઉદયસુંદરીની પ્રાપ્તિને અનુલક્ષીને આ કથા રચેલી છે. અનંતપાલના સં. ૧૦૧૬ ના તામ્રપત્રમાં નાગાર્જુન તથા તેના કનિષ્ઠ ભ્રાતા મુમ્મુણિ રાજનું નામ આવતું હોવાથી કવિનો સમય દસ્વીના અગીયારમા શતકનો પૂર્વાર્ધ નિશ્ચિત થાય છે. સુભદ્રા પરિણયને અવલંબીને મંત્રી વસ્તુપાલે નરનારાયણાનંદ નામનું મહાકાવ્ય બનાવેલું છે મહાન જૈનમંત્રીની આ એકજ કૃતિની એકજ પ્રતિ ઉપલબ્ધ છે અને તે પણ બ્રાહ્મણ ધર્મના વિષય ઉપર. બૃહદ્ગચ્છના વિજયસિંહના ગુરૂભાઈ હેમચંદ્રનું નાભેયનેમિદ્વિસંધાન નામનું આદિનાથ અને નેમિનાથ સંબંધી દ્વયાશ્રય કાવ્ય નોંધ લેવા લાયક છે ઉદયપ્રભનું ધર્માભ્યુદય નામનું સંઘાધિપતિ ચરિત વસ્તુપાલે સંઘ કાઢયો તે ઉપર રચેલું છે. પ્રથમ અને છેલ્લા સર્ગમાં વસ્તુપાલ તથા તેના ગુરુ અને બીજા જૈનાચાર્યો સંબંધી ઐતિહાસિક વૃત્તાંત છે. બાકીનો ભાગ આદિનાથ અને નેમિનાથ વગેરે તીર્થંકરોના ચરિત્રોનો છે, તિલકમંજરીને કવિતામાં ટુંકમા પલ્લીવાલ કુલના લઘુ ધનપાલે કરેલી છે. નિયાસિંહ અને વૈજ્જલ દેવીના પુત્ર મ મયસિંહના સૂક્ત રત્નાકર નામના મહાકાવ્યના ધર્માખ્ય પ્રથમ દ્વારમાં ધર્મના સૂક્તો સંગ્રહેલા છે કાતન્ત્ર દુર્ગસિંહી વૃત્તિના પ્રયોગોના ઉદાહરણરૂપ બીભને અવલંબીને મૂલ મહાકવિએ પ્રતિજ્ઞાગાગેમ નામનું મહાકાવ્ય રચેલું છે. મંડપ દુર્ગના પાદશાહ આલિમશાહના મંત્રિ મંડને કાવ્યમંડન (પાંડવો સંબંધી,) ચંપૂમંડન (દ્રોપદીવિષયક) કાદંબરી મંડન (કાદંબરીસાર), શૃંગારમંડન, અલંકાર મંડન, સંગીતમંડન, ઉપસર્ગ મંડન અને ચંદ્રવિજય પ્રબંધ (ચંદ્ર ઉપર) એમ આઠ ગ્રંથો રચેલા છે. મંત્રિમંડનનું જીવન કવિ મહેશ્વરે કાવ્યમનોહરમાં લખેલું છે.

દામોદરગુપ્તનું કુટ્ટનીમત કાવ્યમાલામા જેટલું છપાયેલું છે તેનાં કરતાં ૧૦૦ શ્લોક વધારે પાટણના ભંડારના તાડપત્રમાંથી મળે છે. પ્રતીકનાં છેવટનાં પાના ત્રુટિત હોવાથી ગ્રંથ પૂર્ણ કરવામાં આશરે ૧૮૦ શ્લોક ખુટે છે. છેવટના ખંડ ઉપરથી જણાય છે કે ગ્રંથનું ૧૨૯૦ શ્લોકનું પ્રમાણ છે. જૈન નાટકોના સંબંધમાં વસંતમા "ગુજરાતનું સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય" નામના લેખમા કહેવાયેલું છે. અહીંયાં અન્ય દેશના નાટકો બતાવીશું. કાદંબરી કથાસારના કર્તા અભિનંદના પિતા વૃત્તિકાર જયંતના આગમડંબર નામના નાટકમાં ષડ્દર્શનની સમીક્ષા કહેલી છે. સાહિત્ય દર્પણમાં ત્રિપુરદાહ અને સમુદ્રમથન નાટકોના નામો આપેલાં છે આ બે નાટકોના સ્વીના આ ઉપરાંત ચાર નાટકો તાડપત્ર ઉપર લખેલા મળેલાં છે. કર્પૂર ચરિત્રભાણ (દ્યુતકાર કર્પૂરના પરાક્રમો) રુક્મિણીપરિણય ઇહામૃગ હાસ્યચૂડામણિ પ્રહસન, ત્રિપુરદાહ ડિમ, કિરાતાર્જુનીય વ્યાયોગ અને સમુદ્રમથન સમવકાર એ ૭ નાટકો કાલિંજરના પરમર્દિદેવ (ઇ. સ. ૧૧૬૨–૧૨૦૩)ના અમાત્ય કવિ વત્સરાજની કૃતિઓ છે. મુરારિનું અનર્ઘરાઘવ ગુજરાતમાં ઘણું પ્રિય થએલું માલુમ પડે છે, કારણ કે તેના ઉપર, મલધારિ દેવપ્રભાચાર્યનો અનર્ઘરાઘવ રહસ્યાદર્શ (ગ્રંથ ૭૫૦૦) તેમના શિષ્ય નરચંદ્રાચાર્યનું મુરારિટિપ્પન.(ગ્રંથ

૨૫૦૦) અને તપગચ્છના જયચંદ્રસૂરિના શિષ્ય જિનહર્ષની અનર્ઘરાઘવવૃત્તિ એમ ત્રણ ટીકાઓ છે.

વ્યાકરણમાં હેમન્યાસ, સૂત્રવૃત્તિકાર મલયગિરિનું શબ્દાનુશાસન, સંવત્ ૧૦૮૦ મા બુદ્ધિસાગર આચાર્યે રચેલું બુદ્ધિસાગર વ્યાકરણ, કાતન્ત્ર દૌર્ગસિંહી ઉપર ગોલ્હણની વૃત્તિ તથા મોક્ષેશ્વરની બૃહદ્વૃત્તિ, ત્રિલોચનદાસનો કાતન્ત્રપંજિકોદ્યોત, બોપદેવના કવિરહસ્ય ઉપર રવિધર્મની ટીકા, સંવત્ ૧૬૮૦માં રચેલો સ્વોપજ્ઞ ક્રિયાકલ્પલતા ટીકા સમેત સાધુસુંદરનો ધાતુરત્નાકર એ નોંધવા લાયક ગ્રંથો છે.

કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રના તથા તેના ઉપર યોધમની નીતિનિર્ણીથ નામની ટીકાના થોડાંક પત્રો તાડપત્રના છે.

કથાઓમાં વસ્તુપાલની પ્રાર્થનાથી રચેલો નરચંદ્રનો કથારત્નસાગર ૧૫ તરંગોમાં છે.

શિવમંદિર નિર્માણ ઉપર વૈરોચનીય લક્ષણ સમુચ્ચય, મંડનનો રૂપમંડન, અને કેશવનો વાસ્તુવિલાસ એ નવીન ગ્રંથો છે. ત્રિભુવનમલ્લ રામેશ્વરદેવના અભિલષિતાર્થચિંતામણિ ઉર્ફે માનસોલ્લાસમા જૂદી જૂદી કલાઓનું શત અધ્યાયમાં વિવેચન કરેલું છે. પાટણના ભંડારની પ્રત જો કે અપૂર્ણ છે તોપણ મદ્રાસ ઓરીએંટલ લાઇબ્રેરીની પ્રત કરતાં આગળ જાય છે. મલધારિ રાજશેખરના શિષ્ય સુધાકલશે સંવત્ ૧૩૬૦ માં સંગીતસારોદ્ધાર નામનો ગ્રંથ રચેલો છે. આ ઉપરાંત પ્રશ્નચૂડામણિને આશ્રીને રચાયેલા ગ્રંથ-ચંદ્રોન્મીલન ભટ્ટલક્ષ્મણનો ચૂડામણિસાર, પાર્શ્વચંદ્રનો હસ્તકાંડ—આ પ્રશ્નોના અક્ષરોની ગણતરીથી નષ્ટ લાભ આયુ, મૃત્યુ, વગેરે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન જાણવાની કળા આપેલી છે. ઉપાધ્યાય મેઘવિજયના વર્ષપ્રબોધમા કૂલિકારો તથા વ્યાપારિઓને જાણવા લાયક ઘણી બાબતોનો સમાવેશ કરેલો છે. માણિક્યસૂરિએ શકુનસારોદ્ધારમાં શકુનશાસ્ત્ર સક્ષેપમા કહેલું છે

પ્રાકૃત. ભદ્રેશ્વરની કથાવલી ૨૪૦૦૦ ગ્રંથ પ્રમાણનો એક મહાન્ પ્રાકૃત ગદ્ય ગ્રંથ છે, તેમા હેમાચાર્યના ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્રની માફક ૬૩ મહાપુરુષોના ચરિત્રો આપેલા છે. આ ઉપરાંત મહાવીર સ્વામિથી તે હરિભદ્રસૂરિ સુધીના આચાર્યોનો ઇતિહાસ પણ છે જ્યારે ત્રિષષ્ટિમા ફક્ત વજ્રસ્વામિ સુધીના આચાર્યોનું વર્ણન છે. આમાંથી આમ પ્રાચીન ઇતિહાસની ઘણી સામગ્રી મળે તેમ છે. સંવત્ ૧૨૯૧માં લખાયેલા એક તાડપત્રના પુસ્તકમા સિદ્ધસેન, પાદલિપ્ત, મલ્લવાદિ અને બપ્પભટ્ટિના પ્રાકૃત પદ્યમા ચરિત્રો છે. બપ્પભટ્ટિચરિત્રમા ગૌડવહોના કર્તા બપ્પઇરાયને બપ્પભટ્ટિએ જૈન બનાવ્યો તે વાત વર્ણવેલી છે, પ્રાકૃત ચરિત્રો પ્રાચીન હોવાથી સંસ્કૃત કરતા વધારે વિશ્વસનીય છે કુમારપાલ પ્રતિબોધ ઉર્ફે હેમકુમાર ચરિત્ સંવત્ ૧૨૪૧માં સિદ્ધરાજે કવીંદ્ર અને ભ્રાતા તરીકે સ્વીકારાયેલા પ્રસિદ્ધ પોરવાડ કવિ શ્રીપાલના પુત્ર સિદ્ધપાલની વસતિમાં વિજયસિંહ સૂરિના શિષ્ય સોમપ્રભાચાર્યે (સુમતિનાથચરિત્રના કર્તા) ૮ પ્રસ્તાવમા ગ્રં. ૮૮૦૦) પાટણમા રચેલું છે. અનેકાર્થકૈરવાકૌમુદીના કર્તા અને હેમાચાર્યના શિષ્ય મહેન્દ્ર સૂરિને વાચી સંભળાવેલ હોવાથી તથા કુમારપાલના મૃત્યુ પછી ફક્ત ૧૧ વર્ષે રચેલું હોવાથી વિશ્વસનીયતાની છાપ તેના ઉપર છે. પ્રથમ ૪૦૦ ગાથામા પાટણ તથા તેના રાજાઓ, કુમારપાલની વંશપરંપરા તથા હેમાચાર્યની ગુરુ પરંપરા તથા જન્મ તથા દીક્ષા વૃત્તાંત વગેરે તથા કુમાર-

પાસેથી સત્ય ધર્મ જાણવાની ઇચ્છા તૃપ્ત થતી ન હોવાથી અમાત્ય બાહડ દ્વારે સત્યધર્મ હેમાચાર્ય પાસેથી જાણવાનું કહ્યું તે બાબત છે. બાકી તો કુમારપાલને પ્રતિબોધ આપવાને કહેલી કથાઓજ છે.

દાક્ષિણ્યાંક ઉદ્યોતનસૂરિની શાકે ૭૦૦ના અરસામાં રચાયેલી કુવલયમાળા એક મનોહર પ્રાકૃત ગદ્ય કાવ્ય છે. આદિમાં જુદી જુદી જાતની કથાઓનાં લક્ષણો આપેલાં છે. કુવલયમાળા વાસ્તે હેમાચાર્યના ગુરુ દેવચંદ્ર શાંતિનાથ ચરિત્રમાં કહે છે કેઃ—

दाक्खिन्नइंदसूरिं नमामि वरवन्नभासिया सगुणा ।
कुवलयमालेव्व महाकुवलयमाला कहा जस्स ॥

આનો સંક્ષેપ રત્નપ્રભાચાર્યે સંસ્કૃતમાં કરેલો છે.

શાલિવાહનના વખતમાં થયેલા પાદલિપ્તાચાર્યની તરંગલોલા કથાનો આશરે ૧૬૦૦ ગાથાનો સંક્ષેપ મળી આવે છે. કથાની વસ્તુ શ્રેણિકના પુત્ર કોણિકના સમયમાં કૌશામ્બીમાં મૂકેલી છે. આ કથાની રચના વગેરેનો વૃત્તાંત પ્રબંધકોશ તથા પ્રભાવક ચરિત્રમાંથી મળે છે.

सीसं कहवि न फुट्टं यमस्स पालित्तयं हरंतस्स ।
जस्स मुहनिज्झराओ तरङ्गलोला नई वूढा ॥ प्रभावक चरित्र.
प्रसन्नगम्भीरपथा रथाङ्गमिथुनाश्रया । पुण्या पुनाति गङ्गेव गां तरङ्गवती कथा ॥
तिलकमंजरी.

પ્રતિષ્ઠાનના શાલિવાહનને નાયક કલ્પીને ભૂષણભટ્ટસુતે લીલાવતી નામની ૧૮૦૦ ગ્રંથ પ્રમાણ ૧૩૩૨ ગાથાબદ્ધ શૃંગારિક પદ્યમયી કથા મહારાષ્ટ્રીમાં રચેલી છે. કથાની વસ્તુ કવિની સ્ત્રી પ્રિયતમાએ કહેલી છે અને કવિએ તે કવિતામાં ગૂંથી છેઃ આ કથાના શ્રવણ કરનાર વિરહથી દુઃખિત થતા નથી.

दीहच्छि कहा एसा अणुदियहं जे पढंति निसुणन्ति ।
ताण पियविरहदुक्खं न होइ कइयावि तणुअंगि ॥ १३३० ॥

હેમાચાર્યના કાવ્યાનુશાસનમાં પ્રાકૃત પદ્ય કથા તરીકે લીલાવતીનું ઉદાહરણ આપેલું છે તે આ હશે.

આ ઉપરાંત બુદ્ધિસાગરના શિષ્ય ધનેશ્વરે સંવત ૧૦૯૫ માં રચેલી શીલ ઉપર સુરસુંદરી કથા, ૨૦ ઉદ્દેશમય દર્ભદત્તની કથા, સજ્જન ઉપાધ્યાયના શિષ્ય મહેશ્વર સૂરિની ૨૦૦૦ ગાથામાં જ્ઞાનપંચમી કથા, મહસરિતું સીયા ચરિત્ર વગેરે કાવ્યમય કથાઓ છે.

૧૨ મા તથા ૧૪ મા શતકમાં રચાયેલા તીર્થંકરોનાં પ્રાકૃત ચરિત્ર કાવ્યો ઘણાં છે. માનદેવના શિષ્ય શીલાચાર્યનું મહા પુરુષ ચરિત્ર (૧૨૮૦૦ ગ્રંથાગ્ર) સંવત્ ૯૨૫ માં રચાયેલું છે. વસ્તુ ત્રિષષ્ટિનીજ છે.

વસુદેવહિંડિ નામની લમ્ભકમય બૃહત્કથામાં કૃષ્ણના પિતા વસુદેવનું પરાક્રમમય ચરિત્ર હોઈ તેમાં ઘણી કથાઓ છે. ૧૨ મા તથા ૧૩ મા શતકના આચાર્યોએ ભદ્રબાહુસ્વામિને સવાલાખ પ્રમાણ વસુદેવ ચરિત્રના કર્તા તરીકે સ્તવ્યા છે.

वंदामि भद्दबाहुं जेण य अइरसियबहुकहाकलियं।
चरियं सवालक्खं रइयं वसुदेवरायस्स॥
(देवचंद्रकृत शांतिनाथ चरित्र)

વસુદેવહિંડના જે પ્રતીકો હમણા પાટણ, ખંભાત, અમદાવાદ વગેરે સ્થળોએ મળે છે તેના ૭૧ લંભક હોઇ ગ્રંથ પ્રમાણ ફક્ત ૨૮૦૦૦ છે. મારા સાંભળવા પ્રમાણે આ ગ્રંથના સવાલાખ પ્રમાણનો આશરે ૨૦૦૦ પત્રનો પ્રતીક મુર્શીદાબાદ, કલકત્તા, અથવા અજીમગંજના કોઇ બાબુને ૧૦૦૧ ની કીમતે વેચવામા આવ્યો હતો. આવો મહાન્ ગ્રન્થ નષ્ટ ન થાય તે માટે તેની શોધખોળ થઇ નકશો કરાવી લેવી ઘટે છે.

પ્રાકૃત વ્યાકરણ ગ્રંથોમાં શોધકાર્થ એ હેમાચાર્યના અષ્ટમાધ્યાયનો અપભ્રંશ દોહાના અર્થો છે. નરચંદ્રાચાર્યના પ્રાકૃતપ્રબોધમા અષ્ટમાધ્યાયના આખ્યાતોની રુપસિદ્ધિ છે. વિમલનો દેશીનામમાલોદ્ધાર હેમાચાર્યના ગ્રંથનો સાર છે. નંદિઅડ્ઢ તથા પિંગલસારોદ્ધારમાં પ્રાકૃત છંદોના લક્ષણો આપેલાં છે.

સ્વ્રતસંગ્રહમાં જયવલ્લભની વજ્જાલગ્ગ ક્ષેપક સહિત, તથા તેના ઉપર છાયા, વિજયપાલના પુત્ર વિક્રમપાલના પુત્ર રુદ્રપાલના મ્હાઈદેવના પુત્ર જહૂણની સમશની છાયા સાલકારા તથા વિમલાચાર્યની લઘુ ટીકા નોંધવા લાયક છે.

પ્રશ્ન વ્યાકરણ ઉર્ફે જયપ્રાભૃત નામના નિમિત્ત શાસ્ત્રના ગ્રંથ ઉપર ચૂડામણિ, જ્યોતિ તથા નામ વગરની એમ ત્રણ ટીકાઓ છે. પ્રશ્ન લાભમા ખોવાએલી વસ્તુ ક્યારે મળશે તેનુ જ્ઞાન આપેલુ છે. ઠક્કર ફેરૂના વાસ્તુસારમા પ્રાકૃતમા વાસ્તુશાસ્ત્ર સક્ષેપમા કહેલું છે.

અપભ્રંશ કાવ્યોના સર્ગોનુ નામ સન્ધિ હોય છે. આ સધિ તે કડવાઓનો સમૂહ છે.

(सन्ध्यादौ कडवकान्ते च ध्रुवं स्यादिति ध्रुव' ध्रुवकं घत्ता वा कडवकसमूहात्मक सन्धि-स्तस्यादौ पद्धडिकाद्यैश्छन्दोभिः कडवकम्)

પાટણના ભંડારમાં સંધિબદ્ધ ગ્રંથો તથા કેવળ સધિઓ કેટલીક મળેલી છે. ગુજરાતીમાં જેમ કાવ્યને રાસ કહે છે તેવી રીતે અપભ્રંશ તથા પ્રાકૃત ભાષામાં રાસો હતા. યશોદેવોપાધ્યાયના સંવત્ ૧૧૭૪મા રચેલા નવતત્ત્વભાષ્યવિવરણમા માણિક્યપ્રસ્તારિકાપ્રતિબદ્ધ રાસકનું નામ આવે છે.

(अनयोश्च विशेषविधिर्मुकुटसप्तमीसन्धिवन्माणिक्यप्रस्तारिकाप्रतिबद्धरासकाभ्यामवसेयः)

પાટણના ભંડારમા સદેશરાસક નામનો વિરહિણીસંદેશવિષયક પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં, અંતરંગ રાસ તથા નેમિ રાસ અપભ્રંશમાં છે.

મુનિવર વરદત્તના બનાવેલા वज्रस्वामि चरित्रनी બે સંધિઓ છે. પ્રથમ સંધિમાં ૧૨ અને બીજીમાં ૮ કડવા છે કુલ ગ્રથાગ્ર ૩૦૦ છે આ ચરિત્રના ત્રણ તાડપત્રો પાટણમા છે તેમ એક ખંભાતમા પણ છે પ્રથમ કડવુ નીચે પ્રમાણે છે

अहो जण निसुण्णिजउ कन्नु धरिज्जउ वइरसामिमुनिवरचरिउ,
साहउ सुवण्णोहरु भवियह सुदर निं जीणवयणु समुद्धरिउ १.
तुवणनामि पुरवरु पहाणु अत्थेत्थु भरहि वरगुणनिहाण,
जिणभवणिहि सुदरु किउ पवित्तु देउलविहारमढिउ पवित्तु २
नदनवणसरिसरवरेहिं रम्मु पालहिं नर ति चु जिणदधम्मु,
तहिं नयरि अत्थि धणु नाउ सेट्ठि जो हत्थु न उड्डइ कमु वि हेट्ठि. ३
तसु धणगिरि नामि पहाणु पुत्तु पुरमडण अत्थि सुगुणेहिं जुत्तु,
सावयवसुम्मवउ सुद्धभावउ निम्मलगुणमदिर समियाउ ४
उवसतमोहमोक्खाभिलासि अहिलासु न बधइ गेहवासि,
जइ कावि वरिज्जइ तासु बाल नवजोव्वणवरनयणविसाल ५
पडिसेहइ सो मुनि जेम नारि नियजोयणु म अक्यत्थ हारि,
पवन्न लेसु निव्विन्नराग मइ सफलु करेविणु मणयजम्मु. ६
अन्नइ धमणिज्जई सुदरिए नियतायजणणिखामोदणीए,
हउ अरसत्तमित्तणि करिसु एहु महु मणइ एहु वरु वरेहु ७
(घत्ता) एहु जइ न वरेसइ नवि परणेसइ तो मइ माइ मरेवउ,
एहु नयणसुसुन्दर रूवपुरदरु अवस नाहु करेवउ ८.
मुनिवरवरदत्ति गणहरभत्ति वइरसामिगणहरचरिउ,
साहिज्जउ भाविं मुद्ध पाविं जिं तिहुयण नियगुणभरिउ

अतरगसधि-धर्मप्रभ सूरिना શિષ્ય પડિત રત્નપ્રભની અતરગ સંધિના નવ અધિકારો (૯ કડવા) મા ભવ્ય અને અભવ્યના સવાદ રૂપે તથા મોહસેના તથા જિનસેનાના યુદ્ધ રૂપે અતરગ રિપુઓના વિજયનુ વર્ણન છે આની એક તાડપત્રની તથા બીજી કાગળની એમ બે પ્રતો છે

चउरगसधिना પાચ કડવામા ચાર શરણનુ વર્ણન છે ધનપાલ પંડિતની पचमीकहा *(भविसयत्तकहा) ૨૨ સંધિઓમા છે આદિનુ એક કડવુ ઉદાહરણ તરીકે નીચે આપેલુ છે

जीणमामणि सारु णिड्डगागारकलमलु
रम्मत्तसिसु निसुणहु सुयपत्तमिहि फलु

पणविप्पिणु जिण तइलोयबंधू दुत्तरतरभवणिण्णूदवंधू,
भव्वयणपंकयपयंगु कयकम्मणमोहतिमिरोहभंगु.
निसेसभरियभुवणंतरालु उकयदुक्कम्मतरुमूलजालु,
अविसाउ अराउ अकोहु अलोहु अणावलेउ,
परमेसर परमगुणप्पहाणु संपत्तु परनिव्वुइनिहाण
अरहंतु अणंतु महंतु सिउ संकंतु सुहुम्म अणाइवंतु,
परमप्पउ पंडिउ महत्थु परमिट्ठि परमकारणु कयत्थु.
सो हियइ धरेवि परमहासिरिकुम्हरहो,
वित्थारमि लोइ कित्तणु भविसगराहिवहो.

अंत इय भविसत्तकहाए पयडियधम्मत्थकाममोक्खाए
बुहधणपालकयाए इत्यादि
घत्ता.

આ કથામાં કાર્તિક શુક્લ પંચમી (જ્ઞાનપંચમી) ના ૪ન વર્ણનરૂપ ભવિષ્યદત્ત રાજાની કથા છે.
હેમાચાર્યના ગુરુ દેવચંદનુ सुलसाख्यान ૧૭ કડવામા છે.

एह सथि पुरिसत्थवत्थिय देवचंदसूरीहिं समत्थिय,
ईय बहुगुणभूसिउ जिणसुपसंसिउ सुलसचरिउम्मत्थियह,
निसुणंतपढंतह भत्तिए सत्तणं देइ मोक्खु मोक्खत्थियहं.

ખરતર જિનદત્તાચાર્યના उपदेश रसायणनी ૮૦ ગાથાઓ છે.

इय जिणदत्तवएसरसायणु इय परलोइय सुक्खहं भायणु ।
कण्णंजलिहिं पियंति जि भव्वइं तेह यंति अजरामर सव्वइं ॥ ४ ॥

चर्चरी નામની જીનવલ્લભની સ્તુતિ પણ અપભ્રંશમાં છે.
भावनासार પ્રકરણની ૮૬ ગાથાઓ છે.

जिणसासणि लीणा चउगइरीणा भावणसार जि संभरइ ।
सुहसंतिपहाणा सुणिवररांणा ताह गुणथुइ फुड करहिं ॥ ८६ ॥

દિગંબર યોગીંદ્ર દેવનો परमात्म प्रकाश ભટ્ટ પ્રભાકરની વિજ્ઞપ્તિથી બનાવેલો છે. આ આધ્યાત્મિક ગ્રંથ ૩૩૦ દુહામા છે.

भट्टपयाहरि विन्नविउ विमलु करेविणु भाव.

દિગંબર યોગચંદ્રનો યોગસાર ૧૦૮ દુહામા છે.

પંડિત ધનપાલનું सत्यपुरमडनमहावीरोत्साह નામનુ એક ૧૫ ગાથાનુ નાનું સ્તોત્ર અપભ્રંશમા છે.

रखि सामि पसरतु मोहु नेह डुय तोडहि
सुम्मरमणि नाणु चरगु मइ कोट्टु विहोडहि।
नरि पमाउ सच्च रि वीर जइ तुहु मणि भावइ
तइ एज्जइ धगपालु जाउ जहि गयउ न आवइ ॥ १९ ॥

દિગબર નયનદિની આરાધના બે વિભાગમા છે પ્રથમ વિભાગમા ૫૬ સધિ છે, અને બીજામા ૫૮ સધિઓ છે ઉપલબ્ધ પુસ્તકમા પ્રથમમા ત્રીસ અને બીજામા સતાવીસ સધિ પ્રાપ્ત થાય છે

मुणिवरणयनदीसण्णिबद्धे पसिद्धे सयलविहिणिहाणे एत्थ कव्व सुभव्वे ।
अरिहपमुहसुत्तु सुत्तमाराहणाए पभणिउ फुडु संधी अट्ठावण्ण समत्ति ॥

સસિપાલકનસભવ ધાહિલ (ધાહિલના) પઉમસિરિ ચરિત્રમાં ચાર સધિમા પદ્મશ્રી સતીના શીલનુ વર્ણન છે આ ક્યારે રચાયેલુ છે તે જણાયેલુ નથી પરતુ પ્રતીક સવત ૧૧૯૧ નો છે

आदि. धाहिलु दिव्वदिहि कवि जाइ अट्ठु जणरोलु मुएविणु सयइ,
निसुणहु साहमि धम्मरसायणु धम्मकहाणउ पहुगुणभायणु.

अत सिसिपालकव्वुरय आसि नाहु जसु विमलु कित्ति जगि भमई सहु,
तसु निम्मलि वसि समुब्भवेण पउमसिरिचरिउ किउ धाहिलेण
कविपासह नदणु दोसविमद्दणु सुराईहि महासइहि,
जिणचलणह भत्तउ तोयइ पोत्तउ दिव्वदिट्ठिनिम्मलइहि.

सदेशरासक આ રાસક પ્રાકૃત તથા અપભ્રશમા છે તેમા દોહા, ગાથા, રડ્ડા, પદ્ધડિકા, ચાદ્રાયણ અર્ધ વગેરે છદો વાપરેલા છે

पंचाएसि पढूओ पुव्वपसिद्धो य मिच्छदेसोत्थि,
तह विसए सभूओ आरद्दो मीरसेणस्स ३.
तह तणओ कुलकमलो पाइयकव्वेसु गीयविसयेसु,
अद्दहमाणपसिद्धो स नेहइ रासय रइय ४.

પાશ્ચાત્ય દેશમા મ્લેચ્છ દેશમા મીરસેણના અ ધીનો પુત્ર અદ્દહમાન નામનો હતો તેની ગીતવિષય પ્રાકૃત કાવ્યને વિષે પ્રીતિને લીધે તેના સ્નેહથી આ વિરહિણીસંદેશવિષયક સંદેશ રાસક રચેલુ છે

તેરમા શતકમા ગાને તથા ગઝલમાના પ્રારભે થયેલા આગમિક નિર્નયમે મૈદસાફ ડુકા પ્રથી રચેલા છે કેટલાક શત્રુજય ઉપર કીને બનાવ્યા છે

(१) मदनरेखा संधि ५ કડવામાં મયણરેહા સતીનું ચરિત્ર ૧૨૯૭ માં બનાવેલું છે
एसा महासइए संधी संवी य संगमनिवस्स,
ज नमिनिवरिसिणा सह ससकरा खीरसंजोगा.
बारहमत्ताणउए वरिसे आसोअसुद्धछट्ठीए,
सिरिजिणपहसणाए एयं लिहियं सुयामिहियं.

(२) ज्ञानप्रकाश कुलक १२६ गाथा
सिरिजिणपहलग्गा भव्ववग्गा समग्गा परमपयसुहाणं जायई ते निहाणं.
ज्ञानप्रकाशकुलकं रचितमिदं श्रीजिनप्रभचार्यो,
श्रीशत्रुंजयसत्तीर्थसेविमिर्मोहनाशाय.

(३) चतुर्विध भावना કુલક ૧૧ કડવા,
उज्जमु कुणहु जिणप्पहि लग्गिउ मोक्खकयेसु विवेकिहिं जग्गिउ.

(४) मल्लिचरित्र ५१ गाथा, મત્તા૭૬મા ચરકડી સાધ્વીની વિજ્ઞપ્તિથી રચેલું છે.
एगुणवी समयमहि जिणह चरियं इय कयट्ठिउ,
चदकठिसुपवित्तिणीए विन्नत्ति विरइउ.
सउविहसंरह देउ लच्छि सग्गअपवग्गह,
निरवसग्गअणुविसग्गवग्गसिरिजिणपह लग्गह.
मत्ताछंदविणिम्मयगाथमात्त पन्नास,
चरिउ गुणतसुणंतह वि भवियण पुज्जइ आस

(५) जीवानुशास्ति संधि १८ गाथा
इय विविहपयारिहिं विहिअणुसारिहिं भाविहि जिणपहुमणुसरहु.

(६) नेमिनाथरास ११ કડવા
जिणपहि लग्गिउ भावइ लीजइ जिणवरआण सो वंदीजइ,
जे जिणआणा निहपमु तित्थू एउ गणहरिहिं कहिउ परमत्थू ११.

(७) युगादिजिन चरित कुलक २७ गाथा
इय भवभावविभावणगिंग कम्मिधणु जालिउ,
केवलनाणी जाइ मोक्खि सजगु पालिउ,
रिसहचरिउ सयरणु रासिप्पीरेहिं जो देइ,
सो सिरिजिणपहलग्ग सग्गु अपवग्गु वि लेइ २७.

(८) भव्यचरित्र ४४ गाथा
जिणपहुमेल्लिउ सरणु न कोइ सुगुरु भणइ सयलु वि जीवलोइ,

(९) भवियकुडुंब चरित्र ३६ गाथा. ७६ ચતુષ્પદી કવિડી ભાષામાં ગવાય છે.

चउपइबंधेण इमं भवियकुडंबस्स संतियं चरियं,
सुतुमतित्थगएणं सिरिजिणपहसूरिणा रइयं २६,

(१०) सर्वचैत्यपरिपाटिस्वाध्याय
जिणपहसूरहि जो करइ सु लहइ सिद्धिपवेसु ।

(११) सुभाषित कुलक ३२ गाथा

(१२) श्रावकविधिप्रकरण ३२ गाथा
इय आगमविहि सावगइ पइ दिणु किरिया सारु ।
जाणिउ जिणपहि रइ करहु जिम छिन्नहु संसारु ॥ ३२ ॥

(१३) धर्माधर्मविचारकुलक १८ गाथा
आगमअणुसारिहिं जिणपहसुरिहिं धम्माधम्मवियारु किउ ॥ १८ ॥

(१४) वयरस्वामि चरित्र ६० गाथा स० १३१६
चंदगच्छि देवभद्दसूरि दरक सुरइ जिणपहसुरि समगुणवरक ।
नाणि चाणि गुणि किति समद्ध देउ वयरसामि चरिउ आणंदु ॥ ६८ ॥
सोहग्गमहानिहिणो गुरुणो सिरिवयरसामिणो चरियं ।
तेरहसोलुत्तरए रइयं सुहकारणं जयउ ॥ ६९ ॥

(१५) नेमिनाथ जन्माभिषेक १० गाथा (१६) मुनिसुव्रत स्वामि स्तोत्र १३ गाथा (१७) छप्पनदिशाकुमारिजन्माभिषेक १५ गाथा (१८) जिनस्तुति २४ गाथा. આ ઉપરાંત જિનપ્રભનું નામ આપેલું નથી પણ ઘણું કરીને જિન પ્રભનાંજ બનાવેલાં કેટલાંક કાવ્યો ઉપરનાજ તાડપત્રના પુસ્તકમાં છે. (१) पटपचाशदिक्कुमारिका स्तवन २५ गाथा (२) महावीर चरित्र २४ गाथा.

(३) जंबु चरित्र २० गाथा धन्याश्री ભાષામાં ગવાય છે. સં० १२९७
बारसनव्वाणउए मदवसियपडिवगुरि समुद्धरियं ।
घन्नासीभासाए भणियव्व संघभद्दवए ॥ २० ॥

श्रीजिनप्रभुमोहराजविजयोक्ति २१ गाथा (५) जिनकल्याक ४ કડવાં (१) भासरागेण (२) खभाइथीभापया (३) वेयहतीभापया (४) गुड कृतीभापया.

(६) सुकोशल चरित्र १८ गाथा.
तेरहुत्तरवरिसे सिरिवीरजिणिंदमोक्खकल्लाणे ।
कल्लाणं कुणह तया पढंतगुणंताण भव्वाण ॥ २ ॥

(७) जिन स्तुति २० गाथा (८) चाचरि स्तुति (वेलाउली रागेण) ३६ गाथा
(९) गुरुस्तुति चाचरि (गुर्जरीरागेण) १५ गाथा
नर्मदासुंदरी संधि. જિનપ્રભ શિષ્ય ७१ ગાથા સં. १३५८.

तेरसत्तसयअडवीसे वरिसे सिरिजिणपट्टुपसाएणं ।
एसा संधी विहिया जिणिंदवयणाणुसारेण ॥ ७१ ॥

गौतम स्वामी चरित्र. ગૌતમ સ્વામિ-જિન પ્રભના શિષ્ય ૨૮ગાથા સં० ૧૩૫૮

गोयमसामिहिं गोयमचरियं रइयं पदमंजरीए भासाए
कत्तियअमावसाए अट्ठावन्नस्स वरिसस्स ॥ २८ ॥

चच्चरिउ. કર્ત્તા સોલણુ ૩૮ ગાથા.

कर जोडि सोल्णु भणइ जीविउ सफलु करेसु ।
तुम्हि अवधारह धम्मियउ चच्चरिउं गाएसु ॥ ३८ ॥

दुहा मातृका ५८ ગાથા.

मंगलमहासिरिसिरिसु मिवफलदायगु रम्मु ।
दूहामाइं अकलियइ पुहविहिं जिणवरधम्मु ॥ ५८ ॥

शालिभद्रकाक (કક્કો) કર્તા પઉમ ૬૯ ગાથા

भलि भंजणकम्मारिकुल वीरनाहु पणमेवि ।
पउमु कहइ कक्कक्खरिहिं सालिभद्दगु१ केवि ॥

अतरग रास जिनसूरि ११ કડવા.

तोरे जिय जिणसूरिहिं करि जिणधम्मु पमाउ विणासिउ ॥

चतुर्विंशति जिणकल्याणाक १३ કડવા, स्थुलिभद्र चरित्र २ કડવાં, जन्माभिषेक स्तुति ५ કડવાં, अवंतिसुकुमार संधि ११ કડવા.

भावना संधि. शिवदेवसुरिना પ્રથમ શિષ્ય જયદેવગણિની ભાવનાં સંધિનાં ૬ કડવાં (૬૨ પદ્ય) છે.

निम्मलगुणभूरिहिं सिवदिसुरिहिं पढमु सीसु जयदेवगणि ।
किया भावणसंधि भावसुयंधी निसुणवि भविया धरह मणि ॥

शीलसंधि-જયશેખરસૂરિશિષ્યકૃત ૩૪ ગાથા. ૧૫મા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં.

इय सीलसुसंधि भावसुअंधि जयसेहरसूरिसीसकय ।
भविअउ निसुणेविणु हियइ ठवेविणु सीलधम्मि उज्जमु करहु ॥३४॥

उपदेशसंधि હેમસારકૃત ૬૯ ગાથા

उवएससंधि निरमलबंधि हेमसार इम रिसिकर ए ।
जो पढइ पढावइ सुहमणि भावइ वसुहं सिद्धिवृद्धि लइ ए ।

तप संधि સોમસુંદર શિષ્ય વિશાલરાજસૂરિશિષ્યકૃત ૫૨ ગાથા ૧૫મા શતકનાં અંતમાં. કે લખ્યા સંવત્ ૧૫૦૫

सिरसोमसुंदरगुरुपुरंदरपायपंकयहंसओ,
सिरिविसालराया सूरिराया चंद्रगच्छवतंसओ ।

पय नमीय सीसिइं तासु सीसिइ एस संधि विनिम्मिअ,
सिवसुकखकारणदुहनिवारण तवउवएसिइ वम्मिआ ॥५३॥

केशीगोयम सधि ७० गाथा, महासती वर्णन सधि ७० गाथा.

આ સિવાય મહેશ્વરકૃત સયમ મજરી ૩૫ ગાથા, મૃગાપુત્ર કુલક ૪૦ ગાથા, वीरजिनपारणउ ૪૭ ગાથા, ऋषभपचकल्याणक १४, नवकारफल ३०, ऋषभ धवल २६, सीतासती २०, आरात्रिकन्हवणादि २० चतुर्विंशतिजिनकल्याणक ३६, लघुअजितशांति कविवीरगणिकृत ७, चतुर्विंशतिजिनप्रतिमाकोश ११, जिनचैत्यस्तवन १५ बुद्धिसूरि (પૂર્ણિમા પક્ષના) स्तुति, जिनस्तुति २० वीरविज्ञप्तिका १३, સોમસરિકૃત कल्याणकस्तोत्र, दानादिकुलक, दगडउ, शाकुन ३०, धर्मसूरिगुण, धर्मसूरिवारमास વગેરે પરચુરણ ગ્રથો છે.

૧૨મા તથા ૧૩મા શતકના પ્રાકૃત કાવ્યો–દેવચદ્રસૂરિકૃત शांतिचरित्र વર્ધમાનસરિકૃત ऋषभ चरित्र વગેરે–માં કેટલેક ઠેકાણે અપભ્રશ ભાગ આવે છે. રત્નપ્રભાચાર્યની ઉપદેશ માલાની દોપદી વૃત્તિમાં ऋषभसधि प्रभृति કેટલીક સધિએ છે.

ખભાતના તાડપત્રના ભડારમા महावीरचरित्र વગેરે ત્રણચાર ફ્ટકા ગ્રથો અપભ્રશમાં છે.

અપભ્રંશ સાહિત્ય ઘણું વિશાળ હોવું જોઇએ પરતુ દુર્લક્ષથી નાશ પામી ગયેલું લાગે છે. ઉપરના ગ્રથો ઉપરાત બૃહટ્ટિપનિકામા સાગરદત્તે સ. ૧૦૭૬માં બનાવેલું जंबु स्वामि चरित्र (૨૬૯૦ ગ્રથાગ્ર) તથા તેના ઉપર ટિપ્પન (૧૧૭૦ ગ્રથાગ્ર) નોંધેલાં છે.

સમય ભાવે અહીં તો ગ્રથોના નામ માત્ર થોડાક ઉતારા સાથે આપેલા છે. પરંતુ આગળ ઉપર સમયાનુકૂલતાએ તેમા વપરાયેલા છદો તથા વ્યાકરણના પ્રયોગો વિષે લખવાનુ બની શકે.

જુની ગુજરાતી ભાષાના સપૂર્ણ અભ્યાસ માટે પાટણના ભડારો, જે જુના અને વિશ્વસનીય સાધનો પૂરાં પાડે છે તેવા હિંદુસ્તાનની બીજી કોઇ ભાષામા ભાગ્યેજ મળી શકશે અહીંયાના જુના પ્રતીકોથી વિક્રમના અગીયારમા શતકથી ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ યથાર્થ રીતે લખી શકશે. ભડારોમાંનું ગુજરાતી સાહિત્ય બહુજ વિશાળ છે. પરંતુ તે સમગ્રનુ અહીં વિવેચન કરતાં બહુજ વિસ્તાર થાય એવો હોવાથી ફકત ૧૩થી ૧૫મા શતક સુધીના ગ્રથો તથા કેટલાક બીજા અતિ અગત્યના ગ્રથો તપાસીશુ

जंबुस्वामिरास—આ રાસ મહેદ્રસૂરિના શિષ્ય ધર્મે સવત્ ૧૨૬૬માં રચેલો છે. ગુજરાતી ભાષામાં અત્યાર સુધી મળી આવેલા રાસોમા આ સૌથી જુનો છે. પ્રતીક કાગળ ઉપર હોવાથી જોકે અસલની ભાષા સંપૂર્ણ રીતે સચવાયલી લાગતી નથી તોપણુ પ્રયોગો અસલ રૂપમા જળવાયેલા છે.

आदि जिण चउविस पय नमेवि गुरु चरण नमेवि,
जंबुस्वामिहिं तणुं चरिय भविउ निसुणेवि.
करि सानिध सरसत्तिदेवि जीय रयरु हाणउ,
जंबु स्वामिहिं गुणगहण संखेवि वखाणउ १

जंबुदीव भरहखित्ति तिहिं नयर पहाणउ,
राजग्रह नामेण नयर पहुवि वक्खाणउ.
राज करइ–सेणीय नरिंद नरवरहं जु–सारो,
तासु तणइ पुत्त बुद्धिमन मंति अभयकुमरो. २
अन्नदिणतरि वद्धमाण विरहंत पहूतउ,
सेणीउ चालीउ बंदणइ बहुमत्ति तुरतु.
मार्गि वहंतु महाराज केसउ पेखेइ,
भोगविरत्तउ पसन्नचंद बहु तवण तवेइ. ३
अंत. वीरजिणिंदह तीर्थि केवली हुउ पाठलिउ,
प्रभवउ वइसारीउ पाटि सिद्धि पहुतु जबुस्वामी.
जबुस्वामी चरित पढइ गुणइ जे संभलई,
सिद्धि सुक्ख अणंत ते नर लीलाहिं पामिसिइ. ४
महिंद सूरि गुरु सीस धम्म भणई हो धामीउ,
चिंतेउ राति दिवस जे सिद्धिइं उमाहियाह. ५.
बारहवरसएहिं कवितु नीपनुं छासउए,
सोल्ह विज्जाएवि दुरिय पणासउ सयलसंघ. ६.

रेवतगिरिरास—આ રાસ મત્રી વસ્તુપાલના ગુરૂ વિજયસેન સૂરિએ ૪ કડવામા બનાવેલો છે સઘવીના પાડાના એક તાડપત્રની પોથીમા બીજા પુસ્તકો ભેગુ સગરપાનાનુ એક નાનુ તાડ પત્ર હતુ, તેમાના ૧૨ પત્રમા આ રાસ તથા બાકીની મહેશ્વરની સયમ મજરી (અપભ્રશ) એ બે ગ્રથો છે દરેક બહુ ઉતાવળથી લખેલા છે જો કે લખ્યા સવત આપેલો નથી પરતુ ૧૪ મા શતકના આદિમા લખાયનુ જણાય છે. રાસની રચ્યા સવત્ પણ આપેલી નથી પણ વસ્તુપાલે ગિરનારનો સઘ કાઢેલો તે અરસામા રચાયેલો હોવાથી સવત ૧૨૮૮ના અરસામા બનાવેલો હશે આમા ગિરનારનુ તથા ત્યાના દેવાલયોના જીર્ણોદ્ધારનુ વર્ણન ટુકામા કરેલુ છે

आदि परमेसर तित्थेसरह पयपंकय पणमेवि,
भणिसुं रासु रेवतगिरे अंबिकदिवि सुमरेवि १.
गमागरपुरवणगहणसरिसवरि सुपएसुं,
देवभूमि दिसि पच्छिमह मणहरु सोरठ देसु २

(१) પરમેશ્વર તીર્થંકરના પદ પકજને પ્રણમીને (૨) અબિકાદેવીને સમરીને ગિરનારનો રાસભણીસ (૩) સુપ્રદેશ (૪) પશ્ચિમદિશામા

जिणु तहि मंडलमडणेउ मरगयमउयमहंतु,
निम्मलसामलसिहरभरे रेहेइ गिरि रेवतु. ३

तसु सिरि सामिउ सामलउ सोहग सुदर सारु,
निभजाई व निम्मलकुलतिलउ निवसई नेमिकुमारु. ४

तसु मुहदंसणु दसदिसिवि देसदेसतरु सघ,
आवई भावरसालमणउ हलि रगतरग ५.

पोरवाडकुलमडणउ नदणु आसाराय,
वस्तुपाल वरमति नहिं तेजपालु दुई भाई ६

गुरजरधरधुरिधवलधीरवीरधवलदेवराजि,
बिहुं बधवि अवयारियउ सुमु दूसममाझि ७.

नाकलगच्छहं मडणउ विजयसेण सूरिराउ,
उवएसिहि बिहु नरपवरे धम्मि धरिउ दिढु भाउ. ८.

तेजपालि गिरिनारतले तेजलपुरु नियनामि,
कारिउ गढमढपवरवणु मणहरु घरि आरामि. ९.

तहि पुरि सोहिउ पासजिणु आसाराय विहारु,
निम्मिउ नामिहि निमजणणि कुमरसरोवरु फारु १०

तहि नयरह पूरवदिसि उग्रसेणगढदुग्गु,
आदिजिणेसरपमुहीजणमदिरि भरिउ समग्गु. ११.

बाहिरिगढ दाहिणदिसिहिं चउरियवेहिविसालु,
लाडुकल्लह हियउ रडीय नडिपसु ठाई करालु १२.

तहि नयरह उत्तरदिसिहि सालवभममार,
मडण महिमडल सयल मडव दसउभार १३.

---

(१) मरकतना मुकुटथी शोभतो (२) निर्मल श्याम शिखरना भारवाळो रेवतगिरि राजे छे (३) तेना मुख दर्शन वास्ते दशे दिशामांथी भावथी रसयुक्त मनवाळा संघो देश देशांतरथी दर्शना तरंगयुक्त मनना आवे छे (४) पोरवाड कुळना मंडण (५) बे बांधवोए दुःसम काळमां समभाव अवतार्यो (६) नागेंद्रगच्छना मंडण विजयसेनसूरीश्वरना उपदेशथी नरप्रवर बन्ने भाइओ धर्ममां दृढ स्थाप्या (७) पोतानी माता कुमरदेवीना नामथी मोटुं कुमर सरोवर बंधाव्युं (८) चोरीनी वेदी

जोइउ जोइगा भवियण पेपि गिरिहि दुयारी,
दामोदरु परिघंनमउ मुवउ रेहइ उरि. १४.
अंगुण अंजण अंबिलीय अंबाडय अंकुल्लु,
उंवरु अंबरु आमलीय अगरु अशोय महल्लु. १५.
करवर करपट करुणतर करवंदी करवीर,
कुडा कडाह कयंत्र कड करव कदलि कंपीर. १६.
वेयलु वंजलु वउल वडो वेडम वरण विडंग,
वासंती वीरिणि विरह वंसियाली वण चंग. १७.
सींसमि सिंबलि सिरसमि सिंधुवारि सिरखंड,
सरल सार साहार सय सागु तिगु सिणदंड. १८.
पल्लवफुल्लफलुल्लसिय रेहइ ताहि वणराई,
ताहिउजिलतलि धम्मियह उल्लटु अंगि न माई. १९.
बोलावी संघहतणीय कालमेघंतरपंथि,
मेल्हविय ताहिं दिढ घणीय वस्तराल वरमंति, प्रथमं कडवं. २०
दुविहि गुज्जरदेसे रिउरायविहंडणु,
कुमारपालु भूपालु जीणसासणमंडणु,
तेण संठाविउँ सुरठदंडाहिवो अंबओ,
सिरे सिरिमालकुलसंभवो,
पाज सुविशाल तिणि नठिय.
अन्तरे धवल पुणु परव भराविय. १.
धनु सुधवलह भाउ जीणि पाग पयासिय,
बारविसोत्तरवरसे जसु जसि दिसि वासिय,
जीम जीम चडपं तडि कडणि गिरनारह,
तिम तिम ऊडई जण भवणससारह,
जीम जीम सेउजलुँ अंग्नि पलोटए,
तिम तिम कलिमलु सयलु ओहट्टा ये. २.

---

(१) અહીંઆથી રૈવતગિરિની વનરાજીનું વર્ણન શરૂ થાય છે. (२) સોરઠ (દંડાધિ.) (३) મેઘુજલ.

जीम जीम वाइई वाउ तहिं निम्नसीपल्लु,
तिम तिम भ दुहहाहो तणि तुट्टई.
निच्चलु कोइलकलयलो मोरकेकारवो,
सुमये महुयरमहुरगुंजारवो,
पाज चडंतह सोवयालोयली,
लायारासु दिसि दीसये दाहिणी. ३.

अंत आवइ ये जे न उज्जिति घर घरइ धंधोलिया ये,
आविही ये हीयह न जति निफफलु जीविइ तासुतणउ. १६.
जीविउ ये सो जी परि धन्नु तासु संमच्छर निच्छणुये,
सो परि ये मासु परि धन्नु बलि हीजीइ नहिं, बासर ये. १७.
जिहिं जिणु उज्जिलठामि सोहग्गसुंदरु सामलु ये,
दीसई ये तिहुयणसामि नयणसलूणउ नेमिजिणु. १८.
नीमरणचमर ढलेति मेघाडंबर सिरि घरीई,
तित्थह येसउ रेवंदि सिंहासणि जयइ नेमिजिणु. १९.
रंगिहि ये रसइ जो रासु सिरिविजयसेणिसुरिनिम्मविउ ये,
नेमिजिण तुसइ तासु अंबिक पुरइ मणि रली ये. २०.
(ચતુર્થ કડવ)

નેમિનાથ ચતુષ્પાદિકા—સંવત્ ૧૩૫૬–૫૮'માં લખાયેલા કાગળના પુસ્તકમાં લખેલી આ વિનયચંદ્રસૂરિની નેમિનાથ ચતુષ્પદિકાની ૪૦ ચોપાઈ' છે. ઉદયસિંહની ધર્મવિધિવૃત્તિને સંવત્ ૧૨૮૬ મા શોધનાર તથા કવિશિક્ષા વગેરેના રચનાર મહાકવિ આચાર્ય વિનયચંદ્ર રવિપ્રભના શિષ્ય હતા, જ્યારે આ વિનયચંદ્ર સૂરિ રત્નસિંહના શિષ્ય હતા.

सोहगसुंदरु घणलायन्नु सुमरवि सामिउ सामलवन्नु,
सखिपति राजल चढि उत्तरिय बार मास सुणि जिम वज्जरिय. १.
नेमिकुमर सुमरवि गिरनारि सिद्धि राजल कन्नकुमारि,
श्रावणि सरवणि कडुय मेहु गज्जइ विरहि रिझिज्जइ देहु,
विज्जु झबक्कइ रक्खसि जेव नेमिहि विणु सहि सहियइ केम्व. २.
सखी भणइ सामिणि मन झूरि दुज्जणतणा मन वंछित पूरि,
गयउ नेमि तउ विनठउ काइ अछइ अनेरा वरह सयाइ ३.

(૧) આંકડાની દૃષ્ટિએ

बोलइ राजल तउ ईह वयणु नत्पि नेमिसम वररयणु
धरइ ते जुगहरण सवि ताव गयणि न उग्गई दिनयर जाव ४.
माद्रवि मरिया सर पिक्खेवि सकरुण रोवइ राजलदेवि,
हा एकलडी मई निरधार किम उवेपिसि करुणासार. ५.

अंत निम्मल केवल नाणू लहेवि सिद्धि सामिणि राजलदेवि,
रयणसिंहसुरि पणमवि पाय बारई मास मणिया मई भाई ४०.
नेमिकुमरु समरवि गिरनारि सिद्धि राजल कन्नकुमारि,
विनयचंद्रसुरिकृतश्रीनेमिनाथचतुष्पादिका.

सवेगमातृका १३५० ना આરસામાં લખાયેલા તાડપત્રમાં ત્રુટક મળેલી હોવાથી કર્તાનું નામ તથા રચ્યા સંવત્ જણાયલા નથી. કુલ ગાથા ६१ છે. પ્રથમ બન્ને મીંડાથી માતૃકા શરૂ થાય છે.

भले भणउ जाणउ परमत्थु दूहहु अउविह संत्रह सत्थु
येउ जाणेविणु छाईउ लिभउ निय विढत्थु धणु धम्मि दिउ.
मीडउ भणीउ किम करी कहई मीडाविणु संसारू जु भमई,
मीडातणी अज येवडी सक्ति मीडउ ध्यासा हुअई ज मुक्ति २.

मातृकाचउपइ પણ ઉપરનાજ તાડપત્રમાંથી મળે છે. કર્તાનું નામ તથા રચ્યા સંવત્ આપેલા નથી. અહીંઆ પણ ઉપરની પેઠે બારાખડીના અક્ષરો લઇને ઉપદેશ આપ્યો છે.

त्रिभुवनसरणु समरि जगनाहु जिम फिरई भवदवदूहदाहु
जिन अरि आठ करम निदलिय नमो जिन जिम मवि नावउ वलिय
आंचली, सवि अरिहंत नमेवि सिद्ध उवझाय साहु गुणभूरि,
माईय बावन अक्षर सार चउपईबंधि पठिऊ सुविचार,
भले भणेवीण मणीअउ भळउ तिहुयणमांसारु हएतलउ,
जिन जिनवचनु जगह आधारु ईतीउ मूकिउ अवर असारु,
मीडउ पढीऊ भवनागमा जऊ समकीती लीणु आतमा,
जिनह वयणि करिजे नियु टाहु हृदय रहवि तिहुणनाहु ३.

कच्छूलीरास કચ્છૂલી એ આબુની તળેટીમાં ગામ છે. આ રાસમાં કચ્છૂલીના આચાર્યોનો ઇતિહાસ છે. આ રાસ કોરિંટાવડમાં १३६३માં રચાયેલો છે અને કચ્છૂલીના આચાર્ય ઉદયસિંહની ધર્મવિધિ વૃત્તિની સંવત્ १४१८માં કચ્છૂલી પાસે લખાયેલી લૂગડા ઉપરની પ્રતના પ્રાંતે લખેલોછે.

गणवइ जो जिप दुरीउविहडणु [illegible]लविहंडणु रोहनिवारणु तिहुयमंडणू पणमवि सामीउ पासजिणु.
सिरिभद्देसरसुरिहिं वंसो बीमीपाहइ वंनसु रासो धम्मिय रोळ निवारिउ,

सागरचंदउ जिम महीयालि जाणउ अढारसउ देसु वखाणउ गोउलि घनि रमाउलउ,
अनलकुंडसंभव परमार राजु करइं तहि छे सविचार.
आबूगिरिवरु तहि पवरो विमलउवसही आदिजिणंदो.
अवलेसर सिरिमासिरिचंदो तसु तलि नयरीय वन्नीयए,
जणमणनयणह कम्मणमूर्क वघूली किरिलंकाविसाली सरप्रववावि मणोहरीय.
तम्हि नयरीय तम्हि नयरीय वसइ बहु लोय,
चिंतामणि जिम दुल्लीयहं दीहं दानु सविवेय हरिसीय.
सच्चइ सीलि ववहरइ कुडकपर्ड नवि तेय जाणइं,
गलीउ जलु पाही पीइ धम्मकम्मि अणुरत्त.
एकजीह किम वन्नीइ वघूली सुपवित्त, वस्तु.
अंत जिणसासणि नहचंदु सुहगुरु अविपहं कप्पतरो,
तां जगि जयवंत उम्हाउ मां जीग उगइ सहसकरो.
तेरत्रिसठइ रासु कोरि दावडि निम्मिउ,
जिणहरि दित सुणंत मळवंछिय सवि पूरवउ.

स्थूलिफागु 'स्थूलिभद्रनो आ फाग खरतरगच्छना आचार्य जिनपद्मसूरिએ चैत्र मासमां रत्ता अने गात्रा बनावेलो छे. जिनपद्मसूरि विक्रमनी १४ मी सदीना अंतमां थया हता,

आदि–पणमिय पास जिणंदपय अनु सरसह समरेवी,
थूलिभद्दमुणिवइ भणिसु फागुबंधु गुण केवी.
अह सोहगसुंदररुववंतु गुणमणिभंडारो,
कंचण जिम झलकंतकंति संजमसिरिहारो.
थूलिभद्रमुणिराउ जाम महियली बोहंतउ,
नयरराय पाडलियमांहि पहूतउ विहरंतउ,
नंदउ सो सिरिथूलिभद्द जो जुगह पहाणो.
मलिउ जिणि जगि मल्ल सल्लइ रइवल्लहमाणो,
खरतरगच्छि जिणपदमसूरिकियफाग रमेवउ,
खेला नाचइ चैत्रमासि रंगिहि गावेवउ.

मरास निजयभद्र[5] (सं. १४१२) आ रास छपायेला छे पण त्रिभुवन भाषामां

અહીંઆ એની આશરે વિક્રમના ૧૫મા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં લખાયેલી કાગળની પ્રત ઉપરથી મૂળ ભાષાના નમુના તરીકે થોડો ભાગ ઉતારેલો છે.

वीरजिणेसरचरणकमल कमलाकवासो,
पणमवि पमणिस सामिलगोयमगुरुरासो,
मणु तणु चयणु एकंतु करवि निसुणउ भो भवियां,
जिम निवसइ तुम्ह देहगेहि गुणवण गहगहियां
जंबुदीवि सिरिभरहखेत्रि खोणीतलमंडणु,
मगधदेश श्रेणीयनरेसु रिउदलबलखंडणु,
धणवर गुब्बर नाम गामु जहि गुणगणसज्जा,
विप्पु वसइ वसुभूई तत्थ तसु पुहवी भज्जा.
ताण पुत्तु सिरि इंदभूई भूवलयपसिद्धउ
चउदहविद्याविविहरुवनारीरसि विद्धउ,
विनयविवेकी विचारसार गुणगणह मनोहरु,
सातहाथसुप्रमाणदेह रुपिहि रंभावरु.
नयणवयणकरचरणि जिण वि पंकज जलि पाडिसु,
तेजिहि ताराचंदसूर आकासि भमाडीय,
रुपिहि मयणु अनंग करवि मेल्हिउ निर्धाडिय,
धीरिम मेरु गंभीरि सिन्धु चंगिम चय चाडिय.
पिक्खवि निरुवम रूव जस्स जण जंपई कंचिय,
एकाकी कलि भीत इत्थ गुण मेल्हया संचिय,
अहवा निश्चइ पुव्वजम्मि जिणवरू इणि वंदीय,
रंभा पउमा गऊरि गंग रति अति आणंदिय.

કમલાવતી રાસના કર્તા વિજયભદ્ર આ કે બીજા તે નક્કી થઇ શકે એવું નથી પ્રતીકની ભાષા ૧૭મા શતકની છે.

જ્ઞાનપચમી ચોપાઇ શ્રુતપંચમીના માહાત્મ્ય ઉપર ભવિષ્યદત્તની કથાનું વર્ણન આ ચોપાઇમાં કરેલુ છે. ધનપાલની પંચમી કહા (અપભ્રંશ) અને મહેશ્વરસુરિની પંચમી કહા (પ્રાકૃત)નો વિષય આજ છે. આ ચોપાઇ મગધ દેશમા વિહાર કરના જિન ઉદયગુરના શિષ્ય અને ઠકર માલ્હેના પુત્ર વિદ્દણુએ સંવત્ ૧૪૨૩માં રચેલી છે પ્રતીકમાં મૂળ ભાષા સારી સચવાયલી છે.

आदि जिणवरसासणि आछई सारू आसु न लभ्भई अंत अपारू,
पढहु गुणहु पूजहु निसुनेहु सियपंचमीफलु कहियउ एहु,
सियपंचमीफलु जाणई लोइ जो नर करइ सो दुहिउ न होई,
संमन मन धरि जो नर करई सो नरू निश्चइ दुत्तरु तरई.
ओंकारजिणइ चउवीस सारद सामिनी करउ जगीस.
वाहग हंस चडी कर वीण सो जिणसासणि अचनई लीण
अष्टदलकमलउपनी नारि जेणि पयासिन वेदइ चारि
ससिहरबिंबु अमियरस फुरई नमस्कार तसु विद्धण करई
जिनासायर भवि नरू परई घरथयलि सयलई वीसरई
मानु माका मोह जर झपे परियउ संदेहू
दीन न दिनउ मुनिवरजोगु ना तपु तपिउ न भोगेउ भोगु
सावयवरहि छियउ खवतारू अनुदिनु मनि चिंतहु नवकारू ६.
तिन्नि रयणि जो जाणह गइ तिसु जिउन रयाण कनहु जाइ. ७.
भवियह सुनिवर कइउ सुनेहु सियपंचमिफलु कहियउ एहु
चउदहसइ तेहसा सार मडल मगध नयरविहार ८.
कियउ कवितु हरिषे आपने बहुफलु होई पचमी सुने,
कन्नु देइ करि निसुनेहु लोई जबुदीप पसिद्धउसोई ९
अंत ठक्कर माल्हेपुत्तु विद्धणू पभणई सुद्धमणी हरखिहिं लागउ चीत
चउदहसई तेवीसमए,
सिय माघवइग्यासि गुरूवासरि ईहु उपनउ नयरविहारमझारि
पचमिफलु ईम्व गाईयउ, ४६

नंदउ चउविह सघु नंदउ सिरिजिणउदयगुरो
जिम्व तारायण चरू जिम्व जलनिहीं गुरूगिरिपवरो,
इह सियपचमी तेमि चिरू णदउ ससारमहि,
ते नर सिवपुरि जाहिं पढहिं गुणहिं जे समलई. ६४८.

चिहुंगतिनी वेल—चिहुगतिनी वेलनो कर्ता वस्तिग छे रच्या संवत् आपेली नथी पण प्रतीक स. १४६२मा समायेलो छे.

आदि. शेत्रुंज वंदिअ तीथराउ गुरुया गणहर करउ पसाउ
वागवाणि हउं समरऊं देवि चिहुगतिगमण कहू संखेवी ४
चिहु गतिमांहि काइ नच्छी सार दीसइ दुरकतणु भंडार,
चिहू गतितणुं तीहा नहीं कोइ गंभु जिहि चित्ति एक वसई जिणधम्मु
अंत. रामतिनी छइ मु घणी देव गुरुया संचनी नितु करू सेव
अज्ञानपणइ आसातन कीध वलिगा लागइ श्रीसंघपाय ५

આ ચિહુંગતિની વેલનુ બીજુ નામ ચતુર્ગતિ ચતુષ્પદી છે. બીજી પ્રતમા પ્રથમ લીટી નીચે પ્રમાણે છે,—

शेत्रुंम वंदिय तीरथराउ प्रभरत्ना गुरुं करुं पसाउ

આ ઉપરથી કર્તાના ગુરુનુ નામ પ્રભરત્ન અથવા રત્નપ્રભ હશે પણ વિશેષ હકીકત નહી આપેલી હોવાથી તે ક્યારે થયા તે કહી શકાય નહી.

(.) श्रीभुवनदीपक प्रबंध—જયશેખર સૂરિના ત્રિભુવન દીપક પ્રબંધ ઉર્ફે પરમહંસ પ્રબંધમા જુદા જુદા છંદો—વસ્તુ, દુહા, ચુપઇ, બોલી, ઠુપદ, ઢાલ, ધઉલ વગેરે-વાપરેલા છે જયશેખર સૂરિ સં ૧૪૬૦ ના અરસામાં વિદ્યમાન હતા

आदि (धुरि दुहा रागु धनासी) ये पहिलउ परमेश्वरु नमी अविक्तु अविचल चित्ति
समरिसुं समरस झीलती हसासणि सरसत्ति. १
मानसिसरिजा निम्मलइ करइ कतूहलु हंसु,
ता सरसति रागई रहई जोगी जाणई इसु. २
वाणी पाणि सामिणी मन सरसती संभरी,
दीसइ दुयणदुयगमी भीडे भुयण दुयारी ३
हिव वस्तु नाभि मडल २ मुलि जे कंदु तिणि सुत्ति जगाविय,
मूलपवणु जु चित्तिहिं निरधिय,
तउ चल्लिय पवणबलि अरहमग्गि ससिपाणलुद्धिय,
पेखी देवी सरिस मई दिट्ठी दसम दुयारि,
कम्गिसिउ कवित्त सोहामणु तेह सरसति आधारि. ४

જયશેખર સૂરિ એક પ્રખ્યાત ગ્રંથકાર હતા અને તેમનો રચેલો આ પ્રબંધ મનોહર હોય તેમા નવાઇ નથી પ્રબંધની ત્રણ પ્રતો પાટણમા છે પરંતુ જે પ્રતીમાથી ઉપરનુ ઉતારવામાં આવેલુ છે તે વધારે જુનો હોઇ મૂળ ભાષા સારી જળવાયેલી છે

विद्याविलास रास—પીંપલગચ્છના વીરપ્રભ સૂરિના શિષ્ય હીરાણંદ સૂરિએ આ વિદ્યવિલાસ નરેન્દ્રનો પવાડો સં ૧૪૮૬ મા રચેલો છે

पहिलउं प्रणमिय पढमजिणेसर सित्तुंजय अवतार,
हत्थिणाउरि श्रीशांतिजिणेसर उज्जलि नेमिकुमार. १
जीराउलि श्री पासजिणेसर साच उरि वर्धमान,
कासमीरपुरि सरसती सामिणि दिउ मझ नितु वरदान. २
पीपलगच्छिहि गिरुआ गणहर सिरिवीरप्पह सुरि,
नामिय लीधइ जास तणइ सवि पाप पणासइ दूरि. ३
तासतणा पय पणमवि बोलीसु विद्याविलासह चरिय,
भणइ हीराणंद भविया निसुणइ हीयडइ हरख धरीय ४
विद्याविलास नरिंदपवाडउ हियडामीतरि जाणी.
अंतराय विणु करउ तुम्हि भाव घणेरउ आणि, ५

આ રાસમાં વસ્તુ દુપદ, દુહા, ચોપઈ, દેશાખ, વસંત, ધન્યાશ્રી, આંચલી, આશ્રી વગેરે છંદો તથા રાગો વાપરેલા છે. પ્રતી બહુ જૂનો નથી.

દશાર્ણભદ્રરાસ—હીરાણંદસૂરિકૃત દશાર્ણભદ્રરાસ બહુજ ટુંકો છે. પિપ્પલગચ્છના હીરાણંદ સૂરિનો વિદ્યાવિલાસ પવાડો સં. ૧૪૮૬માં રચાયેલો છે.

वीरजिणेसर पय नमीए समरीय समरीय सरसति देवि कि.
दशनभद्रगुण गाइसिउ ए हियडलइ,
हियडलइ हरप धरेवि कि वीरजिणेसर पय नमीए. १
त्रुटक. पय नमीय वीरह दशनभद्र चरिय रचिसि सोहामणुं
जंबुदीविहिं भरहखेत्तहि दशनपुर रलियामणुं,
दशनभद्र तिहि राज पालइ इंद्रनामलि जाणीए,
दशनगिरिवनि वीर पहुता समवसरण वखाणीए २
अंत. इणिपरि जिणवर गुण थुणए नासए ओसए कासएदुरि कि,
बोलइ बोलइ हीराणंद सुरि कि इणिपरि जिणवर वांदतां ए,

નેમિનાથફાગ—ધનદેવ ગણિનો આ સંસ્કૃત પ્રાકૃત તથા ગુજરાતી એમ ત્રણ ભાષામ સુરંગાભિધ ન નેમિફાગ સંવત્ ૧૫૦૨ માં રચાયેલો લાગે છે.

नत्वानंतगुणात्मकं सुरनतं संसारनिस्तारकम्
विश्वानंदविधायकं जिनपतिं श्रीआदिदेवं प्रभुम् ।
स्तुत्वा श्री श्रुतदेवतां जननतां निःशेषमाड्यापहाम्
श्रीनेमेस्तुत्ते करोमि सकलं फागं सुरंगाभिधम् ।

प्राकृत काय । देवी देवि नवी कवीयरतणी वाणी अमीसारणी
विद्यासायरतारणी मल घणी हंसासणी सामिणी ।
चटा दीपति जीपति सरसति मइ वीनवी वीनती–
बोलुं नेमिकुमार कोलिनी रति फागिइ करी रंजती ।
सरसति मुझ मति-देवीअ देवीअ तु जगि सारे ।
नीलकमलदलसामल जिनवर वरणउ नेमिकुमारे ॥ ३ ॥
कामित फलदातार सामी नेमिकुमार
हारमनोहरु ए मुगति रमणिवरुए ॥ ९ ॥

अत फाग–ज्ञान उपनु जाणीय राणीय राइमइ रंगी
॥ गिरिसिरि सामीय नीरखीय हरखीय सा निजअंगि ॥ १ ॥
सामी केवल कामिनी करि धरी राजीमती नादरी
सा सारी निजराज राजकुमरी मुगतिइ गइ सा वरी ।
जे रैवगिरिरायऊपरि गमइ श्रीनेमिपाये नमइ
ते पामइ सुखसिद्धिरिद्धिहि रमइ श्री शाश्वती भोगवइ ॥ ३ ॥

इति श्रीधुर्गामिधो नेमिफाग सपूर्ण सवत १५०२ वर्षे कृतो धनदेवगणिना

वस्तुपाल तेजपाल रास—આ રાસના કર્તાનુ નામ જણાવેલુ નથી. બહુજ નાનો હોવાથી તેમા વસ્તુપાલના ધર્મ ધર્મકૃત્યોનુ ટુક વર્ણન કરેલુ છે. રાસ જૂનો હોવાથી તેમા વસ્તુપાલ અને તેજપાલના વસિગ અને તેજિગ એવાં નામો આપેલાં છે જે તેમના ખરા લૌકિક પ્રચારના નામ હોવા જોઇએ. ચિંતામણિની વેલના કર્તાનુ નામ પણ વસિગ છે.

आदि वीर जिणेसर नमीय पाय अनइ गोयमसामी
॥ सरसतितणइ पसाउलइ ए कहिसिउ सिरनामी ॥ १ ॥
वस्तुपालतेजिगतणउ अम्हे बोलिस रासो
भरतखेत्र धूरि गुजरात अनहिलपुर वासो ॥ २ ॥
अणहिलवाडउ नयर जाणि पुहुविपरसिद्धउ ॥
मढमढमंदिरपोलिवावि सरवरइ समिद्धउ ॥

श्रेणिकरास—આ રાસના કર્તા જણાયના નથી પણ ૧૬ શતકમા રચાયેલો હોવો જોઇએ પ્રતીક સંવત ૧૫૨૬ નો છે

आदि सोहोसा सिरिविरमिणपयपंकय पणमेवि
श्रेणी उभयकुमार नरितु हउ सखेवि भणेसु ॥ १ ॥

श्रेणीउभयकुमारचरी सरसतिविणु न कहाइ

पणमय वीटिउ वाउलओ वाणी संघपसाइ ॥ २ ॥

मंगलकलस चोपाइ—આ રાસના કર્તા સર્વાનંદ સૂરિ કીયા ગચ્છના હતા અને તેમણે આ રાસ ક્યારે રચ્યો તે જણાતું નથી. એક સર્વાનંદસૂરિએ સં. ૧૩૦૨માં ચંદ્રપ્રભચારિત્ર રચેલું છે આ ચોપાઇમાં વસંત, સામેરી, દુપદ વગેરે રાગો વાપરેલા છે.

सयल मंगल सयरमंगलमूलु मुणिनाह

आबुगिरि आदिजिणु पायपउम पणमेवि माविणु

कडोलीमुखमंडणु पासनाहु उरवरि धरेविणु ॥

वागुवाणि सुभवयण छे अवतरी अक्षरमाल

मंगलकलसुचरित्ति हिव भणसिउ रलिअ रसाल ॥ १ ॥

(दूहा) रलिअ रसाल निसुणतां मंगलकलसचरित्त

भविआं भाविइ संभलु करीउ सुनिचल चितु ॥ २ ॥

निश्चलचित्तपसाउलइ विघन विलीनइ दुरि ।

सुललितवाणी इम भणइ श्री सर्वानंद सूरि ॥ ३ ॥

पेथडरास—વિક્રમના ૧૩ શતકમાં થયેલા, પોરવાડ વંશના પેથડશાહના સુકૃતો આ કર્તાના નામ વગરના રાસમાં સંક્ષેપમાં વર્ણવેલા છે. રાસ ૧૫ શતકના આદિમાં રચાએલો લાગે છે, પેથડના વિશેષ વર્ણન માટે સુકૃતસાગર કાવ્ય જુઓ.

आदि

विनयि वयणि वीनवउ देवि सामिणी वागेसरि ।

हंसगमणि आकाशगमणि तिहुयणि परमेसरि ।

वीरजिणंदह नमीय चलण चउविहु श्रीसंघिहिं ।

कमरिजनरल जनलाधिराज समरीय मनरंगिहि ॥ १ ॥

कोडीय नयरनिवासिणीय वंदउ अंबिकदेवी ।

शासनदेवति मन धरीय गुरुचलण नमेवि ॥ २ ॥

रास रमेवउ जिणभवणि तालमेल टवि पाउ

संघ तलायन रोपीउ ए सयगिरिविमगिरि वेवि ॥ ३ ॥

सघपति समरसिंहरासनो કર્તા નાગેંદ્રગચ્છના પાસડસૂરિના શિષ્ય અંબદેવ છે. સંઘપતિ સમરસિંહ ઉર્ફે સમરાએ કેટલાંક રતનો બનાવેલા છે. સંવત ૧૪૭૧માં તેણે શત્રુંજય ઉપર ઋષભદેવની મૂર્તિ બેસાડી હતી. આ રાસ પણ તે અરસામાં રચાયેલો છે, અને તેમાં સમરાના વિવિધ કૃત્યો વિસ્તારેલા છે. સમરસિંહ ઓસવાળ હતો અને તેના ઉપર અલપખાનની મહેરબાની હતી.

आदि   पहिलउ प्रणमिउ देव आदिसरु सेत्तुञ्जसिहरे ।
अनु अरिहंत सव्वेवि आराहउ बहुभत्तिभरे ॥
तउ सरसति सुमरेवि सारदससिहरमिम्मलीय ।
जसु पयकमलपसाय मुरखु माणइ मन रलीय ॥ २ ॥
मघपतिदेसउपूतु भणिसु चरिउ समरातणउ ए ।
धम्मियरोलुनिवारि निसुणउ श्रवणि सुहावणउ ए ॥ ३ ॥

अंत   पासडसूरिहिं गणहरह नेउअगच्छनिवासो
तसु सीसिहि अंबदेवसूरिहिं रचिउ एहु समरारासो ॥
एहु रासु जो पढइ गुणइ नाचिउ जिणहरि देइ ।
श्रवणि सुणइ सो बयठउ ए तीरथजात्रफलु लेइ ॥

सुदयवत्सवीरचरित्र—સદેવંત સાવલિંગાની લોકકથાનું આ જૂનું કાવ્ય છે કર્તા જૈનેત
ભીમ છે તેના વિશે કંઈ વિશેષ જણાતું નથી પ્રાકૃત તથા જૂની ગુજરાતીમાં રચાયેલા આ
કાવ્યમાં ૬૭૨ ગાથાઓ છે ગ્રંથાગ્ર ૧૦૧૧ છે કવિએ પાધડી, છપ્પય, વસ્તુ, દોહ
ચઉપઈ વગેરે છંદો વાપરેલા છે પ્રબંધ સોળમા શતકના આરંભે બનાવેલો લાગે છે

माइमहामाइमझे बावनवन्नस्स जी सारो ।
सो बिन्दु ओङ्कारो ओंकारेण नमोक्कारो ॥ १ ॥
जिणइ रचिय निगमआगमपुराणसर अक्खराण वित्थारो ।
सा बह्माणी वाणी पय पणमवि सुपय मग्गेसु ॥ २ ॥
गयवयण गवरिनंदण सेवयसुहकारण असुहअवहरणो ।
बहुबुद्धिसिद्धिदायक गणनायक पढम पणमेसु ॥ ३ ॥
गुरु लहु अ जि केवि कवियण सरससुअत्था सुछंदबंधयरा ।
ए कयठाणि सव्वे करजुअल जोडि पणिमामि ॥ ४ ॥
सिंगारहासकरणा रुधे वीरो भयान बीभत्थो ।
अद्भुतशांत नवइ रसि जसु जंपिसु सुदयवच्छस्स ॥ ५ ॥

(छप्पय) मालवदेससमझारि नयर उजेणी अणोवम
पहु पहुवच्छ नरिंद नारि बहुलच्छि लच्छिसम
तिह सुय सुदयकुमार सबल सामलिभत्तारह ।
साहसि जसि पयासि प्रसिद्ध जगि जयत जूआरह

खित्ततणि खित्तिय मोह वर रायरीति वीर नि विशुद्ध
इम भणिइ भीम तुअ गुण थुणितु जो गसि धीवर लच्छ ॥ ६ ॥
उज्जेणि अवणिमइज्झे नयरीनयरसयवरसिंगारो
तिणि पहु पहुक्कच्छो फ्लंपंतय पूरण अत्थ ॥ ७ ॥
विप्पवयणि राउ रंजिउ पुच्छइ वलि अविगति ।
कवण कलागुण तूं अनणइ कवण तुम्ह कुलवित्ति ॥ १४ ॥

(वस्तु) विप्प जंपइ विप्प जंपइ निसुणि नरनाह
जयवंती ज्योतिषकला कुच्छकम्मि जमह भज्झ अग्गइ ।
वत्तारउ संवच्छरह नष्टजन्म नवि वित्ति लग्गइ ।
मं सुरपुरि मं नरभुवणि जं जं हुइ पाआलि ।
नरवर निजमंदिरथिकु तं जाणुं तिणि कालि ॥ १५ ॥

આ શિવાય જૈનોએ પણ આ કથા કવિતામાં રચી છે સંસ્કૃતમાં રત્નશેખરના શિષ્ય હર્ષવર્ધન ગણિએ સદયવત્સ કથા ગદ્યમાં રચેલી છે.

सागरदत्तरास—જિનમહાત્મ્ય ઉપર રચાયેલા આ ૧૩૭ ગાથાના રાસના કર્તા સડેરગચ્છના આભદેવસૂરિના શિષ્ય, શાન્તિસૂરિ છે પ્રાકૃત અપભ્રંશ તથા ગુજરાતીમાં રચાયેલો આ રાસ ખરેખર રસમય હોઇ તેમા ગાથા, રાસઉ, કુંડલિઓ, ઘાત (घत्ता), અડયલ, માલનીરૂપક, છપ્પય, પાધડી (પદ્ધડિકા) રાસાબંધ વગેરે વિવિધ છંદો વાપરેલા છે.

छंदंतरकल्लोलं वन्नमलं संतिसूरिणा महियं ।
सायरचरिअं सायरसरिसं सरसं निसामेह ॥

કર્તાનાં શિષ્ય ઇશ્વરસૂરિએ સં. ૧૫૬૧ માં લલિતાંગચરિત્ર નામનો તેવોજ રાસ બનાવેલો છે. સાગરદત્ત રાસમાંથી થોડો ભાગ નીચે ઉતારેલો છે.

तहि राजु करइ राजा जयंतु राणीजयमालातणु कंतु ।
वयरियविसविसहरपंखिराउ वयरियपंचाणणअट्ठपाउ ॥ ७ ॥
वयरियमयमयंगलगंधहत्थि वयरियसायरसोसणअगत्थि ।
अलवेसरु दाने सुजाणु महिमंडले ऊगिउ अंवर माणु ॥ ८ ॥
अडिल्ल—गंभिरमगुणनिज्जियसायरु नियवाणत्तपाञित्तदिसायरु ।
दुत्थियलोयसफलआसायरु सत्थवाहु तहिं निवसइ सायरु ॥ ९ ॥
मालिनीरूपक । नवनेहनिहाणसमुल्लसियं हिसयं तिहतिक्खरक्खवियक्खणयंतणयं ।

सिंगाररसाल्तरं अहसं अइरेहइ माणिणिणुत्रणयं तणयं ॥ ११ ॥

छप्पय । ससिवयणीसहयारु बाहु साखोवम भासइ ।
विटलु निंयबर बिंबु थोरु थुड्डु दाण पयासइ ।
अंगुलिअसाहंतरइ नयणवरपत्त लहकउ ।
नहफुल्लिहिं फुल्लियउ अहरमंजरी महकउ ।
घणपीणपओहरअंबहलु नेहु रसुरवरइ रसभरिय ।
दिट्ठइ मणु कस्स न उल्हसइ पइ वसंतसंपइ वरिय ॥ १२ ॥

ललिताङ्गचरित्र—सागरदत्तरासना कर्ता शांतिसूरिना शिष्य ईश्वरसूरिए मंडपदुर्गना पादशाह ग्यासुद्दीनना पुत्र नासीरना समयमां (ई. स. १४७८-१५१२) मालिक मारना पट्टे थएला सोनागाय जीवनना पुत्र मंत्रिपुंजनी प्रार्थनाथी स. १५६१मा विविध छंदोमा रच्युं छे. सागरदत्त रासनी पेठे आ पण प्राकृत, अपभ्रंश तथा गुजरातीमा छे. काव्यमां वापरेला छंदोनां नाम उपर आपेलां छे.

सालंकारसमत्थं सच्छंदं सरसुगुणसंजुत्तं ।
ललियंगकुमरचरियं ललणाललियव्व निसुणेह ॥

आम कविए पोताना काव्यनुं वर्णन करीने तेने ललनालालित्यनी साथे सरखाव्युं छे. सागरदत्त रास अने प्रस्तुतचरित्र खरेखर कल्पप्रतिना काव्यो कोई संस्कृत तथा प्राकृत काव्योनी साथे सरखामणीमा सारी रीते ऊभा रही शके तेवा छे.

महिमहित मालवदेश धणकणयलच्छिनिवेस ।
तिहं नयर मंडवदुग्ग कहियवउ जाण कि सग्ग ॥ ६७ ॥
तिहं अतुलबल गुणवंत श्रीग्याससुत जयवंत ।
समरथ साहसधीर श्रीपातसाह निसीर ॥ ६८ ॥
तसु रज्जि सकल्प्रधान गुरुरूवरयणनिधान ।
हिंदुआ रायवजीर श्रीपुंज मयणह वीर ॥ ६९ ॥
सिरिमालवंशवयंस मानिनीमानसहंस ।
सोनाराजीवनपुत्त बहुपुत्तपरिवारजुत्त ॥ ७० ॥
श्रीमलिक्माफरपट्टि हयगयसुहडबहुजट्टि ।
श्रीपुंज पुत्र नरिंद बहुकवित केलिमुउद ॥ ७१ ॥

नवरसविग्गमतजीव नवगाहगेयक्कलोल ।
नियबुद्धि बहुअ विनाणि गुरधम्मफल बहु जाणि ॥ ७२ ॥
इय पुण्यचरियप्रबंध ललिअंगनृपसंबंध ।
पहुपासचरियह चित्त उद्धरिय एक चरित्त । कुलकं ॥ ७३ ॥
दशपुरह नयरमझारि श्रीसंतणइ आधारि ।
श्रीशातिसुरिसुपसाइ दुहदुरीय दूर पलाइ ॥ ७४ ॥
मं किमवि अलियमसार गुम्लहुअवर्णविचार ।
कवि कविउ ईश्वरसुरि त मउ बहुगुण सुरि ॥ ७५ ॥
ससिरसु (६१) विक्रमकलि ए चरीय रचिंउ रसाल ।
जा ध्रुन रवि ससि मेर ता जउ गच्छ सडेर ॥ ७६ ॥
वाचत वीरचरित्र वित्थरउ भगि जयकित्ति ।
तसु मणुभभव धन्न धन्न श्रीपासनाह प्रमत्त ॥ ७७ ॥

इति श्रीललिताङ्गनरेश्वरचरित्र समाप्तं । तस्मिन्समाप्ते समाप्तोयं रासकचूडामणि पुण्य प्रबंध तयात्र रासके श्रीललिताङ्गचरित्रे प्रथमं गाथा १ दुहा २ रासाटक ३ षट्पद ४ कुंडलिया ५ रसाउला ६ वस्तु ७ इंद्रवज्रोपेंद्रवज्राकाव्य ८ अडिल्ल ९ मडिल्ल १० काव्यार्धबोली ११ अडिल्लार्धबोली १२ सूडबोली १३ वर्णनबोली १४ यमकबोली १५ छप्पय १६ सोरठी । सवत् १५६१ वर्षे.

नदबत्रीशी चतुष्पदी—तपगच्छना न्यायशीलना शिष्य सघकुले नदबत्रीसी १५२ चोपाइ आमा सवत् १५१० (?) मा रचेली छे

तपगच्छनायक एह मुणिंद जय श्रीहेमविमलसूरिंद
न्यायशील पंडित सुविचार सीस कही चूपइ उदार ॥ ५० ॥
सवत पनर सादा मझारि चैत्रहि सुदि तेरसमझारि
जे नर विदुर विशेषइ सुणइ मुनिवर सघकुल इम भणइ ॥ ५१ ॥

बिहलणपंचाशिकाकाव्य चोपाइ—आ मान्य गुजरातमा मळती बिहलण पचाशिका (पूर्वार्ध अने उत्तरार्ध) नो दूहा चोपाइमां अनुवाद छे आ चोपाइनो कर्ता पण छेवटना भाग उपरथी बिहलण नामनो मोढ पडित लागे छे रच्या सवत् आपेलो नथी पण पारखना प्रतीकनो लख्या सवत् १५५५ होइ प्रतीकनी भाषा जोता तेथी पूर्वे १६ मा शतकमा आ ग्रथ रचायेलो लागे छे

मारध्वज महीपति वर्णवुं जेहनुं रूप अवनीअभिनवुं ।
कुसुमबाण करी कुंमरी नडइ मास प्रयाणि धरा धडहडइ ॥ १ ॥
कोदंड कामिनीतणुं टंकार आगलि आलिझागा झंकार ।
पाछालि कोइलि कलरव करइ निर्मल छत्र शेत्र शिर धरइ ॥ २ ॥
त्रिभुवनमांहि पडावइ साद छइ को सुर नर मांडइ वाद ।
अबला सेनि सबल परवरियुं हींडे मन्मथ मच्छरि भरिउं ॥ ३ ॥
माधव मास सोहइ सामंत नाम तणइ जलनिधि सुतमंत ।
दूतपणुं मलयानिल करइ सुरनरपन्नग आणा धरइ ॥ ४ ॥
तामतणा पय हुं अनुसरी सरसति सामिणि हृदइ धरी ।
पहिलुं कंदर्प करी प्रणाम गिहउ अंग रचिसि अभिराम ॥ ५ ॥

૫૬ શ્લોકમાં બિલ્હણ તથા શશિકલાનો વૃત્તાન્ત આપેલો છે. ૫૭ મીથી પંચાશિકાના અર્થ શરૂ થાય છે.

(अद्यापि तां कनकचंपकदामगौरी

आज अम्हारइ मनि मानिनी चिंतु चंचकमोवनवनी ।
गौरिदाममरिखी सार मुख अंबुज विकसित आकार ॥ ५७ ॥
नाहना रोग न आवइ नयणि सुती उठी मातावयणी ।
संभारइ विद्या वीसरी तिम हुं समरु ए सुंदरी ॥ ५८ ॥

अंत भणइ बिल्हण मम वाणि एह ज्ञान तणइ रति रातउ तेह ।
इति कविचक्रचूडामणिश्रीबिल्हणपंडितविरचित बिल्हण
पंचाशिकाव्यचोपइ संपूर्ण ।

સંવત્ ૧૬૫૫ મા લખેલી પાટણના ભંડારની પ્રતમા ૨૦૫ ચોપાઇ છે; જ્યારે સં. ૧૭૩૩માં લખાયેલી બીજી આમ્રણની પ્રતમા ૨૦૫ ચોપાઈ છે, અને ૫૭ શશિકલાના, વિરહપ્રલાપનું તથા તેણીના બિલ્હણ સાથે પરિણયનું ૧૨૩ ચોપાઇમાં વૃત્તાન્ત છે.

कर्पूरराजरीचउपद—સિદ્ધરાજના રૂપમાલની કર્પૂરમંજરી નામની પૂતળીની મૂળ કર્પૂરમંજરી પ્રેમની વાત છે મતિસારે (જિનેન્દ્રે) સં. ૧૬૦૫ માં ૨૦૪ ચઉપઇમા આ કથા રચેલી છે.

प्रथम गुणपति वीनवुं गिवरिपुत्र उदार ।
एक नाम जे पुरवइ देवि सवि छु प्रतिहार ॥ १ ॥

-सेवंत्री जम गुणटमर सिंदुरि सोहइ शरीर ।
सिद्धिबुद्धिनुं भरतार जे बुद्धिदाता वडवीर ॥ २ ॥
कास्मीरपुरनिवासिनी सरसति समरु मात ।
जेह तणइ सुपसाउलइ बुद्धि पामि कविराय ॥ ३ ॥
ते सवि हुं आयस लही मंडिस कथा रसाल ।
रुअमालइ जे पूतली कर्पूरमंजरी सुविसाल ॥ ९ ॥

अंत कर्पूरमंजरी कथा अभिनवी संवत् सोळपंचोत्तरी कवी ।
चैत्रवदि आयारमि गुरुवार बोलइ कवि पंडित मतिमार ॥ ६ ॥

ગુજરાતીગદ્યના નમૂના પણ ભંડારોમાંથી ઘણા મળી આવે છે. ૬૫૦ વર્ષ પહેલાં આપણી ભાષાનું ગદ્ય કેવું હતું તે તાડપત્રના પુસ્તકોમાંથી બરાબર જણાઇ આવે છે. ૧૬ મા તથા ૧૭ મા શતકના ગદ્યના નમૂના તો ઘણા છે. પરંતુ તે પહેલાના ક્વચિત્ હોવાથી અહીંઆ તેવા કેટલાક બતાવેલા છે.

સંવત્ ૧૩૩૦ માં લખાયેલા તાડપત્રમાં આલોયણાના ગુજરાતી અર્થ આપેલા છે તેમાથી થોડુંક નીચે ઉતારેલું છે.

पंचपरमेष्ठिनमस्कारु जिनशासनि सारु चतुर्दशपूर्वसमुद्धारु संपादि तसकलकल्याणसंभारु विहितदुरितापहारु क्षुद्रोपद्रवपर्वतवज्रापहारु लीलादलितसंसारु सु तुम्हि अनुसरहु । जिणि कारणि चतुर्दश पूर्वधर चतुर्दशपूर्वसंबंधिउ ध्यातुं परित्यजिउ पंचपरमेष्ठिनमस्कारु स्मरहु तउ तुम्हि विशेषि स्मरेवउ अनइ परमेश्वरि तीर्थंकरदेवि इसउ अर्थ भणियउ अउइ अनइं संसार तणउ प्रतिभउ म करिसउ अनइ ऋद्धि नमस्कारु इह लोकि संवादियइ ।

संवत् १३३० वर्षे आश्विनसुदि ५ गुरावद्येह आशा पल्ल्याम्

तेरल्लाज अरसामा लखायेला ताडपत्रमां अतिचारना अर्थमांथी ——

विनयहीणु बहुमानहीणु उपधानहीणु गुरुनिह्नव अनेराकन्हइं अनेरइंकहइं व्यंजनकूडु अर्थकूडु तदुभयकूडु कूडउ अक्षर कानइ मात्र आगल्ड ओछउ देववंदणवांदणइ पाडिक्कमणइ सझाउ करता पढता गुणतां हुयइ अर्थकूड कहइ हुट सूत्र अर्थु बेउ कूडां वर्षा हूइ ज्ञानोपकरण पाटी पोथी कमली संपुड सांपुटी आशातन पगु लागउ थुंकु लागउं पढता प्रद्वेष मच्छर अंतराइ हेतु कीधउ हुइ तथा ज्ञानद्रव्यु भक्षितु उपेक्षितु प्रज्ञापराधि विणास्यं विणासतउं उवेख्य हुंती सचिसार संभाल नही कीधियइ । अनेरइ ज्ञानाचारि जु कोइ अतिचारु हूउ सूक्ष्म बादरु मनि वचनि काइ पक्षदिवसमाहि तेह मनहि मिच्छा मि दुक्कड,

संवत् १३६९ मां लखायेला ताडपत्रमां अतिचारना अर्थमांथीः—

मृषावादि सहसात्कारि आलु अभ्याख्यानु दीधउं रहस्य मंत्र भेदु कीधउ मृषोपदेसु दीधउ कूडउ लेखउ लिखिउ कूडी साखि थापणि मोसउ बुणहइ सउ राडि भेडि कल्हू विराविढि जु कोइ अतिचारु मृषावादि व्रति भण हगाइमाहि हुइ त्रिविधि त्रिविधि मिच्छामि दुक्कड। अदत्तादानि पिराउं छानउं कीधउं लीधउं दीधउं धामरिउ धरि धामरिउ लेपि पल्इ.

नवकार व्याख्यान. संवत् १३५७ मां लखायेला कागळना पुस्तकमां नवकारना अर्थमांथी —

इणि पंचपरमेष्ठि नमस्कारि महाभंत्ति समरीतइ हुंतइ (पापपणउ) क्षउ होयइ इणि संसारि दधिचंदनदूर्वादिक मंगलीक भणीयइं तीह मंगलिक सर्वहीमाहि प्रथमु मंगलु एहु। इण कारणि शुभ कार्य आदि पहिलउ सुमरेउ निवृति कार्यएह तणइ प्रभावइं वृद्धिमना हुयइ। यउ नमस्कारु अतीतअनागतचउवीसआदिजिनोक्तपाठ सु तुम्हे विनेपहइ हियडानगइं प्रल्नावि अर्थयुक्तु ध्येयु ध्यातव्यु गुणेवउ पढेवउं इणि नवकारि नवपद पांच अधिकार सठ्ठ अक्षर तेहमाहि छ भारी इकसठि लघु इसउ नमस्कारतणउं महात्म्यु ॥

गणितसार श्रीधराचार्यना गणितसार गुजराती अर्थ साथे आमां आपेलो छे प्रतीक पाटणमां दफनखानना राज्यमां शिवारसाहना व्यापारमां स. १४४८मां मोढ ज्ञातिना कुटुंब वास्ते राजकीर्तिमिश्रे लखेलो छे संवत् १४४८ना जूना जैनेतर गुजराती गद्यना नमूना माटे घणो उपयोगी छे. थोडोक भाग नीचे उतारेलो छे.

शिवु भणीइ देवाधिदेवु भट्टारकु महेश्वरु किसु जु परमेश्वरु कैलासशिखरमंडनु पार्वती हृदयरमणु विश्वनाथ जिण विश्व नीपमाविउं तसु नमस्कारु करीउ बालावबोधनार्थु बालभणीइ अज्ञान तीहं विहिं अवबोध जाणिवातणइ अर्थि आत्मीययशोवृद्ध्यर्थ श्रेयस्करणार्थं श्रीधरा चार्युं गणितु प्रकटीकृतु ॥

अंत सं० १४४९ वर्षे वैशाख वदि ११ रवौ श्रीमदणहिल्लपुरपत्तने समस्तराजावलीप-मलंकृतश्रीदफनखानराज्ये मलिकश्रीशिवारसाहे व्याप्रियमाणे सति श्रीमोढज्ञातिठ० भीमासुत-तठ० अमरसीहसुतविस्पालडूंगरवइरसिंहप्रभृतिसमस्तभ्रातृवर्गेभ्य. भ्रातृपुत्राणां पठनार्थ पितृ व्यवाणारी राजकीर्तिमिश्रे सूत्रपुस्तिका लिखिता।

संग्रहणी बालावबोध तपागच्छना आचार्य रत्नसिंहसूरिना शिष्य उदयसिंहना सं. १४९७मां रचेला संग्रहणी बालावबोधनी सवत १५४८मां लखायेली प्रतमांथी —

अंत सद्गुरुकन्हलि पूछी विशेष अर्थतुं ग्रहण करविउं। जे भव्य जीव छइ तेहनइं ए संग्रयणितुं विचार कहता कर्मक्षय होइ तेहतणइ भव्यजीवइ ए विचार जोइवु जाणिवु जिम

ते भव्य जीवनइ ऋद्धिवृद्धि होइ । ए बालावबोध सामान्य साधु सुश्रावक श्राविकानई अर्थनउ लवलेश जाणिवानइ संवत् १४९७ चउदसत्ताणवइ श्रावणसुदि पंचदसि शुक्रवारि तिणि दिनि तपागच्छि भट्टारकश्रीरत्नसिंहसूरिनइ पंडित उदयसिंहि ए बालावबोध रचिउ समस्तमालिकनइ अर्थि होउ ॥

औक्तिकां.

અત્યાર સુધી કુલમંડનનુ મુગ્ધાવબોધ (સં ૧૪૫૦) અને ઉદયધર્મનુ વાક્ય પ્રકાશ (સં. ૧૫૦૭) એ બે ઔક્તિકો જણાયેલા હતા પરંતુ બીજા ત્રણ પ્રાચીન ઔક્તિકો ભંડારો માંથી મળી આવેલા છે ઔક્તિકો સબંધી વસંતમાં મે આગળ લખેલું હોવાથી અહીંયા પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી મુગ્ધાવબોધની આશરે ૬ પ્રતો ભંડારમાં છે, જે છપાયેલી આવૃત્તિની ભૂલો સુધારવામાં ઉપયોગી થઈ પડશે

મૌક્તિક આ ઔક્તિકના કર્તા ભટ્ટારક સોમપ્રભસૂરિ કીયા ગચ્છના હતા ને તે ક્યારે થયા તે જણાયેલું નથી એક સોમપ્રભાચાર્યે સં ૧૨૪૧માં કુમારપાલ પ્રતિબોધ તથા સુમતિનાથ ચરિત્ર રચેલું છે. બીજા શતાર્થિક સોમપ્રભાચાર્ય તપાગચ્છમાં ૧૪મા શતકનાઉત્તરાર્ધમાં થયા હતા તેમની કૃતિ સિંદુરપ્રકર પ્રસિદ્ધ છે

प्रणम्य श्रीजिनं वीरं बालानामुक्तियुक्तये ।
क्रियाकारकसंबंधसंग्रहं वच्मि किंचन ॥ १ ॥

शब्दक्रियाख्यातकृत्तद्धिताख्यसमापना ।
षट्कारकाणि संबंधो वाच्या विभक्तयोत्र ॥ २ ॥

एउ करइ तउ करइ लेइ इत्यादि हउ करउ लिउ दिउ इत्यादि तथा करावइ लिवडावइ दिवरावइ यथा लभाडइ लंभयति संपादयति उतारइ उत्तारयति हउ कीमउ तीण कीजइ यथा देवदत्ति तइ मइ हुइ अइसुइ अइवइसइ यथा सहि अवश्यकु पढिउ एउ सवेहि राजि जाणीइ तथा करतउ लेतउ देतउ इत्यादि तथा गुरि अणुजाणिउ चेलु व्याकरणु पढत

उक्तिसंग्रह દેવભદ્રના શિષ્ય તિલક પંડિતે બનાવેલો છે દેવભદ્ર કીયા ગચ્છના હતા તે જણાવેલું નથી આગમિક દેવભદ્ર ૧૩મા શતકમાં થએલા હતા

वाचा वाचन मनसा श्रुत्वा वाच विधीयते ।
बालार्थमुक्तिसंस्कारः शास्त्रान्वेषणदर्पणं ॥
नमः श्रीदेवभद्रेभ्यो गुरुभ्यश्च निरंतरम् ।
येषां प्रसादमासाद्य बुधायंते जडा अपि ॥ २ ॥

क्रियाकारकलिंगानि उक्तानुक्तं नयत्रयं ।
संख्यापरस्मैकाद्याआत्मने सह विभक्तिभि. ॥ ३॥

सर्वत्र इनेता क्रिया यथा उपाध्यायु मइ पढावइ । कचित् प्रथमास्वरेवि इन्भवति यथा देवदत्ति मइ पाणिउ पावइ पावियउ साप्रु मारइ एवं आवइ वारइ सारइ दाहवइ तावइ इत्यादीनामपि । कउण कउणि पा इत्यपेक्षायां यत्र क्रियानिर्देश' स कर्ता उकारांत' कर्तृशब्दः यथा देवदत्तु करइ सोपि इकारान्तस्तदानुक्तकर्ता यथा देवदत्ति पढीयइ वसउ इत्यपेक्षायां कर्म कर्मणि द्वितीया कइसइ करिउ कइमइ छेहि कउणि करिउ कउण छेहि इत्यपेक्षायां करणं करणे तृतीया.

अंत भारतीभूषणमिदं समसंस्कृतप्राकृतं ।
नित्यं पठंति ये तेषामस्तु स्वस्तिनिबन्धनं ॥
सरस्वत्या पुरःस्थित्वा परित्यक्तान्यकर्मकः ।
स्मरेदर्हन्निशं यस्तु तस्यास्ति सर्वतोमुखी ॥
यावद्धरानितंबेषु क्रीडंति विबुधा बुधा ।
त्रिलोकीतिलकस्तावत्पठ्यतामुक्तिसंमह ॥
इतिवृत्तित्रयसारोद्धारे पंडिततिलकविरचितभाष्यं समाप्तं ॥

પટ્કારકના કર્તાનું નામ તથા રચ્યા સંવત્ આપેલા નથી. પ્રતીક અચલ ગચ્છના સૂરિ જયકીર્તિએ સં. ૧૪૮૫માં લખેલ છે.

अथ षट्कारकमभिलिख्यते । यथा ड कारक सातमु संबंध कर्त्ता कर्म करण संप्रदान अपादान संबंध अधिकरण । जे करइस कर्ता जं कीजइ तं कर्म जीणइ करी क्रिया कीजइ तं करण जेह देवातणइ इच्छा जेह रुचइ काइ जे घरीइ कांइ तं कारक संपदान जेहतु अपाय विश्लेषु हुइ जेहतु भय हुइ जेहतु आदान ग्रहण हुइ तं कारक अपादानु जेहकहइं जेह माझि जेह पासि जेह तणउ जेहतणी जेहसरइ जेकहिइ इत्यादि संबंध । गामि पाद्रि खलइ क्षेत्रि वनि पर्वति माहि बाहिरइ इत्यादौ आधार

अंत संवत् १४८५ वर्षे फाल्गुन वदि ७ दिनि आंचलि पक्षे लिखितं श्री जयकीर्ति-सूरि. ।

કારકવિચાર પ્રતીક સંવત્ ૧૫૪૩ માં લખેલો છે. પટ્કારકને આ બન્ને એકજ લાગે છે.

अथ षट्कारकमभिलिख्यते । यथा ड कारक सातमु संबंधु कर्ता जं कीजइ तं कर्मु जीणइ करइ क्रिया कीजइ तं करणु जेह देवातणी इच्छा जेह रुचइ कांइ जेह घर रइ कांइ

तं कारक संप्रदानु जेहनुं अपाविश्लेषइ जेहनुं आदानु ग्रहण हुइ तं कारक अपादान तेहमाहि जेहपासि जेहतणउ जेहतणी जेहरही जेहकहि इत्यादि संबंध। गामि पात्रि क्षेत्रि वनि पर्वति मांहि बाहिरइ इत्यादि आधार.

દામોદરરચિત ઉક્તિવ્યક્તિ (૫૦ આર્યા) તાડપત્ર ઉપર છે. ટીકાકારે ઉક્તિ વ્યક્તિનો અપભ્રંશ ભાષાઓથી આચ્છાદિત સંસ્કૃત ભાષાનું પ્રકટીકરણ એવો અર્થ કરેલો છે.

૧૬ મા શતકમાં રચાયેલા રાસો ૫૦થી વધારે હશે. ત્યાર પછીના રાસો તો ઘણાક છે. દેપાલનું જાવડચરિત્ર, પુણ્યવિનયનો—કર્મચંદ્રવંશાવલીપ્રબંધ, કનકકુશલનો વિજયદેવસૂરિરાસ (૧૬૬૫), કાશીના ગાંભ જયચંદ્રનો રાસ, ગુણવિજયનો કોચરવ્યવહારિરાસ, ખરતરરત્નરાજ ગણિના શિષ્ય લબ્ધોદય ગણિએ ઉદયપુરના કટારિયા ગોત્રના મંત્રિ ભાગચંદના અનુરોધથી સંવત્ ૧૭૦૭માં રાણા જગતસિંહના રાજ્યમાં રચેલો પદ્મિનીચરિત્ર રાસ, પંચદંડપ્રબંધ (૧૬૫૩), ઉદયભાનુવાચકકૃત વિક્રમરાસ, જયશેખરના શિષ્ય જયસોમકૃત બાંગડકથા ગદ્ય (સં. ૧૫૭૨) વિનયસમુદ્રનું અંબડચરિત્ર (સં. ૧૫૯૯) દેવશીલનો વેતાલપચીશી (સં. ૧૬૧૯) અભયસોમ કૃત વિક્રમ ચરિત્ર (સં. ૧૭૨૪) વિક્રમસેનચતુષ્પદિ પરમસાગરકૃત (સં. ૧૭૨૮) વગેરે ગ્રંથો ઐતિહાસિક તથા લોકકથાની દૃષ્ટિએ નોંધવા જેવા છે.

આ પ્રમાણે પાટણના ભંડારોના અતિ અગત્યનાં પુસ્તકો આપણે જોયાં, પરંતુ આ ઉપરાંત બીજાં પુસ્તકોમાંથી પણ ઘણી ઉપયોગી માહિતી મળી શકે છે. તે હકીકત સવિસ્તર રિપોર્ટ જેમાં પાટણના સમસ્ત ૫૬૮ તાડપત્રો તથા તેથી વધુ કાગળના અગત્યના સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને ગુજરાતી ગ્રંથોનું સવિશેષ વર્ણન આવશે તેમાં અપાશે. ગ્રંથોના અંતે આપેલા ગ્રંથકારના ઇતિહાસ તથા હસ્ત લિખિત પુસ્તકોને પ્રાંતે આપેલી લખાવનારની તથા લખનારની પ્રશસ્તિઓમાંથી ઘણી ઐતિહાસિક સામાજિક તથા દેશવિષયક માહીતી મળે છે.[૧]

[૧] પાટણના ભંડારો તપાસવામાં ડૉ. બ્યુલર, ડૉ. ભાંડારકર, ડૉ. પીટર્સન અને પ્રો. મણીલાલને ઘણી મુશ્કેલીઓ નડી હતી અને તેથી તેઓ બધા ભંડારો સંપૂર્ણ રીતે જોઈ શક્યા ન હતા, પરંતુ પ્રવર્તક શ્રીમાન કાંતિવિજયજી મહારાજના સહાનુભૂતિભરેલા સાહાય્યથી મારું કામ ઘણું સરળ થયું હતું. પાટણના ભંડારો ખાસ કરીને ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્ય ઉપર કેટલો બધો પ્રકાશ પાડે છે તે આપણે જોયું અને તેથી તે ભંડારોનું યથાર્થ રહસ્ય બહાર પાડવાને માટે વિદ્યાવિલાસી શ્રીમંત મહારાજા સાહેબનો, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે આભાર માનવો ઘટે છે.

જૈનોનું પ્રાચીન ગદ્યસાહિત્ય.

(લેખક—શા જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરી)

પ્રમુખ સાહેબ, સુશિલ ભગિનીઓ અને બન્ધુઓ,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભરવા માંડ્યા બાદ જેમ અન્ય સાહિત્યનો ઉદ્ધાર ત્વરાથી આગળ વધ્યો છે તેમ, જૈનિય સાહિત્યના ઉદ્ધાર અને પુનરુદ્ધાર માટે પણ ઘણી ચળવળ સારા પાયા ઉપર થવા માંડી છે આવી ચળવળને અંગે ગુજરાતી જૈની પદ્ય સાહિત્યનો અણુટ અને અમૂલ્ય ખજાનો જૂદા જૂદા સ્થળોના જ્ઞાન ભંડારોમાંથી સૂર્યકિરણો જોવા ભાગ્યશાળી બન્યો, એમજ નહિ પણ સેંકડો પ્રતિયો છપાઇ લોકોમાં તેનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે આવું જૈની પદ્યસાહિત્ય કેટલું, અને ક્યાં ક્યાં છે તે વગેરે અગાઉ અન્ય મહા યોદ્ધાના ઘણી વખત કહેવાયું છે, અને ઘણાઓના તો જોવામાં પણ તે આવી ગયું છે જો કે અત્રે ભરાનારા પ્રદર્શનમાં તો, નહિ જોવા જાણવામાં આવેલ તેવું ઘણું પ્રાચીન સાહિત્ય મૂકવામાં આવનાર છે, તેથી વળી અત્યાર સુધીમાં જાણવામાં થોડા ઘણા પણ વધુ વિશેષ શોખીનોને જાણવા મળશે તેવું મારું માનવું છે

એક વખતે બનારસના પ્રખ્યાત ધુરંધર શાસ્ત્રી—શ્રી ગંગાધર શાસ્ત્રી—ના એક શિષ્ય **શ્રીકૃષ્ણ શાસ્ત્રી** સાથે પુસ્તકોને લગતો કેટલોક વાર્તાલાપ થતાં તેઓ તરફથી ઉચ્ચારવામાં આવ્યું કે—'તમારા જૈનોમાં ઘણા કાવ્ય-પદ્યગ્રન્થોજ ગુજરાતી, માગધી અને સંસ્કૃત ભાષામાં છે, પરંતુ અમારા લોકની માફક ગદ્યમાં લખાયેલા કોઇ પણ ગ્રન્થો જૈનોએ લખ્યા હોય તેવું મારા જોવામાં આવ્યું નથી અમારામાં તો ઘણા ગ્રંથો ગદ્યબંધ લખાયેલા છે, ત્યારે તમારામાં—જૈનોમાં એવા ગ્રન્થો રચવાની ખામી છે એવું જણાય છે—ઇત્યાદિ'

તેમજ પહેલાના કાળમાં ગુજરાતી ભાષામાં—અત્રે ગુજરાતી સાહિત્ય સબંધે હોવાથી તેનીજ વાત કરીશું—ગદ્ય સાહિત્ય હતુંજ નહિ એવું કેટલાક વિદ્વાન ધારે છે, તેમ હું પણ એમ ધારતો હતો કે જૈનોમાં બાળાવબોધ અને ટબા સિવાય સ્વતંત્ર ગદ્ય ગ્રન્થો રચાયેલા હોવા ન જોઇયે પણ શે. દેવચંદ લાલભાઇ પુસ્તકોદ્ધાર ફંડમાંથી પ્રાચીન પદ્યગ્રન્થો શ્રીઆનંદ કાવ્ય મહોદધિના મૌક્તિકરૂપે બહાર પડવા લાગ્યા તે અંગે શોધ કરતાં કેટલાક ગદ્યગ્રંથો મારા જોવામાં આવ્યા જો કે એક ખુલાસો કરવો જોઇએ કે ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલ સ્વતંત્ર ગ્રન્થ હોય, કે પછી ટીકા હોય કે જોઇએ તો બાળાવબોધ હોય પરંતુ તે સર્વ જૈનોમાં તો બાળાવબોધ અથવા 'પ્રાકૃત' એ નામથીજ ઓળખાય છે કારણ કે સંસ્કૃત—માગધી અને સ્વતંત્ર પ્રવર્તતિ પ્રાકૃતભાષા નહિ જાણનાર બાળજીવો માટે આવા ચાલુ ગુજરાતીમાં લખાયેલા ગ્રન્થોને જૈનોતો 'બાળાવબોધ' કે 'પ્રાકૃતના નામથીજ ઓળખે છે ગુજરાતીભાષાને જે પ્રાકૃત કહેવામાં આવે છે તે અને સ્વતંત્ર પ્રવર્તતિ પ્રાકૃત એ બેમાં મોટું અંતર અને ભિન્નપણું છે પરંતુ અત્રે

ભાષા નિર્ણયનો વિવાદ ન હોવાથી તે વાત પડતી મેલું છું. જરૂર જણાયેથી અને બની શકે તો એ ઉપર પણ ભવિષ્યમાં કોઇ વખતે ઉલ્લેખ કરવા ઉમેદ રાખું છું, જ્યારે પાર પાડવી કુદરતને હાથ છે.

ઉપર કહ્યું તેમ કેટલાક ગદ્યગ્રન્થો જોવામા આવ્યા તેમાંથી બન્યા તેટલાંના અમે ઉતારા આપ્યા છે, શેષ મોટો ના થાય તે પર વિચાર કરીને. ઉપર કહ્યું તેમ તપાસ કરતા એક સ્વતંત્ર ટીકા રૂપે લખાયેલો ગદ્યગ્રન્થ મારા જોવામાં આવ્યો એનું નામ 'શ્રીસમકિત પરીક્ષા' અથવા 'શ્રીસમ્યક્ત્વ પરીક્ષા' એવું છે. આવો ગદ્યગ્રંથ અને તેમાં પણ વળી ધાર્મિક વિષયથી પરિપૂર્ણ હોવાથી છપાવી લેવાની ઇચ્છાએ તે ગ્રન્થને હું મારી પાસે લાવ્યો પરંતુ અવકાશની ઓછાશને લીધે હજુ તે છપાવી શક્યો નથી.

એ ગ્રન્થ મને શ્રીમન્મોહનલાલજી મહારાજના શિષ્ય પંન્યાસ શ્રીરિદ્ધિમુનિ પાસેથી તેઓના સુરતના ભંડારમાંથી પ્રાપ્ત થયો હતો. અને સમ્પૂર્ણ જોવાની ઇચ્છાવાલાને સુગમ થાય તેવું ધારીને આ પરિષદ્ અંગે ભરાનારા પ્રદર્શનમા મૂકવામાં પણ આવ્યો છે

આ ગ્રન્થ તપગચ્છની વિમલની શાખામાં થયેલાં શ્રીવિબુધવિમલ સૂરિયે વિક્રમસંવત્ ૧૮૧૭ માં રચ્યો છે આનો સંસ્કૃત ભાગ પણ આશરે દોઢસો શ્લોક પ્રમાણ પોતેજ રચી તે ઉપર ગૂજરાતીમાં ટીકા રૂપે આ રચ્યો છે છતાં પણ બંને સ્વતંત્ર ગ્રંથો તરીકે ઓલખાય છે. ગ્રન્થ આશરે સવાસો વર્ષ ઉપર રચાયેલો છે તેથી હમણાંની અને સવાસો વર્ષ ઉપરની ભાષામાં કેવો ફેરફાર હતો તે પણ આ ઉતારા ઉપરથી જાણવાનું બની આવે તેવું છે.

આવી બાળાવબોધ (ગૂજરાતી ગદ્ય) ટીકાઓ અને ટબા (ગૂજરાતી શબ્દાર્થ) એ ઘણા ગ્રન્થો ઉપર રચાયેલાં જોવામાં આવે છે, અને એ મોટે ભાગે યતિઓ, સાધ્વીઓ અને કેટલાક કાળ વચ્ચેના સંસ્કૃત—માગધી નહિ જાણનાર એવા સાધુઓ કરતા હતા તેવું મારૂં માનવું છે. આ સ્વતંત્ર ટીકા ગ્રન્થની, ટબાઓની, અને બાળાવબોધની ભાષાઓની સરખામણી સારૂ થોડાક ટબાઓના ઉતારા પણ સાથે આપ્યા છે. સમ્યક્ત્વ પરીક્ષા સ્વતંત્ર ગ્રંથ વા ટીકા છતાં બાળાવબોધના નામે પણ ઓળખાય છે એ ફરી જણાવવું ઉપયોગી લાગ્યું છે કારણ કે તે સમયમાં ગૂજરાતી ગ્રન્થોને બાલાવબોધ તરીકેજ ઓળખવામા આવતા હતા. કર્ત્તાએ પોતે પણ બાળાવબોધના સમયને અનુસરીને કહેલો છે. જુઓ—

"ઇહ ગ્રન્થનુ નામ સમ્યક્ત્વપરીક્ષાનો બાલાવબોધ જાણવો" એવું ગ્રંથકારે લખ્યું છે.

આપવામાં આવેલા ઉતારા પ્રાચીન પ્રતિયો પ્રમાણે અક્ષરે અક્ષર આપ્યા છે.

શ્રી સમ્યત્વ પરીક્ષામાંથી ગુજરાતી સાહિત્યના ઉતારા—

અંદર આવેલા મૂલ તથા પ્રક્ષિપ્ત સંસ્કૃત શ્લોકોના ઉતારા કાઢવામાં આવ્યા નથી, માત્ર બાલાવબોધ ગુજરાતી ટીકાજ ઉતારવામાં આવી છેઃ

'प्रणम्य' કહેતાં પ્રણામ કરીને । તે સ્યા પ્રતિ? 'पार्श्वनाथेश' પાર્શ્વ નામા યક્ષ છે. । શ્રી પાર્શ્વનાથ તીર્થંકર. ભગવંતના શાસનનો અધિષ્ઠાયક યક્ષ છે । તેહનું નામ પાર્શ્વનાથ છે. નાથ તે યોગ ક્ષેમ કરણહાર છે. યોગ તે-અપ્રાપ્ત વસ્તુનું પામવું, અને ક્ષેમ

તેન્છંતી-વસ્તુનું યતનાઈ કરીને રાખવું. તે બિહુ વસ્તુનો કરણહાર તે નાથ કહીએ. તે, પાર્શ્વ નામા યક્ષ તે નાથ છે. તે ભવ્ય જીવને જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર આદિ જે કોઈ વિઘ્ન ઉપજે તેહને ટાલવે કરીને; તે યક્ષ પાર્શ્વનામા યોગક્ષેમ કરણહાર છે, તે માટે યક્ષને પણ પાર્શ્વનાથજ કહીએ. તેહનો ઇશ તે શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન્ તીર્થંકરને પાર્શ્વનાથેશં તે પ્રતિ પ્રણામ કરીને, તથા ગુરુણા ચરણાંબુજ કહતાં ગુર્વાદિના ચરણકમલ પ્રતિં પ્રણામ કરીને તથા ભવ્ય જીવોપકારાય કહતાં ભવ્ય જીવને ઉપકારને કાજે સમ્યક્ત્વ બોધો વિતન્યતે કo સમ્યક્ સમ્યક્ત્વ કહીએ તેહનો બોધ કo જ્ઞાન કહીએ. વિસ્તારીએ છે એટલે જિમ બાલકને બોધ થાય તિમ વિસ્તારીસું. એહ ગ્રન્થનું નામ સમ્યક્ત્વપરીક્ષાનો બાલાવબોધ જાણવો. તેહ બાલાવબોધ વિસ્તારીસું. જિમ બાલકને બોધ થાય, થોડી બુદ્ધિના ધણીને પણ જ્ઞાન થાય, તિમ વિસ્તારીએ છે; એહ ભવ્યજીવના ઉપકારને કાજે, એહ શ્લોકાર્થઃ એહ શ્લોકનો ભાવાર્થ લિખિએ છે. જે સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવ હોએ, તે પહેલે લક્ષણે કરીને ઓલખાએ, તે સમ્યગ્દૃષ્ટિના લક્ષણાદિક કહીસું. જે લક્ષણે કરીને મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ ઓલખાય તે મિથ્યાદૃષ્ટિના લક્ષણ કહીસું. પ્રથમ તો, મિથ્યાત્વના ભેદ કહવા. જેઃ મિથ્યાત્વવંત હોએ તેહ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ કહીએ. તેહથકી વિપરીત તે સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવ જાણવો. એ સર્વે વ્યવહાર નયની અપેક્ષાઈ જાણવું વ્યવહારનય છે તે બલિષ્ટ છે, જે માટે અપ સાધુ, અપ સાધ્વી. અપશ્રાવકઃ અપશ્રાવિકા ઇત્યાદિક જે તીર્થનો વ્યવહાર પ્રવર્તે છે, સર્વે વ્યવહારનયની પ્રવૃત્તિ જાણવી. જે ણઈ વ્યવહાર ન માન્યો તેણે તીર્થનો ઉચ્છેદ કર્યો. यदुक्तं निर्युक्तौ × × × તે કારણ માટે વ્યવહારનય તે બલિષ્ટ છે. જે વ્યવહારનયઈ પ્રવર્તવા સાધ્વાદિક સંઘને ભક્તિ; બહુમાનના કરવે, તેહને મહાનિર્જરા પુણ્યાનુબંધિ પુણ્ય પ્રકૃતિ બંધાય તેહ સઘલું મૂલ કારણ તે સમ્યક્ત્વ છે તેહ સમ્યક્ત્વ તો પરિક્ષાઇ કરીનઈ જણાય. તે સમ્યક્ત્વની પરીક્ષા તો આગમને અનુસારે થાય। તે આગમ તો પરંપરાથકી જણાય। यदुक्तं श्री अनुयोग द्वारि

× × × તે માટે શુદ્ધ પરંપરાગત આગમથકી સમ્યક્ત્વની પરીક્ષા કરવી. તેહ શુદ્ધ પરીક્ષા કરીને; શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ હોએ, તેહ અંગીકાર કરવું પણ કોઇના મત ઉપર પક્ષાપાત રાખવો નહીં. જેહ સાચી વસ્તુ હોય તેહ આદરવી કરીને મનુષ્યપણું દુર્લભ છે' અને' વલી શ્રદ્ધા પરમદુર્લભ છે. यदुक्तं श्री उत्तराध्ययन सूत्रना त्रीजा अध्ययनं विषे × × × એહ ગાથાનો અર્થઃ—

'आहच्च' કહતા કદાચિત્ કોઇક દિને 'सवण' કo સિદ્ધાંતનું સાંભલવું 'लद्धुं' કo પામીને સિદ્ધાંતની આસ્તા 'સદ્દહં દુર્લભ દુખે પામવું જાએ. મનુષ્યપણું દુર્લભ છે, સૂત્ર સિદ્ધાંતનું સાભલવું, તેહ પણ દુર્લભ છે તેહ થકી આ ઘણુંજ દુર્લભ છે; જે સૂત્ર સિદ્ધાંત સાંભલીને પણ જેહ હઇ કદાગ્રહ મૂંકવો તે ઘણુંજ દુષ્કર છે, તે ઘનો શ્રીગૌતમ સ્વામી સરખા હોએ તેહજ મુકયે. જે સિદ્ધાન્ત સાંભલી અંગીકાર કર્યો તેહસ્યા પ્રતિ તો તપસ્યા બારભેદઈ ક્ષમા તે ક્રોધનો વિનાશ કરવે છ કાયના જીવની દયા પલે. એહ સિદ્ધાંત સાંભલીને ચારિત્ર તત્કાલ ચારિત્ર અંગીકાર કરયે. એહ ગાથાર્થ

अंतना थोडाक भागनो उतारो...

'इत समाप्तो' કo એહ ગ્રન્થ સંપૂર્ણ થયો, તે ચતુરધિકારે કo ચ્યાર અધિકાર કરીને સંપૂર્ણ થયો, પ્રથમ-મિથ્યાત્વનો અધિકાર ૧. બીજો સમ્યક્ત્વના સ્વરૂપનો અધિકાર ત્રીજો

'નયપ્રમાણનો' અધિકાર ૨૦. ચોથો સમ્યકત્વ સ્થિરકરણનો અધિકાર ૪. એહ ચ્યાર અધિકારઈ કરને ચોથી અધિકાર 'નઇ' વિષે સમ્યકત્વ સ્થિર કરવાને ગ્રંથઇ ચૈત્યને નિષેધ કરઇ છઇ. જે ચૈત્ય કહતાં શ્રી વીતરાગની પ્રતિમા કહીએ તેના નિષેધના કરનારાનું સ્વરૂપ 'દેખાડીને' શ્રી વીતરાગ ભગવંતની પ્રતિમાની પરીક્ષા સોનાની પેરી કરી. જમક-(જેમકે) ઘસયે ૧, છેદન સોનાને છેદી જુએ ૨, ત્રીજી પરીક્ષા આગમાંહિ તપાવી જુએ ૩, ચોથી પરીક્ષા આગમાંહિ થકી કાઢીને કૂટે અને ભાગી જાએ 'નહીં' ૪. તેમજ (તેમજ) શ્રી વીતરાગની પ્રતિમાની પણ ચ્યાર પરીક્ષા કરી. * * * * * * ૧૩૬. શ્લોકાંક

અથ ગુરુ પરંપરાની પ્રશસ્તિ લિખીએ છે. જે સિદ્ધાંતના-અર્થ પરંપરા ગત હોય, તેહ સત્ય જાણવ્યા, તેહજ ગુરૂની પરંપરા જે છે, તેહ સમ્યકત્વનું મૂલ કારણ છઇ. તે માટે ગુરુ પરંપરાની પ્રશસ્તિ લિખવી યોગ્ય છે. * * * ૧૩૭

'शाके' કo શ્રી શાલિવાહન રાજાઈ પ્રવર્તાવ્યો જે શાકે સંવત્સર સંવત્ ૧૬૭૯ ના વર્ષે; એટલે સંવત્-૧૭૧૩ ના વર્ષે જ્યેષ્ટ માસને વિષે વીર વિક્રમાદિત્યના સંવત્સરને વિષે એહ ગ્રન્થ સંપૂર્ણ થયો ૧૪૨ આર્યાર્થઃ

'शुक्लपक्ष त्रयोदश्यां' કo શુકલપક્ષને વિષે શુદને વિષે શુદ તેરસીને વિષે સદ્‌ગ્રંથઃ समाप्तोय કo એહ પ્રત્યક્ષગતઃ સમ્યકત્વપરિક્ષારૂપ ગ્રન્થ 'समाप्त' સંપૂર્ણ થયોઃ સાધુ ભાનુવિમલના આગ્રહ થકી એહ ગ્રંથ કર્યો. 'बालावबोधो' કo બાળકને અવબોધનું કારણ છે. જે ભવિ મોક્ષગામી જીવને તો સુખનો કરનારો એહ ગ્રંથ છે. કદાચ કોઇ અરૂચિ જીવને એહ ગ્રંથ દુઃખદાયી પણ હસ્યે, તેહના દોષને ઉદયઈ કરીને. પણ એહ ગ્રંથનો દોષ ન જાણવો. જ્યો ઉત્તમ જીવને સુખદાયી છે; તો મહા કલ્યાણનું કારણ છે. ૧૪૩ આર્યાર્થ.

જે કાંઈ સિદ્ધાંત-શ્રી આવશ્યક પ્રમુખ સિદ્ધાંત થકી જે કાંઇ વિરૂદ્ધ લિખાણુ હોએ, ઉપયોગ રહિત પણે કાંઇ વિરૂદ્ધ લિખાણું હોએ, તે શોધજ્યો, પંડિતઇ, એહ ઉપગાર કરજ્યો. પંડિત તેહનઈજ કહીએ, જે પરઉપગાર કરે ! મુઝને જે દુષ્કૃત જે પાપ જે ઉત્સૂત્ર કાંઇ અણુપયોગઈ લિખાણુ હોએ, તેહનું જે પાપ ફોકટ અસ્તુ ફોકટ થાજ્યો જે ઇહાં ગ્રંથને વિષઇ જાણીને તો સિદ્ધાંત-વિરૂદ્ધ લિખ્યું નથી. પણ અજાણતાં કાંઇ લિખાણુ હોએ તો તેહ વિચારીનઈ શોધજ્યો, પંડિત હોય તેહ ! મુઝને તો મિચ્છામિ દુક્કડ હોજ્યો ! મંગલમસ્તુઃ ૧૪૪ આર્યાર્થ.

ઇતિ શ્રી સમ્યકત્વ પરીક્ષા સમાપ્ત. સંવત્ ૧૮૧૪ના વર્ષે ફાગુણ વદિ (ઉકલ્યુ નથી.) વાર-બ્રહસ્પત દિને લિખિતં. શ્રી નોરંગાબાદ મધ્યે. શ્રી રસ્તુ શ્રી

શ્રીદેવચન્દ્રજીકૃત ચોવીશીના બાલાવબોધમાંથી થોડોક ઉતારો.—શ્રીદેવચન્દ્રજી વિક્રમના ૧૮ મા સૈકાના છેક અંતભાગમાં વિદ્યમાન્ હતા.—આ ચોવીશી પોતે ગુજરાતી પદ્યમાં રચેલી છે અને તેઉપર બાલાવબોધ પણ ગુજરાતીમાં શ્રીદેવચંદ્રજીએજ કરેલો છે. ×

પીઠીકામાંથી થોડોક ઉતારો —

એ સંસારી જીવ દેવતત્ત્વ અને ધર્મતત્ત્વની ભૂલે અનાદિનો સંસાર ચક્રમાંહે ભમી રહ્યો છે. શરીર ઇંદ્રિય સુખ પરિગ્રહ તેને હિતકારી માન્યા છે, અને પોતાનું આત્મસ્વરૂપ અનંતાનંદમય વિસારી મૂક્યું છે, તે સંભારતોજ નથી પણ સંજ્ઞી પંચેંદ્રિયપણું પામીને જો પોતાનો શુદ્ધ ધર્મ તથા

× આ પુસ્તક હાલ વિજાપુરવાળા શા. સુરચંદ સ્વરૂપચંદ તરફથી છપાઇ પ્રસીદ્ધ થયુ છે.

શુદ્ધ ધર્મના કારણ સેવે નહીં તો આત્મા સ્યાત્‌સ્વસ્વપદ કેમ પામે ? તે માટે ઉપકારી જગત્હીતકારી શ્રીવીતરાગ પરમાત્મા પરમપુરુષોત્તમ એવા શ્રીઅરિહંતની સ્તવના તથા સેવા કરવી. પણ રાગ વિના પ્રભુની સેવના થાય નહીં તે કારણથી પ્રથમ શ્રીઋષભદેવજીની સ્તવના કરતાં શ્રીવીતરાગ ઉપર પ્રીતિ કરવી. તે રીત કહે છે. પ્રથમ ધર્મના ચાર આચરણ કહ્યા છે. ૧ પ્રીતિ, ૨ ભક્તિ, ૩ વચન, ૪ અસંગ. તેમા પ્રીતિનું લક્ષણ ષોડશક ટીકાથી જાણવું. × × × ×

अंतभागमांथी उतारो.—

એટલે એ ચોવીસ સ્તવન થયા પોતાના જાણપણા પ્રમાણે પરમેશ્વરની ગુણગ્રામે રચના કરી તે માહે જે યથાર્થ તેહ પ્રમાણ અને અયથાર્થનું મિચ્છામિ દુક્કડં. ગીતાર્થ ગુણ લેજો, દોષ વરજજો, મેં ભદ્રકભાવે એ રચના કરી છે. મોટા પુરુષે હંસની પરે ગુણ લેજો ઇતિ મહાવીર જિન સ્તવન. ૨૪.

कलशरूप पचीशमां स्तवनमांथी.—

શ્રીઋષભદેવથી માંડીને મહાવીર પર્યંત અવસર્પિણી કાલે શાસનના નાયક, ગુણરત્નાકર, મહામાહણ, મહાગોપ, મહા વૈદ્ય, એહવા ચોવીસ તીર્થંકર થયા, તેહને 'ગાઈયે' કહેતાં ગુણગ્રામ કરીયે, અને પોતાના તત્ત્વસ્વરૂપને ધ્યાયીયે તેહને ધ્યાવે, તત્ત્વની એકાગ્રતા પામીયે તેહથી પરમાનંદ અવિનાશીપદ પામીએ. વળી અક્ષય અવિનાશી એહવું ક્ષાયિક જ્ઞાન, તે 'अनुप' કેતાં અદ્‌ભૂત પામીએ. ૧ ઇતિ પ્રથમ ગાથાર્થઃ

आंहींना प्रदर्शनमां एक प्राचीन गुटको अमारा तरफथी मूकवामां आव्यो छे तेमां 'खंडाजोयणविचार' अर्थात् 'जंबूद्वीपनो किंचित्मात्र विचार' तथा बीजो 'तेत्रीशबोलनो थोकडो' एवा बे ग्रन्थो गद्यबन्ध लखेलां छे तेमांथी 'खंडाजोयण विचारमांथी' केटलाक उतारा मूकुं छुं. ए 'खंडाजोयण विचारमां' जुदा जुदा विचारना दशद्वार—खण्ड आपवामां आव्या छे तेमांथी बे त्रण नाना द्वारनाज उतारा आप्या छे—

કહિતાં જંબુદ્વીપમાંહી ૪૬૭ કૂટ છે. તે કિમ ? ૩૪ દીર્ઘ વૈતાઢે ઉપર વિજય પ્રભુ ગજદંતા નીષધ નીલવંત ઉપરે માલવંત ગજદંતો મેરુ પર્વતને વિષય એતલે ૩૯ પર્વત ઉપર નવં નવં કૂટ છે એવા ૩૫૧ થયા. ચૂલ હેમવંત સિખરી એ બેહું પર્વત ઉપર ઇગ્યારા ઇગ્યાર કૂટ છે, એવ ૨૨ થયા ૧૬ વખાર પર્વત ઉપર ચાર ચાર કૂટ છે સો માનસ ગંધ માદન એહ બિ ગજદંતા પર્વત ઉપર સાત સાત કૂટ છે રૂપી મહા હેમવંત પર્વત ઉપર આઠ આઠ કૂટ છે એટલે ૬૧ પર્વત ઉપર સર્વ ૪૬૭ કૂટ છે. ઇતિ પાંચમો દ્વાર સંપૂર્ણ ૫.

તીર્થ, કહિતાં જંબૂદ્વીપ વિષે ૧૦૨ તીરથ છે તે કિમ ? એક એક વીજયને વિષે તીન તીન તીર્થ છે, તેહના નામ માગધ ૧. વરદામ ૨, પ્રભાસ ૩, એવં સર્વ ચૌવીસ વિજય કરીને ૧૦૨ તીર્થ છે ઇતિ ષષ્ટમદ્વાર સંપૂર્ણ ૬.

'સઢી' કહિતાં જંબૂદ્વીપ માહે ૧૩૬ શ્રેણ છે, તે કિમ ? એકેક વૈતાઢ પર્વત ઉપર ચાર ચાર શ્રેણ છે એહવા ચાતીસ છે વૈતાઢ કરીને ૧૩૬ શ્રેણ છે, ૨ શ્રેણ વિદ્યાધરની છે ૨

શ્રેણ અભિયોગી દેવતાની છે, ૧૦ જોજન ઊચા જાઇએ તિહા વિદ્યાધરની શ્રેણ છે ૧૦ જોજન ઊચા જાઇએ તિહા અભિયોગીયાની શ્રેણ છે સપ્તમોદ્ધાર સપૂર્ણ ૭ × × ×

છવિશ્રી ખડા જોયન સપૂર્ણ સવત ૧૬૮૫ ? (એકાવન કે એકાણુ એ બરોબર ઉકેલી શકાયુ નથી) ચૈત્રવદી ૧૨ ગુરુવાર લિપતમ્ ગુસાઇ ગગારામ રામનમેદ ઉપાશ્રે મધ્યે પઠનાર્થં લખ્યા મલઓસવાલ પસસુર મધ્યે શુભ; કલ્યાણ ભવતિ

ट्बाओना उतारा ट्बाओ कॆवी रीते लखाय छे ते जोवा माटे एक मूल श्लोक आपी ते उपरनो टबो, अने बाकीना टबाओ विनाश्लोके आप्या छे कारण मात्र गद्यात्मक गूजरातीज अत्रे जणाववानी जरर छे श्रीयशोभद्रकृत श्रीवगचूलिया अध्ययन उपर आ टबो भरवामा आवेलो छे अने तेनी प्रत पण प्रदर्शनमा जोवा माटे मूकवामा आवेली छे, कई सालमा टबो भरायो ? कोणे भर्यो, ? ते काइ प्रति उपर जणाववामा आव्यु नथी —

ટબો —

ભક્તિનો સમોહ કરીને પ્રધાન દેવતાના મસ્તકે મુગટ તેહની આભા–
નમ્યા દેવતા મનુષ્ય, કાંતિકિરણે રચિત સોભિત

मूल —भत्तिभरनगियसुखर, सिरिसेहरकिरणरईयसस्सिरिय

ટબો –

એહવા શ્રી વીરના ચરણ કહીસ ઘુ શ્રુતદેવતાથી
કમનરતે નમીને, ઉતપતી ૧૦

मूल —नमिउ श्रीवीरपय, वुत्य सुयहील्गुप्पीत्त १

માત્ર ટબો —

શ્રી વીરના નિર્વાણથકી વીસમે વર્ષે, શ્રીસુધર્મા સ્વામીનો નિર્વાણ થયો, તિવાર પછી ચુમાલી વરસે સિદ્ધ પામ્યા, શ્રી જબુ સ્વામી છેલ્લા કેવલજ્ઞાની ૨ તિવાર પછી અગ્યાર વર્ષે. શ્રીપ્રભવસૂરી સ્વર્ગે ગયા મહાજસતુ ધર એહના ત્રેવિશ વરસે શ્રી શય્ય ભવ સ્વામી સ્વર્ગેને વિષે પોહતા ૩ તેહના સીષ્ય જસોભદ્ર સુરિ ગુરુ તે એહના તે શ્રી સિઘ ભવસૂરીના શિષ્ય કહેવા છે ? આગમના જાણ છે, શ્રીજસોભદ્રસૂરી પ્રથવીને વિષે વિહાર કરતા સાવથી નગરીના કોષ્ટક નામે ઉદ્યાને સમોસર્યા ૪ શ્રી ભદ્ર બાહુ સ્વામી સભુત વિજય એ બે શ્રી જસોભદ્રના શિષ્ય, દ્વાદશાગી દ્વાદશાગીના ધરણહાર, સદા કાલે પાસ નિરતર નિત્ય ગુરુની સશ્રુષા સેવાના કરણહાર ૫ હવે શ્રીભદ્રબાહુનો સીષ્ય મિથુલા નગરીઇ શ્રી અમિદત્ત નામા તે શ્રીયુવા નગરીઇ, લક્ષ્મીવન નામા ઉદ્યાનને વિષે, પ્રતિમાઇ રહ્યા તિહા વપ ઉપરે ૬૦ એહવે સમે બાવીસ પુરુષ, ગોઠીલ ભેગા થઇને મધ્ય માસના, આહાર કર્યાથી પરવસ થયા થકા, કામલતા નામે ગણીકા તેહને વિ૰ રક્ત થયાં થકાં,

૧ શય અને ભવ સ્યંભવ, સ્વામી

વિચરે સદા કાલ ઉદ્યાનને વિષે. ૭, તિહાં સાધુ અગ્નિદત્ત પ્રતિમાંઈ રહ્યા છે તેહને દેખીને ૨૨ પુરુષ મદ્ય માંસે કરીને અંધ થકા પાપના કરનાર, અતી તીવા ખડ્ગ હાથમાં લેઈને, સમકાલે સાધુને હણવા દોડયા ૮

અંતભાગમાંથી—

હવે અગ્નિદત્ત સાધુ, ફરીને પુછે ગુરુના કહ્યા પ્રમાણે; હે આર્ય કહો તે, શ્રુતહેલનાં કિવારે થાસ્યે, એમ પુછયુ ૧ તિવારે કહે છે જસોભદ્ર સુરિ, શ્રુતને ઉપયોગે કરીને હે અગ્નિદત્ત મુનિ! મોટા ભાગ્યનાં ધણી ! સાંભળો તે, શ્રુતહેલનાનો ઉદય. ૨ શ્રીવીર પ્રભુ નિર્વાણથી વિસે એકાણું ઉપરે અધિકતે વર્ષે સંપ્રતીનામે રાજા જિન પડિમા ભરાવશે ૩ તિવાર પછી સોલસે નવાણુ વર્ષ પછી શ્રુતહેલનાં થાસે દુષ્ટ વાણીયા અપમાન કરસે ૪. તે સમયે અગ્નિદત્ત ! સંઘને શ્રુતરાશી નક્ષત્ર, આઠત્રીસમો દુષ્ટગ્રહ, ધુમ્રકેતુ નામે બેઠો ૫ તેહની થિતિ ત્રિણસે તેત્રિસવર્ષ એક રાશિ ભોગવસે; તીવાર પછી સંઘનો તથા શ્રુતનો ઉદય થાસે ૬. એમ શ્રી જસોભદ્ર ગુરુનો વચન સાંભળીને મુનિ વૈરાગ પાંમે, ગુરુના દેઈને વારંવાર તે વદનાં કરે ૭. એ આચાર્યને પૂછીને, સુગુરુ ભદ્રબાહુ સંભુતવિજયને પૂછીને, સંલેખના કરે, તે અગ્નિદત્ત સાધુ (ગયો પ્રથમ કલ્પે) ૮. એ શ્રુતહેલનાનો ઉપાયુફલ અથવા ફલ. જાણીને: જસોભદ્રવચને જિન ધર્મને વિષે દઢ ચિત્ત કરે. ૯. ઇતિ શ્રી વંગ ચુલિયા અધ્યયન સંપૂર્ણ

श्रीचन्द्रसूरिकृत श्रीलघुसंग्रहणी, उपरनाटबाना उतारा. आग्रन्थनी त्रण प्रति मने प्राप्त थई छे, अने ते त्रण प्रतिना उपर जूदी जूदी जातना टबा भरवामा आवेला छे जेथी ते त्रण प्रतिना टबानो उतारो अत्र आप्यो छे. जेमांनी एक सचित्र प्रति अत्रे प्रदर्शनमां मूकवामां आवी छे. त्रणे प्रतिना टबाना उतारा लेवाथी विस्तार वधी पडे माटे मात्र शरुआतना थोडांक श्लोकनांज टबा अत्रे उतार्या छे.

प्रदर्शनमां मुकी छे तेनो उतारो—

નમસ્કાર કરીનઇ અરિહંત સિદ્ધાદિક સર્વેનઈ 'આદિ' થી સાધુ લેવા 'સ્થિતિ' કહ આઉખું 'भवन' કે० ઘર શરીર પ્રમાણ એ સર્વ પ્રત્યેકિ ૨. દેવતાનુ અને નારકીનું દ્વારે એવ બોલ કહ્યા. મનુષ્યને તિર્યંચનાં ઘરપાખે એહને વાસ અસ્થિરવતી. ૧

એ પૂર્વોક્ત બોલના ઉપપાત વિરહ એક સમય કેટલાક ઉપજ આનિ એક સમય કેટ ચવઇ તેહનું વિરહ બોલીસ પછે ગતિ આગતિ ૮. હિવે પ્રથમ આઉખાનું દ્વાર કહે છે. દ સહસ વર્ષનું આઉખુ ભવનપતિની જઘન્ય સ્થિતિ કહી ૨

ચમરેન્દ્રનું સાગરોપમ ૧ આયુ, બલેન્દ્રનુ સાગરોપમ ઝાઝેરુ. ચમરેન્દ્રની દેવીનું આઉ ત્રણ ૫ પેલ્યોપમનું, બલેન્દ્રની દેવીનું સાડાચાર પલ્યોપમ આઉખુ. શેર થાકતી નવનિકાયનુ આ ખાનું કહિ છઇ. ૩.

દક્ષિણ શ્રેણિના દેવને દોઢ પલ્યોપમનું આઉખુ ઉત્તર શ્રેણિના દેવને બે (પ)લ્યોપમ કાંઇ

કંઉણું આયુ કહ્યું તેહ દક્ષિણ શ્રેણિના દેવી દેવીનુ અર્દ્ધ પલ્ય ઉત્તર શ્રેણિની દેવીનઇ કાંઇક ઉણું એક પલ્યોપમ આયુ ૪.

बीजी प्रतिना टबना उतारा---

નમસ્કાર કરીને અરિહંતાદિ પંચ પરમેષ્ટિને, 'સ્થિત' આય કેહસ્યું 'ભવન' કેહસ્યુ આવગાદના દેહમાન કેહસ્યુ પ્રત્યેકે પ્રત્યેકે દેવતાને નાગકીને 'જુથ' હવા મહસુ, નહિ મનુષ્યને તિર્યંચને ભવન તિના શેરાર, કહસ્યુ ભવન નથી કહીઇ, અભ્યાગતા માટે ૧

ઉપજવાનો વિરહકાલ ૪, ચવવાનો વિરહકાલ ૫, એક સમયે ઉપજવાની સંખ્યા ૬, એમ સમો ચવન સંખ્યા ૭, ગતિ ૮, આગતિ ૯, એહ ૩૮ દ્વાર કહસ્યું હવે પ્રથમ દેવતાના સ્થિતિ દ્વાર કહે છે દશહજાર વરસ ભવનપતિ દેવતાનિજ જઘન્યપણે દશ હજાર વરસ સ્થિતિ આઉખાની હુઈ ૨

દક્ષિણ દિશના અસુરકુમાર ચમરેન્દ્ર એક સાગરોપમ આયુ હુઇ અને ઉત્તર દિશના અસુરકુમાર બલિન્દ્રનું એક સાગરોપમ ઝાઝેરું હઇ તેહ ચમરેન્દ્રની દેવી સાડાત્રિણ પલ્યોપમનું આઉખુ હુઇ અને બલેન્દ્રની દેવીને સાડાચ્યાર પલ્યોપમનું આઉખું હઈ હવે ભવનપતિની શેષ નવનિકાયનુ આયુ કહે છે.

દક્ષિણ દિશના ભવનપતિ નવનિકાયની દેવતાને દોઢ પલ્યોપમનું આઉખું હુઇ અને ઉત્તર દિશના ભવનપતિની નવનિકાયનઉ ઉણા બે પલ્યોપમ આઉખૂ છે, અને ઉત્તર દિશના દક્ષિણ દિશના-નવનિકાયની દેવીનુ અર્દ્ધ પલ્યોપમનું આયુ છે ઉત્તર દિશના નવનિકાયની દેવીને ઉણુ પલ્યોપમ આયુ છે ૪

श्रीजीप्रतिणा टबानो उतारो---

'નમિઉ' કહેતા નમસ્કાર કરીને અરિહંતસિદ્ધ આચાર્ય [ઉપાધ્યાયાદિકને], દેવતાદિની સ્થિતિ ૧, દેવતાદિકના ભવન કહસ્યુ ૧, દેવતા નારકી મનુષ્ય તિર્યંચની દેહમાન કહિસ્યૂ ૩ પ્રત્યેક ૨ દેવતાનો (ઉકલી શક્યુ નથી તેથી મન આપ્યુ છે-સુગ્નારયાણવુત્થ સુર નારકીની) સ્થિતિ કહિસ્યુ મનુષ્ય તિર્યંચના ટાલીને ભવણ કહિસ્યૂ

ઉપપાત વિરહ, ચવનવિરહ કહિસ્યું ૨, એક સમય ઉપપાત સંખ્યા ૩, એક સમે ચવણ સંખ્યા નત્યેકે ૨ કહિસ્ય ગતિ કહિસ્યું, આગમ કહિસ્યું ૮ મસ ત ૧૦૦૦૦ વર્ષ આયુ દસે ૧૦ નકાર ભવનપતિનુ જઘન્ય સ્થિતિ કહી ૨

ચમરનુ ૧ સાગરોપમ આઉખા કહે ૧ બલેન્દ્રનો એક સાગરોપમ સાધિક આઉખૂ વીયા ચમરેન્દ્રની બલેન્દ્રની (દેવીનો) આઉખો ચમરેન્દ્રની દેવીનો ૫ પલ્યોપમ ૩ આઉખો ૧ બલેન્દ્રની દેવીનો સાડાચ્યાર ૪॥ પલ્યોપમનો આઉખો સેષ થાકતા ધરણેન્દ્ર પ્રમુખ નવનિકાયનો આગલિ કહિસ્યૂ

મેરૂ થકી દક્ષણ શ્રેણિ નવનિકાયાનો દોઢ ૧॥ પલ્યોપમનો આઉખો. મેરૂ થકી ઉત્તર શ્રેણિના ભવનપતીયોનો ૨ બે પલ્યોપમ ઓછો દેસ એ કંઇ કહ્યો. તિયાં દક્ષણ શ્રેણિ ભવનપતીનો ૩ાા પલ્યોપમનો આઉખો. તિયાં ઉત્તર શ્રેણિ ભવનપતી દેવીનો દસે ઉણો પલ્યોપમનો કહ્યો. ૪

(આ ત્રણે પ્રતિઓના ટબની ભાષામાં ભિન્નતાપણું છે. તે જાણવામાં આવે એટલા માટે ત્રણેના ઉતારા માત્ર ચાર ચાર શ્લોકના ટબાના આપ્યા. મુલ આપવા વિચાર હતો, પરંતુ વિસ્તારભયથી નથી આપ્યું)

આ પ્રતોમાંથી બેમાં ચિત્રો છે, જેમાંથી એક ઘણા સારા ચિત્રોવાળી પ્રત અમે પ્રદર્શનમાં મૂકી છે; અને બીજી જે ચિત્રોવાળી પ્રત છે તેમાંના ચિત્રો પર કેટલાંક ગુજરાતી કે વાક્યો ચિત્રોની સમજના આપ્યા છે તે પણ ભાષા જાણવા લાયક હોવાથી તેના કેટલાક ઉતારા ટાંકું છું.—

જંબુદ્વીપ માંહે ધ્રુવ તારા બે છઇ કેતમે ગ્રથે પૂર્વાચાર્યે ચ્યારિ પૂરે કહ્યા છે. પાખતીકા તારા ઢુકડા તે ઢુકડા ફરિ તે ફરિ ફિરવા રહઇ એ સ્થિતિ જાણવી સદા.

કરવતસ્યૂં વેહરઇ, ઘાંણી માંહે પીલઈ, વ્યાઘ્ર ઉપસર્ગ સ્વાન પાઇ, કરસીયે છેદે રથ જોથરે, અગ્નિ ઉપર દેરઈ, ગૃધ પંખી ચૂંટઇ, વેતરણી પાંણી પાવે, સાલ્મલ વૃક્ષ પકાની પેરે છેદે, શિલા ઉપરિ ધોવે, પટા કરી છેદઇ, કુહાડે કરી છેદઇ, લોહની પૂતલી ઉષ્ન કરી સોવાવે, ત્રિશૂલ ઉપરિ પરોવઇ.

પહિલી નરકે સીમત ઇંપ્રતર જોજન ૪૫ લાખ પ્રમાંણ તિહાં- એટલી વેદના સહવી પરમાધામિકની કીધી તે વેદના જાંણવી.

શૂલી ઉપરી ચાઢઇ.

સાતમી પૃથ્વી × × × + તિહાં સુધી ઉપરિ સાઢા સોલઈસાગરોપમ એકેણપાસેઇ માઢા ૧૬॥ સોલ સાગરોપમ બીજાઇ પાસે વેદના સહવી ઇતિ પ્રમાણ.

આ વિગતો નારકીના દુઃખ દેખાડનારા ચિત્રો પર આપેલી છે.

सभाश्रृंगार नामा सत्तरमा शतकना उत्तरार्द्धमां रचायेलाना अनुमानवालो ग्रंथ, जेमां कर्त्तानुं नाम जोवामां आव्युं नथी. मात्र नमस्कार उपरथी सत्तरमॉनो उत्तरार्द्ध होवानुं अनुमान थयु छे. आ सभाश्रृंगार ग्रन्थ बहु रमूजी अने आनंद आपनारो छे तेथी एना पण केटलाक उतारा अर्पुं छुं.—

મહોપાધ્યાય શ્રી લાવણ્યવિજય ગણિ ગુરૂભ્યો નમ

અથ સભાશૃંગાર લિખ્યતે. વન તે જે વૃક્ષવંત, નદી તે જે નીરવંત, કટક તે જે વીરવંત, સરોવર તે જે કમલવંત, મેઘ તે જે સમાવંત,× મહાત્મા તે જે ક્ષમાવંત, દેશ તે જે પ્રજાવંત, પ્રાસાદ તે જે ધ્વજાવંત, વાટ+ તે જે *સધરવંત, —હાટ તે જે વસ્તુવંત, ૧ઘાટ તે જે

×સમયવંત+રસ્તો *સીધો, —દુકાનો. ૧ આનો અર્થ બે પ્રકારે થાય છે ઘાટ—દાગીનો તેજ કે જે સુવર્ણ—સોનાનો હોય (૧), ઘાટ—ઓવારો—આરો તેજ કે જે સુવર્ણ—શોભા યુક્ત બંધાયેલો હોય (૨)

સુવર્ણવંત, ભાટ તે જે વચનવંત, ભટ તે જે મુનિવંત, ગઢ તે જે અભંગવંત, હસ્તિ તે જે ભદ્ર જાતિવંત, પ્રધાન તે જે બુદ્ધિવંત, દેશ તે જે આરાગવંત; ગુરૂ તે જે ક્રિયાવંત, વચન તે જે સત્યવંત શિષ્ય તે જે વિનયવંત, મનુષ્ય તે જે ધર્મવંત બંધુ તે જે હેજવંત,[1] તુરંગમ તે જે તેજવંત. રાજા તે જે ન્યાયવંત, વિવહારીયા તે જે મયાવંત,[2] ધર્મિ તે જે દયાવંત, સતી તે જે શીલવંત, ઉત્તવ તે જે દાનવંત, અહો ! મહાનુભાવો ! હિયાનઇ લોચને જોવુ, જે તુમ્હારો ચુંડું વાપરસે તે તો પશુ, જે ફલ ફુલ ત્રોટઇ, કંદમૂલ ન છોડઇ, જટા રોપઇ ધર્મ લોપઇ મૃગ વાઘચર્મ પહિરઇ, મર્મ વિકરઇ, વલ્કાનિ કાજઇ વૃક્ષની ત્વચા ઊતારઇ, × × × ×

જિસ્યુ હાથિનો કાન, પીપલનું પાન, ગહિલાની સાન, નીચનુ માન, ગુંગાનુ ગાન, સંધ્યાનું રંગ, ભમરીનું પાગ, માંકડનુ વઇરાગ, જિસ્સી બહુબોલા માણસના બોલ, જિસ્યા સમુદ્રના કલ્લોલ, [3]વિજનો ઝબકું, કમલપત્રિ જલનુ ટબકુ, ધ્વજાનુ અંચલ, તિસ્યુ સંસાર ચચલ છઇ. કિસી કુકલનિ,[4] ચાલતી કઉચિ. સાચી અલછિ, આગ કુટંબ બંન્ધ, પરાસ્ત રજક, વિષય પરિપુષ્ટ આવાદ અનિષ્ટ, બોલતી મન ઉતારઇ, રિસઇ છોરુ મારઇ, ઝૂઝઇ જવ દોલઇ, અલવિ અપબદ્ધ બોલઇ, બાગઇ ફરતી ગોદડું ગલઇ, ઘર વીત્રાડઇ, કરી બાહિર મીલઇ, બોલાતી બેસિ, હાથ ઘસિ ફરૂતી સાપિણી, ચાલતી વ્યંતરી, પુણ્ય દારતણી આગલ, નગરતણી ભાગલ, જિસી ગીરીતણી ઉગટિ, મહા ઘટી બાલતી આગિ, જિસી દાઘજ્વરિની બોહિન, ઇસી સંતાપ કારી તો[5] સંપજઇ નારી, જે જીવો પાપકર્મ ભારી, અનિ જુ કુઇ સુકલ ૩ જઇ પોતઇ પુણ્ય પવિત્ર કિસી તે ? સુસીલા[6] સદાચાર, ઉદાર સત્યવંતી, વિનયવતી, વિવેકવતી, બોલતી સુજાણ મધુર વાણી, દેવગુરુતણઇ વિષય[7] ભક્ત ધર્મકાજિ આસકત, સહજિ સુલાવણ્ય, ઇસિ કલત્ર તો સંપજઇ જે પુનઇ પુણ્યઇ. × × ×

સાપ અનઇ પંખાલુ, કાદવ અનિ કંટાલો,[8] વરસ મેહ અનિ રાતિ અંધારી, કુહિ રાબ અનિ માહિ કંસારી, જવની રોટી નિં કાલા બોટી, અભાગણિ રાંડિ નિ ખાઇ માટી, કાલી નિં મશિ લાઇ ડાકિણુ નઇ રાફલવાઇ, ઉખરલી ખાટિ નિં ડાભિ વણી, સાસ જૂઠી નિ નણદ ઘણી, વડપણ નઇ રોફલ ધુરે, અવીસાર નઈ આસણુ ઊંટ, ડુખ અનઇ ડાકીણી ખાધુ, આગણુ ફૂઉને કુટંબ આંધુ, વાંનર નઈ વીધી ખાધુ, આગી નીચ નીં નીધાન લાધુ સાપણી નઇ બ્યાઈ, ઘરમઈ ખાવા નહીં થાઇ, કાલી નઈ રીસાલી વાંઝીણી નઈ વીરુપી, બોલી સરડી [9] ને શ્લેષ્મણી. + + + ×

અંતભાગમાંથી રથ વર્ણન:—

અથ રથ વર્ણન—ચપલ તુરંગમ [10]જુતા, સુખઈ સુભટ ચાલઇ, માહિ બઇઠા નઈ સૂતા, છત્રીસ દંડાયુધે ભરીયા, વાયુ વેગિ સાંચરીયા, ધડહડારી ધરામંડળ ધંધોલિ, રજમાંહિ રવિબિંબ બોલઇ,-ઉપરિ ધ્વજ લહલહઇ, જાણે દેવ સંબંધીયા વિમાન ગહગહઇ, ઘૂઘરિઘાંટ વાજિ, વયરીના ભડવાય ભાજઇ, મૂર્તિવંત હેમવામનો રથ, ઇસ્યા અનેક સાંચરિયા રથ. * ઇતિ શ્રી રથ વર્ણનમ્. છે.

---

૧. હેતવાળા ૨. મોયાવાળા ૩ વીજળીનો. ૪ નઠારી સ્ત્રી. ૫ "જો" હોવું જોઇએ ૬, સારી સ્ત્રી. ૭ વિષે. ૮ કાંટાયુક્ત. ૯ સરદી-ટ્હડી અને વળી શ્લેષ્મ-સલેખમવાલી. ૧૦ જોડયા.

* આમાં ઘણા વાકયો એવી સુંદરતાથી રચવામાં આવ્યાં છે કે જાણે ગદ્યકાવ્યજ ના હોય ? અર્થાત્ ગદ્ય છતાંપિ કાવ્ય જેવું માધુર્ય અંદર સમાયું છે.

पाक्षिक आलोयण विधि ग्रन्थ पंदरमा शतकना पूर्वार्द्धमां रचायेलो–भाषा उपरथी अनुमान–आमां पण कर्त्तानुं नथी, कारणके 'पाक्षिक अतिचार' छे × × मात्र पंदरमा शतकनी भाषाना नमूना रूपे अत्रे टांक्यो छेः—

ઇચ્છાકારેણ સંદિસહ ભગવન્! ચઉમાસિય આલાઉં? ચઉમાસિ પડિલેહણુ કીધી જઇ કાંઇ રહી વીસરી હુઇ તઉ મિચ્છામિ દુક્કડું। ચઉમાસિ મહિ જ્ઞાનાચારિ–काले विणए बहुमाणु, वहाणे तहय होइ निन्हवाणे; वजण अत्थ तदुभए, अट्ठविहो नाण आयरो. १. કાલતિ–વેલાં અણોઝઇ છતઇ ઇરિયાવહી અણુપડિક્કમી અણુપડિલેહી ભૂમિકા સિદ્ધાંત. વાંચિઉ, ભણિઉ, ગુણિઉ, આવેલાં સૂત્રપોરિસિ અર્થપોરિસિ કીધી. વેલાં ન કીધી. વિણયત્તિ–આપાણા જાત્યાદિ અહંકાર તઉ ગુરુ રહઇ વિનયુ વેયાવચ્ચુ કરતાં હાથુ પગુ સાસુ લાગઉ, આલાપિ સંલાપિઉ ન દીધઉં, ધાદિ મધરી ગુરુ ગુરુણી તણી અવહેલણા આસાતના કીધી, આસણિ ઉપગરણિ પગુ લગાડિઉ, વેયાવચ્ચું કરતાં હાથુ પગુ સાસ લાગઉ, આલાપિ સંલાપિ ઉચ્ચાસણિ સમાસણિ અંતરભાસાં કરી દોષુ ઉપનઉ, ઉવડાંતણુઉ વચનુ વાલિઉં વડાં ઉપરી અવજ્ઞા કીધી, વડાંતણા આદેસ પાખઇ નિયમુ અભિગ્રહુ લીધઉ, પચ્ચક્ખાણુ પઠન પાઠન વિહારાદિક કુકાજ કીધાં, વડાંતણુઉ આધઉ પાછઉં બોલિઉં, આપાનુ ભણાવિઉ પાનું ન ભણાવિઉં. વિનય પાખઇ વાંદણાઇ ખમાસમણિ અણુદીધઇ સૂત્ર અર્થ પૂછિઉં. × × × × × × × × ×

अंत भाग—

શ્રીવીતરાગિ જે નિષિધ્યાં કાર્ય તે કીધાં, મહાત્માયોગ્ય જે કરણીય તે કીધાં નહીં, આગમવચન સદહિયા નહી, અથવા વિપરીત પ્રરુપિયાં હુઇં, એવં જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર તપવીર્યાચાર માહિ જું આલોઉં તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડં. સવ્વ સવિ પાક્ષીક ઇતિ પાક્ષિક આલોચન વિધિઃ ।છા પ્રત્યક્ષ ગણન્યા શ્લોકાઃ સાર્દ્ધ પંચાશત્પ૩.

आ विना एक प्रति 'आंचलियागच्छनी चर्चा संबंधिनी' मली आवी छे. तेमां ग्रन्थनुं नाम आपवामां आव्युं नथी, मात्र चर्चारूपे कोईके लखेलो छे तेमांथी सहज उतारो आपीश—

અથ નિષ્કપટચિત્તિ શ્રીપૂજ્યની આરતા ધરતા થિકા શ્રીપૂજ્યનઇં પ્રશ્ન કીજઇ છઇ. સંવત્ ૧૧૬૯ અગ્યારિસિં ઉગણુહત્તરિ અંચલપક્ષની ઉત્પત્તિ વિધિપક્ષ પ્રસિદ્ધ નામ સ્થાપના હવી. અનેરા મુખ વસ્ત્રિકા સ્થાપક, સકલ ગચ્છ અવિધિયાલઇ, અવિધિ પ્રરુપઇ છઇ. અંચલગચ્છીય ગીતાર્થ સુદ્ધ વિધિમાર્ગ સ્થાપક. એ આત્મીય ગચ્છની વચન કલ્પના, તત્રાર્થે પ્રશ્ન એ અંચલપક્ષનુ ધર્મ ૧૧૬૯ પ્રવર્ત્તિઉ–તાં પહિલુ ધર્મ કિમ હતું? સ્વામીનુધર્મ દુસમાઆરાપર્યંત અવ્યવચ્છિન્ન બોલિઉ છઇ. यत × × × × ×

સ્વામીનઉ ધર્મ એટલા કાલ લગઇ વિછિન્ન નહી પામઇ, તુ જે કહઇ છઇ સંવત્ ૧૧૬૯ પહિલુ વિધિ ધર્મ ન હિંતુ! પાછઇ અંચલ ગચ્છીય ગીતાર્થે ઉદ્ધરિઉ, વિધિ પક્ષનામસ્થાપના કીધી તેહનઇં મહોત દૂષણુ લાગઇ છઇ જેઇ વલી કિહાંઇ વિધિ ધર્મ વ્યવચ્છેદ પામ્યાતણા પંચાંગી માહિ અક્ષર હુંઇતુ.

જૈન ગુજરાતી સાહિત્ય

લે -રા. રા પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ-રાજકોટ

ગુજરાતી સાહિત્યની શરૂઆતનો કાળ કયો ગણવો તે વિષે કેટલાક મતભેદ છે પરંતુ સ્વ સા ગોવર્દ્ધનરામભાઇ અને સ્વ મા નર્મદાશંકર કવિના લખાણો વાચવાથી એમ જણાય છે કે ગુજરાતમા મુસલમાની રાજ્યની શરૂઆત થઇ ત્યારથી ગુજરાતી સાહિત્યની શરૂઆત થયાનુ ગણી શકાય

ગુજરાતી સાહિત્યની શરુઆતથી તે આજસુધી એ સાહિત્યની સેવા જૈનોએ ઘણી સારી રીતે બજાવી છે શરૂઆતમા અને ત્યાર પછીના સૈકાઓમા તેમણે ગુજરાતી ભાષામા ઘણા ગ્રંથો લખ્યા છે.

સ ૧૩૨૭ મા **સપ્ત ક્ષેત્રી રાસ** સ ૧૩૪૭ મા **પ્રબંધ ચિંતામણિ** અને એ અરસામા **ઉપદેશમાળા** નામના ગ્રંથો જૈનોનાજ રચેલા છે વિસ્તાર ભયથી અને વળી આગળી સાહિત્ય પરિષદોમા **જૈન** ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે મારા તરફથી તેમજ મારા બંધુઓ તરફથી ઘણુ કહેવાઇ ગયેલુ હોવાથી આ નાનકડા નિબંધમા તે માત્ર રૂપરેખા દોરવાનુ લક્ષમા રાખ્યુ છે

ગુજરાતી સાહિત્યનુ મૂળ રોપવામા, સાહિત્ય વૃક્ષને ઉગવા દેવામા અને છેવટ તેને પરિપુષ્ટ બનાવવામા જૈનોએ કેટલુ કર્યુ છે તે તેના અંશરે પંચમે રાસો કહી આપશે

હાલ આપણે જેને ગુજરાત કહીએ છીએ તેનો શરૂઆતમા ઉત્તર તરફ વિસ્તાર વિશેષ હતો. ઉત્તર તરફ ચાતુર્માસ કરીને પણ **જૈન** મુનિઓએ કેટલાક ગ્રંથો લખ્યા છે

તેમના ગ્રંથોમા **રાસ** બહુ જોવામા આવે છે કેટલાક રાસો તો નવરસ યુક્ત વર્ણનથી રસ અને અલંકારથી છલકાઇ જાય છે રસના આલંબન, ઉદ્દીપન, વિભાવ વગેરે સાધનોનો જ્યા જેવો ઘટે તેવો ઉપયોગ કરી એ વર્ણનો વાચવામા આનંદ આવે એવા રસભરિત કર્યા છે અને તેથી એવા રસિક આખ્યાનોને તેમણે રાસ નામ આપ્યુ હોય એમ જણાય છે

ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખવામા **જૈન** ગ્રંથોએ બહુ સારો પ્રકાશ નાખ્યો છે અને એ ઉપરાંત અનેક આખ્યાયિકાઓનો પ્રસાર કરવામા તેમણે સારો ભાગ લીધો છે

૧૫મા તથા ૧૬મા સૈકામા તેમના તરફથી ઘણા ગ્રંથો લખાયા છે તેમાના કેટલાકના નામતથાસાલ આનીચે આપ્યા છે ૧૪મા સૈકામા તો લગભગ સઘળા ગ્રંથો તેમણેજ લખ્યા છે

૧ ક્ષેમપ્રકાશ	સ ૧૪૧૦ ની આસપાસ	કર્તા જયાનંદસૂરિ
૨ ભરતબાહુબલિ		ગુણરત્નસૂરિ
૩ શીલ રાસ	૧૪૧૧	વિજયભદ્ર (ઉદયવંત)
૪ હંસરાજ વચ્છરાજ	૧૪૧૧	,
૫ ગૌતમરાસ	૧૪૧૨	,
૬ શાંત રાસ	૧૪૬૦	મુનિસુંદર
૭ ભરતબાહુબલિ રાસ	૧૫મો સૈકો	સોમવર્ધન
૮ સુદર્શન શેઠ	૧૫૦૧	મુનિસુંદર
૯ ગુણાવલિ	૧૫૧૪	નરકુશલ

૧૦ ધન્ના ચરિત્ર.	૧૫૧૪	મતિશેખર
૧૧ સિદ્ધચક્ર રાસ.	૧૫૨૧	જ્ઞાનસાગર.
૧૨ ચિત્રસેન પદ્માવતી.	૧૫૨૨	ભક્તિવિજય.
૧૩ શ્રીપાલરાસ	૧૫૩૧	જ્ઞાનસાગર.
૧૪ સિંહાસન બત્રીશી.	૧૫૩૬	હીરકળશ.
૧૫ કુરગડુ.	૧૫૩૭	મતિશેખર.
૧૬ મદન રેખા.	૧૫૩૭	,,
૧૭ સારશીખામણ.	૧૫૪૮	જયસુંદર શિષ્ય.
૧૮ વસુદેવ.	૧૫૫૭	હર્ષકુશળ.
૧૯ શ્રીપાળ.	,,	લબ્ધિસાગર.
૨૦ ઓહાનો રાસ.	૧૫૬૦	લાવણ્યસમય.
૨૧ વજ્રસ્વામી.	૧૫૬૩	ધર્મદેવગણિ.
૨૨ ઋષિદત્તા.	૧૫૬૯	દેવકુલસિંહ.
૨૩ ગૌતમસ્વામીનો રાસ.	૧૫૭૦	લાવણ્યસમય.
૨૪ ગૌતમ પૃચ્છા.	,,	,,
૨૫ પ્રદેશી રાજા.	૧૫૮૦	સહજસુંદર.
૨૬ સુડા સાહેલી.	૧૫૮૫	,,
૨૭ ચંદ રાજા	૧૫૮૬	મોહનવિજય
૨૮ વસ્તુપાળ તેજપાળ	૧૫૯૭	પાર્શ્વચંદ્ર. *

* ગુજરાતી ભાષામાં જૈનોએ લખેલાં પુસ્તકો ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષામાં તેમણે ગુજરાતમાં રહી જેજે પુસ્તકો લખ્યાં છે તેનાં નામ માત્ર ટિપ તરીકે આ નીચે આપ્યાં છે.

ગુજરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જૈનોનો ફાળો.

"ગુજરાત" માં બિકાનેરથી માંડીને દક્ષિણમાં સુરત સુધી અને પૂર્વમાં ઉજ્જયિનીથી માંડીને પશ્ચિમમાં દ્વારિકા સુધીનો ભાગ લીધો છે. ત્રિષષ્ઠી શલાકા પુરુષચરિત, યોગશાસ્ત્ર, રામાયણ, પાંડવચરિત્ર, દ્વાશ્રય, કુમારપાળ પ્રબંધ, ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, પ્રબંધ ચિંતામણિ, વિક્રમચરિત્ર, શત્રુંજય મહાત્મ્ય, જગડુ ચરિત્ર, કુમાર સંભવ, મેઘદૂતમ્, નેમિદૂતમ્, ગુર્વાવલિ, હરિવિક્રમ ચરિત્ર, સુકૃતસંકીર્તન, સુલસા ચરિત્ર, ષડ્દર્શન સમુચ્ચય, સ્યાદ્વાદમંજરિ, લોકતત્વ નિર્ણય, તત્વાર્થાધિગમ, ગુણસ્થાન ક્રમારોહ, કર્મગ્રંથ, દ્રવ્યાનુયોગ તર્કણા, બૃહદ્દ્રવ્યસંગ્રહ, પંચાસ્તિકાય, અધ્યાત્મસાર, યોગબિંદુ, જ્ઞાનાર્ણવ, સમાધિશતક, શાંત સુધારસ, અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ, અધ્યાત્મોપનિષદ, જ્ઞાનસાર, લોકપ્રકાશ, જંબુદ્વીપ, અર્દ્ધશીતિ, બુદ્ધિસાગર, નિર્ભય ભીમવ્યાયોગ, કરુણા વજ્રાયુદ્ધ, ભદ્રબાહુસંહિતા, વિવેક વિલાસ, ચતુઃશરણ, આતુર પ્રત્યાખ્યાન, સંબોધસત્તરી, ઉપદેશમાળા, વૈરાગ્યશતક, શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી, ઉપમિતિભવપ્રપંચ, પ્રબોધ ચિંતામણિ, સમરાદિત્ય ચરિત્ર, ધર્મબિંદુ, પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય, શ્રાવક પ્રજ્ઞપ્તિ, પ્રશમરતિ, ધર્મરત્ન પ્રકરણ, શ્રાદ્ધ વિધિ, આચાર પ્રદીપ, આચાર દિનકર, ઇત્યાદિ અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથોની ટીપ, કોન્ફરન્સ ઓફિસ તરફથી બહાર પડેલી જૈન ગ્રંથાવલિ ઉપરથી ઉપજાવી શકાય તેમ છે. એક બીજે સ્થળેથી પણ નીચે પ્રમાણે તારવણી કરી શકાય તેમ છે

૧૭ મા સૈકાના જૈન કવિઓ તરફ નજર કરીએ. કુશળ લાભ, ભીમ ભાવસાર, સાંગણ-સુત ઋષભદાસ, સોમવિમલ, વિજયદેવ સૂરિ, પ્રીતિ વિમલ, ભાવરત્ન, હીરચંદ શ્રાવક, ગુણ-શીલ, પુણ્યસાગર, સમય સુંદર, જયવિજય ગણિ, પુણ્યકીર્તિ, ઋષભદાસ, ગુણસાગર, દર્શન કવિ, નયવિમલ, સોમવિમલ, કર્મસિંહ, નયસુંદર, પુણ્યરત્ન, દર્શવિજય, કાંતિવિજય, નયસુંદર, જયસોમ, સકળચંદ્રજી, ચંદ્રકીર્તિ, સુરવિજય, ગુણસોભાગ, સંઘવિજય, હીરસૂરિ, જીનચંદ્ર, મતિસાગર, સમરચંદ, હીરમુનિ, બાળકવિ, બ્રહ્મર્ષિ, ઋષભકવિ, વિવેકચંદ, કીર્તિવર્ધન, કનકસુંદર, ધનવિજય, જીનોદયસૂરિ વગેરે કવિઓ એ સૈકામાં થયા.

હંસરાજ વચ્છરાજ રાસ, હીરવિજય સૂરિ, હિતશિક્ષા, હરિષેણ શ્રીષેણ, હરિશ્ચંદ, હરિવંશ (ઢાલસાગર), સ્થૂલિભદ્ર, સંઘયણા રાસ, સુસઢ, સદેવંતી સાવળીંગા, સુરસુંદરી, સુરપાલ, સુમિત્રકુમાર, સુમતિ નાગિલ, સીતા, સાગરદત્ત, સમ્યકત્વ સાગર, શ્રેણિક, સનત્ કુમાર, શ્રેણિક રાસ, શાલિભદ્ર, શાંબ પ્રદ્યુમ્ન, શાંતિનાથ, શત્રુંજયઉદ્ધાર, શત્રુંજયતીર્થમાળા, વીશસ્થાનક. વિજય તિલકસૂરિ, વિચારમંજરિ, વસ્તુપાળ–તેજપાળ, ઋષિદત્તા, રત્નપાળ, યમલકરાસ, મૃગાવતી, ભરત બાહુબલિ, બાર વ્રત, બાર ભાવના, પ્રેમલા લચ્છી, પ્રિયમેલક, પ્રભાવતી, પ્રાસિઆ, પ્રત્યેક બુદ્ધ, પુણ્યાપ્ય, નેમિનાથ, નવતત્ત્વ રાસ, નળ ચરિત્ર, નળ દમયંતી, નર્મદા સુંદરી, નય પ્રકાશ, નમિરાજર્ષિ, ધમ્મિલ કુમાર, ધન્ના ચરિત્ર, ત્રિવિક્રમ, તેજસાર, જંબુસ્વામિ, ચંદ્રાયન, ચંપકશ્રેષ્ઠિ, ગૌતમ પૃચ્છા, કૃતપુણ્યસેઠ, કુમારપાળ, કુમારમુનિ, કલ્યાણ વિજય, કનક શ્રેષ્ઠિ, અંજના સતિ, ઉપદેશ રાસ, આષાઢ ભૂતિ, અવંતિ સુકુમાલ, અભયકુમાર, અગડદત્ત વગેરે રાસ અને કવિતાના કથાનક ગ્રંથો સત્તરમા સૈકામાં રચાયા છે.

વિસ્તાર ભયથી ટુંકામાં જણાવવાનું કે કવિ પ્રેમાનંદના ગ્રંથો જે હમે ગુજરાતના સાક્ષરોએ તપાસ્યા છે તે હમે જૈન લેખકોના ગ્રંથો તપાસવામાં આવશે તો જણાઇ આવશે કે તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યની બધી દિશામાં ઘણી ઉપયોગી સેવા બજાવી છે.

અશોકના વખતથી તે વિક્રમની આઠમી સદીની અધવચ સુધીમાં, શિલાલેખાદિ પ્રમાણથી જણાય છે કે તે વખતમાં જૈન, બૌદ્ધ ને બ્રાહ્મણ એ ત્રણ ધર્મનું આપણા ગુજરાતમાં ઘણું જોર હતું. સકળ જૈનોનાં જાણવામાં છે કે સ્મરણ શક્તિ કમજોર થતી જાય છે એવું જાણી વલ્લભીપુરમાં સં. ૫૧૦માં દેવર્દ્ધિ ક્ષમાશ્રમણે મુખ પાઠે હતાં તે જૈન શાસ્ત્રો પુસ્તકારૂઢ કરાવ્યાં. આ સર્વત્ર માન્ય થયલાં પુસ્તકો માગધીમાં હતાં તેમાંના કેટલાક ઉપર આઠમા સૈકામાં શીલાંગાચાર્યે અને ૧૧મા સૈકામાં અભયદેવ સૂરિએ સંસ્કૃત ભાષામાં ટીકાઓ-વ્યાખ્યાઓ લખી.

"સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ગુજરાતના આદ્યકવિ માઘ" ભિનમાળ શ્રીમાળ નામે ગુજરાતના પાટનગરના રહેવાશી હતા. કહે છે કે તેઓ જૈનોના ગોર હતા. એક વૈશ્ય શેઠ પાસેથી ધન લઇ કોઇ બ્રાહ્મણે એ વૈશ્ય શેઠને નામે પોતાનું એ કાવ્ય ચડાવી દીધુ. સં 1334–૩૫માં શ્રી પ્રભાચંદ્રે પ્રભાવક ચરિત્ર લખ્યું. ધનેશ્વર સૂરિએ રચેલું શત્રુંજય માહાત્મ્ય નામનું કાવ્ય કહે છે કે ઠેઠ શિલાદિત્યના વખતમાં રચાયુ છે ને તેથી તે જુનુ કાવ્ય ગણાય છે શ્રી હેમાચાર્યજીના શબ્દાનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન તથા બીજા વ્યાકરણના ગ્રંથો વગેરે સુપ્રસિદ્ધ છે. વિશળદેવ વાઘેલાની સભામાં અમરચંદ્ર સૂરિ પંડિત હતા તેમણે બાલભારત નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. દેવ વિમલગણી નામે જૈન પંડિતે વીરસૌભાગ્ય નામનું મહા કાવ્ય રચ્યુ છે યશોવિજયજીએ ન્યાયરહસ્ય, ન્યાયલોક ખંડન ખાદ્ય, આદિ ગ્રંથ લખ્યા છે. ૧૯ના શતકમાં વિજયલક્ષ્મીસૂરિ વગેરે જૈન આચાર્યોએ ઉપદેશપ્રસાદિ ગ્રંથો રચ્યા છે.

જૈન ગુજરાતી ભાષા એ શું ગુજરાતી ભાષાથી જુદી ભાષા છે?

સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત અને પછી અપભ્રંશ ભાષા થઇ. અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતી થઇ. ગુજરાતી ભાષામાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ઉપરાંત બીજા દેશ્ય શબ્દો પણ ઉમેરાયા છે.

ઑક્સફર્ડના પ્રોફેસર આર્થર એ-મેકડોનલ જણાવે છે કે " ખ્રિસ્તિ સંવતના આરંભથી માંડીને ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધીના સમયમાં મધ્ય કાલીન પ્રાકૃત સમસ્તરૂપની રહી, તથાપિ ચાર જુદીજુદી બોલીમાં વહેંચાઇ ગઇ. પશ્ચિમમાં સિંધુ નદીની ખીણમાં અપભ્રંશ ઉદ્‌ભવી. મથુરા જેનું મધ્ય બિંદુ છે એવા દોઆબના પ્રદેશમાં શૌર સેની ઉદ્‌ભવી. એ શૌરસેનીના ગાર્જરી (ગુજરાતી), આવન્તી (પશ્ચિમ રાજપુતાની) અને મહારાષ્ટ્રી (પૂર્વ રાજપુતાની) એવાં ત્રણ પેટા રૂપ થયાં.

અપભ્રંશ પરથી સિંધી, પશ્ચિમ પંજાબી અને કાશ્મીરી ભાષા ઉત્પન્ન થયાનું કેટલાક વિદ્વાનો જણાવે છે. પંડિત હેમાચાર્યજીની અષ્ટાધ્યાયી અપભ્રંશ ભાષામાં હોવાનું કહેવાય છે તો તે અપભ્રંશ ભાષા તે કઇ? કેટલાકનું કહેવું છે કે પ્રાકૃતમાંથી બગડેલું રૂપ તે અપભ્રંશ અને પોતપોતાના પ્રદેશના અપભ્રંશ પરથી તે તે પ્રદેશની હાલની ભાષાઓ બની છે. પ્રોફેસર મેકડોનલ જણાવે છે કે શૌરસેનીમાંથી ગુજરાતી થઇ છે તો શૌરસેની અને અપભ્રંશને શો સંબંધ છે તે જોઇએ.

પ્રાકૃત, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી, શૌરસેની અને અપભ્રંશ એ છ ભાષાનું વર્ણન હેમાચાર્યે પોતાના વ્યાકરણમાં કર્યું છે. સં. ૧૨૮૧માં કાવ્ય કલ્પલતાનો લેખનાર નીચે પ્રમાણે ભાષા કહે છે.

संस्कृतं प्राकृतं चैवं शौरसेनी च मागधी।
पैशाचिकी चापभ्रंशं षड्भाषा परिकीर्तिताः ॥

એટલે બન્નેમાં શૌરસેની અને અપભ્રંશને જુદી બતાવવામાં આવી છે. જુદી બતાવ્યા છતાં પંડિત હેમાચાર્ય કહે છે કે

अपभ्रंशे प्रायः शौरसेनीवत् कार्यं भवति।

અપભ્રંશમાં ઘણું કરીને શૌરસેની પ્રમાણે બધું કાર્ય થાય છે. દેશ વિશેષને લઇને અપભ્રંશ ભાષા બહુ ભેદવાળી છે એમ રૂદ્રટ અલંકારના ટિપ્પનના નીચેના લખાણપરથી જણાય છે.

प्राकृत संस्कृत मागध पिशाच भाषाश्च शूरसेनी च षष्ठो, भूरि भेदो देश विशेषादपभ्रंशः।

અપભ્રંશ ઉપરથી ગુજરાતી ભાષા થઇ એમ કહેવામાં કશો બાધ નથી.

હવે કયા સૈકા સુધીની ગુજરાતમાં બોલાતી ભાષાને અપભ્રંશ કહેવી અને કયા સૈકાથી ગુજરાતી કહેવી તે નક્કી કરવાની જરૂર છે. બીજી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી આ વિષે ઘણું કહેવામાં આવ્યું છે

હેમાચાર્યની ભાષાને ગુજરાતી કહેવી કે નહિ તે માટે કશો આગ્રહ નથી પણ ચૌદમા સૈકાથી ભાષાએ જે વલણ પકડ્યું છે તે વલણ પરથી તેને આપણે ગુજરાતી ભાષા કહીએ તો તેમાં કશું ખોટું નથી.

કવિ નર્મદાશંકર લખે છે કે " સં. ૧૩૫૬ પછી મુસલમાની હાકેમીમાં ગુજરાતની તે ગુજરાતી, એવી રીતે ગુજરાતી ભાષા પ્રસિદ્ધિમાં આવી. બ્રાહ્મણ ને જૈન સાધુઓ એઓએ સંસ્કૃત ટાળી ગુજરાતીમાં આખ્યાન તથા વાર્તા અને રાસ લખ્યા. વિશેષે પદ્ય, પણ ગદ્ય પણ ખરું.

એ ગુજરાતી ભાષાના આજ લગીમાં મુખ્ય ત્રણ સ્વરૂપ થયાં છે સં. ૧૩૫૬થી તે સં. ૧૬૫૬ સુધીનું એક, સં. ૧૬૫૬ થી તે સં ૧૮૫૬ સુધીનું બીજું ને પછી ત્રીજું પહેલું તે ચોખ્ખું ને બીજું તે ભ્રષ્ટ થઇ ન્યાતર પામતું છે."

કવિ નર્મદાશંકર એ પ્રમાણે લખે છે, પણ તેઓ એ લખાણમાં જૈનોની ગુજરાતી ભાષા જુદી છે એવું જણાવતા નથી તેમજ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ લખનાર શાસ્ત્રી વ્રજલાલજી પણ ગુજરાતી ભાષામાં જૈન ગુજરાતી એવો ભેદ પાડતા જણાયા નથી.

જૈન અને જૈનેતર જુના લખાણોની વાનગી આજે બોલાતી ગુજરાતી ભાષા સાથે સરખામણી કરવાના હેતુથી આપી છે અને એ વાનગીઓ તપાસવાથી જણાશે કે જૈન ગુજરાતી એવો ભેદ કરવા કરતા એ સાહિત્યને શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તપાસવામાં આવશે તો સાહિત્ય ક્ષેત્રને લાભ થશે એ ક્ષેત્ર વિસ્તારવાળું બનશે, નકામા ભેદો ટળી જશે અને ઐક્યથી સાહિત્યકાર્ય દીપી ઉઠશે

જૈનેતર જુની ગુજરાતીનાં લખાણોની વાનગી.

પ્રસિદ્ધ સાક્ષર નરનરામભાઇ લખે છે કે ' ઘણાના ધારવામાં એમ છે કે 'ગુજરાતી ભાષા હાલ જેમ છે તેમજ નરસિંહ મહેતાના વખતથી બોલાતી આવે છે, પણ એ દેખીતીજ ભૂલ છે. એટલા વર્ષ સુધી ભાષા વિકાર ન પામે એ જન સ્વભાવ અને સઘળા દેશની ભાષાઓના ઇતિહાસથી ઉલટું છે" આ ઉપરથી જણાશે કે નરસિંહ મહેતાથી આજ સુધીની ગુજરાતી ભાષામાં ધ્યાનજોગ ફેરફાર થયો નથી એમ માની લેવું એ વાસ્તવિક નથી. કેટલાક વિદ્વાનોએ ગુજરાતના જુના કવિઓ તથા લેખકો તરફ ગુજરાતી આલમનું લક્ષ દોરવા યત્ન કર્યો પણ જુની ગુજરાતીના થોડા પરિચયને લીધે જૈન લખાણોની ભાષા તેમને વિચિત્ર લાગી હશે તેથી કે બીજા ગમે તે કારણથી જૈન લખાણ તરફ ગુજરાતી પ્રજાનું લક્ષ ખેંચવાનું તેમને આદરણીય નહિ લાગ્યું હોય

જૈન સિવાયના બીજા લખનારાઓ તરફનાં જુની ગુજરાતીના જે લખાણો હાથ આવ્યા છે તેમાંથી થોડા ઉતારા નમુના તરીકે તપાસી જઇશું તો પછી જૈન લખાણોની ભાષા વિચિત્ર કે તરેહવાર છે એમ વાચનારને નહિ લાગે

કાન્હડદે પ્રબંધ નામનું એક વીરરસ કાવ્ય વિસલનગરા નાગરજ્ઞાતિના આદ્યકવિ પદ્મનાભે સં. ૧૫૧૨માં એટલે જૈન કવિ ઉદયવંત મુનિ તરફથી ગૌતમ રાસ રચાયા પછી બરાબર સો વરસે રચ્યું છે, તે પ્રસિદ્ધ ડૉ બુહ્લરના હાથમાં આવવાથી તેમણે રા. નરનરામભાઇને મોકલેલું તેમાંની લીટીઓ આ નીચે આપી છે

> તિણિ અવસરિ ગૂજરધર રાય કરણ દેવ નામિ બોલાય।
> તિણિ અવગણિઉ માધવ બંભ લાડિ લગઇ વિગ્રહ આરંભ ॥૧૩॥
> રીસાયુ મૂકયુ પરધાન કરી પ્રતિજ્ઞા નીગ્યૂ ધાન।
> ગૂજરાતિનૂ ભોજન કરૂં જુ તરકાણૂ આણી અરું ॥૧૪॥
> માધવ મહિતઇ ક્યો અધર્મ નવિ છૂટઇ જુ આગિલા કર્મ।
> જિહાં પૂછઇ જઇ શાલિગ્રામ જિહાં જંપીજે હરિનૂં નામ ॥૧૫॥
> જિણિ દેસિ સવે તીરથ જાઇ સ્મૃતિ પુરાણ નઇ માનઇ ગાય।
> જિણિ દેસ કરાવઇ જાગ જિહાં પર દર્શન દીજઇ ત્યાગ ॥૧૬॥
> જિહાં પીરઇ તળશી પુજઇ વેદ પુરાણ ધર્મ સુણીઇ।
> નવ ખંડે આપ કીરતિ રહી માધવિ મ્લેચ્છ આણ્યા તહીં ॥૧૭॥

ચાલ્યુ માધવ ઢીલી ભણી ભેટી અપુરવ લીધી ઘણી
વિષમ પંથિ ઊલંઘ્યા દેશ યોગિની પુરિ કરિઉ પરવેશ ॥૧૮॥

... ...

જાણ્યું ગરહેસિ પરધાન અસપતિ રાજા દીધું માન
પૂછઇ વાત પાવસાહ હસી-ગુજરાતિ તે કહીઇ કીમી ॥૨૧॥
કીસ્યું ખંભાયત અણુહલપૂર કીસ્યું દીવગઢ માંગલ્હુર
ઝાલાવાડિ સુરઠ છિ કીની એ રાઉત સુણીઇ સાહમી

સં. ૧૫૦૮માં રચાયેલું વસંત વિલાસ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે તેમાંથી થોડીક કડીઓ આ નીચે આપી છે.

મુનિ જનના મન ભેદઈ છેદઈ માનિની માન
કામી અ મનિ આણુંદ એ કંદ એ પથિક પરાણ—૭

(વસંત ઋતુ મુનિજનોનાં પણ મન ભેદી નાંખે છે. કામીના મનને આનંદ આપે છે, માનિનીનાં માન મૂકાવે છે અને પ્રવાસીનાં પ્રાણ લે છે)

કોયલિ આંબુ ડાલિહિં આલિહિં કરઇ નિવાદ
કામતણૂં કરઇ આયસ આયસુ પાડઈ સાદ ॥ ૨૩ ॥

(સખીઓ પ્રત્યે આંબાની ડાળે કોયલ ટૌકા કરે છે તે જાણે કામદેવની આણ ફેરવતી હોય તેમ તે સાદ પાડે છે

મુલસરી બીમલ મહુઅર બહૂઅ રચઈ ઝણકાર
મયણ નઈ આણુ દિણ વંદિણ કરઇ કઇવાર ॥ ૩૦ ॥

(બોરસલીના સુવાસથી વિકળ ભમરો બહુ ગુંજારવ કરે છે તે શું આ વારે કામદેવને જાણે આનંદ યુક્ત વંદના કરતો હોયની!)

મુખ આગલિ તું મલિન રે નલિન જઇ જલિનાહિ
દંતહ બીજ દિખાડિમ દાડિમ તૂં મુખમાહિ ॥ ૫૮ ॥

(હે કમલ! તે સ્ત્રીના મુખ આગળ તું મલિન દેખાય છે. જા, જા, પાણીમાં જઇ મોં ધોઇ આવ. અરે દાડિમ! તેના મુખમાંના દાંત આગળ તારા દાણા દેખાડ માં)

સતરમા સૈકામાં લખાયેલી ' સોળકળા" માંથી થોડી લીટીઓ જોઇએ.

સિંહાસન બિહુંછિ કુરરાય । મોટું તેહતણૂં મહિમાયિ
તેહનાં પૂત્ર પોત્ર અનેક । તેહતણુ કિમ કહુ વિવેક ॥ ૬૦ ॥

... ...

શબ્દ એક હાઉ આકાશ । કંસ તાહરો કરસિ વિનાશ ।
સમ્યક વૈરી જાણો તેહ । એહનુ ગરભ આઠમુ જેહ ।

... ...

નાહાના બાલક સાથિ રમિ । કરિ વાત જે જેહનિ ગમિ ।
ભેદ યશોદા પામી સહી । કાહાના તૂં બધાવિ નહી ।

... ...

જે તમ્હ પદ પલ્લવ અણુસરિ । તે ભવસાગર હેલા તરિ ।
હવે તે સૈકામાં લખાયેલા "સુદામા ચરિત"માથી થોડી લીટી જોઇએ.
એક છિ અનંત તૂ અછેદ નિં અભેદ ।

માનવી તૃઝનિ કિમ કલિ । જેહનિ ન જાણે વેદ ।
સુદામુ સૂખી નહીં । દોહિલિ તે દીહાડા જાયિ ।
એક બ્રાહ્મણુ ત્યાંહાં વસિ । સુદામાનિ પાસિ ।

સં. ૧૬૪૦માં લખેલા વૈષ્ણવ આહનિકમાંથી પાંચેક લીટી તપાસીયે.

પૂર્વાભિમુખ બિશી માથૂં ઉહોલી નિહાથ પખાલીએ । શરીર નવછિદ્ર સદા અશ્રિ । નિદ્રા મહિ વિશેષુ સદા શ્રિ । તે માહિ પ્રાતઃસ્નાન વસ્ય કરવુ । અશક્ત પુરષે ન કરવું એહવૂં માન સ્નાન કીજે...કાછડી પિહિલી દીજિ । પાટલી પછિ વાલીએ.

હવે ગદ્ય કથા સંગ્રહમાંથી તુલાગ્રાહી વણિકની વાત જોઇએ. કુંડિન નગરિ ભૂધર વણિક પુત્ર । તેહનિ પુણ્યના ક્ષયતુ ધનતુ ક્ષય હોઉ । ધનના ક્ષય તુ સગે સહુઇ છાડયુ । ગત માન હોઉ । પોતિ ઘણા દિવસની લોહ તુલ્લા હુંતી । તે અને રાનિ ઘરિ મૂકી નિર્દેશઃ તરિ ગ્યૂં । કે તમે દિવસિ વલી ઉપાર્જિ આવ્યુ । નગરિ આવી આપણી લેહતુલા માગી । જેહનિ ઘાર મૂકી તિણિ લોભી મૂર્ખ થૈનિ કહ્ । તાહરી લોહ તુલા ઊંદિરિ ખાધી ।..........................

સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાંની બે લીટી જોઇએ

• જેહનઇ શિયાલના શરીખા જાંગ હુઇ તે નિર્ધન હુઇ અનઇ માછલાના શરીખી હુઇ તે લક્ષ્મી પામઇ...જેહનઇ કાલૂં તાલૂ હુઇ તે કુલનાશ કરઇ કમલ સરીખુ હુઇ તે ભુપનિ હુઇ.

જૈન લખાણોની વાનગી.

સં. ૧૪૧૨માં લખાયેલા ગૌતમ રાસમાંથી થોડી લીટીઓ લઇએ

ત્રિભુવન ગુરૂ સિંહાસણુ બઇઠો । તતખિણ મોહ દિગંતે પઇઠો ।
ક્રોધ માન માયા મદ પુરા । જાયે નાઠા જિમ દિન ચોરા ।
દેવ દુંદુહિ આકાશે વાજી । ધરમ નરેસર આવીઆ ગાજી ।
જાણવિ વદ્ધમાણુ જિણુ પાયા । સુરનર કિન્નર આવે રાયા ।
સિરિ ગોયમ ગણુહાર । પંચ સયા મુનિ પરીવરિય ।
ભુમિય કરઇ વિહાર । ભવિયા જન પડિ બોહય ।
સમવસરણ મઝાર । જે જે સંસા ઉપજઇએ ।
તે તે પર ઉપગાર । કારણુ પુછઈ મુનિયવરો ।

ગૌતમ ગણુધરનાં વખાણુ કરતા કવિ ઉદયવંત જૈન મુનિ લખે છે કે

જિમ સહકારે કોયલ ટહુકે । જિમ કુસુમા વને પરિમલ મહકે ।
જિમ ચંદન સુગંધ નિધિ ।
જિમ ગંગા જલ લહરે લહકે । જિમ કણુયામલ તે જે ઝલકે ।
તિમ ગોયમ સોહાય નિધિ ।
પુનિય નિસિ જિમ સસી અર સોહે । સુરતર મહિમા જિમ જગ મોહે
પુરવ દિસિ જિમ સહસ કરૂ ।
જિમ ભૂમિ પતિ ભુયબલ ચમકે । જિમ જિયે મલિર ઘંટારણુકે ।
તિમ ગોયમ લબ્ધિ ગહ ગહેએ ।

સં. ૧૬૩૮ ના શાલિભદ્રરાસમાથી થોડીક લીટી લઇએ.

શાસનનાયક સમરિયે વર્ધમાન જિન ચંદ્ર
અલિય વિઘન દૂરે હરે આપઇ પરમાણુંદ
સહુકો જિઆવર સારીખા પણ તીરથ ધણી વિશેષ
પરણુઇ તેને ગાઇએં લોક રીતિ સંપેખ
શાલિભદ્ર સુખ સંપદા પાલી દાન પસાય
વાસ ચરિત વખાણુના પાતિક દૂર પલાય.

સં. ૧૬૯૭ માં લખાયેલા હારશ્ચંદ્ર રાજાના રાસમાથી લઇએ

તાપમ આયેરે દોડતો રે દરપ્પી ગારી કેણુ
ભરમ કરૂં નરકે ધરૂં રે પીધી મૃગલી જેણુ
ધ્રુજે રાજા ધડહડે રે હા હા કરે હરિ મંદ
બિહુ આંખે આંસુ ઝરે રે નાગે શિર નરીંદ
...
રાજા હરિચંદ શા હરી સતી સુતારા નારિ
સીલ સત તેનાં ચરિત્ર સાંભળજ્યે નર નારિ
ગોઠ ગરથ લેખાં પખે પ્રગટી હીરાખાણ
લાખ ઊલી કુર્ણ, ગોલચે એવો અવસર જાણ

સં. ૧૭૨૧મા લખાયેલા કયવન્ના શાહના રાસમાં સુડાને સંબોધે છે કે
તીલી તારી પાંખ હોરે હાં ચાંચ રાતી તીખી નાહરી–શુવરીયા.
રૂડી થારી આંખ હોરે હાં રાતી ગાતી રંગ ત્રાટલી
કહે જે મુઝ સંદેશ „ અબલા તુમ ઘર એકલી
વિરહિણીને વેશ „ ઝુરી ઝુરી ઝંખર ભંખરી „
તોડયા હીર ચીર હાર „ લાગે શણગાર અંગાર સારીખા „
વિરહા કરવત ધાર „ રસકસ ખારા વીષ હુવા „
એક આંખ્યાં દીઠાં દહે વાલા દહે વિદેશ
સજ્જન દુર્જન બાહુ દહે હિયડા કાહુ કરેશ
ઉપર આંબા મોરિયા તળે નિઝરણાં ઝરંત
સાજન પાખે દીહડા તાઢા લોહી તપંત.
છાતી માંહી સાલ ખિણખિણમેં ખટકે ઘણું.
કરસ્યાં કવણુ હવાલ, મલિયાં વિણુ મટશે નહિ.

ધર્મબુદ્ધિ પાપબુદ્ધિનો રાસ કે જે ઉપલા રાસના અરસામાં રચાયો છે તેમાં શ્રોતા વક્તાના સંબંધમાં લખે છે કે

વક્તા વચનામૃત જરી શ્રોતા ઉખર ખેત
બીજ વાવ્યું જાયે ખલી તિહાં કિમ ઉપજે હેત
શ્રોતા જીહાં રસ વેલડી વક્તા વાણી નીર
સુમતિ નીકે કરી સ્તંભતાં થાયે ગહેર ગંભીર.

સં. ૧૭૪૬ના કાનડ કઠીઆરાના રાસમાંથી થોડી ટૂંકી લઈએ:

લાખ જોયણુ, જંબુ પરિમાણુ, દાહણુ ભરત પુરવ દિસિ જાણુ
નયરિ અયોધ્યા અતિહિ પ્રધાન અમર પુરી કેરૂં ઉપમાન
હું દાલા કુંદાલા શાહ અવસર લે લખમીનો લાહ
દેવલ દંડ નાહ નર લોય તર્ક વિના તીહાં વાદ ન હોય
વેણી બંધન નવી દીસે સાવ માર વચન લોકે નવિ સાવ
ભોગી ભમર અ છે સહુ કોય તોપણુ પગ માંડે છે જોય

આ પ્રમાણે ઘણા રાસોમાંથી નમુના તારવી શકાય તેમ છે પણુ વિસ્તાર ભયથી આટલાજ ટુંકાણમાં આપ્યા છે.

આ સઘળા લખાણુ ઉપરથી જણાશે કે જૈનોએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણો સારો ફાળો આપ્યો છે અને જૈન ગુજરાતીને પારસી ગુજરાતી પેઠે ગુજરાતી ભાષાથી જુદી ગણવાની જરૂર નથી.

ગુજરાતી સાહીત્યવડની વૃદ્ધિ થાઓ અને સાહિત્ય પરીષદનો શ્રમ સફળ હો એટલા આશીર્વાદ સાથે હવે આ લખાણુ પૂર્ણ કરૂં છું.

શ્રાવક—કવિ ઋષભદાસ.

(લેખક—શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ શાહ)

કવિ શ્રી પ્રેમાનંદની પૂર્વેજ સત્તરમા સૈકાના પ્રારંભમાંજ એક સમર્થ જૈન શ્રાવક કવિ ઋષભદાસનો પરિચય કરાવવાને માટે ઉદ્યુક્ત થયો છું તે ખંભાત નિવાસી હતા અને તેમણે ખંભાતમાંજ રહી અનેક ગુજરાતી કાવ્ય કૃતિઓ—રાસાઓ લખી ગુજરાતી સાહિત્યમાં સમૃદ્ધ ફાળો આપી વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવ્યું છે

મૂળગામ ખંભાત

કવિ ઋષભદાસ પોતાના નિવાસસ્થાન તરીકે ખંભાત જણાવીને જ અટકતા નથી પરંતુ પોતાની લગભગ બધી મોટી કૃતિઓમાં તેનું સુંદર વર્ણન આપે છે હિતશિક્ષા રાસ, ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ, હીરવિજય સૂરિ રાસ અને કુમારપાલ રાસ એ સર્વમાં તેનું વર્ણન ન્યૂનાધિકતા સહિત લગભગ એકસરખું આવે છે, અને તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી હોવાથી અત્ર તેનો ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય થશે સંવત સત્તરમા સૈકાના **ખંભાતનો ખ્યાલ તેથી આવી શકે છે**

ગુરૂ નામિ મુઝ પૈહોતી આસ, ત્રંબાવતીમા કીધો રાસ,
સકલ નગર નગરીમાહિ જોય, ત્રંબાવતી તે અધિકી હોય
સકલ દેશ તણો શિણગાર, ગુર્જર દેસ નર પંડિત સાર
ગુર્જર દેસના [1]પંડિત જન, ખંભાયતિ અગણિ સારઇ સદ.
જિહા વિવેક વિચાર અપાર વસઇ લોક જિહા વર્ણ અઢાર,
પોલપાઇ જિહા વરણાવરણ સહુ પુરના પૂજઇ ચરણ,
વસઇ લોક વારૂ ધનવંત પહિરઇ પટોલા નર ગુણવંત,
કનક તણા કંદોરા જડયા ત્રિણ્ય આગલે ને પુઠલા ઘડયા
હીર તણો કંદોરો વલઇ, કનક તણા માદળીઆ મલઇ,
[2]રૂપક સાંકલિઇ બી ખરી સોવન સાંકલી અતિ ઊતરી
વડા [3]વાણીઆ જિહાં દાતાર, સાનુ પાઘડી બાંધી સાર,
લાખી ગજ ભખુ પાનીમ ... ૬ ... કર સીસ
... એગવાઇ ... ઝીગુ ઝગા પહિર્યા તે માહિ,
છટી રમ્મી [4]કહિડિ ..., ... તે ...
ઊપરિ ... આવઇ ..., ... તે ...,
... પહેરવો ... પામરી, [5]સ... રૂપઇઆની તે ...

[1]–૫ આને બદલે મુદ્રિત હિતશિક્ષાના રાસમાં જોડણી સુધારી જે શબ્દો આપ્યા છે તે જવા દઇએ તો પાઠાંતર આ પ્રમાણે આપ્યા છે—૧ નગરજન ૨ બાંધી ખલખલતી હાથે ખરી, ૩ વ્યવહારી, ૪ નીચ, ૫ નિત્ય રહી વરે અણગાર

તાપસ આપેરે દોડતો રે દસ્મણી માગી કેણ
ભસ્મ કરૂં નરકે ધરૂં રે પીંપી મૃગની ક્ષેણ
ધ્રુજે રાજા ધડહડે રે હા હા કરે હરિ મંદ
બિહું આંખે આંસુ ઝરે રે નામે શિવ નરીંદ

... ...

રાજા હરિચંદ સાહસી સતી સુ તારા નારિ
સીલ સત તેનાં ચરિત્ર સાંભળજો નર નારિ
ગાંઠ ગરથ લેખાં પખે પ્રગટી હીરાખાણ
લાખ ઊવી ફુર્ણ મોલવે એવો અવસર જાણ

સં. ૧૭૨૧મા લખાયેલા કયવન્ના શાહના રાસમા સુંદરીને મળીને છે કે

તીલી તારી પાખ હોરે હા ગ્રાય રાતી તીખી નાહરી–શુવરીવા.
રૂડી થારી આખ હોરે હાં રાતી માતી રંગ વાટલી
કહે જે સુઝ મ હેરા ,, અગલા તુમ ઘર મેકલી ,,
વિરહિણીને વેશ ,, ઝુરી ઝુરી ઝંખર ભખરી ,,
તોડયા હીર ચીર હાર, લાગે શણગાર અંગાર સારીખા ,,
વિરહા કરવત ધાર ,, રસકસ ખારા વીષ હુવા ,
એક આખ્યાં દીઠાં દહે વાલા દહે વિદેશ
સજ્જન દુર્જન બીહું દહે હિયડા કાહુ કરેશ
ઉપર આખા મોરિયા તળે નિઝરણાં ઝરંત
સાજન પાખે દીહડા તાઢા તોહી તપત.
છાતી માંહી સાલ ખિણખિણમે ખટકે ઘણા
કરસ્યા કવણ હવાલ, મલિયાં વિણ મટશે નહિ.

ધર્મબુદ્ધિ પાપબુદ્ધિનો રાસ કે જે ઉપલા રાસના અરસામા રચાયો છે તેમાં શ્રોતા વક્તાના સંબંધમા લખે છે કે

વક્તા વચનામૃત જરી શ્રોતા ઉખર ખેત
બીજ વાવ્યુ જાયે ખલી તિહા કિમ ઉપજે હેત
શ્રોતા છહા રસ વેલડી વક્તા વાણી નીર
સુમતિ નીકે કરી રતમતા થાયે ગહેર ગભીર

સં. ૧૭૪૫ના કાનડ કઠીઆરાના રાસમાથી થોડી ન ગી લઇએ

લાખ જોયણ, જબુ પરિમાણ દાહણ ભરત પુરત દિમિ જાણ
નયરિ અયોધ્યા અતિહિ પ્રધાન અમર પુરી કેરૂ ઉપમાન
છુંદાલા ફૂંદાલા શાહ અવસર લે લખમાંનો લાહ
દેવલ દડ નાહ નર લોય તર્ક વિના તીહા વાદ ન હોય
વેણી બંધન નવી દીસે સાવ માર વચન લોકે નવિ ગાય
ભોગી ભમર અ છે સહુ કોય તોપણ પગ માડે છે જોય

આ પ્રમાણે ઘણા રાસોમાથી નમુના તારવી શકાય તેમ છે પણ વિસ્તાર ભયથી આટલાજ દ્રષ્ટાન્તમાં આપ્યા છે.

આ સઘળા લખાણ ઉપરથી જણાશે કે જૈનોએ ગુજરાતી સાહિત્યમા ઘણો સારો ફાળો આપ્યો છે અને જૈન ગુજરાતીને પારસી ગુજરાતી પેઠે ગુજરાતી ભાષાથી જુદી ગણવાની જરૂર નથી.

ગુજરાતી સાહીત્યવડની વૃદ્ધિ થાઓ અને સાહિત્ય પરીષદનો શ્રમ સફળ હો એટલા આશીર્વાદ સાથે હવે આ લખાણ પૂર્ણ કરૂ છુ.

શ્રાવક-કવિ ઋષભદાસ.

(લેખક—રા. મોહનલાલ દલીચંદ શાહ)

કવિ શ્રી પ્રેમાનંદની પૂર્વે ઇ. સ. સત્તરમા સૈકાના પ્રારંભમાંજ એક સમર્થ જૈન શ્રાવક કવિ ઋષભદાસનો પરિચય કરાવવા માટે ઉપયુક્ત થશે. તે ખંભાત નિવાસી હતા અને તેમણે ખંભાતમાંજ રહી અનેક ગુજરાતી કાવ્ય કૃતિઓ-રાસાઓ લખી ગુજરાતી સાહિત્યમાં સમૃદ્ધ ફાળો આપ વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવ્યું છે

મૂળગામ ખંભાત

કવિ [1]ઋષભદાસ પોતાના નિવાસસ્થાન તરીકે ખંભાત જણાવીને જ અટકતા નથી પરંતુ પોતાની લગભગ બધી મોટી કૃતિઓમાં તેનું સુંદર વર્ણન આપે છે હિતશિક્ષા રાસ, ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ, હીરવિજય સૂરિ રાસ અને કુમારપાલ રાસ એ સર્વમાં તેનું વર્ણન ન્યૂનાધિકતા સહિત લગભગ એકસરખું આવે છે, અને તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી હોવાથી અત્ર તેનો ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય થશે સંવત સત્તરમા સૈકાના ખંભાતનો ખ્યાલ તેથી આવી શકે છે

ગુરૂ નામિ સુઝ પૅહોતી આસ, ત્ર્યંબાવતીમા કીધો વાસ,
સકલ નગર નગરીમાહિ જોય, ત્ર્યંબાવતી તે અધિકી હોઇ
સકલ દેશ તણો શિણગાર, ગુજ્જર દેશ નગર પંડિત સાર
ગુર્જ્જર દેસના [1]પંડિત બહુ, ખંભાયતિ આગલિ હારઇ સહૂ.
જિહા વિવેક વિચાર અપાર, વસઇ લોક જિહા વર્ગ અઢાર,
ઓલપાઇ જિહા વરણાવરણ સાધુ પુરૂષના પૂજઇ ચરણ,
વસઇ લોક વારૂ ધનવંત પહિરઇ પટોલા નર ગુણવંત,
કનક તણા કંદોરા જડયા, ત્રિણ્ય આંગલે ને પુના ઘડયા
હીર તણો કંદોરો વલઇ, કનક તણા માદળીઆ મલઇ,
[2]રૂપક સાકલિઓ બી ખરી, સોવન સાકલી ગલિ ભિતરી
વડા [3]વ્યવહારીઆ જિહાં દાતાર, સાંનૂ પાઘડી બાંધી સાર,
લાખી ગજ ભણું પાંભરી વારવાર [illegible] સીસ
અંબરની ઓગલાઇ જ્યાહિ, ઝીણા ઝગા પહિર્યા તે માહિ,
છડી રેશમી [illegible] બાજી, [illegible] સર્વે તે ગાજે
[illegible] ધાર, [illegible] તે જોઇ,
[illegible] પહેરવરી ફેંટ પામરી [illegible] તે ખરી

1 ૧-૫ આને બદલે મુદ્રિત હિતશિક્ષાના રાસમાં જોડકણી સુધારી જે શબ્દો આપ્યા છે તે જવા દઇએ તો પાઠાંતર આ પ્રમાણે આપ્યા છે—૧ નગરજ ૨ બાંધી ખલખલતી હાથે ખરી, ૩ વ્યવહારી, ૪ [illegible], ૫ નિત્ય [illegible] અણગાર

પહિરિ રેશમી જરે કમાય, એક શત રુપઇઆ તે થાઇ,
હાથે બહિરખા બહુ મુદ્રિકા આવ્યા નર જાણુ સ્વર્ગ થકા ૪૯

પગે વાણહી અતિ સુકુમાલ શ્યામ વર્ણ સમવી તે જાલ,
તેલ ફૂલ સુગંધ સનાન, અંગિ વિલેપન તિલક મિ પાન, ૫૦

એહવા પુરુષ વસિ જેણિ હાટિ, સ્ત્રીની શોભા કહી ન જાય,
રૂપિ રંભા બહુ શણગાર, પૂરી ઉત્તર નાપઈ ભરતાર ૫૧

અસ્યુ નગર તે ત્રંબાવતી, સાયર લહિરિ જિહા આવતી,
વીહાણુ વસાંરિ તણો નહિ પાર, હાટિ લોક કરિ વ્યાપાર ૫૨

નગરકોટ નિ ત્રપોલીઉ, માણિકચોક બહુ માણુસ ભર્યું,
વોહોરઇ કુલી કોટી મેર, આવઇ દોકડા તેહના તેર ૫૩

ભોગી લોક અસ્યા જિહા વસઇ દાન ગઇ પીઝા નવિ પસઇ,
ભોગી પુરુષ નિ કરણુાનંદ વાણિગ છોડિ તુ બાંધ્યા જંત ×૫૪

પશુ પુરુષની પીડા હરિ, માનો નરનિ સાજા કરિ,
અન મહીપતી કરિ સભાલ, નાનક ઇવદયા પ્રતિપાલ ×૫૫

પચ્યાસી જિનના પ્રાસાદ, ધ્વજ તોરણ તિહા ઘંટાનાદ,
ચઉસ્તાલીસ જિહા પોષધશાલ, કરિ વખાણુ મુની વાચાલ ૫૬

પડિક્કમણું પોષધ પૂજાય, પુણ્ય કરતા પ્રાણી જાય,
પ્રભાવના વ્યાખ્યાનિ જ્યાહિ, શાહાગી વાત્સલ્ય હોઇ ત્યાંહિ ૫૭

ઊપાશરો દેહરા નિ હાટ, અત્યંત ભરિ નહિ તે વાટ,
ઠંડિલ ગોચરી સોહિલ્યા આહિ, મુની અહિ રહિતા હોડિ પ્રાહિ ૫૮

અસ્યુ નગર ત્રંબાવતી વાસ, હીરવશે તિહા જોડયો રાસ,
પાતશા પુરમ નગરનો ધણી, ન્યાય નીતિ તેહનિ અતિ ઘણી ૫૯

વાસ અમલિ કીધો મિ રાસ, સાગર સુત ઠરી ન રમનસ
સવત ગોળ પંચ્યાસીઓ જાણિ, આસો માસ દસમી દિન તસિ. ૬૦

ગુરુવારિ મિ કીધો અભ્યાસ, મુઝ મન ભરી પુહોતી આસ,
શ્રી ગુરુનામિ અતી આનંદ વદે વિજ્યાનંદ સૂરિંદ ૬૧

—*હીરવિજયસૂરિ રાસ રચ્યા સ. ૧૬૮૫

હિતશિક્ષા નામની મુદ્રિત પ્રત મળ્યેલ નથી × ચિહ્નવાળી ૫૪–૫૫ બે કડીઓ, તથા ૫૭ થી ૬૧ સુધીની કડીઓ તેમા નથી અને તેના કર્તા હીરવિજય સૂરિ રાસમા વધુ છે, બાકી બધુ સરખુ છે છેલ્લે કડી એવી છે કે એ નગરી રૂપમા ઘણી, જહાગીર પાદશાહ જેહનો ધણી, એ ત્રંબાવતી માંહે નામ, જોડતા ગુણ પહોતી આશ અને પાઠાંતરમા ૧ ઇકયુગીશુ કરતા વાદ. ૨ પોષધશાલા જિહા બહુ વાસ એ પ્રમાણે છે

*આ રાસની હસ્ત લિખિત પ્રત સંવત ૧૭૨૪ ના ભાદરવા શુદિ ૮ શુક્રવારની મુનિ

૪

આ રીતે ખભાત સબધી વર્ણન પ્રાપ્ત કર્યા પછી ભગત-મોહુબલિના રાસમા જૂદીજ રીતે વર્ણન કર્યુ છે તે જોઈએ

ધનાશ્રી

જિહા બહુ માનવનો વાસો, પહોચે સહુ કોની આશો
ભૂખ્યો કો નવિ જાય ઘેરે ઘોડા ગજ ગાય ૧
મદિર મોટા છે આહિ, બહુ ઋદ્ધિ દીસે છે ત્યાંહિ,
ઇદ્ર સરીખા તે લોગે, કરતા પાનનો પેપો ૨
ઘર ઘર સુદર નારી, દેખી રભા એ હારી,
વસે વ્યવહારીઆ બ્હોળા પહોચે મન તણા ડોહલા ૩
વાહાણુ વખાર વ્યાપરી, વૃષભ વહેલ તે સારી,
સાયર તણા જળ કાળા, આવે મોતી પરવાળા ૪
નગર ત્રંબાવતી સારો, દુખિયા નરનો આધારો,
નિજ પુર મુકીએ આવે, તે અહી બહુ ધન પાવે ૫
ઇસુ અનૂપમ ગામ, જેહના બહુ છે નામ
ત્રબાવતી પિણુ કહિયે, ખંભનગર પિણુ લહિયે ૬
ભોગવતી પિણુ હોય નગર લીલાવતી જોય,
કર્ણાવતી પિણુ જાણુ, ગઢ મઢ મન્દિર વખાણુ. ૭
નગર ચોરાસી ચહુટા, શોભવ હાટ તે મોટા
ઝવેરી પારખ સારા બેસે દેસી દતારા ૮
વિવિધ વ્યાપારિયા નિરખો, જોઇ નપોળિયો હરખો,
મોટી માડવી કુરજે દાણચોરી તિહા વર્જે ૯
નગરી (ના) લોક વિવેકી, પાપ તણી મતિ છેકી
પૂજે જિનવર પાય સાધુ તણા ગુણ ગાય ૧૦
નહી કોઇને વિષવાદ, પન્યાસી જિન પ્રાસાદ
મોટી પોષધશાળ સખ્યા તેહની બેતાળ ૧૧
બહુ હરી મદિર જોય, બહી ૧૨ કીર્ત હોય
નહી કોઇને રાગદ્વેષ, વસતા લોક અનેક ૧૨

દુહા

જન અનેક પુરમા વસે, નહીં નિધાની વાત,
બહુ ધન ધાન્યે તે ભરી, વસ્તુ અનૂપમ સાત ૧

સર્વવિજયે સાદડી નગરમા લખેલી પ્રાપ્ત થઇ છે તેમાથી અક્ષરશ આ ઉલ્લેખ મૂક્યો છે આથી પ્રાચીન જોડણી સમજી શકાશે અને ખને પ તરીકે મનાતે, ને અને એના એમરાંત શબ્દો મહારાવ તરીકે મનાતા હતા ઢઢીનો નગર પણ તેમા છે તે પ્રમાણે મકો છે

વહેલ વરોગાડો ચૌગજો, મંદિર જાતિ ભાત,
ભોજન દાળ ને ગુડગો, એ સાતે ખંભાત. ૨

બહુ વસ્તિથી દીપતું, અમરાપુર તે હોય,
શાહ જહાંગીરજી પાતશાહ, નાથ નગરનો જોય. ૩

નગર ભલું ત્રંબાવતી, દિન દિન ચઢતો વાસ,
ઋષભ કહે કિધો જોડીઓ, ભરતેશ્વરનો રાસ. ૪ ×

ભરતબાહુબલિ રાસ રચ્યા સં. ૧૬૭૮.

હાલ જ્યારે ખંભાત નામ કેમ પડયું તેને માટે ગુજરાતી સાહિત્યનાં માસિકોમાં જૂદા જૂદા વિદ્વાનો તરફથી ચર્ચા ચાલી હતી, ત્યારે ખંભાતની સંવત્ સત્તરમા સૈકામાં રચના કેવી હતી, ત્યાં જનસ્થિતિ, રાજસ્થિતિ, લોકોનો પહેરવેશ ને વખતે કેવા પ્રકારનાં હતાં તે જાણવું વિશેષ ઉપયોગી થશે. ઉપરનાં વર્ણનો તાદ્દશ અને કવિકલ્પનાજન્ય અતિશયોક્તિથી રહિત છે. જનસ્થિતિ જણાવતાં કવિ લોકો કેવી જાતનાં ઘરેણાં (પરોળાં, ત્રણ આંગળ પહોળા એવા ઝંદોરા, સોનાનાં માદળીઆં, સોનારૂપાની સાંકળી, હાથમાં વીંટી ને બેરખા વગેરે) પહેરતા હતા, લૂગડાં (ઝીણા જામા—જંગા, કેડે રેશમી દોરા-પટી, તે ઉપર પછેડી અગર ફાળીયું અગર પાંમરી, ઓઢવાની શાલ, માથે બાંધવાની પાંત્રીશ ગજ લાંબી પાઘડી વગેરે) પહેરતા, પગે કાળા ચામડાનાં સુંવાળા જોડા પહેરતા—એ સઘળું યથાસ્થિત દર્શાવે છે. ઘરો જાળી વાળાં હતાં. ખંભાત પાસે દરિયો હતો અને મોતી પરવાળાં ઉપરાંત અનેક જાતનો માલ વહાણો મારફત આવતો અને જતો—આથી વેપારીઓ પુષ્કળ હોઇ દુકાનો અને વખાર ઘણી રાખતા. વેપારીઓમાં ઝવેરી, પારખ દોશી વગેરે હતા. સિક્કામાં રૂપિયા અને દોકડા વપરાતા, નગરને ત્રણ પોળ-દરવાજા વાળો કોટ હતો તેમાં ચોરાશી ચૌટાં હતાં અને વચમાં મોટો ચોક હતો કે જે 'માણેકચોક' તરીકે ઓળખાતો. માલનું દાણ લેવા માટે મોટી માંડવી હતી અને બંદર હોવાથી મજબૂત કુરજો બાંધેલ હતો. જૈનોની વસ્તી ઘણી હતી એ તેમાં ૮૫ દેરાસરો અને ૪૩ કે ૪૫ પૌષધશાળા—ઉપાશ્રય હતાં એ વાત પરથીજ જણાય તેમ છે, આ સિવાય અન્ય-ધર્મોનાં-હરિમંદિરો ઘણાં હતાં અને જૂદાં જૂદા દર્શનના પંડિતો પણ હતા—અરસપરસ રાગદ્વેષ નહિ હતો—પ્રેમ હતો. જૈનોમાં ધનાઢ્યો ઘણા હતા અને તેથી પ્રાય: ઘણાં 'સ્વામીવાત્સલ્ય' (જમણવાર) થતાં, તેમજ વરા—વિવાહ કારજ આદિ પ્રસંગો પર અને દાન કરવામાં અતિ ધન ખર્ચતા. તે શ્રાવકો ધાર્મિક ક્રિયા ઘણી કરતા અને મુનિઓના રાગી હોઇ તેમનો વ્યાખ્યાન—ઉપદેશ પ્રેમથી શ્રવણ કરતા. ન્યાયી લોકપ્રિય જહાંગીર બાદશાહ (સને ૧૬૦૫ થી સને ૧૬૨૭) નો શાંત અમલ હતો તેથી રૈયત ઘણી સુખી હતી, વસ્તુની મોઘારત સારી હતી અને વેપાર ધીકતો હોઇ ખંભાત 'દિન દિન ચઢતો વાસ'—આબાદ થતું જતું હતું. ખંભાતની જે સાત ચીજ વખાણાતી તે જણાવે છે કે—

× આ ઉતારો આનંદકાવ્યમહોદધિ મૌક્તિક ૩ જું—એ નામથી મુદ્રિત થયેલ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૧૦૩ થી ૧૦૫ માંથી લીધેલો છે.

વાંકલ નરધોડો વીંઝણો, મંદીર જાલિ બાત,
ભોજન કાલને ચૂડલો, એ સાતે ખંભાત×

આ નગરનાં ખંભનગર, ત્રંબાવતી, ભોગાવતી, લીલાવતી, કર્ણાવતી,-એ જૂદાં જૂદાં-
આ નગરનાં ખંભનગર, ત્રંબાવતી, ભોગાવતી, લીલાવતી, કર્ણાવતી,-એ જૂદાં જૂદાં
નામ છે તે વાત પણ ઐતિહાસિક બિનામાં વધારો કરે છેઃ આપણે ત્રંબાવતી-નગરી, અને
તેમાંના માણેકચોક બિની લે કરનાંઓ ઘણી, સાંભળી છે તો તે જનકથાનું વર્ણન કરાય. આ
ખંભાત નગરની અપેક્ષાએ હોય.

આ સ્થિતિ સાથે, વર્તમાન સ્થિતિ સરખાવીએ તો મહદંતર દેખાય છે. એક વખતનું
આબાદ ખંભાત બંદર પતન પામી હાલ કંગાલ શહેર જણાય છે.*

× આ વર્ણનના સમર્થનમાં બીજા ઇતિહાસમાંથી ખંભાતની આ સમયની સ્થિતિ
પરત્વે જે જણાવેલ છે તે અત્ર નોંધવું અસ્થાને નહિ થાય.
મુકરબખાન નામનો હકીમ અકબર બાદશાહની દવા કરતો હતો. તેને જહાંગીરે અમીર
બનાવ્યો હતો. આ હકીમ ઇ. સ. ૧૬૦૮ (સં. ૧૬૬૪)થી સુરત અથવા ખંભાતની હાકેમી
કરતો હતો. ઇ. ૧૬૦૬ (સં. ૧૬૭૦)મા બાદશાહે તેને ગુજરાતનો સુબેદાર નીમ્યો અને મહ-
મદ સઇદને તેનો દિવાન નિમ્યો. બીજે વર્ષે (૧૬૧૭) જહાંગીર બાદશાહ દોહદના જંગલમાં
હાથીનો શિકાર કરવા ગુજરાત આવ્યો. ઝાડી ઘીચ હોવાથી માત્ર બાર હાથી પકડયા, પછી
ત્યાંથી બાદશાહ પોતાના નોંધમાં લખે છે કે ખંભાતના બંદરમાં માત્ર નાના વહાણ આવી
શકે છે ખંભાત મુકામે બાદશાહે સોનાની મહોર કરતાં વીસગણા વજનના સોના અને
રૂપાના ટાંક પડવાનો હુકમ કર્યો.

—ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ. પૃ. ૯૫

ખંભાત વિષે સત્તરમા સૈકાના યુરોપિયન મુસાફરો નીચે પ્રમાણે લખી ગયા છે. ખંભાત
(સને ૧૫૯૮)માં વેપાર એટલો બધો છે કે જો મે તે જાતે જોયો ન હોત તો એટલો વેપાર
ત્યાં હોય એમ હું માનત નહિ (મોઝર્ફ ટક), (સને ૧૬૦૩)માં એ શહેર ઘણુંજ વસ્તીવાળું અને
ઘણા મોટાં પગવાળું છે અને ત્યાં વેહાણ ઘણા એકઠા થાય છે-[ડીલાવેલી] [સને ૧૬૦૮ મા]
સુરત સાથે સરખામણી થાય નહિ એટલું બધું સુરતથી મોટું ખંભાત છે—[મિન્ડે હસ્કો]:
સને ૧૬૬૩—૧૬૭૧ મા સુરતથી બમણું મોટું ખંભાત હતું [બેલ્ડીયસ]

—ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ પૃ. ૨૫૩—

*આનું કારણ એક જવાન પ્રવાસી ટિફેનટેલર સને ૧૭૫૧ મા તેની સ્થિતિ જોઇ નીચે
પ્રમાણે આપે છે

Tieffentaller reached Kambay 200 7' on 14th Jrnuary 1751
Tieffentaller reached Kambay 200 7' on 14th Jrnuary 1751 and found the once flourishing city much decayed, and he gives the reason for it. "Everyone knows '—so he tells us—" that seven years ago the highwater used to rush a rider fleeing away at full speed -But now it advances quite smoothly and beats very gently against the ships except at spring tide or in the monsoon. This wonderful cha-

વંશપરંપરા

કવિ ઋષભદાસ પોતે પ્રાગ્વંશીય (પોરવાડ) વણિક હતા. તેમનો જન્મ ખંભાતમાં માતા સરૂપાદે અને પિતા સાંગણથી થયો હતો. તેના પિતામહનું નામ મહિરાજ હતું. મહિરાજ વિસલનગર કે જે રાજા વિસલદેવે (સં. ૧૩૦૦ થી સંવત્ ૧૩૬૧ સુધી ગુજરાતપર રાજ્ય કરનાર) વસાવ્યું હતું ત્યાંના મૂળ વતની હતા, અને પછી તેના પુત્ર સાંગણ ત્રંબાવતી (ખંભાત) માં આવી વસ્યા અને સમૃદ્ધિ પામ્યા.

દીપ જંબુઅ માહિં પો ભરથિ ભલુ, દેશ ગુજરાતિમહીં સોય ગાયન્યુ,
રાય વિસલ વડો ચતુર જે વાવડો, નગર વિસલ નેહુઈ વેગે વાસ્યૂં. ૨૩
સોય નયરિ વસિં, પ્રાગવંસિં વડો, મહિરાજનો સુત તે મીઠ સરિખો,
તેહ ત્રંબાવતી નગરવાસં રહ્યા, નામ તસ સંઘવી સાંગણ પેખો ૨૪
તેહનિ નંદનિ ઋષભદાસિં કર્યો, નગર ત્રાંબાવતી માહિ ગાયો,
કુમર નરેસરુ 'રાજઋષિ' બિરુદધરુ, નામથી નવનિધિ પાયો. ૨૫
—કુમારપાલનો મોટો રાસ. રચ્યા સં. ૧૬૭૦ *

પિતામહ મહિરાજ સંબંધી કવિ જણાવે છે કેઃ—

પ્રાગવંશી સંઘવી મહિરાજો, તેહ કરતો જિન શાસન કાજો—
'સંઘપતિ' તિલક ધરાવનો સારો, શેત્રુંજય પૂજા કરે મહત્વ અવતારો.
સમકિત શુદ્ધ વ્રત બારનો ધારી, જિનવર પૂજા કરે નિત્ય સારી,
દાન દયા ઉપર રાગ, તેહ પાવે નર મુક્તિનો માર્ગ
—હિત શિક્ષા રાસ,
—હીરવિજયસૂરિ રાસ

એટલે મહિરાજે પોતે સંઘ કાઢી શત્રુંજય (પાલીતાણા) ની જાત્રા કરી હતી અને હમેશાં પૂજા કરનાર પોતે સુરત શ્રાવક હતા.

પોતાના પિતાથી સાંગણે પણ 'સંઘવી' તરીકે ખ્યાતિ મેળવી હતી એટલે તેણે પણ સંઘ કાઢ્યો હતો અને તે પણ શ્રાવક તરીકેની ધાર્મિક ક્રિયા કરનાર અર્હદ્‌ભક્ત હતા.

---

nga" is due to the disappearance of a sandbank at the entrance, which used to pile up, for a time the flood coming *from the* south, until the waves, thus increased in force and volume, wheeled round the bank into the harbour. Since then the harbour has become sandlocked and the ships which formerly came right upto the city walls, must now moor half a *coss* outside the town. Kambay was thus doomed as a seaport and its population was dwindling away.—East and West Vol. V No. 59 p. 270

* આ સંવત ૧૮૧૫ના વર્ષે ભાદ્રવા વદિ ૨ સોમે શ્રી પાટણ નગરે લખેલી હસ્ત પ્રતપરથી ઉતારેલ છે.

પિતામહ અને પિતા સંઘવી થયા છે, તે પરથી જણાય છે કે તેમની આર્થિક સંપત્તિ ઘણી સારી હોવી જોઇએ

(૧) મહિરાજને સુત સંઘવી સાંગણ, પ્રાગ્વંશીય પ્રસિધ્ધોરે.—
દાન શીળ તપ ભાવના ભાવે, શ્રી જિનના ગુણ ગાવે,
સાધુ પુરુષને શીષ નમાવે, જિન વચને ચિત્ત લાવેરે—
દ્વાદશ વ્રત તણા તે ધારી, જિન પૂજે ત્રણ કાળ,
પોષધ પડિકમણો પુન્ય કરતા, છજીવદયા પ્રતિપાળરે—
સંઘવી સાંગણનો સુત કવિ છે, નામ તસ ઋષભદાસ,
જનની સરૂપાદેને શિર નામી, જોડયો ભરતનો રાસરે—

—ભરત બાહુબલિ રાસ. સં. ૧૬૭૮

(૨) મહિરાજ તણો સુત અભિરામ, સંઘવી સાંગણ-તેહનું નામ,
સમકિત સાર ને વ્રત જસબાર, પાસ પૂજી કરે સફળ અવતાર.

—હિત શિક્ષા રાસ.

આમાંથી જનની—માતુશ્રીનું નામ સરૂપાદે હતું એ નિશ્ચિત થાય છે.

કવિ પોતે.

કવિ પોતે જે જણાવે છે તે પરથી તે પરમ શ્રાવક હતા એ સ્પષ્ટ થાય છે. શ્રાવકના જે આચાર જૈન શાસ્ત્રમાં જણાવેલા છે, તે ઘણી દઢતાથી પાળતા, મુનિઓની શુશ્રૂષા કરી તેમની પાસથી બોધ લેતા, અને જિનની પૂજા મંદિરમાં જઇ હમેશ કરતા. આ સર્વ જણાવવામાં આત્મસ્તુતિનો દોષ ન વહોરતાં લઘુતા દર્શાવે છે અને તેમાં એ હેતુ જણાવે છે કે 'આવા મારા આચાર અને મનના પરિણામ જાણી કોઇ આચરશે—આત્મકાર્ય સારશે તો મને પુણ્ય થશે—પરોપકારનો હું ભાગી થઇશ અને તે પરોપકારાર્થે આ સ્વવૃત્તાંત (આત્મ પ્રશંસાનો દોષ હોય તો તે વહોરી લઇને) જણાવું છું.'

સંઘવી સાંગણનો સુત સારે, ધર્મ આરાધતો શક્તિજ સારૂ,
ઋષભ 'કવિ' તસ નામ કહાવે, પહ ઉઠી ગુણ વીરના ગાવે
સમજ્યો શાસ્ત્ર તણાજ વિચારો, સમકિત શુ વ્રત પાલતો બારો,
પ્રહ ઉઠી પડીક્રમણું કરતો બે આસણું વ્રત તે અંગે ધરતો.
ચઉદે નિયમ સંભારી સંક્ષેપુ, વીરવચન રસે અંગ મુઝ લેપું,
નિત્ય દશ દેરાં જિન તણાં જુહારૂં, અક્ષત મૂકી નિજ આતમ તારૂં
આઠમ પાખી પોષધમાહિ, દિવસ રાતિ સઝૌય કરૂં ત્યાહિ. ૧૮
વીર વચન સુણી મનમા [1]ભેદું, પ્રાયે વનસ્પતિ નવિ [2]ચ્છેદું. ૧૯
મૃષા અદત્ત પ્રાય નહિ પાપ, શીલ પાલું મનવચ કાય આપ, ૨૦
પાપ પરિગ્રહે ન મિલું ગાંહિ, દિશિતણું માન ધરૂં મનમાહિ. ૨૧
અભક્ષ્ય બાવીસ ને કર્માદાન, પ્રાયે ન જાવે ત્યા મુઝ ધ્યાન. ૨૨

૧ પાઠાંતર-ભેદું, ૨ છેદું (હીર રાસ.)

અનરથદંડ ટાળું હું આપ, શસ્ત્રાદિકનાં નવિ મુજ પાપ. ૨૩
સામાયિક દિશિમાન પણ કરિયેં, પૌષધ અતિથિસંવિભાગ વ્રત ધરિયે ૨૪
સાત ક્ષેત્ર પોષી પુણ્ય લેઉં, જીવકાજે ધન થોડું કંઈ દેઉં. ૨૫
ઇમ પાળું શ્રાવક આચારો, કહેતાં લઘુતા હોયે અપારો ૨૬
પણ મુજ મન તણો એહ પરિણામ, કોઇક સુણિ કરે આતમકામ ૨૭
પુણ્યવિભાગ હોયે તિહાં મહારે, ઇસ્યું ઋષભ કવિ આપ વિચારે ૨૮
પર ઉપગાર કાજ કહિ વાત, ધર્મ કરે તે ટળે અનાથ ૨૯
ઋષભદાસે એ જોડિયો રાસો, સઘ મન્ત્રે વાણી પહોંતી આસો. ૩૦

—હિતશિક્ષાનો રાસ.

ઉપરની ૧૧ થી તે ૨૯ કડીને બદલે હીરવિજયસૂરીના રાસમાં નીચેની કડીએ આપેલી છેઃ—

નિત્ય નામું હું સાધનિ સારો, ધાર્મિક આગધ્યાં જે વળી પ્યારો ૮૮
દોષઆલોયણ ગુરુ કન્હઇ લીધી, આઠમિ ચઉદિ સુધિ આરાધિ કીધી ૮૯
શેત્રુજ ગિરિનારિ સંખેસર યાત્રા, સુતશાખા ભણાવ્યાં બહુ છાત્રો ૯૦
સુખ શાતા મનીસ ગાડું દેય, એક પગિં જિન આગલિ સોય. ૯૧
નીપિ ગણુ તીન નોકરવાળી, ઉભા રહી અરિહંત નિહાળી. ૯૨

—હીરવિજયસૂરિ રાસ.

આ ઉપરાંત પોતાના મનોરથ જણાવે છે,—

કેટલાએક બોલની ઇચ્છા નિરત, કબ પુંહચો કોઇ બહુ શીવરુ. ૯૫
શ્રી જિન મહિર બિંબ બનાવું, બિંબ પ્રતિષ્ઠા મોટી કરાવું. ૯૬
સંઘપતિ તિલક ભલું ધરાવું, દેશ પરદેશ અમારિ કરાવું. ૯૭
પ્રથમ સૂત્ર શાસ્ત્ર લિખાવું જ્યોતિ, કરું પુણ્ય સદિન માન ભેદ કિ હોતો ૯૮
એમ પાલો હોઇ જૈન આચારો, કહિવા સુર તો હોઇ અપારો. ૯૯
પણિ મુજ મનતણો એહ પ્રણામો, કોઇક સુણિ કરિ આતમકામો ૧૦૦
પુણ્ય વિભાગ હુઇ તવ મ્હારઇ, ઋષભ સાવન કવિ આપ વિચારઇ, ૧૦૧
પર ઉપગાર કારણિ કહી વાત, મન તણો મહેર પણિ માત ૧૦૨

—હીરવિજયસૂરિ રાસ

આ ઉપરથી જણાશે કે તે પરમ અર્હદ્ભક્ત ક્રિયાશીલ શ્રાવક હતા. તેણે શેત્રુંજય, ગિરિનાર અને શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથની યાત્રા કરી હતી, અને ઘણા વિદ્યાર્થીઓને તેણે ભણાવ્યા હતા. તે કવિ ... શ્રુત, સામાયિકાદિ ... કરી હતી.

કવિ સંબંધે કેટલીક સાંસારિક વિગતો,

ઋષભદાસનાં ગૃહસુખ કેવાં હતાં તે તેમના નીચેના કથન પરથી જણાય છેઃ

ઢાલ મનમોહનાં રાગ ગોડી.

કુમારપાલના નામથી. મનમોહનાં મુજ ઘરિ મંગલ ચ્યાર' લાલ, મનમોહના
ગનહ મનોરથ મુઝ ફલ્યો, મ૦, નામિં જય જયકાર લા. મ. ૬૯
સુંદર ઘરણી શોભતી, મ૦, બહિન બાંધવ જોડિ લા. મ.
બલ રંગિં બહુ બાલિણુ મ૦, કુટુંબ તણી કઇ કોડિ, લા. મ. ૭૦
ગાય મહિષી દુઝતાં મ૦ સુરતરૂ ફલીઓ બારિ, લા. મ.
સકલ પદારથ નામથી મ૦ થિર થઇ લછી નારિ લા. મ. ૭૧

તેમને સુલક્ષણી પત્ની, બેન બંધવ અને એકથી વધારે બાળકો હતા; ઘેર ગાય ભેંસ દુઝતી હતી અને લક્ષ્મી પણ પ્રસન્ન હતા

બાલકોનાં પુત્રો વિનીત હતા, અને કુટુંબમાં સંપ સારો હતો. લોકોમાં અને રાજ્યમાં કવિની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી તે ઘેર ગાડાં રાખતા નહિ—આ વાત નીચેના કથન પરથી જણાય છેઃ—

કહો હિત શિક્ષાનો રાસ, પહોતી મનહ તણી આસ,
મંદિર કમલાનો વાસ, ઉત્સવ હોયે બારે માસ. ૧
સુણતાં સુખ બહુ થાય, માને મહોટાએ રાય,
સંપ બહુ મંદિરમાંય, લહે હમન્ય જ્યમો ને ગાય ૨
પુત્ર વિનીત ઘરે બહુય, શીલવંતી ભલી વહુઅ,
શકટ ઘણાં ઘરે ન હુઅ, કીરતિ કરે જગ સહુઅ. ૩
એ હિત શિક્ષાનો રાસ, સુણતાં સબલ ઉલ્લાસ
કર્યો ખંભાયતમા રાસ, જિહા બહુ માનવ વાસ, ૪

—હિત શિક્ષા રાસ. સં ૧૬૮૨ પૃ. ૨૧૫

આમાં સ્પષ્ટ જણાવે છે, કે બહિન બંધવ જોડિ, તેને હતી, આનો અર્થ બે બહિન અને બે બાંધવ અને બંનેની જોડી, અ ર એક બહેન અને એક બંધવ મળીને એક જોડી–એમ બે પ્રકારે થઇ શકે, છતા તેમને ઓછામાં ઓછુ એક બહેન અને એક બંધવ હતા એટલુ તો નિશ્ચિતપણે લઇ શકાય. ભાઇ બહેનના નામ આપ્યાં નથી; તોપણ અનુમાનને આધારે ભાઇનું નામ નીચેના વક્તવ્ય પરથી 'વિક્રમ' હતું એમ કહી શકાય.

સંસ્કૃતમાં 'નેમિદૂત અથવા નેમિચરિત્ર' એ નામનું ૧૨૫ શ્લોક વાળું કાવ્ય છે કે જેમાં કવિકુલભૂષણ શ્રી કાલિદાસના 'મેઘદૂત' નામના પ્રતિભાશાલી કાવ્યના દરેક શ્લોકનું ચોથું ચરણ લઇ ઘટાવ્યુ છે. આ વાત આ કાવ્યના ૧૨૬ શ્લોકમાં કહી પોતાની ઓળખાણ ટુંકામાં એજ આપે છે કે સાંગણ સુત વિક્રમ. તે શ્લોક આ પ્રમાણે છે.

तद्दुःखार्द्रं प्रवरकवितुः कालिदासस्य काव्या--
द्न्त्यं पादं सुपदरचितान्मेघदूताद् गृहीत्वा ।
श्रीमन्नेमेश्चरितविशदं सांगणस्यांगजन्मा
चक्रे काव्यं बुधजनमनःप्रीतयेविक्रमाख्यः ॥

—કવિવર કાલિદાસના નિર્માણ કરેલા અને સુંદર પદોથી રચેલા મેઘદૂત કાવ્યના ચોથા ચરણોને લઇને સાંગણના પુત્ર વિક્રમ કવિએ બુદ્ધિમાનોના ચિત્ત પ્રસન્ન કરવા અર્થે આ શ્રી નેમિનાથનું નિર્મલ ચરિત્ર રચ્યું કે જે રાજીમતિના દુઃખથી આર્દ્ર છે. ×

—નેમિચરિત × પૃ. ૫૮–૫૯

[આમાં સંવત વર્ષ નથી આપેલ તેથી ચોક્કસ કહી શકાતું નથી, છતાં સાંગણ સુત વિક્રમ એવી ઓળખાણપરથી તે શ્રાવક હોવાનું માલુમ પડે છે તદુપરાંત ઋષભદાસ કવિ પોતે સંસ્કૃત ભાષાના નિપુણ જાણકાર હતા, એ તેમણે પોતાની ગુજરાતી કૃતિઓ માટે વસ્તુઓ સંસ્કૃત કાવ્યોપરથી તેમજ સંસ્કૃત ગદ્યપરથી લીધેલ છે તેથી પ્રતીત થાય છે, તેમજ તેને બાંધવ હતો એ પણ ઉપર કહેવાઇ ગયું. તેમજ 'બંનેનાં પિતાનું' નામ સાંગણ છે. તેથી તેમજ ઋષભદાસે પણ નેમિનાથ સંબંધે ગુજરાતીમાં 'નવરસો' બનાવેલ છે તે પરથી સબલ અનુમાન થઇ શકે કે ઋષભદાસ અને વિક્રમ બંને સગા ભાઇઓ હતા. 'વિક્રમ' એ નામપર બે કૃતિઓ નામેં નેમિનાથ ચરિત્ર તથા નેમિદૂત જૈન ગ્રંથાવલિના પૃ. ૨૪૭ અને ૩૩૧ પૃષ્ઠપર માલુમ પડે છે તો તે બંને કૃતિઓ કદાચ એક હોઇ શકે, કારણ કે ઉપરોક્ત પુસ્તક નેમિદૂતને બદલે નેમિચરિત્ર એ નામથી પ્રગટ થયું છે, વળી (મંત્રી) વિક્રમકૃત 'મેઘદૂત' નામની કૃતિ પણ તેજ પુસ્તકના પૃ. ૩૩૨ પર માલુમ પડે છે તો તે (મંત્રી) વિક્રમ જૂદા હોવાનો સંભવ છે.]

વળી ઋષભદાસ પોતાને 'સંઘવી' એ તરીકે કવચિત્ કવચિત્ ઓળખાવે છે—ઉદાહરણ તરીકે.

સંઘવી ઋષભદાસ એમ ભાણે, ભગવંતનું નામ પવિત્ર રે

ભરતબાહુબલિરાસ પૃ. ૧૦૫

તે પોતાના પિતામહ અને પિતા સંઘ કાઢવાથી સંઘવી કહેવાયા તેથી તેના પુત્ર તરીકે પોતે સંઘવી એ આડનામ રાખ્યું હોય અગર તો પોતે પણ સંઘ કાઢ્યો હોય તે કારણે પોતાના નામની આગળ 'સંઘવી' મૂક્યું હોય એમ બે પ્રકારે અનુમાન થાય છે; છતાં પહેલું અનુમાન વિશેષ સંભવિત છે. કારણકે પોતાના મનોરથોમાંનો એક મનોરથ જણાવ્યો છે કે 'મારી પાસે દ્રવ્ય હોય તો 'સંઘપતિ તિલક બહુંજ કરવું'—તેથી પોતે સંઘ કાઢ્યો નહિ હોય.

કવિ તરીકે

'કવિ'નું ઉપનામ પોતાના નામ આગળ ઋષભદાસ કોઇ વખતજ આપે છે ('પુણ્યવિમાગ હુઇ તવ મ્હારઇ, અરચો ઋષભ કવિ અપ વિચાર—હીરવિજયસૂરિ રાસ), પરંતુ

-× પ્રકાશક—શ્રી જૈન ગ્રંથ રત્નાકર કાર્યાલય–હીરાબાગ મુંબઇ. મૂલ્ય ૪॥ આના.

સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે ખરો કવિ અને કહેવાતા કવિમાં આસમાન જમીનનો ફેર છે. જુઓઃ—

આનંદ ભયો કવી નામથીએ,
તુમ કવી મોટા હોય,
કવિપદ પજિયે એ.

હું મૂરખ તુમ આગળે એ, તમ બુદ્ધિસાગર જોય— કવિપદે. ૧
ક્યાં હરિત ક્યાં વાંઝીઓ એ, ક્યાં ખાસર ને ચીર.
ક્યાં બંટીની ગગડી, ક્યાં ઘૃત સાકર ખીર— કવિપદ. ૨
ન મળે સીપ ને ચંદ્રમા એ, ન મળે ખજુઓ સૂર.
ક્યાં કલ્પદ્રુમ ખીજડો એ, વાહુ ગંગા પૂર, કવિપદ ૩
નામે સરીખા બેહુ જણાએ, બેહુના કવિયો નામ,
નામે અર્થ ન નીપજે એ, જગમા ઝઝા રામ. કવિપદ. ૪
ગજકંઠે ઘંટા ભલીએ, વૃષભ ગળે ન ટાય,
તિણ કારણે વૃષભો વળીએ, ગજની તોલ ન થાય- કવિપદ ૫
ચંદન ભાજી વૃક્ષ સહીએ, અંતર બહુ તે માહિ,
ગરૂડ ચીડી બેઉ પંખીઆ એ, પ્રાક્રમ સરખું ક્યાહિ ?— કવિપદ. ૬
મહાનગર ને ગામડું એ, બેહુને કહિયે ગામ,
હેમ પીતળ પીળા સહીએ, જુજુઆ છે ગુણગ્રામ- કવિપદ ૭
તીર્થંકર નર અવરને એ, માનવ મહી કહેવાય,
તત્વજ્ઞાન વિચારીએ એ, તરે બહુ અંતર થાય – કવિપદ. ૮
સકાગદ અન્ય નગરના એ, બેહુને કહિયે કાટ,
એહમાં અંતર અતિ ઘણોએ, જિમ ઘડ બાજર શાર— કવિપદ ૯
હેમાચાર્ય પ્રમુખ —થીએ, મટાકની તમનામ,
સિદ્ધસેન દિવાકરૂ એ, જિણે કીના બહુ નામ- કવિપદ ૧૦
વિક્રમરાય પ્રતિબોધિયો એ, બહુ વરસતો દાન,
ઇમા કવિપદરેણુકા એ, હું નહીં તેહ સમાન- કવિપદ. ૧૧
એમા કવિના વચનથી એ, સુગુત હુઓ કાઇ જાણુ,
બોલ વિચાર હરખે કહ્યુ એ કરી કવિજન પ્રણામ- કવિપદ. ૧૨

—ભરતેશ્વર બાહુબળી રાસ પૃ. ૯૭–૯૮

આ ઉપરથી જણાય છે કે કવિનો ઉચ્ચ ખ્યાલ ઋષભદાસને પણ પગે હતો 'વિબુધ કવીના નામથી, હુઓ મુજ અતિ આનંદ' એમ જણાવી કવિના નામથી પોતે 'કવિ' તરીકે ઓળખાઇ આનંદ લેતમા આવતો આમા કુમારપાળ નાગના પ્રતિબોધક ×હેમચ-

× હેમચન્દ્રાચાર્ય—"અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતીના વ્યાકરણ આદિ પ્રવર્તક અને પ્રાકૃત બોલીઓના પાણિનિ એ સમર્થ ગૂર્જર ગ્રંથકારનો સમય ઇ. સ. ૧૦૮૮–૧૧૭૨ છે." તેઓ ગુજરાતના રાજા સિદ્ધરાજના સમયમા હતા, પછીના કુમારપાળ રાજાના ગુરૂ હતા.(સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર માટે જુઓ યોગશાસ્ત્ર–મુબઇ માંગરોળ જૈન સભા તરફથી પ્રકાશિત થયેલ ગ્રંથ.)

કાચાર્ય અને વિક્રમ રાજાના પ્રતિબોધક [1]સિદ્ધસેન દિવાકર નામના સંસ્કૃતમાં જૈન ગદ્ય કવિઓ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલાને વખાણ્યા છે, એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાના પૂર્વકાલીન જૈન ગુજરાતી કવિઓ પૈકી કેટલાકનાં નામ આપી તેની પાસે પોતાની લઘુતા દર્શાવી છે.

આગિં જે મોટા કવિરાય, તસ ચરણરજ આપમાય.
લાવણ્ય લીંબો ખીમો ખરો, સકલ કવિની કીરતિ કરો. ૫૩
હંસરાજ વાછો દેપાલ માલ હેમની બુદ્ધિ વિશાલ,
સુસાધુ હંસ સમરો(ગો ?) સુરચંદ, શીતલ વચન જિમ શારદચંદ, ૫૪
એ કવિ મોટા બુદ્ધિ વિશાલ તે આગલિં હું મુરખ બાલ,
ગાયર આગલિ સરોવર નીર કમી તેડિ આનગ્ર નિં ખીર. ૫૫
ખીર ખાંડ ઘૃત સરિખા તેહ, હું સેવક સુઝ ઠાકુર તેહ,
તેહનાં નામ તણુંજ પસાય, સ્તવીઓ કુમારપાલ નરરાય ૫૬

—કુમારપાલ રાસ.

આમાં પૂર્વ સમયનાં જૈન ગુજરાતી કવિઓનાં નામ ગણી આવે છે:—[2]લાવણ્ય સમય, લીંબો, અ. [3]ખીમો, [3]સકલચંદ, હંસરાજ, [4]વાછો - (લચ્છ), [5]દેપાલ [6]માલ

---

૧. સિદ્ધસેન દિવાકર—ઉજ્જયિનીના રાજા વિક્રમાદિત્યના પ્રતિબોધક આચાર્ય તેમણે જૈન ન્યાયને પ્રથમ પદ્ધતિપુરઃસર મૂક્યું; કોઇના માનવા પ્રમાણે નવરત્નમાંના ક્ષપણક તે એ હતા. તેમણે ન્યાયાવતાર, સંમતિ તર્ક - આદિ ન્યાયના ગ્રંથો અને કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર રચ્યા છે.

૨. લાવણ્યસમય—તેનો વિમલપ્રબંધ રા શ્રી મણિલાલ બકોરભાઇ વ્યાસે હમણાં મુદ્રિત કરાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. જન્મ સં. ૧૫૨૧, દીક્ષા ૧૫૨૯, પંડિતપદ સં. ૧૫૫૫; તેમણે સં. ૧૫૮૭માં શત્રુંજયના સપ્તમોદ્ધારની પ્રશસ્તિ લખી છે તેની કૃતિઓ વચ્છરાજ દેવરાજ રાસ (આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મૌક્તિક ૩જામા મુદ્રિત) વગેરે અનેક છે વિસ્તાર માટે જુઓ વિમલપ્રબંધ, તથા આનંદ મૌ. ૩જાની પ્રસ્તાવના.

૩. આ. ખીમો—એ શ્રાવક કવિ લાગે છે તેનું બનાવેલ એક ચૈત્યવંદન હસ્ત લેખમાં હાથ લાગ્યું છે.

૩ સકલચંદ-(વિજયસિંહ સૂરિનો શિષ્ય મુનિ) કે જેમણે ઘણી સઝાયો, સ્તવનાદિ, દાનાદિ રાસ રચ્યા, છે.

૪ વાછો —આ વચ્છ ભંડારી હોય. તો ના નહિ તેણે નવપલ્લવ પાર્શ્વનાથ કલશ સત્તરભેદી પૂજામાં રચ્યો છે, તેની પ્રશસ્તિમાં એવું છે કે

'ઇમ ભણે વચ્છ ભંડારી નિશદિન, અમ મન એ અરિહંત.
એહવા નીલવરણ નવરંગ જિનેસર જગો જયો જયવંત.' ૮

૫ દેપાલ—'આર્દ્રકુમારનું સ્તવ' આ કવિએ રચ્યું છે તે જોતાં તેની ભાષા ઘણી પ્રાચીન લાગે છે. છેવટે જણાવે છે કે:

'દેપાલ ભણી સોઝ ગઇલા મુગતિ આપુલી ધ્યાનથી, સકવિ સયલ સંઘ પ્રસન.

૬ માલ-માલમુનિ કદાચ હોય. તેની કેટલીક સઝાયો માલૂમ પડી છે.

(મુનિ ?), હેમ, સુમાધુ, હંસ, [1]સમયસુંદર (?), સુરચંદ વગેરે. આ સર્વને, બુદ્ધિ વિશાલ જણાવી તેમની પાસે પોતે મૂર્ખ બાલક છે એવું કહી વિનય સાચવે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ સરસ્વતી દેવીને સ્તુતિ કે જે પોતાના દરેક ગ્રંથમાં કરે છે તે કરતા તેમની સુહાયના માંગતા પોતાની અતિશય દીનતા, લઘુતા, અને અજ્ઞાનતા દર્શાવે છેઃ—

સમરૂં સરસતિ ભગવતી, સેવ્યાં કરજે સાર,
હું મૂરિખ મતિ કેલવું, તેં તાહરો આધાર
પિંગલ ભેદ ન ઓળખું વ્યક્તિ નહી વ્યાકર્ણ,
મૂરીખમંહગુ માનવી, હું મેવું તુઝ ચર્ણ.
—કુમારપાલ રાસ.

કવિની કૃતિઓ—

કવિઓની કૃતિઓ ઘણી હોવી જોઇએ એવું ઉપલબ્ધ કૃતિઓ તથા જૂના જૂદા ભંડારોની ટીપો પરથી માલૂમ પડતું હતું, પરંતુ તેનું સંપૂર્ણ 'લિસ્ટ' નહિ મળતું હતું. તેની સંખ્યા કેટલી છે તે હીરવિજયસૂરિ રાસપરથી સુભાગ્યે મળી આવે છેઃ—

તવન અઠાવન ચોત્રીસ રાસો, પુણ્ય પસર્યો દીઇ બહુ સુખવાસો,
ગીત થુઇ નમસ્કાર બહુ કીધા, પુણ્ય આટિ લખી સાધુનિં દીધા.

આ પરથી જણાય છે કે તેણે ૫૮ સ્તવન, ૩૪ રાસાઓ રચ્યાં હતાં અને તે ઉપરાંત ગીત, સ્તુતિ, નમસ્કાર વગેરે અનેક બનાવ્યા હતાં. આ સર્વ પુણ્યાર્થે લખી સાધુઓને આપી દીધાં હતાં.

આ પર વિશેષ શોધ કરવા રા. મણિલાલ બકોરભાઇ વ્યાસ પાસેથી હીરવિજયસૂરિના બારબોલના રાસની તેમણે ઉતારેલી પ્રત મળી કે જેની અંતે તેની કૃતિની ગાથાવાર ટીપ નીચે પ્રમાણે આપેલ છેઃ—(આમાં સાલસંવત મૂલ જોઇને તથા બીજા આધારથી મેં પૂર્યા છે.)

[2] "સંઘવી રીષભકૃત રાસની ટીપ લખી છે:—

---

[1] સમયસુંદર ખરતર જિનચંદ્ર સૂરિના શિષ્યશ્રી સકલચંદ મુનિના શિષ્ય. તેઓ આપભદાસના સમકાલીન હતા. તેની જૂનામાં જૂની કૃતિ સં. ૧૬૫૯ની નામે શાબ પ્રદ્યુમ્નરાસ મળી આવે છે, બીજી કૃતિઓ નામે પ્રિયમેલકરાસ સં. ૧૬૭૨, નલદમયંતી રાસ સં. ૧૬૭૩, વલ્કલચીરી ચોપઇ (રાસ) સં. ૧૬૮૧, દાનશીલ તપભાવના રાસ સં. ૧૬૮૨, શેત્રુંજય રાસ સં. ૧૬૮૨, વગેરે માલૂમ પડે છે. તેમનો સ્વર્ગવાસ વિહાર મરૂદેશમાં થયો છે.

[2] શ્રેણિક રાસની એક પ્રતમાં પણ ટીપ આપી છે તેમાં જે રાસના નામનો ઉલ્લેખ નથી અને આ ટીપમાં છે તેના નામ: મલ્લિનાથ રાસ, હીરવિજયસૂરિનો રાસ, પુણ્યપ્રશંસા રાસ ગીત, દરિયાલી, અને શ્રેણિકરાસની ટીપમાં છે અને આ ટીપમાં નથી તે રોહિણીઆનો રાસ ગાથા ૨૫૦૦, તીર્થંકર ૨૪ના કવિત છે

			રચ્યા સંવત
૧	શ્રી રીખભદેવનો રાસ	ગાથા ૧૨૭૨	
૨	શ્રી ભરતેશ્વરનો રાસ	ગાથા ૧૧૧૬	૧૬૭૮ પોશ શુદ ૧૦ (મુ. દ્રિ. આનંદ
૩	,, જીવવિચારનો રાસ	,, ૫૦૨	૧૬૭૬ (કાવ્ય મહોદધિ મૌ. ૩)
૪	,, ક્ષેત્રપ્રકાશ	,, ૫૮૪	
૫	અજાપુત્ર રાસ	ગાથા ૫૫૯	સં. ૧૬૭૭
૬	શત્રુંજય રાસ	ગાથા ૩૦૧	
*૭	સમકીત રાસ	,, ૮૭૯	સં ૧૬૭૮ જેઠ માસ શુદિ ૨ ગુરૂવાર
૮	સમાધિરૂપ (ભ્રમરસ્વરૂપ) રાસ	ગાથા ૭૯૧	
૯	દેવસરૂપ રાસ	ગાથા ૭૮૫	
૧૦	નવતત્ત્વ રાસ	ગાથા ૮૧૧	સ. ૧૬૭૬ કાર્તિક વદ ૦)) રવિવાર.
૧૧	થૂલીભદ્ર રાસ	ગાથા ૭૨૮	સ. ૧૬૬૮ કાર્તિક વદ ૦)) દીવાળી
૧૨	વ્રતવિચાર રાસ	ગાથા ૮૬૨	
*૧૩	સુમિત્રરાજા રાસ	૧ગાથા ૪૨૬	સં. ૧૬૬૮ પોસ શુદ ૨ ગુરૂવાર
૧૪	કુમારપાલ રાસ	ગાથા ૪૫૦૬	સં. ૧૬૭૦ ભાદ્રપદ શુદ ૨
૧૫	કુમારપાલનો નાનો રાસ	ગાથા ૨૧૯૨	
૧૬	જીવન સ્વામીનો રાસ	ગાથા ૨૨૩	
૧૭	ઉપદેશમાલા	ગાથા ૭૧૨	
૧૮	શ્રાદ્ધવિધિ રાસ	ગાથા ૧૬૧૬	
૧૯	હિતશિક્ષા રાસ	ગાથા ૧૮૪૫	સં. ૧૬૮૨ (મુદ્રિત શા. ભીમશી માણેક ખડક મુંબઈ)
૨૦	પૂજાવિધિ રાસ	ગાથા ૫૭૧	
૨૧	આર્દ્રકુમાર રાસ	ગાથા ૯૭૨	
૨૨	શ્રેણિક રાસ	ગાથા ૧૮૩૯	

સ્તવન ૩૩, નમસ્કાર ૩૨૨, થોઓ (સ્તુતિઓ) ૪૦૭, સુભાષિત ૫૪૦૦, ગીત ૪૧, હરિયાલી ૫.

૨૩	હીરવિજયસૂરિ રાસ	ગાથા	સ. ૧૬૮૫ આસો શુદ ૧૦
૨૪	મલ્લિનાથ રાસ	ગાથા ૨૯૫	
૨૫	પુણ્યપ્રશંસા રાસ	ગાથા ૩૨૮	
૨૬	કયવન્નાનો રાસ	ગાથા ૨૮૪૬	
૨૭	વીરસેનનો રાસ	ગાથા ૪૪૫૭	

*નં. ૭, ૧૩ અને ૩૦ અનુક્રમે ડેક્કન કૉલેજ લાયબ્રેરીમા છે, તેના ત્યાના નંબર ૧૪૪૪ પત્ર ૪૪ સંગ્રહ ૧૮૮૭ થી ૯૧ સુધી by R. G Bhandarkar, ન. ૮૦૦ પત્ર ૧૧ સંગ્રહ ૧૮૯૨ થી ૯૫ સુધી by P. Peterson, અને નં. ૧૫૬૭ પત્ર ૪૮ સંગ્રહ ૯૧ થી ૯૫ સુધી by A. V Kathavate છે.

૧-૭ શ્રેણિક રાસમાં કવિની કૃતિઓની ટીપ આપી છે તેમા ગાથા સંબંધે જે ફેર છે તે આ પ્રમાણે છે—

૧, ૨૨૩ ૨, ૧૫૭, ૩, ૧૨, ૪, ૭, ૫, ૩૭૯, ૬, ૫૨૬, ૭, ૫૨૭,

[આ ઉપરાંત બે રાસ ઉમેરી શકાય એક તો જેમાં આ ટીપ છે તે નામેઃ—

૨૮ હીરવિજયસૂરિના બારબોલ રાસ સંવત ૧૬૮૪ શ્રાવણ વદ ૨ ગુરૂવાર

અને બીજા એક રાસનું નામ શ્રેણિક ગમની એક પ્રત કે જે 'સંવત્' ૧૬૯૭ માઘ વદિ ૮ રવિવાસરે સા. પદા વીરાનાં પાનાં આણીની ઉતારો છ, લખીતં ગધી માધવસુત વર્ધમાન પઠનાર્થ સમજ' એ શબ્દોથી સમાપ્ત થયેલી છે તેમા આપેલી ટીપપરથી માલૂમ પડતું નીચેનુ છેઃ—

૨૯ રોહિણીઆનો રાસ ગાથા ૨૫૦૦ (સં. ૧૬૮૮) અને તીર્થંકર ૨૪ ના કવિત છે, અને તે ઉપરાંત ભંડારોની ટીપ વગેરે પરથી.

૩૦ અભયકુમાર રાસ. સં. ૧૬૮૪ કાર્તિક શુદ ૯ ગુરૂવાર

૩૧ વીશસ્થાનક તપ રાસ સં. ૧૬૮૫

૩૨ સિદ્ધશિક્ષા (?) રાસ પાટણ ત્રીજા ભંડારમાં છે.

સ્તવનમાં સં. ૧૬૬૭ પોષ શુદ ૨ ગુરૂવારે પૂર્ણ કરેલા નેમનાથ રાજીમતિ સ્તવન (નેમિનાથનવરસો); વિજયસેનસૂરિના વગેરે વખતમા કરેલ 'આદિનાથ વિવાહલો' વિગેરે.

કાવ્યની પરીક્ષા તેમા રહેલાં વસ્તુ, પાત્ર, અને રસ એ ત્રણથી સામાન્ય અંશે થાય છે. રસ સંબંધે જણાવીએ તો આ કવિના ઉપરોક્ત સર્વ કાવ્યો ઉપલબ્ધ થયા નથી તેથી સર્વ સંબંધે કંઇપણ કહી ન શકાય, છતાં મને જે ઉપલબ્ધ થયા છે તે પરથી જણાય છે કે કવિએ રસની જમાવટ કરવામાં જે ચાતુર્ય, માધુર્ય, કલ્પના, શબ્દ પ્રયોગ, અને વર્ણન શૈલી વાપરેલ છે તે જોતા તેમણે સરલતા મેળવી છે, અને સત્તરમા સૈકામાના એક પ્રતિષ્ઠિત અને સમર્થ કવિ તરીકે ગણનામા મૂકવા લાયકનુ સામર્થ્ય બતાવ્યુ છે. તેની કેટલીક કૃતિઓ સંસ્કૃત પરથી અનુવાદ છે, છતા તે એટલી બધી ઉત્તમ છે કે વાચતા જણાય તેમ નથી કે તે અનુવાદ છે.

(૧) કુમારપાળ રાસ તે જિનમંડનગણિના કુમારપાળપ્રબંધ* પરથી (૨) હીરવિજયસૂરિનો રાસ તે દેવવિમલ ગણિકૃત હીરસૌભાગ્ય નામના સસ્કૃત મહાકાવ્ય પરથી અને (૩) ભરતેશ્વર બાહુબલી રાસ તે શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય કૃત ત્રિષષ્ઠિ શલાકા પુરૂષ ચરિત્રમાના ઋષભદેવ ચરિત્રપરથી રચેલ છે, છતાં દરેકમા પોતાની કલ્પના, વર્ણન સુંદરતા, પ્રતીયમાન છેજ.

(૧) પૂર્વઇં જે મહાપંડિત હવો, સૂરિ સોમ પંડિત અભિનવો,
પચાસમિ પાટિ તે કહ્યો, તપગછ સિરિ હીરો થયો. ૫૮
તેહનો શિષ્ય સુપુરૂષ કહિવાય, જિનમંડણ નામિ ઉવઝાય,
કુમારપાલ પ્રબંધ જ કર્યો, સુણવાં નરનારી ચિત્ત ઠર્યો. ૫૯
ચારસઇ ગણ્યા અઠત્રીસ, ગ્રંથ કર્યો ગુરૂનામી સીસ
રાજગ ચઉદ બાણગ્યો ભવો, કુમારપાલ ગાયો ગુણ નીલો. ૬૦
કાવ્ય શ્લોક ગદ્ય જૂના જેહ, કેતાએક માહિ આણ્યા તેહ,
કેતાએક ભાવ ગુરૂમુખથી લહ્યા, તે મિં જોડી વીરગી કહ્યા. ૬૧
ગોય ગ્રંથ હવણા વંચાય, મનમાં મન ગણો શંકાય,
તે પ્રબંધ માંહિ છે જસ્યુ, ઋષભ કહે મે આણ્યુ. તસ્યુ. ૬૨

*આનું ગુજરાતી ભાષાતર વડોદરા ગાયકવાડ સરકાર તરફથી, રા૦ રા૦ મગનલાલ ચુનિલાલ વૈદે કરેલું પ્રસિદ્ધ થઇ ગયું છે.

કેટલાએક ગભીર બોલિ, તિહા મઈ નાણ્યા જેહ,
વાએદ પરપગટ વાત તે જોડી આણ્યા અનહાદ ૬૩
જિનશાસ્ત્ર અનેક ભલા તિહાથી વચન સુણ્યા કેતલા
ગમ માંહે આણ્યા તેહ, આણ્યુ નિતિશાસ્ત્ર વલી તેહ ૬૪
હેતુ યુક્તિ દૃષ્ટાતહ જેહ, શાસ્ત્ર અનુસારિ આણ્યા તેહ,
વચન વિરુદ્ધ કહ્યું હોઇ જેહ, મિચ્છા દુક્કડ ભાખુ તેહ ૬૫
કવિત કાવ્ય શ્લોક નિ દુહા, કયા કવિ જે આગઇ હુઆ
સરસ સુકોમલ આણ્યા તેહ રાસમાહિ લેઇ આણ્યા તેહ ૬૬
એણિપરિ બોલ ઘણા મનિ ધરી, રાજઋષિ ગુણમાલા કરી,
સિદ્ધમકાજ માનીઇ વરી, બાલસુવાઇ સાર સુત્ર કરી, ૬૭
—કુમારપાલ રાસ.

(૨) પૂરવિ હેતવિમલ પન્યાસ, સાલ મરગ તેણિ કીધા ખાસ,
ત્રિ ણ સહસ નિ પચ કાવ્ય, કરજોડી કીધા તેણિ ભાવ્ય
પાચ હજાર નિ સઇ પાચ એકાવન ગાથા વપનો સંચ,
નવહજાર સાતસઈ પીસ્તાલ કરિ ગ્રથ નર બુદ્ધિ વિશાલ
વિષ્ટ ભાવ છિ તેહના સહી આહિરી બુદ્ધિ માઇ તેહની નહિ,
મઇ કીધો તેહોડ રાસ, બીજા શાસ્ત્રનો કરી અભ્યાસ
લોગ વચન સુણી જે વાત, તે જોડી આણ્યા અવદાત,
—હીરવિજયસૂરિ રાસ

(૩) હેમ ચરિત કરે સુપભતુ, એ આણી મન ઉલાસ
ગેય સુણી વળી મે રચ્યો એ, ભરતેશ્વર દૃપ રાસ—ભરતેશ્વર રાસ

આ ત્રણે રાસ પૈકી ભરતેશ્વર રાસમા જૈન પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવના પુત્રો ભરત અને બાહુબલિનુ ચરિત ધર્મ કથાનક રૂપે છે, જ્યારે ગૂજરાતના રાજા કુમારપાલ, અને અકબર બાદશાહના પ્રતિબોધક હીરવિજયસૂરિ—એ બને ઐતિહાસિક પુરુષોના ચરિત્રો તેમના નામાભિધાનના રાસમા આપવામા આવ્યા છે

હિત શિક્ષાના રાસમા જૈન શ્રાવકની ધર્મકરણી આપી છે અને હીરવિજયસૂરિના ૧૨ બોલના રાસમા હીરવિજયસૂરિએ પોતાના સમયમાના વિદ્વાન સાધુ અને આચાર્યની સમતિથી ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય નામના વિદ્વાન પરતુ ઉગ્ર સ્વભાવી સાધુએ રચેલા બીજા જૈન પક્ષોના ખડનાત્મક ગ્રથ નામે 'કુમતિ કુદ્દાલ' થી ઘણો ખળભળાટ થયો હતો તેથી તેને જલશરણ કરવામા આવ્યો હતો, અને તે ખળભળાટ અટકાવવા માટે બાર બોલ લખી તેને જુદા જુદા સ્થળોએ પ્રચાર માટે મોકલાવી આપ્યા હતા તેનુ વર્ણન છે

ઋષભદેવ અને મલ્લિનાથ એ જૈનના વર્તમાન ૨૪ તીર્થંકરો પૈકી પહેલા અને ઓગણીસમા તીર્થંકર છે તેમના ચરિત્રો તેના નામના રાસમા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર નામના ગ્રથના અનુસારે આપ્યા હતા જોઈએ શ્રેણિક એ મહાવીરના સમયમા મગધનો રાજા હતો કે જેનુ બિમ્બિસાર એ નામ બૌદ્ધ ગ્રંથોમા જોવામા છે અભયકુમાર એ તેનો ... હતો, તેના ચરિત્રો તે તે રાસમા આપ્યા છે ... નવમ

નંદનો શકડાલ મંત્રીનો પુત્ર હતો. અજા પુત્ર, કઇવન્ના, વીરસેન, સુમિત્ર રાજા 'જૈનોના કથા સાહિત્યમાં દ્દષ્ટાંતિક પુરુષો છે. આર્દ્રકુમાર એ ઉક્ત અભયકુમારથી પ્રતિબોધિત અનાર્ય રાજાનો પુત્ર હતો. આમ ચરિત્રો કાવ્યમા નિરૂપણ કરી 'વાર્તાના ચમત્કારના ભોગી શ્રોતાઓની રૂચિને પોષતું સાહિત્ય' કવિએ પૂરૂં પાડયુ છે. તે સિવાય વિધિ, ઉપદેશ, બોધ સંબંધે સંસ્કૃત અને માગધી ગ્રંથો નામે શ્રાદ્ધવિધિ (રત્નશેખર સૂરિ કૃત, વિરચિત સં. ૧૫૦૬), અને ઉપદેશમાલા કે જેના રચનાર તરીકે મહાવીર હસ્ત દીક્ષિત શિષ્ય ધર્મદાસ ગણિ કહેવાય છે; તે પરથી સ્વતંત્ર અનુવાદ રૂપે શ્રાદ્ધવિધિ અને ઉપદેશમાલા રાસ કવિએ રચ્યા લાગે છે." શ્રાદ્ધવિધિમાં શ્રાદ્ધ—શ્રાવકોના સંપૂર્ણ આચાર આળખેલા છે અને ઉપદેશમાલામાં સાધુના આચાર-ચરિત્ર પાઠો મૂકેલા છે. તે સિવાય સમ્યગ્દ્દષ્ટિ (બોધિ—પ્રજ્ઞા) શું છે, એ સમજાવવા સમકિત સાર રાસ રચ્યો છે અને જગતમાં જીવ અને અજીવ એ બે તત્ત્વો પરથી 'પાપ, 'પુણ્ય, આસ્રવ [કર્મદ્વાર], સંવર [કર્મનિરોધ], નિર્જરા [કર્મનો અંશતઃ ક્ષય] અને મોક્ષ [કર્મનો આત્યંતિક ક્ષય] એમ સાત તત્ત્વો થાય છે તે મળી નવતત્ત્વોનું સ્વરૂપ સમજાવવા નવ તત્ત્વ એ નામનો પ્રકરણ ગ્રંથ કવિએ નવતત્ત્વરાસરૂપે અનુવાદ કર્યો લાગે છે, અને બાર વ્રત [પંચમહાવ્રત અને સાત ગુણવ્રત મળી બાર વ્રતઃ નામે અહિંસા, અસ્તેય, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, દિગ્પરિમાણ, દેશાવકાશિક, ભોગોપભોગ પરિમાણ, અનર્થ દંડ, સામાયિક, પૌષધ, અતિથિ સંવિભાગ]નુ સ્વરૂપ, દેવ અને સમય એટલે શાસ્ત્રનુ સ્વરૂપ, સમજાવવા અને જૈન તીર્થોમાં મહાન્ તીર્થ નામે પાલીતાણાના શત્રુંજય પર્વતના તીર્થનું મહાત્મ્ય, અને પુણ્યની પ્રશંસા કરવા રૂપે અનુક્રમે વ્રત વિચાર, દેવ સ્વરૂપ, સમય સ્વરૂપ, શત્રુંજય રાસ, અને પુણ્યપ્રશંસા રાસ કવિએ રચ્યા છે. આ શિવાય કવિએ અનેક સ્તવનો સ્તુતિઓ અને નમસ્કારો રચ્યા છે કે જે હાલ પણ ઘણા ભાવથી શ્રાવકો પ્રભુ સ્તુતિ કરતા બોલે છે. તેમજ વિશેષમાં એ નોંધવા જેવું છે કે શ્રી ઋષભદાસ કૃત કુમારપાળ રાસપરથી સંવત્ ૧૭૪૨ આસો શુદિ ૧૦ (વિજયાદશમી) ને દિને જિનહર્ષ ગણિ નામના (ખરતર ગચ્છીય) સાધુએ કુમારપાળ પર સંક્ષિપ્તમા રાસ રચેલો છે. (કે જે ઉપરની ટીપમાં કુમારપાળનો નાનો રાસ કદાચ હોય નહિ એવી શંકા રહે છે.) તે શ્રી જિનહર્ષ જણાવે છે કેઃ—

રિષભ કીયો મે રાસ નિહાળી, વિસ્તર માહિથી ટાળી હો,
રાસ રચ્યો નિજ મતિ સંભાળી, રસના પવિત્ર પખાળી હો,
—સોભાગી ભવિયણ! ધર્મસ્યુ હો ચિત્ત લાઇસે. ૧૨

આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે જૈન સાધુ અને શ્રાવકોમાં ઋષભદાસે પોતાના આચાર અને વિચારથી અતિ ઉત્તમ છાપ પાડી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે.

કવિના ગુરૂ.

કવિ જૈન શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના તપા ગચ્છના હતા, અને તેના સમયમાં તે ગચ્છની ૫૮મી ગાદી પર ×હીરવિજય સૂરિ પ્રથમ હતા કે જેનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૫૫૨ના

×હીરવિજય સૂરિ—અકબર બાદશાહને જૈન ધર્મનો બોધ આપનાર. જન્મ સં. ૧૫૮૩ માર્ગશીર્ષ શુદિ ૯ પ્રહ્લાદનપુર (પાલ્હણપુર), દીક્ષા પાટણમાં સં. ૧૫૯૬ કાર્તિક વદિ ૨, વાચક—ઉપાધ્યાયપદ નાન્દપુરિમાં સં. ૧૬૦૮ના માઘ શુદિ ૫, સૂરિપદ શિરોહીમા સં. ૧૬૧૦, સ્વર્ગવાસ ઉન્નામાં સં. ૧૬૫૨ ભાદ્રપદ શુદિ ૧૧. આનું ચરિત્ર સુચિત—હીરસૌભાગ્ય કાવ્યમા છે.

ભાદ્રપદ શુદિ ૧૧ ને દિને ઉમ્ના (અગર ઉન્નત)—હાલના ઉના ગામમાં થયો હતો. ત્યાર પછી તેના પટ્ટધર વિજયસેન સૂરિ થયા. તેઓના સમયમાં કવિએ આદિનાથ વિવાહલો અને નેમનાથ રાજીમતિ સ્તવન (સં. ૧૬૬૫ નું) રચેલ છે તેમાં તેમનું નામ આપ્યું છે.× તેઓએ ઋષભદાસને શિષ્ય તરીકે ઘણું શાસ્ત્રાધ્યયન કરાવી તેના પર પરમ ઉપકાર કર્યો જણાય છે. એટલુંજ નહિ પણ તેની કૃતિ પણ જોઇ તપાસી શોધી આપેલ છે. કુમારપાલ રાસને અંતે કવિ પોતે જણાવે છે કે:—

'સોલ સંવચ્છરિ જાણિ વર્ષ સિત્તરિ ભાદ્રવા સુદિ શુભ બીજ સારી,
વાર ગુરુ ગુણ ભર્યો રાસ ઋષભે કર્યો, શ્રી ગુરુ સોધિ બહુ બુદ્ધિ વિચારી. ૨૨ પુ.

ઋષભદાસે પણ તેમનેજ પોતાના ગુરૂ તરીકે સ્વીકાર્યા છે. તે ગુરૂનું વર્ણન આપી પોતે કહે છે કે, તે જયસિંહ ગુરૂ માહરો રે.' આમાં જયસિંહ તે વિજયસેન સૂરિનું અપરનામ યા મૂલનામ છે. [જુઓ વિજય પ્રશસ્તિ, હીરસૌભાગ્ય વગેરે] તેમનું વર્ણન આ પ્રમાણે આવે છે:—

હીરતણો પાટે હવો, જયસિંહજી ગુણવંત,
જિણે અકબરશાહ બૂઝવ્યો, દિલ્લીપતિ બળવંત,

જિણે દિલ્લીપતિ દેખતોરે, ટાલ્યો વાદ વિવેક,
શાહ અકબર રંજીઓરે, હાર્યા વાદી અનેક.
શાહ અકબર એમ કહેરે, હીર તણો શિષ્ય સાચ,
શાહસુતાચણનો રૂપનોરે, તે નોય વળી કાચ
જગગુરૂનો શિષ્ય એ ખરોરે, દીસે બહુ ગુણગ્રામ,
ત્યાં દિલ્લીપતિ થાપતોરે, સૂરિ[1] 'સવાઈ'રે નામ.
ઋષભ કહે તે ભલારે, રાખે પિતાનું નામ,
શ્રી આદીશ્વર કુળ જુઓરે, ભરત વધારે મામ
વસુદેવ કુળે કૃષ્ણજીરે દશરથકુળે શ્રી રામ,
નૃપ પાંડુકુળે પાંડવારે, જિણે કર્યો ઉત્તમ નામ
ઇણ દૃષ્ટાંતે જાણજોરે, તે ચેલો જગસાર,
નિજ ગુરૂ મામ વધારતોરે, સભારે તે વારંવાર.'

× વિજયસેન સૂરિ—તપાગચ્છની ૫૯ મી પાટે પિતા કમેશા, માતા કોડમદે. જન્મ સં. ૧૬૦૪ નારદપુરીમાં, દીક્ષા ૧૬૧૩. બાદશાહ અકબરે તેમને 'કાલિ સરસ્વતી' એ બિરૂદ આપેલું સ્વર્ગગમન સં. ૧૬૭૧ જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૧ સ્તંભતીર્થ (અકબરપુરમાં) થયું. અકબર બાદશાહે સર્વ દર્શનની પરીક્ષા માટે જે જે દાર્શનિકને બોલાવ્યા તેમાં વિજયસેને જય મેળવ્યો એટલે પાદશાહે કહ્યું કે 'હીરવિજય તે ગુરૂ, અને આ સવાઈ ગુરૂ'—એટલે ગુરૂથી શિષ્ય અધિક છે.

× વડ તપા ગચ્છ પાટિ પ્રભુ પ્રગટીઓ, શ્રી વિજયસેન સૂરિ પૂરિ આસો.

[1] ઋષભના નામથી સહજ સુખ પામીએ, કહત કવિતા નર ઋષભદાસ.

વીરવચન અજુઆળતો, ગૌતમ બ્રાહ્મણ જાત,
તો તેહના ગુણ વિસ્તર્યારે, નામ જપેરે પ્રભાત.
હીર વચન દીપાવતોરે, જયસિંહ ગુરૂ ગંભીર,
જિણે ગચ્છ સંઘ વધારિયો, ગયો ન જાણયોરે હીર.
બિંબ પ્રતિષ્ઠા બહુ થઇરે, બહુ ભરાયારે બિંબ,
શ્રી જિનભુવન મોટાં થયારે, ગચ્છ વાધ્યો બહુ લિંબ.

વિજયસેન સૂરિએ અનેક જિન મંદિરો બંધાવી તેમાં અનેક જિન બિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે તે હાલના મોજૂદ શિલા લેખો પરથી માલૂમ પડે છે. આની પછી કવિ કહે છે કે વિજયતિલક સૂરિ પાટે આવ્યા (તે જયસિંહ ગુરૂ આહારેરે, વિજયતિલક તસ પાટ), જ્યારે તપગચ્છની પટ્ટાવલીમાં વિજયદેવ સૂરિ આવ્યા એમ જણાવ્યું છે તો તે બંને ખરૂં છે, એટલે વિજયસેન સૂરિની પાટે બે આચાર્યો થયા (૧) વિજયદેવ સૂરિ, (૨) વિજયતિલક-સૂરિ; અને તે આ પ્રમાણેઃ—

"વાચક શિરોમણિ શ્રીમાન્ ધર્મસાગરજી ઉપાધ્યાયે 'કુમતિકુદ્દાલ', નામનો ગ્રંથ ઘણી સખ્ત ભાષામાં રચ્યો હોવાથી તેને અપ્રમાણ ગણી વિજયસેન સૂરિએ ધર્મસાગરજીને ત્રણ પેઢી સુધી ગચ્છ બહાર કર્યા હતા. વિજયદેવ સૂરિ ગૃહસ્થાવસ્થામાં ધર્મસાગરજીના ભાણેજ થતા હતા અને અરસપર બંનેને પ્રેમ હતો તેથી ગચ્છ બહારની હકીકતનો પત્ર ધર્મસાગરે વિજયદેવ સૂરિને લખ્યો કે જેના ઉત્તરમાં વિજયદેવ સૂરિએ પત્રની અંદર જણાવ્યું કે 'કશી ચિંતા ન કરશો. ગુરૂનું નિર્વાણ થયે તમને ગચ્છમાં લેઇ લઇશું'; આ પત્ર માણસ સાથે મોકલ્યો, તેણે ભૂલથી તે વિજયસેનના હાથમાં આપ્યો, વાચતાં હૃદયમાં પોતાના શિષ્યને માટે આઘાત થયો અને બીજા કોઇને ગચ્છપતિ નીમવા વિચાર રાખ્યો. વિહાર કરતાં ખંભાત આવ્યા, સં. ૧૬૭૧, ત્યાં સ્વર્ગે જવા 'પહેલા આઠ વાચક (ઉપાધ્યાય) અને બારમો મુનિના પરિવારને બોલાવી જણાવ્યું કે 'એક વખત તમે વિજયદેવસૂરિ પાસે જઇ મારૂં વચન માન્ય રાખવા કહેજો. જો માન્ય કરે તો પટ્ટધર તેનેજ સ્થાપજો, નહિ તો બીજા કોઇ યોગ્ય મુનિને સ્થાપજો એમ કહી સંઘ સમક્ષ તે આઠે ઉપાધ્યાયોને સૂરિમંત્ર આપ્યો.

આઠે વાચકોએ વિજયદેવ સૂરિ પાસે અમદાવાદ આવી સ્વર્ગસ્થ આચાર્યનો અંતિમ સંદેશ કહ્યો, પણ તેમણે તેનો અંગિકાર ન્યો એટલે વિજયસેનની ગાદીપર વિજયતિલક સૂરિને સ્થાપિત કર્યા. તે ત્રણ વર્ષ પછી સ્વર્ગસ્થ થયા. સં. ૧૬૭૪. આમને કવિએ આચાર્ય તરીકે માન્ય રાખ્યા.*"

તે જયસિંહ ગુરૂ આહારેરે, વિજય તિલક તસ પાટ,
સમતા શીળ વિદ્યા ઘણીરે, દેખાડે શુભ ગતિ વાટ.

---

* વિજયદેવસૂરિ—જન્મ ઇડરમાં સં. ૧૬૩૪, દીક્ષા વિજયસેન સૂરિ પાસે સં. ૧૬૪૩, પંન્યાસ પદ સં. ૧૬૫૫, સૂરિપદ સં. ૧૬૫૬. તેમણે ઇડરના રાજા કલ્યાણમલને પ્રતિબોધ્યો હતો, અને જહાંગીર બાદશાહે તેને 'મહાતપા' એ બિરૂદ આપ્યું હતું. સ્વર્ગવાસ ઉના નગરમાં સં. ૧૭૧૩ના આષાઢ શુદિ ૧૧ ને દીને.

* દીપવિજય કૃત સોહમકુલ પટ્ટાવલી રાસપરથી.

તેમની પછી × વિજયાણંદ સૂરિ થયા અને તેનો કવિએ ગુરૂ તરીકે અંગીકાર કર્યો.

તેહને પાટે વળી પ્રગટીઓરે, કલ્પતરૂનો કંદ,
વિજયાનંદ સૂરીશ્વરરે, દીઠે અતિરે આનંદ.
જેહની મધુરી દેશનારે, સૂરિ ગુણ રે છત્રીસ,
ગુણ સત્તાવીશ સાધુનારે, સત્તર ભેદ સંયમ કરીશ.
હીર હાથે દીક્ષા વરે રે, હુઓ તપગચ્છનો રે નાથ,
આગમ તણો ગુરૂ તે સહીરે, તેહનો મસ્તકે હાથ

—ભરતેશ્વર રાસ સં. ૧૬૭૮.

શ્રી હીરવિજય સૂરિના રાસમાં પણ કવિ કહે છે કે:—

વંદઇ વિજયાણંદ સૂરિરાય, નામ જપતાં સુખ સબલું થાય.
તપ ગચ્છ નાયક ગુણ નહિ પારો, પ્રાગવંશી હુઓ પુરૂષ અપારો.
સાહ શ્રીવંત કુલે હંસ ગયંદો, ઉદ્યોતકારી જિન દિનકર ચંદો,
લાલબાઇ સુત સીંહ સરીખો; ભવિક લોક મુખ ગુરૂતણો નિરખો,
ગુરૂ નામે સુઝ પોહોતી આશો, હીરવિજયસૂરિનો કર્યો રાસો.

—સં. ૧૬૮૫.

દરેક જૈન રાસકાર પોતાની કૃતિમાં થોડો ઘણો પણ પરિચય આપવા ઉપરાંત પોતાની રચનાની મિતિ આપે છે, તેજ પ્રમાણે ઋષભદાસે પોતાની કૃતિઓમાં પોતાના સંબંધે પરિચય કટકે કટકે પણ અન્યની અપેક્ષાએ વિશેષ આપ્યો છે. અને તે પરથીજ આ લેખ ઘડી શકાયો છે. હજુ તેમની સર્વ કૃતિઓ પ્રાપ્ત થઇ શકતી નથી, નહિ તો આ કરતાં પણ વિશેષ હકીકત મળવા સંભવ છે. ઉપરની હકીકત સંબંધે શમસ્યાનો આધાર લઇ હીરવિજય સૂરિના રાસમાં જણાવે છે કે:—

કવણ દેશિ થયો કવણ ગામિ કહ્યો, કવણ રાજ્યઈ લહ્યો એહ રાસો,
કવણ પુત્રઈ કર્યો કવણ કવિતા ભયો, કવણ સંવછર કવણ માસો.
કવણ દિન નીપનો કવણ વારિ ગુરિ, કરીઅ શમસ્યા સહુ બોલ આંણ્યા,
મૂંઢ આંણ્યુ અક્ષરા સોય સ્યું સમઝસ્યઇ, નિપુણ પંડિત નર તેહ જાંણ્યઇ.

× વિજયાણંદ સૂરિ—મરૂદેશના વરરોહ ગામમાં પ્રાગ્વંશી પિતા શ્રીવંત અને માતા શૃંગારદેથી સં. ૧૬૪૨માં જન્મ, મૂલનામ કલો, હીરવિજયસૂરિ પાસે દીક્ષા સં. ૧૬૫૧, દીક્ષા નામ કમલવિજય, વિજયતિલક સૂરિએ શિરોહીમાં સૂરિપદ આપ્યું. સ્વર્ગવાસ સં. ૧૭૧૧ આષાઢ શુદિ પૂર્ણિમાં, ખંભાતમાં. વિજયાણંદસૂરિ હીર વિજયના શિષ્ય હોવાથી વિજયદેવના કાકા ગુરૂ થતા હતા. તે જ્યારે અમદાવાદમાં હતા ત્યારે વિજયદેવસૂરિ મળવા માટે અમદાવાદ આવ્યા. અરસપર પ્રીતિથી બંનેની સંમતિ પૂર્વક ગચ્છાધિપત્ય ત્રણ વર્ષ ચાલ્યું. ભાવી યોગે ચોથા વર્ષથી વિજયદેવ સૂરિએ પોતાના નામનો પટ્ટો મુનિઓ માટે લખ્યો; આ સાંભળી આણંદ સૂરિએ પણ પોતાના નામનો પટ્ટો લખ્યો, આ કારણથી એકજ કુળમાં બે આચાર્યના નામથી બે ગચ્છ થયા એકનું નામ દેવસૂરિ; અને બીજાનું નામ આણંદસૂરિ. સાગર ગચ્છની ઉત્પત્તિ પણ આ સમયમાં થઇ. (આ માટે જુઓ જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા પુષ્પ ૧ લું)

કયા દેશમા 'કયા ગામમા' કેના રાજ્યમા, કેના પુત્રે, કોણે, કયે વર્ષે, કયે માસ, કયે દિને—વારે, રાસકારે રાસ રચ્યો છે એ વાતો સમસ્યામાં કહી છે કે જે મઢ-અજ્ઞાન નહિ જાણે, પણ નિપુણ નર જાણી શકશે.

દેશ આદિ દરેક સબધે નીચેની સમસ્યા આપે છે.

પાટણુ આદિ હુઓ તસ જેહ, નાતિ ચોગથી ગોપઘ તેહ,
મોટો પુરુષ જાણે તેહ કહેમ, તેહની નાતિનિ નામિં દેશ.

—ગુર્જર દેશ.×

ગામ

આદિ અક્ષર વિન ભૅભર જોય, મધ્ય વિના સહુ કીનિં હોય,
અત્ય અક્ષર વિન ભુવન મઝારી, દેખી નગર નામ વિચાર.

—ખંભાતિ.

રાજા

ખડગ ધુરિ તણો અક્ષર લેહ, અક્ષર ધરમનો બીજો જેહ,
ત્રીજો કુસુમ તણો તે સહી, નગરી નાયક બીજન સહી

—ખુરમ પાતશા.

પિતા

નિસાણુ તણો ગુરુ અક્ષર લેહ, લઘુ હોય ગણુપતિના જેહ,
બેવી નામ ભલુ જે થાય, તે કવી કેરો કહુ પિતાય

—સાંગણુ.

કવિ

વદ અક્ષર નવિ ધરથી લેહ, મેધલા તણો નયણુમા જેહ,
અક્ષર ભવનમો શાલિભદ્ર તણો, કુસુમશમનો વેદમો ભણો,
સહી અક્ષર ભાણુમો, તેહી નામ કરો કા ભમો,
શ્રાવક ચોય જ્ઞતી પાત, પ્રાગરસ વીસો વિખ્યાત.

—ઋષભદાસ.

(આમા વના પણ ' વીસા પોરવાડ ' છે એમ આવી ગયું.)

વર્ષ

દિગ આગલિ લેઈ ઈદુ ધરો, કાલ સોય તે પાછે કરો,
કારણુ સવચ્છર થાયે વલી, ત્યારે રાસ કરો મન રલી

—સં. ૧૬૮૫.

× એક સ્થળે હુંદમા ગુર્જર દેશના કેટલો પ્રસાદ આવે છે તે સબધે ઉપમા બીજાને આપતા કવિ જણાવે છે કે —

ગુજર દેશ પૃથિવી પરે મેદ, માસ પાસ તેહનો રહે ગ્રેહ,
વિણુ બહુ કાળ ન લીનો રહો, શ્રાવક પગમ એહનો કહો.

—ભરતેશ્વર રાસ પૃ. ૮૫

આસ-તીથી.

ગુરુ મહિં વડો કહેવાય, જે તી છાંયે નર દુષ્ટ પલાય.
તે તરૂ અગનિ નામે આસ, કીધો પુન્ય તણો અભ્યાસ.

—આશો.

આદિ અક્ષર જિન કો નમ કરે, મધ્ય વિનાસ દુઃખ આ-રે,
અંતે વિના મિલિ ગવણ જોય, આણુઆવી તથિ તે પણિ હોઇ

—શુદ ૧૦

ગુરૂ

સકલ દેવ તણો ગુરુ જેહ, કહાવી કેડે નૃપ એવ તેહ,
એહું મલી હુઇ ગુરુતુ નામ, સમર્યે સીઝે સઘલા કામ.

—વિજયાનંદ સૂરિ.

ગુરૂ નામે મુઝ પોહોતી આસ, ત્રંબાવતીમાં કીધો રાસ.

જનશ્રુતિ સરસ્વતિની પ્રસન્નતા.

એવું કહેવાય છે કે કવિએ વિજયસેન સૂરિ પાસે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવા શરૂ કર્યું હતું. એક રાત્રે ગુરૂએ પોતાના શિષ્ય માટે સરસ્વતિ દેવીને પ્રસન્ન કરીને પ્રસાદ મેળવ્યો હતો, કે જે પ્રસાદ રાત્રિએ ઉપાશ્રયમાંજ સુઇ રહેલા ઋષભદાસના જાણવામાં આવતાં તેણે પોતેજ આરોગી લીધો અને મહાન્ વિદ્વાન્ થયો. આના પરિણામે ઉપર જણાવેલી સખ્યાબંધ કૃતિઓ તે રચી શક્યો. આવી દંતકથા છે (આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મૌક્તિક ૩ પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૬ પછીનું પહેલુ-બીજું પૃષ્ટ)

આ દંતકથામા કેટલું સત્ય છે તે કહી શકાતું નથી, છતા આટલુ તો સત્ય છે કે દરેક કૃતિમા કવિ સરસ્વતિ દેવીની સ્તુતિ કરવા ઉપરાંત તેનો પાડ, પ્રભાવ સ્વીકારે છે. સરસ્વતી દેવીનુ મંગલાચરણ પ્રત્યેકમા કરી તેમની સહાયતા માગે છે એક સ્થળે નમ્રતાથી જણાવ્યુ છે કે —

"સમરૂ સરસતી ભગવતી, સમર્યા કરજે સાર,
મૂરિખ મતિ કેલવું, તે તાહારો આધાર.
પિંગલ ભેદ ન ઓલખું, વ્યક્તિ નહીં વ્યાકર્ણ,
મૂરિખ મણુ માનવી, હુ સેવુ તુઝ ચર્ણ।

—કુમારપાલ રાસ

સાર વચન ઘો સરસ્વતી, તુ છે બ્રહ્મસુતાય,
તું મુજ મુખ આવી રમે, જગમતિ નિર્મળ થાય.
તુ ભગવતી તુ ભારતી, તાહારા નામ અનેક,
હંસગામિની શારદા, તુજમાં ઘણો વિવેક
બ્રહ્માણી બ્રહ્મચારિણી, દેવકુમારી નામ,
ષટ્ દર્શનમા તું સહી, મહુ બોલે ગુણગ્રામ
વિદ્વોની માતા સહી, વાગેશ્વરી તુ હોય,
તુ ત્રિપુરા બ્રહ્મવાદિની, નામ જપે સહુ કોય,

હંસવાહની તું સહી, વાણી બાપા નામ,
તું આવી મુજ મુખ વસે જિમ હોય વાંછિત કામ.
કરજે માતા વાંછ્યું કામ, પ્રથમ જપું હું તાહારૂં નામ,
તું મુજ માતા રાખે નામ. બોલું ભરત તણા ગુણગ્રામ.

—ભરતેશ્વર રાસ.

દરેક ગ્રંથની અંતે પણ પ્રાયઃ સરસ્વતીનો ઉપકાર તેની સમાપ્તિ થઇ તે માટે સ્વીકારે છે:—

કવિજન કેરી પોહોતી આસ, હીર તણો મિ જોડ્યો ગમ,
ઋષભદેવ નણુંદર મહિમાય, તંઠી શારદા બ્રહ્મસુતાય.

× × × × ×

સરસતી શ્રી ગુરૂ નામથી નીપનો, એ રંગ જિહાં રવિચંદ ધરતી.

—હીરવિજય સૂરિ રાસ.

જહાંગીર બાદશાહના રાજ્યની શાંતિ.

દિલ્લીપતિ જહાંગીર બાદશાહ (રાજ્યકાળ ઇ સ. ૧૬૦૫ થી ઇ. સ. ૧૬૨૭) ના રાજ્યની સીમા આગ્રહથી પંજાબ અને કાસ્મીર સુધી અને માળવાથી ગુજરાત સુધીની હતી.

' અકબર અને જહાંગીરની રાજકીય નીતિ ઘણાક વિષયોમા મળતી આવે છે. હિંદુ અને મુસલમાન બંનેને સરખા હક આપવામા અને ઉપર એકજ સરખી રાજનીતિ ચલાવવા બંને એક સરખા મન ધરાવતા હતા; પરંતુ અકબરનું એવુ ધારવું હતુ કે, હિંદુ, મુસલમાન બંનેને એકજ પંક્તિ પર મુકવા માટે, તેમના ધર્મને ઉત્તેજન આપવા અર્થે, માણસે પોતાનો ધાર્મિક જુસ્સો અને ધાર્મિક લાગણીઓને સમાવી દેવી જોઇએ અને ધાર્મિક ભાવનાથી ખીલતા આત્મિક રંગને ઓછો કરી નાખવો જોઇએ. અકબરને દરેક ધર્મ ઉપર આસ્થા હતી; જ્યારે જહાંગીર એમ સમજતો હતો કે કોઇ પણ માણસ પોતાના ધર્મમા રહીને, તેમાં પૂર્ણ માન્યતા રાખીને પોતાના ધર્મની ક્રિયાઓ પાળીને પણ પારકા ધર્મવાળા તરફ માનની લાગણીથી જોઇ શકે છે.

" અકબરનો અમલ ઘણોજ સુલેહભરેલો હતો તેનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે તેણે બળ અને કળથી પોતાની હિંદુ પ્રજાના મન મેળવી લીધાં હતાં દેશી સંસ્થાનો સાથે લગ્નનો સબંધ વધારી તેમની વિદ્યા અને તેમના ધર્મ પ્રત્યે પ્રેમભાવના બતાવી, તેમના પર પૂર્ણ ભરુસો રાખી, તેમને મોટા મોટા ઓહ્દાઓ આપી તેમનો અતિ ઉપયોગી પ્રેમ સંપાદન કરી, તેમને રાજ્યમા મદદગાર કરી લીધા હતા. જહાંગીરે રાજ્યાભિષેક થયા પછી પોતાના પિતાના પગલેજ ચાલવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો મરણપર્યંત તે નિશ્ચય તેણે પાળ્યો પણ ખરો

" જહાંગીરને નાનપણથી વિદ્યા તરફ ઘણો પ્રેમ હતો. જહાંગીરના સમયમા જાદરૂપ નામે એક વિદ્વાન જની ઉજ્જન પાસે આવેલી એક ઉજ્જડ પહાડની ગુફામા રહેતો હતો અહિંઆ ત્રણ માઇલ સુધી સ્વારી જઇ શકે તેવું સ્થાન નહોતુ, છતાં પણ જહાંગીર વારવાર પગે ચાલી તેની પાસે જતો અને તેની સાથે વાદવિવાદ કરવામા પોતાનો અમૂલ્ય વખત ગુજારતો. તે જ્યારે જાદરૂપનુ વર્ણન કરે છે ત્યારે તેના શબ્દો બતાવી આપે છે કે

મસ્તક વેણિને વિઠારતી, કારે કંચુકિ ચીર રે
મોતીદાર મુદ્રા પરે, નયણે નીર વહી નર રે. રહો. ૩
નાસિકા માન તે પરિહરે, મૂકે સકલ શણગાર રે,
ભૂમિ પડી એક ગજવરે, કિયું કર્યું કરતાર રે. રહો. ૪
પાછા વળીએ રે પ્રાણપતિ, ગણી ન જાયે અનાથ રે,
મારે સંભાળ ન ગ્રહીયે, જેહનો ઝાલ્યો હાથ રે. રહો. ૫
નારી વનનીરે એકલડી, તુમ વિણ તેહ સુહાય રે,
તુમો જગ સરીખા રે નાથજી, જેનાં વેલડી કરમાય રે. રહો. ૬
જગ વિણ ન રહે માછલી, શું પોયણ પાન રે,
તુમ વિણ શિણગારે ચાંદનું, કંઠ વિના જિમ ગાન રે. રહો. ૭
નાર નિરખી પાછા વળો, ગણો અનાથ ને આમ રે,
તુમ વિણ ગુનારે ગોખિયાં, જેનો થવાનો ઠામ રે. રહો. ૮
ધામ વળવળતી રે પ્રેમદા, આંસુડાં લુહે તે હાથ રે;
તુમ વિણ વાસર કિમ જાગે, તુમ વિણ દોહીલી રાત રે. રહો. ૯

ભરતેશ્વર રાસ

આ રાજા ભરત ચક્રવર્તીને વૈરાગ્ય થતાં તેના રાજ્યત્યાગ વખતે તેની રાણીનો વિલાપ તે સાથે નળરાજાએ તજી દીધેલી વૈદર્ભી પાછો વનમાં એકલી છે તે વખતે જે વિલાપ પ્રેમાનંદે કરાવ્યો છે—'વૈદર્ભી વનમાં વલવલે'—એ સરખાવો.

હવે બીજો વિષય જોઈએ. લગ્ન પ્રસંગે થતી વિધિમાં વપરાતી સામગ્રી વૈરાગ્ય વાસિતને શું સૂચવે છે તેનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કેઃ—

*ભાવ વાવ મોહે પરણાવે, ચિત્ત કુંવરપણે ના ભાવે,
અંગે પીઠી જર્વ ચોળાવે, ભાવે આઠમા કરમે લેપાએ. ૧
ન્હાનાં શિરે ભાવે સોય, સંસારનાં ફળ કડુ હોય;
ખૂંપ ભરંતા આતમ ભાવે, સંસારે જીવ વણાવે. ૨
વેણી ચિંતે બૂણ્યુ ભાર, ગળે સાંકળ ચિંતે હાર
હાથે શ્રીફળ લેતા ભાવે, જીવ નારી કિંકર થાવે. ૩
વરઘોડે ચઢીઓ જામ, ચિંતે દુર્ગતિ વાહન નામ,
બાણુ વાજિંત્ર બજાવે, મન ચિંતે મુજ ચેતાવે. ૪
વરગોડેથી ઉતારે, મન હેઠી ગતિ સંભારે;
પુંખે ધુંસરું વગે આણી, સંસાર ધુંસરની એંધાણી. ૫
ચાક દેખી કરે વિચાર, જીવ વિધારો નિરધાર,
દેખી મુશળ મનમાં આવે, જીવ સંસારમાંહે ખાંડાવે. ૬
અર્ઘ દેતાં વાને જોય, સહી પૂર્વ પુન્ય મુજ ધોય;
શ્રાવસંપટ જવ ચંપાવે, વિવેક કોડીયા મુજ બંજાવે. ૭

---

*આનંદ કાવ્ય મહોદધિ—માક્તિક ૩ જુ. પૃ. ૮૬.
× „ „ „ „ ૯૭.

નાક માહીને વેગે તાણે મંમાગે તણાવુ જાણે,
કન્યા છાટે નવતબોળ, કહે જીવ હશે એમ રોળ. ૮
કહે ન ધરશે એ વરમાળ, ગળે દોર ધરે છે માળ,
પાછી ગ્રહે તે કન્યા હાથ, તે તો દુર્ગતિ સાહું થાવ ૯
લોક તિલક કરે તે માટે, જાણુ દુર્ગતિ કેરી વાટે;
ગહિ પડતાં સહી મધાણો દોહિલુ છુટવુ છે અહીં જાણો ૧૦
અગ્નિ મુજ આણે તશ જ્યારે,' નર ચિંતા રે સભારી ત્યારે,
ફેરા દેતો જેણી વાર, ચિંતે ફરવુ સહી ગતિ ચાર ૧૧
ચોરી ચાર ગમ જાણ એ દેખાડ ચઉ ખાણુ,
એમ આતમભાવના ભાવે, શુભ ધ્યાને કેવળી થાવે. ૧૨

ભરતેશ્વર રાસ.

[આમા હમણાની લગ્નવિધિ સાથેનુ સામ્ય ઘણું પરખાય છે]

ભરતની સ્ત્રીનુ વર્ણન કવિ આ પ્રમાણે કરે છેઃ—

દત જિસા દાડમકળી અધર પ્રવાળી રંગ,
ઓર ઘણી કટી પાતળી, સબળ સુકોમળ અંગ.
કનકકળશ દેવે ઘડયા, તામ પયોધર હોય,
કમળ નાળ સરખી કહી, નારી બાહુડી હોય
પગ પંકજનુ જોડલુ, જંઘા કદળી સ્તંભ,
હંસગતિ ચાલે સહી, રૂપે જાણુ રંભ
દેવકુમારી પદ્મિની, અંગ નિભૂષણ સોળ,
પહેરણ ચંપા-ચૂનડી, કાયા કુંકુમ રોળ
ચરણે નેવર વાજતા, કટીમેખળ ખલકત,
રયણુ ઝાલ કાને મડી, વાણી મધુર અત્યંત
સાર વસ્તુ જગમા ધણી, લીધો તેનુ સાર,
નારી રત્ન નિપાઈયુ, વિમો ભરત ભરતાર

—પૃ ૩૯—૪૦

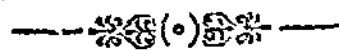
આમા અનેક જાતના વર્ણન મૂકી શકાય હાલ વિસ્તારના ભયથી સાધન સમયના અભાવે જૈનેતર કવિઓનાં કાવ્ય સાથે ઋષભદાસના કાવ્યોની સરખામણી મુલતવી રાખવી યોગ્ય છે **અત્ર કવિ સંબંધી ઉપયુક્ત માહિતીઓજ મુખ્યત્વે કરી એકઠી કરી મુકવામાં આવી છે.**

ભાષા સંબંધમા આ કવિ વણિક ખંભાતનો રહીશ શ્રાવક હોવાથી જૈનમુનિમાં રહેલા તેમના અભણપણાથી જન્મેલ ભાષાભેદ અને ભાષામાર્ધર્યનો દોષ-આક્ષેપ તેના પર મૂકી નામકે કારણકે તેણે પોતાની સર્વ કૃતિઓ ખંભાતનગરમાં રહીને કરી છે આથી તેની ભાષાનો અભ્યાસ ખંભાતના આસપાસના પ્રદેશમા અને ગુજરાતમા ૧૭ સ. સતરના સૈકાના પ્રારંભથી કેવા પ્રકારની ભાષા પ્રચલિત હતી તેનો ઘણો સારો અને સત્ય ખ્યાલ આપી શકે તેમ છે.

ઉદ્દેશે જૈન સાહિત્ય હજુ અપ્રકટ છે તે બહાર લાવવા વિશેષ પ્રયત્ન થશે તો સમાજ સ્થિતિ, રાજ્યના ઇતિહાસ, દર્શનની તર્કજાળ, ધર્મની ભાવના, અને તત્વજ્ઞાનજન્ય આનંદના ચિત્રો પ્રાપ્ત થઇ શકશે એવું જણાવી નીચેની અંગ્રેજી કડીઓ કે જેમાં જૈન અને જૈનેતર એ શબ્દો પૂર્વ અને પશ્ચિમને બદલે મૂકેલા છે તે ફરી વિરમું છું:—

"Timo has drawn near
When Jains and Non-Jains, without a breath,
Will mix their dim lights like life and death
To broaden into boundless day!"

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ
મુંબઇ, તા ૧૦-૫-૧૫. —મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇ
બી. એ. એલ્. એલ. બી.

પરિશિષ્ટ.

પાટણનું વર્ણન.

બાર ગાન ફિરતો વિસ્તાર, ગઢ મઢ મંદિર પોલ પગાર
ચઉરાસી ચોહટાં ચઉશાલ, સોના રૂપાની ટંકશાલ. ૧
દંતારા દોસીનાં હાટ, વેચઇ સાર પટોલાં પાટ;
વેચઇ શાલુ ગપરાં ચીર, જેણઇ લાર્યાં છઇ બાવન વીર. ૨
માણિક અઉક મોતી સોલાગ, નાણાવટિ નાણાં પરખાય;
ગાંધીને હાટે ગંધીઆણ, વઇદ જિહાં બહુ જાઇસઇ જાંણ. ૩
માલી તંબોલી મણીહાર, વેચઇ તેલ સુગંધા સાર,
વસઇ ફોફલીઆ સોનાર, ધીઆ તણો નવિ લાધઇ પાર ૪
વિવહારી બહુ વાસઇ વસઇ, કાંઇ ટંટોલઇ બહુ હસઇ,
વાહણ તણી વળી કરતા વાત, પણિ કોણ કરઇ પરણી તાતિ. ૫
ફુદીઆ સાથરીઆ પસ્તાગ, રસીઆ બહુ આલાપઇ રાગ,
ચોહટઇ ભણતા ચારણ ભાટ, ત્રિકોલીઇ નાચઇ નટ નાટ. ૬
વર્ણ અટાર તણો વિહાં વાસ, કો કહઇની નિહાં ન કરઇ આસ,
વિવહાર શુદ્ધિ સહુ પાલઇ ખરી, ન લીઇ કો કહઇનું ધન હરી. ૭
રાજભુવન નીપાયાં વિહાં, બહુ રચના કીધીછઇ જિહાં,
હયવર ગજની શાલા કરઇ, જોતાં નરનારી ચિત્ત ઠરઇ. ૮
આયુધશાલા રથના ઠામ, ક્ષેપકશાલા વિહાં અભિરામ.
કરઇ માંડવી રાય સુજાણ, વિવિધ વસ્ત વિહાં લાગઇ દાણ. ૯

---

* આ મારા સ્નેહી શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરીએ કુમારપાળરાસ અને હીરવિજયસૂરિની પ્રત મેળવી આપી અને શ્રીયુત મણિલાલ બકોરભાઇ વ્યાસે હીરવિજયસૂરિના ૧૨ બોલના રાસની પ્રત ઉતારી મોકલાવી આપી તે માટે બંનેનો હું ઉપકાર માનું છું.

ઢાલ આપમાનની [વાસુ જિન પુણ્ય પ્રકાશ્યો—એ દેશી)

રાગ આસાઉરી સિંધુઓ.

સૂપ શકલા તનઇ બયરેવ મસરૂ, શાલૂ અતલસનો નહી પાર,
ચીર ચુંનડી મોલિ પિતાબંર, હીર ગીનીઉ સાર.
હીંગ મરી નઈ તરવું સીસું, સાકર નઈ બેપારી,
મોટી માંડવી પાટણ કેરી, આવઇ કુવ બ્યાપારી,
લવિંગ એલચી કપુર બરાસ, જાયફલ જાવંત્રી,
દાણ માંડવી મહાજન આવઇ, બુઇઠા મહઇતા મંત્રી.
ધાડ ટેપરાં અગ્રધ પાસ, સિંઘોડાં નઇ દ્રાખ.
પાટણ માંડવીઈ બહુ આવઇ, દાણ ટંકાના લાખ.

દૂહા.

લખ્ય દાણ લોકજ દીઇ, કરઇ સબલ બ્યાપાર,
પુણ્યક્ષેત્ર પાટણ તણો, સુણયો સહુ વિસ્તાર.

ચઉપઇ.

વિસ્તાર કહઇસું પાટણ તણો, બ્યાપારી વણજારો ઘણો,
અનેક પુરૂષ તિહાં આવઇ જાઇ, વિવિધ વસ્ત તિહાં વેચાય.
પુણ્ય તણી શોભા તિહાં સુદ્ધ, માગઇ જલનઇ ઠાંય દૂધ,
દાંન માંન અનઇ ચમરાંમ, અતિ શોભઇ પાટણ પુર ગાંમ.
શ્રી જિનના પોઢા પ્રાશાદ, ઇંદ્ર પુરીસ્યુ કરતા વાદ
પોષધશાલા પુણ્યના ઠામ, વાડી વન દીસઇ અભિરામ.
સહસલિંગની શોભા ઘણી, ઉપમા માંન સરોવર તણી,
કમલ બહુ જલ મીઠઉં માંહિ, હંસ મોર બગ ઝીલઇ તિહાં
મચ્છ કચ્છ મંડુક બહુ તરઇ, ચકવાકી જલક્રીડા કરઇ,
ફિરતા વાડી વન આરામ, નાલિ કેલિ આંબા અભિરામ.
ચંપક નાગ અનઇ પુન્નાગ, તાલ તમાલ અનઇ વર સાગ,
જાંબૂ દાડીમ દીસઇ ઘણા, ચંદન વૃક્ષ બહુ ગલીઆમણા.
કૂપ કુંડ બહુ વાવ્યો ઘણી, અમૃત ભરઇ સ્ત્રી સોહાસણી,
કેલિ ક્રીડા કરતા બહુ લોક, ઘરિ ઘરિ મંગલ પણિ નહી શોક.
બાવન વસા જસ નગર મઝારિ, એક ચિતઇ સુણયો નરનારિ,
પાટણ નગર તણી ઉપમા, કવિઈ કેલવો આંધ્યા વચા.
વાડી વન નઇ વાવ્યો ઘણી વાલ્યો ચેતિ વેતિતામરિ ઘણી,
વિવેક વિચાર બ્યાખ્યાની વમઇ,-વાદિ વીર પાછી નવિ ધમઇ ૨૪

વેશ્યા વંસ વેસ્યાના વાસ, વિપ્ર બ્યાસ ગાય ગુણ ગાસ,
વહુરા વાંણીઆ વસ્ત વપારિ, વ્યાપારી વડ ગામ મઝારિ.
વેદ વાસના વિબુધ ઘણા, વિશ્રંમ વાંમ તે રહઇવા તણા,
વર્ણ અઢાર તણો તિહા વાસ, વૃષભ જૂત અનોપમ પાસ.
વિષ્ણુ મૂરતિ અનઇં વેદીઆ, વેષધારી નઇ બહુ વરતીઆ.
વિચિત્ર વિવહારી વસઇ, વિવહાર ચૂક નવિ ચૂકઈ કસઇ.
વયણ શુદ્ધ નઇ વિદ્યાવંત, વણકર તણો ન લાભઇ અંત.
વસન દાન શીલ તપ ધણી, વિચિત્રાઇ વરઘોડા તણી.
વાજી વહબલ અનઇં વીજણા, વાંનર વાઘ રાય અંગણિ ઘણા,
વિદ્રુમ વૃક્ષ નઇ નિર્મલ વારિ, છાટઈ રાજાનેં દરબાર.
વાજીત્ર વેધાલિ બહુ મલઇ, વ્યાકરણી વચને નવિ પલઇ,
વયરાગીનું કરું વખાણ, વસઇં લોક પર વેદ ન જાણ.
વિવિધ વસ્ત ઝાલી જિહાં મલઈ, નર સમુદ્ર પાટણ કુણ કલઇ.
એકવાર એક સ્ત્રી ભરતાર, જોવા પાટણનો વિસ્તાર,
સાંઝઇ સાંચઇ ચોહટઇ ચઢયા, કર્મ સંયોગઇ ભૂલાં પડયાં.
રોતી રડવડતી સાનારી, પુહુતી ભૂપતિ ભુવન મઝારિ,
વેગઈ વિહાં વીનવીઉં રાય, કામની ભાખિઈં કર્મ કથાય.
સ્વામી વાહરા નગર મઝારિ, ભૂલા પડયાં અહ્મો નરનારી,
સોધ્યો સ્વામી પણિ નવિ જડયો, વિણગરત્ન જિમ સાયર પડયો.
સ્વમી નામિઇં રાણો એક, ડાબી આપઇ કાંણો તેહ,
એગઇ ઇંધાણિ મુઝ ભરતાર, રાય કરો મુઝ નરની સાર.
રાઇં વેગઇ વજાવ્યો પડો, રાણા કાંણા આવી ચડો;
સુકલ એકઠા થાઓ આજ, નૃપનઈ કાંઇ પુછયાનું કામ.
રાણાકાંણા દાબી આંખિ, ન વસઇં નગર ભાખિ
બિલ્યા એકઠા નૃપ દરબારિ, ભૂપઇં તેડાવી નારિ.
સોધી લિઉં હું વાહર ધણી, તુઝ કારણિ ખપ કીધી ઘણી,
નૃપ વચને તે સોધઇ નારિ, પુરૂષ ન દીસઇ તેહુઇ હારિ.
સ્વામી! એહમાં નહી મુઝ કંત, રાય વિનોદ તિહાં થયો અત્યંત,
ફિરી પડો વજાવ્યો જસઇ, રાણો આવ્યો વસઇં.
નારિ ઓલખી લિઇ ભરતાર, પંડિત કવિજણ કરઇ વિચાર.
નર સમુદ્ર એ પાટણ સહી, નર નારી સંખ્યા નવિ લહી.
જેણેઇં નગરઈ હઈ નાટિક નૃત્ય, પંડિત જન પામઇં બહુ રતિ.
રાસ રંગઇ તિહાં [illegible], સુર મોટી રઇઇ રંગ થતા.
પાંન ફૂલ દણા ભોગઆ, જેણઇં નગરિં કો નહીં રોગીઆ,
કર્મિની કંતમાં સજનો નેમ, સુર પરિ ઇંદ્ર ઇંદ્રાણી જેમ.

અમર ભોગ પુરંદર મણા, વાસ બહુ લઘુ માલિણ તણા,
મૃગનયણી નારિ પદ્મની, વસઇ હરતની નઈ ચિત્રણી
ત્યાગી જિહાં ગડઇ નિશાંણ, વસઇ લોક પરવેદ ન જાંણ.
સુરગણ માતા નઇ મદ ભર્યા, કુંવર ષંટ મિણગાર્યા ફર્યા.

અસી નગરની ઉપમા કહું, ઇંદ્રપુરીથી અધિકી લહું,
જેહનો સ્વામી નૃપ વનરાજિ, ત્રિણિ ભુવન જસ માંનઇ લાજ.
જેહનઇ ગજ રથ ઘોડા બહુ, જેહનઇ સીસ નમાવઇ સહુ,
જેહનઇ રાણી અંતેઉરી, જેહનઇ ઘરિ બહુ લખમી ભરી
નગર અનોપમ વાસ્યુ ગામ, ગોવાલીઆનુ રાખ્યુ નામ,
અણહિલવાડુ પાટણ ગામ, વસઇ લોક વારૂ અભિરામ

× × × ×

—કુમારપાલ રાસ.

ગૂજરાતનું વૈદક સાહિત્ય

(લેખક—રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવલરામ શાસ્ત્રી—મુંબઈ.)

રા. રા. શ્રીયુત રણજીતરામ વાવાભાઈએ ગૂજરાતનું વૈદક સાહિત્ય એ વિષય ઉપર સાહિત્ય પરિષદ્ માટે એક નિબંધ લખવાની સૂચના કરી, ત્યારે મેં એ તરત સ્વીકારી લીધી. પાછળથી એ વિષયમાં વધારે ઉંડા ઉતરતાં જણાયું કે વૈદાના ગ્રન્થોમાં ગ્રન્થકારના નામ સિવાય એને વિષે બીજી હકીકત ભાગ્યેજ લખી હોય છે, એટલે કયો ગ્રંથકાર કયા દેશકાળમાં થઇ ગયો એ જાણવાનાં સાક્ષાત્ સાધનો પ્રાયઃ મળતાં નથી. બીજું, વૈદાના ઘણા ગ્રંથો હજી છપાવા ન હોવાથી તથા હસ્તલિખિત પ્રતો મોટે ભાગે દુર્લભ હોવાથી કેટલાક ગ્રંથો જોવાનું મારાથી બની શક્યું નથી. એટલે જે થોડી હકીકત એકઠી થઇ શકી છે,—તે જેવી છે તેવી આ સરસ્વતી દેવીના પદકમળમાં નમ્ર ભાવથી અર્પણ કરૂં છું.

ગૂજરાતની મર્યાદા.

ભૂગોળના કેટલા ભાગને ગૂજરાત ગણવો, એ પ્રશ્ન મ્હોટો છે. પણ ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં વંચાયલા 'ગૂજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય' એ વિષયના પોતાના નિબંધમાં રા. રા. સાક્ષરવર્ય આનન્દશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવે ઉપલા પ્રશ્નનો જે તોડ કાઢ્યો છે, તેમા અનેક મુશ્કેલીઓ સહેજે દૂર થતી હોવાથી ગૂજરાતની વર્તમાન મર્યાદાનેજ, ભૂતકાળ માટે પણ, સ્વીકારીને હું આગળ ચાલું છું. ગૂજરાતના

ભૂતકાળમાં સાહિત્યની ઉપેક્ષા

ભૂતકાળના ઇતિહાસમાં દૂર દૃષ્ટિ નાખતાં સાહિત્ય તરફ ગૂજરાતીઓની ઉપેક્ષા વૃત્તિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા છઠ્ઠા શતકમાં પણ ગૂજરાત પોતાનાં બંદરો મારફત દૂર દેશાવરો સાથે વેપાર કરતું દેખાય છે. અને તે પછીનાં ૨૪૦૦ વર્ષોમાં પણ ગૂજરાતે વેપારી તરીકે પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખી છે. પણ વેપારમાં અગ્રેસર ગૂજરાત સાહિત્યમાં પાછળ રહી ગયું છે. એ જૂના કાળમા જ્યારે આર્યાવર્તમા જીવંત સાહિત્યનો સર્વ દિશામાં અપૂર્વ વિકાસ થતો હતો ત્યારે ગૂજરાતે આ દેશની અક્ષર સેવા બીલકુલ કરી નથી અને તે પછી પણ ગૂજરાતે જેટલી લક્ષ્મીની ઉપાસના કરી છે તેટલી સરસ્વતીની કરી નથી ઇ. સ ના ૯ મા શતકથી ગૂજરાત સામાન્ય સંસ્કૃત સાહિત્યમા ભાગ લેતું દેખાય છે. પણ વૈદક સાહિત્યમાં તો ઈ. સ. ના બારમા શતક પહેલાં ગૂજરાતમાં ઘોર અંધકાર દેખાય છે.

ઈ. સ. ૧૨ મા શતક પહેલાં ગૂજરાતમાં વૈદક સાહિત્યનો અભાવ

ઇ. સ. ના બારમા શતક પહેલાં ગૂજરાતમાં લખાયેલો વૈદાનો કોઇ ગ્રંથ મળતો નથી, માટે તે પહેલા અહિં વૈદ્યો નહિ હોય એમ કહેવાનો આશય નથી, વૈદ્યો હશે, પણ એઓએ કંઇ લખ્યું ન નહિ હોય; અથવા એમનું લખેલું 'કાલમહોદધિ' માં તણાઇ ગયું હશે

ઈ. સ. પુર્વે ત્રીજા શતકમાં ગુજરાતમાં વૈદ્યોનો સંભવ.

મહારાજા અશોકના શિલાલેખોમાં એક એવો ઉલ્લેખ છે કે "દેવાનાં પ્રિયદર્શી રાજાએ પોતાના રાજ્યમા અને સિલોન, સતીતપુત્ત, કેરલપુત્ત વગેરે પાડોશી રાજ્યોમા સર્વત્ર મનુષ્યો અને પશુઓ માટે ચિકિત્સા સ્થાનો (ઇસ્પિતાલો) બંધાવ્યાં હતાં અને દવાઓ મગાવીને રાખી હતી તથા રોપાવી હતી" સૌરાષ્ટ્ર દેશ અશોકના રાજ્યમાં હતો અને ગિરિનગરમાં રહેતા પ્રિયદર્શી મહારાજાના પ્રતિનિધિએ સુદર્શન તળાવની નહેરો બંધાવી

હતી એમ રૂદ્રદામના લેખથી જણાય છે પાડોશીના રાજ્યમા પણ ઇરિપતાશે બંધાવનારે સૌરાષ્ટ્રમા નહેરો બધાવી તેમ ઇરિપતાશે નહિ બધાવી હોય એમ કહિ શકાતુ નથી અને જો ઇરિપતાશે હોય તો વૈદો પણ હોવા જોઇએ પણ ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકનુ વૈદક સાહિત્ય ચરક, સુશ્રુત અને ભેડમા સમાઇ ગયુ છે એટલે એ કાળના ગૂજરાતના વૈદોનુ અક્ષર જીવન જોઇ શકાયુ નથી

તે પછી ક્ષત્રપ, ગુપ્ત અને વલ્લભી રાજ્યના સમય માટે અશોકના વખત માટે જે કહ્યુ તેથી જૂદુ કાઇ કહેવાનુ નથી સાતમા અને આઠમા શતકમા સિંધમા વાગ્ભટ તીસટ અને ચદ્રટને હાથે વૈદાના મોટા ગ્રથો લખાય છે, અને આઠમાથી ૧૧ મા શતક સુધીમા બગાળામા માધવકર, વૃદ્ધ અને ચક્રદત્ત દ્વારા વૈદાનો પ્રદેશ અનેરધા ખેડાય છે પણ ગુજરાતમા જેના દેશકાળ સન્દિગ્ધ છે એવી એક વ્યક્તિ સિવાય વૈદક સાહિત્યમા પ્રવૃત્તિ કરનાર કોઇ દેખાતુ નથી

બૌદ્ધ સાહિત્યમા, જૈન સાહિત્યમા અને વૈદક સાહિત્યમા સિદ્ધ નાગાર્જુન એક મહાન આચાર્ય રસવૈદ્ય અને મહાપુરુષ ગણાય છે પણ આ ત્રણે સાહિત્યમા કહેલા નાગાર્જુન એક કે ભિન્ન ભિન્ન એ કહી શકાતુ નથી

નાગાર્જુન.

વૈદક સાહિત્યમા જોઇએ તો સુશ્રુતના ટીકાકાર ડલ્હણ ' સુશ્રુતના પ્રતિસંસ્કર્તા નાગાર્જુન જ છે ' એમ કહે છે રસ સપ્રદાયમા નાગાર્જુન એક રસસિદ્ધ મનાય છે વૃદ્ધ અને ચક્રપાણી ' અમુક પાઠો નાગાર્જુને કહ્યા છે ' એમ કહે છે નાગાર્જુનના આરોગ્યમજરી નામના ગ્રન્થમાથી માધવના ટીકાકાર વિજયરક્ષિત ઉતારો કરે છે નાગાર્જુનના ગણાતા રસરત્નાકર નામના ગ્રન્થની હસ્તલિખિત નકલ મળી છે, અને આ બે ઉપરાત કક્ષપુટ તંત્ર નામનો ત્રીજો ગ્રથ નાગાર્જુનને ગણાય છે હવે બૌદ્ધ સાહિત્યમા, મહાયાન શાખાના એક આચાર્ય તરીકે બોધિસત્વ નાગાર્જુનની કીર્તિ ઘણીજ છે જૈન સાહિત્યમા પણ પાદલિપ્તાચાર્યના શિષ્ય નાગાર્જુન પ્રસિદ્ધ છે અને એની અનેક કથાઓ પ્રચલિત છે

૧૧ મા શતકના પ્રથમ ભાગમા આ દેશમા રહી જનાર અલ્બીરૂની એક નાગાર્જુન માટે નીચે પ્રમાણે લખે છે–'રસવિદ્યાના નાગાર્જુન નામના એક પ્રખ્યાત આચાર્ય હતા જે સોમનાથ પાસે દૈહકમા રહેતા હતા એ રસવિદ્યામા પ્રવીણ હતા અને એમણે એ વિષયનો એક ગ્રથ લખ્યો છે અમારા વખત પહેલા ૧૦૦ વર્ષ ઉપર એ થઇ ગયા છે' જો અલ્બીરૂનીનુ કહેવુ ખરૂ હોય તો ૯ મા શતકના અન્તમા અને ૧૦ મા શતકના પ્રથમ ભાગમા ગુજરાતમા એક નાગાર્જુન થઇ ગયા હોવા જોઇએ

હવે અલ્બીરૂનીથી ૪૦૦ વર્ષ પર્વે હિંદુસ્થાનમા મુસાફરી કરનાર ચીનાઇ મુસાફર હ્યુએન્થીસીંગ આયુર્વેદમા પારગત અને સાતવાહન રાજાના મિત્ર બોધિસત્વ નાગાર્જુનનુ બહુ માન પૂર્વક સ્મરણ કરે છે એ મુસાફરના સમકાલિન બાણ કવિ પણ એને ટેકો આપે છે નાગાર્જુન નામના બે મહાપુરુષો જુદા જુદા કાળમા થઇ ગયા હોય તોજ હ્યુએન્થીસીંગ અને અલ્બીરૂનીના પરસ્પર વિરૂદ્ધ કથનો સત્ય હોઇ શકે આમાથી હ્યુએન્થીસીંગના બોધિસત્વ નાગાર્જુન એજ સુશ્રુતના પ્રતિસંસ્કર્તા હોવાનો સભવ છે હ્યુએન્થીસીંગ એ નાગાર્જુનને આયુર્વેદમા પારગત ગણે છે એ પહેલા સાતવાહનના મિત્ર નાગાર્જુન ઇ સ ના બીજા શતકથી અર્વાચીન હોય એમ લાગતુ નથી અને અલ્બીરૂનીના નાગાર્જુન તે રસવિદ્યાના

મહાન્ ઉપદેશક અને રસરત્નાકર કે એવાજ બીજા કોઇ ગ્રંથના લેખક હોવાનો સંભવ છે. જો આ તર્ક ખરો હોય તો બીજા નાગાર્જુન માટે ગૂજરાત સાભિમાન દાવો કરી શકે. પ્રભાવક ચરિત વગેરે જૈન ગ્રંથોમાં જે નાગાર્જુનની વાત છે તે આ ગૂજરાતના નાગાર્જુન વિષે હોવાનો સંભવ છે. પણ નાગાર્જુનના વ્યક્તિત્વ માટે તથા એના દેશકાળ માટે ચોક્કસ પ્રમાણોથી નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી એમને માટે વધારે વિચાર કરવો અસ્થાને છે. નાગાર્જુનના ગણાતા રસરત્નાકર વગેરે ગ્રંથો સંપૂર્ણ રૂપે પ્રગટ થઇ જાય તો કદાચ આ વિષય ઉપર કાંઇક અજવાળું પડે.

અણહિલપુર પાટણમાં ગૂજરાતની રાજ્યધાની સ્થપાયા પછીના આ દેશના ઇતિહાસમાં જોતાં જણાય છે કે મહારાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતથી આરંભીને કરણ ઘેલાના વખતમાં ગુજરાત લુંટાયું ત્યાં સુધીના કાળમાં લક્ષ્મી અને વિદ્યાની લ્હેરોમાં મ્હાલતા ગૂજરાતની જાહોજલાલી સ્પૃહણીય હતી. એ અપૂર્વ જાહોજલાલીના સમયમાંજ ગૂજરાતમાં આયુર્વેદનો સ્પષ્ટ પ્રવાહ શરૂ થયો છે. એ શરૂઆતના પ્રવાહમાં એ વખતની દીપ્યમાન સ્ફૂર્તિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ઇ. સ. ના બારમાં શતકથી ગૂજરાતમાં વૈદક સાહિત્યનો જે સ્થિર પ્રવાહ શરૂ થયો છે તે ઇ. સ. ના ૧૭ મા શતક સુધી અવિછિન્ન રીતે વહે છે આ શતકની શરૂઆતથી જ 'કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રના પ્રકાશથી ગૂજરાત દેદીપ્યમાન દેખાય છે'

હેમચંદ્ર ઇ. સ. ૧૦૮૯થી ૧૧૭૩.

એ સર્વજ્ઞ શિરદ્ધારી મહાપુરૂષનું અક્ષરજીવન ઘણું વિશાળ છે, પણ એમાં વૈદ્યનોયે સમાવેશ થયો છે. એમણે નિઘણ્ટુશેષ નામનો એક વૈદ્યનો કોષ લખ્યો છે. આ કોષ છપાઇ ગયો છે. હેમચંદ્રનું જીવન એટલું જાણીતું છે કે એ વિષે વધારે બોલવાની જરૂર નથી અને આ કોષ વૈદ્યના બીજા નિઘણ્ટુઓ જેવોજ છે, એમાં ખાસ નવું કાંઇ નથી. પણ જે પ્રવાહ આવા સમર્થ પુરૂષની બુદ્ધિમાંથી પ્રગટ થયો તે પ્રવાહમાં એમની તેજસ્વી દૃષ્ટિનો પ્રભાવ આવ્યો છે, એમ હવે પછીના અવલોકનથી દેખાયા વિના રહેશે નહિ.

ઇ. સ. ના બારમા શતકમાંજ વૈદ્ય સોઢલ થઇ ગયા હોય એમ અનુમાન થાય છે, હેમચંદ્ર પેઠે સોઢલને વૈદું ગૌણ ન હતું. સોઢલ તો વૈદ્યજ હતા. છતાં

સોઢલ ઇ. સ. ૧૨ મું શતક.

હેમચંદ્ર પેઠે સોઢલની બુદ્ધિ પણ સર્વગ્રાહી હતી. હેમચંદ્રની દૃષ્ટિ જેમ સંસ્કૃત સાહિત્યના સર્વ પ્રદેશ ઉપર ફરી વળે છે, તેમ સોઢલની દૃષ્ટિ આયુર્વેદના સર્વ પ્રદેશ ઉપર ફરી વળે છે અને આયુર્વેદના અગાધ મહોદધિમાંથી ગૂજરાતના સંચારણ વૈદ્યોને ઉપયોગી સર્વ વિષયોનો નિષ્કર્ષ કાઢી લઇને એમણે એક સંગ્રહ ગ્રંથ લખ્યો છે અને આયુર્વેદમાં સાધારણ રીતે વપરાતી વનસ્પતિઓ ઉપરાંત ગૂજરાતમાં થતી વનસ્પતિઓનો શોધ તથા અભ્યાસ કરીને એક નિઘંટ લખ્યો છે.

આ વૈદ્ય સોઢલ નંદન વૈદ્યના પુત્ર તથા વત્સગોત્રી વાયડવાળ બ્રાહ્મણ હતા, એટલી હકીકત એમણે પોતે ગ્રન્થાન્તે આપી છે. વાયડવાળ બ્રાહ્મણોની વસતી મોટે ભાગે ગૂજરાતમાં હોવાથી સોઢલ ગૂજરાતી હોવા જોઇએ એમ ગદનિગ્રહના પ્રકાશક વિદ્વાન વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય સહેતુક તર્ક કરે છે. સોઢલના ગુણગ્રહ નામના નિઘંટમાં બીજા નિઘંટોમાં ન લખેલી એવી ગૂજરાતમાં ઉત્પન્ન થતી અનેક વનસ્પતિઓનું વર્ણન કરેલું છે. આ ગૂજરાતની વનસ્પતિઓનાં નામો પણ હાલમાં પ્રચલિત નામોને મળતાં આવે છે. આ આંતર પ્રમાણથી વૈદ્યરાજ જાદવજીભાઇના તર્કને બળવાન્ ટેકો મળે છે અને

સોઢલના ગૂજરાતીપણા માટે કોઇ જાતની શંકા રહેતી નથી. સોઢલના કાળનિર્ણય માટે કાંઇ બાહ્ય સાધન મળતું નથી. પણ એના ગદનિગ્રહમાંથી ૧૬મા શતકના ભાવમિશ્રે તથા ૧૪મા શાર્ઙ્ગધરે અનેક ઉતારાઓ કર્યા છે, માટે એ ૧૪મા શતક પહેલાં હોવા જોઇએ. વળી શાર્ઙ્ગધરે તથા એના પૂર્વજ ૧૩મા શતકના યશોધરે અફીણ વાપર્યું છે; સોઢલે એ નથી વાપર્યું. વળી ૧૩મા, ૧૪મા શતકના ગ્રંથકારોએ વૈદામાં રસોનો બ્હોળો ઉપયોગ કર્યો છે. ગદનિગ્રહમાં રસો નથી. ગદનિગ્રહનો પ્રયોગખંડ શાર્ઙ્ગધરના મધ્યમ ખંડ જેવોજ છે. જેમાં ચૂર્ણ-ગુટિકા અવલેહ વગેરે-બનાવટોના અધ્યાયો છે. પણ શાર્ઙ્ગધરના ૧૨માં રસસંગ્રહના અધ્યાયને મળતો રસાધિકાર ગદનિગ્રહમાં નથી. રૂએ રીતે વિચાર કરતાં આયુર્વેદના સાહિત્યમાં ગદનિગ્રહના કર્તાનું સ્થાન શાર્ઙ્ગધરના પૂર્વ કાળમાં દેખાય છે, એટલુંજ નહિ પણ ૧૩મા શતકના યશોધરથી અફીણ અને રસોને વાપરનાર સોઢલ પ્રાચીન હોવા જોઇએ. બીજી બાજુથી ૧૧મા શતકના ચક્રદત્તના ગ્રંથમાંથી સોઢલે ઉતારાઓ કર્યા છે, માટે એથી અર્વાચીન છે. ૧૩મા શતકથી પ્રાચીન અને ૧૧મા શતકથી અર્વાચીન સોઢલ ૧૨ શતકમાં થયા હોવા જોઇએ. બંગાળાના બંગસેન અને ગૂજરાતના સોઢલ સમકાલિન હોવા જોઇએ એમ એ બેયના ગ્રંથો જોતાં જણાય છે પણ બંગસેન કરતાં સોઢલનો ગદનિગ્રહ વધારે વ્યવસ્થિત અને ઘણી રીતે ચઢીયાતો છે.

વૈદ્ય સોઢલે ગૂજરાતની અપૂર્વ વૈદક સેવા કરી છે. એણે ગદનિગ્રહ નામના મ્હોટો ગ્રંથમાં પ્રયોગ કાયચિકિત્સા, શલ્ય, શાલાક્ય, ભૂતવિદ્યા, બાલતંત્ર, રસાયન, વાજીકરણ, વિષતંત્ર અને પંચકર્મ એ રીતે ૧૦ ખંડો પાડીને વૈદાના સર્વ વિષયોનો એકત્ર સંગ્રહ કર્યો છે. ગ્રન્થના વિભાગની આ પદ્ધતિ આયુર્વેદના સાહિત્યમાં નવીનજ છે. જો કે સોઢલે આ વિભાગ પાડવામાં કેટલીક ગડબડ કરી નાખી છે. જેમકે અશ્મરી, ઉદર, વગેરે શલ્યતંત્રના રોગોને કાયચિકિત્સામાં નાખી દીધા છે. પણ એની ગ્રન્થ વિભાગની આ નવી કલ્પના ખરેખર પ્રશંસનીય છે. વળી સોઢલે આયુર્વેદીય સાહિત્યમાં બીજી નવિનતા એ દાખલ કરી છે કે પ્રયોગોને ચિકિત્સાથી જૂદા પાડી નાખ્યા છે. શારીર, નિદાન વગેરે વિષયોને બાદ કરીને માત્ર ચિકિત્સાનો સંગ્રહ કરવાની પદ્ધતિ તો તીસટ વૃન્દ વગેરેથી શરૂ થઇ હતી. પણ એ બધાએ જ્વર ચિકિત્સા, રક્તપિત્ત ચિકિત્સા એમ રોગવાર પ્રકરણો પાડ્યા છે. પણ સોઢલે કાયચિકિત્સા વગેરેમાં જૂનું ધોરણ રાખ્યું છે. તો પ્રયોગખંડમાં ચૂર્ણ, ગોળી, અવલેહ, ઘૃત, તૈલ, આસવ વગેરે બનાવટોને અનુસરીને પ્રકરણો પાડ્યાં છે. આ રીતે બનાવટ અનુસાર પ્રયોગોનો સંગ્રહ કરવાનો આ પ્રથમ પ્રયત્ન છે. સોઢલ પ્હેલાં કોઇએ એ જાતનો પ્રયોગ કર્યો નથી. એ પછી શાર્ઙ્ગધર વગેરેએ એ દિશામાં સુધારા વધારાવાળા પ્રયાસો કર્યા છે. દવા બનાવવામાં આ ધોરણ અનુકૂળ છે અને એ જ કારણથી શાર્ઙ્ગધર લોકપ્રિય થયા છે. પણ શાર્ઙ્ગધર પ્હેલાંનો ગૂજરાતનો ગદનિગ્રહ જન્મભૂમિમાં જ કેમ અંધારામાં રહી ગયો એ સમજાતું નથી. રસોનો અભાવ કદાચ કારણ હોય. આ રીતે પ્રયોગસંગ્રહ Pharmacopœia ના પ્રચારની શરૂઆત કરવાનું માન ગૂજરાતને છે. સોઢલે પ્રયોગખંડમાં સંગ્રહેલા પ્રયોગો સારા છે અને કેટલાક તો બીજે મળતા નથી.

સોઢલનો બીજો ગ્રન્થ ગુણસંગ્રહ નામનો નિઘંટ છે. આમાં પણ સોઢલે પોતાની વિશેષતા દાખલ કરી છે. સાધારણ રીતે બીજા નિઘંટકારોએ જૂના ગ્રન્થોમાં વપરાયેલી દવાઓના વર્ગો

લખ્યા છે. જ્યારે સોઢલે એ ઉપરાંત પોતાના દેશમાં થતી જૂના ગ્રન્થોમા અપ્રયુક્ત છતાં લોકોમાં પ્રચલિત ૧૦૦ નવી વનસ્પતિઓના ગુણો લખ્યા છે. સોઢલનો ગદનિગ્રહ છપાઇ રહેવા આવ્યો છે. એનો નિઘંટ હજી છપાયો નથી; પણ ગૂજરાતનાજ રૂગનાથજી ઇન્દ્રજીએ પોતાના નિઘંટ સંગ્રહમાં સોઢલ નિઘંટુમાંથી પુષ્કળ ઉતારા કર્યા છે.

૧૨ મા શતકમાં બીજો કોઇ વૈદક ગ્રંથકાર થયો હોય એમ જણાતું નથી. આ શતકમાં હેમચંદ્રે અને સોઢલે ગૂજરાતમાં આયુર્વેદનો પ્રચાર કર્યો ત્યારે ઇ. સ. ના ૧૩ મા શતકમાં ગોવિંદાચાર્ય અને યશોધર ગૂજરાતમાં રસવિદ્યાનો પ્રચાર કરે છે. આમાંથી ગોવિંદાચાર્ય કાળ ક્રમમાં યશોધરના પૂર્વજ લાગે છે અને વૈદ્યના વિકાસક્રમમાં તો પૂર્વજ છે જ. એમણે રસસાર નામનો રસશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ લખ્યો છે. એ ગ્રન્થના અન્તમાં ગ્રન્થકારે પોતાને માટે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે.—

ગોવિંદાચાર્ય
ઇ. સ. ૧૩ મું શતક.

मोढज्ञातिसमुत्पन्न आचार्य सहदेवक.
तद्गुत्पन्नस्तु यः सुनु. सुरादित्यः कृती भुवि
तत्संभवः सुतः ख्यातो गोविन्दः शिववन्दकः
शिष्यः श्रीधीरदेवस्य रस कर्मसु कोविदः

આ શ્લોકો ઉપરથી જણાય છે કે ગોવિંદાચાર્ય આચાર્ય સહદેવના પૌત્ર; સુરાદિત્યના પુત્ર શ્રીધીરદેવના શિષ્ય અને મોઢ જ્ઞાતિના શિવભક્ત બ્રાહ્મણ હતા. પોતાના ગુરૂ ધીરદેવ માટે, એઓ અભયપાલના પુત્ર તથા અંતર્વેદી–ગંગાયમુનાના મધ્ય પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતા" એટલી ઓળખાણ ગોવિંદાચાર્યે આપી છે. તથા પોતે એ ગુરૂની પ્રસાદીથીજ રસશાસ્ત્રનો અનુભવ લીધો છે એમ મુક્તકંઠે સ્વીકાર્યું છે—अनुभूत च यत्सर्व धीरदेवप्रसादत. ॥

પોતાના ગુરૂની જન્મભૂમિનું સ્પષ્ટ કથન કરનાર ગોવિંદાચાર્યે પોતાની જન્મભૂમિનું સૂચન કર્યું નથી. પણ મોઢ બ્રાહ્મણોની વસ્તી ગૂજરાતમાંજ છે માટે એ ગૂજરાતનાજ હોવા જોઇએ એમ રસસારના પ્રકાશક વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રીકમજી આચાર્યે સકારણ તર્ક કર્યો છે.

આચાર્ય ગોવિંદના સમય નિર્ણય માટે કાંઇ બાહ્ય સાધન નથી. પણ એના ગ્રન્થમાં ધાતુવાદ-(Chemistry) નુંજ મુખ્ય વર્ણન છે માટે આ ગ્રન્થ રસવિદ્યાનો વૈદ્યમાં બહોળો ઉપયોગ થવા લાગ્યો તે પહેલાંનો–એટલે રસશાસ્ત્રના વિકાસક્રમમાં તાંત્રિક સમયનો છે. અર્થાત ઇ. સ. ૧૩૦૦ ની આસપાસના રસરત્નસમુચ્ચયની પહેલાંનો છે, અને આમાં અફીણનું વર્ણન છે માટે ઇ. સ. ૧૨૦૦ પછીનો છે. હિંદુસ્થાનમાં અફીણ મુસલમાનો સાથે આવ્યું છે; અને ૧૩ મા શતક પહેલાંના કોઇ ગ્રંથમાં અફીણનું વર્ણન મળતું નથી.

એ ૧૪ '' શતક પહેલાંના ગૂજરાતનાજ યશોધરને અફીણનો સારો પરિચય દેખાય છે.

જ્યારે ગોવિંદાચાર્યને અફીણ શું ચીજ છે અને ક્યાં થાય છે એની ખબર નથી. માટે ગોવિંદાચાર્ય યશોધર પહેલાં અર્થાત્ ૧૩ શતકના પૂર્વાર્ધમાં થયા હોવા જોઇએ. ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્રરાય પણ ગોવિંદાચાર્યને ૧૩ શતકમાં મુકે છે. ગોવિંદાચાર્યે એ પોતેજ કહે છે તેમ જૂનાં તંત્રોમાંથી ધાતુવાદનો વિષય લઇને એક નવો સંગ્રહગ્રન્થ રચ્યો છે. એણે કાંઇ નવી શોધ કર્યો નથી કે એના ગ્રન્થની રચનામાં કાંઇ નવીનતા નથી. પણ ગુજરાતમાં એ જાતનો એ પહેલો ગ્રન્થ છે. ગોવિંદાચાર્યના વખતમાં ટીબેટ ભૂતાન વગેરે પ્રદેશની બૌદ્ધોમાં રસવિદ્યાનો વધારે પ્રચાર હતો એમ એના એક બે વાક્ય ઉપરથી જણાય છે.

एतद्बौद्धा विजानन्ति भोटदेशनिवासिनः
बौद्धं मतं तथा ज्ञात्वा रससारः कृतो मया ॥

યશોધર ૧૩ મું શતક—યશોધર ૧૩ મા શતકના પાછલા ભાગમાં થયેલા જૂનાગઢના શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ હતા, એમ એમણે પોતેજ કહ્યુ છે. રસપ્રકાશ સુધાકરના અન્તમાં યશોધરે પોતાની ઓળખાણ નીચે પ્રમાણે આપી છેઃ—

देशानां सुरराष्ट्रमुत्तमतमं तत्रापिजीर्णाभिधः
प्राकारोऽस्ति स वेदशास्त्रनिरतैर्विप्रैश्च संशोभितः ।
तस्मिन्विष्णुपदारविन्दरतिकृच्छ्रीपद्मनाभ. स्वयं
तत्पुत्रेण यशोधरेण कविना ग्रन्थः स्वयं निर्मितः ॥

અર્થ—દેશોમાં સુરરાષ્ટ્ર-સોરઠ-ઉત્તમ છે, અને તેમાં પણ એક જીર્ણ નામનો ગઢ છે, જે વેદશાસ્ત્રમાં પ્રીતિવાળા વિપ્રોથી સુશોભિત છે. ત્યાં વિષ્ણુના ચરણકમળમાં પ્રીતિવાળા શ્રી પદ્મનાભ રહે છે. તેના પુત્ર કવિ યશોધરે આ ગ્રન્થ રચ્યો છે.

આ શ્લોકમાં કહેલો જીર્ણ પ્રાકાર તે જુનાગઢજ એમાં કાંઇ શંકા નથી. આ યશોધર શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ હતા એમ એમણે પોતેજ બીજા શ્લોકમાં લખ્યું છે—

श्रीगोडान्वयपद्मनाभसुधिनः

રસપ્રકાશ સુધાકરના અંતમાં લખેલા ઉપલા તથા બીજા બે શ્લોકોમાંથી ગ્રંથકાર માટે નીચેની હકીકત મળે છે, કે યશોધર સોરઠમાં જૂનાગઢમાં રહેતા હતા. એમના પિતાનું નામ પદ્મનાભ હતુ. એઓ શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ હતા અને વિષ્ણુભક્ત હતા.

આ યશોધરના સમય માટે કાંઇ ચોક્કસ પ્રમાણ નથી. પણ ૧૪મા શતકમાં રચાયેલા રસરત્નસમુચ્ચયના આરંભમાં આપેલાં ૨૭ રસસિદ્ધોના નામોમાં એક યશોધન નામ છે. આ યશોધન નહિ પણ યશોધર હોવું જોઇએ, એમ પ્રખ્યાત રસાયનશાસ્ત્રી પ્રફુલ્લચંદ્રરાય મહાશય ધારે છે. તે ગમે તેમ હો પણ આપણા યશોધરના રસપ્રકાશસુધાકરમાંથી

ઘણો ભાગ રસરત્ન સમુચ્ચયમા ઉતરેલો છે, એ નિર્વિવાદ છે માટે પ્રસ્તુત ગ્રંથકાર ૧૪મા શતક પ્હેલા થયા હોવા જોઇએ. અને યશોધરે અફીણુ વાપર્યું છે માટે ઇ. સ. ૧૨૦૦ થી અર્વાચીન છે હવે એજ શતકના ગોવિંદાચાર્યની તથા રસેન્દ્ર ચૂડામણિકાર સોમદેવની પછી યશોધર થયા છે, માટે ઇ સના ૧૩મા શતકના પાછના ભાગમા થયા હોવા જોઇએ

યશોધરે પોતાના રસ પ્રકાશ સુધાકરમા પારાના ૧૮ સસ્કાર, તેની બન્ધન ક્રિયા તથા ભસ્મ ક્રિયા, સુવર્ણ, રૌપ્ય, લોહ, નાગ, બંગ, વગેરે ધાતુઓ, અભ્રક, માક્ષિક વૈક્રાન્ત, વગેરે આઠ મહારસો તથા હરિતાલ, મણશિલ, અજન વગેરે આઠ ઉપરસો, એ સર્વના શોધન મારણ, વગેરે તથા યન્ત્રો, મુષા, પુટ, વગેરેના લક્ષણો વગેરે રસ શાસ્ત્રના સર્વ વિષયોનુ સાર વિવેચન કર્યું છે તે ઉપરાત ૧૦૦ રસ પ્રયોગો અને કેટલાક વાજીકરણના ગોગો પણ લખ્યા છે રસાર્ણવ રસેદ્ર ચૂડામણિ, વગેરે જૂના તાન્ત્રિક ગ્રથોમાથી યશોધરે ઘણો વિષય લીધો છે. છતા કેટલોક શોધ પોતે કર્યો છે, એમ એ કહે છે

स्वहस्तेन कृतं सम्यक् जारण न श्रु‍ता मया,

અને એનો એ દાવો ખોટો નથી, એમ એની પ્હેલાના તથા પછીના ગ્રથો જોતાં જણાય છે. રસરત્ન સમુચ્ચય જેવો ગ્રથ લખનારે જસતની કાચી ધાતુ **(रसक)** માથી જસત કાઢવાની રીત આ ગ્રન્થકારના ગ્રન્થમાંથી લીધી છે આ રીત ઉપર વિવેચન કરતા આ દેશના રસાયનશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ લખનાર મહાશય પ્રફુલ્લચદ્રરાય કહે છે કે " એ વર્ણન એવું આબાદ છે કે હાલના રસાયનશાસ્ત્રના કોઇ પણ ગ્રથમાં લગભગ અક્ષરશ મુકી શકાય.

૧૪ મા શતકમા ગૂજરાતમા શાતિ ન હતી, અને રાજ્ય વિપ્લવના એ દારૂણ સમયમા સાહિત્યની આશા રાખવી એ ખોટી છે છતા એ સમયમા વૈદક પ્રવૃત્તિ સર્વથા બધ પડી નહોતી ઇ સ ૧૩૨૦ ના લખાયેલી બગસેનની એક પ્રત પાટણના ભડારમાથી મળી છે. પણ એ વખતે અન્યત્ર લખાયેલા ગ્રન્થો ઉતારવાની અને ભણવાનીજ પ્રવૃત્તિ ગૂજરાતમા થઇ છે અને નવા ગ્રથો લખવાની પ્રવૃત્તિ બીલકુલ નથી થઇ એવુ કાઇ નથી

૧૪ મુ શતક-દેવદત્ત નામના એક ગ્રથકાર, એ શતકમા થયા હોય એવુ અનુમાન છે અને ગૂજરાતની એ વખતની સ્થિતિ જોતા ૧૪ મા શતકના પાછના ભાગમા થયા હોવાનો સભવ છે આ દેવદત્તે ધાતુ રત્નમાળા નામનો એક ન્હાનો ગ્રથ લખ્યો છે, જેમા ટુંકામા પાચ પચ છ છ શ્લોકોમાજ રૌપ્ય, સુવર્ણ, તામ્ર, નાગ, બગ, લોહ, ખર્પર, અભ્રક, મૌક્તિક, પ્રવાલ, હરિતાલ, મણશિલ, માક્ષિક, ગધક, પારો, અને હીરો, એટલા પદાર્થોની મારણ ક્રિયાનુ વર્ણન કર્યું છે આ ગ્રથમાં ખર્પરને જસતનો પર્યાય ગણ્યો છે

जातया गुर्जरी खडे देवदत्तो हि धर्मवित्

हरेर्नामाभिधानस्य सुतस्तस्य भिषग्वर

तेन शास्त्रविधिज्ञेन कृता रत्नस्य मालिका

આ શ્લોકો ઉપરથી એટલું જણાય છે કે, ધાતુ રત્નમાળાના કર્તા ગૂજરાતના રહેવાશી અને હરિના પુત્ર હતા. એના ગ્રન્થની રચના, ગ્રંથનો વિષય તથા રસ વિદ્યાના વિકાસ ક્રમમાં એનું સ્થાન એ બધા ઉપરથી એ ૧૪મા શતકથી પ્રાચીન નથી એમ રસ શાસ્ત્રના ઇતિહાસકાર મહાશય પ્રફુલ્લચંદ્રરાય કહે છે. આ ગ્રન્થ મરાઠી ભાષાંતર સાથે છપાઇ ગયો છે. આ ગ્રન્થના પ્રકાશક પાસે શકે ૧૭૨૩ ની પ્રત હતી.

આ દેવદત્તના પિતા હરિવૈદ્યે રસરત્નમાળા નામનો એક ગ્રંથ લખ્યો છે જેની એક ત્રુટિત પ્રત સ્વર્ગસ્થ રસશાસ્ત્રજ્ઞ વૈદ્ય ત્ર્યંબક ગુરૂનાથ કાલે પાસે હતી. આ પછી ઇ. સ. ના ૧૫ મા શતકમાં ગૂજરાતમાં શાંતિ પસરેલી દેખાય છે. અમદાવાદમાં મુસલમાની રાજધાની થતાં એજ શહેરમાં વિદ્યાકળા પણ ફાલે છે અને ગૂજરાત આખામાં સાહિત્યનો પ્રવાહ જોરથી વહેવા માંડે છે.

લક્ષ્મી નૃસિંહ–૧૫ મું શતક—ઇ. સ. ના ૧૫ મા શતકમાં અમદાવાદમાં લક્ષ્મીનૃસિંહ નામના એક સારા વૈદ્ય હતા. એમણે કોઇ ગ્રંથ લખ્યો જણાતો નથી. પણ એમણે વાગ્ભટની સર્વાંગસુંદરા ટીકા અમદાવાદમાં સંવત્ ૧૫૪૪ ઇ સ. ૧૪૮૬ માં મહમદ બાદશાહના વખતમાં પોતાને માટે ઉતરાવેલી એમ એ ટીકાની એક હસ્તલિખિત પ્રતના અન્તમાં લખેલું મળે છે. ત્યાં આ લક્ષ્મીનૃસિંહને સર્વ શાસ્ત્રાર્થવિત્ ભિષક્ કહેલા છે.

નારાયણ–૧૫ મું શતક—આજ સૈકામાં, વૃન્દમાધવની શ્રીકંઠે રચેલી વ્યાખ્યા કુસુમાવલી નામની ટીકાની પૂર્તિ કરનાર નારાયણ વૈદ્ય થઇ ગયા હોય એમ અનુમાન થાય છે. કારણ કે વ્યાખ્યા કુસુમાવલીના અન્તમાં નીચે પ્રમાણે શ્લોકો લખેલા મળે છેઃ—

श्रीकंठदत्तभिषजा ग्रन्थविस्तरभीरुणा
टीकायां कुसुमावल्यां व्याख्या मुक्ता क्वचित् क्वचित्
रत्नं नागरवंशस्य भिषग्मामलनन्दन.
नारायणो द्विजवरो भिषजां हितकाम्यया ।
टीकापूर्तिं व्यधात्सम्यक् तेन नन्दन्तु साधवः ॥

આ શ્લોકોમાંથી નીચેની હકીકત મળે છે કે વૈદ્ય શ્રીકણ્ઠે ગ્રન્થ મોટો થઇ જવાની બીકથી વ્યાખ્યા કુસુમાવલી નામની ટીકામાં કેટલેક સ્થળે ટીકા મુકી દીધેલી, તે નાગરવંશના રત્ન અને ભામલ્લના પુત્ર વૈદ્ય નારાયણે પૂરી કરી. વ્યાખ્યા કુસુમાવલીની ટીકા પૂર્તિ કરનાર આ નારાયણ ક્યારે થયા એ ચોકક્સ જણાયું નથી. પણ શ્રીકણ્ઠ ૧૩મા શતકમાં બંગાળામાં થયા છે માટે નારાયણ ૧૩મા શતક પછી હોવા જોઇએ અને શક ૧૫૫૮ એટલે ઇ સ. ૧૬૩૦ની હસ્તલિખિત પ્રત મળે છે, માટે એ પહેલાંના છે. શ્રીકણ્ઠની ટીકાને ગૂજરાતમાં આવતાં કાંઇક વખત લાગવો જોઇએ તેમ શ્રીકણ્ઠની ટીકા સાથે આ પૂર્તિને મળી જવા માટે એ બે વચ્ચે બહુ લાંબો ગાળો ન હોવો જોઇએ એ જોતાં ૧૩ મા અને ૧૭મા શતકની મધ્યમાં એટલે ઇ. સ.ના ૧૫મા શતકમાં નારાયણ થયા હોય એમ અનુમાન થાય છે. ૧૩મા શતકમાં બંગાળામાં લખાયેલી વાગ્ભટની ટીકાનો ૧૫મા શતકમાં ગૂજરાતમાં અભ્યાસ થયો હતો એ આપણે

ઉપર જોયું છે. તેજ રીતે વૃન્દ માધવની ટીકાનો એજ સમયમાં અભ્યાસ થતો હોય અને તેમાં જણાતી ઊણપ પૂરવાનો કોઇએ પ્રયાસ કર્યો હોય તો એ સંભવિત છે. આ નારાયણ નાગર હોવાથી ગૂજરાતી હોવા જોઇએ એમ અનુમાન છે. સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોની આટલી બધી ટીકાએ છે તેમાંથી કોઈ ગૂજરાતમાં લખાયેલી નથી, માટે આ ટીકા પૂર્તિ કરનાર નારાયણનું ગૂજરાતના વૈદક સાહિત્યમાં ખાસ સ્થાન છે.

શાર્ઙ્ગધર-૧૫ મું શતક—ત્રિશતીના કર્તા દેવરાજના પુત્ર શાર્ઙ્ગધર પણ આજ શતકમાં થયા હોય એમ લાગે છે. કારણકે ત્રિશતીના પ્રકાશક વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય પાસે સંવત્ ૧૬૮૬ (ઇ. સ. ૧૬૩૦) માં લખાયેલી ત્રિશતીની એક હસ્તલિખિત પ્રત હતી. એટલે ૧૭ મા શતકની શરૂઆત પ્હેલાંનો આ ગ્રન્થ હોવો જોઇએ. પણ ૧૬ મા શતકમાં મહાન્ અકબરના રાજ્યકાળમાં થઇ ગયેલા ભાવમિશ્રે પોતાના ભાવપ્રકાશમાં આ ગ્રન્થમાંથી કેટલાક ઉતારા કર્યા છે. માટે આ ગ્રન્થકાર ભાવમિશ્ર પ્હેલાના છે. ભાવમિશ્રપર્યંત આ ન્હાના ગ્રન્થને પ્હોંચવા માટે અને એ મ્હોટા ગ્રન્થમાં સ્થાન પામવા જેટલી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા માટે કાંઇક વખત લાગવો જોઇએ. એ જોતાં આ શાર્ઙ્ગધર ૧૬ મા શતકથી પ્રાચીન હોવા જોઇએ. આ શાર્ઙ્ગધર પ્રખ્યાત શાર્ઙ્ગધર સંહિતાના કર્તા દામોદરના પુત્ર શાર્ઙ્ગધરથી જુદા છે, એ તો એ બેયના પિતાના નામ ઉપરથીજ જણાય છે. બેય શાર્ઙ્ગધરોએ અમુક રોગો ઉપર અફીણ અને રસો વાપર્યા છે. માટે બેય ૧૩ મા શતકથી અર્વાચીન હોવા જોઇએ.

સંહિતાકાર શાર્ઙ્ગધર ૧૪ મા શતકમાં થઇ ગયા છે, એ નિશ્ચિત છે. હવે ત્રિશતીકાર શાર્ઙ્ગધરે સન્નિપાતોનું જે વર્ણન કર્યું છે, એ ઉપરથી એઓ સંહિતાકારથી અર્વાચીન કાળમાં એટલે ૧૫ મા શતકમાં થયા હોય એમ અનુમાન થાય છે. આ શાર્ઙ્ગધરે ગ્રન્થાન્તે પોતાની નીચે પ્રમાણે ઓળખાણ આપી છેઃ—

सुधीरभूत्संसदि भूपतीनां ।
सन्मानभाक् नागरवंशजन्मा ॥
दोषज्ञवान्यः सुकविः कलावान् ।
दयानिधानं भुवि देवराजः ॥
तस्यात्मजः शार्ङ्गधरस्त्रिलोकीं ।
पाति त्रिनेत्रं त्रिपुरां च शश्वत् ॥
ध्यायन्निमां वैद्यमुदे त्रिदोष ।
ज्वरच्छिदे च त्रिशतीं चकार ॥

इति श्रीमद्यतिवरवैकुण्ठाश्रमश्रीचरणशिष्येण राउलशार्ङ्गधरेण कृता त्रिशती संपूर्णा ॥

આ અન્તિમોક્તિથી નીચેની હકીકત માલુમ પડે છે કે શાર્ઙ્ગધર યતિવર વૈકુણ્ઠાશ્રમના શિષ્ય હતા અને શિવ પાર્વતીના ભક્ત રાવળ કુળના નાગર હતા. નાગર હોવાથી ગુજરાતી હશે એમ અનુમાન થાય છે. આ નાગર વૈદ્યે પોતે નવા રચેલા ૩૨૮ શ્લોકોમાં જ્વરની નિદાન સહિત ચિકિત્સા લખી છે. જ્વરના દરેક ભેદનાં લક્ષણો જુદાં જુદાં આપ્યાં છે અને ચિકિત્સા પણ જુદી જુદી લખી છે. વળી સન્નિપાત જ્વરના બે જાતના ૧૩, ૧૩ મેળે આ ગ્રન્થમાં લક્ષણ

સાથે વર્ણવેલા છે અને, એ દરેકની જુદી જુદી ચિકિત્સા લખી છે. ભાવમિશ્રે જ્વર પ્રકરણનો ઘણો ભાગ આ ત્રિશતીમાંથી અક્ષરશઃ ઉતારી લીધો છે. વળી ત્રિશતીના શ્લોકો નવા છે, જ્યારે ભાવમિશ્રે સંગ્રહ કર્યો છે. આ નાગર વૈદ્યની કવિતા પણ સારી છે. એ પોતે પણ પોતાના ગ્રન્થનો આદર થવા માટે કવિતા ઉપર કંઇક આધાર રાખે છે—

कविवश्रुतिकौतुकात् आद्रियतां मनोरमाम्

ગુજરાતમાં આ વખતમાં કેટલિક શક્તિવાળા અને રાજસભાઓમાં માન ભોગવનાર નાગરો વૈદું પણ કરતા એમ આ ગ્રંથકારના કહેવાથી જણાય છે. શાર્ઙ્ગધરના પિતા દેવરાજ પણ સારા વૈદ્ય હતા.

રણકેશરી. રણકેશરી નામના બીજા એક નાગર વૈદ્ય જેના સમય નિર્ણય માટે કંઇજ સાધન મળતું નથી તેને વિષે ઉપરના બે નાગરોના અનુસંધાનમાં અહિંજ બોલવું અનુચિત નહિં ગણાય. આ નાગરે ગ્રન્થના આરંભમાં પોતાને વિષે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

गणेश्वरं तामपि हंसगामिनीं विरञ्चिनारायणपार्वतीपतिं
धन्वन्तरिं सुश्रुतवाग्भटादीन् प्रणम्य सम्यक्करवप्रमोदात्
ततः परं समुद्धृत्य सुश्रुतादपि वाग्भटात्
हारीतादग्निवेशाच्च करिष्ये योगदीपिकाम्
नागरान्वयसंभूतो सुवैद्यो रणकेशरी
विलोक्यानेकतंत्राणि पण्डितो वदति स्फुटम्

આ શ્લોકો ઉપરથી આ રણકેશરી નાગર હતા અને એમણે સુશ્રુત, અગ્નિવેશ, વાગ્ભટ્ વગેરેના ગ્રન્થોમાંથી સમુદ્ધાર કરીને યોગદીપિકા કરી છે એટલી હકીકત મળે છે. આ નાગર વૈદ્યે ત્રિમૂર્તિને પ્રણામ કર્યા છે એટલે એઓ સ્માર્ત હતા એમ અનુમાન થાય છે. યોગદીપિકામાં એક એક બબ્બે શ્લોકોમાં નિદાન અને ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર શ્લોકોમાં દરેક રોગની ચિકિત્સા લખી છે. કુલ ૩૫૦ શ્લોકો છે શતાનિ ત્રીણિ નવતિ. कृतेयं योगदीपिका રોગના નિદાનના શ્લોકો માધવનિદાનમાંથી ઉતાર્યા છે ચિકિત્સાના કેટલાક શ્લોકો નવા છે. ઉપર ગણાવ્યા છે તે સિવાય બીજા કોઇ ગ્રંથકારનું નામ અંદર આવતું નથી. બીજા ગ્રંથોમાંથી કાળસૂચક ઉતારાઓ પણ નથી. ગ્રંથમાં રસ ચિકિત્સા બીલકુલ નથી. અફીણ પણ નથી દેખાતું, માત્ર ઔષધચિકિત્સાજ છે. આ ઉપરથી તો ગ્રન્થ ૧૩ મા શતક પ્હેલાંનો ઠરે; પણ માત્ર આ મૌન ન્યાય–Argumentum ex silentii ઉપરથીજ સમયનો ખરો નિર્ણય ન થઇ શકે કેમકે આવા ન્હાના ગ્રન્થમાં તો જાણી કરીને પણ રસ ચિકિત્સા ન લખી હોય એમ સંભવે; તેમ પૂર્વકાલિન ગ્રન્થમાં અમુક વસ્તુ હોય અને પશ્ચાત્કાલિન ગ્રંથમાં એ ન હોય એવા ઘણા દાખલાઓ છે.

૧૫ મા શતકમાં નાગરોએ વૈદામાં ઘણી પ્રવૃત્તિ કરી છે તથા ૧૪ મા શતક પછી આવા ન્હાના યોગ સંગ્રહો વધારે થયા છે. એ સામ્ય ઉપરથી નાગર વૈદ્ય રણકેશરીને અહિં મુકયા છે, આ યોગદીપિકાની એક હસ્તલિખિત પ્રત વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય પાસે છે.

ઇ. સ. નું ૧૬ મું શતક પણ તદ્દન સૂનું નથી. ગંગાધર યતીંદ્રની લખેલી યોગ રત્નમાળાની અમદાવાદમાં લખાયેલી એક પ્રતમાં સંવત્ ૧૬૩૦ (ઇ. સ ૧૫૭૪) ની સાલ લખેલી છે. એ પ્રમાણે ઇન્ડીયા ઓફીસની લાઇબ્રેરીના કેટલોગમાં નોંધ છે. આ ગ્રન્થ છપાયો નથી તેમ એ કેટલોગની નોંધ ઉપરથી ગંગાધર યતીંદ્ર કયાંના હતા તથા કયારે થઇ ગયા એ બાબત કાંઇ પત્તો લાગતો નથી. પણ ઇ. સ. ૧૭૫૪માં વેદાનો એક ગ્રન્થ ઉતારવામાં આવ્યો હતો એ તો નિઃસંદેહ બને તો એ નોંધ ઉપરથી એ સાલ ગ્રન્થ ઉતાર્યાની નહિં પણ રચ્યાની લાગે છે પણ એ ચોક્કસ કહી શકાય નહિ માટે એને હું અહિં ગણતો નથી.

ઉપરની સાલ પછી ૧૪ વર્ષે સવત્ ૧૬૪૪ (ઇ સ. ૧૫૮૮)માં એક બાલતંત્ર નામનો ગ્રંથ રચાયો છે જેના કર્તાના દેશકાળ માટે શંકાનું કાંઇ કારણ નથી. આ બાલતંત્રના કર્તા કલ્યાણ વૈદ્ય ગ્રંથાન્તે પોતાનો પરિચય નીચેના શ્લોકોમાં આપે છે—

કલ્યાણ ઇ. સ. ૧૬મું શતક.

अहिछत्रान्वये जातः पंडितैकशिरोमणिः ।
रामचंद्रार्चनरतो रामदासः सतां प्रियः ॥
विद्वज्जनाल्हादकरो मनस्वी महीधरः सर्वजनाभिवंद्यः ।
लक्ष्मीनृसिंहाङ्घ्रिसरोजभृंगस्तदात्मजो ऽभूद्विदितागमार्थ ॥
कल्याण इत्युद्धतनामधेयस्तदात्मजो ग्रंथवरान्विलोक्य ।
परोपकाराय बबंध तंत्रं सतां समालोकनयोग्यमेतत् ॥
युगवेदरसाक्ष्मामिते वर्षे नभे रवौ ।
पूर्णिमाया चकारेदं लिलेख च शिवालये ॥

આ શ્લોકમાંથી નીચેની હકીકત મળે છે.—"આ ગ્રંથના કર્તા કલ્યાણના પિતાનું નામ મહીધર હતું અને એઓ લક્ષ્મીનૃસિંહના ઉપાસક તથા વેદોનો અર્થ જાણનાર હતા. એમના પિતાનું નામ રામદાસ હતું. અને એઓ રામચંદ્રના ભક્ત હતા" છેલ્લા શ્લોકમાં ગ્રંથ રચ્યાની સાલ આપી છે એટલે આ ગ્રંથકારના સમય માટે તો કોઇ જાતની શંકા રહેતી નથી ખેમરાજ શ્રી કૃષ્ણદાસ તરફથી છપાયેલા બાળતંત્રમાં અહિક્ષેત્ર શબ્દ છે પણ એ ભૂલ છે. અહિછત્ર જોઇએ કારણકે આ કલ્યાણના પિતા મહીધરે અન્યત્ર અહિછત્રજ લખેલ છે. આ મહીધરાચાર્યે કાશીમાં રહીને અનેક ગ્રંથો લખ્યાં છે. શુક્લ યજુર્વેદનું વેદદીપ નામનું ભાષ્ય લખનાર એક મહીધર પ્રસિદ્ધ છે તે અને આ કલ્યાણના પિતા મહીધર એક કે ભિન્ન ભિન્ન એ ચોક્કસ કહેવાતું નથી, પણ મંત્ર મહોદધિ વગેરેના કર્તા મહીધર અને આ કલ્યાણના પિતા મહીધર તે તો એકજ પુરુષ એમ મંત્ર મહોદધિના અન્તમાં લખેલા શ્લોકોથી ચોક્કસ જણાય છે.

अहिछत्रो द्विजश्रेष्ठो वत्सगोत्रसमुद्भवः
आसीद्रत्नाकरो नाम विद्वान्याज्ञो महातले
तत्तनूजो रामभक्तः ....

महीधर स्तदुत्पन्नः संसारासारतां विदन्
निजदेशं परित्यज्य गतो वाराणसीं पुरीं
सेवमानो नरहरिं,तत्र ग्रन्थ मिमं व्यधात
कल्याणाभिधपुत्रेण तथान्यैर्द्विजसत्तमैः
संप्रार्थितः स्वमत्यासौ नाम्ना मंत्रमहोदधि.
अब्दे विक्रमतो ज ते वेदबाणनृपैर्मिते
ज्येष्टाष्टम्यां शिवस्याग्रे पूर्णो मन्त्रमहोदधिः

આ શ્લોકોથી કલ્યાણનાં કથનને ટેકો મળે છે કે મહીધર નૃસિંહના ઉપાસક હતા તથા એના પિતા રામભક્ત હતા તે ઉપરાંત મહીધર ભટ્ટ જાતે જ સ્વદેશ છોડીને કાશીએ આવેલા એટલી નવી હકીકત મળી છે. મહીધરે ૧૬૪૫ માં મંત્ર મહોદધિ પૂરો કર્યો અને એ ગ્રંથ લખવાની પ્રેરણા કરનાર પુત્ર કલ્યાણે ૧૬૪૪માં બાલતંત્ર પુરૂં કર્યું. આ રીતે પિતા પુત્ર બન્ને એકજ સમયે સાહિત્યસેવા કરતા હતા. બન્નેએ પોતાના ગ્રંથો શિવાલયમાંજ લખ્યા છે. આ મહીધરના પૌત્રના પૌત્ર તર્કવાગીશ ભટ્ટાચાર્ય કવિ વેણીદત્તે વિ० સ० ૧૭૧૮માં રસતરંગિણીની રસિક રંજની નામની ટીકા લખી છે તથા અલંકાર ચંદ્રોદય નામનો અલંકારનો ગ્રંથ લખ્યો છે. એ ગ્રંથના અંતમાં આપેલી વંશાવળીમાંથી નીચે પ્રમાણે મહીધરની પુત્ર પરંપરા મળે છે. મહીધરના પુત્ર કલ્યાણ તેના પુત્ર આનંદરામ તેના પુત્ર લક્ષ્મણ તેના પુત્ર વીરેશ્વર અને તેના પુત્ર વેણીદત્ત. આ વેણીદત્ત પણ પોતાને વત્સગોત્રી અહિચ્છત્ર કહે છે. એ કાળમાં અનેક બ્રાહ્મણો સ્વદેશ છોડી મોક્ષની કે વિદ્યાની ઇચ્છાથી કાશીએ જતા અને પછી ત્યાંજ સ્થાયી રહી જતા તેમ મહીધર ભટ્ટ કાશીએ ગયા અને ત્યાંજ સ્થિર થઇ ગયા. પણ એમનો સ્વદેશ કીયો? એમણે પોતે કાંઇ લખ્યું નથી. પણ કાઠિયાવાડ ગુજરાતમા વસતા પ્રશ્નોર. નાગર બ્રાહ્મણો હાલમાં પોતાને અહિચ્છત્ર કહેવરાવે છે. એજ રીતે ૫૦ વર્ષ પહેલાંના પ્રશ્નોરાઓ કહેવરાવતા અને ઇ. • સ ૧૭૩૮માં ગૂજરાતીમાં ગરબો લખનાર બાલના લાલજી પ્રશ્નોરા પોતાને અહિચ્છત્ર કહે છે. 'અહિચ્છત્રા ઉજળી નાત' એ રીતે એ પોતાની નાત કહે છે. જો ઇ. સ. ૧૭૩૮માં પ્રશ્નોરા પોતાને અહિચ્છત્ર કહેતા હોય તો તે પહેલાં ૨૦ વર્ષેજ પોતાને અહિચ્છત્ર કહેનાર વેણીદત્ત પ્રશ્નોરા ન હોય તો કોણ હોય.! બાલમાંજ નારાયણેશ્વર નામના મહાદેવના મંદીરના લેખમાં પ્રશ્નોરા માટે અહિચ્છત્ર શબ્દ વાપર્યો છે. ભૂતકાળના પ્રશ્નોરા પોતાને મોટે ભાગે અહિચ્છત્ર કહે છે અને હિંદુસ્થાનમા બીજી કોઇ નાતનું અહિચ્છત્ર નામ પ્રસિદ્ધ નથી માટે આ વેણીદત્ત અને તેના વૃદ્ધ પ્રપિતામહ મહીધર ભટ્ટ પ્રશ્નોરા હતા એ નિઃસંશય. પ્રશ્નોરાની વસ્તી કાઠિયાવાડ ગૂજરાતમાં વધારે છે અને જયપુર વગેરે સ્થળે જે પ્રશ્નોરાઓ હાલમાં વસે છે તેઓ ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં ગૂજરાતમાંથીજ ગયા છે. એજ રીતે કાશીએ પણ ગૂજરાતમાંથીજ ગયેલા. વળી આ વેણીદત્ત અને મહીધર માટે જુનાગઢ જામનગરના વત્સગોત્રના પ્રશ્નોરામાં એવી દંતકથા ચાલે છે કે એ મહીધર એમના પૂર્વજ હતા અને જુનેગઢથીજ કાશીએ ગયા હતા. આ મહીધરનો વેણીદત્ત સુધી દેખાતો વેલો હાલ નષ્ટ થઈ ગયો છે અને કાશીમાં જે એકજ

છે તો મહીધરના પુત્ર કલ્યાણને પણ આપણે ગુજરાતી ગણી શકીએ. કૈયાળુ વૈદ્યે બાલતંત્રમાં બાળકોના રોગો તથા એની ચિકિત્સા લખી છે. સુશ્રુતમાં બાળકોના રોગોમાં ગ્રહબાધાએ વધારે છે અને કલ્યાણે પણ એનોજ વિસ્તાર વધારે કર્યો છે. ગ્રહ બાધાની ચિકિત્સામાં સુશ્રુતમાં ન લખેલી શાંતિઓ લખી છે અને એ પ્રસંગે મંત્રમહોદધિ લખનારના પુત્રે મંત્રશાસ્ત્રનો તથા જ્યોતિષનો ઘણો પરિચય પ્રગટ કર્યો છે. ગ્રહબાધાએ ઉપરાંત ઝાડા, અને ઉધરસ વગેરે બાળકોના રોગોનું પણ વર્ણન કર્યું છે. માત્ર બાળકોનીજ ચિકિત્સાના જુદા ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં બે ચાર જ છે અને તેમાં આ ગુજરાતીનો લખેલો ગ્રંથ મુખ્ય છે. એ વિષયનો એ એકજ ગ્રંથ છપાયો છે. પ્રશ્નોરાઓ હાલમાં ઘણે ભાગે વૈદું કરે છે અને પોતે વૈદ્યનીજ નાત હોય એવો દાવો કરે છે પણ પ્રશ્નોરાનો લખેલો વૈદ્યનો આ એકજ ગ્રંથ મને મળ્યો છે.

ગુજરાતમાં વૈદ્યક સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ ૧૨ મા અને ૧૩ મા સૈકામાં જોરથી શરૂ થઈ હતી. ૧૪ મા ૧૫ માં અને ૧૬ મા સૈકામાં એ પ્રવૃત્તિ મંદ મંદ ચાલતી હતી તે ૧૭ મા સૈકામાં વળી પ્રજ્વળી ઉઠે છે. ૧૬ મા શતકના અન્તમાં જેમ ખાસ

દેવેશ્વર ૧૭ મું શતક બાલવિષયક બાલતંત્ર રચાયું છે તેમ એજ અરસામાં કે એ પછી થોડે વખતે ૧૭ મા સૈકાના આરંભમાં ખાસ સ્ત્રીવિષયક સ્ત્રીવિલાસ નામનો ગ્રન્થ લખાયો છે. માત્ર સ્ત્રીઓ વિષેનોજ ચર્ચનારા વૈદ્યના પુસ્તકો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગણ્યાગાંઠ્યાંજ છે. એટલે આ સ્ત્રી વિલાસનું ખાસ સ્થાન છે એ ગ્રન્થના કર્તા દેવેશ્વરે વૈદ્યના ગ્રન્થોમાંથી, કામશાસ્ત્રના ગ્રન્થોમાંથી અને તાન્ત્રિક ગ્રન્થોમાંથી સ્ત્રીઓને લગતો વિષય એકઠો કરીને આ ગ્રન્થ રચ્યો છે. આ ગ્રન્થની એક હસ્તલિખિત પ્રત ડેક્કન કોલેજની લાઇબ્રેરીમાં છે. આ ગ્રન્થમાં કુલ સાત તરંગો છે પ્રદર, મૂઢગર્ભ વગેરે સ્ત્રીઓનાં દરદો અને વાજીકરણ વગેરે વિષયો એ જમાનાના પ્રમાણમાં ઠીક ચર્ચેલા છે. કેટલાક પ્રયોગો તો તદ્દન નવા છે. પ્રત્યેક તરંગના અન્તમાં આ ગ્રન્થના કર્તાએ પોતાનો પરિચય નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે इति श्री गौडज्ञातीय मुरारि सूनु उपाध्याय देवेश्वर कृते स्त्रीविलासे આ અન્ત વાક્ય ઉપરથી દેવેશ્વર જ્ઞાતે શ્રીગોડ અને મુરારિના પુત્ર હતા એટલી હકીકત મળે છે. શ્રીગોડ હોવાથી ગુજરાતી હશે એમ અનુમાન થાય છે અને મૂઢગર્ભ માટે છોડ જાતિપત્રી માટે જાવત્રી વગેરે ગુજરાતી શબ્દોના ઉપયોગથી એમના ગુજરાતીપણાની ખાત્રી થાય છે. ગ્રન્થાન્તે કાંઇ સાલ લખી નથી. પ્રત લખાયાની પણ સાલ નથી એટલે ગ્રન્થકારના સમય માટે સાક્ષાત્ પ્રમાણ મળતું નથી. ગ્રન્થના આરંભમાં સુશ્રુત, વાગભટ, અત્રિ, ચરક, ઉડ્ડીશતંત્ર, પુરન્દર જાળ (ઇન્દ્રજાળ) યોગિનીમત, વૃંદ, અંગ, રસાર્ણવ અને ચક્ર એટલા ગ્રંથકારો કે ગ્રન્થોનું સ્મરણ કર્યું છે. એ ઉપરથી ૧૩ મા શતકથી પ્રાચીન નથી એમ નિશ્ચય થાય છે. કેટલાક પ્રયોગો રસ રત્નસમુચ્ચયમાંથી લીધેલા છે અને અફીણનો તથા રસોનો બહોળો ઉપયોગ કર્યો છે માટે ૧૪ મા શતકથી અર્વાચીન છે. પણ ૧૪ મા ૧૫ મા શતક જેટલી પ્રાચીનતા આ ગ્રન્થ માટે મનાતી કઠણ છે, કારણ કે એમાં ગુજરાતી શબ્દો પુષ્કળ વપરાયા છે. મૂઢ ગર્ભ માટે હાલમાં ક્રિયાકાંડમાં છોડ શબ્દ વપરાય છે. એ શબ્દ ૧૭ મા શતકના અન્ત ભાગના એક ગુજરાતી વૈદ્યક ગ્રંથમાં વાપરેલો દેખાય છે. પણ સંસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથોમાં વપરાયેલો દેખાતો નથી એ એકજ શબ્દથી આ ગ્રન્થ ૧૭ મા શતકથી પ્રાચીન નહિં હોય એમ જણાય છે. ૧૬ મા શતકના

બાલતંત્ર, ભાવપ્રકાશ વગેરે ગ્રંથોમાં આ ગ્રંથનું કંઇક કંઇક વર્ણન છે છતાં આ શ્રીવિલાસનો પરિચય દેખાતો નથી. એ ઉપરથી પણ ઉપરના અનુમાનને ટેકો મળે છે. આજ ગ્રન્થકારના રસેંદ્રરત્નકોષ નામના બીજા ગ્રન્થની એક હસ્તલિખિત પ્રત ભુંદીના રાજવૈદ્ય પાસે છે.

ઉપાધ્યાય માધવ ૧૭ મું શતક.

આયુર્વેદ પ્રકાશના તથા બૃહત્પાકાવલિના કર્તા ઉપાધ્યાય માધવ પણ આ ૧૭ મા શતકમાંજ થઇ ગયા હોય એમ અનુમાન થાય છે. આયુર્વેદ પ્રકાશ આયુર્વેદ ગ્રંથમાળાના સંપાદક રા. રા જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય તરફથી છપાઇ ગયો છે અને બીજો ગ્રંથ હજી છપાયો નથી. સંસ્કૃત સાહિત્યના જુદા જુદા પ્રદેશમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા માધવ નામના ઘણા પુરુષો ભૂતકાળમાં થઇ ગયા છે, અને નામના ઐક્યથી ઘણો ગોટાળો થયો છે. આ ઉપાધ્યાય માધવ નિદાનકાર ઇન્દુકરના પુત્ર માધવકરથી તથા વેદનાં ભાષ્યો રચનાર સમર્થ માધવાચાર્યથી ભિન્ન અને આધુનિક છે. વેદ ભાષ્ય રચનાર માધવાચાર્ય અને નિદાનકાર માધવ એકજ છે એમ હજી ઘણા વૈદો માને છે. પણ વેદોનાં ભાષ્યો લખનાર માધવાચાર્ય વિજયનગરના મહારાજ પહેલા વીરબુક્ક (ઇ. સ. ૧૩૫૪ થી ૧૩૭૧) ના પ્રધાન હતા એમ એમણે પોતેજ લખ્યું છે. આ ઉપરથી એઓ ૧૪ મા શતકમાં દક્ષિણમાં થઇ ગયા છે એમ નિશ્ચય થાય છે.

જ્યારે નિદાનકાર માધવકર બંગાળામાં ઇ. સ. ૮૦૦ પહેલાં થઇ ગયા છે એટલે આ બે માધવ વચ્ચે દેશકાળનું જબરૂં અંતર છે, અને આ ઉપાધ્યાય માધવ તો સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં ૧૬ મા શતક પછી થયા છે. सौराष्ट्रदेशोद्भव એમ એમણે પોતેજ લખ્યું છે અને ભાવપ્રકાશ વગેરે ૧૬ મા શતકના ગ્રન્થોમાંથી એમણે નામ સાથે ઉદાહરણો આપ્યાં છે એટલે એમના દેશકાળ માટે કાંઇ શંકા રહેતી નથી. છતાં આફ્રેટના કેટેલોગસ કેટેલોગરમમાં માધવ નામ નીચે રૂગ્વિનિશ્ચય (નિદાન) અને આયુર્વેદ પ્રકાશ બેય ગ્રન્થોનાં નામો છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથકાર ઉપાધ્યાય માધવ સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતા અને કાશીએ જઇને રહેલા એમ એમણે પોતેજ લખ્યું છે. इति श्री सौराष्ट्रदेशोद्भवसारस्वतकुलावतंसकाशीनिवासीउपाध्यायमाधवविरचिते आयुर्वेदप्रकाशे.

આયુર્વેદ પ્રકાશમાં માધવે રસના સંસ્કારો, ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ, મહારસો, મણિઓ વગેરેનાં શોધન મારણ તથા વિષ, ઉપવિષનાં જાતિ લક્ષણ અને પરિહારો વગેરે રસશાસ્ત્રના સર્વ વિષયો સ્પષ્ટતાથી વર્ણવ્યાં છે. એ પરંપરામાં આ ગ્રન્થ છેલ્લો હોવાથી એમાં ઘણા ગ્રન્થોનો સાર પાછળથી થયેલા સુધારા વધારા સાથે ખેંચાઇ આવ્યો છે. ઉપાધ્યાય માધવમાં બીજાથી વિલક્ષણ એક ખાસ ખૂબી છે. જૂના કાળના ઘણા ગ્રન્થકારોએ પોતાથી પૂર્વ કાલિન ગ્રંથોમાંથી અક્ષરશઃ ઉતારાઓ કરીનેજ આખા ગ્રંથો રચ્યા છે, છતાં એ લોકો ક્યાંય મૂળની સૂચના કરતા નથી. જ્યારે ઉપાધ્યાય માધવે ગ્રંથકારનાં કે ગ્રન્થનાં સ્પષ્ટ સૂચન સાથે ઉતારાઓ કર્યા છે. આ રીતે માધવે, રસ પદ્ધતિ, વાગ્ભટ રસરત્નાકર (નિત્યનાથ રચિત) ભાસ્કર, રસ ચિન્તામણી, મહેશ્વર, રસાર્ણવ તંત્ર, બૃહદ્વશિષ્ટ પુરાણ, રસરાજ લક્ષ્મી, શાર્ઙ્ગધર ત્રિવિક્રમ, સિદ્ધ લક્ષ્મીશ્વરતંત્ર, ભગવદ્ગોવિન્દપાદ, રસચિન્તામણી, આત્રેય, રસમંજરી, વર્તિકકાર, ભાવપ્રકાશ, લઘુ યોગતરંગિણી, રાજનિઘંટુ, રામરાજ, ભાલુકિ, હારીત અગ્નિવેશ, વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ, ગૌરીમત એટલાં નામો લખ્યાં છે.

૧૭ મા શતકના વૈદક સંસ્કૃત ગ્રંથો લખનારાઓએ શ્લોકોમાં ગુજરાતી શબ્દો વાપર્યા છે, એમ ઉપર દેવેશ્વરના પ્રસંગમાં કહ્યું છે. આ ઉપાધ્યાય માધવે પણ ગુજરાતી

શબ્દો વાપર્યા છે. એણે લખેલો વીંછીનું વિષ ઉતારવાનો એક ગૂજરાતી મંત્ર નમૂના તરીકે જોવા જેવો છે.—

" ૐ કાલો વિછુ કર્તરીવાલો સોનાની ચાચે રુપાનો પનોરો બિછુ ઉતરે તો કિનાર નતીં ગરુડ મોં હંકાર. આવેગો મોર આવેગો તોડ બિંછુ વિનરે તો હાક હલીલા કરે મેરી ભક્તિ ગુરુની શક્તિ પુરો મંત્ર ઇશ્વરોવાચ. "

આજ શતકમા ગૂજરાતી ભાષામાં લખાયલો એક વૈદાનો ગ્રન્થ મળ્યો છે. અંચળગચ્છની એક શાખાના આચાર્ય જ્ઞાનશેખરના શિષ્ય નયનશેખર નામના એક જૈને સંવત ૧૭૩૬ (ઇ. સ. ૧૬૮૦) મા યોગરત્નાકર નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. ગ્રથકારે ગ્રન્થાન્તે પોતાની હકીકત નીચેના શબ્દોમા લખી છેઃ—

નયનશેખર
ઇ. સ. ૧૬૮૦

" છુટક યોગ હતા તે ઠવ્યા ચોપાઇ માહે કીધા સામટા
વૃદ્ધઆ ગુરુના મુખથી સાભળી તેહની ચોપાઇ કીધી
સવત્ સત્તર છત્રસો જાણુ ઉત્તમ શ્રાવણ માસ વખાણુ
શુકલપક્ષ તિથિ તૃતીયાવલી બુધવાર શુભ વેળા ભલી
શ્રી અચલ ગચ્છ ગીરુઆ ગચ્છપતિ મહામુનીશ્વર મોટા યતિ
શ્રી અમરસાગર સૂરીશ્વર જાણુ ઉત્તમ શ્રાવણ માસ વખાણુ "
યુગ પ્રધાન બિરુદ જેહને રાયરાણા માને તેહનઇ
તાસ તણી પખી શાખા ઘણી એ કરમાહે આધિકી ભણી
તે શાખામાહે અતિભલિ પાલી તણા શાખા ગુણુનીલી
પાલિતાચાર્ય હોય તે હુઆ ગચ્છપતિ જે ગુણગેહ
અનુક્રમે તેહને પાટે જાણુ શ્રી પુણ્ય તિલક સૂરીસ વખાણુ
તેહને સોલમઇ પાટેજાણુ સુમતિ શેખર વાચક ગુણધાર
તાસ શિષ્ય છે વાચક પદે સૌભાગ્યશેખર પુણ્યનદરિદે
તાસ ચરણાંબુજ સેવે જેહ જ્ઞાનશેખર વાચક ગુણગેહ
સતાવીસ ગુણે અભિરામ જ્ઞાનશેખર વાચક પ્રધાન
તે સહી ગુરુનો લહીપસાય હીયડે સમરી સરસ્વતીમાય
યોગરત્નાકર નામ ચોપાઇ નયણશેખર મુની ઇણપર કહી
ઉછો અધિકો અક્ષર જેહ પડિત હાસ્ય મ કરજો તેહ

ઇ સ. ના ૧૭ મા સૈકાની ભાષાના નમૂના તરીકે આ લાંબો ઉતારો કર્યો છે આ ગ્રન્થ સામાન્ય સાહિત્યનો નહિ પણ વૈદાનો હોવાથી એ વખતની ભાષામા જળવાઇ રહ્યો હોય એ સભવિત છે.

આ યોગ રત્નાકર મોટો ગ્રથ છે એમા વૈદાના સર્વ વિષયો સમાવ્યા છે વળી આ ગ્રથકાર જૈન હોવાથી જૈન વૈદોમા પ્રચલિત ઘણા નવા પ્રયોગો એણે લખ્યા છે, તેમજ યતીઓમાં પ્રચલિત જુનાની દવાઓનો પણ એણે સગ્રહ કર્યો છે.

હિતોપદેશના કર્તા શ્રીકણ્ઠ, રસાવતારના કર્તા માણિક્ય દેવ, યોગચિંતામણિના કર્તા હર્ષકીર્તિસૂરિ વગેરે અનેક જૈનોએ વૈદાના સસ્કૃત ગ્રન્થો લખ્યા છે. જેમાના કેટલાએક

તો છપાઇ ગયા છે. પણ જૈનો ગૂજરાતની બ્હાર ઘણે સ્થળે રહેતા અને રહે છે એટલે જૈન હોય એ ઉપરથી એના દેશ માટે કાંઇ અનુમાન ન નીકળે, વળી ઘણા જૈનોએ ગૂજરાતી ભાષામાં નાના મોટા વૈદ્યના ગ્રન્થો લખ્યા હશે પણ એનું અસ્તિત્વ મને જણાયું નથી, મને જૈનોનો લખેલો ગૂજરાતી ભાષાનો ઉપર કહેલો યોગરત્નાકર નામનો એકજ ગ્રન્થ મળ્યો છે. જોકે ગ્રન્થકાર પોતે "ગ્રંથ સમુદ્ર અછેપાર, તેહતણો નવિ લીજેપાર, તેહ ગ્રંથ થકી ઉધરી પ્રાકૃત ભાષા ચોપાઇ કરી." એ રીતે પોતે કાંઇ નવું નથી કર્યું એમ કહે છે પણ એ યોગરત્નાકર એ વિષયના ગૂજરાતી જૈન સાહિત્યનો બેશક ઉત્તમ નમૂનો છે. આ ગ્રન્થની એક હસ્તલિખિત પ્રત વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય પાસે છે. જૈનોની વૈદક પદ્ધતિ જેને જોવી હોય તેણે જોવા જેવો આ ગ્રંથ છે.

ઉપર કહેલા ગુજરાતના જૈને જેમ વૈદ્યનો ગૂજરાતી ગ્રંથ લખ્યો છે તેમ કચ્છના જૈન ગોરજી મોતીચંદે વૈદ્યમંજરી નામનો એક સંસ્કૃત ગ્રંથ લખ્યો છે, જેમાં મરકીનો ઉપાય લખ્યો છે એમ ઇ. સ. ૧૯૦૮ ના એક વૈદ્યકલ્પતરૂમાં નોંધ કરેલી છે. આ ગ્રંથ છપાયો નથી. મેં જોયો પણ નથી. એ ક્યારે લખાયો એ માટે અનુમાન કરવાનું કાંઇ સાધન નથી.

જૈન ગોરજી મોતીચંદ

સંસ્કૃતમાં ગૂજરાતીને હાથે લખાયેલા યોગસમુચ્ચય નામના એક ન્હાના વૈદકગ્રંથની એક ત્રુટિત હસ્તલિખિત પ્રત રા. રા. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી પાસે છે. એ લેખના લેખક માધવ પોતેજ કહે છે-તેમ સુશ્રુતમાંથી યોગસમુચ્ચયમાંથી, ત્રિમલશાસ્ત્રમાંથી, બોપદેવમાંથી અને શાર્ઙ્ગશાસ્ત્રમાંથી, યોગસમુચ્ચયમાં સંગ્રહ કરેલો છે. અને ત્રિમલ્લ પછી થયેલા આ માધવ ૧૭ મા શતકના અંતમાં કે ૧૮મા શતકની શરૂઆતમાં થયા હશે. એઓ વટપત્તનના રહેવાશી ગોપજીતના પૌત્ર અને હરિરામના પુત્ર તથા શ્રીગૌડ બ્રાહ્મણ હતા એમ એમણે પોતેજ ગ્રંથારમ્ભે કહ્યું છે. આ માધવના પિતા હરિરામ પણ સારા વૈદ્ય હતા એમ માધવ કહે છે.

માધવ

૧૮ મું શતક ઇ. સ. ૧૭૦૭ માં ઔરંગઝેબના અન્ત સાથે હિંદુસ્થાનની શાંતિનો પણ અસ્ત થાય છે. ઇ. સ. ના ૧૮ મા શતકના આરંભથીજ ગૂજરાતમાં પણ એવી અંધાધુંધી વ્યાપક થઇ જાય છે કે એ વખતે સાહિત્ય અસંભવિત લાગે છે. ૧૮ મા શતકનોજ ચોક્કસ રીતે કહી શકાય એવો કોઇ વૈદ્યનો ગ્રન્થ મને મળ્યો નથી પણ એ શતકમાંજ કાઠિયાવાડ ગૂજરાતના ઘણાં વૈદ્ય કુટુંબોમાં વૈદ્યનો અવતાર થયો છે. કાઠિયાવાડના પ્રસિદ્ધ મહાપુરુષ ઝંડુ ભટ્ટજીના કુટુંબમાં વૈદ્યનો પ્રવેશ એ શતકના મધ્ય ભાગમાં થયો છે. દિલ્હી તરફથી કોઇ શાહજાદા સાથે આ તરફ આવેલા દિનમણી નામના વૈદ્યે ઝંડુભટ્ટજીના પ્રપિતામહ રણછોડજી ભટ્ટને વૈદું ભણાવ્યું તે દિવસથી આજસુધી એ કુટુંબમાં વૈદું અવિચ્છિન્ન ચાલે છે. એજ રીતે સિદ્ધ ભૈષજ્ય મણિમાળાના કર્તા કૃષ્ણરામ શર્માના પ્રપિતામહ લક્ષ્મીરામ પણ એ વખતના ૧૮ મા શતકના સારા વૈદ્ય હતા. એઓ અમદાવાદના મેવાડા બ્રાહ્મણ હતા અને મહારાજાધિરાજ પ્રતાપસિંહના વખતમાં એઓ જયપુર ગયા તથા ત્યાં સારૂં માન મેળવ્યું. એમના પ્રપૌત્ર કૃષ્ણરામ શર્મા જયપુરની સંસ્કૃત પાઠશાળામાં આયુર્વેદના અધ્યાપક હતા. એમણે ઉપર કહેલો સિદ્ધ ભૈષજ્ય મણિમાળા નામનો ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં લખ્યો છે. ૧૯ મી સદીમાં સંસ્કૃતમાં લખાયેલા વૈદ્યના ગ્રન્થોમાં આ ઉત્તમ છે.

ઇ. સ. ના ૧૯ મા શતકમાં બ્રીટીશ રાજ્ય નીચે ફરી શાંતિ સ્થપાતાં દેશમાં નવી જાગૃતિ આવી છે. ગુજરાતમાં સારા વૈદ્યો ઉત્પન્ન થયા છે અને અનેક નિરનિરાળી વૈદ્યક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થાય છે. આ પ્રવૃત્તિઓ પરંપરાએ સાહિત્યને ઉત્તેજક હોવાથી અહીં ગણાવા યોગ્ય છે.

વર્ત્તમાનકાળ.

એ વૈદક પ્રવૃત્તિઓની વિવિધતા અને વિસ્તીર્ણતા જોતાં એ સર્વેનું સવિસ્તર અવલોકન અહિં અશક્ય છે. તેમ ૧૯ મા શતકના પાછલા ભાગની પ્રવૃત્તિઓનુ અવલોકન કરવાનો સમય હજી આવ્યો નથી. માટે ગઇ સદીના પ્હેલા ભાગના મને જાણીતા બે ચાર મોટા વૈદ્યોની પ્રવૃત્તિઓ તથા એ સદીના પાછલા ભાગના વૈદ્યોની સાહિત્ય વિષયક સેવાનો માત્ર પ્રકારોજ ગણાવી જઇશ. આમાં ઘણા સારા વૈદ્યો રહી જશે, કારણ કે એઓને જાણવાનું કાંઇ સાધન નથી, પણ હું જેને વિષે બે શબ્દો કહેવા માગું છું તેઓ એ વખતના વૈદ્યોમાં પ્હેલા વર્ગના વૈદ્યો હતા. છતાં મારા અજ્ઞાનથી કોઇને અન્યાય મળે તો હું ક્ષમા માગી લઉં છું. જેના કુટુંબમાં જુના કાળમાં સારા વૈદ્યો થયા હોય એઓ જો પોતાના પૂર્વજોની હકીકત બ્હાર પાડે તો મ્હારા જેવાને ક્ષમા માગવાનો પ્રસગ ન આવે. મુંબાઇમાં અને અન્યત્ર ઘણા લોકો પોતાને જામનગરના વૈદ્ય કહેવરાવવા ખાસ ઇચ્છે છે. અત્યારે જામનગરના વૈદ્યોની સ્થિતિ ગમે તે હોય પણ આવી વાસના જગાડે એવી જામનગરની પ્રતિષ્ઠા જે વૈદ્યોને લીધે બંધાઇ તેને વિષે ટુંકામાં બોલવા ઇચ્છા છે. ૧૯ મી સદીની શરૂઆતમાં ઇ. સ. ૧૮૧૦ થી ૧૮૫૦ સુધીમાં મહારાજા રણમલજામની કારકીર્દીમાં ઝંડુ ભટ્ટજીના પિતા વિઠ્ઠલ ભટ્ટ એક સારા રાજવૈદ્ય ગણાતા. એ વખતે જામનગરમા બીજા વૈદ્યો હશે પણ આમની કીર્તિ ઘણી હતી. વિઠ્ઠલ ભટ્ટ એ જમાનામાં વિદ્વાન વૈદ્ય ગણાતા. એમના વખતમાં વિદ્વત્તાનું માપ આજના જેટલું ઉંચું નહતું. એ વખતે વૈદ્યના આટલા ગ્રંથો પ્રકાશમાં નહોતા આવ્યા અને વિદ્યા મેળવવા માટે આટલી સગવડો નહતી ત્યારે ભાવપ્રકાશ અને શાર્ઙ્ગધર જાણનારા વિદ્વાન ગણાતા આજે ચરક સુશ્રુત ન જાણનાર વિદ્વાન્ ગણાતો નથી. માટે આજની દૃષ્ટિથી વિઠ્ઠલ ભટ્ટની વિદ્વત્તા જોવાની નથી. એઓ સારા પૌરાણિક તથા કવિ હતા. એમની રોગ પારખવાની શક્તિ ઘણી વખણાતી. એમની ખ્યાતિ બ્હાર પસરવાથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ બ્હારગામથી વૈદું શીખવા એમની પાસે આવતા. તેમાંથી ચાર વૈદ્યોએ ગઇ સદીના પાછલા ભાગમાં ઘણી પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી. વિઠ્ઠલ ભટ્ટજીના પુત્ર કરુણાશંકર ઉર્ફે ઝંડુભટ્ટ જૂનાગઢના પ્રશ્નોરા રૂગનાથજી ઇંદ્રજી, જામનગરના નાગર ગ્રહસ્થ વિજયશંકર ઉર્ફે બાવાભાઇ અચળજી તથા પોરબંદરના પ્રશ્નોરા ગ્રહસ્થ પ્રભુરામ જીવનરામ એ ચારે વિઠ્ઠલભટ્ટજીના શિષ્યો. એમને ગુરુ પાસેથી કાંઇક એવી પ્રસાદી મળી કે એ ચારેયે વૈદ્યના પ્રદેશમાં જુદું જુદું કાર્ય કરીને એ વખતને દીપાવ્યો હતો. અને એ વખતમાં એમની પ્રતિષ્ઠા ઘણી હતી.

વિઠ્ઠલ ભટ્ટની પ્રવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૮૧૦થી ૧૮૫૦

ઇ. સ. ૧૮૩૧ માં જન્મેલા ઝંડુ ભટ્ટજીએ ૧૬ વર્ષની ઉમ્મરથી પોતાની પરંપરાનો વૈદક ધંધો સ્વીકાર્યો હતો અને એ વખતથી તે ઇ. સ ૧૮૯૮ મા પોતે સ્વર્ગસ્થ થયા ત્યા સુધી એમણે અથાગ શ્રમ કર્યો અને તનમન ધનનો અનેકધા ભોગ આપ્યો. એમણે ઇ સ. ૧૮૬૫ માં પદ્ધતિસર દેશી દવાઓ બનાવવા માટે જામનગરમાં રસશાળા સ્થાપી. અત્યારે દવાઓ બનાવવાના આ દેશમા અનેક કારખાનાઓ છે તેમા જૂનામાં જૂનું

ઝંડુભટ્ટજી ઇ. સ. ૧૮૩૧ થી ૧૮૯૮.

દવાઓ બનાવવાનું કારખાનું આ જામનગરની રસશાળા છે. ઝંડુ ભટ્ટજી જામનગરના મહારાજા વિભા જામના રાજવૈદ્ય હતા; પણ ગરીબોની ચિકિત્સા કરવાનો અપૂર્વ ઉત્સાહ રાખતા. ગરીબોને મફત દવાઓ આપતા એટલુંજ નહિં પણ જરૂર પડે તો ગરીબ દરદીને ખાવાનું પહોંચાડતા અને વારંવાર પોતાને ઘેર રાખીને પથ્ય પળાવી દવા કરતા. વળી ઝંડુ ભટ્ટજીએ પોતાના ન્હાના ભાઈઓને, ભત્રીજાઓને તથા ઘણા પ્રશ્નોરાઓને પોતાની પાસે રાખીને વૈદું શીખવ્યું હતું. એમના ભાઈઓએ કાઠિયાવાડનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં તથા મુંબઈમાં પણ સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે.

બાવાભાઇ અચળજી વૈદરાજ બાવાભાઇ પણ જામનગરના મહારાજા વિભા જામના રાજવૈદ્ય હતા અને એમણે કાઠિયાવાડ ઉપરાંત કચ્છ, ઉદેપુર વગેરે રાજસ્થાનમાં પણ પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી. એમણે એક બે ગ્રંથો લખ્યા છે પણ એ હજી **ઇ. સ. ૧૮૨૪થી ૧૮૯૩.** પ્રસિદ્ધ થયા નથી. એમણે પણ રસશાળાને અનુસરી ઈ. સ. ૧૮૭૬ માં રાજકોટમાં રુદ્ર પ્રાસાદ ઔષધાલય સ્થાપ્યું હતું. એમના પુત્રો હાલમાં જુદે જુદે સ્થળે પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક વૈદું કરે છે.

પ્રભુરામ જીવનરામ ઇ. સ. ૧૮૩૬થી ૧૯૦૨. વૈદરાજ પ્રભુરામ જીવનરામે મુંબઇમાં વૈદામાં સારી ખ્યાતિ મેળવી અને પછી આયુર્વેદનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ વધે એવી ઇચ્છાથી મુંબઇમાં એક આયુર્વેદ વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી. એ વિદ્યાલયમાંથે એક ઇસ્પિતાલ હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને આજ સુધી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મળી શકતું. આ ત્રણે વૈદ્યોનાં સક્ષિપ્ત ચરિત્રો અગ્રેસર ગુર્જર ચિત્રાવળી વગેરે ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ થઇ ચુકયાં છે.

રૂગનાથજી ઇંદ્રજી - ઉપર કહેલા ૧૯ મી સદીના ત્રણે વૈદ્યોએ વૈદાના પ્રદેશમા ઘણું કાર્ય કર્યું છે. પણ વૈદક-સાહિત્ય માટે કાંઇ કર્યું નથી; ત્યારે ચોથા રૂગનાથજી ઇંદ્રજીએ વૈદક સાહિત્યમાં સારો ફાળો આપ્યો છે. વૈદરાજ રૂગનાથજી ઇંદ્રજીને વનસ્પતિ વિદ્યાનો ઘણો શોખ હતો અને એઓ જૂનાગઢમાં રહેતા હોવાથી ગીરનારના જંગલોમાં ફરી ફરીને એમણે વનસ્પતિ રાજ્યનું ઘણું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. એમના વખતના બીજા કોઈ પણ વૈદ્ય કરતાં એઓ વનસ્પતિઓને વધારે ઓળખી શકતા. એમણે ઉપયોગી વનસ્પતિઓના તાજા નમૂનાઓનો એક મોટો સંગ્રહ કર્યો હતો. જે હાલમાં અયોગ્ય સ્થાને પડયો છે. આ રૂગનાથજી ઇંદ્રજીએ પોતે મેળવેલા જ્ઞાનનો લોકોને લાભ આપવાની ઇચ્છાથી નિઘંટ સંગ્રહ નામનો એક નિઘંટ ઈ. સ. ૧૮૯૩મા રચીને બ્હાર પાડયો છે. નિઘંટોની જાતનો આ એક ઉત્તમ ગ્રંથ છે અને વૈદ્યોમાં પ્રમાણભૂત મનાય છે, જો કે હજી એ પ્રદેશમા ઘણું કરવાનું બાકી છે. પણ એ વખતના પ્રમાણમા એમણે એક મોટું કાર્ય કર્યું છે. આ ગ્રંથમાં એમણે જૂના ઘણા ન છપાયેલા નિઘંટોમાંથી બહુ મહેનત કરીને સંગ્રહ કર્યો છે. આ રૂગનાથજી ઇંદ્રજીના ભાઇ જૂના શોધખોળ માટે યુરોપ પર્યંત પ્રખ્યાત થયેલ પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી પણ વનસ્પતિ શાસ્ત્રનું સારું જ્ઞાન ધરાવતા અને વૈદું પણ કરતા.

છેલ્લાં પચીશ વર્ષોમાં ગુજરાતમાં ઘણા વૈદ્યો બ્હાર આવ્યા છે જેમાંથી કેટલાક તો ઉપર કહેલા ચારમાંથી કોઇએકની પરંપરામાં ઉછરેલા છે. એ સમયમાં વૈદક સાહિત્ય સંબંધી અનેક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઇ છે તેમાં મુખ્ય મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે.

ઇંગ્રેજી પુસ્તકોમાંથી ભાષાંતર રુપે કે સારોદ્ધારરુપે પાશ્ચાત્ય વૈદ્ક ગૂજરાતીમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન થયો છે. આ દિશામાં બંગાળામાં જે કાર્ય થયું છે તેનો શતાંશ પણ ગૂજરાતમાં થયો નથી. આ જાતનાં માત્ર બે ચાર પુસ્તકો બહાર પડયાં છે. પણ ઇંગ્રેજી તથા 'દેશી' વૈદોમાંથી વૈદોને સાધારણ રીતે ઉપયોગી અનેક વિષયોનો એકત્ર સંગ્રહ કરીને કેટલાક ગ્રંથો લખાયા છે. આ જાતના સાહિત્યમાં ડાક્ટર ત્રિભુવનદાસનું શારીર અને વૈદક અને વૈદરાજ જટાશંકર લીલાધરનું ધ્રુવેદ એ બે વિશેષ લોકપ્રિય થયા છે.

હાલના ઘણા નવા વૈદો એ ઉપરથી વૈદું કરે છે. સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોનાં ભાષાન્તરો કરવાની પ્રવૃત્તિ ઘણા વખતથી શરૂ થઇ છે અને હજી ચાલે છે. પણ સારાં ભાષાન્તરો એક બેજ થયાં છે. આ દિશામાં પણ હજી ઘણું કરવાનું બાકી છે. ઘણા ગ્રંથો હજી ભાષાંતર થયા વગરના છે પણ ખોટાં ભાષાંતરો થાય એ કરતાં તો ભાષાંતરો ન હોય એ સારૂં; કારણ કે વૈદામાં જીવની જોખમની વાત છે.

વૈદક માસિકોદ્વારા લોકમાં એ વિષયનો રસ ફેલાયો છે. રસેશ વૈદ્યવિજ્ઞાન નામનું એક માસિક રસવૈદ્ય મણિશંકર વિઠ્ઠલજી તરફથી ઘણાં વર્ષો પ્હેલાં નીકળ્યું હતું પણ એ થોડા વખત ચાલીને બંધ થઇ ગયું. એ પછી અનેક માસિકો નીકળ્યાં છે. એ સર્વમાં ૨૧ વર્ષથી ચાલતું વૈદ્યકલ્પતરૂ અગ્રગણ્ય છે. એણે સારી લોકપ્રિયતા મેળવી છે. ધન્વતરી પણ ઠીક ચાલે છે અને આયુર્વેદ રહસ્યાર્ક ૭ મહિનાથી નીકળ્યું છે. (હાલ બંધ થયું છે–૧૯૧૬.)

અપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત ગ્રન્થોને પ્રકાશિત કરવામા બંગાળાએ, ઉત્તર હિંદુસ્થાને અને મહારાષ્ટ્રે ઘણી પ્રવૃત્તિ કરી છે. ગૂજરાતે હમણાં સુધી એ દિશામા કંઇજ કર્યું નહતું. પણ છેલ્લા ત્રણ ચાર વર્ષથી વૈદરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય અત્યંત શ્રમપૂર્વક સંશોધન કરીને અનેક અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોને બહાર પાડે છે. ગ્રંથોના સંશોધનમા પ્રકાશકની વિદ્વતા અને શ્રમ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ઇંગ્રેજી રીતે દેશી ઔષધોનું દ્રવ્યગુણશાસ્ત્ર લખવાનો પણ પ્રયાસ થયો છે. આ જાતના સાહિત્યમાં ડૉ. વીરજી ઝીણા રાવજીનું ઔષધશાસ્ત્ર લોકપ્રિય છે. વનસ્પતિ શાસ્ત્રના વિષયમાં બરડાની જડીબુટી અથવા બરડામા થતી વનસ્પતિઓનુ વનસ્પતિ શાસ્ત્ર એ ગૂજરાતી ભાષામાં લખાયેલા એ જાતના ગ્રંથોમાં નિઃશંક શ્રેષ્ઠ છે એ જાતનાં બીજાં બે ચાર પુસ્તકો છે પણ આ વનસ્પતિ શાસ્ત્રનું સ્થાન ઘણું ઉંચું છે. એ ગ્રન્થના કર્તા રા. રા. જયકૃષ્ણઇંદ્રજી જેવો વનસ્પતિશાસ્ત્ર Botany નો અભ્યાસી ગૂજરાતમા બીજો નથી. ઇંગ્રેજી Floraની ઢબથી ઉપરોક્ત વનસ્પતિશાસ્ત્ર લખાયુ છે. અને તેમા દરેક વનસ્પતિનુ વર્ણન જાતે જોઇને કરેલુ છે.

આ ઉપરાંત છેલ્લાં પચીશ વર્ષોમા અનેક નાના મોટા વૈદક ગ્રંથો બ્હાર પડયા છે. એટલે એ સર્વેનું વિવેચન તો શું પણ એની સાદી ટીપ આપવાને પણ હુ સમર્થ નથી પણ આ ગ્રંથોનો મોટો ભાગ ગૂજરાતી સાહિત્યને પ્રતિષ્ઠા આપે એવો નથી.

સાહિત્યની આટલી પ્રવૃત્તિ સિવાય બીજી જાતની વૈદક પ્રવૃત્તિ પણ ઘણી થઇ છે અમદાવાદની ગૂજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી, ગોંડલની રસશાળા અને મુંબઇનુ ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ વગેરે દવાઓ બનાવવાનાં કારખાના નીકળ્યા છે.

આ કારખાનાંઓની સેવા માટે વધારે બોલવાનું આ સ્થાન નથી. વળી મુંબઇ વૈદ્યસભા, ભારતીય વૈદ્યમંડળ અને અમદાવાદની વૈદ્ય સભા વગેરે સભાઓ પણ કેટલાક વર્ષથી ચાલે છે.

ઉપસંહાર.

આ રીતે ઈ. સ. ના બારમા શતકથી આરંભી વર્તમાનકાળ પર્યંતના ગૂજરાતી વૈદક વિકાસનું ટુંકું અવલોકન કર્યું. આ અવલોકનમાં સાધનોના અભાવથી, મારા અજ્ઞાનથી અને બીજાં અનેક કારણોને લીધે ઘણું રહી ગયું હશે હાલના ઘણા પરંપરાગત વૈદ્યો પાસે પોતાના કુટુંબમાં વપરાતા પ્રયોગની સંસ્કૃત કે ગુજરાતીમાં લખેલી નોટો હશે. શુક્લતીર્થના અધ્વારૂ આશારામ નાગેશ્વરના વડવા વલ્લભરામ નિત્યારામે લખેલા વૈદ્યના એક પુસ્તકમાંથી હાલમાં છગનલાલ વિધારામ રાવળે બહાર પાડેલા વૈદક વિલાસમાં ઘણા ટુચકાઓનો સંગ્રહ કરેલો છે. આ જાતનું ઘણું સાહિત્ય ઘણા વૈદ્યોના ઘરમાં પડ્યું હશે પણ એ મળવું કઠણ છે તેમ એમાં કાંઈ નવું હોવાનો સંભવ નથી.

આટલા અવલોકનથી આપને લાગ્યું હશે કે ગૂજરાતના વૈદ્યોએ જો કે પ્હેલાં પ્રમાદ રાખ્યો ખરો પણ પાછળથી વૈદક સાહિત્યના ઘણા ખરા પ્રદેશમાં પ્રવૃતિ કરી છે. પ્રાચીન આયુર્વેદીય ચિકિત્સાનો સંગ્રહ, રસ વિદ્યા, સ્ત્રીરોગ બાલરોગ વગેરે વિષયો ઉપર લખાયેલા છુટા છુટા ગ્રંથો ગૂજરાતમાં મળે છે. વૈદક સાહિત્યમાં આ રીતે ગુજરાતે જે ભાગ લીધો છે તે જો કે પંજાબ, પૂર્વ, અને બંગાળ કરતાં ઓછો છે પણ મહારાષ્ટ્ર અને મદ્રાસ સાથે સગર્વ સરખાવી શકાય એટલો છે. પંજાબ અને પૂર્વનો તો ઇતિહાસજ લાંબો છે. એની સાથે સરખામણી અશક્ય છે. પણ બંગાળાએ ભૂતકાળમાં પણ વધારે કામ કર્યું છે. અને વર્તમાનમાં વધારે કરે છે. બંગાળામાં બી. એ અને એમ. એ થયા પછી પણ ઘણા વૈદું કરે છે. એટલુંજ નહિં પણ એલ. એમ. એન્ડ એસ. થયા પછી પણ કેટલાક દેશી વૈદું કરે છે. અહિંના દેશી દાકતરોને દેશી વૈદાં તરફ જે સૂગ છે તે સાથે બંગાળાની ઉપલી સ્થિતિ સરખાવવાથી દેશી વૈદાની ત્યાં કેટલી પ્રતિષ્ઠા છે તેનો ખ્યાલ આવશે બંગાળામાં જેટલા અને જેવા વિદ્વાન વૈદ્યો છે તેટલા અને તેવા ગૂજરાતમાં નથી. શારીર anatomy જેવા વિષયને પ્રાચીન પરિભાષાને અનુસરતી સુંદર સંસ્કૃત ભાષામાં ઉતારનાર કવિરાજ ગણનાથસેન એમ. એ. એલ. એમ એન્ડ એસ. બંગાળી છે. એ કવિરાજનો જોટો આખા હિંદુસ્થાનમાં નથી. બંગાળાની આ ઉન્નત સ્થિતિનાં અનેક કારણો હશે પણ મને નીચેની સ્થિતિ એક મોટું કારણ લાગે છે. બંગાળામાં જૂના કાળથી વૈદ્યોની એક નાત છે. વૈદાના ધંધાની ગુરૂ પરંપરા એ નાતમાં જળવાઇ રહી છે. બીજા કોઇ પ્રાંતમાં વૈદ્યોની એવી નાત નથી. દાખલા તરીકે ગૂજરાતમાં એક રાયકવાળ, બે શ્રીગોડ, ત્રણ નાગર એક મોઢ, એક પ્રશ્નોરા, બે જૈન, એક સારસ્વત એ રીતે વૈદ્યો જુદી જુદી નાતોમા વ્હેંચાઇ ગયા છે. આ જમાનામાં નાતનો કિલ્લો બંધાય એ સંભવિત નથી તેમ ઇષ્ટ પણ નથી. પણ ગૂજરાતે બંગાળા સાથે હરિફાઇ કરવાનો શુભ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ એટલી સૂચના અયોગ્ય નહિં ગણાય.

છેવટ મને આ કાર્યમાં મદદ કરનારાઓનો ઉપકાર માનીને સમાપ્ત કરૂં છું. પ્રથમ તો રા. રા. રણજીતરામભાઇએ આ વિષય લખવાની પ્રેરણા કરી અને પછી એક યાદી મોકલી અને વારંવાર પ્રોત્સાહન આપ્યું એ માટે એમનો ઉપકાર માનું છું. પછી વૈદરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્યે પોતાની પાસેના હસ્તલિખિત ગ્રંથો જોવા આપી તથા અનેક ઉપયોગી સૂચનાઓ કરી મને ઘણી મદદ કરી છે એ માટે એમનો તથા પોતાના સંગ્રહનો ઉપયોગ કરવા દીધો તથા અનેક સૂચનાઓ કરી. રા. રા. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠીએ જે મદદ કરી છે તે માટે એમનો આ સ્થળે ઉપકાર માનું છું. કાળગણનાના વિષયમાં પ્ર. ચં. રાયના 'હીસ્ટરી ઓફ હિંદુ કેમીસ્ટ્રી" નામના ગ્રન્થમાંથી મને થયેલી મદદ માટે એ પ્રખ્યાત રસાયન શાસ્ત્રીનો આભાર માનું છું.

રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય.

(લે ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક)

* "સાહિત્યનું પુસ્તક કેવળ કલ્પનાનો વિનોદ નથી, કે કોઇ ઉશ્કેરાયલા મગજનો તરંગ નથી, પણ તે સમકાલીન રીતરીવાજોનો ઉતારો છે, અને બુદ્ધિનો એક પ્રકારનો નમુનો છે એવું ધારવામાં આવ્યું કે સાહિત્યના ગ્રંથ ઉપરથી પાછલા સેંકડો વર્ષ સુધીની મનુષ્યની લાગણીઓ અને વિચારોની રેખા દોરી શકાય. એવો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો અને તે સફળ થયો."

ટેઇનનો ઇંગ્રેજી સાહિત્યનો ઇતિહાસ.

યુરોપમાં અઢારમી સદી જેમ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો જમાનો હતો, તેમ ઓગણીસમી સદી એ રાષ્ટ્રીયત્વનો યુગ હતો. પહેલી ભાવનાનું વધારેમાં વધારે ગંભીર પરિણામ ફ્રેંચ રૅવૉલ્યુશન બન્યું; પણ જ્યારે ૧૮૧૫માં વૉટર્લૂના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ રણક્ષેત્ર ઉપર યુરોપની પ્રજાઓએ તે હીલચાલનું અને તેના રાક્ષસી પ્રતિનિધિનું શમન કર્યું, ત્યારે તોપની ગર્જનાઓ અને રૂધિરની નદીઓમાંથી "શાશ્વત ફીનીક્સ" ની માફક રાષ્ટ્રીયત્વની ભાવના ઉદય પામી. યુરોપમાં સુધારાની આગેવાની કરનાર ફ્રાન્સે બે ત્રણ વાર પોતાના રાજાઓનું સિંહાસન ઉથલાવ્યા પછી છેવટે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્વીકાર્યું. વેપારી અને રાજ્યકુશળ ઇંગ્લાંડમાં પણ પ્રજાકીય જુસ્સો પ્રસર્યો, જેથી ત્રણ રીફોર્મ બીલ પસાર કરી તેણે મધ્યમ અને મજુર વર્ગના લોકોને રાજકીય હક આપ્યા. ઇંગ્લાંડ અને રૂશિયાની સહાયથી ગ્રીસે તુર્કસ્તાન સામે બંડ ઉઠાવ્યું, અને છેવટે તેની જુલમી ધુંસરી ફેંકી દઇને સ્વતંત્ર બન્યું. પરંતુ જે બે દેશોમાં નવી ભાવનાએ વીજળીક ત્વરાથી અજબ પરિવર્તન કર્યું તે તો ઇટાલી અને જર્મની હતા. અંદરના વિરોધો અને પરદેશી શત્રુઓની સામે થઇ એ બે દેશોએ લગભગ એકજ સમયે રાષ્ટ્રીય એકતા પ્રાપ્ત કરી. નેપોલીઅનના ધુંસરાથી જાગેલું ઇટાલી એ ત્રણ નિષ્ફળ પ્રયત્નો પછી ઓસ્ટ્રીયાથી સ્વતંત્ર બન્યું, અને જર્મનીએ મહાઓથી પોતાના ઉપર પડતી ઓસ્ટ્રીઆની ઝેરી છાયાને દૂર કરી. અને એ

* "It was perceived that a work of literature is not a mere play of imagination a solitary caprice of a heated brain but a transcript of contemporary manners, a type of a certain kind of mind It was concluded that one might trace from monuments of literature the style of man's feelings and thoughts for centuries back The attempt was made and it succeeded"

Taine's History of English Literature.

ગણીસમા શતકના છેલ્લા ભાગમાં સ્લાવ કોમની જે રાષ્ટ્રીય હીલચાલ જાગી છે, તેણે હાલને રણયજ્ઞ મચાવ્યો છે.+

રાષ્ટ્રીય ભાવના પ્રવૃત્તિમય યુરોપની માફક ચિન્તનશાલી એશિઆએ પણ ઓગણીસમ અને વીશમા સૈકામાં સિદ્ધ કરવા માંડી છે, એ એજ જણાવે છે કે તે અમુક દેશ કે ખંડન નહિ, પણ આખા યુગની ભાવના છે. થોડા સમયથી તુર્કસ્તાન અને ઇરાને જાગૃતિનાં આશા જનક ચિન્હ દેખાડયાં છે, અને જગતમાં વધારેમાં વધારે રૂઢીપૂજક ચીને મંચુ રાજ્યને જોત જોતામાં નિર્મૂલ કરી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું છે. જો આ દેશોની ફત્તેહ હજી નિઃશંક ન બની હોય, તો જાપાને ચમત્કારિક સુધારાથી રાષ્ટ્રીય સામર્થ્ય સંપાદન કરી રશિયાને સખત ફટકો માર્યો છે, અને યુરોપની પ્રજાઓના વ્યૂહમાં સ્થાન મેળવ્યું છે. અને આપણું હિંદુસ્તાન! આપણા સમજાવવાળા મિત્રો, અને સ્વાર્થી શત્રુઓ એકે અવાજે કબુલ કરે છે, કે હિન્દમાં નવચેતનનો અવતાર થયો છે, પણ તેમની સાક્ષીની આપણે ક્યાં જરૂર છે? આપણા મગજમાં જાગતા વિચારો અને આપણી નાડીમાં વહેતું લોહી આપણને સમજાવવા બસ છે કે આપણા જૂના દેહમાં નવું સત્વ પ્રકટ થાય છે.

પ્રજાઓના જીવનમાં જે રાષ્ટ્રીય ભાવના વિકાસ પામી તે તેમના સાહિત્ય અને તત્વજ્ઞાનમાં પણ પ્રતિબિંબિત થઇ. ઓગણીસમા શતકના આરંભના—વર્ડ્ઝવર્થના—સાહિત્યયુગનું મુખ્ય લક્ષણ રોમાન્ટીસિઝમ (Romanticism) ગણાય છે. કલ્પના અને લાગણીની જે શક્તિએ કુદરતનું સૌન્દર્ય અને વ્યક્તિનું ગૌરવ આકર્ષક રંગોમાં ચીતર્યું, તેણેજ પ્રજાઓના ભૂતકાળની કથા અને ભવિષ્યની આશાઓ મર્મભેદક કલમથી આલેખી. બાયરને ચાઈલ્ડ હેરૉલ્ડ'માં યુરોપના દેશોનાં ઐતિહાસિક સ્મરણો તાજાં કરી તેમને સ્વતંત્ર થવા પ્રેર્યા. 'પ્રોમીથ્યુઝ અન્ બાઈન્ડ'માં શેલીએ સ્વતંત્રતાનો વિજય અદ્ભુત સ્વરે ગાયો. ઐતિહાસિક પ્રવૃત્તિ ઉપર પણ સ્વાભાવિક રીતે આ જુસ્સાઓ મજબૂત અસર કરી ઇતિહાસ રાજાઓ અને ઉમરાવોના ખેલ તરીકે નહિ, પણ સમસ્ત પ્રજાસંઘની ઉન્નતિ કથારૂપે લખાવા માંડયો. જે લાગણી સાહિત્ય અને ઇતિહાસમાં પ્રગટ થઇ, તેને તત્વજ્ઞાનીઓએ સિદ્ધાંત રૂપે સ્થાપી. કૅન્ટ અને ફીટ અને ખાસ કરીને હેગલ અને કૉમ્ટે સમાજના બંધારણના અને તેની ઐતિહાસિક પ્રગતિના જે સિદ્ધાંતો ઉપજાવ્યાં, તેની અસર આપણા ઉપર હજી તાજી છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે રાજ્યમાં તેમજ સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રીય દષ્ટિ એ અર્વાચિન જગતનો મહામંત્ર છે, અને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિના વિકટપથે પ્રયાણ કરવા ઈચ્છનાર બધા દેશોએ તે સમજવી

+ "That work (the characteristic work of the nineteenth century) consisted in the revelation of the potent force of Nationality as a principle of unification and a principle of disruption. Liberated by the French Revolution and the Napoleonic wars that principle found its most conspicuous illustration, in the unification of Germany and Italy; in the quickening of dead bones in the provinces subject to the rule of the Turks; and above all perhaps in the movement towards the political unification of the British race scattered in a hundred homes throughout the world."

The Remaking of Modern Europe.
J. A. R. Marriot.

અને સિદ્ધ કરવી એ ખાસ આવશ્યક છે હવે એક દૃષ્ટિથીજ બધું માહિત્ય રાષ્ટ્રીયજ કહી શકાય, અને તે સાહિત્યજ વધારેમા વધારે ઉત્કૃષ્ટ ગણાય કે જેમા રાષ્ટ્રીય તત્વ વધારે પ્રમાણમા હોય એક વિદ્વાન દેશભક્તે લખ્યુ છે તે પ્રમાણે જેમ પુષ્પો પોતનુ અર્ધુ સૌરભ આકાશની હવામાથી તો અર્ધુ જમીનના કસમાથી મેળવે છે, તેમ મહાપુરુષો પોતાનું અર્ધું દૈવત પોતાના આત્મપ્રભાવમાથી, તો અર્ધુ સામાજીક વાતાવરણમાથી સપાદન કરે છે અને મહાન લેખકો આ નિયમને અપવાદરૂપ નથી જીવનના આરભમાજ તેઓ પોતાના જનસમુદાયના વિચારો અને લાગણીઓ, ભાવનાઓ અને સસ્થાઓથી વીંટાય છે—તેનાથી તેમના મગજ ઉપર સસ્કાર પડતા તેઓ સમાજના અગરૂપ બને છે પણ સમાજ તેમને ઘડે છે, તેમ તેઓ પણ સમાજને ઘડનારે સર્જાયલા હોય છે તેમની માનસિક શકિત સામાજિક સસ્કારોને વિકસાવે છે અને સુધારે છે, અને જ્યારે તેઓ સાહિત્યમાં પોતાના અતકરણને ઉતારે છે, ત્યારે તેઓ પોતાની સમાજના અને કવચિત્ પોતાના જમાનાના પ્રતિનિધિ રૂપે પ્રકાય છે પ્રજાના ધર્મોપદેશો અને લોકકથાઓ, પ્રકૃતિ અને પરિસ્થિતિ, રૂઢીઓ અને ટેવો પોતાના લેખમા મૂર્તિમત કરી લેખકો સમાજનુ ઋણ ફીટાડે છે પણ તે બધી વસ્તુ ઉપર પોતાની કલ્પનાનો અને ચિન્તનનો એકસ રેના (X Ray) જેવો અદ્ભુત પ્રકાશ નાખે છે, કે જેથી લોકોને પોતાના સ્વભાવ અને સ્થિતિનુ ઘણુ તાદૃશ ભાન થાય છે આમ કહેવાનો ભાવાર્થ એવો નથી કે ઉત્તમ લેખોમા અમુક જનસમાજનાજ ચિત્રો હોય છે અને સામાન્ય જનસ્વભાવનુ આલેખન હોતુ નથી, તેમ એમ પણ નથી, કે લેખકો બહારની સૃષ્ટિનાજ વર્ણન કરે છે, અને પોતાની અલૌકિક મન સૃષ્ટિને કલમમા ઉતારતા નથી જેમ લેખકની કલ્પના વધારે અદ્ભુત અને વધારે વ્યાપક, તેમ તે એક પાસથી પોતાના જમાનાની વસ્તુસ્થિતિ અને બીજી પાસથી માનવજીવનની મર્યાદાઓને વટાવી ભવ્ય અને ભાવનાશાલી ગ્રથો ઉત્પન્ન કરે છે પણ જેમ ઇગ્રેજી માહિત્યના ઇતિહાસકાર ટેઇને બતાવ્યુ છે, તે પ્રમાણે આ બને ભાટિના ઉત્તમ લેખકોનાં લખાણો ઉપર તેમની પ્રજાના સસ્કારોની ન ભુસાય એવી છાપ છપાયલી હોય છે

ઉદાહરણોની કાઇ ખોટ નથી વેદના ગ્રથો, અને કઇક જુદી રીતે મહાભારત અને રામાયણ, ધર્મચિન્તનમા મગ્ન થયેલી પણ પ્રસગવશાત્ શસ્ત્ર સજી ધાર્મિક જુસ્સાથી લડતી–એક હાથમા બાઇબલ અને બીજા હાથમા તરવાર ધારણ કરનાર પ્યુરીટનોનુ સ્મરણ કરાવતી–આર્ય પ્રજાનુ આપણને સ્પષ્ટ દર્શન કરાવે છે કાલિદાસ અને ભવભૂતિ હિન્દના શિષ્ટ કાળના લેખકો હતા, અને ત્હેમના ઉત્તમ કાવ્યો અને નાટકોમા પણ ધર્મના આદિમતત્વને સ્થાને નિર્જીવ રુઢીઓને અનુસરનાર–તેજ અને પ્રતાપને બદલે કલા અને લાલિત્યને પૂજનાર–અસ્ત પામેલી અને વધારે અસ્ત થવાના ચિન્હો દર્શાવતી હિદુ સમાજનુ સૂચન થાય છે તેવીજ રીતે શેક્સપીઅર સોળમા સૈકાની ઇંગ્રેજી પ્રજાનો અને મિલ્ટન ઇગ્લાડના પ્યુરીટન યુગનો, ડેન્ટી મધ્યકાલીન ઇટાલીનો, રૂસો સ્વતત્રતાની ઝખના કરનાર ફ્રાસનો અને શીલર રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી સળગતા જર્મનીનો મહાન પ્રતિનિધિ હતો જનસમૂહના હૃદયમા જે લોહી વહેતુ હતુ, તેજ તેમની નાડીઓમા ધબકતુ હતુ, વિદ્વાનોના મડળોમા અને લોકોના સઘમા જે લાગણીઓ જાગતી હતી તે તેમના મગજમા ઉભરાતી હતી પ્રજાની નાડ તેમણે પારખી, મર્મભેદક કલમથી તેમણે પ્રજાજીવન ચીતર્યુ અને પ્રજાએ તે ચિત્રો પારખી પોતાના કર્યા સાહિત્યકારોએ પ્રજાને ઓળખી સાહિત્ય રચ્યુ, પ્રજાએ સાહિત્યકારોને ઓળખ્યા, અને સાહિત્યને સ્વીકાર્યુ

આમ જો લેખકો ખરા રાષ્ટ્રીય આગેવાનો છે, તો સાહિત્યનો ઇતિહાસ એ ખરો રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ છે. મનુષ્યનું ખરું જીવન એ તેના શરીરનું નહિ, પણ મનનું—મનુષ્યનો ખરો ઇતિહાસ એ તેના વ્યાવહારિક સંયોગોનો નહિ, પણ તેના માનસિક વ્યાપારોનો. રાજ્યોનાં પરિવર્તન, ઉમરાવોના કલહ, લશ્કરના રણજંગ, એ અલબત્ ઇતિહાસજ છે. પરંતુ સામાન્ય જનસમુદાય કુટુંબમાં અને ન્યાતજાતમાં, ગામડાઓના ચોરામાં કે શહેરના બજારોમા, પંચની સભાઓમાં કે મહાજનના મંડળોમાં, કેવું જીવન ગાળે છે, કયા વિચારો અને ભાવનાઓ તેમના જીવનને પ્રેરે છે અને પ્રફુલ્લ બનાવે છે, એ જ્યાં સુધી સમજાયું નહિ ત્યાં સુધી પ્રજાનો ઇતિહાસ અપૂર્ણજ કહેવાય. આ ઉપયોગી માહિતી આપણને સાહિત્યજ આપે છે. સૈકાઓની રાત્રિમાં તારલાની માફક ચમકતા લેખકો પોતાની દિવ્યપ્રભા લોકજીવન ઉપર વર્ષાવતા હોવાથી તેમના પુસ્તકોમાંથી ઘણો વાસ્તવિક ઇતિહાસ ઘડી શકાય. હોમર અને એરીસ્ટોટલથી માંડી બાયરન અને ગીટી સુધી યુરોપના મોટા લેખકોના ગ્રંથો વાંચતાં આપણી દૃષ્ટિસમિપ યુરોપનો માનસિક ઇતિહાસ તાદૃશ થાય છે. યુરોપનાં કરતાં પણ આપણા દેશને અને ખાસ કરીને તેના અર્વાચિન યુગને આ હકીકત વધારે લાગુ પડે છે; કારણ કે યુરોપમાં સાહિત્ય અને રાજ્ય વચ્ચે જે નિકટ સંબંધ સચવાયો છે તે મુસલમાનોના હુમલા પછી આપણા દેશમાં તુટી ગયો છે. તે પછી અનેક દેશી અને પરદેશી રાજાઓના રાજ્યભાર નીચે આપણો દેશ ચગદાયો, અને હિન્દુ પ્રકૃતિ અને ગામડાની પંચાયતોને ધન્ય છે કે આપણી પ્રજાએ પોતાનું કંઇપણ વ્યક્તિત્વ સાચવી રાખ્યું. પુરાણના કાળમાં પણ જે કાંઇ સત્વ હિન્દુસમાજને શોભાવતુ હતું તે પણ ક્રમે ક્રમે નષ્ટ થયું, અને તેથીજ રજપુતોના રાસા અને રામદાસનાં દાસબોધ સિવાય જુલમના મર્મભેદક પોકારો કે સ્વતંત્રતાના કાલ્પનિક ગીતો આપણને સાહિત્યમાં જડતાં નથી. પરિણામે જે ધાર્મિક, નિરાશ, અને નિર્બળ જીવન આપણા લોકોએ ગાળ્યુ છે, તેનું સ્પષ્ટ દર્શન સાહિત્યમાં આપણને થાય છે. પહેલા અરસામાં નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઇએ ગુજરાતમા, ચંડીદાસ અને વિદ્યાપતિએ બંગાળામાં, તુકારામ અને નામદેવે દક્ષિણમાં, અને તુલસીદાસે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ધર્મની અને ખાસ કરીને ભક્તિમાર્ગની કવિતા ગાઇ. એ યુગ કેવળ ધાર્મિક શ્રદ્ધાનો હતો પછીથી કવિની કલ્પનાને અને મનુષ્યના જીવનને ધર્મની સીમાઓ સાંકડી લાગી, અને ગુજરાતમાં પ્રેમાનંદ અને સામળે, અને બંગાળામાં મુકુંદરામ અને રામપ્રસાદે સાંસારિક વાર્તાઓ રચી. ઓગણીસમા સૈકાની શરૂઆત સુધીમા જે બીજા લેખકો થયા, તેમણે નિર્ધન અને પરાધીન સ્થિતિને કંઇક રસમય બનાવવાને માટે એજ દીશાઓમાં ગ્રંથ રચ્યા હોય તેમ જણાય છે. ઇંગ્રેજી કેળવણીના પ્રચારથી સમગ્ર હિન્દના સાહિત્યમા નવો યુગ શરૂ થયો છે, અને ફરીથી રાષ્ટ્રીય સ્થિતિ અને સાહિત્ય વચ્ચે સંબંધ નિકટ બને છે. ઇશ્વરચંદ્ર, વિદ્યાસાગર અને બંકીમચંદ્ર ચેટરજી, નર્મદાશંકર અને ગોવર્ધનરામ એ પશ્ચિમના સંસ્કારોથી સુધરતા અને મુઝાતા હિન્દના પ્રતિનિધિઓ છે.

આમ આપણે જોયુ કે ઉત્તમ સાહિત્ય સર્વત્ર રાષ્ટ્રીય તત્વથી ભરપૂર છે; અને છતા આ વાતની પ્રતીતિ ત્યારેજ થાય છે, કે જ્યારે આપણે સાહિત્યનુ અવલોકન રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી કરીએ છીએ ત્યારે. ઓગણીસમા શતક પહેલાં વેદ અને મહાભારત, શેક્સપીઅર અને મોલિયેરે, જનસમાજનાં હૃદય ઉપર ઉંડા સંસ્કાર પાડ્યા છે, અને પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રજાઓને ઝુસ્સાદાર અને વેગવતી બનાવી છે છતા તેનું રાષ્ટ્રીય સત્વ તે વખતે

સંપૂર્ણ રીતે સમજાયું હતું એમ ભાગ્યેજ કહી શકાય. રાષ્ટ્રીય સાહિત્યનું ખરું રહસ્ય તે સાહિત્ય કરતાં પણ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટીમાં રહેલું છે, અને આ જમાનામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના પૂજાતી હોવાથીજ રાષ્ટ્રીય સાહિત્યને ઘણું પ્રાધાન્ય મળ્યું છે. સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રીય તત્વોની માફક જનસમાજની વિવિધ ભાવનાઓ અને વૃત્તિઓના તરંગો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ પહેલાના યુગમાં જે લાગણી ઘણીમાંની એક હતી, તેને હવે એક એવી જીવન્ત ભાવનાનું પદ મળ્યું છે, કે જે વિચાર અને જીવનના સમગ્ર ક્ષેત્ર ઉપર સંપૂર્ણ સત્તા ભોગવે. કુદરતે મનુષ્યમાં ઘણી વૃત્તિઓ અને લક્ષણો મુકેલાં છે; પણ તે બધાં એકજ વખતે સિદ્ધ થતાં નથી—થઇ શકેજ નહિ. નિરવધિ કાલસાગરના જુદા જુદા તરંગો અમુક અમુક ભાવનાઓને—કોઇ વખતે ધાર્મિક તો કોઇ વખતે સાંસારિક, કોઇ વખતે વ્યક્તિત્વની તો કોઇ વખતે રાષ્ટ્રીયત્વની ભાવનાઓને—પોતાની મગરૂબ ટોચ ઉપર ઝીલે છે, અને આપણા જમાનાએ રાષ્ટ્રીય ભાવનાને તારની કાઢેલી હોવાથીજ આપણે તે દૃષ્ટિથી સાહિત્ય તરફ નજર કરીએ છીએ.

તે દૃષ્ટિ તે કઇ? રાષ્ટ્રીયત્વમાં સ્વદેશાભિમાનનો સમાવેશ થાય છે, પરંતુ તેનો અર્થ વધારે વિશાળ છે, તેમ દેશના મહાપુરૂષોને માન આપવું, કે ઐતિહાસિક સ્થળોને ગંભીર ભાવથી નીરખવાં, એમાંજ રાષ્ટ્રીયત્વ સમાતું નથી ઇતિહાસ અને સાહિત્યે જમાનાઓથી જમાવેલાં પડળોને તોડીને રાષ્ટ્રીયત્વ ઉંડું ઉતરે છે—લોકધર્મ અને સમાજ સંસ્થાઓની પણ પેલી મેર તે જુએ છે—સમાજનાં કહેવાતાં લક્ષણો અને સ્વભાવથી પણ તે સંતોષ પામતું નથી. પણ જ્યારે સમાજના અંતર્ગત હૃદયને—આશા અને લાગણીથી ધબકતા હૃદયને તે નીહાળે છે અને ચ્હાય છે ત્યારેજ તે સંતુષ્ટ બને છે તે ઉંડુ અંતઃકરણ (genius of the nation) સમાજના મૂળ તત્વરૂપે સમજાય છે; ધર્મ, ઇતિહાસ, સાહિત્ય એ ગૌણ લેખાય છે અને મૂળતત્વની પ્રતીતિ કરાવે છે એટલે અંશે તે રાષ્ટ્રીયત્વ પ્રિય છે. રાષ્ટ્રીય ભાવના જેણે ધર્મ રૂપે સ્વીકારી છે, એવો રાષ્ટ્રભક્ત પોતાના દેશ અને દેશ સાથે સંબંધ ધરાવતી સર્વ વસ્તુઓને—વ્યક્તિઓને તેમજ સંસ્થાઓને, નીરસ તત્વજ્ઞાનને તેમજ રસિક કવિતાને, સુંદર કુદરતને તેમજ ઐતિહાસિક અવશેષોને, ઉભરાતા અંતઃકરણના મસ્ત ઉત્સાહથી ચહાય છે. કહેવાની જરૂર નથી કે વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિને કેવલ છુટી અને અલગ નહિ પણ તેના ભૂતકાળ અને ભવિષ્યના સંબંધમાંજ તે નીહાળે છે. જે માતૃભૂમિનું પોતે સંતાન છે ત્હેને સદ્ભાગ્યના શિખર ઉપર ચ્હડાવનાર, કે ચડતી પડતીના કાળચક્રમાં ઝંપલાવનાર ભૂતકાળને તે ગંભીર ભાવથી પૂજે છે; તેમ તેના અણદીઠા પણ આશાજનક ભવિષ્ય ઉપર તે પોતાના ઉત્સાહી હૃદયને ટકવે છે. ઐતિહાસિક ખંડેરોથી માંડીને ચમત્કારી વીરપુરૂષો સુધી અને પુરાતન કાળના અંધકારમાંથી નીકળતા દેશના પ્રારંભકાળથી માંડીને ભાવભરી કલ્પના સ્વરે તેની દૂરની ભવિષ્ય રેખાઓ સુધી દેશને સંપૂર્ણ રીતે ચ્હાનાર દેશભક્તનોજ એ આવેશભર્યો ઉદ્ગાર છે, કે

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।

રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી સાહિત્યનું અવલોકન કરવા વિષે એક શબ્દ બોલવાની જરૂર છે. પ્રથમ તો સાહિત્યને રાષ્ટ્રીય વર્ણ આપવા માટે એ જરૂરનું છે, કે સાહિત્ય અને લોકજીવન વચ્ચે સંબંધ બારીકાઇથી તપાસવો જોઇએ, અને પ્રજાની ચ્હડતી પડતી તથા આશાનિરાશાના પડઘા સાહિત્યમાં સંભળાવા જોઇએ. પણ આટલુંજ બસ નથી. પ્રો. ટેઇન જેવો પરદેશી વિદ્વાન ઈંગ્લાંડના

સાહિત્યમાં ઇંગ્રેજોનાં પ્રજાકીય લક્ષણો ગમે તેટલી સૂક્ષ્મતાથી પારખે, તોપણ ઇંગ્લાંડનો કયો સાચો પુત્ર તે ઇતિહાસથી સંતોષ પામશે ? પોતાના સમાજનાં જે ચિત્રોથી હેનું હૃદય ઉછ્ળશે, હેનું તાદૃશ પણ ભાવહીન વર્ણન તે ઇતિહાસમાં વાંચશે; જે કવિઓનાં કાવ્ય વાંચતાં તેની નાડી ધબકશે તેનું વિદ્વત્તાભર્યું પણ નીરસ વિવેચન તે ઇતિહાસમાં તેને દેખાશે. આ ઉપરથી જણાશે કે સાહિત્યની ખરી સમાલોચના તેજ ગણાય કે જે મમતાભરી દેશભક્તિથી કરવામાં આવે. સમાજ અને સાહિત્યનો નિકટ સંબંધ સમજાવવો જોઇયે એટલુંજ નહિ, પણ તે સમાજ અને સાહિત્ય મારાં છે, એ ભાવ દીપી નીકળવો જોઇયે. જે શુષ્ક વિદ્વાનોને આવા આવા અવલોકનમાં સત્યનું સ્ખલન થતું લાગે, હેમનો ભાવહીન અભ્યાસ અને નિર્જીવ વિદ્વતા હેમને મુબારક છે. તેમણે સમજવાની જરૂર છે, કે સર્વ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ આપણા મનથીજ ઘડાય છે, અને પોતાનાથી જુદી દૃષ્ટિએ જોનારને આંધળો અથવા કાંણો કહેવો, એ મનની સંકુચિતતા સૂચવે છે. વધારામાં હમે પૂછીશું કે આપણા કુટુંબીઓ અને સ્નેહીઓ તરફ આપણે આર્દ્રભાવથી જોઇયે છીયે તેથી શું તેમના વિષે આપણા અભિપ્રાયો અસત્ય કે એકમાર્ગી હોય છે? જેમ આપણા સ્નેહીઓના તેમ આપણી જન સમાજના સદ્ગુણોને આપણે સાતમે આકાશ ચડાવીએ તેમ તેના દોષને પણ આપણે જોઇ શકીએ અને તે દૂર કરવાને પ્રયત્ન કરીએ—પણ તટસ્થ મનુષ્યના થંડા શબ્દોથી નહિ પણ સ્નેહીના મમતાભર્યાં વચનોથી. આ કહેવાની ખાસ જરૂર એટલા માટે છે કે ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રમાણમાં ઓછું વિકસેલું હોવાથી તે વિષે જરાપણ ઉત્સાહ દર્શાવવો એ કેટલાક મંડળોમાં પાપરૂપ ગણાય છે. પરંતુ તેઓ ભુલી જાય છે કે તે જેવું છે તેવું આપણા પૂર્વજોનું—આપણું છે; અને તેનું રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી અવલોકન કરી ગુજરાતના ઇતિહાસપટ ઉપર ઝમકવા થોડા દીપને જાજ્વલ્યમાન કરવા એ આપણો પવિત્ર ધર્મ છે.

આટલું સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ વિષે. પણ જો આપણે ફરીથી યુરોપના ઓગણીસમા શતક તરફ દૃષ્ટિ કરીશું, તો આપણને જણાશે કે, પાછલા સાહિત્યનું અવલોકન કરીનેજ લેખકો સંતોષ પામ્યા ન હતા. અને સંતોષ પામે પણ કેમ ? જે યુગનો મહામંત્ર રાષ્ટ્રીયત્વ હતો, તે યુગના સાહિત્યને પાને પાને તે મંત્ર આલેખાય એમાં શી નવાઇ? આપણે સ્મરણમાં રાખવું જોઇયે કે તે સમયમાં ઘણાં રાજ્યોનાં પરિવર્તન થયાં, અને ઘણી પ્રજાઓ સ્વતંત્ર બની. આ ગંભીર હિલચાલોમાં સાહિત્ય કેટલે અંશે સહાયભૂત થયું, તે ઇતિહાસના વાંચકો જાણે છે. લેખકોને કેવળ હૃદયના ઉભરા કાઢવાના નહોતા; તેમને પ્રજામાં રાષ્ટ્રીય ચેતન જગાડવાનું હતું, અને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ સાધવાની હતી. રાષ્ટ્રીય એકતા અને રાષ્ટ્રીય મહત્તાના ધ્વનિ પ્રજાના મનમાં ગજાવવામાં નથી રાખી તેમણે લેખનચાતુર્ય મણા, કે નથી દાખવી તેમણે જુસ્સાની કમીના ! અનેક વિભાગોમાં તુટી ગયેલા દેશને એકત્ર બનાવવા અને મધ્યકાળની જડતામાંથી મુક્ત કરી તેને શક્તિમાન અને આત્માભિમાની બનાવવા, તેમણે એક પાસથી ઇતિહાસના ભવ્ય ભંડાર ખાલી કર્યા અને બીજી પાસથી પોતાના પ્રભાવશાલી મગજનું અખુટ ધન તેમણે ખુટાડયું. હેમની કલમમાંથી વર્ષો સુધી ચેતનમય અગ્નિ ઝર્યો, અને હેના તાપથી પ્રજા સફાળી ઉઠી,—કદી પણ ન ઉંઘવાને હંમેશને માટે જાગી.

આ જાદુઇ અસરનું રહસ્ય જોવું બહુ મુશ્કેલ નથી. લેખકોએ પોતાના દેશને ઘણી કંગાળ અને પતિત સ્થિતિમાં જોયો. પણ રાજની સત્તાથી ન ડરીને અને લોકોના નિરૂત્સાહથી ન ગભરાઇને ત્હેમણે રાષ્ટ્રીય ભાવનાને પોતોના ધર્મરૂપે સ્થાપી. તે ભાવનાનો પ્રચાર કરવા, તેમણે ઇતિહાસના રમણીય પ્રસંગો અને વીરનરોનાં જીવનચરિત્રોને કવિતા, નાટક, નવલકથા વગેરે સાહિત્યનાં અનેક રૂપમાં ઉતાર્યાં. તેમ બીજા દેશના ઇતિહાસમાંથી પણ જે કાંઇ ઉત્તેજક અને પ્રોત્સાહક વસ્તુ ત્હેમને મળી, તે તેમણે પોતાની મર્મભેદક લેખિનીમાં ઉતારી. જ્યારે ઐતિહાસિક હકીકત તેમને અપૂર્ણ લાગી ત્યારે ત્હેમણે પોતાની કલ્પનાનો આશ્રય લીધો. ભવિષ્યનાં દિવ્ય સ્વપ્નોને આકર્ષક રંગોમાં ચીતરી, અને હયાત વસ્તુસ્થિતિ સાથે તેનો વિરોધ દર્શાવી ત્હેમણે પ્રજામાં અસંતોષ અને આવેશ વધારી મૂક્યાં. ભયંકર રણક્ષેત્રો અને નિર્જન મહેલોમાંથી નીકળતું મર્મદારક સંગીત ત્હેમણે દેશબંધુઓને સંભળાવ્યું. આકાશના નક્ષત્રોમાં અને સમુદ્રનાં તરંગોમાં, પર્વતની ઉંડી ગુફાઓમાં, અને ત્હેની પાસે વહેતા શાન્ત જળાશયોમાં દેશની મહત્તાના ભણકારા ત્હેમણે લોકોને સંભળાવ્યા આમ નિબંધો અને પત્રો, ભાષણો અને ઉપદેશો, કવિતા અને સંગીત, એ બધાથી તેમણે જે કર્યું તે વિસ્તારથી વર્ણવવા અમે માગતા નથી. જેમના હૃદયમાં એક મ્હોટો વિચાર જન્મ્યો છે, તે તેઓ કેવી રીતે પ્રસારશે, તે કહી શકાતું નથી. પણ અટલું તો નિઃસંશય કે પોતાની હેતુસિદ્ધિને અર્થે તેમણે ભૂતકાળમાં અવનવા વિષયો અને વિવિધ લેખનપદ્ધતિઓ યોજી છે, તેમ ભવિષ્યમાં પણ યોજશે.

આમ રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાને સાહિત્યનું રાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિથી અવલોકન કરવાની, અને રાષ્ટ્રીય જ્યોતિ જગાવે એવું નવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની ઘણી જરૂર છે. આપણા સાહિત્યમાં આ કાર્ય કેટલે અંશે થયુ છે, એ વિચાર કરતા સર્વ દેશ ભક્તોને ખેદ થયા શિવાય રહેશે નહિ. રોમેશચંદ્ર દત્તના "પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ" (History of the Ancient Civilisation) અને "બંગાળાનું સાહિત્ય," (Literature of Bengal)ની હારમાં શોભે એવું ગુજરાતી સાહિત્યનુ કયું દિગ્દર્શન આપણી પાસે છે કે જે વાચતાં ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ માટે અભિમાન ઉત્પન્ન થાય? અને જો આમ અવલોકનમાં રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો નથી, તો દેશાભિમાની હૃદયના ઉકળતા ઉદ્‌ગારો સાહિત્યમાં દૃષ્ટિગોચર ક્યાંથીજ થાય? જે એક બે મુખ્ય અપવાદો છે, તે આ શોચનીય શૂન્યતાને વધારે પ્રગટ કરે છે. ગુજરાતના જે બે યશસ્વી લેખકોનું+ આપણે વારંવાર સ્મરણ કરીએ છીએ, તેમણે—એકે રસિક સંવાદોમાં અને બીજાએ સશકત ગ્રંથોમાં આપણી સમાજના ઘણા સિદ્ધાંતો સમજાવ્યા છે. છતાં ત્હેમના સમયમાં પણ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી જેવા વક્તાઓની જીભમાંથી અને બંકીમચંદ્ર ચૅટરજી જેવા લેખકોની કલમમાંથી દેશાભિમાનનો જે જુસ્સો વહેતો હતો, તે તેમના ચિંતનશીલ મગજને સ્પર્શ કરવા અસમર્થ નિવડ્યો, અને પરીણામે તેમનાં આકર્ષક અને સુંદર લખાણોમાં પણ રાષ્ટ્રીય ચેતનનો પાસ જોઇએ એવો લાગતો નથી.

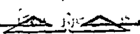
પરંતુ જે મહાન કાર્ય ગુજરાતના પાછલા લેખકોએ કર્યું નથી, તે ગુજરાતનું નવું લેખક મંડળ હાથ ધરશે.-નવા સૈકાનુ પ્રભાત થતાં નવું જીવન દેશોમાં સ્ફુર્યું છે, અને ગુજરાત તે જીવન આતુરપણે ઝીલે છે. રાષ્ટ્રીય આવેશથી પ્રેરાયલા ગુજરાતીઓ ગુજરાતની કમજોર છતાં

+ સ્વ. ગોવર્ધનરામ અને સ્વ. મણીલાલ.

. બુદ્ધિશાળી અને વ્હેમી છતાં વ્યાવહારિક પ્રજાને પોતાની ગણી ચહાને, અને ગુજરાતી સાહિત્ય કૃતિઓને ચોમેર જામેલા અંધકારમાં પ્રકાશતા થોડા દીવા ગણી તેને માટે મગરૂર થશે ગુજરાત તથા હિન્દના ઇતિહાસના ઉજ્જ્વળ પાના ઉઘાડી પ્રજાને ફરીથી મહત્વાકાંક્ષી અને મહાન તેઓ બનાવશે,-લાગણીભર્યા વિચારોથી અને ઉત્સાહક કલ્પનાથી હિન્દના ઉદયનો દિવસ સમીપમાં લાવશે।

હાલના ગુર્જર સાહિત્યને શાની જરૂર છે?

(લેખકઃ–સુરેન્દ્ર ભાલચંદ્ર પાઠકજી)

માનનીયવર પ્રમુખ સાહેબ, સુજ્ઞ સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો!

આપણી પાછલી રાત્રિના સમયે આપણી ઉન્નતિનાં મંગળ ગીત ગાવા અત્રે એકત્ર થયેલાં આપ સર્વે વિદુષી સન્નારીઓ અને વિદ્વાન સદ્‌ગૃહસ્થોની પરિષદ્ સમક્ષ આપણાં પુરાણોમાં વર્ણવાયેલા ગોવર્ધનધારણના પ્રસંગે જે ઇચ્છાથી સર્વે ગોપાલકો પોતાની બલહીન જયેષ્ટિકા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને તેમનાં ગોવર્ધનધારણના મહત્ કાર્યમાં સાહાય્ય કરવાના શુભ હેતુથી ધરી રહ્યા હતા, તેવીજ જાતની કોઇક ઇચ્છાથી પરિણમેલા આ નિબંધ રૂપી મારી બલહીન લઘુ જયેષ્ટિકા જો હું આ પરિષદ્‌ના મહત્ કાર્યમાં ધરવાનો પ્રયત્ન કરવા જાઉં, તો આ પરિષદ્‌માં એકત્ર થયલાં આપ સર્વે સન્નારીઓ અને સજ્જનો મને ક્ષમા કરશોજ એવી આશા રાખી હું મારો નિબંધ શરૂ કરીશ.

ઘણી દિલગીરીની વાત છે કે આધુનિક સમયમાં સાહિત્ય શબ્દનો અર્થ ઘણો સંકુચિત થઇ ગયો છે, અને માત્ર કોઇ પણ જાતના લાગણીદર્શક અથવા લાગણી ઉત્પાદક લખાણમાં સમાઇ રહેલો આપણા જોવામાં આવે છે. આધુનિક સમયની આપણી આ ઘોર પાછલી રાત્રિએજ જ્યારે આપણે પોતે ભયાનક રસમાં તણાઇએ છીએ, ત્યારે શૃંગાર, હાસ્ય અને કરુણા રસની વાતો કરવી એ શું ઓછું ભયપ્રદ છે? દયારામના શૃંગારપદોની રસજ્ઞતા, શામળની કલ્પના, પ્રેમાનંદની કવિત્વશક્તિ, નરસિંહ મહેતા અને મીરાંનાં ભક્તિ પદોના રસની વાતો કરી જ્યાં જીવનજોડણીનાં ફાંફાં ત્યાં ભાષાજોડણીની સાથે માથાકુટ એ શું ઓછું ભયપ્રદ છે? આ સમય આખા હિન્દુસ્થાનની વસ્તીને એકવાર પેટપુરતું ખાવાનું પણ મળતું નથી, તેવે સમયે સુવર્ણભૂમિ હિન્દુસ્થાનના કેન્દ્ર રૂપ ગુજરાત જેવા વિદ્યા, કલા, કૃષિ, વ્યાપાર, ઉદ્યોગ અને હુંનરમાં એકવાર ઘણાજ આગળ વધેલા પ્રાન્તના સાપ્તાહિક, પખવાડિક, માસિક અને ત્રૈમાસિક પત્રોમાં ગારા શબ્દમાં 'અકાર' લખનારો 'હકાર' લખનાર ઉપર હુમલો કરે અને 'શક્તિમાન' લખનારો 'શક્તિવાન' લખનારાને ખોટો ઠરાવવા પ્રયત્ન કરે અને તેની ચર્ચાઓ એ પત્રકારો ખુશીથી પોતાના પત્રમાં એકત્ર, આપણને પ્રજા તરીકેનું ભાન

આપનારા, વિદ્યા, કલા, કૃષિ, વ્યાપાર, ઉદ્યોગ, કે હુન્નરને લગતા હેમોને બદલે દાખલ કરે એ શુ ભયપ્રદ, હાસ્યપ્રદ, કે શોકપ્રદ છે તે મહેતાજીથી સમજવુ એવું છે ?

હાલના ગુજરાતી સાહિત્યના ગદ્ય પદ્ય અને નાટકો કેવા છે ? હાલના સાહિત્યમા જ્યારે વીરરસનુ પ્રાધાન્ય હોવુ જોઇએ ત્યારે તે કેટલો ગૌણ થઇ જઇ ગુર્જર સાહિત્યના કોઇકોઇ ખુણા સિવાય બીજે કયાઇ મળી આવે છે, હાલના સાહિત્યમા કહેવાતા પ્રેમરસ, શૃગાર, બીભત્સ, હાસ્ય અને કરુણારસે પ્રધાનપદ લીધુ છે, અને તેનેજ લીધે આપણી દિન પ્રતિદિન અવનતિ થતી જાય છે આધુનિક સમયના ગુર્જર સાહિત્યના નાટક અને નવલકથાનુ અવલોકન કરતા આપણને શુ માલુમ પડે છે ? હાલના નાટક અને નવલકથામાં માત્ર તેમા આવતા નાયક અને નાયિકાના સયોગથી ઉત્પન્ન થતો શૃગાર, તેમની ઘેલાઇ અને મૂર્ખતાથી પરિણમતો હાસ્ય અથવા બીભત્સ અથવા નાયકનાયિકાના વિયોગથી એક અથવા બન્નેએ લીધેલો સન્યાસ અને તેથી ઉત્પન્ન થતો કરુણારસ, અને નાટક અથવા નવલકથાના અતમા, નાયક નાયિકાનો સયોગ, બન્નેનો વિયોગ અને એક અથવા બન્નેના ત્રાહિત પાત્ર સાથે લગ્નથી તેઓનુ સુખ અથવા દુઃખ સિવાય બીજુ કશુ જણાતુ નથી.

કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા નાટક અને નવલકથાના પુસ્તકોમા નાયક અને નાયિકાના સદ્ભાવ અને ઉચ્ચ ગુણોપર કાઇક વિવેચન હોય છે, પણ તે ઘણુ જ થોડુ, સૂક્ષ્મ રીતે નિરીક્ષણ કરતા આપણને તરતજ માલુમ પડશે કે તેમા પણ મોટે ભાગે શુદ્ધ અને સરળ ભાષાના અમલ પ્રવાહ નીચે ઢુકાએલી અને આસમાની સુરખીવાળા ગોળમટોળ સ્વચ્છ પાણીદાર આપણા ઐહિક અને પારલૌકિક વિચાર રૂપ મોતીને બદલે અધોગતિમા ઘસડી જનાર બીભત્સ રસનો અધકારમય કાળો કીટાણુ ઠરેલો માલુમ પડશે આધુનિક કાવ્યોમાં પણ માત્ર પુરાણી થઇ ગયલી, કમળ, ભ્રમર, ચદ્ર, કુમુદ, અને એવી ઘણી બીજી પુરાણી ઉપમાઓ અને સૃષ્ટિ સૌદર્ય તેમજ કુદરતને જુદાંજુદા રૂપ આપી આ સ્થૂલ પૃથ્વીપર હાથેલીમા ચદ્ર બતાવનાર કલ્પનામય સ્વર્ગભૂમિ, ગાધર્વનગર, કલ્પતરુ અને એવા એવા બીજા અનેક કલ્પના અશ્વ ઉપર સ્વાર થયલા કવિના હૈયામાના ઊભરા ઉપરાત બીજુ કશુ જણાતુ નથી એ શુ ઓછુ શોચનીય છે ? જયશિખર, વનરાજ અને કરણને પાણી ચઢાવનાર કાવ્યનો વીરરસ હાલના કાવ્યોમા શોધ્યો જડતો નથી, સ્વદેશાભિમાન અને રાજ્યભક્તિના કાવ્યો નમાલા અસરરહિત ઠરી ચૂકયા છે હાલના કાવ્યોમાથી હોલવાઇ ગયલા દીપકને ફરી પ્રગટાવનાર દીપક અને સ્વચ્છ આકાશમા વાદળા ઘેરી આકાશમાથી વર્ષાની ધારા ચલાવનાર મલ્હારનુ સગીત કયા ઉડી ગયુ છે ! કયા ઉડી ગઇ છે સસ્કૃત કાવ્યરૂપ મત્રોની શબ્દરચના ! ! અને કયા ઉડી ગયુ એ મત્રોનુ હવામા ઇચ્છિત આદોલનો ચલાવી ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરાવનાર સગીત ! ! ! દશ્ય

અને શ્રાવ્ય નાટકનો ભેદ સમજી તથા તે સાચી ભરતનાટ્યપ્રયોગને આધારે વસ્તુ પ્રવેશક, વિષ્કંભક સંધિ, ભાવ, રસ સંગીત ઉપપ્રયોગ, ભાષણો અને ઉચ્ચવૃત્તિવાળા આદર્શ પાત્રોવાળા હાલના નાટકોમાના કેટના નાટકો લખાયલા છે ? હાલની ઘણી નવલકથાઓ ફક્ત નવલકથાકાર તરીકે લોકોમા પ્રખ્યાત થવાનાજ મહત્ અભિલાષથીજ લખાયેલી છે આ નવલકથાઓમા સારી નવલકથાના મુખ્ય લક્ષણો, વસ્તુસંકલના, ભાષા, શૈલી, કૌતુકમૂલક કલાવિધાન, ભાવ, રસ, અને ઉચ્ચાશય બહુજ થોડા નવલકથાકારોએ સાચવવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો હશે, અને તેનેજ લીધે ગુર્જર પ્રજા અણસમજુ અણઘડ લેખ વાચવાથી થતી માઠી અસરને લીધે નીપજતાં ભયંકર પરિણામો ભોગવવાના ભયમા આવી પડી છે

ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યના આ કાવ્યો, આ નાટકો અને આ નવલકથાઓ ઉપરાંત કેટલાક મોટે ભાગે સંસ્કૃત કાવ્યો પુરાણ અને અંગ્રેજી બંગાળી ફારસી અને હિંદી નવલકથાઓ, કાવ્યો અને નાટકોના અનુવાદ અને એ સિવાય બીજા થોડાક અનુવાદો છે, પણ એ શુદ્ધ ગુજરાતી લખવાના ખપુષ્પવત્ પ્રયાસને લીધે અમરવિહીન નિર્ગંધ અને મૂળ ગ્રંથના સત્ય તત્ત્વરહિત અનુવાદો થયા છે આ અનુવાદ ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષાની હાલની રુદ્રિત શાળોપયોગી વાચનમાળા અને બીજા કેટલાક ગદ્યપદ્યાત્મક મોટે ભાગે ટીકા અને કટાક્ષના રૂપમા લેખો છે એ કટાક્ષમય લેખો પણ કેટલા મલિન સંકુચિત અને દ્વેષવાળા હૃદયથી લખાયલા છે ? ગુજરાતી પુસ્તકોના અવલોકનના પણ કેટલાક લેખો ફક્ત વ્યક્તિગત ટીકા અને આગળથીજ નિશ્ચિત કરી રાખેલા શબ્દોમા છે તે અવલોકનો એવા છે કે સરસ્વતીચંદ્ર જેવી નવલકથાથી માંડી રા રા કવિશ્રી 'અ' ના હિંદુહીનોળા પુરાણના ૧૦૦–૧૨૫ લીટીના કાવ્યના અવલોકન તરીકે પણ જેમના તેમજ મુકી શકાય ! આ સિવાયના કેટલાક અવલોકનના લેખો અહોરૂપ અહોધ્વનિ ની નીતિને બરોબર ધ્યાનમા રાખી લખાયલા છે આવા અવલોકનો ઉપર કેઇ જાતનુ અને કેટલુ વજન રાખવુ ? ઘણી દીલગીરીની વાત છે કે આપણા ઐહિક ઉત્કર્ષના સાધનનું ગુર્જર સાહિત્ય આવુ છે આમ કહેવાની મતલબ એવી નથી કે ગુર્જર સાહિત્યમાં અત્યારે કાંઇ નથી હૃદયવીણા, કુસુમમાળા, વસંતોત્સવ, કવિતા અને સાહિત્ય, રાઇનો પર્વત, ઇંદુકુમાર, જયાજયંત, કુસુમાવલી, કાદંબરી ઇત્યાદી ગદ્યપદ્યાત્મક લેખોની શૈલી વેગવતી, અને અસર કરે તેવી છે વળી આ ગુર્જર સાહિત્યના આ ટ રેતીના અરણ્યમા સ્વચ્છ, નિર્મળ, પાણીના ઝરણાવાળી સુંદર પુષ્પવેલી અને સ્વાદુમિષ્ટ ફળોના વૃક્ષવાળા કેટલાક ધુરકઘુટક સ્થાનો જેવા આ સાહિત્યમા મધુમ સાક્ષરેના લખાણો પણ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે પણ આવુ સાર ગુર્જર સાહિત્યમાં બહુજ થોડુ છે, અને સડી ગયેલુ નાંખી નાખવા જેવુ સારાના પ્રમાણમા ઘણુજ ઘણુજ વધારે છે એ ઉપરાંત આપણા આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષના ગુર્જર સાહિત્યમા પંચદશી યોગવાસિષ્ઠ, ભગવદ્ગીતા, ઇત્યાદિ સંસ્કૃત ગ્રંથોના ભાષાંતરો અને

પ્રાણાયામ, પ્રાણવિનિમય, શંકરાંત, સ્પર્શાંકાત વગેરેની ભાષા એવી છે કે સામાન્ય જનસમાજને ન સમજાય અને સંસ્કૃત યોગરૂઢ શબ્દોના મૂળ ગ્રંથમાથીજ જેમના તેમ જરા પણ સમજુતી વગર ગોઠવી દીધાં છે એટલે તે નકામાં જેવાંજ છે, અને સમૂહમય અથવા વદન સામાન્ય કોટિના માણસો કરતાં સહજ ચડતી કોટિના માણસોને માટે રચાયા હોય તેવાં છે એટલે તે પણ જેની બુદ્ધિ અને તર્ક જરા પણ ખીલ્યા હોય તેને માટે નકામા થઈ પડયાં છે એ સિવાય નિર્ણયદીપક, નિર્ણયસિંધુ, નતરાજ, પ્રાયશ્ચિતચંદ્રિકા અને એવાં એવાં બીજાં પુસ્તકોનાં માત્ર પેટભરા બ્રાહ્મણોએ પોતાના ઉદરપોષણાર્થેજ ભાષાંતરો કર્યા છે

હવે આ કાદી ધોવાનું કામ બંધ કરી એમાથી નીકળતો કાદવ રહેવા દઇ ગુર્જર પ્રજાને તેના ઐહિક પારલૌકિક અને તત્ત્વજ્ઞાનના શબ્દોમા કહીએ તો આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષને સારૂ કેવા સાહિત્યની જરૂર છે, અને સાહિત્યના એ વિસ્તૃત અર્થમાં શાનો શાનો સમાવેશ થવો જોઇએ તે તરફ હવે આપણે દૃષ્ટિ કરીએ

પ્રથમ તો આપણે ઐહિક ઉત્કર્ષ કોને કહેવો તે નક્કી કરી તે પછી તે કુદરતીજ રીતે શી રીતે સધાય અને સાધવાને શાશા સાહિત્યની જરૂર છે તે વિષે વિચાર કરીશુ

હવે ઐહિક ઉત્કર્ષ એટલે આપણી દુનિયામા પ્રજા તરીકે ગણના, માન, અને એ ગણના થવાને માટે જોઇતું પુરતુ સ્વદેશાભિમાન, સ્વમાન અને રાજ્યભક્તિ છે આ ગુણો હોવાને માટે પ્રજાના શરીર, મન અને બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ અને દૃઢ હોવા જોઇએ હવે શરીર, મન અને બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા અને દૃઢતાને માટે કુદરતીજ રીત મનના વલણથી પડેલા પ્રજાના શરીરરૂપ ક્ષત્રિવર્ગનો, મનરૂપ વૈશ્યવર્ગનો અને બુદ્ધિરૂપ બ્રાહ્મણ વર્ગનો વ્યક્તિગત ઉત્કર્ષ થવો જોઇએ અને એ વ્યક્તિગત ઉન્નતિ થવાને માટે છેક બા ૫ાવસ્થાથી માડી મનુષ્યની વૃદ્ધાવસ્થા સુધીના વધતા જતા વયને, ભિન્નભિન્ન કાળે મનની ભિન ભિન્ન નૈસર્ગિક પ્રધાન વૃત્તિઓને અનુસરતાં પુસ્તકો રગાઇ તેના હ થમા મુકવાની જરૂર છે ઉદાહરણાર્થ મનુષ્યની બાલ્યાવસ્થામાજ તેની નૈસર્ગિક પ્રેમવૃત્તિઓ પોષાઇ તે વિશ્વપ્રેમી થાય અને વિનયી, વિવેકી, કર્તવ્યશીલ સહિષ્ણુતાવાળો, ચારિત્ર્યવાન અને ઉદાત્ત અંતઃકરણવાળો મનુષ્ય થાય એવાં પુસ્તકો તેના હાથમા મુકાવા જોઇએ, તેની યુવાવસ્થાની શરૂઆતમાજ તેને શારીરિક બળ, આરોગ્યતા અને બ્રહ્મચર્યનો શોખ લાગે એવા પુસ્તકો અને શારીરિક બળ વધારવાને, વ્યાયામને લગતા, આરોગ્ય વિધાને લગતા, અને બ્રહ્મચર્યથી થતા ફાયદા દર્શાવનારા પુસ્તકો તેને અપાવવા જોઇએ એ ઉપરાત તેની યુવાવસ્થા જેમજેમ પરિપક્વ થતી જાય તેમ તેમ તે એક સદ્‌ગૃહસ્થ આદર્શ રૂપ ગૃહપતિ તરીકેનો અને એક પ્રજાના અંગ તરીકેનો સારી આરોગ્ય અને પુષ્ટ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનો ધર્મ સમજે અને પોતાનો ધર્મ બ ાબર પાલન કરી શકે તે માટે તે પાલન કરવામા આવના વિઘ્નો શી રીતે

દુર કરી શકાય અને તેનું પાલન કરવાને શું શું અગત્યનું છે તે સમજાવનારાં પુસ્તકો તેના હાથમાં મુકાવાં જોઇએ

આવી જાતના પુસ્તકો આખી ગુર્જર પ્રજાને સામાન્ય રીતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિ અને વૈશ્ય ત્રણે વર્ણને માટે જરૂરનાં છે આ ઉપરાંત ઉપર આપેલી ગયેલાં પાંચમા વિભાગનાં પુસ્તકોની સાથે સાથેજ મનુષ્યને પોતાની બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ અને વિસ્તૃત કરવાનું મન થાય એવાં પુસ્તકો અને તેની વર્ણ તથા મનનું વલણ તપાસી, જો ક્ષત્રિ હોય તો શસ્ત્રવિદ્યા, અશ્વવિદ્યા અને રાજ્યનીતિનાં; અને જો વૈશ્ય હોય તો કૃષિશાસ્ત્ર, વાણિજ્યશાસ્ત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર, સુથાર, લુહાર, કંસારા અને કડીઆ કામને લગતા પુસ્તકો અને એ સિવાય અંકગણિત, ભૂમિતિ, ત્રિકોણમિતિ, અને ભૂગોળવિદ્યાના અને સૃષ્ટિવિદ્યાનાં ઉદ્યોગને લગતા ભિન્નભિન્ન વલણો પ્રમાણેના ભિન્નભિન્ન પુસ્તકો અને જો બ્રાહ્મણ હોય તો વૈદક શાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, આરોગ્યવિદ્યા, ખગોળવિદ્યા, જ્યોતિષવિદ્યા, ભૂસ્તરવિદ્યા, ભૂગોળવિદ્યા અને એ ઉપરાંત દુનિયાના ડહાપણના ભંડારરૂપ ઇતિહાસના ગ્રંથો તથા મનુષ્ય માત્રને સામાન્ય કેળવણી ખીલે તે માટે રસશાસ્ત્રને લગતા ઉચ્ચભાવવાળાં કાવ્ય, નાટક, નવલકથાના પુસ્તકો અને જુદાજુદા સર્વ સંગ્રહના પુસ્તકો ટુંકામાં જેજે વર્ણને પોતાના ધંધામાં જેજે પ્રકારના પુસ્તકોની જરૂર હોય તે તે પ્રકારના પુસ્તકો તે તે મનુષ્યના હાથમાં મુકાવા જોઇએ. આ પ્રમાણેના ઉપર બતાવેલા પ્રકારના પુસ્તકોથી જે પ્રજાના ક્ષત્રિ, વૈશ્ય અને બ્રાહ્મણ વર્ગનાં શરીર, મન અને બુદ્ધિ કેળવાયલા છે, તે પ્રજામા સહજજ તે પ્રજાના ઐહિક ઉત્કર્ષના મૂળ રૂપ બળ, લક્ષ્મી અને તેજનો આવિર્ભાવ થઇ દિનપ્રતિદિન તે વૃદ્ધિંગત થતા જાય છે. હવે આવી જાતનાં પુસ્તકોનો લોકો સહેલાઇથી ઝાઝો ઉપયોગ કરી શકે, માટે ભિન્નભિન્ન મહોલ્લાઓમાં તેની વસતીને ઉપયોગી મોટા મોટા પુસ્તકાલયો સ્થલે સ્થલે સ્થાપવા જરૂરના છે.

આપણે આ ઐહિક ઉત્કર્ષ દુનિયાના દરેક દરેક મહાન ધર્મોના ફરમાન પ્રમાણે આપણા આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ વિના નકામો અને ન સાધી શકાય એવો છે તો તે આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ એટલે શું ? અને તે સાધવાનો પ્રયત્ન કરવાને કયા ને કેવા સાહિત્યની જરૂર છે તે જાણવાની ખાસ જરૂર છે. આપણો આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ એટલે સર્વના મૂળ કારણ રૂપ સર્વશક્તિમાન્ વિશ્વવ્યાપી જે એક મહાન્ શક્તિ છે, તેમાં મૃત્યુ પછી ભળી જવું અને આ જીવનમાં હિંદુઓની પરમહંસ અને મુસલમાન ભાઇઓની ઓલીઆની સ્થિતિએ પહોચવું તે એ સ્થિતિએ પહોચવાને યોગશાસ્ત્રને લગતા માનસ શાસ્ત્ર, પ્રાણનિયમ, સમાધિ અને આસનને લગતાં પુસ્તકો, પૂર્વના પ્રાચીન વેદો ને બ્રહ્મવિદ્યા અને શંકર, રામાનુજાદિ આચાર્યોના લખેલાં વિજ્ઞાનના પુસ્તકો તેમજ વ્યાસ સ્વામિ વિદ્યારણ્યાદિ જેવા વિદ્વજ્જનોના તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો, તેમજ પાશ્ચાત્ય પ્રાચીન સોક્રેટીસ અને પ્લેટો જેવા અને અર્વાચીન સમયનાં વિદ્વાનોના લખેલા તત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના ગ્રંથોનું શુદ્ધ સમજ

ભાષામાં રૂઢ શબ્દોની સમજુતીવાળુ ભાષાંતર કરી તેનો બહોળો પ્રચાર કરવો જોઇએ, અને ધૃતિ, ક્ષમા, દમ, અસ્તેય, શૌચ, ઇંદ્રિયનિગ્રહ, ધી, વિદ્યા, સત્ય અને અક્રોધ એ દરેક પર હાલના સુજ્ઞ અધિકારી સાક્ષરોએ ગ્રંથો લખી લોકોને એ વિષય ઉપર ભાષણના બોધ આપી એ શાશ્વત સનાતન સર્વ ધર્મોએ માન્ય કરેલા દશ લક્ષણ ધર્મને પોતાના વર્તનમાં મુકી આપણા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનું સાહિત્ય વધારવું જોઇએ

આ ઉપરાંત આપણા પોતાના આપણી પ્રજાના, આપણા રાજાઓના અને આપણા શાસ્ત્ર, વિદ્યા, કલા, ઉદ્યોગ, હુન્નર, વ્યાપાર, કૃષિ આદિના ઇતિહાસનું સંશોધન કરી ગુર્જર પ્રજાની ઉન્નતિને માટે તે પ્રકાશમાં લાવવાની ખાસ જરૂર છે

આપણા દેશમાં ક્યાં ક્યાં સ્થલોની હવા ઉત્તમ છે, અને ક્યા ક્યા સ્થલોના ઝરણા નીચે ક્યાં ક્યાં ખનિજો છે, અને તેને લીધે તે પાણીની શીશી અમર છે અને ક્યા ક્યા ખનિજોની ખાણો છે તે શોધી આપણા દેશની ભૂગોળ, પુરાણો અને પર્યટન દ્વારા સંશોધન કરી આપણા રાજા મહારાજાઓ અને શેઠીઆઓના હાથમાં મુકાવી જોઇએ, કે તેઓ તે તે સ્થલોનો ઉદ્ધાર કરી ગુર્જર પ્રજાના લાભને માટે તે તે સ્થલો ખુલ્લા મુકે

એ ઉપરાંત આપણી સ્ત્રીઓને માટે પાકશાસ્ત્ર, ગુંથણકલા, ભરતકલા ગાયનકલા, વાદન કલા, અને સંગીતશાસ્ત્રના પુસ્તકો પણ આપણા ગુર્જર સાહિત્યમાં હોવાં જોઇએ

આધુનિક સમયમાં આખી હિંદી પ્રજા માંહોમાંહેના કુસંપ, ટુંકી દૃષ્ટિ, બાપા કરતા હતા અને દીકરા કરે છે અને તેમજ કરતા રહેશે એવી વૃત્તિ રાખવાની ટેવ અથવા તો ઘરડા ગધેડા છે અને પૂર્વનું સઘળુ નઠારૂ અને પશ્ચિમનુ સઘળુંજ સારૂં, જુનું તે સર્વ સારૂ વગેરે વિચારો રાખી અને કેળવણીના અભાવે વિદેશમાં કુલી અને મજુરી ઉપનામ પ્રાપ્ત કરવાની સ્થિતિએ પહોંચી છે અને એવી અવનત દશાએ પહોંચેલી હિંદી પ્રજાની એક વિભાગ જેવી ગુર્જર પ્રજાની એથી પણ વધુ અધોગતિ થઇ એ અવનત હિંદી પ્રજામાં પણ ગુજરાતી મજુરે કાય એ સ્થિતિને પહોંચી છે આમ થવાનુ મુખ્ય કારણ ગુર્જર સાહિત્યની ગરીબાઇ અને કેળવણીનો અભાવજ છે, અને કુસંપ વગેરે બીજા ગૌણ કારણો છે આપણી કેળવણીનુ અવલોકન કરતા માલુમ પડે છે કે આપણી કેળવણી બહુજ બહુજ પછાત છે, અને પુરુષ વર્ગમાં માત્ર સોએ બાર અને સ્ત્રી વર્ગમાં સોએ એકથી પણ ઓછા વાંચી લખી શકે તેવા છે ગુર્જર પ્રજા કેળવણીમાં આટલી પછાત છે, તેનું કારણ શોધતા આપણને માલુમ પડશે કે આપણા કેળવાયલા વર્ગની એવી કાંઇક પ્રભા નથી અને આધુનિક કેળવણીથી એવો કાંઇ પણ ખાસ લાભ નથી, કે તેથી આપણે બીનકેળવાયલી પ્રજા કેળવણી લેવા લલચાય એ ઉપરાંત હાલની પાશ્ચાત્ય પોલી કેળવણી લેવામાં તન મન અને પૈસાનુ પાણી થઇ જાય

છે. એનું ફળશ્રુતિમાં માત્ર મોટું મીડુંજ મળે છે. આવી શોકજનક સ્થિતિમાં ગુર્જર પ્રજાના ઉત્કર્ષને માટે ગુર્જર સાહિત્ય એવું થવું જોઇએ કે તેનો લાભ સર્વે કોઇ સહેલાઇથી લઇ શકે, અને તેની ઉપયોગિતાને લીધેજ લોકોને વધારે નહિ તો પ્રાથમિક કેળવણી લેવાનું મન થાય, અને તેમ થવાને સારૂ ગુર્જર સાહિત્યના પુસ્તકોની ભાષા સરળ, સહુ કોઇ સહેલાઇથી સમજી શકે તેવીઅને સંસ્કારી હોવી જોઇએ. જો આટલાં બહોળાં સાહિત્યને માટે એવી ભાષા લખવાને ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દકોષ નાનો પડે, તો જેવી રીતે અન્ય ભાષાઓના શબ્દકોષ ભિન્નભિન્ન ભાષાના શબ્દોથી તવંગર થયા છે, તેવીજ રીતે આપણા ગુજરાતી ભાષાના શબ્દકોષમાં અન્ય ભાષાના શબ્દો દાખલ કરવા એમાં કાંઇ પણ શરમાવા જેવું કે અચકાવા જેવું નથી. આવી રીતની ભાષાવાળાં ઘણાંજ ઉત્તમ અને લોકોપયોગી પુસ્તકોથી જો ગુર્જર સાહિત્ય અન્ય ભાષાના કરતાં વિશેષ તવંગર હશે, તો કોઇક કાલે ઘણીજ દૂર દૂરની ઝીણીઝીણી ઝાંખી એવી પણ આશા રાખી શકાય કે ગુર્જરગિરા દુનિયાના મોટા ભાગની કદાચ માતૃ ભાષા પણ થાય, અને એ આશા રાખવાનો પ્રસંગ જલદી જલદી પ્રાપ્ત થાય, અને એ આશા ફલીભૂત થાય તે માટે સર્વ શક્તિમાન્ દયાળુ પ્રભુની પ્રાર્થના કરી હું આ નિબંધ બંધ કરીશ.

સુરેન્દ્ર ભાલચંદ્ર પાઠકજી.

બાળારાજા.

—⊰⊱—

"मातृदेवो भव। पितृदेवो भव।"

उपनिषद्

(લેખક—રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા, બી. એ.)

ઉત્તમોત્તમ કુળમા અવતરેલા બાળકને ગુફાતમા રાખવામા આવે, તેના જીવનનો નિર્વાહ કરનાર સર્વ પ્રકારની સામગ્રી તેના ચરણમા રજુ કરવામા આવે પણ તેને જીંદગી સુધી કોઇપણ પ્રાણીનો સંગ કરવા દેવામા આવે નહિ તો તે બાળક મોટુ થતા કેવા ગુણવાળુ થાય એ વિચારથી પણ આપણે ગુંગળાઇ જઇએ છીએ તેજ પ્રમાણે બુદ્ધિરૂ તત્વ બરાબર મનુષ્ય સૃષ્ટિ કરતા પાષાણસૃષ્ટિને વધારે મળતુ બાળક સાક્ષાત્ વાગીશ્વરી દેવી કે વાચસ્પતિ દેવના ચરણકમળમા અર્પણ કરવામા આવે તો તે મોટુ થતા કેવા કેવા ચમત્કારોને પ્રકટ કરે અને કેવુ પરાક્રમ કરી બતાવે એ વિચારથી પણ આપણને મતિભ્રમ થાય છે પ્રથમ પક્ષમા આપણને ગુરુની અને કેળવણીના સાધનોની મહત્તા સમજાય છે તો બીજા પક્ષમા શિષ્યનો અને અધિકારસામગ્રીનો મહિમા આપણુ ધ્યાન ખેચે છે ઉત્તમ શિષ્યને ઉત્તમ ગુરુનો યોગ થવાથી ઉત્તમ ફળ નિપજે છે, એમા તો કોઇને સંદેહ નથી વસિષ્ઠના ઉપદેશથી રામચંદ્ર કૃતાર્થ થયા, અને શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશથી અર્જુનનો મોહ ઉડી ગયો, તથા અંધકારથી ઘેરાયલા તેના કર્તવ્યમાર્ગ ઉપર અલૌકિક પ્રકાશપુંજ પડ્યો એ વ્યતિરેકે આપણે સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ કેળવણીસંબધી કરુણ વાર્તા એક એ છે કે વસિષ્ઠ અને શ્રીકૃષ્ણસમાન વ્યક્તિ તેમજ રામચંદ્ર અને અર્જુનસમાન વ્યક્તિ દુર્લભ છે, અને એવા અસાધારણ પુરુષયુગલનો યોગ તો અતિ વિરલ છે એમા કહેવુજ શુ ? બીજી કરુણ વાર્તા એ છે કે આપણે ત્યા કેળવણીનો ભવ્ય પરિણામ કમ જોવામા આવતો નથી એ મહાપ્રશ્નનુ ઉત્તર માગવા જતા જવાબદાર ગણાતા બને પક્ષો પોતપોતાની જવાબદારીથી છટકી જવા માગે છે ઘણા માતાપિતાઓ એમ માને છે કે અમારી સંતતિ સુપાત્ર છતા શાળામા તેને કુપાત્ર બનાવી દેવામા આવે છે, તો બીજે પક્ષ ઘણા શિક્ષકોનુ એવુ મત ય છે કે કાણા પાત્રમા રેડયલ અમારુ અમૂલ્ય શિક્ષણામૃત એળે વહી જાય છે માતાપિતા એવી દલીલ કરે છે કે શિક્ષકોને સુશિક્ષિત કરવા જોઇએ ત્યારે શિક્ષકો એવી દરખાસ્ત રજુ કરે છે કે માતાપિતાની ગરદન ઉપર પણ તેમના બાળકની કેળવણીની ધુંસરી લગાવવી જોઇએ આજકાલ શિક્ષકને પોતાના શિષ્ય સંબધી ફિકર નથી એવો આરોપ માતાપિતા શિક્ષક ઉપર મુકે છે તેનો રદિયો શિક્ષક એમ કહી વાળે છે કે આજકાલ માતાપિતાના પોતાની સંતતિના ભવિષ્ય સંબધી બેદરકારી આશ્ચર્યનીય અને અતિ શોચનીય છે હાઇડ્રોજન અને ઑક્સિજન એ વાયુયુગ્મના મેળાપ વિના જેમ જળની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેમ ઘર અને શાળા એ બે તીર્થોના સુસંગમ સંગમ વિના કોઇ પણ જનસમાજની કદાપિ

વાસ્તવિક અને સ્થાયી ઉન્નતિ થનાર નથી. 'સહ વીર્યં કરવાવહૈ' એ પુણ્ય મંત્રનું રહસ્ય અહિં પણ આપણને સમજાય છે. કોઈ પણ પક્ષ પ્રમાદને વશ થઈ પોતાની જવાબદારીથી છટકી જવા માગે, અથવા તો ઉન્મત્તતાના આવેશમાં પોતાનેજ સર્વ પ્રકારે સમર્થ માને એ દેશના પરમ દુર્દૈવની નિશાની છે. "હું મારું કર્તવ્ય કરીશ, તમે પણ કૃપા કરી તમારું કર્તવ્ય કરી મારી પીઠ થાબડો, પછી જુઓ કેવું સુંદર ફળ જામે છે!' એ પ્રકારની બંને પક્ષની સહકારિતાની લાગણી શાશ્વત દેશોદયને-સૂચવનાર અંતરિક્ષમાં ફરફરતી રમણીય માંગલિક પતાકા છે. આ પ્રકારની સહકારિતા ઘર અને શાળા એ બંને ક્ષેત્રોમાં છે, અને ન હોય તો સિદ્ધ કરવા બંનેની ઉત્કટ ઇચ્છા છે એટલું આ લઘુ લેખ આરંભમાં સ્વીકારી લે છે.

" ગૃહ અને શાળા એ ઉભયનું નિશાન બાળકનું હિત છે એ વિષે મતભેદને અવકાશજ નથી. હવે બાળકનું હિત શી રીતે સિદ્ધ કરવું એ મોટો સવાલ છે, અને કેળવણીની અનેક પદ્ધતિઓની આ સ્થળે પ્રચંડ મારામારી છે. પરંતુ ઘણે પ્રસંગે એમ બને છે કે લોહી નિગળ્યા પછી અને હાડકું ભાંગ્યા પછી બંને પક્ષને સમજાય છે કે કોઈ ક્ષુદ્ર ગેરસમજરૂપ રજને ગજનું સ્વરૂપ આપી દેવાથી મારામારીનો ઉદ્ભવ થયો છે, અને શરૂઆતમાંજ જો તે ગેરસમજની બે ફાડ કરી નાંખવામાં આવી હોત તો તેવો અનર્થ ઉત્પન્ન થાત નહિ. કેળવણીના બાબતમાં પણ એમ છે. અનેક પદ્ધતિઓ ઉપરચોટિયા અવલોકનથી આપણને તદ્દન ભિન્ન જણાય છે, પરંતુ સહજ ઉંડા ઉતરી વિચાર કરવાથી તેમાં આપણને અનેક સમાનતાના અંશો જડી આવે છે. એટલુંજ નહિ પણ કોઈ કોઈ વાર આપણે આશ્ચર્યમૂઢ થઈ જઈ ઉદ્ગાર કાઢીએ છીએ કે કેળવણીની પદ્ધતિઓમાં વસ્તુતઃ કશુંજ નવીન નથી, અર્વાચીન ગણાતી સર્વ શિક્ષણપદ્ધતિઓનાં બીજ પ્રાચીન શિક્ષણપ્રબંધોમાં રહેલાં જોવામાં આવે છે, અને બીજી રીતે હોઈ પણ કેમ શકે, કારણકે એવાં પણ વાક્ય નથી કે "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।" "એનો કબીરજી કહી ગયા છે," There is nothing new under the sun?

શિક્ષણપદ્ધતિઓનો ઉદ્દેશ બાળકનું હિત છે એટલું સ્વીકારવામાં આવે છે તો પછી બીજું એટલું સ્વીકારવામાં બાધ આવવો જોઈએ નહિ કે જે વ્યક્તિનું આપણે હિત કરવા માગતા હોઈએ તેની પ્રકૃતિનું જ્ઞાન આપણે જેમ બને તેમ મેળવવું જોઈએ; વિશેષ પ્રમાણમાં નહિ તો થોડું પણ સાધીન જ્ઞાન તો આપણને હોવુંજ જોઈએ. હવે એટલું તો નક્કી છે કે દુનિયામાં બાળકોનો પ્રાદુર્ભાવ કંઈ વીસમી સદીમાં પહેલીવાર થયો નથી. જ્યારથી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે ત્યારથી બાળકો પણ અવતરતાં આવ્યાં છે, અર્થાત્ લાખો નહિ તો હજારો વર્ષથી બાળકો કેળવાતાં આવ્યાં છે. એ લાંબા વખતનો બાળ-કેળવણીનો અનુભવ આપણને જો ઉપલબ્ધ થાય તો તે કેટલો બધો લાભકર્તા થઈ પડે! આપણા સદ્ભાગ્યના ઉદ્રેકથી આપણે દીર્ઘદર્શી બની જઈએ. પરંતુ એ અનુભવ મળે ક્યાંથી, કારણ કે કેળવણી-શાસ્ત્રની સેંકડો પાનાંની પોથીઓ તો છેક અર્વાચીન કાળની છે. આ વાત સત્ય છે, પરંતુ તે સાથે એટલું પણ સત્ય છે કે એ બરો. અનુભવ નહિ ને એ અનુભવનો અર્ક મેળવવા આપણે શક્તિમાન થઈએ તોપણ આપણું ભાગ્ય એવું કહી શકાય નહિ. અને મોટાં મણાં દીપાં પણ આપણા ગળામાં જાય તો આપણે આપણું જીવન સફળ માનીએ.

એ પ્રાચીન શિક્ષણાનુભવના અર્કનાં થોડાં ઘણાં પણ ટીપાં આપણને ઉપલબ્ધ છે. જે સમયમાં અનુભવ મોટાં મોટાં પુસ્તકરૂપે પ્રકટ થતો નથી, તે સમયે તે નાનાં નાનાં વાક્યરૂપે બહાર આવે છે, અને જે સમયે મનુષ્યની 'ઊંટવૈદે પગ અને બ્રહ્મ ઉપદેશ' જેવી સ્થિતિ હોય છે તે સમયે અનુભવ જનકથનરૂપે વામન વચનમાં અથવા તો તેથી પણ વામન એકાદ શબ્દોમાં ગડબાય છે, અને એનો દૈવી પ્રકાશ ચોમેર વિસ્તારે છે કે તે પ્રકાશમાં આપણને જણાય છે પેસ્ટાલોટ્સી, જણાય છે ફ્રૉબલ, અને જણાય છે આપણી આંખ આગળ ઝગમગતી મોન્ટેસોરી!

સર્વ પ્રસંગે સર્વ વ્યક્તિઓના અનુભવ કંઇ એકસરખા હોતા નથી, તેથી આજકાલ વિદ્યાર્થીઓની અનેક બાબતોમાં જેમ મતભેદ હોય છે તેમ અનુભવના વૈચિત્ર્યને લીધે અનુભવના અર્કરૂપ જનકથનો એકસરખાં હોતાં નથી, પરંતુ જેમ મનનશીલ મનુષ્ય અનેક બાબતોમાં વિરોધનો પરિહાર કરી શકે છે, તેમ વિચારશીલ પુરુષ અનેક અનુભવોની અને જનકથનોની એકવાક્યતા કરી શકે છે. "આપ સમાન બળ નહિ અને મેઘ સમાન જળ નહિ" એવી એક કહેવત છે તો બીજી છેડે બીજી કહેવત છે કે "વાડ વિના વેલો ચઢે નહિ." પહેલી કહેવત સ્વાશ્રયનો મહિમા જણાવે છે અને ઉત્તમ અધિકારીને માટે છે તો બીજી કહેવત પરાશ્રયની ઉપયોગિતા સૂચવે છે અને ઉતરતા અધિકારીને ઉદ્દેશીને છે, અથવા તો જે પુરુષ મુખ્યત્વે કરીને સ્વાશ્રયી હોય છે એવાને પણ કેટલેક અંશે પરાશ્રય સ્વીકારવો પડે છે એમ એ સંયુક્ત કહેવતોનું શિક્ષણ છે. મનુષ્યશરીરમાં જેમ કઠણ હાડકાં અને કોમળ માંસ તથા ચરબી સહવાસ કરીને રહ્યા છે તેમ જનસમાજમાં પણ ઉત્તમ અધિકારીઓ અને ઉતરતા અધિકારીઓ સાથે સ્થિતિ કરીને રહે છે, અને તેમણે સંપાદન કરવા યોગ્ય સદ્ગુણોની દિશા કોઈ કોઈ સમયે ભિન્ન હોય એમાં આશ્ચર્ય પામવા સરખું નથી.

કેળવણીસબંધમાં આપણા વૃદ્ધોના અનુભવઅર્કના ટીપાં મેળવવા આપણે પ્રયત્ન કરીશું તો તે પ્રયત્ન વ્યર્થ જશે નહિ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રાચીન શાણપણ કેટલીક વખતે બે ચાર શબ્દોમાં સંકેલાયાનું હોય છે તેમ અહિં જોવામાં આવે છે. રાજા શબ્દ મુખ્યત્વે કરીને પ્રજાપાલક પૃથ્વીપતિને લગાડવામાં આવે છે. પરંતુ વ્યવહારમાં જોઇશું તો અનેક વ્યક્તિઓની સાથે એ શબ્દ જોડાય છે. વરને વરરાજા અને જમાઇને જમાઇરાજ કહેવામાં આવે છે, તથા યોગીનું મહારાજ શબ્દથી સંબોધન કરવામાં આવે છે. વર તથા જમાઈ સત્તાધારી છે એમ સર્વ કોઇ માને છે, અને યોગીમાં અમાનુષ સામર્થ્ય રહેલું હોય છે એમ શ્રદ્ધાળુ મનુષ્યો સ્વીકારે છે. પરંતુ આપણા વિષય સાથે સંબંધ ધરાવનાર બાળકને પણ એ મહાપદની અર્પી આપણા પૂર્વજોએ પોતાનું અગાધ ડહાપણ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. "બાળારાજા" એ બે શબ્દમાં અદ્ભુત મન્ત્રસામર્થ્ય રહેલું છે. મનન કરવાથી જેમ મન્ત્ર ઉપાસકનું રક્ષણ કરે છે તેમ વિચાર કરવાથી બાળારાજા એ શબ્દયુગલ શિક્ષકને કૃતાર્થ કરે છે. બાળારાજા એ શબ્દો શિક્ષણમહાલયના અનેક અટપટા દરવાજા ઉઘાડનાર ઉપાડી છતાં અંધારામાં રહેલી મહાસમર્થ કુંચી છે. વેદના સમગ્ર અર્થ જેમ પરમેશ્વર જાણે છે તેમ બાળારાજાનો નિઃશેષ મહિમા પણ વિશ્વપતિ એકલાજ પિછાને છે.

એ અતિ મહાન્ અર્થના કેટલાક અંશો તપાસવાના પ્રયાસથી આપણી ખાતરી થશે કે કેળવણીસંબંધમાં કેટલો બધો અનર્થ આજકાલ આપણા હાથથી થાય છે, અરે કેટલું ઘોર પાપ આપણે આચરીએ છીએ રાજા શબ્દના અર્થમાં આપણે જરા પણ ઉંડા ઉતરીશું તો આપણને સમજાશે કે સામાન્ય રીતે રાજાને સ્વતંત્રતાનો તીવ્ર અભિલાષ હોય છે, રાજાની ઇચ્છાઓ ઘણે પ્રસંગે બીજા મનુષ્યોની ઇચ્છા પ્રમાણે સિદ્ધ નિયમને વશ હોતી નથી, રાજાનું વલણ બીજાઓને પ્રસન્ન કરવાનું ઓછું હોય છે, પરંતુ રાજાને પ્રસન્ન કરવાની હરીફાઇ બીજાઓમાં પ્રબલ હોય છે, રાજાની જિજ્ઞાસા વિશાળ હોય છે, અને વિશેષમાં કહીએ તો રાજાની હઠ પણ ભયંકર અને માનનીય હોય છે. હવે આપણા બાળારાજા સંબંધી આપણે વિચાર કરીશું તો આપણને જણાશે કે ઉપર કહેલાં રાજાના તમામ લક્ષણો તેનામાં પણ વધતે ઓછે અંશે ઘટે છે. બાળક પોતે થાકતું નથી અને બીજાને ઝટ થકવી નાખે છે, ઘરને નચવી મુકે છે, ક્ષણમાં હસે છે તો ક્ષણમાં રડે છે, હમણાં અમુક રમકડું માગે છે તો થોડીવાર પછી બીજું રમકડું માગશે, તેના વશીકરણથી જુવાન અને વૃદ્ધ તેની આસપાસ વિંટળાયલાને વિંટળાયલા રહે છે, તેના આતપંખીય અંતઃકરણના વિનોદને માટે સેંકડો વસ્તુઓ પણ બસ થતી નથી, તેની જિજ્ઞાસા પાર વિનાની વિસ્તરેલી હોય છે, અને તેની હઠ પણ ભીષણ છતાં પ્રેક્ષણીય હોય છે બાળકના કેટલાંક અવર્ણનીય લક્ષણનો જેમને અનુભવ થયો છે, તેઓ તો આગળ વધી છાતી ઠોકી કહે છે કે બાળકને રાજાની ઉપમા આપવી એ એક હીનોપમા આપવા બરાબર છે. જેમના પુણ્ય નામમાત્રનું ઉચ્ચારણ લાખો ભક્તોની આંખમાંથી ભક્તિનાં આંસુ ખેરવે છે, તે શ્રીબાલકૃષ્ણની ઉપમા જ બાળકને આપવા યોગ્ય છે, એમ હજારો માતા પિતાના વાત્સલ્યથી છલકાતા અંતઃકરણ સાક્ષી પૂરે છે, એટલુંજ નહિ પણ વિરલ શિક્ષકોના પ્રેમપૂર્ણ હૃદય પ્રત્યેક બાળશિષ્યને "કામણગારો કાનુડો" લેખી થનગન નાચી રહે છે

બાળપ્રકૃતિના આ સ્થૂળ વર્ણનથી આપણને બાળશિક્ષણનો ધોરી રસ્તો સૂઝી આવે છે. લાલયેત્ પઞ્ચ વર્ષાણિ એ વાક્યમાં કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિનું રહસ્ય આવી જાય છે. બાળક સાથેનો ઉત્તમ વ્યવહાર તેનું લાલન છે. બાળકને ખુબ રમાડો એટલે તે ખુબ ખીલશે, બાળકને છુટથી હરવા ફરવા દો એટલે તે મજબુત થશે, અને અનેક અનુભવો પોતાની મેળે મેળવશે, દોડતા બાળક સાથે દોડો, કૂદતા બાળક સાથે કૂદો, અને તેના જીવંત વિદ્યુત્પ્રવાહનું ચેતન તમારામાં પણ રેડાશે, બાળકને અનેક વાર્તાઓ કહો, અને તે કોઇવાર તલ્લીન ચિત્તથી સાંભળી અથવા તો કોઇવાર ભ્રમિત ચિત્તથી ઉડાવી દઇ મનોહર રીતે કંઇ કંઇ સંસ્કારો ગ્રહણ કરશે, બાળકના ચરણમાં નિસર્ગ માતાના ભંડાર ખુલ્લા કરો અને તે રમતે રમતે થોડું થોડું કરી સરવાળે ઘણું જ્ઞાન સંપાદન કરશે, તેના તરેહવાર સવાલના જવાબ પ્રસન્નતાથી દો તથા તેની નવી નવી યુક્તિ ઉકેલો, અને તેના નેત્રમાં ચાતુર્યની દૈવી ચમકનું તમને દર્શન થશે

બાળક એ માયાના પ્રદેશમાં તાજેતર પ્રવેશ પામેલું પ્રાણી છે અને માયાનું મનોહર પુતળું છે. વેદાન્તશાસ્ત્ર પ્રમાણે માયા આપણી માતા છે અને પરમાત્મા આપણા પિતા છે, અને કિન્ડરગાર્ટનનો એક મહાસિદ્ધાન્ત વ્યક્ત કરતા હોય એમ મહર્ષિ મનુ કહે છે કે

ન ... માતા ગૌરવેણાતિરિચ્યતે માતાનું ગૌરવ હજાર પિતાઓ ... ગૌરવથી પણ

દયદિયાનું છે. આ કારણથી પુરાતન ઉપદેશ છે કે मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । માતાને દેવ સમાન પૂજ્ય ગણ, પિતાને દેવ સમાન પૂજ્ય ગણ. પ્રથમ ગુરુ પદ માતાનું છે બીજું ગુરુ-પદ પિતાનું છે. પિતાનું વંદન પહેલાં કરવું અને માતાનું વંદન પછીથી કરવું એ વિપરીત ક્રમ છે. માતાનો શાપ થયાનાં વિલક્ષણ ઉદાહરણો આપણા પવિત્ર ગ્રંથોમાં છે. માતા કદાપિ શાપ દે નહિ એમ માનનરા એ ઉદાહરણોને કપોલકલ્પિત કહેશે પરંતુ કેળવણીમાં તો માતાના શાપથી આપણી પ્રજાની સાતેમા પાતાળ જેટલી અધોગતિ થયલી છે એમ સિદ્ધ કરવું સહેલ છે.

પ્રત્યેક પ્રાણી માયાનું સંતાન છે અને માયાના ધાવણ ઉપર ન છીનવી લેવાય એવો પવિત્ર હક ધરાવે છે. માયા શક્તિના ફરજંદ તરીકે એ હક તેણે વાપરવો જોઇએ. એ હક જ્યારે તે જતો કરે છે ત્યારે માયાશક્તિના મનમાં ઓછું આવે છે. માયાશક્તિને પૂજ્ય માની પ્રસન્ન રાખવાં એ તેનું પવિત્ર કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્ય જો તે કરતો નથી તો માયાશક્તિ દુભાય છે, અને તેમની આંતરડીનો કકળાટ અનર્થ ઉપજાવ્યા વિના રહેતો નથી.

માયાના અનેક લક્ષણોમાંથી કેળવણી પરત્વે માયાનું મુખ્ય લક્ષણ પૃથક્ત્વ એટલે વિભાગ પાડનાર શક્તિ એ ધ્યાનમાં લેવાનું આવે છે. શરીરમાં જોઇશું તો એ વિભાગ પડાવનાર પ્રાથમિક સાધન તેની ઇન્દ્રિયો છે. ધારો કે કોઇ માણસ સાંભળી શકતો નથી, પદાર્થોને અડકી ઓળખી શકતો નથી, દેખી શકતો નથી, ચાખી શકતો નથી, અને સુંઘી શકતો નથી; વળી ધારો કે તેના હાથમાં કંઇ પણ લેવાની કે આપવાની શક્તિ નથી, તેના પગમાં હરવા ફરવાની શક્તિ નથી અને તેની વાણીમાં એક શબ્દ ઉચ્ચાર કરવાની શક્તિ નથી; તેમ છતાં ધારો કે એ મનુષ્ય ખાઇ શકે છે, એની નાડીમાં લોહી ફરી શકે છે, એનું જઠર અન્ન પચાવી શકે છે, એનું રક્તાશય લોહી સંઘરી તથા ધકેલી શકે છે, અને એનાં ફેફસાં વાયુને ચૂસી તથા બહાર કાઢી શકે છે. આવી વ્યક્તિને મનુષ્યનું નામ આપવા કરતાં ધમણ એ નામ આપવું આપણને વિશેષ ઉચિત લાગશે. બીજે પક્ષે એમ ધારો કે કોઇ શ્રીમાન પુરુષ જમવા બેઠો છે, જમતી વખતે ખુલ્લી મુકેલી સુંદર પેટીમાંથી મોહક સંગીતનો ફુવારો ફુટતો રહ્યો છે. વિનીત નોકરો વાળાના પંખાથી મંદ મંદ પવન નાંખતા રહ્યા છે, રૂપાની થાળી વાડકા વગેરે અનેક રમણીય દૃશ્યો તેની નજર હારી રહ્યાં છે, ખાવાના પદાર્થોની અતિસ્વાદિષ્ટ વિવિધ વાનીઓ ક્ષણભર પૃથ્વી અને સ્વર્ગનું અંતર તેના અંતરમાંથી ભૂંસી રહી છે, અને સુગંધમય ધૂપ તથા પુષ્પો બ્હેક બ્હેક થઇ રહ્યાં છે. પ્રથમ મનુષ્યના પ્રમાણમાં બીજા મનુષ્યનું જીવન આપણને પૂર્ણ અને અતિ સ્પૃહણીય લાગે છે. પ્રથમ ઉદાહરણમાં જ્યારે પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો અસ્ત છે ત્યારે બીજા ઉદાહરણમાં તે ઇન્દ્રિયોનો મનોહર વિલાસ જોવામાં આવે છે. હવે એ ઇન્દ્રિયોમાંથી એક પણ ઇન્દ્રિય ગોઠી થવી અથવા ક્ષત થવી એને આપણે આપણું પરમ દુર્ભાગ્ય માનીએ છીએ. તો પછી આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો આપણા જીવનમાં એક અતિ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

અતિ પરિચયથી અવજ્ઞા થાય છે. અતિ પરિચયને લીધે મલય પર્વત ઉપર રહેતી સ્ત્રીઓ ચંદનના ઝાડને બળતણતરીકે વાપરે છે, અને અતિ પરિચયને લીધે પ્રયાગતીર્થમાં રહેતા લોક

ા પાણીથી ન્હાય છે. આપણી બિચારી ઇન્દ્રિયોની પણ એ દુર્દશા થઇ છે. ઇન્દ્રિયો આ-પ્રાપ્ત છે તેથી આપણે એ બાબત બેફિકર રહીએ છીએ. પરંતુ ઇન્દ્રિયની પ્રાપ્તિ એ ઇન્દ્રિયની શક્તિ નથી. આપણું કામ શક્તિ સાથે છે, પ્રાપ્તિ સાથે નથી. ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત છતાં તેને સમર્થ કરવા માટે કેળવવાની જરૂર છે, એ ઉપદેશ મનુષ્યજીવનને પહેલે દિવસે જ કુદરત આપે છે. બાળકને પોતાના હાથથી પોતાનો અંગુઠો પકડતું કોણે જોયું ? એ અતિ રમણીય દૃશ્ય ઉપલકિયા દૃષ્ટિથી આપણને સારું લાગે છે પણ તે સારું અંગુઠાની આસપાસ વધતે ઓછે અંતરે દશે દિશામાં ફાંફાંસી ફાંફાંસી બાળક અંતે ના હાથથી અંગુઠાને પકડવા સમર્થ થયું છે. અંધ જન્મેલા કોઇ કોઇ માણસો તેમના યે શસ્ત્રોપચારથી જ્યારે નેત્રરત્ન પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેમની અતિ કઢંગી સ્થિતિ માં આવે છે. જે પદાર્થો પૂર્વે અડકવાથી ઓળખાયા હતા તેને જોવાથી આળખવાનું કાર્ય બહુ મુશ્કેલ થઇ પડે છે. તેઓ પાઘડી સામા નજર માંડીને જોતા હોય છતા તેમને ખબર કે નહિ કે આ તે પાઘડી છે કે બિલાડી કે ચોપડી કે ખુરસી. પરંતુ તેમનો હાથ પાઘડી ઉપર કે તરત તેઓ તે વસ્તુ ઓળખી શકે છે. ચાલતી વખતે પગની ગતિ ઉપર તેમની પડવાથી તેમને ચાલવું ફાવતું નથી. આંખ છતાં પહેલાંની પેઠે આંખ મીચી દોડવું વિશેષ સરલ પડે છે. ધીરે ધીરે દર્શનશક્તિનો પ્રયોગ છતાં તે નિયમમાં આવી જાય ને બીજી ઇન્દ્રિયોને પ્રતિબંધક થવાને બદલે તેમને સહાયક થઇ પડે છે. આથી સ્પષ્ટ છે કે ઇન્દ્રિયોનું અસ્તિત્વ માત્ર ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્યનું માપ નથી.

બાળકની ઇન્દ્રિયો વિકાસ માટે તલપે છે અને તેથી જે બાળશિક્ષણમંદિર ઇન્દ્રિય-ના સુદૃઢ પાયા ઉપર રચાયલું નથી તે તોપને ગોળે એકદમ જમીનદોસ્ત કરવા લાયક બાળકની ઇન્દ્રિય પોતપોતાના સ્વાદિષ્ટ ખોરાક માટે પોકાર કરે છે, આક્રંદ કરે છે. એ પોકાર આક્રંદને ન સમજી અથવા સમજી તેની ઉપેક્ષા કરી જે શિક્ષણપદ્ધતિ ખોરાકને બદલે બાધક પોશાક આપે છે તેને ભૂખમરાથી વડછડીઆં મારતી તે ઇન્દ્રિયોનો વિકરાલ શાપ છે. બાળક પોતાની મેળે પોતાના પગનાં જોરથી પર્વતનાં પગથિયાં ચઢી યાત્રા કરવા તૈયાર થઇ રહ્યું છે તેને કેડે લઇ તેનો આનંદ લૂંટી લેનારાઓ દેશને ભિખારી બનાવી દઇ સંપત્તિ ધોળે દહાડે લૂંટાવી દે છે. બાળકને એક સમર્થ ભારી - પુરુષ અથવા સ્ત્રી તરીકે લેખતાં આજ્ઞા ઉઠાવનાર દાસ તરીકે અથવા દાસી તરીકે તુચ્છ પંક્તિના જે તેમની દૃષ્ટિનો અધિકાર સદા પૃથ્વીનાજ દર્શન કરવાનો છે, ગગનની ઝાંખી કરવાનો નથી.

બાળશિક્ષણનો આદર્શ કેટલો બધો ઉચ્ચ હોઇ શકે તેનો ખ્યાલ આપણાં પવિત્ર પ્રાચીન ના સૂક્ષ્મ અભ્યાસથી આપણને આવી શકે છે. રામાયણના અયોધ્યા કાંડમાં ભરદ્વાજ રામચંદ્રાદિનો સત્કાર કરી તેમને ચિત્રકૂટ પર્વતનો નિર્દેશ કર્યા પછી તે સ્થાને પહોં-માટે માર્ગમાં યમુના નદી ઓળગવાની જરૂર પડે છે. એ પ્રસંગે, રામ અને લક્ષ્મણ જોડી બેસી રહેતા નથી પરંતુ આસપાસ જંગલમાં ઉગતા લાકડાંનો તરાપો બનાવે છે, નદી પાર ઉતરે છે. રામ અને લક્ષ્મણને વનમાં તરાપો બનાવતાં એકદમ આવડી ગયો

એમ માનવા કરતા તરાપો બનાવવામા ઉપયોગી થઈ પડે એવી અનેક કળાઓનું "રીતસર" શિક્ષણ તેમને બાળપણથી મળ્યું હતું એમ માનવું એ વિશેષ યોગ્ય છે પર્ણકુટી બનાવવામાં લક્ષ્મણની કુશળતાનું કારણ પણ એજ હેતુ જોઈએ ત્યારે પવિત્રમૂર્તિ સીતા શું આખો દહાડો બગાસા ખાયા કરતા હશે ? પોતાના પ્રાણપતિ સાથે વનપ્રયાણનો પોતાનો અડગ નિશ્ચય જણાવવા સાથે મહાપતિવ્રતા સીતાએ પોતાનો કેટલોક કાર્યક્રમ પણ જણાવવા દીધેલ હતો કે—'હે નાથ ! હું તમને અધીન રહી તમારી નિરંતર સેવા કરીશ, તમને દુખ દઈશ નહિ પર્વતો, તળાવો, સરોવરો, કમળો, હંસો, સુગંધિ પુષ્પોથી મઘમઘતા વનો એ સર્વ આપની સાથે રહી જોવાની મને પ્રબલ ઇચ્છા છે" અને સીતા વર્તયા છે પણ તે પ્રમાણેજ

एकैकं पादपं गुल्मं लतां वा पुष्पशालिनीम् ।
अदृष्टरूपां पश्यन्ती रामं पप्रच्छ साऽबला ॥
रमणीयान् बहुविधान् पादपान् कुसुमोत्करान् ।
सीतावचनसंरब्ध आनयामास लक्ष्मण ॥

"પ્રત્યેક વૃક્ષ, પ્રત્યેક ગુલ્મ, અને ફૂલથી શોભતી પૂર્વે ન જોયલી એવી લતા જોઈ સીતા રામને પૂછતા કે 'આ શું છે ?' સીતાના વચનથી હાફલા ફાફલા થઈ લક્ષ્મણ ફૂલના ઢગવાળા અનેક સુંદર વૃક્ષોને તેમના આગળ રજુ કરતા' સીતાની તીવ્ર જિજ્ઞાસાનો આ એક આબાદ દૃષ્ટાંત છે 'આ શું છે ?' એમ પ્રશ્ન કરી બાલ્યાવસ્થામા પોતાના પિતાને ઘેર જે જ્ઞાન સીતાએ સંપાદન કર્યું હતું તે તેમનું જ્ઞાન સાસરે જવાથી કટાઈ ગયું નહતું, એટલુંજ નહિ પણ વિવાહિત સ્થિતિમા પણ વનવાસ દરમ્યાન એજ પ્રશ્ન કરી એઓ તે જ્ઞાનને સમૃદ્ધ કરતા રહ્યા હતા વસિષ્ઠાશ્રમે જતા રસ્તામા સુદક્ષિણાગણીને દિલીપરાજા અનેક વનવૃક્ષો ઓળખાવે છે એવું જે વર્ણન રઘુવંશમા કાલિદાસે કર્યું છે તે આ સીતારામના વનપ્રસંગ ॥ અનુવાદરૂપ તો નહિ હોય એવી શંકા આપણને સહજ થાય છે *મહાભારત* આપણે વાચીશું તો કેળવણીના પાયાનું સંગીનપણું સ્થળે સ્થળે આપણને જણાશે એકજ દૃષ્ટાંત બસ થશે બાણાવલિ અર્જુન શબ્દવેધ કરી શકતો હતો એટલે શું ? એટલે એ કે અર્જુનની આંખનું કામ પ્રસંગે એના કાન કરી શકતા હતા પાશ્ચાત્ય નવીન પદ્ધતિઓમા સ્પર્શદર્શનનું પ્રાધાન્ય જોવામા આવે છે, એટલે આંખનું કામ પ્રસંગે ત્વચાને સોંપવામા આવે છે આંખે પાટા બાંધ્યા છતા અડકવાથી અમુક વસ્તુ શું છે તે શિક્ષિત બાળક કહી શકે છે ૧

ઇન્દ્રિયોની નિયમિત કેળવણીથી કેવી અસાધારણ શક્તિઓ મનુષ્યને વરે તેના જવલંત ઉદાહરણ રૂપ આજની આગળ વધેલી પ્રજાઓ છે રસ્તે ચાલતા સામેથી પૂર જોસથી દોડી આવતી ગાડીમા બેઠેલા માણસને જોઈ તેના પોશાકની ઝીણી બાબતનું વર્ણન કરવું એ આજના ભારત સંતાનને અશક્ય સરખું લાગે છે, પરંતુ ગોરી પ્રજાઓમા લાખો મનુષ્ય એ શક્તિ આજે ધરાવે છે. એક અમેરિકન વિદ્વાન લખે છે—

‘ મારો એક મિત્ર, જેની સર્વ ઇન્દ્રિયો સાબીત છે, તે પોતાની એ ઇન્દ્રિયોને મનોત રીતે તાલીમ આપે છે. તે પક્ષીનો અભ્યાસ કરે છે તે અભ્યાસની સાથે અવલોકનથી પક્ષીઓ પારખવાની તેની શક્તિ તીવ્ર થતી જાય છે અને તેની શ્રવણશક્તિનું સામર્થ્ય પણ વધતું જાય છે માથા ઉપર ઉડતું કોઇપણ પક્ષી તેની નજરે પડે છે અને તે પક્ષીનો સ્વર તેને કાને પડે છે કે, તરત તે પક્ષી કયું છે તે તે કહી શકે છે કેટલીક વાર તેની ઉડવાની રીતથી કેટલીક વાર તેની પાંખ, છાતી કે પુચ્છ ભાગના રંગથી, કેટલીક વાર તેના આકારથી અને કેટલીક વાર તેના કદથી તે પક્ષીને પારખે છે ....તેની સાથે ફરનારાઓ પોતાની આંખ આગળ સરી જતો એક રંગનો ટુકડો અથવા તો ઝાડના શિખર ઉપર ઝોલા ખાતી એક નાની સરખી આકૃતિજ જોઇ શકે છે પરંતુ શિક્ષિત આંખ જેટલું જોઇ શકે તેટલું મારા મિત્રને જણાય છે, અને તે તે રંગના ટુકડાને તથા તે નાની સરખી આકૃતિને તેનું યથાર્થ નામ આપી શકે છે જે તેનાથી જોઇ શકાતું નથી તે ઘણીવાર તે સાંભળે છે કોઇ વિશાળ વૃક્ષની છાયામાં તે બેસે છે અને સ્વર કાને પડતાં તે પક્ષીનું નામ કહી દે છે, એટલુંજ નહિ પણ પક્ષીનો સ્વર પોતાના પ્રિય કે પોતાની પ્રિયા તરફ શૃંગારનો છે, કે પોતાનાં બચ્ચાં તરફ વાત્સલ્યનો છે કે જોખમનું સાંનિધ્ય જણાવનાર સાવચેતીનો છે તે પણ કહી શકે છે જે જે પક્ષીને એ વિદ્યાર્થી જુએ છે અથવા સાંભળે છે તેની નોંધ તે રાખે છે હાલ જૂન મહિનાની શરૂઆત છે. અને જાન્યુઆરી મહિનાથી તે આજ સુધી તેના હાજરીપત્રકમાં ૧૦૩ જુદાં જુદાં પક્ષીઓ નોંધાઇ ચુક્યાં છે કેટલાંક પક્ષીઓને તેણે જોઇને, તો કેટલાંકને સાંભળીને, તેણે ઓળખ્યાં છે, પરંતુ તેણે જો પોતાની આંખને તથા કાનને તાલીમ આપી ન હોત તો હાજરીપત્રકનું કામ પાર પડત નહિ ”

પોતાના એ મિત્રનો દૃષ્ટાંત આપી એ વિદ્વાન્ સિદ્ધાન્ત સ્થાપે છે કે —

‘મનુષ્ય પક્ષીઓને નિરખતો હોય અથવા તો ટિકિટો, સિક્કાઓ કે ચિત્રોનો સંગ્રહ કરતો હોય, તે ડૉક્ટર હોય, ધર્મોપદેશક હોય, સુથાર હોય, વકીલ હોય, વેપારી હોય, છાપાનો તંત્રી હોય, ખલાસી હોય કે છાપાં વેચનાર હોય—સર્વત્ર માલમ પડશે કે તાલીમ પામેલી ઇન્દ્રિયો વિજયરૂપ ઇષ્ટ દેશને પહોંચાડનાર સાધન છે ’ *

આના પ્રમાણમાં આપણા જ્ઞાનનો કેટલો બધો અંશ પોકળ અને બનાવટી લાગે છે! કણ્વમુનિના આશ્રમનું વર્ણન કરતાં અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં દુષ્યન્ત કહે છે કે પથ્થર ઉપર ઘસાયેલાં ઇંગોરિયાનાં ફળ અહિં જોવામાં આવે છે ઇંગોરિયાનાં ફળનો જેને સ્વપ્ને પણ પરિચય નથી તેને એ વર્ણનની ખૂબી શી રીતે સમજાય? તેજ પ્રમાણે पत्रं नैव यदा करीरविटपे दोषो वसन्तस्य किम् (કેરના છોડને પાંદડાં હોતાં નથી એ શું વસંતનો દોષ છે?) એ ભર્તૃહરિની પંક્તિ ૧૯ વર્ષની વયથી મને યાદ છે, પરંતુ જ્યારે મેં પાંદડાં વિનાનો, કાંટાવાળો વાંકી ચૂંકી નાજુક ડાળીવાળો, રાતાં ફૂલવાળો, અને ગોળ તીખાં તુરાં ફળવાળો, એ છોડ ૩૦ વર્ષની ઉમરે નજરે જોયો ત્યારે હું ભર્તૃહરિના વચન ઉપર ફિદા થઇ ગયો, અને મારી કલ્પનાસૃષ્ટિ મૂર્તિમાન

* Control of Body and Mind by J. P. Jewet

બનવાથી મને અવર્ણનીય હર્ષ થયો. એક મારા વિદ્વાન્ દક્ષિણી મિત્રને એ છોડ જ્યારે મેં ઓળખાવ્યો ત્યારે તેમને પણ તેટલોજ આનંદ થયો. એટલુંજ નહિ પણ વધારે પડતા શબ્દોમાં મારો ઉપકાર માની તેઓ મને શરમાવવા લાગ્યા એ ઉપરથી મને સમજાયું કે એ વ્યતિકરને એઓ તુચ્છ કોટિનો ગણતા ન હતા. જે વસ્તુને આપણે પ્રત્યક્ષ કરી શકીએ તે વસ્તુને પ્રત્યક્ષ ન કરવાથી અને કલ્પનાના તાંતણા મિથ્યા તાણવાથી આપણા મગજનો કેટલો બધો ભાગ પડતર રહે છે અને કેટલા બધા આનંદથી આપણે વિમુખ રહીએ છીએ એ આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી આપણને સમજાશે.

પરંતુ ભવિષ્યની નમુનેદાર નિશાળમાંથી આ વિપરીત ક્રમને દેશનિકાલ કરવામાં આવશે. એ નમુનેદાર નિશાળમાં પદ અને પદાર્થનો નિત્ય સંબંધ લક્ષમાં ગણી બાળકને જ્ઞાન આપવામાં આવશે; હાથી પદાર્થ બતાવી હાથી શબ્દ અને શિલિંગ પદાર્થ બતાવી શિલિંગ શબ્દ તેને શિખવવામા આવશે; અનિવાર્ય અગવડના કારણે અસલ પદાર્થને અભાવે પદાર્થની નકલ, નહિ તો છેવટે પદાર્થનું ચિત્ર, બાળકને બતાવવામા આવશે. નમુનેદાર નિશાળનાં બાળકો આજે નિશાળમાં મળતા જ્ઞાન ઉપરાંત, ત્રણથી બાર વર્ષની ઉમરમાં સુંદર ચપળ ગતિથી ચાલી શકશે; અનેક કલાક ટટાર બેસી તથા ઉભાં રહી શકશે; પાંચ સાત માઈલ વિહાર કરી શકશે; કસરત અને કવાયતનાં મુખ્ય અંગો સિદ્ધ કરશે, દેશી રમતો સાથે ક્રિકેટ અને ફુટબોલ જેવી વિદેશી મરદાની રમતો રમી શકશે, ઘોડે બેસી શકશે; તરી શકશે; ગોફણ મારવામાં, તીરકામઠાના પ્રયોગમાં, ઢાલ લાકડી વાપરવામાં કુશળતા સંપાદન કરશે; ખોરાક, હવા, પાણી, આરામ નિદ્રા આદિ આરોગ્યના મુખ્ય વિષયસંબંધી વ્યવહારોપયોગી જ્ઞાન મેળવશે. નમુનેદાર નિશાળનાં બાળકો અનેક પશુઓને અને પક્ષીઓને ઓળખશે તથા તેમની બોલીની સુંદર નકલ કરી શકશે; અનેક વૃક્ષોને જોઈને, તથા પત્રપુષ્પફળના સ્પર્શથી પારખી શકશે; સંગીતના સપ્ત સ્વરને સિદ્ધ કરશે અને મુખ્ય રાગો ગાઈ શકશે; શીતઉષ્ણ, સુંવાળું ખરબચડું એ ભેદો ત્વચાવડે સૂક્ષ્મતાથી સમજી શકશે; અનેક કુદરતી દૃશ્યોની, ચિત્રોની, પુતળાંની તથા મકાનોની કારીગરીની મુખ્ય ખુબીઓ પિછાની શકશે, મુખ્ય રંગોનું તથા વિવિધ પેટારંગોનું, ભોજનની ભાત ભાતની વાનીઓના રસોનું, તથા અનેક જાતનાં ફૂલ તથા અત્તરના સુવાસનું અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન ધરાવશે. નમુનેદાર નિશાળનાં બાળકો વસ્તુઓના વજનનો, લંબાઈ, પહોળાઈ, ઉંચાઈ, ઉંડાઈનો, આરે પાસેના અંતરનો અને સંખ્યાનો વિચક્ષણ રીતે ઝટ અંદાજ કરી શકશે; ચિત્રકામ તથા મૂર્તિવિધાનમાં પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરશે; હાર કલગી બનાવી શકશે; વાર્તા લખી શકશે; મુખ્ય યંત્રોની રચના સમજી શકશે; કારખાનાંનો પરિચય ધરાવશે; રોજની રસોઈ રાંધી શકશે; કપડાંને સાંધી તથા ડિગડા મારી શકશે; અનેક જાતના કાપડ, અનેક જાતની ધાતુઓ, અનેક જાતનાં લાકડાં વગેરે ઓળખી શકશે. નમુનેદાર નિશાળનાં બાળક ભૂગોળ પરત્વે પોતાના ગામની, શહેરની તથા પ્રાંતની ખાસિયતસંબંધી જ્ઞાન ધરાવશે; સ્વદેશપ્રેમ, સાહસ, સહનશક્તિ, સેવાધર્મ, સ્વસંરક્ષણ, સહકારિતાઆદિ અનેક સદ્ગુણો ઇતિહાસ તથા જીવનવૃત્તાંતમાંથી ગ્રહણ કરશે. સત્સંગથી, પ્રવાસથી, તથા વિશાળ વાચનથી મોંઘા જ્ઞાન-ભંડાર અંતરમા ભરશે; ટુંકાણમાં આપણા દેશના આધુનિક ભલભલા વિદ્વાનો જે વિષય

પરત્વે ઘોર અંધકારમાં છે એ. અનેક વિષયોનું વંદનીય ચોક્કસ જ્ઞાન ભવિષ્યની નમુનેદાર નિશાળના બાળક ધરાવશે.

હવે આ સમગ્ર વિષયને ઉડાવી દેવાના હેતુથી કોઇ એમ શંકા કરે કે ઇન્દ્રિયકેળવણી-રૂપ બાળશિક્ષણનો પાયો જાતેજ રેતીથી રચાયલો છે, કારણકે તાલીમથી ઇન્દ્રિયો સમર્થ થાય છે એ જો કે સત્ય છે, છતાં અતિ સમર્થ ઇન્દ્રિયવાળા ભીલ, કોળી, વાઘરીઓની કેવી સ્થિતિ જોવામાં આવે છે ? અમેરિકાનો જંગલી ઇન્ડિયન અમાસની રાતે છેટેથી ગન્ધ ઉપરથી કહી શકે છે કે સામે આવતો માણસ પોતાની જાતનો છે, કે યુરોપિયન છે, કે હબસી છે. એ સમર્થ ઇન્દ્રિયવાળા લોકોની સ્થિતિ કેવી દીન અને પરાધીન જોવામાં આવે છે! તેઓ બીજાના ધણી છે કે બીજા તેમના ધણી છે ? અર્થાત્ ઇન્દ્રિયસામર્થ્યના સિદ્ધાંતની કિંમત કોડીની પણ નથી. આ આક્ષેપ તદ્દન અયુક્ત છે, કારણકે સમાજશાસ્ત્રની પેઠે કેળવણીનું પણ સૂત્ર છે કે आश्रमादाश्रमं गच्छेत्। પ્રસિદ્ધ ચાર આશ્રમોમાં એક પછી બીજાનો જેમ આશ્રય લેવામાં આવે છે તેમ કેળવણીના પણ ચાર આશ્રમો છે. પ્રથમ આશ્રમ ઇન્દ્રિયની તાલીમનો છે, જેનું સમર્થન કરવા આ લઘુ લેખની પ્રવૃત્તિ છે. બીજો આશ્રમ મનની તાલીમનો છે. એ આશ્રમમાં ઇન્દ્રિયોએ આણેલી સામગ્રી ઉપર મન વ્યાપાર કરી કઈ કઈ વસ્તુ સમાન છે, કઇ કઇ વસ્તુ ભિન્ન છે, કઇ કઇ વસ્તુ કાર્યકારણભાવથી સંલગ્ન થયલી છે એ બધો વિચાર કરે છે. ત્રીજા આશ્રમમાં વિવિધ વિજ્ઞાનોમાં કયાં કયાં સત્ય વ્યાપક છે, અને વિવિધ અનુભવોમાં કયાં કયાં તત્ત્વો અનુસ્યૂત રહ્યાં છે એ બાબત બુદ્ધિ શોધ ચલાવે છે. જંગલી પ્રજાઓ ઇન્દ્રિયનું સામર્થ્ય સંપાદન કરે છે, પરંતુ તે પહેલા આશ્રમમાં પડી રહે છે, અને સડયા કરે છે. મન અને બુદ્ધિના નિયમિત વ્યાપારના અભાવને લીધે એવી પ્રજાઓનું છૂટું છૂટું જ્ઞાન કોઇ પણ મહાકાર્ય કરવા સમર્થ થતું નથી. સુધરેલી પ્રજાઓમાં ઇન્દ્રિયજ્ઞાન-ઉપરાંત જ્ઞાનનું સંકલન અને એકીકરણ થતું હોવાથી તે પ્રજા તરતી ને તગતી રહે છે, અને જંગલી પ્રજાઓને દબાતી અને દગાતી રાખે છે. સુધરેલી પ્રજાઓમાં પણ કઇ સર્વત્ર બંધુભાવ ઉભરાઈ જતો નથી એ આપણી આગળનો યુરોપનો મહાભારત મોરચો સિદ્ધ કરી આપે છે. એ પ્રજાઓમાં પણ બીજી બાબતો જો સમાન હોય તો ઇન્દ્રિયની તાલીમનો પાયો જે પ્રજાનો સઉથી સંગીન હોય છે તેની ટકી રહેવાની યોગ્યતા વિશેષ સમજાય છે.

આપણાં બાળકો નમુનેદાર ભારતસંતાન બને અને દુનિયાની કોઇપણ પ્રજાનાં બાળકથી ઉતરતા ગણાય નહિ એવી પ્રબળ ઇચ્છા જો આપણને હોય તો બાળરાજાઓની કેળવણીનો ઉપર કહેલો રાજમાર્ગ છે. એ રાજમાર્ગે નિર્વિઘ્ન પ્રયાણ કરવા અર્થે લક્ષ્મીની, અને તેપણ પુષ્કળ લક્ષ્મીની, પૂર્ણ આવશ્યકતા છે. પરંતુ એ લક્ષ્મીજ આપણું નાક કપાઇ જતું અટકાવી આખરે આપણી લક્ષ્મી-શોભા રાખશે. એ રાજમાર્ગ છોડી બીજે રસ્તે ચડી જવાથી અજ્ઞાનાં મો તો શું પણ સોનાનાં સો વર્ષ સુધી પણ આપણા દેશનો ઉદ્ધાર થનાર નથી. મનબુદ્ધિના પ્રેરક શ્રીકૃષ્ણ ઇન્દ્રિયરથ અર્જુનના સારથિ બની ભારતરથને ઉન્નતિશિખરે ક્ષેમકુશળ પહોંચાડે એ અંતમાં પ્રાર્થના છે.

જેરાલ્ડ–આંજીયર.

(લેખક– રૂસ્તમજી પેસતનજી કરકરીયા)

આ સુરત શહેરની ઇંગ્રેજોની તવારીખમા જેરલ્ડ ઓનજીયરનુ નામ ઘણુ મશહુર છે એ નર ઇંગ્રેજોની અંગ્રેજી કોઠીનો વડો હતો અને જ્યારે ૧૬૬૮મા મુંબઇનો ટાપુ ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપની હસ્તક આવ્યો, ત્યારે એ નામીચા ટાપુ લેવા વિગેરેની સઘળી ગોઠવણ કરવાનુ એને સોંપાયુ હતુ એ વખતે સુરતની કોઠી જે ૧૬૧૩મા સ્થાપવામા આવી હતી, તે આખા પશ્ચિમ કિનારા ઉપરની જુદી જુદી અંગ્રેજ કોઠીઓમા વડી હતી, અને તેઓના સઘળાં કારભાર ઉપર એ કોઠીનો વડો નજર રાખતો હતો જ્યારે મુંબઇનો ટાપુ ઇંગ્રેજોની કંપનીને હાથ આવ્યો, ત્યારે તેને પણ સુરતની કોઠીના તાબા હેઠળ મૂકવામા આવ્યો અને કેટલાક વર્ષો સુધી મુંબઇનો ટાપુ સુરતના વડપણ હેઠળ મુકાયલો હતો સુરતની કોઠીનો વડો ૧૬૮૭ સુધી મુંબઈ ઉપર પણ હકુમત ચલાવતો હતો અને એ હકુમત પોતે સુરત ખાતે રહી મુંબઇમા પોતાને તાબેનો અમલદાર જે ડેપ્યુટી ગવર્નર તરીકે ઓળખાતો હતો, તેની મારફતે ચલાવતો હતો એ વર્ષમા વડુ મથક સુરતથી ઉઠાવી મુંબઇ લઇ જવામા આવ્યુ હતુ અને ત્યાર પછી સઘળો વહિવટ સુરતથી નહી પણ મુંબઇથી ચાલતો થયો

જેરલ્ડ ઓનજીયર એ ઠેરકાણની અગાઉ થઇ ગયો છે અને તેને તાબે સુરતની કોઠી તેમજ મુંબઇનો ટાપુ હતો એ અમલદાર મુંબઇ, કંપનીને હસ્તક આવ્યા પછી થોડાક માસમા મુંબઇનો હાકેમ થયો હતો જો કે આપણે ઉપર કહ્યુ તેમ ઘણો ખરો વખત સુરત ખાતેજ રહી એ પોતાના ડેપ્યુટી મારફતે વહિવટ ચલાવતો હતો, તોપણ મુંબઇમા તે અવારનવાર આવી સઘળુ નક્કી કરતો હતો મુંબઇ ઇંગ્રેજોના હાથમા આવ્યુ ત્યારે તે એક માત્ર નાનુ મુખ્ય કરીને માછીમારોથી વસાયલુ ગામડુ હતુ પાછળથી ત્યા જે વસ્તી વધી અને એક શહેર વસ્યુ તે ખરેખર આ દુરઅંદેશ હાકેમના પ્રતાપથીજ હતુ જેવો આ ટાપુ પોતાના હાથમા આવ્યો કે તરતજ ઓનજીયરે ત્યા વસ્તી વધારવાના ઉપાયો લેવા માંડયા, અને એક નવુ શહેર ત્યા બાંધી વસાવવાનો પોતાનો ઇરાદો જાહેર કર્યો મરજી મુજબ કાઠ પણ અડચણ વગર ત્યા પાળવામા આવશે, એવી ખાત્રી તેણે લોકોને આપી, અને હિંદુઓનો ધર્મ બરાબર રીતે રીતે જળવાય તે માટે તેણે કેટલીક ખાસ સગવડો કરી એ ભલા પગલાને લીધે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના ઘણે ઠેકાણેથી, મોગલાઇ અમલની સખ્તાઇથી કંટાળી ગયેલા બહુ લોકો મુંબઇ જઇ વસ્યા, અને આ સુરત શહેરથી તેમજ કાઠિયાવાડના બંદરોથી ઘણા હિંદુઓ મુંબઇ જઇ રહ્યા પારસીઓ આગળ જ્યારે મુંબઈ પોર્ટુગીઝ અમલ તળે હતુ, ત્યારે ત્યા બહુ જુજ સંખ્યામા હતા માત્ર બે ત્રણ કુટુંબો સિવાય તેઓની વસ્તી ત્યા નહોતી પણ ઓનજીયરે તેઓને સુરત ખાતેથી ત્યા જઇ વસવા માટે ઘણુ ઉત્તેજન આપ્યુ તેઓના ધર્મ માટેના મકાનો પણ બંધાય, તે માટે જમીન દેખાડી આપી પહેલુ પારસી દોખમુ તેમજ દરેહમહેર ચણાવ

અગિયારી મુંબઇમા એનાજ અમલમા ઉભા થયા મુંબઇના ન્યાયનું ખાતુ એનાજ વખતમા ઉભું થયુ અને 'માપલાની પોળ' નગીને જણાયલી ત્યાના કોટ નાકેની ફુશાદે જગ્યા ઉપર પહેલ વહેલું ન્યાય મંદીર ઓનજીયરે લોકોને અદલ ઇનસાફ આપના માટે ઉભું કર્યું હતુ. બીજી ઘણી રીતે મુંબઇના ટાપુને ખીલવવા માટે એ ભલા હાકેમે શ્રમ ખેચ્યો હતો, અને તેનાં પરિણામમા એની વસ્તી થોડાક હજાર ઉપરથી વધી પોણો લાખ જેટલી થઇ હતી. એનો અમલ ઝાઝો લંબાયો નહીં; નહિતર તે વધુ ફાયદો કર્યા વગર રહેત નહી. ૧૬૭૭ના જૂન માસને છેડે એનુ સુરત મધે મરણ નિપજ્યું.

ઓનજીયર સુરત શહેરમાજ મરણ પામ્યો, એ બાબત ગરબડ હતી ઇતિહાસ, કર્તાઓ મોટે ભાગે લખી ગયા હતા કે એનું મરણ મુંબઇમા નિપજ્યુ હતુ. એ મુંબઇનો હાકેમ હોવાથી સ્વભાવિક રીતે તેઓએ માની લીધુ હતુ કે તે મુંબઇમાજ રહેનો હોવો જોઇએ અને ત્યાજ મરણ પામ્યો. ફીલીપ એન્ડર્સન નામનો જાણીતો મુંબઇનો ઇતિહાસકર્તા જેણે પોતાના ઇતિહાસમા સરકારી દસ્તાવેજોનો છુટથી ઉપયોગ કર્યો છે, તે પણ ખાતીથી કહે છે કે જેરલ્ડ ઓનજીયર મુંબઇમાંજ મરણ પામ્યો હતો, પણ આ બાબતમા આ ઇતિહાસ કર્તા જે ગઇ સદીના મધ્ય ભાગમા મુંબઇમા થઈ ગયો છે, તેની ભૂલ છે, અને ખરેખર તો ઓનજીયર સુરત ખાતેજ ગુજર પામ્યો હતો આપણે ઉપર જોયું, તેમ તે મુંબઇના ગવર્નર યા હાકેમ હોવા ઉપરાંત સુરતની કોઠીનો વડો હતો, અને સુરતના તાબામા તે વેળા મુંબઇનો ટાપુ હતો ઓનજીયર મુંબઇ કોઇ કોઇ વેળા આવતો હતો, પણ તેનું મુખ્યસ્થળ સુરતમાજ હતુ. સુરતના તે વખતના સરકારી દસ્તાવેજો પાછળથી મુંબઈ લઇ જવામા આવ્યા હતા, અને ત્યા સેક્રેટરિયટમા તેઓને ઘણી સભાળથી જાળવી રાખવામા આવ્યા છે. તે દસ્તાવેજોમાથી કેટલીક ચુટી કાઢેલી બાબતો સર જ્યોર્જ ફોરેસ્ટ જેઓ આગળ મુંબઇની એલફીન્સ્ટન કોલેજમા પ્રોફેસર હતા, તેઓએ કટલાક વર્ષો ઉપર પ્રગટ કરી,હતી. અને એમના પુસ્તક ઉપરથી આ વાત સિદ્ધ થાય છે કે ઓનજીયરનુ મરણ તા ૩૦ મી જુન ૧૬૭૭ ને દિને સુરતમાજ નિપજ્યું હતુ.

હવે 'આવા નામીચા હાકેમ જેણે ઇગ્રેજો માટે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમા ઘણો શ્રમ ખેચ્યો હતો અને અકસર કરીને મુંબઇના ટાપુને ખીલવવા માટે ઘણી દુરઅંદેશી વાપરી વર્ષો સુધી મહેનત કીધી હતી, તેની ભલી યાદ કોઇ સગીન રીતે જળવાયલી રહે, તે માટે તેના જાતભાઇઓએ કાઇ ઉપાય લીધેલા હોવા જોઇએ, પણ હાલ જો આપણે પૂછીશુ, કે ઓનજીયરની યાદગારી તેના જાતભાઇઓએ કેવી રીતે જાળવી છે, તો કોઇ તેનો ખાત્રીથી જવાબ આપી શકશે નહીં એ નામીચા નરને કઇ જગ્યા ઉપર દાટવામા આવ્યો હતો અને તેની કબર હાલ કયા છે, તે બાબતો પણ શકમદ રહી છે. ઉપર જણાવેલો ઇતિહાસ કર્તા એન્ડર્સન જણાવે છે કે ઓનજીયરને કયા દાટવામા આવ્યો હતો, તે બિલકુલ માલમ પડતુ નથી, અને એની પાછળ થઇ ગયેલા સઘળા લખનારાઓ એજ મીસાલ લખી ગયા છે, તેથી હાલ 'આપણને માલમ નથી કે એ મહાન નરની કબર હસ્તીમા છે કે નહિ ? હોય, તો તે કયા છે ?'

કબર સિવાય ઓનઝ્યરની બીજી સંગીન યાદગારી ફકત એકજ હાલ રહી છે, પણ તે જાહેર પ્રજા માટે ખુલ્લી ન હોવાથી લોકોની જાણમાં આવી નથી. ઓનઝ્યર પોતાના ધર્મ ઉપર ઘણો ચુસ્ત હતો, અને તે બીના તેણે લખેલા સરકારી દસ્તાવેજો ઉપરથી બરાબર રીતે માલમ પડી આવે છે. એમાં તે વારંવાર બાઇબલના વાક્યો ટાંકે છે; અને ખ્રીસ્તી ધર્મ અત્રે પોતાના ગોરા અમલદારોમાં સારી રીતે પાળવામાં આવેલો ન દેખવાથી તે ઘણો મુઝાતો હતો; અને પોતાના વિલાયત માહેલા શેઠોને અત્રે પોતાના ભાઇબંધ આઓને સુધારવા અને ધર્મસંબંધી શિક્ષણ આપવા માટે પાદરીઓ મોકલી આપવા વારંવાર એ દસ્તાવેજોમાં આગ્રહ કરતો એને આપણે જોઇએ છીએ. આવો ધર્મચુસ્ત હોવાથી તેની ખ્રીસ્તી દેવળ ઉપર આસ્થા કુદરતી રીતે ઘણી હતી. મુંબઇનું મોટું ખ્રીસ્તી દેવળ જે 'સેંટ થોમસ કેથીડ્રલ' તરીકે ઓળખાય છે, તે બંધાવવાનું ઓનઝ્યરના વખતમાં અને એના આગ્રહને લીધેજ શરૂ થયું હતું, પણ તેના કવખતના નિપજેલા મરણ પછી ધર્મ વિષે કોઇને ઝાઝી દરકાર ન હોવાથી એ દેવળનું કામ ચોહક ચાલી ૪૦ વર્ષ સુધી બંધ પડયું હતું અને એ દેવળ છેક ૧૭૧૦નાં સાલમાં ગવર્નર બુનનાં અમલ હેઠળ બંધાઇ તૈયાર થયું હતું. જો કે દેવળ ઓનઝ્યરના વખતમાં તૈયાર થયું ન હતું, તોપણ એ હાકેમે બંદગી માટે લોકોને ભેગા મળવાકાજે એક મોટો ઓરડો મુંબઇના કિલ્લામા અલાહેદો કાઢયો હતો; અને ત્યા પ્રાર્થના માટે ભેગા મળતા હતા. એ વખતે કેટલીક ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં વાપરવા માટે એણે ચાદીનું એક મોટું વાસણ જેને 'ચેલીથ' તરીકે કહેવામાં આવે છે તે ભેટ આપ્યું હતુ અને એ વાસણ હજુ લગભગ અરધી સદી થવા છતાં મોજુદ છે. એ વાસણ પાછળથી જ્યારે દેવળ બંધાયું, ત્યારે ત્યાં મૂકવામાં આવ્યું હતું અને સાંજ તે હાલ સુધી રાખી મેલવામાં આવ્યું છે. એના ઉપર ઓનઝ્યરે પોતાનું નામ કોતરાવેલું છે; અને તેથી તેની યાદગારી બચી રહી છે, પણ આ વાસણની હૈયાતી માત્ર જુજ લોકોનેજ ખબર છે. જાહેર પ્રજા એ વિષે કશું જાણતી નથી.

જાહેર પ્રજા ઓનઝ્યરને ઘણી ઓલાદો સુધી પોતાની યાદમાંથી ખસેડે નહીં, તે વિષેની દરકાર એના ગોરા અમલદારોએ ન લીધી હતી, એમ નથી. તેઓએ તો એનાં મરણ બાદ તુરતજ એની ગોર ઉપર એક ભપકાદાર અને સુંદર મકાન ઉભું કરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો અને તે ઠરાવ અમલમાં પણ મૂકવામા આવ્યો હતો. એ જમાનામાં સુરત શહેર માંહેલી યુરોપિયન કોઠીવાળાઓ પોતાના વડાઓ જેઓ ત્યાં મરણ પામતા, તેઓની કબર ઘણી ભપકા ભરેલી રીતે બાંધવાને એકમેક સાથ હરીફાઇ ચલાવતા હતા. વલંદા લોકોએ પોતાની કોઠીના વડા માટે એક ભપકાભરેલું મકાન બાંધી એ હરીફાઇ શરૂ કરી હતી. તેના જવાબમા ઇંગ્રેજ લોકોએ પોતાની કોઠીનો વડો સર જ્યોર્જ ઓક્સેન્ડેન જ્યારે ૧૬૬૯માં મરણ પામ્યો, ત્યારે તેની કબર ઘણી ભવ્ય રીતે બાંધી પોતાની શ્રેષ્ઠતા બતાવી હતી. ઓક્સેન્ડેનની કબરવાળું મકાન હજુ સુધી ઉભેલું છે અને તે જે મરનાર શખ્સની યાદ માટે બાંધવામા આવ્યું હતું, તેની યાદ તે બરાબર રીતે હજુ સાચવે છે, કારણકે તેની ઉપર તેનાં નામની તખ્તી હજુ મોજુદ છે, જેથી તે ઓળખાય છે.

ઓક્સૈન્ડેન પછી ૮ વર્ષે જ્યારે ઓનઝીયર મરણ પામ્યો, ત્યારે તેની પણ યા૦ તેવીજ રીતે તેની કબર ઉપર મોટું મકાન બાંધી જાળવી રાખી હતી એ બાબે કશો શક નથી. હવે એ મકાન હાલ કયાં છે, તેની આપણે તપાસ કરીશું ઓક્સૈન્ડેનની કબરની જોડમાંજ તેના જેવુંજ એક સુંદર મકાન હાલમાં છે, પણ તે મકાન કોના સબંધમાં બાંધવામાં આવ્યું હતું, તે માલમ પડતું નથી કારણ કે તેના ઉપર કોઇના પણ નામની તખ્તી મેલેલી નથી પણ આજ મકાન ગવર્નર ઓનઝીયરની કબર છે, તે મારે મનથી તો નક્કી છે પણ એના આગળ તખ્તી મેલવામાં આવેલી હોવીજ જોઇએ, એવું એ મકાનની મેં બારીકીથી લીધેલી તપાસ ઉપરથી સાર માલમ પડે છે એ મકાનની અંદરની દીવાલોની અધવચ્ચે એક ગોખના જેવી જગ્યા છે, જેની અંદર નામની તખ્તી પહેલાં મૂકાયલી હોવીજ જોઇએ પાછળથી કાંઇ સંજોગોને લીધે એ તખ્તી હાલ ક્યાં છે, તે માલમ પડતું નથી એ પુષ્કળ વર્ષો થયાં ગુમાઈ ગઇ છે, તે બાબે શક નથી રહેતો કારણકે ૬૫ વર્ષ ઉપર જ્યારે એક 'બેલાસીસ' નામના સુરતના ઇંગ્રેજ અમલદારે એ કતારગામમાંનું ઇંગ્રેજોનું કબરસ્તાન તપાસી તેનો હેવાલ મુંબઇની રોયલ એશિયાટીક સોસાયટી માટે ૧૮૬૦માં લખ્યો હતો તેમાં તખ્તી વિ૦ કંઇ પણ ઇશારો નથી અને તે વખત પહેલ પણ તે ગુમ થયેલી હતી

હવે જો તખ્તી હૈયાત હતે, તો ઓનઝીયરની યાદગારીના મકાન બાબે કંઇ પણ શક રહેતે નહીં તોપણ તખ્તીની ગેરહાજરી લીધે આ મકાન એની યાદમાં બાંધવામાં આવ્યું છે, તે બીના તદ્દન અંધારામાં રહી નથી તો જો કે આજસુધી સઘળે ઠેકાણે એમ જ માનવામાં આવે છે કે ઓનઝીયરની કબરની હસ્તી વિ૦ કાઇને ખાત્રી નથી

પણ તખ્તીના જેવોજ એક મજબુત પુરાવો મને કેટલુંક થયું મળી આવ્યો છે, જે વિ૦ મેં થોડુંક ઉપર "ટાઇમ્સ ઓફ ઇંડિયા" મારફતે તેમ જ બીજી રીતે મત્તાવાળાઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું, અને આ લેખ લખી સાહિત્ય પરિષદ્ મારફતે પ્રજાનું આ ઇતિહાસીક બાબત ઉપર ધ્યાન ખેંચવા હું માગું છું જે પુરાવો મને જડયો હતો, તે એક ૧૭ મી સદીના છેડેના ભાગના પ્રગટ થયેલા એક પ્રવાસીના પુસ્તકમાં આવેલો છે આ લગાર નવાઇ જેવું છે કે જ્યારે સંગે મરમર જેવા સંગીન પથ્થર ઉપર કોતરેલી શહાદત ગુમ થઇ ગઇ છે, અને યાદગીરી જાળવવાની ફરજ બજાવવામાં નિષ્ફળ નિવડી છે, ત્યારે એક માન પાતળા કાગળ ઉપર છપાયલી બીના શહાદત તરીક આપણી મદદે આવી છે

ઓવિંગ્ટન નામનો એક પાદરી ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીએ પોતાના ઇંગ્રેજ અમલદારો માટે અત્રે મોકલી આપ્યો હતો અને તે પાદરીએ સુરત અને મુંબઇ કેટલોક વખત વસી પોતાના પ્રવાસનો હેવાલ એક પુસ્તકમાં ૧૬૮૯માં પ્રગટ કર્યો હતો એ પુસ્તકમાં સુરત શહેરનું બાંધણી તેમ વર્ણન લખાણથી ઓવિંગ્ટને આપેલું છે અને વળી અહિંના વસતી જુદા જુદા ધર્મની પ્રજાઓ વિ૦ પણ એણે ઘણું વાંચવા લાયક વિવેચન કર્યું છે આનઝીયરના મરણ પછી ૧૨ વર્ષે અ

સુરત ખાતે આવ્યો હતો અને એ બાર વર્ષની મુદ્દતમાં ઓક્ઝીંડનની કબર ઉપર કંપનીના અમલદારોએ એક ભવ્ય મકાન બંધાવ્યું હતું, એમ ઓવિંગ્ટનનાં પુસ્તક ઉપરથી ખુલ્લું માલમ પડે છે. ઈંગ્રેજોનાં કબરસ્તાનનો હેવાલ આપતાં તે જણાવે છે કે એમાં સઘળાઓની અંદર બે મકાનો પોતાના ઉંચા મિનારા અને ગુંબજોથી હળી રહ્યાં છે અને જોનારનું ધ્યાન પોતાના તરફ બળ્યુ ખેંચે છે.

એક તો એ લખે છે કે સર જોન ઓક્સેન્ડેનની કબર છે અને બીજું તે જણાવે છે કે ગવર્નર ઓનજીયરની યાદમાં ઉભું કીધેલું છે.

હવે હાલ પણ આ કબરસ્તાનમાં એજ મકાનો એવીજ રીતે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. સર જોન ઓક્સેન્ડેનવાળું મકાન સઘળાઓને જાણીતું છે. કારણકે તેની ઉપર તેનાં નામનો લેખ જડેલો છે, ત્યારે બીજું મકાન-જે આપણું ધ્યાન પહેલાના જેટલુંજ ખેંચે છે, તે ગવર્નર ઓનજીયરનુંજ હોવું જોઇએ.

ઓવિંગ્ટનનાં પુસ્તકમાંથી મેં બતાવેલી આ શહાદત ગવર્નર ઓનજીયરની કબરનાં મકાન યાને હજીરા વિષે ઘણો ખાત્રી ભરેલો ખુલાસો આપણને પૂરો પાડે છે અને હું જોઇને ઘણો ખુશી છું કે થોડા માસ ઉપર મેં એ શહાદત રજુ કર્યાથી ઘટતે ઠેકાણે એ વિષે ખાત્રી થઇ છે અને એ ઓનજીયરનાં હજીરા ઉપર તેના નામની એક નવી તખ્તી કોતરાવી મુકાવાની છે.

જેરલ્ડ ઓનજીયર જો કે અહીંયા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની નોકરીમાં આવ્યો હતો તોપણ તે એક ખાનદાની પુરૂષ હતો અને તેનો પિતામહ એક ઉમરાવ હતો. જેનો ખેતાબ લોર્ડ ઓનજીયર આફ લોંગફર્ડ હતો. એ ઉમરાવનો છોકરો એમબ્રોઝ ઓનજીયર મોટા ધર્મગુરૂ હતો અને ડબ્લીનના આર્ચ બીશપનું ઉચું પદ તે પામ્યો હતો એમબ્રોઝનો વડો દીકરો ફ્રાન્સીસ ઓનજીયર પાછળથી પોતાના પિતામહના ઉમરાવ પદ ઉપર આવ્યો હતો. જો જેરલ્ડ ઓનજીયર ૧૮૭૭મા મરણ પામ્યો નહીં હતે, તો પોતાના ભાઇ ફ્રાન્સીસનું ઉમરાવપદ એને મળને, કારણ કે ફ્રાન્સીસને કાઇ સતાન હતાં નહીં;" અને તે જયારે ૧૭૦૦માં મરણ પામ્યો ત્યારે જેરલ્ડ કરતા પણ નાનો ભાઇ હૈયાત હોવાથી તે ઉમરાવ બન્યો.

ચિત્રિત પત્ર શિક્ષણ.

(લેખક — દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ)

ચિત્રવાળા પત્તાં વડે ઇતિહાસાદિક વિષય શિખવવાની રીતને—" ચિત્રિત પત્ર શિક્ષણ " એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે કેમ કે એમાં ચિત્રવાળા પાના (પત્તા) નો ઉપયોગ કરવાનો છે.

આ રીતે ન્હાના બાળકને રમત ગમત સાથે શિક્ષણ આપી શકાય છે, વાસ્તે તેને ' કિંડર ગાર્ટન પદ્ધતિ " ને મળતી છે, એમ કહેવામાં કશો બાધ નથી વળી આ રીત નવીન નથી પણ આપણા દેશમાં રૂપાંતરે ઘણા જૂના સમયથી પ્રચલિત છે, એમ નીચેની હકીકત ઉપરથી સહેજ ધ્યાનમાં આવશે

૧ આપણા દેશમાં ગુર્જર કાવ્યને આધારે કથા કરનાર કથાભટ્ટ માણભટ્ટ ચોમાસામાં કથા કહેવા નીકળતા ત્યારે સાથે મહાભારત અને રામાયણના પાત્રોના અને જુદા પ્રસંગોના ચિત્રવાળા કાગળના [1] ભૂંગળાં રાખતા અને તેમના ચિત્રોનું વર્ણન રસુજી વિગત સાથે ભટ્ટજી કહેતા એ વખતે આંગળી કે સોટી વડે અમુક વ્યક્તિ ઓળખાવી સમજાવતા જેમકે પાંડવોના ચિત્રમાં પ્રચંડ કાયા અને મોટી ગદાવાળા ભીમને બતાવીને હસતે મુખે કહેતા કે ' આ મોટો ભીમ સવા કળશીનો ખીચડો ખાઈ સુઈ જાય, તોય તેના મા કુંતાજી કહેશે કે—મારો ભીમ ભૂખ્યો રહ્યો હશે " ! એજ પ્રમાણે રાવણ કુંભકર્ણ માટે હાસ્યજનક ઉક્તિ કરી તેના ગુણાવગુણ પ્રદર્શિત કરતા એ વાત સૌ કોઈ વૃદ્ધ માણસોને જ્ઞાત હશે

૨. સિવાય હલકી જાતના લોકો સાધુનો વેશ ધારણ કરી પેટી જેવું લઇ ગામે ગામ શેરીઓમાં તથા બજારમાં ફરતા ફરે છે અને લોકોને દ્વારકા, અયોધ્યા, પંચવટી વગેરે સ્થળ તથા રામકૃષ્ણાદિ અવતારના ચિત્ર પેટી ઉપરના કાચમાં મો રખાવી બતાવે છે એ પણ ઘણાએ જોયું હશે

૩ વળી યાત્રાળુ લોકોને જગનાથ શ્રી નાથજી, રણછોડજી વગેરેની છબીઓ આપવામાં આવે છે, એમાં ધર્મભાવના સાથે મુચરિતનો આદર્શ રોજ સન્મુખ રાખી શિક્ષણ આપવાનો ઉંડો આશય હશે એમ લાગે છે

૪ એ સિવાય દક્ષિણમાં બહુ પ્રચલિત દશાવતાર નો ગોળ પાનાનો ગંજીપો જોઈ જોયો હશે તેને માલમ હશે કે તેમાં વિષ્ણુના દશ અવતાર તેમના શસ્ત્રાદિ આયુધ અને શામ ઘોડા વગેરેના ૧૨૦ પાના હોય છે એ વડે રમત રમાય છે ને ન્હાના બાળકોને અવતારની ટુંકી રસુજી વાતો કહેવાનું બની આવે તેવું છે

ઉપરના બધા સાધન માટે શિક્ષકની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ઇતિહાસ અને ભૂગોળનું અમુક અંશે અસલી રીતે જ્ઞાન અપાતું, એમ લાગે છે પરંતુ લોકોમાં ધર્મભાવના નબળી હોવાથી શિક્ષણનો આન્તરભાવ દેખાતો નથી વળી નવી મળતી નિશાળો ઉઘડ્યા પછી નવા સાધન મળવાથી શિક્ષણમાં પ્રથમના સાધનનો ઉપયોગ થતો નથી તેને ચાલુ સમયના સાધન તરફ દૃષ્ટિ કરીએ

---

૧ એ કાગળના ભૂંગળા એટલે પાથરીમાં નાખેલા ચિત્રવાળા ટીપણા ઉપરથી તેને ભૂંગળ નટ કે ભોગળભટીયા કહેતા

વર્તમાન સમયમાં યુરોપના દેશોમાંથી, રાજાઓ અને મહાપુરૂષોના ચિત્રોના કાર્ડ આવે છે, અને તે સાથે તેટલાજ કદના પત્તામાં ટુંકી વિગત પણ ઇંગ્રેજીમાં છાપેલી આવે છે. એ તો ઘણાના જોવામાં આવેલ હશે. આવી રચના કરવાનું કારણ માત્ર એજ છે કે-ચિત્રોથી બાળકનું મન તે જોવા સારૂ ખેંચાય છે, અને આ શું છે? કોણ છે? વગેરે જાણવાની વૃત્તિ પાનાં જોઇ જાગૃત થતાં હાથમાં લઇ પૂછપરછ કરવા મંડી જાય છે. આ વખતે ધીરેથી ધ્યાન દઇ ક્રમ પુરઃસર નામ ઠામ ને વિગત કહેવામાં આવે, તો તે બહુજ સારી રીતે યાદ થઈ જાય છે અને ઉત્તમ અસર કરે છે. આમ કરવાથી ભણતરનો ભાર ન જણાતાં એ માલુમ રીતે આનંદ અને ઉત્સાહથી કેટલુંક શીખી જાય છે, વળી એથી શીખણ પદ્ધતિને વદન રૂપ્યસદ મળે છે, વાસ્તે આ રીત આદરણીય છે. અને શિક્ષણમાં તેનો બહોળો ઉપયોગ થવાની જરૂર છે,

ઉપરની રચનાનું અનુકરણ કરીને સને ૧૮૯૧ માં મિનાખ્યા વ્યંકાપ્પાએ "સચિત્ર અક્ષર પાનાનો ખેલ" નામે ગંજીફો છપાવી [1]અક્ષલિપિના અક્ષર, તેમાં દાખલ કર્યા હતા, તે વડે અક્ષરજ્ઞાન કરાવી વ્યાકરણ શિખવવાની ધારણા રાખેલી, પણ હાલમાં તે ઉપલબ્ધ થતો નથી, ત્યારપછી પુના ચિત્રશાળા તરફથી મૂળાક્ષર, ચિત્ર અને ફ્લાવર વગેરેના દાણા સહિત ગંજીફો છપાયો છે, પરંતુ સરકારે "બાળપોથી" છપાવ્યાથી તેનો ઉપયોગ બંધ પડયો છે.

હાલમાં રંગાકૃતિની પેટીમાં મૂળાક્ષરનાં પત્તાં હોય છે. પણ બાળપોથીની સૂચના પ્રમાણે કામ કરવાનું હોવાથી શિક્ષક સાદા મૂળાઅક્ષરનાં પત્તાનો ઉપયોગ કરતા નથી. પરંતુ એ પેટી અને બાળપોથીની રચના પરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે બાળકને માટે મૂળાક્ષરના પત્તાં રંગીત, ચિત્રિત, ઐતિહાસિક અને રમતની સંકલનાવાળો હોય તો વધારે ઉપયોગી થાય એમાં શક નથી. જો કે બાળપોથીની રચના ઘણી સારી છે, પણ તે વડે રમત કરાય નહિ, તેમ ચોપડીના રૂપને લીધે તેવો ઉપયોગ થઇ શકે નહિ વાસ્તે પ્રારંભમાં કહ્યા પ્રમાણેનું સાધન અત્યુત્તમ ગણાય, એમ સૌ શિક્ષણાનુભવી જનો કબુલ કરશે.

ઉપરના હેતુથીજ બધા ગંજીફા કરતાં વધારે સૌંદર્યવાળો રંગીન અને મનોહર તેમજ ઘણા વિષય શિખવવામાં કામ લાગે, એવો ગંજીફો ભાવનગરના હાલના વિદ્યારસિક અને કિંડરગાર્ટન પદ્ધતિના ભાવિક મહારાજા સાહેબ સર ભાવસિંહજી બહાદુરે બહાર પાડયો છે, તે જોઇ આબાલ વૃદ્ધ આનંદ પામે છે. વળી સાહિત્ય પ્રેમી જનોનું એ તરફ વિશેષ લક્ષ ખેંચાય એવું છે કેમકે દેશી સાહિત્યની પ્રગતિ તથા ઉન્નતિ કરવાના સમયમાં એ એક ઉત્તમ સાધન બહાર પાડીને નામદાર મહારાજા સાહેબે સાહિત્યના બહોળા ક્ષેત્રમાં અમૂલ્ય વધારો કર્યો છે એ જાણી વિદ્વત્સમાજ હર્ષ પામે એ સ્વાભાવિક છે.

એમાં જૂના વખતની એક લડાઇનાં ચિત્રો જુદા જુદા પત્તામાં છે. તે ઉપરથી તે વખતનો પોશાક, હથિઆર, વ્યુહરચના, શરીરોના જુસ્સા, વગેરેનો આબેહુબ ચિતાર નજરે પડે છે. એટલે જૂના ચિત્રના નમુના તરીકે પણ ઉપયોગી છે, તે આ સાથે મોકલેલા નમુના પરથી સહેજ ધ્યાનમાં આવશે.

---

૧ પાનાની એક બાજુએ મધ્યે ચિત્ર, અને ફરતી કોરમાં આ લિપિના અક્ષર (ગુજ- [illegible] ઇંગ્રેજી)

બીજું—એ વડે કિંડરગાર્ટન પદ્ધતિએ ઇતિહાસ, ભૂગોળ, અક્ષર, વાચન આદિ વિષયો ન્હાનાં બાળકને શીખવી શકાય એવો ઉદ્દેશ રાખી રચના કરવામા આવી છે. જેમ શિશુ શિક્ષણાચાર્ય ફ્રોબેલની એક બક્ષીસ ઉપરથી જુદા જુદા વિષય પર જનાય છે, તેમ આ રચનાથી ત્રણે પ્રકારની કેળવણી આપવાનું બની શકે તેવું છે. માટે આને "દેશી બક્ષીશ" અથવા "ભાવિક બક્ષીસ" કહીએ, તો ચાલે એવુ પ્રથમ રચના વર્ણન અને પછી શિક્ષણનો ક્રમ આપવામા આવે છે.

એ ગંજીફામાં[1] ૪૧ પત્તા રંગીન ચિત્રવાળા છે ચિત્રની કોરપર અંગ્રેજીમા નામ છે અને ખૂણા ઉપર સાંકેતિક અક્ષર તથા તે નીચે નંબર આપેલા છે. સાથેના એક પાનામાં રમતનું અને બીજાં એમા લડાકનું વર્ણન[2] અંગ્રેજીમા છપાવ્યું છે ઉપરાંત સ્ટેટનો સુંદર નકશો પણ મૂકાવેલ છે. નબરો નીચે પ્રમાણે છે:—L (લ.) ના ૧૯, M (મ.) ના ૧૪ અને N (ન) ના ૫ એ સિવાય નબર વગરના ૩ પત્તા મળી કુલ ૪૧ થાય છે. પાછળની બાજુએ R, B, T, નો[3] મોનોગ્રામ છે, તે યોજકની નામદર્શક નિશાની છે રમત નવા પ્રકારે દર્શાવી છે, પરતુ મુળ ઉદ્દેશ શિક્ષણનો છે, અને તેથીજ એનું કવર ઉપર નામ "હિસ્ટોરિકલ પીક્ચર્સ" (ઐતિહાસિક ચિત્રો) એવું આપવામા આવ્યુ છે. વાસ્તે તે વડે વિષય કેમ શિખવવા તે બાબત માત્ર ટુકમા સરલમાર્ગની ઝાંખી (યથામતિ લખીને) કરાવીશું. કેમકે પત્તાં ઘણા છે, ને તે દરેકને માટે જુદા જુદા અનેક પ્રશ્ન હોઇ શકે. વળી શીખનાર પાત્ર પરત્વે પણ સરલ, કઠિન અથવા સૂચક કે તર્કના પ્રશ્નો કરવા પડે, એ બધાની વિગત આપવા વિસ્તર વધી જાય, વાસ્તે ટુંકમા સામાન્ય વિચાર આપવાની ધારણા રાખી છે.

૧ આ પ્રસંગે કહેવુ જોઇએ કે સ્ટીરીઓસ્કોપ, મેજીક લૅંટર્ન, સીનેમેટોગ્રાફ વગેરેથી ઘણું શીખવી શકાય, પણ તે રમકડાની માફક દરેક ઘરમા હોય નહિ, તેમ દરેક શાળામા હોય, તો બાળકના સ્વાધીનમા મૂકાય નહિ, વાસ્તે આવા છૂટા ચિત્રવાળા પાનાની અગત્ય સ્વીકારી છે. વળી[4] પૃથક્ શિક્ષણ તથા સમૂહ શિક્ષણમા હરેક સ્થળે એ કોઇ વાપરી શકે તેવું છે, અને ન્હાના મોટાને "એક પંથ દો કાજ" એ રીતે લાભ મળી શકે તેમ છે, વધારે સ્પષ્ટતાથી કહીએ, તો આના અધિકારી પ્રાથમિક શાળામા ભણતા ચોથા ધોરણ સુધીના સર્વ વિદ્યાર્થીઓ

---

૧ એમાં બીજા ૧૧ પત્તા ઉમેરીને કુલ પર પત્તા કરવાની યોજના થઇ ચૂકી છે.

K અક્ષર ઉમેરી તેને પણ નંબર અપાશે. વળી દરેક પત્તાની પછાડે મૂળાક્ષર તથા આંકડા મૂકી આંક પણ શીખવાય તેમ કરેલુ છે. શિક્ષણમા પર પાનાનો ઉપયોગ છે એમ ધ્યાનમા રાખી ક્રમ આપેલો છે. આવી રચના ગુજરાત કે હિંદના ઇતિહાસ માટે પણ થાય.

૨ નવી યોજનામા ગુર્જર ભાષાનો પણ ઉપયોગ થવાનો છે.

૩ ત્રણે અક્ષર ભેગા છે. ને તે હરમાળથી ને મૂકાવેલ છે.

૪ એક બાળકને તેની યોગ્યતા વિચારી કેળવણી આપવી તે પૃથક્ શિક્ષણ અને શાળામાં આખા વર્ગને એક સાથે સરખુ શિખવવું તે સમૂહ શિક્ષણ જ્યારે શાળાનાં પ્રસગવશાત્ વિદ્યાર્થીઓ એક બીજાને સમજાવે છે, ત્યારે તે પૃથક્ શિક્ષણનોજ પ્રકાર ગણાય.

અને પોતાના ધંધાથી જાણીતા થઈને દરરોજ ફુરસદે પાને રમનારા માણસો છે. એ હવેની વિગતથી સ્પષ્ટ સમજાશે. એમાં રમત રમવાની વિગત જોને, "ચિત્રિતપત્રખેલન" કહેવામાં આવે છે, તે વાત ધ્યાનપર રાખી શિક્ષણાનુક્રમ ઉપર આવીએ.

પગથીઉં પહેલું.

છેક ન્હાનાં–ધોરણ બહારનાં બાળક માટે:—

૧. ગંજીફાને કવર [1]ખોલવું ને પત્તાં કહાડી પત્તાંનો આકાર રંગ વગેરે બતાવવું.
૨. પત્તાંમાં હાથી, ઘોડા, ઉંટ, બળદ વગેરે જાનવર હોય તે ઓળખાવવાં.
૩. એ જાનવરોના આકાર–અવયવ પૂછવા ને સમજાવવા. તેમના ધ્વનીનાં નામ–ઉંટનું ગાંગરવું; ઘોડાનું હણહણવું, ભેંસનું રણકવું વગેરે.
૪. માણસોમાં રાજા, કારભારી, સિપાઇ, જમીનદારની ઓળખ.
૫. સોંદર્યના આકાર–ફેલ, બાજી, શેતરંજી, ઉશેષ, ઘર, પૂલ વગેરે કરાવવાં.
૬. રંગનાં એ ત્રણ નામ.
૭. ઘોડાની પેઠે દોડે, કૂદે, છલંગ મારે, ઉંટની પેઠે ઉછળેશ કરે વગેરે કસરત.

પગથીઉં બીજું બાળવર્ગ.

૧. પાયદળ, હયદળ, વાજાંવાળા, તોપચી ને પખાલીની ઓળખ. તેમનાં કામ બહુ ટુંકામાં કહેવાં. (બે શબ્દોથી.)
૨. પોશાકમાં—પાઘડી, ટોપી, બખ્તર, ચોરણા, ધોતીઆં કોણે પહેર્યાં છે ? તે, તથા બખ્તર શેના થાય, તે બતાવવું.
૩. હથિયાર–ઢાલ, તરવાર, ભાલા, બંદુક વગેરેમાં નામને વર્ગમાં બતાવવાં.
૪. દશ એકડાને મૂળાક્ષરનું જ્ઞાન, પછી મૂળાક્ષરના શબ્દો.
૫. રંગના નામ–તેવા પદાર્થોની ઓળખાણ. ફળ, ફૂલ, [2]અનાજના રંગ.
૬. રંવાર્તા–ટુંકી ને બોધક વાર્તા પત્તાંમાંના પાત્ર પરત્વે કહેવી. જેમકે વિજય ક્ષમા, તપ્તેશનું ઔદાર્ય, ભાવેશનું વીરત્વ ને નિર્ભયતી પણ.

ત્રીજું પગથીઉં–પહેલા ને બીજા ધોરણ માટે:–

૧. એક બીજાને પત્તાં આપે, શિક્ષક જાતે ઓળખાવે. હિંદુ, મુસલમાન કાઝી વગેરે.
૨. જુના ને હાલના અમલદારોના કામ, બનાવને અંગે કહેવાં. થાણદાર, મુખી, ફોજદાર, વહીવટદાર વગેરેનાં કામ.
૩. L, M, N, K, એ અક્ષરો લીલીઆ મહુવા, ભાવનગર અને કુંડલા માટે છે

---

૧. પાનાં આપવાં પડે તો કિં. ગાર્ડનની જસ્ટીસના દશ માફક વિવેકથી ને ક્રમવાર લેવાય દેવાય તેમ કરવું.

૨. એ વર્ગમાં વાર્તાનો વિષય છે, તેથી મુખ્ય મહેતાજીએ ઇતિહાસમાંથી જનશ્રુતિથી અને પરિસ્થિતિ ઉપરથી કહેવી.

તે સ્થળો નકશામા બતાવવા મુખ્યત્વે પ્રખ્યાતિ કહેવી
૪ મૃગાને મિશ્રરગના નામ સુયોગ વગેરે
૫ કસરત-કવાયદ દેશી રમત ચકલી લુ જેવી બે પક્ષ બાધીને (આમા કાઠી અને રજ પૂતના પક્ષ કરવા)

ચોથું પગથીઉ

ત્રીજા અને ચોથા ધોરણ માટે (એ બેઉ ધોરણમા લગભગ સરખી વય અને શક્તિના વિદ્યાર્થીઓ હોય છે વળી [1]દેશી રાજ્યનો સસ્થાન વાર ઇતિહાસ ઘણે સ્થળે ત્રીજા ધોરણમાં વાર્તારૂપે ચલવાય છે તેથી આ સ્થળે નીચેના વિષય રાખ્યા છે)

૧ દેશી રાજ્યનો વાર્તારૂપ ઇતિહાસ
૨ સ્વસ્થાનની ભૂગોળ, ઐતિહાસિક સ્થળોના અનુસધાન સાથે
૩ અક્ષર ઉપરથી વ્યાકરણ-સ્વર વ્યજનના ભેદ, નામ, સર્વનામ વિશેષણ તથા ક્રિયાપદનુ જોઇતુ મુખ્ય જ્ઞાન સાદી વાકય રચના
૪. કસરતો-ઘોડેસ્વાર થતા શિખવવુ પટ્ટા ખેલતા, મર્દાની કસરતો બે પક્ષના મુખ્ય સેનાપતિ ઠરાવી દદ્ર યુદ્ધ (એક બીજા શક્તિ અનુસાર જુદી જુદી રમતો રમે)

ઉપરના ક્રમમાથી ઇતિહાસનો વિષય પ્રથમ લઇએ કારણ કે મુખ્ય વિષય તે હોઇને પાના સાથે વિશેષ સબધ ધરાવે છે વાસ્તે તેને પ્રાધાન્ય આપ્યુ છે

ઇતિહાસ.

૧ જાણીતા પરથી અજાણ્યા પર જવુ એ સૂત્ર ધ્યાનમા રાખીને કામ લેવુ, પાના ટેબલ ઉપર ગોઠવના તેમાથી હાલના મહારાજાની છબી શોધાવવી. છોકરાં તુર્ત શોધી દેશે વળી આરભ પ્રસગમા બીજા પાનાની પણ મહત્તા કે રૂપની માહીતી હોય, તે વાત કરાવી જવી
૨ પછી ગાદીપતિ રાજનીતિ,-પ્રજાહિતના કામ સદ્‌ગુણ વિષે કહેવુ ને પૂછવુ અને રાજા પ્રજા વચ્ચે છોરૂ માવતરનો સબંધ સમજાવવો
૩ વર્તમાન બનાવ પરથી ભૂતકાળના પ્રસગો પર જતા દરેક પૂર્વજની છબી કે રાજધાની બતાવી તેના બનાવ લોક રૂઢી, સ્થિતિ-પરત્વે રસિક રીતે કહેવુ
૪ રાજ્ય સ્થાપનાર, વધારનાર ને સુધારનાર રાજા, મત્રીઓ, મહા પુરૂષોને ભાયાતોની વાતો પણ પ્રસગાનુવશાત્ કહેવી સાલો ગોખાવવાની જરૂર નથી
૫ વર્ણનમા દુહા કવિત્ત, કહેવતનો ઉપયોગ કરવો ચાવડા ચરિત્ર, પૃથુરાજ રાસો પ્રતાપ નાટક એની કવિતાઓ પ્રસગ જોઈ કહેવી, જેમકે-

---

[1] ઘણે સ્થળે દેશી રાજ્યનો કે તેની પ્રજાનો ઇતિહાસ શીખવાતો નથી, એ પદ્ધતિ અને અનુભવથી સિદ્ધ છે યુરોપ અને બીજા દેશની વાતો જાણે અને પોતાના સ્થાન કે સસ્થાનની વાત ન જાણે એ કેવી વાત કહેવાય?

અ. M ન ૧ નું ૫ નું મહારાજા [1]વખતસિંહજીનું છે. તે બતાવી વર્ણવવું કે—તેમણે મોટાં પરાક્રમ કરી રાજ્ય વધાર્યું, ને વાએ કર્યું. ભવ્યમૂર્તિને મારકણી આંખથી શત્રુ કાંપતા. હામ દામ ને ઠામ ત્રણે ઘણાં હતાં—લડાઇમાં પાછી પાની કરી નથી. શૂરવીરતાનું લોહી પ્રજામાં ઉપજાવ્યું હતું. બ્રાહ્મણ—વાણીઆ પણ લડતા. એક કવિએ કહ્યું છે કે—

"ધરતીને ન્હોતો ધણી, ત્યારે નિત્ય કરતી નકતા
વરી તને વખતા, આગવ અખમાલ રાઉત—" ૧

બીજો કવિ પરાક્રમ વર્ણવે છે કે—

'કુચા વાજસુંગહાદા, હુઇ ગયા હાકા બાકા,
નાથ પેરમરે ઘેર, જીતરા નિશાન બાજે.'

ઇત્યાદિથી કીર્તિ શક્તિ બતાવાય તેઓ સિંહની માફક ચોટ કરી લડતા.

વ. એમની ઘોડી "મિંહણ" ઉપરથી કેમરી, માણકી, ફૂલમાળ જાકેરી, શીગાળી વગેરે જાતો યાદ કરાવી કાઠીઆવાડી ઘોડીનાં વખાણ કહેવા.

क ખોડીયાર માતા પ્રત્યે આસ્થા, ને કુળદેવી તરીકે માન, તથા ધાર્મિક કામ.

ड યુદ્ધ ચાતુર્ય, શત્રુપર દયા, કવિ પંડિતને આશ્રય, વગેરે કહેવું. એજ પ્રમાણે L નં. ૧૦ મો. ભાદેવાણી બિપે-દેવાણી કુટુંબના વડા. હાલમાં રાજ્યના કમાન્ડર ઇન્ચિફ મે. જોરાવરસિંહજીના પૂર્વજ જેના નામથી ભાવનગરમાં ભાદેવાણીની શેરી, ભાનો દરબાર ઇત્યાદિ સ્મારક સ્થળો છે એમણે શુદ્ધ ભાવથી યુદ્ધમાં હરેક વખતે ભાગ લીધો છે ચિતળ વગેરેની લડાઇમાં [2]સેનાપતિ હતા. પોતાના એક લોહીઆ લડવૈયા ભાયાતનું લશ્કર હમેશા તૈયારજ રાખતા તેમણે બહુ લાજ—આબરૂ મેળવી હતી. રાજાના પિત્રાઇ છતાં ગુણતા ને વફાદારી ઉત્તમ હતી.

વળી—L નં. ૧૭ "રૂપજી દેશાઇ આગળ પડી લડે છે." એમ લખ્યું છે. [3]રૂપજી દેશાઇ પોતાનું ભાલુ આગળ જઇને ફેંકતાં, તોપવાળાને ડરકેરે છે, એવો ભાવ છે એ પોતે નાગર ગૃહસ્થ છે. પોતાનો સૈનિકધર્મ બજાવી કૃપા મેળવી હતી. નાગરોનો પેશો "કલમ, કડછી ને બરછી" એમા પ્રવીણ હોઇ પહેલે નંબરે આવ્યા હતા. સેનાપતિ અને મંત્રી એ બેઉનું કામ વફાદારી અને બાહોશીથી ચલાવતા માટ ચારણો તારીફ કરતા ઇત્યાદિ.

૯. પોશાકઃ—રાજા, સિપાઇ, આરબ ઘોડેસ્વાર વગેરેનો બતાવવો બખ્તર શેનાં થાય? તેનું કારણ શું? પાઘડી, ફેંટા, ને ટોપીનો મુકાબલો, રાજાની બાધણી (માથે બાંધવાની) નું અનુકરણ મોટે ભાગે નવા જુવાનીઆ કરે છે "દેશ મૂકીએ પણ વેશ ન મૂકીએ" એ સમજાવવું.

---

૧ ખરું નામ બખ્તસિંહ બખ્ત=નસીબ અથવા ભાગ્ય અને એજ ઉપરથી શીઘ્રકવિ જગન્નાથે સંસ્કૃત ભાગ્ય મહોદય કાવ્યોમાં ભાગ્યસિંહ નામ રાખ્યું છે

૨ જેમ જય શિખરીનો સેનાપતિ શૂરપાળ હતો, તેમ વખતસિંહજી પાસે તે રહેતા, એવી યોગ્ય ઉપમા અપાય.

૩ એના વંશમાં દેશાઇ ગુલાબરાય ગોવિંદરામ બી. એ એલ્ એલ.બી. હાલ વકીલ છે.

૭ હથિયાર ને વાજીંત્રના પ્રકાર— 'વાર આણી ને ધુમાવે' એ ત્રણ જાતના હથિયાર હોય હાલની રાક્ષસી તોપો, અને ગનમેગેઝીન તથા વિમાન વિષે કહેવુ વાજામા ઢોલ, શરણાઇ, ભૂંગળા ને શખ રણશીંગા વપરાતાં હાલની પદ્ધતિનો ઢોલ સાથે મુકાબલો શૂર ચડાવવામા તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે (રમુજ ખાતર બાવાજીને બોલાવી શખ રણશીંગુ વગડાવી દેખાડવા)

૮ મૂળ પુરુષના વખતના કે અમુકના જેવા ગુણવાળા કે શરીરના ચિન્હવાળા વિદ્યાર્થી હોય, તો તેની ઉપમા આપવી હાલની ને તે વખતની સ્થિતિનો મુકાબલો જેમકે, એક આખે બાડો તે રણજીતસિહ પગે લૂલો, તે સગ રાણો જબરો જોરાવર તે ભીમ વગેરે એવુ પત્તાને લગતુ હોય તો તે કહેવાય

૯ દસાડીઆ સિપાઇની વાતો ગોવાળીયા કાઠી, આરબ, ફિરંગીની ઓળખાણ અને તે જાતની ખાસીયતો કહેવી

૧૦ 'યથા રાજા તથા પ્રજા' એ વાક્યની સાર્થકતા સ્થિતિ પરત્વે કહેવી રાજાએ સ્વધર્મ, ન્યાય નીતિ, અને સદ્ વર્તનથી પ્રજાનો પ્રેમ મેળવવો અને પ્રજા કલ્યાણમા તત્પર રહેવુ જેમ મહારાજા ભાવસિહજી, મહારાજા ગાયકવાડ સયાજીરાવ ઇત્યાદિ જે જે જ્યા હોય, તે વિષે વર્ણન કરવુ

૧૧ લડાઇમા દયા અને નીતિ ધર્મ ભૂલવા નહિ જીતાએલા શત્રુ પર દયા કરવી ; "અવગુણ પર ગુણ કરવો" તેના દાખલા દેવા

શાતિના વખતમા વિદ્યા, કળા, હુનર અને વેપાર ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ કરવી ને તેને વાસ્તે ઘટતુ વખતોવખત ઉત્તેજન આપવુ

૧૨ [1]સ્વદેશ પ્રેમ સુમપ, દયા ક્ષમા આર્જવ, ભ્રાતૃભાવ અને વીરત્વ વધે અને શુદ્ધ તથા વિશાળ હૃદયના બાળક થાય તેના પરપ્રામ તરફ લક્ષ રાખવુ. એ પ્રમાણે શીખવ્યા બાદ પછી પ્રશ્નોત્તર શૈલીએ પરીક્ષા, વગર લખ્યે કરવી પાતુ ગતાની જવાબ લેવા અથવા નામ આપી જવાબ લેવા નામ દબાવીને પણ પૂછાય ભૂલ કરનાર ઊતરે પરસ્પર મભાષણ કરાવવા પ્રયોગ કરાવાને બાળકો ઉત્તમ ચરિત્ર શાલી થાય તેમ કાળજી રાખી "અનુસરો ચતો એ દોરો" એ મહાસૂત્રનો ઉપયોગ કરવો જેથી કર્તવ્ય સિદ્ધિ થાય

ભૂગોળ વિષે.

ઇતિહાસ અને ભૂગોળનો નિકટ સબધ છે એ તો સૌ વિદ્વાનો જાણે છે આમા કેટલાક પત્તા પ્રથમ દર્શક છે જેમકે સિહોરનો દખાવ, ચિતળનો દરવાજો, રાણપુર, પેરમગેઝ, ભાવનગર બદર વગેરે તે વિષે નીચે પ્રમાણે સમજાવાય

---

૧ સવૈયા—પ્રેરા પ્રેમી રાજ્ય ભક્તને સીંચીવા બહુ બાળ બને
એ કારણથી ઇતિહાસનો લેખ લખ્યો છે શુદ્ધ મને
ધર્મ નીતિ ને પ્રજા પ્રેમના ઉદાહરણ જ્યા બહુ વરતાય
એવા દેશ તણા ઇતિહાસે કોણ સુજન નહિ હરખાય? ॥ ૧ ॥

૧ ભાવનગર કોણે વસાવ્યુ ? કેટલાં વર્ષ થયાં ? બંદર કેવું છે ! વગેરે.

૨. રાણપુર હાલ કોને તાબે છે ? અંગ્રેજ સરકારને તાબે કયારે આવ્યું ? અંગ્રેજ સરકારનો દેશ કયો ? ત્યાં સર્વોપરી રાજા કોણ છે ? સમ્રાટનું ચિત્ર બતાવવું. દિલ્હી દરબાર વખતે ચાંદ મળેલા, તે યાદ દેવું

૩. ચિતળ–કાઠીયાવાડના મધ્ય ભાગમાં છે. એ નામ કેમ પડ્યું ? તેમાં યાત્રાનું સૌથી મોટું ધામ દ્વારકા. બીજું પ્રભાસપાટણ તેનો મહિમા, ઇ. સ. ૧૦૨૪ની મહમદની સ્વારી. દ્વારકા ને ડાકોરનો સંબંધ હાલ ગુજરાતની રાજધાની વગેરે.—

૪. હવા પાણી વેપારનાં સાધન રેલ્વે રસ્તા., એ મુસાફરી સમજાવવી. પરસ્પર સ્થળોનો સંબંધ વગેરે.

૫ રાજાના કે પ્રખ્યાત પુરુષના નામથી શહેરના નામ સમજાવવાં. તેમ અહમદે વસાવેલું તે અહમદાવાદ મહમદે વસાવ્યુ તે મહેમદાવાદ દામાજીએ વસાવ્યું તે દામનગર. વસ્તુ બતાવી ક્યાં બને છે ? તે પૂછવું–મહુવાનાં રમકડાં, કુતલના કાંટા વગેરે.

૬. પૃથ્વી તેમાં ખંડ, દેશ, ઇલાકો પ્રાંત ને તેમાં સંસ્થાન એથી ઉલટું સંસ્થાનથી પૃથ્વી સુધી વિભાગ સમજાવવા (શક્તિ પરત્વે કહેવું.)

૭. ભૂ રચના–નદીઓ, પર્વત, દરિઆ, સરોવર મુખ્ય મુખ્ય કહેવાં.

૮. રમુજના પ્રશ્નો–ખાઇડીઓનાં બહોયા વાળું ગામ ? (ચુડા.)

અ ઝાડને નામે ગામ?–આંબા, લીંબડા, પીપરાળી, વડનગર ઇત્યાદિ.

બ. બગડો, હાથ, કાન, પેટને લગતા ઠામ ? જવાબ બરડો પર્વત, હાથસ, કાનપુર પેટલાદ ઇત્યાદિ તેમજ જનાવરના નામ ઉપરથી સ્થાન ? વાઘનગર, સિંહપુર, શિયાળબેટ, ભેસાણ હસ્તિનાપુર, ઘોડાસર

ક વર્ગમા સોમનાથ, અહમદ કે રામનાથ હોય તો તેના નામને લગતા ગામ પણ પૂછાય–જે પ્રથમ કહેવાઇ ગયો તે

ડ વર્ગમા કન્યાઓના નામ નર્મદા, તાપી, ગંગા વગેરે હોય તો તેમના નામની નદીઓ. ગંગા મોટી કે નર્મદા ? નર્મદા કઇ દિશામા ચાલી ? એ બેના મૂળ અને મુખ બતાવો ? પોતાનુ મો બતાવે, તો નકશામા જોવા કહેવુ ! અને મૂળ તથા મુખની [1]વ્યાખ્યા સમજાવવી

૯ ઐતિહાસિક બાબતોનો સબંધ જોડવો સિહોર મૂળરાજે બ્રાહ્મણોને દાનમા આપ્યુ હતુ ત્યાના બ્રહ્મકુંડમા નહાવાથી સિદ્ધરાજનો કોઢ મટયો હતો ગોઘા–પીરમ ઉપર મહમદ ગાડાએ સ્વારી કરી હતી "લકાની લાડી ને ગોઘાનો વર" એજ ગોઘા ઘણુ પ્રાચીન બંદર છે વગેરે

એ પ્રમાણે ભૂગોળ ઇતિહાસ વિષે કહ્યા પછી પત્તામાના મૂળાક્ષર અને અંક બાબત વિચાર દર્શાવીશ જો કે બધા એકજ રીતે કામ કરતા નથી, છતા જેને જે રીતે અનુકૂળતા

---

૧ ભૂગોળની વ્યાખ્યાઓ સમજાવવામા ને પ્રારંભ કરવામા " ભૂમિ ચિત્રણ " નો લેખ વાંચવો. શાળાપત્ર ૧૯૦૭ના મે જુનના અંક જોવા જમીન ઉપર દુર્વાથી દેશના નકશા પ્રમાણે

લાગે, તે પ્રમાણે પ્રાગનમા કામ કરે છે તોપણ સગવ અને ઉપયોગી માર્ગ પોતાને જણાયો હોય, તે દર્શાવશે. એમ ધારી આ સ્થળે પણ યુક્તિ અને અનુભવથી અલ્પમતિ પ્રમાણે દર્શાવાય છે

મૂળાક્ષર વિષે

૧. ત્રીજા પગથીઆમા આપણે મૂળાક્ષરોનુ જ્ઞાન પત્તા વડે આપવાનુ રાખ્યુ છે તે સમયે બાળકની શક્તિ વિચારી કામ લેવુ પ્રથમ એકથી દશ સુધી મોપાઠ શિખવવી આગળા, લ ખોગ કે નાડીઓથી ગણાવવુ ને દશ સુધી અક પાકા કરાવવા એકડા લખવાનુ કામ તે પછી શરૂ કરવુ. સાથેજ લખાવવાની બહુ જરૂર નથી, પણ એટલુ ખરૂ કે દશ એકડા લખતા વાચતા આવડયા પછી મૂળાક્ષર પર જવાનુ સહેલુ પડશે એન્ડા મધ્યને પણ બાળપોથીમા કહેલા ખડ, અનાજ, દોરી, કોડી, કે કવૂકા વગેરેનો ઉપયોગ કરવો અને તે વડે આકાર પાકા કરાવવો

૨. પછી સમજાવવુ કે ઞગડેલ્લે "ર" પાંચડો "પ" છગડો "છ" વગેરે વળી ચોગડાને પડખે ઉભી લીટી દોરીએ તે "મ" આઠડાથી "ત" નવડાથી 'ન' વગેરે બને પાટી-આમાં તેમ કરી બતાવવુ ને પત્તામા બતાવવુ

૩ આકડાની માફક અક્ષર પણ માટીના, સાથીઆ પૂરે તેમ અનાજના, ને રેતી, ગધાન કે ચીરાડીના ભૂકામા લીટા કરી ઓળખાવવા ને કરાવવા

૪ [1]ડ, ચ છ શ, પ, સ, ળ, વગેરેના ઉચ્ચાર બરાબર કરાવવા તોતડા કે ઉતાવળીઆ વિદ્યાર્થી ખોટા ઉચ્ચાર કરે, તો ખાસ સુધરાવવા

૫ આ રીતે પરિચિત થયા પછી વર્ગમા ભોંયપર કે કકડાપર પત્તા પાથરીને અમુક અક્ષર માગવો. ને બબ્બે અક્ષરના પત્તા પાસે પાસે મૂકાવીને ઢળ વળ, ગગ, ઘર, વન એમ શબ્દ કરાવવા

અથવા ઢળ કળ, મળ દળ શબ્દ કરવાને વાગ રૂપની એક છોકરો બનાવાય, ને "ળ" અક્ષરવાળો ત્યાંજ ઉભો રહે એમ કરી જાગૃતિ લાવવી

૬ ત્રણ ચાર કે પાચ અક્ષરના શબ્દ કરવ જેમકે કલમ ચલમ મગમ વગેરે અક્ષરો શોધે તેમા પહેલો નબર બદલાય ને બીજા બે પાચમી કલમમા કહ્યા પ્રમાણે ઉભા રહે એજ પ્રમાણે હળદર, ગબ્બર ચળતર નગર, દલપત, અડગ, મહમદ, વડનગર, અહમદનગર વગેરે

---

૧ ગુજરાતી ભાષામા ઙ-વપરાતો નથી એટલે એ શીખવવુ નથી પછી હાઇસ્કૂલમા ટ્રેનિંગ એ ભો મરતવ લખે, તે તેમ પણ ખરો ઉચ્ચાર કરી શકાતો નથી "અગ" બોલે છે ! ૐ પણ પાછળથીજ શીખે છે અને એક પત્તાના તે દાખલ કર્યો છે

૭. પછી પાથરવાને બદલે વડે થી છતે નીચે પ્રમાણે કામ કરાય

અ. એક જણ ને કહે કે " મલમ " બનાવો એટલે એક જણ "મ' નું પાનું ઉતરે (નીચે મુકે.) પછી " લ વાળો ઉતરે અને તે પછી ત્રીજો જણ " મ' ઊતરે. છેવટે ઉતરનાર ત્રણે પાના લઇ જાય, પણ ચોથો જણ " લ " ઊતરીને " મલમલ " શબ્દ કરી આપે, તો ચારે પાનાં તેને મળે. આથી શબ્દ રચનાની શકિત આવશે.

બ. એક શબ્દમાંથી બીજા શબ્દ બનાવવા. જેમકે "કલમ' એનાં પાનાં બદલી કમલ, તથા કલ, મલ, કમ વગેરે. તેમજ "નગર" ઉપરથી નગ, રગ, નર, ગરૂ ઇત્યાદિ. (એ શબ્દના અર્થ કહેવા) એ પછી વાક્ય-રચના ઉપર જવાય, પણ બારાખડી વિનાના વાક્ય પ્રથમ લેવા.

ક્રમ પ્રમાણે પાનાની વહેચણી થયા બાદ હારબંધ બાળક ઊભા રાખવા.

૧. એક કહે કે 'નટવર" શબ્દ તૈયાર કરો. એ અક્ષરવાળા અનુક્રમે સામા ઉભા રહે. ને હાથ ઉંચો કરી પોતાના પાનાનો અક્ષર બતાવે.

૨. એજ પ્રમાણે "ઉતર" શબ્દ માટે ત્રણ બાળક, પોતાના પાના પ્રમાણે અનુક્રમે પહેલી કલમમાં કહેલા ચારની પડખે ઉભા રહે. પછી એ સાતે અક્ષરની લાઇન વંચાવવી. "નટવર ઉતર" એમ વંચાશે. પછી નટવર નામના છોકરાને ઉતારવો. કિંવા પાનુ ઉતરવા કહેવું.

૩. ઉપરની બે કલમમાં કહ્યા પ્રમાણે અનેક વાકય બનાવાય, જેમકે-મગન કલમ ઘડ, ઉજમ હળદર દળ, ચમન કમળ કર. ઇત્યાદિ આમા પણ પ્રથમની બે કલમમાં કહ્યા પ્રમાણે ટુકડીઓ પાડી કવાયદ સાથે વાકય રચના કરાવ્યા કરવી. (આગળ ઉપર એમાથી કર્તા, ક્રિયાપદ (ક્રિયા) સમજાવી શકાશે)

ન પાથર પામ થયા પછી બારાક્ષરી ચલાવની કાનો, અનુસ્વાર, વરડુ, માત્રા વગેરેના ચિહ્ન પત્તામાં છે તે ચિહ્નોના પત્તા અક્ષર નજીક મુકવાથી જે રૂપ થાય, તેનો ઉચ્ચાર શીખ તેમા [1]ક્રમ સ્વરાદિક્રમ પ્રમાણેજ રાખવો એટલે પ્રથમ કાનો મેળવવો પછી અનુસ્વાર વગેરે. કે કાકા દાદા મામા એમ કથી ળ સુધીના અક્ષરમા કાનો મેળવી દેખાડવો ને તેના વાક્યોના ક થાય, તેમ વર્ગમા કામ લેવુ

બા તન ખા, કાકા બાદ લાવ મામા મગ ખા ઇત્યાદિ

---

[1] એ નણ ગડ્ડા સાથે રાખવા જોઇએ

૨ મિ સુદરજી ભગજી કૃત પહેલી ચોપડીમા એજ ક્રમ લઇ રચના કરી હતી, ને નવી બાળપોથીમા પણ એ ક્રમ છે. ફેર માત્ર એ છે કે-આપણે ચોપડીને બદલે પત્તાંનો ઉપયોગ બાળ સ્વભાવને અનુકૂળ જોઇને રાખ્યો છે વિલાયતમા પણ બહુ ન્હાના બાળક માટે ચોપડીનુ સાધન હોતુ નથી,

એજ પ્રમાણે દરેક સ્વર જોડાવીને વાક્યો શબ્દ વડે બનાવવાં. એક એક દિવસનો પાઠ રાખવાથી આનંદથી બાળકો વાંચતાં શીખશે. પછી મોટા અક્ષરની ચોપડીઓમાંથી, જાહેર ખબરોમાંથી શબ્દ વંચાવવા, જેથી બાળકને હોંશ વધે. એ પ્રમાણે કરવાને શિક્ષકમાં ચતુરાઇ ઉત્સાહ અને ખંત જોઇએ. અને એ હોય તોજ એક સાધન વડે અનેક વિષય રમુજી રીતે શીખવી શકાય એમાં શક નથી.

ખેલન વિચાર.

હવે ચિત્રિતપત્રનો શિક્ષણની પેઠે બીજો ઉપયોગ છે, તે વિષે એકાદિ રીત દર્શાવવામાં આવે છે જેને "ચિત્રિતપત્રખેલન" કહેવામાં આવ્યું છે. આ બાબતમાં પણ ઘણું લખવાનું છે, પરંતુ વિસ્તાર ભયે ખપ જોગુંજ લખું છું.

પત્તાંની [1]રમત દરેક સ્થળે ઘણા માણસો લાંબી મુદતથી જાણે છે, ને રમે છે તે મુજબ આમાંય રમી શકાશે, પણ જે કાંઇ નવીનતા છે, તેજ જણાવવા યત્ન કર્યો છે.

ધારો કે રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન એ ચાર જણ રમવા બેઠા છે.

૧. પ્રથમ સાધારણ રીતે જેમ પાનાં ચીપાય છે (ઉપર નીચે કરાય છે) તેમ ચીપીને દરેક સરખે ભાગે વહેંચી દેવાં. દરેકને ભાગે ૧૩ તેર આવશે.

૨. પછી રામ ભરતને કહે કે- અમુક નંબરનું પાનું આપો. પોતાને આવેલાં પાનાંમાં જે અક્ષરનું, જે નંબરનું પાનું ખૂટતું હોય, તે માગવું જોઇએ. જો ભરત પાસે અમે માગેલું પાનું હોય, તો ભરતે તુરત આપી દેવું જોઇએ.

૩. પછી રામ બીજા પાસે પાનું માગે. ધારો કે લક્ષ્મણને કહે કે- L નું ૬ ઠું પાનું લાવો. જો લક્ષ્મણ પાસે તે ન હોય તો રામનો માગણી કરવાનો હક રહે નહિ.

૪. હવે લક્ષ્મણ બીજા ત્રણ ભાઇઓમાંથી ગમે તે એકને કહે, બીજી કલમમાં કહ્યા પ્રમાણે રામને કહે કે-L નો ૯ મો નંબર લાવો. જો તે પાનું રામ પાસે ન હોય. તો લક્ષ્મણનો પણ હક ગયો સમજવો.

૫. ઉપરની કલમમાં કહ્યા પ્રમાણે વારા ફરતી માગણી કરીને એક અક્ષરનાં નંબરવાર બધાં પાનાં પોતાની પાસે એકઠાં કરી લેવાં. જેને તે મળી જાય, તેને ઠરાવેલા

---

[1] એ રમતના જેવાં આમાં ચિત્રો નથી, પણ આંકડા ઉપરથી એવો સંકેત રાખ્યો છે કે-૧ થી દસ સુધીનાં અંકો. એકડો તે એકો: બગડો તે દુડી. એમ દસા સુધી સમજવાં. પછી ૧૧=ગુલામ. ૧૨=રાણી ૧૩=બાદશાહ. ચાર અક્ષર તે ચાર જાતનો પ્રકાર એમ સમજવાનું છે.

[1] માર્ક એટલે N નો ૧૬, M ના ૧૪, L ના ૧૨ અને K ના ૮ મળી કુલ ૫૦ માર્ક છે

૬. આ રમતમા ખાસ ધ્યાન એ રાખવાનુ છે કે-આપતી વખતે કયું પાનુ કયા શખ્સ પાસે ગયું છે ? તે યાદ રાખી પોતાવારો આવ્યે માગી લેવું. જેના કુલ ૫૦ માર્ક વધેલા થાય તે જીત્યો ગણાય

બીઝીકમા પણ આ પત્તાનો-ગડ્ડીનો-ઉપયોગ થઇ શકે એ તો સુસ્પષ્ટ છે સાદી રમતમા હુકમ કોનો ગણવો ? એ સવાલ રહેને, પરન્તુ ભાવનગર, મહુવા, કુંડલા, લીંબડી વગેરેના સાત્વિક અક્ષરો છે તે ઉપરથી કહેવાય કે-" ભાવનગ નો હુકમ " " કુંડલાનો હુકમ ની થઇ ચૂકયો " વગેરે

આ રીતે ખેલના વિચારમા રમતની નીવ આપતાં એટલુ જણાવવા રજા લઉ છુ કે-આની નિર્દોષ રમતો કુટુમ્બને વખતે આનદની ખાતર બાળકને સુખકર નીવડે, એ ઇચ્છવા સરખુ છે વળી સ્વકાર્યથી પરવારી નિયમિત રીતે વખતસર પદ્ધતિસર પુરતો રમે તો તેમનો શ્રમિત મગજ આનદ પામે, એમા શક નથી.

વૃદ્ધોની ઇચ્છા થાય તો તેમણે જ્ઞાનબાજી શેતરંજ વગેરે બુદ્ધિવાળી રમત કાઢવાગ રમવી બાકી તેમણે તો પુસ્તકોના પાના, તેના કર્તાના વિચાર સાથે ખેલવા અને "કાવ્યાનંદવિનોદેન કાલો ગચ્છતિ ધીમતામ " એ ધ્યાનમા રાખી આનદ કરવો અને કરાવવો

પ્રિય વાચનાર ! આ ખડુ બાળખેલ જેવુ લખાણ અવલોકન અને અનુભવને આધારે લખ્યુ છે તેમા કલ્પનાનો અશ અને દોષ પણ દેખાશે, તે તરફ સ્નેહભાવથી જોઇ સારગ્રાહી થવા વિનતિ છે જે પાઠોને માટે એ લખાયુ છે, તેને અનુકૂળ અને ઉપયુક્ત છે કે કેમ ? એ તરફ કૃપા કરી જોજો મને ખાતરી છે કે-આમા લખ્યા પ્રમાણે કામ કરવાને લાયક શિક્ષક તથા સસ્તા ને સુદર સાધન પૂરા પાડવાને માયાળુ સરકાર અને દરબાર શ્રીની ખાસ પરવાનગી અને પૂર્ણ ઉત્તેજન હશે, તો સફલતા થશે

પ્રભુ કૃપાથી આવા સાહિત્યની ખીલવણીના પ્રસગમા તેમજ રાજરાજેન્દ્ર કૃપાળુ સમ્રાટની પ્રાથમિક કેળવણી તરફ મમતાભરી લાગણી અને મોટી મદદને લીધે આવા સાધન પ્રત્યેક શાળામા છૂટથી વપરાશે, તો બાળ જીવનના અમૃતમય ફલ ભવિષ્યની પ્રજાને ઉત્તમ રસાસ્વાદ આપશે પરમાત્મા એવી સત્પ્રેરણામા સર્વથા સર્વ સ ભવિ એના તથાસ્તુ

[1] નામાગ્રમ મરાજા શ્રીએ આપેલી રીતોમાની આ એક કુશ્રેષ્ઠના અનુવાદ રૂપે છે તેમા માત્ર ફેરફાર છે તથી તેના L, M ને N ના અનુક્રમે ૧૦,૮ ને ૫ માર્ક રાખેલા છે (સાથેનુ ઇગ્લીશ પાનુ અને ચિત્ર જોવું)

ઈસ્લામી નીતિશાસ્ત્ર.

(લેખકઃ—માગરોળની પીરની ગાદીવાળા પીરજાદા મોટામીયાં)

મુસલમાનોને મ્લેચ્છ કહેવા કેટલે દરજ્જે વ્યાજબી છે.

જ્યાં સુધી ઇસ્લામની આયતોનો ખુબ ઉંડાણથી અભ્યાસ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેમાં શું શું ખુબીઓ છે તે સમજવામાં આવવું ઘણું મુશ્કેલ છે કોરાન હઝરતે મોહમ્મદ પેગમ્બર સલ્અમે જે શિક્ષણ આપ્યું છે તે ઉપર ખરા અંતઃકરણથી ધ્યાન ન લગાડતાં ઉપલક નજરે તે તરફ જોવાથી ઇસ્લામને અન્ય લોકો તરફથી કેટલો ગેર ઇનસાફ મળેલો છે તે અત્રે કહેવાની જરૂર નથી. લોકોને ઇસ્લામના વિરોધીઓ તરફથી એમ સમજાવવામાં આવ્યું છે કે ઇસ્લામ એ "કુરાન અગર તો તલવાર" એ બેમાંથી ગમે તે એક પસંદ કરી પોતાની જીંદગીના દિવસો પૂરા કરવાનું ફરમાવે છે. કદાચ કોઇ મુસલમાન રાજકર્તાએ કાંઇ જુલમ કર્યો તો તે સઘળું ઇસ્લામ કરે છે એમ જાહેર કરવામાં આવે છે પણ ખરી બીના તરફ ઘણા થોડાજ નજર કરે છે. ઇસ્લામ વિષે લોકોના મનમાં એટલી બધી ગેરસમજુતી પેસી ગઇ છે કે ઇસ્લામનું નામ સાંભળતાંજ લોકો ચોંકે છે અને તેને એક વિકાળ રાક્ષસ જેવો ગણે છે. કારણકે નાનપણથીજ તેમને ઇસ્લામ વિષે એવું શીખાડવામાં આવે છે કે મૂર્તિ પૂજાના વિરોધીના ધર્મ સારો હોયજ ક્યાંથી? પશુનો વધ કરનારાઓનો ધર્મ સારો હોયજ ક્યાંથી? તલવાર પકડનારા ખુનીઓનો ધર્મ સારોજ હોયજ ક્યાંથી; ટુંકામાં "મલેચ્છ" "યવન" અને કસાઇનો ધર્મ સારો હોયજ ક્યાંથી? એવા પ્રાધા તો અન્ય ધર્મના બાળકોના કાનમાં નાનપણથીજ પડવા લાગે છે એટલે મોટા થતાં તે મુસલમાનના ધર્મને ઘણોજ હલકો ગણવા લાગે છે એટલુંજ નહીં પણ એ ધર્મના માનનારની ગોત્રને પણ હલકી ગણે છે. અને એથીજ મુસલમાનો માટે "યવન" અને "મલેચ્છ" જેવા શબ્દોનો ઉપયોગ લોકો નિશંકપણે કરતા જણાય છે. સાધારણ બુદ્ધિના માણસોજ આ શબ્દો વાપરે છે એવું કાંઇ નથી, પણ, સારા સારા કેળવાયેલા શખસોએ પણ તેનો પોતાના પુસ્તકોમાં ઉપયોગ કરેલો જણાય છે. હાલ જમાનો કેળવણી અને સુધારાનો આવ્યો છે, છતા પણ તેનો ઉપયોગ કાંઇ ઓછો થતો જણાતો નથી એથી માલમ પડે છે કે આવા જમાનામાં પણ લોકોનાં મનમાંથી ઇસ્લામ વિષેની ગેર સમજુતી દુર થઇ નથી ઇસ્લામ ઘાતકીપણું અને જબરી શિવાય બીજું કાંઇ શીખવતો નથી એ ખ્યાલ તેમનાં મનમાં નાનપણથીજ તેમના વડીલોના કહેવાથી ઘર કરી જાય છે. અને તે હમેશાં કાયમ રહે છે. કારણ કે તેને ખસેડવાની કોઇપણ કોશેષ કરતું નથી. જૈન વાણીઆઓ અને થોડા ઘણા બીજા હીંદુઓ શીવાય તમામ જાતના હીંદુઓ પશુઓનો વધ કરે, માંસ ખાય, તલવાર પકડી ખુન કરે, છતાં શિકારને બાલા બોલે જેવા કે—રજપુત, મરાઠા, ક્ષત્રી બીજા, કોળી વિગેરે કરે છે તોપણ તે "યવન" અને મલેચ્છ ગણાય નહીં પણ માત્ર મુસલમાનોજ તેવા ગણાય કારણકે તે કદી સારા હોયજ નહિ. અને પોતે સારા ન હોય તો પછી તેમનો ધર્મ તો સારો હોયજ ક્યાંથી? પણ આ તકે મારે કહેવું જોઇએ કે તેમા કહેનારાઓનો દોષ નથી. કારણ કે તેમને મુળથીજ એવું શીખાડવામાં આવે છે. હવે જમાનો બદલાયો છે. લોકોની હવે

જુદા જુદા ધર્મના સિદ્ધાંતો જેના ભાગ્યા તરફ લાગી છે એટલે હવે ઇસ્લામી બાબતો તરફ પણ તેઓ નજર કરશે અને તેનો અભ્યાસ કરી પોતાના મનની ખાત્રી કરશે કે ઇસ્લામી ધર્મ કંઇ બીજા ધર્મ કરતા ઉતરતો નથી. તેણે શીખાડેલી ખુદાની વેહદાનીયત (અદ્વૈત) સચ્ચાઇ અને બધા મનુષ્યોનું સરખાપણું એ ગુણ તેમાં એવા સમાયલા છે કે જેની જાતે જોવાથીજ ખાત્રી થાય એમ છે. બધાં માણસો સરખાં છે એવું જેવી રીતે ઇસ્લામ ગણે છે તેવુ બીજો ધર્મ ગણતો હોય એમ જણાતું નથી. એક હલકી કોમનો માણસ મુસલમાન થયો તો તે એકદમ દુનિયાના બત્રીશ કરોડ મુસલમાનોનો ભાઇ થઇ જાય છે, તે મુસલમાનોની સાથે બેશીને જમી શકે છે એટલુંજ નહીં પણ તે મસજીદમા પણ જઇને નમાજ પઢી શકે છે તથા તેમની સાથે બેટી વહેવાર કરી શકે છે. કેટલાક ખોટા રીવાજોને સુધારાના હીમાયતીઓ હમણા હમણા વખોડવા લાગ્યા છે પણ ઇસ્લામે તો તેમને સવા તેરસો વરસથી વખોડી કાઢ્યા છે ત્યારે આવો ધર્મ શું તદન હમી કાઢવા જેવો છે ? ના એમ હોયજ નહીં. આપણે તેની નીતિની કેટલીક બાબતો અત્રે આપીશું. અને અન્ય ધર્મવાળાઓને વિનતી કરીશું કે તેમણે તે વરૂપ ઇ સાફની નજરે જોવુ અને નિષ્પક્ષપાતે તોલ કરવો કે શું ઇસ્લામ રાક્ષસી ધર્મ છે ?

ઇસ્લામના ફરમાન

કોશીષ.

માણસ જાતની સેવા ચાકરી કરવી અને તેનું ભલું કરવું એને ઇસ્લામમાં બંદગી બરાબર ગણે છે. એકલા આકીનથીજ કાંઇ કામ સરતુ નથી, તેની સાથે પ્રત્યક્ષ કામ પણ કરવું જોઇએ. "આ જીંદગી આખેરત (આવતી જીંદગી) માટે એક ખેતી છે" તેટલા માટે વારંવાર કહેવામાં આવે છે કે "વાવશો તેવું લણશો" મુસલમાન થયા એટલે બસ્યુ એવું કાંઇ નથી પણ ખરા ચલણથી રહેવું જોઇએ, તેની જીંદગી એક "કોશીષની જીંદગી" થવી જોઇએ, જો તને તારા ખુદાની સનમુખ જવાની ઇચ્છા હોય તો સારાં કામ કર કારણ કે આડે માર્ગે ચાલવાથી કદી તેની પાસે જઇ શકાતું નથી "માણસમા પશુનો અને ફરિસ્તાનો એવા બે પ્રકારના સ્વભાવ છે, જ્યારે તે પશુનો હલકો સ્વભાવ છોડી દે છે ત્યારે તે ફરિસ્તાના સ્વભાવવાળોજ થઇ રહે છે બલ્કે તેનાથી પણ ચડતો થાય છે સારી ખરી અને શુદ્ધ બાબતોની કોશીષ કરવાને માટે ફરમાવ્યું છે કે કોશીષ કરવી એ ખુદાનુ ખાસ ફરમાન છે અને જે ખુદાએ ફરમાવ્યુ છે તે માત્ર કોશીષથી મળી શકે છે

ઇસ્લામની નીતિનો સાર.

કુરાને શરીફની ચોથી સુરતમાં ફરમાવ્યુ છે કે "આવ, હું તને તારા ખુદાના હુકમો કહી સમજાવું, તારે તેની સાથે કોઇને શરીક ભાગીઓ ગણવો નહીં. તારે તારા માબાપો સાથે સારી રીતે વર્તવું અને તારે મુફલીસીની બીકને લીધે તારા બાળકોને મારી નાંખવાં નહીં. તારે માટે અને તેમને માટે અમે ખાવાનુ આપીશું. અને તારે ઉઘાડી કે ઢાકી અપવિત્ર બાબત તરફ જવુ નહિ જે જીવ મારવાનો તને હક હો તે શિવાય તારે કોઇ જીવ મારવો નહિ × × × × તારે યતીમ-અનાથ બાળકની મિલ્કત પાસે તેને સુધારવાના હેતુ શિવાય જવું નહીં. તેને કોઇને શિરે કાંઇ ફેસલો આપવાનો હોય તો તે તારા સગાનુ કામ

હોય તોપણ ; તારે ખરા ન્યાય સિવાય કંઇ બોલવું નહીં. તારે ખુદાનો હુકમ બરાબર માથે ચડાવવો. ખરેખર આ મારો ખરો રસ્તો છે તે પ્રમાણે તું ચાલજે.

વળી ફરમાવ્યું છે કે "નેક બખત માણસો એજ છે કે જે ઇમાન લાવ્યા છે અને ખુદાનો નમ્રતાથી ઉપકાર માને છે × × × × હમેશા ખેરાત કરે છે, પોતાની પવિત્રતા જાળવી રાખે છે અને પોતાના વચનમાં સાચાં છે × × × × ખરેખર ખુદા તમને ઇનસાફ અને ભલું કરવાનું અને સગાં વહાલાને તેમના હક અદા કરવાનું ફરમાવે છે. વળી તે તમને પાપ કરવાનું ખોટું કરવાનું અને જુલમ કરવાનું મના કરે છે"

જે માણસ ખુદા તરફ બોલાવે છે તેનાથી બીજો કોણ સારૂ કહેનારો અને ભલું કરનારો છે. × × × × ભલું અને બુરૂં એ સરખું ગણવામાં આવનાર નથી, જે સારૂં હોય તેના બળથી ખોટું કાઢી નાંખ.

વળી સ્વર્ગ વિષે તેમાં ફરમાવ્યું છે કે "તે ખુદાવાળા માણસ માટે પોતાના ભલા અને બુરા દીવસોમાં ખેરાત કરનારા માટે અને પોતાનો ગુસ્સો પી જનાર અને માફી આપનાર માટે છે. કારણ કે ખુદા સખી પરોપકારી માણસને ચાહે છે."

આપણે જાણીએ છીએ કે લોકોના ઉપર જ્યારે દુઃખ પડે છે ત્યારે ગમે તેવી આપત પણ તેમને સહન કરવી પડે છે પણ જ્યારે માણસ સુખી હોય અને તેને કોઇ તકલીફ આપે ત્યારે તે કેટલે દરજ્જે સહન કરી શકે છે તે ઉપર તેની ભલાઇનો સઘળો આધાર રહે છે કારણ કે સુખી દીવસોમાં તે ધારે તે કરી શકે છે એવી તેને સત્તા હોય છે. કહે છે કે મહાન હજરત મોહમ્મદ પેગમ્બર સ૦અ૦ની પવિત્ર દીકરી બીબી ફાતમાના દીકરા હજરત ઇમામ હુસેન આ એક દીવસ જમવા બેઠા હતા તેવામાં તેમના એક નોકરના હાથથી તેમના ઉપર ગરમ ગરમ ખાવાનું ઢળી ગયું જેથી પેલા નોકરને લાગ્યું કે હજરત દાઝયા હશે. અને મને હમણાં વઢશે તેથી તે કુરાન શરીફનું એક વાકય બોલવા લાગ્યો કે "જે માણસો પોતાનો ગુસ્સો પી જાય છે તેમને માટે સ્વર્ગ છે." હજરત ઇમામ હુસેને કહ્યું કે "મને આથી કાંઇ પણ ગુસ્સો લાગ્યો નથી તું ગભરાઇશ નહીં" પેલો નોકર આગલ ચાલતા બોલવા લાગ્યો કે "અને જે લોકો માણસોને માફી આપે છે તેમને સ્વર્ગ છે." તે ઉપરથી પોતે કહ્યું 'હુ તને માફ કરી ચુકયો છું." નોકરે આગલ ચાલતાં વાકય પુરૂં કર્યું કે "ખુદા પરોપકારીને ચાહે છે" હજરત ઇમામ હુસેને કહ્યું કે 'જા હુ તને તારી નોકરી માફ કરૂં છું. અને ઉપરથી ચારસો રૂપા મોહોર આપું છુ.

"ફરશાદ" પુસ્તકનો કર્તા લખે છે કે જે તને કાઢી મુકે તેને ફરી બેગતો ખોળતો જા જે તારૂં પડાવી લે તેને બોલાવીને આપ તને જે ઇજા કરે તેને માફી આપ કારણ કે ખુદા એવું ચાહે છે કે તુ તેની કમાલીયત સપુર્ણતાની જડ તારા આત્માના અંતરપટમાં નાખ.

કોઇ માણસ અપકાર કરે તો તે ઉપર ઉપકાર કરવાનું ઇસ્લામમા દરેક ઠેકાણે લખેલું છે

"દરેક જણના ભલાનો ખ્યાલ કર. તને જે હાની થઇ છે તેજ માત્ર જો

અપકાર ઉપર ઉપકાર. નહિ. બીજાને તુરત ક્ષમા આપ "અને બધાનુ સારૂ કર જે શખસ

પોતાનો ગુસ્સો સમાવે છે અને પોતાના દુસ્મનોને માફી આપે છે તેનુ

રહેઠાણ એક મારી જગાએ થશે. ખુદાઇ ઉપર ભરોસો કર.

એક ગરીબ અને પરદેશીના બેજેલ આત્માને શાંત કરવા સારૂ ખુદા તાલાની મીઠી નજરનો સંદેશો આવ્યો કે "દીવસના પ્રકાશ અને રાત્રિના અંધકારના સોગંદ પૂર્વક કહું છુ કે તારો ખુદા તને ભુલી ગયો નથી કે તારાથી નારાજ થયો નથી ખરેખર ગયા વખત કરતાં આવતો વખત તારે માટે સારો છે અને આખરે ખુદા તારી ઉપર પ્રસન્ન થશે અને તને સંતોષ થશે શું તને ખબર પડી નહોતી કે તું યતીમ, અનાથ હતો અને તેણે શું તને રહેવાને ઘર આપ્યું નહોતું ? તું ભુલાવામાં હતો ત્યારે શું તને રસ્તો બતાવ્યો નહોતો ? તું ગરીબ હતો ત્યારે શું તેણે તને સાધનો પુરા પાડયા નહોતા ? ત્યારે યતીમ અનાથને ઇજા પહોંચાડ નહિ અને જે કોઇ તારી પાસે માગના આવે તેને ખોટો શુકન ન કાઢ અને તારા ગાલીકની મહેરબાનીઓના ગુણ ગા" શું તું એ ખ્યાલ કરતો હતો કે અમે તને ખાલી ખેલ માટે બનાવ્યો છે અને તુને કદી અમારી પાસે પાછો લાવવામાં નહી આવે

ખરાં જીગરથી પશ્ચાતાપ કરી ખુદા તરફ પાછા આવનારા અને તેની દયા માગનારા પાતકો એટલુજ કહે કે 'હે અમારા માલીક, અમે જો ભુલી ગયા હોઇએ અને પાપમા પડયા હોઇએ તો પણ તું અમને સજા કરીશ નહિ હે પ્રભુ ! અમારા પાપ નિવારણ કર અને અમને ક્ષમા કર' તોપણ તેમને માટે એ વચન તૈયાર છે કે 'પાછો આવ, પાછો આવ તું ગમે તેવો છે તો પાછો આવ શું તું મને માનતો નહોતો અને મને મુકીને બીજાને પુજતો હતો અથવા મારા હુકમનો ભંગ કરતો હતો ? આવ, પાછો આવ, મારો દરવાજો ના ઉમેદીનો દરવાજો નથી જો તું પોતાને ભુલી ગયો હોય તો ખરા જીગરથી સાચા પશ્ચાતાપ કરી પાછો આવ

ખરૂ કહ્યું છે કે 'ન્યાય ધર્મ વિનેનો નેક સ્વભાવ પોતાને જે ફરજ બજાવવાની છે તે સમજવામાં અને દયાની જાણીતી બાબતોમાં રહેલો છે. '

નેક માણસ તે છે જે પોતે શુદ્ધ થવા માટે પોતાની પુંજી આપી દે છે અને બદલો મેળવવાની આશાથી કોઇના ઉપર ઉપકાર કરતો નથી પણ ફક્ત પરમકૃપાળુ માલીકના સનમુખ જવાની ઇચ્છાથી કરે છે

જે માણસો પોતે ભુખ્યા છતા પોતાનો ખોરાક ગરીબોને યતીમોને અને કેદમા પડેલાઓને આપી દે અને કહે કે 'અમે તમને ખુદાને વાસ્તે ખવડાવીએ છીએ, અમારે તમારી પાસેથી તેનો કાંઇ બદલો જોઇતો નથી, તો તેવા માણસો ખરા નેક બખ્ત છે

ફક્ત ખુદા તાલાનીજ બંદગી કર સગાવહાલા નોકર યતીમ અને ગરીબ ઉપર દયા રાખ, માણસો સાથે નેકીથી વાત કર, નમાઝ પઢ અને ખેરાત કર

તારા માબાપોનું નમ્રતાથી સન્માન રાખ, ગરીબાઇ અને નમ્રતાથી ખુદા આગળ તેમને માટે અરજ કર કે હે પરવરદીગાર, તેમના ઉપર દયા કર હું નાનપણમાં નિરાધાર હતો ત્યારથી તેમણે મને ઉછેરીને મોટો કર્યો છે

જુના વખતના અરબ ધર્મ, ખુની વેર અને ઝઘડાઓ છોડી દો અને એક બીજાના ભાઇ થઇ જાઓ

જાહેર અગર છાને ગમે તે રીતે ખેરાત કર કારણ કે તેમ કરવુ ઘણુ સારૂ છે

કયામતનો દીવસ આવશે કે જે દીવસે લેનદેનવડ દોસ્તી કે ભલામણ કાઇ કામમા આ નહી તેવો દીવસ આવે તે પહેલા તમને જે ખુદાએ આપ્યુ છે તેમાથી ખેરાત કરો

ભારે રસ્તો પસાર કરવાનુ તારે શીખવુ હોય તો બંદીવાનના છોડાવ ભુખ્યાને મસ્કીનને યતીમને તથા જે ધુળમા મળી ગએલો હોય તેને ખાવાનુ અ જે લોકો બીજાને ખાસ મદદ કરનારા અને તેમની ઉપર દયા કરનારા હોય તેમાનો તુ પણ થા

અફસોસ છે એ લોકો ઉપર કે જે ધર્મિષ્ટ હોવાનો ડોલ દેખાડે છે અને ગરીબની ચઢવા આનાકાની કરે છે

તમારી ખેરાત ઠપકો દઇને અને નુકસાન પહોચાડીને બરબાદ ના કરો, માણસને દુખ દ તેને કાઇ આપવુ એ કરતા તેના ઉપર દયા કરવી અને તેની સાથે હસ્તે ચેહરે વાત કર એ વધારે સારૂ છે

વ્યાજ તદન હરામ છે જે માણસ પોતાની પુંજી લોકોને દેખાડવા ખરચે તે માણ એવો છે કે જાણે એક ગોરી માટીમા દાટએલો પથ્થરનો ખડક કે જ્યારે તેના ઉપર વરસ પડે છે તોપણ તે નરમ થતો નથી, પણ સખ્તનો સખ્ત રહે છે અને તેમાથી કાઇ ઉગ નથી. પણ જે માણસ પોતાની પુંજી ખુદાને રાજી રાખવા અને પોતાના આત્માનુ કરવા કરવા માટે ખરચે છે તે એક ટેકરી ઉપરના બગીચાની માફક છે કે જે વરસાદ વરસે ત્યારે બમણો મેવો આપે છે અને વરસાદ ન આવે તોપણ ઝાકળથી તે લીલો રહે છે

માણસની પરીક્ષા તેની મન્ચાઇથી કર અને તુ તારા (નરસ) મનોવિકારના કહે પ્રમાણે ન ચાલ, નહી તો તુ ખુદાના માર્ગમા ખત્તા ખાઇ બેસીશ

' ખુદાએ બીજાને જે આપ્યુ હોય તેની તુ લાલચ ન રાખ '

પૂર્વ કે પશ્ચિમ દિશા તરફ મોહુ નાખવામા ભક્તિ રહેલી છે એવુ કાઇ નથી પણ મા ખુદાનો હુકમ માથે ચઢાવવામા અને ભનુ કરવામા રહેલી છે બધી વસ્તુઓને ગનીમત (ફાયદાકારક) જાણ ઇન્સાફ તરફ વલણ રાખ અને મુર્ખાઇ ભરેલી વાતો છોડી દે, અને જ શેતાન તને ખોટે મા ι લઇ જવાનુ કરે તો ખુદાનો આશ્રય માગ ' યતીમો અનાથ બાળ ભમના માલને હાથ લગાડ નહિ. વચનનો પાકા રહે અને દુનિયામા વકો થઇને ચાલ નહીં છોકરી થયાનુ સાભળવાજ માણસના મોઢા કાળા પડી જાય છે × × × × × તમને ગ સાધન નહીં મળે એ બીકથી તમે તમારા બાળકોની હત્યા કરો નહિ તમારા બધાની અ કાળજી રાખનાર છીએ ખરેખર તેમને મારી નાખવુ એ એક મોટામા મોટુ પાપ છે " ખુદાએ તમને સ્ત્રીઓ આપી છે કે તમે તમારી અને તેમની વચ્ચે પ્રીતિ અ મહોબત વધારો

"દારૂ અને જુગાર એ બને ભારે પાપ છે.

"વ્યભિચારથી વદન દુર રહો કારણ કે તે એક નાપાક ચીજ અને ખોટો રસ્તો છે.

'ખાત્રીથી સમજો કે આ દુનિયાની જીંદગી એક રમાઇ રૂપ છે ધન દોલત અને છોકરા છૈયાનો વધારો એ માત્ર એવો છે કે જેમ વરસાદ પડી છોડવા ઉગી નીકળે છે અને વાવનારને ખુશ કરી પાછળથી પીળા પડી કરમાઇ જાય છે. આવતી દુનિયામા સખ્ત સજા છે માત્ર ખુદાની માફી અને તેની રહેમનજર સિવાય દાહડો વગરનો નથી

"તારી ખોટાઇ અને એના જેવો એવો બીજો દેખાવ કાઢી નાખ ખરેખર જે લોકોએ ગેરઇન્સાફ ઉપર કમ્મર બાંધી છે તેમને માલમ પડશે કે પોતે શું કમાવા છે' જે લોકો અભિમાનથી અલગ રહે છે જે લોકો પોતાનુ મન વશ રાખે છે, જે લોકો સખાવત કરે છે, જે લોકો ખુદાની બંદગી કરે છે અને જે લોકો પોતાના વચન અને સખુન પાળે છે તે લોકો નિરંતર સુખના વારસ થવાના છે, તારા માબાપમાના એક કે બને ઘરડા થાય તો પણ તુ તેમની સાથે માયા મહોબતથી ચાલ અને તેમને કદી તોછડો શબ્દ કહે નહિ કે તેમને ઠપકો આપ નહિ પણ તેમની સાથે મન્માન પુર્વક અને નમ્રાસથી વાત કર અને તારો કોઈ સગો હોય કે બીજો કોઇ ગરીબ માણસ હોય કે રાહે રસ્તે જનાર મુસાફર હોય તોપણ તેનો જે હક પહોચતો હોય તે તુ તેને આપ પણ નકામો ખરચ કરતો ના.

'તુ તારો હાથ તારી ગરદન સાથે બાંધી દેતો ના (એટલે તુ કંજુસ થતો ના) તેમજ તેને તુ વદન છુટો મુકી દેતો ના (એટલે ઉડાઉ થતો ના) નહિ તો નિર્ધનતાને લીધે તારે દુખમાં વેઠવો પડશે.

"તારા નોકરને માયાળુપણે વાત કરવાનુ શીખ

"સાહના બળથી બહાર કાઢી નાખ

'કયામતના દીવસે ખરો તોલ અમે (ખુદા) કરીશુ. કોઇને પણ અમે ગેર ઇનસાફ આપવાના નથી, રાઇના દાણા જેટલી બાબત હશે તોપણ તેને આગળ લાવી તેનો અમે તોલ કરીશુ અને અમે લેખા લઇશુ એટલે બસ છે

"તારા પરવરદીગારને માફી માટે અરજ કર અને તેના તરફજ નજર કર. ખરેખર માલીક ઘણો રેહેમ નજરવાળો અને દયાળુ છે અને તમારા માલીક કહે છે કે મને યાદ કર હું તુ જે કહેશે તે સાંભળીશ કહે કે મારા બંદાઓ (સેવકો), તમે ગુન્હા કરીને પોતાનેજ નુકશાન કર્યુ છે તોપણ તમે ખુદાની મેહેરબાનીથી નાઉમેદ થાઓ નહિ કારણ કે ખુદા સઘળા પાપ નિવારણ કરી શકે છે. તે ઘણો દયાળુ અને રહેમવાળો છે "નેક વાણી તેના સુધી પહોંચી શકે છે અને નેક કામને તે મોટાઇ આપનારો છે". ખરેખર મારા માલીક ઉઘાડુ કે ગામ્યુ કોઇપણ ખરાબ કરવાનુ ગેરઇન્સાફ કરવાનુ, અને નાહક કોઇ જુલમ કરવાનુ ના કહેતુ છે".

તારા ખુદાને નમ્રતાથી અને ચુપકીદીથી યાદ કર, કારણ કે ખુદા હદ ઓળંગનારને ચાહતો નથી. અને દુનિયામાં વ્યવસ્થા (શાંતિ) ચાલતી હોય ત્યારે નકામી ધાંધલ કર નહિં. અને ખુદાને તેનો ડર રાખીને ખરાં જીગરથી યાદ કર. ખરેખર "ખુદાની રેહેમ નેક માણસો તરફ હોય છે."

એ ઉપરાંત અમે માણસને પોતાના માબાપ સાથે માયાથી વર્તવાનું ફરમાવેલું છે. તે પેટમાં હતો ત્યારે તેની માને ઘણું દુઃખ પડેલું છે. અને પેદા થયો ત્યારે પણ ઘણું દુઃખ પડેલું છે અને તે કહે છે કે હે મારા અલ્લાહ, જે મેહેરબાનીઓ તેં મારા અને મારાં માબાપો ઉપર કરી છે તેનો ઉપકાર દર્શાવવાને અને જેથી તું રાજી થાય તેવાં સારાં કામ કરવાને મને હીદાયત (મતિ) આપ. અને મને બાલબચ્ચે સુખી કર. હું તારી પાસે આવ્યો છું અને તારી મરજીને શરણે છું

તેમને માટે ખુદા પાસે આરામની જગા છે અને તેમણે જે સારાં કામ કર્યા છે તેનાં બદલામાં ખુદા તેમનું રક્ષણ કરનાર છે. "જે લોકોએ મુર્ખાઇ કરી જહાલત (અજ્ઞાનતા) થી પોતાનાં બાળકોને મારી નાંખ્યાં અને ખુદાના ઉપર અસત્ય જોડી તેણે તેમને જે ખોરાક આપ્યો છે તે એ બાળકોને આપવાની તેમણે ના કહી છે તેમનો કદી છુટકારો થવાનો નથી. આ વખતે તેઓ ભુલ્યા છે અને તેમને સીધો રસ્તો મળ્યો નથી."

જે લોકો પોતાની પુંજી ખુદાના માર્ગમાં ખરચ કરે છે તેમની મીસાલ એક અનાજના દાણા જેવી છે કે જેમાંથી સાત ઉંબીઓ નીકળે છે. અને દરેક ઉંબીમાંથી સો સો દાણા પેદા થાય છે. જે લોકો પોતાની પુંજી ખુદાના માર્ગે ખરચે છે અને ખેરાત કરતી વખતે કોઇને કડવા સુખન કહેતા નથી કે નુકસાન કરતા નથી, તેનો બદલો તેમને તેમના ખુદા પાસેથી મળવાનો છે. તેમને કાંઈ ડરવાનું નથી કે દીલગીર થવાનું નથી. × × × × × માયાળુપણે વાત કરવી અને લોકો ઉપર દયા કરવી એ કોઈનું મન દુખાવી દાન આપવા કરતાં સારૂં છે.

"ખુદા કોઇ જીવ ઉપર તે ઉઠાવી ન શકે એવો બોજો નાંખતો નથી. તેણે જે સારી કમાઇ કરી હશે તો તે મજાહ કરશે અને નઠારી કરી હશે તો તેનું ફળ ભોગવવું પડશે." × × × × ×

"હે પરવરદિગાર અમે ભુલથાપ ખાઇ જઇએ કે પાપમાં પડીએ તો પણ તું અમને તેની સજા કરીશ નહિં. હે અમારા ખુદા, અમારા પેહેલાં જે માણસો થયા હતા તેમના ઉપર જે બોજો તેં નાંખ્યો હતો તે અમારી ઉપર નાંખીશ નહિં. હે ખુદા, જે સહન કરવાની અમાનામાં શકિત નથી તે તું અમારા ઉપર નાંખીશ નહિ. પણ તું અમારા પાપ નિવારણ કર, અમને માફી આપ, અને અમારા ઉપર દયા કર.

'ધીરજ રાખી સબુરી પકડનાર, સાચું બોલનાર, ગરીબ, પરોપકાર કરનાર, દરેક પરોઢીએ ખુદાની માફી માગનાર ×××××× પોતાની ચડતીના દીવસોમાં ખેરાત કરનાર પોતાના ગુસ્સાને કાબુમાં રાખનાર અને બીજા ઉપર દયા કરનાર એવાં બધાં ભલાં કામ કરનારને ખુદા ચાહે છે." (તેમનું રેહેઠાણ ખુદા પોતાની નજદીક કરશે)

"હે અમારા પરવર દીગાર, ત્યારે હવે અમારા ગુન્હા માફ કર અમારાં ખોટાં કામ અમારામાંથી કાઢી નાંખ અને નેક માણસો સાથે અમારૂં મોત કર તે ઉપરથી ખુદા ફરમાવે છે, "તમારામાંના સ્ત્રી કે પુરૂષ કોઇનું કામ પણ હું નકામું જવા દેનાર નથી. કારણ કે તમારામાંથી એ અને એમનામાંથી તમે પેદા થએલા છો."

"અને તમે ખુદાનો ડર રાખો, તેની પાસે તમે એક બીજાનાં સુખ માગો અને તમારી માની ઘણી અદબ કરો. જન્નત (સ્વર્ગ) તેમના પગ નીચે છે.

"ખુદાએ કોઇને સારી સારી ન્યામતો આપી બીજા કરતાં મોટો બનાવ્યો હોય તો તે પ્રમાણે થવાની તું લાલચ રાખીશ નહિ,"

"માબાપો સાથે, સગાંવહાલાં સાથે, યતીમો અનાથ બાળકો સાથે, રસ્તે જનાર સાથે અને ગુલામો કે જેમની ઉપર તમારો જમણો હાથ કાબુ ધરાવે છે તેમની સાથે ગાયા મોહબતથી ચાલો. ખરેખર ખુદા મગરૂર માણસ અને ખોટા પતરાજખોરને ચાહતો નથી."

"જે કોઇ શખ્સ માણસો માણસોમાં ભલાઇ કરવા માટે વચ્ચે પડશે તેનો બદલો તેને સારો મળશે પણ જે કોઇ તેમનામાં બુરાઇ કરાવવા વચ્ચે પડશે તેને તેવુંજ ફળ મળશે કારણ કે ખુદા દરેક ચીજ ઉપર નજર રાખે છે.

"હે મુસલમાનો, ખુદાને હાજર નાજર ગણી શાક્ષી આપો, જો કે તે શાક્ષી તમારી વિરૂદ્ધ હોય, તમારા માબાપો વિરૂદ્ધ હોય, તમારા સગાવહાલા વિરૂદ્ધ હોય, પક્ષકાર પૈસાદાર હોય કે ગરીબ હોય તોપણ બરાબર ઇન્સાફથી આપ જો, ખુદા તમારા કરતાં બન્ને પક્ષકારોની વધારે નજદીક છે. તેથી શૈતાનના કહેવા પ્રમાણે ચાલશો નહિ, નહી તો સત્યથી છેટા પડી જશો.

ભ્રાતૃભાવ અને એક બીજાને મદદ. ભ્રાતૃભાવ રાખવા અને એક બીજાને મદદ કરવા મુસલમાની શાસ્ત્રમાં ઘણું કહેલું છે. ફરમાવ્યુ છે કે મુસલમાનો એક બીજાના દીની (ધર્મના) ભાઇ છે. તેથી તેમણે એક બીજા ઉપર જુલમ કરવો જોઇએ નહિ, એક બીજાને મદદ કરવા આનાકાની કરવી જોઇએ નહીં કે એક બીજાનો તુચ્છકાર કરવો નહિં. નેકીનું સ્થાન દીલ-અંતઃકરણ છે તેથી દીલ જે નેકીવાળુ છે તે મુસલમાનને કદી હલકો ગણવું નહી મુસલમાનને હલકો ગણવો એ બહુજ ખોટું છે કોઇ મુસલમાનનું ખુન કરવું, તેની માલ મિલકત પડાવી લેવી કે તેની આબરૂને નુકશાન પહોંચાડવું એવી સઘળી બાબતો મુસલમાન ઉપર હરામ (મના) છે! તેણે કોઇ મુસલમાનનું ખુન રેડવું અને તેના માલને કે તેની આબરૂને નુકશાન થાય એવું કાઇ કામ કરવું નહિં કે એવો કાઇ સુખન વાપરવો નહિ

"ત્રણ શખસો જન્નતમા (સ્વર્ગમા) જશે.

૧ પોતાની રૈયતનુ ભલુ કરનાર અને સદ્‌ગુણવાળો ન્યાયી રાજા

૨ પોતાના સગાવહાલા અને બીજાઓ સાથે નરમ દીલથી ચાલનાર ગયાળુ શખસ.

૩ સદ્‌ગુણી માણસ

મુસલમાનોની એક બીજા સાથેની ફરજ.

વળી મુસલમાનોએ એક બીજા સાથે કેવી ફરજ અદા કરવી જોઇએ એ વિષે જયારે કોઇએ મહાન હજરત મોહમ્મદ પેગમ્બર સલઅમને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે ફરમાવ્યું કે આ બાબતો મુસલમાનોએ ખાસ અમલ કરવા જેવી છે. (૧) કોઇ મુસલમાન મળે તો તેને સલામ કરવી. (૨) કોઇ મુસલમાન ખાવા તેડે તો તેનું ઈજ્જન કબુલ કરવું. (૩) જયારે તે કાંઈ સલાહ પુછે તો તે બરાબર બતાવવી. (૪) જ્યારે તે બીમાર પડે તો તેને જોવા જવું. (૫) જ્યારે તે મરી જાય તો તેની મૈયતમાં જવું

પણ દુખી અને લાચાર માણસ ગમે તે હોય તો તેને પણ મદદ કરવા પાછા હઠવાનું નથી. કોઇ પણ માણસ જાત ઉપર જુલમ થયો હોય તો તેને મદદ કરવી એ ખરા મુસલમાનની ફરજ છે. 'ખરેખર કયામતના દહાડે ખુદા ફરમાવશે કે હે બની આદમ (આદમના દીકરા) હુ બીમાર હતો તોપણ તું મારી ખબર લેવા આવ્યો નહિં માણસ કહેશે કે હે અમને પાલવનાર ખુદા! અમે તને કેવી રીતે મળવા આવી શકીએ? તું તો આખા જગતનો માલીક છે. તને કોઇ બીમારી થઇ શકતી નથી ત્યારે ખુદા ફરમાવશે કે હે માણસ! શું તુ જાણતો નહોતો કે મારો ફલાણો બંદો (સેવક) બીમાર હતો. તને ખબર પડી હતી છતાં તું તેને જોવા ગયો નહિં. શું તું જાણતો નહોતો કે તું તેને જોવા જશે તો હું તારાથી ઘણો રાજી થઇશ અને તને ખ્યાલ કરીશ? વળી ખુદા કયામતના દીવસે ફરમાવશે કે હે માણસ! મે તારી પાસે ખાવાનું માગ્યું હતું પણ તેં મને આપ્યુ નહિ. માણસ કહશે હે મારા માલીક! તુંજ અમને બધાને ખાવાનું આપે છે ત્યારે મારૂં શું ગજુ કે હું તને આપી શકુ? વળી તને ભુખ નથી કે તું ખાતો નથી તો મારાથી તે અપાયજ કેમ, ત્યારે ખુદા ફરમાવશે કે શું અમારા ફલાણા બંદાએ તારી પાસે રોટલી માગી નહોતી? પણ તેં આપી નહિ. શું તું એમ નહોતો જાણતો કે જો તું તેને ખાવાનુ આપશે તો હું તેનો બદલો તને આપીશ! વળી ખુદા તાલા ફરમાવશે કે હે માણસ! મેં તારી પાસે પીવાનું પાણી માગ્યુ હતુ છતાં તેં આપ્યું નહી ત્યારે માણસ કહેશે હે માલીક! તુંજ આખા જગતને પાણી પુરૂ પાડનારો છે ત્યારે હું તને શુ આપી શકુ? વળી તને તરસ નથી કે તુ કોઇ દહાડે કાંઇ પીતો નથી તો પછી હું આપું શી રીતે? ત્યારે ખુદા ફરમાવશે કે શું મારા ફલાણા બંદાએ તારી પાસે પીવાનુ પાણી માગ્યુ નહોતું? પણ તેં આપ્યુ નહી. શું તું જાણતો નહોતો કે તું તેને પાણી આપશે તો હું રાજી થઇશ અને તને બદલો આપીશ?

ગરીબને મદદ

જે સખસ ખુદને વાસ્તે તારથી અગર બીજા કોઇથી ડરીને તારા આશ્રયમા આવે તો તેને આશ્રય આપ અને જે શખસ અલ્લાહને વાસ્તે તારી પાસે કાંઇ માગે તો તું તે આપ અને જે શખસ તને ખાણા બોલાવે તેને તું સારૂ ગણ અને તેનુ નોતરૂ તું કબુલ કર અને જે શખસ તારૂં ભલું કરે અને તને ફાયદો કરી આપે તો તેનો બદલો તું તેને વાળી આપ એટલે તું પણ તેનું ભલું કર, પણ જો તારી પાસે બદલો વાળી આપવાનુ સાધન ન હોય તો જ્યાં સુધી તને એમ લાગે કે મે તેને માટે ખુબ આશીર્વાદ માગ્યો છે અને મેં તેના તરફ સારી પુરી ફરજ બજાવી છે ત્યા સુધી તેને માટે આશીષ દેવા માગ "

એવું કહેતો નો કે લોકો અમારૂં ભલું કરશે તો અમે પણ તેમનું ભલું કરીશું અને અમારા ઉપર જુલમ કરશે તો અમે પણ તેમના ઉપર જુલમ કરીશું પણ ઉલટો એમ કહે કે જો તેઓ અમારી ઉપર જુલમ કરશે તોપણ અમે તેમના ઉપર જુલમ કરીશું નહિ

માણસ જાત તરફ દયા ભાવ

જે શખ્સ ખુદાના પ્રાણીઓ તરફ દયા ભાવ રાખે છે, તેના ઉપર ખુદા પણ દયા ભાવ રાખે છે, તેથી માણસ ગમે તેવો સારો કે નઠારો હોય તોપણ તેના ઉપર દયા ભાવ રાખવો જોઇએ. નઠારા ઉપર દયા ભાવ રાખવો એ તેને નઠારાપણાથી રોકવા બરાબર છે અને તેથી સ્વર્ગમાંના લોકો દયાભાવ રાખનારથી ઘણા રાજી થાય છે"

"સદ્‌ગુણ અને સન્યાયમાં આગળ વધવા હમેશાં કોશેષ કર."

"દરેકને મોટાં દીલથી અને ભક્તિપૂર્વક મદદ કર જે કોઇ પોતાના મનુષ્ય ભાઇઓને મદદ કરે છે અને તેમના ભલાં માટે કોશેષ કરે છે તેમને મનુષ્યને થતી હાની દુર કરનારને જેટલો સવાબ (પુન્ય) મળે છે તેટલોજ સવાબ મળે છે.

"ખુદાની બધી મખલુક (સૃષ્ટિ) એ તેનું એક કુટુંબ છે માટે જે કોઇ તેના પ્રાણીનું વિશેષ ભલું કરશે તે ખુદાનો વિશેષ વહાલો ગણાશે.

"જે સખશથી માણસ જાતને સઉથી વધારે ફાયદો પહુંચે છે તેજ ખુદાની નજરમાં સઉથી સરસ માણસ છે.

"જે માણસ પોતાના ભાઇની તંગીઓ દુર કરવાની કોશેષ કરે છે તેને પછી તેમાં તે ફતેહમંદ થાય કે ન થાય તોપણ ખુદા તેના સઘળાં ગુન્હા માફ કરે છે."

"જે શખસ પોતાના ભાઇને મદદ કરે છે તેને ખુદા કયામતના દીવસે મદદ કરશે."

"કોઇએ મહાન હજરત મોહમદ પેગમ્બર સલ્અમને પુછયું કે ખુદાને સઉથી વધારે કોણ વહાલું છે ત્યારે પોતે ફરમાવ્યું કે જેણે મખલુક (સૃષ્ટિ) નું સૌથી વધારે ભલું કર્યું હોય તે. વળી કોઇએ પુછયું કે કયાં કામ સૌથી વધારે સારાં ગણાય છે? ત્યારે પોતે ફરમાવ્યું કે માણસનું મન રાજી રાખવું, ભુખ્યાને ખવરાવવું, આફતમાં આવી પડેલાને મદદ કરવી, દુખીઆંઓના દુઃખ મટાડવાં અને જુલમમાં સપડાએલાંઓને છોડાવવાં. જે શખસ પોતાના મનુષ્ય ભાઇઓને ખરા વખતે મદદ કરે છે અને જુલમના ભોગ થઇ પડેલાઓની વ્હારે ચડે છે તેને ખુદા કયામતના દીવસે જરૂર મદદ કરશે.

"ખુદા ફરમાવે છે કે તું જીવતાં જીવત મારા ઉપર ભરોસો રાખ કારણ કે હું એકલોજ બસ છું. લોભ ન કર. અને તારા જાતી ભાઇઓના માલની લાલચ ન રાખ. તું જે ચીજ તારે માટે પસંદ કરતો હોય તે તેમને માટે પણ પસંદ કર. તારા ગુસ્સા મનોવિકાર અને લોભથી પોતાને બચાવ કારણ કે એ ખરાબમાં ખરાબ ચીજ છે.

જે શખ્સ પોતાના નફસ (પાપી મન) ને અને પોતાની ખ્વાહીશો (ઇચ્છાઓ) ને વશે થાય છે અને તેમા સપડાઇને બીજાઓ તરફની પોતાની ફરજો ભુલી જાય છે તે ખુદાની નજરમા સૌથી ખરાબ અને નબળો છે

‘ભલા કામ પાછલ મડયો રહે”

“થાકેલાનુ મન રાજી કરવુ અને દુઃખમા આવી પડેલાઓનુ દુખ મટાડવુ એના જેવા દવાઓ કાઇ જુદાજ છે દુખના દીવસમા સારા કામનો ધ્યાન એક ઢાલની પેરે આવે છે અને આપણો બોજો ઘસડી જાય છે

“જે શખ્સ બોલીમા, કામમા અને વિચારમા સચ્ચો છે તેના શીવાય ખરી રીતે જોતા બીજો કોઇ સાચો નથી ”

‘જે શખ્સ પોતાના ભાઇનુ તેની હાજરીમા ક ગેરહાજરીમા રક્ષણ કરે છે તેજ ખરો છે

“ઇમાનદારી અને સન્યાઇ, પવિત્રતા અને નરમાસ પરોપકાર અને મીઠાશ એ માણસના સૌથી સારામા સારા ગુણ છે” ઇસ્લામના ધર્મગુરૂઓના કેટલાક વચન એવા છે કે જે વાચવાથી એમ માલમ પડે છે કે બેશક તેમને ખુદા તાલાએ દરજ્જાને લાયક બનાવ્યા હતા

જેના તરફ પોતાની ફરજ બજાવવાની છે તેની તરફ જે શખ્સ પોતાની ખરી ફરજ બજાવે છે એ બધા કરતા ડાહ્યો છે × × × × જે સૌથી વધારે ઇનમ પદનો હોય તેના ચલણ સૌથી સારા હોવા જોઇએ જે સૌથી વધારે હુશીયાર હોય છે તે વધારે સદગુણી હોવો જોઇએ × × × લોભ કરતા બીજી કોઇ ચીજ વધારે ખરાબ નથી ‘ દયા કરવી એ સૌથી સારામા સારો ગુણ છે જુઠું બોલવુ સૌથી મોટામા મોટો દુર્ગુણ છે જે શખ્સ પોતાનુ કહેવુ પાળે છે તે ખુદાનો સૌથી સારામા સારો બદો (સેવક) છે’

“ખરાબ સ્વભાવ એ સૌથી જબરામા જબરી આફત છે ”

‘નાપાકીથી અલગ રહેવુ એ સૌથી ઉમદા ભક્તિ છે ખરાબ કામથી દુર રહેવુ એ ઉમદામા ઉમદા કામ છે ’

“જે શખસ પોતાની ખામીઓ જુએ છે તે સૌથી ડાહ્યામા ડાહ્યો છે જે પોતાને બીજા કરતા હુશીયાર સમજે છે તે સૌથી વધારે બેવકુફ છે ’

‘માણસ જાત ઉપર ઉપકાર કર્યા વગર ખુદાની બંદગી કરવી એ રણની રેતીમા પાણી નાખ્યા બરાબર છે

‘ઇમાનદારી એ એક એવી રેતની છે કે જે જન્નત (સ્વર્ગ) સુધીનો રસ્તો રોશન કરી આપે છે ’

'અમલ (વર્તન) વગરનો ઇલમ કાંઇ કામનો નથી રેહેણી વગર કેહેણીથી ફાયદો થતો નથી

"મનુષ્ય ભાઇઓની ભુલો દરગુજર કરવી એ એક સખાવતનુ કામ છે

"જ્યારે બોલો ત્યારે ખરૂ બોલો જ્યારે તમો મોટા હોદા ઉપર હોવો ત્યારે તમારા હાથ નીચેનાઓ સાથે નરમાશ અને મેહેરબાનીથી વર્તો જ્યારે આફતમા આવી પડો ત્યારે ધીરજ ધરો જ્યારે કોઇને સજા કરવાનો વખત આવે ત્યારે દયા વાપરો જ્યારે કાંઇ ભુલ થાય ત્યારે માફી માગો જ્યારે ઇન્સાફ ઉપર બેસો ત્યારે ખરો ન્યાય કરો જ્યારે કાંઇ ગુન્હો (પાપ) થાય ત્યારે શરમાઓ જ્યારે કોઇના ઉપર જુલમ થતો જુઓ ત્યારે તેને મદદ કરો'

જેનાથી તમને ફાયદો પહોચે તેનો ગુણ માનો આજીજી (નમ્રતા) અખત્યાર કરવાથી તમારી કદર વધે છે ખુદાને યાદ કરવાથી તેની મેહેરબાની થાય છે

'જે ઇલમનુ શિક્ષણ આપે છે તે હમેશા અમર રહે છે "

'બોલનાર માણસ તરફ જોવાનુ નથી, પણ જે તે બોલે છે તે તરફ જોવાનુ છે

'હસદ કરનાર (અદેખા) માણસને કદી ચેન હોતું નથી જ્યા હસદ હોય ત્યા ખરી દોસ્તી રહી શકતી નથી

"જુઠા શખસને શરમ હોતી નથી "

"પરહેજગારી અને આ દુનિઆમા ભલા કામ કરવા કરવા (આખેરત આવતી દુનિયા માટે) બીજુ કાંઇ વધારે સારૂ ભાથુ નથી'

જે શખસ પોતાના નફસનો ગુલામ છે તે ખરાબમા ખરાબ ગુલામગીરી કરનારો છે• માણસનો તેના નફસ કરતા કોઈ બીજો વધારે મોટો દુશ્મન નથી

નૈયત (દાનત) સારી ન હોય ત્યા સુધી કાંઇ કામ સારૂ ગણાતુ નથી તેમજ શુદ્ધ અમલ (ચલણ) ન હોય ત્યાં સુધી બોલનારનો સુખન શુદ્ધ ગણાતો નથી'

'મનની ખરાબ ખાહેશો (ઇચ્છાઓ) કરતા બીજી કોઇ ખરાબી ભારે નથી"

"લોભ સાચને મારી નાખે છે

જ્ઞાન એ સૌથી મોટી પ્રસાદ (ન્યામત) છે"

'મનની પવિત્રતા એ સઘળા સદ્ગુણના માવો છે

'જાડેપણુ (અજ્ઞાનત) એ ખરાબમા ખરાબ નિર્ધનતા છે

"ઉપકાર કરનાર મેહેરબાનની આભાર વિનય એ સારા છે

"બીજાની ભુલો દરગુજર કરવી એ ખેરાત કરવા કરતા વધારે સારૂ છે '

"જ્યારે બદલો લેવાની સત્તા હોય ત્યારે માફી આપવી અને કોઇ સતાવે ત્યારે તેમની તરફ ચાહના નાખવી એ ઘણા ઉમદા ગુણો છે "

"ઢોંગ એ પરહેજગારીનું સત્યાનાશ વાળનાર છે. ખેરાત કરીને ઉપકારનો ભાર મુકવો એ ખેરાતને હાનીકર્તા છે. ગરજ (સ્વાર્થ) એ ડહાપણને ધુળમાં મેળવનાર છે.

જે કાંઇ તમે નેકી કરો છો તેજ તમારી સાથે આવનાર છે. નેક કામ એ ખુદા સુધી પહોંચવાનાં પગથીઆં છે."

"બંને દુનિયાની સલામતી દોસ્તો ઉપર મહોબત અને દુશ્મનો ઉપર ઉપકાર એ બંને બાબતો ઉપરની તપસીર (ટીકા) છે."

"મારા દિલની તખતી ઉપર મારા પવિત્ર પિતાના વચનો કટલાંક કોતરાઇ ગયાં છે. તેઓ ફરમાવતા કે દીકરા! તું જો તુટી પડેલા (પડતીમાં આવી ગએલા) લોકો સાથે મળે તો તેમની જોડે બેઅદબ (ઉદ્દત) થતો ના. અને તેમની તરફ હલકી નજરથી જોતો ના. જો તું આ દુનિયામાં એક પણ દીલ રાજી ન કરી શકે તો ભલે, પણ એક હલકામાં હલકા આત્માને પણ તું નારાજ કરીશ નહિ."

"હે માણસ! સારા માઠા બનાવોથી તે સુખ-દુઃખનો અનુભવ લીધો છે અને પરિણામે તેં ઉપકાર માન્યો છે, તેમજ ફરીયાદો કરી છે પણ તું ઉંચા ટેકરે ચઢીને બેસતો ના. નહીં તો તારી કોશીશ કાંઇ કામમાં આવવાની નથી. ઘાસના જેવો થઇ જા કે જે પવનની સામે રહી શકે અથવા ઘાસના ભારા જેવો કે જે લોકો ખભે ઉપાડી શકે,"

બચ્ચાંઓ ઉપર હેત અને મોટાની મર્યાદા. બચ્ચાઓ ઉપર હેત રાખવા અને મોટી ઉમરના માણસોની અદબ કરવા મુસલમાની શાસ્ત્રમા ઘણું કહેલુ છે. હજરત પેગમ્બર સઅમ ફરમાવે છે કે જે માણસ બચ્ચાઓની સાથે મહોબત રાખતો નથી અને જે મોટી ઉમરના માણસોની અદબ કરતો નથી તે આપણામાંનો નથી. તેમજ જે માણસ હલાલ (યોગ્ય) ચીજ કરવાનુ અને હરામ (અયોગ્ય) ચીજ નહિ કરવાનું કહેતો નથી તે પણ આપણામાંનો નથી

વળી પેગમ્બર સઅમે ફરમાવ્યુ છે કે જે કોઇ જુવાન માણસ ઘરડા માણસનું તેની ઉમરને લીધે સન્માન રાખે છે તેનું પણ તેની ઘરડી ઉમરમાં સન્માન રાખવા ખુદા બીજા જુવાનીઆ પેદા કરશે. વળી પોતે ફરમાવ્યું છે કે જે કોઈ શખસ માયાથી કોઇ યતીમ-અનાથ બાળકના માથે હાથ ફેરવશે તો તે યતીમના જેટલા વાળને તેનો હાથ અડકયો હશે તેટલા તેને ખુદાના આશિર્વાદ મળશે. અને જે કોઇ યતીમ છોકરા છોકરી સાથે નેકી કરશે તો તે અને હું જન્નતમાં એક બીજાની પાસે રહીશું.",

વળી પોતે ફરમાવ્યુ છે કે જે કોઈ અનાથ બાળકને રહેવા માટે જગા અને ખાવા પીવાનું આપશે તો ખુદા તેને સ્વર્ગમાં એક જગા ઇનાયત કરશે અને તેના ગુન્હા માફ કરશે.!

જે શખસ ખુદા તાલાની મખલુક અને પોતાના બાળકો સાથે મહોબત નહિં રાખે તો ખુદા તેની સાથે મહોબત રાખવાનો નથી"

દુઃખી ઉપર દયા. દુખીઓાં ઉપર દયા કરવાની અને આફતમા ઘેરાએલા અને નિરાધાર તરફ દીલસોજી કરવાની ઇસલામ ખાસ ભલામણ કરે છે.

"જે માણસો ખુદાના પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરે છે તેમના ઉપર ખુદા દયા કરે છે."

"બીજાના ગુન્હા માફ કર કે તારા પણ માફ થાય જો તારે દયાનો ખપ હોય તો મનુષ્ય જાત ઉપર પડતા સંકટો માટે દીલગીરી જાહેર કર

"જે શખ્સ યતીમ બાળક ઉપર દયા કરે છે તેના ઉપર કયામતના દીવસે ખુદાતાલા દયા કરશે.

"ખરેખર માણસને છોકરાઓ ખુદાએ આપેલી ન્યામત (ભેટ) છે"

'જે બીજા ઉપર રેહેમ કરે છે તેના ઉપર આપોઆપ રેહેમ થશે. જે બીજા ઉપર બીરાદરની વખતે દયા કરે છે તેના ઉપર જગતકર્તા પોતે દયા કરશે'

"જે શખસ બીજાને માફી આપતો નથી તેને કદી માફી મળતી નથી."

ખુદા ફરમાવે છે "હે મારા બંદાઓ! જો તમારે મારી રેહેમની જરૂર હોય તો મારા પ્રાણીઓ ઉપર રેહેમ કરો

"જુલમગાર માટે કોઇ દોસ્ત અને મદદગાર નથી"

"આ રમજાની જન્નતમાં એજ લોકો જનારા છે કે જેઓ મનસા શુદ્ધ અને દયાવાળા છે"

જે ખેરાત ખરા અંતરથી આપવામાં આવે છે અને જે સપુન દુખીઆના ઘા રૂઝવવા માટે ઉત્તમ મદદમાં આવે છે તેજ ખરી ખેરાત છે'

"વિનય અને પવિત્રતા એ ઇમાનની બાબત છે"

"જે કોઇ વિનયવાળો અને પવિત્રતાવાળો હશે તેની કોઇ એ ... નહિ

ખરો વિનય એ સર્વ સદ્ગુણનું મુળ છે

"આજીજી (નમ્રતા) અને માણસાઇ (પરહેજગારી) એ ભક્તિના કામ છે

બીજાઓને માફી આપ અને ભલાઇ કરવા તથા બુરાઇથી દુર રેહેવા જાગૃત કર

ખોટા કર્મ કરનાર, નકામી મોટી મોટી વાતો કરનાર અને જુઠું બોલનારથી આઘો રહે

જે શખસ પોતાને ગુસ્સો ચઢે તો પી જાય છે લોકોને માફી આપે છે, જે ખરૂં હોય તે કરે છે અને ધર્મ પ્રમાણે પરહેજગારીથી ચાલે છે તેને ખુદા ચાહે છે

ધીરજવાળા, ગમ ખાનારા અને પોતે સજા કરી શકે તેવા ગુન્હા માફ કરનારા માણસોને ખુદાતાલા બદલો આપનાર છે

ખુદા ફરમાવે છે કે જે લોકો મુસીબત (...) ના વખતમાં સબર કરે છે (ધીરજ રાખે છે) અને પોતાના ઉપર ગુજરેલી સખતાઇ માટે માફી આપે છે તે ઉમદા નેકીનાં કામ કરનારા છે"

'નીમકહલાલ એજ લોકો છે કે જે પોતાને સોંપેલુ કામ બરાબર બજાવે છે. પોતાના વચનના સાચા રહેછે, સુખનથી પાછા હઠતા નથી અને પોતાનું વચન બરાબર પાળે છે

હજરત મોહમ્મદ પેગમ્બર સ અ અ ફરમાવે છે કે જે માણસ બોલતો એમ છે ત્યારે જુઠું બોલે છે અને જે માણસ વચન આપે છે પણ તેનો ભંગ કરે છે અને કોઇ વાત કહી હોય તો તે ઉપર કાયમ રહી શકતો નથી તો તે મારામાંનો નથી પણ ... દરેક છે

ખેરાત વિષે મહાન હજરત મોહમ્મદ પેગમ્બર સ અ અ એ ઘણીજ વાતો કહી છે પોતે ફરમાવ્યુ છે કે દરેક ભલુ કામ એ ખેરાત છે તમારા ભાઇના

ખેરાત

આગુ હસને ... નજર ... પણ ખેરાત છે અને તમારા ... ભાઇઓને ... સોંપ કરો તે પણ દાન આપવા બરાબર છે

ભુલા પડેલાને રસ્તો દેખાડવો એ પણ ખેરાત ... આંધળાને મદદ કરવી એ પણ ખેરાત છે

રસ્તામાં પથ્થર અને કાંટા પડેલા હોય અને લોકોને તેથી કનડગત થતી હોય તો તે ત્યાંથી ખસેડી નાંખવા એ પણ ખેરાત છે. અને તરસ્યાને પાણી આપવું એ પણ ખેરાત છે.

માણસ આ દુનિયામાં પોતાના જાતિભાઇનું ભલું કરે છે તે આકેબત (આવતી દુનિયા) માટે તેની ખરી પુંજી છે.

જો કોઇ માણસ તને ગાળ દે અને તારામાં જે એબ હોય તે ઉઘાડે તોપણ તારે તેની એબ ઉઘાડવા તૈયાર થવું નહિં. એ કરશે તો એનો ગુન્હો ગણાશે. સગાંને ખેરાત કરવી એ સૌથી ઉત્તમ છે. ગરીબને ખેરાત કરવાથી એક તરેહનો સવાબ મળે છે; પણ સગાંને ખેરાત કરવાથી બે તરેહના સવાબ મળે છે; એક તો ખેરાતનો બદલો અને બીજો સગાઇનો બદલો. લખેલું છે કે છુપી ખેરાતથી ખુદાની નારાજી દૂર થઇ જાય છે સૌથી ઉમદા ખેરાત એ છે કે જમણો હાથ આપે અને ડાબો હાથ ન જાણે."

આજીજી.

"તું ચાહે તેવું ઝવેરાત પેહેરે પણ આજીજી (નમ્રતા) વગર તેનો ચળકાટ કદી આવવાનો નથી. એ એવો ચમત્કાર છે કે તેની આગળ સ્વર્ગ પણ પોતાના બારણાં ઉઘાડાં કરી નાખે છે અને માણસ પણ પોતાનું દિલ ખોલી દે છે. બધાના મનને મોટો માણસ એજ છે કે જેને નમ્રતાએ મોટો કર્યો છે. તેનું નમવું એવું છે કે જાણે એક ફળથી નમેલી સુશોભિત ડાળી.'

"કુરાન શરીફમાં ફરમાવ્યું છે કે અને તુ તારૂં મો લોકોથી મરડ ના અને જમીન ઉપર મલકાથી ફુલાઇને ચાલ ના. ખરેખર ખુદા દરેક આડંબરથી ચાલનાર અને આપ વડાઇ કરનારને ચાહતો નથી.' વળી ફરમાવ્યું છે કે શું માણસ જોતો નથી કે અમે તેને મની (વીર્ય) માંથી પેદા કર્યો છે ! પછી ત્યારે, તે એક ચોખ્ખો તકરારી છે'

"આ દુનીઆની જીંદગી રાત જુજ ભોગવાય છે પણ ખરેખર આવતી જીંદગી એજ હમેશનું રેહેઠાણ છે."

નીંદા

' વળી ફરમાવ્યું છે કે " અને જો મોમેનોમાંથી બે ટુકડીઓ એક બીજા સાથે લડે તો તમે બન્ને વચ્ચે સલાહ કરવો.

× × × × × એક કોમે બીજી કોમની મશ્કરી કરવી જોઇએ નહીં × × × તમે પોતાના ધર્મ (ભાઇઓ) ની ખામી કાઢો નહિં અને તમે એક બીજાને ખરાબ ઇલકાબથી બોલાવો નહિ × × × તમારે એક બીજાની નીંદા કરવી જોઇએ નહિ શું તમારામાંનો કોઇ એવુ ઇચ્છે કે તે પોતાના સુવેલા ભાઇનું ગોશ્ત ખાય ? માટે તમે તે કામ ધિક્કારો અને ખુદાનો ડર રાખો ખુદા તોબા–પશ્ચાતાપ કબુલ કરનાર અને રેહેમ વાળો છે.

ઉપર પ્રમાણે ઇસલામી ધર્મના ફરમાનો છે જે જોવાથી ખાત્રી થશે કે એવા ધર્મના માણસોને "યવન"—જંગલી અને "મલેચ્છ"–કસાઇ કહી બોલાવવા અને તેમની તરફ તુચ્છકારી નજરે જોવું એ કેટલું ગેરવ્યાજબી છે.

ગુજરાતમાં ઈસ્લામી ઉપદેશકો.

લેખક.—રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, એમ. એ. એલએલ. બી.

ધર્મોપદેશ માટે કોરાનનુ ફરમાન

ઇસ્લામને માથે સાધારણ રીતે એવો દોષ મૂકવામા આવે છે કે પોતાના ધર્મમાં વટલાવવા માટે કાફરો ઉપર ગમે તેવી રીતે જુલમ કરવો, એવુ હઝરત મહમદનુ મુસલમાનોને ફરમાન હતુ, પરંતુ એ વાત ખોટી છે. કોરાને શરીફમા ઠેકાણે ઠેકાણે એવા વચન છે કે ખરા મુસલમીની ફરજ તો એ છે કે જે પરધર્મનો હોય તેને સમજાવી સાચો માર્ગ બતાવવો, જો તે સમજે તો ઠીક છે ને ન સમજે તો અલ્લાહ તેને જોઇ લેશે. આવાં ફરમાનમાથી માત્ર દાખલા તરીકે એકજ અત્રે ઉતારી લીધુ છે. કોરાને શરીફના ત્રીજા પ્રકરણમા (૩, ૧૯) મા હઝરત મહમદ કહે છે કે " જેઓ અભણ (અને અજ્ઞાની) છે તેઓને કહે કે તમે મુસલમાન થશો ? (એટલે કે તમે ઇસ્લામ ધર્મ માનો) પછી તેઓ મુસલમાન થાય તો તેઓએ ખરેખર સીધો રસ્તો મેળવ્યો છે, અને જો તેઓ પોતાની પીઠ ફેરવે તો તારી ઉપર માત્ર સંદેશો પહોંચાડવાનુ (કામ) છે, અને ખુદા પોતાના બંદાઓને જોનાર છે."

સમજ આપી ધર્માંતર કરાવવુ, જુલમથી નહિ

એક તરફ કોરાન અને બીજી તરફ શમશેર, મતલબ કે કાં તો મુસલમાની ધર્મમા આવો અથવા તો મૃત્યુને શરણ થાવ, એવો જુલમ પાછળના વખતમા જનૂની ઇસ્લામીઓને હાથે થતો હતો, તેને માટે ખુદ કોરાને શરીફમાં કોઇ પણ રીતનુ ફરમાન નથી મળતુ, તેમજ હઝરત મહમદની આખી જીંદગી એ વાતને ખોટી પાડે છે. એઓ પોતે કહે છે કે 'ધર્મ સબંધે કોઇ દબાણ કરવાનુ નથી " (પ્રકરણ ૨, ૨૫૬).

એઓ પોતાને ખુદાના રસૂલ એટલે પરમેશ્વરના કાસદ કહેવડાવતા હતા, અને તેના તરફથી મળેલો સંદેશો પહોંચાડવો, એટલીજ પોતાની ફરજ સમજતા હતા. શરૂઆતમાં ઇસ્લામમા જે જે પુરુષ અને સ્ત્રી વટલેલા તે એમના સગામાથી અથવા તો સ્નેહીઓમાંથી હતા. તે વખતે એમની પાસે કશી સત્તા નહોતી કે જેને જોરે તેમને પોતે વટલાવી શકે, તેમજ જ્યારે એમના મતને અનુસરનારની સંખ્યા સેંકડોની ને હજારોની થઇ, ત્યારે પણ તેમણે તો પોતાની અસલ સમજાવટ (*Persuasion*) ની પદ્ધતિજ ચાલુ રાખેલી. એમણે કોઇને કડવો શબ્દ યા ક્રોધનુ વચન કહેલુ નહીં તો પછી કાં તો કોરાન કબૂલ કરો કાં તો મોત કબૂલ કરો, એવી જુલમી વર્તણુક તો ક્યાથીજ ચલાવી હોય. અંગ્રેજીમા આપણે જેને *Missionary* અથવા (ધર્મ) પ્રચારક કહીએ છીએ તેવુજ કામ એમણે કરેલુ અને પોતાની પાછળ થનારાઓને પણ તેજ કામ કરવાનો બોધ આપેલો, છતા જનૂને આગળ જતાં વધારે જોર પકડ્યુ અને શાંતિથી સમજાવીને લોકોને ધર્મના ફેરફાર કરાવવાની નીતિને પડતી નાખી, સત્તાવાન મુસલમાનોએ શમશેર અને જોરજુલમને આગાડી કરી, હઝરત મહમ્મદના આપેલા અસલ સંદેશાને વિરૂપ કરી નાખી, આખી દુનિયામા ઇસ્લામને એક ઘાતકી, ક્રૂર ધર્મ તરીકે ઓળખાવ્યો

ગુજરાતમાં, અરે આખા હિન્દુસ્તાનમાં ખ્રીસ્તી ધર્મનો બે રીતે અથવા તો ત્રણ

ખ્રીસ્તી ધર્મ પ્રચારની ત્રણ રીતિ.

પ્રચાર થયો છે, એક સમજાવટથી (*Persuasion*), બીજો સ્વાથ ને અંગે અને ત્રીજો જોરજુલમથી (*Persecution*). દાખલા તરીકે ગોવાના સેંટ ઝેવીએરે સમજાવીને અને પોતાના મોજેઝા-ચમત્કાર (*Miracles*) થી લોકોને કેથલીક બનાવ્યા એ પહેલી રીત. વળી ઘણા લોકો ખ્રીસ્તી થવાથી પોતાની હલકી ન્યાત તજી, સરકારમાં વધારે માન મળે, નોકરી મળે, એવી મતલબથી પોતાનો ધર્મ છોડી દેતા હતા એ બીજી રીત; જેવા કે ઢેડ, લાલીઆ, અથવા મદ્રાસ તરફના પારીઆ, અને બીજા અંત્યજો. છેલ્લો પોર્ત્યુગીઝ પ્રજાનો પૂર દોર ચાલતો હતો ત્યારે તેના પાદરીઓએ વસઇ તરફનાં આખાં ગામને ગામ, નિર્દોષ હિન્દુઓનાં છાપરાપર અને તેમના ગ્રાનિભોજન વખતે અથવા તેમના હોઝલાના-કુવામાં માંસના કટકા નાંખી અને બીજી રીતે જોરજૂલમ કરી વટલાવેલા, એ ત્રીજી રીત. ગુજરાતમાં ઇસ્લામનો ફેલાવો થવામાં પણ એ ત્રણે રીત કામમાં આવી છે

તેવીજ ઈસ્લામી.

ઇ. સ. ના તેરમા ચૌદમા સૈકા સુધીમાં જો કે લગભગ બસે ત્રણસે વર્ષ થયાં મુસલમાનોના હુમલા સામે ટક્કર ઝીલી હિન્દુઓ ખોખરા થઇ ગયા હતા તોપણ મુસલમાનોને તેમણે ગુજરાતમાં પગભર થવા દીધેલા નહીં, અને તેમ હોવાથી ત્યાર સુધીમાં સત્તાને જોરે જૂલમથી હિન્દુઓને વટળાવવાના તેમને ઝાઝા પ્રસંગો મળેલા નહીં. અલબત્ત છૂટી છવાઇ તક મળતી હતી, પરતુ મારીને મુસલમાન કરવાના (*Persecution*) દાખલા ત્યાં સુધીમાં થોડાજ મળી આવે છે. તે ઉપરાત આ લેખનો આશય જોરજૂલમથી વટાળ થયેલો તે બતાવવાનો નથી, પરન્તુ લોકોના મગજ ઉપર અસર કરી, તેમને સમજાવી યા તેમની બુદ્ધિ તે તરફ વાળી, રાજીખુશીથી, ઇસ્લામી ધર્મપ્રચારકોએ કેવી રીતે હિન્દુને મુસલમાન બનાવ્યા તે બતાવવાનો છે. કેટલાક રાજાઓ, દાખલા તરીકે ફીરોજશાહ તુઘલખ (ઇ. સ. ૧૩૫૧-૧૩૮૮) પોતાની હિન્દુ પ્રજાને એવી લાલચ આપતા કે તમે મુસલમાન થાઓ તો તેમને જઝીઆ કરમાંથી મુક્ત કરીશુ, યા તો તમને મોટા એહદા આપીશું, અને સરકારી નોકરીમાં દાખલ કરીશું વગેરે અને તેને લીધે હજારો માણસો ઇસ્લામ ઇખ્તીઆર કરતા, એ ઉપર જણાવેલી ત્રણ રીતમાની બીજી રીત છે, પરંતુ તે પણ અત્રે પડતી મૂકી, માત્ર પહેલી રીતપરજ ધ્યાન આપવામા આવ્યું છે.

હિન્દુસ્તાનમાં ઇસ્લામની શરૂઆત.

અસલના વખતમાં આરબો ઘણા મોટા વેપારીઓ હતા, અને વેપારને અંગે ઘણા પ્રદેશોમા તેઓ જઇ રહેતા હતા ઇ. સ. ના સાતમા આઠમા સૈકામાં ઘણા આરબો એજ કામ માટે મલબારના કિનારા ઉપર આવીને વસેલા અને ઘરબાર કરીને રહેલા, અને જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ તેમના ધર્મપ્રચારકોએ પણ ત્યાં આવવા માંડયું. તે ભાગના રાજાઓએ આરબ વેપારીઓની કીમત સમજતા હતા, તેમ પોતાના રાજ્યમા પોતાની પ્રજાને જે ધર્મ પાળવો હોય તે પાળવા દેવો, એ પોતાની ફરજ સમજતા હતા. તેથી મુસલમાનોના ધર્મની અથવા તો ધર્મના પ્રચારની આડે તેઓ આવતા નહીં. આનું પરિણામ, એ આવ્યુ કે, મલબારમા માપલા મુસલમાનોની એક મોટી જાત દસ્તીમાં આવી.

ગુજરાતમાં ઇસ્લામીઓનો પગપેસારો

ઇ .સ. ના સાતમા આઠમા સૈકામાં મુસલમાનો તરફથી સિંધ, કાઠીઆવાડ, ખંભાત, ભરૂચ વિગેરે દરીઆ કીનારાપર આવેના પ્રદેશ અને શહેરો પર હુમલો કરવામા આવેલા તેમા સિંધમા તેમનો વિશેષ પગપેસારો થયેલો અને તેથી મુસલમાન ધર્મપ્રચારકમાના કેટલાકના પ્રચારની અસર, સિંધ, મુલતાનને રસ્તે કચ્છ થઇને ગુજરાતમાં થએલી દાખલા તરીકે, બગદાદના રહેવાશી સૈદ યુસુફઉદ્દીન કાદરીના (ઇ સ ૧૪૨૧) વ્યાખ્યાનો તથા અદ્ભુત કામો જોઇ આશરે દશ વર્ષમા સાતસે હિન્દુ લુહાણા કુટુંબો મુસલમાન પંથ તરફ વળ્યા, તેમજ ખોજાઓના મહાન્ પીર, પીર સદરુદ્દીને પણ પોતાનુ કાર્ય ત્યાજ શરૂ કરેલુ પાછળથી દીલ્લી, અજમેર વગેરે પ્રસિદ્ધ મુસલમાની રાજધાનીઓમા થઇ ગયેલા મ્હોટા મ્હોટા પીર અને ખાનઓના પ્રવર્તની અસર પણ ગુજરાતના હિન્દુઓપર થયેલી અને તેઓએ પોતાનો ધર્મ છોડી દીધેલો

ગુજરાતમાં ઇસ્લામ કેમ ફાવ્યો

ગુજરાતમા એ પ્રચારકો ફાવેલા તેનુ મુખ્ય કારણ ગુજરાતના તે વખતના હિન્દુ રાજાઓનો પોતાની પ્રજાપર સમાનભાવ રાખવાનો પ્રશસયુક્ત સદ્ગુણ હતો ઇ સ ના દશમા બારમા સૈકા સુધીના મુસલમાન મુસાફરો લખી ગયા છે કે ગુજરાતના મુખ્ય શેહેરો અણહીલવાડ, ખંભાત વગેરેમા હજારો મુસલમાનો વસતા હતા, અને વગર અડચણે પોતાની મસજીદો બધી તેમા નિમાઝ પઢતા હતા સિદ્ધરાજ જયસિંહે (ઇ સ ૧૦૯૪ ૧૧૪૩) માટે તો એવુ કહેવાય છે કે એક વખતે ખંભાતમાં હિન્દુ પારસી અને મુસલમાનને તકરાર થતા જૈન તથા પારસીઓએ મુસલમાનની મસ્જિદ ભાગી નાખી મુસલમાનોએ તે બાબતની ફરીઆદ સિદ્ધરાજને કરતા તેણે જૈન તથા પારસીઓને સજા કરી, પોતાની મસ્જિદ ફરી બાંધવા તેમને થોડા પૈસા સુદ્ધા આપ્યા આ મુસલમાનો તે તે વખતના આરબ તથા ઇરાની વેપારીઓ હતા એટલુજ નહીં પણ તે વખતના રાજાઓના લશ્કરમાં નોકરી કરતા કેટલાક સૈનિકો પણ ખરા

ઇસ્લામના ધર્મપ્રચારકો.

મુસલમાન ધર્મપ્રચારકોમા ત્રણ ચાર વણીજ નામનાવાળા થઇ ગયા છે, અને બાકીના બીજા નાના નાના તો ઘણાજ છે ખોજા મુઇનુદ્દીન ચીસ્તી (ઇ સ ૧૧૫૫) જેની દરગાહ અજમેરમા છે, અને જેના ઓરસપર લાખો હિન્દુ અને મુસલમાનો એકઠા થાય છે, તેમના ઉત્તરાધિકારી, ગંજશકર, શેખ જમાલ હમામશાહ અને સૈયદ અહમદ જુઆનપુરી એવા એવા કેટલાક મોટા પીરોએ વગર જુલમે હિન્દુઓને મુસલમાન બનાવેલા શાહ આલમ, શાહ તાહેર વગેરે નાના નાના પીર તો એટલા બધા છે કે ગુજરાતના લગભગ દરેક ગામમા તેમાંના કોઇને કોઇની દરગાહ નીકળશે

મને અબદુલ લતીફ ઉર્ફે દાવલશાહ પીર નામના પીરને કચ્છમા બહુ મુસલમાનો માન આપે છે, તે પીર પણ આજ વર્ગના હતા

પ્રખ્યાત ફારસી ઇતિહાસ લેખક ફિરિસ્તાની તારીખને અંતે તેણે ઘણા પીર અને શેખ અને બીજા મુસલમાન ધર્મપ્રચારકોના ચરિત્ર આપ્યા છે, તેમા ગંજશકર બાબા ખાજા મઇનુદ્દીન

ચીસ્તી અને ગંજશકરનાં છે. આ લખનાર તેમાં તેમનાં પરાક્રમો—એટલે તેમણે બતાવેલા ચમત્કારો—ની ઘણી અદ્ભુત વાતો લખી છે કે જે માત્ર શ્રદ્ધાવાન માણસોજ સાચી માની શકે, પરંતુ તેમની પવિત્ર જીંદગી અને તેમનાં વ્યાખ્યાનોની એવા સચોટ અસર સહજમાં થઈ જતી કે સેંકડો હિન્દુઓ પોતાનો ધર્મ તજી તેમનાં અનુયાયીઓ થઇ જતા. મિરાતે અહમદી નામના ગુજરાતના ફારસી ઇતિહાસને છેડે પણ ગુજરાતના એવા ઘણા પીર તથા શેખનાં વૃત્તાંત આપ્યાં છે. જેવી રીતે એ ધર્મનો પ્રચાર ગુજરાતમાં થયો તેવીજ રીતે કાઠીઆવાડમાં પણ એજ પ્રચારકોને લીધે થયો છે.

વટળેલી હિંદુ જાતિઓ.

એ પ્રમાણે વટળેલી લગભગ એંસી જાતો છે, એમ કહેવામાં આવે છે. તેમાંની મુખ્ય ચાર પાંચ છે. મેમણ, ખોજા, વોરા, મતીઆ અથવા આઠીઆ, મોલે સલામ, કસબાતી અને મલેક. બાકીની કેટલીક એવી જાતો છે કે જે હિન્દુ તથા મુસલમાન બન્નેમાં જોવામાં આવે છે. તાઇ, રંગારા, દુધવાળા, પખાલી, હજામ, હીજડા, ખાટકી, નાલબંધ, સલાટ, સોની, ઘાંચી, મણીઆર, લુહાર, સુતાર વગેરે.

આમાંથી મુખ્ય જાતિઓ શી રીતે હિન્દુ ધર્મ તજી મુસલમાન ધર્મમાં વટળી તેની ટુંકમાંજ અત્રે રૂપરેખા ચીતરી છે.

મેમણ—અસલ શબ્દ મોઅમિન, એટલે ઇમાન લાવનાર અથવા માનનાર છે. એમ કહેવાય છે કે ખોજાઓ અસલ ભાટીઆ હતા અને મેમણો અસલ લોહાણા હતા. બન્ને જાતો ઉત્તરમાં પંજાબમાંથી સિંધમાં આવી ત્યાંથી કચ્છ થઇ કાઠીઆવાડમાં પેઠી અને પછી ગુજરાતમાં અને ત્યાંથી દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં પથરાઇ ગઇ. ઈ. સ. ૧૧૬૫ માં બગદાદના એક મ્હોટામાં મ્હોટા પીર નામે મૌલાના અબ્દુલ કાદર મોહીઉદ્દીન ગીલાની મરણ પામ્યા તે વખતે તેમણે પોતાના એક પુત્ર તાજઉદ્દીનને એવી ઇચ્છા દર્શાવી કે તારે હિન્દુસ્તાનમાં જઇ, ત્યાં રહેવું અને ઇસ્લામનું નૂર લોકોમાં ફેલાવવું. તેના પાંચમા વંશજ સૈયદ યુસુફઉદ્દીનને પરમેશ્વરે સ્વપ્નામાં પ્રેરણા કરી કે તારે સિંધ જવું, અને ત્યાંના રહેવાશીઓને સાચે માર્ગે ચઢાવવા. તે મુજબ ઇ. સ. ૧૪૫૪ ના અરસામાં સૈયદ યુસુફે સિંધના મુખ્ય શહેર નગર ઠઠ્ઠામાં પગ મૂક્યો, અને તે વખતના ત્યાંના રાજા જેનું નામ રાયમાણક અને પોતાનું મરકબખાન હતું એમ ધારવામાં આવે છે તેણે તેનો સત્કાર કર્યો, અને સૈયદના સમજાવવાથી મુસલમાન ધર્મ કબુલ રાખ્યો. તે વખતે માણેકજી નામના એક લોહાણાનું ત્યાંની દરબારમાં ઘણું ચલણ હતું, તેણે તથા તેની પછવાડે સાતસે લોહાણા કુટુંબોએ પોતાના રાજાનું અનુકરણ કરી ઇસ્લામ સ્વીકાર્યો. આ બધાઓને લોહાણાને બદલે મોઅમિન—મેમણ કહેવામાં આવ્યા. હજુ સુધી લોહાણા અને મેમણોની કેટલીએક બાબતોમાં માન્યતા એકજ તરેહની છે. ઉડેરાલાલ, દરિયાલાલ અથવા લાલસાંઇને જેટલું લોહાણા માન આપે છે તેટલુંજ મેમણો આપે છે. સિંધમાં નરસપુરમાં દરિયાસ્થાનની જગામાં હિન્દુ પૂજારી અને મુસલમાન મુજાવર રહે છે. ઉડેરાલાલ સખરબખરમાં પ્રગટ થયા હતા ત્યાં સિન્ધુ નદીની વચમાં એમનું સ્થાન બનાવેલું છે, તેને જુદા પીરને નામે બન્ને કોમ માને છે. લોપીરંદને નામે જેને પૂજે છે, તેને મુસલમાનો પરો પીર કહી પૂજે છે. કાઠીઆવાડના કેટલાક કાઠીઆ પણ મેમણ થયા છે અને આજ સુધી તેમનામાં હજી

અને હોલાક એવા બે મ્હોટા વિભાગો પડયા. પોતાનું કામ કરી યુસુફઉદ્દીન પાછા ઇરાન તરફ ચાલ્યા ગયા પણ તેના વંશજો હજુ મુધી કચ્છ મુદ્રામા પોતાની ગાદી જાળવી રહેલા છે.

ખોજા—ખોજા કોમનો મુરશદ નામદાર આગાખાનના પૂર્વાધિકારીઓનો ઇતિહાસ જાણીતો છે. હુસનસબાહ, શેખ ઉલજબલ નામની એક વ્યક્તિએ પોતાની બાહોશીથી, ઇરાન મિસર વગેરે દેશોમા રાજકિય ઉથલપાથલનો લાભ લઇ પોતે કેવી રીતે સત્તા પ્રાપ્ત કરી તે એ કોમને લગતા દરેક ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. વળી હજરત મહમ્મદનાં જમાઇ હજરત આલીના મોત પછી મુસલમાન કોમના સુન્ની અને શિયા એવા બે વિભાગ પડી ગયા અને હજરતઅલી અને બીબી ફાતમાના પુત્રો હસન હુસેન પર કેવો કેર ગુજર્યો અને તેમના વંશજો ઇમામ થઇ કેવી રીતે શિયા કોમપર કાબુ મેળવતા થયા, તે પણ અત્રે જણાવવું જરૂરનું નથી. એ ઇમામમાં સાતમા ઇમામ ઇસમાયલ નામે હતા, અને તેમને કેટલાએક છેલ્લા ઇમામ માને છે. આવી માન્યતાવાળા ઇસ્માઇલી કહેવાય છે અને એ પંથવાળાઓએ પોતાની ખલીફત મિસર દેશના કેરો શેહેરમાં સ્થાપી. એ ખલીફાઓ બની ફાતમા (ફાતમાના વંશજો) કહેવાય છે. એ ઇસ્માઇલી પંથને લગતી બાબતોનો અભ્યાસ મિસર દેશમાં કરી, હસન સબ્બાહે ઇરાનમાં પાછા આવી અલમોતના કીલ્લામાં પોતાની ગાદી સ્થાપી, અને એ ગાદીના સિલ સિલાબધ વારસ હાલના નામદાર આગાખાન છે. એ પંથના એક ઇમામ નામે હસન ઝકરીઆએ એક પ્રચારક ઉપદેશક-દાઇ * (*missionary*) જેનું નામ નુરસત ગુર (નુરદીન) આપવામા આવે છે. તેને ઇ. સ ૧૦૦૧ માં હિન્દુસ્તાન તરફ મોકલ્યો. તેણે પંજાબી, કાબુલી, અને ચીનાલી લોકોને ઇસ્માઇલી બનાવ્યા. વળી પીર શમ્સ નામના શખ્મે કાશ્મીરીઓને પણ એજ પંથમા આણ્યા. કેટલાએક કહે છે તે નૂર સતાગરે અથવા પીર સતગુરૂ નૂરે પાટણમા ભીમ સોલંકીને ખાનગીમાં વટલાવ્યો હતો, કોઇ કહે છે તેમ કરી તે ઇરાન પાછો જતો હતો અને ફરી આવી નવસારીના રાજા સુરચંદની છોકરી વેરે લગ્ન કર્યાં. એને એના ચેલાઓએ મારી નાખ્યો. ત્યાર પછી પીર શમ્સુદીન અને પીર સદરૂદીને પોતાનો ઉપદેશ ચાલુ રાખ્યો, ખરેખરી રીતે ખોજાઓની કોમની સખ્યાનું જોર પીર સદરૂદીનના વખતથી (ઇ સ. ૧૪૩૦) વધવા લાગ્યુ. ઇસમાઇલી પંથ ફેલાવવામાં બે નિયમ પાળવામાં આવતા હતા.

૧. પોતાના ધર્મના વિચારો છૂપા રાખવા.

૨. જેઓને પોતાના ધર્મમા લાવવા માગતા હોય તેમના ધર્મનો મોટો ભાગ પોતાનો કરી કબૂલ રાખવો.

આ મુજબ સદરૂદીને હિન્દુ ધર્મનો ઘણો બારિક અભ્યાસ કર્યો, પોતાનું નામ સહદેવ અથવા હરચંદ રાખ્યું, હિન્દુ ધર્મના બધા અવતાર કબૂલ રાખી માત્ર છેલ્લો કલકી-અવતાર તે હજરત અલીનો છે એવી રીતનો ઉપદેશ આપ્યો. આ પ્રમાણે પારકા ધર્મમાં ભળી જઇ, પોતાને હિન્દુ કહેવડાવી, કેટલાક ખ્રીસ્તી ઉપદેશકોએ પણ હિન્દુઓને ભ્રમમા નાંખી વટાળ્યા છે. મદ્રાસ તરફના પ્રખ્યાત પાદરી એબી ડયુબો (*Abbe Duboise*) ના પુસ્તકમાંથી એવા દાખલા મળી આવે

* ઉપદેશ કરી અથવા તો જુલમ કરી, ગમે તે રીતે ઇસ્લામમાં વટલાવાનું આમંત્રણ તેને દાવત કહે છે, અને ઉપદેશ કરી વટલાવવા જે માણસ આવે છે તેને દાઇ એટલે અમુક ચીજ માગનાર અને તે ઉપરથી ઉપદેશક પ્રચારક, કહે છે.

છે જેમ નૂર સતાગર અને પાછળથી બીજા પીરોએ હિન્દુઓને લાયક ગ્રંથ પડે તેવા ભજનો વગેરે રચી પોતાના કામમા મદદ મેળવેલી, તેવી એ પાદરીઓએ તે પ્રદેશની ભાષામાં પુરાણો રુપી ખ્રીસ્તી ધર્મ ફેલાવવામા મદદ લીધેલી એવા એક પુરાણ વિષે દા કુન્હાએ *Origin of Bombay* નામના ગ્રથમા કહ્યુ છે પુરાણકારનુ નામ ફાધર ગીમારીસ (*Father Guimaraes*) છે એ પુરાણ ઈ. સ. ના સોળમા સૈકામા લખાયલુ, અને તેમાં ઇસુ ખ્રીસ્તની જીંદગીનો અહેવાલ છે એને ક્રાઇસ્ટ પુરાણ કહે છે. નમુના તરીકે એ ચાર શ્લોકો અત્રે આપેલા છે —

क्रिस्ताओ पदो आइक्रा तुमी
एके निर्नीम कथा साइविणीची

* * *

आमाचीआ नहि बगावे तीला
मनुष्य अतुन अमगेर दिस्ते सवाई

× × ×

માતા પથીઓ માને છે કે નકલંક (કલકી) અવતાર સાથે પાંચ પાડવો આવશે એ વાતને ઈસમાઈલી ઉપદેશકોએ કેવી ખૂબીથી પોતાના લાભાર્થે પોતાના કાવ્યોમાં જોડી દીધી છે તે નીચેની પંક્તિઓ પરથી સમજાશે.

અન્ન પાણીના તનગગ લેશે,
લુણ પાણી હિસાબ લેશે,
ખરા ખોટાના પટતરા લેશે,
લાખ ટકા દઇ બાવો પાટ ધરશે,
તુમરાને ઘાલી ઘાની પીલશે,
એણે સમે પાંચ પાંડવ આવશે,
પાચ પાડવના નામ ધરાવશે,
હસો ને આલમદીન,
ખોજો ને કમલદીન,
મેકરદીન

વળી બીજા ભજનમાં કહ્યુ છે કે,—

'જીરે ભાઇ આજ કલજુગના ઇશ્વર આદમ નામ ભણાયાં
'ગુરૂ બ્રહ્મા તે નબી મહમદ કહાવ્યા, હોજીરે ભાઇ,
"જીરે ભાઇ એ પુરૂષ ઉત્તમ વિષ્ણુજી અલી રૂપે નામ ભણાયા,
'તે તો નામ રખીસરે ધાર્યાં, હોજીરે ભાઇ"

ખોજાઓની દશાવતાર નામની ચોપડી તથા મોમીન ચેતામણીમાથી આવા ઘણા દાખલા જડી આવે છે પાછલી ચોપડીમા દરેક શ્લોકને 'ચેતામણ' કહેલો છે તેમાથી એક "ચેતામણ અત્ર આપી છે

એજી તેણે (નુસ્રત ગુરનરે) બોધીને ખોજા કરીઆ,
અને આપીઆ તે ધરમ આચાર;
ત્યાંથી સત પંથ ચાલીઆ,
દસોંદ તણું વહેવાર:— ચેતા: ૨૬૦.

પીર સદરદીને પોતાનું થાણું સિંધના કોટડા ગામમાં કર્યું હતું. એ થાણાંને જમાત-ખાનું અથવા ખાના કહે છે.

વોરા—ઇસ્માઇલી પંથના નઝારી નામના ફાંટામાંથી ખોજા કોમને, હસ્તીમાં લાવનાર ઉપદેશકો નીકળ્યા, તેમ એજ પંથના મુસ્તઅલી નામના ફાંટામાંથી વોરા કોમ ઉદ્ભવી. વોરા કોમના બે મ્હોટા વિભાગ છે, એક દાઉદી ને બીજો સુલેમાની. વોરા કોમની શરૂઆત અબ-દુલ્લા નામના એક જાણીતા ઉપદેશકને હાથે (ઇ. સ. ૧૦૬૭માં) થયેલી કહેવાય છે. એ અબ-દુલ્લાનું મુખ્ય મથક અરબસ્તાનમાં યમન શહેર હતું, ત્યાંથી સુન્ની શિયાના ઝઘડાને લીધે એ પંથના ઉપદેશકોને મિસર નાસી જવું પડેલું, ત્યાંથી સિંધ વગેરે પ્રદેશો પર ધીમે ધીમે એમની સત્તા વ્યાપતી ગઇ અને હિન્દુઓ વટળાતા ગયા. મૂળ ખંભાતના બંદરમાં એમના ઉપદેશકે પગપેસારો કરેલો, અને એવું કહેવાય છે કે કેટલાક વિસ્મય પમાડે એવા ચમત્કારો બતાવી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહને મુસલમાન ધર્મનો સ્વીકાર કરાવ્યો, અને પછી વખત જતાં વોરાઓની સંખ્યામાં વધારો થતો ગયો: પરંતુ હિન્દુ રાજાઓના રાજ્યમાં જે દુઃખ વોરાઓને સહન ન કરવા પડેલાં તે દુઃખ સુન્ની મતવાળા મુસલમાન બાદશાહોના વખતમાં તેમને સોસવાં પડયાં. એમના વડા મુલ્લાંજીની ગાદી પહેલાં યમનમાં હતી તે પાછળથી (ઇ. સ. ૧૫૩૯માં) ગુજરાતમાં આણવામાં આવી. હીજરી સને ૧૨૯૮માં લખાએલા એક વોરાઓના ગ્રંથ નામે મૌસમે બહાર-માં એ કોમનો અહેવાલ ઘણા વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યો છે. ઠેઠ હઝરત મહમ્મદના વખતથી માંડી, સિદ્ધપુર અને સુરતના તેમજ માળવા, ઉજ્જન વગેરે જગાના મ્હોટા મ્હોટાં મુલ્લાંજી અને વિદ્વાનોને અહવાલ તવારીખી રસમપર લખવામાં આવ્યો છે. એ ચોપડીની લિપિ ફારસી ને ભાષા—વોરાસાઇ ગુજરાતી છે. અને તેમાંથી વોરા કોમ સંબંધી ઘણી માહીતી મળે છે. એમાં વપરાયેલી ભાષાનો નમૂનો—ગદ્ય ને પદ્યનો નીચે આપ્યો છે.

બેત.

અલીના નામસે અલિમ પલે છે,
અલીના નામસે લોહુ ગલે છે,
અલીના નામસે દુશ્મન જલે છે.
અલીના નામસે મુશ્કેલ ટળે છે.
અલીના નામ જિન્નતના કિયારા;
અલીના નામ છે રણના પિયારા.

ગદ્ય—અકસર એ અખબાર કુતબે અખબાર કુતુબે અરબી યા લુગતે ફારસીમાંહી હોય છે, અને અખબાર તો અનવાર છે. દિલોસે અનવાર અને અકસામની કસાફતને ધુએ છે, તે વાસ્તે અગર એ અખબાર રાતદીન જે અવ્વામના ગહાવરાની ઝબાન છે. તેમાંહી નકલ

થાય અને ગુજરાતી લુગતના કૂળમાંહી એ અખબારના દારથી મમાય, ને અવગત સઘવા એ અનવારસે મુનાફેલે હાસલ કરે.

દાઉદી અને સુલેમાની વોરાઓનો મુખ્ય ભાગ વેપારમાં રોકાયલો છે, એ સિવાય ગુજરાતમાં, એટલે ભરૂચ-સુરત વિગેરે જીલ્લાઓમાં ગામડીઆ વોરાઓ, અથવા જેઓ ખેતીનું કામ કરે છે, તે વોરાઓ જો કે બોલીચાલી, રીતરિવાજ અને પહેરવેશમાં, વદ્દન હિન્દુઓ જેવા છે, તે વોરા સુન્ની મતના છે. એ વોરાઓ તે જોર જુલમથી વટલેલા ઘણા ખરા ઉતરતી કોમના હિન્દુઓ. પહેલા અહમદશાહ અને સુલતાન મહમૂદ બેગડાના વખતમાં હિન્દુઓને મુસલમાન બનાવવા માટે જે રાજકીય સત્તા વાપરવામાં આવી હતી, તેનું પરિણામ તે એ જાત.

મતીઆ—જે ઇસ્માઇલી પંથના પીર સદરૂદ્દીને હિન્દુઓને વચ્ચે ભાટીઆઓને વટલાવી ખોજા બનાવ્યા તેજ સદરૂદ્દીનના પુત્ર કુતબુદ્દીનના પુત્ર હઝરત ઇમામશાહ બાવાએ મુલતાનથી ગુજરાતમાં આવી ઘણા હિન્દુઓને—ઉચ્ચ તથા નીચ—બંનેને મુસલમાન બનાવ્યા. એ ઇમામશાહ અમદાવાદ પાસે પીરાણા ગામમાં રહેતા હતા અને એમની કબર ગીરમથામાં છે એમ કહેવાય છે. કેટલાએક કહે છે કે એ સૈયદ ઇમામ શાહને હાથે જે બ્રાહ્મણ તથા લોહાણાં વટલાયા તે ખોજા કહેવાયા. "શ્રી ઇમામશાહ બાવાના પ્રછા" એ નામના પુસ્તકમા લખ્યુ છે કે,

પ્રબોધ દીધો પ્રેમથી, જનોઇ [લુવાણાએ અને બ્રાહ્મણોએ] ઉતારી છે ત્યાંયજી,
નામરૂપી જનોઇ પહેરે એ એવું બોલ્યા સૌ ત્યાંયજી.
પ્રગટ પ્રછોરે ગોર ઇમામનો. ૯૪
સર્વે જનોઇયુ ઉતારીયું, ઉતગમણુ તે સવાએજી,
ત્યાથી સૌએ ગોર થાપીઆ, સેવક બન્યા સૌ ત્યાંયજી.
પ્રગટ પ્રછોરે ગોર ઇમામનો. ૯૫
ગોરે સૌ સેવક તણા, ખોજા ઠક્કર ધરાવ્યાં નામજી,
જગતતારણ છે રે જાણીતો, ઘણી મારો કેવાં કરે કામજી,
પ્રગટ પ્રછોરે ગોર ઇમામનો. ૯૬
પંજો ગોરનો કાયમ છે, નાના રોજાની મહેરજી,
હાલ જનોઇ છે કાયમ તહીં જુઓ સૌ વારવારજી,
પ્રગટ પ્રછોરે ગોર ઇમામનો ૯૭

મતીઆ અને ખોજાઓના ધર્મ સંબંધી મત તથા આચારવિચાર કેટલેક ભાગે મળતા આવે છે. મિરાતે અહમદીના લેખકનું મત એવું છે કે આ મતીઆ, અથવા મોમન અથવા આહીઆ પંથમાંથી એક શાખા તરીકે ખોજા થએલા. મતીઆમાંથી ઘણાએક કણબીમાંથી (જલાલપોર, બારડોલી તરફના), વટલેલા અને કેટલાક અમદાવાદ તરફના કાછીઆઓ જો કે બીજી બધી રીતે હિન્દુ રીતરિવાજ તથા ધર્મને વળગી રહ્યાં છે, તોપણ પીરાણા રોજા તથા ઇમામને પૂજે છે, અને પોતાનાં મુડદાને બાળતી વખત જમણા હાથના અંગુઠા પાસેની આંગળીનું ટેરવું કાપી લઇ એ રોજાની નજદીકમા દાટવા માટે રાખી મૂકે છે

પીરાણાવાળા સંપ્રદાયમાં સૈયદ એટલે ઈમામશાહના વંશજો ધર્મગુરૂના દરજ્જો ભોગવે છે. કાકા નામના તેમના મતાનુયાયીઓ ખોજાઓના મુખી એટલે નાણાં સંબંધી કારભાર કરવાનું

કામ કરે છે અને મુરીદ-શિષ્યવર્ગ-જેમાં મુસલમાન (જેને મોમણા કહે છે), અને હિન્દુ (ઘણો ભાગ અમદાવાદ તરફના કાછીઆઓનો) બને આવી જાય છે, તે અમુક પ્રકારનો કર આપી સૈયદોનું તથા રોજાની મરામત, ઉરસ્તવારી વગેરેનું ખર્ચ પુરૂ કરે છે. ઇ. સ. ૧૬૯૧ના અરસામાં મતીઆના મૈયદ નામે શાહજીને તે વખતના અમદાવાદના કાજી સાહેબને મળવાનું ફરમાન થએલું. ખરૂં જોતાં એમની રીતભાત તે વખતના સુન્ની બાદશાહોને ગમતી ન હોવાથી તેમને ઠપકો આપવા માટે બાદશાહના હુકમથી કાજીએ તેડાવેલા તેમને મળવા જતાં શાહજીનું મોત થયું. કોઇ કહે છે કે તેમણે પોતે ઝેર ખાધું, કોઇ કહે છે કે, રાજના કોઇ માણસે ખવડાવ્યું. પરંતુ તે ઉપરથી મતીઆઓને ઘણો ગુસ્સો ચઢ્યો, અને તેમણે બાદશાહ સામે બંડ ઉઠાવી ભરૂચનો કિલ્લો સર કર્યો એ બંડ દબાવી દેતાં બાદશાહને ઘણો શ્રમ પડ્યો એ બંડની હકીકત કહેવાઓમાં મિરાતે અહમદીના લેખકને લગભગ બાર પાના ભરવાં પડ્યા છે, એવું જબ્બરું બંડ એ હતું.

બાકરઅલી નામના પીરાણાના સૈયદ ઇ. સ. ૧૮૪૩-૪૪ ના ગુજરી ગયા તેમણે વળી જે બોધ કર્યો તે પ્રમાણે હઝરત મહમદ તે બ્રહ્માનો અને અલી તે વિષ્ણુનો અવતાર કહેવાય છે. પોતે પોતાને સતગુરૂ અથવા ઇમામ (અથવા ભગવાન) કહેવડાવતા અને એક કાકાના કહેવા મુજબ બાકરઅલી રામ અને પોતે લક્ષ્મણનો અવતાર હતા. એમનો પ્રવર્તાવેલો મત કેટલેક ભાગે વેદાંતને મળતો આવે છે, જો કે કલમો પઢવાથી પાપ ધોવાઇ જાય છે, એવું એમનું શિક્ષણ તો હતું જ. એ પંથના હિંદુઓ ગુપ્તી (ગુપ્ત રીતે મુસલમાન અને બહારથી હિંદુ) કહેવાય છે અને મુસલમાનો પ્રગટી (એટલે ખુલ્લી રીતે મુસલમાની ધર્મ પાળનારા) કહેવાય છે

મોલેસલામ કસબાતીઓ—ખરૂ જોતા ધર્મના ઉપદેશને લીધે મુસલમાન ધર્મમાં ભળેલા નહીં, પરંતુ સુલતાન અહમદશાહ પહેલા અને મહમૂદ બેગડાના જુલમ તથા ત્રાસથી જે રજપૂતો વટલ્યા તે મોલેસલામ, અને કેટલાક કપીલ બ્રાહ્મણો વટલ્યા તે મલેક કહેવાયા

મોલેસલામ કસબાતીઓ, અને મલેક કસબાતી કહેવાયા, સૈયદ મહમદ જોનપુરી નામના એક ઉપદેશકે મહેદવી (એટલે છેલ્લા ઇમામ મહેદી જે હજુ પ્રગટ થવાના છે તેના નામનો) પંથ ચલાવ્યો હતો, પોતેજ **મહેદવી** હોવાનો દાવો કર્યો હતો (ઇ. સ. ૧૪૯૦) એ પંથને પણ હિન્દુ ધર્મમાંથી નીકળી જઇ મુસલમાન બની રહેવા આપનારા નીકળ્યા એ પંથ મહેદવી નામે પ્રખ્યાત છે, અને તેને લગતું થોડું બ્યાન સને ૧૯૧૪ ના ડીસેમ્બરના "ગુજરાતી" ન્યુસપેપરના અંકમાં એક મહેદવીએ લખેલું હતું. સૈયદ મહમદ જોનપુરીના ચમત્કારનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન મિરાતે સિકંદરી નામના ઇતિહાસમાં આપેલું છે મરેલાને જીવનદાન, આંધળાને આંખ, મુંગાને વાચા આપી શકવાનો પોતે દાવો કરતા હતા પાલણપોરમાં મહેદવીનો દાયરો એટલે પીરજાદા અથવા સૈયદની ગાદી છે. ઔરંગઝેબના વખતમાં મહેદવીઓ ઉપર ઘણો જુલમ ગુજરવામાં આવેલો.

માંચીવોરા—આ ઉપરાંત જે લોકો માંચીવોરા કહેવાય છે તે પણ વટલેલા હિંદુઓ છે, અને મનસરીપથના હોઇ વળી બીજા મુસલમાનોને ધિક્કારે છે

ઉપર જણાવેલો ટુંક અહવાલ નીચેના પુસ્તકોની મદદ લઇ ઉપજાવી કાઢયો છે

(૧) ધી બોમ્બે ગેઝીટીઅર પુસ્તક નવમું અને ગુજરાતના જીલ્લાનાં બીજા ગેઝીટીઅર

(૨) Bird's History of Gujarat

Brigg's Cities of Gujarrt

(૪) લોહાણા જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ અને તેનો ઇતિહાસ, લખનાર ઠક્કર ઉદ્ધવજી તુલસીદાસ તન્ના

(૫) ખોજા કોમનો ઇતિહાસ, લખનાર, મર્હુમ જાફરભાઇ રહેમતુલ્લા બા એ લો

(૬) મિરાતે સિકંદરી (ઇ. સ ૧૮૩૧ની મુબાઇમાં છપાયેલી નકલ)

(૭) મિરાતે અહમદી (ઇ સ ૧૩૦૭માં મુબઇમા છપાયેલી નકલ)

(૮) માસમે બહાર–વોરા ઉપદેશકોનો ઇતિહાસ

(૯) અમદાવાદની ડીસ્ટ્રીક્ટ કોરટનો દીવાની મુકદમો ના ૭—૧૯૦૫ તેમાં પીરાણાની ગાદી વિષે આપેલો મી૦ દયારામ ગીડુમલનો ફેસલો

(૧૦) The Preaching of Islam by T W Arnold

(૧૧) સીધનુ ગેઝેટીઅર

(૧૨) રાસમાળા

(૧૩) તારીખે ફિરસ્તા

(૧૪) શેખ મહમ્મદ ઇસ્કંદાનીનુ મોગને શરીફનું ગુજરાતી ભાષાંતર

મુબઇ,
ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૫

કલાનો આદર્શ:

લેખક:—રા. નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકર. બારીસ્ટર-ઍટ-લૉ.

Art is not a pleasure, a solace, or an amusement: art is a great matter. Art is an organ of human life, transmitting man's reasonable perception in to feeling.—*Tolstoy*.

"Nothing less than the creation of man and nature is its end."
Emerson.

કલાનું કાર્યક્ષેત્ર.

જ્યાં મનુષ્યજીવન છે ત્યા કલા છે, અને તેથી મનુષ્યના જીવન જેટલો કલાનો પ્રદેશ વિસ્તીર્ણ અને વ્યાપક છે. પરમાત્માની વિભૂતિ કુદરત છે તો મનુષ્યની વિભૂતિ કલા છે. તેથી જેમ કુદરતની વ્યાખ્યા બાંધવાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ છે તેમ મનુષ્ય લીલાની મર્યાદા નિર્મિત કરવી અશક્ય છે. તથાપિ અનેક લેખકોએ કલાને વર્ણવાને ફાંફાં માર્યાં છે. કોઇ કહે છે કે કલાનો હેતુ સૌંદર્ય છે; કોઇ કહે છે કે કલા એ મનુષ્યની વધારે પડતી શક્તિનો આવિર્ભાવ છે; કોઇ કહે છે કે કલા એ આનંદનું સાધન છે. પરંતુ આ સર્વ વર્ણનોથી કલાનો આદર્શ શો એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થઇ શકતું નથી તેને માટે તો કલાનાં મૂલ તત્ત્વો વિચારવાં જોઇએ અને જીવન સાથે કલાનો સબંધ સમજવો જોઇએ.

એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે એક મનુષ્યના હૃદયમાં અમુક લાગણી ઉત્પન્ન થાય અને તે લાગણીનો અનુભવ તે અન્યને કરાવી શકે તેના ઉપર કલાનું કાર્યક્ષેત્ર અવલંબે છે. પરંતુ, એક જણ હસે તેથી બીજાને હસવું આવે, એક જણ રડે તેથી બીજાને ખેદ થાય, એક જણ જુસ્સો બતાવે તેથી બીજામા વીરત્વ પેદા થાય, એ પ્રમાણે એક જણની માનસિક સ્થિતિના સાક્ષાત્કારથી બીજાના મનને અસર થવી એ કલા નથી. કલા ત્યારેજ કહેવાય કે જ્યારે એક મનુષ્ય અમુક લાગણીનો અનુભવ કર્યા પછી એ લાગણીમાં અન્યને ભાગીદાર કરવાને પોતાની બાહ્ય કૃતિઓથી પ્રયત્ન કરે અને તે પ્રયત્નમાં વિજય મેળવે. દૃષ્ટાંત તરીકે, ગૌતમ બુદ્ધ પોતે સંસારનો ત્યાગ કરતી વખતે પ્રેક્ષક ઉપર જે કરૂણામય અસર કરે તેને આપણે કલા કહેતા નથી. પરંતુ એ ત્યાગ થઇ ગયા પછી તે હકીકત બુદ્ધ પોતે કે અન્ય કોઇ બીજાઓને સંભળાવે અથવા તો રંગભૂમિના તખ્તા ઉપર ભજવી બતાવે, અને તે દ્વારા બુદ્ધનું આત્મમંથન, બુદ્ધનાં વ્હાલાંઓનો પ્રેમ, બુદ્ધનો મહાન આત્મત્યાગ યશોધરાનો વિલાપ, સંસારના બંધનો, સારથિની વફાદારી, આદિ અનેક સ્થિતિઓનો ચિતાર આપી પ્રેક્ષકનું હૃદય ભીનું બનાવે તો એ કૃતિ કલાના નામથી ઓળખી શકાય, પ્રેક્ષકને ધાયલ કરનારી લાગણી ગમે તે પ્રકારની હોઇ શકે. લાગણી નબળી હોય કે બળવતી હોય સાર્થક હોય કે વ્યર્થ હોય, ઇષ્ટ હોય કે અનિષ્ટ હોય, સ્વદેશાભિમાની હોય કે ઇશ્વરપ્રીતિની હોય, દંપતી પ્રેમની હોય કે વાત્સલ્યની

હોય, વીરત્વની હોય કે હાસ્યની હોય, કરૂણાની હોય કે ત્રાસની હોય, માનની હોય કે અનાદરની હોય. તેવી જ રીતે આ લાગણીઓનો અનુભવ કલાકાર અનેક પ્રકારની કૃતિઓ દ્વારા કરાવી શકે. ચિત્રથી કે શિલ્પથી, સંગીતથી કે અભિનયથી, ભાષણથી, કે લેખનથી, આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે કલા એ મનુષ્ય લીલાને પુનર્જીવન અર્પનાર અથવા અમર કરનાર જાદુ છે. અને કલા એ પુરાણી લાગણીઓની સોનેરી સાંકળો વડે મનુષ્યને મનુષ્ય સાથે જોડનાર એક અને એકજ સાધન છે. કલા ન હોય તો મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેનો આત્મિક વ્યવહાર અશક્ય થઇ જાય; કલા ન હોય તો લાખો વર્ષો થયાં ખર્ચાતી આવતી માનુષિક શક્તિનો વારસો સંભવેજ નહિ; કલા ન હોય તો ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ મનુષ્યના જીવનપથમાંથી હમેશને માટે અદૃશ્ય થાય; કલા ન હોય તો વર્તમાનકાળ અગમ્ય અને અસહ્ય થઇ પડે; સંક્ષેપમાં, કલા ન હોય તો મનુષ્ય પોતાનું મનુષ્યત્વ ખોઈ બેસે.

પરંતુ આજકાલ કલાનો સંકુચિત અર્થ કરવામાં આવે છે નાટકો, કાવ્યો, નવલકથાઓ ચિત્રો અને બાવલાંઓની બહાર કલાનું ક્ષેત્ર હોઇ શકેજ નહિ એમ કેટલાક માને છે આ સાંકડી નજરને લીધે કલા આત્માની જરૂરિયાતને બદલે એક પ્રકારની મોજશોખ મનાય છે. સુશિક્ષિતો પણ ભૂલી જાય છે કે જ્યાં જ્યાં મનુષ્યના હૃદયાલાપ છે ત્યાં ત્યાં કલા છે. તેઓ જાણતા નથી કે મજુરના કંગાળ ઝુંપડાથી માંડીને ભવ્ય રાજમહેલ પર્યંત, પારણામાં ઝૂલતા કિશોર બાળકના મીઠા કલરવથી માંડીને રવીંદ્રનાથ ટાગોરની ગીતાંજલિ પર્યંત, અને કોઈ રંક ઓશરીમાં ચિતરાયલા સાથિયાથી માંડીને પારીસના ભવ્ય લુવ્રમાં કે ફ્લોરેન્સની આર્ટ ગેલરિમાં વિરાજતાં રાફાએલ અને માઇકેલ એન્જેલોના જગપ્રસિદ્ધ ચિત્રો પર્યંત કલાનો પ્રદેશ પથરાયલો છે. જેમ મનુષ્યની લાગણીઓ અમર્યાદ છે તેમ કલાનો પ્રદેશ પણ અમર્યાદ છે. જીવન કલામય છે અને કલા જીવનમય છે. કલા સંકુચિત થવાથીજ જીવન સંકુચિત થાય છે. કલા અને જીવન વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન કરવાથીજ જીવન શુષ્ક, રસહીન, જડ અને પાપી બને છે. કલાને માત્ર આભૂષણરૂપ અથવા આનંદનું કે સમય ગાળવાનું સાધન માની લેવાથીજ કલા કલુષિત થઇ છે. એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે કલા ધર્મની દુશ્મન તરીકે ગણાતી હતી, અને તેથી સર્વ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી કલાને દેશવટો મળતો હતો. આજે હવે કલાને જીવનમાંથી દેશવટો મળ્યો છે, અને માત્ર મુઠ્ઠીભર માણસોની મોજશોખ તૃપ્ત કરવાના સાધન તરીકેજ કલાનો આદર થાય છે. પરંતુ કલા ધર્મનો પ્રાણ છે અને જીવનનો ધર્મ છે કલાથી વિલાસીઓને આનંદ હોય તો તે આનંદ તેઓને મુબારક છે, પરંતુ એટલુંજ સ્મરણમાં રાખવાનું કે તેથી વધારે વિશાળ કલાનું કાર્યક્ષેત્ર છે કે જ્યાં કલા, જીવન અને કુદરત એકએકમાં ઓતપ્રોત બની જાય છે.

રૂચિ અને આદર્શ.

પરંતુ, જેમ કલાનું કાર્યક્ષેત્ર સમજવું સહેલ છે તેમ કલાનો આદર્શ સમજવો સહેલ નથી. ભિન્ન ભિન્ન રૂચિનાં મનુષ્યો માટે એકજ આદર્શ શોધી કાઢવો તે બહુ કઠિન છે. કારણ કે જો એક જણને બોર પસંદ હોય અને બીજાને કેર પસંદ હોય તો બોરનો અને કેરનો મેળ ખાય એવો આદર્શ ક્યાંથી લાવવો? વળી, દુર્ભાગ્યે કલાની કિમ્મત જીવનમાં તેની

ઉપયોગિતા અને સાર્થકતા ઉપર અંકાતી નથી, પરંતુ કોઇ કહેવાતા કલાકારની અથવા કલાના ગ્રાહકની પસંદગી ઉપર અંકાતી જોવામા આવે છે. હવે, જો કલાનો આદર્શ મનુષ્યની રૂચિ પ્રમાણે રૂપાંતર પામે તો પછી એ આદર્શની સાર્થકતા શી? આદર્શ ચિરસ્થાયી અને સર્વમાન્ય હોવો જોઇએ, ત્યારે રૂચિ ક્ષણિક અને વ્યક્તિ વ્યક્તિએ જુદી હોય છે. તેટલા માટે એટલું તો પ્રતીત થાય છે-કે કલાનો આદર્શ શોધવો હોય તો રૂચિને ઘડીભર વિસરી જવી જોઇએ. કલાનો આદર્શ મનુષ્યની ભિન્ન ભિન્ન રૂચિ ઉપર આધાર નથી રાખતો પરંતુ મનુષ્યના જીવન આદર્શ ઉપર આધાર રાખે છે, અને એ રીતે કલા એ જીવનનુ પ્રતિબિંબ છે. હવે, દરેક યુગમાં સત્ અસતની, ઇષ્ટ-અનિષ્ટની, વિદ્યા-અવિદ્યાની એક સર્વમાન્ય ભાવના હોય છે. આ ભાવના પ્રમાણે કદાચ દરેક મનુષ્ય વર્તી શકતો ન હોય તોપણ સામાન્ય સમજશક્તિ અને સંસ્કાર ધરાવનાર દરેક સ્ત્રી પુરૂષના અંતરના ઉંડાણમાં એ ભાવના પડેલી છે અને તેથીજ દુરાચારી લોકો પણ ઘણીવાર સમજી શકે છે કે કયું કાર્ય ઉત્તમ છે અને કયું કાર્ય અધમ છે, કયું વર્તન સ્વાર્થમય છે અને કયુ પરમાર્થમય છે, કયું જીવન પૂજનીય છે અને કયું તિરસ્કારને પાત્ર છે, કયો માર્ગ લોકહિતનો છે અને કયો અધોગતિ તરફ દોરી જનારો છે. જો આ સમજને ક્રિયામાં ઉતારવા જેટલી ઇચ્છાશકિત હોય તો જીવન એ ભાવનાને અનુરૂપ થઇ શકે છે. આ પ્રમાણે જો જુદું જુદું જીવન ગાળનારા મનુષ્યો આદર્શજીવન માની શકે તેમજ ઓળખી શકે તો જુદી જુદી રૂચિવાળા લોકો માટે કલાનો પણ એકજ આદર્શ હોઇ શકે તે આપોઆપ નિષ્પન્ન થાય છે.

૬ કલાની ખાતર કલા. જો જીંદગીનો આદર્શ અધમ હશે તો કલા પણ અધમજ થવાની. જો જીવન મલીન વાસનાઓથી મુક્ત હશે તો કલાની ભૂમિકા આપોઆપ ઉચ્ચ થશે. આ અનિવાર્ય હકીકતનુ વિસ્મરણ થવાથીજ આપણે ત્યા કલાને નામે પુષ્કળ કચરો પેદા થતો જાય છે. જીવન અને કલા વચ્ચેનો સંબંધ સ્વીકાર્યા વિના કલા સબંધી ચર્ચાઓ અને દલીલો વ્યર્થ છે. કલાનો આદર્શ ભ્રષ્ટ બનવાનું પ્રધાન કારણ એ છે કે 'કલાની ખાતર કલા'' નામનો નવો પંથ ઉભો થતા જીવનની ખાતર કલા એ મહાન્ સત્ય ભૂલી જવાયુ છે. 'કલાની ખાતર કલા''નો દાવો કરનારના મગજમા એમ ઉતરતુંજ નથી કે કુદરત જેમ ઇશ્વરની લીલા હોવાની ખાતર નથી પણ કંઇક દૈવી હેતુથી છે તેમ મનુષ્યની લીલા લીલાની ખાતર નથી પરંતુ મનુષ્યના ઉત્કર્ષ અર્થે છે. કલા જો લાગણીઓનો આવિર્ભાવ હોય તો તે આવિર્ભાવ સાર્થક હોવો જોઇએ, અને એ સાર્થકતા એક હૃદયને બીજા અનેક હૃદયો સાથે જોડવામાં સમાયેલી છે. જ્યા સુધી આ હેતુ સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી લાગણીઓનો આવિર્ભાવ નિષ્ફળ છે. અને તેથી તે દ્વારા પ્રકટ થતી કલા પણ નિષ્ફળ છે. કલાની સફલતા અન્યને ઘાયલ કરવાની તેની શકિત ઉપરજ અવલંબે છે. કદાચ પ્રશ્ન થશે કે લોકોના દિલને ઘણીવાર અધમ લાગણીઓથી પણ ઘાયલ કરી શકાય છે, તો પછી ભ્રષ્ટ લાગણીઓનો પણ કલામાં સમાવેશ થઇ શકે ખરો? ઉત્તરમાં એટલુંજ કહી શકાય કે કલા કહેવરાવવાને માટે કલામા નીતિનું તત્વ હોવુંજ જોઇએ એમ નથી. અલબત્ત, અનીતિ ફેલાવનાર કૃતિને કલા ન કહેવી હોય તો તમે મુખત્યાર છો, પરંતુ કલા શબ્દનો જે પ્રયોગ પ્રચલિત છે તે સમજવો હોય તો કલામાં અનિવાર્ય રીતે નૈતિક તત્ત્વ હોવુંજ જોઇએ

એમ સ્વીકારાતું નથી. નીતિમય અને અનીતિમય કલા એ પ્રમાણે વિભાગ પાડવામાં કશે બાધ નથી. પરંતુ કલા એટલેજ આદર્શ કલા એમ માન્યતા હોય તો પછી કલાનો આદર એવો પ્રયોગ નિરર્થક પુનરૂક્તિજ કહેવાય. એટલા માટે આપણે તો અહિં એવોજ અર્થ લઇશું કે ઘાયલ કરવાની શક્તિ એટલુંજ કલાનું આવશ્યક તત્ત્વ છે. પછી કલાનો પ્રવાહ નીતિમય હોઇ શકે તેમજ અનીતિમય પણ હોઇ શકે.

ઘાયલ કરવાની અને ઘાયલ થવાની શક્તિનો પરસ્પર સંબંધ

હવે કલાધરની ઘાયલ કરવાની શક્તિની અસર ઘણે અંશે કલાના ગ્રાહક થવાની શક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે, અને તેથીજ મનુષ્યહૃદયની નૈસર્ગિક એકતા છતાં અસંખ્ય સંજોગોને લીધે એ એકતામાં અનેકવિધ ભિન્નતાનો અનુભવ થાય છે, અને ભિન્નતાના પરિણામે જુદાં જુદા માણસો ઉપર કલાની જુદી જુદી અસર થાય છે. એકને જે વસ્તુથી હર્ષનાં આંસુ આવે છે તેથી બીજાને શોકનાં આંસુ આવે છે. એકનું હૃદય વીરરસજ ઝીલી શકે છે તો બીજાના હૃદયમાં કરૂણાજ પ્રવેશ કરી શકે છે. તથાપિ આ ભિન્નતા મૂલગામી અને ચિરસ્થાયી નથી. જો ગ્રાહકની ગ્રહણ શક્તિ અવિચ્છિન્ન રહેલી હોય છે તો કલાકાર તેના ઉપર ધારેલી અસર કરી શકે છે. આ નૈસર્ગિક ગ્રહણશક્તિ નષ્ટ ત્યારેજ થાય છે કે જ્યારે કૃત્રિમ વાતાવરણથી અને અંતરના ભાવોને દબાવી દેવાના અભ્યાસથી લાગણીઓને કુંઠિત અને જડ બનાવી દેવામાં આવી હોય એ અતિ શોચનીય હકીકત છે કે આ નવા યુગમાં લાખો મનુષ્યોના હૃદયો આ પ્રમાણે કુંઠિત અને જડ થઇ ગયેલાં જોવામાં આવે છે. તેથી, જ્યારે કુદરતની લીલાનું વર્ણન સાંભળી કુદરતનું ખરૂં બાળક ખુશ ખુશ થઇ જાય છે, ત્યારે કૃત્રિમ વાતાવરણમાં ઉછરેલાં અનેક મનુષ્યોને તેથી કશી પણ અસર થતી નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ કેટલીકવાર તેઓને અનિવર્ચનીય ત્રાસ ઉપજે છે! મનુષ્યહૃદયના આ વિપર્યાસથી કલા લાચાર બની જાય તે સ્વાભાવિક છે. બીજાઓનું સુખ જોઇ સુખી થવું, બીજાઓના શોકથી દુઃખ પામવું, બીજાઓના આત્મામાં પોતાના આત્માને ગાળી દેવો, એ મનુષ્યના હૃદયની પુરાણી પ્રકૃતિ છે. સૌંદર્ય, ચેતન અને સત્ય જોઇ પ્રફુલ્લ થવું, અને કુરૂપતા, જડતા અને અસત્ય જોઇ ખિન્ન થવું એ મનુષ્યના આત્માનો અનાદિ ગુણ છે. પરંતુ આ નૈસર્ગિક ગુણને અનેક લોકોએ ગુમાવી દીધો છે અને બીજા અનેક ગુમાવતા જાય છે.

કલાની ખરી કસોટી કોણ કરી શકે?

આ જમાનામાં અસંખ્ય સ્ત્રી પુરૂષને સરલ હૃદયના લાગણીભર ઉભરાઓ ગમતા નથી, જ્યારે શુષ્ક મગજમાંથી મારી મચડીને કાઢવામા આવતી કૃત્રિમ કૃતિઓ પાછળ તેઓ ઘેલાં બની જાય છે. કુદરતની પડોશમાં રહેનારો ખેડુત પોતાના ખેતર ઉપર મજૂરી કરતાં કરતાં સ્નેહ, પવિત્રતા અને સૌંદર્ય જેટલાં સમજી શકે છે તેનો હજારમો ભાગ આપણા બંગલાનિવાસી શોખીનો અને મોટરકારમાં સફર કરનારા મુસાફરો નથી સમજી શકતા તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. કારણ કે કલા સમજવાની તેમજ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હૃદયની લાગણી ઉપર આધાર રાખે છે, અને નહિ કે આર્ટ ગેલરિમાં અને પ્રદર્શનોમાં ભપકાથી ફરવાની અ-

ગુરૂત્વતા ઉપર અથવા તો 'કવિ' 'કવિતા' આદિની ચર્ચામાં ઉતરવાની વિદ્વત્તા ઉપર. કાવ્ય, ચિત્રકલા કે શિલ્પકલાની ચર્ચામાં તમે રીમના રીમ કાગળો બગાડો તેથી તમારા દિલની ગ્રહણશક્તિ વધી જવાની નથી. તેટલા માટે કલાની ખરી કસોટી દુધમાંથી પૂરા કાઢવાની શકિત ધરાવનાર સાક્ષરો અથવા ગાડરિયા પ્રવાહમાં ગણાતા નિરક્ષરો કરી શકે તેમ નથી. કલાના ખરા પરીક્ષક તેમજ કર્તા તો તેઓજ હોઇ શકે કે જેઓમા અંતરના કુદરતી ભાવો જીવંત હોય. આ આદર્શ અનુસાર ઉત્પન્ન થયેલી કલાજ ચિરંજીવ અને લોકમાન્ય થઇ શકે છે. તેથીજ રામાયણ અને મહાભારત કલાના ઉત્તમ નમુનાઓ તરીકે સર્વત્ર સ્વીકારાય છે અને હિંદુસ્તાનમાં ઘેરઘેર વંચાય છે. તેથીજ પ્રાચીન ગ્રીસમાં હોમરનાં સરળ કાવ્યો સાંભળવા હજારો માણસો ટોળે મળતા હતા, અને તેથીજ રશિયામાં બાઇબલની ગાથાઓ ઉપર સામાન્ય વર્ગનો અવર્ણનીય પ્રેમ જોવામાં આવે છે.

સંસારના કૅનવાસ ઉપરજ કલા ચિતરવી જોઇએ.

જેમ કલાને કુદરતથી વિખુટી પાડવી ન જોઇએ તેમ વર્તમાન કાળમાં સુખદુઃખોથી પણ તેને અલગ રાખવી ન જોઇએ. કલા કૃત્રિમ હોવી ન જોઇએ એટલે એમ સમજવાનું નથી કે જીવનની હમેશાની મુશ્કેલીઓ, લડતો, આશાઓ, અને નિરાશાઓ સાથે કલાને કશું લેવાદેવા નથી. નહિં, કલા નિર્જન જંગલમાં અથવા તો કલાકારના ખાસ "સ્ટુડિઓ"મા પાકતી નથી, કલા સંસારની ભરતી-ઓટમાંથીજ ઉત્પન્ન થવી જોઇએ, સંસારના કૅનવાસ ઉપરજ કલા ચિતરાવી જોઇએ, સંસારસાગરજ કલાની ખરી પશ્ચાદ્‌ભૂમિ હોઇ શકે; જીવન એજ જગતમાં મોટી કુદરત છે, અને એમાંજ કલાના સર્વ સાહિત્યો-રંગ, પિંછી અને કેનવાસનો સંપૂર્ણ સમાવેશ થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ જે કલા તમારા જીવનની હમેશની હારજીતનો મર્મ સમજાવી ન શકે અને તમારા હૃદયના નહાનામોટા ભાવો સમજી ન શકે તે કલા કલાના નામને કલંકિત કરનારી છે. સરોવરો અને પર્વતો, ખેતરો અને ખીણો, આકાશ અને સમુદ્ર, ચંદ્ર અને સૂર્ય, આ કુદરતનો મહિમાજ કલાનો વિષય હોઇ શકે એમ કેટલાક લોકોની વિચિત્ર માન્યતા છે તેથી તેઓ ઘણીવાર નવા યુગની વીર્યવતી ભાવનાઓ અને કલ્પનાઓ સમજી શકતા નથી. જ્યારે આપણા દેશની કલા માટે નિરાશા જાહેર કરવામા આવે છે ત્યારે તેઓ પોતાનો પુરાણો બચાવ રજુ કરે છે કે "શું કરીએ? આપણે નિર્બળ છીએ-કમતાકાત છીએ, આ મારામારીના જમાનામાં હવે આપણે કુદરતને ખોળે શી રીતે જઇ શકીએ? અને ખેડુતનું સાદું, સરળ જીવન શી રીતે પાછું લાવી શકીએ? અને તેમ ન થાય ત્યા સુધી આદર્શ શી રીતે ઉપજાવી શકીએ?" આ "નિર્બળ" અને "કમતાકાત" ડાહ્યા વૃદ્ધો, એટલે કે વૃદ્ધ બુદ્ધિ ધરાવનારા નહિ કે ખાસ કરીને વયોવૃદ્ધ, એમ માને છે કે શરદ પૂર્ણિમાની રાત્રિએ કોઇ સરોવર તીરે કોઇ કામિનીનું મંજુ સંગીતજ કલાનો વિષય હોઇ શકે! ડહાપણનો અને અનુભવનો આડંબર કરનાર આ રસિકોને મારે નમ્રતા પૂર્વક કહેવું જોઇએ કે માત્ર મિષ્ટાન્ન આરોગીને તથા પાનપટ્ટી ચ્હડાવીને પથારીમા આળોટતા સુખી જીવડાઓજ કલા ઉત્પન્ન કરી શકે અને તેઓજ તેનો રસ લઇ શકે એમ માનવું એ મૂર્ખાઇની પરાકાષ્ઠા છે. ખરો કલાકાર જીવનની મોજશોખ કરવા પણ જીવનની હાડમારીમાંથી આરામ કરવા પણ પ્રવૃત્તિમાથી, વધારે સુંદર અને વધારે આદર્શરૂપ કલા ઉત્પન્ન કરી શકે છે. તેની

સૂક્ષ્મ છતાં વ્યાપક કળિ કારખાનાઓમાં દુકાનોમાં, વ્યાપારમાં, મજૂરીમાં દાડમાંગી, ગદ્યાવેત રામાં, મર્દન કવાનો વિષય શોધી માડે છે, અને તેનું ઉદાર, નિઃસ્વાર્થ, જીવું જીગર સર્જન કલાનો દિલાસો પહોંચાડે છે

લાગણીની તીવ્રતા કલાનો આધાર

આર્થિક માગમાગી આપણા કરતાં પશ્ચિમમાં હજારગણી વિશેષ છે તે છતાં ત્યાં કલાનો આદર્શ આપણા કરતાં ઉચ્ચતર છે, અને ઉત્તમ કલાની ઉપર કૃતિએ અનેક ગણી વધારે છે જેમ ત્યાં સ્થૂલ પ્રકૃતિનું સામ્રાજ્ય છે તેમ ત્યાં સૂક્ષ્મ, ઉન્નત ભાવનાઓ પણ અગ્રસ્થાને છે કારણ કે એ પ્રજાઓનાં જીગર આપણી પેઠે ઉદાસીન, શુષ્ક રસહીન, લાગણી વિનાનાં થઈ ગયાં નથી કદાચ ત્યાં હલકી વાસનાઓ આપણા કરતાં બળવત્તર હશે તો ત્યાં ઉદાર લાગણીઓ પણ આપણા કરતાં વધારે જોમવાળી, વધારે વિશાળ, વધારે ચેતનવતી અને વધારે વેગવતી જોવામાં આવે છે કદાચ પશ્ચિમમાં રજસ વધારે હશે તો આપણે ત્યાં તમસ વધારે છે એ તમસને સત્વ માની લેવાથીજ આપણી અને આપણી કલાની દુર્દશા થઈ છે આપણે ત્યાં આસપાસ દુઃખની આગ લાગી છે અને વેગવતી લાગણીના જલની જરૂર છે ત્યારે આપણે પાણીની અને નીરોની માફક વ્યાકરણ સારંગી, પુરાણ વસ્તુસાર, અને 'કમતાકાવ' ના પાઠો નિરાંતે વગાડ્યા કરીએ છીએ, અને જેઓ આ દિશામાં વધારે ઉત્સાહ બતાવે છે તેઓને હાથ ઝાલીને નીચે બેસાડી દઈને સંબોધીએ છીએ, કે 'ઉતાવળા ન થાઓ, ભાવનાઓ અને આદર્શોની વાતો છોડી દીઓ અમે પુરાણીઓ અને સાક્ષરો જે રસ્તે ચાલીએ છીએ તે રસ્તે ચાલ્યા આવો આપણે જે કાંઈ કર્યું છે તે બસ કર્યું છે। ના રા અમુકભાઈએ ના રા તમુકભાઈએ કાંઈ જેવી તેવી સેવા કરી છે? નવી લાગણીઓએ તમને યુવકોને ઉદ્ધત બનાવ્યા છે નવો યુગ ટીકાત્મક અને ચર્ચાત્મક થઈ પડ્યો છે પરંતુ અમે કેવાં કેવા પરાક્રમો ભૂતકાળમાં કર્યાં છે તે તો તપાસો। અમે ભૂતકાળમાં એટલું બધું કર્યું છે કે હવે વર્તમાનમાં કે ભવિષ્યમાં તમારે કે અમારે કાંઈ કરવાનું રહ્યુંજ નથી તમારો ઉત્સાહ એ આ જમાનાના ખાત્રી અને તાસીર છે માટે ટીકા કરો મા, અમારી માફક સોડ તાણીને સુઈ રહો છતાં બોલશો તો સાંભળશું, પણ કરશું તો અમારૂંજ ધાર્યું જ' આ પ્રકારના લાંબા ભાષણો ઠેક ઠેકાણે મોંઘુ મુરબ્બીવટ ધારણ કરનારાઓ આપી રહ્યા છે, અને પોતાના જેવાં બીજાઓને પણ ઠંડા માટલા બનાવવાને પોતાની લેખિની અને પોતાના મુખનો દુરૂપયોગ કરી રહ્યા છે છતાં લોકો જીવનના આનંદોની તીવ્રતા અથવા દુઃખોની તીક્ષ્ણતા અનુભવી શકતા નથી ત્યાં કલા નિર્જીવ, રસહીન અને નિર્માલ્ય રહે તેમાં આશ્ચર્ય શું?

ગુર્જર સાહિત્યકલાની સ્થિતિ

આપણી ગરવી 'ગુર્જર ગિરામાં બહાર પડેલાં પુસ્તકો તપાસો તેમાં કેટલા લેખકોએ હૃદયના ઉંડાણમાંથી લખ્યું છે તે અવલોકો કેટલાં લખાણો સાર્થક છે અને કેટલાં નિરર્થક છે તેનું પૃથક્કરણ કરો મારી ખાત્રી છે કે તેમાં નિરાશા સિવાય બીજો અનુભવ નહિ થાય બહુ જુજ અપવાદો બાદ કરીએ તો લાગણીનું જોસભેર વ્હેન કોઈ પણ કૃતિમાં વહેતું નથી. જે લેખકો હમેશાના સાદા જીવનના અસંખ્ય બનાવોમાંથી કલાનો

એક પણ વિષય શોધી શકતા નથી તેઓ શુ તમને તેમના અનુભવની બહારની સૃષ્ટિમાંથી આદર્શ કલા ઉત્પન્ન કરી આપશે ? જેઓને કલાના વિષય માટે ગિરિકંદરાઓ આસમાનો અને સ્વર્ગની શોધમા જવુ પડે છે તેઓ શુ તમારા કારખાનાઓના દ્વાર ચીરી કલાની સામગ્રી અંદર પહોંચાડી શકશે ? ગુજરાતના સાચા વૃદ્ધો જેવા દેખાતા ગૃહસ્થોને માટે મને સપૂર્ણ આદર છે હુ પણ આશાવાદમા થોડા હિસ્સાનો દાવો ધરાવુ છુ. પરતુ મારો આશાવાદ ભવિષ્યને ઉદ્દેશીને છે, ત્યારે કેટલાક ગભીર મુખાકૃતિવાળા અને વૃદ્ધ બુદ્ધિવાળા વિદ્વાનોનો આશાવાદ ભૂતકાળને ઉદ્દેશીને છે હુ ભવિષ્ય ઉજળુ કલ્પી શકુ છુ, તેઓ ભૂતકાળ ઉપર આફરીન છે મને વર્તમાન નિરાશાજનક લાગે છે તેથી ગુજરાતને ભવિષ્ય માટે કમર કસવાની જરૂર છે એમ કહુ છુ ત્યારે અમારા બાળવર્ગને શિખામણ આપનાર વડીલ મહેતા જીઓ વર્તમાનના યુવકો સિવાય એટલે કે યુવાન જોસ્સ ધરાવનારા સિવાય સર્વ સારા વાના છે એમ ખાની આપે છે અને તેથી આપણા જૂના અથવા જીર્ણ યોદ્ધાઓના ગુણગાન ગાવા ઉપરાત ભવિષ્યમા બીજુ કશુ કર્તવ્ય રહ્યુ નથી એમ સીધુ તેમજ પરોક્ષ સૂચન કરે છે કમનસીબે આ શિક્ષાગુરૂઓના વિચારો બ્રહ્માક્ષરની માફક ગુજરાતમા પૂજાય છે તેથી નમ્ર ભૂમિકાના નમ્ર માણસોના નમ્ર વિચારો ઉતાવળિયા, ડહાપણ વિનાના અને અનુભવહીન ગણાય છે

કલાનુ પ્રભાવસ્થાન

આટલા વિષયાતર થવાનો મુદ્દો એટલોજ હતો કે આપણે ત્યા ઉચ્ચ ઉદાર લાગણીઓનો દુષ્કાળ છે આપણુ વાતાવરણજ એવુ છે કે એવી લાગણીઓ જ્યાં હોય ત્યા પણ કરમાઇ જાય તેટલા માટે ઉચ્ચ કલા ખીલવવી હોય એટલે કે દેશમા ઉચ્ચ લાગણીઓનો પ્રવાહ નિરતર વહેવરાવવો હોય તો એ પ્રવાહના માર્ગમા આવનારા સર્વ વિઘ્નો દૂર થવા જોઇએ કલાના ક્ષેત્રમા પૂરતી સ્વતત્રતા વિના કલાનો વિકાસ થઇ શકવો અશક્ય છે અને ભૂતકાળના કલાકારોની વધારે પડતી પૂજા તે એક મોટામા મોટુ બધન છે કલાકારના અત ક્ષોભ વિના કલાની અસર શૂન્ય સમજવાની છે અને અત ક્ષોભ જીવનના યથાર્થ અનુભવ વડેજ ઉત્પન્ન થશે કૃત્રિમ કલ્પનાઓથી અને બીજાઓના અનુકરણથી ક્ષણિની ક્ષોભ થઇ શકશે પરતુ અત ક્ષોભનો આધાર તો જીવનની સ્વાભાવિકતા યથાર્થતા અને સત્યતા ઉપરજ રહેલો છે આ, સ્વાભાવિકતા યથાર્થતા અને સત્યતા મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે ' કવિહૃદય ' ' દિવ્યભૂમિ ' કે ' અમરનગરી ' કરતા આપણા ઝુપડાઓમા, વિદ્યાલયોમા કારખાનાઓમા અને રણભૂમિ ઉપર વધારે પથરાયેલી છે, અને ત્યાજ કલાનુ પ્રભવસ્થાન છે

શાસ્ત્ર અને કલા.

કારણ કે જે લાગણીથી કલાકારનુ હૃદય ભીનુ થયુ ન હોય તે લાગણીથી બીજાઓના દિલને ભીના કરવાની શક્તિ તેનામા સભવેજ શી રીતે ? જીંદગીમા કુદરતની લીલા રસપૂર્વક નિરખીજ ન હોય અને કુદરતના સાચા ખોટા વર્ણનો આપવા એ અતિ હસનીય ધૃષ્ટતા છે દપતી પ્રેમનો અનુભવ તો શુ પરતુ તેની યથાર્થ કલ્પના પણ કરવાની એક પણ તક ન મળી

હોય છતાં તેના ઉપર ટીકા લખવાં તે અતિ પ્રગલ્ભ મૂર્ખતા છે. સ્વદેશાભિમાન કે લોકસેવાનાં સ્વપ્ન પણ ન આવ્યાં હોય તોપણ તેના ઉપર ભાષણો અને કાવ્યોના ડુંગરો રચવા તે જગતના કચરામાં ઉમેરો કરવા અર્થેજ સંભવી શકે. કદાચ આ પ્રકારની કૃતિઓ શાસ્ત્ર હોઇ શકે, પણ તેને કળા કહેવી તે કલા શબ્દનો માફ ન કરી શકાય તેવો દુરુપયોગ છે. શાસ્ત્ર કોઇ રીતે કલાથી ઉતરતું છે એમ કહેવાનો આશય નથી. પરંતુ શાસ્ત્ર તથા કલાની વચ્ચે જે ભિન્નતા છે તે નહિ સમજાયાથી ઉભય ક્ષેત્રમાં નિષ્ફળતા મળવાનો સંભવ છે. અમુક સમયે અમુક સમાજમાં જે જ્ઞાન અને સત્યો સૌથી ઉપયોગી હોય તે લોકોની બુદ્ધિમાં ઉતારવાના પ્રયત્નો તે શાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર છે; ત્યારે તે જ્ઞાન અને સત્યો જનસમૂહની બુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય કરાવવાને બદલે તેઓની લાગણીથી ગ્રાહ્ય કરાવવાના પ્રયત્નો કલાના ક્ષેત્રમાં સમાવેશ પામે છે. કલા અને શાસ્ત્ર વચ્ચેના આ ભેદ ઉપરથી સમજી શકાશે કે આજકાલના આપણાં કાવ્યો, નાટકો, નવલકથાઓ, આદિમાં જે શબ્દજાળ, જે ભૂલભૂલામણી, જે ગુંચો, અને જે દલીલ પરંપરા જોવામાં આવે છે તે કલા કરતાં શાસ્ત્રને લગતી વિશેષ છે, અને તેથીજ આપણી કલા તેટલે દરજ્જે કલાના નામને લાયક નથી, જો કે તેથી તેમાં શાસ્ત્રની ખરી ઝીણવટ અને સંગીનતા આવે છે એમ પણ કહી શકાશે નહિ. શાસ્ત્ર રચવામાં બુદ્ધિની ચપલતા, અભ્યાસ અને જ્ઞાનનો ભંડોળ આવશ્યક છે. ચોક્કસ કરેલા અમુક નિયમો અને સાબીત થયેલાં સિદ્ધાંતો ઉપરજ શાસ્ત્ર અવલંબે છે. સમજવાની શક્તિ અમુક જ્ઞાન, અમુક માનસિક તૈયારી, અમુક બુદ્ધિના વિકાસ ઉપર આધાર રાખે છે. ત્યારે કલાથી ઘાયલ કરવાની તેમજ થવાની શક્તિનો આધાર મનુષ્યની બુદ્ધિ કે પંડિતાઇ ઉપર નથી. પરંતુ તેના હૃદયવિકાસ ઉપર છે, ગમે તેવો અભણ માણસ પણ, જો કૃત્રિમ જીવનથી તેની રસવૃત્તિ અને લાગણી કૃત્રિમ અને જડ બની ગઇ ન હોય તો, કલાનું આસ્વાદન કરી શકે છે, સૌંદર્ય તથા પવિત્રતાના આદર્શો સમજવાને તથા હલકી અને ઉચ્ચ કલાના ભેદો પારખવાને પંડિતાઇ કરતાં હૃદયની વિપુલતા વિશેષ આવશ્યક છે તેથીજ આપણા કહેવાતા કલાકારોની કૃતિઓ તેઓનાં મિત્રમંડળમાં અથવા તેઓના જેવા મતવાદીઓમાં પ્રશંસાને પાત્ર થાય તે ઉપરથી તેઓની કલાનું માપ કરવું તે અર્થરહિત છે. કારણ કે આ પરસ્પર પ્રશંસકોમાં હૃદયની વિપુલતા કરતાં પંડિતાઇ વિશેષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને પંડિતાઇના માપથીજ તેઓ કલાની તુલના કરે છે. પરંતુ આદર્શ કલા કોને કહેવી? જેની માત્ર "ચૂંટી કાઢેલા" મંડળમાં વાહવાહ બોલાય તેને કે જે મનુષ્ય મનુષ્યને, દેશ દેશને અને યુગયુગને સામાન્ય લાગણીની સોનેરી સાંકળથી જોડી શકે તેને? આટલી વ્યાપક અને ઊંડી અસર કરવી એજ કલાનો હેતુ અને આદર્શ છે. જે લાગણીઓથી લોકોમાં બંધુભાવ વૃદ્ધિગત થાય, જે લાગણીઓથી લોકોમાં સત્ય, ન્યાય અને સૌંદર્ય માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય, જે લાગણીઓથી સાત્ત્વિક અને પવિત્ર જીવન ગાળવાને લોકો દોરાય. અને છતાં જે લાગણીઓ સર્વ કોઇ ઝીલી શકે, તે લાગણીઓનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવો અને જેમ બને તેમ વિશાળ ક્ષેત્રમાં પ્રવાહ પ્રસરાવવો એમાં કલાની કાર્યસિદ્ધિ અને કૃતકૃત્યતા છે

દેશ, કાલ, અને આત્માની જરૂરિયતને કલાએ અનુસરવું જોઈએ.

આ ઉચ્ચ લાગણીઓ પોતાના દેશને અને કાલને અનુસરીને તેમજ જેઓમાં તે ફેલાવવાની હોય તેઓની ગ્રહણશક્તિનો વિચાર કરીને કલાકારે પોતાની કલામાં યોજવાની છે. દેશ અને કાળનું આ તત્ત્વ કોઈ પણ કલાકાર પોતાની કળામાંથી તદ્દન છૂટું કરી શકશે નહિ. તેનામાં ગમે તેટલી તર્કશક્તિ, ગમે તેટલી અપૂર્વતા, અને ગમે તેટલી નવીનતા હશે, તો પણ ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ જે હવા તે લેતો હોય, જે લોકોનાં સુખદુઃખમાં તેનો ભાગ હોય, જે ભૂમિમાં તેની મમતા હોય, જે રીતભાત તેના જીવનમાં વણાઈ ગઈ હોય, જે ભાવનાઓ તેના આત્મા સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગઈ હોય, ટૂંકામાં જે વાતાવરણમાં તેનું આખું જીવન વ્યતીત થયું હોય, તે સર્વ પાસે તેને નમ્યા વિના છૂટકો જ નથી, રે! તેની અસરને આધીન થયા વિના તે એક પણ ડગલું આગળ જઈ શકશે નહિ. આ કુદરતી બળથી જ કલાકારની છીણી કે પીંછી કે લેખિની સુંદરમાં સુંદર અને સર્વમાન્ય કલા ઉપજાવી શકશે, કારણ કે જે વસ્તુ કલાકારના અનેક વર્ષના અનુભવ ભંડારમાંથી આપોઆપ ન નીકળે તે અસ્વાભાવિક, નિર્બળ, અગ્રાહ્ય અથવા નિરર્થક જ નીવડવાની. આત્માની જરૂરિયતને લીધે અને હૃદય લાગણીને લીધે જે કલા ઉદ્ભવે તે જ કલા છે, બીજી સર્વ કૃતિઓ નિષ્ફળતા છે. રવીંદ્રનાથ ટાગોર જગપ્રસિદ્ધ થાય અને ગુજરાતના કહેવાતા કવિઓને તેઓનાં વતનનાં માણસો પણ ન ઓળખે તેનો અર્થ શો? આશ્વાસનની ખાતર તેનો અર્થ ગમે તે કરવામાં આવે, પરંતુ વસ્તુતઃ રવિંદ્રનાથની કલામાં તેનો આત્મા બોલે છે. ત્યારે આપણી કલામાં આપણું લેખિની—યંત્ર બોલે છે. કવિતા લખવી, નાટક લખવું, નવલકથા લખવી, તેને આપણે સોંઘામાં સોંઘી અને સરળમાં સરળ વસ્તુ લેખીએ છીએ. તે જ કહી બતાવે છે કે આપણે ત્યાં સાહિત્ય કલાનો આદર્શ કેટલો હલકો છે. હૃદયના સંસ્કાર વિના વીર્યવતી ભાવનાઓ અને કલ્પનાઓ હૈયામાં કદિ પણ ઉભરાયા વિના, જે કેળવણીથી, જે અનુભવથી, જે અધ્યયનથી, જે પ્રયત્નથી અને અવલોકનથી આત્મા સંસ્કારી બને અને હૃદય ઉચ્ચ લાગણીઓથી છંટાઈ જાય, તે કેળવણી, તે અનુભવ, તે અધ્યયન, તે પ્રયત્ન કે તે અવલોકન સાથે જીવનનો યત્કિંચિત્ સંબંધ રાખ્યા વિના, આપણે સર્વ કવિ, નાટકકાર, નવલકથાકાર અને કલાકાર થવાનો અભિલાષ રાખી બેઠા છીએ! અને જ્યારે લેખકોની કૃતિઓ, ઉધ્ધઈને આધીન થવા માંડે છે ત્યારે કહેવામાં આવે છે કે અમારી કલા અતિ ઉચ્ચ કલા છે, તેથી સામાન્ય લોકો સમજી શકતા નથી. પરંતુ ઉત્તમ કલા લોકોનો મોટો ભાગ સમજી ન શકે તે ઉત્તમ ભોજન લોકોનો મોટો ભાગ જમી ન શકે એના જેવી જ દલીલ છે. સડેલો ખોરાક અથવા અતિશય તામસિક કે રાજસિક ખોરાક કેટલીકવાર જેઓની રસવૃત્તિ બગડેલી હોય છે તેઓને જ પસંદ આવે છે, અને બીજાઓને પસંદ નથી આવતો તે બરાબર છે. પરંતુ સ્વાદિષ્ટ, સાત્ત્વિક, ઉત્તમ ખોરાક માંદા માણસ સિવાય સર્વને શા માટે પસંદ ન આવે? તેવી જ રીતે હલકા ભાવની અથવા અસ્વાભાવિકતાથી ભરેલી કલા કદાચ થોડાં બગડેલી રુચિવાળાં મનુષ્યોને ગમે અને મોટા ભાગને ન ગમે તે યથાર્થ છે, પરંતુ ઉત્તમ ભાવથી ભરપૂર, સ્વાભાવિક, આદર્શ કલાથી સર્વ મનુષ્યો કેમ ન રીઝે તે સમજી શકાતું નથી.

કલા સમજાવવાના શિક્ષણવર્ગો ખોલી શકાતા નથી.

તમારી કહેવાતી કલા માત્ર ગુંટી કાઢેલા મુઠ્ઠીભર માણસોજ સમજી શકે છે તેનું કારણ શું ? સામાન્ય જનસમૂહના હૃદય ઉપર તમારી કલા શા માટે અસર કરી શકતી નથી ? જે અસર મિત્રમંડળ ઉપર કરી શકો છો તે બીજાઓ ઉપર કેમ થઇ ન શકે ? તેઓને તમારી કલા સમજવાને શા માટે તમે શીખવતા નથી ? પરંતુ હકીકત એ છે કે કલાની સમજ કાંઇ શીખવી શીખવાતી નથી. કલા સમજાવવાના શિક્ષણવર્ગો ખોલી શકાતા નથી કારણ કે એ વાત અશક્ય છે, છતાં એમ કહેવામાં આવે છે કે "અમારી કલા સમજવા તમે, ફરીફરીને અવલોકો, અવલોકો, અને અવલોકો જ્યારે તમે ટેવાઇ જશો ત્યારે તમે પણ અમારી કલામાં રસ લઇ શકશો !" છેવટે આનો નિષ્કર્ષ એટલોજ કે તમારી કલાને ટેવાયા વિના તમે અસર કરી શકો તેમ નથી. પરંતુ ટેવથી તો ગમે તેવી અધમ વસ્તુને ચાહતાં શીખો શકાય છે. તામસિક ખોરાક, દારૂ, તમાકુ, અફીણ, આદિ સર્વ વસ્તુ અભ્યાસથી સ્વાદપૂર્વક લઈ શકાય છે, તેથી શું આ સર્વ વસ્તુની ઉત્તમતા સિદ્ધ થાય છે ખરી ? હકીકત એ છે કે કલાના ઉત્તમપણાને લીધે સામાન્ય જનસમૂહમાં તે આદરને પાત્ર નથી થતી એમ નથી, પરંતુ કલામાં કલાત્વની ખામીને લીધેજ તે લોકપ્રિય થઇ શકતી નથી.

શું લોકપ્રિય કલા ઉત્તમ હોવીજ જોઇએ ?

પરંતુ ઉત્તમ કલા લોકપ્રિય હોવીજ જોઇએ એ ઉપરથી એમ ફલિત થતું નથી કે, જે જે કલા અમુક વર્ગમાં લોકપ્રિય હોય તે તે ઉત્તમ હોવીજ જોઇએ અલબત્ત, જો લોકોની અભિરુચિ અધમ બનાવવાનાં સાધનો યોજાયા ન હત, અને અધમ રસવૃત્તિવાળાં મનુષ્યો ન હત તો આ નિયમ સત્ય ઠરત. પરંતુ દુર્ભાગ્યે આપણી મધ્યમાં એવાં અનેક સાધનો હયાતી ધરાવે છે અને તેથી અનેક લોકોની રુચિ હલકી થવા પામી છે. તેટલા માટે સંસ્કારરહિત લેખકો કે કલાકારોની અધમ કૃતિઓ તેઓમાં આદરને પાત્ર થાય તે ઉપરથી તે ઉત્તમ કલાના નમુના તરીકે લેખી નહિ શકાય દૃષ્ટાંત તરીકે, આપણી રંગભૂમિ લીઓ. આજકાલ જે સખ્યાબંધ નાટકો ભજવાય છે તેમનાં કેટલા ઉત્તમ કલાના નમુના તરીકે ગણી શકાશે ? છતાં એવા અનેક મૂર્ખ, રસહીન પ્રેક્ષકો છે કે જેઓ આદતને લીધે કલાના નામને લજાવનારી આ કલામાં રસ લઇ શકે છે વિશેષ અફસોસની વાત તો એ છે કે જ્યારે આ કલાની ખામીઓ બતાવવાનો કોઇ પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે ખામીઓ સુધારવાને બદલે ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે "લોકોને પસંદ ન હોય તો અમારું ગાડું ચાલેજ નહિ." પરંતુ આ ઉત્તર આપનારાઓ ભૂલી જાય છે કે લોકોની અભિરુચી બગડેલી છે તેથીજ તેઓ આવી અધમ કલાને ઉત્તેજન આપે છે. વળી, એટલું પણ સ્મરણ રાખવાનું છે કે જ્યાં સર્વત્ર ઉતરતા પ્રકારની કૃતિઓ હોય ત્યાં પછી કંઇક આરામ, આનંદ, અથવા વૈવિધ્યની ખાતર કોઇક ઠેકાણે તો ગયા વિના ચાલતુંજ નથી, તેથી એ આરામ આનંદ કે વૈવિધ્યની સામગ્રી પૂરી પાડનારે મલકાવાનું નથી, કે લોકો તેની કલા ઉપર ખુશ ખુશ થઇ ગયા છે. સારી કલાની ખામીને લીધેજ આ તમાશાઓ જોવાને લોકો ટોળે મળે છે. જો કોઇ ઉત્તમ કલાકારની કૃતિ બહાર પડે છે તો ગમે તેવા અજ્ઞ અને સામાન્ય લોકો તુરતજ આકર્ષાય છે.

આદતને લીધે લોકોની રુચિ ગમે તેટલી વિકૃત થઇ ગઇ હશે તોપણ કલાનો ખરો ચમત્કાર લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેશે નહિ પરંતુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે એવા અનેક લોકો છે કે જેઓ એમજ માની બેઠા છે કે આ બનાવ અશક્યજ છે.

સામાન્ય લેખકો પ્રસિદ્ધિને કેમ પામે છે?

નિકૃષ્ટ કલા ઉત્પન્ન કરવી તે બહુ મુશ્કેલ નહિ હોવાથી પાંચદશ નવલકથાઓ નાટકો કે કાવ્યો હરકોઇ માણસ ધારે તો સહેલાઇથી ઘમડી શકે છે અને આજમાલ યોગ્યતા અને આવડત કરતા કક સંખ્યા કલાના સર્ટિફીકેટ હોવાથી લેખક, સાક્ષર શ્રીયુત, કવિશ્રી, વિદ્વદ્વર સાહિત્યશિરોમણી, આદિ વિશેષણોથી સ્વતંત્ર પ્રસિદ્ધિને પામે છે દાખલા તરીકે, કવિતા લખનાર થોડા નિયમો ધ્યાનમા રાખે ને ચુકાવે તો પછી તેનામા સંસ્કાર, બુદ્ધિ કે હૃદયની વિપુલતા અથવા કવિત્વની ગંધ પણ નહિ હોય તોપણ થોડા જોડક ણાઓ તૈયાર કરવામા તેને વાધો નહિ આવે એ નિયમો શા છે તે આપણી કવિતાઓનું અવલોકન કરવાથી આપોઆપ જણાશે એજ પ્રમાણે નવલકથા લખનાર થોડા નિયમો યાદ રાખે તો બસ છે—સૂર્ય, ચંદ્ર, સંધ્યા, જંગલ, નદી કે સમુદ્રના માથાફોડા વર્ણનથી દરેક પ્રકરણ શરૂ થાય તો તે ઉત્તમ કહેવાય જિજ્ઞાસારસ ઓછો નિપજતું સંકલનાના મદદ જોઇતી હોય તો ઠેકઠેકાણે દેવોને ઉભા કરવા અથવા મોટા અકસ્માતો ગોઠવવા, અથવા તો નાયક રંકનો રાજા અને રાજાનો રંક થઇ જાય એવો માર્ગ કાઢવો પાત્રોના સ્વાભાવિક વિકાસની જરૂર રહેતી નથી મનુષ્યસ્વભાવનો ખુલ્લો વિપર્યાસ દેખાય તો વાંધો નથી પરંતુ છેવટે બધાં પાત્રોનો શુભમેળો ગમે તેમ કરીને મેળો કરવો અને ‘ ધર્મનો જય, પાપનો ક્ષય ’ એ નીતિસૂત્ર તાણીતૂસીને પણ બહાર લઇ આવવું, અને છેવટે બહાર ન જ આવે તો એ સૂત્ર સમાપ્તિમા લખીને વિરામવું.

નાટકોમા પણ બહુ વિશેષ તકલીફ લેવાનું કારણ નથી સૂત્રધાર અને નટીનો તો કોઇ નાટકકારથી કૉપીરાઇટ લઇ શકાય તેમ નથી એટલે દરેક નાટકની શરૂઆત આ પાત્રોથી સહેલાઇથી થઇ શકે વિવિધતા ખાતર કદાચ એકને બદલે બે, ત્રણ, ચાર નટીઓ ગોઠવી શકાય, અને હવે એક કરતા વધારે સૂત્રધારો ગોઠવવામા આવે તો ઓર રંગ જામે નવલકથા કરતા નાટક કેટલેક અંશે મુશ્કેલ છે તેમ સરળ પણ છે દાખલા તરીકે, જ્યાં કંઇક અર્થવાળો સંવાદ કે ભાષણ લખાવી ન શકાય ત્યાં ગાયન ઠોકી દેવું એટલે પીડા પતી ગાયનોમા અર્થ ફૂટ કરવાનું પ્રયોજન નથી જે વાત ગદ્યમા કહેવી હોય તે બહુ સંક્ષેપમા પદના રૂપમા કહી દેવી એટલે વાક્યરચના ખોટી હશે તો ચાલશે કોઇ વાક્યનો અર્થ નહિ નિપજે તો ધ્વનિ કાવ્ય' તરીકે ગણી શકાશે એકજ શબ્દમા જે કહેવાઇ જાય તેવું હોય તે એ ને એજ અર્થના દશ શબ્દોમાં મૂકી શકાશે આ ઉપરાંત રમોનો ભાર ચિતરાવાની લેખકની જવાબદારી છેજ નહિ કારણ કે ધારો કે રંગભૂમિ ગમે તેટલું શુષ્ક અને અર્થ રહિત લખ્યું હોય તો પણ તે ભજવનાર પાત્રો પોતાના નખરાથી સભાનો દેખાવ કરી બતાવશે તેવીજ રીતે હાસ્યમા બે ઘેલા અને મૂર્ખ માણસોનો સંવાદ ગમે ત્યાં ઘુસાડી દેવો, પછી પાત્રો પોતે હાસ્ય રસ અનુભવે છે એમ પ્રેક્ષકોને બતાવી શકશે હસવા જેવું નહિ હોય તો પણ પાત્રો હસે,

નાચશે, પાઘડી ઉછાળશે, તોતડું બોલશે, એક બીજાને ખાસડાંનો માર મારશે. વિચિત્ર બરાડા પાડશે, બીભત્સ શબ્દોના ફાગ ઉડાડશે, ડચકારા કરશે, અથવા ટીલાંટપકાં કરી લાલ, ધોળું, કે કાળું મ્હોડું રંગી, અથવા ફાટેલ ટૂટેલ અને રંગબેરંગી વિચિત્ર કપડાંઓ પહેરી, પ્રેક્ષકોને હસાવવા પ્રયત્ન કરશે, અને છતાં ધારેલી અસર નહિ થાય તો છેવટે મ્હોડેથી કહેશે કે આ હાસ્યરસ છે માટે હસો. તેજ પ્રમાણે વીરરસ લેખમાં આવવાની જરૂર નથી. એ તો મજબુત ફેફસાંવાળા અને કદાવર પાત્રો હશે તો આપોઆપ જણાઇ આવશે. મોટા અવાજથી વીરરસ નહિ હોય ત્યાં ઉત્પન્ન થશે, અને જ્યાં લેખકની કલમ કામ નહિ કરે ત્યાં દર પડદો ઉપડતાંજ મોટા ફટાકાના અવાજો, તેમજ કોઇ કોઇ વાર ભાલાઓ, બંદુકો, પટાબાજી, વિગેરે ધારેલું કામ કરી આપશે. રંગભૂમિ ઉપર દોડાદોડી અને મારામારી કરવી એ મુશ્કેલ નથી, અને આ બધી ધામધૂમ છતાં પ્રેક્ષકોને કદાચ વીરરસનો અનુભવ નો થશેજ, અને એમ થાય તોયે નાટકકારની એક જવાબદારી ઓછી થઇ સમજવી.

સૌંદર્ય એ તમારા આત્માનો ગુણ છે.

અહા ! કલાને અનુપયોગી સર્વ ઉપાધિઓ પાછળ આપણે ત્યાં અત્યંત શ્રમ સેવાય છે, પરંતુ જે વસ્તુ કલાનો ખરો આત્મા છે તે તરફ કોઇ દૃષ્ટિ સરખી પણ કરતું નથી ! જીવનની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ભાવનાઓ હૃદયમાં ઉતારવી અને એ ભાવનાઓની અન્યના હૃદયમાં સંક્રાંતિ કરવી એ કલાની પ્રધાન પ્રવૃત્તિ સિવાય બીજી બધી બાબતોમાં આ પણ કહેવાતા કલાકારો મશગૂલ છે. આસપાસ જે સૌંદર્ય ઉભરાઈ રહ્યું છે તે તરફ કલાના ઉપાસકો તદ્દન બેદરકાર છે અને જે દિશામાં એ વસ્તુનો સંપૂર્ણ અભાવ છે તે દિશામાં વ્યર્થ ફાંફાં મારી રહ્યા છે. કુદરત અને કલા પરમાત્માની એકજ વિભૂતિ છે, અને તેથી જે કુદરતને ઓળખી શકે છે તે કલાને પણ પિછાણી શકે છે, જે કુદરતને અનુકૂળ થઇ શકે છે તેને કલા અનુકૂળ થાય છે; જે કુદરતનો આત્મા હાથ કરે છે તે કલાનો સ્વામી બને છે. કાશ્મીરમાં મુસાફરી કરો કે આલ્પ્સ પર્વત ઓળંગો, સ્વિટ્ઝર્લાંડનાં સરોવરોમાં સફર કરો કે સ્કૉટલૅંડનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય નિહાળો, સંક્ષેપમાં દુનિયાના કોઇ પણ સુંદરમાં સુંદર સ્થાનમાં વિહરો, પરંતુ જો તમે સૌંદર્યને તમારી સાથે લઇને ફરતા નહિ હો તો ક્યાંય પણ સૌંદર્ય જોઇ શકવાના નથી. સૌંદર્ય એ તમારા આત્માનો ગુણ છે, નહિ કે બાહ્ય પ્રકૃતિનો. સૌંદર્ય મનુષ્ય હૃદયના ઊંડાણમાં રહેલી સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ શક્તિ છે. જ્યાં એ શક્તિનો અભાવ હશે ત્યાં બહારની ઉપાધિઓની મદદ હશે તો પણ તેથી કલા ચેતનવંતી થઇ શકશે નહિ. પત્થર ઉપર, કૅનવાસ ઉપર, કાગળ ઉપર, કે સિતાર ઉપર સૌંદર્યને નચાવવું તે નચાવનારનું અંતર સૌંદર્યની લાગણીથી આંદોલિત થયા વિના થવું અશક્ય છે. જ્યાં સુધી તમે તમારી કલા માટે અંતરનાં અમોઘ બાવેનો ખર્ચ કરો નહિ ત્યાં સુધી તમારી કલા તમારા શ્રમનો હજારમો ભાગ, પણ બદલો લાવવાની નથી. જ્યાં સુધી તમે તમારી કલાને તમારી લાગણીઓથી ઘાયલ કરો નહિ ત્યાં સુધી તમારી કલા બીજાઓને ઘાયલ કરી શકવાની નથી. જ્યાં સુધી તમે તમારી ભીની લાગણીઓ તમારી કલામાં ઉતારો નહિ ત્યાં સુધી તમારી કલા બીજાઓનાં હૃદયોને શી રીતે ભીનાં બનાવી શકવાની હતી ? જ્યાં સુધી તમારા જીવનના ઉચ્ચ આદર્શો, તમારા હૃદયની ઉદાર ભાવનાઓ, અને તમારા અંતરની દિવ્ય આશાઓથી તમારી કલાને જીવંત કરી શકો

નહિ ત્યાં સુધી તમારી કલા બીજાઓનાં જીવનને ઉન્નત અને આદર્શરૂપ શી રીતે કરી શકવાની હતી ?

કલા શું નથી અને શું છે ?

કલાનો આદર્શ સમજવો હોય તો આસપાસની ઉપાધિઓ ઘડીભર ભૂલી જાઓ, કલા સંબંધી શાસ્ત્રીય મારામારીને વિસારી મૂકો, કલાના બાહ્ય ખોળિયાને વળગી ન રહો, પરંતુ તેના આત્માને ઓળખો. ભાવ લાંઓ, ચિત્રો, દેવળો, મહાલયો, નાટકો, નવલકથાઓ, કવિતાઓ, આદિના ગીચ જંગલમાં ભૂલાં પડવું ન હોય તો સર્વ તરફ દોરી જતો, સીધો, સરળ, શાહ રસ્તો પકડી લીઓ. આ શાહ રસ્તો તે હૃદય છે. અને એજ આ જંગલની ભૂલભૂલામણીમાંથી તમને બચાવશે. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે "There is no royal road to learning" (જ્ઞાનને માટે કોઇ શાહ રસ્તો નિર્મિત થયો નથી) આ સિદ્ધાંત કદાચ જ્ઞાનના વિષયને લાગુ પડતો હશે, પરંતુ કલાના વિષયમાં શાહ રસ્તો છે એટલુંજ નહિ પણ તે એકજ રસ્તો છે. યાદ રાખો કે કલા વાંકાચૂકા માર્ગથી હાથ થઇ શકતી નથી કલાને અને વિવેચનને બનતું નથી; કલા અને પૃથક્કરણ વચ્ચે વેર છે: કલાને દલીલની લેવાદેવા નથી. કલાના અને પંથ, જાતિ કે વિગ્રહના ગ્રહ મળતા નથી; કલા એ મોજશોખ નથી; કલા એ કોઇનો ઇજારો નથી; કલા એ નવરાઓને અથવા શ્રીમંતોને વખત ગાળવાનું સાધન નથી; કલા એ માનસિક અજીર્ણ નથી; કલા એ દીવાનાપણું નથી; કલા એ કુદરતની દુશ્મન નથી, કલા એ પ્રકૃતિનો નમુનો નથી. પરંતુ કલા એ જીંદગીનો નમુનો છે, શુદ્ધ, સાત્વિક, સરળ જીવનનું ચેતનવંત પ્રતિબિંબ છે; જીવાત્મા સાથે જીવાત્માનો મીઠો હૃદયાલાપ છે. ઉછળતા હૃદયોનું અનેરું આલિંગન છે, ચાર આંખોનું મધુરું મીલન છે, સુખદુઃખ, આશાનિરાશા ભરતીઓટનું અર્થપૂર્ણ પુરાણ છે, વિવેચનનો અંત લાવનાર સિદ્ધાંત છે; પૃથક્કરણનું એકીકરણ કરનાર જાદુ છે, દલીલોનો સરવાળો કરનાર ચુકાદો છે; પંથો, જાતિઓ અને વિગ્રહોની સંધિ કરાવી આપનાર પારસમણિ છે; કલા એ જીંદગીની અનિવાર્ય જરૂરિયત છે, કલા જે પોતાની કરે તેની છે, કલા એ સમયની પશ્ચાદ્ભૂમિ છે, સમય કલાની નહિ, કલા એ માનસિક પાચનરસ છે; કલા એ મનુષ્યની બુદ્ધિનો એકજ પૂરાવો છે; કલા એ કુદરતની એકજ સાહેલી છે.

કલાને માટે વસ્તુ

કોઇપણ કલાકારે પોતાના કાર્યમાં વિજય મેળવવો હોય તો તેણે બીજાઓનું અનુકરણ કરવા પાછળ સમય અને શક્તિનો વ્યય કરવાની જરૂર નથી. કુદરત દરેક ક્ષણ સાદર્યથી, અપૂર્વતાથી, નવીનતાથી છલકાઇ જાય છે, તેમાંથી જે જેટલુ ખેંચે તેટલુ તેનું છે. એક વાર એક કલાકાર જે ખજાનો લઇ ગયો તે ખજાનો બીજા કલાકારને પાછો મળવો મુસ્કેલ છે. પરંતુ તેના કરતા બીજા વધારે કિંમતી ખજાનાઓ કુદરતના ગર્ભમાં અખૂટ છે. અને કલાકાર જો કલાનો આદર્શ સમજતો હશે તો તેમાંથી તે ઘણું પોતાનું કરી શકશે. હજારો માઇલના હિમાલયનું એક નાનું શિખર હજારો કલાકારને નવનવીન સૌન્દર્યની નવનવીન કલ્પનાઓ

પૂરી પાડવાને બસ છે. લાખો એકર ઉપર પથરાયેલા ઝુંપડાંઓમાંની એક નહાની મહૂલીમાંથી સેંકડો કલાકારોની કૃતિઓ ઉદ્ભવી શકે તેમ છે. સેંકડો માઇલ વહેતા ગંગાપ્રવાહમાંથી નીકળતું એક નહાનું ઝરણું અનેક કવિઓની લેખિની અને અનેક ચિત્રકારોની પિંછી કામે લગાડવાને પૂરતું છે. કલાકારની લાગણીઓ જાગ્રત અને જીવંત હશે તો કલાને માટે વસ્તુની ખામી તેને કદિ પણ જણાશે નહિ. કલાકારના જીગરના જોસ પ્રમાણે તેની કલા ફતેહ પામશે. તેના હૃદયના ભાવ બતાવવાની તેને ખરેખર જરૂરિયાત હશે તો તે પત્થરમાંથી પુષ્પની કોમળતા ઉત્પન્ન કરી શકશે અને પૃથ્વીને સ્વર્ગમાં ફેરવી શકશે.

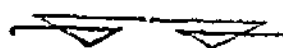
અદ્ભુતતા શામાં છે?

જેમ વસ્તુની શોધમાં કલાકારે પોતાની આસપાસ ઉભરાતી કુદરતી અને માનુષિક લીલાની બહાર જવાની જરૂર નથી, તેમ પોતાની કલાની અદ્ભુતતા અર્થે તેણે આંખ આંજી નાંખે તેવો ઝગઝગાટ કલામાં મૂકવાની આવશ્યકતા નથી. તેના સરળ હૃદયની સરળતા એજ પરમ અદ્ભુતતા છે. પ્રકૃતિથી વિંટાયેલો આત્મા પોતાને પિછાને એ જેટલું અનિવાર્ય છે તેટલું અદ્ભુત છે. અભાવનું દર્શન કરાવવા કરતાં ભાવની સ્મૃતિ કરાવવામાં અદ્ભુતતા વિશેષ છે. મનુષ્યને અમાનુષિક પ્રદેશ લઇ જવા કરતાં તેના મનુષ્યત્વનું ભાન કરાવવું એમાંજ અપૂર્વતા છે. આંખને આંજી નાંખવામાં કલાની મહત્તા નથી, પરંતુ આંખને શાંત કરવામાં છે. સામાન્ય બુદ્ધિ અને સહૃદય હૃદય જેવી કોઇ પણ વસ્તુ વિરલ નથી "તું" અને "હું" નું ભાન કરાવવામાં જેટલી વિશેષતા છે તેટલી વિશેષતા "તે"ની વાતો કરવામાં નથી. મનુષ્યના હૃદય ઉપર જેટલી પરિચિત વસ્તુઓ અસર કરી શકશે તેટલી અપરિચિત વસ્તુઓ અસર કરી નહિ શકે. તારું અને મ્હારું જેટલે દરજ્જે મનુષ્યની લાગણીઓ ઉશ્કેરી શકશે તેટલે દરજ્જે પારકાનું ઉશ્કેરી નહિ શકે. વસ્તુતઃ મનુષ્યને જેટલો રસ સંસારમાં છે તેટલો સ્વર્ગમાં નથી; જેટલો રસ ખેતરમાં છે તેટલો પારીસના બુલ્વાર્ડમાં નથી; જેટલો રસ ઝુંપડામાં છે તેટલો વરસેલ્ઝના રાજ્યમ્હેલમાં નથી, જેટલો રસ મોતાના આંગણાંના કૂવામાં છે તેટલો નાયગરાના ધોધમાં નથી; જેટલો રસ મજૂરના હંમેશના ચેતરામાં છે તેટલો રાજાઓના દરબારોમાં નથી. જેટલો રસ ગૃહિણીમાં છે તેટલો ઇંદ્રની અપ્સરામાં નથી; જેટલો રસ જીંદગીની હંમેશની ભરતીઓટમાં છે તેટલો મહાન્ આરંભો કે દૈવની જાદુગીરીમાં નથી; સંક્ષેપમાં જેટલો રસ જીવનના સાદા બનાવોમાં છે તેટલો અસાધારણ કલ્પનાઓમાં નથી; અને મનુષ્યના હૃદયમાં જે તરંગો હરહમેશ ઉછળી રહ્યા છે તે તરંગોમાં પ્રવેશ કરવો, અને વિદ્વાન્ તેમજ અભણ, શ્રીમંત તેમજ ગરીબ, બાળક તેમજ વૃદ્ધ, તથા સ્ત્રી તેમજ પુરૂષને આનંદ અને આશાનો સંદેશો પહોંચાડવો, એ કલાનો હેતુ અને એ કલાનું કાર્ય છે. કુદરત અને મનુષ્યને સૌંદર્યમય, આનંદમય, ચેતનમય અને નવીનતામય બનાવવાં એ કલાનો આદર્શ છે

સૌંદર્ય અને ઉપયોગિતા

સૌંદર્ય અને ઉપયોગિતા પણ કલાનો હેતુ અને આદર્શ છે. કારણ કે ઉપયોગિતા વિનાનું સૌંદર્ય મનુષ્યને અધોગતિની ખાઇમાં ફેંકનાર યંત્ર છે, અને સૌંદર્ય વિનાની ઉપયોગિતા મનુષ્યના આત્માને ચીમળાવી નાંખનાર ઔષધિ છે. જે કલા ઉપયોગી નથી તે વસ્તુતઃ સુંદર હોઇ શકેજ નહિ, અને જે કલા સુંદર નથી તે ઉપયોગી સંભવેજ નહિ. ઉપયોગિતા અને સૌંદર્ય વચ્ચે ભેદ ઉત્પન્ન કરવો તે જીવનને શુષ્ક

અને મૃત્યુને કવિતામય બનાવવા જેવું છે. આવા અર્થરહિત ભેદને લીધેજ કલાને ઉતારી પાડવામાં આવી છે. તેથીજ આપણા સંસારમાં, આપણા ગૃહોમાં, આપણી રીતભાતમાં, આપણા પહેરવેશમાં, આપણા ખાનગી તેમજ જાહેર જીવનમાં શુષ્કતા કઠોરતા તેમજ જડતા વ્યાપી રહી છે. તેથીજ આપણા સમસ્ત જીવનમાં એક પ્રકારનો પક્ષાઘાત ઉત્પન્ન થયો છે. અને થોડા સમય પહેલાં લખાયેલા મ્હારા પોતાના શબ્દોમાંજ ફરીથી કહું તો "એ પક્ષાઘાતને લીધે મજૂરને મજૂરીમાં રસ રહ્યો નથી, કલાકારને કલામાં રસ નથી, વિદ્વાનોને વિદ્યામાં રસ નથી અને શહેરીપણામાં રસ નથી. એ પક્ષાઘાતને લીધે યંત્રો અને કલા વચ્ચે વિષમતા ઉત્પન્ન થઈ છે. ઉપયોગિતા સૌંદર્યથી છુટી પડી છે, સૌંદર્યનો સ્વચ્છતાથી વિયોગ થયો છે, કુદરત અને ઔષધિ વચ્ચે વિરોધ થયો છે, અને તન, મન, ધન અને જીવનની એકતાનો લોપ થયો છે. એ પક્ષાઘાતને લીધેજ અર્થશાસ્ત્રનો નીતિશાસ્ત્ર સાથે સંબંધ ભૂલી જવાયો છે, વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ ઉભયના સુખ તરફ ઉપેક્ષા થઈ છે, સુખ અને સુખનાં સાધનો વચ્ચે ગોટાળો થયો છે, અને જીવન કરતાં ઉપાર્જન પાછળ વધારે વલખાં મરાયાં છે" કલાકારો ભૂલી જાય છે કે કલા એ કુદરતનુંજ પ્રતિબિંબ છે અને કુદરતની અંદર સર્વસુંદર અને ઉપયોગી છે. જે કાંઇ સુંદર છે તે જીવંત, અર્થપૂર્ણ અને ઉપયોગી હોવાથીજ સુંદર છે. જે કાંઇ ઉપયોગી છે તે નિયમિત, તાલમય, મનોરંજક અને સુંદર હોવાથીજ ઉપયોગી છે સૌંદર્ય કાયદાની સત્તાથી કે જાદુઈ લાકડીથી ઉદ્‌ભવતું નથી, પરંતુ જ્યાં જ્યાં વાસ્તવિક, યથાર્થ આદર્શ જીવન છે ત્યાં ત્યાં જીવનના અનિવાર્ય તત્ત્વ તરીકે આપોઆપ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. તેથી કલાનો આદર્શ હાથ કરવો હોય તો કૃત્રિમ, કલ્પનામય, જડ સ્વપ્નોમાં ભ્રમણ કરવાને બદલે સ્વાભાવિક, સત્ય ચૈતનમય જીવનનો આદર્શ હાથ કરો. સ્મરણમાં રાખો કે કુદરતની વિરુદ્ધ થવા કરતાં કુદરતને અનુરૂપ થવામાંજ કલાનો વિજય છે. અને કુદરત તથા આદર્શ જીવન જૂદાં નથી, એ મહાન સત્ય અંતરમાં આરૂઢ હશે, તો આપોઆપ આદર્શ કલા ઉત્પન્ન થશે. કુદરતનાં અને જીવનનાં સત્યો સમજનાર કલાકાર જગતને અને કુદરતને સૌંદર્યમય તથા પવિત્ર બનાવી શકશે. જ્યાં જ્યાં તેના હૃદયનું લોહચુંબક સ્પર્શ કરશે ત્યાં ત્યાં સુંદરતા, પવિત્રતા અને ઉપયોગિતા પ્રકાશી નીકળશે એ લોહચુંબક પાસે માત્ર નદી અને સમુદ્ર, ચંદ્ર અને સૂર્ય, પહાડો અને વનસ્પતિ. કોકિલા અને મયૂરી, કે માનસરોવર અને નંદનવનજ કલામય બની નહિ જાય, પરંતુ તે ઉપરાંત ખેતરો અને કારખાનાઓ, રેલ્વે અને સ્ટીમરો, રણભૂમિ અને કેદખાનાઓ, દુકાનો અને ઝુંપડાઓ, સર્વ કલામય બની જશે. એ કલા માત્ર મુઠીભર વિદ્વાનો કે અંગત મિત્રોનેજ રીઝવશે નહિ, પરંતુ શહેરે શહેર અને ઘેરેઘેર આદર્શ કલા તરીકે ઓળખાશે, સ્વીકારાશે, પૂજાશે.

ગુજરાતનું સ્થાપત્ય.

(લેખક—રા. ગજાનન વિશ્વનાથ પાઠક).

સ્થાપત્ય શિક્ષક, કલાભવન, વડોદરા.

કળાનું સ્વરૂપ.

મનુષ્ય જ્યારે પૂર્ણ આનંદમાં હોય ત્યારે તે આનંદને તે મૂર્ત સ્વરૂપમાં મૂકે છે. તે સ્વરૂપ તે કળા. જ્યારે તે આનંદમાં હોય ત્યારે ગાય, નાચે, જો તેને તે આનંદને શબ્દોથી બતાવવાં આતુર હોય તો તે લખે અને તે લખાણેથી (કાવ્યમાંથી) તે આનંદ બહાર આવે, મૂર્તિમાન થાય. આવી રીતે આનંદમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું મૂર્તિમાન સ્વરૂપ હમેશાં પ્રેક્ષકને આનંદ પમાડનારૂં હોય છે. તે જે ભાવનામાં મૂર્તિમાન થયું હોય તે ભાવના પ્રેક્ષકને ખડી થાય છે અને પ્રેક્ષક તેને તદ્રૂપ બને છે. આવી આનંદોત્પાદક રસમય ભાવનાના સ્વરૂપને કળા નામ અપાય.

સ્થાપત્ય તે કળા છે.

સ્થાપત્ય આ કળાઓમાની એક છે, એક છે એટલુંજ નહિં પણ તે સર્વોત્તમ છે; કારણકે તે આખા જન સમૂહ, પ્રજાજનોના આનંદની મૂર્તિ છે. એટલે તે એક વ્યક્તિની નહિ હોતા દેશની કળા છે National art તેમાં પ્રજાત્વ ભાવ છે. તેમા બીજી કેટલીક કળાઓ સમાઇ જાય છે. વળી સ્થાપત્ય (architecture) એટલે સ્થપતિ (architect) ની ભાવના તે શબ્દ સ્થા=ઉભા રહેવું તે ધાતુ પરથી થયો છે. જે પુરૂષની ચિત્ત ભાવનાની ક્રિયા ઉભી રહે છે, ઘણા સમય સુધી. જોનારને આકર્ષી રહે છે, તે ક્રિયા તે સ્થાપત્ય, અને તે પુરૂષ તે સ્થપતિ–વિશ્વકર્મા *architect* સ્થાપત્ય (architecture) તેની ભાવનાનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે. તે ઘણા લાંબા વખત સુધી ટકી રહે તેવી. ઘણા ફેરફારોમા પસાર થતી પોતાનું સ્વરૂપ અખંડ જાળવી રાખનારી અને ગત સમયનું ચિત્ર બનાવનારી જાણે જીવતી કળા છે આ કળા એકજ માણસના પ્રયત્નનુ ફળ નથી. તેમાં સમૂહ કામે લાગે છે, તેમાં કામે લાગેલી દરેક વ્યક્તિ જ્યારે એકજ ભાવનામાં લીન થાય છે ત્યારે તે, તેનુ સ્વરૂપ સ્થાપત્ય કળામાં પરિણમે છે. આવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલા કામમાં એક એવું તો બળ, અને ભાવના દૃશ્યમાન થાય છે કે તે પોતાના અસ્તિત્વમા સૃષ્ટિપર પોતાની ભાવનાની અદ્ભુત છાપ પાડી રહે છે આવી ઉત્તમ કળા તે કલાની જનેતા ' (Mother of arts)" છે.

સાહિત્ય સાથે સ્થાપત્યની સરખામણી.

કાવ્યમાં જેમ સરલતા, સ્વાભાવિકતા, ઉગ્રતા, નમ્રતા, વિગેરે ભાવનાઓ દીપી નીકળે છે તેમ આ કલામાં પણ તે ભાવનાઓ દીપી નીકળે છે એક સાદું ઝુંપડું જોનારને સાદાઇ અને નમ્રતાનો ભાવ પેદા કરે છે, એક મંદિર ભક્તિનો અને પવિત્રતાનો ભાવ પેદા કરે છે જેમ કવિતા તેના ભાવ પ્રમાણે સરલ કે ક્લિષ્ટ શબ્દોથી રચાયલી હોય અને તેમા જેમ કોઇ અસ્થાને આવેલો શબ્દ કવિતાનો બધો રસ છિન્નભિન્ન કરી નાંખે છે, તેમ આમા પણ જુદા જુદા અવયવોના ઐક્યથી એક અખંડભાવ જાગૃત થઇ શકે

છે, અને તેમ નહિ થવાથી તે કેવળ નીરસ થાય છે, આવી રીતે આ ભાવનામય કલા બીજી કળાઓની સાથે સંબંધ રાખનારી છે એટલુંજ નહિં પણ સર્વોત્તમ છે.

ગુજરાતના સ્થાપત્યનો ભાવ.

આ કળા પર કુદરતી ધાર્મિક, સામાજીક અને ઐતિહાસિક અસરો થાય છે હિંદુસ્થાનની અને ખાસ કરીને ગુજરાતની પુરાણી આ કલા ઉપર ગુજરાતની રસાળતાની છાપ પાડી છે અને તેને લીધે તે હિંદની બીજી જગાપરના સ્થાપત્ય કરતાં વધારે સુંદર અને પ્રૌઢ જણાય છે. તેના પ્રત્યેક અવયવમાંથી નમ્રતા સાદાઇ અને રસાળતા (રસમયતા) માલુમ પડે છે. આવા ભાવો હવેના મકાનોમાં આવી શકતા નથી, કારણકે લોકોમાં આ ભાવનાની શક્તિ ઓછી થતી જાય છે. પુરાણા મકાનો દુર્દશાવસ્થા ભોગવતાં ભોગવતાં અંતની ઘડી પસાર કરે છે. તેનો પુનરૂદ્ધાર કરવા કે તેમને તેવીજ સ્થિતિમાં રાખવાને યોગ્ય પ્રયત્નો થતા નથી. તેનો પુનરૂદ્ધાર કરવા માટે, તેમાં દેખાઇ આવતો અખંડભાવ કારણો સાથે સમજી આપણે તેનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ. ઉંચી નીચી અને કારીગરી (નકસી કામ) થી ભરપૂર સપાટીથી થયેલાં આપણાં આ ઇતિહાસની મૂર્તિરૂપ મકાનો હજુ પણ સુંદર લાગે છે તેનું કારણ શું? કારણ એ કે તે ઉત્તમ નિયમથી અને દરેક વ્યક્તિના મનના એકજ જાતના વલણથી બનેલાં છે.

સ્થાપત્યનાં શાસ્ત્રો.

આપણે આ નિયમન શોધી કાઢવાં જોઇએ, આ ભાવ સમજવો જોઇએ. આ કલાનાં આ બધા નિયમો બતાવનારાં આપણાં શાસ્ત્રો બધાં આપણી પાસે હમણાં નથી. જ્યારે તે કલા તેની પૂર્ણ ટોચે ચઢેલી હતી ત્યારે તેના પર લખાયલાં સંસ્કૃત પુસ્તકો આપણી પાસે ઘણાં હતાં, તેમાંના થોડાંએક મુસલમાનોના હુમલાઓમાં ક્યાંઇ તણાઇ ગયાં હશે, અને થોડાંએક તો પશ્ચિમની પ્રજા લઇ ગઇ છે. અને તપાસ કરતાં તેની સંખ્યા લગભગ ૪૩ જેટલી જણાઇ છે. જર્મનીની પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત લાઇબ્રેરીમાં અને ઓક્ષફર્ડ કેમ્બ્રીજની લાઇબ્રેરીમાં પડયાં પડયાં ત્યાંની પ્રજાને મદદ રૂપ થઇ પડયાં છે. એટલેથીજ બસ નહિ હોતાં, આપણા સ્થાપત્યના કેટલાક ઉત્તમોત્તમ નમૂનાઓ હમણાં બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં રહેલા છે. તે પરથી ત્યાંની કલાને કેટલો ફાયદો થયો થશે અને તે જો અહિં હોત તો આપણી કલાને કેટલો લાભ થાત તેનો ખ્યાલ અભ્યાસીનેજ સમજાય. ૨! આપણે તેને જોઇને મગરૂર બનત એટલુંજ નહિ પણ તે સંબંધનો આપણો જુસ્સો તો કાયમ રહેત !!

સ્થાપત્યની હમણાંની સ્થિતિ અને તેનાં કારણો.

આ કલાની પડતીનાં કારણોમાંનું એક કારણ પરદેશીઓએ તેનો વગર સમજે કરેલો અભ્યાસ છે. એ તો સ્વભાવિકજ છે કે પરદેશીઓ આપણાં તત્વો આપણા જેવાં નજ સમજી શકે તેમના આ અભ્યાસથી અને તેના ફેલાવાથી જનસમૂહમાં આપણા સ્થાપત્યનું સ્વરૂપ યથાસ્થિત ન સમજાયું. વળી આ કલાના કારીગરો સલાટ લોકો હોય છે અને તે ઝાઝું ભણેલા નહિ હોઇ માત્ર અનુભવથી અને વંશપરંપરાથી ચાલતી આવેલી રૂઢિ સમજ્યા વિના અમલમાં મૂકે છે એથી રૂપાંતર પામતાં પામતાં આ કલા અનિષ્ટ રૂપ પકડતી આવે છે. છતાં પણ મારે કહેવું પડે છે કે પરદેશી તેનો અભ્યાસ કરી તેને જે રૂપમાં મૂકે છે તેના કરતાં આ કારીગરો હજુ પણ સારૂં રૂપ આપી શકે છે.!

હમણાં સ્થાપત્ય માટે લેવાતાં પગલાં.

અમુક વખતપર હિંદુસ્થાનના સ્થાપત્ય વિશેના ગ્રન્થો જેનો પાસે હતા, અને હજુ પણ 'પ્રાસાદ વલ્લભ' અને 'રાજ વલ્લભ' જેવા ગ્રંથો સાચવી રાખવાનું માન તેઓનેજ ઘટે છે. તેઓ દેવળને લગતાં પુસ્તકાલયો રાખતા, કે જેના આધારે હાલના સલાટોમાં આ વિદ્યાનો કંઇક અંશ ટકી રહ્યો છે. આ પુસ્તકનાં ક્યાંક ક્યાંક ખરાં ખોટાં ભાષાન્તરો પણ થયાં છે. અંગ્રેજીમાં તેનાં બે ચારેક પુસ્તકો લખાયાં છે. વળી સરકારે અમુક વખતપર એક મંડળી સ્થાપી હતી જેનું કામ હિંદમાં જુદી જુદી જગાપર આવતાં સ્થાપત્યના નમુનાઓ લેવાનું હતું. પણ જ્યાં સુધી આ કલાનો આત્મા જાણ્યા વિના અભ્યાસ થાય ત્યાં સુધી તેને યોગ્ય ન્યાય મળ્યો ન કહેવાય.

સ્થાપત્યને રાજ્ય તરફથી મળતી મદદ

લોકોના એકત્ર જુસ્સાથી અને આ કલા સર્વે કોઇ કરવાં વધારે ખર્ચાળ હોઇ રાજાઓની મદદથી સજીવન થાય તેમ છે. વડોદરાના મહારાજા ગાયકવાડ સરકારનો આ કળાને પુનર્જીવન આપવાનો પ્રયત્ન સ્તુત્ય છે. તેઓશ્રીએ પોતાના રાજ્યમાં તેને પહેલું સ્થળ આપ્યું છે. પણ કહેવું પડે તેમ છે કે તે પ્રયત્ન હજુ પૂર્ણ અંશે ફતેહમંદ ઉતર્યો હોય એમ લાગતું નથી. નામદાર બ્રિટિશ સરકારનું પણ તેના તરફ વલણ થતું જાય છે. મુંબાઇ ગવર્નમેન્ટનો તે સંબંધનો પ્રયત્ન ઘણે અંશે ફતેહમંદ ઉતરતો જાય છે અને આશા રાખવામાં આવે છે કે પહેલાંના જેવી સ્થિતિએ તે આવી જાય.

સાહિત્ય પરિષદમાં તેને સ્થાન.

બેએક વખતથી સાહિત્ય પરિષદમાં આ વિષયને સ્થાન મળે છે તે પણ એક તેનો પુનરૂદ્ધાર થવાનું ચિન્હ છે. પશ્ચિમની પ્રજાના સાક્ષરો પોતાની આ કલા સમજી તેની જેમ યોગ્ય કદર કરી જન સમૂહમાં જાગ્રતિ કાયમ રાખવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમ આપણા સાક્ષરો પણ કરે. અને તોજ સાક્ષરોને ગુજરાતના સ્થાપત્યનું સ્વરૂપ સમજાવવાનો આ લખનારનો પ્રયત્ન ફલીભૂત થયો ગણાય.

હિંદનાં સ્થાપત્યના મુખ્ય વિભાગો

હિંદુસ્થાનના સ્થાપત્યના સંબંધમાં પશ્ચિમના લેખકો અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે વિભાગ કરે છેઃ-બૌદ્ધી, જૈની, બ્રાહ્મી (હિંદુ) અને મુસલમાની. અહીં યુરોપીયનોના સહવાસ પછી થયેલા વધારાને આપણે યુરોપીયન નામ આપવું પડશે.

બૌદ્ધી સ્થાપત્ય.

શરૂઆતમાં એટલે કે બુદ્ધના વખત પહેલાંના મકાનો આપણી નજરે પડતાં નથી. પણ બૌદ્ધનાં નકશી કામ અને રચનાશૈલી પરથી તે મકાનો લાકડાનાં થયાં હશે, એવું અનુમાન થાય છે. હજુપણ થાંભલાપર દોરડાના બંધના જેવી આકૃતિ દેખાય છે, તે એમ બતાવી આપે છે કે શરૂઆતમાં લાકડાં એક બીજા સાથે બાંધીને માંડવા જેવું કરતા હશે. વળી પુરા-

ણીમાં પણ મણિઓના આશ્રમમાં બાંધેલી કુટીઓ લાકડાં અને પાંદડાંની હશે તેમ માલ પડે છે. હમણાં ગામમાં ટોપાની ઝૂપડીઓને રૂપે તે નજરે પડે છે.

બૌદ્ધ સ્થાપત્યના પ્રકાર.

બૌદ્ધ સ્થાપત્ય ઘણી જુદી જુદી રીતે આપણને દેખાવ આપે છે. ગુફાઓ (ચૈત્ય) વિહાર, કીર્તિસ્થંભો, સ્તૂપ (ટોપ), કઠેડા (Rails) અને તેના Relic અવશેષને સાચવનારા નકશી કામવાળા ડાબડા તથા સ્થાયી મકાન હાલ આપણને મળી આવે છે. પાશ્ચિમાત્યોનું એવું ધારવું છે શરૂઆતમાં બુદ્ધ ધર્મનો પશ્ચિમ તરફ પ્રસાર થયો હતો. જ્યારે સિકંદર બાદશાહ હિંદ ઉપર ચઢી આવ્યો ત્યારે હિંદનો સંબંધ દૃગત જોડે થયો. ઇરાનમાં ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમી કે છઠ્ઠી સદીના રાજાઓ પર્વતની ગુફાઓમાં ધર્મ મંદિરો કોતરીને તેમાં પત્થરનાં બારી-બારણાં કરતા હતા. આ રીતનું અનુકરણ બૌદ્ધ લોકોએ કર્યું, અને તેઓએ પણ તેમની માફક પર્વતોમાં પોતાનાં મંદિરો કોતરી કાઢ્યાં. આ ભુવનો ગુફાના આકારનાં અને સભાસ્થાન જેવાં દેખાય છે. તેને ચૈત્ય કહે છે. તે એક ઓરડાના આકારમાં કોતરેલાં હોય છે ને તેમાં ઉપરની જમીનને ટેકાવનાર થાંભલાઓની હારો માલૂમ પડે છે. આ થાંભલા પ્લાનમાં નિયમિત આકારના છે. તેની કુંભી (બેઠક) ગોળાકાર ચુડલીના જેવી અને શર (top) મથાળુ ઉંધા મુકેલા ઘંટના આકારમાં હોય છે. કોઇ શરાપર હાથીઓ બેસાડેલા હોય છે. અને તેના પરથી ગોળ કમાનનો આકાર કરી ગોળ ઢાંકણવાળી કેટલીક ગુફા કરેલી છે. ઓરડાના આકારની ગુફા આપણા ગુજરાતમાં ગિરનાર અને શેત્રુંજા પર્વત પર હજુ પણ છે. આ ગુફાઓમાંની કેટલીક કોઇ જગ્યાએ અંદર નાના નાના ઓરડાવાળી સંખ્યાબંધ મળી આવે છે. તેને વિહાર કહે છે. વળી તેમાં પાણીનાં ટાંકાં પણ રાખવામાં આવે છે. તેના આગળના ભાગમાં ઓસરી જેવું હોય છે. તેમાં સાધુ મોકા રહેતા અને મુખ્ય મોટા હોલમાં શ્રવણ કરવાને માટે ભેગા થતા. આ મોટા હોલને ચૈત્ય અને રહેવાને માટે કરેલા ઓરડાને વિહાર કહેવામાં આવે છે. આવા વિહાર ગુરુશિષ્યોને રહેવાને માટે છે. આ-આપણી અસલની શારદા પીઠ અને રેસીડન્સી છે. મને જણાય છે કે આપણાં જુનાં ઘરોના ઓરડાની વ્યવસ્થા આ વિહારોપરથી થઇ છે. આગળના ખડ પાછળ ઓરડાઓ અને ચોક તથા ટાંકાની વ્યવસ્થા એ મને તેનું રૂપક લાગે છે. આપણાં ઘરો વિષે હું આગળ લખવાનો છું.

કીર્તિસ્તંભો એ તેનું બીજું રૂપક છે. તે ચોખ્ખા થાંભલાઓ છે. અને તેનાપર તે વખતના રાજાઓનાં કાર્યો કે ધર્મવેત્તાના આદેશો લખેલા હોય છે. આવા કીર્તિસ્તંભો ગુજરાતમાં નથી માલૂમ પડતા. પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ વર્ષે ઉપર અશોકના વખતનો એક શિલાલેખ ગિરનાર પરછે. તેમાં અમુક રાજાના વખતમાં થયેલા બાંધકામોનું વર્ણન લખ્યું છે, જે પરથી તે વખત પરની યંત્રકલાનો કંઇક ખ્યાલ આવે છે. આ અશોક રાજાએ પોતે બૌદ્ધ-ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ તેણે તે દેશ ધર્મ તરીકે પણ સ્થાપ્યો હતો. તેના વખતમાં બૌદ્ધધર્મ ઘણો પ્રસર્યો. આ વખતના શિલાલેખો સિવાય બીજું મળી આવતું નથી

ત્રીજું રૂપ સ્તૂપનું છે. સ્તૂપ એટલે ટોપ. અમુક કાલે જ્યારે દેવોની મૂર્તિઓ બનાવવાની મના હતી ત્યારે મૂર્તિ બદલે એક સૂચક ચિન્હ (Symbol) તરીકે બુદ્ધ ભગવાનના કરેલા

બાંધકામો. તે સિલોન, બ્રહ્મદેશ, સાંચી વિગેરે સ્થળોએ જડી આવે છે. આમાં બુધ્ધ ભગવાનના અવશેષો પણ સચવાતા. આ અવશેષને સાચવી રાખવાનું બૌદ્ધધર્મમાં ક્યાંથી અને શી રીતે માનવામાં આવ્યું તે વિચારવા જેવું છે. આપણામાં મૃત દેહને અગ્નિદાહ કરવાનો પ્રચાર છે. આત્મા અમર છે એ ભાવનાને આ અવશેષ સાચવી રાખવાની રીત સાથે સંબંધ જણાતો નથી. ગમે તેમ હોય પણ આ કાર્ય પાછળ તે લોકોએ ઘણી મહેનત અને દ્રવ્યવ્યય કર્યો છે.

આ સ્તૂપની આસપાસ અમુક અંતરે કઠેડો (કમ્પાઉન્ડ) કરેલો હોય છે. આને અંગ્રેજીમાં Rails કહે છે. આ કઠેડા પથ્થરના છે. અને એક પથ્થર બીજા પથ્થરની અંદરથી સાંસરો કાઢયો છે. તે એવા તો મજબુત હોય છે, કે, તે એક જગાએથી ખસેડવા ઘણી મહેનત કરી પણ ખસ્યા નહિં. આવા કઠેડા અને સ્તૂપ ગુજરાતમાં નથી.

બુદ્ધના અવશેષને સાચવી રાખવાને ડાબડાઓ પણ થયા છે. તેમાંના કેટલાક તો ઘણીજ સરસ કારીગીરીના છે. મુંબઈના ટાઉન હૉલમાં તેનો એકાદ નમુનો છે.

જૈની સ્થાપત્ય.

જૈન ધર્મની તેના સ્થાપત્ય પરની અસર.

ગુજરાતમાં બુદ્ધની ગુફાઓ અને અશોકના લેખ સિવાય બુદ્ધના વખતનું બીજું સ્થાપત્ય મળતું નથી આ પછી જૈન પદ્ધતિનાં મકાનો આપણને જડે છે. આ જૈન મત બુદ્ધના જેવા સિદ્ધાંતવાળો અને બુદ્ધની માફકજ હિંદમાં પ્રવર્તો છે. કેટલાક લોકો તેને બુદ્ધની શાખા ગણે છે. પણ ઘણે અંશે તે સ્વતંત્ર છે. આનું સ્થાપત્ય બુદ્ધના સ્થાપત્યથી બહુ ધીમે ધીમે જુદું પડે છે. તેનામાં પણ પહેલાં ગુફાઓ થએલી છે. બૌદ્ધધર્મના નેતા બુદ્ધભગવાન્ એકજ ગણાતા, પણ આમાં ચોવીસ તિર્થંકરો છે. જૈનમાં દિગંબર અને શ્વેતાંબર એવા બે મુખ્ય ભાગ છે. દિગંબર એટલે દિશાઓ, અંબર=કપડાં છે જેનાં, એવો નગ્ન. અને શ્વેતાંબર એટલે ધોળાં વસ્ત્રવાળો આ ચોવીસ તિર્થંકરોમાંની કેટલીક મૂર્તિ નગ્નાવસ્થામાં અને કેટલીકને કૌપીન કે વસ્ત્ર જેવુ હોય છે. ઉપરાત તેમને ઓળખવા માટે ચિન્હો મૂકયાં હોય છે. તે લોકો એક ઇશ્વરને માનતા નથી, પુનર્જીવન માને છે અને સર્વે પ્રાણી પદાર્થમાં જીવને કલ્પે છે. તિર્થંકરો જગતની માયાનો પાર પામી નિર્વાણ પદ પામ્યા કહેવાય છે. અને તેમનેજ જૈનધર્મમાં બધે પૂજ્ય ગણ્યા છે. બુદ્ધધર્મમાં જેમ અવશેષની માન્યતા હતી તેમ આમાં નથી. પણ તેઓ પોતાના સાધુ સંન્યાસીઓને બહુ માનથી જૂએ છે. તેઓ દેરાસર ચણાવવાથી મોક્ષ મળે છે તેમ માનનારા હોય છે.

ગુજરાતના સ્થાપત્ય પર જૈનની અસર.

ઘણે ભાગે જૈન લોકો વેપારીજ હોય છે. ગુજરાતમાં તેમની સંખ્યા ઘણી છે. અને તેથી કરીને ગુજરાતનો સ્થાપત્યપર તેમની સ્થાપત્ય શૈલીની અમર બહુ થઇ છે. દક્ષિણ અને ઉત્તરના હિંદના ચાલતાં સ્થાપત્યમા તેઓએ કેટલેક સુધારો કર્યો છે. અને પછી તો તેમના બહોળા ફેલાવાથી તે કાયમ થઈ ગુજરાતમા હિંદ મિશ્રીત પદ્ધતિ સ્થપાઇ. આબુ પર્વત પરના ૧૧મા સૈકાના અને ગિરનાર પરનાં તેમનાં દેવળોપર નજર કરીશું તો તે આપણને લાંબા

અનુભવ પછીના અને નાનાં નાના અવયવોથી પૂર્ણ થએલાં માલૂમ પડશે. આટલી કક્ષાએ પહોંચ્યા પછી તે પદ્ધતિ વધારે કોતરકામવાળી થતાં પૂર્ણતામાં ખામીવાળી જણાય છે. તે પછીના બે સૈકામાં તેમાં તેવા તેવા ફેરફારો થતાં મુસલમાનોના હાથમાં તે આવે છે.

બુદ્ધ અને જૈન સ્થાપત્યનું સામ્ય

જૈન અને બુદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાંત સાથે તે બન્નેના સ્થાપત્યમાં પણ એવું તો સામ્ય માલમ પડે છે, કે જો આપણે ૧૦૦૦ વર્ષથી પાછળ દૃષ્ટિ નાંખતાં ૭૦૦ સુધી જઇશું તો તે વખતની ગુફાઓ બૌદ્ધી કે જૈની છે તે ઓળખવું મુશ્કેલ થશે. તેમજ બૌદ્ધી પદ્ધતિને ૬૦૦થી કે ૭૦૦થી વિકાસવાર જોઇશુ તો આપણે ૧૦૦૦માં આબૂ પર્વતના દેહરા પર આવી જઇશું. આ બન્ને ધર્મની મૂર્તિઓના સંબંધમાં જૈનની મૂર્તિઓ ચિન્હોવાળી હોઇ કેટલેક અંશે આ ઓળખવાની મુસિબત ઓછી થાય છે. અને એ રીતે વપાસતાં વળાળાની અને ગિરનારની ગુફાઓ જૈનની છે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

ગુફાઓમાં મંદિરની કલ્પના

ગુફામાંનું અવલોકન કરી રહ્યા પછી આપણે હવે જૈનોના દેવળ તરફ વળીશું. ગુફાઓમાંથી આવું સ્વતંત્ર બાંધકામ શી રીતે થયું હશે તે વિચાર કરાવે તેવું છે કેટલાએક આ બાંધકામની રચના જૈનોની સ્વયંકલ્પિત માને છે, પણ તેમ નહિ હોતાં યોગ્ય અભ્યાસથી માલમ પડે છે કે તે બૌદ્ધના સમયમાં પર્વતોથી ચારે બાજૂ કોતરેલાં કામો પરથી ઉભી થઇ છે. બૌદ્ધના સ્તૂપો ઉપરથી પણ આની કલ્પના થઇ હોય.

ઇ°સ. ૬૦૦ પરનું બુદ્ધ ગયા આગળ એક દેવળ છે, અને તેને બુદ્ધનું ગણવામાં આવ્યું છે. આ અને બીજાં દ્રાવીડિયન દેવળો પરથી પણ તે લોકોએ નકલ કરી હોવી જોઇએ ધારવાડ જીલ્લામાં ગડગથી ૭ માઇલ ઉપરના લકુંડી ગામ આગળ એક જૈન દેરાસર છે. તે ચોખ્ખું દ્રવિડી પદ્ધતિપરથી થયું હોય એમ લાગે છે એટલે તે સ્વયંકલ્પિત તો નથીજ. તો પણ સમૂહમાં દેવળો બાંધવાં અને Cities of temples "મંદિર ગ્રામ" રચવાની તેમની કલા સૌ કોઇ મંદિરની રચના પદ્ધતિથી ચઢે છે.

તેમનામાં દેવળ બાંધી મૂર્ત બેસાડવી એ એક બહુજ પુણ્ય કાર્ય ગણાય છે અને તેઓ તેને એક ફરજ સમજે છે. વળી દેવળ બાંધવાથી મોક્ષ મળે છે તેવી માન્યતાથી વ્યક્તિ પરત્વે દેવળો થઈ તેઓ કદમાં નાનાં નાનાં પણ સમૂહમાં બંધાય છે. અને દરેક વ્યક્તિ પોતાનાં બંધાવેલા દેવળને નાનું હોય છતાં કારીગીરીથી ભરપુર કરી દેવા ઉત્સુક હોય છે. આથી તેનામાં જે ભવ્યતા Grandure આવવી જોઇએ તે નથી આવતી. વળી આવો દેવળનો સમુહ પર્વતો પર એકાંત જગાએએ હોય છે. તે પરથી તેઓ એકાંત સ્થળ વધારે પસંદ કરતા હોવા જોઇએ. શેત્રુંજો, ગિરનાર, તળાજા, આબુ પર્વત વિગેરે સ્થળોએ તેઓએ એવી સારી જગા પસંદ કરી છે કે જ્યાં ચોમાસાનું પાણી ન ભરાય એનાં બાંધકામ એવાં તો મજબુત કર્યાં છે કે કુદરતની અડચણોની સામે તેઓ ઘણાં વર્ષોથી ટક્કર મારી રહ્યાં છે

જૈન દેવળોને પ્લાનમાં પદ્માસને બેસાડેલી તીર્થંકરોની મૂર્તિવાળું વિમાન હોય છે, જેના પર પિરામિડના આકારનું શિખર ચઢાવવામાં આવે છે. આગળનાં

જૈન દેવળોની રચના. ભાગમાં થાંભલાવાળો મંડપ હોય છે અને તેના ઉપર આડા થરોવાળો ઘુમટ ચઢાવાય છે આ ઘુમટ ચોરસપર અષ્ટકોણમાં મૂકાયલા પહેલા થર પરથી ગોળાકારમાં થતાં થતાં મથાળે મધ્યમાં ભેગો થાય છે. જ્યાંથી એક લોલક કરી નાંખવામાં આવે છે. આ ઘુમટને ટેકવનારા થાંભલા ઉપરાંત ચોકડી આકારનાં થાંભલા વધારાના મૂકીને મંડપ મોટો કરે છે.

આટલું મુખ્ય દેવળ હોય છે. ક્યાંક ક્યાંક આ દેવળની આસપાસ નાની નાની દેરીઓ કરેલી હોય છે. આવા દેહેરાંઓ–ગિરનાર પર્વત અને આબુ પર્વત પર છે. વળી કેટલાંક દેવળો પર્વત પર હોવાથી ત્યાંની કુદરતી સુંદરતાથી તેમની રમણીયતામાં વધારો થાય છે. મંડપ પરના શિખરમાં માળ બનાવવામાં આવે છે. તે ત્રિકોણાકારમાં ઉભો થાય છે, બાજૂઓ જરાક ગોળ હોય છે. તેમાં પણ આડા થરો મૂકેલા છે. બહારની રેખા અંદરની રેખા સાથે સમાન્તરજ લેવામાં આવે છે. મંડપ પરનાં ઘુમટો ભાગ્યેજ ૩૦ ફૂટથી વધારે વ્યાસના હોય છે. આ શિખરો અને ઘુમટો આડા થરોના હોઈ કોઇપણ જાતનાં આધાત તેના પાયાની બાહાર પડતા નથી, તેથી તે ઘણાં વરસો લગી ટકી રહે તેવાં હોય છે.

મંડપના થાંભલાઓ ઘણા જુદી જુદી જાતના હોવા છતાં દરેક સારા આકારનાજ હોય છે. તેના પરનું શરૂ ચાર બાજૂ ટેકાવાળુ (Brackettes) હોઇ ઉપર આવતા પાટડાનો ભાર સારી રીતે ઝીલી શકે તેવુ હોય છે.

નકશી કામમાં જૈન દેવળો સૌથી ચડે તેવા છે. ભૌમિતિક આકારો, વેલ, પૂતળાં વિગેરે આ પદ્ધતિમાં ઘણાં જોવામાં આવે છે. આપણામાં સ્વતંત્ર પૂતળાં કામ ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. મૂર્તિઓની પછવાડે કાંઇક ઓઢીંગણ=ટેકણ જેવું દરેકમાં જોવામાં આવે છે. તિર્થંકરોની મૂર્તિઓ પદ્માસને બેઠેલી અને પાછળ પીઠને આધારે રહેલી જોવામાં આવે છે. અસલનાં આ પૂતળાંઓમાં જે ગાંભીર્યભાવ આપણને પ્રતીત થાય છે તે હવેનાં પૂતળા પર નથી આવતો, અને તેટલે અંશે હવેની તે કળા અધોગતિ પામેલી છે. વળી આ તિર્થંકરોને ઓળખવાને માટે ચિન્હો પણ કરેલાં છે હાથી, ઘોડા, વરઘોડા વગેરે આ પદ્ધતિમાં ઘણું બતાવવામાં આવ્યું છે.

ઉપરની ખાસ્યતોમાં (peculiarity) જરા અપવાદ રૂપ પણ નવિનતાં વાળાં પાલિટાણાંનાં જૈન મંદિરો છે. ત્યાંના કેટલાંક દેવળો ૧૧ મા સૈકા જેટલા જૂનાં છે. ૧૪, ૧૫ સૈકામાં મુસલમાનોના ઝપાટામાં જો આ દેવળો ન આવ્યાં હોત તો આપણને તેમાં ઘણુ જોવાનું મળી શકત. તોપણ ૧૬ મા સૈકાના છેલ્લા અડધમાં જૈન લોકોએ ત્યાંના કેટલાંક દેવળો ફરી વાર ચણાવ્યાં, ત્યારથી મંદિરો થવા લાગ્યાં, તે ઠેઠ અત્યાર સુધી થયાં. તેમાં પણ છેલ્લાં ૭૦ વરસોમાં પુરજોસમાં બંધાયાં છે, પણ આ પછવાડે બંધાવેલાંમાંથી મૂર્તિકામના કેટલાક અવયવો બહુ સારા નથી થયા.

શેત્રુંજાના દેવળોના ઘણા પ્રકાર પડી શકે છે. આમાંનું મુખ્ય દેવળ મૂળ નાયક શ્રી આદિશ્વર ઋષભ દેવનું છે. મુખ્ય દ્વારપર લખ્યા પ્રમાણે તેને સાતમી વાર રીપેર કર્યું હશે. અને તે કામ ચિતોડના રત્નસિંહ રાજાના કારભારી કર્મસિંહે ઈ. સ. ૧૫૩૦માં કરેલું. આ સમારકામ પરથી જણાય છે કે મુખ્ય દેવળ ઇ. સ. ૧૦૧૭ બંધાયેલું. મુખ્ય દેવળ બે માળનું અને ઉંચા શિખરવાળું છે. તેની આસપાસ નાની નાની દેરીઓ આવી રહેલી છે કે, જે જૈન દેવળની ખાસ ખાસીયત જણાય છે

પાલીતાણાંના જૈન દેવળો: રૂપભદેવ.

આ દેવળનાં જથાની આસપાસ મુસલમાની ઢબની એક ઉંચી દિવાલ બાંધેલી છે, જેનું કારણ એ હશે કે મુસલમાનો તેને પોતાનું બાંધકામ ધારીને ઝડપમાં ન લે. આ દેવળો કેટલાક ચોમુખ આકૃતિનાં અને આદિનાથ ભગવાનની પાદુકાવાળાં છે. સન ૧૫૩૦માં કર્મસિંહે બંધાવેલ ઋષભ દેવનું દેવળ એક રાયણના ઝાડ નીચે છે, જ્યાં એમ માનવામાં આવે છે કે, ઋષભદેવને ત્યાં મોક્ષ મળ્યો છે.

જૈનોએ આ દેવળોના સમૂહોના અમુક રીતસર ભાગો કર્યા છે, જેને ટુંક કહે છે. આવી એક નંદીશ્વરદ્વીપ ટ્રુંકમાં એજ નામનું એક અદ્વિતીય રચનાવાળું દેવલ છે. તે અમદાવાદના નગરશેઠે ૧૮૪૦ માં બંધાવ્યું. તે એક ૩૨ ફૂટના ચોરસમાં આવેલું છે, અને તેને ફરતી પાંચ ફીટની ઓસરી ચારે બાજૂ આવેલી છે. આનું ભોય તળીયું ૯ ચોરસમાં બનાવેલું છે અને તેમાં મુખ્ય બાર થાંભલાઓ છે. ઉપરના ઘુમટ અને છાપરાં આ થાંભલાઓથી ટેકવેલાં છે. બહારની અને અંદરની દિવાલો મોંસરુ (આરપાર) કોતરકામ કરી જાળી જેવી કરી નાંખી છે. મુખ્ય દ્વાર પશ્ચિમ તરફ હોઇ બાજૂઓમાં પણ સાધારણ દ્વારો રાખેલાં છે. મુખ્ય દ્વાર આગળ એક નાનો સરખો બહાર પડતો મંડપ કરેલો છે. ૯ ચોરસમાંના અંદર પાંચ જે ચોકડીના આકારના રહ્યા તેના પર દરેકપર શિખરો ચઢાવવામાં આવ્યાં છે. અને તેની ચારે બાજૂપર તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ બેસાડેલી છે. આના ચાર બાજૂથી ખુલ્લાં મુખ્ય દ્વારોવાળાં દેવળોને ચોમુખ કહે છે. મધ્યેના ચોરસપર મોટું શિખર ચઢાવ્યું છે અને તેની બાજૂ પરના ચોરસ પર નાનાં નાના શિખરો છે. આવી રીતે આ થયેલાં મુખ્ય પાંચ શિખરો કાંઇક પૌરાણિક હેતુ બતાવે છે. મધ્યનું મોટું શિખર શેત્રુંજાના પર્વતની જગાએ ગણાય છે. આવી રીતે આ દેવળ કંઇક મર્મવાળું હોઇ સૌથી સરસ છે.

પાલીતાણાનું નંદીશ્વરનું દેવળ.

આ પછીના થયેલાં દેવળો ઘણે ભાગે એકબીજાના અનુકરણવાળાં છે. અને તેમાં બહુ નવિનતા જોવામાં આવતી નથી. શેત્રુંજાનાં આટલા દેવળોને અવલોકયા પછી આપણે હવે ગિરનાર તરફ વળીશું.

ગિરનાર પર આવેલાં દેવળો પાલીતાણાનાં જેવાં સુશોભિત અને રોણકદાર નથી. જુદા જુદા કાળમાં થયેલા મકાનોમાં જે વિવિધ ભવ્યતા જોવાય તે એનામાં જોવાની નથી. તોપણ આ દેવળો પ્લાનમાં જુદા જુદાં પડતાં હોઇ કાંઇક નવિનતાવાળાં લાગે છે. જૈનોએ આ ગિરનાર સ્થળ પવિત્ર ગણ્યું છે; અને તેને નેમિનાથને અર્પણ કર્યું છે. શેત્રુંજા કરતાં ગિરનાર તેના પરના લેખો

ગિરનાર પરનાં દેવળો.

મળી આવતાથી જુનો ઇતિહાસ જણાવી આપે છે ગરેગી ગઢાર જૂનો કોટ છે તેમાં ઇ સ પૂર્વે ૨૫૦નો એક લેખ મળી આવે છે બધુ જોતા ગિરનાર આગળ એક મોટુ ઐતિહાસિક સ્થળ છે એમ સહજ અનુમાન થઇ શકે છે

વળી ગિરનાર પર્વતની તળેટીમા ઇ સ ૧૮૮૯મા એક સ્તુપ જડી આવ્યો છે જ્યારે હ્યુઆન સંગે ઇ સ ૬૪૦મા આ જગાની મુલાકાત લીધી ત્યારે તેના કહેવા પ્રમાણે ત્યા લગભગ પચાસ તો મઠો હતા, આમાનુ હાલમા કશુ જોવામા આવતુ નથી

નેમીનાથનુ દેવળ

દરિયાની સપાટીથી લગભગ ૩૦૦૦ ફૂટની ઉચાઇપર જૈનોએ પોતાના દેવળ આ પર્વત પર બાંધ્યા છે તે તેમની ધર્મપરની આસ્થા બતાવી આપે છે તેમા આથી મોટુ અને જૂનુ દેવળ નેમિનાથનુ છે તેના લેખ પરથી તેને ૧૨૭૮મા ફરીથી કરવામા આવ્યુ છે તેમ લાગે છે આ રીપેર કામથી જો કે અસલ તેનો દેખાવ કેવો હતો તે જણાઇ શકતુ નથી, પણ તે પ્લાનના હતુ તેમજ રાખવામા આવ્યુ છે આ દેવળ ૧૯૫×૧૩૦ ફીટના કમ્પાઉન્ડમા ઉભુ રહેલુ છે તેની આસપાસ લગભગ ૭૦ નાની નાની દેહરીઓ છે, અને તેને ફરતી ઓશરી છે આથી તેમના દેખાવમા જે વિશાળતાની ખામી હતી તે કેટલેક અંશે ઓછી થાય છે આ દરેક દેહરીમા તિર્થંકરોની મૂર્તિઓ પદ્માસને બેસાડેલી છે હિંદુઓમા પણ આવી દેહરીઓવાળા મંદિરો છે આ મંદિરમા મંડપની બાહારની રેખાઓ તેના વિમાનની સાથે મળતી આવે છે વિમાનપરનુ શિખર અને મંડપપરનુ આચ્છાદન પણ તે પ્રમાણે છે

વસ્તુપાળ તેજપાળનું

નેમિનાથના મૂળદ્વાર પાસે વસ્તુપાળ તેજપાળના દેવળો આવેલા છે પ્લાનની વ્યવસ્થામા અને આ સર્વે કોઇ કરતા ખાસ લાગે છે એક મુખ્ય મંડપની ત્રણ બાજૂએ વિમાનો ગોઠવેલા છે, અને તેને ફરતો ઓરડો છે Symmetry સમમાનત્વથી આ દેવળો ઘણા ભવ્ય લાગે છે આ દેવળ ઇ સ ૧૨૩૦મા થયુ છે. સામેના વિમાનમા મલ્લિનાથ તિર્થંકરની મૂર્તિ છે અને બાજુમા એકમા ચોરસ બાંધકામ છે, જેને "મેરૂ સુમેરૂ" પર્વત કહે છે અને બીજામા ગોળાકારમા બાંધકામ કર્યુ છે તેને સમેત શિખર કહે છે

આ ઉપરાંતના કેટલાક દેવળો માત્ર પુરાણા છે તેનામા કાંઇ ખાસ સ્થાપત્ય કળાની નવિનતા નથી લાગતી

આબુ પર્વત.

ગુજરાતના જૈન સ્થાપત્યનુ આટલુ અવલોકન કર્યા પછી જો આપણે તેની પૂર્ણતા જોવી હોય તો આબુ પર્વતપરના દેલવાડાના મંદિરોની મુલાકાત લેવી પડશે જો કે તે હાલ ગુજરાતની હદની બાહારના મારવાડ દેશમાં આવેલા છે, તોપણ આ પદ્ધતિની પૂર્ણતાની ઝાંખી કર્યા વિના તેના ખરા અને ઇષ્ટ સ્વરૂપનુ આપણને ભાન થાય તેમ નથી

આ આબુ પર્વત માગાડના મેદાનથાંથી એકાએક ૪૦૦૦ ફૂટ ઊંચો ઉભો થાય છે ને તેનો ગથાગાર ૬ અને ૨ માઇલનું એક મેદાન લગભગ એક સરખું છે તે અનેક જાતની વનસ્પતિ અને પર્વતની ખીણોથી સુશોભિત લાગે છે. તેના પરનું 'નખી તળાવ' તેની જાતમાં સૌ કોઇથી ચડે તેવું અને સુંદર છે અને ત્યાંથી લગભગ દરેક માઇલ છેટે દેલવાડાનાં જૈનનાં દેવળો આવી રહેલાં છે. પર્વતપર ચડવાનો મુશ્કેલ માર્ગ તેમજ તે એક ખૂણામાં એટલે કે જૈનોની વસ્તીથી દૂર હોવાથી, ત્યાંના તિર્થનું માહાત્મ્ય ગિરનાર શેત્રુંજા કરતાં કદાચ ઓછું હોય પણ ત્યાંના એ દેવળનું કામ હિંદુસ્થાનના કાઇપણ હિંદુ બાંધકામ કરતાં ચડે તેમ છે. તે વદનુ ધોળા આરસનાં છે, જેની ખાણો તે જગા કરતાં ૨૦ કે ૩૦ માઇલથી પણ દૂર છે. આ આરસને તેટલે દૂરથી અહિં ચડાવી દેવળો બાંધવા તે કેટલું કઠિણ કામ છે તે જોનારને સહેજ જણાઇ આવે તેવું છે.

નેમિનાથનું દેવળ.

ગિરનારપરનાં જે દેવળો વસ્તુપાળ, તેજપાળ નામના બે ભાઇઓએ બંધાવ્યા છે તેજ બે જણાએ અહિં પણ ઇ સ. ૧૨૩૦માં બે દેવળો બંધાવ્યાં છે, અને તેમણે નેમિનાથનેજ અર્પણ કર્યાં છે.

વિમળશાહનું આદિનાથનું દેવળ.

બીજું ઇ. સ. ૧૦૩૧માં રાજા ભીમદેવના કારભારી વિમળશાએ બંધાવ્યું છે. આ દેવળ પ્રેક્ષકને તેના અણીશુદ્ધ નકશી કામથી વિચારમાં ગરક કરી દે છે. તેના ખ્યાલમાં આ મનુષ્ય કૃતિ આવી શકતી નથી એ એટલાં તો પૂર્ણ છે કે તેમાં કાંઇ પણ ફેરફાર કરી નજ શકાય દહેરાંના પ્લાનની વ્યવસ્થા ચારે બાજૂ દહેરીઓ અને વચમાં મુખ્ય મંદિર હોઇ ગિરનારપરનાં દેવળોના જેવીજ છે. પ્રવેશદ્વાર આગળ એક મંડપ છે, અને આ મંડપની આગળ ૬ થાંભલાવાળો એક લંબચોરસ ઓરડો છે, જેની અંદર હાથી ઉપર અંબાડીમાં બેઠેલા વિમળશા પોતાના કુટુંબને મંદિર તરફ લઇ જતા બતાવવામાં આવ્યા છે. આ હાથીના પૂતળા કદમાં ન્હાનાં પણ પ્રમાણસર કર્યાં છે, અને અંબાડીનું કામ પણ ઘણું સારૂં કર્યું છે અંદરનાં માણસોનાં પુતળાનું કામ મુસલમાનોએ નાશ કર્યું છે. આ મકાનો અંદરથી બહુજ સુશોભિત અને કારીગીરીથી ભરપૂર છતાં બહારથી તદ્દન સાદા તે એવાં કે તેને બહારથી જોઇને બિલકુલ કહી ન શકાય કે તે આટલાં બધાં અંદરથી સુશોભિત હશે. આનો મુખ્ય હેતુ મુસલમાનોની નજરમાં તે ન ચડે તે હશે. અને એટલા માટેજ મુખ્ય વિમાનની અંદરનાં આગળનાં દ્વારમાંથી અજવાળું આવતા દેઇ બીજી બાજૂથી તે બંધ જેવું છે અલબત્ત તેમાં અંધારૂં છે. આ વિમાનમાં ઋષભદેવ અથવા આદિનાથની પદ્માસને બેસાડેલી મૂર્તિ છે. આનાપરનું શિખર પણ બહુજ નીચું અને બાહારથી કઢંગુ કરેલું છે. તદ્દન આગળના ભાગના મંડપનું કામ પણ ઘણું સરસ છે.

મંડપ અને વિમાન વચ્ચે ગર્ભગૃહ રાખ્યું છે. આ મંડપ પ્રમાણસર ઉંચાઇનો અને તેની અંદર વાપરેલા સફેદ આરસપરના નકશી કામથી એટલો તો સુંદર લાગે છે કે તેને જોઇને પ્રેક્ષક તો સ્તબ્ધજ બની જાય છે. ઉપરનો ઘુમટ અષ્ટકોણમાં ગોઠવેલા થાંભલાપર ઉંચકવામાં આવ્યો છે. ને તેના થરો અંદરથી જુદી જુદી નકશી કામમાં કોરેલા છે. આ નકશી કામના આલેખન કરતાંજ હાલના જમાનામા માણસોની ધીરજ ન રહે તેવાં છે. આ

દરેક થરપરનુ કામ એવુ તો એક બીજાને ઘટતુ કર્યું છે કે તેમા કઇ પણ જાતનો ફેરફાર ઘટે નહિ લગભગ દરેક યુરોપિયન પ્રવાસી તો આને જોઇને પોતાનુ અભિમાન મેરે મુકી દે છે અને તેજ વખતે તે આ કામની શ્રેષ્ઠતા પોતાના મનમા લાવે છે અને સ્વીકારે છે આ મુખ્ય મંદિરની આસપાસ થોડે છેટે ચારે બાજૂ બેવડા થાંભલાની હારોવાળી ઓશરી છે, ને તેમા ચારે બાજૂ નાની નાની દહેરીઓ છે આ ઓશરી પર અગાસી છે થાંભલાપર એક ચોરસની અંદર બીજો ચોરસ જેના ખૂણાઓ પહેલાની બાજૂના મધ્ય પર પડે તેવી આકૃતિથી પત્થરો ગોઠવ્યા છે અને તે દરેક ખાતામા જુદા જુદા-કાલ્પનિક ચિત્રો કરેલા છે કોઇમા ભૌમિતિક આકૃતિઓ તો કોઇમા વેલો, તો કોઇમા દેવદેવીઓના ચિત્રો કરેલા છે ૧૮૨૨મા અમારી ટુકડીમાથી થોડાક છોકરાઓને ત્યા લઇ જવામા આવ્યા હતા, ત્યારે આ ફરતી ઓશરીમાના એક થાંભલાનુ મ્હે આલેખન કર્યું હતુ, અને તે પરિશિષ્ટમા મૂકવુ છે. આનુ ઝાઝુ વર્ણન કરતા લખાણ લાંબુ થવાની બ્હીકે હુ હવે તેના એક બીજા દેવળની વાત કરી પછી આર્ય (હિંદુ) સ્થાપત્યની વાત કરીશ

આ બીજુ દેવળ તેજપાળનુ છે તે ઉપલા દેવળના ઉત્તર પૂર્વના ખુણાપર આવેલુ છે અને તે પશ્ચિમાભિમુખ છે. તેના પ્લાનની વ્યવસ્થા વિમળશાના દેવળ જેવીજ છે પણ પૂર્વ તરફ ઓશરીમા દહેરીઓને બદલે સ્થાપનારના કુટુંબનો વરઘોડો બતાવેલો છે અને આ ભાગ મુખ્ય મંદિરથી જુદો કરવા, વચ્ચે કોતરકામવાળી ભીંત છે આ ભોંયતળ નાના નાના ચોરસનું કરેલુ છે આખુ મકાન ૧૫૫'x૯૮' વાળા લંબચોરસમા હોઇ વિમળશાના દેવળ કરતા જરા મોટુ છે તેના મંડપના થાંભલાઓ વધારે ઉંચા છે. અને તે આઠ જુદી જુદી જાતના છે, જ્યારે વિમળશાના દેવળમા ૧૧ મા સૈકાના થાંભલાજ બધે રાખવામા આવેલા છે મંડપપરનો ઘુમટ તેમજ ઉંચકવામા આવ્યો છે, પણ તેનુ અંદરનુ નકશી કામ પહેલાના કરતા ચઢીયાતુ છે ઘુમટના બીજા થરથી ૧૬ બેઠકપર વિદ્યાદેવી (સરસ્વતી) ની જુદી જુદી સ્થિતિમા પૂતળીઓ કરી છે આ ઘુમટની બરાબર મધ્યમા ઉપરથી એક લોલક કર્યું છે, જે મજબુત અને સંગીન છે ને બહુજ કોમળ છે ગુલાબના મોટા ફુલને તેની દાંડલીથી ચત્તુ પકડીએ ને જે આકાર થાય તે આકાર આનો છે આ લોલકના પ્રમાણમા ઇંગ્લાંડના ૭ મા હેનરીના વેસ્ટ મિનિસ્ટરમાના લોલકો પ્રમાણ વિનાના અને ભારે લાગે છે આ લોલકની સુંદરતા અને સુકુમારતાનો ખ્યાલ માત્ર નજરે જોયાથીજ આવે

વસ્તુપાળ તેજપાળનુ દેવળ

આવી રીતે આ બન્ને દેવળો તેના પૂર્ણતાવાળા અને અર્થવાળા અવયવોથી પૂર્ણ અને અર્થવાળા છે તેમાનો કાંઇ પણ અવયવ આપણને અસ્થાને નહિ લાગે હાલના દેવાક અનુકરણ કરેલા મકાનોમા આવી પૂર્ણતા નથી આવી શકતી !

આ બન્ને દેવળોનું શ્રેષ્ઠત્વ

આ ઉપરાત હજુ બીજાં બે દેવળો છે પણ તેનુ વર્ણન કરવા જેવુ નથી.

હિંદી બ્રાહ્મી (સ્થાપત્ય.)

મુખ્ય વિભાગ.

આ પદ્ધતિના ત્રણ ભાગ પડ્યા છે. ૧ ઉત્તર હિંદ અથવા બ્રાહ્મણી પદ્ધતિ ઈ. સ. ૬૦૦ થી આજ સુધી. ૨ ચાલુક્ય પદ્ધતિ અથવા મધ્યહિંદિ ૧૧૦૦થી ૧૩૦૦ સુધી. ૩ દ્રાવિડી ૧૩૫૦થી ૧૭૫૦ સુધી. આ પ્રમાણે ઉપર કહેલા ત્રણ ભાગોની અંદર હિંદુ પદ્ધતિ વહેંચાઇ જાય છે. આ ત્રણેમાં પ્લાનની વ્યવસ્થા, કોતરકામ અને પુતળાં કામમાં ઘણું સામ્ય છે. એના દેખાવનો આધાર આખા દેવળની બાહારેખા અને બહારની ઉપસપાટીઓના કોતરકામ ઉપરછે ઉત્તરની પદ્ધતિમાં દેવસ્થાન એટલે કે વિમાન ઉપરનું શિખર માળ વિનાનું વક્ર બાહારેખાવાળું છે. અને તેની આગળનો મંડપ જૈનોના દેવળની માફક થાંભલાઓ વાળો અને ખુલ્લો નહિ હોતાં ચારે બાજુથી ઢંકાયલો છે.

ચાલુક્ય પદ્ધતિ ઉત્તર અને દક્ષિણની પદ્ધતિની અસરવાળી છે, તેનું શિખર પણ ઉત્તરની બ્રાહ્મણી પદ્ધતિના જેવુંજ છે. પણ પ્લાનમાં તેનાં મંદિરો ચોકડીના આકારનાં (Star shaped) હોય છે.

દ્રાવિડી પદ્ધતિમાં વિમાન ઉપર માળવાળાં આડા થરોવાળાં શિખર થાય છે, અને તે દરેક માળમાં મૂર્તિઓ બેસાડેલી હોય છે, અને આ મંદિરોના અધ ભાગમાં ઇજીપ્તના પાય લન્સનું (pylons) સ્મરણ કરાવતા મોટા મોટા દરવાજાઓ કોઇ કોઇ જગાએ કરેલા હોયછે

ગુજરાતમાં તેનો પ્રકાર.

આ મુખ્ય ત્રણ પદ્ધતિમાંની કોઇ પણ સ્વતંત્ર રીતે ગુજરાતમા દેખાતી નથી વચલી ચાલુક્ય પદ્ધતિ કંઇક અંશે દેખાય છે. આવી ઉત્તર અને દક્ષિણ પદ્ધતિમાં થોડોએક ફેરફાર કરીને જૈનોએ પોતાનાં દેવળો ઠેર ઠેર બાંધ્યાં. ને તેથી તેની અસર આ બ્રાહ્મી પદ્ધતિપર ઘણી દેખાય છે. એટલે આ જગાએ જે હિંદુ પદ્ધતિ નામ આપવામાં આવે છે તે કોઇ પણ સરણીને નહિં પણ હિંદુ લોકોએ બાંધેલાં બાંધકામોનેજ હિંદની પદ્ધતિમાં લેવા પડે છે.

આવાં બાંધકામ સિદ્ધપુર, મોઢેરા, અણહિલવાડ પાટણ, વડનગર આદિ સ્થળોએ મળી આવે છે.

સિદ્ધપુર.

સરસ્વતિ નદીપરનું સિદ્ધપુર શહેર એક વખત સોલંકી રાજાઓના વખતમાં મોટું શહેર હતુ નદીના તીર પર ઉંચી જમીનપર તે વસેલું છે. સરસ્વતિ એટલે કે વિદ્યાદેવી તેનીપાસે. વહેતી હોવાને લીધે પૂર્વે આ સ્થળનું માહાત્મ્ય ઘણું હતુ અને ગુજરાતી બ્રાહ્મણોને રાજાઓને ત્યા સારો આશ્રય હતો. પહેલાં આ નગરનુ નામ શ્રી સ્થળ—શ્રી સ્થળક હતું, અને એમ અનુમાન થઇ શકે કે મૂળરાજ સોલંકીએ ઉત્તરમાંથી લાવેલા બ્રાહ્મણોએ પછી તેનુ નામ સિદ્ધપુર પાડ્યું હોય અગર તો કદાચ મુળરાજના વખતમાં આરંભાયલું સિધરાજે પૂર્ણ કર્યા બદલ તેના માનમાં તેનું નામ સિદ્ધપુર પડ્યુ હોય

મૂળરાજ સોલંકીએ ગાદીનશીન થયા પછી પોતાનું શહેર રમણીય કરવા માટે 'રૂદ્રમહાલયનો પાયો નાંખ્યો. ઇ. ૯૪૪. પણ વચમાં મુસલમનોના હુમલાથી તેમાં ઘણી વાર અડચણ આવી. મૂળરાજ તેના મામા સામનસિંહને મારીને ગાદીએ બેઠો હતો, તેને પોતાની પાછળની જીંદગીમાં બહુ પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો. આથી તેણે બ્રાહ્મણોની સલાહ લેઇ ધર્મદાન કરવા શરૂ કર્યું અને છેવટે પોતાના પુત્ર ચામુંડને ગાદી સોંપી મરણ પર્યંત સત્સંગમાં વખત ગાળ્યો.

આ પછી સિદ્ધરાજ જયસિંગે રૂદ્રમહાલયનું કામ હાથમાં લીધું. તેણે તેમાં ઘણા સુધારા કર્યા, એટલું તો મોટા પાયા પર કામ શરૂ કર્યું કે તે ઇ. સ. ૧૧૪૩માં તેના મરણ સુધીમાં પણ પૂર્ણ ન થઇ શક્યું. આ રૂદ્રમહાલય-રૂદ્રમાળાના હાલમાં છૂટા છવાયા કડકાજ પડેલા છે. પણ તેમાંથી તેની અસલની ભાવનાનો કંઇક ખ્યાલ આવી શકે છે. તે પરથી જણાય છે કે તે ૨૩૦'×૩૦૦' ના મેદાનમાં હતું. વચમાં એ ત્રણ માળનું ત્રણે બાજૂ ૫૦' ચોરસ મંડપવાળું શિવાલય ઉભું કરેલું. પૂર્વ તરફ નદીના કિનારા પર તેનું મુખ્ય દ્વાર છે. અને ત્યાંથી નદીના પાણી સુધી ઘાટ બાંધેલો છે. જૈન દેવળોની પેઠે આની આસપાસ પણ નાની નાની દેહરીઓ કદાચ હશે. આ દેવળનાં ખંડીએરો હજુ પણ સુંદર લાગે છે. જ્યારે તે આખું હશે ત્યારે નદીના તીરપર તે કેવું ભવ્ય લાગતું હશે તે ખ્યાલમાં આવી શકે. ઇ. ૧૨૯૭-૯૮માં ઉલ્લુખાંએ અને પછી તો ૧૪૧૯માં અહમદશાહે તેનો નાશ કરી નાંખ્યો. અને હવે તો માત્ર તેના ઉત્તર તરફના મંડપના ચાર થાંભલાઓ, અને પૂર્વ તરફના મંડપના પાંચ થાંભલાઓ જેમાંના બે દરવાજાના રૂપમાં સુંદર તોરણ સાથે હજુ ઉભા છે. આ શિવાલયમાંથી કેટલાક લેખો જડી આવ્યા છે. જેમાં મૂળરાજ, સિદ્ધરાજના વખતની જાહોજલાલી અને તેમનાં બંધાવેલાં મકાનનું અસરકારક લખાણ છે.

આ ઉભા રહેલા ભાગના પથરાઓ જેવા પથરા ગુજરાતમાં બીજે ક્યાંય મળતા નથી. ૧૮૮૬-૮૭ અને ૧૮૮૯-૯૦માં જ્યારે જુનાં મકાનોનાં માપસર આલેખન કરનાર સરકારી ખાતાના મી. કોસેન્સે આ જગાની મુલાકાત લીધી ત્યારે ત્યાંના એક સલાટ પાસે આ જગાનો ફરી નકશો કરાવ્યો હતો. તેના કહેવા પ્રમાણે જૂનું શિખર ૧૨૦' થી જરાજ નીચું હતું. અને મંડપ પણ ત્રણ માળ જેટલો ઉંચો હતો શિખરની બાજૂ ઉપર ગોખો મૂકેલા હતા.

મંદિરના આગળના ભાગપર આવેલા મંડપની ઉત્તરબાજૂમાં એક બીજો કીર્તિસ્થંભ કે તોરણ હજૂ ઉભું છે. આ અને બીજાં બધાં અવશેષો મંદિરની બન્ને બાજૂએ સરખે અંતરે એવાં તો પ્રમાણસર આવી રહેલા છે કે જ્યારે તે બધું હયાતિમાં હશે ત્યારે બહુજ ભવ્ય લાગતું હશે. આ કીર્તિસ્થંભ જમીનથી ૩૨' ઉંચો છે. અને તે ચોખ્ખી હિન્દુ પદ્ધતિમાં કરવામાં આવ્યો છે. તેના માપ બહુજ પ્રમાણસર છે, અને યુરોપીય સ્થાપત્યમાં જેવાં પ્રમાણ આવી સુંદર કમાનો કરવાને નક્કી થયાં છે, તેને તે બહુજ મળતા આવવાથી હુ તો તેને બહુજ ઉત્તમ કહીશ

આ પછી મુસલમાનોના હાથમાં સિદ્ધપુર આવ્યા પછી ત્યાંના અવશેષમાંના થાંભલાઓનો ઉપયોગ કરીને મુસલમાનોએ તેમને જોઇતી વ્યવસ્થામાં જુમામસિદ વિગેરે બાંધ્યા. એટલે

તેમના કામોમાં હિંદુઓના થાંભલા અને તેમની વિશાળતા, મળીને વિશાળ મકાનો થયાં. સિદ્ધપુરના આ અવશેષો પરથી ત્યાંની ભવ્યતાનો ખ્યાલ લેઇ, આપણે અણહિલવાડના, પાટણના સ્થાપત્યકલા કૌશલ્ય બતાવનારાં રાણીની વાવ અને સહસ્રલિંગ તળાવ તરફ નજર કરીએ.

અણહિલવાડ પાટણ-ની રાણીની વાવ.

આ રાણીની વાવ પાટણથી ઉત્તર પશ્ચિમમા સહસ્રલિંગ તળાવથી થોડે છેટે આવી છે તે ભીમદેવની રાણી ઉદયમતિએ ૧૦૧૨-૬૩માં બંધાવી છે હમણાં-ના તેના અવશેષ પરથી જણાય છે કે તે ૫૫૫' લાંબી છે. કર્નલ-ટૉડનો રિપોર્ટ કહે છે કે "ત્યાના પથ્થરો હમણાના શહેર પાસેનો નવો કુવો બંધાવામાં વાપરેલા છે હમણા તેના માપનું અનુમાન કરતાં અને રહેલી નકસી કામ વિચારતાં તે તેના વખતમાં ગુજરાતમાં સૌથી સરસ હશે કુવાની ભિંતો બાહારથી પથ્થરની અને અંદરથી ઇંટોની છે તેમાથી ટેકણો કાઢીને ફરતી ગેલેરી કાઢેલી છે. આ ટેકણો (બ્રેકેટસ) બહુજ ઉત્તમ રીતે કોરેલા છે, અને તેમને ડભોઇના અને ઝીંઝુવાડાના કોટના દરવાજામાં વાપરેલા બ્રેકેટસની પેટર્ન વાપર્યા છે. તેના થાભલાઓની ઢબ, બરોબર આબુ પર્વત પરના વિમળશાહે બંધાવેલા દેવળના થાભલા જેવી છે. ઇ સ ૧૦૩૨, આમ હિંદુ સ્થાપત્ય પર જૈનસ્થાપત્યની કેવી અસર થયેલી છે તે સમજી શકાશે.

સહસ્રલિંગ તળાવ

સિદ્ધરાજ જયસિંહનું બંધાવેલું આ તળાવ ગુજરાતમા સર્વે કોઇ કરતા મોટુ છે. તેને ફરતાં પગથિયાં પર ૧૦૦૦ શિવલીંગો મૂકાયેલાં હોઇ તેનુ નામ સહસ્રલિંગ તળાવ પડયું છે. તેના સરોવર મધ્યમા રૂદ્રેશ્વરનુ દેવળ બંધાવેલું હતું. પણ પાછળથી મુસલમાનોએ તેને કાઢી નાખીને તેની જગોએ તેમને ફકીરનો રોજો ઉભો કરી દીધો. હવે તો આ બધું નાશ પામી ગયા જેવું થઇ ગયું છે. તળાવની જગાએ ખેતર થઇ ગયુ છે. ફરતાં પગથિયાંપરના પથ્થરો નીકળી જઇ ઇંટો ખુલ્લી દેખાય છે અને ઘણા લિંગો ઉખડી ગયાં છે, અને કેટલાક જમીનથી અને ઘાસથી દટાઇ ગયાં છે. વીરમગામનુ મનસર (મુનસર) તળાવ જે, સિદ્ધરાજનુ બંધાવેલુ ગણાય છે, તે આ મોટા સહસ્રલિંગ તળાવનુ ભાન કરાવે તેમ છે

વિરમગામનુ મુનસર તળાવ.

વીરમગામના મુનસર તળાવને ફરતાં સઘળી બાજૂએ પગથિયાં આવેલા છે ઓવારાના સૌથી ઉપરના પરથાર પર દેહરીઓની હારો છે આ દેહરીઓમા શિવલિંગની સ્થાપના કરેલી કહેવામા આવે છે પ્રત્યેક દેહરીના શિખર નીચે આરપાર ભોક (કાણુ) રાખી તેમાંથી દોર પસાર કરવામા આવેલો હતો અને તે દોરને લગાડીને દેહરીઓની અંદર ઘંટડીઓ બંધવામાં આવેલી હતી. આ નાના ઘંટ, જ્યારે મુખ્ય મંદિરમાં આરાર્તિકા કરતી વખતે ઘંટ વગાડવામા આવે ત્યારે આ મુખ્ય દોર ખેંચવાથી રુધળી ઘંટડીઓ નાદ કરે તળાવની પશ્ચિમ બાજૂએ માતાજીનું સરસ મંદિર બનાવેલુ છે. લોકોને નહાવાના ઓવારાના ભાગપર અમુક અમુક ઠેકાણે ઢોર વિગેરેને પાણી પીવાની વ્યવસ્થા માટે ઢાળ કરેલા છે ત્યાં નાના પણ દેહરીઓથી મોટા દેવળો બંધાવેલાં છે. ત્યા સ્નાન કર્યા પછી પ્રજાજન પોતાની ભક્તિભાવના પ્રમાણે દર્શન કરી ઘેર જાય. વિશેષ જોવાનુ તો એ છે કે આ તળાવના ઉત્તર પૂર્વ ભાગની

બાજૂએ ગજકુંડની મર્યાદાર સ્ત્રીઓને માટે સ્નાન કરવાની સવડ કરવામાં આવી છે, જ્યાં સ્નાન કરતાં આજૂબાજૂના માણસોની દૃષ્ટિ જાયજ નહિં. આ સરોવરમાં પાણીના સંચય માટે હાલની પદ્ધતિને મળતીજ ગરનાળાં વિગેરે યુક્તિસર બાંધી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી છે. આ સર્વે જ્યારે પૂર્ણ વ્યવસ્થામાં હશે ત્યારે કેવો રમ્ય દેખાવ લાગતો હશે તેની કલ્પના ન થઇ શકે તેવું દેખાય છે.

* * * *

આગળ જતાં મુસલમાનોના હાથમા આ જગા આવતાં ત્યાં મુસલમાનોનાં બાંધકામ થયા. આ મોઢેરાનું ગામડું રૂપેણ નદીને મળનારી પુષ્પાવતી નદી પર આવેલું છે, અને હમણાં ત્યાં થોડાંએક ઝુપડાં કરતા વધારે સંખ્યામાં ઘરો નથી. તોપણ ત્યાંના ઉભા રહેલાં પુરાતની મકાનોથી આપણને તે સ્થળ ઉપયોગનું છે. મોઢેરા, તે મોઢેરાપુર કે મોઢેરા જ્યા પહેલાં મોઢ બ્રાહ્મણ રહેતા અને જે બ્રાહ્મણો હાલ મોઢ વાણિયાના ગોરો છે.

મોઢેરા

આ ગામની પશ્ચિમે એક મોટું તળાવ છે જેને ફરતાં પગથીયાં હાલ તો ઉખડી ગયાં છે, તેનાથી ઉત્તર પૂર્વમા એક અઢાર થાંભલાઓવાળી હિંદી પદ્ધતિની મસિદ છે. ત્યાથીજ પશ્ચિમભાજ આગળ જતા આગળના ભાગમાં લબચોરસ આકારના કુંડવાળુ સૂર્યનારાયણનું દેવળ છે. આપણે ત્યાંજ અટકવનું છે કાઇ પણ પુરાણા મકાનનો અતિ શુદ્ધ ભાગ આપણને જોવો હોય તો આ સૂર્યનારાયણના મન્દિરનો નકશો છે કર્નલ મોનીયર વિલ્યમ્સ સર્વે જનરલે આની મુલાકાત લીધી છે, અને તેને જોતા તે નીચે પ્રમાણે ઉદ્‌ગાર કાઢે છે — " પુરાણા હિંદ સ્થાપત્યનો સર્વોત્તમ દાખલો મેં ક્યાયે જોયો હોય તો તે આ મોઢેરામાં છે. હાલ તો ચિરુ ભ્રષ્ટ્રિય બુદ્ધના પાગોડાના જેવો છતા એવી તો હુશિયારીથી શણગારવામાં આવેલો છે કે સહજ સમજી શકાય, તે તેના બાંધનારની વૃત્તિ તેને મનુષ્ય જેટલુ કરી શકે તેટલુ શણગારવાની હોવી જોઇએ તેમા વપરાયલા થાંભલાઓ ઘણાજ સુંદર છે અને તેને આજૂબાજૂની લગાડેલી નકશીથી વધારે સુશોભિત કર્યા છે આની સુંદરતા અને સફાઈ હાલના સુધરેલા જમાનાના વલણ (taste) ના મુકાબલે બિલકુલ ઉતરતી નથી અને તે બહુજ હુશિયાર મનુષ્યની કૃતિનું પરિણામ છે

સૂર્યનારાયણનું મંદિર.

થાંભલાઓની કુંભી અસંખ્ય પુતળાથી શણગારેલી છે અને આ બધાં દેવ દેવીઓ છે તેના ઉપરના ઘુમટ મુસલમાનોની તોપોથી ઉડી ગયા છે, પણ તેના નીચેના થરો હજુ રહ્યા છે, જેઓ બહુજ સફાઇથી કોતરેલા છે.

આ પાગોડાના અગ્ર ભાગમા ૬૦'x૭૦' વાનું એક પથ્થરનુ બાંધેલું તળાવ છે, અને તેમાં પગથિયા પર નાની દ્હેરિઓ આવી રહેલી છે આ તળાવમા હમણા તો ઘાસ ઉગી નીકળ્યુ છે અને પાણી પણ ખરાબ છે

મને યાદ નથી કે હિંદુસ્તાનમાં જેના પથ્થરો પર કાળની ખરેખરી અસર જણાઇ આવે એવું, મેં આ પાગોડા જેવું મકાન બીજે કંઇ જોયું હોય. અમે બીજી ઘણી જગાઓ ફરી, ફરીને જોઇ પણ જેટલો વખત આના અવલોકનમાં ગાળ્યો તેટલો બીજે કંઇ ગાળ્યો નથી. એનાં ઘણાં ખરાં પૂતળાંઓ તો દેવોનાં અને પરમ પુરુષોની જીંદગીનાં ચિત્રો બતાવે છે. મકાનની બહાર લગભગ ૧૮ આંગળના ફરતા પોહોળા પટામાં પુરુષો, સ્ત્રીઓ, ઘોડાઓ, અને બીજાં પ્રાણીઓ પોતાનો કંઇ પરમ પવિત્ર ઇતિહાસ બનાવવાં હોય તેમ કરેલાં છે. આ પટાની નીચે અને લગભગ જમીનની પાસે વળી એક હાથીઓનો પટો છે. ”

જ્યારે એક પરદેશી આ મકાનને જોઇ ઉપરના ઉદ્‌ગાર કાઢે છે, ત્યારે હું નથી ધારતો કે કોઇ પણ હિંદુ તેને જોઇને મગરૂર થયા વિના રહે.

હવે આપણે તેની અંદરના પ્લાનની વ્યવસ્થા જોઇને વડનગરની ઉભી રહેલી તોરણોવાળી કમાનો કે કીર્તિસ્થંભો જોઇએ.

મંદિરની રચના.

મુખ્ય દેવળ પૂર્વાભિમુખે છે. મૂર્તિસ્થાનની આગળ એક ગર્ભ છે, અને તેના આગળ એક ગર્ભ છે, અને તેના આગળ એક મોટો મંડપ છે, તે સભામંડપ કે રંગમંડપ. તેની બાજૂમાં એક નાનકડો કુંડ છે અને તેને રામકુંડ કહે છે. એક શિલ્પશાસ્ત્રીના કહેવા પ્રમાણે તે મંદિર શાસ્ત્રીય પદ્ધતિના ભાગો હોઇ ઉત્તમ પ્રકારનું હતું. આખું દેવળ ૫૧' અને ૯ આંગળનું લાંબું અને ૨૫' ફૂટ અને ૮ આગળ પોહોળું હોઇ તેમાં પોહોળાઇ કરતાં લંબાઇ લગભગ બમણી થાય છે, જે કદાચ પ્રમાણસર હોવાનો નિયમ હશે. મૂર્તિસ્થાન આગળના ભાગમાંજ દ્વાર હોઇ ત્રણ બાજુથી બંધ છે, અને તેને ફરતો પ્રદક્ષણા ક્રમ માટે માર્ગ રાખી બાહર દિવાલ રહી છે. આ માર્ગને છાપરાથી ઢાંક્યો છે. મંડપનું છાપરું આઠ મુખ્ય થાંભલા જેની ઉંચાઇ ૧૩'–૬ (આંગળ) છે તેનાથી ઉંચકાયું છે. અને તે આઠમાના આડી અને ઉભી હારમાંના થંભલા સામે તેવાજ બીજા ચાર મૂકીને ચોકડીના આકારમાં મંડપને મોટો કર્યો છે. સૌથી આગળના પૂર્વ તરફના બે થાંભલા આગળ બે દ્વારપાળની જગા સાચવતા જરા મોટા કદના કિર્તિસ્થંભના અવશેષ થાંભલાઓ છે, અને તેની વચ્ચેથી સામે બરાબર મધ્યમાં આવી રહેલા કુંડમાં જવાનાં પગથિયાં શરૂ થાય છે. આમ આ આખી જગા બંને બાજૂથી સરખે અંતરે થયેલાં ભાવમય બાંધકામથી બહુજ રમણીય લાગે છે.

આ દેવળના બાંધકામની ઘટના પરથી એમ કહી શકાય કે તે ૧૧ મા સૈકામાં થયેલું હોવું જોઇએ. વળી ૧૦૩૨ માં આબૂ પર્વત પરના વિમળશાહે બંધાવેલાં દેવળને તેની રચના મળતી આવતી હોવાને લીધે, અને તેના પર વિક્રમ સંવત ૧૦૮૩ એવું લખેલું એક પથ્થર પર જડી આવતાં ઉપરનું અનુમાન ખરું પડે છે.

વડનગર

વડનગરને પહેલાં આનંદપુર કહેતા. તે સિદ્ધપુરથી ૧૯ માઇલ અને વિશલનગરથી ૮ માઇલ છે. હમણાં તે એક ઉજડ ગામડા જેવું છે. એ જો પહેલાનું આનંદપુરજ હોય તો તે એક સારી વસ્તીવાળું મોટું શહેર અગાઉ હશે. વડનગર પરથી વડનગરા નાગરની જાતિ થઇ છે. સ્વર્ગસ્થ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ પોતાના જ્ઞાતિ નિબંધમાં જણાવે છે કે ગુપ્ત સંવત ૨૮૩ માં એટલે કે ઇ. સ. ૬૦૨ માં આનંદપુરમાં નાગરની વસ્તી ઘણી હતી.

ગમે તેમ હોય પણ તે ઐતિહાસિક સ્થળ તો ખરૂંજ. સાતમા સૈકામાં મહિ અને સાબરમતી વચ્ચેનો પ્રદેશ વલ્લભી રાજાઓના તાબામાં હતો તે. આઠમા સૈકા સુધી તો તેમજ રહ્યો. જો વલ્લભીનું રાજ્ય ગમે તેમ પણ ઉત્તરે ગુજરાત તરફ વધ્યું હોય તો જે એમ કહેવાય છે તે ઇ. સ. ૭૬૬ માં સાતમા શિલાદિત્યે આનંદપુર પાસેથી જેમાં એક ગામડું લીધું તો તે આ વડનગર હશે. વળી અબુલફઝલ પોતાના આઇને અકબરીમાં જણાવે છે કે વડનગરને ત્રણ હજાર પાગોડા હતા અને તે દરેકને માટે એક એક તળાવ હતું. તેમાં મુખ્ય વસ્તી બ્રાહ્મણોની છે. આ પાગોડાની ગણત્રી જો કે વધારે પડતી છે પણ એમ તો ચોખ્ખું જણાઇ આવે છે કે ત્યાં એક વખત ઘણાં દેવાલયો હશે, અને તે વળી ૧૬ મા સૈકા સુધી. હજુ પણ આપણને હાટકેશ્વર, સોમનાથ મહાદેવ, મહાકાલેશ્વર, જળેશ્વર, અંબપાળ, ધાનેશ્વર મહાદેવ, અંબાજીમાતા, અને આશાપુરી માતા ઉપરાંત બે જૈન દેરાસરો અને હમણાંનું સ્વામિનારાયણનું મંદિર મળી આવે છે.

આ ગામડું નાનું છતાં રમણિય છે. તેની સામે ગોળાકારમાં સરમિષ્ઠા નામનું તળાવ છે કે જે આકારમાં અત્યાર સુધી આપણાં જોયલાં તળાવોમાં અપવાદ રૂપ છે. તેના પશ્ચિમ છેડા પર એ એક ઉંચી જગા પર વસેલું છે અને તેના પર જવાને લગભગ ૭૦ જેટલાં પગથિયાં છે.

કીર્તિસ્થંભ. જુના મકાનોમાં આપણને સૌથી સારો દાખલો ત્યાંના ભવ્ય કીર્તિસ્થંભનો મળે છે. આ દરવાજાના રૂપમાં કમાનો છે, અને અશ્રેષ્ઠ સ્થાપત્યની triumphal આર્ચના (કીર્તિ-સ્મારક દરવાજો) જેવી છે, તે શહેરના ઉત્તર-ભાગમાં આવેલી છે, અને તેની કલ્પના ઉત્તમ પ્રકારની છે. એમાંના પૂર્વ તરફના બે બાકુ સારી હાલતમાં છે. સિદ્ધપુરના રૂદ્રમાળના મંડપને આ મળતા છે. તે જમીનથી ૩૫'–૯" ઉંચા છે, પીળા અને લાલ પથ્થરના બનેલા છે અને તેમાં ચુનો બીલકુલ વાપર્યો નથી. તેને મજબુત બનાવવા માટે થાંભલાને લગભગ ૭'–૪" બાજૂ વાળી ચોરસ કુંભી બેસાડેલી છે. એ થાંભલાપર સપાટ પાટડો ચડાવેલો છે, અને તેના પર પૂતળાંથી ભરપૂર એવું ત્રિકોણાકારમાં મથાળું કર્યું છે, જેને અંગ્રેજીમાં "પેડીમેન્ટ" કહે છે. અને અત્યાર સુધી એમ ખબર નહોતી કે આપણામાં પેડીમેન્ટ હશે. થાંભલા પરથી પાટડાના તળીઆના અને મધ્ય ભાગકે તેવી રીતે અર્ધ ગોળાકારમાં સુંદર તોરણ મૂકેલું છે.

આ કીર્તિસ્થભો શહેરથી મોટા શિવાલયના માર્ગ પર છે અને તે ઇજીપ્તના પાય લોન્સનું સ્મરણ કરાવે છે તેનો વાપરવાનો હેતુ સારો છે કપડવણજમા પણ આવો કીર્તિસ્થભ છે.

જૈન અને બ્રાહ્મી સ્થાપત્યનો મુકાબલો.

આપણા આ દેવળો, જૈનોના ઉત્તમ દેવળોની માફક જોકે આરસપહાણના નથી બધાવ્યા, તોપણ તેની બાહ્યરેખા (outline) બહુજ ઘાટવાળી છે. દાખલા તરીકે મન્દિરના છજા ઉપરથી શિખરની બને બાજૂઓ થોડે ઉપર સુધી સમાન્તરે જઈ પછી ગોળાકારમા મળવા જાય છે, અને તે જ્યા મળે છે ત્યા ઉપરના કળશની ટોચ ભેગી થાય છે.

વળી અને આપણા શિવાલયોમાં ઘણી જગોએ પ્રચંડતાનો ભાગ દૃશ્યમાન થાય છે. જૈનોના દેવળોમા જેમ ફરતી દેહેરીયોથી, વિશાળતા આવે છે, તેમ, આમા મુખ્ય મન્દિરના અગ્રભાગથી સરખે અતરે બને બાજૂએ આવી રહેલા નાના નાના દહેરાઓથી, કુંડોથી અને કીર્તિસ્થભોથી વિશાળતાની સાથે રમણિયતા ઉભી થાય છે, વળી આપણામા મને કુંડની મજા તો ઓરજ લાગે છે યત્રકલા, શાસ્ત્ર બતાવનારા કુંડો, તળાવો, નદીના ઘાટો, વાવો એવું સ્થાપત્ય જ આપણામા વિકાસ પામ્યુ છે જ્યા અહિંસા ધર્મને પ્રાધાન્ય છે, ત્યાં આ જળાશયોને સ્થાનો છે

દેવાલયોના આ ભાવોનો આધાર તે જેના તેના ઉપાસ્ય દેવ ઉપર રહે છે આપણાં દેવાલય પર રાજ્યની, સૂર્યની અને દેવ દેવીયોની ઉગ્રતા અને પ્રચંડતાનો ભાવ એ રીતે આ ગો છે જેને ઇગ્લીશમા ડીઝાઈનનુ ફોર્મ કહે છે તે ફોર્મ મને આપણા સ્થાપત્ય ઉપર વધારે પ્રતિત થાય છે જૈનોના દેવળની બહારની સાદાઇ, અદરની ભવ્યતા તીર્થંકરોની મૂર્તિનુ ગાભીર્ય એ સર્વનો ભાવ તેમને અવલબીનેજ રહેલો છે વળી જૈનોના દેવળની માફક આપણા દેવળો માત્ર અદરથીજ ભપકાદાર નહિ હોતા બહારથી પણ ઘાટવાળા હોઇ પ્રવાસીનુ ધ્યાન ખેચે તેવા છે

મુસલમાની સ્થાપત્ય

ઐતિહાસિક.

આ રીતે ગુજરાતમા આપણે લગભગ ૧૨ મા સૈકા સુધીનુ સ્થાપત્ય જોયુ એ પછી ૧૩ મા સૈકામા મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના ગુજરાતમા થતાં તેમની જરૂરીયાતો પ્રમાણે હિંદુ કારીગરોએ તેમને મકાનો બાધ્યા છે. આ મુસલમાનોના ટોળા ઉત્તરમાથી હિંદમા આવ્યા અને પહેલા ઉત્તર હિંદમા પથરાતા પથરાતા અને ચઢાઇ કરી દેશો જીતતા જીતતા ૧૩ મા સૈકામા ગુજરાતમા પણ આવી પહોચ્યા આ આવેલા મુસલમાનો જે તે દેશમા રહ્યાથી ત્યાં ત્યાંની અસરો અને વલણવાળા થઇ જ્યારે તેઓ ગુજરાતમા આવ્યા ત્યારે કઇ નવી નવી કલ્પનાઓ ઉભી થઇ તેથી તેમના વખતના ગુજરાતમા બધાયેલા સ્થાપત્ય ઉપર તેની અસર થતા તે અદ્ભુત સુદર અને પ્રમાણવાળા રૂપમા આપણને દેખાવ આપે છે.

હિજરીના પહેલા સૈકામાં મુસલમાનોએ સિંધ અને ગુજરાત છતવા ચઢાઇ કરી, પણ તેમા તેઓ ન ફાવ્યા, પછી ૧૧૯૬મા મહમદ ગીઝની ચઢી આવ્યો અને તે વખતે દિલ્હીની પડતી થયા છતા ગુજરાતને લગભગ એક સૈકો ચાલુ લડાઇમાંજ ગાળવો પડ્યો. એટલામાં ૧૨૯૭માં તો અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીએ કરણ વાઘેલા પાસેથી ગુજરાત લઇ ત્યા સુબાઓ પણ નીમી દીધા. વળી ૧૩૯૧માં ત્રીજા મહમદશાહે મુઝફ્ફરશાહને 'વાઇસરોય તરીકે નીમ્યો. આ બધુ તૈમુરલીગની ચઢાઇની સમાપ્તિ પર થયુ. તેવામાં મુઝફ્ફરે સ્વતંત્ર થઇ ગુજરાતમાં પોતની સત્તા સ્થાપી. આ બે સૈકામાં જો કે અહમદશાહી વંશ રાજ્યગાદી ભોગવતો હતો તોપણ તેમને વાળાના રાજ્યો સાથે ઝઘડા તો થતાજ. આથી મૂળ સત્તા રાજધાની પગજ રહી અને આમ-પાસના મુલકમા તો હિંદુ રાજાઓનું જોર હતું. આ વખતે રાજધાની અમદાવાદમાં હતી અને તેને સ્થાપનાર અહમદશાહે તેને પૂરતી સુશોભિત કરવાને શ્રમ લીધો. હિંદુઓ પોતાનો ધર્મ બરોબર રીતે પાળતા હતા, અને જો કે ધોળકા, મહેમદાવાદ વિગેરે મોટાં ગામમાં મુસલમાનોએ પોતાના મસિદ વીગેરે બંધાવ્યા છતા હિંદુ મંદિરો પણ તેટલાજ જોસમાં બંધાતા અને આથી કરીને ઉપરોક્ત મુસલમાની બાંધકામોમા પણ હિંદુ કારીગરો લાગેલા હોઇ એમના બાંધકામો પર હિંદુ સ્થાપત્યની છાયા આવીજ.

મુસલમાની સ્થાપત્ય તે આપણાનોજ વિકાસ છે.

આ નવાં મુસલમાની બાંધકામોમાં મુસલમાની સત્વ ઓછું છે. તેમણે આપણા હિંદુના થાભલાઓ અને મંડપના ઘૂમટો લીધા. નિર્જળ અરબસ્તાનના રમણ-ણવાળા મુસલમાનોએ જ્યારે આપણા પાણીના કુંડો જોયા ત્યારે તેમને તે બહુજ ભવ્ય લાગ્યા. પોતાની દરેક મસજીદમાં આને જરૂરનુ અંગ ગણીને સ્થાન આપ્યુ.

અરબસ્તાનમાથી તેમનો ધર્મ ઉદ્‌ભવ્યો છે. તેમના ધર્મનુ મુખ્ય મત છે એ કે ઇશ્વર એક છે, અને 'મહમદ એનો પેગંબર" છે ઇશ્વરની કૃતિ મનુષ્યોથી નજ થાય તેવી માન્યતા હોવાથી તેમના બાંધકામોમા પ્રાણીઓનાં પુતળાનું અને નકશાનુ કામ ન થયુ. અરબસ્તાનના ઉજ્જડ મેદાનમા ચોખ્ખા સપાટી જેવા આકાશમા કુદરતી દેખાવ જેવા કે સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા અને ક્યાંક ક્યાંક ઝાડવાઓ બાહ્ય ઉપાધી નહિ હોવાને લીધે સ્પષ્ટ બાહ્ય રેખાવળી આકૃતિમા દેખાતા અને તેથી તેમના ડીઝાઇનોમા સપાટી પરના ચિત્રો સ્પષ્ટ રેખાવાળાં અને સફાઇવાળા થયા, આજ એમનો, દરેક પદાર્થ સ્પષ્ટ રેખામા બતાવવાનો અંતિમ ઉદ્દેશ લાગે છે. નાનામાં નાની કારીગરીના વાસણો તેમના કપડા વિગેરે હમેશમા ઉપયોગમાં આવતી ચીજો પરનુ નકશી કામ બહુજ સ્પષ્ટ લીટીઓથી જોવામા આવે છે તેમજ તેમના વખતના ચિત્રો તેમજ સ્થાપત્ય પરનુ નકશી કામ પણ તેવુજ ચોખ્ખુ દેખાય છે.

આપણા દેવળો જેમ પૂર્વાભિમુખે છે, તેમ તેમનામાં મહમદનુ સ્થાન મક્કા પશ્ચિમ તરફનુ હોઇ મસિદો પૂર્વાભિમુખે થઇ, અને તેમનામા એક સાથે બેસી નિમાજ પઢવાનો નિયમ હોવાથી મસિદો કદમાં મોટી થઇ. આપણા મંડપોની રચનાનોજ આમા ઉપયોગ થયો છે અને જેવી રીતે મંડપનો અષ્ટકોણ ઘૂમટ ટેકાવનારા થાંભલાઓમા આપણે વધારે થાંભલા ઉમેરી મોટા

કરીએ છીએ, તેમજ આ મસિદોને પણ મોટી કરી છે ત્યાંતી તેઓનીઓનુ પણ અનુકરણ આ મસિદોમાં થયુ છે

ઉપરથી અણીવાળી કમાનો પણ આપણીજ છે.

મસિદ મોટી થવાની સાથે તેના બારણાઓને પણ મોટા કરવાની જરૂર જણાઇ અને તેથી કરીને કમાનોનો જન્મ થયો આ કમાનો ઉપરથી અણીવાળી છે અને તેને માટે ઘણા યુરોપિયન લેખકોનો મત એવો હતો કે આ કમાનો મુસલમાનોની સ્થાપત્યકળા છે, અને તેમણેજ હિંદુઓને શીખવી છે પણ કમાનોના નવા લખનાર મી હાવેલે સિદ્ધ કર્યું છે કે કમાન તો શું પણ હાલમાં જે કઇ મુસલમાની સ્થાપત્યમા આપણને નવુ લાગે છે તે નવું ન હોવા આપણુંજ બીજનુ ફળ છે આપણાજ સ્થાપત્યનો વિકાસ છે આગળ કહેવાઇ ગયુ છે કે મુસલમાનો ઉત્તર હિંદમાંથી ફરતા ફરતા ત્યાંની ચીજો લેતા આવ્યા છે એ તરફ બિહાર આગિસા પાસે બુદ્ધ ગયામા જુનુ દેવળ છે કે જેમા આવી અણીવાળી કમાન દીઠામા આવે છે એ મુસલમાનોએ દાખલ લીધો ગુજરાતમા આવ્યા પછી જુના કેટલાક કામોમા તો આવી કમાનો વપરાતી નહોતી પણ પાછળથી એ કમાનો વપરાવા લાગી

ગુજરાતમા આ કમાનો હિંદુ સ્થાપત્યમાં કેમ ન વપરાઇ તેનુ કારણ તો એ છે કે પૂરવા જોઇએ તેટલી લંબાઈના લાકડા અને પથ્થરો મળી શક્તા અને આપણા દેવાલયોના બારણા વધારે મોટાં રાખવાની જરૂર નહોતી કારણ કે આપણે કોઇ મોટી મંડળીમા એક સાથે પુજા કરવા જવા નહિ કે જેથી કરી મંદિરો મોટા કરીને બારણાઓ પણ મોટાં કરવા પડે મુસલમાનોના મસિદોની વિશાળતાના પ્રમાણમા બારણાઓ પણ મોટા રાખવા પડયા, અને તેથી કમાનોની જરૂર જણાઈ

બાડખાનાં તે બુદ્ધસ્થાન છે, અને મસિદો તેનુ જ અનુકરણ છે

જો કે એવુ તો ખરૂ કે બુદ્ધના વખતના પહેલા પણ ઇજીપ્તમાં અને એશિયા માઇનોરમા કમાનો વપરાતી અને એનુ પણ અનુકરણ હોઇ શકે, પણ મસિદની સામેની ભીતમા જે કમાનને તેઓ પુજે છે, તે કમાનો તો આપણી કમાનો પરથીજ થઇ છે જ્યારે આરબ લોકોએ આપણા હિંદ પર ચઢાઇ કરવાનુ શરૂ કીધુ, ત્યારે જે જે બુદ્ધની ગુફાઓ તેમના હાથમાં આવી, તેમાની આપણી મૂર્તિઓ ઉચકી લઇને બાકી રહેલા કમાનોના જેવા ગોખલાને તેઓ પૂજવા લાગ્યા આવા ગોખલાઓ દરેક મસિદમા જોવામા આવે છે તેને તેઓ 'મહેરાબ' કહે છે વળી બુદ્ધની સાથે આ ઇસ્લામી ધર્મના સબંધને વધારે ટેકો આપે એવી બાબત તો એ છે કે મુરીશ સ્થાપત્યમા જે ઘોડાના ખરની આકારની (હોર્સ શુ) કમાન દેખાય છે તે ચોખ્ખી બુદ્ધની એજન્ટાની ગુફાઓમાના જેવી છે આ કમાનો પહેલા ઇજીપ્તમા હતી અને તે બુદ્ધની અસર છે તેમ પ્રો ફ્લીન્ડર્સ પેટ્રીએ શોધી કાઢયુ છે વળી આરબો પોતાના દેવળોને 'બાડખાના' કહે છે તે ચોખ્ખુ બૌદ્ધસ્થાનનો અપભ્રંશ છે

ગોળ ઘૂમટો તે આપણાજ છે મુસલમાની સ્થાપત્યની છાયા

વળી તેઓએ જે ઘૂમટો વાળ્યા છે તે પણ આપણાજ છે. જૈન દેવળો ઉપરના જે ઘૂમટો ઉપર એક ઘાટના શંકુ આકારનું આચ્છાદન હતું તેજ આચ્છાદન આ મુસલમાનના વખતમાં ગોળાકારમાં દેખાવ આપે છે. વળી જૂની ગુફાઓમાં મૂર્તિપર પાણીના પરપોટા જેવા આકારના ગોળ ઘૂમટો મળતા, અને હિંદુ સ્થાપત્યપર લખાયલા રામ રાજના પુસ્તકમાં આવા ઘૂમટો માટે નિયમો પણ જણાવ્યા છે. આ બધું જોતાં આપણા સ્થાપત્ય પર મુસલમાની અસર માત્ર શિણગારવામાં, ભૌમિતિક આકારમાં અને સ્પષ્ટ લીટીઓના સપાટીપરના આરોપણપરજ થઇ છે હવે આપણે સૈકાવાર મકાનો જોઇએ

મસીદમાં હિંદુનાં દેવળનું અનુકરણ

૧૩૧૧માં જ્યારે મુજફ્ફરશાહની સત્તા નીચે ગુજરાત આવ્યું ત્યારે ગુજરાતમાં બાંધેલાં સુંદર મકાનોના અવશેષો હયાત હતા જેવા કે મોઢેરા, ડભોઇ વગેરે. ૧૩૨૫મા ખંભાતમાં બંધાયેલી જુમામસિદનો ઘણોખરો ભાગ મોઢેરાના મંડપ જેવોજ છે, અને ધોળકાની હિલાલખાન કાજીની મસિદ અને તેમાની ટાંક મસિદ પણ એજ પદ્ધતિના જણાય છે આ મસિદોમા થાંભલાઓ અને ઘૂમટો બરોબર હિંદુ દેવળના જેવાજ છે એજ રીતે અમદાવાદની આસપાસના તે વખતે બંધાયેલા મકાનોની પદ્ધતિ હિંદુઓના દેવળને એકસરખી રીતે મળતી આવે છે પુરા અમદાવાદમા પણ હિંદી સ્થાપત્યની અસર ઠેરઠેર, માલમ પડી આવે છે મસિદો પણ હિંદુ પદ્ધતિની છે માત્ર જ્યાં ત્યાં કમાનો દાખલ કરી છે, એટલોજ ભેદ છે.

અમદાવાદની પ્રખ્યાત જુમામસીદ અને રાણપુરનું જૈન મંદિર

ગુજરાતની પહેલી રાજધાની અણહિલવાડ પાટણમા હતી. આપણે ત્યાનું અવલોકન કરી ગયા છીએ અહમદશાહ બીજાએ પોતાની રાજધાની ત્યાંથી ફેરવીને હાલનું અમદાવાદ જે તે વખતનું કર્ણાવતી હતું ત્યાં ફેરવી અને એણે પોતાની રાજધાની મકાનો બાંધી સુશોભિત કરવા માંડી આમાથી મુખ્ય ધ્યાન ખેંચે તેવી જુમામસિદ છે એજ વખતે અમદાવાદની ૬૦ માઇલ દૂર આવેલા રાણપુર ગામમા ત્યાના કુંભરાણાએ જૈન દેવળો બંધાવ્યા છે આ બન્ને મકાનો સમકાલિન હોવા છતાં એ જૈન દેવળ આ મસિદના કરતા વધારે સારૂં અને ભવ્ય લાગે છે કારણ કે તેમા ખરેખરી કળા છે જ્યારે બીજામા બધું શુષ્ક લાગે છે આ જુમામસિદમા આગળના દર્શનના પાંચ ખાતા પાડેલા છે એના બે છેડાઓમાથી વચ્ચેની ઉંચાઇએ મજે તેવી રીતે બે લીટીઓ દોરવા ત્રિકોણાકારમા રૂપરેખા બંધાય છે, જે હિંદુ સ્થાપત્યની ખાસીયત છે એમા વપરાયલી નાની નાની કમાનો તે હિંદુઓના તોરણોનું રૂપાંતર છે અને મોટી ખૂણાવાળી કમાનો તો ઉત્તર હિંદમાથી આ બાજૂ આવેલી છે. આ ત્રણ મોટી કમાનોની બરાબર ટોચના (key) પથ્થર પર પીંપળ પત્ર કોરેલું છે કે જે હિંદનું પૌરાણિક ચિહ્ન છે જે નિનામતો કરવામા આવી છે, તે પણ મુસલમાની મતની નહિ હોવાથી ચિતોડના કીર્તિસ્થંભનું અનુકરણ છે આ જુમામસિદનું સૌન્દર્ય અંદરના નકશી કામમા વધારે છે, જે ચોખ્ખું હિંદુ છે, અને મુખ્ય મહેરાબ પણ તેની કમાન કાઢી લેતા હિંદી દ્વાર થઇ રહે છે મુખ્ય મસિદ જેને નિશાન કહે છે તેના થાંભલાઓની વ્યવસ્થા બરોબર હિંદુ

મકબરાના જેવી છે, અને ઘૂમટની રચના પણ તેવીજ છે આના ઉપર પંદર ઘૂમટ છે આ ઉપરાંત **ધોલકાની જુમામસિદ** એ એક બીજો દાખલો છે અને ખેડામાની **અલીફખાનની ઇટના બાંધકામવાળી મસિદ** જે ૧૪૫૦ મા બાંધેલી હોય એમ લાગે છે તે એ ઉપરના પ્લાસ્ટરના કોતરકામ માટે વખાણવા લાયક છે મુખ્ય દિવાલો ઇટની છે અને બાહરથી કોઇ જગાએ પથ્થરથી પ્લાસ્ટરથી અને આરસથી છાઇ દીધી છે અલીફખાન મસિદનું જે દ્વાર છે તે ખાસ જોવા જેવુ છે

સરખેજના રોજાઓ. અમદાવાદની પાસેના સરખેજનો રોજો અને મસિદો આજ સૈકામા થયેલા છે અને તે એની સોસરી કાતરણી માટે પ્રખ્યાત છે આ કાતરણી બીજી કોઇ જ નહિ પણ જે આપણે આબુ પર્વત પરના દેવળોમા જોઇ ગયા છીએ તેજ, પણ વધારે બારીકાઇથી કરેલી છે આ સરખેજની **કબરોમા એક મહમદશાહની** કબર છે, જે અહમદ જગબક્ષને માટેની છે આ બધાની પદ્ધતિ, એક ચોરસમા થાંભલાઓથી મુખ્ય ઘૂમટને ઉપાડેલો હોય તેવી છે થાંભલાઓ ચોરસ છે અને એનાં શરા (capital) હિંદુઓના જેવા હોય છે

આ કબરોમા બીજી એક **સૈયદ ઉસ્માનની અમદાવાદ પાસેની** છે, અને તે એના ઘૂમટની રચના માટે જાણવા જેવી છે તેનો ઘૂમટ અષ્ટકોણમા ઉભો નહિ થતા દ્વાદશકોણમા ઉભો થાય છે આ કબર ૧૪૬૦ મા થયેલી છે, તેજ વખતે અમદાવાદમા મહમદ બેગડાના **કારભારી સૈયદમુબારકની કબર** થયેલી છે આ કબર એની ઘૂમટની રચના માટે જાણવા જેવી છે અત્યાર સુધીમા થયેલા ઘૂમટો અષ્ટકોણાકૃતિમા મૂકાયેલા આડા પાટડાઓથી ઉંચકવામા આવતા, પણ આ સ્થળે તો ઘૂમટને અષ્ટકોણ આકૃતિમા કમાનો કરી ઉંચકવામા આવેલ છે વળી અગાશીપરથી મુખ્ય ઘૂમટને જરા ઉંચા લેઇને તેમાથી અજવાળુ આવવાને માટે બારીઓ મૂકેલી છે, જે અસલના ગ્રીકોનગાઇન સ્થાપત્યનુ ભાન કરાવે તેવુ છે

ગુજરાતમાં ૧૬ મા સૈકાનુ સ્થાપત્ય.

ગુજરાતનો પંદરમો સૈકો મુસલમાન અને હિંદુ રાજાની લડાઇમા પસાર થઇ ગયો ૧૪૪૧-૪૨ માં અહમદશાહ પછીના આવનારા માણસો તો ખાઇ પીને હિંદુ દેવળોનો નાશ કરવા લાગેલા જણાય છે સોળમા સૈકાની શરૂઆતમા ગુજરાતના મહમદશાહ બેગડાની નીચે "અમદાવાદ એ હિંદુસ્થાનનુ બહુ રમણીય શહેર થઇ ગયુ ઇ સ ૧૪૮૪ મા મહમદે ચાંપાનેરનો ડુંગરી કિલ્લો સર કર્યો એ વખતે ત્યા જયસિંહ પતાઇ રાવળ રાજ્ય કરતો હતો, તે ઘાયલ થયો અને પકડાયો, પણ તેણે ઇસ્લામ ધર્મ માન્ય કરવા કરતા મરવુ પસંદ કર્યુ, મહમદે ત્યા રાજ્યધાની કરી ૧૫૧૧ મા અના મરણ પહેલા ઘણા કિમતી મકાનો બાંધ્યા એમાની જુમા મસિદ તે વખતના તેની જાતના મકાનોમા સૌથી ઉત્તમ છે દિલ્હીની જુમા મસિદ કરતા જો કે તે નાની છે પણ આકૃતિ અને ઘાટમાં ઉત્તમ છે તેના દરેક અવયવમાથી ઇસ્લામી ધર્મનુ બળ બતાવે છે અને એની અંદરની ગોઠવણ ઉત્તમ ગણાવી એની

ચાંપાનેરની જુમા મસીદ. બીઝેન્ટાઈન પદ્ધતિથી પણ ચઢતી છે. ગુજરાતના બાંધનારાઓએ અમદાવાદમાં લગભગ એક સૈકામાં મેળવેલા અનુભવથી કમાનોનો ઉપયોગ બહુજ સારી રીતે અહીંયાં કર્યો છે. આનો ખુલ્લો ચોક પ્રમાણસર છે, અને આનો મુખ્ય "ત્રિકોણાકાર" દેખાવ રાણપુરના દેવળોને વધારે મળતો છે. મસિદની પછવાડેની દિવાલપર બહુ સારી જાતની બારીઓ મૂકેલી છે. આગળનું મુખ્ય દ્વાર એક ઘૂમટવાળા મંડપની આગળ છે. લિવાનનું દર્શન બહુજ હોશિયારીથી તૈયાર કરેલું છે. લિવાનની ઉપર ૧૧ ઘૂમટો છે. ચાર ચારે આગળ પાછળ અને ત્રણ ઉત્તર દક્ષિણની લાઇનમાં મધ્યમાં મૂકેલો છે. વચ્ચેનો મુખ્ય ઘૂમટ અષ્ટકોણાકૃતિપર ઉભો થાય છે તે બીજાઓના કરતાં ઉંચો છે. તેને અંદરના ભાગમાં ૨૬ આરાઓ (Ribs.) કરેલા છે. લિવાનની સામેની દિવાલપર સાત મહેરાબ મૂકેલા છે જેમાંનો વચ્ચેનો વધારે મોટો અને સુંદર છે. ત્યાંની પછી બીજે નંબરે મગીનાની મસિદ છે. તેની અંદરનું બારીઓનું કોતરકામ વધારે ચઢતું છે મુખ્ય દરવાજાની બન્ને બાજુએ જુમા મસિદના જેવીજ બે મોટા ઉંચા મિનારા છે, બાકી ઘણો ખરો ભાગ જુમા મસિદને મળતો છે. ચાંપાનેરમાં રાજગાદી આવ્યા છતાં પણ જુની રાજધાની અમદાવાદમાં હોઈ કોઈ કોઈ મકાનો ચાલુજ હતાં. આમાં એક રાણી રૂપવતીની મસિદ થઈ. એનાં લિવાનની બહારના મિનારાની ઉંચાઈ ઘડી જેવી દર્શનમાં જરા ખામી લાગે છે પણ તે નહિં જેવી છે. અમદાવાદની બીજી બધી મસિદો કરતાં એનાં પ્રયત્ન ફતેહમંદ નિવડ્યો છે. એ જુમા મસિદ કરતાં નાની છે, અને જમણી માત્ર લિવાનજ ઉભું રહેલું છે. લિવાનની બહારના ગોખો કે જે હિંદુ દેવળોના ગોખોના અનુકરણ છે તે બહુજ મઝાળપૂર્વક કોતરેલા છે. આ મસિદની પાસે રાણી રૂપવતીની કબર પણ છે તે બહુજ (સામેટ્રીકલ) સપ્રમાણ અને કંઈક એવી કરેલી છે કે બહુજ સુંદર અને મોહક લાગે છે અને અત્યાર સુધીમાં થયેલી કબરોમાં અગ્રસ્થાન લે છે. થાંભલાઓ અને નાના નાના અવયવો હિંદુઓનાં છે, પણ કબરનું પ્રયોજન હિંદુઓમાં નહોતું એટલેજ અંશે આપણે તેને મુસલમાનનું કહીશું.

રાણી સીપરીની મસિદ. આ પછી આપણે રાણી સીપરીની મસિદ જોઇએ તે પણ આજ વખતમાં થએલી છે. એની પૂર્ણાહુતીની તારીખ તેના લખાણ પ્રમાણે ૧૫૧૪ની છે. મહમદશાહ બેગડાની એક રાણીએ તેના અબુખાની નામના દિકરાની યાદગીરીમાં તેને બંધાવી છે. આ મસિદ બહુ નાની છે લિવાન માત્ર ૪૮+૧૯½ ફુટ છે, અને તેમાં કોઈ પણ આર્ચ નહીં વપરાયેલી હોઇને જોવા જેવી છે. એનો એકંદર દેખાવ બહુ રમણિય છે. એના બધા અવયવો એકજ દિશા તરફ કામ કરતા દેખાય છે, જે સારા સ્થાપત્યનો ગુણ છે. એના મિનારા સપ્રમાણ છે.

દાદાહરિની વાવ મસિદો, કબરો, અને મહેલોજ માત્ર આ સોળમા સૈકાની વસ્તુઓ હોવા ઉપરાંત સામાજીક ગૃહો, કુવાઓ, ખોદકામ, ન્હાવાની જગાઓ વિગેરે બીજું બહુ ઘણું જોવાનું છે. ખાસ કરીને ગુજરાત મોટા કુવાને માટે પ્રસિદ્ધ છે. આ આપણાં સાર્વજનિક કામો છે. જેમાં દાદાહરિની વાવ, મહમદશાહ બેગડાની બાઇ શ્રી હરિરાએ બંધાવેલી છે. જુની હિંદુની વાવોના જેવોજ તેનો આકાર છે. અને તેના પાણીનો ઉપયોગ ખેતરના તેમજ ઘરના ઉપયોગ માટે છે. કુવાની પાસે એક ટાંકુ જોડાયેલું છે કે જ્યાંનું

પાણી ન્હાવાના તેમજ ધોવાના ઉપયોગમાં આવે છે ... એક ઘુમટવાળી છત્રી ... કુવામાં ઉતરવાના પગથીયા શરૂ થાય છે તે ૧૮૩ ફુટ લાંબા છે, તેમાં સાત ... પડથાર (landing places) છે ત્યા થાંભલાઓ મુકી તેના ઉપર આચ્છાદન છે, જેથી ઉપરની ઉભી દિવાલો પરસ્પર જોડાય છે આની અંદરનુ સુંદર નકશી કામ મનમાં ચર્ચા વિના નહિ રહે કે આપણે ... ની જુમા મસ્જિદ બાંધનારાઓનો ... હિંદુસ્થાનના બાંધનારાઓને કુવો બાંધવો એ મંદિર બાંધવા જેટલુંજ પુન્ય ગણાતુ, તેથી આ વાવની કારીગરીમાં કશી કસુર ... ગ્યાસ ... છે કે તેનુ ખર્ચ ...૪૦૦૦ થયેલુ છે એ વખતે મહમદના સિક્કા ચાલતા હતા, ... સિક્કાના હાલના ... રૂપીયા થાય એટલે આનુ ખર્ચ ... ૫૮૪૦૦ રૂપીયા થાય ... ની વાત જેવા મુગ્ધજીની વાત તથા માતૃભાષાનોની વાતો છે

મુગલ સત્તાની નીચે સ્થાપત્યનુ સ્વરૂપ

ગુજરાત મુઝફ્ફરશાહ ૩ જાની સત્તા નીચે ૧૫૮૧ સુધી રહ્યુ એ પછી ગુજરાત સરકારના સ્વાધીનમાં આવ્યુ અને તે દરમીયાન આપણી કલા ઉપર ઇરાનની, અરબ અને યુરોપિ તુર્કસ્તાનની થોડી ઘણી અસર થઇ ... ગણ સેંગને હરાવીને ચિતોડ પછી ૧૫૨૯મા અફઘાનોએ બંગાળા ઉપર હલ્લો કર્યો, તે ૧૫૩૧માં શમી ગયો ... પોતાની જાતના ધંધાનો શોખ હતો અને તેને ખાસ કરીને કવિતાઓ ... ગાયનનો શોખ હતો એ એના પૌત્ર ... જેનો ફીરોઝશાહ ... નહોતો

પરદેશી સ્થપતિને આમંત્રણ, તેમના સ્થાપત્યની અસર, અને આર્યત્વનુ અખંડપણુ

યુરોપના ... કોન્સ્ટન્ટીનોપલથી ... સ્થપતિઓ, એના ... રીતે કોન્સ્ટન્ટીનોપલની કલાની અસર આપણા ઉપર થઇ ... ન થઇ કે આપણી કલામાંથી આર્યત્વ ચાલ્યુ ગયુ, પણ ... ઉલટુ ખી ... વળતો લઇ આર્યત્વને ... જે એક બે ... આપણે જોઇએ છીએ તેના ઉપર ... પરસ્પર છાયા નથી તેની પહેલા અશોકે પણ ... પરસીપોલીસમાંથી કારીગરો મગાવ્યા હતા, તે વખતે પણ ... આ ... કલા આર્યત્વ રહી પણ ઉલટો એનો પાસ પગથીયાને ... પછી કનીષ્ક ... પણ ગ્રીસ અને રોમમાંથી કારીગરો મગાવ્યા હતા એઓ પણ ... કેટલાક સત્વો ગયા તેના મિશ્રણથી હેલેનીક કલાના નામથી તે ગ્રીસમા સ્થપાઇ બાબર ... અને ... અરબસ્તાન ઇરાન અને ચીનમાંથી કારીગરો બોલાવ્યા પણ તેથી હિંદી સ્થાપત્ય ... અસર થઇ નથી પણ જેને હમણા મોગલ કલા કહેવાય છે તે ઔરંગઝેબે નાશ કરી સુધી તો આર્યત્વ નહિ આવી રીતે આપણી કલા આર્ય ... રહી પણ તે પ ... પાદશાહોએ ઇરાની ઢંગને વધારે માન આપ્યુ ... એવી ... જહાંગીરના વખ ... પર કંઇક અંશે ઇરાનની અસર થઇ ... આ ... બગીચાનો જન્મ ... જેમા કૃત્રિમતાનો ભાવ આવ્યો પાછળના ... ઉપરથી જણાય છે કે આ

પંદરમા સૈકામાં (ઉત્તરેતો) ફરતી વખતે ગમતા હતા, અને તેમાં મોગલ કાળનું હતું પરસ્પર સ્થાપત્યમાં મકાનના વિભાગો એક બીજાથી પ્રમાણસર નહોતા કારણકે તેના બાંધનારનું ચિત્ત નાના નાના ભાગો જુદા જુદા રંગથી અને કોતરણીથી ભરી દેવામાં રોકાતું હતું. આપણે આ નમૂની કામ લીધું, આ રંગ લીધા, અને પ્રમાણસર વિભાગોના ગોઠવી દીધા, આથી આપણી આ કળા વધારે સુંદર રીતે વિકાસ પામી આગળ જતા ધીમે ધીમે, ખાસ કરીને કૃત્રિમતાનો ભાસ હતો તે આપણે જાણવું જોઈશું. આ ગુપ્ત દિલ્હીની આસપાસ જે રીતે ગુજરાતમાં ધીરે ધીરે કળાની અસર થઈ નથી ગુજરાતમાં તો તે, દરમ્યાન ખરાબ થએલા મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર થયો, અને કેટલાક સાર્વજનિક કામો જેવી કે ધર્મશાળા વગેરે બંધાયા હમણાં પણ ઊભા રહેલા ગુજરાતના નમૂનો ધ્યાન ખેંચે તેવા છે તેનું કારણ ધરાની કળાની છાયા તેમના પર નથી આવી તે છે

રજપુત સત્તા નીચેનું સ્થાપત્ય

ઔરંગઝેબના અંત પછી આ મુસલમાની સ્થાપત્ય લગભગ બંધ થયું એટલે આપણા હિંદુ કારીગરને રજપુત રાજાઓનો આશ્રય લેવો પડ્યો. રજપુતોએ એ વખતે મહેલો બંધાવ્યા જેવા કે ઉદયપુર, બિકાનેર, જોધપુર વિગેરે. અત્યાર સુધી આપણા હિંદુ કારીગરને પોતાના ક્ષેત્રમાં છૂટથી ઘુમવા દેવામાં આવતા અને એના પરિણામમાં આપણી કળા ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતી ગઈ અઢારમા સૈકાની આખરે હિંદુસ્તાનમાં યુરોપિયન કળાએ દેખાવ દીધો. લખનૌમાં નવાબને ત્યાં અંગ્રેજ સ્થપતિ ક્લૉડ માર્ટીન આવ્યા ત્યારથી આપણા કારીગરને પશ્ચિમના વિચારોને અનુસરીને કામ કરવું પડ્યું એ વખતે થયેલા લખનૌ વગેરે સ્થળના રાજમહેલોમાં યુરોપીય કળાનું મિશ્રણ ચોખ્ખું દેખાઈ આવે છે કોઈ કોઈ જગોએ આ મિશ્રણ અપમાણ રૂપમાં દેખાય છે

જયપુરની બાંધણી તે ''ગમરાજ'' ની કલ્પના પ્રમાણે

હમેણાંનું રજપુત સ્થાપત્ય ૧૭૨૮ થી જયપુરના મકાનોમાં બાંધકામે સાથે શરૂ થયું કહેવાય અઢારમા સૈકામાં રજપુત સત્તા નીચે થયેલા મકાનો બહુ સારા દાખલા રૂપ છે એ વખતના જયપુર શહેરનો પ્લાન હાલના યુરોપીય શાસ્ત્રના શોધને બરોબર મળતો આવે છે જ્યારે એ પ્લાન તો આપણા એક જુના શિલ્પશાસ્ત્રના પુસ્તકને આધારે રચવામાં આવ્યો છે ગમરાજે એક આયોજન પ્લાન તૈયાર કરેલો છે અને તેનું નામ 'પ્રસ્તાર' કહ્યું છે આપણામાં એવી ગ્રામ રચના પર લખાયેલા ગ્રંથો છે એ શાસ્ત્રો જો કે હમણાં તો વ્હેમથી ભરેલા ગણી કઢાતા હશે પણ એની અંદરની બાબતો એટલી બધી મજબુત અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ઉપર રચાયેલી છે કે તે કદાચ હાલના નવા શોધકને ઉપયોગી થઈ પડે પશ્ચિમના બહુજ આગળ પડતા ગણાતા શાસ્ત્રો પણ હિંદુસ્થાનની જૂની ગ્રામ રચનાને પહોંચી શક્યા નથી 'માનસાર' માં જણાવેલું છે કે પહેલ વહેલા જ્યાં ગ્રામ રચવું હોય ત્યારે તે જગાની પરીક્ષા થવી જોઈએ

(૧) તે જગા ઉંચી ટેકરા પર હોવી જોઈએ અને તેનો ઢાળ પૂર્વ તરફ હોવો જોઈએ કે જેથી ઉગતા સૂર્યના કિરણોનો લાભ લેઈ શકાય

(૨) જમીનને રંગથી, ગંધથી, સ્વાદથી, અને દેખાવથી પારખી જોઈએ તે કઠીણ અને સુવાસિક અને ફળદ્રુપ હોવી જોઈએ જમીનને પારખવા માટે તેને એકાદ હાથ ઉંડી ખોદીને તે ખોદાયલા ભાગથી તેને પાછી ભરી દેવી, અને જો એનાથી તે ખાડો બરોબર સપાટીમાં ન ભરાય, જુદા રંગનો દેખાય તો જમીન ખરાબ આ અને એવા ઘણા નિયમો

છે જે લખવાથી ગ્રંથ લંબાણ થઈ જાય. માટે એટલુંજ કહેવાનું કે આપણામાં આ કલાને માટે ઘણાં સાધનો હતાં. આપણામાં બીલ્ડીંગ બાય લૉઝ પણ હતા. તે પણ માનસારમાં લખેલા છે. તેનાં થોડાએક નિયમો જાણવા જેવા છે.

આપણી મ્યુનિસીપાલીટી અને બાંધકામના નિયમો.

(૧) શાળાના અને ધર્મનાં મકાનો ગામથી બહુજ આઘેના ખૂણા પર થાય.

(૨) ધર્મશાળાં અને મુસાફરોની પાણીની સગવડ ગામથી નૈઋત્ય ખુણામાં થાય.

(૩) ખાનગી ઘરો કે મહેલો એકથી તે નવ માળ સુધી ચરે. શુદ્ર જાતિએ એક માળથી વધારે ઉંચું ઘર કરવું નહિ.

(૪) બને ત્યાં સુધી એકજ રસ્તા પરનાં ઘરોની ઉંચાઈ સરખી હોવી જોઈએ, તેમજ તેમના માળો પણ સરખી ઉંચાઈએ રાખવા.

(૫) ઘરનાં બારી બારણાંના મથાળાં ઘરના ભોંયતળીયાથી સરખી ઉંચાઈમાં જોઈએ વગેરે.

આવાજ પણુ હાલના જમાનાને અનુસરતા મુંબઈની મ્યુનીસીપાલીટીએ નિયમો ઘડ્યાં છે. ૪ થો અને ૫ મો નિયમ તો હાલ પણ તેમજ રાખેલો છે. આ ઉપરથી આપણે અગાઉ કેટલા સુધરેલા હતા તે નક્કી થઈ શકશે. આનાથી વધારે વિસ્તાર પૂર્વક લખતાં બહુ લંબાણ થઈ જાય.

આપણાં ઘરો અને તેનું રાચ.

Furniture. આપણાં ઘરોની વ્યવસ્થા માટે હું ઉપર કહી ગયો છું કે મને તો ગુફાઓની નકલજ લાગે છે. ગુફામાં પણ આગળથી અજવાળું આવવા દે છે અને બહુ ઉંડી થઈ જતાં વચમાં ચોક રાખે છે. અમદાવાદનાં, વડોદરાનાં, અને તેની આસપાસની જગાઓનાં ઘર આ રીતનાં છે. ફરક માત્ર ઓરડાઓની સંખ્યામાં ક્યાંક હોય છે. મુખ્ય આગળનો ઓરડો કે ડહેલી, પછી ચોક, પછી ઓરડો, તેની પાછળ ઓરડો, પછી આગળની ડહેલી પર માળ, જેમાં પુરુષોની બેઠક રહે અને તેમજ પાછળના ઓરડાઓ પર પણ માળ ચઢાવવામાં આવે. આ આપણાં સાધારણ ઘરોની વ્યવસ્થા છે. વચ્ચેનો ચોક મોટો થઈ બાજૂ પર ઓરડાઓ ગોઠવવા તેને આપણે વાડો કહીએ છીએ. વડોદરામાં આવા વાડા ઠીક છે. આપણા ઘરમાં અંદરની વ્યવસ્થા જોઈએ. ભીંતના તાકાંની આપણી વ્યવસ્થા ઘણીજ સારી અને સગવડવાળી છે. આ વ્યવસ્થા પાશ્ચમના સ્થાપત્યમાં જોવામાં આવતી નથી, ઘર પર અગાશી કરવી તે, આપણી હિંદનીજ વ્યવસ્થા છે. ઈંગ્લંડમાં તેનો જરાએ નથી; આપણાં રાચમાં કેટલીક એવી તો ચીજો છે, કે જે આપણી નજરમાં આપણે રાખતા નથી. જેવાં કેઃ—સમહને બેસવાની પાટો, ખાટ, પાટલાઓ, પટારાઓ, અને દાણા ભરવાની કોઠીઓ. આ કોઠીઓ જો કે બેડોળ હોય છે, પણ મેં કેટલીક ઘણા સારા ઘાટની જોઇ છે. આ માટીની હોઇ તેમાં દાણો બહુ સારી રીતે રહી શકે છે. આપણાં નળીયાંની કલ્પના ઘણીજ ઉત્તમ ગણાય છે. હાલનાં મેંગરોલી નળીયાં કરવાં તે દેખાવમાં, અને ઉપયોગમાં સારાં છે. આ નળીયાંનો નાનામાં નાનો કકડો પણ આપણે ઢાંકણ તરીકે વાપરીએ છીએ, જ્યારે વિલાયતી નળીયાંનો કકડો થતાં તે નકામોજ થઇ પડે છે. હીંચકા તે ઘણુંજ આનંદદાયક રાચ છે. તેની સાંકળો પરનું નકશી કામ બહુજ સારી જાતનું કોઇવાર કરવામાં આવે છે. આપણાં રાચો વધારે ટકાઉ તો થાય છેજ. આપણામાં ખુરશી નહોતી, પણ સિંહાસનો હતાં. આપણા પોશાકને લઇને આપણે નીચેજ બેસવા હોવાથી ખુરશીને સ્થાન નથી મળ્યું. પટારા ઘણા

મજબૂત છે. તે હાલની ત્રિજોરીજ છે. આપણા અને તેમનાં રાચમાં ફેર એટલો કે આપણાં ભારે, મજબુત અને ઉપર નકશી કામવાળાં, તેમનાં હલકાં, કોમળ, અને ઉપરથી તદ્દન લીસાં. મારું એટલુંજ કહેવાનું છે, કોનું રાચ જોવામાં વધારે વખત જશે, અને કયું પ્રેક્ષકનું ધ્યાન રોકશે? કળા તેનું નામ કે પ્રેક્ષકને બે ઘડી આનંદ આપે, અને તેનું ધ્યાન ખેંચે.

તેમજ આપણાં કમાડોને હાલમાં અન્યાય મળે છે. હું એમ કહું છું કે, તે સર્વે કોઇ બીજા સ્થાપત્યનાં કરતાં, વધારે મજબુત, કીમતી અને દેખાવવાળાં થાય છે. હાલનાં મજબુત ગણાતાં બાંધકામોમાં 'પણ પાતળાં " પેનલ્ડ ડોર " કરે છે તે કેવાં નમાલાં થાય છે? વડોદરાના સ્વામિનારાયણના મંદિરનું મ્હેં કમાડ જોયું, તો હું તો તેના પરની કારીગરીથીજ સ્તબ્ધ થઇ ગયો. તેના કડાની કલ્પના ઘણીજ સારી. આ કમાડો ઘણાંજ મજબુત છે, સપ્રમાણ છે. અને તે હાલની પોલીશ્ડ ચીજો પરની કળા કરતાં આવી ઘણા વરસ ટકી રહે તેવી ચીજો પરની કળા વધારે સારી લાગે છે. આપણામાં પોલીશીંગ નહોતું, તે કાંઇ નહતુંજ તેમ નહિ. આપણે તેને સારું ગણ્યુંજ નથી. બહારથી પોલીશ્ડ અને અંદરથી ખરાબ (હલકા) હોવાનુંજ આપણને–આર્યોને–ગમતું નથી. આપણો ઉદ્દેશ, કળાને બહુજ લાંબા સમય સુધી ચાલે તેવા પદાર્થ પર કરવાનો છે. મજબુત લાકડાં પર, ભીંતો પર, પત્થર પર, આપણે આપણી કળા સેંકડો વર્ષ પરની જોઇએ છીએ. તે જો કાગળ પરની હોત તો આપણને તેનો પત્તો મળત નહિ.

વળી આપણામાં મ્યુનિસીપાલીટી પણ હતી અને તેમાં સભાસદોની ચૂંટણી કરવાના કાયદા પણ હતા. જેવા કેઃ–

મ્યુનિસીપાલીટીના અગ્ર સભાસદોની ચુંટણીના નિયમો.

(૧) તેની પાસે ¼ કર ભરી શકે તેથી વધારે જમીન હોવી જોઇએ. પણ બ્રાહ્મણની બાબતમાં જેણે એક વેદ અને ચાર ભાષ્યોનું અધ્યયન કર્યું હોય તેની પાસે ⅛ કર જેટલી જમીન હશે તો ચાલશે. (૨) એને પોતાનું ઘર હોવું જોઇએ. (૩) તેની ઉમ્મર ૩૫ અને ૭૦ વર્ષની વચ્ચે હોવી જોઇએ, (૪) તે, બ્રાહ્મણોને મંત્રો શીખવી શકે તેવો વિદ્વાન હોવો જોઇએ. આ બધા પરથી એ તો ચોક્કસ થાય છેજ કે આપણે જ્યારે કોઇ દેશ ચઢીઆતો નહોતો ત્યારે આપણે તેવા હતા.

યુરોપીય સત્તા નીચેનું સ્થાપત્ય.

આવાં ઉત્તમ શાસ્ત્રોથી ચાલતી આવેલી કળા રજપુતોના આશ્રય નીચે ઉત્તેજન પામતી હતી. એટલામાં તો આજથી લગભગ ૫૦ વરસ પહેલાંથી હિંદના કારીગરને પશ્ચિમના સ્થપતિની ઇચ્છા મુજબ કામ કરવું પડે છે. આ સ્થપતિઓ યુરોપની કળા શીખીને અહિં આવેલા હોય છે. તેઓ અહિંના આપણાં સુંદર મકાનોનો અભ્યાસ તેના હેતુઓ જાણ્યા વિના કરે છે. તેથી આપણી કળાના યથાર્થ સ્વરૂપને સમજી શકતા નથી. એટલે કુદરતી રીતેજ સાર્વજનિક બાંધકામો યુરોપીય પદ્ધતિમાં થાય છે ને આપણા કારીગરોને યોગ્ય પ્રોત્સાહન પણ મળતું નથી. આ કળાને માટે તૈયાર કરેલા પ્લાનો અને તેના અવયવોનાં મોટાં આલેખનો પરથી, સેંકડો વર્ષથી પોતાની કળામાં સ્વેચ્છાથી અને આનંદથી ઘુમનારો આપણો કારીગર કામ કરે છે. આ પ્લાનો તૈયાર થયા પછી તેના ખર્ચનું અંદાજ પત્ર રજુ થાય છે. તેપરથી કોન્ટ્રાકટરને કામ સોંપાય છે, અને કોન્ટ્રાકટર જેમ પોતાને લાભ થાય તેમ કામ કરેજ, એટલે આવા સંકોચ અને પ્રતિબંધોમાંથી ઉત્પન્ન થતું સ્થાપત્ય નિરૂત્સાહી જણાય છે. મારે એટલુંજ કહેવાનું કે છેલ્લા બે ચારેક સ્થપતિઓનાં કામો બાદ કરતાં, બીજાં કામોને જો આપણે પુરાતની કારીગરોનાં હાથથી થયેલાં કામો સાથે સરખાવીશું તો ફરક જણાશે [illegible] નહિ રહે કે આ પુરાતની કામો

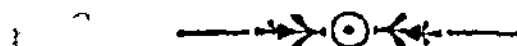
આગળ, આ કાંઇ હિસાબમાં નથી ! ! ક્યાં આપણાં આબુ પર્વતનાં દહેરાંઓ, મોઢેરાનું સૂર્યનારાયણનું મંદિર, વડનગરનો કીર્તિસ્થંભ, સિદ્ધપુરનો રૂદ્રમાળ અને ક્યાં હાલની આપણી કોલેજો, પોસ્ટ ઓફીસો, સ્ટેશનો ! ! ! ક્યાં આપણી સાર્વજનિક વાવો, કુવાઓ, ધર્મશાળાઓ, અને ક્યાં હમણાંના દવાખાનાં, ગેસ્ટ હાઉસો, મ્યુઝીયમો !

પણ હજી નિરાશ થવાની જરૂર નથી હું આગળજ જણાવી ગયો છું કે નામદાર બ્રિટિશ સરકારનું આ તરફ લક્ષ દોરાયું છે. આ વરસેજ જૂનાં બાંધકામો સાચવી રાખવાને એક ખાતું ઉઘાડ્યું છે. વળી વધારે ખુશી થવા જેવું તો એ છે કે હિંદની સરકારના સ્થપતિ મી. જે. બેગ એફ. આર. બી. એ, અને મુંબઇ ઇલાકાના સ્થપતિ મી વીટેટને આપણી કલાનો શોખ છે, અને તેઓએ તે કલાને સ્થાન આપીને મુબઇ જનરલ પોસ્ટઓફિસ અને નવું મ્યુઝીયમ આપણી પદ્ધતિમાં બંધાવ્યા છે. તેમનો તે બન્ને મકાનોનો પ્રયત્ન સર્વાંશે લગભગ ફત્તેહમંદ છે. અમદાવાદની આર. સી હાઇસ્કુલનો ડીઝાઇન મી. બેગનો છે તેમા જે ગાંભીર્ય, અને સ્થાઇ ભાવ આવવો જોઇએ તે આવે છે. વળી તે સ્થાનિક પદાર્થોનીજ બનેલી છે. નિશાળમાં જોઇતાં હવા અજવાળા તેમાં બરોબર આવે છે મકાનમા જે ગુણો હોવા જોઇએ તે તેનામાં દેખાય છે. ત્યાંની ગુજરાત કોલેજ પણ ઠીક છે. મી. વિટેટની મુબઇના નવા મ્યુઝીયમની કલ્પના સર્વાંશે ફળીભુત છે. શ્રીમાન્ સમ્રાટ પાંચમા જ્યોર્જ રાજા જ્યારે મુંબઇ પધાર્યા ત્યારે તેઓશ્રીના માનાર્થે ઉભા કરેલા માંડવાઓ બધા હિંદુ પદ્ધતિમાં હતા, અને મિશ્રણ ઘણું સારું હતું. તે માટે મી. વિટેટને બહુજ માન મળ્યું છે. વળી તેઓ સર. જે. જે. સ્કુલમાં સ્થાપત્ય વિષયના પ્રોફેસર છે, અને એમ માનવામાં આવે છે, કે તેમના વસવાટ દરમિયાન આપણી કળાનો ઉદય થશે. વળી છેલ્લાં એકએક વર્ષોથી આ વિષય શીખવવાને સારી સ્કોલરશીપો કહાડી છે, પણ તે કોઇ સાક્ષર હિંદુને મળતી રહે, તો આપણી કળા હેતુ પુરઃસર શીખાય.

વડોદરાના નામદાર મહારાજા શ્રીસયાજી-રાવનો સ્તુત્ય ઉદ્દેશ.

વડોદરાના મહારાજા સાહેબ શ્રી સયાજીરાવે પણ સ્ટેટનાં મુખ્ય મુખ્ય મકાનો આ પદ્ધતિમાં બંધાવ્યા છે. તેમાં સૌથી ફળીભૂત પ્રયત્ન મને તો કોલેજનો લાગે છે. આ જૂના અંગ્રેજ સ્થપતિ મી. ચીઝમની કલ્પના પ્રમાણે થયેલી છે. તેના દેખાવમાં ગંભીરતા, અવયવોની એકતા અને સપ્રમાણતા દેખાય છે. એ પછીનો તેજ સ્થપતિની કલ્પના પ્રમાણેનો લક્ષ્મીવિલાસનો પેલેસ છે જૂના રાજમહેલોની વ્યવસ્થા બહુ સારી રીતે આમાં ગોઠવેલી છે. પાછળથી કેટલાક ભાગો ઉમેરાવાથી તેનામા બને બાજુનું સામ્ય માલૂમ પડતું નથી અને તેની લંબાઇ ઉત્તર દક્ષિણ હોવાથી, આખો મહેલ તડકાથી તપી રહે છે, જે કદાચ ભૂલ ગણાય. રાજમાર્ગ પરનું મ્યુનિસીપાલ બિલ્ડીંગ મને અપ્રમાણ લાગે છે. તેમાં દાખલ થવાનો દરવાજો ડભોઇના દરવાજાનું અનુકરણ છે, જે અસ્થાને છે. નામદાર મહારાજા સાહેબનું પોતાનું લક્ષ આ બાબત પર દોરાયું છે, અને તેના પરિણામમાં નવા બંધાતા કલાભુવનનું મકાન સારું થશે. તેની કલ્પના હાલના અહિંના સ્થપતિ મી. કોઇલની છે તેમનો પણ આ કળાનો અભ્યાસ ઠીક છે. વળી ના. મહારાજાશ્રીનો બીજો સ્તુત્ય પ્રયત્ન અહિંની જૂની બાંધણીના દેવળો સાચવી રાખવાનો છે. પણ કોઇ સાક્ષર હિંદુ ગૃહસ્થને, આ કળાનો હેતુ પુરઃસર અભ્યાસ કરવાની વ્યવસ્થા થાય, તો જનસમૂહમાં આ કળાની લાગણી જાગૃત થાય, અને આપણ રહો આ કીર્તિ દેશ ટકી જણાય ચાલુ

જનસેવામાં સ્ત્રીઓનો ભાગ.

(લેખક ગૌ રતિદાગૌરી ભાળચંદ્ર પાઠકજી)

પૃથ્વીના પટ ઉપર અનેક મતના માણસો વસે છે તેઓ જૂદાજૂદા ધર્મ પાળે છે, અને વિચાર વાણી તથા વર્તનથી પવિત્ર રહી પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે મથે છે, પરંતુ આવા આસ્તિક માણસો સિવાય બીજા કેટલાક પ્રભુના અસ્તિત્વને પણ ન સ્વીકારનારા–પરમજ્ઞાની તેમજ કેવળ મૂર્ખ એવા પણ છે આવાં કેવળ વિરુદ્ધ મતના માણસોને પણ રૂચે એવો કોઇ ધર્મ હોય તો તે જનસેવાનોજ છે એ ધર્મની મુખ્ય અધિકારી તે સ્ત્રી છે

માણસને જે શક્તિઓ મળી છે તે બધીનો ઉપયોગ પોતાનું સુખ વધારવામાજ નહી પણ બીજાનું હિત કરવામા પણ થઇ શકે છે, એ વાત સૌને જાણીતી છે સંસારમા સુખ એ નિયમ છે અને દુઃખ એ અપવાદ છે, એમ આશાવાદીઓની સાથે કદાચ આપણે પણ કબુલ કરીએ તોપણ જગતમા દુઃખ નથીજ એમ તો કોઇ માનશે નહી. નિરાશાવાદથી લાભ નથી એ સ્વીકાર્યા પછી પણ જગતમા દુઃખ છે તેની કોઇથી પણ ના પાડી શકાતી નથી હવે પરમેશ્વર કૃપાનિધિ અને દયાસાગર છે તે શામાટે દુઃખ જગતમા હજી રહેવા દેતો હશે એનો વિચાર કરીએ તો કોઇ અંગ કહેશે કે 'જેવી કરણી તેવી ભરણી' કર્મ કરે તેવુ ફળ પામે, વાવે તેવુ લણે ગયે જન્મે સારૂ કર્યું હોય તો આ જન્મે સુખી થવાય આ જવાબ સારો છે, લાભકારક પણ છે, કેમકે તેથી માણસ માત્રને સારા કામ કરવાનુ વલણ થવાનો સંભવ છે પણ કોઇ વાર મને એવો વિચાર થાય છે, કે આપણી શક્તિઓના વિકાસ માટે મનુષ્યત્વ પ્રત્યેક માણસમા સ્વતંત્ર રીતે ખીલી નીકળે તે વાસ્તે તો પ્રભુએ 'અહીંજ દુઃખ આવુ નભ તજે' એવી વ્યવસ્થા કરી નહી હોય ? જગતમા દુઃખ મોકલીને પ્રભુએ સેવા કરવાનો પ્રસંગ ઉભો કીધો છે પ્રસંગ ના મળે ત્યાસુધી શક્તિઓનો વિકાસ થાય નહી જે કામ માટે લાયક બનવુ હોય તે કામ કરવુ, એટલે તે કરવાની શક્તિ અને યોગ્યતા બને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે આ સિદ્ધાંત બહુ પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવ્યો છે 'લખતા લહીઓ થાય' એ કવિતાની પંક્તિમા પણ એજ રહસ્ય રહ્યુ છે શૌર્ય બતાવવાના પ્રસંગ વિના શૂર થવાતુ નથી, ગાયા વગર ગાતા આવડતુ નથી, અને સેવા કર્યા વિના સેવા કરતાં આવડતુ નથી હવે જો દુઃખ જગતમા હોત નહી, તો સેવા કરવાના પ્રસંગ બહુ ઓછા થઇ જાય સેવા કરીને જગતમા નજરે પડતુ દુઃખ દૂર કરવાનું છે, અને આ કામ જેવી સારી રીતે સ્ત્રી કરી શકે, તેવી રીતે પુરુષથી થાય કે કેમ એ મોટી શંકા છે

પુરુષ બુદ્ધિમા કદાચ સ્ત્રી કરતા ચઢતો ગણી શકાય પરંતુ નીતિમા, હૃદયબળમા, આત્મસંયમમા તો સ્ત્રીને તોલે પુરુષ આવી શકે તેમ નથી નિર્બળ હોવા છતા બળ બતાવવાનો પ્રસંગ આવતા સ્ત્રી શું બાકી રાખે છે ? દુઃખને પ્રસંગે કેટલું ધૈર્ય સ્ત્રી

આગળ આ કાંઇ હિસાબના નથી ! ! ક્યાં આપણા આબુ પર્વતના દહેરાંઓ, મોઢેરાનું સૂર્યનારાયણનું મંદિર, વડનગરનો કીર્તિસ્થંભ, સિદ્ધપુરનો રૂદ્રમાળ અને ક્યાં હાલની આપણી કોર્ટો ને, પોસ્ટ ઓફીસો, ઇત્યાદિ ! ! ! ક્યાં આપણી સાર્વજનિક વાવો કુવાઓ, ધર્મશાળાઓ, અને ક્યાં હમણાંના દવાખાના, જેલ, બાગો, મ્યુઝીયમો !

પણ હજી નિરાશ થવાની જરૂર નથી ! આગગાડીની જેમ જલદી ગયા છતાં નામદાર બ્રિટિશ સરકારનું આ તરફ લક્ષ દોરાયું છે. આ નરસેજ જૂના બાંધકામો સાચવી રાખવાને એક ખાતું ઉઘાડયું છે. વળી વધાર ખુશી થવા જેવું તો એ છે કે હિંદની સરકારના સ્થપતિ મી. જે. રેન્સમ એફ. આર. બી. એ., અને મુંબઇ ઇલાકાના સ્થપતિ મી. વીટેટને આપણી કલાનો શોખ છે અને તેઓએ તે કલાને સ્થાન આપીને મુંબઇ જનરલ પોસ્ટઓફિસ અને નવું મ્યુઝીયમ આપણી પદ્ધતિમાં બંધાવ્યાં છે. તેમનો તે બન્ને મકાનોનો પ્રયત્ન સર્વાંશે લગભગ ફત્તેહમંદ છે. અમદાવાદની આર. સી. હાઇસ્કુલનો ડીઝાઇન મી. બેગનો છે. તેમાં જે ગાંભીર્ય અને સ્થાઇ ભાવ આવવો જોઇએ તે આવે છે. વળી તે સ્થાનિક પદાર્થોનીજ બનેલી છે. નિશાળમાં જોઇતા હવા અજવાળા તેમાં બરોબર આવે છે. મકાનમાં જે ગુણો હોવા જોઇએ તે તેનામાં દેખાય છે. ત્યાંની ગુજરાત કોલેજ પણ ઠીક છે. મી. વિટેટની મુંબઇના નવા મ્યુઝીયમની કલ્પના સર્વાંશે ફળીભૂત છે. શ્રીમાન્ સમ્રાટ પંચમ જ્યોર્જ રાજા જ્યારે મુંબઇ પધાર્યા ત્યારે તેઓશ્રીના માનાર્થે ઉભા કરેલા માંડવાઓ બધા હિંદુ પદ્ધતિમાં હતા, અને મિશ્રણ ધાતુ માર હતું. તે માટે મી. વિટેટને બહુજ માન મળ્યું છે. વળી તેઓ સર જે. જે. સ્કુલમાં સ્થાપત્ય વિષયના પ્રોફેસર છે, અને એમ માનવામાં આવે છે, કે તેમના વસવાટ દરમિયાન આપણી કળાનો ઉદય થશે. વળી કેટલા એક વર્ષોથી આ વિષય શીખવવાને સારી સ્કોલરશીપો કહાડી છે, પણ તે કોઇ સાક્ષર હિંદુને મળવી છે, તો આપણી કળા હેતુ પુરઃસર શીખાય.

વડોદરાના નામદાર મહારાજા શ્રીસયાજીરાવનો સ્તુત્ય ઉદ્દેશ.

વડોદરા. મહારાજા સાહેબ શ્રી સયાજીરાવે પણ સ્ટેટના મુખ્ય મુખ્ય મકાનો આ પદ્ધતિમાં બંધાવ્યાં છે. તેમાં સૌથી ફળીભૂત પ્રયત્ન મને તો કોલેજનો લાગે છે. આ જૂના અંગ્રેજ સ્થપતિ મી. ચીઝમની કલ્પના પ્રમાણે થયેલી છે. તેના દેખાવમાં ગંભીરતા અવયવોની એકતા અને સપ્રમાણતા દેખાય છે. એ પછીનો તેજ સ્થપતિની કલ્પના પ્રમાણેનો લક્ષ્મીવિલાસનો પેલેસ છે. જૂના રાજમહેલોની વ્યવસ્થા બહુ સારી રીતે ગોઠવેલી છે. પાછળથી કેટલાક ભાગો ઉમેરવાથી તેનામાં બને બાજુનું સામ્ય માલુમ પડતું નથી અને તેની લંબાઇ ઉત્તર દક્ષિણ હોવાથી આખો મહેલ તડકાથી તપી રહે છે, જે કદાચ ભૂલ ગણાય. રાજમાં પરંતુ મ્યુનિસીપાલ બિલ્ડીંગ મને અપ્રમાણ લાગે છે. તેમાં દાખલ થવાનો દરવાજો ડભોઇના દરવાજાનું અનુકરણ છે, જે અસ્થાને છે. નામદાર મહારાજા સાહેબનું પોતાનું ધ્યાન આ બાબત પર દોરાયું છે, અને તેના પરિણામમાં નવા બંધાતા કેટલાંક મકાનો થશે. તેની કલ્પના હાલના અહિંના સ્થપતિ મી. માઇલ્સની છે. તેમનો પણ આ કળાનો અભ્યાસ ઠીક છે. વળી નામદાર મહારાજશ્રીનો બીજો સ્તુત્ય પ્રયત્ન અહિંના જૂની બાંધણીના દેવળો સાચવી રાખવાનો છે. પણ કોઇ સાક્ષર હિંદુ યુવકને આ કળાનો હેતુ પુરઃસર અભ્યાસ કરવાની વ્યવસ્થા થાય, તો જનસમૂહમાં આ કળાની લાગણી જાગૃત થાય અને ગયા [illegible] ફરી પગભર થાય.

જનસેવામાં સ્ત્રીઓનો ભાગ.

(લેખક-સૌ. રતિદાગૌરી ભાળચંદ પાઠકજી.)

પૃથ્વીના પટ ઉપર અનેક મતનાં માણસો વસે છે તેઓ જૂદાજૂદા ધર્મ પાળે છે, અને વિચાર વાણી તથા વર્તનથી પવિત્ર રહી પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે મથે છે, પરંતુ આવા આસ્તિક માણસો સિવાય બીજા કેટલાક પ્રભુનાં અસ્તિત્વને પણ ન સ્વીકારનાર-પરમજ્ઞાની તેમજ કેવળ મૂર્ખ એવા પણ છે. આવા કેવળ વિરુદ્ધ મનના માણસોને પણ રુચે એવો કોઇ ધર્મ હોય તો તે જનસેવાનોજ છે. એ ધર્મની મુખ્ય અધિકારી તે સ્ત્રી છે.

માણસને જે શક્તિઓ મળી છે તે બધીનો ઉપયોગ પોતાનુ સુખ વધારવામાંજ નહીં પણ બીજાનું હિત કરવામાં પણ થઇ શકે છે, એ વાત સૌને જાણીતી છે. સંસારમાં સુખ એ નિયમ છે અને દુ:ખ એ અપવાદ છે, એમ આશાવાદીઓની સાથે કદાચ આપણે પણ કબુલ કરીએ તોપણ જગતમા દુઃખ નથીજ એમ તો કોઇ માનશે નહી. નિરાશાવાદથી લાભ નથી એ સ્વીકાર્યા પછી પણ જગતમા દુઃખ છે તેની કોઇથી પણ ના પાડી શકાતી નથી. હવે પરમેશ્વર કૃપાનિધિ અને દયાસાગર છે તે શામાટે દુ:ખ જગતમાં હજી રહેવા દેતો હશે એનો વિચાર કરીએ, તો કોઇ એમ કહેશે કે 'જેવી કરણી તેવી ભરણી,' કર્મ કરે તેવું ફળ પામે, વાવે તેવું લણે,.ગયે જન્મે સારું કર્યું હોય તો આ જન્મે સુખી થવાય આ જવાબ સારો છે, લાભકારક પણ છે, કેમકે તેથી માણસ માત્રને સારાં કામ કરવાનું વલણ થવાનો સભવ છે. પણ કોઇ વાર મને એવો વિચાર થાય છે, કે આપણી શક્તિઓના વિકાસ માટે મનુષ્યત્વ પ્રત્યેક માણસમા સ્વતંત્ર રીતે ખીલી નીકળે તે વાસ્તે તો પ્રભુએ 'અહીંજ દુ:ખ આવું નભ તળે' એવી વ્યવસ્થા કરી નહી હોય ? જગતમાં દુ:ખ મોકલીને પ્રભુએ સેવા કરવાનો પ્રસંગ ઉભો કીધો છે. પ્રસગ ના મળે ત્યાસુધી શક્તિઓનો વિકાસ થાય નહીં. જે કામ માટે લાયક બનવુ હોય તે કામ કરવું, એટલે તે કરવાની શક્તિ અને યોગ્યતા બંને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ સિદ્ધાંત બહુ પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવ્યો છે. 'લખતા લહીઓ થાય' એ કવિતાની પંક્તિમા પણ એજ રહસ્ય રહ્યું છે. શૌર્ય બતાવવાના પ્રસંગ વિના શૂર થવાતું નથી, ગાયા વગર ગાતા આવડતું નથી, અને સેવા કર્યા વિના સેવા કરવાનું આવડતું નથી. હવે જો દુ:ખ જગતમા હોય નહી, તો સેવા કરવાના પ્રસંગ બહુ ઓછા થઇ જાય. સેવા કરીને જગતમા નજરે પડતુ દુઃખ દૂર કરવાનુ છે, અને આ કામ જેવી સારી રીતે સ્ત્રી કરી શકે, તેવી રીતે પુરુષથી થાય કે કેમ એ મોટી શંકા છે.

પુરુષ બુદ્ધિમા કદાચ સ્ત્રી કરતાં ચઢતો ગણી શકાય, પરંતુ નીતિમાં, હૃદયબળમાં, આત્મસંયમમા તો સ્ત્રીને તોલે પુરુષ આવી શકે તેમ નથી નિર્બળ હોવા છતાં બળ બતાવવાનો પ્રસંગ આવતા સ્ત્રી શું બાકી રાખે છે? દુઃખને પ્રસંગે કેટલું ધૈર્ય સ્ત્રી

રાખી શકે છે ? જોન ઓર્ફ આર્ક ફ્રાન્સની જે સેવા બજાવી, તે કોઇ પુરુષ તે વખ બજાવી શકયો નહીં. લુકઝેમ્બુર્ગની રાણીએ જર્મન લશ્કરને પોતાની મોટારથી રોકવાનો પ્રયાસ કર્યો તે ભલે કોઇને ગાંડો લાગે, પરંતુ સ્રીત્વના એક અપૂર્વ કિરણનો તે પ્રકાશ પ્રક કરે છે. સ્વર્ગસ્થ સૌ.-બહેન ઉર્મિલાની ઉપાનંદિની ચોપડી વાંચતાં કેવી રીતે રાજાને રુ જાતિ ઉપર તેનાથી દૂર રહેનારી પત્નીએ પુનઃ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવ્યો, તેનું ભાન થાય છે. ટુંકામ સ્રી કેવી રીતે પુરુષના ઉપર વિજય મેળવી શકે છે તે સમજાય છે

આ વિજય કેવા પ્રકારનો છે તે સહેજ જોઇએ. શું તે લડાઇમા રુધિર પીવા માટે મેળવેલો વિજય છે ? નબળી પ્રજાનાં ઘરબાર રંજાડવા માટે મેળવેલો છે ? અભણ અને બીન-કેળવાયલાઓને ગુલામ બનાવવા માટેનો છે ? અમે કેવા બળવાન છીએ, 'દેખો હમેરી બહાદુરી " એમ જગતમાં ખોટી કીર્તિ મેળવવા માટે છે ? ના. આ વિજય તો સેવા કરીને શાંત રીતે પ્રાપ્ત કરાય છે. એવા પરમ ઉપકારક વિજય મેળવવાનું પુરુષના નસીબમાં લખ્યાનું જણાતું નથી. એ તો સ્રીજ કરી શકે. જુઓ તમારી હોસ્પિટલો, શિશુશિક્ષણશાળાઓ, અને અનાથાશ્રમો, ત્યાં તમને કોણ કામ કરતું જણાય છે ? સ્રી જો ન હોય તો આમાંનું એકું પણ તમે જોઇ શકો ખરા કે ? એક સાદું સુખી કુટુંબ જુઓ. પુરુષની મહેનતથી પ્રાપ્ત થયેલું જે કાંઇ હશે તેની સુંદર વ્યવસ્થા કોણ કરી શકે છે ? સ્રીની સેવા વિના કયું કુટુંબસુખ તમે જુઓ છો ?

"નારી વિણુ ઘર આ દુનિયામાં સ્મશાન તુલ્યજ ભાસે છે", એ વાકયમાં કેટલો બધો અર્થ છે ? અને તેમાં કેવુ ઉડું સત્ય સમાયલું છે ? માતાની સેવા વિના કુટુંબ કેવું દેખાશે ? કડીઆઓ જે ઘર બાંધે છે, તે તો સ્થૂળ જડ છે. ઘર-ખરું ઘર-તો સ્રી બાંધે છે જડ છાપરાને સ્રી જીવત બનાવે છે, અને તે પોતાની સેવાથી.

મરદ તો લોહીની નદી જોઇ કીર્તિને વરવા માટે હાથ ઉંચા કરી વધારે લોહી રેડે છે કે વહેવરાવે છે; પરંતુ તે નદીમાં ડુબતા દુઃખી આત્માઓને શાંતિ કોણ આપે છે ? સ્રીજ, પુરુષ જ્યાં દુઃખ જગાડે છે, ત્યા સ્રી સેવાવડે સુખ વરસાવે છે ભાઇઓ તમને ખોટું લગાડવા હું કહેતી નથી, પુરુષ તો વિચાર કરીને બુદ્ધિબળવડે એમ થવા તો જરૂર છે, તેમ કરવું જોઇએ છે, એવા અનેક તરંગો બાંધે છે, પરંતુ જ્યાસુધી એઓની ભાવનાનું રહસ્ય સ્રીના મનમાં ઉતર્યું નથી, ત્યાંસુધી પુરુષના તરંગ પાછા સમાઇ જાય છે. મનમા આવેલો વિચાર પુરુષ અમલમા મૂકી શકતો નથી. તે વિચારને આચારમા મૂકવાની તેનામા શક્તિ નથી. પરંતુ જ્યારે કોઇપણ વિચારનું ખરું સ્વરૂપ સ્રીના સમજવામાં આવે છે ત્યારે તે અમલમા મૂકી જોવાને સ્રી આતુર હોય છે. આથીજ સુધારકો, સ્રીને કેળવવાની જરૂર છે, અને નવીન ભાવનાઓનું રહસ્ય સ્રીને સમજાવવાની જરૂર છે, એમ કહે છે.

સેવાકરની એ વિચારનો પ્રદેશ નથી, આચારનો છે. વ્યવહારદૃષ્ટિએ સ્રી ભાવનાથીજ જોઇ શકે છે. સુદામાની વાતમાં કવિ તેની પત્ની પાસે ઋષિને કહેવરાવે છે, કે

શેત્રંજની રમતની ઉત્પત્તિ તથા ખીલવણી.

લખનારઃ—પ્રહ્લાદ ચન્દ્રશેખર દીવાનજી. એમ એ., એલ, એલ એમ

આજે સેંકડો વર્ષોથી શેત્રંજની રમત હિંદુસ્થાનના દરેકે દરેક ભાગમાં તેમજ એશીઆ ખંડના બીજા દેશો જેવાં કે, ઈરાન, અરબસ્તાન, ચીન, જાપાન વગેરેમા, યુરોપખંડના ઘણા ખરા દેશોમાં અને અમેરીકા ખંડમા મનુષ્ય જાતિનો નવરાશનો વખત ગાળવાનું સારામાં સારૂ અને ઘણુંજ માનીતું પ્રકારનું સાધન થઇ પડી છે એ રમતના પ્રચાર વિષે લખતા પ્રો મેકડોનલ લખે છે કે "જો જે દેશોમાં એ રમત રમાય છે તે તે દેશોનો એકત્ર નકશો કાઢેલો હોય તો પૃથ્વિનો નકશો ભાગ્યેજ અધુરો રહે" અગાઉના વખતમાં ઘણુંખરૂ એ રજવાડીજ રમત ગણાતી કારણકે એ કૃત્રિમ લડવનો ચિતાર હોવાને લીધે, મુખ્યત્વે કરીને રાજા લોકો અને દરબારીઓજ એમા ખાસ આનંદ માનતા તેથી કરીને, શેત્રંજના ઇતિહાસમા, હિંદના રાજાઓમા યુધિષ્ઠિર, પોરસ, શ્રીહર્ષ, હુમાયુ અકબર, વગેરે, હિંદ સિવાયના બીજા દેશો એટલે કે ઇરાન, બેબીલોન, અરબસ્તાન, વગેરેના રાજાઓમા, અલવલીદ, હુસેન, અલ મામુન, મહમદ ગઝની, તૈમુરલંગ વગેરે, યુરોપના રાજાઓમા શાર્લમેન, કેન્યુટ, વિલિયમ ધી કોન્કરર, એડવર્ડ ધી ફર્સ્ટ, એડવર્ડ ધી ફોર્થ, ચાર્લ્સ ધી ફર્સ્ટ, હેન્રી ધી સેવન્થ, હેન્રી ધી એઇટથ, ઇલીઝાબેથ જેમ્સ ધી ફર્સ્ટ, વીલીઅમ ધી થર્ડ વગેરેના નામો હુશીઆર રમનારાઓ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે પાછળથી ધીરે ધીરે એ રમત સામાન્ય જન સમૂહમા પણ ઘણીજ પ્રસરી ગઇ હતી મધ્ય કાળમા, ઇંગ્લાંડમાં અને બીજા દેશોમાં, શેત્રંજનું જ્ઞાન હોવું એ 'નાઇટો' (સરદારો) નો એક ખાસ ગુણ લેખાતો હતો અને હાલ એક બે સૈકાથી તો એનો પ્રચાર એટલો તો વધી પડેલો છે કે અંગ્રેજી ભાષામાંજ શેત્રંજની ૧૦૦ ઉપરાંત જાતો છે તેમા કેટલીક તો માત્ર મજુર વર્ગનીજ છે આપણા દેશમા પણ અસલ બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રીઓ એ રમત તરફ ઘણો પ્રેમ રાખતા હતા, અને હાલ જો કે આપણા દેશમા હજી કલબો વગેરેનો પ્રચાર જાણમા નથી તોપણ શેત્રંજના જુદા જુદા ઘાટના અને જુદી જુદી વસ્તુઓમાથી બનેલા, સાનતાડી વગેરે ઠેકાણે બનેલા મહોરાંઓનો મોટો ખપત છે તે ઉપરથી લાગે છે કે એ રમત આપણામાથી નાબુદ થયેલી નથી, એટલુંજ નહી પરંતુ તેં હજી પૂરજોસમા ચાલુ છે આવી લોકપ્રિય અને ચિત્તાકર્ષક રમત કયા અને કયારે ઉત્પન્ન થઇ અને તેને કેવી રીતે ખીલવવામા આવી તે જાણવાની આકાંક્ષા બુદ્ધિમાન રમનારને તો હોયજ પરંતુ એ રમતમા આનંદ માનનારા દરેક મનુષ્યને થોડે ઘણે અંશે હોવાનો સંભવ છે, તે જાણવાને તેટલે અંશે તૃપ્ત કરવાના હેતુથી તેમજ ઇતિહાસ અને પ્રાચીન વસ્તુઓના અભ્યાસીઓને મનન કરવાનો એક નવો વિષય ગુજરાતિ સાહિત્યમા દાખલ કરવાના હેતુથી આ લેખ લખવામા આવ્યો છે

આ સવાલની ચર્ચા, યુરોપખંડ કે જ્યાના લોકો માત્ર વસ્તુથીજ તૃપ્ત થઇને બેસી ન રહેતા તે કયારે અને કેમ ઉત્પન્ન થઇ અને શરૂઆતથી તે અમુક કાળ સુધીમા તેમા શુ શુ

૧ (રોયલ એશીઆટીક સોસાયટીના જર્નલના સને ૧૮૫૮ના વોલ્યુમને પાને ૧૧૮ મે)

દેશોમાં થયા તે જાણવાની તીવ્ર આકાંક્ષાવાળા હોય છે, તેઓ ઘણા લાંબા કાળથી કરતા આવ્યા છે. તેમાં જે જુદા જુદા દેશોને શેત્રંજની રમતનાં ઉત્પત્તિ સ્થાનનું માન હોવા વિષે સપ્રમાણ મતો દર્શાવવામાં આવે છે તે મિસર, ચીન, ઇરાન અને હિંદુસ્થાન છે.

મિસર.

મિસર દેશમાં શેત્રંજની પ્રથમ ઉત્પત્તિ થઇ અને ત્યાંથી જુદા જુદા દેશોમાં તે લઇ જવામાં આવી એવું તો કોઇએ પણ સિદ્ધ કર્યુંજ નથી પરંતુ, જે આધાર ઉપરથી ત્યાં એ રમતની હસ્તિ સાબિત કરવામાં આવે છે તે ઘણો જુનો હોવાથી તે ઉપરથી ઉપર પ્રમાણે અનુમાન કરવામાં આવે છે તે આધાર એ કે તે દેશમાં, થીબીસ શહેરમાં મદીનત અબુ નામનો જુનો મહેલ છે તેની દિવાલ ઉપર એક જાતની રમત રમતું એક રાજા રાણીનું જોડું કોતરેલું છે. તે વિષે ડીઝરાયલી પોતાના 'આલરોય' નામના પુસ્તકના ૧૬મા પ્રકરણ ઉપર ટિપ્પણ કરતાં જણાવે છે કે તે મહેલ-રાજા અમીનોફ બીજાએ બાંધ્યો હતો અને તે ટ્રોજન વિગ્રહ પહેલાં ઘણો વખત અગાઉ રાજ્ય કરતો હતો. જો કે મિસર દેશને લગતી કાળની ગણત્રી વિષે એક મત નથી છતાં કેટલાક માને છે તે પ્રમાણે અમીનોફ બીજાએ જો એ મહેલ બાંધેલો હોય તો તે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૮૭થી ૧૬૫૭ લગીમાં બંધાયલો હોવો જોઇએ અને બીજાએ માને છે તે પ્રમાણે જો એ રામસીસ ચોથાએ બાંધ્યો હોય તો ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૫૯થી ૧૪૯૩ લગીમાં તે બન્યુ હોવું જોઇએ. આ પ્રમાણે મત મતાંતર ચાલતા હતા તેવામાં **સર ગાર્ડીનર વિલ્કીનસન** જે ઇજીપ્તને લગતી બાબતોમાં મોટો પ્રમાણસર લેખક ગણાય છે તેણે એ કોતરકામની બારીક તપાસ કરી જાહેર કર્યું[1] કે ત્યાં કોતરેલાં મ્હોરાંનાં આકાર તથા માપ ડ્રાફ્ટને મળતાં આવે છે તે ઉપરથી એમ માનવું વ્યાજબી છે કે એ રમત શેત્રંજની નહીં પરંતુ ડ્રાફ્ટની હોવી જોઇએ. બીજી એક વાત એવી છે કે થોટમીસ પહેલાની દીકરી રાણી હતસુ જે મરદનો વેશ પહેરીને રાજ્યકારભાર ચલાવતી હતી, તેણે એ રમત ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૭૮ થી ૧૭૭૧ સુધીમાં કોઇ વખત બનાવી કાઢી હતી, પરંતુ આ વાતને કાંઇ બહુ વજન આપવામાં આવતું હોય એમ લાગતું નથી કારણકે એના ખરાપણા વિષે કાંઈ પ્રમાણ મળી આવતું નથી.

ચીન

એ રમતની ઉત્પત્તિ ચીન દેશમાં પ્રથમ થઇ એવા મતના સમર્થન માટે, એમ કહેવામાં આવે છે કે ત્યાંનો શહેનશાહ યાહો જે આશરે ઇ. સ પૂર્વે ૨૩૦૦ ના વરસમાં રાજ્ય કરતો હતો તેણે જે 'વીરકી' નામની રમત કાઢી હતી તે આ શેત્રંજનો પૂર્વજ છે. તે રમત ૩૬૦ મ્હોરાંથી રમાતી હતી. પરંતુ એ અને હાલની ૬૪ ખાનાં અને ૩૨ મ્હોરાંની રમતમાં કાંઇ મળતાપણું નથી એ દેખીતુંજ છે. બીજી વાત એવી છે કે કોન્ફ્યુસીઅસ જે ચીનનો પ્રખ્યાત ફીલસુફ અને ધર્મપ્રવર્તક થઇ ગયો છે તેના વખત પછી ૩૭૯ વરસ રહીને એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૨ના વરસમાં કીઆંગનનના રાજા કોયુએ હેન્સી નામનો મુલક જીતવા મોકલેલા પોતાના લશ્કરને શીઆળામાં કામ કરવાનું ન હોવાથી થતી ગમગીની દૂર કરવા ખાતર

[1] જો-એચ. ઇ. બર્ડના ચેસ હિસ્ટરી.

એની રમત શોધી કાઢી હતી. એ રમતને ત્યાં 'ચોંગકી' એટલે બાદશાહી રમત અથવા 'સીઆંગકી' એટલે 'હાથીની રમત' કહે છે. એમાં ૬૪ ખાનાં, વચ્ચે ખડો, અને પટના બે વિભાગ કરનારી નદી હોય છે. દરેક બાજુના લશ્કરમાં ૯ મ્હોરાં, ૨ દારૂગોળા ફોડનારા છોકરા, અને પંચ પ્યાદાં હોય છે. આજ રમતને વિષે 'હાઇથીન' નામના ચીનાઇ કોશમાં જણાવેલું છે કે એ રમત 'ચોઠી'ના વખતમાં એટલે સુમારે ઇ. સ. ૫૩૭ના વરસમાં તેમને તે હીંદુઓ તરફથી મળેલી છે. વળી એને માટે એક ત્રીજી પણ ગાથા છે, તે એ કે વાવંગ નમના માણસે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૧૨૨માં એ શોધી કાઢી હતી. આ ત્રણ વાતોમાંથી પહેલી બેને વિષે વિગત મળેલી હોવાથી તે વિષે કાંઇ વિચાર થઇ શકે એમ છે. તેમાંની પહેલી શેતરંજના સાહિત્યના ઘણા ખરા લેખકોને અજાણી છે. કારણ કે તે પ્રથમ મી. ઇર્લીસ ઇરવીન નામના માણસ જે હિંદુસ્થાનમાં ઘણો વખત રહ્યા હતા તેણે આઇરીષ સોસાયટીને મોકલેલા પોતાના એક લેખમાં દાખલ કીધી હતી અને તે સોસાયટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખો રોયલ એશીઆટીક સોસાયટી મારફતના લેખોની સરખામણીમાં ઘણા અંધારામાં રહેલા છે. સામાન્ય રીતે શેતરંજ જાણનારાઓ તેમજ પૌર્વાત્ય સાહિત્યના અભ્યાસી તરીકે લખનારા લેખકો બીજી વાતને સપ્રમાણ ગણે છે. કારણ કે એક મોટા કોશમાં તે પ્રસિદ્ધ થયેલી છે, અને બીજી તરફથી પણ તેને સમર્થન મળે છે. તેથી જો આપણે એમ નિર્ણય ઉપર આવીએ કે ચીના લોકોની પોતાની કબુલત પ્રમાણે એ રમત હિંદુસ્થાન તરફથી તેમને મળી હતી, તો તે અતિસાહસિક ગણાશે નહીં. માત્ર ત્યાંની 'સીઆંગકી' અને આ દેશની મૂળ રમત વચ્ચે જે ભેદ દેખાય છે તે, એટલે ચીનાઇ કે પટમાં નદીનું દાખલ થવું. અને મ્હોરાંમાં દારૂગોળો ફોડનારા છોકરાઓનું દાખલ થવું, તે કયારે થયા તેજ માત્ર સંશોધનનો વિષય રહે છે. તે માટે જોઇતી સામગ્રી અંગ્રેજી ભાષામાંના એ રમતને લગતા સાહિત્યમાંથી ન મળી આવતી હોવાને લીધે તે હાલ તુરત બની શકે એવું નથી.

ઇરાન.

ત્રીજો દેશ ઇરાન છે. ઇ. સ. પછી ૮મા સૈકામાં શેતરંજ આરબો મારફતે યુરોપ ખંડમાં દાખલ થયો હતો, એ વાત નિર્વિવાદ છે. તે લોકો જો કે એ રમતમાં ઘણા હુશીઆર અને આગળ વધેલા હતા, તોપણ તેની ઉત્પત્તિનાં માન વિષે તેઓ પોતે દાવો કરતા નહોતા પરંતુ તેમણે કબુલ કીધું હતું અને પાછળથી પણ અરબ્બી ભાષામાં એ બાબતમાં જે લેખો લખાયલાં છે તેમાં પણ કબુલ કરેલું છે કે એ રમત તેમને ઇરાનીઓ તરફથી મળેલી હતી; અને ઇરાનીઓને તે હિંદુસ્થાન તરફથી મળી હતી, અને તેજ દેશમાં તે શોધી કાઢવામાં આવી હતી એ પ્રમાણે પણ અરબ્બી ગ્રંથકર્તાઓ, યાકુબી (ઇ. સ. ૮૮૦), અને મસ્ઉદી (ઇ. સ ૯૪૭) ખુલ્લે ખુલ્લું જણાવે છે. એક ત્રીજો અરબ્બી ગ્રંથ "નુઝહતુ અરબાબીલ ઉકુલફીલ (કીસ) શતરંજુલ મનકુલ" (શેતરંજની રમતના ધ્યાનમાં અક્કલવાનનો આનંદ) એ નામનો છે તેનો લખનાર કોણ છે તે જણાતું નથી. તેમાં શેતરંજની રમતની ઘણી જાતો દેખાડેલી છે. તેનો મુખ્ય આધાર અલઅદલી નામના લેખકના અરબ્બી ગ્રંથ ઉપર છે. એ બેમાંથી કોઇનો પણ વખત જાણી શકાતો નથી.

ફારસી લેખોમાં પ્રથમ ફીરદૌસી કવિનું 'શાહનામા' નામનું પુસ્તક જે તેણે આસરે ઇ. સ. ૧૦૦૦ના વર્ષમાં પુરું કર્યું હતું તે છે. તેમાં પણ ચોખ્ખે ચોખ્ખું જણાવેલું છે કે

એ રમત ઇરાનમા હિંદુસ્થાનથી ગઇ હતી બીજો ફારસી લેખ 'અનેમુઝાજ ઉનકતાલ' નામનો છે જેની બ્રીટીશ મ્યુઝીઅમમાંની નકલ ઇ સ ૧૪૪૬મા કરવામા આવી હતી, તે ઉપરથી જણાય છે. ત્રીજુ પુસ્તક શહેનશાહ હુમાયુને માટે 'અલ શન્દાજ ફી ઈય મીસ (ઇલમીશ) શેત્રંજ' (શેતરંજના જ્ઞાનનો માર્ગ દર્શક) નામના અબુ મહમદ બીન ઓમાર કઝીનાના અરબ્બી પુસ્તક ઉપરથી તૈયાર કરેલુ મહમદ હુસમુનેલાનુ છે તે અનેમા પણ એ રમતની હિંદમાજ ઉત્પત્તિ થયેલી જણાવી છે

પરતુ શેતરંજની રમતની ઉત્પત્તિ વિષે માહિતી આપનારો હિંદુસ્થાનની બહારનો જુનામા જુનો પહેલવી ભાષાનો લેખ[1] દસ્તુર પેશોતનને મુબઇમા ઇ સ ૧૮૮૫મા અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે પ્રસિદ્ધ કીધો હતો નોલ્ડકી નામનો એક જર્મન લેખક એમ માને છે કે આ નાનુ પહેલવી પુસ્તક યાકુબીના અરબ્બી પુસ્તક, એટલે આ ગોએ ઇરાનને પુરેપુરુ જીત્યુ તે પછી લખાયલુ હશે તેમા શેતરંજનુજ હિંદથી થયેલુ ગમન તથા તેના ૬૪ ખાનાનો પટ, બન્ને બાજુએ ૧૬-૧૬ મળી ૩૨ મ્હોરા, વગેરે વિષયોનુ વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન છે

ઇરાનમાં શેતરંજનુ દાખલ થવુ

એ રમત ઇરાનમા કેવી રીતે દાખલ થઇ તેના બે જુદા જુદા હેવાલ ફીરદૂશીના શાહ નામામા આપેલા છે. એક એવો છે કે હિંદના રાજા તરફથી કનોજથી મોટા-એલચીખાના તથા ઉમદા છત્રીઓ, હાથીઓની લગાર, તથા ખજીના ભાર ભરેલા ૧૦૦૦ ઉંટ અને તે બધાનુ રક્ષણ કરનાર શુરવીર સીપી ઘોડેસ્વારની ટુકડી સાથે ઉંચો લાકડાનો ગાયો તથા નિલમ અને માણેકના શેત્રંજનાં મ્હોરા ઇરાનના રાજા શાન નશીરવાન જેને ન્યાયી કેસરોઝ કીયુગ વગેરે નામો આપવામા આવે છે તેના વખતમાં ભેટ તરીકે આપ્યા હતા જોડે એક પત્ર હતો તેમા હિંદના રાજાએ લખ્યુ હતું કે આપ આપના દરબારના ડાહ્યા અને અક્કલવાન પુરષો સન્મુખ આ રમત રજુ કરજો, અને તેઓ જો એ વિચિત્ર રમત રમવાની શોધી કાઢશે તો હુ એમ માનીશ કે તમો અક્કલમાં અમારા સરખી પદવીના છો અને જેમ આજ લગી હુ ખંડણી આપતો આવ્યો છુ તેમ ખંડણી આપતો રહીશ પરતુ જો તે લોકો તે શોધી નહી શકે તો હુ એમ માનીશ કે તમો અમારાથી હલકી પદવીના છો અને જેટલી ખંડણી હુ તમને આપુ છુ તેટલીજ ખંડણી હુ તમારી પાસેથી લઇશ આ બાબત ઉપર ઘણો વિચાર કરીને નશીરવાનના પ્રધાન બુઝર્ગ મિહરે સાત દિવસનો વખત માગ્યો હતો અને તેને હડે તેણે સર્વ સભાની અજાયબી વચ્ચે એ રમત રમવાની રીત બતાવી હતી, જેથી રાજાએ તેને ભારે શીરપાવ આપો હતો બીજો હેવાલ એવો છે કે રાજા નશીરવાને પેતાના હકીમ બોરઝુ અથવા બોરઝુયા, અથવા બોરઝુવીઆને અમરજીવી કરનાર ઔષધ તથા કલેલ દમનીઅસ નામનો પ્રખ્યાત ગ્રંથ શોધી લઇ આવવા હિંદુસ્થાન મોકલ્યો હતો. તેને પરિણામે તે 'કલીલા દમના નામના પુસ્તક માટેની સામગ્રી જેમાં શેતરંજનુ પણ વર્ણન હતુ તે લઇ આવ્યો હતો આનુ ભાષાંતર કરવામા બુઝર્ગમિહરે તેને મદદ કીધી હતી ઉપરના પહેલા હેવાલની મઝકુર માં દસ્તુરે પ્રસિદ્ધ કરેલા પહેલવી પુસ્તકના કર્તાનો પણ આધાર છે તેમાં પણ ઇરાનમા શેતરંજના

૧ રોયલ એશીઆટીક સોસાયટી જર્નલ મે ૧૯૯૮ પાને ૧૨૮

દાખલ થવાના પ્રસંગ એજ જણાવેલા છે, ફક્ત માત્ર એટલોજ કે ફીરદુસીએ હિંદના રાજાનું નામ આપ્યું નથી અને આ પુસ્તકમાં તેનું નામ દેવશર્મ (સંસ્કૃત દેવશર્મન) તરીકે જણાવેલું કે એ રાજા નશીર્વાને ઇરાનમાં ઇ. સ. ૫૩૧ થી ૫૭૯ સુધી રાજ્ય કીધું હતું.

એ રમતની ઉત્પત્તિ વિષેની કથાઓ

તેની ઉત્પત્તિ વિષે ઉપરના ફારસી અને અરબી લેખોમાં બધા મળીને ત્રણ હેવાલો આપેલા છે. શાહનામામાં એમ જણાવેલું છે કે હિંદનો એક કંદ નામનો રાજા લડાઇનો ઘણોજ શોખીન હતો તેને જીતવાને કોઇ દેશ ન રહેલો હોવાથી, **મસ્સા બીન દહર** નામના તેના પ્રધાને **હુરમીસ** નામના ગ્રીક ફીલસુફે બનાવેલી ૫૮ મ્હોરાં અને ૧૧૨ ખાનાવાળી રમત મેળવી તેની મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે તેને સંક્ષિપ્ત કરી ૩૨ મ્હોરાંથી રમાતી ૬૪ ખાનાની રમત બનાવી રાજા આગળ તે રજુ કરી હતી બીજો હેવાલ એ છે કે હિંદના રાજા ફૂર (સંસ્કૃત, પૌરુષ, મહાન સિકંદરનો સમકાલીન) ઘણા દેશો જીતતા હતા અને તેનો પુત્ર બાળક હતો તેવામાં તે ગુજરી ગયો, તેથી રાજ્ય સંભાળવા માટે જરૂરીઆત હુશીઆરી આવે તે ખાતર તથા લડાઇમાં જરૂરની માહેતીનો તેને ખ્યાલ આવે તે હેતુથી તેના પ્રધાન સસ્સા **બીન દહરે** તેને શેત્રંજની રમત બનાવી કરી શીખવી હતી ત્રીજો હેવાલ એવો છે કે કાશ્મીર પ્રાંતમાં સંદલી શહેરમાં **બી**નુરી પછી ગાય મંદર નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો જ્યારે તે ગુજરી ગયો ત્યારે તેના ભાઇ 'માઇ' ને ગાદી નશીન કરવામાં આવ્યો એના મરણ પછી એના બે દીકરા ધાત્ર અને તાલાચંદ વચ્ચે ગાદી વિષે તકરાર પડી અને આખરે ટંટો લડ્યા તેમાં તાલાચંદ ભાઇ મુઓ તેની માને એ સાંભળી ઘણો શોક થવા લાગ્યો તે દૂર કરવા માટે આ રમત તેના પ્રધાને શોધી કાઢીને તેને શીખવી હતી આ બધી વાતો ક્યાંથી તેઓએ એકઠી કીધી હશે તે જાણવું મુશ્કેલ છે. ગમે ત્યાંથી મેળવી હોય તોપણ એટલું તો નક્કીજ છે કે **સીસ્સા**, ક મસ્સા, **બીન દહર** અથવા નસર એવું નામ કદી હિંદુ પ્રધાનનું હોઇ શકે નહીં મી બ્લાન્ડ[1] પોતાના નિબંધમાં લખે છે એ નામ એટલું બનાવટી અને દેખીતી રીતે અરબી ભાષાનું લાગે છે કે ઐતિહાસીક પુરાવા વગેરે આમાંની એક પણ વાત રજુ થઇ શકે એવી નથી એમ ચોખ્ખું દેખાય છે કે બેબીલોનના ઇવીલ મિરોડક નામના રાજાના સમયના વસ્ત્રવેત્તાના 'ઝરક્સીસ' નામના એ સર્વ અપભ્રંશો છે યુરોપમાં પણ કેટલીક એવી દંતકથાઓ ચાલે છે કે એ નામના માણસે શેત્રંજ શોધી કાઢેલો હતો તે અને હિંદુસ્થાનને કાંઇ સંબંધ હોઇ શકે નહીં એ સ્પષ્ટ છે

એના ઉત્પત્તિ ગમે તે રીતે થઇ હોય પરંતુ ઉપરના ફારસી તથા અરબી લેખોના પુરાવાથી એટલું તો આપણે માનવાને કાંઇ વાંધો નથી કે એ રમત ઇરાનમાં કોઇએ શોધી કાઢેલી નહીં પણ ત્યાં તે હિંદુસ્થાનથી ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં ગયેલી અને મજકુર પહેલવી લેખ સિવાયના ફારસી અને અરબી પુસ્તકો ઉપરથીજ ડો. હાઇડ સર વિલિયમ જોન્સ, અને સર ફ્રેડરીક મૅડન એવા અભિપ્રાય ઉપર આવી ગયા હતા પરંતુ તે વાંચીને મી બ્લૅન્ડ નામના એક અંગ્રેજ લેખકનું નાક ચઢી ગયું અને તેણે ગ્રીક ફારસી અને અરબી પુસ્તક

---

[1] (રૉયલ એશીઆટીક સોસાઇટીનું જર્નલ વૉલ્યુમ ૧૩ પાનું ૬૨)

માંથી સંશોધન કરી, એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન કીધો[1] કે શેત્રંજની મૂળ રમત જે ૧૧૨ ખાનાના માચાપર રમાતી ૫૬ મ્હોરાંની રમત છે તે ઇરાનમાં શોધી કાઢવામાં આવી હતી અને હાલની જે રમત છે તે, તેનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ છે. જો કે શેત્રંજની રમત ઉપર બીજી કોઇપણ રમત કરતાં વધારે સાહિત્ય અંગ્રેજી ભાષામાં લખવામાં આવ્યું છે છતાં સારા સારા લેખકોમાંના કોઇએ પણ અગાઉ રજુ કરવામાં આવેલા સર્વ વિરૂદ્ધ પક્ષના મતોની નોંધ લઇ તેને તોડીને પોતાનો મત સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કીધેલો જણાતો નથી. દરેક જણ પોતે જે મત તરફ વલણ ધરાવતો હોય તેનું સમર્થન કરનાર પૂર્વગામી લેખકોને વિષે ઇસારો કરે છે. મી. એચ. ઇ. બર્ડ નામના "ચેસ હિસ્ટરી એન્ડ રિમિનિસન્સીસ" નામના પુસ્તકનો લેખક શરૂઆતમાંજ, 'આ બાબતની ફરીઆદ કરે છે અને તેના પછી[2] છ વર્ષ રહીને પ્રો. એ. એ, મેકડોનલના રોયલ એશીઆટીક સોસાયટીના જર્નલમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા "ધી ઓરીજીન એન્ડ અર્લી હિસ્ટરી ઑફ ચેસ', એ વિષય ઉપરના નિબંધથી ઉપરની ટીકાનું સમર્થન થાય છે. અસ્તુ! આ પ્રમાણે હોવાને લીધે મી. બ્લેન્ડના નિબંધની કોઇ પાછલા લેખકે નોંધ લીધી નથી તેથી એના સંશોધન વિષે લેખક વર્ગનો કેવો અભિપ્રાય છે તે જાણી શકાતું નથી. પરંતુ સામાપક્ષને શું કહેવાનું છે તે જાણ્યા સિવાય નિર્ણય કીધેલો એક પક્ષી ગણાય માટે આપણે તેની નોંધ ટુંકમાં લઇશું.

મી. બ્લૅન્ડનો પોતાના પ્રિય સિદ્ધાન્ત માટે મુખ્ય આધાર મેજર પ્રાઇસે રૉયલ એશીઆટીક સોસાયટી ઑફ ગ્રેટ બ્રીટન ઍન્ડ આયર્લાંડને ભેટ આપેલો, પુસ્તક અને કર્તા બંન્નેનાં નામ વગરનો, એક ફારસી હસ્ત લેખ છે, તેનો નનામો કર્તા લખે છે કે શેત્રંજની રમત હિંદુસ્થાન તરફથી ઇરાનને મળી નહોતી પરંતુ તે તે દેશની સ્વદેશી રમત છે. તેનું મૂળ સ્વરૂપ એવું હતું કે ૧૧-૧૧ ખાનાની, દશ હારથી થયેલા ૧૧૦ ખાના અને તે ઉપરાંત ઉપર તથા નીચે બીજી હારના પાસામા એક એક વધારે ખાનું મળી ૧૧૨ ખાનાના પટ ઉપર ૫૬ મ્હોરાંથી રમાતી રમત હતી. તેને એ શેત્રંજી કામીલ અથવા પૂર્ણ શેત્રંજ કહે છે. ઉપર જણાવેલા શેત્રંજની ઉત્પત્તિ વિષેના હેવાલો તેને સંક્ષિપ્ત કરવા વિષેના છે એમ તે ગ્રંથકર્તા માને છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ લેખ કોણે અને ક્યારે લખ્યો હશે તે માલમ પડતું નથી પરંતુ એમાં એમ જણાવેલું છે કે તેમૂરલેન નાનાં શેત્રંજની નહીં પણ આ પૂર્ણ શેત્રંજનીજ રમત રમતો હતો. તે ઉપરથી એટલું તો અનુમાન સલામતિથી બાંધી શકાય કે કે તેના કાળ પછી અથવા વહેલામાં વહેલો તેના પોતાના સમયમાં, એટલે ઇ. સ. ના ૧૪મા સૈકામાં એ લેખ લખાયલો હોવો જોઇએ. આ પ્રમાણે એ લેખનો કાળ અનિશ્ચિત

---

૧ (રોયલ એશીઆટીક સોસાયટી જર્નલ વોલ્યુમ ૧૩માં પા. ૧ થી ૬૯ સુધીમાં ઇરાનની શેત્રંજની રમત એ વિષય ઉપર નિબંધ).

૨ (એ પુસ્તક ક્યારે લખાયલું છે તે તેમાં લખેલું નથી પરંતુ ઠેઠ ઇ. સ. ૧૮૯૨ની ચેસ ટુર્નામેંટની વાતો એમાં લખેલી છે તે ઉપરથી અને ઇ. સ. ૧૮૯૩ ને વિષે લખતાં ભવિષ્ય કાળનો ઉપયોગ કીધેલો હોવાથી લાગે છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે ઇ. સ. ૧૮૯૨ના પાછલા ભાગમાં લખાયલું હોવું જોઇએ.)

હોવાને લીધે અને તે બીજાં બધાં આગળ જણાવેલા પુસ્તકો કરતાં વધારે આધુનિક હોવાનો વધારે સંભવ હોવાને લીધે. તેનો પુરાવો 'નિર્ણાયક' નથી એમ મી. બ્લૅન્ડને પણ લાગ્યું હોય એમ દેખાય છે કારણ કે બીજાં કયા કયા પુસ્તકોમાં આ શેત્રંજ કામીલનું વર્ણન છે તે તપાસવા માટે તે બીજાં ચાર પુસ્તકો તપાસે છે પરંતુ તેમાંનું એક જે શહેનશાહ હુમાયુ માટે **'અલ મન્હજ ફીઈલિઝીલ (ઈલમીસ) શેત્રંજ'** નામના અરબી પુસ્તક ઉપરથી મહમદ હુસમુદ્દૌલા નામના માણસે તૈયાર કરેલો ફારસી હસ્તલેખ છે તે તો દેખીતી રીતેજ ૧૫મા સૈકાનો હોવો જોઈએ અને તેમાં શેત્રંજ કામીલનું વર્ણન પણ આપેલું નથી બીજું **"નઝહતુ અરબાબીલ ઉકૂલ ફીય ? (ફીસ) શત્રંજીલ મનકુલ** (શેત્રંજની રમતના બ્યાનમાં અક્કલવાનનો આનંદ) એ નામનું અરબી પુસ્તક છે. તેમા અલ અદ્‌લી નામના એક આગળના લેખકના આધાર ઉપરથી શેત્રંજ રમવાની જુદી જુદી રીતો દેખાડેલી છે. તેમાં શેત્રંજ કામીલ પણ આવી જાય છે. તે પણ ક્યારે લખવામાં આવ્યો હશે તે જણાવેલું નથી. તેમ તેમાં શેત્રંજની ઉત્પત્તિ વિષે અથવા કયો શેત્રંજ મૂળનો અને કયો પાછળનો તે જણાવેલું નથી. ત્રીજો લેખ 'અનમુઆઝ ઉલ કતાલ' નામનો ફારસી ભાષામાં લખેલો છે, તે ઉપર જણાવેલા અરબી લેખને આધારે લખેલો છે તેમા પૂર્ણ શેત્રંજનું વર્ણન છે. તેની નકલ જે મી. બ્લૅન્ડને મળી આવી હતી તે ઇ. સ. ૧૮૪૬માં લખેલી હતી પરંતુ મૂળ લેખ ક્યારનો હશે તે એણે નક્કી કીધું નથી. ચોથો ગ્રંથ **"નિફાઈસ ઉલફુનુન"** યાને વિદ્યાઓનો ભંડાર એ નામનું છે. તેમાં પાંચ જુદી જુદી જાતના શેત્રંજનું વર્ણન આપેલું છે. તેમાં શેત્રંજ કામીલ પણ છે તેનુ નામ ત્યાં શેત્રંજ કબીર એટલે મોટો શેત્રંજ એ આપેલુ છે. એ પુસ્તક મહમદ બીન મહમદ અલ અમુલી નામના માણસે લખેલું છે પણ તે કયા કાળમા હશે તે તેણે નક્કી કીધું નથી

આ લેખોમાંના પણ બેનો કાળ નક્કી થઇ શકે એવું ન હોવાને લીધે અને બાકીના બે ચોખ્ખી રીતે ૧૫મા સૈકાના હોવાને લીધે મી બ્લૅન્ડને પોતાને એમ લાગ્યું હશે કે આગ સિદ્ધાન્તને માટે નિર્ણાયક પુરાવો મળી આવતો નથી તે ઉપરથી તે લખે છે કે 'મેજર પ્રાઇસવાળા હસ્તલેખમાંનું લખાણ ગમે તેટલુ ચોકાવનારૂં હોય તોપણ બીજી દલીલોથી સમર્થિત થયેલો તે પુરાવો પ્રચલિત મત સામે ટકી શકે એમ છે" અને તે બીજા પુરાવા તરીકે પ્રથમ તો તે પ્રચલિત મતનું ખંડન કરવા જાય છે.[1] તે કહે છે કે હાલની રમતનું મૂળ સ્વરૂપ હિંદુસ્થાનનો ચતુરંગ છે, એવો મત પહેલ વહેલો સર વિલિયમ જોન્સે રજુ કર્યો હતો પરંતુ ચતુરંગ અને આપણા એટલે યુરોપના) શેત્રંજમાં જે મળતાપણું છે તે ઉપરથી એમ ભાગ્યેજ અનુમાન થઇ શકે કે તેમાનો એક બીજાની વિકૃતિ હોય. દેખાવમાં તેમજ નિયમોમાં તે બેમાં મહત્વનો ભેદ છે અને એમ સહેજ સરખામણી ઉપરથી તો ચીના લોકના 'સીઆંગકી'ને પણ યુરોપીઅન શેત્રંજના પૂર્વજ હોવાનું માન હોવાનો દાવો કરી શકાય. જો કે વ્યુત્પત્તિ તરીકે 'ચતુરંગ' એ નામ ટકી શકે એવું છે તોપણ અર્થમા તે ઉપયોગી નથી અને માત્ર અવાજના મળતાપણા ઉપરથી, જે બીજા ફારસી અને અરબી શબ્દો સૂચવવામાં આવે છે તેના કરતાં તે વધારે બંધબેસ્તુ છે એમ કહી શકાય નહીં. બીજું સગ

૧. (રૉયલ ઍશીઆટીક સોસાયટી જર્નલ વૉ. ૧૩. પા. ૬૩.)

મિ. ન્રેને એ ચતુરંગ અને શેતરંજની સરખામણી બતાવવા જણાવ્યું હતું કે હિંદુસ્થાનમાં ચતુરંગી સેનાના અંગ તરીકે હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળ ગણાય છે. જેમાંનો 'રથ' તેજ પાછળથી ફારસીમાં 'રૂક' થયો હતો અને તેજ નામે યુરોપમાં પણ એક મ્હોરું હજી પણ ઓળખાય છે. તે વિષે લખતાં મી. બ્લૅન્ડ જણાવે છે કે બીજા મ્હોરાના નહીં ને માત્ર 'રથ'નું નામજ અપભ્રંશ થઇને એમને એમ રહ્યું એ વાત માનવા જોગ નથી. એ પોતે એમ ધારે છે કે 'રૂખ' એક પ્રાણી છે અને તેનું વર્ણન 'હીપોપોટેમસ'ને મળતું આવે છે આવું પ્રાણી શેતરંજમાં કયાંથી દાખલ થયું એ સવાલના જવાબમાં તે લખે છે જેમ 'ઝગડા' જેવું મગ 'ઝગડ' નામનું પ્રાણી છે, તે તેમાં દાખલ થયું તેમ આ પ્રાણી પણ થયું હોય [1].

આ પ્રમાણે મી. બ્લૅન્ડ પતિપક્ષનું ખંડન કર્યાં પછી પોતાના મતનું ખંડન કરવા માટે છે એ કહે છે[2] કે શાહનામામાં જે પટનું વર્ણન કરેલું છે તેમાં ૧૦૦ ખાના છે અને તે રમત ૪૦ મ્હોરાથી રમાય છે તે બાબતને કોઇએ જોઇએ તેટલી મહત્વની ગણી નથી, તે ઉપરથી એમ પ્રતિત થાય છે કે તૈમૂરના કાળ પહેલા ૪૦૦ વરસ ઉપર એક મોટી અને વધારે શકિતવાળા મ્હોરાની રમત હસ્તિ ધરાવતી હતી અને શેતરંજ કામીલને મળતી આવતી એક મોટી રમત અગાઉ હોવાનું એથી સાબીત થઇ શકે કે નહી તે સંશોધન કરવા માટે એક સારો મુદ્દો છે તેમાં જે બે વધારાનાં મ્હોરા એટલે કે બે તરફ ઉંટ છે તે પૂર્ણ શેતરંજમાંના વધારાના મ્હોરા પૈકીજ છે. અને તેમની શકિત પણ શેતરંજ કામીલમાંની મ્હોરા (જમલ)ની શકિતને મળતી આવતી છે ફીરદુશીએ કરેલું વર્ણન સપ્રમાણ હોય યા કલ્પિત હોય તોપણ તે ઉપરથી એટલું તો સંતોષકારક રીતે સાબિત થઇ શકે કે મોટી રમત શોધી કાઢવાનું માન જે તૈમૂરને આપવામાં આવે છે તે તેણે શોધી કાઢી નહોતી, જો કે એમ બનવાજોગ છે કે એ રમતનો તે ભારે શોખીન હોવાને લીધે વપરાસમાંથી જતી રહેલી તે રમતને તેણે સજીવન કીધી હોય, તેથી કરીને ફક્ત એટલોજ સવાલ રહે છે કે મોટી અને નાની રમત એ બેમાંથી વધુ પ્રાચીન કયી અને કયા સંજોગોમાં તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો અને તે ઉપર પ્રત્યેક અંશે આધાર રાખતો બીજો સવાલ એ છે કે અસલ રમત કયા સ્થાનમાંથી ઉત્પન્ન થઇ. બીજા આધાર તરીકે મી બ્લૅન્ડ જણાવે છે ઇ સ ૧૮૦૦ના વરસમાં મુંબાઇમાં એક 'વિલાસ મણી મંજરી' નામના સમકાલીન સંસ્કૃત પુસ્તકનો અંગ્રેજી તરજુમો ત્રીવંગાચાર્ય શાસ્ત્રી નામના માણસે પ્રકટ કર્યો હતો તેમાંના રમવાના નિયમો સામાં નવ્વાણું ટકા આપણે હાલ જે પ્રમાણે રમીએ છીએ તેને મળતા આવે છે તે ઉપરથી એ એના નિર્ણય ઉપર આવે છે કે શેતરંજના ઇતિહાસમાંથી લીધેલા સર્વ પુરાવા ઉપરથી એમ જણાય છે કે મગ મોટી રમતમાંના મોટામાં મોટા આકાર અને વધારેમાં વધારે શકિતમાં ધીરે ધીરે ઘટાડા થઇને હાલ રમીએ છીએ તે શેતરંજ બન્યો હશે અને તે ફેરફારના વચલા પગથીઆં તરીકે કદાચ ફીરદુશીએ વર્ણવેલો શેતરંજ અને મુંબાઇના પુસ્તકમાંનો શેતરંજ હોય આ પ્રમાણે વખતો વખત ફેરફાર, તેની ફરી ગયેલી આકૃતિ ઉપરથી, મ્હોરાની ચાલો ઉપરથી, તથા જયારે ગુરૂકેલીમાં આવે ત્યારની તેની ખાસ ચાલ ઉપરથી જણાય છે

1 (મજકુર પુસ્તક પા ૬૮)

2 મજકુર પુસ્તક પાનું ૬૯

આ પ્રમાણે લાકડેમાકડું વળગાડવામા તે ફતેહમંદ થયો નથી એમ મી. ફર્લૅન્ડને પોતાનેજ લાગ્યું હશે ને ઉપરથી તે છેવટે લખે છે 'પરંતુ હિંદુઓના ચતુર્મુખ દેવને દુનીઆના બધા ડહાપણનું ઉત્પત્તિસ્થાન ગણવા પહેલાં નિચેના ત્રણ સવાલોનો સંતોષકારક રીતે જવાબ મળવાની જરૂર છે. તે એ કે:–

(૧) જો એ રમત હિંદુસ્થાનમાં શોધી કાઢવામા આવી હોય તો તે વિષેના ત્યાંના જુના ઐતિહાસિક અથવા પૌરાણીક ગ્રંથો ક્યાં છે?

(૨) જો હિંદથીજ એ રમત બીજા દેશોમાં પ્રસરી હોય અને 'ચતુરંગ' જો તેના પૂર્વજ હોય તો રમતનું નામજ માત્ર રહીને મ્હોરાંઓની સંજ્ઞા કેમ બદલ ફેરવાઇ ગઇ? માત્ર 'રથ' અથવા 'રાથ' એજ શબ્દનું ભાષાંતર કરવું કેમ રહી ગયું!

(૩) જો 'ચતુરંગ' પૂર્વ તરફની રમતનું મૂળ હોય તો હાલ જે ફારસી સ્વરૂપમાં તે આપણી નજરે પડે છે તેને માટે જરૂરીઆત ફેરફારો કમ કે અને ક્યાં થયા? શું તે વખતે 'ચતુરંગ' શુદ્ધ સ્થિતિમા હતો અને 'શેત્રંજ' એ તેના ફરના પૂજકો માટે અવતાર થયો.

મી. ફર્લૅન્ડે પોતાનો લેખ ઇ. સ. ૧૮૫૦ ના લખ્યો ત્યારપછી ઈંગ્લાંડમાં પ્રો. ડન્કન ફોર્બ્સે એક ૪૦૦ પાનાનું પુસ્તક 'હિસ્ટરી ઑફ ચેસ' એ નામનું લખેલું છે ત્યારપછી થોડા સમયમાં જર્મનીમાં પ્રો. વેબરે પણ એ બાબતના ચર્ચા ચલાવી હતી. અને છેવટે પ્રો. એ. એ. મેકડોનલે ઇ. સ. ૧૮૯૮માં શેતરંજ ઉપર એક નિબંધ લખ્યો હતો પરંતુ તેમાના કોઇએ પણ મી. ફર્લૅન્ડના મતનું ખંડન કરવાનું અથવા તેના સવાલોનો જવાબ આપવાનું બ્યાજબી ધાર્યું હોય એમ લાગતું નથી. પરંતુ તેઓએ પોતાના મતના સમર્થન માટેજ જે જે પુરાવા રજુ કરેલા છે તેનાથી તેના સવાલોના થોડો ઘણો જવાબ મળી જાય છે. તે બધાનો એવો એકમત છે કે શેત્રંજની રમતની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્થાનમાં થઇ હતી અને તેનું મૂળ સ્વરૂપ 'ચતુરંગ,' છે. આ પ્રમાણે અન્ય દેશોને માટે કરવામાં આવતા દાવાઓ બાજુપર મુકી વિચાર કરી છેવટે આપણે આપણી માતૃભૂમી તરફ વળીએ.

<u>હિંદુસ્થાન</u>

સંસ્કૃત ભાષામા શેત્રંજને 'ચતુરંગ' કહે છે. તે શબ્દનો અર્થ એવો થાય છે કે ચાર અંગ છે જેના, એવું સૈન્ય આ દેશનાં વીરરસના કાવ્યો રામાયણ તથા મહાભારતમા એ શબ્દ સેનાના વિશેષણ તરીકે અને તેનીજ સંજ્ઞા તરીકે કોઇ કોઇ વખત વપરાયલો માલુમ પડે છે. તેજ ગ્રંથોના આધાર ઉપરથી તેમજ અમરકોશ ઉપરથી જણાય છે કે સેનાનાં ચાર અંગો તરીકે 'હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળ' એ ગણાતા હતા. 'ચતુરંગ' શબ્દ આવી રીતે લશ્કરની સંજ્ઞા હોવાને લીધે, જ્યારે કૃત્રિમ લડાઇનો વિચાર જણાવનારી રમત શોધી કાઢવામાં આવી હોય ત્યારે તે તેજ નામથી ઓળખાવવા લાગી હોય એ સાહજીક છે. સર વિ. જોન્સે સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી ચતુરંગની રમતને માટે આધાર શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે ઇ. સ. ૧૭૮૪ થી ૧૭૯૮ લગી કલકત્તાની સુપ્રીમ કોર્ટનો જજ્જ હતો તેવામાં તે બંગાળાના સારા

સારા સંસ્કૃત પંડિતોના સમાગમમાં આવતો હતો. એમ એક રાધાકાન્ત નામના પંડિતને પૂછવાથી એને માલમ પડ્યું કે 'ચતુરંગ' નામની રમત હિંદુસ્થાનમાં ઘણા કાળથી રમાતી હતી. તેના પોતાના પિતા તથા ગુરુ જગન્નાથ પંડિતે એ રમત બે બ્રાહ્મણોને શિખવી હતી. જામનગરના રાજાના આમંત્રણ ઉપરથી તેમને ત્યાં મોકલી આપવામાં આવ્યા હતા જ્યાં તેમને સારાં પારિતોષકો આપવામાં આવ્યાં હતાં. આ ઉપરથી જણાય છે કે ચતુરંગની રમત ઇ. સ. ના ૧૮મા સૈકામાં હિંદુસ્થાનમાં ચાલુ હતી. તેની ઉત્પત્તિ વિષે તપાસ કરતાં તેણે એમ જણાવ્યું હતું કે જ્યારે ત્રેતા યુગમાં શ્રી રામચંદ્રે લંકાને ઘેરો ઘાલ્યો હતો ત્યારે રાવણનું મન રંજન કરવા ખાતર તેની સ્ત્રી (? મંદોદરી) એ આ રમત બનાવી કાઢી હતી. તેના લેખી આધાર વિષે પૂછતાં તેણે જણાવ્યું હતું કે ભવિષ્ય પુરાણમાં એ રમતનું વર્ણન અથવા તે રમવાના નિયમો આપેલા છે અને તેમાંનો એક અધ્યાય લાવીને તેણે રજુ કર્યો હતો. તેમાં એ રમતને 'ચતુરંગ' અથવા ઘણી વખત 'ચતુરાજી' કહેલી છે કારણ કે તેમાં ચાર રાજાઓ અને તેનાં સૈન્ય ગોઠવવામાં આવે છે. તે દરેક સૈન્યના જે ચાર વિભાગ હોય છે તે હાથી, ઘોડા, નૌકા અને પાયદળ છે. તેમાંનું એકેકું રાજા સહિતનાં ચાર મ્હોરાંને આપવામાં આવેલું હોય છે. આવી રીતે ૪ દિશાનાં ૮-૮ મ્હોરાં મળી એ રમતમાં ૩૨ મ્હોરાં હોય છે અને તે રમવાનો પટ ૬૪ ખાનાનો હોય છે, જે ઉપર દરેક દિશામાં એકેકું સૈન્ય ગોઠવવામાં આવે છે. જો કે આમાં સૈન્ય ચાર હોવાને લીધે રમનાર ચાર હોય છે, છતાં બબ્બે જણા ભેગા થઇને રમે છે, તેથી કરીને પક્ષ બેજ હોય છે. આ રમતની ઉત્પત્તિ વિષે ભવિષ્ય પુરાણમાં એમ જણાવેલું છે કે લંકાથી એ રમત હિંદુસ્થાનમાં આવેલી છે અને તેને વિષે મૂળ આધાર ગૌતમ રૂષિના ધર્મશાસ્ત્રમાંથી મળી આવે છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મજકુર પુસ્તકના આધારેજ આમાંનું વર્ણન લખવામાં આવ્યું હશે. સર વિલિઅમ જોન્સ જણાવે છે કે એ પુસ્તક મેળવવા માટે મેં તજવીજ કીધી છે. પરંતુ પાછળથી તેણે અથવા કોઇ બીજાએ એ બાબતમાં ખંતથી મહેનત કીધી હોય એમ જણાતું નથી. સેક્રેડ બુક્સ ઓફ ધી ઈસ્ટ સીરીઝના બીજા વૉલ્યુમમાં ગૌતમના ધર્મશાસ્ત્રનું ભાષાંતર પ્રગટ થયેલું છે તેમાં તપાસ કરતાં માલમ પડે છે કે તેમાં તો 'ચતુરંગ' એવો શબ્દ પણ કોઇ વખતે આવતો નહીં હોય અને એવી કોઈ રમતને વિષે તો તેમાં ઇશારો નથીજ એ ચોક્કસ વાત છે. જો ડૉ. બુલર ધારે છે તે પ્રમાણે અનેક ગૌતમ થઇ ગયા હોય તો જેનું ધર્મસૂત્ર હાથ લાગ્યું છે તે શિવાય કોઇ બીજા ગૌતમના સૂત્રમાં આ રમત વિષે કદાચ ઉલ્લેખ હોય. જેમ હોય તેમ પરંતુ હાલ તો આપણે નિરાશ થઇને બેસવાનું છે. અસ્તુ ચતુરંગ સેનામાં ત્રીજું અંગ 'રથ' છે તેને બદલે ક્યાંથી આમાં નૌકા દાખલ થઈ તે સવાલના જવાબમાં પંડિત રાધાકાન્તે એમ જણાવ્યું હતું કે[1] લશ્કરને વખતો વખત નદીઓ ઓળંગવા માટે અને ખોરાક હથીઆર વગેરે નદી પાર લઇ જવા માટે વહાણની જરૂર પડે છે તથી તેને તેનાં અંગ તરીકે અહીં દાખલ કીધેલું છે પરંતુ આ જવાબ સર વિ. જોન્સ[2]

(૧) સેક્રેડ બુકસ ઓફ ધી ઇસ્ટ સીરીઝ વૉ. ૨ જું ગૌતમનો ઉપોદ્ઘાત પાનું ૪૮.

(૨) લૉર્ડ ટેઇનમાઉથે લખેલા સર વિ. જોન્સની 'લાઇફ એન્ડ વર્કસ' નામના પુસ્તકનું ૧૨૫ મું પાનું.

સંતોષકારક ન ગણવાં લખે છે કે ચીનાઇ 'શીઆગકી'માં જેમ નદી પટ ઉપર દેખાડેલી હોય છે તેમ હિંદુ 'ચતુરંગ'માં દેખાડેલી ન હોવાને લીધે નોકા ત્યાં અસ્થાને છે પરંતુ તેની આ ટીકા વ્યાજબી લાગતી નથી કારણકે મનુસ્મૃતિ જેની હાલની પ્રત ડૉ. બ્યુલરના અભિપ્રાય પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વ ૨૦૦ થી ઇ. સ પછી ૨૦૦ લગીમાં લખાયલી હોવી જોઇએ તેના ૭ મા અધ્યાયના ૧૯૨ મા શ્લોકમાં છ જાતનાં સૈન્ય જણાવેલાં છે તે શ્લોક નિચે પ્રમાણે છેઃ- "સપાટ ભૂમીમાં રથ અને ઘોડાવડે યુદ્ધ કરવું, પાણીવાળા પ્રદેશોમાં નૌકા અને હાથી વડે યુદ્ધ કરવું અને ઝાડો તથા લતાઓથી ઘેરાયલા પ્રદેશોનાં બાણ, તલવાર, ઢાલ વગેરે આયુધોથી યુદ્ધ કરવુ' આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે રાજ કાન્તે કહ્યું તેમ લશ્કર અથવા તેની ખેળગડી લઇ જવાનેજ માત્ર નહીં પરંતુ ખરેખરી લ્ડાઇમાં પણ નૌકાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હશે, છતાં એ સવાલતો ઉભોજ રહે છે કે 'રથ' કાઢીને 'નૌકા' કેમ અને ક્યારે દાખલ કીધી હશે. તેમ[1] ભવિષ્ય પુરાણ પણ ક્યારે લખાયું હશે તે બાબતનો કાંઇ સંતોષકારક પુરાવો નથી. જે છપાયલુ છે તેમાં ઠેઠ અકબર બાદશાહ લગીની વતો આવે છે તે ઉપરથી કદાચ એમ માની શકાય કે વહેલામા વહેલું તે ઇ. સ. ૧૬મા સૈકામાં લખવામા આવ્યું હશે."

આજ 'ચતુરંગ' ની રમત જેમા છેલ્લા ખાનામાં અસલના વર્ણન પ્રમાણે રથ છે તેનું વર્ણન, મી. બ્લેન્ડે એકત્રકીધેલા ફારસી અને અરબી લેખોમાંનો "જઝરતુ અરમાનીલ ઉકુલ ફીલ (રીમ) "શત્રંજીલ મનકુલ" નામનો એક અરબ્બી ગ્રંથ જેમાં અલી અદલી નામના આગળના લખનારના પુસ્તકને આધારે શેત્રંજ રમવની જુદી જુદી રીતો જણાવેલી છે, તેમાં છે ત્યાં એનો માચો અને એના મ્હોરા ગોઠવવાની રીત એ બન્ને દેખાડેલા છે પરંતુ આ બન્નેમાંથી કોઇપણ ગ્રંથ ક્યારે લખાયો હશે તે જણાવેલું ન હોવાને લીધે તે પુરાવો ખાસ ઉપયોગી થઇ પડે એવો નથી

સર. વિ. જોન્સ પછી જે અંગ્રેજી પૌર્વાત્ય ભાષાના અભ્યાસીઓએ એ બાબતમા લખાણ કીધું છે તેમાંના સર ફ્રેડ્રીક મેડન અને પ્રો. ડન્કન ફોર્બ્સ એઓએ ભવિષ્ય પુરાણનો પુરાવો સંતોષકારક ગણ્યો હતો અને પ્રો. ફોર્બ્સે તો એટલે લગી હિંમત લીધી છે કે પોતાની 'હિસ્ટરી ઓફ ચેસ' નાં ૪૩મા પાનામા તે લખે છે "પણ છેવટે હું ધારું છુ કે મેં

(૧) ભવિષ્ય પુરાણ એ અઢાર ઉપપુરાણો પૈકી એક છે જો કે હાલ જે પુરાણો મળી આવે છે તે તો ઘણા થોડા વખત ઉપરજ લખાયલાં હોવાં જોઇએ એમ સર્વ પૂર્વ ભાષા વેત્તાઓનું માનવું છે છતાં બ્રાહ્મણોમા, ઉપનિષદોમાં તથા ધર્મ સૂત્રોમાં વખતો વખત 'પુરાણ' વિષે ઇસારા કરવામાં આવે છે તે ઉપરથી એમ અનુમાન થઇ શકે છે કે અગાઉ એક અથવા અનેક પુરાણો હશે અને તેને આધારે પાછળથી હાલ જે ગ્રંથો પુરાણોને નામે પ્રસિદ્ધ છે તે લખાયલા હશે આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્રમા તો એક જગાએ ભવિષ્યત્ પુરાણ નામના ગ્રંથમાથી આધાર ટાંકેલો છે (આ. ધ. ૨. ૯. ૨૪.૬.) છતા જે શ્લોક તેમાંથી લીધેલો જણાવવામા આવ્યો છે તે આપણી રમતની માફક હાલના ભવિષ્ય પુરાણમાંથી મળી આવતો નથી તે ઉપરથી જેમ ડૉ. બ્યુલર કહે છે તેમ અનુમાન થઇ શકે કે હાલના વિષય માટેનો આધાર જુના ભવિષ્ય પુરાણમાંથી લીધો હશે

વાંચનાર આગળ જે જે પુરાવાઓ રજુ કર્યા છે તે ઉપરથી હું સહિસલામત પણે કહી શકું કે શેત્રંજની રમત પાંડુ અને તેના પાંચ છોકરાના વખતથી તે આપણી માયાળુ રાણી વિકટોરીઆ (જે હાલ તેજ પૂર્વે તરફના મુલક પર રાજ્ય કરે છે) તેના રાજ્ય સુધી એટલે કે ૫૦૦૦ વર્ષથી હિંદુસ્થાનમાં ચાલતી આવી છે અને આ અતિપુરાણી રમત આ લાંબા સમય દરમ્યાન બ્રાહ્મણોની પવિત્ર ભાષામાં પોતાનું અસલ અર્થસૂચક નામ 'ચતુરંગ' રાખી રહી છે." પ્રો. ફોર્બ્સની પછીના યુરોપના વિદ્વાનોએ આથી સંતોષ ન માનતા સંશોધન આગળ ચલાવ્યું હતું. તેમાં પ્રથમ જર્મનનો પ્રો. વેબર જેનું નામ સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સારી રીતે જાણીતું છે તેણે કીધી હતી તેને એમ માલમ પડ્યું હતું કે 'ચતુરંગ' વિષે જે જુનામાં જુના સંસ્કૃત ગ્રંથમાંથી આધાર મળી આવે છે તે ટીકાકાર હલાયુધનો ગ્રંથ છે. તેમાં તે કેટલાક વૃતોમાંના ગણોની મખ્યાનો દાખલો આપતાં કહે છે કે "ચતુરંગની રમતમાં ૬૪ ચોકડાંનું કોષ્ટક હોય છે તેવું કોષ્ટક દોરો." એ લખનાર ઇ. સ. ના ૧૦મા સૈકામાં થઇ ગયો હશે એમ પ્રો. વેબરનું માનવું છે અને પ્રો. મેકડોનલ તે કબુલ રાખે છે. એના પછીનો પ્રો. જેકોબી સેક્રેડ બુક્સ ઓફ ધી ઇસ્ટ સીરીઝના ૪૫મા વોલ્યુમ (જૈનસૂત્રો પા. ૩૦૩) મા લખે છે કે "હિંદુસ્થાનના સાહિત્યમાં ચતુરંગની રમત વિષેનો જુનામા જુના કાળનો ઇશારો મારી જાણ પ્રમાણે એક કાશમીરી કવી રત્નાકર જે ઇ. સ. ૮૫૦ના અરસામાં થઇ ગયો એમ સાબિત કરવામા આવેલું છે તેના ગ્રંથમાં છે તેના જે શ્લોકમાં તે મળી આવે છે તે દ્વિ અર્થી છે. તેના એક અર્થ પ્રમાણે શિવનાં એક ભક્તની રણસંગ્રામ પરની હુશીઆરી અને બીજા અર્થ પ્રમાણે શેત્રંજની રમતમાં હુશીઆરીનું વર્ણન તેમાં છે. તેમાં શેત્રંજના ચાર વિભાગનું નામ ચાર તરફ ગોઠવેલાં સૈન્યે, તથા 'અષ્ટપાદ' જે શબ્દ પટને માટે વપરાયલો છે તે બધાં જણાવેલાં છે. પ્રો. જેકોબીને જે બીજો ઠેકાણે ચતુરંગ વિષે ઇશારો મળી આવ્યો છે તે પણ રૂદ્રટ નામના એક કાશમીરી કવિના ગ્રંથમાં છે તે પણ ૯મા સૈકાના મધ્ય ભાગમા થઇ ગયેલો ગણાય છે. જે કાવ્યમાંથી તે મળી આવે છે તેમા જુદી જુદી વસ્તુઓ જેવી કે ચક્ર, તલવાર, ધનુષ્ય, ભાલો, ત્રિશુળ અને હળ વગેરેને મળતાં આવતા શ્લોક જેને વાંચવાની રીત ચતુરંગપીઠ પરની રથ, ઘોડા અને હાથીઓની ચાલ પ્રમાણે છે તેના બનાવી રાખ્યા એમ જણાવેલું છે. એમ ધારવામાં આવેલુ છે કે શેત્રંજના ૩૨ ખાનાના અડધા પટ ઉપર ૩૨ ગણનો એક શ્લોક લખેલો છે તે વાંચવાની રીત એવી અટપટી છે કે ચતુરંગનાં મ્હોરાંની જુદી જુદી ચાલો પ્રમાણે જો તે વાંચ્યો હોય તો જાણે સીધી લીટીમાં લખેલો ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ લખી વંચાતો સાધારણ રીતે લખેલો શ્લોક હોય તવી રીતે તે ગોઠવાઇ જાય છે. આ પુરાવા ઉપરથી એવા મહત્વની વાત નિકળી આવે છે કે ઘોડીની ચાલ આજથી ૧૦૦૦ વર્ષ ઉપર પણ તેવીજ હતી અને રથ જે આપણા હાથની જગાએ છે તે સીધી લીટીમાં દરેક ખાના ઉપર જઇ શકતો હતો અને હાથી જે આપણા ઉંટને મળતો આવે છે તે એક ઘર સીધો અથવા તેરો ચાલી શકતો હતો. પ્રખ્યાત આરબ મુસાફર આલબેરૂની જે ઇ. સ. ૧૦૩૦ના અરસામાં પંજાબમા આવ્યો હતો, અને ત્યાં ઘણાં વરસ રહીને પોતાને થયેલી તે દેશની માહિતિનો હેવાલ મુકી ગયા છે, તેમાં તે જે આ બાબતમાં લખે છે તેને રૂદ્રટનું લખાણ પર્ણ મળતું આવે છે. આલબેરૂની કહે છે કે "હિંદના લોકો શેત્રંજ રમતી વખતે હાથીને ખ્યાદાની માફક એક ઘર સીધો ચાલે છે, બીજી બાજુએ ચાલતા નથી....

ચાર 'ખુણા' ઉપર પણ ફેરઝીન (વઝીર)ની માફક ચાલે છે. તેઓ કહે છે કે આ પાંચ ખાનાં હાથીની આકૃતિ ચાર પગ અને સૂંઢની સૂચના કરે છે."

સૌથી છેલ્લામાં છેલ્લું પ્રો. મેકડોનલે "એથીનીઅમ" નામના ચોપાનીઆની ૧૮૯૭ના જુલાઈ મહીનાની ૨૪ મી તારીખના અંકમાં જણાવ્યું હતું કે ઉપરના ગ્રંથ કરતાં પણ જે જુના લેખમાં ચતુરંગ વિષે ઇશારો છે તે બાણ કવિનું હર્ષચરિત છે. તે ઇ સ. ના ૭મા સૈકાના પહેલા ભાગમાં થઇ ગયો હતો એ વાત ચોક્કસ છે. તેમાં શ્રી હર્ષ જે કન્યાકુબ્જમાં ઇ. સ. ૬૧૦ થી ૬૫૦ લગી રાજ્ય કરતો હતો, તેણે કીધેલાં કામોનું વર્ણન કીધેલું છે. તેનો એક ઇન્તેખાબ જે શ્લેષાત્મક છે તેમાં લખેલું છે કે આ રાજાના વખતમાં ઝાકળ એકઠી કરવામાંજ માત્ર માખીઓ લડતી હતી, જે કોઇના પગ કાપી નાંખવામાં આવતા હતા તે માત્ર વૃતોજ હતાં, અષ્ટપાદોજ માત્ર ચતુરંગની સ્થિતિ સુચવતાં હતાં," વગેરે. વળી 'અષ્ટપાદ' એ શબ્દ એજ પુસ્તકના બીજા ઇન્તેખાબમાં કોવેલ અને થોમસના ભાષાંતરને ૯ કે તથા ૨૬૬મે પાને અને કાદંબરી (નિર્ણય સાગર છાપખાનાની)ને ૧૮૦મે પાને આવે છે ત્યા પણ તેનો અર્થ "ચતુરંગનો માચો" એજ થતો હોવો જોઇએ, નહીં કે "ચોપાટનો માચો." આ ગ્રંથોમાં શેત્રંજનો માચો અને રમત ચોખ્ખા શબ્દોમાં જણાવેલા છે, તે ઉપરથી નિઃશંકપણે એમ અનુમાન થઇ શકે છે કે એ રમત હિંદુસ્થાનમાં મોડામાં મોડી ૬ઠ્ઠા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં રમાતી હશે.

ઉપલી તપાસ કરતાં એમ માલમ પડે છે કે હિંદુસ્થાનના અથવા હિંદુસ્થાન વિષે લખનારાઓ એકંદર ત્રણ જાતની એક એકને મળતી આવતી રમતને હિંદુસ્થાનના ચતુરંગના નામથી ઓળખાવે છે; એક આઠ આઠ મ્હોરા ચાર દિશામાં ગોઠવવાથી રમાતી જેમાં દરેક દિશાના ખુણામાં 'રથ' આવે છે, બીજી પણ તેટલાંજ મ્હોરાં તેમજ ગોઠવવાથી રમાતી પણ જેમાં ખુણામાં નૌકા આવે છે, ત્રીજી ૧૬-૧૬ મ્હોરાં હાલની પડેમ ગોઠવવાથી રમાતી રમત. આમાંથી પહેલી બે પાસાથી રમાય છે, અને ત્રીજી માત્ર અક્કલનો ઉપયોગ કર્યાથી રમાય છે. પહેલી બેમાં રાજા શિવાય હાથી, ઘોડો, રથ અથવા નૌકા અને પ્યાદાં મળી આઠ મ્હોરાંનું એક સૈન્ય બનેલું હોય છે. અને બબ્બે રમનારા ભીરૂ થઇને રમે છે. ત્રીજામાં દરેક બાજુએ રાજા શિવાય એક મન્ત્રી, બે હાથી, બે ઘોડી, બે રથ અને આઠ પ્યાદા મળી ૧૬ મ્હોરાં હોય છે. આ ત્રણમાં વધુમા વધુ પ્રાચીન કયી તે વિચાર કરવાની વાત છે. આગળ આપણે જોઇ ગયા કે નૌકાવાળી રમતને માટે હાલ તુરત તો ભવિષ્ય પુરાણથી બીજો કોઇ જુનો આધાર મળતો નથી, અને તે ૧૬માં સૈકાથી વધારે જુના કાળમાં લખાયલું હોય-એમ માની શકાય એવું નથી. એટલે અસલની રથવાલી રમતમાં પાછળથી તેને બદલે નૌકા ગોઠવવામાં આવતી થઇ હશે એમ અનુમાન થઇ શકે છે. હવે રથવાળી ૪ સૈન્યની રમત અને મંત્રીવાળી બે સૈન્યની રમત વચ્ચે પ્રાચીનતાનો સવાલ રહે છે. તેમાં આગલીને વિષે સસ્કૃત લેખકોમાંથી જુનામાં જુનો આધાર રઘુનંદ જે ૧૫ મી સદીના પાછલા ભાગમાં અને ૧૬ મીના પહેલા ભાગમાં થઇ ગયો છે તે છે.[1] તે શિવાય બહારના લખનારાઓમાં 'નઝહતું' અરબાબીલ

(૧) રોયલ એશીઆટીક સોસાયટી જર્નલ સને ૧૮૯૮ પા ૧૩.

ઉફુલ ફીલ શતંજ્જ મનફલ' નામના અરબ્બી પુસ્તકના લખનારનો છે. તેણે પોતે અલ અદલી નામના આગળના લેખકના આધારપરથી તેનું વર્ણન અને નમુનો આપેલો છે. એ છેલ્લો લેખક ક્યારે થઇ ગયો તે જણાવ્યું નથી તેથી એમાંથી મળતો પુરાવો બહુ સબળ ગણી શકાય નહીં. બીજો લખનાર મજકુર આલ્બેરૂની છે તે પોતાના પુસ્તકમાં [1] જણાવે છે કે ઇ. સ ના ૧૧માં સૈકામાં હિંદુસ્થાનમાં બે જાતના શેત્રંજ રમાતા હતા જેમાનો એક, હાથી (એટલે આપણાં ઉંટ)ની ચાલ શિવાય, અરબ્બી (અને આપણો હાલના) જેવોજ હતો અને બીજો જેને માટે તે લખે છે કે અરબસ્તાનના લોકોને તે અજાણ્યો હતો.-આ બાજીનો "૪ માણસો બે પાસાથી રમતા હતા," એમ કરીને જેણે જે વર્ણન આપેલુ છે તે 'રથવાળા ચતુરંગ'ને મળતું છે. આલ્બેરૂનીથી આગળના વખતના કોઇ લેખકનો આધાર આ રમતને માટે હજી મળી આવ્યો નથી. પરંતુ 'મંત્રી'વાળી સોળ મ્હોરાની રમત માટે એવો એક આધાર મળી આવે છે અને તે ઉપર કહેલા કાસ્મીરી કવી રૂદ્રટનો છે. મી. મેકડોનલ ઉપલેજ ઠેકાણે છાતી ઠોકીને કહે છે કે અરબ્બી શેત્રંજને મળતી રમત જે આલ્બેરૂનીએ હિંદુસ્થાનમાં રમતી જણાવી છે તે અને રૂદ્રટે વર્ણવેલો શેત્રંજ, એબે એકજ છે.

જો કે આ પ્રમાણે રથવાળા આઠ આઠ મ્હોરાના ચતુરંગ માટે આલ્બેરૂની (૧૧મા સૈકા) કરતાં અગાઉનો ઐતિહાસિક પુરાવો મળતો નથી તોપણ છેવટના નિર્ણય ઉપર આવતા પહેલા આપણે બીજી કેટલીક દલીલોનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. 'ચતુરંગ' એ નામ સૈન્યનાં ચાર અંગ સૂચવે છે અને તે હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળ એજ ચાર છે તે વિષે મહાભારત, રામાયણ, અમરકોશ, અને 'ધી ઇન્વેઝન ઓફ ઇન્ડીઆ બાઇ એલેકઝાન્ડર ધી ગ્રેટ' નામના મેકક્રીન્ડલના ૧૮૯૩માં ગ્રીક લેખો ઉપરથી લખેલા પુસ્તકના પુરાવા છે. હવે જો મંત્રીવાળી સોળ સોળ મ્હોરાંની રમતને વધુ પ્રાચીન માનીએ તો વાધો એ આવે છે કે તેને 'ચતુરંગ' એ નામ બંધબેસ્તુ આવતું નથી, કારણ કે મંત્રી, હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળ મળી પાંચ અંગ થઇ જાય છે, અને જો એમ માનીએ કે રથવાળી આઠ આઠ મ્હોરાની રમતને જે નામ પ્રથમથી સૈન્યના અનુકરણ ખાતર આપવામા આવ્યુ હોય તે તેમાં વિકૃતિ થયા છતાં ચાલુ રહ્યું તો તે સ્વાભાવિક લાગે છે. બીજું, પ્રથમ, બે સૈન્યની અને વળી પાસા વગર રમાતી રમત હોય તેમાંથી ચાર સૈન્યવાળી પાસાવાળી રમત થવા રૂપી સુધારો થવો એ બનવાજોગ નથી. તેને બદલે એ વ્યાજબી લાગે છે કે પ્રથમ ચાર માણસની રમત બબ્બે જણા ભીડ થઇને તો રમતાજ હતા તેને બદલે પાછળથી બેજ માણસ બેવડું બેવડું સૈન્ય લઇ રમતા થયા હોય. ફેરફાર એટલોજ પડ્યો કે મ્હોરાંમાંથી બબ્બે રાજાને બદલે તેમાંનો એક કાઢી નાંખી તેને બદલે મંત્રી દાખલ કીધો, તે શિવાય બે જણના બે હાથી, બે ઘોડા, બે રથ, અને આઠ પ્યાદા તો તેમને તેમજ રહ્યાં અને પાસા કાઢી નાખવામા આવ્યા અને તેને બદલે અક્કલનોજ ઉપયોગ કરી એ નવી રમત લોકો રમવા લાગ્યા. આ કારણો ઉપરથી મારો પોતાનો નમ્ર અભિપ્રાય એવો થાય છે કે પ્રથમ આઠ આઠ મ્હોરાંવાળી ચતુરંગની રમત હતી અને પાછળથી તેમાં સુધારો થઇ રૂદ્રટે વર્ણવેલી રમત હસ્તિમાં આવી હશે. પ્રો. જેકોબી જો કે આ નિર્ણયને મળતો આવે છે તોપણ તેની દલીલ વળી જુદીજ છે. તે કહે છે

(૧) મજકુર પુસ્તક પા ૧૩૮.

કે નીતિ શાસ્ત્રના સંસ્કૃત લખાણોમાં હમેશા ચાર જાતના રાજાઓ ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવે છે, એક વિજિગીષુ તેનો પ્રતિપક્ષી, ઉદાસીન, અને મધ્યમ, મનુસ્મૃતિના ૭ મા અધ્યાયના ૧૫૯માં શ્લોકમા પણ આ ચાર જાતના રાજાઓ ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખવા સુચવવામા આવ્યું છે. આથી ઉપરના મતનુ સમર્થન થાય છે. આ ઉપરથી આપણે એ નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ છીએ કે આઠ આઠ મ્હોરાંવાળી ચતુરંગની રમત સૌથી પ્રાચીન હતી.

હવે તેમાથી રૂદ્રટ વાળી રમત ક્યારે થઈ હશે તે બીજો સવાલ છે. આલ્બેરૂની લખે છે કે પહેલી રમત આરબોને માલૂમ નહોતી અને આરબોને શેત્રંજની રમત ઇ. સ ૬૫૨માં ઇરાનની જીત પૂરી કરવા પછી તે દેશમાંથી મળેલી એમ પૂરવાર થયેલુ હોવાથી[1] ઇરાનીઓને પણ જે રમત શાહનામા અને ઉપર જણાવેલા પહેલવી પુસ્તકના હેવાલ પ્રમાણે હિંદુસ્થાન તરફથી મળેલી તે પણ આઠઆઠ મ્હોરાંવાળી ચતુરંગની રમત નહીં પણ રૂદ્રટવાળી મંત્રી સહિત ૧૬-૧૬ મ્હોરાની રમત હોવી જોઇએ, એટલે કે ચતુરંગ ફેરફારને જે રમત પાછળથી થયેલી તે ઇરાનમા નહી પરંતુ હિંદુસ્થાનમાંજ થયેલી અને ઇરાનમા તે.ઇ. સ ના ૬ઠ્ઠા સૈકાના મધ્ય ભાગમા ગયેલી એ નિર્વિવાદ છે તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે તે ફેરફાર તે કાળ પહેલા થયો હોવો જોઇએ. તે થયા પછી પણ અગાઉની રમત કોઇ કોઇ સ્મનાગની પાસા ઉપર આસક્તિ હોવાને લીધે એકની એક જગાએ અથવા બીજા ભાગોમા તે ફેરફારની માહિતી ન હોવાને લીધે જુદા જુદા ભાગોમા બન્ને રમતો ચાલુ રહી હશે.

હવે જે એક બાબતનો આપણે વિચાર કરવાનો છે તે મ્હોરાની ચાલો વિષે છે રૂદ્રટ કવિએ જે ચાલો દેખાડી છે તેમાની (ઇ સ ૮૫૦ના વરસની) હાથી (આપણા ઉંટ)[2] શિવાયનાં બીજા મ્હોરાની ચાલો આલ્બેરૂનીના હેવાલ પ્રમાણે ૧૧માં સૈકા સુધી રહેલી એમ બન્નેને સરખાવવાથી માલૂમ પડે છે અને આલ્બેરૂનીનુ શેત્રંજનુ જ્ઞાન ફારસી રમત પ્રમાણેનુ હતું એટલે એ ઉપરથી આપણે એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ છીએ કે ઇરાનમા શેત્રંજ દાખલ થયો ત્યારથી એટલે મોડામા મોડુ ઇ સ ના ૬ ઠ્ઠા સૈકાના મધ્ય ભાગથી તે રૂદ્રટ કવિના કાળ સુધી એટલે ઇ. સ. ૮૫૦ સુધી, અને ત્યારથી તે આલ્બેરૂનીના કાળ સુધી એટલે ઇ. સ ના ૧૧મા સૈકાના પહેલા અર્ધીઆ સુધી, શેત્રંજના મ્હોરાની ચાલો તેની તેજ રહેલી. હવે તેમા પ્રથમ મન્ત્રી અથવા વજીરની ચાલ, ચારે દિશામા તેડુ એક ઘર, ઉંટની ચાલ, તેડા બે ઘર, ઘોડીની ચાલ, અઢી ઘર, હાથી અથવા રૂખની ચાલ, સીધી લીટીમા બધી બાજુએ ખાલી હોય, તેટલા ઘર, રાજાની ચાલ આઠે દિશામા એક એક ઘર, અને પ્યાદાની, સીધું એક ઘર, અને મારતી વખતે તેડું એક ઘર, એ પ્રમાણે ચાલો હતી આ ચાલોમાં અને આપણી હાલની ચાલોમા કેટલુક મળતાપણું છે અને કેટલાક ફેર છે. રાજા, પ્યાદું અને ઘોડીની ચાલો તો ઠેઠ શેત્રંજ વિષે જ્યારથી લેખી પુરાવો મળી આવે છે ત્યારથી અત્યાર સુધી તેની તેજ રહેલી છે. હાથીની ચાલમા પણ કાંઇ ફેરફાર થયો હોય એમ જણાતું નથી કારણ કે રૂદ્રટ જેને 'રથ' કહે છે. તે શબ્દાર્થમા અરબી રમતનો 'રૂખ' છે, અને હાલ જેને

(૧) મજકુર પુસ્તક પાનું ૧૩૦
(૨) મજકુર પુસ્તક પાનુ ૧૩૮

આપણે હાથી કહીએ છીએ તે પણ તેજ છે તે એની માફક જ બીજી લીટીમાં થઈ તરફ ચાલી શકે છે. બાકી રહ્યામાં માત્ર વજીર અને ઉંટ છે. ઇ. સ. ના ૧૧મો સૈકામાં વજીર માત્ર તેડું એક ઘર ચાલતો હતો અને ઉંટ જે ફારસી અને અરબ્બી રમતના ફીલની જગાએ છે તે તેજ પ્રમાણે બે ઘર ચાલતું હતું તેની ચાલમાં મોટે સુધારો પાછળથી થયેલો માલમ પડે છે. જેવી રીતે અહી તે બે મ્હોરાંની ચાલો મર્યાદિત હતી તેવીજ રીતે યુરોપ કે[1] જ્યાં કેટલાકના મત પ્રમાણે ઇ. સ ના ૭મા અથવા ૮મા સૈકામા અને બીજાઓના માનવા પ્રમાણે ઇ. સ ના ૧૧ મા સૈકામાં શેત્રંજની રમત દાખલ થયેલી ત્યા પણ તેજ હતી. ત્યાંને માટે એવી માન્યતા છે[2] કે એ બે મ્હોરાંની ચાલોમા ઇ. સ. ૧૫૦૦ના વરસમા હાલના જેવો સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો અને તે પોર્ટુગલ, ફ્રાન્સ અથવા ઇંગ્લાંડ જ્યાના વેપારીઓ ઇ. સ. ના ૧૬મા સૈકાથી હિંદમા આવવા લાગ્યા હતા તેમની કોઇની મારફતે આ દેશમા રાજાની 'કેસલ'ની ચાલ, જે પ્રથમ દર્શનીજ અંગ્રેજી સુધારો છે અને જે હાલમાં પણ કેટલાકોએ ગ્રહણ કીધેલો છે તેની સાથે આ દેશમા દાખલ થયેલી હોવી જોઇએ

આપણી હાલની મ્હોરાં ગોઠવવાની રીતમાં પણ કેટલોક ફેરફાર થયેલો છે. ફારસી અને અરબ્બી અથવા યુરોપીય શેત્રંજમાં પણ મ્હોરાની ગોઠવણ નીચે પ્રમાણે છેઃ—રૂખ અથવા રથ તે આપણા હાથની જગાએ, પછી ઘોડી, પછી ફીલ અથવા હાથી તે આપણા ઉંટની જગાએ, પછી વજીર, રાજા, અને બીજાં ફીલ, ઘોડી અને રથ એ બે ગોઠવણમાં જે ફેરફાર પડે છે તે સંબંધમા નિલકંઠ ભટ્ટ જે ઇ. સ ના. ૧૬ મા સૈકામાં થઇ ગયો છે તેના નીતિ મયૂખમાથી સૂચના મળી આવે છે ત્યા મ્હોરા ગોઠવવાની રીત જે હાલ ચાલુ છે, એટલે કે હાથી, ઘોડા, ઉંટ, વજીર, રાજા, ઉંટ, ઘોડા અને હાથી, પહેલી હારમા અને આઠ પ્યાદા બીજી હારમા, તેજ દેખાડેલી છે. આમાથી આપણે બે બાબતનો પુરાવો મળી આવે છે, એક તો એકે અસલની રમતમા જે'રથ' હતો તે નામનુ એકે મ્હોરૂંજ નથી, પણ તેના જેવીજ ચાલનુ બીજું મ્હોરૂં 'ઉંટ' જે હાલ છે, તે આવેલું છે પણ તેને 'રથ'ની જગા નહી પણ ફીલ (હાથી)ની જગા આપેલી છે અને બીજું એ કે હાથીને રાજા વજીરની પાસેથી ખસેડી 'રથ' ની ખાલી પડેલી જગા આપવામા આવી છે આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે હાલ જે મ્હોરાંના નામો અને તેને ગોઠવવા રીત પ્રચલિત છે તે મોડામા મોડી ઇ. સ. ના ૧૬મા સૈકામા દાખલ થયેલી હોવી જોઇએ અને તે અને આગળના વખતના નામો અને રીત વચ્ચેનો ફેરફાર ઇ. સ ના ૧૧મા સૈકાનો આલ્બેરૂનીનો લેખ છે તેના કાળથી તે નિલકંઠ ભટ્ટે નીતિ મયૂખ આશરે ઇ સ ના ૧૬મા સૈકામા લખ્યો એ કાળના મધ્ય ભાગમાં કોઇક વખતે થયો હોવો જોઇએ, 'રથ' નીકળીને 'ઉંટ' પેઠ છે પ્રો મેકડોનલના માનવા પ્રમાણે ઇરાની (મુસલમાન) લોકોના સહવાસનુ પરિણામ હોય એ બનવા જોગ છે, કારણકે તેમની અસર આ બાબતમાં કાંઇક વહેમ ભરી હોય તોપણ શેત્રંજની પરિભાષાના શબ્દો 'શાહ,' અને 'મોહ' અથવા કિસ્ત' મા તો તદ્દન સ્પષ્ટ છે. આપણી ભાષાઓમાં એ સ્થિતિઓને માટે અસલ કયા શબ્દો વપરાતા હશે તેનું કોઇને ભાન પણ નથી.

---

(૧) એચ. ઇ. બર્ડની ચેસ હિસ્ટરી પા. ૧૭

(૨) મજકુર પુસ્તક પાનું ૧૭ તા. રૉયલ એશિઆટીક સોસાયટી જર્નલ પાનું ૧૩૭.

આ સર્વ પુરાવાઓ અને દલીલો ઉપરથી આપણે એ નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ છીએ કે હાલ જે રમત શેત્રંજના નામથી ઓળખાય છે તેનો પૂર્વજ 'ચતુરંગ' હિંદુસ્થાનમાં જન્મ્યો હતો પણ તે બનાવ કયા અમુક વખતે બન્યો તે બાબત તો જ્યાં લગી ભવિષ્ય પુરાણમાં જણાવેલો ગૌતમનો લેખ ન મળી આવે, અથવા લંકા કે જ્યાંથી ચતુરંગ અહીંના લોકોને મળ્યો એમ ભવિષ્ય પુરાણમાં લખેલું છે ત્યાંના પાલી પુસ્તકોમાંથી અથવા મહાભારત મહાસાગરના કોઇ ખુણામાંથી આધાર ન મળી આવે ત્યાં લગી અનિશ્ચિતજ રહેશે. 'ચતુરંગ'માં જુદે જુદે વખતે જે અનેક અનેક ઝીણા ફેરફારો થયા છે તેમાં આપણી પોતાનીજ નહીં. પણ પરદેશીઓ, એટલે મુસલમાન અને યુરોપીઅન લોકોની બુદ્ધીએ પણ ભાવ ભજવ્યો છે અને છેવટે ઇ. સ. ના ૧૬ મા સૈકાથી તે આજ સુધી કાંઇપણ ફેરફાર વગર હજુ સુધી એ રમત પૂર્ણ ઉત્સાહથી રમાતી ચાલી આવે છે.

શેત્રંજની હિંદુસ્થાનમાં થયલી ખીલવણી.

શેત્રંજના શોખીનોમાના ઘણા ખરાને ખબર હશે કે તે રમત આ દેશમાં જોરી અને નજોરી એમ બે રીતે રમી શકાય છે. સાધારણ રીતે નજોરીજ બાજી ૧૦૦માં ૮૦ ટકા લોકો રમે છે એશીઆ ખંડના બીજા દેશોમાં અને યુરોપ અને અમેરીકામાં તો જોરી બાજીની ઘણાને ખબર પણ હોતી નથી. તે નાપસંદ પડવાનું કારણ એ છે કે મનુષ્ય માત્રનો સ્વભાવ થોડે ઘણે અંશે ઉતાવળીઓ હોય છે; રમવા બેઠા કે જેમ બને તેમ બાજી જલદી પુરી કરી નાંખવાની હોંસ દરેકને હોય છે, તેથી જોરી બાજી કે જેમાં જે મ્હોરાં પાછળ કોઇપણ મ્હોરાંનું જોર, પછી તે હલકામાં હલકું એટલે પ્યાદાનું પણ, હોય તો તે મારી શકાય નહીં અને તે નિર્ભ્રાન્તપણે આગળ વધી શકાય તેમા કોઇ કોઇ વખતે બાજી 'ઠસ' થઇ જાય છે. એટલે કયી ચાલ કરવી તે કેટલીક વખતે મોટો પ્રશ્ન થઇ પડે છે. પરંતુ એમાંજ અક્કલનો ખરેખરો ઉપયોગ કરવાનો છે. નકલલ મ્હોરાને મારી નાખ્યા શિવાય પોતાનું સૈન્ય આગળ કેમ વધારી શકાય એ એમાંથી સીખી શકાય છે. એ શેત્રંજનું ધર્મયુદ્ધ છે.

આ શિવાય શેત્રંજમાં જે એક બીજો સુધારો આ દેશમાં થયેલો હોય એમ જણાય છે તે તેના ઘર અને મ્હોરાંમાં વધારો કરી બતાવેલી જોરાકાની રમત છે. આમાં ૧૦–૧૦ હારનાં ૧૦–૧૦ ખાનાં મળી ૧૦૦ ખાના હોય છે અને તે ઉપર બન્ને બાજુએ ૨૨–૨૨ મ્હોરાં મળી એકંદર ૪૪ મ્હોરાં ગોઠવવામાં આવે છે. એ મ્હોરાંઓમાંના ૧૬–૧૬ મ્હોરા તો મુળ શેત્રંજના છે તેજ છે અને તે શિવાયનાં ૬–૬ મ્હોરામા એક 'જોરાકો' (સેનાપતિ) બે ડુમ, એક પાંગળો,[1] અને બે પ્યાદાં છે તે આ રમત આ લેખકના કુટુંબમાં ૩–૪ પહેડીથી ચાલી

(૧) આ મ્હોરાંનુ ખરું નામ શું હશે તે બાબત નકી થઇ શકે એવી નથી. આજ બે ત્રણ પહેડીથી એ મ્હોરું એજ નામથી આ લેખકના કુટુંબમાં ઓળખાય છે અને તેની ચાલને મળતું કોઈ મ્હોરું બીજી જાતની રમતમાં ન હોવાથી એનું અસલ નામ કયું હશે તે શોધી કઢાય એમ નથી. કદાચ તેનું નામ મુનશી હોય કારણકે એવીજ એક બીજી મોટા શેત્રંજની રમત આ લખનારની જાણમાં આ નિબંધ લખાયા પછી આવી છે તેમાં એવીજ ચાલના મ્હોરાને 'મુનશી' એ નામથી ઓળખાય છે.

આવે છે અને સુરતના નવાબ અને તેના બીજા મુસલમાન અમલદારોની સાથેના લેખકના પૂર્વજોના ઘાડા પરિચયને લીધે તે તેમની જાણમાં આવી હશે એમ તેની માન્યતા છે, ઘણે ઘણે ઠેકાણે ઘણા ઘણા લોકોને પૂછતાં જણાય છે કે તે બહુજ થોડાં માણસોને જાણીતી છે, મુસલમાન લોકોમાં અથવા ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં તે સારી રીતે જાણીતી છે કે કેમ તે બાબતની ખબર મેળવી શકાઇ નથી. જે જે ફારસી તથા અરબ્બી ભાષાના લેખોમાંની શેત્રંજમાંથી બનાવી કાઢેલી રમતો જાણમાં આવી તેમા પણ કાંઇ આવી જણાતી નથી.

આ રમત અને મી. બ્લૅન્ડના એશીઆટીક સોસાયટીના જર્નલ ના ૧૩ મા વોલ્યુમમાં લખેલા નિબંધમાં જણાવેલી મેજર પ્રાઇસવાળા ફારસી હસ્તલેખમાં વર્ણવેલી 'શેત્રંજી કામીલ'ની રમત, એ બન્ને વચ્ચે રહેજસાજ મળતાપણું છે. તે એ છે કે આમાંના બે નવાં મ્હોરા જોરાફો અને હુમનાં નામ તેમાંના બે મ્હોરાં 'ઝરાફા' અને 'દબ્બાબહ' ને મળતા છે. પરંતુ તે નામ માત્રનુંજ સરખાપણુ છે. કારણકે ગોઠવવાની બાબતમાં તેમજ ચાલમા મહત્વનો ભેદ છે. તે એકે 'જોરાફાની રમત'માં 'ઝરાફા' જે મિશ્ર ચાલનું ઉંચામાં ઉંચું મ્હોરૂં છે તે ચાલનું તેમાં એકકે મ્હોરૂંજ નથી અને 'જોરાફો' વજીરની બધી ચાલ શિવાય ઘોડાની ચાલ પણ ચાલે છે. વળી 'હુમ' માત્ર તેડાં બે ઘર અસલના 'ફીલ'ની માફક ચાલે છે અને 'દબ્બાબહ' બે ઘર સીધાં ચાલે છે. પાગળો માત્ર રાજાની માફક આડે દિશામાં અકકેકું ઘર ચાલે છે.'

હવે શાહનામામાં ૬૪ ખાનાની રમત શિવાય જે એક બીજી ૧૦૦ ખાનાની રમત વર્ણવેલી છે તેની સાથે આ રમતને સરખાવતા તે બેમાં એટલું મળતાપણું જણાય છે કે બન્નેના બાજા સો-સો ખાનાંનાજ છે, પણ મળતાપણું એટલેથીજ અટકે છે. આમાં જે મુખ્ય મ્હોરૂં 'જોરાફો' જેથી એનું જુદું નામ પડેલું છે તે નામનું અથવા બીજા કોઇ નામનું તેની ચાલવાળું કોઇ મ્હોરૂં તેમાં નથી; તેજ પ્રમાણે 'હુમ' અને 'પાંગળા' ને મળતું કોઇ મ્હોરૂં તેમાં જણાતું નથી. મ્હોરાંની સંખ્યા અને તેને ગોઠવવાની રીતમાં પણ મહત્વનો ફેર છે.

આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે જોરાફાની રમત ઉપર જણાવેલી કોઇ રમતમાંથી સુધારો વધારો કરીને કરેલી નહીં હોય, પરંતુ જેમ તે બે શેત્રંજમાંથી થઇ તેમ આ પણ સ્વતંત્ર રીતે તે ઉપરથીજ કોઇએ બનાવી કાઢી હશે. 'જોરાફો' એ શબ્દો અરબ્બી ભાષાનો છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે રમત બનાવી કાઢનાર પણ કોઇ મહમદનો અનુયાયી હશે.

તેની ઇરાન અને અરબસ્તાનમાં થએલી ખીલવણી.

આ શિવાય ઇતર દેશમાં શેત્રંજની રમતની બીજી ઘણી રીતે ખીલવણી કરવામાં આવી છે.

(૧) એક તો મેજર પ્રાઇસવાળા હસ્ત લેખમાંનો 'શેત્રંજી કામીલ' છે. આગળ અભિપ્રાય જણાવેલો છે તેને વિષે થોડી ઘણી માહિતી બીજા ફારસી અને અરબ્બી લેખો ઉપરથી પણ મળી આવે છે. જો કે ઉપરનો હસ્ત લેખનો નનામો કર્તા તો એમ મનાવવા માંગે છે કે અસલ તેજ રમત હતી અને તેમાંથી ઘટાડો થઇને હાલની રમત થઇ છે પરંતુ તેનાં નામ અને મ્હોરાંઓનાં નામ ઉપરથી તે ખરૂં લાગતું નથી કારણકે 'શેત્રંજી કામીલ' એટલે પૂર્ણ શેત્રંજ અથવા

'શેત્રંજ કબીર' એટલે મહા શેત્રંજ એ શબ્દો સૂચવે છે કે આગાઉ કોઇ એવી રમત હોવી જોઇએ કે જેમાંથી આને ઓળખવા માટે તેને "પૂર્ણ" અથવા "મોટા" એવું વિશેષણ લગાડવાની જરૂર પડી હોય; બીજું એમાંના મ્હોરાંઓના નામના, 'ઝરાફા, 'દબ્બાબહ' 'જમલ' 'તલીઅહ' એ શબ્દો, ખબર કાઢનાં, ફારસી ભાષમાંથી નહીં પરંતુ અરબ્બી ભાષામાંથી મળી આવે છે તેમ 'શાહ,' 'રૂખ,' 'અસ્પ,' 'પિયાદહ' વગેરે શબ્દો ફારસીજ છે તે ઉપરથી એમ અનુમાન બાંધવાને કારણ મળી આવે છે કે આરબોએ ઇ. સ. ૬૫૨માં ઇરાન જીત્યું ત્યાર પછી તેમાંના કોઇએ ત્યાંથી મળેલી રમતમાં સુધારો વધારો કરી એ રમત બનાવી કાઢી હશે. (૨) શેત્રંજની બીજી એશીઆ ખંડમાં થયેલી વિકૃતિઓ 'નઝહતુ અરબાબીલ ઉકુલ ફીલ શત્રંજીલ મનકુલ 'અને 'નિફાઇસ ઉલ ફુનન' નામના પુસ્તકોમાં વર્ણવેલી 'શતરંજ મેમદુદાહ' અને 'શતરંજ રૂમીઆં' અને 'શત્રંજ ઝય' ઉલ હુમત' છે. પ્રથમની જાતનો માચો લંબચોરસ આકારનો હોય છે. તેમા પણ મ્હોરા ગોઠવવાની જુદી જુદી રીતને લીધે બે જાત છે. તે પાસાથી રમાય છે. મ્હોરાંની ચાલોમાં કાંઇ વિશેષતા હોય તો તે જણાતું નથી. બીજી જાતનો પટ વર્તુળ આકારનો છે તે વિષે પણ કાંઇ વિશેષ માહિતી મળી આવતી નથી. ત્રીજી જાતનો પટ ૧૦-૧૦ હારો ૧૦-૧૦ ખાનાં ગણી ૧૦૦ અને ચાર ખુણે ચાર જેને 'હિસન' એટલે કિલ્લા કહે છે અને રાજાને સંકટના સમયમાં ભરાઇ જવા માટે જે ઉપયોગમાં આવે છે તે મળી ૧૦૪ ખાનાંનો હોય છે. આમાં વધારાનાં મ્હોરા તરીકે બન્ને બાજુએ બબ્બે 'દબ્બાબહ' હોય છે. જેની ચાલ 'રૂખ' (આપણા હાથી) જેવી છે, આ બધી પ્રવૃત્તિઓ અને વિકૃતિઓ આરબોના હાથમાં શેત્રંજ ગયો ત્યાર પછી થયેલી હોય એમ લાગે છે. (૩) વળી બીજી એ બાબતમાં આરબો આગળ વધ્યા હોય એમ લાગે છે કે તેઓ ૩૨ મ્હોરાં, ૬૪ ખાનામાં જુદી જુદી સ્થિતિઓમા મુકવાથી તેની શોભા ખુબી આવે છે તે પણ તપાસી જોઈ જે સારી સારી લાગે તેવાના પુસ્તકોમાં નોંધ કરતા હતા, તથા અમુક સ્થિતિમા અમુકજ સંખ્યામાં મ્હોરાં ગોઠવી એક રાજાને અમુકજ ચાલમાં માત કરવો એવા કૂટ પ્રશ્નો (પ્રોબ્લમ્સ) શેત્રંજના ખાઓ કાઢતા હતા. એવી સ્થિતિઓ અને કૂટ પ્રશ્નો મેજર પ્રાઇસવાળા હસ્તલેખમાં ઘણાં આપેલાં છે, (૪) તે ઉપરાંત પાટા બાંધીને રમત રમવાનો હુનર પણ મુસલમાનોએ શોધી કાઢ્યો હતો અને તેમા તેઓ ઘણા આગળ વધ્યા હતા. એ વિશેના માહિતી મહમદ હુસેન ટ્લા નામના માણસે શાહેનશાહ હુમાયુ માટે તૈયાર કરેલા લેખમાંથી અને મેજર પ્રાઇસવાળા હસ્તલેખમાંથી મળી આવે છે. પાછલા પુસ્તકનો કર્તા લખે છે કે "હું પંદર વરસની ઉમરથી એ રમત રમતો આવ્યો છું. મેં જુદા જુદા દેશોમાં ફરીને ત્યાંના રમનારાઓને માત કીધા છે. વળી પાટા બાંધીને રમવાની હિકમત પણ મે સારી રીતે સંપાદન કરી છે. એક સામટા ચાર પાંચ માણસ સાથે પાટા બાંધીને રમવું અને વચ્ચે વાતો કરવી અથવા કવિતા બોલવી એ પણ મને આવડે છે." બીજો એક આવી રમત રમનાર અલસુલી નામનો માણસ જે ઇ. સ. ૯૪૬માં ગુજરી ગયો હતો તે હતો. ત્રીજો તૈમુરલેનના દરબારમા (ઇ. સ. ૧૩૭૭) એક અલી શત્રંજી' નામનો માણસ પણ આ પ્રમાણે રમવામા ઘણોજ હુશીઆર હતો.

<u>તેની યુરોપમાં થયલી ખીલવણી.</u>

હવે આપણે યુરોપમાં શેત્રંજની થયેલી ખીલવણી તરફ નજર નાખીએ. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે કેટલાકના મત પ્રમાણે ૭મા અથવા ૮મા સૈકા અને કેટલાકના મત પ્રમાણે અગીઆરમા

સૈકામાં તે સ્પેનમાં આરબ વેપારીઓ મારફતે દાખલ થયો હતો. એટલે પાછળથી જે કંઈ સુધારા વધારા થયેલા તે આરબ લોકોને ફરસાનીઓ તરફથી મળેલા શેત્રંજ ઉપર ચણેલી ઇમારત છે. ઇ. સ. ના ૧૨મા સૈકામાં તે યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં પ્રસરી ગઇ હતી. તેને લગતો યુરોપીયન ભાષાઓનો જુનામાં જુનો લેખ ઇ. સ. ૧૨૮૩નો છે. તેમાં જે જે મ્હોરાંઓનાં નામ સમજી શકાય એવાં હતાં તેનાં એટલે કે રાજા, ઘોડી અને પાયદળના નામોનો સ્પેનિશ ભાષામાં તરજુમો કીધેલો જણાય છે અને બાકીનાં ત્રણ, 'અલફીલ' (ઉંટ), 'અલફરઝા' (વજીર) અને 'રૂખ' (હાથી)નાં નામો તેને તેમ ગ્રહણ કરવામાં આવેલા છે. તેની ચાલો પણ અરબી શેત્રંજ જેવીજ લાંબા કાળસુધી ચાલું રહી હતી.[1] મધ્યકાળ વિષે પ્રો. મેકડોનલ લખે છે કે:—ઇ. સ. ૧૨૫૦ થી ૧૪૫૦ સુધીનો વખત યુરોપમાં શેત્રંજનો સત્યયુગ હતો. આ કાળમાં શેત્રંજના ફુટ પ્રશ્નોનો અભ્યાસ થવા માંડ્યો અને ઇ. સ. ૧૩૦૦ ના કાળથી આગળના વખતમાં તેના સંગ્રહો પહેલા સ્પેનમાં, પછી ઇટાલીમાં, અને તે પછી ફ્રાન્સ, ઇંગ્લાંડ અને જર્મનીમાં કરવામાં આવ્યા હતા ઇ. સ. ૧૫૦૦ના વરસના અરસામાં શેત્રંજની તવારિખમાં નવોયુગ બેઠો હતો. તેની નિશાની મ્હોરાંની ચાલોમાં થયેલા ફેરફારો છે તેને પરિણામે જુની બે આકૃતિઓ (અલફીલ અને અલફરઝા) અદૃષ્ટ થઇ અને રમતની બાતમાં જાણવાજોગ ફેરફાર થયો." તે ફેરફાર એ હતો કે ક્વીન અથવા વજીરની ચાલ જે માત્ર તેડા એક ઘરની હતી, બીશપ અથવા ફીલ જેની ચાલ તેડાં બે ઘરની હતી તે બદલાઇ તે મ્હોરાંની હાલની ચાલો થઇ અને રૂખ જેની આકૃતિ બે મ્હોઢાંવાળા પ્રાણીની હતી તે બદલાઇને હાથીના માથાપર બુરજવાળી થઇ. એ ફેરફારો કયા સંજોગોમાં થયા હશે તે બાબતની આપણી જીજ્ઞાસા તૃપ્ત થઇ શકે એમ નથી, કારણ કે કોઈ પણ લેખમાંથી તે બાબતની માહિતી મળી આવતી નથી: માત્ર 'રૂખ'ની આકૃતિ વિષે એમ કહેવામાં આવ્યું છે[2] કે ઇ. સ. ૧૫૨૫માં ઇટાલીના રહેવાસી વીડાએ લૅટીન ભાષામાં 'લ્યુડસ સ્કેકોરમ્' નામનું એક પુસ્તક લખ્યું હતું તેમાં 'રૂખને હાથીના માથા ઉપર બુરજ' એવી રીતે વર્ણવ્યો હતો, તે પુસ્તકનાં જુદી જુદી ભાષામાં તરજુમાઓ થયા તેથી એ મ્હોરાંની તેવી આકૃતિ તે તે દેશોના લોકોની જાણમાં આવી તેને પરિણામે ઇ. સ. ૧૫૫૨માં 'કેસલ' એ શબ્દ 'રૂખ'ની સંજ્ઞા તરીકે દાખલ થયો હતો. અને ત્યાર પછીજ હાલ જે રાજાની ખાસ 'કેસલ'ની ચાલ છે તે પણ ચાલુ થઇ હશે એમ અનુમાન કરવું ખોટું નથી કારણ કે લોપેઝના ઇ. સ. ૧૫૬૧ની સાલના લેખમાં એ રાજાને સંકટને વખતે એ ચાલ નહીં પરંતુ પૂર્વ તરફની રમતમાંની અઢીઘરની ચાલ જણાવેલી છે.[3] વળી સોળમાં સૈકામાંજ શેત્રંજના પહેલી હારનાં મ્હોરાં માટે માર્ગ કેવી રીતે ખુલ્લો થઇ શકે તે ઉપર લંબાણ વિવેચનો થવા લાગ્યાં તેમાં મુખ્ય ભાગ લેનાર ઇટાલીનો રહેવાસી પોલીરીઓએ તેના પછી થોડે વખતે તેનો વધુ પ્રખ્યાત શિષ્ય ગ્રીકો એઓ હતા. પાછળથી થતા ફાયદા સારૂ અમુક મ્હોરનો ભોગ આપવો, જેને અંગ્રેજીમાં 'ગેમ્બીટ' કહે છે તેનો જુનામાં જુનો પુરાવો ઇટાલીમાંથી ૧૬મા સૈકાનો મળી આવે છે. આ

(૧) મજકુર પુસ્તક પાનું ૨૫૦

(૨) મજકુર પુસ્ત પાનું ૩૬

(૩) બેગ સ્ટોન્ટનની ચેસ પ્લેયર્સની હેન્ડ બુકને પાના ૨૬ નીચે ટિપ્પણ.

સૈકાના છેડાના ભાગમાં સંખ્યાબંધ 'ચેસ ટુર્નામેન્ટો' (શેત્રંજ યુદ્ધ વિહારો) સ્પેન અને ઇટાલીના રમનારાઓ વચ્ચે થયાં હતાં. તેમાં પાછલા વધારે વિજય થયા હતા. તે બાબતમાં ઉપર જણાવ્યા છે, તે સિવાયનાં સ્પેનના લેખકો વીનેઝ અને લ્યુમેના (ઇ. સ. ૧૪૯૮) પોર્ટુગલનો લેખક ડેમી-એનો (૧૫૧૨) અને સ્પેનનો લેખક લોપેઝ, (૧૫૬૧) એટલાનાં પુસ્તકો મળી આવે છે. ઉપર જણાવેલી ત્રણ દિશાઓ (૧) કૂટપ્રશ્નોનું વિવેચન, (૨) મ્હોરાં માટે રસ્તો ખુલ્લો કરવાની રીતો અને (૩) યુદ્ધ વિહારો, એમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી જતી હતી. ધીરે ધીરે માસિકોમાં એ બાબતો ચર્ચાવવા લાગી તેમાંના કેટલાંએક 'ચેસક્રોનીકલ' જેવાં એ વિષયને માટે ખાસ ચાલુ કરવામાં આવ્યાં હતાં, અને કેટલાંએકમાં અમુક પાનાં એને માટે ખાસ રહેવા દેવામાં આવતાં હતાં. આ પ્રથા હજુ ચાલુ છે એટલુંજ નહીં પણ એમ કહેવાય છે કે શેત્રંજની રમતને લગતું જેટલું સાહિત્ય બહાર પડે છે તેટલું દુનીઆની બીજી કોઇ પણ રમતનાં સંબંધમાં બહાર પડતું નથી. વળી એના સંબંધમાં ઘણાં અવિવિદ્વતા ભરેલાં પુસ્તકો પણ લખવામાં આવેલા છે. દાખલા તરીકે ઈ. સ.ના ૧૭માં સૈકાના પાછળના અડધીઆમાં ડૉ. હાઇડે અરબ્બી પુસ્તકોમાંથી સંશોધન કરીને લેટીન ભાષામાં શેત્રંજનો ઇતિહાસ બ્હાર પાડયો હતો. પછી ઇ. સ. ૧૭૬૩માં સર વિ. જોન્સ, ૧૭૬૪મા રેવરન્ડ આર. બ્રેન્ઝ, ૧૭૮૭માં ઓ. ડેન્સ બેરીંગટન, ૧૭૯૭માં એફ. ડસ, ૧૮૩૨માં સર ફ્રેડ્રીક મેંડન અને ૧૮૫૩માં મી. એમ. બ્લેન્ડ, એઓએ અરબ્બી, ફારસી અને સંસ્કૃત ભાષામાંથી સંશોધન કરીને શેત્રંજના ઉત્પત્તિ અને પ્રસાર વિષે ઉત્તમ લેખો લખ્યા હતા. છેવટે ઇ. સ. ૧૮૬૦માં પ્રો. ડન્કન ફોર્બ્સે એક મોટું ૪૦૦ પાનાનું શેત્રંજના ઇતિહાસનું પુસ્તક લખી તે રમતની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્થાનમાં થયેલી એવું નિર્ણયપૂર્વક સિદ્ધ કર્યું. ત્યાર પછી જર્મનીમાં પ્રો. વેબરે વળી બીજાં સંસ્કૃત ગ્રંથો ઉપરથી તેજ મતનું સમર્થન કરી આપ્યું હતું. એ બાબતમા છેલ્લો સપ્રમાણ લેખ પ્રો. એ. એ. મેકડોનલે ઇ. સ. ૧૮૯૭મા 'એથીનીઅમ' નામના ચોપાનીઆમાં લખ્યો હતો અને વરસેક દિવસ પછી તેમાંનીજ દર્લીલો સાથે બીજી એક નવી શોધ દાખલ કરી એશીઆટીક સોસાયટીના જર્નલમાંતેણે એક લેખ લખ્યો હતો કે જેઆ નિબંધ માટે મુખ્ય આધારો પૈકી એક થઈ પડયો છે. તે ઉપરાંત મી. હાવર્ડ સ્ટોન્ટન, અને મી. લૉવેન્થલ, જેવા જગપ્રસિદ્ધ રમનારાઓએ યુરોપમાં પ્રચાલત રીતીના સબંધમાં ખાસ પુસ્તકો લખેલાં છે. તેમાં મ્હોરાં માટે રસ્તો ખુલ્લો કરવાની જુદી જુદી રીતો વિષે વિવેચન કીધેલું છે એટલુંજ નહીં પરંતુ છેવટે અમુક અમુક મ્હોરાં રહે ત્યારે શી શી રીતે રમવું તે બાબતો ઘણી સ્પષ્ટતાથી ઘણા વરસના લાંબા અનુભવને આધારે સમજાવેલી છે. તેમજ શેત્રંજ જો કે આખરે કૃત્રિમ યુદ્ધ છે છતાં ખરેખરી યુદ્ધ કળાની માફક તેના ઉપર ચાર ચાર પાચ પાંચ વિભાગમા પુસ્તકો લખાયલા છે. જે જે કૂટ પ્રશ્નોનાં વિવેચન અને દાખલાઓ તેમા આપેલા છે, તે ત્રણ જાતના હોય છે. તેમાં (૧) સામાન્ય કૂટ પ્રશ્નો એટલે અમુક સ્થિતિમા મ્હોરાં હોય તેમાંથી સફેદ મ્હોરાવાળો પહેલી ચાલ ચાલે છે અને ત્રણ, ચાર, પાંચ એમ અમુકજ ચાલોમાં કાળા રાજાને માત કરે છે, (૨) આત્મઘાતક કૂટ પ્રશ્નો એટલે અમુક સ્થિતિમાં મ્હોરાવાળો પહેલી ચાલ ચાલે છે અને અમુક ચાલોમાં પોતાના રાજાને માત કરવાની સામા આદમીને ફરજ પાડે છે. જો કે આ બહુ કઢંગુ લાગે છે તોપણ ખરેખરી રીતે એ રમત ઘણી ખુબીદાર હોય છે. એ પણ અકકલનો એક નમુનો છે. (૩) 'ચેસ સ્ટડીઝ' એટલે શેત્રંજની જુદી જુદી

સ્થિતિઓનો વિચાર, આમાં અમુક સ્થિતિમાં મ્હોરાં હોય ત્યારે બાજી ચુડવજ જાય, અમુક સ્થિતિમાં હોય ત્યારે અમુકજ પક્ષનો વિજય થાય, વગેરે બાબતો દ્રષ્ટાન્તથી સમજાવેલી હોય છે. ઉપર જણાવેલી ત્રણ દિશાઓ સિવાય જે એક નવીજ દિશામાં યુરોપખંડમાં ૧૯મા સૈકામાં ત્યાંનાં લોકો શરૂઆત કરી આગળ વધ્યા હતા તે આગળ જણાવેલી બાજી જોયા વગર અને આંખે પાટા બાંધીને શેત્રંજ રમવાની રીતની છે. ત્યાં સૌથી પહેલાં ફીલીડોર નામના મહાન શેત્રંજવીરે આંખે પાટા બાંધીને એક સામટી બે જણ જોડે રમત રમીને પ્રેક્ષકોને મોહ પમાડયો હતો. પરંતુ પાછળથી એને આંટી નાખે એવા માણસો નિકળી આવ્યા હતા. આમાંના જે ત્રણ માણસોનાં નામો શેત્રંજના ઇતિહાસમાં મોટે અક્ષરે લખવા લાયક છે તે મી. પૉલ-સન, મી. મર્ફી, અને મી. બ્લૅકબર્ન હતા. તેઓ ઈ. સ. ૧૮૫૬, અને ૧૮૫૭ અને ૧૮૬૨ ના વરસોમાં દશ દશ રમત એક સામટી રમ્યા હતા. આમાંનો છેલ્લો બ્લૅકબર્ન જ્યારે ઈ. સ. ૧૮૬૨માં પોતાની હુશીઆરીનો નમુનો દેખાડવા આગળ પડયો હતો ત્યારે માત્ર ૧૯ વરસની કાચી ઉમ્મરનો હતો. આ બધી સિવાય જે એક તદ્દન નવીજ બાબત કે જેથી શેત્રંજની રમતમાં એક નવોજ ઉત્સાહ પેદા થયો છે, તેની શિરાઓમાં એક નવોજ જીવનરસ રેડાયો છે, અને તેથી તેનું જીવન અમૃતમય અને તેનો આત્મા અમર થયો છે તે એ છે કે તેને લોકપ્રિય કરવાના હેતુથી તેમજ સારા સારા શેત્રંજ રણવીરોનો એકમેક સાથે સમાગમ થાય તે હેતુથી યુરોપનાં ઘણાં ઘણાં મોટાં તેમજ ન્હાનાં શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં પણ શેત્રંજની અનેક મંડળો અને કલબો સ્થપાયલી છે. તેમના મકાનોમાં જે જે સભ્યોને જ્યારે જ્યારે નવરાશ હોય ત્યારે ત્યારે તે તે જાય છે અને જુદા જુદા રમનારાઓ સાથે પોતાની આવડતની સરખામણી કરવાની તક લે છે. તેમના તરફથી વખતો વખત 'ચેસ ટુર્નામેંટો' યાને યુદ્ધ વિહારો પણ અમુક અમુક વ્યક્તિઓ વચ્ચે તેમજ અમુક અમુક કલબો વચ્ચે ગોઠવવામાં આવે છે અને વિજયી રમનારાઓને પારિતોષિકો આપવામાં આવે છે. એ યુદ્ધ વિહારો પણ બે જાતના ગોઠવવામાં આવે છે. એક તો 'ઓર્ડીનરી'—એટલે સામાન્ય, જેમાં અમુક સંખ્યાના રમનારાઓની જોડીઓ બાંધી દેવામાં આવે છે અને તે દરેકમાં જે જીતે છે તેની વળી ફરી પાછી જોડીઓ બંધાય છે અને જ્યાં સુધી છેવટે એક જોડી રહે તેમાંના વિજયી રમનારને પારિતોષિકનો 'અધિકારી થયેલો ગણવામાં આવે છે, અને બીજાં 'હૅન્ડીકેપ ટુર્નામેંટ' યાને લાભદાન યુદ્ધવિહારો છે જેમાં એક હુશીઆર અને એક સાધારણ એવા બબ્બે માણસોની જોડીઓ બાંધવામાં આવે છે તેમાંથી બીજાની ઓછી આવડતને લીધે પહેલો તેને કાંઇક લાભ આપે છે, એવી રીતે કે પહેલી એકને બદલે ચાર ચાલ ચાલવા દેવી, પોતાનું કોઇ એક મ્હોરૂં 'મરી ગયું' હોય તેમ શરૂઆતથીજ 'ઉઠાવી લેવું' વગેરે.

ઉપરના યુરોપખંડમાંના શેત્રંજના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પરથી વાંચનાર સહજ ખ્યાલ કરી શકશે કે ત્યાંની ખંતીલી અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળી પ્રજાએ શેત્રંજને એક શાસ્ત્રની પદવી પર લાવી મુકયો છે. તેનાં જુદાં જુદાં મ્હોરાંની શી શી ઉપયોગીતા છે, તેની શી શી ખુબીઓ છે, અમુક અમુક વખતે કયાં કયાં મ્હોરાં ચલાવવાથી ફાયદો અથવા ગેરફાયદો થાય છે, અમુક અમુક સાધારણ મુશ્કેલીઓ કેવી કેવી રીતે દૂર થઇ શકે છે, પટની કઇ કઇ જગાઓ રાજાને માટે સલામ ભરેલી, અને કઇ કઇ દહેશત ભરેલી છે, અમુક સંજોગોમાં કોને બદલે કયું મ્હોરૂં આપવું ફાયદાકારક છે

વગેરે વગેરે બાબતો લાંબા કાળના અનુભવ પરથી સિદ્ધ થયેલી, તેઓએ પાછળના જમાનાને ઉપયોગી થઇ પડે તે હેતુથી નોંધી રાખી છે અને તેથીજ તે ત્યાં અતિ લોકપ્રિય થઇ પડી છે. તેનાં મૂળ યુરોપના જનસમાજના બંધારણમાં ઘણાંજ ઉંડા ગયેલાં છે. અને જ્યાં સુધી તે બંધારણ કાયમ રહેશે ત્યાં લગી આ રમત ત્યાં હયાત રહેશે એમાં લેશમાત્ર પણ શંકા નથી. અફસોસની વાત છે કે એ રમત, ઉપર સાબિત કરી દેખાડયું છે તે પ્રમાણે આ દેશમાંજ જન્મેલી હોવા છતાં તેને લગતું એક પણ સંસ્કૃત ભાષાનું એવું પુસ્તક મળી આવતું નથી કે જેમાંથી એવો ખ્યાલ આવે કે તેમાં અમુક દરજ્જા સુધી અહીંના લોકો આગળ વધ્યા હતા. જે છૂટાં છવાયાં લખાણો મળી આવે છે તે ઉપરથી તે રમતની હિંદમાં થયલી ઉત્પત્તિ અને તેનાં મ્હોરાં અમુક અમુક વખતે અમુક અમુક રીતે ચલાવતાં હતાં તે સિવાય બીજું કાંઇપણ સિદ્ધ થઇ શકતું નથી. તેની સ્વદેશી પરિભાષા વદન સ્મૃતિબહાર જતી રહી છે તેનું મુખ્ય કારણ આવી લેખી નોંધનો અભાવજ હોય એમ લાગે છે. મુસલમાનોની ચઢતી કળાને વખતે તેમની પરિભાષા અને કેટલીક ચાલો આપણી રમતમા દાખલ થઇ ગઇ અને હાલ અગ્રેજોના સામ્રાન્યમાં તેમની કેટલીક ખાસ ચાલો અને પરિભાષા ધીરે ધીરે દાખલ થતી જાય છે. મુંબાઇમાં અંગ્રેજી શેતરંજની એક કલબ તો સ્થપાઇ છે અને તેના ઉત્સાહી કાર્યવાહકોના પ્રયત્નોથી તે વધુ ને વધુ લોકપ્રિય થતી જાય છે. હાલના જેવી જો સ્થિતિ ચાલ્યાં કરે તો એની અનેક કલબો ઠેક ઠેકાણે સ્થપાય અને તેથી જેમ ક્રીકેટ, ટેનીસ, પોલો વગેરે મેદાનમાં રમવાની વિલાયતી રમતોનો પ્રચાર વધવાથી આ દેશની તે જાતની રમતોનું થયું છે તેમ દેશી રમત દેશના પુત્રોના મગજમાંથી નીકળી જઇ ઇતિહાસનાં પાનામાં પણ હયાત રહે કે કેમ તે શંકાયુક્ત છે. માટે એ રમતના શોખીનોમાંથી કોઇક આળસ કાઢી, એનો પુનરૂદ્ધાર કરવા માટે ઉત્સાહ પૂર્વક યોગ્ય ઉપાયો યોજવા આગળ પડી મહેનત કરે એ ખાસ જરૂરનું છે. તેમનું મુખ્ય કર્તવ્ય એક તો એ છે કે જે એમાં પ્રવિણ હોય તેવા માણસોને સમજાવી તેમની કલબો સ્થાપવી કે જેથી કરીને તેમની સાથે રમતાં બીજી ઉત્સુક નરોને તેમની હુશીઆરીનો લાભ મળે અને બીજું એ કે એવા માણસોની પોતાની પાસે દેશી ભાષામાં પુસ્તકો અથવા નિબંધો લખાવવા જેથી એક તો તેમને પોતાને ખ્યાતી મળે અને બીજાઓને તેમના જ્ઞાનનો લાભ મળે. આ કામમાં વર્તમાનપત્રોના અધિકારીઓની તેમજ શ્રીમંત વર્ગની મદદની ખાસ જરૂર છે. આશા છે કે એવા કોઇ ઉત્સાહી નરો આગળ આવશે અને તેમને જોઇતું ઉત્તેજન યોગ્ય પ્રદસ્થો તરફથી મળશે. इति शिवम्।

પારસીઓ અને હિંદુઓ.

હિંદુ ભાઇઓને એક નમ્ર વિનંતી.

(લેખક—રૂસ્તમજી નસરવાનજી મુનશી)

સાહિત્ય પરિષદ્‌ની ઇ. સ. ૧૯૦૫માં જ્યારથી પ્રથમ બેઠક મળી ત્યારથી ગુજરાતી ભાષા અને તે સાથ તાલુકો ધરાવતા ભીન્ન ભીન્ન વિષયો સંબંધી વધુ ચર્ચા થતી આવેલી આપણે જોઇએ છીએ. ગુજરાતી ભાષામાં લેખો કદાચિત ઘણાંક વર્ષોથી હું લખતો આવ્યો હોઇશ પરંતુ એ ભાષામાં, એ ભાષાના પ્રથમ માલિકો—હિંદુઓમાં તથા એ ભાષાને લગતી કોઇક ચર્ચામાં ઉલ્લત અને ઉત્સાહ લેવાનો ઉમંગ અને જોમ તો માત્ર છેલ્લાં આઠેક વર્ષથીજ મને ઉભો થયો છે કે જ્યારે પરિષદ્‌ની બીજી બેઠક સુરત મધ્યે ઇ. સ. ૧૯૦૭માં મળી હતી. તે વખ્તથી હિંદુ પ્રજામાં, તેમની ગુર્જર ભાષામાં અને તેના સાહિત્યમાં હું રસ લેતો રહ્યો છું. અને જે મારા સંબંધે બન્યું છે તે બીજા ઘણાકોના બાબમાં બનેલું હોવું જોઇએ જો તેમજ હોય તો અને તેમ છે એવી મારી ખાતરી છે તો પછી તમારી સાહિત્ય પરિષદ્‌નુ એ એક પ્રથમ પરાક્રમજ ગણાય એક રૂડું પરિણામજ લેખાય—એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિનો આક્ષેપ મારા ઉપર મુકરર કરી શકાશે નહી.

ત્યારે આ આમ દાખવે છે કે સાહિત્ય પરિષદ્ જેવી એક સંસ્થાની હસ્તી બીજાઓમાં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય પ્રત્યે ઉત્સાહ અને પ્રેમ જે અંતઃકરણમા છુપાયલાંજ હોય છે તેમને સજીવન (revive) કરવા સમર્થ છે,

ગુજરાતી ભાષા—અને આ અદના લેખ જે ભાષામાં લખાય છે તે ગુજરાતી ભાષા છે એમ થોડાક સિવાય ઘણાકો કહેવાને તેયાર થશે તે ભાષા—માત્ર હિંદુ ભાઇઓનીજ નથી. પારસીઓ એ ભાષામાં થોડાક પ્રવિણ હશે; મેહોમેદન પ્રજા એનાથી અજ્ઞાન ન હોય; વળી કેટલાક ઇંગ્રેજો પણ તે જાણતા હશે. પરતુ આ સર્વ કોઇ એ ભાષાના જ્ઞાનમાં હિંદુ પ્રજાથી વિશેષ—બલ્કે તેટલાજ—કુશળ છે એમ તો કહેવાઇ શકાયજ નહી એમ કહેવાનો દાવો કોઇએ કર્યોજ નથી અને કરતુંએ નથી. હિંદુઓની એ માતૃભાષા છે અને તેમાં તેઓ પ્રવિણતા દાખવે એ સ્વાભાવિક છે, પણ જે જોવાનું છે તે એ કે એવી પ્રવિણતાનો ખ્યાલ અભિમાન અને ગર્વ ઉભા કરવા ન હોય. આ બાબુ ખેદયુક્ત છે કે ચોક્કસ સાક્ષર વર્ગમાં આવું અભિમાન ઉભું થયું છે જેથી કરી પારસીઓને તે વર્ગ હીણતો આવ્યો છે, એટલુંજ નહી પરંતુ તેવા આવેશમાં ખુદ પોતાની ગુર્જર ભાષા જે માટે તે યોગ્ય રીતે મગરૂર થઇ શકે તેને પણ અળખામણી પાડતા જેવું થાય એ લગાર ખેદયુક્ત છે.

પણ અભિમાનમાં મસ્ત બનેલા આ વિદ્વાન સાક્ષર વર્ગના ખુદ સ્વદેશ સાથ પારસીઓને કાંઇ આજકાલનો સંબંધ નથી. કદીમ ઇરાનીઓને ઈ સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ની આગમજ,

એટલે આજથી આશરે ૩૧૦૦ વર્ષની પણ આગમજ, હિંદુસ્તાનનો મુલક જણાયલો હતો, વંદીદાદ એક રીતે પારસીઓના કાયદા કાનુનો અને રિવાજોને લગતું ધાર્મિક પુસ્તક છે. એની પહેલી પરગર્દમાં હિંદુસ્તાનના મુલક માટે જે નામ જડે છે તે 'હપ્તહિંદુ' છે. એ હપ્ત હિંદુ તે સંસ્કૃત 'સપ્તસિંદુ' છે. ડા૦ હાઉગ પ્રમાણે એ વંદીદાદ ઇ. સ. ૧૨૦૦ની પૂર્વે લખાયલી હોવી જોઇએ. પણ વંદીદાદ કાંઇ એકલું પુસ્તક નથી કે જેમા હિંદુસ્તાનના મુલક વિષે આગ ઇસારો આવતો હોય. બીજાં પણ ધર્મ પુસ્તકો છે જેમાંથી એ બાબેના ઇસારા મળી આવે છે.

ચંદ્રગુપ્ત હિંદુસ્તાનનો પહેલ વહેલ્લો હિંદુ શાહાનશાહ ગણાય છે. પરંતુ તે અગાઉ હિંદુસ્તાન ઉપર જો કોઇ પહેલો શાહાનશાહ હકુમત ભોગવી ગયો હોય તો તે એક પારસી શાહાનશાહજ હતો અને તે શાહાનશાહ દારાયસ હતો. દારાયસના જમાનાથી એક બહુ લાંબો ભૂસકો મારી આપણે ઇ. સ. ૮ મી સદી ઉપર આવીશું. કારણ કે ને વખતથી પારસીઓ હિંદ ભૂમી ઉપર હિંદુઓની મહેરબાનીથી ઠરીઠામ થાય છે. ઇરાન ગધેનાં પોતાનાં શાહાનશાહત અને રાજપાટ ઇ. સ. ૬૫૧માં ગુમાવી દીધા પછી, અનેક હાદેસાનાં માર્યા તેઓ દિવ બંદરે આવી ત્યાં ૧૯ વર્ષ રહ્યા બાદ ઇ. સ. ૭૮૫માં સંજાણ ભૂમી ઉપર તેઓ પહેલ વહેલ્લો પગ મુકે છે. સંજાણના જાદી રાણા(1)એ આ લડાયક શખ્સોની નાની ટોળીને સંજાણ ભૂમી ઉપર પગ મુકતાં રોકી અને જો તેઓ કેટલીક શર્તો કબુલ કરે તોજ તેમને આશરો આપવા માંગ્યો. ઘરબાર, રાજપાત અને વતનથી વિખુટા તથા તજાયલા આ શૂરવીર વતનીઓએ સર્વ શર્તો મંજુર રાખી. તે સઘળી અત્રે વર્ણવાની જરૂર નથી. પણ એ શર્તોમાંની એક જે આ વિષય સાથ સંબંધ ધરાવે છે તે આ પરાયા દેશની ભાષા બોલવાની ઉપલા પરદેશીઓને ફર્જ પાડવાને લગતી શર્ત હતી. આપણે ઉપર જોઇ ગયા છીએ તેમ હિંદુસ્તાન દેશ આ પારસીઓને ૩૧૦૦ વર્ષ આગમજનો જણાયલો હતો પણ **એ દેશની ભાષા સાથનો તેમનો સબંધ ઇ. સ. ૭૮૫ પછીથી** શરૂ થયલો હોવો જોઇએ, એટલે કે આજ લગભગ ૧૧૩૦ વર્ષો થયાં પારસીઓ હિંદુઓની ભાષા જાણતા, બોલતા અને લખતા થયા છે.

આ સાદી અને ટુંકી ઇતિહાસીક નોંધ ઉપરથી આપને જોઇએ છીએ કે પારસીઓ હિંદુ પ્રજા જેટલા ગુજરાતી ભાષામાં પ્રવિણ હોઇ શકે નહી એ સમજાય એવું છે. પણ તેટલાંજ કારણ થકી તેમના તર્ફ અણખામણી નજરથી જોવું એ ન્યાયી નથી. જો પારસીઓ ગુર્જર ભાષામા ગુજરાતીઓનાં ચેલા જેવા હોય તો તેમના ગુરૂઓનો ખાસ ધર્મ તો આ હોવો

(૧) જાદી રાણા તે સંજાણનો સ્થાનીક હાકેમ હોવો જોઇએ. કીસ્સે સંજાણ મુજબ, આ પારસીઓ સંજાણ ઉતરી તેના હાકેમ આગળ ગયા હતા. આ હાકેમ તે આખા ગુજરાતનો હિંદુ રાજા હોવો જોઇએ નહી કે જેની રાજધાની તો પાટણ ખાતે હતી અને તે તો સંજાણથી ૧૫૦ મૈલથી પણ વધુ છેટે હતી. આ જાદી રાણા તે કોઇ હિંદુ રાજાનું ખુદ નામ હોય નહી પણ ઠાકોર યા રાવ જેવી કોઇ સંજ્ઞા હોય (જુઓ ડા૦ નવરોજ જ. મોદીની A few events in the Early History of the Parsis and their Dates, 1905, p. 11.)

જોઇએ કે પોતાના શિષ્યોનો તિરસ્કાર કરવાને બદલે તેમને વધારે ખબરદાર બનાવવાનો પ્રયાસ કરવો ઘટે છે જો તેમ ન કરી શકતુ હોય યા ન થઇ શક્તુ હોય તો ગુરૂપદ નકામુ ગણાય કે કેમ તે વિચારવા જોગ સવાલ થઇ પડે છે

હવે હિંદ આના વરસા બાદ પારસીઓએ હિંદુઓ કનેથી ઘણુંક ગ્રહણ કર્યુ છે ઘણાક રેવાજો અને વહેમો જે આજે પારસીઓમા દીઠામા આવે છે તે તેમને હિંદુઓ તરફથી મળ્યા છે પ્રાચીન કાળથી જે હિંદુઓની ભાષા તે તેમની થવી આવી છે અને તેમા વધ્ધોવધ્ધ ફેરફાર અને વધઘટ થવી રહી છે પણ જેમ જેમ વર્ષો વેહવા ગયા તેમ તેમ પશ્ચિમ ભણીના સુધારા વધારાએ આ પારસીઓ ઉપર અસર કરવા માંડી ઇંગ્રેજી ભાષાએ અને ઇંગ્રેજી આચાર વિચારે એમની રહેણી કરણી ઉપર કાંઇ નાની જેવી અમર કરી નથી પાશ્ચિમાત્ય સુધારા વધારાના દરેક વિભાગમા—ભાષા, સાહિત્ય, કેળવણી, વિદ્યા હુનર, કળા કૌશલ્ય રમત ગમત વગેરેમા-તેઓ હરોળના સ્થાને રહેવા આજે મનાય છે પણ આ સર્વ છતા, સદીઓ અગાઉ જાદી રાણને આપેલા કાનને આ પારસીઓ આજ સુધી સાચ્ચા અને સાબુત નિવડયા છે બીજી બોલો લેગા, ગુજરાતી ભાષા બાબેનો કોલ પણ તેઓએ વફાદારીથી નિભાવ્યો છે આજે પણ આ મુઠ્ઠીભર નાની કોમની ભાષા તો જે ગુજરાતીઓની છે તેજ છે તો જો કે તેમા કાંઇ ફેર હશે અને કાંઇક અગાઉતા પણ જોવામા આવતી હશે એ નિર્વિવાદ છે

હિંદુસ્થાનમા સૌથી પહેલવહેલુ ગુજરાતી છાપખાનુ પ્રખ્યાત મોબેદ ફરદુનજી મર્ઝબાનજીએ કેટલીક મહેનત તથા કોશેશથી પોતે પોતાને હાથેજ ટાઇપ, મોલ્ડ વગેરે અસબાબ બનાવી ઇ સ ૧૮૧૨મા ઉઘાડયુ હતુ એ છાપખાનામાથી બે વર્ષ પછી એટલે ઇ સ ૧૮૧૪મા પહેલવહેલુ ગુજરાતી પચાગ રૂા એની કિંમતે એમણે બાહેર પાડયુ હતુ. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની તવારીખમા મોબેદ ફરદુનજી મર્ઝબાનજીનુ આ પચાગ સૌથી પહેલવહેલુ છાપેલુ પુસ્તક છે ત્યાર પછી ૧૮૧૫મા ખોરદેહ અવસ્તાની કેતાબ છપાઇ બાહેર પડી હતી પરતુ આ છાપખાના સબધી જે સૌથી મોટુ તેગર અને અગત્યનુ કામ આ ભણેલા અને સાહસીક મોબેદ સાહેબે આરભ્યુ તે પોતાના તનીપ્ર. હેઠળ ઇ સ ૧૮૨૨ની તા० ૧ લી જુલાઇથી "મુંબઇના સમાચાર" નામનુ અઠવાડિક ગુજરાતી વર્તમાન પત્ર પ્રગટ કરવાને લગતુ હતુ મર્હુમ ખા० બા० બહમનજી બેહરામજી પટેલ પોતાના સુપ્રસિદ્ધ "પારસી પ્રકાશ" મા એ બાબે નિચે પ્રમાણે નોંધ લીધેલી છે —

'મુંબઇ ઇલાકામા ગુજરાતી બાસામા પેહલવેહલુ આએ વર્તમાનપત્ર નિકળ્યુ હતુ, અને હિંદુસ્તાનના દેશીઓમા પેહલ વેહલો વર્તમાન પત્રનો પાયો નાખનાર એવણ હતા ” ૧

સૌભાગ્યે કહો કે દુર્ભાગ્યે કહો—પરતુ એવુ બનતા આવ્યુ છે કે પારસીઓ તરફથી ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમા કેટલોક આગેવાન હીસ્સો લેવાતો રહ્યો છે જો આ હીસ્સાને કાંઇક સેવા લેખવામા આવતી હોય તો તે સર્વનુ એક પારસી લેખકેજ અત્રે નિરૂપણ કરવુ એ ઠીક દીસતુ નથી

૧ પારસી પ્રકાશ, દફતર ૧ લુ, સફે ૪૮૮

જેમ ખુદ ગુજરાતીઓની પોતાની ભાષામા કાળેકાળ અને પેલી કહેવત છે કે 'બા ગાઉએ બોલી ફરે' તેમ વધઘટ અને ફેરફાર થતા રહ્યા છે તેમ પારસીઓની ગુજરાતી ભાષામાં પણ વધઘટ અને ફેરફાર વખતના વેહવા સાથ થયા છે. ઘણે દુર નહીં જતાં, મુંબ. સમાચારના ઈ. સ. ૧૮૨૨નાં સાલની પહેલી ફાઇલ મધેથી તે જમાનાની ગુજરાતી ભાષાને એક નમુનો તપાસો અને એજ પત્રની આજની ભાષા જુઓ અને તમને ખ્યાલ આવશે પારસીઓ ગુજરાતી ભાષા અને તેના સાહિત્યમાં આગળ અને આગળજ વધતા જાય છે

જે સુધારો ગુજરાતી ભાષામાં પારસીઓ કરી શકયા છે તેને દોષપાત્ર તેઓજ ઠરાવી શં. શકે કે જેઓ પારસીઓની કંઇક સેવાનો સ્વિકાર કરવાનું મોટું મન ધરાવતા ન હોય.

આગલા જમાનાના પારસીઓના સંસ્કૃત ભાષાની જ્ઞાનથી હિંદુભાઇઓ અંજાણ ન હોય. મોબેદ નેર્યોસંગ ધવલ, અકો અંધીઆર, દીનીદાર બહમન અને મોબેદ ચાંદા અને એવાજ બીજા અસલી પારસીઓ હિંદુઓની સંસ્કૃત ભાષાના ઘણા પહોંચેલા હતા. તેઓએ પારસી ધર્મ પુસ્તકોના સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કર્યાં છે.* વળી આજના જમાના ઉપર આવતાં મામલો તેવોજ મગરૂર કરનારો છે. આજે પણ ઘણાક પારસીઓ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરે છે. એરવદ શેહરયારજી દાદાભાઇ ભરૂચા, દસ્તુર ડા માણેકજી નશરવાનજી ધાલા, એમ. એ. પી. એચ. ડી., દસ્તુર કૈકોબાદ આદરબાદ, શેઠ મનચેરજી પેસ્તનજી ખરેગાત આઇ. સી. એસ., શેઠ શાપુરજી કાવસજી હોડીવાલા, બી. એ , ડા૦ માણેકજી બમનજી દાવર, એમ. એ., પી એચ. ડી.; ડા૦ એરચ જેહાંગીર સોરાબજી, બી. એ , પી એચ. ડી , એરવદ નોસેરવાનજી બરજોરજી દેશાઇ, શેઠ અરદેશર ખરશેદજી વેસાવેવાલા, બી એ. ઉપરાંત આજે ઘણાક પારસી અભ્યાસીઓ કેવળ શોખ ખાતર સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરે છે જંદ પહેલ્વીના અભ્યાસ ભેગો સંસ્કૃતનો પણ અભ્યાસ કરવા અર્થે, પારસી પંચાયતના માનવંત ટ્રસ્ટી સાહેબો તરફથી - સર જમશેદજી જીજીભાઇ જરથોસ્તી મદ્રેસામાં એક ખાસ સંસ્કૃત વર્ગની જોગવાઇ કરી આપવામાં આવી છે. બા ઘણાંક પારસીઓ જંદ પેહલવીના અભ્યાસની સંગાતે સંસ્કૃત ભાષાનો પણ અભ્યાસ કરે છે. અને તેમાં ઇનામો, ચાંદો અને સ્કોલરશીપ મેળવે છે. જ્યારે આજે કેટલાક ગુજરાતીઓ ગુર્જર ભાષામા રૂઢ થયેલા એવા ફાર્સિ શબ્દો પોતાની ભાષામાથી દુર કરી સંસ્કૃત શબ્દોનો બારોબાર ઉપયોગ કરવા મંડયા છે ત્યારે પારસીઓ તો સંસ્કૃત ભાષાનો શાંતતાથી અભ્યાસ કરે છે! આ સ્થિતિ મહાન કવિ શેકસપીયરના 'હેમલેટ'ના નાટક મધેની પેલી પ્રસિદ્ધ લીટીનું અમને સ્મર્ણ કરાવે છે કે

"Look here upon this picture and on this"[1]

જો પારસીઓ સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરતા હોય તો તે આમ સાબિત કરવાને શું સમર્થ નથી કે તેઓ પોતાની હમેશની ઉદાર મનોવૃત્તિથી ગુજરાતી ભાષાને પોતાના અંગનો એક ભાગજ ગણે છે? જેમ પારસીઓએ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો છે અને સંસ્કૃત પુસ્તકો

* જુઓ Collected Sanskrit writings of the Parsis, Part I -by Ervad Sheriarji Dadabhoy Bharucha, 1906, Pref. p 2.

1 Shakespeare, Hamlet, Act III, Scene IV.

ર્યાં છે તથા હાલ એ અભ્યાસ ચાલુ રાખવામાં આવ્યો છે તેમ હિંદુઓએ અવસ્તા પહેલ્વીનો અભ્યાસ કર્યો છે કે કેમ તે જાણવું અગત્યનું થઇ પડશે.

વળી પારસીઓનો એક દોષ એ કહેવાય છે કે તેઓ પોતાના લેખોમાં સંસ્કૃતમય ગુજરાતીનો ભારોભાર ઉપયોગ નહી કરતાં, ગુજરાતી ભાષામાં રૂઢ થઇ ગયલા એવા ફાર્સિ શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે અને તેમ કરી ફાર્સિ-શબ્દોને બોયકોટ કરવાની કેટલાક-હિંદુ લેખકોની યોજનાને તોડી પાડવા જેવું કરે છે.

હવે આ ફાર્સિ શબ્દો જેને કેટલાક ગુજરાતી લેખકો ગુર્જર ભાષામાંથી હાંકી કાઢવા પાછળ મથ્યા છે તે એ ભાષામાં કયારે અને કેમ દાખલ થયા તે બાબે આપણને સાધારણ રીતે એમ જણાવવામાં આવે છે કે ઇ. સ. ૧૩મી સદીથી ગુજરાતમાં મુસલમાનોનો અમલ ચાલુ થયો ત્યારથી ગુજરાતી ભાષામાં ફાર્સિ શબ્દોનો પ્રવેશ થવા માંડયો છે. હવે પારસીઓનો હિંદ મધેનો વસવાટ તો તો તેથી પણ પુર્વેનો છે જ્યારે પારસીઓએ ૮મી સદીથી હિંદમા વસવાટ કરવા માંડયો ત્યારે તેઓ પોતાની સાથ પોતાની ભાષા લાવ્યા હતા. હિંદુઓ સાથના થોડા પરિચયમાં આવવા જેમ તેઓએ તેમની ભાષા ગ્રહણ કરી હતી તેમ ખુદ તેઓએ પોતાની ભાષાના ઘણાક શબ્દો હિંદુઓને આપેલા હોવા જોઇએ આવી અરસપરસની આપ-લે એમ તો ખુદ સસ્કૃત ભાષાના સબંધે પણ કયાં નથી થઇ? આર્ય ટોળાંનો એક ભાગ જેમ ઇરાનમાં ગયો હતો તેમ બીજો ભાગ પંજાબને માર્ગે હિદુસ્તાનમાં દાખલ થયો હતો આ બીજો ટોળો તે હિંદુ આર્યોનો ટોળો હતો જે હિંદના અસલ વતનીઓ દ્રાવિડયનો સાથ સમાગમમાં આવ્યો હતો અને તેમની બોલીનો તેમને અભ્યાસ થતો જવાથી તેમની સંસ્કૃત ભાષામાં અનાર્ય ભાષાના ઘણા શબ્દો ઉમેરાયા હતા કવિ નર્મદાશંકર એક ઠેકાણે લખે છે કે "સસ્કૃતમાં કેટલાએક પર ભાષાના શબ્દો છેજ (ને મેં એક ઠેકાણે વાચ્યું છે કે મૂર્ધાસ્થાની વર્ણોથી આરમ્ભાતા શબ્દો મૂળ વાસ્તવ્ય લોકના છે)"[1]

ગુજરાતી ભાષામાં ફાર્સિ શબ્દો કયા કાળથી પ્રવેશ કરવા ગયા તે સવાલ બાજુએ મુકતા, ગુજરાતી સાહિત્યનાં ઇતિહાસમાં આપણે એવા ઘણાક કવિઓને ભેટયે છીએ કે જેઓના કાવ્યોમાં ફાર્સિ ઉત્પત્તિનાં શબ્દો નજરે પડે છે. મીરાબાઇ (ઇ. સ. ૧૪૦૩–૧૪૭૦) અને નરસિંહ મહેતા (ઇ. સ. ૧૪૧૫–૧૪૮૧) જેવા શરૂઆતના પહેલા કવિઓનાં કાવ્યો ફાર્સિ શબ્દોથી મુક્ત નથી. કવિ શામળ માટે કહે છે કે તે ફાર્સિ ભાષા જાણતો હતો. અને એનાં કાવ્યોમાં જગે જગ ફાર્સિ ભાષા નજરે "પડે છે."[2] નર્મદાશંકર પોતાના પ્રખ્યાત "નર્મ કોશ" ની મુખ મુદ્રામાં જણાવે છે કે દર ૧૦૦ ગુજરાતી શબ્દોનાં ૨૩ સંસ્કૃત, ૬૬ અપભ્રંશ ને ૧૧* પરભાષાના શબ્દો આવે છે ઇ. સ. ૧૮૭૩મા એમણે આ ગણત્રી કાઢી છે પરંતુ જો

૧ જુઓ 'નર્મ કોષ' સદ્ય.

૨. જુઓ મી. કિષ્ણલાલ એમ ઝવેરીની 'Milostones in Gujarati Litérature, 1914, pp. 96 and 114

* એ ૧૧ પરભાષાનાં શબ્દોમાં કવિ નર્મદાશંકર ૮ 'શબ્દો ફાર્સિ આરબીના જણાવે છે.

નર્મદાશંકર આજે હૈયાત હોત તો એ ગણત્રીમાં એમણે ફેરફાર કરવો પડયો હોત અને પરભાષાના શબ્દોનું પ્રમાણ ૧૧ ટકા કરતાં ઘણું વધારે હોવાનું કબુલ્યા વિના ચાલત નહી. આ ફારસિ શબ્દો માટે ઉપલા કવિ લખે છે કે "ગુજરાતીમાં કેટલીક ફારસી આરબી એવા તો રૂઢ થઇ રહ્યા છે કે તે કદાપિ ટાળ્યા ટળવાના નથી."

શું આ વિસ્મય પમાડવા જેવું નથી કે જેઓ ગુજરાતી ભાષામાંથી ફારસિ શબ્દો દુર થયલા જોવા આતુર છે તેઓ ખુદ પોતાના દેશનું નામ ફેરવવા માટે તો જરાએ ઉત્સાહ ધરાવતા નથી? તેમના દેશનું નામ **હિંદુસ્તાન** છે. જે મહાન દેશમાં હિંદુઓ ભેગા પારસીઓ વસે છે તે ભારત દેશ છે. હિંદુ શાસ્ત્રોમાં તે સિંધુસ્થાનને નામે જણાયલો હિંદુઓનો મુલક છે. હિંદુઓનો દેશ છતા તેનુ નામ તો ફારસિ છે. પારસીઓ તેને હિંદુસ્તાન કહે છે, અંગ્રેજો ઇસ્લામીઓ સર્વ એમજ બોલે છે અને હિંદુઓ પણ પોતાના મુલકને સપ્તસિંધુ, સિંધુસ્થાન, ત્યા એવાં બીજાં હિંદુ નામથી નહી પણ 'હિંદુસ્તાન' ના ફારસિ નામથીજ ઓળખે છે, બોલે છે અને બોલાવે છે."[1]

જે કેટલાક ગુજરાતી સાક્ષરો ભાષામાંથી રૂઢ થયલા એવા ફારસિ શબ્દોને હાંકી મેલી તેની જગાએ સંસ્કૃત શબ્દો દાખલ કરવા માગે છે તેઓ એમ સમજતા નથી કે તેમના તેવા પ્રયાસથી ગુજરાતી સાહિત્યનો વાંચક વર્ગ ઓછો થતો જાય છે. 'સુન્દરી સુબોધ'ના એક અંકમાં સૌ. દક્ષા મહેતા નામના એક હિંદુ સ્ત્રી લેખક ગુજરાતી લેખકોની અઘરી સંસ્કૃતમય ગુજરાતી ભાષાના સંબંધમાં ટીકા કરતા લખે છે કે "એવા લેખકો વાંચનારનો રસ તુટી જશે એવો વિચારજ રાખતા હોય એમ લાગતુ નથી, પોતાની પંડીતાઇ બતાવવી એ વધારે અગત્યનું તેમને લાગે છે, અને એવી 'સુપડે રેપલે' ઉભરાતી અરસિક ગુજરાતી વાર્તા કરતાં મને તો પારસી (અંગ્રેજી) વાર્તાઓ વધારે ગમે છે."[2]

ગુજરાતી ભાષાને સંસ્કૃતમય બનાવવા માગતા સાક્ષરો શું ઇચ્છે છે? ગુર્જર ભાષાને સરળ અને સેહેલ રાખી તેનો ફેલાવો વિશેષ ઊંડળો થયલો જોવાને તેઓ રાજી થશે કે એ ભાષાને અઘરી અને તેટલા માટે ન સમજાય એવી બનાવી ઘણા થોડા જણાને તેનો લાભ આપી ધીમે ધીમે તેમની સંખ્યા પણ ઓછી કરી એ ભાષા ભુલાઇ જાય તે જોવાને તેઓ ઇચ્છે છે?

જે કેટલાક હિંદુ સાક્ષરો ગુજરાતી ભાષામાંથી ફારસિ શબ્દોને હાંકી કાઢવા મથ્યા છે તેઓ તેમ કરી જાણે ગુજરાતી ભાષામાંથી પારસીઓને બાહેર હડસેલી મેલતા હોય એમ જણાય છે. ભલે તેઓ પોતાનો એ અયોગ્ય અને અન્યાયી પ્રયોગ જારી રાખે પરંતુ અમો પારસીઓ તેમને જણાવી દઇશુ કે જેટલા બળથી તેઓ અમને પાછળ હટાડશે તેના કરતાં વિશેષ બળથી અમો તેમના પડખે અને સોડમાંજ

૧. જુઓ જ્ઞાનવર્ધક, નવેમ્બર ૧૯૧૮ સફે ૪૯૭-૯૮.

૨. જુઓ 'સુન્દરી સુબોધ' નો ઓગસ્ટ ૧૯૧૪નો અંક સફે ૮૯૫ તેમજ 'જ્ઞાનવર્ધક' નો ડીસેમ્બર ૧૯૧૪નો અંક, સફે ૫૪૮.

રહીશું. અમો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ જેમ બને તેમ જ્ઞાન દાખવા કર્યે છીએ અને કરતા જઇશું. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની ખીલવણીમાં અમારો ફાળો જેમ અમે આગળ આપ્યો છે તેમ હજી પણ આપતા રહીશું. તમો હિંદુ ભાઇઓનાં મંડળોમા અને સંસ્થાઓમાં અમો નિત્ય પ્રવેશ કરીશું; ભલે અમને ઇજન હોય યા ન હોય. તમારી ભાષામાં રૂઢ થયલા એવા ફારસિ શબ્દોનો ભલે તમો તિરસ્કાર કરી ત્યાગ કરો જોઇએ તો જર્મન ટોપને મેઢિ ત્રાસદાયક ગોળાઓથી અમને સત્વર ઉરાડી મેલો-પરંતુ કવિ નર્મદાશંકરના શબ્દોમાં બોલ્યે તો અમે તમો ભાઇઓની સોડમાંથી તો "**ટાળ્યા ટળવાના**" નથીજ. ભલે ધર્મે આપણે જુદા હોઇએ પરંતુ ભાષાથી તો આપણે એકજ છીએ. આપણું બન્નેને એક વિના ચાલવાનું નથી. તમારી જે ભાષા તે અમારી છે અને તેથી અમારૂં શુભચિન્તન નિત્ય આજ છે કે ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ ત્વરે થાઓ અને તે સાથ, કવિ નર્મદાશંકર જોડે, અમો પ્રાર્થના કર્યે છીએ કે

"ગુજરાતી ભાષાના જયશ્રીરંગ વિરાજો."

માટે હે પ્રિય બધુંઓ, અમારી સાથ હાથસે હાથ મિલાવો, અમને પ્રેમ ભાવથી આલિંગન કરો અને અમારી સાથે, હે બધુંઓ, તમો પણ બોલો કે.

જય જય ગરવી ગુજરાત
જય જય ગરવી ગુજરાત.

ગુજરાતી ભાષાના જયશ્રીરંગ વિરાજો.

પાંચમી ગુજરાતી સાહીત્ય પરિષદનું પ્રદર્શન.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરીષદની પાંચમી બેઠક આ વર્ષ સુરતમાં થવાની છે. તેની સાથે એક પ્રદર્શન ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે તેમાં નીચે લખેલી વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવા યોજના છે.

(૧) ગ્રંથવિભાગ.

(ક) ગુજરાતી ભાષાના હાથનાં લખેલાં પ્રાચીન પુસ્તકો–પ્રસિદ્ધ ન થયલાં જૂનાં પુસ્તકો તેમજ પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોની જુદા જુદા વખતની લખેલી પ્રતો, તાડ-પત્રો, વગેરે વગેરે. આમાં વૈદિક જૈન, મત પંથના, પારસી તથા મુસલમાન લોકોના–દરેક પ્રકારનાં પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છે.

(ખ) ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા પ્રસિદ્ધ ન થયલા તામ્રલેખ (તાંબાના પતરાંપરના લેખ,) શિલાલેખ. દસ્તાવેજો સનદો, શિક્કાઓ, વગેરે વગેરે શિલાલેખ મૂળના કરતાં તેની નકલ (રબીંગ) વધારે ઠીક પડશે.

(ગ) અપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત. પ્રાકૃત તેમજ ગુજરાતીઓએ રચેલાં હિંદી તેમજ બીજી કોઇપણ ભાષાનાં પુસ્તકો.

(૨) ચિત્ર વિભાગ.

(ક) ગુજરાતના પ્રાચીન મકાનો, મંદિરો મસીદો, મૂર્ત્તિઓ, વગેરેની છબીઓ તથા ચિત્રો. કાચપર, કાગળપર, હાથી દાંતપર લાકડાં ઉપર અથવા બીજી કોઇ પણ વસ્તુ ઉપર પાડેલાં જુનાં ચિત્રો–ચિત્રવાળાં હાથના લખેલાં પુસ્તકો તથા જન્મોત્રીઓ, જે ચિત્ર ભીંત ઉપર હોય અથવા મોકલી શકાય એમ ન હોય તેની છબીઓ પણ સ્વીકારાશે. દરેક ચિત્રની નીચે તેની જાણવા જોગ હકીકતની એક ચીઠ્ઠી ચોંટાડવી.

(ખ) ગુજરાતીઓને હાથે ચિત્રાયલાં નવાં ચિત્રો–ગુજરાતનાં જંગલો નદીઓ પર્વતો, ગામડાંઓ વગેરે સીનસીનરી તેમજ ફળ, ફુલ, ઝાડ, પશુ પંખી વગેરેના ચિત્રો. જુદી જુદી જાતના પુરૂષ સ્ત્રી, બાળકો જેવાં કે બ્રાહ્મણો, વાણીયા ખેડુત, રબારી ભરવાડ, દુબળા મુસલમાન પારસી વગેરેના છુટા અથવા તહેવારના પ્રસંગના ચિત્રો. ગુજરાતના હિંદુ, મુસલમાન, મરાઠા અને બ્રીટીશ રાજ્યના વખતના મહાન બનાવો જેવા કે દરબારો, સવારીઓ, લડાઇઓ વગેરેના ચિત્રો. ગુજરાતી જૂના અને હાલનાં પુસ્તકો જેવાં કે નળાખ્યાન, ઓખાહરણ, સરસ્વતીચંદ્ર એમાં વર્ણવેલાં કોઇ પ્રસંગનાં ચિત્રો, સંસ્કૃત પુસ્તકો જેવાં કે રામાયણ, મહાભારત, શકુંતલા, મેઘદૂત કાદંબરી, એમાં વર્ણવેલા પ્રસંગો. ચિત્રોની બાબતમાં નીચે પ્રમાણે સૂચના કરવાની છે.—

૧ ચિત્રોમાં પહેરવેશ ઠેકાણું, વગેરે બને ત્યાં સુધી ગુજરાતના રાખવા અંગ્રેજી, દક્ષિણી કે બંગાળી નહીં.

૨ ચિત્રો બિભત્સ અથવા કોઇની લાગણી દુખાય એવાં ન હોવાં જોઇએ.

૩ ચિતરનારની સહી ગુજરાતીમાં નીચે કરવી.

૪ ચિત્રની હકીકત એક ચીઠ્ઠીમા લખી તે તેની નીચે ચોટવી

ચિત્રો તેલના કે પાણીના રંગના, કોયલા કે પેનસીલ, જેણે વતી દોર્યાં હશે તે ચાલશે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનાં ચિત્રોને બદલે છબીઓ કે ફોટોગ્રાફ હશે તો તેનો પણ સ્વીકાર કરવામા આવશે

(૩) વસ્તુ વિભાગ.

(ક) આરસ પહાણ, પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસ, કોઇપણ ધાતુ, માટી વગેરે કોઇ જાતના પુતળાઓ, મૂર્તિઓ વગેરે, વગેરે

(ખ) હાથીદાંત. સુખડ, લાકડાનું કોતર કામ, ત્રાંબા, પીત્તળ, સોના ચાદીનું કોતરકામ

(ગ) ચીનાઈ તથા માટીના તથા ધાતુના વાસણો વગેરે

(ઘ) ભરતકામ, રેશમી, ગરમ તથા સુતરાઉ સાડીઓ, લુગડા, વગેરે, વગેરે પહેરવેશની વસ્તુઓ.

(ङ) સોના ચાદી, ઝવેરાતના દાગીનાઓ

(ચ) રમત રમીલાની વસ્તુઓ તથા શેત્રંજ, ચોપાટ વગેરે રમત ગમતના સાધનોને લગતી વસ્તુઓ

(છ) સતાર સારંગી, વીણા, તાઉસ, દિલરૂબા, મૃદંગ, તબલા વગેરે દરેક જાતના દેશી વાજીત્રો

(જ) ઉપર જણાવી ગયેલા વિભાગમા ન આવવાની હોય એવી જે જે જુની વસ્તુઓ ગુજરાતના આગલા વખતનો ચિતાર આપણી આગળ રજુ કરે તેમજ જે જે નવી વસ્તુઓ ગુજરાતના લોકોની રસિકતા કેળવવામા કામ લાગે એવી દરેક વસ્તુઓ

ગુજરાતના સર્વ સજ્જન ગૃહસ્થોને વિનતિ કરવામા આવે છે કે, તેઓને ત્યાં જુના પુસ્તકો, ચિત્રો તેમજ જે કાંઇ જુની વસ્તુઓ પ્રદર્શનમા મુકવા લાયક હોય તે, તેમજ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નવા ચિત્રો કે વસ્તુઓ તૈયાર કરાવી મોકલી આપવી આપણા બાપદાદાના વખતના જુના સાહિત્યનો તથા જુનાં ચિત્રો તેમજ જુની વસ્તુઓનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે આ પ્રદર્શન ભરવાની યોજના કરવામા આવી છે તો તે બર લાવવામા તેઓ પરિષદ મંડળને યોગ્ય સહાય આપશે

જે કાંઇ પ્રદર્શનમા મૂકવા મોકલવામા, આવશે તેની પહોચ આપવામા આવશે અને પ્રદર્શનનું કામ પુરૂ થયે પાછુ સુપ્રત કરવામા આવશે દરમ્યાન તેની પૂરતી સંભાળ રાખવામા આવશે

પ્રદર્શનમા મૂકેલો માલ વેચવાનો હશે તો દશ ટકા કમીશન લઈ વેચવાની વ્યવસ્થા કરવામા આવશે

બહારગામના માલ મોકલનારને રેલ્વે તરફથી સસ્તા ભાડાની સગવડ મળે એટલા માટે બંદોબસ્ત કરવામા આવે છે તે થઇ જતા તે લાભ તેઓને મળશે

પ્રદર્શનમા માલ મૂકનાર ગૃહસ્થે નીચે પ્રમાણેનુજ એક ફારમ ભરી તા૦ ૧૦મી મે સુધીમા મોકલી આપવું કે જેથી કરીને તેઓના માલને વાસ્તે યોગ્ય

સગવડ કરવામાં આવે માલ તા ૧૮મી મે સુધીમાં મોકલી આપવો આ તારીખ પછી મળેલા માલને પ્રદર્શનમાં મૂકવાને વાસ્તે અધિકારીઓ બંધાતા નથી

મોકલનારનું નામ	વસ્તુનું નામ	વિભાગ તથા પેટા વિભાગ	પૂરેપુરું સિરનામું

પ્રદર્શનને અંગે સુરત નિવાસી શેઠ ભગુભાઈ ગતિકલાલ તરફથી પ્રદર્શનમાં મોકલવા માટે રૂ ૩૦૦) રકમોના ચાંદ નીચે પ્રમાણે આપવાની ગોઠવણ થઈ છે

સોનાનો ચાંદ કિંમત	સોનાનો ચાંદ કિંમત	રૂપાનો ચાંદ કિંમત	બાબત
			(૧) સર્વ પ્રકારના ઉત્તમોત્તમ ગુજરાતી વિષય સાહિત્ય માટે
રૂ ૫૦	રૂ ૨૫	રૂ ૫ } ૩	(ક) સપ્રમાણો અને પંથોનું સાહિત્ય
		૫	(ખ) જૈન સાહિત્ય.
		૫	(ગ) પારસી, મુસલમાન વગેરે લેખકોએ લખેલું સાહિત્ય
	૨૫	૫	(૨) લોકગીત, લગ્નગીત, દુહા, કહાણીઓ વગેરેના સંગ્રહ માટે
૫૦	૨૫	૫	(૩) ઉત્તમોત્તમ ઐતિહાસિક લેખ
		૫	સિક્કા તામ્રપત્ર ખત, શિલાલેખ,
		૫	
૪૦	૨૫	૫	(૪) અપ્રસિદ્ધ અને છપાએલાં ઉત્તમોત્તમ સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને ગુજરાતી લખેલાં હિન્દી અથવા બીજી ભાષાના તેમ જ બીજા સર્વ પ્રકારનાં ગ્રંથો માટે
	૨૫	૫	(૫) સ્ત્રીઓમાં વધારે ગ્રંથો ગતું ભાગને

ચિત્ર તથા વસ્તુ વિભાગમાં મોકલવા માટે પૂનાના નામદાર મહારાણી સાહેબ ઑનરેબલ મી જસ્ટીસ લલ્લુભાઈ શાહ, સર ચીનુભાઈ માધવલાલ બૅરોનેટ શ્રીમંત સંપતરાવ ગાયકવાડ, માળીયાના કુમારશ્રી ગુમાનસિંહજી, વગેરે તરફથી દશ ચાંદો મળી ગયા છે અને તે ઉપરાંત બીજા મેળવવા પ્રયાસ ચાલે છે

બને વિભાગમાં ચાંદો ઉપરાંત સર્ટિફીકેટો આપવાની યોજના કરી છે

પ્રદર્શનને લગતો તમામ પત્રવહેવાર સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી, વાડીફળીઆ, સુરત એ સરનામે કરવો

વાડીફળીઆ,
સુરત
તા ૨૬-૪-૧૯૧૫

મહીપતરામ બળવંતરામ લેરા.
પરિષદના કારોબારી મંડળના પ્રમુખ

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્,

ગ્રંથપ્રદર્શન.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્.

ગ્રંથપ્રદર્શન.

મંત્રીનો રિપોર્ટ.

પરિષદ્‌ની સાથે ગ્રંથપ્રદર્શન કરવાનો રિવાજ આગલી પરિષદોએ શરૂ કર્યો હતો. અહીં એ રિવાજને અનુસરવાનો ઠરાવ થયો, પણ એ ઠરાવ પ્રમાણે કામ કરવાનો વખત અમને બહુ થોડો મળ્યો. મે મહિનાની આખર તારીખોમાં પરિષદ્ ભરવાનો ઠરાવ થયો હતો; પણ તે વખતે સુરતમાં પ્લેગ ચાલતો હોવાથી છેક તા. ૧૦ મે સુધી પરિષદ્ ભરાશે કે મુલતવી રાખવી પડશે, એનો કશો નિર્ણય થતો નહોતો. જો કે મને સોંપેલું કામ ઘણા લાંબા વખતથી મેં ચાલતું કર્યું હતું; પણ પરિષદ્ ભરવાનું નક્કી થયા વગર લોકોને ત્યાંથી ગ્રંથો લાવીને કરવું શું? મૂળમાં ગ્રંથો મેળવવાની મુશ્કેલી, પછી અનિશ્ચિત મુદત સુધી નાખી મૂકવાને માટે આપે પણ કોણ? આ ગુંચવણમાં અમારો ઘણો વખત નકામો ગયો.

સારા ભાગ્યે પરિષદ્‌ના કાર્યવાહક મંત્રી શ્રીમાન્ મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા એમની મને પૂર્ણ સહાય હતી. મારે જોઈતી દરેક પ્રકારની અનુકૂલતા કરી આપવા તે હંમેશ તત્પર રહેતા. હરકોઈ રીતે પ્રદર્શન સારામાંસારૂં થાય એ તેમની ઇચ્છા હતી. શ્રીમાન્ રણછોડરામ બાવાભાઈની પ્રેરણા અને મંત્રીની સહાય એથી હું ઉત્તેજીત થયો. શહેરમાંથી ગ્રંથો મેળવવામાં ડા. ઈશ્વરલાલ ગૌરીશંકર અને વેદભૂષણ મીરજનાથ કાશીનાથ પાઠકે મારી સાથે ફરીને પ્રયાસ ચાલતો રાખ્યો. મારા મિત્ર ચીમનલાલ ખુશાલચંદ મોદી તો મારા જમણા હાથ રૂપે મારા કામમાં રાત દહાડો મદદગાર થઈ રહ્યા. શેઠ બાબુભાઈ રસિકદાસ સહાવાળા એમણે રૂ. ૩૦૦ જેવી ઉદાર રકમ ગ્રંથપ્રદર્શન માટે આપવાનું જાહેર કરીને લોકોના ઉત્સાહમાં વધારો કર્યો. દિગંબર જૈનના તંત્રી શા. મૂળચંદ કસનદાસ અને સરૈયા છગનલાલ ઉત્તમચંદ એમણે દિગંબર જૈનોની વસ્તીવાળાં અનેક સ્થળોએ ફરીને એમના સંપ્રદાયના સાહિત્યનો બહોળો સંગ્રહ આણી આપ્યો. જૈન કોન્ફરન્સ હેરલ્ડના વિદ્વાન્ તંત્રી રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ અને શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદ એમણે તો મને મદદ કરવા મારા જેટલાજ વખતથી પ્રયાસ ચાલતો કર્યો હતો. એમના તરફથી જૈનસાહિત્યનો બહુ ઉપયોગી સંગ્રહ મને મળ્યો. સાહિત્યના અભ્યાસી મુનિમહારાજ વિદ્યાવિજયજીએ ઉદેપુરથી કીમતી સંગ્રહ મોકલી આપ્યો. આમોદમાં સુયોગ્ય વકીલ જમીયતરામ ભાઈએ પોતાનો લાગવગ વાપરીને જથ્થાબંધ ગ્રંથો મને મેળવી આપ્યા. આમ મિત્રોની સહાયથી થોડા વખતમાં હું ઘણું કામ કરવા શક્તિમાન્ થયો.

પણ મારા કામમાં એક ત્રુટી રહી ગઈ ને એ માટે મને બહુ અસંતોષ થયો. પ્રદર્શન જોનાર સાક્ષરોના હાથમાં પ્રદર્શનના લેખોનો વિગતવાર હેવાલ છાપીને આપી શકાયો હોત તો

જોનાર સાક્ષરોને ઉપયોગી થઇ પડત. આમ કરવાની અમારી ઇચ્છા હતી, પણ તેને માટે મને પૂરતો વખત મળ્યો નહિ. થોડા વખતમાં જથાબંધ ગ્રંથો તપાસીને તેનો વિગતવાર હેવાલ તૈયાર કરવો એ મારે માટે બહુ કઠણ કામ હતું. ભાઇ નરહરિવરામ, રા. ઇશ્વરલાલ, બહેચરલાલ પટેલ બી. એ, અને માસ્તર દયાશંકર ભાઇશંકર શુકલ મને મદદ કરતા હતા, પણ જુની લિપિ વાંચવાનો તેમને મહાવરો ન હોવાથી દરેક લેખની પાછળ મારે જાતે ધ્યાન આપ્યા વગર છુટકો નહોતો. આ સ્થિતિને લીધે બહારથી ગ્રંથો મેળવવાનું કામ છોડી દઇને મારે ફક્ત આંતર્વ્યવસ્થાના કામમાં ગુંથાઇ રહેવું પડયું અને તે કારણે મારાથી ધાર્યા પ્રમાણેનું કામ થઇ શક્યું નહિ.

પ્રદર્શનને માટે મેળવવાના લેખો સંબંધી અમે એવી ધારણા રાખી હતી કે, કોઇ પણ જાહેર સંસ્થામાં સંગ્રહાએલા લેખો લાવીને તેનું પ્રદર્શન કરવું, એ કંઇ ખાસ કામ થયું ગણાય નહિ; પણ લોકોને ત્યાં પડી રહીને નાશ પામતા થોડા ઘણા ગ્રંથો પણ બહાર લાવી શકાય તો તે ખાસ કામ થયું ગણાય. આથી અમે અપ્રસિદ્ધ સ્થળે રહેલા લેખો મેળવવા યત્ન કર્યો. અમારો કાર્ય પ્રદેશ ખાસ ગુજરાતી વાઙ્મયનો છે, એ ધ્યાનમાં રાખ્યા છતાં અમે એટલી છુટ ભોગવવી જરૂરની ધારી હતી કે ગુજરાતી નહિ એવા વાઙ્મયના છતાં વિદ્વાને લગતા કેઇ અપ્રસિદ્ધ અને મહત્ત્વના ગ્રંથો આ પ્રદર્શન દ્વારા બહાર આવતા હોય તો તે સંધિ નિષ્ફળ જવા દેવી નહિ. આથી અમે થોડાએક સંસ્કૃત અને હિંદીના ગ્રંથો પણ લીધા હતા. વૈદક અને જ્યોતિષને લગતા થોડાએક અપ્રસિદ્ધ અને ઉપયોગી ગ્રંથો અમે મેળવી શક્યા હતા.

ગુજરાતી વાઙ્મયમાં આજ સુધી નહિ જાણવામાં આવેલું એવું ઘણું સાહિત્ય આ પ્રદર્શનથી જાણવામાં આવ્યું છે ભાષા અને સાહિત્ય સબંધીના ઘણા ભ્રમ દૂર થઇ શકે તેવા ઘણા લેખો અહીં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા છે. પ્રદર્શનમાં મૂકાયેલા લેખો જે સિદ્ધાન્ત બતાવતા હતા તેજ સિદ્ધાન્તને પુષ્ટ કરનારો રા. રા. ચીમનલાલ દલાલનો પાટણના જૈન ભંડારોની તપાસણીનો રિપોર્ટ આ પરિષદના પ્રસંગેજ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો, એ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો પ્રસંગ હતો. અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી વાઙ્મયને લગતી રિપોર્ટમાં જે નોંધો હતી તેવી નોંધો પ્રત્યક્ષ જોવા ઇચ્છનારને માટે આ બહુ અનુકૂળ સંયોગ હતો.

દિગંબર જૈનોનું ગુજરાતી સાહિત્ય જેને માટે ગુજરાતના વિદ્વાનો આજ સુધી કંઇ જાણતા નથી, તે આ પ્રદર્શન વડે બહુ સારા રૂપમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. ગુજરાતમાં એમની વસ્તી ઘણી થોડી છે અને એમના સાહિત્યને વિદ્વાનોની દૃષ્ટિ સમક્ષ લાવવાનો કોઇએ પ્રયત્ન કર્યો નહોતો, એથી એમનું વિશાળ સાહિત્ય આજ સુધી છેક અંધારામાં રહ્યું હતું. આ પ્રદર્શન વડે જોઇ શકાયું, કે શ્વેતાંબર જૈનોના જેવુંજ આબેહુબ એમનું સાહિત્ય પણ છે. કદાચ અપભ્રંશ ભાષામાં તો શ્વેતાંબરોના કરતાંએ વધારે ગ્રંથો તેમનામાં છે.

લિપિ પર પ્રકાશ પાડનાર સાહિત્ય પ્રદર્શનમાં પૂરતું રજુ થયું હતું. તેમજ સનંદપત્ર અને ખતપત્રોના તામ્રપત્રોએ ગુજરાતના ઇતિહાસને માટે ઉપયોગી અંશો પૂરા પાડ્યા છે

આ સમગ્ર મેળવવાને અને તેની ગોઠવણ કરવાને મને જેટલો સમય મળ્યો કે તેટલો સમય પ્રેક્ષકોને મળે નહિ, ને તેને લીધે સંગ્રહના મહત્ત્વનો તરફ માત્ર જોઇતું ધ્યાન ખેંચાયું

છે તેટલું ધ્યાન તેમનું ખેંચાય નહિ એ સ્વાભાવિક છે. આથી મારા અવલોકનની થોડીએક નોંધો અહીં આપવી ઉપયોગી થઇ પડશે એમ મેં ધાર્યું છે. હું આશા રાખું છું કે વિદ્વાનોને તે ઉપયોગી થઇ પડશે.

આ નોંધ પૂરી કરતાં અત્યંત દુઃખદ અંતઃકરણથી એક શોકજનક બનાવનો ઉલ્લેખ કરવો પડે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના કાર્યવાહક અને ગુજરાતી સાક્ષરોના ભૂષણરૂપ શ્રીમાન્ રણજીતરામ વાવાભાઇ બી. એ. એમની સલાહ, મદદ અને શ્રમ વડે હું આ સંગ્રહ આ સ્થિતિમાં લાવી શક્યો. આ સંગ્રહ આ રીતે પ્રસિદ્ધ કરવો એ પણ તેમના આગ્રહનું પરિણામ છે, એમનું અકાળ અવસાન જેટલું એમના કુટુંબીઓને, એમના મિત્રોને અને મને દુઃખકારક નીવડ્યું છે, તેટલુંજ તે ગુજરાતી સાહિત્યને કાયમની ખોટરૂપ નીવડ્યું છે. એમના નિઃસ્વાર્થ કર્તવ્યનિષ્ઠ શબ ઉપર ગુજરાતના સર્વ સાક્ષરોએ આંસુ પાડ્યાં છે. મારે માટે તો એમની સ્મૃતિ અને મારાં આંસુ સદાએ સાથે રહેશે. એમના મરણ માટે આથી વધારે શબ્દો લખવા જેટલું મારા અંતઃકરણમાં ધૈર્ય નથી. પરમાત્મા એમને સદ્‌ગતિ આપે !

મણિલાલ બકોરભાઇ વ્યાસ.
મંત્રી ગ્રંથપ્રદર્શન.

પ્રાચીન સાહિત્યનું અવલોકન.

પ્રાચીન સાહિત્યનો સંગ્રહ કરવા અને તેને પ્રસિદ્ધ કરવા એમ પૂછવામાં આવે છે કે ' તમે આ કચરો ભેગો કરી કરીને કરશો શું ? શું તમે હજુ એમ ઇચ્છો છો કે લોકો કૃષ્ણગોપીનો વિલાસ ગાયા કરે ? એ કચરો લોકોના ઘરમાં ખુણાખોચરામાં સડીને નાશ પામે છે, તે ગંધાતા પોથાને તેની વાજબી અવસ્થાએ પહોંચતા બહાર કાઢીને તમે કરશો શું ? લોકોને હવે એવું સાહિત્ય ભાવતું નથી અને ભાવતું હોય તો પણ એ સાહિત્ય હવે જેટલું વહેલું અદૃશ્ય થઇ જાય તેટલું વધારે સારૂં છે નાહક તમે તમારો વખત બરબાદ કરો છો, નાણાંની ખુવારી કરો છો અને લોકોને ઉલટા આડે માર્ગે દોરાવો છો. " પ્રાચીન સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ કરનારે આ પ્રશ્નોનો જવાબ અવશ્ય આપવો જોઇએ. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ કરનારને માથે બહુ મોટી જવાબદારી રહી છે એ વાત કદી ભૂલવી જોઇએ નહિ બંગાળામાં વૈદ્યને કવિ કહે છે, તેમ આપણે કવિને વૈદ્ય કહીએ તો તે બહુ ખોટું નથી. બન્નેનું કામ પ્રજાના બળ બુદ્ધિ અને આરોગ્ય આયુષ્યનો વધારો કરવાનું છે બંનેને દેશકાળ સ્થિતિ જોઇને પ્રવૃત્ત થવાનું છે. એકાદ ઉંટવૈદ્ય લોકોને માટે જેટલો ભયંકર છે, તેના કરતાં એકાદ અવિચારી સાહિત્યપ્રવર્તક લોકોને માટે વધારે ભયંકર છે ઉંટવૈદ્ય બહુ તો પાંચ પચાસ માણસની જીંદગી બગાડીને અટકશે, પણ અવિચારી સાહિત્યપ્રવર્તક તો હજારો લોકોની પરંપરાને ખરાબીના માર્ગ પર દોરશે આથી સાહિત્યપ્રવર્તકે અવશ્ય જોવું જોઇએ કે આ સાહિત્ય જનસમાજને હિતકર છે કે નહિ ? વૈદ્ય જેમ રોગીની નાડી જોઇને તેના શરીરમાં કયા તત્ત્વો વધારે ઓછાં છે તે સમજે છે અને જે તત્ત્વો પ્રમાણ કરતાં વધારે હોય તેને ઓછાં કરવા તથા જે તત્ત્વો પ્રમાણ કરતાં ઓછાં હોય તેને વધારવા યોગ્ય ઔષધ આપે છે, તેમ સાહિત્યપ્રવર્તકે જનસમૂહની સ્થિતિ જોઇને તેમનામાં જે ગુણો મંદ પડતા હોય તેને ઉત્તેજીત કરવા અને જે દુર્ગુણો વધતા જણાતા હોય તેને ઓછા કરવા પ્રવૃત્ત કરવી જોઇએ કવિ જો આળસુ, મૂર્ખ અને બેદરકાર લોકો પાસે વૈરાગ્યનું સાહિત્ય મૂકે, બળવાન, ક્રૂર અને લોભી લોકોના હાથમાં મહત્ત્વાકાંક્ષાનું સાહિત્ય આપે અને રોગી, નિર્બળ, તથા વિલાસી લોકો પાસે શૃંગારનું સાહિત્ય મૂકે તો એવા સાહિત્યપ્રવર્તકને ઉંટ વૈદ્યના જેવુંજ બીજું કોઇ નામ આપવું પડે

ખરી વાત છે કે આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય મોટે ભાગે કથાવાર્તા રૂપ અને ઘણુંખરૂં એકદેશિય છે અમારની પ્રજાને જીવનકલહની અસાધારણ હરીફાઇ વચ્ચે જમાનાના જેવા માણસ થવા જે ગુણોની ખાસ આવશ્યકતા છે, તેવા ગુણોનું પોષણ કરવાની શક્તિ પ્રાચીન સાહિત્યમાં બહુ અલ્પ છે, અથવા તે બીલકુલ છેજ નહિ એમ કહીએ તો ચાલે પ્રાચીન સાહિત્યને અંગે વિવિધતા બહુજ ઓછી છે અને તે તે કાળની પ્રજાના જેટલુંજ દોષોથી પરિપૂર્ણ છે. પણ આટલા કારણથી તે નિરૂપયોગી કે નાશ કરી દેવા જેવું છે, એમ માની લેતા પહેલાં જરા વિશેષ વિચાર કરવો જોઇએ.

પ્રાચીન સાહિત્યનો વિચાર કરતાં સૌથી પહેલાં એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે તે આપણા પૂર્વજોનું સાહિત્ય છે. સાહિત્ય અને પ્રજા હમેશા સાથે સાથે ચાલે છે. જેવી પ્રજા તેવું તેવું સાહિત્ય હોય છે, અને જેવું સાહિત્ય હોય તેવી પ્રજા હોય છે. આપણા ઐતિહાસિક પૂર્વજોની આબેહૂબ છબીઓ આપણે જોવી હોય તો તે તેમણે નિર્માણ કરેલા સાહિત્યમાં આપણે જોઇ શકીએ છીએ. આપણા પ્રજાસમાજમાં હાલ જે પ્રકારનું જીવન પ્રવર્તે છે, તે જીવન આવું કેમ છે, એનો ખરો ખુલાસો આપણને આ સાહિત્યમાંથી મળે છે. આપણે હાલ સંધિ કાળમાંથી પસાર થઇએ છીએ. આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોના આચારવિચાર અને જીવન વ્યવહારના પ્રત્યક્ષ નમુના હજુ આપણે જોઇ શકીએ છીએ, પણ આ સંધિકાળ પછીના વખતમાં થનારી આપણી પ્રજાને પોતાના સમાજ બંધારણના મૂળ કઇ ભૂમિકામાં થઇને આવેલા છે, તે પ્રત્યક્ષ જોવાનું મળશે નહિ. એમને એમનું આત્મજ્ઞાન થવાને માટે જે સાધનો ખાસ જરૂરના છે તે સાધનો આ સાહિત્ય પૂરાં પાડે છે, ને તેથી આ સાહિત્યનો વિચાર કરવો એમનું હાલની ઉપયોગિતાનીજ દૃષ્ટિએ નહિ પણ તે ઐતિહાસિક વસ્તુ છે, ને તેથી તે જેમ ભૂતકાળની પ્રજાનું ધન છે તેમ તે ભવિષ્ય કાળની પ્રજાનો વારસો છે એ આપણે ભૂલવું જોઇએ નહિ. આપણે સારી પેઠે સમજવું જોઇએ કે આપણા પૂર્વજોની કૃતિને નષ્ટ કરવી એ તેમની હયાતીને નષ્ટ કરવા જેવું છે.

કચરામાં પડેલી અને સડીને નાશ પામતી આપણા પૂર્વજોની કૃતિ આપણને અત્યારે નિર્માલ્ય લાગે છે, પણ જેમણે તે કૃતિ કરી છે તેમને પોતાને તો તે પોતાની પ્રાણપ્રિય વસ્તુ હતી. તેમના જમાનાના માણસોને માટે પણ તે તેવી બહુમૂલ્ય વસ્તુ હતી. જે કાળે હજાર માણસની વસ્તીવાળા એ ગામમાં એક કે બે માણસો માંડ કાગળ પત્ર લખી શકે એટલું જ્ઞાન ધરાવતા હતા, તે કાળે કવિ થવું અને સંસ્કૃત ગ્રંથો ઉપરથી સાર લઇને પોતાની ભાષામાં લોકપ્રિય રચના કરવી, એ કામ કેટલું કઠણ હતું, તેનો ખરો ખ્યાલ આપણને આવવો સંભવ નથી. દેવની કૃપા, ગુરુની કૃપા અને કવિઓની કૃપા માગીને પ્રાપ્ત કરેલી એમની એ કૃતિ આપણને વદન નિરૂપયોગી હોય તોપણ ભૂતકાળની પ્રજાનું એ મહા ધન હતું, એટલા પ્રદર્શનને ખાતર પણ આપણે તેને સંગ્રહિત અને સુરક્ષિત રાખવી જોઇએ.

પ્રદર્શનને ખાતર રાખવી હોય તો તે નમુના રખાય છે, ઘણા પ્રાચીન કાવ્ય છપાઇ ગયા છે અને ઘણા ગ્રંથો સંગ્રહાઇ ચૂક્યા છે, એટલે હવે વધારે કચરો ભેગો કરવાની જરૂર નથી, એમ કહેવામાં આવે તો તેનો જવાબ એ છે કે જનસમાજના વિવિધ વર્ગોમાં કેવા પ્રકારની ભાવનાઓનું બળ પ્રબળ હતું, એનો ખરો ખ્યાલ આપણને ત્યારેજ આવે કે જ્યારે તે તે દરેક ભાવનાએ સાહિત્ય સંપૂર્ણ સંગ્રહાયુ હોય. ઉપલક ઉપલક થોડા ઘણા કવિઓ અને થોડા ઘણા કાવ્યો પ્રસિદ્ધિમાં આવે તેટલા ઉપરથી ઐતિહાસિક સત્યોનો ખરો ખ્યાલ આવે નહિ.

પણ પ્રાચીન સાહિત્ય એટલું પ્રદર્શન પૂરતુંજ કામનું નથી. તેનો ઉપયોગ બહુ વધારે છે. સાધારણ સમાજના માણસોને માટે તો દુનિયાના નકામા પસારો પણ સાધારણ છે, પણ

જેઓ વસ્તુમાત્રમાંથી તાત્ત્વિકસાર જુએ છે, તેમને પ્રાચીન સાહિત્ય એ આપણા જનસમાજને ઓળખવાનો મહાન કીમતી ખજાનો છે એમ લાગ્યા વગર રહે તેવું નથી એ ખજાનો જેટલો વધારે પૂર્ણ હોય તેટલો તે વધારે ફળદાયી થાય

સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોનો સંપૂર્ણ સંગ્રહ થાય અને તેના માર્મિક અંશોનું સૂક્ષ્મ અવલોકન થાય તો જનસમાજની દૃષ્ટિ સમક્ષ અકલ્પિત અદ્‌ભુત રચના ખડી થાય. આપણે અને આપણો આખો સમુદાય કયા ચક્ર પર ચઢીને અટવાઈએ છીએ તે ભૂતકાળના સાધનો જોવાથીજ આપણને પ્રત્યક્ષ થાય ભૂતકાળને બરાબર સમજીએ તોજ આપણે આપણને જાણતા (આત્મજ્ઞાની) થઈએ આપણે કોણ અને આપણે હાલ છીએ તેવા કેમ થયા, એનો ખુલાસો આપણા ભૂતકાળમાંથીજ આપણને મળે આપણે આપણો ભૂતકાળ સમજીને વર્તમાનને ઓળખતા થઈએ તોજ આપણા ભવિષ્યને સુધારવાની કુંચી આપણા હાથમાં આવે પુરાવાના સંગ્રહ સિવાય આમાનું કંઈ પણ થવું શક્ય નથી.

પુરાવો પ્રત્યક્ષ જોયા વગર જે કંઈ કલ્પના કરવામાં આવે તે ઉપરચોટીયા અને ખગપણાને બદલે કેવળ તર્ક ઉપરજ આધાર રાખનારી નીવડે આપણા દેશના ઇતિહાસનાં સાધનો શોધનાર પરદેશી શોધકોએ પોતાની કલ્પનામિશ્રિત જે ઇતિહાસ આપણને આપ્યો છે, તેજ ઇતિહાસને આપણે ખરો માનીને ચાલીએ છીએ. અને તેમના અભિપ્રાયની એકાદ બાજુ પકડીને તે ઉપર મનસ્વી ઇમારતો ચણીએ છીએ, પણ જો ઇતિહાસના સાધનો—જે સાધનો વડે તે પરદેશી શોધકો ઇતિહાસકાર થયા તે સાધનો આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ પડ્યા હોય, અને આપણે પોતે તે સાધનોનો અભ્યાસ કરીને ઐતિહાસિક વસ્તુ સમજવાનો પ્રયત્ન કરતા હોઈએ તો આપણે પોતે ઇતિહાસકાર થઈ શકીએ ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરવાથી આપણે ઇતિહાસજ્ઞ થઈએ, પણ ઇતિહાસના સાધનોનો અભ્યાસ કરવાથી તો આપણે ઇતિહાસકાર થઈ શકીએ સાહિત્યના સાધનોનો સંગ્રહ અને અભ્યાસ આટલા માટે જરૂરનો છે થોડા ઘણા સંગ્રહથી વસ્તુસ્થિતિનું યથાર્થ દર્શન થઈ શકે નહિ કયા કાળે કેવા પ્રકારની કલ્પનાઓનું કેટલું જોર હતું, તે એ સંગ્રહ જેટલો વધારે પૂર્ણ હોય તેટલું વધારે સારી રીતે સમજાય કઈ કલ્પનામાંથી કઈ કલ્પના જન્મ પામી, નવી કલ્પનાને પોષક સાધનો કયા માર્ગમાંથી તે સબળ થઈ, કઈ કલ્પનાઓ પોષણને અભાવે નિર્બળ રહી અથવા નાશ પામી, તે આ સંગ્રહની પૂર્ણતાથી આપણને સમજાય સર્વ કોઈ આ સંગ્રહના અભ્યાસી થઈ શકે નહિ, ને સર્વ કોઈને આ સંગ્રહ ઉપયોગી થઈ શકે નહિ પણ હજારો કે લાખોમાં એક જે આનો અભ્યાસ કરે તે બીજા હજારો કે લાખોને દિગ્દર્શન આપી શકે સંગ્રહ મૂળમાંજ ન હોય તો આપણને કોઈ જર્મન કે ઇટાલિયન જે કોઈ પરદેશી અભ્યાસી કહે તે "બાબા વાક્ય પ્રમાણ" માનીને ચાલવું પડે

આપણી હાલની જરૂરીયાતની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો હજુ આપણો મોટો સમુદાય કેવળ અભણ છે. જનસમાજનો અર્ધોઅર્ધ ભાગ—સ્ત્રી સમાજ એ અવસ્થામાં છે એમનાથી થોડી ઉતરતી સંખ્યા અભણ અને અધકચરા (થોડું ઘણું ભણેલા) લોકોની છે અને જેમને કળવા-

ભલા કહેવામાં આવે એવા લોકો સેંકડે દશ પણ છે નહિ. આ સ્થિતિમાંજનસમુ વર્ગ [illegible] [illegible] ધર્મમાં શ્રધાભક્તિવાળો રાખનાર, એ લોકોના જીવનને રસ ભર્યું કરનાર અને તેમને અનેકાનેક પ્રકારનું સુધારણાનું શિક્ષણ આપનાર જે કંઇ સાધન છે તે મોટે ભાગે આ પ્રાચીન કાવ્યો છે. પ્રાચીન કાવ્યોને એ લોકો શ્રધ્ધાભક્તિથી આરાધે છે. પ્રાચીન કાવ્યો એજ એમનું ગાયન ભજન અને શિક્ષણ છે. કેટલાક લોકો તેમાંના અમુક ભાગનો નિત્ય પાઠ કરે છે. પ્રભાતીઆં, ન્હાયા પછીનાં સ્તુતિસ્તોત્ર, સંધ્યા સમયની વંદના, રાત્રિનાં ભજન, વાર તહેવારના ઉત્સવનાં પદો એ બધામાં આ પ્રાચીન કાવ્યો એજ-આ લોકનું આલંબન છે. શું આ બધું તેમની પાસેથી લઇ લેવું જોઇએ ? લઇ લઇએ તો તેમનું જીવન વધારે જડ નહિ થાય ? નવું સાહિત્ય જે કેળવાયલા લોકોની પાસે પડ્યું છે તે તેમને ભાવતું હોય તો તેનો ઉપભોગ કરવાને તેમને કોઇ રોકતું નથી, પણ તે તેમને ભાવતું નથી. તેમને તે સદતું નથી અને બળ જબરીથી કંઇ થઇ શકે એવું નથી. એટલે એમને જે પ્રિય છે તેજ તેમની પાસે વધારે સારા જથામાં હોય તો તેમાંથી તેઓ સારામાં સારું પસંદ કરી શકે. પ્રાચીન સાહિત્ય બહોળું અને વિવિધ ભાવનાઓને પોષણ આપનારું જેટલું વિશેષ હોય તેટલું તે જુદી જુદી વૃત્તિના લોકોને હિતકારક થઇ પડે.

કેળવાએલા લોકોનો વિચાર કરીએ તો તેમને માટે પણ પ્રાચીન સાહિત્ય ઓછું ઉપયોગી નથી. હાલના કેળવાયલા સમૂહના જીવનનો અભ્યાસ કરનાર કોઇ પણ વિચક્ષણ માણસ કબુલ કરશે કે કેળવાએલા લોકોના જીવનમાંથી રસવૃત્તિ તદન ઉડી ગઇ છે. રસ-જે માણસના જીવનને આનંદમય કરી મૂકનારી વસ્તુ છે, જે જીવનમાં ચૈતન્ય પ્રેરનારી વસ્તુ છે અને જે જીવન વ્યવહારના અનેક પ્રકારના ભારને ફૂલના દડા જેવા હલકા અને મનોહર બનાવનારી વસ્તુ છે તે આ સમૂહના જીવનમાંથી ઉડી ગયા જેવી થઇ ગઇ છે. કારણો ગમે તે હો, પણ એટલું નિઃસંશય છે કે જીવનને પોષણ આપનારી આ વસ્તુના અભાવે કેળવાયલા લોકોનાં જીવન નીરસ-શુષ્ક થઇ ગયાં છે. તેમના ચહેરા અને એમનાં કાવ્યોમાં એમના આ આંતર જીવનનું આલેખન સ્પષ્ટ થાય છે. કેળવાએલા લોકોનાં કાવ્યો તેમના જીવન અને વ્યવહારની પેઠે કૃત્રિમ અને રસ વગરનાં છે. નીરસ ગોખણો ગોખનારની રસવૃત્તિ પોષાય નહિ એ તદ્દન દેખીતું છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને ડહાપણની ધાનો કંઇ રસવૃત્તિનું પોષણ કરી શકે નહિ. ડહાપણનો ભાર તો ઉલટો રસવૃત્તિને કચરી નાખે છે. શરીરની અને મનની કળીએ કળી ખીલી ઉઠે, જીવન ઉલ્લાસ માત્રથી ભરાઇ જાય, અને વ્યવહાર રમકડા કે ફૂલની પેઠે વગર ભાર લાગે ઉપાડી લેવાય એવી રસિકતા સ્કુલ કોલેજોના શિક્ષણથી મળી શકે નહિ. જીવનમાંથીજ રસ મળી શકે. જીવતા સમાજ અને તેના સાહિત્યમાં એકજીવ થવાથીજ રસનો પ્રાદુર્ભાવ થઇ શકે. આપણો સમાજ-આપણો લોકસમૂહ અભણ, અજ્ઞાન અને મૂર્ખ છે, એની ભાવના કેળવાએલા લોકોના મનપર સજ્જડ થઇ ગયેલી હોય છે ને તેથી લોક સમૂહના જીવનમાં તેમનું જીવન એકાકાર થઇ શકતું નથી. આ ભિન્નતાને લીધે લોકસમૂહની રસિક ભાવનાઓનો પાશ તેમના અંતઃકરણપર બેસતો નથી. અંગ્રેજ જનસમાજ અને અંગ્રેજી સાહિત્ય વડે એક અંગ્રેજની રસવૃત્તિનું જેવું પોષણ થાય તેવું આપણી વૃત્તિનું પોષણ થતું નથી, કારણ કે આપણે જે શિક્ષણ લઇએ તે કેવળ ઉપરવાડેથી લીધેલું હોય છે.

અમુક પ્રકારના વિચારો જનસમાજને આનંદ હિતકારક હોય છે જ્યાંસુધી એ વિચારો લોકોને ભાવતી રીતે તેમના આગળ મુકવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેમનાથી તે ગ્રહણ કરી શકાય નહિ ખરું કહીએ તો સાહિત્ય નિર્માણ કરવાનું કામ ચતુર ગૃહિણીના જેવું છે. ઘરનાં નાનામોટા સર્વ હોંસે હોંસે ખાય અને સર્વને આયુષ્ય આરોગ્ય અને બલવર્ધક થઇ પડે તેવી વાનીઓ તેણે બનાવવી જોઇએ નવી વહુમાં તેવી આવડત હજુ આવી નથી સારી, સ્વાદવાળી અને પુષ્ટિકારક વાનીઓ બનાવવાનું કામ મા પાસેથી કે ઘરડાં સાસુજી પાસેથી તે શીખી નથી વઘારવઘ્યું અને ગળ્યું તીખું બનાવવાનું નિશાળમાં તે શીખી છે, પણ ઘરનાને તે ભાવતું એ નથી અને પથ્ય પડતું પણ નથી

ગદ્ય અને પદ્ય

પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપર ઉપરથી જોનારાને જ્યાં ત્યાં પદ્યજ પદ્ય સિવાય બીજું કંઇ નજરે પડે એવું નથી ગુજરાતી મુકીને સંસ્કૃત સાહિત્ય તરફ જુએ તો પણ વાંચી જવાની હિંમત પણ ભીડી ન શકાય એવા પુરાણો સેંકડો તેમજ મહાભારત અને રામાયણના મહાન્ કાવ્યો એ પદ્યમાં છે નાટકો અને કાવ્યોમાં અપવાદરૂપ થોડું એક બાદ કરીએ તો બાકી બધું પદ્યમય છે જ્યોતિષ અને વૈદક વગેરે જુએ તો તે પણ પદ્યમય છે જ્યાં ત્યાં બધું પદ્યજ નજરે પડતાં જોનારને એમ લાગે કે પ્રાચીન કાળે ગદ્યરચના થતીજ નથી, જે કંઇ લખાતું તે બધું પદ્યમય લખાતું ઉપલક અભ્યાસ કરનારાઓએ ઘણીવાર આવાં અનુમાન કર્યા છે વાસ્તવિક જોઇએ તો ગદ્ય વ્યવહાર એ જનસમાજની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે બાળક બોલતાં શીખે છે ત્યારથી અને લખતો વાંચતો થાય છે ત્યારે પણ ગદ્યવ્યવહાર એ તેની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ હોય છે ગદ્ય સ્વાભાવિક છે ને પદ્ય શ્રમસાધ્ય છે ગદ્યનો વ્યાપાર સર્વ કોઇ કરી શકે પણ પદ્યનો વ્યાપાર તો ખાસ એ દિશામાં પ્રયત્ન કરનારજ કરી શકે આમ ગદ્યની પ્રવૃત્તિ સ્વભાવસિદ્ધ છે વળી તે રચનારને અને વાચનારને બેઉને સુગમ પડતું છે અને સાહિત્યવિકાસને માટે ગદ્યનો આશ્રય લેવો એ જરૂરનું છે, તો પછી પ્રાચીન કાળના લેખકોએ ગદ્યને બદલે પદ્યનું અનુસરણ કેમ કર્યું ? આખા પ્રાચીન સમયમાં ગદ્ય જેવું તો કંઇ નજરેજ પડતું નથી અને બધું પદ્યમય એમ કેમ છે ? આ પ્રશ્નનો જવાબ એ છે કે આપણે હાલ છાપખાનાના જમાનામાં હોવાથી પ્રાચીન કાળના સાહિત્યપ્રચાર અને સાહિત્યસંગ્રહની મુશ્કેલીઓ ઘણીવાર ભૂલી જઇએ છીએ અત્યારે આપણે એકાંતમાં બેસીને વાંચીએ છીએ એટલે પ્રાચીનકાળે પણ એમજ વાંચતા હશે એમ આપણને લાગે છે એકાંતમાં બેસીને જેવું મનન કરવા જેવા ગ્રંથો તો પ્રાચીનકાળે પણ ગદ્યમાંજ રચાતા હતા કાવ્ય પુરાણ, સ્મૃતિ, જ્યોતિષ કે વૈદક કોઇપણ પ્રકારના ગ્રંથ ભણવા ઇચ્છનારાઓ માટે પાઠ્યગ્રંથ ઉપર ગદ્યની ટીકાઓ અને ટીપણો કરવામાં આવતાં. ભણનારાઓ અને એકાંતમાં મનન કરનારાઓ એકચિત્તે આ વિશાળ વિવેચનમાં ઉતરતા અને તેનો અભ્યાસ કરતા ષડ્દર્શન અને ન્યાયના ગ્રંથો તેમજ ઉપનિષદાદિ વેદાંત ગ્રંથો એકાંતમાં શ્રવણ મનન કરવા જેવા હોવાથી એ ગ્રંથો ગદ્યમાંજ રચાયા છે સંસ્કૃતની પેઠે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ લોકોપયોગી બધા સંસ્કૃત ગ્રંથોના ભાષાંતર ગુજરાતી ગદ્યમાંજ થયા છે * જૈનસૂત્રો જે જૈન

* શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતીસભા તરફથી પ્રાચીન સાહિત્યશોધનું કામ કરવા આવતાં ઘણા ગ્રંથો મારા જોવામાં આવ્યા છે. ભાગવત, મહાભારત, પંચોપાખ્યાન, ગીતા, જ્યોતિષ

ધર્મના તત્ત્વનિર્ણયના ગ્રંથો છે. તે મૂળ પ્રાકૃતભાષામાં સૂત્રરૂપ છે, તેના ઉપર જૂની ગુજરાતી ભાષાના કાળે ટબાઓ અને વાર્તિકો રચાયાં છે. એ વાર્તિકોને 'બાલાવબોધ' કહેવામાં આવે છે. આ બાલાવબોધ ગદ્યમાં છે. ટબા એટલે શબ્દાર્થ. શબ્દાર્થ તો પદ્યમાં હોઇ શકેજ નહિ એ દેખીતું છે. આમ સંસ્કૃતમાં તેમજ ગુજરાતીભાષામાં પ્રાચીન કાળે પણ જે કંઇ અભ્યાસ કરવા જેવું–એકાંતમાં વાંચીને સમજવા જેવું હતું તે તો ગદ્યમાંજ લખાતું હતું. જ્યોતિષ વૈદ્યક વગેરે અભ્યાસ કરવા જેવા વિષયો મૂળમાં પદ્યમાં રચાયા છે તેનું કારણ એ છે કે એ ગ્રંથોની એ પ્રમાણેની રચના ના હોત તો તે ગોખીને મોઢે કરનારાઓ માટે અનુકૂળ થાત નહિ. જે કંઇ વિષય શીખવામાં આવે તે ગોખીને મોઢે કરવાની રૂઢિ છેક વેદકાળથી આપણા લોકોમાં ચાલતી આવી છે. આ રૂઢિને લીધેજ વેદ જેવા અતિ પ્રાચીન ગ્રંથો અત્યાર સુધી જળવાઇ રહ્યા છે. જે કાળે લેખનકળા હતી કે નહિ એ પણ આપણે નક્કી કરી શકીએ એવું નથી, તે કાળથી ચાલતી આવેલી રૂઢિ પ્રમાણે આપણા પૂર્વજો ભણવા જેવા બધા વિષયો મોઢે કરી લેતો. મોઢે કરી લેવાનું અનુકૂળ થાય એટલાં માટે બની શકે ત્યાં સુધી દરેક વિષયને પદ્યમય અથવા સૂત્રરૂપ કરી લેવો પડતો. સૂત્રો અને પદ્યો થોડા શ્રમે મોઢે ચઢી જતાં અને તે જીંદગી સુધી યાદ રહેતાં. *

પ્રાચીન કાળે લખવાનાં સાધન પણ હાલના જેટલાં વિપુલ નહોતાં. કાગળ ઉપરનો જૂનામાં જૂનો લેખ મારા જોવામાં આવ્યો છે તે સંવત્ ૧૩૫૦ નો હતો. સંવત્ ૧૨૦૦ ની લગભગમાં આપણા દેશમાં કાગળ વપરાતા થયા. એ પહેલાં ગ્રંથલેખનને માટે તાડપત્રો એજ મુખ્ય સાધન હતું. લાંબાં સમય સુધી જળવાઇ રહે એવા લેખો કાપડ ઉપર કે તાંબાના પત્રા ઉપર લખવામાં આવતા અને લોકસમૂહની જાણમાં રહે એવા લેખો પત્થર પર કોતરીને તે પત્થર જાહેર જગાએ ચોટાડવામાં આવતા. તાડપત્રો સાચવી રાખવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ હતું. જરાંક મરડાતાં ભાગી જાય એવી એ વસ્તુ હોવાથી બહુ સંભાળથી તેનો ઉપયોગ કરવો પડતો. તાડપત્રોમાં બીજો એક દોષ એ હતો કે લાંબો વખત પડ્યાં રહે તો તેને ઉધેઇ (જંતુ) લાગી જતી. જૂનામાં જૂના તાડપત્રના ગ્રંથો આપણને મળે છે તે સંવત્ ૧૧૦૦ની લગભગના હોય છે. એથી વધારે જૂના તાડપત્રના ગ્રંથો મળતા નથી. જે કોઇ વાંચી શકે તે બધાથી સારા મરોડદાર અક્ષરે કાયમ જળવાઇ રહે તેવા ગ્રંથો લખવાનું બની શકે એ શક્ય નથી. આથી પ્રાચીનકાળે લખવાના ખાસ કામ પર સેંકડો લોકો લાગી રહેતા. સારા મરોડદાર અક્ષરે તેઓ લખતા અને લોકો તે ગ્રંથો વંશપરંપરા જાળવી રાખતા. પુસ્તક એ પ્રાચીન કાળે એક મીલકતરૂપ વસ્તુ હતી. લહિયાઓને લખવાના બદલામાં દર હજાર શ્લોકે બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ કે તેથી પણ વધારે રૂપિયા આપવા પડતા. બત્રીસ

સામુદ્રિક, વૈદ્યક, વાસ્તુશાસ્ત્ર અને બીજા અનેક વિષયના ગ્રંથોનાં ગુજરાતી ગદ્ય ભાષાન્તર સંવત્ ૧૬૦૦ ની લગભગમાં થયાં છે.

* હાલની કેળવણીની પદ્ધતિમાં મોઢે કરવા જેવા વિષયો પણ પદ્યમાં હોવાને બદલે ગદ્યમાં હોય છે. આ વિષયો મોઢે કરી લેવાં વિદ્યાર્થીઓને કેટલો શ્રમ પડે છે તે જેમણે જોયું અથવા અનુભવ્યું હોય તેજ જાણે. અતિ પરિશ્રમે મોઢે કરેલા વિષયો પણ પાછળથી ભૂલી જવાય છે. પદ્ય રચનાથી આ એક મુશ્કેલીઓ ઓછી થઇ જાય છે.

અક્ષરનો એક શ્લોક ગણાતો. દરેક ગ્રંથને છેડે એ ગ્રંથ કેટલા શ્લોકનો છે તે લખવામાં આવતું ને એ ગણત્રી પ્રમાણે લહિઆઓ પૈસા લેતા. લખવાની આવી મુશ્કેલીને લીધે લખાણ જેમ બને તેમ ટુંકું કરવું એ જરૂરનું હતું. પદ્ય રચનામાં રચનારને હંમેશા મર્યાદિત રહેવું પડે છે ને તેથી તે બને તેટલું સંક્ષિપ્તમાં લખાણ છે.

પ્રાચીન સાહિત્ય પદ્યમય હોવાનાં આ કારણો ઉપરાંત બીજું એક વધારે સબલ કારણ એ હતું કે એ કાળનું વાચન હાલના વાચન જેવું આત્મતૃપ્તિનું વાચન નહિ પણ પર પ્રસન્નતાનું—સભારંજનનું વાચન હતું. મહાભારતનાં આખ્યાનો કે સંદેવંત સાવલીંગાની વાર્તા, ઉત્સવનાં પદો કે વિવાહનાં ધોળમંગળ, વિયોગાવસ્થાના દુહા કે પ્રાતઃસ્તુતિનાં પ્રભાતીઆં જે કંઇ હતું તે બધું પોતાની અંતઃતૃપ્તિને માટે નહિ પણ સામાને સંભળાવવા અને તેમને પ્રસન્ન કરવાને માટે રચાયેલું હતું. એના રચનારાઓએ લોકપ્રસન્નતાનો ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં રાખીને તે રચ્યું હતું. પ્રાચીન કાવ્યો છંદોબદ્ધ ઘણાં ઓછાં છે ને રાગરાગણીમય ઘણાં છે તેનું કારણ પણ આ છે. પ્રાચીન કાવ્ય રચનારાઓ ઘણેભાગે કથાકારો હતા અથવા કથાકારોને માટે તે રચવામાં આવ્યાં હતાં. કથાકારોજ એ કાવ્યો વાંચતા; અને બીજા જે લોકો વાંચતા તે પણ પોતાના ઘરનાં અને આડોશીપાડોશીઓને ભેગાં કરીને તેમની વચ્ચે બેસી વાંચતા. સુરત જીલ્લાનાં ગામડાંના ખેડુતોના ઘરમાંથી મળતા ગ્રંથો વિષ્ણુદાસનું રામાયણ, વિષ્ણુદાસ, ભાઉ, નાકર વગેરેનાં મહાભારતનાં પર્વો, શામળભટની વાર્તાઓ અને વાર તહેવારના ઉત્સવનાં પદો એ બધું તેમણે પોતાને માટે લખાવેલું હોવાની એ ગ્રંથો ઉપર નોંધ હોય છે. ચોમાસામાં જ્યારે ખેતરોમાં કામ કરી શકાય એવું ન હોય તેવા દિવસોમાં ગામમાં એકાદ બે ભણેલા હોય તે આ ચોપડા કાઢીને વાંચતા અને આડોશીપાડોશી ભેગાં થઇને તે સાંભળતાં. આમ પ્રાચીન કાળના વાચનનું લક્ષબિંદુ હાલના વાચન કરતાં જુદા પ્રકારનું હોવાથી એ કાળને માટે પદ્યરચના એજ જરૂરની વસ્તુ હતી. જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનો માર્ગજ એ હતો. એ કાળે હાલની પેઠે ઘેર ઘેર ભણેલા નહોતા, તેમ હાલની પેઠે બજારમાં જઇને કે કાર્ડ લખીને પુસ્તક મંગાવી શકાય એમ પણ હતું નહિ; એટલે થોડાથી ઘણું કામ થઈ શકે એવો પદ્ય રચનાનો માર્ગ તેમણે લીધો હતો.

હિંદુ પ્રજાના સમાજ અને સ્વભાવ બંધારણથી અજાણ્યો કોઇ પરદેશી ગુજરાતી ભાષાનું ૫૦૦ **પ્રાચીન સાહિત્યનું વલણ.** –૬૦૦ વર્ષનું પાછલું સાહિત્ય જુએ તો તે તો આશ્ચર્યમાંજ ગરકાવ થઇ જાય. તેને આ વાતનો ખુલાસોજ જડે નહિ કે જે કાળે દેશમાં સર્વત્ર અશાન્તિ, જુલમ, મારામારી, લૂંટફાટ અને ધર્મદ્વેષથી લોકો ત્રાહ ત્રાહ પોકારી રહ્યા હતા, જે કાળે સેંકડો દેવળો અને દેવમૂર્તિઓ ભાંગીને તેના વડે મસીદો બનાવવામાં આવતી હતી, જે કાળે મોટાં મોટાં રાજકુળો નષ્ટ ભ્રષ્ટ કરી વટલાવી મારવામાં આવતાં હતાં, જે કાળે સેંકડો સ્ત્રીપુરુષોને જોરજુલમથી ધર્મભ્રષ્ટ કરવામાં આવતાં હતાં, જે કાળે ધર્મ અને આબરૂના રક્ષણ માટે લોકોને ઘર ગામ છોડી એકથી બીજાં અને બીજાથી ત્રીજા પ્રાન્તમાં નાસતા ફરવું પડતું હતું; તે કાળનું સાહિત્ય ગુસ્સા અને ઝનૂનથી ઉભરાઇ જતું હોવાને બદલે જાણે કંઇ બન્યુંજ ન હોય એમ દુઃખ શોકનો એક ઉદ્ગાર સરખો પણ નહિ અને ઉલટું જ્યાં ત્યાં ભજનકીર્તન અને રંગરાગજ

થાતાં રહ્યા જણાય છે એનું કારણ શું હશે? હિંદુ પ્રજાના બંધારણથી અજાણ્યા માણસને આ ભેદ સમજાય એવો નથી, પણ આપણે તે સહજ સમજી શકીએ. હિંદુ પ્રજામાં વર્ણવ્યવસ્થા જડ થઇ ગયા પછી રજપુતો સિવાયની બીજી ત્રણ વર્ણની પ્રજા શતકોનાં શતકોથી એવો વિચાર ધરાવતી આવી છે કે રાજકીય બાબતમાં શુરપાથી કે બળપૂર્વક કંઇ કરવા જેવું આપણે માટે તો છેજ નહિ. રાજાએ પ્રજાને પોતાના પુત્રની પેઠે પાળવી જોઇએ, પ્રજાની હરકતો જાણી લેવા રાજાએ અખંડ ઉદ્યુક્ત રહી તેનું નિવારણ કરવું જોઇએ અને લોકોએ રાજાની આજ્ઞા શિરમાન્ય કરીને ચાલવું જોઇએ. રાજાનું કોઇ કામ પ્રજાને અણગમતું હોય અથવા પ્રજાની કોઇ ફરિયાદ રાજા સુધી પહોંચતી ન હોય તો પ્રજાએ આરજી કરીને અથવા બહુ તો હડતાળ પાડીને પોતાનો પોકાર રાજાના કાન સુધી પહોંચાડવો. આટલું કર્યા છતાં પણ જો રાજા ન માને તો પછી 'રાજાનો કોઇ રાજા છે?' જે કંઇ થાય તે સહન કરી લેવું એ સિવાય બીજો ઉપાયજ નથી, આવી માન્યતા લોકોમાં દૃઢ થઇ ગઇ હતી. ત્રણ વર્ણની પ્રજાએ હથિયાર છોડયાં ત્યારથી તેમનો આત્મરક્ષણનો હક પણ તેમણે છોડી દીધો હતો. કરોડો હિંદુઓથી વસાએલો દેશ મુઠીભર પરદેશી મુસલમાનોએ આવીને હાથ કરી લીધો અને હાથ કરી લીધો એટલુંજ નહિ પણ લોકોને ત્રાહ ત્રાહ પોકરાવી દીધા તે પ્રજાસમૂહના ત્રણ ભાગની આ ખાડી સ્થિતિને લીધે હતું.

મ્લેચ્છોના પ્રાદુર્ભાવને આપણા પૂર્વજો દેવકોપ માનતા હતા. મહમદ બેગડાએ ચાંપાનેર ઉજ્જડ કર્યું અને ત્યાંના રજપુત રાજ્યનો અંત આણ્યો તે ત્યાંના રાજા ઉપર કાળિકા માતાનો કોપ થયો તેને લીધે હતું. જુનાગઢના રાજાને મુસલમાન કર્યો તે તે રાજાને એક ચારણ સ્ત્રીએ દીધેલા શાપથી થયું. આવાં આવાં કારણો શોધી કાઢીને દેવકોપ શમાવવા માટે તેઓ દેવોની માનતા અને બાધાઆખડીઓ કરવામાં મન વાળતા. "પરમેશ્વર કરે તે ખરૂં," "હજાર હાથનો ધણી કરે તે ખરૂં," એવા નિરાશાના ઉદ્ગાર જેવા તેના મોંમાં સાધારણ થઇ ગયા હતા. એમનાં શરીર આપણી હાલની પ્રજાના કરતાં વધારે સુદૃઢ હતાં, હથિયાર પકડવાને એમને હાલના જેવી કાયદાની બંધી નહોતી, હથિયાર મેળવવા એ પણ કંઇ બહુ મુશ્કેલ નહોતું, તેઓ ધારે તો બળપૂર્વક પોતાના દુશ્મનોનો પ્રતિકાર કરી શકે એવાં સર્વ સાધન તેમને અનુકૂળ હતાં; પણ લાંબા કાળના પુરૂષાર્થહીન વિચારો તેમના અંતઃકરણ ઉપર એટલા સજ્જડ ચોંટી બેઠા હતા કે જુલમનો પ્રતિકાર કરવાની વૃત્તિ કે હિંમત તેઓ કરતાજ નહોતા.

ભાટચારણોનું સાહિત્ય

જુલમની સામે તિરસ્કાર અને તેનો પ્રતિકાર કરવાની તત્પરતા એ ગુણ રજપુતોમાં હતા. એમના એ ગુણોનું પોષણ કરનાર સાહિત્ય ઘણા લાંબા કાળથી ચાલતું આવેલું અને સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હતું. એમને માટે નવીન સાહિત્ય પણ રચાતું હતું; પણ એ સાહિત્ય ઘણે ભાગે દેશની વ્યાપક ભાષા અપભ્રંશ કે હિંદીમાં રચાતું હતું. પાટણના રજપુતરાજ્યનો કાળ એ ઘણુંખરૂં આખા દેશમાં રજપુતોની જાહોજલાલીનો કાળ હતો, ને તેથી એ કાળે એમનું સાહિત્ય પણ પૂરતું ખીલેલું હતું. ભાટચારણો એ એ સાહિત્યના પ્રવર્તક હતા. રજપુતોમાં તેમજ રાજકિય પુરૂષોમાં સર્વત્ર તેમનો મોટો સત્કાર થતો હતો. આ કાળ તે અપભ્રંશ ભાષાનો કાળ. મુસલમાનો આવતાં એક પછી એક રજપુત રાજ્ય લય પામતાં ગયાં અને અપભ્રંશ

ભાષા પણ બદલાઇ ગઇ. વિદ્યા, વૈશ્વી અને વર્દ્ધન એ ત્રણેનો એ નિયમ છે કે જેમ જેમ તેને વધારે વધારે પોષણ મળતું જાય તેમ તેમ તે વધારે વધારે ખીલતાં અને આગળ વધતાં જાય. એથી ઉલટું જો એમને પોષણ મળતું બંધ થાય તો તે આગળ વધતાં અટકી જાય અને જડ થઇ જાય કે મૂઝાઇ જાય. રજપુત રાજ્યોની, પડતીની સાથે ભાટ ચારણોને મળતો ઉદાર આશ્રય પણ ઓછો થતો ગયો અને એમની કવિત્વ પ્રવૃત્તિ પણ મંદ પડતી ગઇ. જમાનાની સાથે ચાલતા જેવો અંતઃકરણનો વિકાસ નહિ અને પાછલા કાળનો ઉંચા પ્રકારનો કાવ્યસંગ્રહ વિપુલ એટલે નવી ભાષાના કાળે ભાષાને અનુકૂળ નવાં કાવ્ય કરવાને બદલે તેઓ જૂની, તીવ્ર મરોડવાળી અને બહોળા સંગ્રહવાળી અપભ્રંસ ભાષાને વળગી રહ્યા. ભાટ, ચારણ, મીર અને ઢાઢી એ આ કાળના રજપુતોના કવિ હતા. બહુધા તેઓ પ્રાચીન કાવ્યો મોઢે કરીને કામ ચલાવી લેતા કોઇ કોઇ જૂના પડદા પર નવો રંગ ચઢાવીને દીપાવતા. યાચકો તો એકને માટે રચાયેલું-બીજાને સંભળાવતી વખતે બીજાનું ને ત્રીજાને સંભળાવતાં ત્રીજાનું નામ દાખલ કરીને તેને ફરી સંભળાવતા. વખત જતો ગયો તેમ તેમ તેમનામાં માગણ તરીકેના દુર્ગુણો વધતા ગયા અને શૌર્ય કે પરાક્રમનાં વખાણ ગૌણ થઇને જેઓ તેમને આપે તેમને વખાણે અને જેઓ તેમને ઉણા રાખે તેમને વખોડે એ એમના સ્વભાવનું સાધારણ લક્ષણ થઇ પડ્યું. એ કાળના ભાટ ચારણોનાં કાવ્યો બહુધા અપભ્રંસની છાયાવાળાં છતાં અપભ્રંસ શબ્દોને મરડી નાખીને પોતને મનગમતા મરોડદાર બનાવી લીધેલા છે. ધીમે ધીમે હિંદીની છાયા તેના પર પડતી ગઇ છે. તેમની ભાષા જાણે સ્વતંત્ર ભાષા હોય તેવી, અને ઘણુંખરું તેમના પોતાના સિવાય બીજાથી અર્થ સમજી નહિ શકાય તેવી ગૂઢ અર્થવાળી છે. એ કાળની જૂની ગુજરાતી ભાષા સાથે મેળવતાં તે કંઇક મળતી આવે તેવી છે; પણ હાલની ગુજરાતી અને પ્રાચીન ભાટ ચારણોનાં કાવ્ય એ બેના વચ્ચે તો બહુ લાંબુ અંતર પડી ગયુ છે.

મુગલાઇ અમલ પછીના ભાટ ચારણોનાં કાવ્ય ઘણે ભાગે હિંદીની અસરવાળાં છે, એટલે એ કાવ્યો પણ ગુજરાતી ભાષાના કાવ્ય તરીકે ગણી શકાય તેવું નથી. એમનાં કાવ્યો ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને ઐતિહાસિક પુરૂષોને ઉદ્દેશીને રચાયલાં હોવાથી ઇતિહાસમાં ઉપયોગી થાય તેવા ઘણાં અંશ તેમાંથી મળી શકે એવું છે; પણ હાલના ભાટ ચારણના વંશજો ઉપેક્ષ સિવાય બીજા કોઇના ઉપર ઉદાર થાય તેવા નથી. હજી જાણે તેમના કાવ્યોની કીમત અંકાવાને કોઇ નવો જમાનો આવવાનો હોય તેમ તેઓ પ્રાચીન સંગ્રહને પેટીમાં પૂરી રાખે છે.

કથાવાર્તાનું સાહિત્ય.

મહાભારત અને રામાયણ એ હિંદુ પ્રજામાં અત્યંત પ્રિય અને આખા દેશમાં સર્વત્ર પ્રચલિત ગ્રંથો છે. પ્રાચીન સાહિત્યનો મોટો ભાગ આ પ્રકારના સાહિત્યનો છે. મહાભારત એ કથાઓનો ભંડાર છે. એમાંનું હરકોઇ એક વસ્તુ લઇને જુદા જુદા કવિઓએ જુદી રચના કરી છે. આને આખ્યાનો કહે છે આ આખ્યાનો રચવાનુ કામ જૂની ગુજરાતી ભાષાના વખતમા પણ ચાલતું હતું. જો કે સંવત ૧૫૦૦ પહેલાંના આખ્યાનોના ગ્રંથ બહુ ઓછા મળે છે, પણ ભાલણ, ભીમ, શ્રીધર વગેરેનાં કાવ્યો જોતાં એ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ એ કાળે પણ ચાલતી હતી એ સ્પષ્ટ સમજાય છે. સંવત્ ૧૫૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધીમાં તો મહાભારતનાં

સુધન્વા આખ્યાન જેવાં જ લોકપ્રિય આખ્યાનો ગુજરાતી કાવ્યમાં ઉતરી ગયાં છે, આખ્યાનોની રચનામાં પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોએ બીજાં બધાં આખ્યાનો ઝાંખાં પાડી દીધાં છે. જૂની ગુજરાતીના કાળે રચાયેલાં કવનો સંવત ૧૭૦૦ પછીના કાળે લગભગ નકામાં જેવાં થઇ પડયાં હતાં. કારણ એ વખતે જે ભાષા ચાલતી હતી તે ભાષા અને સંવત્ ૧૭૦૦ પછીની ભાષા વચ્ચે બહુ મોટું અંતર પડી ગયું. આથી જે કાવ્યોમાં રુઢ શબ્દો ઘણા વધારે હતા અને સંસ્કૃત શબ્દો ઓછા હતા તેવાં કાવ્યો આ વખતે તદ્દન નકામાં થઇ પડયાં ને તેથી તે ધીમે ધીમે નાશ પામી ગયાં. જે કાવ્યો ઉચ્ચ કોટિનાં અને સંસ્કૃતના વિશેષ વલણવાળાં હતાં તેજ માત્ર આ વખત પછી ચાલતાં રહ્યાં. સંવત્ ૧૫૦૦થી ૧૭૦૦ સુધીનો સમય તે જૂની ગુજરાતી અને નવી ગુજરાતી વચ્ચેના સંધિશતકનો સમય છે. આથી આ શતકની ભાષા એ પછીનાં શતકની ભાષા કરતાં બહુ જુદા પ્રકારની નથી. વિષ્ણુદાસના મહાભારતના પર્વ અને રામાયણ છેક અત્યાર સુધી લોકોમાં ચાલતાં રહ્યાં છે, તે તેની ભાષામાં રહેલા આ મળતાપણાને લીધે છે. કથાવાર્તાના સાહિત્યમાં વિષ્ણુદાસનો પરિશ્રમ બીજા બધાના કરતા ચઢી જાય તેવો છે. એ પોતે "કર્વતી જાતિ મકરકુળે મહે", મગરના કુળનો અર્થાત્ માછી હોવા છતાં તેણે બ્રાહ્મણો પાસેથી સંસ્કૃત કથાઓ સાંભળી લઇને બધી કથાઓ ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારી લીધી એ એનો ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર જેવોતેવો ઉપકાર નથી. મહાભારતનાં પર્વો એણે જેટલાં રચ્યાં છે તેટલાં બીજા કોઇએ રચ્યાં નથી. આખું મહાભારત તેણે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે. ગુજરાતી ભાષામાં રામાયણ ઉતારનાર તો ઘણા લાંબા કાળ સુધી તે એકલોજ હતો. ગિરધરે પાછલા શતકમાં રામાયણ રચ્યું, પણ એનું રામાયણ વડોદરાની બહાર બહુ લાંબો ફેલાવો પામે તે પહેલાં નવી કેળવણીનો યુગ આવી પહોંચ્યો, એટલે સુરત જીલ્લાનાં ખેડુતોમાં તો અત્યાર સુધી વિષ્ણુદાસનું રામાયણજ ચાલતું રહ્યું છે.

વિષ્ણુદાસનાં કાવ્યોમાં સાદા ભાષાંતર ઉપરાંત કાવ્ય જેવું બીજું કંઇ નથી. બીજો કોઇ હિંમત પણ ન કરે તેટલી મહેનત એણે કરી છે અને અનેક આખ્યાનો, આખું મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત અને ઘણાં છુટાં પદ એણે રચ્યાં છે.

મહાભારતનાં પર્વો જુદા જુદા ઘણા કવિઓએ રચ્યાં છે. કોઇએ એક, કોઇએ બે, કોઇએ ચાર, એમ જેનાથી જેટલું બન્યું તેટલું તેણે રચ્યું છે. મહાભારતની કથા અત્યંત લોકપ્રિય હતી, તેથી જ્યાં ત્યાં એજ કથા કહેવામાં આવતી. આ કથા પૂરેપૂરી કહેવાતી નહિ. એમાંનો રસિક ભાગજ ખાસ કરીને કહેવામાં આવતો. તેથી આદિપર્વ, વનપર્વ, વિરાટપર્વ, એ વગેરે રસિક વસ્તુવાળાં પર્વો ઘણાઓએ રચ્યાં છે. એ રચના કરનારાઓમાં નાકરનો નંબર સૌથી પહેલો છે. સંવત્ ૧૬૦૦માં એણે એ પ્રવૃત્તિ ચાલતી કરી હતી.

રત્નેશ્વર એ આ વર્ગના કવિઓમાં ખાસ તરતો કવિ છે, એના કાવ્ય બીજા બધાના કાવ્ય કરતાં ભાષા, રસ અને રચનામાં ચઢી જાય છે.

આ કાળના લોકો કથા વાર્તાને શાસ્ત્રશ્રવણ માનતા હતા. શાસ્ત્ર અને કથા એ બે જુદું હોય એની સાધારણ લોકોને કલ્પના નહોતી. કથામાં જે એમના સાંભળવામાં આવે તે ઉપરથી શાસ્ત્રમાં આમ કહ્યું છે ને આમ નથી કહ્યું, એમ તેઓ

માનતા. કથા કહેવાનું કામ બહુધા સંસ્કૃત નહિ જાણનાર બ્રાહ્મણો કરતા. સંસ્કૃત જાણતા તે ભાગવત અથવા શિવપુરાણ વાંચતા. આવી કથાઓ ઘણુંખરું ચોમાસાના શ્રાવણ મહિનામાં થતી. દરેક મોટા ગામે શ્રાવણ મહિનાની કથા વાંચનાર પુરાણી નિયત થઇ ગયા હતા. એ પુરાણીઓ વંશપરંપરનો હક ભોગવતા. શ્રાવણ મહિનામાં બપોરની વખતે કોઇ મંદિર અથવા ધર્મશાળામાં ગામના વૃદ્ધ અને સંભાવિત લોકો કથા સાંભળવા ભેગા થતા. પુરાણી મહારાજ એક શ્લોક બોલે અને પછી તેનો અર્થ કરી બતાવે એ પ્રમાણે એ કથા કહેવામાં આવતી. કથા પૂરી થતાં ગામના ફંડમાંથી અથવા લોકો અંદર અંદર લખણી (ફંડ) કરીને તેમને દક્ષિણાની રકમ કરી આપતા. મહાભારત અને રામાયણની કથા કહેનાર વ્યાસજીઓ પુરાણીના જેટલા પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા નહિ. જો કે તેમની કથા પુરાણીની કથા કરતાં વધારે રસિક થતી ને તેથી તેમના સાંભળનારાઓની સંખ્યા પણ વધારે થતી, પણ તેઓ પુરાણી જેવા વિદ્વાન નથી એમ લોકો જાણતા હતા. આવી કથાઓ ઘણુંખરું રાતની વખતે થતી. રસ્તા વચ્ચેના કોઇ ચોગાનમાં વ્યાસજી કથા કરવા બેસતા હતા. કથા સાંભળનાર આસપાસના ઓટલા ઉપર અને રસ્તામાં ધૂળ પર બેસીને કથા સાંભળતા. તાલ, નરઘાં અને તંબૂરાની માણ એ તેમનાં સાજ હતાં છેલ્લાં ચારસેં વર્ષથી ચાલતી જણાતી આ પ્રથા હજુ પણ ઘણે ઠેકાણે ચાલે છે. હમણાંના વ્યાસજીઓ હાર્મોનિયમ અને સીતારનો પણ ઉપયોગ કરે છે અને જૂના રાગ રાગણીની જગાએ હાલના નાટકોના રાગમાં કથા કહે છે.

ભજન કીર્તનનું સાહિત્ય

આ પ્રકારનું સાહિત્ય પણ ઘણું વિશાળ છે. નરસિંહ મહેતા એ માર્ગના અગ્રણી છે. એમનાં કાવ્યમાં શૃંગારરસ છલોછલ ભરાયો છે. એ વર્ગના બીજા બધા કવિઓ ઘણુંખરું નરસિંહ મહેતાને પગલે ચાલ્યા છે. રાધાકૃષ્ણનાં વિહાર, રાસલીલા, દાણલીલા અને કૃષ્ણગોપીઓનો વિરહ એ વડે આ સાહિત્યની રચના થઇ છે. અવલોકન કરનારને શંકા થાય કે શૃંગારિક કાવ્યોને ભજન અને ભક્તિ કેમ કહેવાય? વિરહ અથવા વિહાર એમાં ભજન શું અને ભક્તિ કેવી? આ ભાવનાઓ આવા રુપમાં શી રીતે આવી? આ શંકાઓના જવાબ બહુ ગુંચવણ ભર્યા છે. આર્યપ્રજાના ધાર્મિક પરિવર્તનોનું ઉંડું પર્યાલોચન કર્યા વગર આ શંકાના ખુલાસા બુદ્ધિગ્રાહ્ય થાય તેવા નથી. સુગ્ન વિચારનારને માર્ગદર્શક થઇ શકે તેવા થોડા વિચાર આપીએ તો તે એ છે કે આર્યપ્રજાનો સનાતન વેદધર્મ વિકૃત થતાં થતાં તેણે વામમાર્ગનું રુપ ધારણ કર્યું હતું: એ માર્ગનું આદિસ્થાન બંગાળા અને તેની દક્ષિણનો પ્રદેશ છે, આર્યપ્રજા ગંગાના મુખ તરફ અને તેની દક્ષિણમાં આગળ વધતી ગઇ તેમ તેમ તે આ પ્રદેશના અનાર્ય લોકો સાથે સંગમાં આવતી થઇ. આ લોકના આચાર વિચાર અને ધર્મમત વેદધર્મમાં ભળ્યા, અને વેદધર્મ વામમાર્ગનું રુપ પામ્યો. જૈનધર્મના તીર્થંકર મહાવીર સ્વામી અને બૌદ્ધમતના પ્રવર્તક ગૌતમબુદ્ધ એમનાં જન્મસ્થાન વામમાર્ગના વ્યાપક પ્રદેશમાં હોવાથી તેમને આ મતનો પૂરેપૂરો અનુભવ થયો. ધર્મને નામે નિર્દોષ પ્રાણીઓનો વધ થતો અટકાવવા એમણે પોતાનાં જીવન સમર્પણ કર્યાં. બહુ બહોળો સમૂહ એમને આવી મળ્યો અને વામમાર્ગમાં પરિણત થયેલો વેદધર્મ સર્વ સ્થળે તિરસ્કારને પાત્ર થઇ પડ્યો. બ્રાહ્મણોએ સ્થાપેલા જાતિભેદ અને વર્ણવ્યવસ્થા જૈનો અને બૌદ્ધોએ તોડી ના-

ધર્મો અને ત્રણ વર્ણ તથા એ વર્ણમાં ગણાતી જાતે તે જાતિઓ એકત્રિત કરીને "સંઘ" એ નામથી ઓળખાતો તથા સર્વની સાથે સમાન વ્યવહાર કરતો નવો સમૂહ ઉભો કર્યો. વેદધર્મ નષ્ટ થતો જોઈને બ્રાહ્મણોએ પોતાની માન્યતાઓ નવા રૂપમાં પ્રકટ કરવા માંડી. વૈદિક માન્યતાઓ વામમાર્ગના કાળે જે રૂપ પામી હતી તે રૂપમાંથી ફેરવીને હવે તેને લોકરુચિને અનુકૂળ નવું રૂપ આપવા માંડ્યું. આ પરિવર્તનમાં જે સ્વરૂપ પ્રકટ થયાં તે હાલના હિંદુ ધર્મનાં આદિ સ્વરૂપ થયાં. એ સ્વરૂપોને પાછળથી કેટલીક નવી કસોટીઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે. કેટલીક માન્યતાઓ અપ્રિય થઈને નષ્ટ થઈ ગઈ છે. કેટલીક માન્યતાઓ નવી દાખલ થઈને બહોળો વિસ્તાર પામી છે અને કેટલીક માન્યતાઓ નવો પોશાક પહેરીને નવા રૂપમાં પૂજન પામતી થઈ છે. ધર્મને નામે અત્યારે જે માન્યતાઓને આપણે અનુસરીએ છીએ તે આ છે.

મારવાડમાં સાદડી ગામની પાસે રાણકપુરનું જૈન દેરાસર ખાસ જોવા લાયક છે. એ દેરાસરની સામે હજાર બારસેં વર્ષ પહેલાંનું એક જૂનું દેહરું છે, અત્યારે તેમાં જૈનતીર્થંકરની મૂર્તિ પધરાવી છે, પણ મૂળમાં તે સૂર્યનું મંદિર હતું એમ કહેવાય છે. એ દેહરા ઉપર જે કંઈ પૂતળાં ગોઠવ્યાં છે તે જોઈએ તો તેમાં તદ્દન બિભત્સ સ્વરૂપે કોકનાં ચોરાસી આસનો ગોઠવ્યાં છે. જોનાર આશ્ચર્યચકિત થાય કે ધર્મના દેવળ ઉપર આ શું? આવું આ એકજ દેહરા ઉપર હોય એમ પણ નથી, જૂનાં અનેક દેહરાં આવાં ચિત્રોથી મઢાયાં છે. આ સ્થિતિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ?

અંબાજીમાતા સર્વ વર્ણ અને સર્વ ધર્મના હિંદુ લોકોથી પૂજાતી સર્વથી મોટી દેવી છે. એ દેવીના દેવળમાં સર્વ લોકોના દેખતાં બકરા અને પાડાનો વધ થાય છે. મદ્યનો પ્યાલો એ સર્વ દેવીઓનું પ્રિય પાન છે. જે કોઈ દેવીને પ્રસન્ન કરવા ચાહતા હોય તેણે દેવીને મદ્ય અને માંસનું બલિદાન આપવું જોઈએ

દરેક કુળમાં કુળદેવી તરીકે કોઈએક દેવી પૂજાય છે અને દરેક ગામમાં ગામનું રક્ષણ કરનારી દેવી તરીકે કોઈએક દેવી સ્થપાઈ છે. આ દેવીને હરહમેશ નહિ તો મહામારી જેવા ઉપદ્રવ વખતે તો અવશ્ય બકરા કે પાડાનો ભોગ જોઈતો હતો. ભોગ લીધા સિવાય તેની તૃપ્તિ થતી નહોતી. આ બધું ક્યાંથી દાખલ થયું? ધર્મકર્મના સાત્ત્વિક વાતાવરણમાં મદ્યમાંસ ક્યાંથી ભળ્યાં? આપણે વામમાર્ગમાંથી છૂટયા છીએ, પણ તેનાં ઘણાં અવશેષ અને રૂપાંતર હજી આપણામાં પ્રવર્તે છે. બંગાળા તરફ તો હજી આખો દેશનો દેશ પ્રસિદ્ધ રીતે વામમાર્ગી છે. વામમાર્ગને વ્યભિચાર સાથે કેવો સંબંધ છે તે જોવાને માટે એટલુંજ જાણવું બસ થશે કે કલકત્તામાં વેશ્યાઓની સંખ્યા જેટલી છે તેટલી બીજે કોઈ શહેરમાં નથી.

વામમાર્ગ, બૌદ્ધધર્મ અને જુદા જુદા મતપંથોની ખેંચતાણ એ કારણો વડે આપણો ધર્મ એવો જર્જરિત થઈ ગયો છે કે તેનાથી હાલના બુદ્ધિવાદના જમાનામાં બચાવ થઈ શકાય નહિ. એટલી શૃંગારિકજ નહિ, વ્યભિચારી ભાવનાઓ સુદ્ધાં ભજનકીર્તનને નામે ગવાય છે.

કાઠિયાવાડ અને કચ્છમાં બીજમાર્ગ એ નામનો એક પંથ ચાલે છે. આ પંથવાળાઓનાં ભજન તેમના સાધુ અને સાધુ નામથી ઓળખાતી તેમની સ્ત્રીઓ સાથે મળીને વાસ

તંબુરા સાથે ગાય છે. આ ભજનોમાં ગેલેયાનું આખ્યાન, કાયમાલાયનીતિ વિધામ, તોલાદે અને દેસલનો સંવાદ, ગુરૂભક્તિ અને આત્માને ઓળખવાના પદ હોય છે. એના બનાવનારા એ પંથના ગાદીપતિ અને તેમના સાધુઓ છે. એ પંથની ભાષામાં ગુજરાતી, કચ્છી, મારવાડી, હિંદી બધું ભેળસેળ હોય છે. ભજન ગાવાનું એમનામાંથી કાઠિયાવાડના લોકોમાં ઉતર્યું ને ત્યાંથી આગળ વધીને તે ગુજરાતના બીજા ભાગોમાં પણ ફેલાયું છે.

ઉત્સવમાં ભજનકીર્તન ગાવાનો ચાલ બધી વર્ણના લોકોમાં અને સર્વ ગામોમાં ચાલતો હતો. ખાસ કરીને ચોમાસાના વ્રતઉત્સવને દિવસે લોક ભેગા થઈને કીર્તન ગાતા. કાંસીજોડાં અને પખાજ સાથે ગાવામાં આવતું. એકબે બોલનાર એક ટુંક બોલે ને બીજા બધા તેને ઝીલે. આ રિવાજને લીધે નાનાં ગામડામાં પણ રાગરાગણીથી ગાઈ શકે તેવા માણસો મળતા.

વલ્લભી સંપ્રદાયનાં મંદિરોમાં કીર્તનો બહુ ઉંચી પંક્તિપર પહોંચ્યાં હતાં. દરેક રાગરાગણી તેમના યોગ્ય કાળે આલાપાતાં હતાં. એ સંપ્રદાયના ભાવિક ભક્તોએ શૃંગારના વિચાર બહુ રસભરી રીતે કીર્તનોમાં ઉતાર્યા હતા. કીર્તન કરનારાઓને મંદિરો તરફથી ખાસ રોજી મળતી હતી. આથી જુદા જુદા રાગરાગણી સારી રીતે ગાવા અને બજાવવાના કામમાં પ્રવીણતા મેળવવાની તેમને જરૂર પડતી. તેમના પદ બહુધા હિંદીમાં છે એટલે એ કીર્તનો દ્વારા લોકોમાં હિંદીનો પ્રચાર થતો હતો.

જ્ઞાનમાર્ગનું સાહિત્ય. જ્ઞાનમાર્ગનો પ્રવાહ ઓછોવત્તો દરેક શતકમાં ચાલતો રહ્યો છે. નરસિંહ મહેતા જેવા આરૂઢ ભક્તને પણ છેવટે એમ લાગવા માંડે છે કે "જ્યાં લગી આતમા તત્ત્વ ચિંન્યો નહિ ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી." કોઈ પણ માર્ગ ગ્રહણ કરીને બુદ્ધિપૂર્વક આગળ વધે તો તે છેવટે જ્ઞાન ઉપરજ જઈ પહોંચે. ભાલણ અને નરસિંહ મહેતાના સમયનાં કાવ્ય આપણને વિશેષ મળતા નથી, પણ જે મળ્યા છે તેટલા ઉપરથી પણ એમ જણાઈ આવે છે કે જ્ઞાનમાર્ગનો પ્રવાહ આ કાળે પણ ચાલતો હતો. એની પછીના કાળમાં વો ગંગ, વસ્તો, રામભક્ત, નરહરિ, વગેરે અનેક જ્ઞાનીઓ એ માર્ગનો વિસ્તાર વધારવા પર લાગી રહ્યા છે. રાજેનો સિદ્ધાંત—

"વહાલપણું વહાલાને વહાલું,
જોઈ જોઈને જોયું મેં તો—
વહાલપણું વહાલાને વહાલું."

વહાલપણું વર્ણવવાનો છે અને કૃષ્ણગોપીઓના નામે વહાલપણું વર્ણવતાં ઉઘાડો વ્યભિચાર ગાવા મંડી ગયો છે, તો પણ તે જ્ઞાનમાર્ગ પર આવતાં બીજા બધાને જૂઠું જણાવી જ્ઞાનનેજ સર્વ શ્રેષ્ઠ માને છે. રામભક્તના કાવ્ય બહુ અસરકારક છે. જ્ઞાનમાર્ગના ઘણા ગ્રંથ એણે રચ્યા છે. એની પછી સોધારૂં ખડ્ગ ફેરવતો અખોભક્ત આવે છે. દાદુપંથના કવિઓ જીવનરામ, પ્રાગદાસ વગેરેએ પણ આ માર્ગના સાહિત્યમાં સારો વધારો કર્યો છે. ભોજો ભક્ત, ધીરોભક્ત, બાપુ, પ્રીતમ, કુબેરભક્ત વગેરે અનેક ભક્તોએ આ માર્ગનું સાહિત્ય વધાર્યું છે. આ સાહિત્ય અંતઃકરણને આનંદ અને બળ આપે તેવું છે. તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ સિદ્ધાંતો તેમાં ગુંથાયા છે. કુબેરપંથના સ્થાપક કુબેરભક્ત જેવા અભણ કોળીને એક તત્ત્વજ્ઞાનીના જેવો વાદ કરતા આપણે જોઈએ છીએ, તે આવા સાહિત્યનો પ્રતાપ છે.

આ સાહિત્યમાં ગુરૂ પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ વધારવા ઘણે ઠેકાણે પ્રયાસ કર્યો છે. પ્રીતમે તો ગુરૂભક્તિની હદ ત્યાં સુધી વધારી દીધી છે કે—

"ગુરૂ વિના નગરો ફરે નર જેહ, મુઆ પછી રોર અવતરે તેહ."
"ગુરૂની નિંદા સુણે નિર્ધાર, સીસુ ગાળી રેડે શ્રવણ મોઝાર."

પોતાના માનનારા પોતાનામાં અચળ શ્રદ્ધા રાખે, પોતાના બંધનમાંથી જરા પણ ખસકવા પામે નહિ તેને માટે બીજા બધાઓએ જેવા ઉપાય લઈ રાખ્યા છે તેવાજ ઉપાય આ પંથવાળાઓએ પણ લીધા છે.

જૈન સમૂહમાં શ્વેતાંબર, દિગંબર અને ઢુંઢિયા એ ત્રણ વિભાગ છે; ને તેથી જૈનધર્મનું સાહિત્ય પણ આ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. ઢુંઢિયા * એ

જૈનોનું સાહિત્ય.

જો કે મૂળ શ્વેતાંબર આમ્નાયના છે, પણ તેમની માન્યતાઓ શ્વેતાંબરોની માન્યતાથી એટલી બધી જુદા પ્રકારની છે કે એ એનો કોઇ રીતે યોગ થઇ શકે તેવું નથી. વિક્રમ સંવતના સોળમા શતકમાં અમદાવાદમાં લોંકાશાહ

* ઢુંઢિયા એ શબ્દ ગૌરવ રહિત છે એમ સમજીને હમણાં હમણાં એ સંપ્રદાયને "સ્થાનકવાસી" એ નામે ઓળખાતો કરવામાં આવ્યો છે. મૂર્તિપૂજક શ્રાવકો દેહરાવાસી કહેવાય છે, તેથી આમણે પોતાને માટે સ્થાનકવાસી એ નામ યોજ્યું છે, પણ આ નવા નામમાં કંઇ અર્થ કે કંઇ ગૌરવ કંઇ પણ નથી. દેહરાવાસી શબ્દમાં તો કંઇક પણ અર્થ છે, પણ સ્થાનકવાસી એ તો કેવલ અર્થવગરનો શબ્દ છે. દેહરાવાસી શ્રાવકોએ દેહરા પાછળ એટલા પૈસા ખર્ચ્યા છે કે દેહરા એ શબ્દ બોલવાની સાથેજ તેમના તરફ ધ્યાન ખેંચાય. યુરોપ અમેરિકાનો કોઇ મુસાફર હિંદુસ્થાન જોઇ ગયા પછી તેની આગળ શ્રાવક એ શબ્દ બોલવામાં આવે તો કદાચ તે ના પણ ઓળખે; પણ જો તેને એમ કહેવામાં આવે-કે આબુ ગિરનારનાં દેહરાં બંધાવનારા લોકો, તો જરૂર તે એમને ઓળખ્યા વગર રહે નહિ. અનર્ગળ દ્રવ્ય ખર્ચીને દેહરાંને તેમણે દર્શનિક વસ્તુ બનાવી છે. આ વિશિષ્ટતાના કારણે દેહરાંવાળા તરીકે તેઓ ઓળખાય એ યથાયોગ્ય છે. દેહરાવાસી શબ્દનો અર્થ દેહરામાં વસે છે તેને માનનાર, એવો કરીએ તો તે પણ યુક્ત છે. તેઓ મૂર્તિપૂજક છે ને મૂર્તિ નિરંતર દેહરામાંજ પૂજાય છે, એટલે મૂર્તિપૂજક એ શબ્દના પર્યાય તરીકે દેહરાવાસી શબ્દ હોય તો તે સયુક્તિક છે. સ્થાનકવાસી શબ્દમાં આવો કોઇ અર્થ સમાતો નથી. સ્થાનક (ઉપાશ્રય) એજ કંઇ એમના ધર્મની તાત્વિક વસ્તુ નથી. સ્થાનકમાં સાધુઓ વસે છે ને અમે મૂર્તિને નહિ પણ સાધુને માનનારા છીએ તેથી સ્થાનકવાસી એ શબ્દ યુક્ત છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ સંગતિ રહિત છે. મૂર્તિની પેઠે સાધુઓ કંઇ ચોવીસે કલાક સ્થાનકમાં રહેતા નથી. સાધુઓ ન રહેતા હોય તે વખતે સ્થાનકને તાળું મારી મુકવામાં આવે છે. બીજું સાધુઓ સ્થાનકમાં હોય તોજ પૂજાય ને બહાર ના પૂજાય એમ પણ નથી. મારા માનવા પ્રમાણે પોતાના ધર્મની ઓળખ આપતા સ્થાનકને આગળ ધરવા જેવું એક પણ કારણ નથી. મારવાડ માળવામાં એ સંપ્રદાયવાળા "સાધમાર્ગી" (સાધુમાર્ગી) એ નામે ઓળખાય છે ને તે નામ ઘણું ગૌરવવાળું છે; પણ ઢુંઢિયા શબ્દ કંઇ ગૌરવ રહિત શબ્દ નથી. હેમાચાર્યનાં વ્યાકરણની ટીકામાં "ઢુંઢિક" એ નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ ઢુંઢિકનો અપભ્રંસ તેજ ઢુંઢિયા. ઢુંઢિઆ એટલે સંશોધન કરનાર, મશોધન કરેલો શુદ્ધ સિદ્ધાંત માનનાર આવો અર્થ આ શબ્દમાં સમાયેલો છે. આવો અર્થવાળો શબ્દ છોડી દઇને સ્થાનકવાસી એ નવું નામ પાડવું એ યુક્ત નથી. ઢુંઢિયા શબ્દ મેં વાપર્યો છે તે આ એટલાજ માટે કે જૈન નહિ એવા લોકો સ્થાનકવાસી કે સાધુમાર્ગી શબ્દ વડે તેમને ઓળખી શકતા નથી.

નામના શ્રાવકે શ્વેતામ્બર આમ્નાયમાંથી છૂટા પડીને આ નવો સંપ્રદાય સ્થાપન કર્યો. આ સંપ્રદાયને માનનારા લોકો ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, મારવાડ, માળવા, પંજાબ અને બીજા બધા ભાગમા રહે છે. લોંકાશાહ ગુજરાતી હતા એટલે તેમના સંપ્રદાયની ભાષા ગુજરાતીજ રહી છે. જો કે જૈન ધર્મના મૂળ સૂત્રો પ્રાકૃતમા છે અને તે સૂત્રોને શ્વેતામ્બરો પેઠે તેઓ પણ પ્રમાણભૂત માને છે, પણ એ સૂત્રો ટબા ટીપણ વગર સર્વ કોઇ સાધુસાધ્વીથી સમજી શકાય તેમ નથી, તેથી એ સૂત્રો ઉપર લોંકાશાહના સમયમા ગુજરાતી ભાષામા ટીકાઓ લખાઇ છે ને તેજ ટીકાઓ એ સંપ્રદાયના સર્વ સાધુ સાધ્વીઓમા અત્યાર સુધી વંચાય છે. આ રીતે મારવાડ, માળવા, પંજાબ, વગેરે સર્વ સ્થળે ઢુંઢિયા શ્રાવકોમા ગુજરાતી ભાષાનો પ્રચાર થવતો રહ્યો છે.

ટબા ટીપણ બાદ કરીએ તો આ સંપ્રદાયનું ગુજરાતી સાહિત્ય બહુ અલ્પ છે. એ સંપ્રદાયના સાધુઓની બનાવેલી કેટલીક સજ્ઝાયો છે, પણ તે આ પ્રદર્શનમા આવી નથી

દિગંબર જૈનોની વસ્તી ગુજરાતમાં બહુ થોડી છે. તળ ગુજરાત (અમદાવાદથી ઉત્તરનો ભાગ) એમા તો અત્યારે પણ તેમની વસ્તી નથી. સિદ્ધરાજ જયસિંહના દરબારમા શ્વેતામ્બર દિગંબર વચ્ચે વાદ થયો હતો. એ વાદની શરત પ્રમાણે દિગંબરો ગુજરાતની હદ બહાર થયા હતા. ગુજરાતની દક્ષિણ (વાગડ)મા કોઈ કોઇ ઠેકાણે તેમની વસ્તી છે, પણ તે પ્રમાણમા બહુ જુજ છે. ગુજરાતી ભાષામા એમનુ કંઇ સાહિત્ય હશે એવુ આજ સુધી તો કોઇના જાણવામા પણ નહોતું. આ પ્રદર્શન વડે એ સાહિત્ય સારા સ્વરૂપમા બહાર આવ્યુ છે આ સાહિત્યનું ઉપલક અવલોકન કરી જતા એમ જણાય છે કે ધર્મપ્રચારની પેઠે સાહિત્ય નિર્માણ કરવામા પણ શ્વેતામ્બર સાધુઓ અને દિગંબર સાધુઓ એક બીજાની સ્પર્ધા કરતા હતા. શ્વેતામ્બરોએ અંજનાસુંદરીનો રાસ બનાવ્યો છે એવું જાણવામા આવતાંજ અંજનાસુંદરીનો રાસ દિગંબરોને ત્યા પણ તૈયાર થઇ જતો. શ્વેતામ્બરો અંજનાસુંદરીને શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયની બતાવે તેમ દિગંબરો દિગંબરી સંપ્રદાયની ઠરાવે. આદિપુરાણ વગેરે ગ્રંથો જોતા એમ કહેવું જોઇએ કે શ્વેતામ્બરો કરતા દિગંબરોએ વધારે મોટા ગ્રંથો રચ્યા છે. અપભ્રંસ કાવ્યોના ગ્રંથ પણ એમનામાથી બહુ સારા મળ્યા છે.

બ્રાહ્મણ વૈષ્ણવ સાથે હરિફાઇ તો શ્વેતામ્બર દિગંબર બેઉની હતી. બ્રાહ્મણવર્ગના કવિઓ આખ્યાનો અને કથાઓ રચતા એટલે થોડાજ વખતમા એ આખ્યાન વેશ બદલીને જૈન કથાનક થઇ જતું. જૈન કાવ્યોનું બ્રાહ્મણો પણ હરણ કરી લેતા, શિવદાસ, શીઘ્રજી, શામળ એ વગેરે જૈન કાવ્યોના અનુયાયી છે. જૈનકાવ્યો પ્રસિદ્ધીમા લાવવાનો પ્રયત્ન બહુ મોડો શરૂ થયો છે, પણ એ મોડા મોડાએ ઘણો આવકારદાયક છે. બ્રાહ્મણવર્ગના કવિઓ કરતા જૈનધર્મના કવિઓના કાવ્યો જૈન ભંડારોમા વધારે જળવાઇ રહ્યા છે એમાના ઘણાખરા તો જે કાળે તે રચાયા છે તેજ કાળે લખાયેલા પણ મળી આવે છે, એથી ગુજરાતી ભાષાના તે તે શતકના સ્વરૂપ ઉપર પ્રકાશ પાડવાને તે વિશેષ ઉપયોગી થઇ પડે તેમ છે. પ્રાચીન સાહિત્ય પ્રસિદ્ધીમા લાવવાની પ્રવૃત્તિ જૈન વિદ્વાનો, જૈન ગૃહસ્થો અને જૈન સાધુઓ સૌએ ઉપાડી લીધી છે શ્રીમાન્ આચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરિએ પ્રસિદ્ધ કરેલા ઐતિહાસિક ગ્રંથમાળાના અંક તરફ જોનાર હરકોઇ એમ કહી શકે કે પાછલા શતકોની સ્થિતિનું ખરેખરું ચિત્ર આ કાવ્યોમા આલેખાયું છે,

લૌકિકસાહિત્ય રચવાનું માન વાજબી રીતે શામળભટ્ટને આપવામાં આવે છે; પણ શામળભટ્ટે એ સાહિત્ય કંઈ નવું રચ્યું નથી. શામળભટ્ટના પહેલાં લગભગ ૩૦૦ વર્ષથી ગુજરાતીભાષા લૌકિકસાહિત્ય ધરાવતી આવી હતી. જૈન સાધુઓ અને બ્રાહ્મણવર્ગના કવિઓ એ

લૌકિક સાહિત્ય.

બેઉનું એ તરફ લક્ષ ખેંચાયું હતું અને બ્રાહ્મણવર્ગમાં ભાલણકૃત કાદંબરી, ભીમકૃત...નરપતિકૃત વિક્રમચરિત્ર, શ્રીધરકૃત રાવણમંદોદરી સંવાદ, મધુસૂદનકૃત વિક્રમસેનની વાર્તા, માંડણકૃત ઉખાણા, શિવદાસ અને વીરજીકૃત કામાવતીની કથા એ વગેરે ગ્રંથો રચાયા હતા. પંચોપાખ્યાનનું ગદ્ય ભાષાંતર થઈ ગયું હતું અને પ્રાચીન દુહાઓ સર્વત્ર પ્રચલિત હતા. જૈન સાધુઓએ પણ વિક્રમચરિત્ર, વિક્રમસેનની વાર્તા, નંદબત્રીસીની વાર્તા, વેતાલ પચીસીની વાર્તા, શુકબહોતરી, સદેવંત સાવળીંગાની વાર્તા, ઢોલામારૂની વાર્તા, કામકંદલા અને માધવાનળની વાર્તા, એમ અનેક વાર્તાઓ રચી હતી. પંચોપાખ્યાન એમણે ગુજરાતીમાં પદ્યબંધ કર્યું હતું. આમ શામળભટ્ટની વાર્તાઓનું વસ્તુ તદન જૂનું હતું. જૂનો ભંગાર લઈને તેણે નવો ઘાટ ઘડ્યો. આ ઘડતર એવું અદ્ભુત થયું કે મૂળ માલ જૂનો છે એમ કહીએ તો કોઈ માને પણ નહિ. આ કારીગરીના કારણથી એ પ્રકારના સાહિત્યપ્રવર્તકોમાં શામળ સર્વનો મુખી થયો. આ પ્રકારના સાહિત્યે લોકવર્ગના તદન અભણ અને કેવળ ગામડાના લોકો ઉપર બહુ મોટો ઉપકાર કર્યો છે. એ લોકોમાં જ્ઞાનપ્રચારનું સાધન મુખ્યત્વે એ વાર્તાઓ હતી. પ્રેમાનંદના કાવ્ય એમને વાંચવા અને સમજવામાં કામ આવે એવાં નહોતાં, તેમ વિષ્ણુદાસનું ભારત કે ભાગવત એ પણ એમના ઉપયોગમાં આવે તેવું નહોતું. એમને જેવું જોઈએ તેવું સાહિત્ય પુરૂં પાડવાનું કામ શામળે કર્યું. શામળ થયો ના હોત તો આ વર્ગના લોકોમાં વ્યવહારિક જ્ઞાનના સંસ્કાર ઘણે ભાગે નષ્ટ થઈ ગયા હોત. શામળ ના હોત તો એ લોકોને મનોવિલાસનું સાધન કંઈજ મળ્યું ન હોત અથવા મળ્યું હોત તો તે આના કરતાં ઘણું નીચા પ્રકારનું મળ્યું હોત. જ્ઞાનપ્રચારનું કામ જ્યાં બીજા કોઈથી થઈ શકે એવું નહોતું ત્યાં તેણે કામ કર્યું, એ એના કામનું ખાસ મહત્ત્વ છે. ગામડાંના કોળીવર્ગમાંથી જે કંઈ જૂનાં પુસ્તક મળે છે તે શામળભટ્ટની વાર્તાઓનાંજ હોય છે.

લૌકિક સાહિત્યમાં માંડણના ઉખાણા એ ખાસ ધ્યાન ખેંચનારો ગ્રંથ છે. આ પ્રદર્શન વડેજ એ ગ્રંથ બહાર આવવા પામ્યો છે. એ ગ્રંથની ભાષા જોતાં સં. ૧૬૦૦ની લગભગમાં એ ગ્રંથ રચાયેલો હોય એમ લાગે છે. એમાં ગુંથેલી કહેવતોનો જથ્થો બહુ મોટો છે અને તેમાં જનસમાજના મનોભાવના ખરેખરાં દરય છે.

સંવત્ ૧૫૬૫માં જૂનાગઢના મોઢ શ્રીધરે રચેલો રાવણ મંદોદરી સંવાદ એ પણ ઉખાણાનો સંગ્રહ ગ્રંથ છે. શામળભટ્ટે અંગદવિષ્ટિમાં જેવી ઉખાણાની યોજના કરી છે, તેવી શ્રીધરે આ ગ્રંથમાં ઉખાણાની યોજના કરી છે. ઉખાણાને લગતા બેઉ ગ્રંથો મહત્ત્વના છે.

લોકોમાં બનતા બનાવો ઉપરથી પ્રેરાઈને કાવ્ય રચના કરવામાં આવી હોય એવું સાહિત્ય રુક્ષ્મીના મહિના, શલોકા, સુરતમાં થયેલાં સતીમાતાનો ગરબો, સુરતની આગનો ગરબો, વગેરે મોજુદ છે. આવા કાગો જેટલાં વધારે મળે તેટલું લોકસ્થિતિનું દર્શન વધારે સ્પષ્ટ થાય.

મુસલમાનો સાથેનો સંસર્ગ વધતાં ફારસી વાર્તાઓ ગુજરાતીમાં ઉતરવા લાગી હતી. પારસીઓએ પણ ફારસી વાર્તાઓ ગુજરાતીમાં ઉતારી છે, પણ આવા ભાષાંતરો હિંદુ લોકોમાં વિશેષ પ્રચાર પામ્યા નહીં.

ભવાઇનું સાહિત્ય.

ભવાઇનું સાહિત્ય એ કઈ બહુ વિશાળ સાહિત્ય નથી, પણ સાહિત્યનો વિચાર કરેતા એ સાહિત્યને ભૂલી જઈ શકાય એવું નથી જનસમાજ ઉપર તેણે ખાસ કાર્ય કર્યું છે અસંસ્કૃત લોકોના મન પર સચોટ અસર પાડે એવા કનાર એ સાધન હતુ જો કે ભવાયા અભણ હતા અને તેમની વ્યાપારવૃત્તિએ તેમનામા કોઈ ઉચ્ચ આદર્શ રહેવા દીધુ નહોતુ તોપણ ભેદના, લોભના અને દુરાચારના ચિત્રો બહુજ અસરકારક રીતે તેઓ લોકો આગળ રજુ કરતા હતા જેમ સુધારણાના કોઈ સમ્મર પરોગી શકે એવું નહોતુ, તો તેઓ મેનાગેના પગ કઈક આદર્શ રજુ કરતા હતા ભવાઇ થઇ ગયા પછી મહિનાઓ સુધી લોકો મોઢે ચડીગયેલી ટુકો વારંવાર ગાતા અને આનંદ મેળવવાના ઉદ્દેશમાથી અજાણપણે કઈ કઈ અસર પામતા

'ઘાણી ને વાણુજ નાખુ કણગાંને વ્હાલી જાતર" એ તદ્દન ખરૂ હતુ ગામડાના લોકોને ભવાઇ એ બહુ પ્રિય દર્શ હતુ

(૧) ભવાયાની જાતિ ફક્ત ગુજરાતમા ને એકના ઉત્તર ગુજરાતમાજ છે, (૨) ભવાઇ જેવી ગુજરાતમા થાય છે તેવી બીજે કોઈ ઠેકાણે થતી નથી, (૩) ભવાઇનુ સાહિત્ય ઘણુખરૂ જૂની ગુજરાતીમા છે (૪) નાટકમા જે વેશ ભજવવામા આવે છે તે બધા (પૌરાણિક વેશો બાદ કરીએ તો) ગુજરાતના વખતના અને સિદ્ધરાજ જયસિંહ પછી થયેલા પાત્રોના છે અને (૫) ભવાઇમા ગવાતા ગીત પણ સિદ્ધરાજની વખતના તેમજ તે પછીના ગુજરાતી કવિઓના બનાવેલા છે, એ બધા કારણો ઉપરથી એમ લાગે છે કે ભવાઇ એ સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતમા ચાલતી થઇ છે જૈન કથાનકોમા એવી વાત આવે છે કે એકવાર સિદ્ધરાજ નાટક જોવા બેઠા હતા વગેરે આ નાટક તેજ ભવાઇનુ મૂળ ગ્રામ્ય લોકોને માટે હરકોઇ રીતે ઓછા ખર્ચ અને સહેલાઇથી ભજવી શકાય એવુ રૂપ આપતા નાટકે આ રૂપ લીધુ જો કે નાટક કરવાની કળા તો આપણામા ઘણા પ્રાચીનકાળથી ચાલતી આવી છે પણ અત્યારે આપણે જેને ભવાઇ એ નામે ઓળખીએ છીએ તેવુ નાટક સિદ્ધરાજના વખતથી ચાલતુ થયુ એમ માનવાને ઉપરના કારણો આપણને દોરવે છે સિદ્ધરાજના વખતમા ગુજરાતનો વૈભવ અલૌકિક થઇ પડયો હતો વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવામા એ રાજરાજેશ્વરે કશી કચાશ રાખી નહોતી, તેથી વિદ્યાની સાથે કળાનો પણ સત્કાર કરવામા આવ્યો હોય ને નાટકો ગ્રામ્યરૂપે ચાલતુ કરાવ્યુ હોય તો તે શક્ય છે

રા સા મહીપતરામે "ભવાઇ સંગ્રહ" પ્રસિદ્ધ કર્યું તે પછી એ વિષયનુ સાહિત્ય મેળવવા અને પ્રસિદ્ધ કરવા કઈ જાણવા જેવો પ્રયાસ થયો નથી જૂના ભવાઇ સગ્રહમા સુધારો થવાની અને અધુરો સગ્રહ પૂરો પ્રસિદ્ધ થવાની જરૂર છે

ભવાઇના વેશ રામદેવ, શરેશાભન, રીસાળીઓ, છેલબટાઉ, જસ્મા એ બધા સિદ્ધરાજની પછી થયેલા છે, શરાશામલના નામનુ ગામ વસતુ છે શિનોરથી બે ગાઉ ઉપર નર્મદા કાંઠે આ ગામ છે શરેશાભન રાઠોડ જાતિનો રજપુત હતો શરાશામન ગામમા અને તેની આસપાસના બીજા ગામોમા પણ રાઠોડ જાતિનાજ રજપુતો વસેલા છે હવે માત્ર તેઓ મુસલમાન થયેલા છે પણ તેમની સાખ્ય તો રાઠોડનીજ ચાલતી આવી છે

ભવાઇમા કેટલાક છપ્પય ગદ્ય કવિના છે ગદ્ય કવિ બારોટ હતો ને તે સિદ્ધરાજના દરબારી

બારોટ હતો એવું તેણે રચેલાં કાવ્યો પરથી સમજાય છે. એનાં કેટલાંક કાવ્યમાં એના સમયની ભાષા બરાબર જળવાઇ રહી છે.

કવિ પીંગળ એ પણ એજ કાળનો કવિ છે. એનું રચેલું પીંગળ મળે છે. ભાષા કાવ્યનો આદિ કવિ પીંગલ ગણાય છે.

અસાઇત તે સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યનું અપભ્રંશરૂપ છે. આ અસાઇત તે કોઈ નાગાજો હતો કે કેમ તે નક્કી કરી શકાય એવું નથી, કારણ કે આસાઇત એ નામનો એક જૈન કવિ થયો છે, જેનું બનાવેલું " હંસરાજ વચ્છરાજ ચોપાઈ " પ્રદર્શનમાં મુકાયું છે.

ગદ કવિ જેવા પ્રાચીન કવિઓનાં કાવ્ય અને ભવાયાઓમાં એકથી બીજાને ને બીજાથી ત્રીજાને મોઢે ચડતાં ચડતાં બહુ વિરૂપ થઇ ગયાં છે. નઇ પાંખડું નવું ચોંટાડ્યું છે તો કોઈ તાણી તોડીને લાંબતોળગું કરી મૂક્યું છે. કંઈક એકનું બીજાને ચોંટાડ્યું છે તો કંઈક તૂટીને લંગડું થઇ ગયું છે. જે હાલ જોનાર અને બજાવનારના તેજ હાથ તેમને હાથ પડેલા સાહિત્યના.

ભવાઈ એ જો કે લોકોના મનોરંજનનું સાધન છે, પણ તેને એકલા તે સાધન તરીકેજ રહેવા દેવામાં આવી નહોતી. સર્વ લોકો તેને જરૂરની માને અને તેની સામે કોઇથી અભાવ ધરાવી શકાય નહિ એટલા માટે તેને ધાર્મિકરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું. ભવાઇ એ તો માતાજીની જાતર છે, ભવાઇ કરાવવાથી માતાજી પ્રસન્ન રહે છે, ભવાયા એ માતાજીના ભેળા છે, અને ભવાઇ કરાવવામાં ન આવે તો માતાજીને દુઃખ પડે, એવા વિચારો લોકોમાં દાખલ થઇ જવાથી ગામેગામ દરસાલ ભવાઇ કરાવવી એ એક જરૂરની વાત થઇ પડી હતી. ચોમાસું પૂરું થાય એટલે ભવાઇ કરનાર દરેક ટોળું પોતપોતાની માની લીધેલી દેવીને પાસે જઇને પ્રથમ ત્રણ દિવસ ત્યાં ભવાઇ કરે, અને તે પછી બીજે ગમે ત્યાં ભવાઇ કરવા જાય; એવો રિવાજ હજુ સુધી દરેક ટોળામાં ચાલે છે. અંબાજી, બહેચરાજી, વગેરે મોટી મોટી દેવીઓના દરસાલ સંઘ કાઢનાર નાગરો, કંસારા, સોની વગેરે ભવાઇનો ધંધો નહિ કરનારા લોકો પણ માતાજીના સંઘમાં જાય ત્યાં ધર્મભાવથી પોતે ભવાઇ કરતા હતા. નવરાત્રિમા ગામેગામ સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો જાહેર માંડવી કરીને માતાજીના ગરબા ગાતા અને ઘણે ગામે ભવાઇ પણ કરતા. ભવાઇ કરતાં ઘણું બિભત્સ બોલવામાં આવે છે, પોતાની બેન દીકરી જોવા બેઠી હોય તોપણ ભવાઇ કરનારા આ પ્રમાણે બોલે છે, તેઓ એમ સમજે છે કે માતાજીના આગળ બધી વાતની છૂટ છે. હજુ સુધી ઘણે ઠેકાણે આ રિવાજ ચાલે છે, પણ હવે તે દરસાલ ઓછો થતો જાય છે. શહેરોમાં તો ભવાઇનું સ્થાન નાટકોએ લીધું છે. ભવાઇના ધંધામાં હવે પહેલાંના જેવો કસ નથી એમ જાણીને ભવાયાના છોકરા નાટક કંપનીઓમાં નોકર રહે છે. નાટકો મનોરંજનને માટે છે ને તેને ધર્મની સાથે કશો સંબંધ નથી, એ વિષે નાટક કરનારા કે જોનારા કોઇના મનને કશો અંદેશો નથી.

વિરહવાદનું સાહિત્ય.

આ પ્રકારનું સાહિત્ય પણ ઘણું છે. ત્રણ ચાર શતકોની પૂર્વના સમય તરફ જોઇએ તો એ વખતે વિયોગાવસ્થાનું સાહિત્ય મોટે ભાગે દુહા સોરઠામા રચાયેલું હતું. આ દુહા સોરઠા બહુ મર્મવેધક છે. એ પછીના કાળે કૃષ્ણગોપીઓના વિરહને નામે આ સાહિત્ય ઘણું રચાયું છે. મહિના, સાતવાર, તિથિઓ એમ અનેક સંકલનાએ કરીને આ સાહિત્યની ગુંથણી કરવામાં આવી છે. આ સાહિત્ય વિશેષ થવાનું એ કાળે કારણ હતું. એ કાળે વિયોગાવસ્થામાં ઝૂરતાં સ્ત્રીપુરૂષોની સંખ્યા બહુ વધારે હતી. ભાટ, ભવાયા, ચારણ, જોગી, જતિ, લડવૈયા, વહેપારી

(વણજારા) અને બીજા અનેક પ્રકારના ધંધાદારી લોકોને હરદમ પ્રવાસ કરવું પડતું. દેશના એકથી બીજા છેડા સુધી તેઓ ફરતા અને ઘણી લાંબી મુદતે ઘેર આવતા. પાછલા કાળના લોકો કરતાં અત્યારના લોકો નોકરીધંધાને માટે પ્રદેશ વધારે ફરે છે, પૂર્વે જે દેશો વિષે લોકોને પુરી માહિતી પણ ન હોતી, તેવા દૂરના દેશોમાં સેંકડો લોકો જઈ વસે છે, છતાં પાછલા કાળે લોકોને જેવી વિયોગાવસ્થા ભોગવવી પડતી તેવી કષ્ટસાધ્ય અવસ્થાનો અનુભવ અત્યારના લોકોને ભાગ્યેજ કરવો પડે છે. અત્યારની નવી દુનિયાના લોકોને પાછલા કાળના લોકોની સ્થિતિનો ખરો ખ્યાલ આવવો એ મુશ્કેલ છે.

અત્યારે સુરત, અમદાવાદ, કે પાટણના રહેનાર મુંબઈ કે પુનામાં નોકરી કે ધંધા માટે રહેતા હોય તો છ દહાડા સુધી પોતાના કામમાં લાગ્યા રહીને શનિવારની રાત્રે રેલમાં નીકળી રવિવારે પોતાના કુટુંબ ભેગા થઈ શકે. અને સોમવારે પાછા પાછા વળીને પોતાના કામ પર હાજર થાય. આવી સવડ પાછલા કાળના લોકોને નહોતી. અત્યારે એક ગાઉને છેટે કે હજાર ગાઉને છેટે જ્યાં પોતાને રહેવું હોય ત્યાં પોતાના બૈરાંછોકરાંને સાથે લઈને જઈ શકાય છે, એ સગવડ પણ પાછલા કાળના લોકોને નહોતી. લુંટફાટ અને જોરજુલમનો ત્રાસ સર્વના મન પર એટલો સજ્જડ થઈ ગયો હતો કે બૈરાંછોકરાંને સાથે લઈ જવા લાવવાની કોઈની હિંમતજ ચાલે નહિ. પાછલા કાળે મુસાફરીના સાધન પણ બહુ મોંઘા અને બહુ વખત ગુજારનારા હતા, એટલે મુસાફરી કરનારને વારંવાર ઘેર જવાઆવવાનું પાલવે એવું પણ નહોતું. આથી "જેનો પિયુ પરદેશ" હોય તેને મહિનાઓનામહિના અને વર્ષોનાવર્ષ વિયોગાવસ્થામાં રીબાવું પડતું. કૃષ્ણગોપીઓનાં વિયોગાવસ્થાનાં કાવ્ય લોકોને ભાવતા આવતા તે પોતાને થતા આ પ્રકારના અનુભવને લીધે હતું. વિયોગાવસ્થાનો અનુભવ કરનાર સ્વાભાવિક રીતે પોતાના ઉભરા બહાર કાઢવા પ્રેરાતાં. આ ઉભરા વગર સંકોચે કાઢી શકાય, તે નિર્દોષ ગણાય અને લોકોમાં માન્ય ગણાય એટલા માટે તેઓ કૃષ્ણગોપીઓ કે એવા બીજા લોકમાન્ય પાત્રનું આલંબન કરતા.

આવા પ્રકારનું સાહિત્ય વિશેષ થવાનું બીજું કારણ એ હતું કે અત્યારે મનોવિલાસને માટે જેવું વિવિધ પ્રકારનું સાહિત્ય પ્રચાર પામ્યું છે, તેવું વિવિધ વિષયોનું સાહિત્ય તે કાળે હતું નહિ. શૃંગાર ભક્તિ અને વાર્તાઓ સિવાય સાધારણ લોકોને માટે મનોવિલાસનું બીજું સાધન હતું નહિ. ભક્તિ ઘરડા બુઢ્ઢાને ભાવતી અને શૃંગાર સર્વને પ્રિય લાગતો. ભક્તિમાં ભળેલા શૃંગારીઓએ ભક્તિને પણ શૃંગારના રંગે રંગી દીધી હતી.

સ્ત્રીઓ અને સાહિત્ય.

સાહિત્ય નિર્માણના કામમાં સ્ત્રીઓ જાણવા જેવું કંઈ કરી શકી નથી.-કારણ દેખીતું છે. પુરુષોને માટે વિદ્યા એ દુર્લભ હતી તો પછી સ્ત્રીઓને વિદ્યાભ્યાસ કરવાનું તો હોયજ ક્યાંથી! સ્ત્રીઓ માણસ છે, એવું લોકો જાણતા હતા ખરા, પણ માણસ તરીકે જીવવાનો હક સુદ્ધાં તેઓ પૂરેપાધરો ભોગવી શકતી નહોતી ઘણી વાર તેને પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કુટુંબીઓના મિથ્યાભિમાનને વશ થઈને બળી મરવું પડતું. સર્વ લોકોમાં એ એકજ ભાવના ફરતી હતી કે સ્ત્રીઓ એ પુરુષની ભોગ્ય વસ્તુ છે સ્ત્રીઓ પણ એમજ સમજતી હતી કે અમારૂં જીવન પુરુષના ભોગવિલાસ માટે છે. પુરુષને ભાવતા થવા માટે બનીઠનીને ઘરખૂણે બેસી રહેવું એજ તેમનો નિત્યક્રમ હતો. લોકોની રસવૃત્તિ કેવળ મલીન થઈ ગઈ હતી અનેક સ્ત્રીઓ કરવાના રિવાજને લીધે ઘર એ નિરંતર કલહનું સ્થાન થઈ પડતું. શોક્યોની હરીફાઈમાં જે નિષ્ફળ થાય તેને પોતાની વાસનાઓ ગુંગળાવી મારવાની

ફરજ પડતી. બોટે બનાથ વહેપારી અને લશ્કરી નોકરી કરનાર રજપુત લોકોની સ્ત્રીઓને લાંબા કાળ સુધી વિયોગાવસ્થામાં દિવસ ગુજારવા પડતા. સ્ત્રીસમૂહના ચિંતનમાં ભોગવિલાસ સિવાય બીજો કોઇ વિષય ન હોવોથી સાધારણ રીતિએ તેમનાં મન અખંડ વિષયલોલુપ રહેતાં. આવી અવસ્થામાં શોકના કારણથી તજાએલી, વિધવાવસ્થા ભોગવતી અને વિયોગ દુઃખ ભોગવતી સ્ત્રીઓ પ્રપંચ પરાયણ સ્ત્રીઓ દ્વારા અનીતિને માર્ગે વળે એ તદ્દન દેખીતું છે. આવી સ્થિતિને માટે સ્ત્રીઓ પોતે નહિ, પણ જે પરિસ્થિતિમાં તેઓ મૂકાય છે તે પરિસ્થિતિનેજ દોષપાત્ર ગણવી જોઇએ. પણ એ ન્યાય તે કાળની સ્ત્રીઓ માટે અલભ્ય હતો. ઉપદેશકવર્ગના લોકો વિશેષે કરીને ત્યાગી હોવાને લીધે તેઓ નિરંતર સ્ત્રીઓના ઉપરજ સર્વ દોષનો ભાર નાખી દેતા. સ્ત્રી એ નર્કની ખાણ અને સ્ત્રી એ પુરૂષને અધોગતિએ પહોંચાડનારી, એજ વિચાર પંડિતો અને મૂર્ખ સર્વના મનમાં જડાઇ ગયો હતો. શામળભટ્ટે સ્ત્રીઓની ભરપૂર નિંદા કરી છે, સ્ત્રીચરિત્ર ઉપરજ તેણે વાર્તાઓનું મંડાણ કર્યું છે, પણ આમાં શામળે પોતે ખાસ કરીને તેમ કર્યું હોય એવું કંઇ નથી. એ કાળના લોકસમૂહમાં સ્ત્રીઓ માટે જે વિચાર દૃઢ થઇ ગયા હતા, તેજ માત્ર શામળભટ્ટે વ્યક્ત કર્યા છે. એની વાર્તાઓનું વસ્તુ તેણે પોતે નવું રચ્યું નહોતું; પણ એની પહેલાંના કવિઓએ જે કંઇ ગોઠવ્યું હતું તે બધું જેમનું તેમ ઉપાડી લઇને અહીં તેણે નવી રચના કરી હતી. વસ્તુની જવાબદારી જનસમાજની છે.

નવરાત્રિમાં અને વારતહેવારના પ્રસંગોએ ફરીને ગાવાના ગરબા, લગ્નાદિ માંગલિક પ્રસંગે ગાવાનાં ધોળમંગળ, મુઆ પાછળ ગવાના રાજીયા, ઘંટીએ બેસીને ગાવાનાં ગીત અને બાળકોના હાલા—એ સ્ત્રીઓના ઉપયોગમાં આવતું સાહિત્ય હતું. આ સાહિત્ય તેમણે પોતે રચેલું હોય કે પુરૂષે રચેલું હોય, પણ તે તેમને આવડતું અને તેમના માનસિક બંધારણ સાથે એકરૂપ થતું સાહિત્ય હતું. આ સાહિત્ય આપણે જોઇએ એટલે તે કાળની સ્ત્રીઓના મનોભાવ આપણે જોઇ શકીએ.

મુસલમાન અને પારસી કવિઓનાં જૂનાં કાવ્ય પ્રસિદ્ધીમાં આવ્યાં નથી. ગુજરાતમાં

પ્રાચીન સાહિત્ય અને મુસલમાનો.

મુસલમાનોની વસ્તી બહુ થોડી છે. એ કાળે કાવ્ય લખવાનો મુખ્ય વિષય ધર્મ હતો. મુસલમાની ધર્મના જાણા મીયા મોલવીઓ ઉર્દુ ફાર્સી ભાષાને પોતાની ભાષા માનતા એથી ગુજરાતીમાં કાવ્ય રચવાનો તેમના તરફથી વિશેષ પ્રયત્ન થયો નથી. ખોજા વગેરે જે લોકો મુસલમાન થવા છતા ભાષા વગેરેમાં હિંદુ આચારોને વળગી રહ્યા હતા તેમને માટે તેમજ મેમણ વગેરે જે લોકો હિંદુ હોવા છતાં મુસલમાન ધર્મ પાળતા હતા તેમને માટે ગુજરાતી ભાષાનાં પદ બનાવવામાં આવ્યાં છે; પણ તે કાવ્ય ગુપ્તપંથનાં હોવાથી "પ્રસિદ્ધમાં લવાય નહિ" એવું તેમના ધર્મગુરૂઓ માને છે.

પારસી બંધારણોએ જુના જમાનામાં ફાર્સી વાર્તાનું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં ઉતારવા વિશેષ

પ્રાચીન સાહિત્ય અને પારસીઓ.

પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ જણાઇ આવે છે. પારસી કવિઓના કાવ્યો હાથ લાગતાં નથી, પણ તેમણે ભાષાંતર કરેલી વાર્તાઓની ઘણી નકલો મળી શકે છે. એ ઉપરથી એમ અનુમાન થઇ શકે છે કે એમના ધર્મનાં ભાષાંતર તેની મૂળ ભાષામાં બંધાયાં હોવાથી તે ગુજરાતી ભાષામાં ઉતર્યાં નથી, તેમ ગુજરાતી ધર્મનાં કાવ્ય (કથાવાર્તા) તેમને ઉપયોગી ન હોવાથી

ગુજરાતી પ્રાચીન કાવ્ય સાથે એમનો જાણવા જેવો સંબંધ બંધાયો નથી. એમના ધર્મનાં ભણતર ગુજરાતી લિપિમાં ઉતારી લીધેલાં મળે છે, તેમ તેમના હાથની લખેલી ગુજરાતી વૈદક ને ધો પણ મળે છે. બહુધા એમની લખવાની પદ્ધતિ દરેક શબ્દ છુટો પાડીને લખવો એ હતી. શબ્દ બરાબર છુટો રહે એટલા માટે દરેક શબ્દની વચ્ચે થોડાં મીંડા મુકીને પછી બીજો શબ્દ લખતા. એમની ભાષા એમની આસપાસ વસતા સુરત જીલ્લાના લોકોની ભાષાને અનુરૂપ થઇ છે.

પ્રાચીન સાહિત્યનું વિષયદર્શન કરી ગયા પછી હવે આપણે જોઇએ કે એ સાહિત્યની વૃદ્ધિ કયા ક્રમે થઇ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભ કાળ.

આ પ્રદર્શનમાં મૂકાયેલા ઉતારા અને પાટણના ભંડારોનો રિપોર્ટ જોતાં જણાય છે કે આપણને જૂનામાં જૂનાં લોકભાષાનાં કવનો મળે છે તે સંવત ૧૧૦૦ પછીનાં છે. અલબત એ પહેલાંનાં પણ કંઈ કંઇ કવનો મળે છે અને તે પહેલાનાં છે એવી ખાત્રી પણ થાય છે, પણ તે ગુજરાતમાંજ રચાયાં હોય એવી ખાત્રીનાં બહુ અલ્પ છે. સં. ૧૧૦૦ પછી આપણે જેમ જેમ નીચે ઉતારતા જઇએ છીએ તેમ તેમ આપણને છુટક છુટક કાવ્ય સંગ્રહ મળતો જાય છે. આ સંગ્રહ વિશેષે કરીને જૈનકાવ્યોનો છે. જૈન ગ્રંથો પહેલેથીજ લોકભાષામાં રચાતા હોવાને લીધે જૈન સાધુઓ પોતાના દેવગુરૂની સ્તુતિનાં સ્તોત્ર તેમજ લૈકિક કથા વાર્તાઓ પોતાની સ્વભાષામાં રચે એ સ્વાભાવિક છે. આ ભાષા તે નિ:સંશય અપભ્રંશ ભાષા છે. એના વિભક્તિ પ્રત્યયો અપભ્રંશ છે ને તેથી આપણે તેને અપભ્રંશ ભાષા કહીએ એજ યોગ્ય છે. સંવત્ ૧૩૦૦ પછી અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં મુસલમાની રાજ્યઅમલ શરૂ થયા પછી ગુજરાત શબ્દની વ્યાપ્તિ વધી ને લાટ, સોરઠ, તથા વાગડ દેશ પણ ગુજરાતમાં ગણાવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે હાલ ગુજરાત નામે ઓળખાતો પ્રદેશ ગુજરાત એ નામે ઓળખાતો થયો ત્યારથી એ પ્રદેશની ભાષા ગુજરાતી ભાષા તરીકે ઓળખાતી થઇ છે. એટલે ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભકાળ સંવત્ ૧૩૦૦ પછી થયો ગણાય. આ સમયની લોકભાષાના ઘણા લેખ હજુ મળ્યા નથી, પણ જૈન ગુરૂઓએ પોતાના શિષ્યો માટે લખેલી ટીકાઓ અને કંઇ કંઇ કાવ્યો મળે છે, તે જોઇએ તો ઘણી રીતે તે અપભ્રંશથી જુદાં પડે છે, તેમ ઘણી રીતે તે હાલની ગુજરાતી ભાષાથી પણ જુદા પડે છે. આથી આપણે તેને જૂની ગુજરાતી ભાષા કહીએ છીએ. સં. ૧૪૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધીના ઘણા લેખો આપણને મળે છે તે બધા આ પ્રકારના છે. અને સંવત્ ૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધીના અંખ્યાબધ ગદ્યપદ્ય લેખો મળે છે તે પણ બહુધા આ પ્રકારનાજ લક્ષણવાળા છે. ફેર માત્ર એટલોજ છે કે જેમ જેમ નીચે ઉતરતા જઇએ છીએ તેમ તેમ અપભ્રંશ ભાષાનું રૂપ ઓછું થતું જાય છે ને ગુજરાતી ભાષાનું રૂપ વધારે વધારે સ્પષ્ટ થતું જાય છે.

ગુજરાતીની પેઠે મરાઠી વગેરે બીજી દેશભાષાઓના સાહિત્યનો વિકાસ પણ ઘણું ખરું મુસલમાની રાજ્યકાળ પછીજ થયો છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે અગાઉના રજપુત રાજ્યકાળે સંસ્કૃત વિદ્યાને બહુ ઉત્તેજન મળતું હતું. પંડિતોને વંશપરંપરાના ગામગરાસ મળતા હતા દરેક ગામે કેટલીક જમીન ખાસ આ ખાતે પળાતી હતી. આવા ઉત્તેજનને લીધે સંસ્કૃત ભણવાની લોકોમાં હોંસ ઉસ્કેરાતી. અત્યારે અંગ્રેજી ભણેલાને મોટા પગાર, મોટું માન અને મોટા પ્રતિષ્ઠાવાળાં કામો મળે છે તેથી જેમ હજારો લોકો અંગ્રેજી ભણવા પ્રેરાય છે

તેમ તે કાળે સંસ્કૃત બ્રાહ્મણોને માનપ્રતિષ્ઠા અને સારી કમાણી મળતી હોવાથી બ્રાહ્મણ સિવાયના લોકો પણ એ વિદ્યા ભણવા લલચાતા હતા. આથી કથાવાર્તા કે ધર્મજ્ઞાનની લોકોની જીજ્ઞાસા પૂરનાર પંડિતો સર્વ સ્થળે સહેલાઇથી મળી શકતા. મુસલમાની રાજ્ય થતાં આ બધી સ્થિતિ ઉલટી ગઇ, સંસ્કૃતને ઉત્તેજન મળતું બંધ થયું ને તેથી એ વિદ્યા સર્વત્ર સંકોચાતી ગઇ. ધર્મજ્ઞાન, અને કથાવાર્તાની લોકોની હોંસનું પોષણ કરવા હવે એ વસ્તુઓ લોકભાષામાં ઉતારી લેવાની જરૂર જણાઇ. પહેલાં લોકભાષામાં માત્ર લૌકિક સાહિત્યજ રચાતું હતું અને શાસ્ત્રિય સાહિત્ય સંસ્કૃત દ્વારા મળતું હતું તે સ્થિતિ હવે બદલાવા માંડી અને લૌકિક તેમ શાસ્ત્રિય-બધું એકજ ભાષામાંથી મળતું થયું. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ સંસ્કૃત સાહિત્ય વધારે વધારે ઉતારાતું ગયું. સંવત્ ૧૬૦૦ સુધીમાં આવી રચના થઇ છે તે બહુધા છુટક છુટક છે. એ પછીના કાળે લેખકોનું એ તરફ વધારે લક્ષ લાગ્યું અને તેમણે મંડયા રહીને બધું સંસ્કૃત સાહિત્ય ગુજરાતીમાં ઉતારી લીધું. જરૂર સમજતાં અને જરૂરના કામ પર લાગી જતાં લગભગ બે શતક એટલે દશ પેઢી ગુજરી ગઇ!

જૂની ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય.

જૂની ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય છેક છેલ્લા દશકામાંજ વિશેષ બહાર આવ્યું છે. તે પહેલાં એ સાહિત્ય વિષે ગુજરાતના સાધારણ વાચકો બહુધા અજાણ્યા હતા. એ સાહિત્ય ઘણું મનોરંજક છે. અપભ્રંશ સંસ્કૃતિની ઝાંખી ઝાંખી છાપ તેના ઉપર પડેલી છે ને તેથી તે કેટલીક રીતે સુંદર છે. અમદાવાદના સુલતાનોનો અમલ પૂરો થયો ને ગુજરાતમાં મુગલાઇ અમલ ચાલતો થયો ત્યાં સુધીનો કાળ તે જૂની ગુજરાતીનો કાળ છે. એ કાળ પછી ભાષાએ જે વલણ લીધું તે વલણ સ્ફૂટ થતાં થતાં હાલની ગુજરાતી ભાષા બની છે.

હાલની ગુજરાતી ભાષા અને અપભ્રંશપ્રાકૃત ભાષા એ બે વચ્ચેના આ સાંધા તરફ દુર્લક્ષ કરીએ તો ભાષાના ઇતિહાસમાં અને વસ્તુસ્થિતિના સ્વાભાવિક ક્રમમાં તૂટી પડે, તેમ ભાષાના ઘણા ગૂઢ મર્મ અંધારામાં રહી જાય. દાખલા તરીકે દાઉદી વહોરાને લોકો "લોટીઆ વહોરા" એ નામે ઓળખે છે; પણ લોટીઆ નામ પડવાનું કારણ શું છે, એનો કશો ખુલાસો થઇ શકતો નથી. જૂની ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય આનો અને આવા આવા અનેક ભેદોનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરે છે. અત્યારે વપરાતો "લોટીઆ" શબ્દ એ કાળના ગ્રંથોમાં "લોહહટ્ટીઆ" "સરૈયા" ને બદલે "સુરહીઆ" "પસ્તાગિયા" ને બદલે "પત્રસાગિયા" "ગઢવી" ને બદલે "ગઢવઇ" (સં. ગઢપતિ), "તડવીને" બદલે તડવઇ (સં. વડપતિ). "સંઘવી" ને બદલે "સંઘવઇ" (સં. સંઘપતિ), આવા આવા અનેક મર્મોના ગૂઢ આ સાહિત્યથી ઉકલે છે.

ભાષાંતર કાળ
સં. ૧૬૦૦થી ૧૭૦૦

આ શતક જૂની ગુજરાતી અને નવી ગુજરાતી ભાષા વચ્ચેનું સંધિશતક છે. ભાષાનો નવો યુગ પ્રવર્તવાને હજુ વાર હતી, એટલે આ શતકના લેખકોનો પ્રયાસ નવા યુગનો અમલ ચાલતો થયે દબાઇ જવા સરજાયેલો હતો. આ શતકમાં ઘણા કવિઓ થયા છે અને ઘણા કવિઓની કૃતિ ઉધેઇના મોમાં ચવાતી પાછી એમની લઇને આપણે અજવાળામાં આણી છે. પણ આ પ્રયાસના જન્મયોગમાંજ કઇ એવા અંક પડ્યા છે કે તે ચિરજીવ રહેવાને ભાગ્ય

શાળી થાય નહિ. મહેનત કરવામાં આ શતકના કવિઓએ કશી કચાશ રાખી નથી. કથાવાર્તાનું આખું સંસ્કૃત સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારી લેવાનો પ્રયાસ આ શતકના લેખકોએ કર્યો છે અને ગુજરાતી જીજ્ઞાસુઓએ ઘણા લાંબા વખત સુધી એમના પવિત્ર પ્રયાસનો લાભ લીધો છે.

આ શતકના આગળ પડતા કવિઓમાં શતકના આરંભે થયેલો કાન્હ-નોકર છે. શતકના મધ્ય ભાગના કવિઓમાં સૌથી પહેલું પદ ભોગવતો વિષ્ણુદાસ, પછી ફૂઢો, માધવદાસ, શિવદાસ, દેવીદાસ રાજે, વરતો વગેરે છે. આ શતકના જૈન કવિઓએ પણ સંસ્કૃત સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારી લેવાને અથાગ મહેનત કરી છે. પં. ગુણમેરૂના શિષ્યે પંચોપાખ્યાનનું પદ્યબંધ ભાષાંતર કર્યું છે. સમયસુંદર લોકપ્રસિદ્ધ કવિ છે. વૈષ્ણવધર્મનું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં ઉતારી લેવાને જેમ ખંભાતમાં વિષ્ણુદાસ મહાભારત પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો, તેમ જૈન ધર્મનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારી લેવાને ઋષભદાસ મહાભારત પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો. બ્રાહ્મણવર્ગના કવિઓમાં વિષ્ણુદાસના જેટલી મહેનત બીજા કોઇએ કરી નથી, તેમ જૈન વર્ગના કવિઓમાં ઋષભદાસના જેટલી મહેનત બીજા કોઇએ કરી નથી.

કવિત્વ એ ગુણ અમુક વ્યક્તિમાં પ્રાસાદિક હોય છે, ને હોય છે તો તે જરૂર ઓછી હોય તેટલા કારણને માટે કંઇ દબાઇ રહેતો નથી; તેમ તે ન હોય તો જરૂર હોય તેટલા માટે કંઇ નવો પ્રકટ થતો નથી, એ વાત ખરી હોય તોપણ વસ્તુના ઉદ્ભવને માટે જરૂરીયાત એ બહુ અગત્યની વાત છે. જો અમુક વાત જરૂરની છે એવું જેને તેને દેખાતું હોય તો તે જરૂર પૂરી પાડવાને માટે પ્રયાસ કરવાનું ઘણાને મન થાય અને ઘણા ઉમેદવાર હોય તેમાં એકાદપણ સફળતા પ્રાપ્ત કરે. એથી ઉલટું જરૂર ઉત્પન્ન થઇજ ન હોય અથવા જરૂરની વાતનું કોઇને ભાનજ ન હોય તો તેવી જરૂર પૂરી પાડવાનો પ્રયાસ આરંભવાનો વિચાર ઘણા થોડાને થાય છે. આ સિદ્ધાંત જો કબુલ કરીએ તો આ શતકના કવિઓની કૃતિમાં કવિત્વ બહુ ઓછું છે એનો ખુલાસો સહજ થઇ જાય. આ શતકમાં ભાષાનું સ્વરૂપ બદલાઇ ગયું હતું અને જનસમૂહમાંથી કેળવણીના સંસ્કાર વદન નષ્ટ થઇ ગયા હતા. રાજકીય ઉથલપાથલોને લીધે ઘર, ગામ, દેશ અને બીજું બધું અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગયું હતું, એટલે જનસમૂહની જીજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા જેવું સાહિત્ય પૂરૂં પાડવાની જરૂર સર્વેને પ્રત્યક્ષ થતી હતી. જ્ઞાનભંડાર સંસ્કૃતમાં છે એની સર્વેને પ્રતીતિ હતી એટલે સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરી લેવું એજ આ જમાનાના લેખકોને આવશ્યક કર્તવ્ય દેખાયું. જ્ઞાનમંદિર ચિત્તાકર્ષક થવાને માટે કંઇક અસાધારણ રચના કરવી અને રંગરોગાન કંઇક ઝલકદાર લગાડવાં, એ આ શતકના લેખકોને બહુ જરૂરનું દેખાય એવું હતુંજ નહિ. સંસ્કૃતમાં સર્વ છે ને તેનું ભાષાંતર થઇ જાય તો લોકોને જોઇએ છે તે બધું મળી જાય એજ સર્વેની ધારણા હતી, ને તેજ ધારણાથી સઉ કામ કરવા મંડી પડયા હતા. સંસ્કૃતના બધા લોકપ્રિય ગ્રંથોનાં પદ્યબંધ ભાષાંતર આ શતકમાં થઇ ગયાં. આખું મહાભારત, આખું રામાયણ, આખું ભાગવત, આખું શિવપુરાણ, પંચોપાખ્યાન, સીંહાસન બત્રીસી અને બીજા અનેક નાના મોટા ગ્રંથો, ગુજરાતી ભાષામાં ઉતરી આવ્યા. વીશમા શતકનો વાંચનાર નાકર કે વિષ્ણુદાસની કૃતિમાં કવિત્વ દેખે નહીં તો તે માટે તેણે તે કવિઓને નમાલા ગણવા કે તેમના પ્રયાસની કીંમત ઓછી આંકવી એ ભુલ ભરેલું છે. કવિત્વ પ્રકટ થવાનો એ સમય ન હોતો. એ સમયને માટે જે જરૂરનું હતું તે ખોટ પૂરી પાડવા તેમણે પ્રયાસ કર્યો હતો અને તેમની ધારણામાં તે સફળ થયા હતા.

સંવત ૧૬૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધીનો કાળ એ હાલની ગુજરાતી ભાષાનો આરંભકાળ છે. ઉપલક અવલોકન કરનારને ગુજરાતી સાહિત્યની હદ ત્યાં સુધીની જ દેખાય છે. આપણા વર્તમાન વૃદ્ધ સાક્ષરો અને પ્રાચીન સાહિત્યના ઉદ્ધારકો જેને પ્રાચીન સાહિત્ય કહેતા હતા તે જૂનામાં જૂનું આટલી હદ સુધીનું હતું. નરસિંહ મહેતાને ગુજરાતી સાહિત્યના આદિ કવિનુ નામ આપવામાં આવેલું તે આ ટૂંકી દૃષ્ટિમર્યાદાને લીધે હતુ. વિશેષ ... થયા પછી એ સાહિત્યની ક્ષેત્રમર્યાદા ઘણી વિસ્તૃત થઇ છે, ને તે આપણે ઉપર જોઇ ગયા છીએ.

કવિત્વ કાળ.
(સં ૧૭૦૦ થી ૧૮૦૦)

સં. ૧૬૦૦થી ૧૭૦૦ સુધીના શતકનું પૂર્વાર્ધ જૂની ગુજરાતી સાથે સંકળાયેલું છે અને ઉત્તરાર્ધ નવી ગુજરાતીમાં ભળી ગયેલું છે.

સં. ૧૭૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધીના શતકને આપણે ભાષાંતર કાળ કહ્યો છે તેમ સં. ૧૭૦૦ થી ૧૮૦૦ સુધીના કાળને કવિત્વકાળ કહેવો જોઇએ. ગુજરાતી પ્રાચીન સાહિત્યમાં જે કંઇ કાવ્ય એ નામે ઓળખાવા જેવું છે, તે વિશેષે કરીને આ શતકમા ઉત્પન્ન થયું છે, જો કે આ સિદ્ધાન્ત તદન ખરો છે, તો પણ આમ કહેવાનો અર્થ એ નથી કે પાછલા શતકના બધાં કાવ્યો કેવળ ભાષાંતર રૂપ છે અને તેમા કવિત્વ જેવુ કંઇ છેજ નહિ, તેમ એમ પણ કહેવાનો હેતુ નથી કે આ શતકમા જે કંઇ જોડાયુ છે તે બધુ કવિત્વવાળું છે ને તેમાં ભાષાંતર જેવું કંઈ છેજ નહિ. સાધારણ વિવિધતા તો બધા કાળમા હોવાનીજ. જનસમૂહની પ્રવૃત્તિનો વિચાર કરવાનો હોય અથવા આખા શતકની પ્રવૃત્તિનો વિચાર કરવાનો હોય ત્યાં વિવિધતા વગરનું તો કંઇ હોયજ નહિ. આખો જનસમૂહ એકજ પ્રકારના વલણવાળો હોય અથવા આખું શતક એકનેએકજ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં ગુંથાઇ ગયેલુ હોય એ શકયજ નથી. દરેક સમૂહમાં તેમ દરેક શતકમાં વધતુ ઓછું જ્ઞાન ધરાવનારા અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની રૂચિવાળા કેટલાક લોકો તો હોવાનાજ. અને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓથી નિર્માતા સાહિત્ય ઉપર ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની છાપ પણ હોવાનીજ. માત્ર વિશેષતા હોય છે તે એ હોય છે કે અનેક વિવિધતા વચ્ચે પણ કોઇ એક રંગ આગળ પડતો હોય છે ને એ મુખ્ય રંગની છાયા નીચે બીજા બધા રંગ દબાતા હોય છે. જમાનો બદલાય છે તેમ તેમ જનસમાજની જરૂરીયાતો પણ બદલાતી જાય છે ને જરૂરીયાતો બદલાય એટલે આ રંગ પણ બદલાતો જાય છે.

પાછલા શતકના લોકોના મનમાં એમ હતું કે "આપણી ભાષામાં રામાયણ હોય તો બહુ આનંદદાયક થઇ પડે," "આપણી ભાષામા મહાભારત હોય તો કથાવાર્તાનો ખરેખરો રસ જામે," આવા પ્રકારની ભાવનાઓ ઘોળાવાના પરિણામે લેખકો ભાષાંતર કરવા પ્રેરાયા. ભાષાંતર થઇ ગયા એટલે પછી બીજી જરૂરીયાત તરફ તેમનું લક્ષ દોરવાયુ. મકાનના કોટડાં તૈયાર થાય એટલે પછી સુનાચકા કરવાનો કે રંગરોગાન કરવાનો વિચાર સૂઝે આ કામ કારીગરીનુ છે અને સંસ્કારી માણસ વિના કારીગરીનું કામ થઇ શકે નહિ, પણ સંસ્કારી માણસને સુદ્ધાં કોટડા તૈયાર થતા પહેલા રંગરોગાન કરવાનો વિચાર સૂઝે નહિ. પાછલા શતકના કવિઓએ કોટડા તૈયાર કરી દીધાં એટલે પછી આ શતકના કવિઓને

રંગરેગમાન કરવાની વૃત્તિ થઇ આ શતક કવિત્વનું દ્વતક થયું તે આ કારણથી. પાછલા શતકના આરંભમાં નાકર હતો તેમ આ શતકના આરંભમા અખો છે. અખાના કાવ્યમાં જો કે કવિત્વ છે, પણ કવિ અને જ્ઞાની એ બે વચ્ચેનો ભેદ ધ્યાનમા રાખીને પ્રાચીન શિષ્ટે એ અખાના કાવ્યને કાવ્ય કહેવાને બદલે અખાની વાણી કહી છે. કાવ્યમાં કર્તાની કલ્પનાઓ હોય છે, ને વાણીમાં અનુભવ-જ્ઞાનની ઉર્મીઓ હોય છે. કાવ્ય હોંસથી વંચાય છે, વાણી શ્રદ્ધાથી સંભળાય છે. કાવ્ય ફોતરાંવાળું ધાન્ય છે ને વાણી સર્વાંગ ગ્રાહ્ય પકવાન્ન છે. આમ અખાનું કાવ્ય કાવ્ય નહિ પણ વાણી છે.

અખાનો વિષય અખાના સમયની પૂર્વે ઘણા લાંબા વખતથી ચર્ચાતો આવ્યો હતો. "પ્રબોધ બત્રીસી" અથવા 'માંડણના ઉખાણા" એ ગ્રંથ અખાના સમયથી લગભગ સો વર્ષ જેટલો પહેલાનો છે. આ અને તે પછીના બધા વેદાંતિક કાવ્યોના કોઇ પણ રચના નિર્માલ્ય જેવી નથી, તો પણ અખાના જેવો સચોટ બુદ્ધિવાદ બીજા કોઇએ કર્યો નથી. એનું એક એક વાકય એક એક ભાલા જેવું છે, જે હૃદયને ભેદીને આરપાર નીકળી જાય છે. કોઇ પણ વાકય જુઓ, જેમા વેધકતા ન હોય તેવું કંઇ મળશેજ નહિ. અખાના વાણીમા આ બળ કયાથી આવ્યુ ? - મનુષ્યસ્વભાવના અને ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ આ પ્રશ્નનો જવાબ આપી શકે. જે કારણે સ્વામી દયાનંદ મતપથોનું ખંડન કરવા પ્રેરાયા, તેજ કારણે અખો પાખંડમતોનું ખંડન કરવા ઉદ્યુક્ત થયો. પરિસ્થિત પ્રેરે છે. જ્યારે કોઇ એક સ્થિતિ બહુ અસહ્ય થઇ પડે છે ત્યારે વિચારવાન અને તીવ્ર લાગણીવાળી કોઇ એક વ્યકિત તેના સામે તીવ્ર વિરોધ કરવા નીકળી આવે છે. આવી વ્યકિત કોઇ એક સત્ય પર આરૂઢ થઇને પોતાનું જીવન એ સત્યને અર્પણ કરવા તત્પર થઇ હોય છે, એટલે એના બળવાન આત્મા વડે જે કંઇ કૃતિ થાય છે તે બધી બળવાળી થાય છે. અખાના કાળે ગુજરાતમાં વલભી સંપ્રદાય જામી ગયો હતો, નાના નાના સેંકડો મતપથો છવાઇ ગયા હતા, બ્રાહ્મણો, જતિઓ, ગોસાંઇઓ, બાવાઓ અને અનેક વેશધારીઓ ધર્મને નામે લોકોને ફોલી ખાતા હતા; તીવ્ર લાગણી અને સત્ય શોધવાની દૃઢ અભિલાષા વડે અખાનાં ચક્ષુ ઉઘડી ગયા. તેને અદ્ભુત દર્શન થયુ. બીજાઓને જે ધર્મરૂપ જણાતું હતું તે એને જાળરૂપ જણાયું. "આટલા બધા લોકો કરે છે માટે તે તો ખરૂં હોવુ જોઇએ." એવા ભ્રમ તેને તૂટી ગયો. જગત્ અવળે રસ્તે વહે છે એવી તેને ખાત્રી થઇ. દૃઢતા અને તીવ્રતાના બળે તેને આ દર્શન થયું હતુ, એટલે દિવ્યદર્શન કહીને તેનાથી ચાલ કહેવાયું નહિ. અંતરની અકળામણો તેણે ખાલી કરવા મંડી અખાના વાણીમા શાસ્ત્રિય વસ્તુવાળુ જે કંઇ છે તે બહુ અલ્પ છે અને વાણી કેવળ અનુભવથીજ ભરેલી છે.

પ્રેમાનંદ અને અખાના સમય વચ્ચે દશ વીસ વર્ષ કરતા વધારે અંતર જેવુ નથી, છતા તે બંનેની ભાષા વચ્ચે બહુજ મોટું અંતર પડી ગયુ છે, એનું કારણ એ છે કે પ્રેમાનંદ તેમજ તેના જેવા કાવ્ય લખનાર બીજા બધા કવિઓ સંસ્કૃત મહાભારત, રામાયણ કે પુરાણમાનો કોઇ એક પ્રસંગ લઇને તેના ઉપર નવી રચના કરતા હતા. એમના કાવ્યના વસ્તુને સંસ્કૃત સાથે સીધો સંબંધ હતો એટલે એમની રચનામા સંસ્કૃત શબ્દો વધારે ઉતરે એ સ્વાભાવિક હતું. અખાની અનુભવી વાણીને સંસ્કૃત સાથે સંબંધ નહોતો, અથાગ પરિશ્રમે અને અગાધ બુદ્ધિએ મંથન કરીને તે દિવ્યદર્શન પામ્યો હતો. દિવ્યદર્શનથી એનો

અંતરાત્મા પ્રકાશ પામ્યો હતો, તે સંપૂર્ણ સ્વાશ્રયી થયો હતો, એટલે પોતાના ઉભરા ખાલી કરતી વખતે તેને કંઇ શબ્દો ખોળવા બેસવું પડે એવું હતું નહિ. અંતર્પ્રવાહથી નીકળતી પોતાની સ્વાભાવિક વાણીમાં તે બોલતો અને તે જે બોલતો તેજ એ સમયના લોકોની વ્યવહારિક ભાષા હતી. એની વાણીમાં જેવી એના અંતઃકરણની સરલતાની છાપ છપાઇ છે, તેવી એની ભાષામાં એના કાળની લોકભાષાની છાપ છપાઇ છે. એની વાણીના કેટલાક શબ્દો આજે આપણને સમજાતા નથી, તે અત્યારે આપણામાં વપરાતા બંધ થઇ ગયા છે. એના શબ્દો આપણને વિરૂપ લાગે છે પણ તે એણે જાણીબુઝીને વિરૂપ કર્યા નથી, એના વખતમાં ભાષાનું જે ખરૂં રૂપ હતું તેજ માત્ર તેણે ઉતારી લીધું છે.

અખાની ભાષાનો વિચાર કરતાં એક વાત એ પણ જાણવા જેવી છે કે પ્રેમાનંદ જેવા સંસ્કૃત પંડિતની ભાષા અને અખા જેવા કેવળ ધંધાદારી માણસની ભાષા એ બે સરખી હોય શકે નહિ. અત્યારે પણ કેળવાયેલા લોકોની ભાષા અને ધંધાદારી કે ગામડીયા લોકોની ભાષા વચ્ચે જેવો ફેર હોય છે તેવો ફેર તે કાળે પણ સ્વાભાવિક છે. એ કાળ તો ઉલટો વધારે વિષમ હતો. એ કાળે ધંધાદારી લોકોમાં અક્ષરજ્ઞાન એ બહુ દુર્લભ હતું અને પંડિતોમાં સંસ્કૃતજ્ઞતા એ વંશપરંપરાગત હતી.

આ શતકની રસવાહક ભૂમિકામાં પ્રેમાનંદનો મહાનાદ ધોધમાર વહેતો હતો તેમ નાનાં નાનાં છતાં ઘણાં રમણિય અનેક ઝરણો પણ ફુટી નીકળ્યાં હતાં. તેમાંનાં કેટલાંક બહુ લાગે પહોંચે તેવા હતા ને બીજાં ફક્ત આસપાસની ભૂમિકાને રસવતી કરીને સમાઇ જાય તેવા હતાં.

બ્રાહ્મણવર્ગના કવિઓમાં આ શતક જેમ કવિતાકાળનું શતક હતું તેમ જૈનવર્ગમાં પણ આ શતક રસિક કાવ્યોના પુનરૂદ્ધારનું શતક હતું. બ્રાહ્મણોના સાહિત્યની પેઠે જૈનોનું જૂની ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય પણ આ કાળના લોકો માટે દુર્ગમ થઇ પડયું હતું ને તેથી તેમનામાં પણ નવું સાહિત્ય નિર્માણ કરવાની પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી હતી. સો વર્ષ પહેલાં જે રાસો, સ્તવનો (સજ્ઝાય) અને સ્તુતિઓ (થોય) રચાઇ ગયા હતા, તે બધા પાછા આ શતકમાં નવા રચાવા માંડયાં હતાં. બ્રાહ્મણવર્ગના કવિઓ જેમ મહાભારતમાંથી એક એક પ્રસંગ લઇને તેના આખ્યાન રચાતા હતા તેમ જૈન કવિઓ સંસ્કૃતપ્રાકૃત જૈન સાહિત્યના એક એક પ્રસંગ લઇને તેના રાસ રચતા હતા. બ્રાહ્મણવર્ગના કવિઓ શૃંગારિક ઉભરા ખાલી કરવાને જેમ કૃષ્ણગોપીઓનું આલંબન કરતા હતા તેમ જૈન કવિઓ નેમનાથ અને રાજુલનો અથવા થુલિભદ્ર અને કોશ્યાનો પ્રસંગ હાથ ધરતા હતા આ બે પ્રસંગો ઉપર તેમણે અનેક પ્રકારનાં પદ, વાર, તિથિઓ, મહિનાઓ વગેરે તરેહવાર ગુંથણીઓ ગુંથી છે વિરહના ઉભરા કાઢવાને માટે નેમીરાજુલનો પ્રસંગ, અને શૃંગારિક વર્ણનો માટે થૂલિભદ્રકોશ્યાનો પ્રસંગ ઘણા કવિઓએ હાથ ધર્યો છે. આ કાવ્યો ખરેખર બહુ રસિક થયાં છે. *

બ્રાહ્મણવર્ગના કવિઓ અને જૈન કવિઓ જાણે સાથે સાથે ચાલ્યા હોય એવું દેખાય છે. કારણ સ્પષ્ટ છે. શ્રાવકો અને વૈષ્ણવો બને સાથે વસતા, સાથે ધંધો કરતા અને બનેનો ખાવાપીવાનો તથા કન્યાઓ આપવા લેવાનો વ્યવહાર સળંગ હતો. ગાઢ સંસર્ગને લીધે એક બીજાનું સાહિત્ય જાણી શકતા અને એકનું જે સારૂં જણાય તે બીજા કાંઇ પણ રૂપ આપીને પોતાનું કરી લેતા.

* નમુના માટે જુઓ નેમીજિન બાર માસ—"પંથીડા કારે સંદેશડો."

ગુજરાતી સાહિત્યમા સર્વોપરી પદ ભોગવતા બે કવિઓ પ્રેમાનંદ અને શામળ બેઉ આ શતકમા થયા. પ્રેમાનંદ શતકના મધ્ય ભાગમાં થયો અને શામળ શતકની આખરે થયો. એકે કાવ્યકથાની વાડી મનોરંજક કરી આપી તો બીજાએ વાર્તાવિનોદનું ક્ષેત્ર સુંદર કરી આપ્યું. બેઉનું કામ મહત્ત્વનું હતું. સંસ્કારી લોકોને માટે પ્રેમાનંદ જોઇતો હતો અને અભણ ઉદ્યોગી લોકો માટે રમ ભર્યો વ્યવહારબોધ આપનાર શામળની જરૂર હતી. ગામડાનો ખેડુત ખેતરમા રાતવાસો રહ્યો હોય ત્યાં તાપણી પાસે બેસીને કે પોતના માળા ઉપર બેઠા બેઠા લ્હાવે રાગે સુડાબહોતેરી કે બત્રીસપૂતળીની વાર્તા કે ગંજગમારના દુહા લલકારે અને આસપાસના ખેતરોમાં વાસોપુ રહેનારા પોતાના ખેતરમાં બેઠા બેઠા તેનો હોકારો ભણે, એ શામળે કરી આપ્યું. અભણ વર્ગમાં સંસ્કારો પ્રેરવાનું મહત્ત્વનું કામ જે અત્યારના ઉંચી કેળવણી પામેલા લેખકોથી થઇ શકતું નથી, તે શામળભટે કર્યું.

પ્રેમાનંદ અને શામળ એમની લોકપ્રિયતાનું માપ જો જનસંખ્યા ઉપરથી કરવાનું હોય તો શામળનો નંબર પહેલો આવે. પ્રેમાનંદ લોકપ્રિય ખરો, પણ તે સંસ્કારી લોકોમાં, અભણ લોકોમાં નહિ.

પ્રેમાનંદ અને શામળ બેઉની ભાષા પોતપોતાના વિષયને અનુરૂપ છે. સંસ્કૃત શબ્દો વગર પ્રેમાનંદને ચાલે એવું નહોતું ને રૂઢ શબ્દો વગર શામળની કાર્યસિદ્ધિ થાય એવું નહોતું. બંને પંડિત હતા, પણ એમના વિષય ભિન્ન હતા એટલે તેમની ભાષા અને તેમના ભક્તો એ પણ ભિન્ન થયા.

કાવ્યકાળના શતકમાં વલ્લભ ધોળો ન હોત તો તે ખોટ રૂપ ગણાત. માતાના ગરબા અને રાધાકૃષ્ણના સ્નેહવિહારમાં એણે શૃંગારરસ રેલછેલ કરી દીધો છે. એના ઘણા ગરબા હજી સુપ્રસિદ્ધ છે.

વિવિધ વિષયનું સાહિત્ય
છેલ્લું શતક.
(સં. ૧૮૦૦ થી ૧૯૦૦)

સંવત્ ૧૮૦૦ થી ૧૯૦૦ એ પ્રાચીન સાહિત્યનો છેવટનો સમય છે. હાલના શતકની સાથે એ સમય લગોલગનો સમય હોવાથી એ શતકના નાના મોટા ઘણા કવિઓના કાવ્ય હાથ આવ્યાં છે. ખરેખરી વિવિધતા તો પ્રાચીન સમયમા હેજ નહિ, પણ જો છે તે દૃષ્ટિએ જોતાં આ કાવ્યો વિવિધ વિષયના છે. દયારામ એ આ શતકનો પ્રધાન કવિ છે. કવિત્વમા તે કોઇ પણ રીતે પ્રેમાનંદથી ઉતરે તેવો નથી. ગુજરાતી અને હિંદી ઉપરાંત મરાઠી ભાષામા પણ એણે કાવ્ય રચના કરી છે. શબ્દાનુપ્રાસ જેમાં હિંદી કાવ્યો બહુજ આગળ પડતા છે, તે ઢબ પણ દયારામે પોતાના કાવ્યમાં ઉતારી છે. એના ધર્મના વલણે એને શૃંગારિક વર્ણનમા વાળી દીધો ન હોત કદાચ તે પ્રેમાનંદ જેવાં રસિક આખ્યાનો કે બીજી કોઇ ઉચ્ચ કોટિની કાવ્યકૃતિ કરવા પ્રેરાયો હોત. રસ તો એના કાવ્યોમા પદે પદે નીતરી રહે છે.

દયારામની પછીના નંબરે શતકના કવિઓની ગણનામા ગિરધર અને પ્રીતમનું નામ આવે છે. વિષ્ણુદાસનું રામાયણ કેવળ ભાષાંતરરૂપ હતું, ગિરધરે તેને કાવ્યરૂપ કરી આપ્યું. ગિરધરનું નામ અમર કરવાને આ એકજ કૃતિ બસ છે.

પ્રીતમ જ્ઞાનમાર્ગનો કવિ છે. જ્ઞાનમાર્ગનાં કાવ્યો જેવા પ્રીતમે રસિક કરી આપ્યા છે તેવા બીજા કોઇએ કર્યા નથી. બીજાઓએ તેની નકલ અને અનુકરણ કર્યું છે, પણ પ્રીતમની વાણીની મીઠાશ વખાણ્યા વગર ચાલે એવું નથી.

જ્ઞાનમાર્ગના ધામધા મારનારો ભોજો ભગત, એકતારાથી ભજન ગાનારાઓનો ગારો પરિચિત ધીરો ભગત, અને બાપુ ભગત એ બધા જ્ઞાનમાર્ગના કવિઓની કૃતિ સચોટ અસર કરે તેવી છે.

જ્ઞાનમાર્ગનાં કાવ્યોનો વિચાર કરતાં કુબેરભક્તને વિસારે પાડી શકાય તેવું નથી. કેવળ અભણ અને કોળી જાતિના એ પુરૂષે પોતાની ગ્રામ્ય, ગૂઢ અને પંચમેળ ભાષામાં ઉપનિષદોના ગૂઢ મર્મ અને મતપંથોના ખંડનખંડન એવાં અસરકારક કર્યાં છે કે જેના પ્રભાવવડે પાટીદાર, વાણિયા અને બ્રાહ્મણ જાતિના લોકો પણ તેના સેવક-કંઠીબંધા થઇ ગયા. પૂરાં પચાસ વર્ષ જતા પહેલાં ગુજરાતના ચારે ખૂણામાં કુબેરપંથ પસરી ગયો તે આ પુરૂષના દૃઢ આત્મબળ અને તેણે પ્રકાશેલા મર્મવેધક સાહિત્યનો પ્રતાપ છે. એ સાહિત્ય હજુ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું નથી એટલે વાચકોને તેનો ખરો ખ્યાલ આવી શકે એવું નથી.

કુબેરભક્ત સ્વામીનારાયણના પંથ સાથે સ્પર્ધા કરતા હતા. એ પંથના મતખંડન માટે તેમણે કેટલુંક કવન કર્યું છે. સ્વામીનારાયણનો પંથ અને તે લગભગ સમકાલે આગળ વધતા હતા, બંને પંથપ્રવર્તકો પ્રતાપી હતા, અને બંનેનું સાહિત્ય મનોવેધક હતું પણ સ્વામીનારાયણનો પંથ જેટલો ફેલાયો તેટલો કુબેરસ્વામીનો પંથ ફેલાયો નહિ. સ્વામીનારાયણને સીધે માર્ગે આગળ વધવાનું હતું અને કુબેરસ્વામીને છાતીભેર ઉભો ચઢાવ ચઢવાનો હતો. રામાનુજ, વલ્લભાચાર્ય અને બીજા સંપ્રદાયવાળાઓ જે પ્રકારની મૂર્તિ પૂજા અને વ્રતઉપવાસોથી પોતાના પંથની પ્રવૃત્તિ કરતા હતા તેજ ધોરણ ઉપર સ્વામીનારાયણને પોતાનો પંથ સ્થાપન કરવાનો હતો. જે કંઇ ચાલતું હતું તેને પોતા તરફનું રૂપ આપવું એટલુંજ કામ એમને કરવાનું હતું, જ્યારે કુબેરસ્વામીને બધી મૂર્તિઓ અને બધા વ્રતઉપવાસો વિરૂદ્ધ કેવળ જ્ઞાનમાર્ગનું × સ્થાપન કરવાનું હતું. લોકો જે ચીલામાં ચાલતા હોય તે ચીલો બદલીને તેમને નવી વાટમાં વાળવા એ કામ બહુ કઠણ હોય છે. આ મુશ્કેલીને લીધે સ્વામીનારાયણના જેટલો એમના પંથનો પ્રચાર થઇ શક્યો નહિ. બીજું એ પણ ખરું કે સ્વામીનારાયણ ઉચ્ચ વર્ગના સાધુ હતા અને કુબેરભક્ત હલકી ગણાતી કોળી જ્ઞાતિના હતા. જાતિભેદના જડ થઇ ગયેલા સંસ્કારો લોકોને કુબેરભક્તનો ભેળાજ થવા દે એ બહુ કઠણ હતું. જાતિ અને વિદ્યા બેઉમા હીન એટલે ઉચ્ચ વર્ણના લોકોમાં તો તેમની પ્રતિષ્ઠા પડે એવું હતુંજ નહિ. આવી સ્થિતિમાં એમણે જે કંઇ કર્યું છે તે એમની સ્થિતિનો બીજો કોઇ પણ માણસ કરી શકે તેના કરતાં ઘણું વધારે છે.

સ્વામીનારાયણના સાધુઓ નિષ્કુળાનંદ, બ્રહ્માનંદ, દેવાનંદ વગેરેનાં કાવ્યો પણ બહુ અસરકારક છે. સ્વામીનારાયણે (સહજાનંદે) પોતે પણ ગુજરાતી ગદ્ય સાહિત્યની રચના કરી છે. એમનો શિક્ષાપત્રી નામનો ગ્રંથ વ્યવહારિક ઉપદેશોથી ભરેલો અને સર્વ સત્સંગીઓમાં * પ્રમાણભુત મનાતો ગ્રંથ છે. એ પંથના બ્રહ્માનંદ નામના સાધુએ ચાબખા બનાવ્યા

× એમની પાછળ એમના શિષ્યોએ "કરૂણા સાગર" નામ આપીને કુબેરસ્વામીની મૂર્તિ બેસાડી તેની પૂજા ચાલતી કરી છે. એટલે મૂર્તિપૂજામાં એ પંથ હવે બીજાઓથી જુદો પડતો રહ્યો નથી.

* એ પંથના અનુયાયીઓને "સત્સંગી" કહેવામાં આવે છે.

છે તેમ "બ્રહ્માનંદ કહે તોકું દુઃખ લગે પણ સુખ તો જર્તયું માનતા હૈ." શિષ્ટતની હદ ઓળંગી દીધી છે. કૃષ્ણગોપીઓના વિહાર પણ એમણે વર્ણવ્યા છે, છતા એ પંથનુ સાહિત્ય ઠરેલ વિચારોનુ પોષણ કરે તેવું, ભક્તિભાવયુક્ત અને વૈરાગ્યના વલણવાળું છે.

પ્રાચીન સાહિત્યનું અવલોકન કરતા મને જે જાણવા જેવું લાગ્યું તેનો સાર આ પ્રમાણે છે. જુદા જુદા કવિઓ અને તેમના સમય તથા કૃતિ સંબંધીની નોંધો તેમના કાવ્યો સાથે અને ઘણુંખરૂં તેમના પોતાનાજ શબ્દો પ્રમાણે ઉતારી લેવાની હોવાથી એ વિષે અહીં જુદું કંઈ લખ્યું નથી. કવિઓ કોણ હતા? ક્યા થયા? એ વગેરે બાબતો તેમનાં કાવ્યોમાથી જે કંઇ મળી શકે છે તે મેં ઉતારી લીધી છે, પણ તેથી બહુ ઉંડાણમા ઉતરીને એ કવિના બાપનું નામ શુ હતું? એની માનુ નામ શું હતું? એની સ્ત્રીનું નામ શું હતું? એને કેટલા છોકરા હતા? એ કઇ પોળમા રહેતો હતો? આવું તેવું શોધવા મેં યત્ન કર્યો નથી અને એવો યત્ન જરૂરનો હોય એમ પણ હું માનતો નથી. એથી ઉલટું હું એમ માનું છું કે જૂનો નિર્માલ્ય કચરો જેટલો વહેલો અદૃશ્ય થઇ જાય તેટલું વધારે સારૂં. કોઇ કવિ આપણી પૂર્વે થઇ ગયો એટલાજ માટે તેના અર્થવગરના જોડકણા, તેનુ નામ, ગામ, તેનો સમય અને તેને લગતી બીજી અનેક બાબતો વિનાકારણ આપણે ગોખી રાખવી એ આપણા સમયનો દુરૂપયોગ કરવા જેવું છે. ચોમાસામા ઉગી નીકળતા અનંત છોડવાઓ જો હરહમેશ કાયમ રહેતા હોય તો જગતમા માણસને ઉભું રહેવાની જગા મળે નહિ. કુદરત દયાળુ છે તેથી ચોમાસું પૂરૂં થતાની સાથે નિરૂપયોગી છોડવાઓને તે પોતાની સાથે અદૃશ્ય કરી છે અને ઉપયોગી મોટા વૃક્ષો કે સારા રોપાઓ માટે જગા ખાલી કરી આપે છે. પાછલી કાવ્ય કૃતિને માટે પણ એજ નિયમ લાગુ પડે છે. નિરૂપયોગી કચરાને કાળ પોતાની સાથે અદૃશ્ય કરી દે એમા નારાજ થવા જેવું કંઇ નથી. નિઃસંશય, આજના પ્રજાજીવનમા જે તત્ત્વો જોઇએ છીએ તે તત્ત્વો આ સાહિત્યમાથી આપણને મળી આવે એવુ નથી. એને માટે તો નવુંજ ઔષધ તૈયાર કરવું જોઇએ. માત્ર હાલ રોગીના શરીરમા જે જે તત્ત્વોનો અભાવ થયો છે તે તે તત્ત્વો કેવા પ્રકારના આહાર વિહારથી તેના શરીરમા સંગઠિત થયા છે તે જાણવાને –રોગનું નિદાન કરવાને આ સામગ્રી જરૂરની છે. આ સામગ્રી તરફ દુર્લક્ષ કરીને નવું ઔષધ તૈયાર કરવામા આવશે તો તે રોગીને પથ્યકર થઇ શકશે નહિ, માટે પ્રાચીન સાહિત્યનો શોધ, સંગ્રહ અને અભ્યાસ એ જરૂરનો છે, પણ તેમા નિરૂપયોગી કચરો વધારવો એ કોઈ પણ રીતે ઇષ્ટ નથી.

પ્રાચીન સાહિત્યનુ અવલોકન કર્યા પછી ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી લિપિ સબધીની મારી નોંધો રજુ કરીને આ અવલોકન પૂરૂં કરીશ.

ગુજરાતી ભાષા

ગુજરાતી ભાષાની શરૂઆત ગુજરાતમા મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપન થયુ ત્યારથી ગણાય. આમ માનવાના કારણો બે છેઃ (૧) ગુજરાત શબ્દની વ્યાપ્તિ વધીને ગુજરાત પ્રાન્તનુ નામ મટી દેશનું નામ થયુ એ એક અને (૨) ગુજરાતી ભાષાનો મારવાડી વગેરે બીજી ભાષાઓ સાથેનો સંબંધ તૂટીને ગુજરાતી ગુજરાતદેશની ભાષા થઈ રહી એ બીજું.

ગુજરાત શબ્દની વ્યાપ્તિ મુસલમાની રાજ્યકાળે વધી એમ માનવાનું કારણ એ છે કે મુસલમાની રાજ્યકાળ પહેલા મહીનદીની દક્ષિણનો પ્રદેશ ગુજરાત નામે ઓળખાતો હોય

એવો કોઇ પુરાવો મળતો નથી, એથી ઉલટુ એવા પુરાવા સંખ્યાબંધ મળે છે કે એ પ્રદેશ ઘણા લાંબા કાળથી "લાટદેશ"ને નામે ઓળખાતો હતો. પાટનના રજપુત રાજકર્તાઓના વખતમા "ગુર્જરભૂમિ" કે "ગુર્જરદેશ" એ નામ ફક્ત ઉત્તર ગુજરાતને લગાડવામા આવતુ હતુ. પાટણના રાજાઓનો સીધો અમલ ફક્ત ઉત્તરગુજરાત ઉપરજ હતો. ભીમદેવ, કર્ણ, સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ જેવા પ્રતાપી રાજકર્તાઓનો અમલ ગુજરાતની સરહદ બહાર ચારે દિશામા ઘણે દૂર સુધી પથરાયો હતો એ વાત ખરી, પણ છતા તે દરેક પ્રદેશ એક દેશ તરીકે સ્વતંત્ર હતા. ઉત્તર તરફનો ભાગ અર્બુદદેશને નામે ઓળખાતો હતો. પશ્ચિમ તરફનો દેશ સોરઠ દેશને નામે ઓળખાતો હતો. દક્ષિણ તરફનો દેશ લાટદેશને નામે ઓળખાતો હતો અને પશ્ચિમ તરફનો પ્રદેશ વાકળ અને માલવદેશને નામે ઓળખાતો હતો. ઘણુંખરૂ દરેક દેશ પોતપોતાના રાજકર્તા ધરાવતો હતો. એ રાજકર્તાઓ ગુર્જરેશ્વરની આણ માનતા, પણ પોતાના અધિકારના પ્રદેશપર અમલ ચલાવવામા સ્વતંત્ર હતા, અને દરેક દેશ દેશ તરીકે અખંડ હતા. મુસલમાનોએ ગુજરાતના રાજ્ય ઉપર જીત મેળવી અને તે પ્રદેશના રાજકર્તા પોતે થયા. આ રાજકર્તા સ્વતંત્ર થતા તેઓ ગુજરાતના સુલતાન એ નામે ઓળખાવા લાગ્યા. લાટ અને સોરઠનો પ્રદેશ તેમના તાબામા હતો તે પણ ગુજરાતના રાજ્ય તરીકે ઓળખાતો થયો. દિલ્લીના પાદશાહી દરબારમા આ તરફનુ રાજ્ય તે ગુજરાતના રાજ્ય તરીકે ઓળખાતું અને આ રાજ્યના સુબા કે સુલતાન તે પણ ગુજરાતના સુબા કે સુલતાનના નામે ઓળખાતા હતા. રાજદરબારમા ગુજરાત એ નામ ચાલતુ થઈ ગયુ એટલે લોકોમા પણ તેજ નામ રુઢ થતુ ગયુ. લાટ શબ્દ અંતર્ભૂત થઇ ગયા અને ગુજરાત શબ્દ વ્યાપક થયો. દેશનુ નામ ગુજરાત થયુ એટલે દેશની ભાષાનું નામ ગુજરાતી ભાષા કહેવાય એ તદન સ્વાભાવિક છે જો કે સંવત્ ૧૪૦૦–૧૫૦૦ ના ગુજરાતના કવિઓ પોતાની ભાષાને ગુજરાતી ભાષા એ નામ બહુધા આપતા નથી, અને પ્રાકૃત કે અપભ્રંસ એજ નામ આપે છે, પણ ગુજરાત દેશના લોકો જે ભાષા બોલે લખે તે ભાષા અર્થાત્ ગુજરાતી લક્ષણ (ગુજરાતી પહેરવેશ) ધરાવતી ભાષા થઇ એટલે પછી એ નામ થોડું પ્રચારમા આવે કે ઘણું આવે એ બહુ મહત્ત્વનું નથી. તેમજ વહેલુ પ્રચારમા આવે કે મોડુ પ્રચારમા આવે એ પણ મહત્ત્વનું નથી. જે વસ્તુ જે લક્ષણોવાળી થાય તે વસ્તુ આજ નહિ તો કાલે અને કાલે નહિ તો ચાર દહાડા પછી પણ તે પોતાનું લક્ષણસૂચક નામ પામ્યા વગર રહે નહિ. મુસલમાની રાજ્ય નહોતુ ત્યા સુધી ગુજરાત, લાટ, સોરઠ, માળવા, મારવાડ એ બધા પ્રદેશની ભાષા એક સરખી હતી. દશ ગાઉએ બોલી બદલાય, એ કહેવત પ્રમાણે દરેક પ્રાન્તની બોલીનો મરોડ કાંઇક હેરફેર હતો પણ ભાષાનુ સાધારણ રૂપ બધે એકસરખુ હતુ, ને તેથી એ વિશાળ પ્રદેશની ભાષા કોઇએક પ્રાન્તિક બોલીને નામે નહિ ઓળખાતા અપભ્રંસ ભાષા એ નામે ઓળખાતી હતી અને પ્રાન્તિક બોલીઓ તે બોલીઓ તરીકે ઓળખાતી હતી. મુસલમાની રાજ્ય થતા દેશની વ્યવસ્થા છિન્નભિન્ન થઇ ગઇ, એક બીજા પ્રાન્તો વચ્ચેનો વહેવાર તદન તુટી ગયો, એટલુજ નહિ પણ એક તાલુકામાથી બીજા તાલુકામા જવુ કે એક ગામથી બીજે ગામ જવુ એ પણ જોખમ ભર્યું થઇ પડયુ. આ સંકોચના કારણે ભાષાની વ્યાપકતા તુટી ગઇ અને તેનુ પ્રાન્તિક સ્વરૂપ વધારે વધારે સ્પષ્ટ થતુ ગયુ. મારવાડ માળવાની ભાષા સાથે તેને અંતર પડી ગયુ અને ગુજરાતના લોકોની ભાષા તે ગુજરાતી ભાષા થઇ રહી

મોટો રાજ્યપરિવર્તનમાં એકલો રાજ્યનો જ ફેરફાર થઈને પરિવર્તન અટકી જતું નથી, પણ એ ઉથલપાથલમાં રાજ્યશરીરના સર્વ અંગો ઉપર વધતી ઓછી સારી માઠી અસર થાય છે રાજા બદલાય એટલે તેનો કારભાર કરનારો વર્ગ પણ બદલાય તરતો વર્ગ દબાઈ જાય અને દબાઇ રહેલો અથવા તદ્દન નવો આવેલો અમુક તરતો થાય. પરિચારક વર્ગની પેઠે પ્રજાસમૂહના ધંધાઉદ્યોગ, ધર્મનીતિ, આચાર-વિચાર અને ભાષાસાહિત્ય વગેરે સર્વ બંધારણો નવી છાપથી છપાય અને નવું રૂપ ધારણ કરે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં આ નિયમ પ્રવર્ત્યો છે, તેમ બીજા હરેક દેશના ઇતિહાસમાં પણ એજ નિયમ પ્રવર્તવો સ્વાભાવિક છે ગુજરાતદેશનો ભાષાસાહિત્યનો ઇતિહાસ જોઇએ તો પાટણમાં રજપુતરાજ્યની સ્થાપના થતાં દેશમાં નવું પરિવર્તન થયું એ પરિવર્તનની સાથે જૂની પ્રાકૃત ભાષા પરિવર્તન પામી અને વિશેષ અપભ્રષ્ટ થએલી અપભ્રંસ ભાષાનો યુગ ચાલતો થયો એ પછી જ્યારે પાટણના રજપુતરાજ્યનો અંત આવ્યો અને નવું મુસલમાની રાજ્ય સ્થપાયું, ત્યારે જૂની અપભ્રંસ ભાષા દબાઈ ગઇ અને નવી પ્રાન્તિક ભાષા પ્રવર્તિત થઇ ફરી પાછું જ્યારે સુલતાનનો અમલ નષ્ટ થયો અને દિલ્હીના મુગલાઈ અમલની સ્થાપના થઇ ત્યારે ભાષા વધારે પ્રાન્તિક સ્વરૂપ ધારણ કરતી થઇ ને હાલના સમયની ગુજરાતી ભાષા ચાલતી થઈ પાટણના રજપુત રાજ્ય આગળની પૂર્વના સમયની ભાષા તે પ્રાકૃત ભાષા, પાટણના રજપુતરાજ્યમાંની ભાષા તે અપભ્રંસ ભાષા, અમદાવાદના સુલતાનોના અમલની ભાષા તે જૂની ગુજરાતી ભાષા અને મુગલાઈ રાજ્યઅમલ પછીની ભાષા તે હાલની ગુજરાતી ભાષા છે

સંવત્ ૧૫૦૦થી ૧૬૦૦ સુધીના સમયના ઘણા ગ્રન્થો આપણને મળ્યા છે એકલા જૈનોનાજ નહિ પણ બ્રાહ્મણ, વૈષ્ણવ, જૈન અને ભાટચારણ એ સર્વના કાવ્યો આપણને મળ્યા છે આ ગ્રન્થો જોતાં જણાય છે કે ગુજરાતી ભાષામાં હાલના જેવું ઉર્દુ શબ્દોનું ભરણું એ કાળ પછી થયું છે પાટણમાં મુસલમાની રાજ્ય થયાં આ કાળે ત્રણસો બસેં વર્ષ થવા આવ્યાં હતાં, અને કોઇ કોઇ ફારસી શબ્દ ગુજરાતીમાં દાખલ થતા ગયા હતા, પણ હાલના જેવું ઉર્દુનું મિશ્રણ એ કાળની ભાષામાં નથી એ કાળની ભાષા વિશેષે કરીને પોતાની માતૃભાષા અપભ્રંસ, પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત તરફના વલણવાળી છે અકબરે ગુજરાત જીત્યું અને મુગલાઇ અમલની સ્થાપના થઇ ત્યારથી ગુજરાતીઓ રાજદરબારમાં વધારે વધારે પ્રવેશ પામતા થયા આપણામાં અમીન, મજમુદાર કાજી બક્ષી, વગેરે અટકો ચાલતી આવે છે તે આ કાળ પછી ચાલતી થયેલી છે જૂનામાજૂનો દેશાઇ શબ્દ સંવત્ ૧૬૩૭માં લખાએલો મેં જોયો છે દરબારી પરિચય વધતો ગયો તેમ તેમ દરબારી શબ્દો ઘરવ્યવહારમાં દાખલ થતા ગયા મુસલમાનોના જુલમી અમલમાં ન વદેદ્યાવનીભાષાં પ્રાણૈઃ કણ્ઠગતૈરપિ। એવો તિરસ્કાર હતો, તે અકબરના માયાળુ અમલમાં ભૂલાઇ ગયો અને અત્યારે હિજરીસનની તારીખો અને સન રાજદરબારમાંથી નીકળીને આપણા ધંધાઉદ્યોગ, ઘરવ્યવહાર, અને ધર્મકર્મ તેઓમાં પણ દાખલ થઇ ગઇ છે તેમ ઉર્દુ શબ્દો આપણી સામાન્ય ભાષા રૂપે થઇ ગયા

જનસમાજની સ્થિતિ.

આ કાળના જનસમાજની સ્થિતિ જોઇએ તો ધર્મ રાજ્ય અને સમાજ એ ત્રણેમાં ઘોર અંધકાર પ્રવર્તતો હતો જે કોઇ વાચાળ હોય અને યુક્તિપ્રયુક્તિથી કાંઈ એક ચમત્કાર બતાવી શકે એવો હોય તે સહજમાં ઇશ્વરાવતાર તરીકે પૂજાતો અને નવા પંથનો સ્થાપક થઇ શકતો

દેવના ચમત્કાર અને જોગીજતિઓના ચમત્કારથી લોકો અંજાઇ ગયા હતા. ધર્મનું ખરા ખોટાપણું ચમત્કારો પરથી નક્કી થતું. જંતરમંતર, બાધાઆખડી ને દોરાધાગા સર્વ ગનાતાં, રાજ્યમાં જે કોઇ માર્તે મીયાં થાય તે ગામ ગિરાસવાળો ઠાકોર થઇ જાય. સમાજમાં જેમ બને તેમ મર્યાદા હુંકી કરવા ઉપર બધાનું લક્ષ લાગી રહ્યું હતું. બની શકે ત્યાં સુધી કન્યાવહેવાર પોતાનાં ગામમાંજ કરી લેતા અને પરગામ જવાઆવવાના જોખમમાંથી બચવું એ સર્વની ઇચ્છા હતી. કન્યા આપવા લેવા પોતાના ગામમાં કે ગામની આસપાસનાં ગામોમાં જથા બાધી દેવામાં આવતા હતા. બ્રાહ્મણોની આજીવિકા ભણવા ઉપર હોવાથી તેમને વધતું ઓછું ભણવું પડતું, પણ તે ઘણુંખરું યજમાનને ઘેર સરામણ પરણામણનું કામ કરાવી શકાય એટલુંજ ભણતર ભણતા. આ ભણતરને "બ્રાહ્મણીઉં" કહેવામાં આવતું. જેને વધારે બ્રાહ્મણીઉં ભણવું હોય તે કાશી જતા. કાશીના પંડિત થઇ આવનારને મોટી પ્રતિષ્ઠા મળતી. દાન દક્ષિણામાં તેઓ સર્વથી પહેલા પૂજાતા. આવા પંડિતો પાસે આસપાસના બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓ આવીને ભણતા. વિદ્યાર્થીઓ ધર્મશાળામાં રહેતા. બ્રાહ્મણોમાં એવો રિવાજ પડી ગયો હતો કે જમતા પહેલાં વિદ્યાર્થીઓને માટે ગોહુંએક ખાવાનું જુદું કાઢીને પછી જમવા બેસતું. પચ સાત ઘરની ભિક્ષા એક વિદ્યાર્થીને બહુ થઇ જતી. તૈયાર ખાવાનું મળવાથી વિદ્યાર્થીઓ રાંધવાની કડાકૂટથી બચી જતા. ભણવાના બદલામાં તેઓ ગુરુનું કહેલું કામ કરતા અને ભણી રહ્યા પછી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ગુરૂદક્ષિણા આપતા. બ્રાહ્મણોની પેઠે જૈન સાધુઓને પોતાના યજમાનોના કારણથી ભણવાની જરૂર પડતી. નાગરો અને કાયસ્થો રાજદરબારમાં કામ કરતા હોવાથી, તેમને દરબારી ભાષા ભણવી પડતી. પ્રજાસમૂહનો આટલો ભાગ બાદ કરતાં બાકી બધા કેવળ અભણ હતા. બ્રાહ્મણોને બાદ કરતાં વાણિયા નામાઠામા જેટલું ભણતા. વિદ્યાકલાની પ્રાપ્તિ પણ બહુ દુર્લભ થઇ પડી હતી. દરેક માણસ પોતપોતાની આવડત છુપાવતા, જેમની પાસે વિદ્યાર્થીઓ ભણતા તેઓ પણ મર્મજ્ઞાન બને તેટલું છુપાવી રાખતા અને પોતાની અત્યંત સેવા કરનાર શિષ્યને કે પોતાના પુત્રનેજ એ મર્મ બતાવતા. ગુરૂઓનો ગુરૂભાવ અત્યંત વધી ગયો હતો અને શિષ્યોની આધીનતા પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી હતી. વિદ્યા, કલા, અને ધંધારોજગાર સર્વ કંઇ વંશપરંપરાગત થઇ ગયું હતું.

અભણ લોકોને વશ પડેલી લિપિ પણ વધારે વધારે વિકૃત થતી ગઇ. કાગળપત્ર અને ચોપડા બોડીયા અક્ષરે લખાવા લાગ્યા. "હીંગ મરીને ટોપરું" એને બદલે "હગે મરે ને ટપરે" એમ લખાવા લાગ્યું. "કાકા અજમેર ગયા છે ને કાકી કોટે છે." એવો કાગળ આવતા

લેખન.

વાંચનારે બોડીયા અક્ષરથી "કાકા આજ મરી ગયા છે ને કાકી કૂટે છે" એ પ્રમાણે વાંચીને સનાન મૂકાવ્યાં. અશુદ્ધ લખાણ માટે પ્રચલિત થયેલી આવી ઉક્તિઓ અત્યાર સુધી ચાલતી આવી છે. ભણનાર ભણતા તે બહુ તો નામુંઠામું અને કાગળપત્ર લખી શકે એટલું ભણતા. ભણ્યા એટલે દરેકોઇ ગ્રંથનો ઉતારો કરી શકે એમ બનતું નહોતું, બીજાઓ ઉતારી લીધેલા ગ્રંથ વસાવાની આવડત પણ જણૈલામાંના ઘણા થોડાને હતી. ગ્રંથ લખવાનું કામ લહીઆ કરતા. દરેક મોટા ગામે વસ્તીના પ્રમાણમાં વધારે ઓછા લહીઆ રહેતા. સારું લખનારને ઘણું ઘણું અને વધારે લખામણી મળતી, એટલે સારું લખતાં શિખવું એ લહીઆઓને માટે જરૂરનું હતું, પણ એ સારું એટલે સારો મરોડ, સારા મરોડ સાથે શુદ્ધ હ્રસ્વ દીર્ઘ અને જોડણી શુદ્ધ હોવી જોઇએ, એવો

આંકડો આગળ નહોતો ઉપરનું હ્રસ્વ દીર્ઘ અને જોડાક્ષરની કડાકૂટ જેટલી ઓછી હોય તેટલું ઉકેલવાનું સુગમ પડે, એવું આંકડો ઇચ્છતા ને તેથી લહીઆ પણ તેવાજ પ્રકારનું લખવાની ટેવવાળા થઈ જતા હ્રસ્વ દીર્ઘને લગભગ દેશવટો દઈ દેતા, જોડાક્ષર છૂટા લખતા અને ઉચ્ચારમા કુ કાનાના અક્ષરો નહિ જોડવાના હોય તે જોડીને લખતા સત્તરમા શતક પછી નવી કેળવણીનો યુગ ચાલતો થયો ત્યા સુધી આવો ભ્રષ્ટ લેખનવ્યવસાય ચાલતો રહ્યો. આ કાળના લહીઆઓને હાથે લખાયેલું સંસ્કૃત પ્રાકૃત પણ આવું સખ્યાબંધ ભૂલોવાળું અને અત્યારે આપણને અર્થ સમજતા પણ બહુ મુશ્કેલ પડે તેવું હોય છે. તેમને પોતાને એ ભાષાનો પરિચય નહિ અને આગલા શતકોની લિપિ પડીમાત્રાની તથા કેટલાક વર્ણોના મરોડમા હેરફેરવાળી હોવાથી નવી પ્રતિ ઉતારનારા પણ ભૂલ કરતા. માત્ર વિદ્વાન જૈન સાધુઓ કે પંડિત બ્રાહ્મણોએ પોતે લખેલી પ્રતિઓ હોય તેજ શુદ્ધ હોય.

લિપિ

પ્રર્દનમા મૂકેલા તામ્રપત્રો ઉપરથી ચોકખુ દેખાઈ આવે છે કે ગુજરાતમાં નાગરી લિપિનુ ચલણ ક્યારથી ચાલતુ થયુ. સંવત્ ૮૧૩ નુ સંજેદનુ તામ્રપત્ર અને સંવત્ ૯૩૬ નુ કાવીનુ તામ્રપત્ર એ પ્રાચીન બ્રાહ્મી લિપિને મળતી અને વલભીના તામ્રપત્રોની લિપિ સાથે બેસતી આવે તેવી લિપિમા ગે. શક સંવત્ ૯૪૦ (વિ. સં. ૧૦૭૫) નું બલેસરનું કીર્તિપાલનું તામ્રપત્ર અને સં. ૧૧૩૧ ના ધમડાછાના કર્ણદેવના તામ્રપત્ર એ નાગરી લિપિમા છે. આથી નિ:સંશય સમજી શકાય છે કે આ બે પ્રકારના તામ્રપત્રોની વચગાળાનો સમય તેજ નાગરી લિપિની શરૂઆતનો સમય છે. નાગરીલિપિને નાઈ કોઈવાર મૂળદેવીલિપિ એ નામ આપવામા આવે છે, એનો ખુલાસો પણ આ ઉપરથી થઈ જાય છે. મૂળદેવ (પાટણના સોલંકીવંશના મહારાજા મૂળરાજ)નો રાજ્યકાળ સંવત ૧૦૧૭થી શરૂ થાય છે, અને આ તામ્રપત્રોનો વચગાળાનો સમય પણ તેજ છે, તેથી એ સંભવિત છે કે મૂળરાજના વખતમા આ લિપિ ચાલતી થઈ હોય ને તેથી તેને **મૂળદેવીલિપિ** એ નામ આપવામા આવતુ હોય. **નાગરી લિપિ** એ નામ પણ ધ્યાન ખેંચે તેવુ છે. તે કાળે રાજદરબારમા લખવાનું કામ કાયસ્થોના અધિકારમા હતું, ને અમુક મરોડવાળી લિપિ કાયસ્થલિપિને નામે ઓળખાતી હતી એજ પ્રમાણે નામાઠામાની લિપિને વાણિયાલિપિ એ નામ આપવામા આવતુ હતું. આ સરણીએ જોતા નાગરીલિપિ એ નાગરોથી પ્રચારમા આવેલી લિપિ હોય એ સંભવિત લાગે છે. વડનગરના નાગરોના ઐતિહાસિક વર્ણનો વાચતા તેમની વિદ્વત્તા લોકોત્તર હતી એમ માનવાને આધાર મળે છે પાટણના દરબારમા તેમજ માળવાના રાજ્યોમા તેઓ પ્રતિષ્ઠા ધરાવતા અને કારભાર કરતા હતા. એમનામા જે ૫ પન ઉતરી આવી છે તે તરફ જોઇએ તોપણ તેમના પૂર્વજો વિદ્વાન અને મુત્સદ્દી હોવાનુ અનુમાન સબળ થાય છે. પાટણદરબારના આશ્રયથી વડનગર અભ્યાસ ઉપજાવે એવુ નગર થયુ હતું. છેક વાઘેલાવંશની આખર સુધી પાટણ દરબારમા નાગર પંડિતો અને નાગર મુત્સદીઓ કામ કરતા હતા. આથી નાગરી લિપિના પ્રવર્તક નાગરો હોય ને તેજ કારણથી તેને **નાગરીલિપિ** * એ નામ મળ્યુ હોય તો તે સંભવિત છે.

નાગરી લિપિનો મરોડ બદલાતા બદલાતા ગુજરાતી લિપિ થઇ. લિપિનો મરડાટ વિશેષે કરીને વ્યવહારિક લેખોમા વિશેષ થાય છે. વ્યવહારિક લેખોમા લખવાનું ઘણુ હોય છે ને તે વધતું

* લિપિ એ ભાષાની પેઠે ઘડાતા ઘડાતા આપોઆપ નવું સ્વરૂપ પામતી જાય છે. અમુક માણસે અથવા અમુક કોમે તે બનાવી હોય એમ હોતુ નથી પણ કોઇએક વર્ગના લેખકોમા

ઓછુ જ્ઞાન ધરાવનારા હજારો લોકોના હાથમા પડેલી હોય છે એથી અનેક પ્રકારનો મરોડ પામતી પામતી જ્યારે તે કંઈ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તે મૂળ લિપિ કરતાં કંઈક જુદીજ લિપિ હોય એવુ લાગે છે ખરૂ જોતાં એ જુદી લિપિ નથી, પણ વ્યવહારમાં ચાલતો થયેલો જુદો મરોડ છે આ મરોડ ઘણુંખરૂ વ્યવહારમાંજ ચાલતો રહે છે અંગ્રેજીમા પુસ્તકોની લિપિ અને પત્રવ્યવહારનીલિપિ જુદી છે મહારાષ્ટ્રમા પણ વ્યવહારની અને ગ્રંથની લિપિ જુદી જુદી છે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પણ તેમજ છે, માત્ર ગુજરાતમા વ્યવહારની લિપિ તેજ ગ્રંથની લિપિ થઈ ગઈ છે * સંવત્ ૧૭૦૦ પછી આ સ્થિતિ ચાલતી થઈ છે

સંવત્ ૧૭૦૦ પહેલાના ગુજરાતી લિપિમા લખેલા ગ્રંથો મળતા નથી ×સંવત્ ૧૫૦૦ ની આસપાસના ગ્રંથોમા ગુજરાતી લિપિનુ નામ આવે છે, એટલે એ શતકોમા ગુજરાતી લિપિ હતી ખરી પણ તે ગ્રંથ લખવાના કામની નહોતી વ્યવહારની સરળતા માટે નામુઠામુ અને પત્રવ્યવહાર કરવાના કામમા એ લિપિના ઉપયોગ થતો હાવો જોઇએ સંવત્ ૧૭૦૦ પહેલા લખાયેલા જેટલા ગ્રંથ મળ્યા છે તે બધા નાગરી લિપિમા છે. મુસલમાની રાજ અમલને લીધે જેમ જેમ લોકોમા શાસ્ત્રિયજ્ઞાન અને શાસ્ત્રિય લિપિનો પ્રચાર ઘટતો ગયો તેમ તેમ ગુજરાતીનુ ચલણ વધતુ ગયુ ગરીબ માણસ પાસ ઘરમા પહેરવાના અને બહાર પહેરવાના કપડા જુદા જુદા હોતા નથી તેથી તે જે કંઈ કપડુ મળે તે ઘરમા અને બહાર સર્વ સ્થળે ઉપયોગમા લે છે, તેમ લોકોમા વિદ્યાનો અભાવ થતો ગયો અને શાસ્ત્રિય લિપિનુ જ્ઞાન ઓછુ થઈ ગયુ એટલે લોકો પોતાને જે કંઈ ઉપયોગનુ લાગે તે પોતાને આવડતી લિપિમા ઉતારી લઈને તેનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા સંવત્ ૧૭૦૦ પછી ગુજરાતી ભાષાના ગ્રંથો ગુજરાતી લિપિમા લખાયા છે એટલુજ નહિ પણ હિંદી પદો અને નાના મોટા કાવ્યગ્રંથો તેમજ સસ્કૃત શ્લોકો સુદ્ધા ગુજરાતી લિપિએ લખેલા મળી આવે છે એથી ઉલટુ એવા પણ સખ્યાબંધ દાખલા મળે છે કે સંવત્ ૧૭૦૦, ૧૮૦૦ અને લગભગ ૧૯૦૦ પછી પણ પોતાને જે કંઈ લખવાનુ હોય તે બધુ નાગરીમાજ લખે કેટલાક બ્રાહ્મણો ગુજરાતી ભાષાના ગ્રંથ, ગુજરાતી ભાષાના પત્રવ્યવહાર અને ગુજરાતી લોકોના સબંધનુ નામુઠામુ સર્વ પોતાની આવડતની લિપિ (નાગરી)માજ લખતા જૈન સાધુઓ પણ જે કંઈ લખતા તે બધુ નાગરીમાંજ લખતા ગુજરાતી લિપિ ગ્રંથની લિપિ તરીકે તેમણે તા સ્વીકારીજ નથી છેવટ સુધી એમનામા ગ્રંથની લિપિ તો નાગરીજ ચાલતી રહી છે

કોઇએક મરોડ રૂઢ થયો હોય અથવા કોઇએક મરોડને તેમણે સુધારીને સરળ કરી આપ્યો હોય તો તે બનવાજોગ છે

* હાલની કેળવણીની શરૂઆત થઈ તે વખતે તો ગ્રંથની લિપિ નાગરી લિપિ છે એમ માનીને નિશાળોમા ચલાવવાના પુસ્તક નાગરી લિપિમા છપાવવામા આવ્યા હતા પાછળથી એ સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ અને ગુજરાતી લિપિમા ગ્રંથમાળા છપાઈ આ ફેરફાર વડે ગુજરાતીનો આસપાસના દેશો સાથેનો સબંધ તૂટી ગયો ગુજરાતની બહાર છપાયેલુ ગુજરાતીઓ વાંચી શકે નહિ ને ગુજરાતમા છપાયેલુ ગુજરાતની બહાર કાઇના કામમા આવે નહિ

× મારી પાસે સ ૧૬૮૩ નો લખેલો ગુટકો છે, તેમા કેટલાક સ્તવનો, શ્લોકો, દવાઓ, જન્મમંત્ર વગેરે ગુજરાતીમાં લખ્યુ છે ગ્રંથનો વિષય ગુજરાતી લિપિમા લખ્યાનો આથી વધારે જૂનો પૂરાવો હજુ સુધી બીજો મારા મળ્યો નથી

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્‌માં મૂકાયલા હસ્તલેખો–તામ્રપત્રો.

પ્રદર્શનમા મુકવા માટે પાચ તામ્રપત્રો મળ્યા હતા એ પાચે આ વિભાગ સાથે સબધ ધરાવતા અને લોકોના ઘરમા પડી રહેલા મળ્યા હતા એમાના ત્રણ તામ્રપત્રો તદ્દન અપ્રસિદ્ધ હતા. ધમડાછાનાં તામ્રપત્ર એ અપ્રસિદ્ધ તામ્રપત્રોમ ના હતા. તેના ચાર પનરામા બે લેખ લખેલા છે એક લેખ એકજ ગામના અને એમ્જ બ્રાહ્મણને આપેલા દાનપત્રના હોવા છતા બેઉના લખી આપનાર જુદા જુદા છે એક લેખ મહા મડલેશ્વર દુર્લભરાજનો લખેલો છે ને બીજો પાટણના મહારાજાધિરાજ કર્ણદેવનો લખેલો છે આ બે લેખ જોતા સમજાય છે કે સ ૧૧૩૧ મા લાટ દેશમા આવેલા નવસારી મડલ (જીલ્લા) નો અધિષ્ઠાતા ચૌલુક્યવશનો મહા મડલેશ્વર દુર્લભરાજ છે પણ તે એક સુબા જેવો સામાન્ય અધિકારી ભોગવે છે દાન કરનાર મહારાજાધિરાજ કર્ણદેવ અને દાન પાળનાર મહામડલેશ્વર દુર્લભરાજ છે

આ લખમા જણવા જેવી હકીકત છે તે આ પ્રમાણે છે.

(૧) નવસારી અને તેની દક્ષિણ સીમા સુધીનો પ્રદેશ આ માજે "લાટદેશ" એ નામે ઓળખાતો હતો

(૨) પાટણના રાજ્યમા ષટ્ક (છ છ ગામ) ના જૂથ પાડવામા આવતા હતા

(૩) મહારાજાધિરાજ ભીમદેવ પહેલાના વખતમા આ દેશ પાટણના રાજ્ય સાથે જોડાયો હતો

(૪) ધમડા, કછોલી, અમલસાડ એ વગેરે પાસેપાસેના ગામ હજાર વર્ષ કરતા વધારે જૂના છે, અર્થાત્ એ કાળે આ પ્રદેશ સારી રીતે વસી ગયેલો હતો

(૫) નવસારી, ધમડાછા, ગણદેવી એ વગેરે ગામોમા મોઢ બ્રાહ્મણની વસ્તી જૂની છે અને તે પ્રાચીન કાળથી પ્રતિષ્ઠા ભોગવતી છે

(૬) આ કાળ સુધી બ્રાહ્મણોની જ્ઞાતિથી નહિ પણ ગોત્રથી ઓળખાતામા આવે છે

(૭) લાટના ચૌલુક્ય ચદ્રરાજની શાખા વિદ્યમાન છે

(૮) નર્મદાની ઉત્તરના પ્રદેશમા વિક્રમ સવત્ લખાય છે ને દક્ષિણના ભાગમા શક સંવત્ લખાય છે

ધમડાછાનું તામ્રપત્ર–દુર્લભરાજનો શક સં. ૯૯૬નો લેખ.

(१) ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ पातालकर्दम वाञ्छया भागवत क्रीडा कृते कंदनो यस्याविरस्तृणविंदुवत् परिगतौ दंष्ट्राग्रभागेक्रम ॥ अन्यस्मिन्नपि रेणुवद्विलसती क्षोणी युगन्तागमे लग्नावश विनस्युरम्यदघर नत्मार स र वपु ॥ स्वस्ति शक सम्वत्सर षट्नवति नवत्यधिक नव सत्या अङ्कतोपि ९९६ मार्गशिर शुदि ११ भौमे ॥ अद्येह महाराजाधिराज परमेश्वर श्री मूलराजदेव पादानुध्यात परम भट्टारक महाराजाधिराज

परमेश्वर श्रीदुर्लभराजदेव पादानुध्यात परमभट्टारक महाराजाधिराज परमेश्वर श्री भीमदेव पादानुध्यात परम भट्टारक महाराजाधिराज परमेश्वर श्री कर्णदेव कल्याण विजयराज्ये तस्मिन काले लाटदेशान्तःपाति नागसारिकायां तत्पादपद्मोपजीवी ॥ आसीद्वंदित पादपंकजपुराश्चौलुक्यराजान्वये सौ (शौ)र्यौदार्यगुणान्वितो रवतुलो गांगेय नामा पुरा यस्याद्यापि दिवौकसां प्रतिगृहं गायंति सिद्धांगनाः ॥ कीर्तिं तस्य न यांति साम्प्रतमहो वक्तुं गुणानादरैः ॥ संभोग भूमिर्भुविलब्धकीर्तिः श्री चंद्रराजान्वय भूय तस्मात ॥ अद्यापि यस्य प्रभुतां प्रभूताः। गायंति गाने खलुम्यभुमोपि । जातः श्री दुर्लभेशः क्षितिपति तिलकश्चंद्रराजा प्रतापी कीर्तिः ससाद्गिन मध्ये विलसति धवलाद्राजहंसीव नित्यं ॥ यस्यं हैवाजिराज प्रखर खुरपुटोत्खात निखिलभूमेर्धूली मेघावलीव प्रसरति गगनं विश्वमाच्छादयंती ॥ गतभुवनकुलानि व्याप्त दिग्मंडलानि शृततु हिमगिरीणि भ्रांत तारापथानि । सरस कमलबंदच्छेद गौराणि यामं। मधुरमरपतेर्नौ धाम्निधामानि यस्य । स्नात्वा पुण्यमृदुदकेन विधिना संतर्प्यदेवान्पितृन् । धर्मांशासन तत्परेण मनसा संपूज्य नारायणं । आहूयाखिल विप्रपंडितजनान् भट्टायवार्जं ददौ । गोमत्यानि समस्त शास्त्रविधिना दानानि चान्यानि च। निज राजावली विराजित महा मे (मं) डलेस्व (श्वर) श्री दुर्लभराजः स्व नियोगस्थान । मंत्रिपुरोहितसेनापत्यक्षपटलिक प्रभृत न् समाज्ञापयति ॥ चला विभूतिः मलभंगि यौवनं कृतांत दंतांतरवर्ति जीवितं तथा चंचल पटलं जीवित माकल्य्य । मध्यदेशाद्वागत सकल वेदशास्त्रार्थ विदाय । मांडव्य गोत्रोत्पन्नाय । मांडव्य भार्गव्य अंगिरा ऊर्म्मि जमदग्नि पंच प्रवर सुताय । विप रुद्रादि य सुत पंडित महीधराय । नवहृदिका पङ्कशतपथके । उदकेन । सवृक्ष मालाकुलं सर्स मा पर्यंत धामणाच्छा ग्राम ददौ । पूर्वस्यां दिशि कला ग्रामः दक्षिणस्यां दिशि तोरण ग्रामः पश्चिमस्यां दिशि आवलसादि ग्रामः उत्तरस्यां दिशि वछावछीग्रामः ॥

धमडाछानुं दानपत्र.

कर्णदेव. सं. ११३१

रामावली पूर्ववत ॥ परम भट्टारक महाराजाधिराजा परमेश्वर श्री मूलराजदेव पादानुध्यात परम भट्टारक महाराजाधिराज श्री चामुंडराजदेव पादानुध्यात परम भट्टारक महाराजाधिराज श्री दुर्लभराजदेव पादानुध्यात परम भट्टारक महाराजाधिराज श्री भीमदेव पादानुध्यात परम भट्टारक महाराजाधिराज श्री कर्णदेव विजयमान नागसारिका विषय प्रतिबद्ध नवहृद पङ्कशतान्तः पातिनः समस्त राजपुरुषान् ब्राह्मणोत्तरान् तन्निवासि जन पदांश्च बोधयत्सुरः सविदित यथा श्री विक्रमादित्योत्पादित संवत्सर गतेष्वेकादशसु एकत्रिंशदधिकेषु अंकतोपि सं. ११३१ कार्तिक सुदि ११ एकादशी पर्वणि चराचर गुरु महेश्वरमभ्यर्च्य संसारासारतां विचिंत्य पित्रोरात्मनश्च पुण्ययशोभिवृद्धये मध्य देशादागताय

प्रधीत सकल शास्त्राय मांडव्यगोत्राय ब्राह्मण मधुसुदनपौत्राय रुद्रादित्यसुताय पंडित महीधराय ससीमा पर्यंतः स हिरण्यभागभोगः स वृक्षमालाकुलः सदंडदशापराधः सोपरिकरः सर्वादायसमेतः पूर्वप्रदत्त देवदाय ब्रह्मदाय वर्ज्यं धाम णाछाभिधान ग्रामः शाशनेनोदकपूर्वं यस्माभिः प्रदत्तः अस्य च पूर्वस्यां दिशि अजेराइ ग्राम॰ दक्षिणस्यादिशि तोरणग्रामः पश्चिमायादिशि आम्वलगढि ग्राम॰ उत्तरस्यां दिशि कच्छावलीग्रामः। इति चतुराघाटोपलक्षितं ग्राममेतत्तन्निवासि जनपदैर्यथा दीयमान भागभोगकर हिरण्यादि सर्वदा सर्वमाज्ञाश्रवणविधेयैर्भूत्वा अस्मद्वंचैरन्यैरपि अस्माभिः प्रदत्तमुपनेतव्यं पालनीयं च ॥ उक्तं च भगवता व्यासेन। षष्टिवर्ष सहस्राणि स्वर्गे तिष्ठति भूमिद आच्छेता चानुमंताच तान्येव नरकं वसेत्। विंध्याटवीष्वतोयेसु शुष्ककोटरवासिन। कृष्णसर्पा॰ प्रजायंते भूमिदानापहारका॰ ॥ २ ॥ लिखितमिदं शासनं कायस्थ वटेश्वर सुत केकाकेन दूतकोत्र महासांधिविग्रहिक श्री भोगा दित्य इति।

તામ્રપત્રનો સાર.

વર્ણન

દુર્લભરાજના લેખના બે પતરાં છે. પહેલા પતરામાં એકજ તરફ લેખ છે, ને બીજું પતરૂં બેઉ બાજુએ લખેલું છે. પતરા જાડાં છે ને આશરે ઇંચ (લગભગ ૧૦) લાંબાં તથા ૭ ઇંચ પહોળાં છે. એના ઉપર કોતરેલા અક્ષર જાડા અને ઉંડા છે. બેઉ પતરાં છૂટાં છે, પણ તે બેઉના એક છેડાના મધ્ય ભાગમાં કાણાં કોર્યાં છે અને કાણાંની આસપાસની થોડી જગા કોરી રાખેલી છે. એ ઉપરથી સમજાય છે કે બીજાં બધાં તામ્રપત્રો જેમ કડીથી સાંધી લીધેલાં હોય છે તેમ આ પત્રો પણ કડીથી સાંધી લીધેલાં હોવાં જોઇએ.

કર્ણદેવના લેખના પતરાં પાતળાં છે અને તેના ઉપર કોતરેલા અક્ષરો પણ પાતળા તેમજ બહુજ ઉપલક કોતરેલા છે, એટલે જો આ પતરાં કોઇએ પોતાના લાભને માટે રજુ કર્યાં હોય ને તેને દુર્લભરાજના પતરાથી ટેકો મળતો ન હોય તો આ પતરાં બનાવટી હોવાનો વહેમ પડે તેવું છે. આ પતરાની લંબાઇ પહોળાઇ દુર્લભરાજના પતરાના જેટલીજ છે.

દુર્લભરાજના તામ્ર લેખનો સાર

શરૂઆતમાં પોતાના ઇષ્ટદેવ વારાહ ભગવાનને નમસ્કાર કરીને લખે છે કે શક સંવત્ ૯૪૦ના માગશર સુદિ ૧૫ને મંગળવારે મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર શ્રી મૂલરાજ દેવના પાદાનુધ્યાત પરમ ભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર શ્રી દુર્લભરાજદેવ પાદાનુધ્યાનના પરમ ભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર શ્રી ભીમદેવ પાદાનુધ્યાનના પરમ ભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર શ્રી કર્ણદેવ કલ્યાણ વિજય રાજ્ય કરે છે તે કાળે લાટદેશની અંદર આવેલા નાગસારિકાં (નવસારી) માં તેમના પાદપદ્મોપજીવી જે છે તે જેમના પાદપંકજને વંદના કરે છે

આ બંને તામ્રપત્રો ધમડાછાના કાછીયા કલા પટેલ પાસે છે.

તેવા પૂર્વે ચૌલુક્ય રાજવંશમાં શૌર્ય અને ઔદાર્ય ગુણવાળા તથા દૃઢ ભુજાવાળા ગાંગેય થયા. જેમના યશ હજુ સુધી સ્વર્ગમાં સિદ્ધાંગનાઓ ઘેર ઘેર ગાય છે અને જેમની કીર્તિ વર્ણવી શકાય એવી નથી. જેમણે ભૂમિ ભોગવીને કીર્તિ મેળવી. તેમની પાછળ **શ્રી ચંદ્રરાજ** થયા, જેમની પ્રભૂતા હજુ પણ સ્વર્ગ સુધી ગવાય છે. તેમની પાછળ શ્રી **દુર્લભેશ રાજતિલક** થયા. જેની નિર્મલ કીર્તિ સાત સમુદ્રની પેલી તરફ રાજહંસીની પેઠે સદા વિલસે છે. જેના ઉચ્ચ ઘોડાઓની ખરીઓથી ઉખડેલી ભૂમિની રજ. મેઘમાળાની પેઠે આકાશમા છવાઈને વિશ્વને ઢાંકી દે છે અને ભુવન ભેદીને દિગ્મંડળમાં હિમગિરિ ઉપર, તારાપથમાં અને સુરઅસુરોના સ્થાનમાં વ્યાપી રહે છે. એમણે પવિત્ર જળ વડે સ્નાન કરીને વિધિવત્ દેવો અને પિતૃઓને તૃપ્ત કરીને ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર નારાયણની પૂજા કરીને સર્વ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો અને પંડિતોને બોલાવી ભાટોને ઘોડા આપ્યા, તેમજ અનેક ગૌદાનાદિ બીજાં દાન કર્યાં. તે શ્રી દુર્લભરાજ પોતાના રાજવંશમા વિરાજતા સતા સર્વ મંત્રિઓ, પુરોહિત, સેનાપતિ, અક્ષપટલિક, વગેરે સર્વને આજ્ઞા કરે છે કે, વૈભવમાત્ર ચલ છે, પાણીના પરપોટા જેવું યૌવન છે, જીવન કાળની દાઢ વચ્ચે પડેલું છે, એમ સમજીને મધ્યદેશથી આવેલા સકલ વેદશાસ્ત્રાર્થ જાણનાર, માંડવ્ય ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા, પંચ પ્રવરવાળા વિપ્ર રૂદ્રાદિત્ય સુત પંડિત મહીધરને મેં પટ્ટમાના નડોદ પટ્ટમાંનું ધમડાછા ગામ જલદાનપૂર્વક અર્પણ કર્યું છે. એની પૂર્વે કોલવા ગામ, દક્ષિણમાં તોરણ ગામ, પશ્ચિમમાં અમલસાડ ગામ અને ઉત્તરમાં કછોલી ગામ છે.

રાજાઓનો અનુક્રમ પૂર્વની પેઠે. પરમ ભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર શ્રી મૂલરાજ દેવ પાદાનુધ્યાત પરમ ભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ શ્રી ચામુંડ-

કર્ણદેવના તામ્રપત્રનો સાર.

રાજદેવ પાદાનુધ્યાત પ. ભ. મ. શ્રી દુર્લભરાજદેવ પાદાનુધ્યાત પ. ભ. મ. શ્રી **ભીમદેવ** પાદાનુધ્યાત પ. ભ. મ. શ્રી કર્ણદેવ વિજયી છે. નવસારી જીલ્લામા આવેલા મેં પટ્ટમાના નડોદ પટ્ટમાંના સર્વ રાજ પુરૂષોને, બ્રાહ્મણ વગેરે ત્યા વસતા સર્વ જનોને ખબર થાય કે શ્રી વિક્રમ સંવત્સર ૧૧૩૧ ના કાર્તિક સુદિ ૧૧ પર્વણી ઉપર ચરાચર વ્યાપી મહેશ્વરને પૂજીને સંસારની અસારતા જાણીને, પિતૃઓના અને પોતાના પુણ્યયશની વૃદ્ધિને માટે મધ્યદેશથી આવેલા સર્વ શાસ્ત્રના અભ્યાસી માંડવ્ય ગોત્રના બ્રાહ્મણ મધુસુદનના પુત્ર રૂદ્રાદિત્યના સુત પંડિત મહીધરને ધમડાછા ગામ તેની સીમાની અંદરના ઝાડ બીડ અને માલમતા સાથે પૂર્વે આપેલાં દેવદાય બ્રહ્મદાય સિવાય મેં જળદાનપૂર્વક અર્પણ કર્યું છે. એની પૂર્વે અજરાઇ ગામ છે, દક્ષિણમાં તોરણ ગામ છે, પશ્ચિમમાં અમલસાડ ગામ, અને ઉત્તરમાં કછોલી ગામ છે. એ પ્રમાણેની ચતુર્દિશામાં આવેલા ગામમાં વસતા જનોએ જે પ્રમાણે અમને ભાગ ભોગ કર વગેરે આપતા તે પ્રમાણે અમારૂં વચન સાંભળીને અમારૂં અર્પણ કરેલું પાળવું. ભગવાન વ્યાસે કહ્યું છે કે ભૂમિદાન કરનાર સાઠ હજાર વર્ષ સુધી સ્વર્ગમા વસે છે અને તેનું હરણ કરનાર તથા હરણ કરવાની અનુમતિ આપનાર નરકમાં વસે છે. ભૂમિદાન હરણ કરનાર વિંધ્યાચળના પાણી વગરના વૃક્ષ કોટરમાં કાળો સાપ થઇને જન્મે છે. આ શાસન લખનાર કાયસ્થ વટેશ્વર સુત કેકા દૂતક મહાસાંધિવિગ્રહિક શ્રી ભોગાદિત્ય.

બલેમરનું કીર્તિપાલનુ તામ્રપત્ર *

શક સ. ૮૪૦

આ તામ્રપત્રના ત્રણ પતરા છે, પહેલુ અને ત્રીજુ પતરૂ એક એક બાજુએ લખેલુ છે ને વચનુ પતરૂ બેઉ બાજુએ લખેલુ છે લબાઇ પહોળાઇમા આ પતરા ધમડાછાના પતરા જેવડાજ છે આ તામ્રપત્રનો લેખ લાબો છે અને તે બહુ મોટા પણ નહિ અને બહુ ઝીણા પણ નહિ એવા સુવાચ્ય નાગરી અક્ષરોથી લખેલો છે આ કાળ નાગરી લિપિને માટે શરૂઆતનો કાળ હોવાથી એના કેટલાક અક્ષરો જરા જુદા મરોડવાળા છે, આ આખો લેખ બોમ્બે રોયલ એશિયાટિક સોસાઇટીના જર્નલમા પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેથી જગાના બચાવને માટે અહી મૂળ લેખ નહિ લેતા તેનો સારમાત્ર લીધો છે

આ લેખમા જાણવા જેવી હકીકત છે તે આ પ્રમાણે—

૧ શાક્તમતનો પ્રચાર

૨ દેવીનો રૂપ થવાની માન્યતા

૩ બલેસર અને તેની આસપાસના ગામોનો પ્રાચીન વસવાટ

૪ ચૌલુક્ય રાજાઓ ઉપર રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનુ ઉપરીપણુ

૫ ઘાચી, છીપા, ચમાર વગેરે જ્ઞાતિઓની પ્રાચીનતા

૬ આ કાળ સુધી કોઇપણ લેખને મથાળે 'શ્રી ગણેશાય નમઃ' લખવાનો ચાલ નથી પણ જગ જુદી રીતે ॐ લખીને શરૂઆત કરવાનો રિવાજ સર્વ લેખોમા છે

કીર્તિપાલના તામ્રપત્રનો આ લેખનુ મગળાચરણ આ પ્રમાણે છે—

શા૨. ॐ नमो भगवत्यै ॥

सृजति कमलयोनि पाति पितांबरो य

हरति सकलमीश किं च यस्या प्रसादात् ।

प्रतिजननिहितमा व्यापिनी सा समन्तान्

वतु भगवती व शक्तिरव्यक्त रूपा ॥

આ પ્રમાણે સ્મરણ કરીને કહે છે-સધ્યા વિધિ કરતા બ્રહ્માની અજલીથી ચાલુક્ય નામના વશમા **નિમ્બાર્ક** નામના નરપતિ થયા તેના **શ્રીકર્પરાજ** થયા જેના વેરી રાજાઓની સ્ત્રીઓ નિસાસાની ધુણીથી ભીનડીઓના જેવી મળી થઇ તેનાથી વિદ્યાવિનયમ પન્ન ગોગ્ગિરાજ નરેંદ્ર થયા એમનો પ્રતાપ જોઇને વિષ્ણુ પણ પોતાની પત્ની લક્ષ્મી હરાઇ જવાની ફિકરમા જળશાયી થઈ ગયા છે તેનાથી ગુણરસિક **કીર્તિરાજ** નૃપ થયા જેના ઘોડાઓની ખરીઓથી ઉડેલી રજ વડે સમુદ્ર પુરાઇ જાય છે વિજયશ્રી એમનો એકાતમા સગ કરવાને ઉત્સુક હોય તેમ એમના વેરીઓ એમને જોતાની સાથે તરતજ રણભૂમિમાથી નાસી જાય છે ઇત્યાદિ એમનો પ્રતાપ સાભળીને એમના રિપુ જનોની વધુઓને ધરડાઓ એવી સલાહ આપે છે

---

* આ તામ્રપત્ર સુરત બેગમપુરાના એક માલગુ પાસે છે

કે તમારો સૌભાગ્ય કાયમ રહેવાની (ભરતારને ઇચ્છાના રાખવાની) ભિક્ષા માગી લો યુદ્ધમા તેમ દાનમાં જેને સામો પક્ષ નથી તેમ કોઈ ધનાર્થી નથી, તેથી કર્મજન્ય થયેલા પોતાના હાથનો જેને ભાર પડ્યો લાગે છે.

-, ચૌલુક્યોની હદયાબિનાને આપત્તિમા સહાયકારક અસીમ મહિમાવાન શ્રીમાન કુંદરાજ થયા જેના જન્મથી સર્વ ક્ષાત્રવંશાતિરિક્ત ઉત્કૃષ્ટ શોભા પામ્યા. તેનાથી અમૃતરાજ નામે પ્રસિદ્ધ પુત્ર નામ પ્રમાણે અર્થવાળો થયો. જેના ઉદયથી સર્વ વેરીઓની સ્ત્રીઓનાં મુખકમળ મીંચાઇ ગયાં, તેનાથી સંભુરાજ થયા. નિઃશેષ વેરીઓનો નાશ કરવાથી કીર્તિરાજના સેવકો લડવાનું નહિ મળવાથી ઉદાસીમા દિવસો ગુજારે છે એવા એમણે સંસારની અસારતા જાણીને તેમજ કમળપર પડેલા પાણીના બિંદુ જેવું જીવિત ચંચલ જાણીને કલ્પાવસાન સુધી કાયમ રહે એવી કીર્તિની અભિલાષાથી સુકૃતનો સંચય કરવા દ્વિજ પરિજનની અધિષ્ઠાત્રી ભગવતી નિકેતન કલસવાળી **પલાંશવાની** મઠિકા સ્થાપી. એના કાયમ નિભાવને માટે રાજાએ આ પ્રમાણે ગોઠવણ કરી છે.

સમસ્ત દાનમા ભૂમિદાન એજ સર્વોત્તમ ગણ્યું છે. કહ્યુ છે કે અતિદાન ત્રણ છે—ગાય, પૃથ્વી અને સરસ્વતી. એને દોહનારા, ધારણ કરનારા અને વહન કરનારા પવિત્ર થાય છે. જે ભૂમિદાન ગ્રહણ કરે છે અને જે ભૂમિદાન આપે છે તે બને પુણ્યકર્મીઓ સ્વર્ગગામી થાય છે. સર્વ દાન એક જન્મમાત્ર ફળ આપે છે, પણ સોનું, પૃથ્વી અને કન્યાદાન એ સાત જન્મ સુધી ફળ આપે છે. અગ્નિની પ્રથમ પ્રજા સુવર્ણ છે, પૃથ્વી વિષ્ણુ ભગવાનની છે અને ગાય સૂર્યની પુત્રી છે તેથી જે કોઇ સોનું, પૃથ્વી અને ગાય આપે છે તે તે ત્રણ લોકને પામે છે. ઇત્યાદિ સ્મૃતિ અને તંત્રસૂત્રો કહે છે. ભૂમિદાનનું મહત્ત્વ જાણીને મહામંડલેશ્વર **શ્રી કીર્તિરાજ** પોતપોતાનો અધિકાર ધરાવતા સર્વ અધિકારીઓને હુકમ કરે છે કે શક નૃપ કાલાતીત સંવત્સર शतेषु नवसु चत्वारिंशदधिकेष्वङ्कतोपि सं. ૯૪૦ ઉદ્ગયન પર્વણિમાં બિલ્વીશ્વરીય (બલેસર) દ્વિચત્વારિંશદ્ ગ્રામાન્તઃ (બેતાળીસ ગામ)ના જથામા ચાર દિશાએ મુકરર થયેલી હદવાળી જમીન ઝાડખીડ સાથેની સર્વ માગણો અને સર્વ રાજપુરુષોને માટે અપ્રવેશ્ય છે. **શમ્ભુરાજેની** સ્થાપેલી મઠિકાને મેં તલવદ્દા (તલોદ) ગામ પાણીની અંજલીપૂર્વક આપ્યુ છે. એની ચતુર્દિશા–પૂર્વમા કુરણ ગામ, ઉત્તરમા કોહિરાલા ગામ, પશ્ચિમમા ટેમ્બરૂયા (ટીંબરવા) ગામ, અને દક્ષિણમા એરથાણ (એરથાણ) ગામ છે. એ પ્રમાણે ચતુર્સીમાવાળું ગામ તથા પશ્વરવણ ગામે ભૂમિ નિવર્તન (સાથી) પચાસ અંકે પચાસ નિવર્તન તથા પરિવત્ કલ્પિત પાટકે બે વાણિયામાંનો એક, તેલી, છીંપા, ધોબી, કુંભાર, ચમાર હજામ, એ સાત પ્રકૃતિ (વસવાયા) આપ્યા છે. તેથી એ ગામ, એ ભૂમિ અને અને એ પ્રકૃતિ ભોગવતા ભોગવાવતા ભગવતીના સેવકોને કોઇએ નિષેધ કરવો નહિ. આગામિ નૃપતિઓએ પણ આ માન્ય રાખવું અને ભૂમિદાનનું ફલ જાણીને પોતાના આપેલા દાનની પેઠે મારું આપેલુ આ દાન પાળવું.

તેમજ હવે પછી થનારા સર્વ ભૂમિપાલોને ફરી ફરી જન્મજન્ય વિનંતિ કરેછે કે આ ધર્મસેતુ માન્ય રાખવો અને પોતપોતાના કાલે આપે પણ પાળવો. ઘણાએ જમીન ભોગવી છે અને સગર વગેરે ઘણાએ રાજા થઇ ગયા છે, પણ જે કાળે જેની ભૂમિ તે કાળે તેને ફળ. જો કોઈ મોહથી આ દાન હરી લેશે તો તે પંચમહાપાપથી લેપાશે. જન્મ પામેલા સર્વનું જીવિત અસાર છે

તેથી જો દેવીને આપેલું ગામ કોઇ હરણ કરે તો તે નરકમા જાય એમા કઈ નવાઇ નથી. ભૂમિનું હરણકરનારની કેવી દશા થશે તે ખરેખર કોઇ જાણતું નથી. તે અપકીર્ત્તિ પામશે અને એક કલ્પ સુધી નરકમા પડશે. જો કોઇ મંદબુદ્ધિ લોભથી આ શાસન હરણ કરે તો ભગવતી દેવી ક્રોધ પામીને તેને શિક્ષા કરશે. કહ્યું છે કે પોતાની આપેલી વા અન્યની આપેલી વસુંધરા જે હરણ કરે તે પોતાના પિતૃઓ સહિત નરકમાં કીડો થઈ રહે છે. ભૂમિદાન કરનાર સાઠ હજાર વર્ષ સ્વર્ગમાં વસે છે અને તેનું હરણ કરનાર કે હરણ કરવાની અનુમતિ આપનાર તેજ પ્રમાણે નરકમા જાય છે. વિશેષ વિસ્તાર બસ છે. જ્યા સુંધી ચંદ્ર શીતળતા તજે નહિ; જ્યાં સુધી સૂર્ય ઉષ્ણતા તજીને અંધકાર સાથે મૈત્રી કરે નહિ, જ્યાં સુંધી રાત્રિ દિવસની સાથે મૈત્રી કરે નહિ ત્યા સુંધી ભગવતીનું શાસન અને આ ગામ નિર્વિઘ્ન હો. આ મહિકા તાપીની મોટી મહિકા સાથે જોડાયલી છે. લિખિત રાજ નિયમથી સંધિવિગ્રહિક શ્રીરામ ધ્વનિઃ

રાષ્ટ્રકૂટ કક્કરાજનું તામ્રપત્ર. *

શક સં. ૬૭૯

આ તામ્રપત્રનો લેખ બે પતરામા લખેલો છે. બેઉ પતરા ધમડાછાના પતરા કરતા મોટા અર્થાત્ દરેક પતરૂ ૧૩ ઇંચ લાંબુ અને ૯ ઇંચ પહોળું છે. બેઉ પતરાને બે બાજુએ છેડાપર બે કડીઓ ઘાલીને બાંધી લીધેલા છે. એ બેમાની એક કડી નીકળી ગઈ છે અને એક કડી કાયમ રહી છે, જેનાથી બેઉ પતરા જોડાયલા છે. કડીના ઉપર રાજાનો સિક્કો છે. એ શિક્કામા એક આકૃતિ છે જે ઘસાઇ ગયેલી હોવાથી બરાબર ઓળખી શકાતી નથી, પણ તે ગરૂડની હોય એમ લાગે છે. પતરાં ઉપરનો લેખ સુવાચ્ય અક્ષરે લખેલો છે. એની લિપિ બ્રાહ્મી લિપિના વંશમા ઉતરી આવેલી અને વલભીની લિપિને મળતી છે. આ આખો લેખ રોયલ એશિયાટિક સોસાઇટીના બોમ્બે શાખાના સન ૧૮૮૩ના જરનલમા પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેથી તે લેખ અહીં ઉતારી લીધો નથી, પણ તેનો સાર માત્ર આપ્યો છે.

રાષ્ટ્રકૂટ કક્કરાજના તામ્રપત્રનો સાર. આ લેખની શરૂઆત આ પ્રમાણે છે.—

श्रीमान्सदा जयति सिद्धसुरासुरेंद्र
वृन्दोत्तमाङ्गमणि चुम्बित पादपद्म. ।
शम्भुः समाहित गुणत्रित्रयः प्रजानां
सर्गस्थितिप्रलयकारणमादिदेवः ॥

મંગળાચરણમા શંભુને નમસ્કાર કરીને કહે છે—અનેક યુદ્ધોમા જેણે જય મેળવ્યો છે એવા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના કુળકમળમા સૂર્ય જેવા, અને બળવાન વેરીઓની સ્ત્રીઓના મુખ કમળને કરમાવી નાખનાર હેમંતકાળના પવન જેવા રાજા કક્કરાજ હતા. તે પવિત્ર નૃપતિના રાણીને અતુલ વીર્યવાન્ ધ્રુવરાજ પુત્ર થયા. જેની તરવારપર ચઢીને કીર્ત્તિએ સર્વ રિપુસૈન્યનો નાશ કર્યો અને યશ વડે સમસ્ત ભુવનને ઉજવળ કર્યું.

* આ તામ્રપત્ર રા. કનૈયાલાલ નાનાભાઈ દેશાઈ મેતાન કળિયા સુરત. એમણે પ્રદર્શનમા મૂક્યુ હતું.

સિંહની પેઠે રમતા રમના તરવાર વડે જેણે વેરીઓના હાથીઓનાં કુંભસ્થળ વિદારવાથી ભૂમિ પર પડેલાં મુક્તાફળ વડે પૃથ્વી સુશોભીત થતી હતી. ગુણરત્નના સમુદ્ર જેવા આ રાજા પાસે લક્ષ્મી પોતાની ચંચળતા, અવિનય, અને અશાન્તિનો સ્વભાવદોષ તજીને અને સરસ્વતી સાથેનો વિરોધ દૂર કરીને રહી હતી. જેનો પ્રતાપાગ્નિ બીકણ વેરીઓરૂપી તરણાંનો ઢગલો બાળી મૂકીને રિપુઓના હાથીઓનાં કુંભસ્થળ ભેદતો રિપુવંશ વનને બાળતો ચાર સમુદ્ર સુધી જઈ-પહોંચીને પણ શાંત થતો નહોતો. જે લક્ષ્મીનો નાથ છે, જેના કર કમળમાં ચક્ર છે, અપૂર્વ પરાક્રમ વડે જેણે બલિરાજાને બંધનમાં નાખ્યા છે અને જેણે ભુજંગનો દર્પ ઉતાર્યો છે એવા ગોવિન્દ દેવ જેવા ગોવિન્દરાજ પુત્ર થયા. યુદ્ધમાં મેઘગર્જના જેવા નાદથી પૃથ્વી ગાજતી સાંભળીને ધૈર્ય રહિત થઈ ગયેલા બળવાન વેરીઓએ મેઘનાદ સાંભળી હંસો માનસ સરોવર પર જતા રહે છે તેમ જીવવાની આશા છોડી દીધી. સ્નેહીઓને કલ્પદ્રુમ જેવો, મિત્રોને માટે ઉદયગિરિ જેવો, લોકસમૂહના નયનકમળને ચંદ્રમા જેવો અને વેરીઓના મદઝરતાહાથીઓના કપોળ વિદારવામાં જે કેસરી જેવો છે. જેના મંદિરે જીતાયેલા રાજાઓની બેડીઓના અસ્ફુટ અવાજ થયા કરે છે. શંકરને મસ્તકે રહેલા ચંદ્રની પેઠે હજુ પણ જેનો યશ ત્રિભુવનને ઉજ્વળ કરે છે, એવા તે રાજાથી દુશ્મનોને અસ્ત પમાડનાર અને અન્ય જનોનું તારણ કરનાર મહાશક્તિશાલી શ્રી કક્કરાજ સર્વ લોકોને રંજન કરતા થયા. કામદેવ જેવા કક્કરાજે **નાગવર્મા** રાજાની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું. રાજાઓના મુકુટમણિથી જેના ચરણ શોભે છે એવો તે બાલક છતાં પણ લોકોના નયનકમળને સુખકારક થયો. ગગનમાના ચંદ્રની પેઠે સદ્‌ગુણ વડે જેણે પોતાના કુળને અલંકૃત કર્યું અને વેરી અંધકારનો નાશ કર્યો. મંદરાચળે મથેલા ક્ષીરસમુદ્રમા થયેલા ફીણ જેવા ઉજ્વળ યશથી જેણે દિશાઓને ઉજ્વળ કરી * અને જેના દ્વેષીઓ પર્વતની ગુફાઓમા ભરાઈ ગયેલા હોવાં છતા તેમના મો કાળાં થયા.

સત્યમાં જે ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર જેવો, બુદ્ધિમા વિદુર જેવો, દાનમા સૂર્યપુત્ર કર્ણ જેવો, ક્ષમામાં મેરૂ જેવો, બળમા ભીમના જેવો, ચારિત્રમાં વાસુદેવ જેવો અને રૂપમાં જે રતિપતિ કામદેવ જેવો છે. તે અનેક યુદ્ધોમા વેરીઓના હાથીઓનાં જૂથને નષ્ટ કરનાર, વિગ્રહમાં દૃઢ રહેતા હાથ વડે શોભતો, શંકરના માથાપર રહેલા ચંદ્રમા જેવા ઉજ્વળ યશઃપ્રવાહથી જેણે દિશાઓને ઉજ્વળ કરી છે એવો અને અનેક સામંતોના મુકુટમણિથી જેના ચરણારવિંદનું લાલન થાય છે એવો પરમ માહેશ્વર, સમધિગત પંચ મહાશબ્દ, પરમ ભટ્ટારક, મહારાજાધિરાજ, પરમેશ્વર શ્રી કક્કરાજ પોતાના મહાસામંત, સેનાપતિ, લશ્કરીઅધિકારી, ચોર પકડનાર (પોલિસ ખાતાનો ઉપરી), ભોગિક (ગામનો અધિકારી), રાજસ્થાનિય (પર રાજ્ય

---

* જરનલમાં આ લેખનું રંગીન છપાયું છે, તેમાં પહેલા પતરાની ટોચની લિટિના પહેલા ત્રણ અક્ષર શાહી લાગવાથી દબાઇ ગયા છે, ને તેથી જરનલમા લેખ પ્રસિદ્ધ કરનારથી તે વંચાયા નથી. જરનલમા આપેલા અક્ષરાંતરમાં પણ એ અક્ષરો નથી. લેખ પ્રદર્શનમાં મૂકવા મળ્યો તે વખતે આ લેખ આગળ છપાઇ ગયો છે એવું કોઇના જાણવામા નહોતું અને પ્રદર્શન થતા પહેલા આ લિપિ વાંચી આપનાર કોઈ મળશે એવી આશા નહોતી એથી આ લિપિ શીખી લેવા મેં પ્રયત્ન કર્યો. પતરું બરાબર સાફ કરીને વાંચતાં દબાઇ ગયેલા ત્રણ અક્ષર "લ ધ વ" એમ વંચાયા, તેથી "ધવલ ધવલી" એવા બે શબ્દ થાય છે. ને શ્લોક ત્રૂટતો હતો તે દોષ દૂર થાય છે.

ખાતાનો [મંત્રી] વગેરે પોતપોતાનો અધિકાર ભોગવતા સર્વને આજ્ઞા કરે છે કે સર્વને જાણ થાય કે મેં **કાશકુલ** વિષય (જીલ્લા) માં આવેલું **સ્થાવર પલ્લિકા** (છારોલી) નામનું ગામ, ખેરોદની પાસે, પિપ્પલાચ્છાથી ઉત્તરમાં, કાષ્ટપુરી (કડોર) વહારથી પૂર્વમાં અને ખેરોદની સીમથી દક્ષિણમાં એ ચતુર્દિશાવાળું ગામ **જંબુસરસ્થાન**વાસી ચાતુર્વેદી વચ્છસ, ગોત્ર કણ્વ બ્રહ્મચારી ભટ્ટ **રેવિશ્વર** (રવીશ્વર પુત્ર **કુર્કેશ્વર** (કર્કેશ્વર) **દિક્ષી**તને બલિચરૂ વૈશ્વદેવ અગ્નિહોત્ર વગેરે ક્રિયાઓ સારી રીતે ચાલતી રાખવા પોતાના અને પોતાનાં માતપિતાને પુણ્ય યશફલ પ્રાપ્ત થાય તેને માટે ચાંદો સૂરજ તપે ત્યાં સુધી, સમુદ્ર, નદી, પર્વત, પૃથ્વી કાયમ રહે ત્યાં સુધી, પુત્ર, પૌત્ર અને તેના વંશવારસોને ભોગવવા માટે જલ મૂકીને આપ્યું છે. તેથી હવે પછી થનારા રાજાઓએ તે પાળવું અને પળાવવું. પ્રબળ પવનથી થતા ઉદધિ તરંગ જેવું જીવિત જાણીને અને સર્વ સંપત્તિ અનિત્ય છે એમ સમજીને હવે પછી થનારા ભદ્ર નૃપતિઓએ અને અમારા વંશજોએ ભૂમિદાનનું સાધારણ ફલ જાણીને આ દાન પાળવું. ભગવાન્ વ્યાસે કહ્યું છે કે-હે યુધિષ્ઠિર પોતાની આપેલી કે પારકી આપેલી ભૂમિનું યત્નપૂર્વક રક્ષણ કર, કેમકે રાજાઓએ પોતે આપવા કરતાં બીજાનું આપેલું પાળવું એ વધારે ઉત્તમ છે. ભૂમિદાન કરનાર સાઠ હજાર વર્ષ સુધી સ્વર્ગમાં વસે છે અને તેનું હરણ કરનાર તથા હરણ કરવાની અનુમતિ આપનાર એજ પ્રમાણે નરકમાં વસે છે. શંખ, સિંહાસન, હાથી, ઘોડા, અને કન્યાદાન એ ભૂમિદાનના આગળ કંઈ લેખામાં નથી. સર્વ દાનોમાં ભૂમિદાન શ્રેષ્ટ છે. કહ્યું છે કે ભૂમિદાન હરણ કરનાર વિંધ્યાપર્વતની જલ રહિત સુકી ગુફામાં કાળો સાપ થઇ જન્મે છે. ઘણાઓએ પૃથ્વી ભોગવી છે અને સગર વગેરે ઘણાં રાજાઓ થઇ ગયા છે જે કાલે જેની ભૂમિ તે કાળનું ફળ તે પાલન કરનાર છે. શકનૃપ કાલાતીત સંવત્સર છસેં અગનપેંશી અંકે ૬૭૯ના આસો સુદિ ૭ લખનાર હું આદિત્યવર્મ્મ રાજકૃતક બલાધિકૃત શ્રી તેના પુત્ર શ્રી ભોદલ ઇતિ.

હાંસોટથી આવેલું તામ્રપત્ર.

ॐ स्वस्ति विकट कटकोत्तुङ्गः सिद्ध मण्टल मण्डनः मेरुरिव जयधामश्चाहमाणकुल क्रमः । तस्मिन्दङ्गे समुत्पन्नः प्रकट पराक्रमक्रान्त दिक्मण्डलोनेक समरसंघट्ट रिपुराज....ण्डप विघटन दोर्दण्ड मण्डित विनित सकलाराति पक्षो श्री **महेश्वरदामो** नाम राजा बभूव ख्यातः प्रकटिताशेषभूमण्डलप्रतापो विक्रमैकरसः अनेक नरपतिशतमुकुटतटघाटित मणिकर निकर समुल्लसिताद्योतित चरणकमलयुगलः श्री **भीमदामः** तस्यात्मजोनेक सामन्त मुकुटकोटि घृष्टचरणारविन्दो प्रसाधिताशेष भूमण्डलः श्री **मद्धर्तृवड्ढः** सुतः विगत घने....मद शशिकर....रकिंकरावदात या कर्त्या मंडित सकल जगत्त्रयः आनत महीपाल मौली मण्डित चरणकमलयुगलः परम माहेश्वरः श्री **हरदामः** तस्य प्रियात्मजो प्रसाधिताशेष विपक्ष मण्डलोत्करश्रीः । शशिकर निर्म्मल यशोघ धवलित सकल भुवनः

---

* આ તામ્રપત્ર હાંસોટના શુકલ ગણપતરામ નાગવજાશંકરે પ્રદર્શનમાં મૂકેલું હતું.

श्री **मधुभट्टदेवः**तस्य सुनः समस्त सद्गुणाधारभूतः परम माहेश्वरः समधिगत पञ्च महाशब्दः महासामन्ताधिपतिः श्री **मल्लतुंवर्द्दः** सर्व्वानेवागामि नृपति महत्तर वासाव-कादिन्तु मनुबोधयत्यस्तु वः मं विदितं श्री **भृगुकच्छा**वस्थिने यथास्माभिः माता पित्र्यो रात्मनश्च पुण्ययशोभिवृद्धये सोमपद्र वास्तव्याय अध्वर्यु माध्यन्दिन कौन्डिन्यस गोत्र वाजसनेयस ब्रह्मचारिणे ब्राह्मण भट्ट धृत्राय नाथिपुत्राय अक्रूरेश्वर विषयान्तर्ग-तास्य अर्जुनदेवि ग्रामम्य सूर्य्यग्रहणे उदकपूर्व्वकं प्रतिपादियश्चतुर्थभावः ॥ यथा वर नूवी **वारभ्रष्यः** त्रैविधधर्मेहुचान्यमाचरन्तिये ऋ..........पिन स ब्रह्मचारि ब्राह्मण ....ब्राह्मण..........................तथा **सौजूपाद्र** वास्तव्यायं तत्रैविध्य सामान्याय अध्वर्यु माध्यन्दिन असुराय। सगोत्राय वाजसनेयस ब्रह्मचारिणे ब्राह्मण भाटल्लाय भट्ट वि....ट्ट पुत्राय अर्जुनदेवीग्रामस्तूदक पूर्व्वं आदित्यग्रहणे स दत्त भूमीभ्यां अर्जुनदेवि ग्रामः सोद्रङ्ग स परिकर भूमिच्छिद्रन्यायेनाचाटभटप्रवेश्य सहायान्तर सिद्धि ....हुता।

.......तोस्मद्वंश्यैरन्यैर्व्वागामि नृपतिभिः प्रबलपवनमेरितोदधिजलतरंगचंचल जीव लोकमभावानुगतानसारान्विभवान्दीर्घकालस्थेय सश्चगुणमाकल्य सामान्य भोगभू प्रदानफलेप्यभिः शशिकर रुचिरं चिरा यशश्चि चिपुभिः सुयमस्यदायोनुमन्तव्यः पालयितव्यश्चेति यो वास्मीन् तिमिरपटलावृतमतिराच्छिन्द्याादाच्छिद्यमानं वानुमोदेत स पंचभिर्महा पातकैं संयुक्तथ्यादित्युक्तं च भगवता व्यासेन बहुभिर्वसुधाभुक्ता राजभिः सगरादिभिः यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलं। यानीह दत्तानि पुरानरेन्द्रै स्वान्तानि धर्मार्थ यशस्कराणि निर्म्माल्य वान्तप्रतिमानितानि को नाम साधुः पुनराददीतः। विन्ध्याटवीष्व तोयासु शुष्क कोटर वासिनः। कृष्णाहयोहि जायन्ते भूमिदाय हरिन्तियेः। स्व दत्ता परदत्ता वा यो हरेत वसुंधरां। तै न जाता जनेता च नरके साततिा ध्रुवं ॥ सर्व्वानेतां भाविनः पार्थिवेन्द्रा भूयो भूयो याचते **भर्त्तुवर्द्दः** सा मान्योयं धर्मसेतर्नृपाणां स्वे स्वे काले पालनीयो भवद्भिः॥ षष्ठिर्व्वर्ष सहस्राणि स्वर्गेमोदति भूमिदः आच्छेत्ता चानुमन्या च तान्येव नरके वसेत ॥ लिखितं येतन्मया **वालम्भ** भट्ट कर्कणभट्ट वत्सुव सूनुनाः गानाक्षरमधिकक्षरं वा सर्व्वामत्र प्रमाण मिति यदुक्त....रि लिखितः श्री **मत्ता-गावलोक** प्रवर्द्धमान विजय राज्ये श्री **भृगुकच्छाव**स्थितेन भट्ट लल्लुव दूतकः ॥ यत्राङ्कतोपि सुविशुद्ध संवत्सर **शताष्टके त्रयोदशा**धिकें ॥

હાંસોટનું ભર્તૃવર્દ્ધનું તામ્રપત્ર.

સં ૮૧૦ (જ. ના શુભ્ર હામે ટ)

આ તામ્રપત્ર વલભીલિપિને મળતી લિપિમા છે રાષ્ટ્રકૂટના તામ્રપત્રની લિપિ અને આ લિપિ એકજ છે, પણ આ પતરાના અક્ષર જોઈએ તેવા સાન નથી વચ્ચેની બે લિટિઓ જેમા દાન લેનારનુ નામ છે તે છેકાએલુ છે અને તે એક વાર લખાયા પછી ઉપર ફરી લખ્યુ હોય તેવુ છે કોઈ કોઈ ઠેકાણે છેડાના અક્ષર જતા રહ્યા છે, અથવા વાંચી નથી શકાય તેવા છે રજપુતોનુ ચોહાણ કુળ અને અનાવલા બ્રાહ્મણો જેમનુ બીજુ નામ ભાટેલા બ્રાહ્મણ છે, તેમની એક શાખા સજ્જોદ્રા બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાય તેનો પુરાવો આ તામ્રપત્રથી મળે છે તામ્રપત્રના બે પતરા છે તે બેઉ ફુલસ્કેપના તામ્રપત્ર જેવડા મોટા છે આ લેખનો સાર આ પ્રમાણે છે

ભર્તૃવર્દ્ધના તામ્રપત્રનો સાર

સિન્ધુ મંડલને શોભારૂપ પ્રચંડ સેનાસમૂહથી ઉચ્ચ મેરૂ જેવા ઉચ્ચ સદા સર્વત્ર વિજય પામનાર ચાહમાણ કુલના વંશજો છે તે કુળમા ઉત્પન્ન થએલા મહા પરાક્રમથી જેમણે અનેક દિશાઓમા જય મેળવ્યો જે આ નેવુધમા બળવાન રિપુઓના સમૂહને છત્યા છે, એવા શ્રી મહેન્દ્રદામ નામના રાજા થયા તેમની પછી અનેક રાત નરપતિના મુકુટમણિઓ જેમના ચરણકમળ તેજસ્વી કરતા તેવા **શ્રીભીમદામ** થયા, તેમના પુત્ર શ્રીમદ્‌ભર્તૃવૃદ્ધ થયા તેમના સુત પરમમાહેશ્વર શ્રી **હરદામ** થયા તેમના શ્રી **ધ્રૂભટદેવ** થયા તેમના સુત સકલ સદ્‌ગુણાધાર પરમ માહેશ્વર મહા સામન્તાધિપતિ શ્રીમદ્ **ભર્તૃવર્દ્ધ**-હવે પછી થનાર સર્વ રાજાઓ મહત્તરો **વસાવા** એમને જાહેર કરે છે કે શ્રી ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ) મા રહેનાર અમારા માતાપિતા અને અમારા પોતાના પુણ્યયશની વૃદ્ધિમાટે **સોજપદ્ર** (સજ્જોદ) વાસી અધ્વર્યુ માધ્યંદિન, કૌણ્ડિન્યસ ગોત્રના વાજસનેયસ બ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણ ભટ્ટ ધુનાને અંકુરેશ્વર (અંકલેશ્વર) જીલ્લામા આવેલુ અર્જુનદેવી ગામ સૂર્યગ્રહણ સમયે જળમૂકીને અર્પણ કર્યુ છે તથા સોજપુર વાસ્તવ્ય વિવિધસામાન્ય અધ્વર્યુ **ભાટેલા** ભટ્ટ વિ××ઢ પુત્રને **અર્જુનદેવીગામ** જળદાન પૂર્વક સૂર્યગ્રહણ સમયે અર્પણ કર્યુ છે તે તે ગામની સરહદમાના સર્વ પરિકર સાથે અર્પણ કર્યુ છે, તે અમારા વંશના તેમજ હવે પછી થનાર સર્વ રાજાઓએ પ્રબળ પવનથી થતા સમુદ્રના મોજાના જેવા ચંચળ જીવિત જાણીને, વૈભવને અસાર જાણીને અને ભૂમિદાનનુ મહાન ફળ જાણીને પાળવુ લોભના અજ્ઞાનથી જેની બુદ્ધિ ઢંકાઈ ગઈ હોય તેવા જે કોઈ આ દાન હરણ કરશે અથવા હરણ કરવાને અનુમોદન આપશે તે પંચમહાપાતકી થશે ભગવાન વ્યાસે કહ્યુ છે કે જમીનને ભોગવનારા ઘણા થઈ ગયા અને સગર વગેરે રાજાઓ પણ ઘણા થઇ ગયા જે કાળે જેની ભૂમિ તે કાળનુ તેને પુણ્ય પ્રથમના રાજાઓએ ધર્મ અને યશને માટે જે આપ્યુ હોય તેને નિર્માલ્ય માનવુ અને જે ફરી આપે તે પવિત્ર પુરુષ છે. ભૂમિદાન હરણ કરનાર વિંધ્યાચળના પાણી વગરના સુકા કોતરમા મોટો સાપ થઈને જન્મે જે પોતાની આપેલી કે પારકી આપેલી ભૂમિ જે ખુંચાવી લે છે તે અને તેને જન્મ આપનારી માતા સદા નરકમા પડે છે તેથી હવે પછી થનાર સર્વ રાજાઓ પાસે ભર્તૃવર્દ્ધ ફરી ફરી માગે છે કે રાજાઓએ પોતપોતાના કાળે આ દાન પાળવું ભૂમિ દાન કરનાર સાઠ હજાર વર્ષ સુધી સ્વર્ગમા વસે છે અને જે તેનુ હરણ કરે છે અથવા હરણ કરનારની અનુમતિ આપે છે તે

નગરમાં વસે છે. લખનાર હું વાલભ્ય ભટ્ટ કર્ણભટ્ટનો પુત્ર. વધારે ઓછો કાનામાત્ર જે કંઈ હોય તે સર્વ પ્રમાણ છે. શ્રી ગજાગાવલોક વિજયીના રાજ્યમાં એમના કહેવાથી ભરૂચમા ભટ્ટ લખ્યુ દૂતક અકે સુવિશુદ્ધ સવત્સર આઠમે તેર.

સુરતનો પ્રાચીન ધાતુલેખ.

સુરત નગરશેઠની પોળમા ગોડીપાર્શ્વનાથના દેહરામા પીતળની પ્રતિમા ઉપર આ પ્રમાણે લેખ છે.—

संवत १५३९ वर्षे माघ वदि ४ सोमे सूर्यपुर वास्तव्य श्रीमाल ज्ञातिय व साह जयतसी भार्या प्रभु सुत व वुला भार्या वुलदे सुत व साधा भार्या रामति श्रेयोर्थं श्री अचल गच्छे श्री जयकेसरीसूरीण मुपदेशेन श्री विमलनाथ विंबं कारितं

શિલાલેખ.

ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા શિલાલેખ અને તામ્રલેખોના ઉતારા રા. રણછોડરામ વાવાભાઈએ જોવા મુક્યા હતા.

મૂર્તિઓના લેખસંગ્રહ

જૈન પ્રતિમાઓ ઉપરના અપ્રસિદ્ધ લેખોના ઉતારા રા. મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસે જોવા મૂક્યા હતા. અત્યારે જૈનધર્મ નહિ પાળતી કેટલીક વાણિયા જ્ઞાતિઓ પાછલા કાળે જૈનધર્મ પાળતી હતી એવું આ લેખો જોવાથી સમજાય છે. એમા નાગર વાણિયા, ગુર્જર વાણિયા, કપોળ વાણિયા, દિશાવાળ વાણીઆ વગેરે અનેક વાણીઆ જ્ઞાતિના ગૃહસ્થોએ એ મૂર્તિઓ ભરાવી છે. આ લેખો ઉપરથી વળી જ્ઞાતિઓ અને ગામોની પ્રાચીનતા ઉપર પણ સારો પ્રકાશ પડે છે. લાડવા શ્રીમાળી વાણિયા જ્ઞાતિ જે એક નાની ન્યાત છે અને જેની વસ્તી ફક્ત લાટ દેશ (સુરત ભરૂચ) ની અંદરજ છે તે જ્ઞાતિ મૂળમા વાણિયા જ્ઞાતિ નથી પણ હમણા સો બસો વર્ષ ઉપર કોઈ હલકી ન્યાતના લોકો જૈન ધર્મમા દાખલ થવાથી તેમનુ નામ લાડવા શ્રીમાળી પાડવામા આવ્યુ છે, એવુ અહીંના બીજા વાણિયાઓ કહે છે, પણ આ પ્રદર્શનમા મૂકવામા આવેલી કેરવાડાની * ખંડિત પ્રતિમા ઉપરના સં ૧૬૮૩ના લેખ અને બીજા સં ૧૪૦૦–૧૫૦૦ સુધીના પ્રાચીન લેખો બતાવી આપે છે કે લોકો એ જ્ઞાતિ વિષે જે માને છે તે ખોટુ છે અને પાછલા વખતમા દ્વેષભાવથી તે જોડી કાઢવામા આવ્યુ છે. આવીજ રીતે ગામના નામ ઉપર પણ નવો પ્રકાશ પડે છે રાંદેર એ નામ બધા જૂના લેખોમા "રાનેર" લખાયલ છે. છેક છેલ્લા સો વર્ષથીજ રાંદેર લખાવા માંડ્યુ રાનેર શબ્દ અર્થવાળો છે રા એ સસ્કૃત રાજ શબ્દનુ અપભ્રંસ રૂપ છે. જેમ "રા ખેંગાર" "રા નવઘણ" "સંઘ રા જેસંઘ" વગેરે નેર શબ્દ સંસ્કૃત નગર ઉપરથી થયો છે સ. નગરનુ પ્રાકૃત નયર અને અપભ્રંશ નેર થાય છે જેમ ચાપાનેર, અમલનેર, ભાનેર, વડનેર વગેરે, રાનેરનો અર્થ રાજનગર થાય છે

---

* કેરવાડાના દેહરાની નવદશ પ્રતિમાઓ ખંડિત થયેલી જમીનમા દાટેલી રહેવાથી મળી છે. એમ અનુમાન થાય છે કે ઔરંગઝેબના અમલમા આ મૂર્તિઓ ખંડિત કરવામા આવી હશે

તાડપત્રના ગ્રંથો.

પ્રદર્ષ્ય લેખનું નામ	વિષય.	પત્ર સંખ્યા.	પ્રદર્શનમા મૂકનાર ગૃહસ્થનું નામ.
બ્રાહ્મી લિપિના સોનેરી અક્ષરે લખેલા	તાડપત્ર	૨૦	શેઠ છ. સા. ઝવેરી સુરત.
ઓઢીયા લિપિનાં તાડપત્રો.	ભક્તિમાર્ગ.		ડા. ભ. સુરત.
સારસંગ્રહ.	રામાનુજી વૈષ્ણવોની ધર્મ વિધિનું પ્રતિપાદન કરનારો સાર ૩૫ ગ્રંથ.	૧૪૫	ગ. મં. સુરત,
મુક્તિચિંતામણિ.	જગન્નાથનું અને ત્યાનું અન્ન ભક્ષણ કરવાનું મહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે.	૩૮	જૈન ઓફીસ ભાવનગર.
પુરૂષોત્તમમાસનું માહાત્મ્ય.		૧૮૯	વૈદ્ય મ. મો. સુરત.
ગીતગોવિંદ.	જયદેવ કવિકૃત.		શા જ. ઝ. ગોધરા.

ભોજપત્રના ગ્રંથો.

દેવીનું સ્તોત્ર ÷	-		વૈદ્ય તાપીશંકર સુરત.

संस्कृत ग्रंथो.

वैद्यक.

ગદનિગ્રહ	કર્તા સોઢલ	લ. સ.	પત્ર સંખ્યા	કેની પાસે છે?
		૧૫૭૭	૫૭૭	વૈદ્ય ધી. કા. પાઠક સુરત.

આ ગ્રંથની ઇતિશ્રી આ પ્રમાણે છે.

"ઇતિશ્રી સોઢલ ગ્રથિતે ગદનિગ્રહે પંચ કર્મ્માધિકારઃ સમાપ્તઃ ॥

वत्स + न्यमम्लछ वैद्यानंद * चंदनः शिष्य संघदयालुः श्री रायकवाल वंशज. ॥ १

सोढलाख्यो भिषग्भानुपादपंकज षट्पदः लौकानामुपकारार्थमग्रथद्गदनिग्रहः ॥ २

आयुर्वेदसुधारहस्य रसिकी साहित्य सौहित्यधी,

ज्योतिशास्त्र विचारसार चतुरो यो लक्षणे दक्षिण. ।

श्रीमान् रायकवालवंशतिलक स्फारोपकारी घनो ।

जीयान्नित्यमसाव सोढ ललितः प्रज्ञोज्वलः सोढरः ॥ ३

यो ह्यशेष गुण संग्रह वेत्ता, वैद्यवृंद वरतामधिरूढः ।

सर्व वस्तुषु हिताहितदर्शी सोंऽगिनां भवतु मंगलहेतुः ॥ ४

÷ મંત્રતંત્ર ભોજપત્ર ઉપર લખવાથી સિદ્ધિ દાયક થાય એવી માન્યતા છે.

* મૂળ પ્રતિમા બે અક્ષરને માટે જગા ખાલી રાખી છે.

+ ચદનઃ સ્પષ્ટ છે, પણ તે ભૂલ હોવી જોઇએ નંદનઃ ખરૂં હોવું જોઇએ.

समाप्तोय गद्रनिग्रहाख्यो ग्रंथः ॥ ५ ॥ एनं सर्व ग्रंथ संख्यायां प्रमाणं १२१११॥ ....स्वस्ति संवत १६७७ वर्षे भाद्रपद शुदि ७ सप्तम्यायां तिथौ अनुराधा नक्षत्रे विष्कुंभ योगे अलगितमिदं पुस्तकं जयतु. ॥ अद्येह श्री सूर्यपुर वास्तव्य आभ्यंतर नागर ज्ञातिय दुहुरा श्री माणसुत दुहूरा श्री दामोदर पठनार्थं तथा परोपकारार्थं आयुर्वेद महोदधे गद्रनिग्रहस्य परोपकारार्थं पुस्तकमलिखितः ॥.......

અનુક્રમણિકાને છેડે ઉપના પાના ઉપર બગાબી બાજુએ આ પ્રમાણે લખ્યું છે.

"संवत १६७७ वर्षे कार्तिक शु. १६ गुरौ नद्येह श्री सूर्यपुर वास्तव्य आभ्यंतर नागर ज्ञातीय श्री सुश्रुत चाकाग्रेय वाग्भटादि संहितार्थ तत्वज्ञो विष्णु श्री भातु स्तदात्मजेन दामोदराख्येन जनक जनेता दायाद् मध्यात्मथक भूत्वा अंकुलेश्वर सकाशात द्रव्येण इमां पुस्तिका क्रीत ॥....द्रव्य संख्या २४। १

निघंट नाममाला.

જ્યોતિ ગોઢલ. (૧૪૮૧ માં લખેલી પ્રતિ ઉપરથી નકલ) મ. બા. વ્યાસ. સુરત

आयुर्वेदसुधारहस्य रसिकी साहित्य सौहित्यधी ।
योतिःशास्त्र विचारसार चतुरो यः लक्षणे दक्षिणः ।
श्रीमान् रायकवालवंश तिलकः स्फारोपकारोद्यतो ।
जीयान्नित्यममाव सोढलललितः मज्ञोज्वलः सोढलः ॥ ४

इति भिषकश्री सोढल विरचिते निघंटुसार सर्वस्वे नामसंग्रहे मिश्रिकाध्याय समाप्तः अयं नाम संग्रहाख्यो निघटुसारः सर्वोपि समाप्तः ॥ स्वस्ति श्री नृपविक्रमार्क समयातीतात संवत् १४८१ वर्षे शाके १३४६ प्रवर्तमाने प्रथम आषाढ त्रयोदश्यां शनिवारे शुक्लपक्षे डुंगरेण स्व पठनार्थे निघंटुसारो लिखितः

राजनिघंट

પંડિત નરહર. પાન ૧૭૬ લ. સં. ૧૮૪૨. ઉપાધ્યાય તુ જે, શુકલ સુરત.

વૈદ્ય કલ્પતરૂ.

કર્તા. મલ્લિનાથ. પાન ૩૨૩. ત. મ. ત્રિપાઠી મુંબઈ.

વિષય. વૈદ્યક વિષયનો સવિસ્તર ગ્રંથ છે. રચ્યા સંવત લખ્યો નથી.

સિધ્ધાંત વૈદક.

પાન. ૩૧ ઉપાધ્યાય તુ. જે. શુકલ. સુરત.

વિષય. સ્થાવર જંગમ વિષના લક્ષણ અને તેના ઉપાય વર્ણવ્યા છે.

રસરત્નાકર સિદ્ધખંડ.

કર્તા નિત્યનાથ સિદ્ધ પાન. ૬૦ મ. બ. વ્યાસ સુરત.

વૈદ્યક વિષયનો આ ગ્રંથ તદન અપ્રસિદ્ધ છે. અત્યારસુધી સૌ એમ માને છે કે રસરત્નાકર ગ્રથના પાચખંડ છે. રસખંડમાના એક શ્લોક ઉપરથી આ માન્યતા બધાય છે, પણ આ ગ્રંથ જોયા પછી એમ કબુલ કર્યા વગર છુટકો નથી કે એ શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત છે, અથવા કદાચ નિત્ય નાથ સિદ્ધનો પોતાનો સંકલ્પ પહેલો પાચખંડમાંજ એ ગ્રંથ પૂરો કરી નાખવાનો હોય ને પાછળથી એ વિચાર ફેરવીને તેમણે છઠ્ઠો ખંડ રચ્યો હોય. ગમેતેમ હોય પણ આ છઠ્ઠોખંડ નિત્યનાથનો પોતાનો બનાવેલો નથી એમ કોઇથી કહી શકાય એવું નથી. પ્રતિ ઘણી જૂની અને જીર્ણ થઇગયેલી છે. શરૂઆતના અને છેવટના એક એક બબ્બે પાન જતા રહ્યા છે. અક્ષર મોટા અને સ્વચ્છ છે, પણ અશુદ્ધતા ઘણી છે. આ ખંડના નામ પ્રમાણે એમા જુદા જુદા સર્વ રોગ ઉપર સિદ્ધથયેલા ઔષધી પ્રયોગ બતાવ્યા છે. કેવળ રસ (પારદ) માત્રના નહિ પણ કાષ્ટ ઔષધી અને બીજા બધા પ્રકારના ઔષધોમાં સહેલા અને અનુભવસિદ્ધ એવા પ્રયોગોનો સગ્રહ આ ખંડમા કર્યો છે. દરેક ભાગને ઉપદેશ નામ આપીને સોળ ઉપદેશમા આ ગ્રથ પૂરો કર્યો છે.

સ્માર્ત દર્પણ.

કર્તા. વાચસ્પતિ, પા. ૧૯૫ ત. મ. ત્રિપાઠી મુંબઇ.

श्री हम्मीर नरेश्वर समभवद्वीर मतापानल, ज्वाला जाल कराल दव यवन प्राग्भार शुष्केंधन., यस्य, प्रौढ समांगणेष्वपियश स्वर्ल्लोक कल्लोलिनी, कल्लोलामल मंगना. सुमनसां, गायति रोमांचिता ॥ २ ॥

तस्याभ वद्दैद्यवरा, प्रभूत, विश्वासपात्र विदित श्चरित्रे·

प्रमोद नामा सकलः प्रमोदी कला विलासैकनिधिर्द्विजेंद्रः

जेष्टोभवत्तस्यसुत· प्रशस्तः

रैशर्मनामा प्रथित· कलाभि र्महर्म्मद क्षोणिपते सभायाम् ॥ ४ अन्योपि तस्यास्ति सुतः कनीयान् । वाचस्पति· सत्वगुणैक सपति ।

शालिहोत्र.

નકુલ — શાલિહોત્ર મુનિ લ. ૧૬૭૫ વૈદ્ય ગ. ક. અંકલેશ્વર

ઘોડાઓની જાતિ, રોગ, ઔષધ વગેરે અશ્વવિદ્યાનો ગ્રંથ છે.

યંત્રચિંતામણિ.

દામોદર પંડિત પા. ૩૬. ઉ. તુ જો. શુકલ. સુરત.

વિષય, મારણ મોહન વશીકરણના મંત્ર તેની વિધિ અને તેનું ફળ વર્ણવ્યુ છે.

કક્ષપૂટી. અથવા નાગાર્જુન તંત્ર.

મંત્ર તંત્રનો ગ્રંથ છે.

આકાશ ભૈરવ.

પા. ૬૩૫. લ. સં, ૧૯૩૭ ઉ. તુ જે. શુકલ. સુરત.

યંત્રો અને ઔષધીઓના વિવિધ પ્રયોગો વડે મારણ મોહનાદિના પ્રયોગ બતાવ્યા છે.

યંત્રરાજ

ગ્રંથ કર્તા. મહેંદ્ર સુરિ. ટીકાકાર મલયેંદુ. (ગ્રંથકર્તાનો શિષ્ય. ભટ્ટરચના) જોસી કૃ. કે.

શાકે ૧૨૯૨ સુરત.

આ ગ્રંથના પાચ અધ્યાય છે. પહેલો ગણિત અધ્યાય-એમા ક્રમોત્ક્રમ જ્યા સાધન, ભુજજ્યા, કોટીજ્યા, ભુજકોટી પરથી ચાપસાધન, ક્રાન્તિસાધન અને નક્ષત્રોના ધ્રુવકો ઉપરથી દ્રગ્ કર્મસાધન, ઇષ્ટિશંકુ પરથી છાયાકર્ણસાધન એ વિષયો છે. બીજો યંત્રઘટનાધ્યાય છે. એમા યંત્ર કંઇ ધાતુનો બનાવવો એ વગેરે હકીકત છે. ત્રીજો યંત્ર રચનાધ્યાય છે. એમા યત્રના છ ભેદ, (પંદર પદર ઉન્નતાશના) એ છના મુખ્ય બે ભેદ સૌમ્યયંત્ર અને યામ્યયત્ર (ઉત્તરાર્ધ અને દક્ષિણાર્ધ) નક્ષત્ર રાશિના સ્થાન,વર્ણાદિ યંત્રમા ભમડળ સાધન એ વિષય છે, ચોથો યંત્ર શોધનાધ્યાય-એમા ક્રાન્તિવૃત્તોનુ શોધન, ભુજ શોધન, અને પાદય શોધન છે. પાચમો યંત્ર વિચારણાધ્યાય એમા સૂર્ય ઉપરથી ગ્રહોના તથા નક્ષત્રના ઉન્નતાશ સાધન, દ્વાદશભાવસંધિસાધન, દિન હોરા, રાત્રિ હોરા, સ્પષ્ટ ગ્રહોનું સાધન, ગ્રહભુક્તિ, ચાલુ વર્ષના લગ્ન પરથી આવતા વર્ષના લગ્નનું સાધન, તિથિ નક્ષત્ર યોગ સાધન તેમની ઘટીકા સાધન, દ્વાદશાગુલ શંકુ પરથી સપ્તાગુલ શકુની છાયા સાધન, સપ્તાગુલ શંકુપરથી દ્વાદશાગુલ છાયાનું સાધન, યંત્ર પરથી પર્વત. કિલ્લો, સ્તભ વૃક્ષ વગેરેની ઉચાઇ નક્કી કરવાની રીત, યત્ર પરથી ગ્રહોના ઉદયાસ્તનુ સાધન અને ગ્રથ સમાપ્તિ એ વિષય છે.

શરૂઆત

ટીકાકાર प्रणम्य सर्वज्ञ पदारविंदं सूरंमहेंद्रस्य पदांबुजंच तनोतितद गुंफितयंत्रराज ग्रंथ स्यटीकां मलयेंदुसूरि· १

ગ્રંથકાર

श्री सर्वज्ञ पदांबुजं हृदि परामश्यं प्रभावप्रदं
श्रीमंत मदनाख्यसूरि सुगुरुं कल्याण कल्पद्रुमम्
लोकानां हितकाम्यया प्रकुरुते सद्यंत्र रागागम ।
नाना भेद युतं चमत्कृतिकरं सूरिर्महेंद्राभिधः ॥

अयं ग्रंथः शाके १२९२ वर्षे निष्पन्न एपु पातिते शाके किंचित तिष्टति ततः कल्पनया शाके १२०४ वर्षे नक्षेत्र ध्रुवकोदाहरण प्रदश्यते.

ગ્રહોના ઉદયાસ્ત સંબંધી ઉદાહરણ એના લખે છેઃ—

संवत् १४३४ वर्षे आश्विन वदि १० गुरौ अर्द्ध रात्र समये स्फुटौ रवि शुक्रौ यंत्रेण साधितौ

अभूद् भृगुपुरे वरे गणकचक्रचूडामणिः
कृती नृपति संस्तुतो मदनसूरि नामा गुरु ।
तदीय पदशालिलना विरचिते सुयंत्रागमे ।
महेंद्र गुरुणोद्धृता जनि विचारणा यंत्रना ॥ ६६
श्री पेरोज शकेंद्र सर्व गणक प्रष्ठो महेंद्रप्रभु ।
जात' सूरिवर स्तदीय चरणाभोजैक भृंगयुता ।
सूरी श्री मलयेंदुना विरचितेऽस्मिन् यत्र राजागम ।
व्याख्याने प्रविचारणादिकथना स्यायोऽगमत्पंचम ६७

इति शाके १५९० प्र- कार्तिक कृष्ण ७ सोमे श्री सुर्यपुरस्थ ज्योतिर्विद विश्वनाथात्मज राघवजिना स्वपरार्थाय यथा पुस्तक लिखित ॥

નલકયંત્રાધ્યાદિવૃત્તિ.

રાઘવસુત. ગમચંદ્ર. (ઉન્નત ઉનાનગર નિવાસી) જોસી કૃ કે સુરત

इति निगदित रीत्या पूर्व मार्यैविरच्यांमसिनमसि न भोग चक्र शृंगोन्नतिंच । सुजननृपवराणा दर्शये तद्भविर्ष्य सुमरल नलिकाया सर्वमाश्चर्यकारी ॥ १ शाकेशा भ्राक्षचंद्राब्दे शीकरी नगरे कृता ।

शासत्यकबरे राजन्मुख्ये राज्य सुधार्मिक ॥ ९

इति श्री रामचद्र विरचिता रत्नावली नलकयत्राध्यायादि वृत्ति समाप्त शाके १९२७ जेष्ट शुदि ११ गुरौ लिखि-मिद पुस्तक

રાજ મૃગાંગ

મહારાજા ભોજરાજ પાન ૮ નાકે ૧૮૬ મ બ. વ્યાસ સુરત

યંત્રશિરોમણિ

પુરષોત્તમ સુત વિશ્રામ (જ મુસરના) જોષી. કૃ કે. સુરત

શાકે ૧૫૩૭ લ નાકે ૧૫૮૧

આ ગ્રંથ ૨૧૦ શ્લોકનો છે ગ્રંથકર્તાએ અધ્યાયને બદલે "મણિ" નામ આપીને સાત મણિમા ગ્રંથ કર્યો છે નર યત્રમણિ, જલયત્રમણિ, યત્રરાજમણિ, ચાપયત્રમણિ તુરીયંત્રમણિ, નલિકાયત્રમણિ અને વશાવર્ણનમણિ એ સાતમણિ છે

જાતિવિવેક. — મ. બ. વ્યાસ સુરત.

કર્તા ગોપીનાથ.

કઇ કઇ ન્યાતિઓના સબંધથી કઇ કઇ ન્યાતિ ઉત્પન્ન થઇ છે તે અને તે તે જ્ઞાતિઓ ક્યા ક્યા ધંધા કરતા તે આ ગ્રંથમાં સવિસ્તર બતાવ્યું છે.

વિદ્વદમનિ.

પ્રણામી પંથનો ગ્રંથ. —— પી. મો. સુરત.

સમરસાર.

પા. ૧૦ — જોસી કૃ. કે. સુરત.

વિષય-યુદ્ધમાં રાજાઓના જયપરાજય થવાનો સ્વરશાસ્ત્રની રીતે વર્તારો કાઢવા બાબત.

ઇતિ શ્રી રામચંદ્ર સોમયાજી વિરચિત સમરસાર "શકે ૧૬૦૨ આશ્વિન શુક્લ દશમ્યા ગુરૌ" લિખિત;

કૌતુક લીલાવતી.

રામચંદ્ર પા. ૬૫ — જોસી કૃ. કે. સુરત.

विषय-तोलमाप वगेरे संबंधी.

इति श्रीमाल ज्ञाति विप्रेण, विद्याधर सुतेन च, व्यवहार निबंधोयं, रामेणक्त कौतूकं ।

९१ इति श्री कौतक लीलावत्यां भट्ट रामचंद्रेणकृत्त निबंधोयं ॥

गणितमकरंद.

कर्ता रामदास — जोसी कृ. कें. सुरत

वडनगर निवासी नागराख्यो द्विजेंद्रो गणि गुण विशालो भुधरो गुनु सुनुः

तदिह चरणसेवी रामदासो बभूव, स गणित मकरंदं शास्त्रमेतच्चकारः ॥ ६

श्रीमच्छ्री सूर्यसिंहे नृपवरतिलके शासतीलां नृपेंद्रे,

ख्याते श्रीमाल वंशे सकल भुविचरौ रामदासावलौ हि ।

सूनु विद्याधरस्या गणित गुणगणौ व्यानभूतां द्विजेंद्रो;

धीमान् श्रीमान्नयोश्च स्वगुरु पदरतो रामदासोबभूव ॥ ७

सगणित मकरंदं चित्रतं चित्रभावै रकलित गणिताब्धेः प्रस्फुटं भूपशस्तं;

उदहरदिति मित्रा भ्रातरः तत् कृतोमे, विबुध जन भवद्भिः क्षम्यतां साध्व साधु॥८॥

इति श्री गणित मकरंदेक विरामदास कृतौचक्रमार्गादि उदयास्त ग्रह युति व्यतिपातौ चंद्रशृंगो नामाध्यायाष्टम् ।

समाप्त मितिभद्रं ॥

તાજિકકૌસ્તુભ

બાલકૃષ્ણ ભટ્ટ (જંબુસરના) પા. ૧૧ લ. સં ૧૯૧૯ જોસી. કૃ. કે. સુરત.

ખંડખાદ્યવાસનાભાષ્ય.

કર્તા—આમશર્મા. પાન ૧૫ જોસી કૃ. કે. સુરત.

इति श्री पंडित महादेवात्मज आमशर्म्म विरचिते खंडखाद्यवासनाभाष्ये भग्रह युत्यंतरं समाप्तमिदं खंडखाद्य वासनाभाष्यम्

स्वस्ति श्री संवत् १५५८ वर्षे शाके १४२४ प्रवर्तमाने चैत्र सुदि ९ गुरौ श्री सूर्यपुरवासिना श्री श्रीमाल ज्ञातिना महीयाकेन लिखित ॥

પદ્ધતિ રત્નાવલી.

ગણેશ દૈવજ્ઞ પા. ૯ લ. શાકે ૧૫૮૮ જોસી. કૃ. કે. સુરત.

વિષય—જન્મપત્રી બનાવવાનો ગણિતનો આ ગ્રંથ છે. કર્તાએ પંદર વર્ષની ઉમરે આ ગ્રંથ રચ્યો છે એવું એ પોતે લખે છે.

ગણિતતત્ત્વચિંતામણિ.

પં. દિવાકર પાન ૨૮ ર. શાકે ૧૫૭૧ લ સં. ૧૮૨૮ જોસી. કૃ કે સુરત

करणकुतूहल *

કર્તા ભાસ્કરાચાર્ય જોસી. કૃ. કે સુરત.

इति श्री महेश्वरोपाध्यायसुत भास्कराचार्य विरचित भट्टपक्षे कुतूहलं समाप्ति मगात् ॥ शुभंभवतु. सवत् १५९२ वर्षे ज्येष्ठ सुदि दशम्यां भौमे श्री सूर्यपुरे लिखितम् ।।

તાજિકમંજરી.

યાજ્ઞિક નાથ. (જંબુસરના) ર. સ ૧૭૧૮ લ. સ. ૧૮૩૧ જોસી. કૃ. કે. સુરત.

જાતકપદ્ધતિ.

વિશ્રામ પુરુષોત્તમ (જંબુસર) પાન ૭ ર. શાકે ૧૫૨૯ લ. શાકે ૧૫૪૧ જોસી કૃ કે સુરત.

સિદ્ધાંતસાર.

મોઢવ. તુરક. જોસી. કૃ કે. સુરત.

જ્યોતિષ સિદ્ધાંતના સારરૂપ આ ગ્રંથ મોઢવે દશ અધિકારમાં રચ્યો છે. દરેક અધિકારને છેડે પોતાના સબંધનો એક એક શ્લોક આપ્યો છે તે આ પ્રમાણે છે:—

---

* બનારસમાં પં. સુધાકર જી એ સટીક करणकुतूहल છપાવ્યું છે, તેના કરતાં આ તદ્દન જુદું જ છે છપાવ્યું છે તે બ્રહ્મતુલ્યના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

રામકૃષ્ણ (વિલોમાક્ષર) કાવ્ય.

(બે પ્રતિઓ) કવિ સૂર્ય. પા. ૧૭ બ્લો. ન. પાકકછ. સુરત.
ઉ. તુ. જે. શુકલ. સુરત.

આ સંસ્કૃત કાવ્ય છે. પોતાના કાવ્યનો ખુલાસો-ટીકા લખતા કવિ કહે છે કે—

समाक्षरार्द्धा विषमाक्षरार्द्ध द्विधाभवेद्यस्तकवित्वसीमा ।

समान भिन्नार्थतया द्विधाद्या, भिन्नाक्षारार्थौ च भवेद्वितीया ॥१॥

કાવ્યને એક તરફથી વાચતા તેમા શ્રી રામચંદ્રની સ્તુતિ છે જેમઃ—

तं भूसुता मुक्ति मुदारहासं, वंदे यतोभव्यभवं दयाश्रीः

ભૂસુતા-સીતા તેને (રાવણથી) મુક્તિ આપનાર-છોડાવનાર, ઉદારહાસે-સદા પ્રસન્ન ચિત્તવાળા દિવ્ય અવતારી અને દયા તથા શોભાયુક્ત શ્રી રામચંદ્ર તેમને હું વંદુ છું. હવે એજ શ્લોકને છેલ્લા અક્ષરથી વાચતા માડીએ તો આ પ્રમાણે શ્લોક થાય.—

श्री यादवं भव्य भतोयदेवं संहारदामुक्ति सुतासुभूतं ॥ १ ॥

ભવ્યભ-સૂર્ય અને તોય-ચંદ્રઃ તેના પ્રકાશક છે (ગીતામા શ્રીકૃષ્ણે કહ્યુ છે, यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धिमामक) પૂતનાનો સંહાર કરી મુક્તિ આપનાર અને असुभूत પ્રાણ રૂપે સર્વત્ર રહેલા અથવા ચૈતન્ય સ્વરૂપ એવા યાદવ (શ્રી કૃષ્ણ) તેમને હુ વંદુ છુ.

કવિ પોતાનુ ઓળખ આપતા કહે છે.—

गोदावरी ब्रह्मगिरे सकाशात्तं प्रापितामागुदधि प्रयत्नात् ।

येनर्षिणा सोपि पुन. प्रतीयमा नेतुमत्रि प्रभवेत्क्रिमेता ॥३७॥

एवं विलोमाक्षर काव्यकर्तुर्भ्रया समाया समवेक्ष्यतज्ञा ।

जानन्त्विमां चित्रकवि च सीमां देवज्ञ सूर्याभिध संप्रदिष्टां ॥३८॥

इति श्री देवज्ञ पंडित सूर्य विरचितं रामकृष्णाख्यं काव्य संपूर्ण सूर्यपुरस्थेन व्यासावटंकेन वल्लभ रामात्मजेन विश्वनाथेन लिखितमिदं.

કીર્તિકૌમુદી.

સોમેશ્વર. પ્રાચીનપ્રતિ. પૂરી. શેઠ છ. મા. ઝવેરી સુરત.

વસ્તુપાલ તેજપાલની કીર્તિ સબંધીનો આ સંસ્કૃત ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે

વૈતાળ પંચવિંશતિક.

કર્તા કવિ કાલિદાસ. લ. સં. ૧૫૫૦

શાંખાયન બ્રાહ્મણ.

પા. ૮૨ લ. સં. ૧૪૮૩ ડા ૪. ગો. ભટ્ટ સુરત.

પ્રતિઓ આ પ્રમાણે છેઃ—

ख्यातास्ति य. क्षितितले गणकाब्ज भानु ।
थ्रियोंसु पंकजरजः परिप्लुतभाल' ।
वित सोढलेन नुदिने ग्रहणं हिमांशो ।
सिद्धांतसारकरणे कथित' चतुर्थ ॥ ३४ ॥
श्री भास्करांभीष्ट मिद सुधीभि विलोक्यमर्कग्रहणेथगोलो ।
केश्चिन् कृतं संस्करणं नतोय त्रिभोगबाणेन नतं मतमे ॥
अङ्घ्रिद्विपद्मयुगलैकमधुव्रतेन, विद्वच्चकोर निकरत्क्षणदाकरेण ।
वित्सोढलेन रचिते सवितृग्रहाख्य सिद्धांतसार करणेऽत्रहि पंचमोयं ॥१५॥
अङ्घ्रिद्वि पकेरुह रेणुपूतो य' सोढलो देवविदामभीष्टः ।
तेनोदिते भमहृमाधिकारः सिद्धातसारे कथितो हि षष्ट' ॥
पतंगाङ्घ्रि पंकेरुहैकाले नास्मिन्कृते सोढलाख्येन (सिद्धांत) सारे ।
शशाकम्य शुक्लाकृति ज्ञानसंज्ञ. समाप्तोऽधिकारोऽद्युम स्फुटोयं ॥ १२ ॥
वित् सोढलाख्येन समस्तदक्ष सांवत्सगनंदकनंदनेन ।
प्रोक्तोऽत्र धिष्णा ग्रह्योगसज्ञ सिद्धांतसारे दशमोधिकार ॥

દશોદ્ધાર.

રાજકવિ (સુરતનો) પા ૧૧૭

દશા જોવા સંબંધીનો ગ્રંથ છે

હિરકલશ.

હીરકવિ. ૨ સ સં. મં પાન છ. તા. ઝવેરી.
૧૬૫૭ ૧૮૧૧ ૩૨ સુરત

જ્યોતિષગ્રંથમાળા ઉપરથી આ ગ્રંથ બનાવ્યો છે.

પ્રાસાદમંડન.

મંડન સુત્રધાર. તા ગ. સુરત.

આ ગ્રંથ મૂળ મંડન નામના સુત્રધારે સંસ્કૃતમાં રચ્યો છે. ને મૂળ અને તેનુ ભાષાંતર છપાવવા માટે રા. જેઠીશનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જરે તૈયાર કર્યું છે ગ્રંથનો વિષય તેના નામ ઉપરથી સમજી શકાય એવો છે. દેહરા બાંધતા સુતધારે જે જે જાણવું જોઇએ તે તે બધું ખુલાસાવાર આ ગ્રંથમાં સમજાવ્યું છે આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થવાનો છે એટલે તેની વિગતમાં ઉતરવાની જરૂર નથી.

રામકૃષ્ણ (વિલોમાક્ષર) કાવ્ય.

(બે પ્રતિઓ) કવિ મૂર્ય. પા. ૧૭ બો. જ. પાઠકજી. સુરત.
ઉ તુ. જે. શુકલ. સુરત.

આ સંસ્કૃત કાવ્ય છે. પોતાના કાવ્યનો ખુલાસો-ટીકા લખતા કવિ કહે છે કે—

समाक्षरार्द्धौ विषमाक्षरार्द्धे द्विधाभवेयस्तककवित्वसीमा ।

समान भिन्नार्थतया द्विधाद्या, भिन्नाक्षरार्थी च भवेद्वितीया ॥१॥

કાવ્યને એક તરફથી વાચતા તેમા શ્રી રામચંદ્રની સ્તુતિ છે જેમ—

तं भूसुता मुक्ति मुदारहास, वंदे यतोभव्यभवं दयाश्री

ભૂસુતા-સીતા તેને (રાવણથી) મુક્તિ આપનાર-છોડાવનાર, ઉદારહાસે-સદા પ્રસન્ન ચિત્તવાળા દિવ્ય અવતારી અને દયા તથા શોભાયુક્ત શ્રી રામચંદ્ર તેમને હુ વદુ છુ. હવે એજ શ્લોકને છેલ્લા અક્ષરથી વાચતા માંડીએ તો આ પ્રમાણે શ્લોક થાય.—

श्री यादवं भव्य भतोयदेवं संहारदामुक्ति मुतासुभूत ॥ १ ॥

ભવ્યભ-સૂર્ય અને તોય-ચંદ્ર તેના પ્રકાશક છે (ગીતામા શ્રીકૃષ્ણે કહ્યુ છે, यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धिमामक) પૂતનાનો સહાર કરી મુક્તિ આપનાર અને અસુમૃત પ્રાણ રૂપે સર્વત્ર રહેલા અથવા ચૈતન્ય સ્વરૂપ એવા યાદવ (શ્રી કૃષ્ણ) તેમને હુ વદુ છુ.

કવિ પોતાનું ઓળખ આપતા કહે છે—

गोदावरी ब्रह्मगिरे सकाशात्सं प्रापितापागुदधि प्रयत्नात् ।

येनर्षिणा सोपि पुन प्रतीयमा नेतुमर्हि प्रभवेत्किमेता ॥२७॥

एवं विलोमाक्षर काव्यकर्तुर्भूया समाया समवेदयतज्ञा ।

जानत्विमा चित्रकवि च सीमा देवज्ञ सूर्याभिध सप्रदिष्टा ॥२८॥

इति श्री देवज्ञ पडित सूर्य विरचित रामकृष्णाख्य काव्य सपूर्ण सूर्यपुरस्थेन व्यासा वटंकेन वल्लभ रामात्मजेन विश्वनाथेन लिखितमिदं.

કીર્તિકૌમુદી.

સોમેશ્વર. પ્રાચીનપ્રતિ. પૂરી. શેઠ છ આ ઝવેરી સુરત.

વસ્તુપાળ તેજપાળની કીર્તિ સબધીનો આ સસ્કૃત ગ્રથ પ્રસિદ્ધ થયો છે

વૈતાળ પંચવિંશતિક.

કર્તા કવિ કાળિદાસ. વ સં. ૧૫૫૦

શાંખાયન બ્રાહ્મણ.

પા. ૮૨ લ. સં. ૧૪૮૩ ડા ૪. ગો. ભટ્ટ સુરત.

પ્રતિઓ આ પ્રમાણે છે—

इति शाङ्खायन ब्राह्मणे त्रिंशोध्याय समाप्त सवत् १४८३ वर्षे चैत्र शुदि १ प्रतिपत्तिथौ रवौ अद्येह श्री वृद्धनगरे नागरा ज्ञातीय मच्छपाल दु. आ. छ सुत दु वच्छ राजेन ब्राह्मणस्य पुस्तिका लिखिता ॥

વિદગ્ધ મુખમંડન.

બાધ સાધુ ધર્મદત્ત વૈદ દા. ડી અડતેશ

સુભાષિતનો ગ્રંથ છે.

શેતરંજની બાજી.

ઉ દુ જે. શુકન સુરત

શ્લોક ૩૪ છે

કાગળ લખવાની પદ્ધતિ

મ બ વ્યાસ સુરત

ગન્ન, ગુરૂ, શિષ્ય વગેરે નાના મોટા દરજ્જાના વિભિન્ન પત્ર લખતા ગેને શુ લખવુ તે આ ગ્રંથમા સસ્કૃતમા બતાવ્યુ છે

પારસીક પ્રકાશ.

(ચાર પ્રતિ)

પારસીઓ ધર્માચારના ક્યા ક્યા સિદ્ધાન્ત માને છે? એમનામા કયા સદ્ગુણો છે? એ વગેરે આ ગ્રંથમા બતાવ્યુ છે શ્લોકો પ્રસિદ્ધ થયેલા છે

સુરતમાં લખાયેલો પ્રાચીન ગ્રંથ.

સં. ૧૫૦૪, પાન ૧૦

" इति स्याद्वादरत्नाकर सूत्र समाप्त मिति भद्रम् लिखित सर्वतिलक गणिभि । सूरइत महानगरे ॥ठा॥ * स १५०४ वर्षे लिखिताचेद्रधर्मगणिनो ॥६॥ .

પ્રાકૃત

વજ્જાલય *

જયવલ્લભ લ ન પાન મ બ વ્યાસ સુરત
૧૫૪૦ ૧૦૫ છ સા. ઝવેરી "

વિષય–આ ગ્રંથ પ્રાકૃત ગાથાઓના સગ્રહનો છે, પણ જે કાળે તે સગ્રહાયો છે તે કાળની ભાષા અપભ્રસ ભાષા હતી ને ગ્રંથનો ઉદ્દેશ લોકોનાર સુભાષિતોનો સગ્રહ કરવો એ હતો એટલે પ્રાચીન તેમજ વર્તમાન કાળની સર્વ ગાથાઓ તેમા સગ્રહાય એ સ્વાભાવિક છે આ ગ્રંથ કવિની પોતાની રચનાનો નથી એમ બતાવવા કવિ કહે છે કે—

---

* સસ્કૃત 'વિદ્યાલય' શબ્દનુ પ્રાકૃત અપભ્રસ રૂપ વજ્જાલય છે સસ્કૃત 'દ્ય'ને સ્થાને પ્રાકૃતમા "જ" થાય છે ને તે રૂપ ગુજરાતી ભાષામા એવુંને એવુંજ ચાલતું રહ્યુ છે જેમ સ "વૈદ્યનાથ" ગુ "વૈજનાથ," મ "વૈદ્યલપુર" ગુ "વિજલપુર", સ "દ્યોત" ગુ "જોત', સ વિદ્યાપુર ગુ 'વિજાપુર' સ. "દ્યુત 'જુગ'

तिविह कइ विरइयाणां गाहाणं वर कुलाइं घित्तूणुं
रइयं वज्जालग्गं विहिणा जयवल्लहं नाम —३

त्रिविध कवि विरचित उत्तमोत्तम गाथाओ लइने जयवल्लम नामना कविए विधिपूर्वक
ा विद्यालय रच्युं छे. आ संग्रहमा जुदा जुदा ९८ विषयो छे. ने ते दरेक विषयने "वज्जा"
े नाम आप्युं छे, एथी "सोयार वज्जा (श्रोतार-सांभळनार विद्या), गाहावज्जा (गाथा
द्या), कव्ववज्जा (काव्यविद्या) सज्जनविद्या, दुर्जनविद्या, मित्रविद्या," वगेरे अनेक
ंषयो उपर ते काळनी लोकप्रचलित गाथाओ भेगी करवामा आवी छे. एनो अर्थ समज-
ानी सुगमता माटे एना उपर संस्कृत टीका करवामा आवी छे, जेनुं नाम "छाया राख्युं
. एटले ग्रंथ टीका साथे छे एम बताववा "वज्जालय छाया" ए नामे ते ओळखाय छे.
ंथकर्त्ता क्यारे थयो अथवा ग्रंथ क्यारे रचायो ए जाणवाने कंइ चोकस आधार मळ्यो
थी, पण विद्वानोनुं एम मानवुं छे के संवत् एक हजारनी लगभगमा आ ग्रंथ रचायेलो
े, छायाना कर्त्ता माटे ग्रंथने छेडे आ प्रमाणे उल्लेख छे. मोटा गच्छमां मानभद्रसूरि थया.
ेमनी पाटे हरिभद्रसूरि थया. तेमना शिष्य श्री धर्मचंद्र. तेमणे सर्व अमृतवाणीनुं पान
ुर्युं अने सं. १३९३मा छाया रची.

विद्यालये प्राकृतेस्मिन्सुभाषित मणावहो ।
लिलेख लेखक[?]छायां रत्नदेवश्च तद्गिरा॥
शिखिग्रहाग्निचंद्रैर्हि प्रमिते वत्सरेवरे ।
ग्रंथोयं संख्ययाख्यातः सहस्र त्रितयं तनु ॥४॥

प्राकृत काव्यनुं महत्त्व बतावता कवि कहे छे केः—

ललिए महुरक्खरिए, जुवइजणवल्लहे ससिंगारे; सते पाइअ कव्वे कोसक्कइ सक्कयं-पढिउं.
प्राकृत काव्य ललित मधुराक्षरवाळुं, युवतिजनोने प्रिय अने शृंगार रसवाळुं विद्यमान
छता संस्कृत कोण भणे ? टीकाकार कहे छे—

सस्कृतादपि प्राकृतमति रिच्यते । आबालगोपाल प्रसिद्धत्वात सुगमत्वाच्च ॥

आ गाथा उपरथी समजाय छे के प्राकृत काव्यो लोकोमा बहु प्रचलित हता अने ते
लोकप्रिय हता.

रत्नसंचय गाथा.

(सुभाषित) जी० सा. झवेरी सुरत

अने बहुओ

गुज्जर जणवय मज्झे लोलवाडय नाम पुरपसिध्धे,
अ चथ गणुनायग सिरि, गुणनिहाणसूरि उवएसे.
हरसभरेण हरसूएण, बहुएण रयणसंचय सुकय.
सुग सायरा उद्धरीउ, नंदउ जा दुप्पसमह सूरिप.

મત્તાપિંગલ.

પાન ૨૩ મ. બ. વ્યાસ સુરત.

અપભ્રંસ ભાષાના પિંગળ તરીકે આ ગ્રંથ મહત્ત્વનો છે. એ ભાષાના આખર કાળે એટલે સં. ૧૪૦૦ના લગભગમાં આ ગ્રંથ રચાયેલો છે. ભાષા કાવ્યનો આદિકવિ પીંગલ ગણાય છે, કેમકે ભાષા કાવ્યનું પીંગલ પ્રથમ તેણે કર્યું તેથી આ ગ્રંથ શરૂઆતમાં પિંગલને નમસ્કાર કરે છેઃ—

જો વિવિહ મત્તા સાઅર પારંપત્તોવિ વિમલ મઇ હેલમ ॥
પઢમભ્ભાસ તરંડો ણાઓ સેષ પિંગલો જઅઇ. ૧.

એની સંસ્કૃત ટીકા કરતા લખે છે કે + प्रथम भाषाया अवहट्ट

(अपभ्रंश) भाषाया स्तरंड स्तरणि रित्यर्थः । पादलिही तरंडो नौ रिति हारावली । संस्कृतेत्वाच कवि र्वाल्मीकिः । प्राकृते शालवाहनः भाषा काव्ये पिंगल.

આ ગ્રંથનું મંગલાચરણ અને તેમાં લીધેલાં ઉદાહરણો ઉપરથી ખાત્રી થાય છે કે ગ્રંથકર્તા જૈન નહિ પણ બ્રાહ્મણ વર્ગનો કોઇ કવિ છે. ઘણે ઠેકાણે વાણીભૂષણનો આધાર લીધો છે. એકબે ઠેકાણે હમ્મીર નરેશ્વરનાં યશોગાનના ઉદાહરણ લીધા છે જેમકે—

પઅભર દર મરૂધરણિ, તરણિ રહ ધુલ્લિઅ ઝંપિઅ,
કમઠ પિટ્ટ ટરપરિઅ, મેરૂ મંદર સિર કંપિઅ,
કોહે ચલિઅ હમ્મીર વીર, ગઅ જૂહ સુ જુત્તે,
કિઅઉ કટ્ઠ હાકંદ મુચ્છ મેચ્છહુકે પુત્તે ॥ ૯૨

कश्चित्कवि र्हम्मीर यानं वर्णयति । यथा पद्भरेण मुदिता धरणि. । तरणिः स्थितो धूल्याऽऽच्छादितः । तरणिः रथ इति वाकमठ पृष्ठ मधः पतितं अतिभारादितिभावः । मेरुमंदरयोः शिरः कंपितं क्रोधेन चलितो हम्मीर वीरः गजयूथ सुयुक्तस्तदा कृतः कष्टेन हाक्रंदो मूर्छित म्लेच्छ पुत्रैः ॥

‘છંદોભંગ જણાઇ આવ્યા વગર રહે નહિં’ એમ બતાવતા કહે છે કેઃ—

જેમ ણ સહઇ કણઅ તુલા તિલ તુલિઅં અદ્ધઅદ્ધેણ ।
તેમ ણ સહઇ સવણતુલા અવછંદં છંદભંગેણ ॥

यथा न सहते कनकतुला तिलेन तुलितमर्द्धार्द्धेन । तथा न सहते श्रवणतुला अप छंदःछंदोभंगेन अयमर्थः ॥

પુસ્તક બહુ જીર્ણ છે ગ્રંથની આખરના થોડાએક પાન તૂટક છે.

રત્નસિંહ સૂરિ.

ર. નં. ૧૨.૩૭ | લ. ૦ | પાન ૧૧

વિષય—પોતાના ગુરૂ ધર્મસૂરિનાં ગુણગાનના ૩૭ કુલક રત્નસિંહસૂરિએ રચ્યા છે તે-મજ બીજાં પણ કેટલાંક કુલક પોતાની ભાષા (અપભ્રંસ)માં રચ્યા છે. તે સુરત ગોપીપુરાના

જ્ઞાનભંડારમાં તાડપત્ર ઉપર લખેલા છે તેમાંથી થોડાએક કુલકોની નકલ પ્રદર્શનમાં મૂકી હતી. નમુનો આ પ્રમાણે:—

સિરિ સિવસૂરિ ગુરૂ ગણહરહ પયપઉમ પણમેવિ ।
ધમ્મસૂરિ સૂરિ હિરિલિયહઉ, દેસણ ગુણ વન્નેવિ ।
પરિકવયણહ મૂલુ જગિ દેસણસૂરિસુ ન જાણ ।
સા ધમ્મસૂરિ તુહ વન્નિયઇ, જિણ જાયઇ સુહ જઠાણ ॥ ૨

+ × ×

અલિઉ પયપઇ એઉ જાહ, કલિજુગિ વડ્ડઇ લોઇ ।
ધમ્મસૂરિ સનિકુ વર રયણુ કયઉણુ મિલિ કિ કોઇ. । ૫
ધમ્મસૂરિ સુણિ જે અમિયસમ, કન્નજલિહિં પિએઇ ।
સો છિંદિવિ ભવબંધણુ, સિવમોક્ખહ મેવેઇ ॥ ૬
ધય પઉમનાહ ગણિણા આસત્તિરિ જિણવરાણ મ થવણુ ।
કુમરવિહાર ઠિયાણ, વિહિય મિણ કુણઉ કલ્લાણુ ॥ ૧૪ ॥
જમોવિ તાણ મહનો સંસારે ભોયણાણ તાણ રલં ।
અણહિલ્લવાડ નયરે રહજત્તા જેહિ સચ્ચવિયા ॥ ૮ ॥
અણહિલ્લ નયર ગયણે નક્ક કયરહ વિમાણ વર જત્તો ।
કુમર નરિંદ મયંકો સપ મગુહ સુહા ચિંતો ॥ ૧૦ ॥

× × ×

બારસ સત્તાવીસે, મૂર્ગ એક્કારસીએ ભદવએ ।
ય દિણે સામિ તુમ, સુગ્મહિ મ ય જાઉ ॥ ૩૪ ॥

+ + +

સિરિ ધમ્મસૂરિ પહુણો નિમ્મન કિત્તીઇ ભરિય ભુવણસ્સ ।
સીસ લવે હિ કુનય રવિ સિરિ રયણસૂરીહિ ॥ ૩૨ ॥

મહાવીર જન્માભિષેક.

ભગનસૂરિ ૧૮ કુક

વિષય—મહાવીર સ્વામીને ઇંદ્ર અભિષેક કરે છે તેનું વર્ણન છે—

તાર ડગગિ ગૂગ ઢલક્કિઅ કુટ્ટિઅ તુટ્ટિઅ ટોલ ।
નાદ ગગ્ગિ રણુણ રણુક્કિ રણુણિઅ રણુણિઅ ઝોલ ।
તા ગજ્જિઅ અમર નચ્ચિઅ જલનિહિ શુજ્જિઅ નિજ્ઝરગ્ગાઉ ।
તા કાયર કંપિઅ નામિણિ કુપ્પિઅ, તુટ્ટિઅ આભરણાઇ ॥ ૧૧ ॥
તા કુમ્મ કડક્કિઅ, સેસ ધડુક્કિઅ, ચમ્હાગિઉ વારાહ ।
સાયર ઝલહલિઆ, ગિરિ ઢલઢલિઆ હુ નઠ્ઠે નરનાહ ।
દિગ્ગય ગડગડિઆ નિહ ખટખટિઆ, જહુ નઠ્ઠો મત્તડ ।
સહસક્કણ ચમક્કિઅ, સુરગણ સંકિઅ, નિર કુઠ્ઠો બંભંડ ॥ ૧૨ ॥

* * *

તા નેહ ભગવ વિત્થ કરિઅ વીર જાણિણુ અપ્પિઉ ।

તા સયલ સુરવર કામિ પુહુતલ, રંગ જગિ થિર થપ્પિઉ ॥ ૧૭ ॥
તા વાદિઅ દેવસૂરિ પાય પણમવિ અનઇ પુણુ દેવસૂરિ વંદિઅ ।
+ × સુંદર સુગુરૂ રામચંદસૂરિ જગિ જયઉ મંગલસૂરિ ભુલિઅ ।

દિગંબર જૈનનાં અપભ્રંસ કાવ્ય.

આદિજિન કલસ

મૂ. કે. કાપડીઆ સુરત

વઢ્ઢમાણુ જીણુ પણવેવિ ભાવેં, કલિમલ કલુસ વિવજ્જિઉ પાવેં ।
સંચાલેવિ અઇરાવઉ ગઇંદુ, જાસુ જમ્મણહવણિ આયઉ સુરેંદુ ।
ણિઉ મેરૂ સિહરિ તય લોયણાહુ, અઇ વિસમ્મ કમ્મ વણુ ડહણુ ડાહુ ।
કલસેહિ ણ્હાયઉ સિંહાસણત્થુ, ચલ ચામરેહિ વિજ્જિઉ પસત્થુ ।
બાલઉ ણિએવિ ઇંદસ્સ તામ, જલ સંકપ્પઇસઇ હિયઇ જામ ।
તા અવહિ ણાણુ પરિકપ્પિઉ, તે મેરૂ અંગુટ્ઠએ ચપ્પિયઉ ।
થરહરિય ધરણિ બંભંડુ ખસિઉ, ગિરિ ડોલ્લિઉ સુર સમૂહ તસિઉ ।
ઘત્તા–પરમેટ્ઠિ પયાસણુ ણિરૂવમ સાસણુ, ઇંદે વણિય જાસુ ગુણુ ।
જિણણવેવિ પયજો, કહસિ હિયયત્તેં, ગુઇ અણુમિય સુગેહુ જણુહુ ।
જય વઢ્ઢમાણુ. સિવ ઉરિ પહાણુ, તઇલોય પયાસણુ વિમલ ણાણુ ।
જય મયણુ ગ્રુહડ નિદ્દલણુ સમત્થ, જય દોસ રહિય બહુ ગુણુ પસત્થ ।

નિશિ ભોજન.

જો ધમ્મુ કરઇ. જિણુ ણાહુ ણવઇ, ણુસ ભાવઈ જાણે અપ્પાણુ ચવઇ,
જો ણુ વિરય નિહિ ભોયણુ કરેઈ, મણુ ખંચિ વિઇંદિય ણિટ્ઠિ ણેવિ ।
રયણિ ભુજંતહં દોસુ હોઈ, એરિસુ મુણિવર જંપતિ લોઇ ।
જહિં ભમઇ ભૂયર ખનિર મંતિ, જહિંવિં તરમેયઈ સંચરંતિ ।
જહિં દિટ્ઠિ ન પસરઈ અંધુ જેમ, તહિ ગાસુ-સુદ્ધિ બલુ હોઈ કેમ ।
કિમિ કીડ પયંગઇ જિઅગુરાઇ, પિપ્પીલઇ ડંસઇ મચ્છરાઇં.
ખજ્જુરઇં કણુસલાઇયાઇં, અનરઇં જીવાઇં વહુ મયાઇં ।
અણ્ણાગે ણિસિ ભુજંત એણુ, પસુ સરિસુ ધરિઉ અપ્પાણુ તેણુ ॥

ઘત્તા—જો ભોયણુ ભખઇ, અપ્પુણુ રખઇ, માણુ બઉ જડબુદ્ધિ ગંમઈ ।
બાહિરક દંતઉ, અઇ વિયરંતઉ, બહુ સંસારૂ પરિભમઈ ॥ ૭
જહિ વઇરિ ભેય વહુ સંચરંતિ, તહિં રયણિહિ મુહ ભોયણુ ન લિંતિ ।
વસિ કરાનૂ દિણાગઉ પંચ વાલુ, ભાણિટ્ઠિઇ પયડઉ ભુવિ વિસાલુ ।

પુણ્ણે હુઉ ણિવ્વાણે જાઇ, ચોરાસિ ભારિ કમ્મસવણુભાઈ ।
પુણ્ણે પુરંદરૂ જાઇ સગ્ગે પુણ્ણેં પજ્જલિય ન ડહઇ અગ્ગિ.
પુણ્ણેણ હોતિ ચક્કવઇરાય, પુણ્ણે ણુ સગ્ગહિ સમરે પાય ।

પુન્ગૈં મિલાસાવુ ચમર ધારિ, કરે કણુય દંડુ પડિહાર બારિ ।
પુણ્ણેં રહ ગય ઘડ તુરય થટ્ટ, ધય ચિંધ ભેરી નીમાણુ ઉટ્ટ ।
ઘત્તા–ધણ્ણ ધણ્ણુ પહુત્તાહ, જ ણિમ્મલુ તણુ,
જાણિ જાણુ ગુય ગોયરહ,
તે ધમ્મ પહાવેં, નિરુભય ભાવેં, લહઈ છરૂ મોખઈ વગ્ઇ ॥

હિંદી ગ્રંથો.

અભારાર નાયક.

અમદાવાદના નાગર કવિ ગધુરામ.

ર. સં.	લ. સં.	પા.	છ. સા. ઝવેરી.
૧૭૫૧.	૧૮૫૭	૨૬	સુરત.

નમુનો—

દિસિ પચ્છિમ ગુર્જર સુધર, નદર અેમદાવાદ;
ભૂપરિ કે સમ નગર નિર, ઊપર મહિત વાદ-૬
તા મધ્ધિ સારંગપુર સુભગ, સુખદાયક સમ ધામ'
નાગર વિપ્ર સુસંગમતિ, કવિપદ્ગજ ગધુરામ ૭

મંત્રે મેં મતાવના, ચૈત્ર તીજ ગુરુવાર '
પચ્છિ ઉજ્જલ સુમતિ કવિ, કિય ગ્રથ વિચાર ૧૨

ગ્રંથના વિષય વિષે કવિ કહે છે—

શ્રી સતગુરુ મોમોં કહો, પૂછત હૌં પરિપાય,
કહા સાર સંસારમેં ટેમેં જાનો જાય ૧૬.

આ પ્રશ્નના જવાબમા નન્દેહ અને સત્સંગતિ એ બે મહત્વના જણાયા તેથી સત્સંગતિ ક્યા મળે ? એ પ્રશ્ન ઉભો કરીને કેવી સભા સત્સંગતિને લાયક છે તે બતાવવા રાજામા કેવા કેવા ગુણો જોઇએ, પ્રધાનમાં કેવા ગુણો જોઇએ, વગેરે વર્ણન કર્યું છે. જેમકેઃ—

ધરા ધેનુ ભુવપતિ ધની, દુહનહાર હુજદાર;
રૈયત બચ્છ બિચારયે, ઓહરિ સુનહુ વિસ્તાર ૩૨
દુધ દોહની રાખિકે, કરે સ્વામીકે કાજ,
સદા પ્રધાન તાસો કહે, જાહિ રાજકી લાજ. ૩૩

ગ્રંથનું નામ	કર્તા	ર. સં.	લ. સં.	પત્ર સં.	વિષય	કોની પાસે છે?
અનેકાર્થ મંજરી	નંદદાસ		૧૮૦૦	૩	કોષ	છ. સા. ઝવેરી સુરત
હરિવિજયવિલાસ	નજુભાગોટ	૧૮૯૫			ભાવનગરના રાજ પુરુષોનુ વર્ણન	ત. મ. ત્રિપાઠી મુંબઇ

પૃથ્વીરાજ વેલી	પૃથ્વીરાજે	૧૬૩૮	૧૭૧૨	૧૪		ચંદ્રવિજય આમોદ
સમયસાર નાટક	બનારસીદાસ	૧૬૯૩	૧૭૫૧		પ્રસિદ્ધ છે	ગુ. ક. કાપડીઆ સુરત.
વિલ્હણ પંચાશિકા	જ્ઞાનાચાર્ય		૧૬૨૬			છો. સા. ઝવેરી
હિતજીકૃત કાવ્ય સંગ્રહ		૧૮૦૧				ર. ના. અંકલેશ્વર
રસિકપ્રિયા	હરિજીત					જે. વા. દીવાન
વૈષ્ણવ મંદિરોમા ગવાતા પદસંગ્રહ	અનેક	"				મ. બ. વ્યાસ
પંચીકરણ	મનોહરદાસ					ચં. બા મોદી સુરત
રસિક પ્રિયા	કેશવદાસ	૧૬૪૮	૧૮૫૨		શૃંગાર	બાઇજી આમોદ
રાધિકા શિખનખ વર્ણન	બલભદ્ર				"	"
જસુરામ રાજનીતિ	જસુરામ કવિ				રાજનીતિ	"
શબ્દ જ્ઞાન	કબીર					છો. વિ રાવળ
બારામાસા	છંદ					મ બ. વ્યાસ સુરત.
"	મોરલીધર					"
જહાંગીર ગુણમંજરી	કેશવદાસ	૧૬૬૨				"
રસરત્નાકર			૧૯૧૦	૬૦		ડિ. દ. જે. શુકલ સુરત.
નાયિકાભેદ	વિહારી			૨૮		જ. કા પાઠક પોરબંદર
કાવ્યપ્રકાશ	મહારાણા શ્રી સુલતાન સિંહજી			૮૩ રૂંક		"
વિચારમાલા						"
બ્રહ્મલીલા	અખો		૧૮૭૧			"
જ્ઞાનરમેણી	નરહરિ			રૂ ૨૫૫		"
હનુમાન નાટક	રામકવિ					ડા. બ. ગુન

સચિત્ર ગ્રંથો.

ગ્રંથનુ નામ.	વિષય.	કર્તા	ર. સં.	લ. સં.	કદ	કોની પાસે છે.
કાલિકાચાર્ય કથા	સોનેરી ચિત્રો					ડા બ. સુરત.
"				૧૫૧૦	૧૧	ચંડ આમોદ
ભીષ્મ સ્તવરાજ						પા. ૩૦ મા રે. બ્યાન વડોદરા.

અનુસ્મૃતિ				,,	વડોદરા
ગજેંદ્રમોક્ષ				૧૭	,,
દેવીમાહાત્મ્ય.				૨૩	,,
નરકનું વર્ણન.	ભયંકર ચિત્રો			૭	ચંદ્ર આમોદ
નંદાદતનો સાથીયો	યંત્ર			૧	,,
ધનાશાલિભદ્ર ચોપાઇ	રાસ સચિત્ર	મતિસાર		૨૫	વિજય ધર્મસૂરિ
ઓખાહરણ	સચિત્ર કથા	પ્રેમાનંદ		૫૦	ચકાનાગા ગુપ્ત
,,	,,	નાકર		૫૮	ગંધ ધી. સુરત.
ચંડીપાઠ	,,			૪૦	ડો. દસ્તુણગામ હોરા સુરત
હીરસૂરિજીના ચિત્રના બે ફોટોગ્રાફ				૨	છ. સા. ઝવેરી
શાલિભદ્ર રાસ	સચિત્ર કથા	મતિસાર	૧૬૭૮		પ્રે. ર. ભાવનગર
ચોવીસ તીર્થંકર	સોનેરી ચિત્રો				,,
સચિત્ર બારસા	સોનેરી ચિત્રો સાથે કથા		૧૫૨૪		,,
,,	,,				મૂ. ક. કાપડીયા સુરત.
જંબુદ્વીપનો નકશો	,,				,,
ઉત્તરાધ્યયન	સચિત્ર કથા				,,
કલ્પસૂત્ર	સચિત્ર			૧૨	,
ઝીણા અક્ષરે લખેલી ગીતા					ના. ચં. દિવા.
,,	,,				શેઠ હો. ર. મોદી સુરત.
સચિત્ર ગીતા					લા. શિ. સુરત.
યંત્રરાજ	ગ્રહોની ગતિ નક્કી શાકે ૧૪૯૧ કરવાનો યંત્ર		૧૫૯૧		કે. કે. જોસી સુરત.
રાણકપુરનો નકશો	નકશો				સુ. ભા. મોદી સુ.
જન્મોત્તરી	ગ્રહોના ચિત્રો અને યંત્રો		૧૮૬૫		ગુ.બા. મહારાજ
અમારીઘોષણા	સચિત્ર	કાપડ ઉપર પં. વેપ હર્ષ વગેરેના ચિત્રો સાથે અકબરશાહના વખતના			મો. ડી. દેસાઇ મુંબઇ

ગુજરાતી ભાષાના ગ્રંથો *

ગ્રંથનું નામ.	વિષય	ગ્રંથકર્તાનું નામ	ગ્રંથ રચ્યા સંવત	ગ્રંથ છપાયા સંવત	ગ્રંથનુંકદ
અકબરનો રાજ્ય વિસ્તાર	ઐતિહાસિક ભુગોળ	ગેજીરા ભાઈના પટેલ			
અકાળ મરણનું ગીત	પાઠ	ભદ્ર		૧૬૭૧	
અગડદત્ત રાસ	રાસ	લલિતકીર્તિ	૧૬૭૫	૧૭૨૨	પા. ૧૨
અગડદત્ત પ્રબંધ	,,	ભીમ	૧૫૮૪	૧૫૮૪	ડું. ૪૫૩
અગાધ બોધ	તત્વજ્ઞાન	ડુંગર સાહેબ			
અજપાલ દાસાની ગજગતિ	વખાણ	ચારણી કાવ્ય			
અર્જનીગો	શોકગીત				
અજિતશાંતિસ્તવન	સ્તુતિ	મેરૂનંદન ઉપાધ્યાય.			
અર્જુનગીતા	ઉપદેશ	ધનદાસ			પા. ૫
અઢારપાપસ્થાનક પરિહારમાળા	બોધ	બ્રહ્મ		૧૬૮૦	પા. ૭
અતિમુક્તકસાધુગીત	રાસ	નયરંગ			ડું ૨૦
અર્ધકાન્ડ	ભવિષ્ય કથન			૧૭૫૫	પા. ૭
અનાથીમુનિચોપાઇ	રાસ	પુણ્યશીલગણિ		૧૬૦૦	પા. ૪
અનાથી રાજાની ચોપાઇ	રાસ				
અનિરૂધહરણ		જયસાગર ભટ્ટારક	૧૭૩૨	૧૮૫૨	
અભિમન્યુ આખ્યાન	કથા	પ્રેમાનંદ	૧૭૨૭	૧૯૦૮	
,, ,,	કથા	તાપી બંધારો	૧૭૭૮	૧૭૯૭	
,, ,,			૧૭૨૮	૧૮૦૬	
અભેસિંગ રાણાનાં ગીત	વખાણ	ગઢવી દુરસન			
અમરદત્તનો રાસ	રાસ	ભટ્ટારક જયકીર્તિ	૧૬૮૬		
અમરસેન ચોપાઇ	,,	ત્રીકમ		૧૬૯૮	પા. ૪
અમરકુમાર ચરિત્ર	,,	લક્ષ્મીવલ્લભ			
અમરકુમાર સુરસુંદરી રાસ	,,	ધર્મવર્ધન	૧૭૩૬	૧૮૪૮	પા. ૨૧
અમદાવાદ શહેરનો ઇતિહાસ	ઇતિહાસ	શિલાછાપ	૧૯૦૮		પા. ૨૭૨
અમદાવાદથી માધવરામે	પત્રવ્યવહાર				

* રિપોર્ટનું કદ વધી જવાથી છેક છેલ્લી ઘડીએ આવંત નોંધો છાપવાનું બંધ રાખીને આ પ્રમાણે એકલું લીસ્ટ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. છપાઇ ગયેલા ઘણા ગ્રંથોના નામ આ લીસ્ટમાંથી કાઢી નાખ્યા છે તેમજ જગાના સંકોચને લીધે એક કરતાં વધારે પ્રતિઓ અને ઓછી અગત્યના લેખો પણ કાઢી નાખ્યા છે.

અપારામ કવિ ઉપર લખેલો કાગળ

અમૃતવિલાસ	આ ધ્યાત્મ	રઘુનાથ			
અમૃત વિલાસ	,	ગદ્ધી દુર્લભ			
અમરનેમી સજ્ઝાય	પા	જશવિજય ઉપાધ્યાય		૧૮૫	
અવંતી સુકુમાલની સઝાય	પાર	સોમસુંદર			
અશોકચંદ્ર રોહિણી રાસ	રાસ	જ્ઞાનવિમલ	૧૭૪૭	૧૮૪૧	પા ૫૩
અશ્વમેધ	કથા	ભાઉ	૧ ૬૮	૧૭૭૫	
અશ્વમેધ	કથા	નથુરામ		૧૮૧૫	
અષ્ટ પ્રવચન માતાની સઝાય	પાર	વિનયસાગર			
અમલ શુદ્ધિદાધિકાર	વૈદક				પા ૨૦
અજ્ઞાત ભાષાના ગ્રંથો					
આત્મહિત શિક્ષા (ગદ્ય)		દેવચંદ			પા ૮
આદિપર્વ	મહાભારતની કથા	નિરાંતદાસ			૨૮૦
આદિપર્વ	„	મનોહર	૧ ૬૦		કડવાં ૮૦
આદિપર્વ	„	માધવદાસ સુત ૧૬૮૫ રદાસ માવસ્થ			. ૨
આદિપર્વ દ્રુપદી સ્વયંવર	„	શિવદાસ	૧૬૭૨	૧૭૨૫	
આદિનાથ સ્તવન ગાનાવબોધ	સ્તુતિ			૧૬૦૦	પ ૮
આદિકુમાર સ્તવન	,	પ્રેમચંદ	૧૭૭		
આદિનાથ શત્રુંજય સ્તવન	„	ભાવહર્ષ		૧ ૫૬	પત્ર ૩
આદિનાથ સ્તવન	સ્તવ				પત્ર ૨
આદીશ્વર રાસ	રાસ	જીવનદાસ બ્રહ્મચારી	૧૭૮૫	૧૭૮૫	
આદિનાથ રાસ	,	બ્રહ્મ જિનદાસજી			
આદિનાથ પુરાણ રાસ	„	બ્રહ્મ જિનદાસજી		૧૮૨૪	
આદીશ્વર સમોસરણ	„	ભટ્ટારક સુરેન્દ્રકીર્તિ	૧૭૪૭	૧૭૬૭	
આદિનાથ રાગ	કાવ્ય	ભટ્ટારક જ્ઞાનભૂષણજી			
આદિનાથ રાગ	„	ભટ્ટારક સોમપ્રભાચાર્ય		૧૬૧૦	
આદિનાથ વિનતિ	સ્તુતિ	વિજયતિલક		૧૬૧૦	
આદિનાથ દેશનોદ્ધાર ટબો	ઉપદેશ				
આદિત્યવાર કથા		બ્રહ્મશ્રી સાગર	૧૬૮૧		
આર્દ્રકુમાર ધવલ	સ્તવ				
આર્દ્રકુમાર વિવાહલો	,	૫૭			
આનંદ રાસ	રાસ				કડી ૨૫
આરાધના રાસ	પદ્ય	વિજય	૧૫ ૨	૧ ૦૦	પત્ર ૨૧
આરાધના પ્રતિબોધ	દિગંબર ઉપદેશ	બ્રહ્મચર્યા સાગર		૧૭૨૧	
આરાધનામૃત ટીકા					

આરાદ્રકુમાર ધમાલ ગીત રાસ		પં. આનંદ	૧૬૩૮	૧૬૬૫	
આરાદ્રકુમારનો રાસ	"	જ્ઞાનસાગર	૧૭૨૪		
આરાદ્રમુનિ સજ્ઝાય	"	" "	૧૭૨૮	૧૭૪૯	પા. ૯
આરાદ્ર મુનિ ગીત	"	શુભ વર્ધન શિષ્ય			ટું ૫૫
આરતી પાના	ગદ્યપદ્ય				
ઇડર ગઢપતિ રાવ ટેકો ઉપદેશ					
ઇલાચીકુમાર ચોપાઈ	રાસ	જ્ઞાનસાગર	૧૭૧૯	૧૭૧૯	પા. ૧૨
ઇલાચીકુમાર રાસ	રાસ	સહજ વિમલ	૧૮૮૧		
ઉપમિતિ છંદ					
ઉત્તરાધ્યયન ચોપાઈ	રાસ	?		૧૬૯૯	પા. ૧૯
" "	"	"		૧૬૯૯	૩૨
ઉપદેશમાળા બાલાવબોધ ગદ્ય	ઉપદેશ	સોમ સુંદરસૂરિ ૧૪૮૫		૧૪૯૭	૫૨
"	"	ધર્મદાસ		૧૫૪૫	૨૯
ઉત્તમકુમારની વાત	વાર્તા	નરહર		૧૮૨૮	
ઉદ્યોગપર્વ	કથા	કવિ ભાણ		૧૬૧૦	કડવાં ૩૧
" પાંડવ વિષ્ટિ	કથા	"	૧૬૬૬	૧૮૨૧	પા ૨૦૨ ટું ૧૭૬૫
ઋષભસ્તવન	સ્તુતિ	લાભદાન			
ઋષભદેવસ્તવન	સ્તુતિ	દેવરત્ન		૧૭૨૪	
ઋષિદત્તા ચોપાઈ	રાસ	પ્રીતિસાગર	૧૭૫૨	૧૭૫૮	પા. ૨૮
ઋષિદત્તા રાસ	રાસ	સહજસુંદર	૧૫૭૨		
ઋષભદેવ ધવલબંધ	સ્તુતિ				
ઋષભદેવ ધવલ					
એકાદશ સ્કંધ	કથા	નારાયણ ભટ્ટ (રામભક્ત)			૩૭
"	"	વલ્લભ		૧૯૬૬	
એકાદશી માહાત્મ્ય	કથા	શિવદાસ	૧૬૭૦	૧૮૫૭	૧૨
એકાત્મતખંડન	તત્ત્વજ્ઞાનવાદ				૧૦
એકાંતરા તાવનીકથા ગદ્ય	વાર્તા				૪
ઓખાહરણ	આખ્યાન	પ્રેમાનંદ	૧૭૩૫	૧૮૨૨	૪૬
"	"	નાકર	૧૬૦૦		૩૪
"	"	ચારણકવિ			
"	"	કાશીદાસ			
ઓધવનો ગરબો	ગરબો	વલ્લભ			
અંગદવિષ્ટિ આખ્યાન	આખ્યાન	વિષ્ણુદાસ ગુરુદરીદાસ ૧૬૮૩			૧૨
અંગદવિષ્ટિ	"	કીકાવસી			૨૩૮ શ્લોક ટુંક મળી છે.

અંબડ કથાનક	રાસ			૧૬૫૬	૭
અંચલગચ્છ ચર્ચા	વાદ				૬
અંતરિક્ષપાર્શ્વનાથ સ્તવન	સ્તુતિ	લાવણ્ય સમય			૬
,, છંદ	,,	ભાવવિજય	૧૮૪૪	-	૫
અંકાવલી	ગણિત				૨
અભાઇચરિત્ર	જૈન કથા				૧૦
અભિડાંઇની સજ્ઝાય	સ્તુતિ (જૈન)				૧૨
કુકમાના રૂપક	ઉપદેશ	ચારણ દેવદાન		૧૯૧૫	
કક્કો	,,	પ્રીતમદાસ			•
કક્કો	,,	વિષ્ણુજી			
,,	,,	રણછોડ			
કછનીરાસ	રાસ			૧૪૦૮	
કણબીના મહિના	કણબીના દુખવર્ણન			૧૭૭૦	પા. ૨
કનકસેન ચક્રાવતીની વાર્તા	રાસ				પા. ૩૮
કયવન્નારાસ	રાસ	તપગચ્છદાસ			
,, ચોપાઇ		જયરંગ	૧૭૨૧	૧૭૨૮	પત્ર ૨૩
કરસંવાદ	કાવ્ય	લાવણ્યસમય	૧૫૭૫	૧૬૦૫	
કર્ણપર્વ	કથા	વિષ્ણુદાસ	૧૬૨૪	૧૭૧૦	પત્ર ૬૧
,, (જૂની પ્રત)	,,	વિષ્ણુદાસ	૧૬૫૫	૧૭૬૩	
કર્મગીતા	ઉપદેશ	કુબેર સાહેબ			
કર્મવિપાક બાલાવબોધ	તત્ત્વજ્ઞાન			૧૬૫૮	પા. ૨૪
,, રાસ	રાસ	ગણેશરુચિ	૧૮૩૪		
કર્મવિપાક		કૃષ્ણદાસ		•	ફ. ૧૨૪
કલાવતી ચરિત્ર	રાસ	વિજયભદ્ર		૧૬૨૬	પા ૬
કલિયુગનો છંદ	કાવ્ય	અમરવિજય	૧૭૦૨	૧૮૨૪	-
કલ્પસૂત્ર બાલાવબોધ (ગદ્ય)	શાસ્ત્ર કથા		-		પત્ર ૮૯
કલ્યાણમંદિર ભાષા		જયસાગર		૧૭૮૦	પત્ર ૬
કવિ ડેમોરામ ગાડણા	ચારણી કાવ્ય				
કવિત		ગેબ			પત્ર ૧૮
,,		ભીખાશાહ			પત્ર ૧૦
,, અમેસંગના	ચારણી કાવ્ય				
,, શેઠિઆનાં	,,				
કર્મનરૂપ	ઉપદેશ	દેવેન્દ્રસુરિ			પત્ર ૧૧
કહાનગોપીનું નાટક	નાટક				

કાઉસગ્ગમાંના સ્તવન	સ્તુતિ	નેમવિજય	૧૮૦૭	૧૮૩૨	
કાક ચોપાઈ			લગભગ	૧૬૦૦	પા. ૩
કાફિયા	ગઝલ	મીઠારામ			
કામકુંવર રાસ	રાસ	પુણ્યરત્ન સૂરિ શિષ્ય સોમચંદ		૧૬૨૬	
કામાવતીની કથા	કથા	શિવદાસ			
,, વાર્તા	કથા	ગિરધર		૧૮૦૩	
કાળીકામાતાનો ગરબો	કાવ્ય	હરીદાસ			
કુમતિવિધ્વંસ ચોપાઈ	,,	લોંકાગચ્છ	૧૬૭૧	૧૭૫૮	પા. ૫
કુમતિ સંહાર રાસ	રાસ	સુમતિ સાગર	૧૮૧૮		
કુમારપાળ રાસ	રાસ	(નાનો) ઋષભદાસ	૧૬૭૦	૧૮૧૫	
કુમારપાળ રાસ	રાસ	(મોટો) ,,	૧૬૭૦	૧૮૧૫	૧૦૩
કુલધ્વજ કુમાર રાસ	રાસ	જ્ઞાનસૂરિ શિષ્ય		૧૬૭૬	
કુંડળીઆ	કાવ્ય	કવિ મોતીરામ			
,,	,,	અખરામ			
કેક (ગુજરાતી)		નર્મદાચાર્ય			
કૃષ્ણ રાધિકાના બાર માસ	,,	સાનંદ		૧૮૯૫	
ક્રોધ, માન, લોભ, પરિહાર		દયાશીલ મુનિ			
ખરતરગચ્છ સંબંધી ચર્ચાનો ખુલાસો. ચાર					
ખંધકસૂરિસજ્ઝાય	સ્તુતિ	પ્રમોદશીલ શિષ્ય	૧૬૨૮		પા. ૬૮
ખગોળાચાર પદમાલાવબોધ (ગદ્ય)	શાસ્ત્ર				પાન ૩૩
ગજસુકુમાર ચોપાઈ	રાસ	શુભવર્ધન શિષ્ય			પા. ૭
ગજસુકુમાર ચોપાઈ	,,	મતિ સાગર			
ગજસુકુમાર ગીત		શુભવર્ધન શિષ્ય			
ગજસંઘગોહેલના ઝુલણા ચારણી કાવ્ય ગુણગાન					
ગજેન્દ્ર મોક્ષ		રામકૃષ્ણ			
ગણધરપ્રબોધ મહાવીરસ્તવન	સ્તુતિ	સકલચંદ			
ગણ ભક્તમાળા	ચરિત્ર (ઉપદેશ)	નાથીગઢવી			
ગણ રાજસી શ્રી ગોહેલજીનું ગુણગાન		ચારણ કવિ		૧૮૦૧	
ગણિતસાર	ગણિત	આનંદમુનિ	૧૭૩૧	૧૭૩૧	પા. ૩૧
ગરબો		બીજા			
,,		રઘુનાથ			
,, (બહુચરાજીનો)		દયારામ			
,,		નરસિંહ			
ગર્ભાખ્યાન		રત્નજીભાઈ ગડારક			
ગામડી નિશાળની છોકરી	પદ્યશિક્ષા				

નિ ધાગીની ગર ગીઓ		દયારામ			
ગીતગોવિંદનું ગદ્ય ભાષાતર					
ગીતા		પ્રીતમદાસ	૧૮૮૬		
,, જુની ગુજરાતીમા અર્થ			૧ ૮૭		
ગીરીખત (પાટણનું)			૧૮૫૨		
ગુજરાતના ઇતિહાસના		"ઉપર નથી મળેલી ત્યાંસુધી લગી"			
શિલા લેખ અને તામ્રલેખનો સગ્રહ		મગકર્તા શુભ્રરામ વાનામાઈ			
, , ગોન ડીવગ					
ના શિલાલેખ અને તામ્રલેખ					
,, વ નેલી		,,			
ગુજરાતી ગ્રામરના પ્રિન્સીપલસ		એચ એમ રામમેન	૧૮૪૨		
			છાપ્યા સં.		
ગુજરાતી લિપિનો જુનામા જુનો હસ્તલેખ			૧૬૮૩		
ગુણરત્નાકર ૭૬	પ્રબંધ	સદેવસુંદર	૧૫૧૨	૧૬૪૫	
ગુણત્રીશ ભાવના	પા'				દે ૩૦
ગુણાવલી રાસ	રાસ	ગજકુશલ	૧૭૧૪		
ગુરૂનિષ્યસવાદ	ઉપદેશ				
, (પદ	,,	જીવનદાસ ગુરુપરમહંસ ૨૭ ૮			
ગોરી	ઉપદેશ	ઉમેર નાડેમ			
ગોડી પાર્શ્વનાથ સ્તવન સ્તુતિ		વિજયવિમલશિ ય રામવિજય ૧૭૭૨			
,, ૭૬		કુ ાનલાભ			
ગોપિ ગીત		નરહરિ			કડવા ૭
ગોપીઓનો પત્ર		કવિ મોતીરામ			
ગોરખનાથ ઠરી ૭૬					
ગોરા બાદલની વાર્તા-ચોપાઇ		ભાગ્યવિજય	૧૭ ●	૧૭૦૭	પા ૩૨
ગોવર્ધન રાસ		કવિ કહાનદાસ			
ગોવિંદનું પદ		ગોવિંદ			
ગૌતમ ઇચ્છા બાલાવબોધ (ગદ્ય) નરજ્ઞાન					
		સોમસુન્દરસુરિ		૧૫૮૮	દુ ૧૫૦૦
		લાવણ્યસમય	૧૫૪૫	૧૫૮૪	પા ૬
ગૌતમ દિપાનિમ સ્તવન	સ્તુતિ	મગ્લચંદ	૧૭૮૫		
ગૌતમસ્વામીનો રાસ	રાસ	વિજયભદ્ર	૧૮૧૨		
ગોપીવિલાસ	કથા	પ્રકાનન્દ	૧૭૬		કડવા ૪
ગઘાગર મહાવીર સ્તવન	સ્તુતિ	માનવિજય	૧૭૫૫		
ચકરગી ગીત	ઢા ૫	પુ રસાગર			

ચતુઃશરણ પ્રકીર્ણ સંધિ		મતિભદ્ર	૧૬૨૧		
ચાણક્યનીતિ અર્થ સાથે	જૂની ગુજરાતી				પાન ૪૮
ચાતુરી	વાર્તા	કવિ રણછોડ			
ચાર પ્રત્યેકબુદ્ધની ચોપાઈ	રાસ	સમયસુંદર	૧૬૬૫	૧૮૯૯	
ચારણી સાહિત્ય	સાહિત્ય	આમોદના ઠાકોર વગેરેના ચારણ કવિઓ		૧૮૫૦	
ચારણી પિંગળ	સાહિત્ય	,,			
ચારિત્રમનોરથમાલા		પાર્શ્વચંદ		લગભગ ૧૬૦૦ પા. ૪	
ચારુદત્ત ચરિત્ર	રાસ	પદ્મશ્રી			
ચિતોડની ગઝલ					
ચિત્તસંભુતિરાસ	રાસ	જ્ઞાનસાગર	૧૭૩૧	૧૭૫૪	૩૪
ચિંતામણિ	કુબેર સાહેબ				
ચેલૈયાનુ આખ્યાન	કથા	સુરદાસ કુંટો	૧૬૮૨	૧૭૬૬ કડવા ૪	
ચૈત્યવંદન		મૂળી		૧૭૧૦	
,,		પેગો			
ચૈત્ય વદન		નયસુંદર			
ચોથમાતારી કથા (ગદ્યપદ્ય)	કથા				
ચોરાશી વૈશ્ય જ્ઞાતિના નામ		ભટ્ટારક લક્ષ્મીસેન		૧૬૭૮	
ચોવિશ જિનગીત	કાવ્ય	ઉદયરત્ન		૧૮૪૪ પા ૧૦	
ચોવિશ એકાદશી મહાત્મ્ય	માહાત્મ્ય			૧૮૧૯	
ચોસરા		કુબેર સાહેબ	૧૯૨૭		
ચંદકુંવરીની વાર્તા	વાર્તા	પ્રતાપસિંહ			
ચંદનબાલા સજ્ઝાય		દેપાલકવિ		૧૫૦૬	
,, ચોપાઇ	રાસ	,,			
,,		ભાનુમેરૂ			
ચંદનાધર્મપરીક્ષા વગેરે		વાદીચંદ પ્રભાચંદવગેરે ૧૬૨૫-૧૭૦૦-૧૭૦૦-૧૭૫૦			
ચંદ્રપ્રભુ ચરિત્ર	કથા	ભટ્ટારક યશકીર્તિજી	૧૮૫૫	૧૮૫૫	
ચંદ્રપ્રબંધ	,,	તેજમુનિ	૧૭૧૭		પાન ૨૫
ચૌહાણનું ચારણી કાવ્ય		ચારણ			
ચંદ્રલેહા ચોપાઇ	રાસ	મતિકુશળ	૧૭૨૮	૧૭૮૪	૨૪
ચંદ્રહાસ આખ્યાન	આખ્યાન	ભોજો (સુરતનો)		૧૭૬૩ પા ૨૮	
,, ,,	,,	વિષ્ણુદાસ	૧૬૩૪	૧૭૪૧	૬૯
,, ,,	,,	નાકર			કડવા ૪૦
જયગીતા	ઉપદેશ	શંકર	૧૬૮૭		
જયચંદ્રમુનિગુણસ્તુતિ	સ્તુતિ				

જયવિજય ચોપાઇ	રાસ	ધર્મરત્ન		૧૬૪૧	પા. ૬૫
જલાલની વાર્તા	વાર્તા				
જાબલીભદ્ર આખ્યાન	કથા	બ્રહ્મ વિદ્યાસાગર ૧૭૩૨	૧૭૫૭		
જાલંધર નરકાસુર આખ્યાન	,,	શિવદાસ	૧૭૨૫		
જિનકુશળસૂરિ ભાસ	રાસ	પાઠક સૂર્યવિજય			ટૂંક ૧૧
જિનકુશળ સૂરિગીત	સ્તુતિ				
જિનચંદ્રસૂરી ગીત	સ્તુતિ	મહિમરાજ	૧૬૩૫		
જિનદત્તસુરિ અષ્ટક	,,				પા. ૭
જિન નેમિનાથ		બ્રહ્મ			
જિનદત્તસૂરિ પાટમહોત્સવ	કાવ્ય	શિવચંદ મુનિ ૧૬૮૪	૧૮૫૦		ટૂંક ૫૭
જિન લાભસુરિ ભાષ	,,		૧૮૨૫		
જિનાજ્ઞાપ્રમાણોપરીઆગમહુંડી		પુણ્યચંદ	૧૬૪૧		પા. ૧૫
જીઆવા નેપાડા વગેરેનાં કવિત યશોગાન		ચારણ			
જીવનધરસ્વામીરાસ	રાસ				
જીવાજીવ વિભક્તિ		બ્રહ્મ			
જુની શિલાછાપનું પુસ્તક (ખ્રીસ્તી)					
જ્યોતિષરત્નમાલા બાલાવબોધ	જૂની ગુજરાતી			૧૭૧૯	પા. ૪૪
જેશાભાઇ વસોયાનાં ગીત.	યશોગાન	ચારણ			
જૈન પ્રતિમાઓ પરના લેખ					
જંબુસ્વામીનુ વિવાહલુ		વીર પ્રભસૂરી શિષ્ય ૧૪૯૫	૧૫૫૦		પા. ૪
જંબુદ્વિપ પ્રજ્ઞપ્તિના અર્થ ભૂગોળ					પા. ૯
જંબુકુમાર રાસ	રાસ	નયવિમલ	૧૭૩૮		પા. ૧૯
જંબુસ્વામી ગીત-છંદ	કાવ્ય			૧૬૮૭	
જંબુસ્વામીનો રાસ	રાસ				
જંબુકુમાર રાસ	રાસ	નયવિમલ	૧૭૩૮	૧૭૮૪	પા. ૬૦૮
જંબુસ્વામી રાસ	રાસ	ધર્મ સાગર	૧૬૬૬		
જંબુપૃચ્છા		વિરજમુનિ	૧૭૨૮	૧૮૦૯	
જંબુપૃચ્છા રાસ	રાસ	રાજચંદ્રસુરિ		૧૭૨૮	
જંબુદ્વિપનો નકશો					
ડાગવરાજાનું આખ્યાન	આખ્યાન	શિવદાસ		૧૭૧૬	
ઢોલામારૂની વાર્તા	વાર્તા				
ઢાલસાગર	ઉપદેશ	ઋષભસાગર	૧૮૩૦	૧૮૫૨	૭૨
તાજણાંનાં કવિત	યશોગાન				
તિથી		કુબેર સાહેબ		૧૮૮૧	

તિલક ચિંતામણિ	કાવ્ય	કુબેર સાહેબ	૧૯૨૭		
તીર્થેશારીખનું ભાષાન્તર ગુજરાતી શિલાછાપ		જૂની છાપ			
તીર્થમાલા		મુનિચંદ			પા. ૬
તીર્થમાલા નમસ્કાર	સ્તુતિ	ગોવર્ધનસુરી			
તુલસી માહાત્મ્ય	માહાત્મ્ય	હરિદાસ			
ત્રિલોકસાર ધર્મધ્યાન	રાસ	સુમતિકીર્તિ	૧૬૨૭	૧૬૩૬	
ત્રિવિધ ભાવના				૧૮૫૬	૧૨
દશમ લીલા	કથા	પ્રેમાનંદ			
દશમ સ્કંધ	”	”		૧૯૧૮	
દશમ સ્કંધ	”	માધવદાસ સુંદરદાસ			
”	”	બાલણ			
દશ દૃષ્ટાંત					
દશાર્ણભદ્રરાજર્ષિ ચોપાઇ		ધર્મસિંહ	૧૬૯૯	૧૭૭૮	
દાણચાતુરી		કવિ દયારામ			
દાણચાતુરી	કાવ્ય	કવિરામ			
દાણલીલા	”	સુરદાસ			
”	”	પ્રેમાનંદ			
દાતારસુઝારનો સંવાદ		લાવણ્યસમય			
દાનશિલતપ	”	સમયસુંદર	૧૬૬૨		
દાન શિલતપ ભાવના રાસ	”	”		૧૬૮૨	
દાનપત્ર (તૂટક)			શાકે ૭૦૯		
દીપસિંહ રાણાનું ગીત		ચારણ			
દીપસિંહરાજરાણીનું ગીત		”			
દુર્ગાદેવ: કથિત સાઠ સંવત્સર ફળ		દિગંબર દુર્ગાદેવ			
દુહાસંગ્રહ					
ઢંઢણકુમાર ભાસ	રાસ	વિજયસાગર			
દ્રૌપદી રાસ	રાસ	કનક કીર્તિ		૧૮૦૦	
દ્રૌપદી સ્વયંવર	”	શિવદાસ		૧૮૮૬	
દ્વાદશ અધ્યાત્મચાતુરી		જીવન ગુરુ પરમહંસ	૧૮૦૩	૧૮૦૯	
દ્વાદશ ભાવના					પ. ૧૧
દ્વાદશ સ્કંધ	કથા	વલ્લભ	૧૭૦૬	૧૯૧૫	
દ્વારકાના વામીરે	સ્તુતિ	નરસિંહ			
ધનવંતરી સારોદ્ધાર				૧૭૬૨	પત્ર ૬૦
ધનાચરિત	કથા	મતિશેખર	૧૫૧૪	૧૫૭૭	ટુંક ૩૧૯

„	„	„		૧૫૮૮
ધન્નાશાલિભદ્ર ચોપાઇ		જિનરાજસૂરિ	૧૬૭૮	૧૭૫૨
ધર્મપરીક્ષા		ચંદ્રસાગર	૧૬૨૫	૧૮૨૫
ધર્મપરીક્ષા રાસ	રાસ	ભટ્ટારક સુમતિકીર્તિ	૧૬૨૫	૧૭૨૫
ધર્મબુદ્ધિપાપબુદ્ધિ મંત્રીનૃપસંવાદ	રાસ	નેમિવિજય	૧૭૩૮	૧૭૭૧ પત્ર ૬૭
ધર્મબુદ્ધિ ચોપાઇ	રાસ	લાભવર્ધન		૧૮૮૦ પા. ૨૫
ધર્મદાસ શેઠીઆના કવિત	યશોગાન	ચારણ કવિ		
ધર્મસિંહ કૃત કુંડલીઆ	„	ધર્મસિંહ	૧૭૩૮	૧૭૮૦ કું. ૫૭
ધીરાભગતના વાર		ધીરો		૧૯૨૮
ધ્યાનસ્વરૂપનિરૂપણ પ્રબંધ		ભાવ વિજય	૧૬૯૩	
ધ્વજભુજંગકુમારચોપાઇ રાસ		લક્ષ્મીસાગર		૧૭૧૦ પા. ૧૮
ધ્રુવાખ્યાન	„			
નકલંકી ગીતા				
નમિસુંદરી ચરિત્ર	રાસ	ઇશ્વરસૂરિ		
નરસિંહમહેતાના બાપનું શ્રાદ્ધ		ભગવાનદાસ (ભક્ત)		
નરસિંહમેતાના પુત્રનો વિવાહ		આધારભટ્ટ		
„	„	હરિદાસ	૧૭૨૦	૧૮૧૩
નરસિંહ મેતાનો રાસ	રાસ	આધારભટ્ટ		૧૮૭૮
નળ દમયંતિ ચરિત્ર	કથા	જ્ઞાનસાગર		૧૭૫૮ પા. ૯
નળદમયંતિ રાસ	રસ	સમયસુંદર	૧૬૭૩	૧૭૭૩ ૩૩
નવપદ રાસ	„		૧૭૧૨	૧૭૩૮ પા. ૧૮
નવતત્વરાસ	„	ભાવસાગર શિષ્ય	૧૫૭૧	૧૬૭૫ પા. ૨૦
નવતત્વ બાલાવબોધ				
નવવાડ		ઉદયરત્ન		
નવસારી પાર્શ્વનાથ સ્તવન				
નવવાડી		પુણ્યસાગર		કડી ૨૧
નવકાર બાલાવબોધ (ગદ્ય)				
નવકાર બાલાવબોધ				
નર્મદાસુંદરી (તરક)				પા ૪૫
નાગલકુમાર રાસ	રાસ	ભીમ		૧૬૩૨ ૨૦૦ ટુંક
નાગસિરિ સજ્ઝાય	પાદ			
નારાયણ પ્રબંધ બદ્ધગીત	કાવ્ય	નરસુંદર		

નામમાલા	કોશ	હમીર	૧૭૭૬	૧૯૧૯	
નામસ્તવન	સ્તુતિ	પ્રમોદશીલશિષ્ય			
નિગ્રંથીઆ ગીત		અજ્ઞ		૧૬૭૧	
નિગ્રંથી વિચાર (ત્રુટક)					પા. ૫૯
નિરાતભક્તનું પદ	પદ				
નેમરાજુલરાસ	રાસ				
નેમકુમારપાર્શ્વનાથઆદિગીત		માણેક			
નેમીનાથ ચરિત	ચરિત	માણેકસૂરિ			
,, વિવાહ		અજ્ઞ		૧૬૯૪	૨૮
,, સ્તવન	સ્તુતિ	મુનિવિમલશિષ્ય			ત્રુ. ૧૨
,, નો નવરસો		હર્ષરત્ન		૧૬૬૭	
નેમીરાજુલ સ્તવન	,,	વિજયપ્રભસૂરિ			
નેમીનાથ વિવાહ		પ્રેમચંદ	૧૮૬૦	૧૮૮૮	
નંદિષેણ મુનિ સજ્ઝાય		મેરૂવિજય			
નડીઆદના હરિસિદ્ધિ માતાનો ગરબો		રેવીદાસ			
પટ્ટાવલી	વંશાવલી				૮
પદ્માવતિની કથા				૧૮૪૨	
પદ્મપુરાણ	દીગંબરજૈનકથા	ખુશાલદાસ	૧૭૮૩	૧૭૮૩	
પરિસહ કથા (ગદ્ય)	કથા				૬૨
પલકાધ્યયન ગીત	કાવ્ય	અજ્ઞ		૧૬૭૧	
પરયવિધાન રાસ	રાસ	ભટ્ટારક શુભચંદ્રાચાર્ય		૧૭૨૧	
પાટણચૈત્યપરિપાટી સ્તવન	સ્તુતિ	હર્ષવિજય	૧૭૨૯		
પુરંદરકથા	કથા	માલદેવ		૧૬૫૨	૫
પેથડરાસ					
પાંડવવિષ્ટી	કાવ્ય	કુંદો	૧૬૭૭	૧૭૮૧	૨૭
પાંડવાશ્વમેધ	કથા	રઘુરામ		૧૯૦૫	૧૫૨
પાંડવપુરાણ					
પાપબુદ્ધિરાજાને ધર્મ બુદ્ધિમંત્રીનોરાસ	રાસ	ઉદયરત્ન	૧૭૬૮	૧૮૦૧	ત્રું ૪૧૬
પારસીઓની પ્રશંસા (સંસ્કૃત શ્લોકો ગુજરાતી અર્થ સાથે)					
પાવાગઢના પતાઈની વંશાવળી	વંશાવળી				
પાસાકેવળી	જ્યોતિષ	ગર્ગઋષિ			

પાર્શ્વનાથરાજગીતા	કાવ્ય	ઉદયવિજય			
પાર્શ્વનાથ સ્તવન	સ્તુતિ	ગુણપ્રભ			હે ૧૫
પાક્ષિકઆલોચણવિધિ	કર્મ				૬
પ્રિયમેલક રાસ	રાસ	સમયસુંદર	૧૬૭૨	૧૭૮૯	
પીંગળ	પીંગળ			૧૭૧૩	૨૪
પીંગળ પ્રકાશ	પીંગળ	હમ્મીર કવિ	૧૭ ૮	૧૮૬૨	૨૯
પિંડવિશુદ્ધિ	શાસ્ત્ર	જ્ઞાનસાગર			
પુણ્યાઢ્ય નૃપરાસ	...	...	...		
પુરંદર ઇતિહાસ ચોપાઇ	રાસ	માલદેવ			૧૫
પુરૂષોત્તમ મહાત્મ્ય	મહાત્મ્ય	રણછોડ			૬૫
પુણ્યસાર ચરિત્ર	કથા	સમયસુંદર	૧૬૭૩	૧૭૨૭	૧૨
પૃથ્વીરાજવેલી ટબાર્થ	કાવ્ય	પૃથ્વીરાજ		૧૭૨૮	૩૮
પ્રણુન કામતરૂ	ઉપદેશ	કુબેરસાહેબ			
પ્રદેશી ચોપાઇ	રાસ	સહજસુંદર		૧૬૭૭	૯
પ્રદ્યુમ્નચરિત્ર રાસ	દીગંબર રાસ	ભટ્ટારક દેવેંદ્રકીર્તિ	૧૭૨૨	૧૭૨૨	
પ્રદ્યુમનચરિત્ર	રાસ	કમળશેખર	૧૬૨		૧૦૩
પ્રભાતીઆ	સ્તુતિ	જીવણદાસ			૭
પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા	કથા		૧૬૪૪		
પ્રસ્થાનપર્વ	વિષ્ણુદાસ	કથા	૧૬૧૧	૧૭૮૭	૧૮
પ્રેમરસ ગીતા	કાવ્ય	દયારામ			
પ્રેમલાલચ્છીનાસ	રાસ	દર્શનવિજય	૧૬૮૯	૧૭૬૦	૫૪
પંચાખ્યાન	કથા	વચ્છરાજ	૧ ૪૪	૧૭૬૦	૮૫
પંચકલ્યાણ વીરસ્તવન	સ્તુતિ	વિનયવિજય			
પંચાખ્યાન	આખ્યાન	ગુણમેરૂસૂરી શિષ્ય	૧૬૨૦	૧૮૩૧	
પુરાણ ભક્તિના અર્થ (ગદ્ય) શાસ્ત્ર					
પંચોપાખ્યાનના અર્થ (ગદ્ય)				૧૭૩૭	
પંચદંડ	વાર્તા	નરપતિ	૧૫૪૪		૧૮
ફાગ	કાવ્ય	પ્રાચીન			
ફારસીગીતા	ગદ્ય	ત્રિકમ સુંદરલાલ (સુરતના વા કાયસ્થ)			
બભ્રુવાહન આખ્યાન	આખ્યાન	હરિરામ વિરમ સુતનો		૧૭૬૩	૩૬
બારમાસ	કાવ્ય	ભીમ રાસ	૧૬૫૦	૧૭૫૦	
બારવ્રતનો રાસ	રાસ	જીનચંદ્રસુરી શિષ્ય	૧૬૩૩	૧૬૩૩	૫
બારવ્રત સઝાય	પાઠ	નયવિમલ શિષ્ય			હે ૫૨
બારવ્રત સઝાય	પાઠ	સુમતિવિમલસુરી શિષ્ય			
બારની	કાવ્ય	નથમલ	૧૭૪૧		૭

આદુઅલિ ચરિત્ર	કથા	ભુવનકીર્તિ		૧૭૭૬	૩૩
‘ગુલ્હરામ					૩
બંભણવાડા મહાવીર સ્તવન	સ્તુતિ	કનકકલશસૂરી શિષ્ય			
બંભણવાડીશ પાર્શ્વસ્તવન	સ્તુતિ	અજ્ઞ કવિ			
બ્રહ્મચર્યની નવવાડ	ઉપદેશ	ધર્મહંસ			
ભક્તમહિમા	ચારિત્ર	હરિદાસ			૧૫
ભક્તમાળા ચરિત્ર	ચરિત્ર	કવિરામ			
ભક્તવેશ	ચરિત્ર	કવિરામ			
ભક્તામરકથા	કથા	વિનોદીલાલ	૧૭૪૭	૧૮૭૭	
ભક્તામરસ્તવન બાળાવબોધ (ગદ્ય)	સ્તુતિ	ઉદયવિજય		૧૭૬૩	૨૨
ભક્તિરત્નાવલીના અર્થ					
ભગવદ્‌ગીતા	તત્ત્વજ્ઞાન	નરહરિ	૧૬૭૭	૧૮૨૬	૧૫૫
ભગવદ્‌ગીતા	રામભક્ત		૧૬૬૦	૧૭૪૧	૩૬
ભગવતગીતાના અર્થ (ગદ્ય) (જુની ગુજરાતી)					
ભદ્રા તથા કસ્તુરચંદ	વાર્તા			૧૮૭૧	
ભરતબાહુબલી છંદ	કાવ્ય	રાજકીર્તિ			૫
ભરતબાહુબલીરાસ	રાસ	ગુણરત્નસૂરી,		૧૭૦૩	૧૬
ભારતબાહુબલી રાસ	રાસ	શાલીભદ્રસૂરી			૧૦
ભરૂચવાળા લલુભાઈના કવિત	ખ્યાતિ	ગઢવી દુર્લભ			૨
ભવભાવના કથા				૧૬૮૫ ,	૧૨૩
ભવ વૈરાગ્ય શતકટબો					
ભાટ મોરડની કવિતા	કાવ્ય	મોરડ સુરતના વા કાયસ્થ		૧૮૨૬	૨૬૭
ભાગવતસાર	કથા	પ્રાગનામ			
ભાવનાનિધિ	ઉપદેશ	જયશેખરમુની ગુરૂ દેવસૂરી		૧૫૪૩	ટુંક ૬૨
ભીમપર્વ	કથા	વિષ્ણુદાસ	૧૭૧૩	૧૮૫૮	૨૧૫
મચ્છવેધ	કથા	ખેચર શિષ્ય નરસો			૪૦
મત્સ્યોદરરાસ	રાસ	ચંદ્રસુરિશિષ્ય	૧૫૫૩		
મતીઆ પંથ	હકિકત	સતગોર સહદેવ			૫૦
મતીઆપંથનાકાવ્યો	ઉપદેશ	સતગોર સહદેવ અને બીજા			૬૦
મંડપાચલ ચૈત્યપરિપાટી સ્તવન	સ્તુતિ	ખેમરાજ ગણિ			
મનોરથમાળા	ઉપદેશ	ક્ષેમરાજ મુનિ			
મહમ્મદ પાદશાહ સજ્ઝાય					૧
મહાવીર સ્તવન (પાન વિહાર મંડન સ્તોત્ર)		સોમસુંદરસૂરી			
મહાબલ રાસ	રાસ	કવિ વાછયા શિષ્ય		૧૬૪૦	૨૫
મહાવીર સ્તવન	સ્તુતી	લખમણ	૧૫૨૧		

મહાવીર રાગમાળા	કાવ્ય	ન્યાયસાગર	૧૭૮૩		૭
મહાવીર સ્તવન	સ્તુતિ	કેશરવિજય			
મહાવીરસ્વામીરાસ	રાસ	શુભચંદ્રાચાર્ય	૧૬૦૫	૧૭૭૧	
મહાવીરસ્તવન	સ્તુતિ	માનવિજય	૧૭૪૫		
મહિના	વેદાત	પ્રાગદાસ			
મહિસંગમ મહાત્મ્ય	મહાત્મ્ય	કુવેર (ખંભાતનો)	૧૭૧૧		૨૩
માતાના ઓગણીસ કવચની કથા	કથા	શિવદાસ			
માનતુંગમાનવતીચોપાઇ	રાસ	અભયસોમ	૧૭૨૭	૧૮૩૮	૧૩
માધવાનલરાસ	રાસ	કુશળલાભ	૧૬૧૬		૭૩
માગલીક ગીતસંગ્રહ	લોકગીત				
માંડણ બંધારાના ઉખાણા	ઉખાણાં-વેદાત	માંડણ	લગભગ ૧૬૦૦	૧૭૦૦	૫૦
મીંડા (૮૦)ની રમત (દુહા)	રમત				
મુનીપતિ જાવીશ્વરકથા	કથા			૧૫૫૦	
મુનીપતિરાજઋષિચરિત્ર	રાસ		૧૫૫૦		૨૦
મુલતાગરો (સંવત ૧૭૩૦નું સુરતનું હુલ્લડ)	ગરબી				૧
મુશલ પર્વ	શિવદાસ	કથા		૧૭૯૭	૧૩
મુનિપતિઋષિરાજચોપાઇ	રાસ		૧૫૫૦		
મૃગાંકરાજગીત	કાવ્ય	પદ્મકુમાર			૫
મૃગાવતી ચોપાઇ	રાસ	સમયસુંદર	૧૬૬૮	૧૬૯૦	૮૦
મૃગાંકલેખા	રાસ	વચ્છ	૧૬૭૫	૧૬૭૫	૧૮
મૃગાવતીઆખ્યાન	આખ્યાન	મકનચંદમુનિ		૧૬૪૩	૮
મેઘકુમાર ગીત	કાવ્ય	જીનમાણિક્ય શિષ્ય કવિ કનક		[illegible]	૬૫
મોતીકપાસીયાની ચોપાઇ	ખ્યાતિ	રત્નહર્ષ શિષ્ય	૧૬૭૯	૧૭૭૮	
મંદોદરીસંવાદ	કાવ્ય	શ્રીધર	૧૫૬૫	૧૭૦૫	૧૬
મંદોદરી રાવણસંવાદ	કાવ્ય	સુધનહર્ષ			
યશોધર ચરિત્ર	કથા	બ્રહ્મજીનદાસ			
,,	રાસ	દેવેન્દ્રકવિ	૧૬૩૮	૧૮૫૨	
યશોભદ્રઋષિરાજ ચોપાઇ	,,	વિનયશેખર	૧૬૮૩	૧૬૮૮	
યુદ્ધકાંડની કથા	કથા	વિષ્ણુદાસ		૧૭૩૧	ક. ૪૭
યૌવનજરાસંવાદ	કાવ્ય	કવિ સહજસુંદર	૧૫૮૦		પત્ર ૨
રણછોડજીનો શ્લોક	લોકગીત			૧૮૦૩	
રણયજ્ઞ	કથા	પ્રેમાનંદ		૧૭૦૧	
રણયજ્ઞ	કથા	કવિ વજીઓ		૧૭૪૦	
રત્નસારકુમારરાસ	રાસ	પાઠક સહજસુંદર	૧૫૮૨	૧૬૭૬	પત્ર ૮૯
રત્નપરીક્ષા (નવરત્ન પરીક્ષા)	વિદ્યા		૧૭૨૪		પત્ર ૫
રમલશાસ્ત્ર ગુજરાતી ગદ્ય					

રેમલશાસ્ત્ર	જ્યોતિષ	ફાર્સી ભાષાન્તર પ્રાચીન		
રેવેણી	ઉપદેશ	કુબેર સાહેબ		
રનીપિમ શિયળવેલ	રાસ	વીરવિજય	૧૮૬૭	પત્ર ૧૦
રસસિન્ધુ(ગદ્ય)	પુષ્ટિમાર્ગનો ઉપદેશ	માહવદાસ		પત્ર ૫૦
રમાનય (ગદ્ય)	,,	,,	,,	૧૭૦૦ ૬૬
ગમે ગાર ઉપર ચઢાઈ સંબંધી (ક) કાવ્ય		ચારણ		
રાજગીતા પાર્શ્વસ્તવન	સ્તુતિ	ઉદયવિજય		
રાજસિંહ રતનવતી રાસ	રાસ		૧૭૫૫	ડુ ૬૦૫
રાજનીતિ વર્ણન	રાજનીતી	જસુરામ		પત્ર ૬
રાજ રચિત પદ	જ્યોતિષ	રાજારામ		
રાજમતિ વિરહ	માન્ય	માણિકસુરી		૫ા ૧
રાઠોડ રતન મહેમદાસોનની રચનિકા	વાર્તા (મારવાડી)			
રાવણજી રૂપક	માન્ય	રઘુનાથ		
રાધિ નુ રૂપ	કાવ્ય	રણછોડ		કડવા ૨૭
રાત્રિભોજનચોપાઈ	રાસ	લક્ષ્મિનન્દન	૧૭૩૮	
રામસ્તુતિ		લખીદાસ		૧૭૬૩ પત્ર ૨
રામસીતારાસ	રાસ	બ્રહ્મ શ્રીધર		૧૬૫૨
રામસીતારાસ	રાસ	સમયસુંદર		૧૮૮૪ ડુ ૩૭૦૦
રામપુરાણ ભાષા	રાસ	બ્રહ્મજિન મ	૧૫૦૮	૧૮ ૦ પત્ર ૧૦૮
રામ યશોરસાયન રાસ	રાસ	સ વિજય	૧ ૮૬	૧૮૦
રામલીલાના પદ	પદ	રામકૃષ્ણ	૧૭૬૦	
રામકથા	કથા	રણછોડ		
રામરાસ		મંડિ લગન	૧૫૮૭	
રામાયણ રાસ	રાસ	બ્રહ્મજિનદાસ	૧૫૧૮	૧૬૭૭
રામાયણનો સાર	,	રાજારામ		
રામાયણ	કથા	વિષ્ણુદાસ	૧ ૫૬	૧૭૭૫ ૬૭૪
રામાયણ અરણ્ય કાંડ	,			૫ા ૬૦૧
રામાયણ આરણ્યક	,	કૃષ્ણદાસ		
રાસપચાધ્યાયી (જુની બંગાળી લિપિ)				
રુક્મિણીહરણ	કથા	ગ્રથપ દેવીરામ	૧૬૬૦	
રુક્મિણીવિવાહ	માન્ય	મુક્તાનંદ		
રુક્મિણી હરણ	કાવ્ય	રાજે		

રૂકમાગદઆખ્યાન	કથા	વિષ્ણુદાસ ગુરુ હરિદાસ	૧૬૩૪		પત્ર ૨૮
રૂપક (જમાઝાલા વગેરેના)	ચારણી કાવ્ય	ચારણ કવિયો			
રૂપચંદકુંવરરાસ	રાસ	નયસુંદર	૧૬૩૭		પા. ૪૯
રૂપસુંદરકથા	કથા	આદિત્ય બ્રા૦માધવ	૧૭૦૬	૧૭૫૨	
રેણુકા રાસ	રાસ				
રાદેરની ઐતિહાસિક મોટી ઇંટ		૮૦૦ વર્ષ પહેલાની			
લઘુ પટ્ટાવલિ સ્વાધ્યાય	રાસ	કીર્તિવિજયશિષ્યવિમલ	૧૬૭૫		પત્ર ૮
લઘુ વસુદેવહીંડી (ગદ્ય)	ઉપદેશ			૧૬૮૬	
લઘુ ક્ષેત્રસમાસ	,,	મતિસાગર	૧૫૯૮		પ ૧૮
લતીબખાનના કવિત	યશોગાન	ચારણ કવિ			
લલિતાંગ કુમાર રાસ	રાસ	ક્ષમાકલશ	૧૫૫૩	૧૬૨૬	૬
,,	,,	દાનવિજય	૧૭૬૧	૧૭૬૨	પત્ર ૨૧
લવ કુશાખ્યાન	કથા	ભટ્ટારક મહિચંદ્ર	૧૭૧૯	૧૭૨૮	
,,	,,	વિષ્ણુદાસ		૧૯૦૨	
લીલાવતીની ચોપાઇ	રાસ	હેમરત્ન		૧૬૦૩	પત્ર ૧૧
લીલાવતી રાસ	રાસ	શ્રીસાર			
લક્ષ્મીપાર્વતીનો સંવાદ	કાવ્ય				
લોકામત નિરાકરણ	ચર્ચા	ભટ્ટારક સુમતિકીર્તિ	૧૬૨૭	૧૭૦૯	
વચ્છરાજ હંસરાજ ચોપાઇ	રાસ	આસાયત		૧૬૨૪	પત્ર ૧૫
વનપર્વ	કથા	મધુરામ		૧૯૦૫	
વનેચટ	રાસ	સુરતના દશાશ્રીમાળી બે ભાઇઓ			
વયરસ્વામીની ઢાલબંધ સજ્ઝાય સ્તુતિ		જિનહર્ષ	૧૭૫૯	૧૮૧૭	
વર્કાણા પાર્શ્વજીનું સ્તવન	સ્તુતિ	રત્નચંદ્રસુરિ શિષ્ય			
વલ્લભાખ્યાન	ગુરુસ્તુતિ	ભાઉ			૯ ઓહ
વલ્કલચીર ચોપાઇ	રાસ	સમયસુંદર	૧૬૮૧		
વસિષ્ઠસાર ગીતા	કાવ્ય	નરહરિ	૧૬૭૭	૧૮૦૦	
વસંતવિલાસ				૬૫૭૮	
વાઘવાણી	કાવ્ય	વાઘ			પા. ૧૨
વાસુપૂજ્ય પુજનગાથા	કાવ્ય	હીરા			૧૪ કુંક
વાસ્તુશાસ્ત્ર સસ્કૃત અને તેના જુની ગુજરાતીમા અર્થ					
વિક્રમચરિત્ર	વાર્તા	કવિનરપતિ (નાહાનુ)	૧૫૪૮		પા. ૨૬
,, (ગદ્યપદ્ય)		મધુસુદન			
વિક્રમરાસ	રાસ	માનસાગર	૧૭૨૯	૧૭૫૦	કુંક ૯૦૦
વિક્રમરાજ ખાપર તસ્કર રાસ	રાસ	મંગલમાણિક્ય	૧૬૦૮	૧૭૦૧	પત્ર ૧૬
વિક્રમસેનકુમારચોપાઇ	રાસ	માનસાગર	૧૭૨૪	૧૭૭૨	પત્ર ૨૩

વિક્રમચરિત્ર .		સંઘદાસ		૧૭૪
વિક્રમચરિત્રકુમારરાસ	રાસ	સાધુકીર્તિ	૧૪૯૯	૧૬૫ - ડુક ૯૨૮
વિક્રમાદિત્ય પંચદંડ ચોપાઈ	વાર્તા	જ્ઞાનચંદ્ર	૧૫૫૬	૧૫૮૭
વિજયશેઠ વિજયાસતીનો રાસ	રાસ	જ્ઞાનચંદ્ર મુનિ		૧૬૮૭ ૫૧૬
વિજયદેવસૂરિના ગુણ	ગુરુ સ્તુતિ			
વિજયલક્ષ્મીસૂરિ સ્તુતિ	સ્તુતિ	રૂપવિજય કવિ		
વિદ્યાવિલાસ પ્રબંધ	રાસ	આજ્ઞાસુંદર	૧૫૧	૧૬૬૦ ૫ન૨૦
વિદ્યાનાથજીનો વિવાહ	વર્ણન	કવિ માધવદાસ		
વિનયચટ્ટ કથન ગીત	રાસ	રાજ		૧ ૭૧
વિમલ ચંદ્ર નામ સ્તવન	સ્તુતિ	ક્ષમાકુશળ		
વિમલ શાહનો શ્લોક	લોકગીત			
વિમલ પ્રબંધ	,	લાવણ્યસમય	૧૫૮	૧૫૬૮
વિમલ ચરિત્ર	રાસ	સૌભાગ્યસુંદરસૂરિ		
વિરાટ પર્વ	મહાભારતની કથા	શાલિભદ્ર	૧૨૭૮	૧૨૦ પા ૪૧
વિરાટ પર્વ	,,	નાકર	૧૬૦૧	
વિશ્વામિત્ર આખ્યાન	કથા			
વિજ્ઞાનવંત મણિદીપ	જ્ઞાનબોધ	કુબેર સાહેબ		
વિઠ્ઠલજી પચાશિકા	કાવ્ય	ગોપાલ		
વીરસેન રાજાનો રાસ	રાસ			
વીરસેન સઝાય	સ્તુતિ	પ્રમોદશીલ શિષ્ય		
વીરસ્તવન	,,	વિજયલક્ષ્મીસૂરિ	૧૮૨૭	
વીશસ્થાનક સ્તવન	સ્તુતિ	,,		
વિરાટપર્વ	કથા	કાનીદાસ		
વિરાટપર્વ	,,	નાકર	૧૬૦૧	૧૮૮૮
વૈરાગ્યગીત	કાવ્ય	રત્નનિધાન		ડુક ૧
વૈરાગ્ય વચનનો ગર્વ ઉપદેશ	ઉપદેશ			
વૈષ્ણવમંડળીમાં ગવાતા પદ	માન્ય			
વૃદ્ધની સઝાય	ઉપદેશ	મુનિ રાજેંદ્રસાગર	૧૮૩૩	
વ્યવહાર શુદ્ધિ ચોપાઈ	રાસ	સમય સુંદર	૧૬૭૦	૧૮૦૦ ડુક ૧૬૦
શલ્યપર્વ	કથા	વિષ્ણુદાસ		૬૩
શત્રુંજય ચૈત્ય પરિપાટી સ્તવન	સ્તુતિ			

શત્રુંજય સ્તવન	,,	મેઘમુનિ			ટુંક ૨૩
શાલિભદ્ર વિવાહલો.	આખ્યાન	લખમણ			
શાલિભદ્ર મહામુનિચરિત્ર	રાસ	મતિસાગર	૧૬૭૮	૧૭૨૨	૨૧
શ્રાવકાચાર	ઉપદેશ		૧૫૩૪		
શ્રાવકાચાર રાસ	,, દિગંબર			૧૭૬૯	
શ્રાવકધર્માતિચાર	ઉપદેશ			૧૫૬૭	૯
શાંતિનાથસ્તવન	સ્તુતિ	સોમવિમલસૂરિ			
,,	,,	ગંગ		૧૮૪૯	
શિવપુરાણ	કથા	મહાદેવસુત હરદેવ સ્વામી-		૧૮૨૧	૨૮૬
શિવભીલડીસંવાદ	કાવ્ય				૪
શિવગીતા અર્થ સાથે		ભાષાંતર કર્તા રણછોડજી		૧૮૮૧	૨૭૨
શિવરાત્રી માહાત્મ્ય	કથા		પ્રાચીન		૧૫
શિવછગણિની સ્તુતિ	સ્તુતિ	વર્ધમાન મુનિ	૧૭૭૧		
શિવદત્તકુમરરાસ	રાસ	સિદ્ધસૂરિ	૧૬૨૩	૧૬૨૬	૫૮
શિક્ષામાળા પ્રથમ ભાગ	અભ્યાસ પોથી જૂની છાપ				૮૬૪
શીલવતીચોપાઈ	રાસ	દેવરત્ન	૧૬૫૮	૧૭૨૫	૧૫
શીતલનાથસ્તવન	સ્તુતિ	સમયસુંદર			
શીલશિક્ષારાસ	ઉપદેશ	નયસુંદર	૧૬૬૯		
શ્રીપાલ રાસ	રાસ	ગુણરત્નસૂરિ	૧૫૩૧	૧૬૩૭	
શ્રીપાલરાસ	રાસ	જ્ઞાનસાગર	૧૫૩૧	૧૭૫૧	૧૦
,,	,,	સમયસુંદર			૮
શ્રીપાલ ચરિત્ર	,,	ભટ્ટારક વિજયપ્રભુસૂરિ	૧૭૩૮	૧૮૭૦	
શુકદેવ આખ્યાન	કથા	વસ્તો		૧૭૬૩	૨૫
શુકસંવાદ	તત્ત્વજ્ઞાન	ગંગ	૧૬૭૭	૧૭૨૮	
શુકબહોતેરી	વાર્તા	રત્નસુંદર	૧૬૩૮	૧૭૫૦	૧૧૦
શ્રેણિકરાસ	રાસ	સોમવિમલસૂરિ	૧૬૦૩	૧૬૫૧	૧૫
,,	,,	ઋષભદાસ	૧૬૮૨	૧૬૭૭	૮૩
શ્રેણિક પૃચ્છા	તત્ત્વજ્ઞાન	ગુણકીર્તિ ભટ્ટારક	૧૬૩૦	૧૬૬૭	
શ્રેણિકપ્રશ્નોત્તર	,,	ભટ્ટારક ગુણભૂષણ	૧૬૩૦	૧૬૩૦	
ષષ્ટીશત બાલાવબોધ (ગદ્ય)	ઉપદેશ	સોમસુંદરસૂરી	૧૪૯૬	૧૪૯૬	૨૨
ષટ્ પંચાશિકા	ઉપદેશ	જતિ મોતીરામ			

હનુમાનચરિત્ર	કથા	કાશીસુત (ખંભાતનો ખંધારો	૧૬૪૮	૧૭૭૦	૨૮
હણુ(માન) કથા	,,	સુરદાસ મુનિ (દિગંબર)	૧૬૧૬	૧૭૪૧	
હસ્તામલક	તત્ત્વજ્ઞાન	બાપુદાસ			
હરિવાહનરાયરાસ	રાસ	રાજપાળ	૧૬૫૨	૧૭૦૦	૯
હરિરસ	ભક્તિ	બારોટ ઈશ્વરદાસ			
હરિરસ		કહ્ય			ફુંક ૫૬
,,		વિમલ	૧૬૧૬		
હરિલીલા ષોડષકળા	ભક્તિ	ભીમ	૧૫૪૧	૧૬૮૯	૭૬
હરિબલ પ્રબંધ	રાસ	કુશલસમય	૧૫૧૫	૧૬૧૧	૨૦
હરિવંશ	કથા	ભાઉ	૧૬૮૫		
હરિવંશ રાસ	રાસ	બ્રહ્મ જિનદાસ	૧૫૨૦	૧૬૫૧	૧૧૦
હરિયાલી	સમસ્યા	દેપાલકવિ			
,,	,,	વિનયસાગર			
હાર	કાવ્ય	શેવિદી			
હંસાનિષેધ (ગદ્ય)					
હીરકલશ	જ્યોતિષ	હીરકવિ	૧૬૫૭	૧૮૧૧	૩૩
હીરવિજયસૂરિના બારબોલ	નિયમ	હીરવિજયસૂરિ	૧૬૪૩		૨
હીરવિજયસૂરિના બારબોલનો રાસ		ઋષભદાસ	૧૬૮૪	૧૭૦૦	૧૬
હીરવિજયસૂરિનો રાસ	,,	,,	૧૬૮૪	૧૭૨૪	૯૬
હંસતાલેવ	ઉપદેશ	કુબેરસાહેબ			
હંસાવળી આખ્યાન	વાર્તા	ગિરધર કવિ			
હંસાહરણ	વાર્તા	હરજીવન માહેશ્વર		૧૮૨૮	
જ્ઞાનકલા ચોપાઇ	ઉપદેશ	સુખલાભ		૧૭૨૨	૬૭
જ્ઞાનવિમલસૂરિ સ્તવન	સ્તુતિ		૧૭૭૫		
જ્ઞાનગીતા	ઉપદેશ (વેદાંત)	નરહરિ	૧૬૭૨	૧૭૩૧ પાન ૨૯	
જ્ઞાનશ્રેણી	,,	,,			૨૫૫
સગર ચક્રવર્તિનો રાસ	રાસ	બ્રહ્મશ્રી જયસાગરજી	૧૭૧૭	૧૭૪૮	
સણતકુમારબાસ	રાસ	મૂલ		૧૭૧૦	
સનતકુમારરાજર્ષિ સંધિ	રાસ	પદ્મરાજ		૧૬૫૯	૯

સગાળશાનું આખ્યાન	કથા	ફેદો	૧૬૮૨	૧૭૬૬	૬૦
સતી ગુણાવલીચોપાઇ	રાસ	ગજકુશલ	૧૭૧૮	૧૭૬૭	૧૫
સંવંત સાવલીંગાની ચોપાઇ	રાસ	નિત્યલાભ	૧૭૮૨	૧૮૮૭	
સતર ભેદી પૂજાનો રાસ	રાસ	કીર્તિવિજય	૧૬૧૮		૧
સમ્યક્ત્વ કૌમુદિ ચોપાઇ	રાસ	ઋષિવત્સગણિ	૧૬૪૨	૧’૮૪	ટુંક ૧૪૪૨
,,	રાસ	ભટ્ટારક યશકીર્તિજી	૧૮૫૧	૧૮૮૦	
સમ્યક્ત્વ રાસ	રાસ	મુનિસુંદરસૂરિનો શિષ્ય			
સમ્યક્ત્વાધિકારે જયવિજયપ્રબંધ રાસ		જીનવિજય	૧૭૩૪	૧૭૬૮	
સમ્યક્ત્વ પરીક્ષા બાલાવબોધ	ગદ્ય			૧૫૩૩	
સમેતશિખરની યાત્રા	વર્ણન		૧૫૫૫	૧૭૫૦	પાન ૮
સમાધી તંત્ર	યોગ	પર્વત ધર્માર્થી	૧૭૮૯		
સભા શણગાર	ગદ્ય				પાન ૧૦
સરસગીતા	વેદાંત	કુબેર સાહેબ			
સર્દિના દુહા	દુહા				
સદ્‌ગુરૂવાચા	સિદ્ધાંત કથન	સદ્‌ગુરૂસહદેવ			
સગરશ્રેષ્ઠી કથા	રાસ	હેમનંદનશિષ્ય	૧૬૭૦		ટુંક ૭૧૨
સાઠ સંવત્સર ફળ	જ્યોતિષ	૦	૦	૧૭૬૨	પાન ૨૦
સાઠ સંવત્સર ફળ	જ્યોતિષ	દુર્ગદેવ (પાટણનો દિગંબર જૈન સાધુ)	૦	૦	પાન ૨૦
સાધુઅતિચાર	ઉપદેશ	૦	૦	૦	પત્ર ૨
સાધુવંદના	સ્તુતિ	પાર્શ્વચંદ્ર			
સાધુકલ્પલતા	૦	સકલચંદ્ર			પાન ૧૦
સાધુવંદના	સ્તુતિ	યશોવિજયઉપાધ્યાય	૧૭૨૧	૦	૦
સાધુવંદના	,,	નયવિમલ	૧૭૩૧	૦	૦
સાધુવંદના	,,	પુણ્યસાગર	૦	૦	૦
સાત સતીસજ્ઝાય	પાઠ	તારાચંદ્ર			
સારશિખામણ રાસ	રાસ	સંવેગસુંદર	૧૫૪૮	૧૬૫૨	
સારંગાવતી	કાવ્ય	કવિભાણ	૧૬૮૦	૧૭૭૦	પાન ૩૦
સામુદ્રિક વર્ણન	ગદ્ય	૦	૦	૧૮૨૫	
સાંગ ગગણા વગેરેના કવિત	ચારણીકાવ્ય	ચારણ કવિઓ			
સારંગેર ગણાનું સામુદ્રિક		ગઢવી નાથો			
સાંબપ્રદ્યુમ્ન પ્રબંધ	રાસ	સમયસાગર	૦	૧૬૫૮	પાન ૧૯
,,	,,	સમયસુંદર	૧૬૫૮	૧૬૮૭	ટુંક ૮૦૦
સિયાવશમો	ઐતિહાસિક રાસ	ગણીયાણીગ			પાન ૫

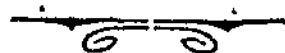
સિદ્ધપુર ઉત્તચૈત્ય પરિપાટી	સ્તુતિ	કુશલવર્ધન			
સિરોહ સંપ્રદાયની હકીકત	હકીકત				
સિંહાસન બત્રીસી	વાર્તા	હીરકલશ	૧૬૩૬	૧૬૭૭	કું ૧૫૨૪
સીતારામ પ્રબંધ	રાસ	સમયસુંદર			
સીતાહરણ રાસ	રાસ	બ્રહ્મશ્રી જયસાગરજી	૦	૧૭૩૨	
સીમંધર વિનંતી	સ્તુતિ	નિત્યતિલક	૦	૧૬૧૦ કું ૩૧	
સીમંતીની કથા	કથા	હરદેવરામ			
સ્નાતસિંહ ગીત	ગીત	વછરાજો			
સુબાહુસ્વાધીસંધિ	રાસ	પુણ્યસાગર	૦	૧૬૦૪ પાન ૧૪	
સુદર્શનશ્રેષ્ઠીચરિત્ર રાસ	રાસ	રાજકીર્તિ	૦	૧૬૫૨ પાન ૨૪	
સુભાષિત સંગ્રહ (પ્રાચીન)	કાવ્ય				
સુભદ્રાહરણ	કથા	સુરતનો વલ્લભ	૧૭૮૦	૦	કડવાં ૩૧
સુરતની (સં. ૧૮૯૩)ની આગનો ગરબો					પાનાં ૪
સ્થૂલીભદ્રફાગ	કાવ્ય	જિનપદ્મસૂરી			
"	"	કવિ દેપાલ			
સોનીઓની સમસ્યા	સમસ્યા				
સોતેરી બારસા				૧૫૨૪	
સોમગીત			૧૪૪૦	૧૬૦૦	૧
સોળકળાનું કાવ્ય					પદ ૧૮
સોહંકુલરત્નપટાવલી	રાસ	કવિ બહાદુર દિપવિજય	૧૮૭૭	૧૮૭૭	૫૩
સૌપ્તિકપર્વ	કથા	વિષ્ણુદાસ		૧૭૭૭	૧૮
સંગ્રહણી રાસ	રાસ	ગજવિજય	૧૭૭૭	૧૭૮૩	૬૧
સંગ્રહણી સૂત્ર	શાસ્ત્ર	ચંદ્રસૂરિ			૫૩
સંયમમાલા	રાસ	રત્નમુનિ	૧૫૧૨		
સંઘપતિ લીલાધર રાસ	"	"			
સંઘપતિ સમરસિંહ રાસ	"	અંબદેવસૂરિ			
સ્તવન	સ્તુતિ	યશોવિજય		૧૭૭૫	૧૪
"	"	સકલચંદ			
સ્વર્ગારોહિણી	કથા	વિષ્ણુદાસ		૧૭૭૭	૧૦
સ્વર્ગારોહણ	"	સ્ત્રીવીનો પુરષાદ	૧૭૭૮	૧૮૩૩	૩૮
સ્નાત્રજળ	પૂજાનો રાસ	દેવચંદ્ર			
સ્વપ્નાધ્યાય	રાસ	સોમવિમલસૂરિ			૨
સ્વપ્નાધ્યાયનું બાલાવબોધ	ગદ્ય				
સ્ત્રીપર્વ	કથા	વિષ્ણુદાસ	૧૭૧૫	૧૭૯૭	૨૮

પરિશિષ્ટ ૬.

ઈનામી નિબંધની યોજના તથા તેને લગતો રિપોર્ટ.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

ઈનામી નિબંધો.

સુરતમાં આવતી સાલ ભરાનારી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે નીચે પ્રમાણેના ઈનામી નિબંધો લખાવવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

એ નિબંધો માટેની શરતો અર્ધા આનાની ટીકીટો મોકલનારને મોકલી આપવામાં આવશે.

નિબંધોની યાદી નીચે પ્રમાણે છે.

અનુક્રમ	કોને માટે.	ઈનામની સંખ્યા અને રકમ	વિષય
૧	પ્રાથમિક શાળાની સ્ત્રી શિક્ષકો.	બે. ૧લું રૂ. ૨૫; ૨જું રૂ. ૧૫.	હાલની કન્યા કેળવણી આર્ય સંસારને અનુકૂળ છે કે નહિં.
૨	કોલેજોમાં ભણતી સ્ત્રીઓ માટે.	બે. ૧લું રૂ. ૨૫; ૨જું રૂ. ૧૫.	તમારા જીવનમાં ભણતરનો શો ઉપયોગ કરશો?
૩	સર્વ સ્ત્રી અને પુરુષો	એક રૂ ૧૫૦)	રામાયણનો સાર (કાવ્યમાં; ૫૦૦થી ઓછી નહિ અને ૧૦૦૦ લીટીથી વિશેષ નહિ)
૪	ગ્રેજ્યુએટો માટે.	એક રૂ ૭૫)	હાલના અને પ્રાચીન કાવ્યો. તેના ગુણ દોષનું નિરૂપણ. (ઉદાહરણ સહિત.)
૫	પ્રા. શા. ના. શિક્ષકો	એક રૂ. ૭૫)	કવિ નર્મદાશંકરની સાહિત્ય સેવા.
૬	અંડર ગ્રેજ્યુએટો	એક રૂ. ૫૦)	ઉત્તમ નવલકથા કોને કહેવી?
૭	ટ્રેઈનીંગ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ	બે. ૧લું. રૂ. ૨૫; ૨જું રૂ. ૧૫.	સ્મરણ શક્તિ, તેનો વિકાસ, ઉપયોગ, અને દુરૂપયોગ; વ્યવહારિક દ્રષ્ટિથી દ્રષ્ટાંત સહિત
૮	હાઇસ્કુલના વિદ્યાર્થીઓ	બે. ૧લું રૂ. ૨૦; ૨જું રૂ. ૧૫.	શિષ્ય તરીકે છાત્રાલય (Boarding House)નો ઉત્તમ લાભ કેવી રીતે લઇ શકશો
૯	હરકોઇ લેખકને માટે	રૂ. ૫૦)	આદર્શભૂત જીવન.

ઇનામોની શરતો.

ઇનામી નિબન્ધોની શરતો નીચે પ્રમાણે છે—

૧ ઇનામી નિબન્ધો કાગળની બાજુએ ગાળો હાંસીઓ રાખી સ્વચ્છ અક્ષરે લખવા

૨ નિબન્ધ નીચે લેખકે માત્ર પોતાનું ગુપ્ત નામ અથવા મુદ્રાલેખ લખવો પોતાનું નામ સરનામું તથા ગુપ્તનામ અથવા મુદ્રાલેખ એક જુદી કાગળની કાપલીપર લખવું અને તે પાકીટમાં મૂકી સીલ કરી મંત્રી ઉપર મોકલવી

૩ ઇનામી નિબન્ધો જાન્યુઆરી સને ૧૯૧૫ તા. ૩૧મી સુધીમાં મંત્રીને મળે એમ મોકલવા ત્યાર પછી મળેલા નિબન્ધો સ્વીકારાશે નહિ

૪ જો નિબન્ધ ઇનામને યોગ્ય હશે તોજ ઇનામ આપવામાં આવશે

૫ ઇનામી નિબન્ધો તપાસવા માટે એક ખાસ કમીટી નીમવામાં આવશે અને તે કમીટીનો નિર્ણય છેવટનો ગણાશે

૬ છપાવવા યોગ્ય લાગે એવા નિબન્ધો પરિષદને છપાવવા હશે તો તે પ્રમાણે છપાવવાનો અધિકાર પરિષદનો છે

૭ ઇનામી નિબન્ધની શૈલી વિષયની મહત્તા જાળવી સરળ અને સાદી, અર્થાત સામાન્ય વર્ગથી સમજી શકાય એવી રાખવી.

પરિશિષ્ઠ ક.

(૮)

ઇનામી નિબન્ધોનો રિપોર્ટ,

અગાઉ કોઈ પણ પરિષદ વખતે ન યોજાએલી એવી ઇનામી નિબન્ધોની એક યોજના આ વખતે કરવામાં આવી હતી તેને અંગે સર્વ મળી રૂ. ૬૯૫ કાઢવામાં આવ્યા હતા એમાં કોઈ પણ લેખકને અને વિશેષ કરીને ગ્રેજ્યુએટો, અંડર ગ્રેજ્યુએટો, કૉલેજ અને હાઇસ્કુલમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ, પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો, કૉલેજમાં ભણતી સ્ત્રીઓ, પ્રાથમિક શાળાની સ્ત્રી શિક્ષકોને નિબન્ધ લખી મોકલવાનું નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું

આ નિબન્ધો તપાસવાને માટે નીચેના ૨૭ પરીક્ષકોની એક કમિટી નીમવામાં આવી હતી

(૧) રા બ નવલરામ લક્ષ્મીશંકર ત્રિવેદી

(૪) રા. રા. દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા.
(૫) રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.
(૬) રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા
(૭) રા. રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારીઆ.
(૮) રૉ. રા. રૂસ્તમજી પેસ્તનજી મસાણી.
(૯) રા. રા. ડાહ્યાભાઈ ડોલાભાઈ મહેતા.
(૧૦) રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.
(૧૧) રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.
(૧૨) ઑ.રા બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.
(૧૩) પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર
(૧૪) રા. રા. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી.
(૧૫) રા. રા નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત
(૧૬) રા. રા. છગનલાલ ઠાકોરલાલ મોદી
(૧૭) રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.
(૧૮) રા. રા. રણછોડલાલ લલ્લુભાઈ ખભાતા.
(૧૯) મી. મહમદ કાદર શેખ.
(૨૦) રા. રા. ડાહ્યાભાઈ પિતામ્બરદાસ દેરાસરી
(૨૧) રા. રા કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા
(૨૨) રા. રા. રણજીતરામ વાવાભાઈ.
(૨૩) ડૉ. સુમન્ત બટુકરામ મહેતા
(૨૪) ગં. સ્વ. જમનાબાઈ સક્કઈ.
(૨૫) સૌ. કાશીબાઈ હેરલેકર.
(૨૬) સૌ. વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ નીલકંઠ,
(૨૭) સૌ. શારદાગૌરી સુમન્ત મહેતા.

એના પ્રમુખ તરીકે રા બા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રીવેદી હતા અને એમની મમતીથી જુદા જુદા વિષયોને માટે જુદી જુદી સબ કમીટી નીમી હતી. કમીટીનું કામ કેટલેક દરજ્જે પહોંચ્યા પછી રા૦ બા૦ કમળાશંકરે રાજીનામું આપ્યું હતું તેથી રા૦ છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદીને પ્રમુખ નીમવાનો ઠરાવ થયો હતો પણ તેઓ તે પદ સ્વીકારી શકયા ન હોવાથી અને મુદત ઘણી ટુકી હોવાથી છેવટનું પરિણામ નક્કી કરવાનું કાર્ય પરીષદના વ્યવસ્થાપક મંડળે કર્યું હતું. પરીક્ષક કમિટીમાં રા૦ કેશવલાલ હરવદરાય ધ્રુવ અવકાશ નહીં હોવાથી તેઓ ભાગ લઈ શકયા નહતા. અને રા૦ છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી

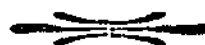
એ અભિપ્રાય આપ્યો નહતો. નિબંધોપર અમુક સંજ્ઞા રાખવામાં આવી હતી તેથી કયો નિબંધ કોનો છે તે પરીક્ષકની જાણ બહાર રહેતું અને એક પરીક્ષક બીજા પરીક્ષકનો અભિપ્રાય ન જાણે એવી ગોઠવણ રાખવામા આવી હતી. સબ–કમિટીમાંના સભ્યોના અભિપ્રાયમાં જો વિરુદ્ધતા જણાતી તો તે નિબંધ બીજા ગૃહસ્થની પાસે તપાસાતો હતો. "આદર્શભૂત જીવન"ના નિબંધમાં દાખલાતરીકે વિશેષ મતભેદ જણાતા રા૦ કૃષ્ણલાલ ઝવેરીપર મોકલવામાં આવ્યો હતો. કેટલાએક નિબંધો જોઇએ તેવા સારા ન હોવાથી ઇનામના વિભાગ પાડી નાખવામા આવ્યા છે અને કેટલાએકોને બિલકુલ ઇનામ આપવામાં આવ્યું નથી.

રામાયણના સારનું ઇનામ રૂ. ૧૫૦નું હતું તેના બે વીભાગ કરવામાં આવ્યા છે. એ ઇનામને માટે રા૦ બા૦ નંદશંકર તુલજાશંકરના પુત્રો તરફથી રૂ ૧૫૦ આપવામાં આવ્યા હતા. તેમાથી રૂ. ૧૦૦નું ઇનામ એમના પિતાના નામથી આપવામાં આવ્યું છે. અને રૂ. ૫૦નું ઇનામ એમના માતુશ્રી ગં. સ્વ. નંદગવરીના નામથી આપવામાં આવ્યું છે. એમાં પરીક્ષકો તરીકે રા. નરસીંહરાવ ભોળાનાથ, પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવ તથા રા. દોલતરામ કૃપારામે કામ કરેલું. રા બા. કમળાશંકરે રાજીનામું આપેલું તેથી અને રા૦ કેશવલાલ હ. ધ્રુવને અવકાશ ન હોવાથી એઓ તપાસી શકેલા નહીં.

આ ઇનામ રા૦ ગોરધનદાસ ડાહીભાઇ એન્જીનીઅર અને રા૦ મણીભાઇ ખંડુભાઇ દેશાઇને આપવામાં આવ્યાં છે. "ઉત્તમ નવલકથા કોને કહેવી" એ વિષયપરનું રૂ. ૫૦નું રા૦ જીવણજી ગુલાબભાઇ દેશાઇનું ઇનામ જે રા૦ ભુલાભાઇ જીવણજી દેશાઇ એડવોકેટ તરફથી આપવામા આવેલું છે તે રા૦ હીરાલાલ હરજીવનદાસ ગણાત્રાને મળે છે. એમાં પરીક્ષકો તરીકે રા. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારીઆ, મી૦ રૂસ્તમજી પેસ્તનજી મમાણી, રા૦ દાસુભાઇ ડાહ્યાભાઇ મહેતા તથા રા૦ ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીએ કામ કરેલું. "હાલની કન્યા કેળવણી" બાબતમાં રૂ. ૨૫ અને ૧૫નાં બે ઇનામો-માંથી સચીનના નાવબ દીવાન પીરજાદા મોટામીઆ તરફનું અંગરોળની પીરની ગાદીના નામનું રૂ. ૧૫નું ઇનામ સૌ. બહેન ચંદા પુરૂષોત્તમદાસને આપવામાં આવેલું. એમાં પરીક્ષકો સૌ. વિદ્યાગવરી, સૌ. કાશીબાઇ હેરલેકર તથા રા૦ જમનાબાઇ સક્કાઇ હતાં. "ભણતરનો ઉપયોગ" એ વિષયને લગતા નિબંધોને ઉપલાજ પરીક્ષકોએ ઇનામને માટે નાપાસ કર્યા હતા. "હાલના અને પ્રાચીન કાવ્યો" એ વિષયના નિબંધો એ૦ રા૦ બા૦ રમણભાઇ તથા રા૦ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ તપાસ્યા હતા અને એનું રૂ. ૭૫નું ઇનામ ઘટાડી રૂ.૫૦ કરી રા૦ રણજીત હરીલાલ પંડ્યા બી. એ. ને આપવામાં આવ્યુ હતું. આ ઇનામ રા. મોહનલાલ રણછોડદાસ ઝવેરીના નામનું હતું અને એનાં નાણાં એમના પુત્ર રા૦ કૃષ્ણલાલ તરફથી આપવામાં આવ્યાં હતાં. "નર્મદની માદિસ સેવા"ના નિબંધો પ્રો૦ બળવંતરાય ઠાકોર, રા૦ તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી તથા રા. ડાહ્યાભાઇ પીતાંબરદાસ દેરાસરીએ તપાસ્યા હતા. એ ઇનામ નર્મદના નામનું રૂ. ૭૫નું રા૦ ડાહ્યાભાઇ કલ્યાણજી દેશાઇ તરફથી આપવામા આવેલુ. એના બે વિભાગ કરી રૂ. ૫૦ રા૦ છોટાલાલ કહાનદાસને આપવામા આવ્યા છે અને રૂ. ૨૫ રા. માણેકલાલ કાળીદાસ પટેલને આપવામાં આવ્યા છે. "સ્મરણ-શક્તિ"ને લગતા નિબંધો રા૦ કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ અને રા૦ નંદનાથ કેદારનાથ દિક્ષિતે

તપાસ્યા હતા રા૦ છગનલાલ હરિરામ મોદીએ અભિપ્રાય નહોતો આપ્યો એના બે ઇનામો હતા તેમાથી ઓ૦ રા૦ બા૦ રમણભાઇના તરફના રા૦ સા૦ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠના નામનુ ઇનામ રા૦ ૨૫નુ ઇનામ રા૦ નગીનદાસ બાપુભાઇ મજમુદારને અને રા૦ નંદનાથ કેદારનાથ તરફનુ રા૦ નવલરામ લક્ષ્મીરામના નામનુ ઇનામ રા૦ ઇશ્વરલાલ ત્રિકમભાઇ અમીનને આપવામા આવ્યુ છે "જ્ઞાનાલય"ને લગતા નિબધો રા૦ ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી તથા રા૦ રણછોડલાલ લલ્લુભાઇ ખભાતીએ તપાસ્યા હતા અને તેમાનુ બીજુ ઇનામ રૂ ૨૫નુ જે રા૦ ગણપતરામ તરફથી મળ્યુ હતુ તે રા૦ મોહનભાઇ ખડુભાઇ પટેલને આપવામા આવ્યુ છે, 'આદર્શભૂતજીવન'ના નિબધો મી મહમદ કાસમ શેખ, રા૦ છગનલાલ હરીલાલ પડ્યા, રા૦ ગણપતરામ અનુપરામ તથા રા૦ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલે તપાસેલા અને તે બાબતનુ કવી વિજયાશંકર કેશવરામના નામનુ રૂ ૫૦નુ ઇનામ રા૦ પ્રભાશંકર જયશંકર પાઠકને આપવામા આવ્યુ છે આ ઇનામ પેટે રૂ ૨૦ કવિના ભત્રિજા રા૦ ધરણીધરરામ જેવતરામ તરફથી મળેલા 'બાળકોના ઉછેર'ને લગતા નિબધો ડા૦ સુમત બી. મહેતા, સૌ શારદાગવરી, તથા રણજીતરામ વાવાભાઇએ તપાસેલા અને તેને લગતું લેડી રમાબાઇ પટણીનાતુ પાચ તોલા સુવર્ણનુ ઇનામ મીસીસ જી. કે. ઉપાધ્યાયને આપવામા આવ્યુ છે. આ ઇનામ ઓ૦ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી તરફથી મળ્યુ છે.

સર્વ મળી ૫૮ નિબધો આવેલા તેમાથી ૫૨ હીંદુ, ૧ મુસલમાન અને ૧ પારસી લખનાર હતા ૧૦ સ્ત્રીઓ તથા ૫૦ પુરૂષોએ લખ્યા હતા આમા એક પારસી બાનુ રૂપાબાઇ દોરાબજી રબાડીએ રામાયણના સારના વિષયમા હરીફાઇ કરી હતી

પરિશિષ્ઠ ચ.

(૧)

જાહેર ખબર.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો પાચમી બેઠક આવતી સાલ સુરતમા ભરવા સબધે વિચાર કરવા સુરતના વતનીઓની જાહેર સભા સ્ટેશનરોડ ઉપર જયેરાજ થીએટરની પાસે પાટીદાર પરિષદ મડપમા રવિવાર તા ૧૭મી મેને રોજ સાજે સાડા પાચ વાગે ભરવામા આવશે તે પ્રસગે સવને આવવા વિનતિ છે

ઇશ્વરદાસ જગજીવનદાસ સ્ટોર	રણજીત ડાહ્યાભાઇ
દુર્ગેશ્વર નટવરજી ત્રિવેદી	પ્રસનવદન મોટાભાઇ
નદકૃષ્ણલાલ રતનલાલ મજમુદાર	અમૃતલાલ બાલકૃષ્ણદાસ લીંગડોકવાળા
ઓકારરામ [illegible]રામ મહેતા	[illegible]લાલ [illegible]રામ [illegible]

ચમનજી ગોદડજી મોદી
ગુલાબદાસ ભાઈદાસ વકીલ
કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી
ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી
રણછોડદાસ લલ્લુભાઈ ખંભાતી
મંચેરશાહ પાલનજી કેકોબાદ
લલિતાશંકર લાલશંકર વ્યાસ
ડાહ્યાભાઈ કલ્યાણજી દેસાઈ
મતિરામ મનરામ રાવજી
બાળકૃષ્ણ વીરચંદ પારેખજી
વિરેશ્વરાનંદ ઈંદિરાનંદ
અતિસુખશંકર કમળાશંકર
મોહનલાલ પાર્વતીશંકર
રણજીતરામ વાવાભાઈ
મનહરરામ હરિહરરામ

સુરત તા ૧૫ મે સન ૧૯૧૪.

* * *

(૨)

નિબંધના વિષયની યાદી.

(જુઓ પરિશિષ્ટ ગ)

* * *

(૩)

ઈનામી-નિબંધની યોજના.

(જુઓ પરિશિષ્ટ ક)

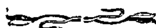
* * *

(૪)

પ્રદર્શનને લગતી વીગતવાર જાહેર ખબર.

(જુઓ પરિશિષ્ટ ઘ)

* * *

સુરત સઘાડીઆવાડ,
તા૦ ૧૨ મી એપ્રીલ ૧૯૧૫

સુજ્ઞ મહાશય,

વિ. વિ. કે આવતી તા. ૧૮મી એપ્રીલ ૧૯૧૫ ને રવિવારે કારોબારી મંડળની સભા મળી પ્રમુખની નીમણુક ચુટણીથી કરવી કે પસંદગીથી એ વાત નક્કી કરી પ્રમુખની નીમણુકનું કામ હાથમા લેશે. માટે આપને વિનતી કરવામા આવે છે કે આપે તે સભામા હાજર રહેવાની કૃપા કરવી અગર જો આપનાથી તે પ્રમાણે ન બની શકે તો આપ પ્રમુખ તરીકે કયા ગૃહસ્થની સૂચના કરો છો તે આ જોડેના પત્રમા ભરી મ્હારાપર મોકલી આપવા કૃપા કરશો.

લી૦ સેવક,

મધવચરામ બળવંતરામ હોરા.
પ્રમુખ, કારોબારી મંડળ,
પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

(૫ અ)

મુંબઇ.
તા૦ એપ્રીલ ૧૯૧૫.

સુજ્ઞ મહાશય,

આપના તા૦ ૧૨મી એપ્રીલના પત્રના જવાબમા હુ નીચેના ગૃહસ્થ અથવા ગૃહસ્થોનાં નામ આવતી પરિષદના પ્રમુખ તરીકે સૂચવુ છુ

લી૦ સેવક,

(૬)

पांचमी गुजराती साहित्य परिषद्.

ફંડમાં નાણાં ભરવાની વિનંતી.

ગયા વર્ષમા ઠરાવ્યા પ્રમાણે આગામી સાહિત્ય પરિષદ હવે થોડા વખતમા સુરતમા ભરાશે. નંદ, નદ અને નર્મદે એક વખતે ગજાવી મુકેલા સુરતને, ગુજરાતના વિદ્વાન અને સાહિત્યવિલાસીઓને આમંત્રણ કરી સાહિત્ય દેશમા પોતાની કીર્તિ પુનરુજ્જીવન કરવાનો આ અવસર પ્રાપ્ત થયો છે, એ તણી દરેક વિદ્યાવિલાસી સુરતીઓના હૃદયમા આનંદની ઊર્મિ ઉછળ્યા વગર નહીંજ રહે અને તેથી આશા રાખવામા આવે છે કે, આ પ્રસંગે સુજ્ઞ

આવનારા વિદ્વાનો અને સાહિત્યવિલાસીઓને, તેમને યોગ્ય અને સુરતને શોભા આપે એવો સત્કાર આપવા માટે પૂરતુ ફંડ એકઠુ કરવામા તેઓ પાછી પાની નહીં કરે. કાર્યવાહકો તરફથી નાણાં ભરાવવાનું કાર્ય શરૂ કરવામા આવ્યુ છે અને જણાવતા ઘણો હર્ષ થાય છે કે, મુબઇમાં વસતા વતનીઓ તરફથી સારો આશ્રય મળ્યો જ્ણાય છે. પરિષદને અંગે જે જે કાર્યો કરવાના છે તે બધાં સાંગોપાંગ યથાસ્થિત રીતે પાર પાડવાને વાસ્તે અને પોતાના વતન તરફનું કર્તવ્ય બજાવવાને સર્વ શ્રીમત તથા વિદ્યાવિલાસી સદ્ગૃહસ્થોને યોગ્ય તક મળે એટલા સારૂ આ ઉપરથી વિનંતિ કરવામાં આવે છે કે, કાર્યવાહકો તરફથી શરત-ચુકને લઇને તેમની પાસે માંગણી કરવામા કદાચ ન આવે તો તે દરગુજર કરી, પોતાના તરફનો યથાશક્તિ ફાળો નીચે સહી કરનારપર મોકલી આપવા તેઓ કૃપા કરશે તો તેનો સાભાર સ્વીકાર કરવામાં આવશે.

આ સ્થળે એટલી સૂચના કરવી આવશ્યની છે કે અત્રેની કારોબારી મંડળી તા૦ ૧૮ મી એપ્રીલને દિને પ્રમુખની ચૂંટણીનું કામ હાથ ધરશે અને એ કામમા જે ગૃહસ્થો કારોબારી મંડળમાં સામેલ થયા હશે તેમને મત આપવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે માટે જે ગૃહસ્થોને પ્રમુખની ચૂંટણીમાં ભાગ લેવાની અપેક્ષા હોય તેઓએ પણ કૃપા કરી પોતાનો ફાળો જેમ બને તેમ જલદીથી મોકલી આપી મંડળમા દાખલ થવું. ફાળાનું ધોરણ કંઇ નિશ્ચિત નથી. રા. રા. ભુલાભાઈ જીવણજી દેસાઇ, એડવોકેટ તરફથી રૂ. ૨૫૦, રા. રા. ત્રિભોવનદાસ નરોત્તમદાસ માળવી તરફથી રૂ. ૧૦૦, શેઠ મોરારભાઈ વિજભુખણદાસ હા. શેઠ મનુભાઇ રંગીલદાસ તથા શેઠ નટવરલાલ મગનલાલ તરફથી રૂ. ૧૦૦, રા. ગુલાબચંદ મોતીચંદ દમણીઆ તરફથી રૂ ૭૫ અને એ પ્રમાણે બીજી પણ ઓછી વધતી રકમો ભરાઇ છે. પણ એવુ ઠરાવવામાં આવ્યુ છે કે સ્વાગત મંડળમાં દાખલ થવા એ છામાં ઓછા રૂ. ૧૦નો અને કારોબારી મંડળમા દાખલ થવા ઓછામા ઓછા રૂ. ૩૦નો ફાળો આપવોજ જોઇએ અને દાખલ થનારે ગૃહસ્થ સુરત યા સુરત જીલ્લાનો વતની હોવો જોઇએ. રૂ. ૩થી રૂ. ૫ સુધી ભરનારને ૧, રૂ. ૫થી ૧૫ને ૨, રૂ ૧૫થી ૧૦૦ને ૩ અને રૂ ૧૦૦થી વધારે ભરનારને ૪ એ પ્રમાણે પરિષદ્‌મા દાખલ થવાની ટીકીટો આપવામા આવશે

સંઘાડીઆવાડ—સુરત.
તા ૧૨ મી એપ્રીલ ૧૯૧૫.

મહીપતરામ બળવંતરામ
કારોબારી મંડળના પ્રમુખ.

(૯)

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

સુરત તા૦ ૧૦—૫—૧૯૧૫.

સુજ્ઞ મહાશય,

સવિનય નિવેદન કરવાનું કે સુરતમાં દિનપ્રતિદિન પ્રેમ ઘટતો જાય છે, અને જે પ્રમાણે તે ઘટે છે તે જોતાં પરિષદ પ્રસંગપર તે મહંતર નિર્મળ થઇ જશે એવી કાર્યવાહકોને

અપૂર્ણ આશા છે, આથી હવે પરિષદ આ મહિનાની તા૦ ૨૯-૩૦-૩૧મીએ અત્રેની સરકારી હાઇસ્કુલના કમ્પાઉન્ડમા ખાસ ઉભા કરેલા મંડપમા ભરવી એમ નક્કી કરવામા આવ્યુ છે માટે આપને પધારવાની આગ્રહપૂર્વક આ વિનતિ કરવામા આવે છે, જેનો સત્કાર કરી સુરતમા પધારી સુરતના સાહિત્ય સેવકોને ઉત્તેજન આપશો એવી આશા છે પ્રમુખપદે રા૦ રા૦ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીઆ બી એ બિરાજશે પરિષદના બંધારણ પ્રમાણે પરિષદમા આવનારા સર્વ હવે સભાસદો લેખાય છે, પ્રતિનિધિ નહીં સભાસદોને માટે ત્રણ દિવસની ફી રૂપિયો એક નક્કી કરવામા આવ્યો છે જેવડી ફી આપનાથી ખુરશી રીઝર્વ કરવામા આવશે ટીકીટ મળવી સર્વ પત્રવ્યવહાર સાહિત્ય પરિષદ્‌ના મંત્રી ટીકીટ ખાતુ, ગોપીપુરા સુરત એ પ્રમાણે કરવો બહારગામથી, આવનારા સદ્‌ગૃહસ્થો જેઓ પોતાના ઉતારા માટે સગવડ નહીં કરી શકે, એમ હોય તેમને માટે અનાયદી વ્યવસ્થા કરવામા આવશે રોજના બાર આના (૦-૧૨-૦) આપેથી ભોજન વગેરે સર્વ વ્યવસ્થાનો લાભ મળી શકશે આપનો વિચાર આ લાભ લેવાનો હોય તો આ સાથેનું કાર્ડ ભરી મોકલવા કૃપા કરવી

લિ૦

મધુવચરામ બળવંતરામ હોરા.

સત્કાર મંડળના પ્રમુખ.

તા૦ ક૦—પરિષદના ઉતારાની વ્યવસ્થાનો લાભ લેનારા સજ્જનો પોતાનુ બીછાનું અને કળશીઆ પ્યાલા સાથે લેતા આવવાની કૃપા કરશો

* * *

(૭ અ)

પાંચમી સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી સાહેબ,

આપનુ નિમંત્રણ પહોચ્યુ છે

૧ હુ તારીખ મી એ મે વાર મે દિવસે જે ટ્રેઈન સુરતના સ્ટેશન ઉપર લાગે પહોચે છે તેમા આવીશ

૨ મારા ઉતારાની સોઇ તમારે કરવાની છે/નથી

૩ મારા ભોજન વગેરેની સોઇ તમારે કરવાની—છે/નથી

૪ મારી સાથે માણસો આવશે તેમની વ્યવસ્થા મારા તરફથી કરવાની છે.

૫ હુ દિવસ રહીશ

લી૦

(૮)

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

સુરત તા૦ ૧૬-૫-૧૯૧૫

અતિ વિનય નિવેદન કરવાનું કે સુરતમાં દિનપ્રતિદિન પ્લેગ ઘટતો જાય છે, અને જે પ્રમાણે તે ઘટે છે તે જોતાં પરિષદ્ પ્રસંગ સુધીમાં તે તદ્દન નિર્મૂળ થઈ જશે એવી કાર્યવાહકોની સંપૂર્ણ આશા છે. આથી હવે પરિષદ્ આ મહિનાની તા૦ ૨૮-૩૦-૩૧મીએ અત્રની સરકારી હાઈસ્કૂલના કમ્પાઉન્ડમાં ખાસ ઉભા કરેલા મંડપમાં ભરવી એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. માટે ગુજરાતના સર્વ કવિઓ, ગ્રન્થકારો ગ્રન્થપ્રકાશકો ગ્રન્થ વેચનારાઓ, વર્તમાનપત્રના અધિપતિઓ, માસિકોના તંત્રીઓ શિક્ષકો, મહેતાજીઓ, વકીલો, ડાક્ટરો વૈદો, શાસ્ત્રીઓ વેપારીઓ—હિંદુ મુસલમાન વ્હોરા પારસી ખ્રિસ્તી વગેરે વગેરે સર્વ કોઈ વિદ્યાવિલાસી સજ્જનોને પધારવાની આગ્રહપૂર્વક આ જાહેર વિનતિ કરવામાં આવે છે જેનો સત્કાર કરી સુરતમાં પધારી સર્વ કોઈ સુરતના સાહિત્ય સેવકોને ઉત્તેજન આપશે એવી આશા છે. પ્રમુખપદે રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીઆ બી. એ. બિરાજશે. પરિષદના બંધારણ પ્રમાણે પરિષદમાં આવનારા સર્વ હવે સભાસદો લેખાય છે, પ્રતિનિધિ નહીં. સભાસદોને માટે ત્રણ દિવસની ફી રૂપિયો એક નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. બેવડી ફી આપવાથી ખુરશી રીઝર્વ કરવામાં આવશે. ટીકીટ સંબંધી સર્વ પત્રવ્યવહાર સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી **ટીકીટ** ખાતું, ગોપીપુરા સુરત એ પ્રમાણે કરવો. બહારગામથી આવનારા સદ્ગૃહસ્થો જેઓ પોતાના ઉતારા માટે સગવડ નહીં કરી શકે એમ હોય તેમને માટે અલાયદી વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. રોજના બાર આના (૦-૧૨-૦) આપેથી ભોજન વગેરે સર્વ વ્યવસ્થાનો લાભ મળી શકશે. જેમનો વિચાર આ લાભ લેવાનો હોય તેમણે જેટલા દિવસ અહિં રહેવાના હોય તેની સંખ્યા તથા અહિં આવવાનો દિવસ અને ટ્રેન ટાઇમ વગેરેની જરૂર માહીતિ ઉપલે સરનામે મહેમાનખાતાપર મોકલવા કૃપા કરવી.

મધુરચરામ બળનચરામ, હોરા.

સત્કારમંડળના પ્રમુખ

તા૦ ક૦—પરિષદના ઉતારાની વ્યવસ્થાનો લાભ લેનારા સજ્જનો પોતાનું બીછાનું અને કળશીઆ પ્યાલા સાથે લેતા આવવાની કૃપા કરશે.

(૯)

સત્કાર મંડળના પ્રમુખ

રા. મધુરચરામ બળવંચરામ હોરા.

સંઘાડીઆવાડ,

સુરત.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,

સુરત તા. ૨૩-૫-૧૯૧૫.

મહેરબાન સાહેબ,

આપને વિદિત છે કે ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદની પાંચમી બેઠક તા. ૨૯-૩૦-૩૧મી મેને દિવસે સુરતમાં સરકારી હાઈસ્કુલના કમ્પાઉંડમાં ખાસ ઉભા કરેલા મંડપમાં મળશે. પરિષદ પહેલવહેલી ૧૯૦૫માં અમદાવાદમાં સદ્‌ગત ગોવર્દ્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી (સરસ્વતીચંદ્રના કર્તા) ના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. બીજી મુંબઈમાં, ત્રીજી રાજકોટમાં અને ચોથી વડોદરામાં મળી હતી. વડોદરામાં નામદાર ગાયકવાડ સરકારે હાજરી આપીને એ લાખ રૂપીઆની રકમ ગુજરાતી અને મરાઠી સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે જૂદી કહાડી ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

આ વખતે ગુજરાતના જાણીતા સુધારક ભોળાનાથ સારાભાઈના પુત્ર રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીઆ—જેઓ કવિ, સમાલોચક અને ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે મશહૂર છે તેઓ પ્રમુખસ્થાને બિરાજશે.

સાહિત્યપરિષદ સમસ્ત ગુજરાતની પહેલવહેલીજ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ છે. આપ જેવા અગ્રગણ્ય ગુજરાતી આ બેઠકમાં પધારશે તો સુરતને આપની વિદ્વત્તા, અનુભવ અને પ્રતિષ્ઠાનો લાભ મળશે અને ગુજરાતનું કલ્યાણ સાધવામાં આપની સલાહ અને સહકારિતા સાહિત્યપરિષદને ઉપયોગી નીવડશે એવી શ્રદ્ધાથી આપને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરવામાં આવે છે કે આપ અમારા નિમંત્રણનો સ્વીકાર કરવા કૃપા કરશો.

આપને અનેક વ્યવસાય હશે પણ સાહિત્યપરિષદ દર વર્ષે મળતી નથી, બે કે ત્રણ વર્ષે મળે છે. આવે લાંબે ગાળે થતા આવા હર્ષપ્રસંગે આપ આપના વ્યવસાયોમાંથી મુક્ત થઇ પધારી શકશો એવી અમને આશા છે.

લી. સેવક,

મધુરચરામ બળવંચરામ હોરા.

સત્કાર મંડળના પ્રમુખ.

(૯ અ)

સાહિત્ય પરિષદ ઑફીસ.

સુરત, તા ૨૪-૧-૧૫

સાહેબજાન સાહેબ,

આપને ખબર તો હશેજ કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની પાંચમી બેઠક અત્રે ડાહ્યરકુંવરના કમ્પાઉન્ડમાં ઊભા કરેલા મંડપમાં તા ૨૯-૩૦-૩૧મી મેને દિવસે ભરાનાર છે ઉપરાંત તા ૨૮મીને દિને પરિષદને અંગે ભરાનાર પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવાની પણ ક્રિયા થશે આમાં ભાગ લેનારા મીર મુઝફ્ફરહુસેનખાન ઓ. અલી બેગ ડેક્સ રા હાકોરરામ કપિલરામ રા બા મનુભાઈ નદશંકર શેઠ નીગીવનદાસ નરોત્તમદાસ માળવી વિગેરે અને નિતિ અને વિદ્યા વિચારી સજ્જનો દાખલ થયા છે આપ પણ સુરતના એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ છો માટે આપને વિનતિ કરવાની કે આપ એના સત્કાર મંડળ કારોબારી મંડળ કે પ્રેક્ષક વર્ગમાં દાખલ થવા કૃપા કરશો સત્કાર મંડળ, કારોબારી મંડળ તથા પ્રેક્ષક વર્ગને માટે ફી અનુક્રમે એકછામાં ઓછી રૂ ૧૦, રૂ ૩ અને રૂ ૧ છે આપનો ઉત્તર આવ્યા પ્રમાણે આપના પર ટીકીટ રવાના કરવામાં આવશે

લી॰ સેવક,

મધુવચરામ બળવંતરામ

સત્કાર મંડળના પ્રમુખ

(૧૦)

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

સુરત તા॰ ૨૭મી મે ૧૯૧૫

મહાશય!

વિ. વિ. કે આપણી પરિષદના પ્રમુખ સાહેબ રા રા નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીયા તા॰ ૨૯મી મેને શનીવારે સવારે સાડા છની ટ્રેનમાં અત્રે પધારનાર છે. એઓને જાહેર આવકાર રેલ્વે સ્ટેશન ઉપર સાડા સાત વાગે આપવાનો ઠરાવ થયો છે. તો તે પ્રસંગે સ્વાગત મંડળના સભ્ય તરીકે સ્ટેશન પર પધારવા કૃપા કરશો

લી॰

મધુવચરામ બળવંતરામ હોરા,

સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ

પરિશિષ્ટ છ.

(આમાં રૂા. ૧૦ સુધી ભરનારા સત્કાર મંડળના અને રૂા. ૩ સુધી ભરનારા કારોબારી મંડળના સભાસદો છે)

રકમ નાણું ભરનારનું નામ.

૩૦૦ શેઠ ભગુભાઇ રસિકદાસ.
૨૫૦ રા. રા. ગુલાબભાઇ જીવણજી દેસાઇ.
૨૦૧ મીર મુઝફર હુસેનખાન.
૧૫૪ રા. બ. મનુભાઇ નંદશંકર તથા માર્કંડ નંદશંકર મહેતા.
૧૨૫ ઓ. સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી.
૧૦૧ નવાબઝાદા મીર મસુદ આલમખાન.
૧૦૧ સૈયદ અલી એલ એદ્રુસ.
૧૦૧ શાહ મોતીલાલ ડાહ્યાભાઇ.
૧૦૦ રા. રા. ત્રિભુવનદાસ નરોત્તમદાસ માળવી
૧૦૦ શેઠ મોરારભાઇ વિજભુખણદાસ.
૯૬ રા. રા. ડહ્યાભાઇ કલ્યાણજી દેસાઇ.
૭૫ રા. રા. ગુલાબચંદ મોતીચંદ દમણીઆ.
૬૫ા વિદ્યાવિનોદ નાટક સમાજ.
૫૧ ગોસ્વામી શ્રી બ્રિજરતનલાલજી મહારાજ.
૫૧ રા. રા. મણીલાલ છબ્બારામ દેશાઇ (ગુજરાતી પત્રના અધિપતિ.)
૫૧ રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.
૫૧ „ ઠાકોરરામ કપિલરામ મહેતા
૫૦ „ છોટુભાઇ અનુપરામ.
૫૦ શેઠ નારણદાસ રાજારામ.
૫૦ રા. રા. રતનલાલ એમ મોદી.
૫૦ „ લક્ષ્મીશંકર જીવણરામ.
૫૦ „ હીરાલાલ ડાહ્યાભાઇ નાણાવટી.
૫૦ ડૉ વસનજી માધવજી.
૪૫ રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.
૩૫ ઓ. રા. બ. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ.
૩૫ શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરી
૩૧ રા. રા. મધુવસ્ત્રરામ ભગવત્રરામ ઢોળા.
૩૦ રા. રા. મણીલાલ ડાહ્યાભાઇ નાણાવટી.
૩૦ મી. તૈયબજી ડાહ્યાભાઇની કંપની.
૩૦ રા. રા. ધરણીધર જેવચરામ.
૨૫ રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી.
૨૫ રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતિશંકર દવે.
૨૫ રા. બ. ખંડુભાઇ ગુલાબભાઇ દેશાઇ.
૨૫ શેખ અલી બાફઝા.
૨૫ શેઠ હુસેનભાઇ ગુલામહુસેન
૨૫ શેઠ મોતીભાઇ રાઘવજી
૨૫ રા. રા. રણછોડદાસ નારણદાસ મરચંટ
૨૫ રા. રા. ચંદુલાલ વજુભાઇ દિવાન
૨૫ રા. રા. મટુભાઈ કસનદાસ આત્મારામ ભુખણવાળા
૨૫ રા. રા. મનુભાઇ નાનાભાઇ હરિદાસ
૨૫ રા. રા. કનૈયાલાલ નાનાભાઇ દેશાઇ
૨૫ શેઠ તલકચંદ માણેકચંદ એન્ડ સન્સ
૨૫ „ નગીનચંદ કપુરચંદ
૨૧ શેઠ ગુલાબચંદ એ. ભાઉચાર
૨૦ રા. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજી
૨૦ „ નંદકૃષ્ણલાલ રતનલાલ
૨૦ શેઠ ત્રિભુવનદાસ ગો. પોપાવાળા
૨૦ શેઠ ફૂલચંદ કસ્તુરચંદ
૨૦ પલાના મહારાણી સાહેબ
૨૦ સર ચીનુભાઇ માધવલાલ
૨૦ શેઠ રતનસિંહ ધર્મસિંહ
૨૦ ઓ. ન્યાયમૂર્તિ-લલ્લુભાઇ આશારામ શાહ.
૨૦ નવાબઝાદા તાલે મહમદખાન
૨૦ રા. રા. વજેશંકર ગૌરીશંકર
૨૦ રા. રા. રણછોડભાઇ ભગત
૧૫ રા. રા. હાસિકરામ વિદ્યાગરામ મહેતા
૧૫ ડૉ. મગનલાલ મોતીરામ મહેતા
૧૫ રા. રા. અમૃતલાલ બળદેવદાસ હિંમતોક
૧૫ „ ચિમનલાલ રતનલાલ દફતરી (વાળા

૧૫ ,, હીરાલાલ મનસુખભાઈ મુનશી
૧૫ ,, છોટાલાલ હાકેમદાસ
૧૫ ,, નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત
૧૫ પીરજાદા મોટામીઆ
૧૧ રા. રા. ગીરીશ્વરાનંદ હરિરાનંદ પંડિત
૧૧ રા. રા. ભાગચંદ્ર તારચંદ પારેખજી
૧૧ ,, લલિતાશંકર લાલશંકર વ્યાસ
૧૦ ,, રણછોડરામ કાશીભાઈ
૧૦ ,, શાન્તિસુખશંકર કમળાશંકર
૧૦ ,, ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ
૧૦ ,, રામરાય મોહનરાય
૧૦ ,, રણછોડરામ છોટાલાલ
૧૦ ,, મનહરરામ હરિહરરામ
૧૦ ,, વીરમળરામ હરિસુખરામ
૧૦ ,, ઇશ્વરલાલ ગૌરીશંકર
૧૦ ,, રણછોડલાલ લલ્લુભાઈ ખંભાતા
૧૦ ,, નારણદાસ મોતીરામ ગાંધી
૧૦ રા.રા. ગોવર્ધનભાઈ ડાહ્યાભાઈ એનજીનીયર
૧૦ ,, ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ કલાર્ક
૧૦ ,, મગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી
૧૦ ,, છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી
૧૦ ડૉ. અનંતરાય મદનરાય, રાયજી
૧૦ રા. રા. હસનજી કુંવરજી વકીલ
૧૦ ,, ગુલાબરાય દુર્ગારામ દવે
૧૦ ,, દયારામ હરકીશનદાસ
૧૦ ,, રામચંદ્ર છોટુભાઈ દેસાઈ
૧૦ ,, મોતીલાલ મુગટલાલ મુનશી
૧૦ શેઠ હુસેનભાઈ પેસુદ્અલી
૧૦ શેઠ ટી. એમ. એમ. મરકતી
૧૦ રા. રા. પ્રસન્નવદન મોટાભાઈ
૧૦ ,, મગનલાલ ભુખણદાસ શેઠ
૧૦ ,, શિવલાલ ગણુલાલ ખાડવાળા
૧૦ ,, નગીનદાસ જીવનદાસ
૧૦ ,, લાલભાઈ રામુલાલ ખાડવાળા
૧૦ ,, ભગવાનદાસ માનજી
૧૦ ,, દલપતરામ ઇચ્છારામ

૧૦ ડૉ. કલ્યાણદાસ જેઠીમનદાસ દેસાઈ
૧૦ રા. ચંદ્રવિદ્યાનંદ શ્રીકૃષ્ણાનંદ
૧૦ રા. ગા. નગીનદાસ ટી. માસ્તર
૧૦ ,, રતનલાલ રણછોડદાસ
૧૦ ,, હીરાલાલ મોતીરામ મહેતા
૧૦ ,, મહાશંકર વેણીશંકર શુક્લ
૧૦ મી. ભાગમીઆ; અભિમતિ "રતન"
૧૦ નગરશેઠ બાપુભાઈ પ્રેમાભાઈ
૧૦ રા. ગા. છબિલરામ લલ્લુભાઈ
૧૦ રા. બ. જમીઅતરામ ગૌરીશંકર શાસ્ત્રી
૧૦ રા. રા. ફકીરચંદ ફેરાજી
૧૦ શેઠ ઉત્તમચંદ મૂળચંદ
૧૦ શેઠ રતનચંદ ખીમચંદ
૧૦ શેઠ હીરાભાઈ દયાચંદ મનજી
૧૦ શેઠ કલ્યાણચંદ સોભાગચંદ
૧૦ શેઠ માનચંદ ચુનીભાઈ
૧૦ ડૉ. ડોસાભાઈ બેજનજી કુપર
૧૦ રા. રા. ગુલાબદાસ ભાઈદાસ
૧૦ ,, ઠાકોરદાસ મથુરાદાસ
૧૦ ,, નાનાભાઈ ચંદ્રશેખર દિવાનજી
૧૦ ,, પ્રહલાદ ચંદ્રશેખર દિવાનજી
૧૦ ,, કેશવજી હરિભાઈ દેસાઈ
૧૦ ,, પોપટભાઈ ભગુભાઈ વકીલ
૧૦ ,, ભીખાભાઈ રણછોડજી
૧૦ ,, મોરાભાઈ વહાલાભાઈ
૧૦ મી. રતનજી ફરામજી દારુ
૧૦ ડૉ. સુમન્ત બટુકરામ મહેતા
૧૦ રા. રા. જયાશંકર સુરજશંકર દીક્ષિત
૧૦ ,, નંદનંદનરામ કર્પુરરામ મહેતા
૧૦ ,, હર્ષદરામ કર્પુરરામ મહેતા
૧૦ ,, રમમનરામ કર્પુરરામ મહેતા
૧૦ ,, પિનાકીપ્રસાદ મહાદેવપ્રસાદ દેસાઈ
૧૦ ,, મહાદેવપ્રસાદ તાપીપ્રસાદ દેસાઈ
૧૦ શાહ છોટાલાલ ભગવાનદાસ
૧૦ રા. રા. દામુભાઈ ડાહ્યાભાઈ
૧૦ મનીઑર્ડર
૭ રા. રા. કલ્યાણજી પ્રાગજી

૭ શેઠ રૂપચંદ લલ્લુભાઈ
૭ શેઠ ભગવાનચંદ ઘેલાભાઈ
૬ રા. રા. હરિલાલશંકર નાણુશંકર દવે
૫ રા. વિઠ્ઠલભાઈ ત્રિકમદાસ
૫ શેઠ દાચંદ સુરચંદ
૫ રા. રા. જેઠીમલદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જર
૫ શેઠ છોટુભાઈ હીરાચંદ
૫ શેઠ નગીનભાઈ મધુભાઈ
૫ શેઠ અભેચંદ મુળચંદ
૫ શેઠ ઘેલાભાઈ ઉત્તમચંદ
૫ શેઠ બાપુભાઈ સ્વરૂપચંદ
૫ રા. રા. શ્રીવરરામ નિત્યારામ
૫ શેઠ બગુભાઈ હા કાનાસ
૫ રા. રા. મણિભાઈ દયાળભાઈ દેસાઈ
૫ ડૉ. મોહનનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત
૫ રા. રા. રંગનાથ ગોરજી
૫ ,, કનૈયાલાલ જમનાદાસ મજમુદાર
૫ ,, ગણપત કૃષ્ણસુખરામ મહેતા
૫ ડૉ. હરસુખરામ વીરસુખરામ વોરા
૫ રા. રા. કહાનજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા
૫ ,, ઠાકોરચંદ ઉજમલાલ
૫ ,, મણીલાલ અંબાભાઈ વ્યાસ
૫ મ. હરિસુખગૌરી વામનરામ
૫ મો. નગીનજી માણેકજી આટીયા
૫ રા. રા. છોટુભાઈ મોરારજી નવીત
૫ ,, કેશવભાઈ દુર્લભરામ દલાલ
૫ સૌ. વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ નીલકંઠ
૫ રા. રા. જેઠીમલદાસ પ્રાણજીવનદાસ શાહ
૫ ,, દેશી મ એમ દલાલ
૫ ,, નર્મદ અને સુરતના વસતાય
૫ ,, ગોપીલાલ ત્રિભુવનદાસ દલાલ
૫ ,, લાલુભાઈ ત્રિભુવનદાસ ખાડવાળા
૫ ,, ડી. ગા. ખ...
૫ ,, મુ... બેચરચંદ ...પેટીવાળા
૫ મો. ...
૪ રા. ...
૧ રા. ...

૩ ,, છોટુભાઈ હાજીભાઈ દેસાઈ
૩ ,, દયાશંકર ભાઈશંકર શુક્લ
૩ ,, ભાઈલાલભાઈ વિશ્વનાથ વ્યાસ
૩ ,, કુંવરજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા
૩ ,, સાકરલાલ હરિવલ્લભદાસ પારેખ
૩ ,, વિઠ્ઠલભાઈ ભગવાનજી મહેતા
૩ ,, ભીમભાઈ લાલભાઈ
૩ ,, પ્રભુશંકર નરભેરામ વ્યાસ
૩ ,, નાથાભાઈ લલ્લુભાઈ નમીનન
૩ ,, ખંડેરાવ માનાજી પવાર
૩ ,, નાગરજી લાલભાઈ દેસાઈ
૩ ,, ઈશ્વરલાલ ધીરજલાલ
૩ ,, હરગોવનદાસ ઈશ્વરદાસ પારેખ
૩ ,, ભગત ભાનુસુખરામ
૩ ,, ચંદ્રમુખ નાનાલાલ
૩ ,, મોતીલાલ રમણલાલ
૩ ,, મુકુંદરામ નિત્યારામ
૩ ,, શ્રી કાન્ત મુકુંદરામ
૩ ,, શિવસુખરામ ...સુખરામ
૩ ,, મનસુખરામ વીરસુખરામ
૩ ,, ઉમેદરામ હરસુખરામ
૩ ,, અતિદરામ સિ...રામ
૩ ,, રતનલાલ મગનલાલ
૩ ,, ચંદુલાલ અંદેચંદલાલ પટેલ
૩ ,, નાનજી બાપુભાઈ
૩ ,, છગનરામ આશિનકરામ
૩ ,, આનંદાનંદ ચિદાનંદ પંડિત
૩ ,, દામોદરરામ ચુનીલાલ દલાલ
૩ ,, તારાચંદ તગાચંદ ...
૩ ,, તુર્જલાલ છગનચંદ મોદી
૩ ,, ભગવાન... પાઠકજી
૩ ,, ત્રિ. માણેક મહેતા
૩ ,, જ્યોતિ ... મહેતા
૩ ,, જમિયતરામ કૃષ્ણલાલ મહેતા
૩ ,, કપિલરામ હરિરામ મહેતા
૨ ,, ગીરજાશંકર ઉમિયાશંકર

૧૫ ,, હીરાલાલ મનસુખલાલ મુનશી
૧૫ ,, છોટાલાલ ઠાકોરદાસ
૧૫ ,, નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત
૧૫ પીરજાદા મોટામીઆ
૧૧ રા. રા. વીરેશ્વરાનંદ હરિરાનંદ પંડિત
૧૧ રા. રા. ભાગચંદ્ર વીરભદ્ર પાઠકજી
૧૧ ,, લલિતાશંકર લાલશંકર વ્યાસ
૧૦ ,, રણજીતરામ કાશીરામ
૧૦ ,, અતિસુખશંકર કમળાશંકર
૧૦ ,, ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ
૧૦ ,, રામરાય મોહનરાય
૧૦ ,, રણજીતરામ પુંજાભાઈ
૧૦ ,, મનહરરામ હરિહરરામ
૧૦ ,, વીરબળરામ હરિસુખરામ
૧૦ ,, ઇશ્વરલાલ ગૌરીશંકર
૧૦ ,, રણછોડલાલ લલ્લુભાઈ ખંભાતા
૧૦ ,, નારણદાસ મોતીરામ ગાંધી
૧૦ રા. રા. ગોવર્ધનભાઈ ડાહ્યાભાઈ એન્જીનીયર
૧૦ ,, ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ કસાર્ક
૧૦ ,, મગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી
૧૦ ,, છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી
૧૦ ડૉ. મનંતરાય મેદનરાય રાયજી
૧૦ રા. રા. હસનજી કુંવરજી વકીલ
૧૦ ,, ગુલાબરાય દુર્ગારામ દવે
૧૦ ,, દયારામ હરકીશનદાસ
૧૦ ,, રામચંદ્ર છોટુભાઈ દેસાઈ
૧૦ ,, મોતીલાલ સુંદરલાલ મુનશી
૧૦ શેઠ હુસેનભાઈ છેમુકમલી
૧૦ શેઠ ટી. એમ. એમ. મસ્કતી
૧૦ રા. રા. પ્રસન્નવદન મોટાભાઈ
૧૦ ,, મગનલાલ સુખલાલ શેઠ
૧૦ ,, શિવલાલ શંભુલાલ ખાંડવાળા
૧૦ ,, નગીનદાસ હરજીવનદાસ
૧૦ ,, લાલભાઈ શંભુલાલ ખાંડવાળા
૧૦ ,, ભગવાનદાસ માનજી
૧૦ ,, દલપતરામ છગનરામ

૧૦ ડૉ. કલ્યાણદાસ જગજીવનદાસ દેસાઈ
૧૦ રા. ચંદ્રવિદ્યાનંદ શ્રીકૃષ્ણાનંદ
૧૦ રા. રા. નગીનદાસ ટી. માસ્તર
૧૦ ,, રતનલાલ રણછોડલાલ
૧૦ ,, હીરાલાલ મોતીરામ મહેતા
૧૦ ,, મહાશંકર વેણીશંકર શુક્લ
૧૦ મી. ભાગમીઆ; અધિપતિ "રાસ્ત"
૧૦ નગરશેઠ ભાઉભાઈ યુધાભાઈ
૧૦ રા. રા. છબિલરામ લલ્લુભાઈ
૧૦ રા. બ. જમીઅતરામ ગૌરીશંકર શાસ્ત્રી
૧૦ રા. રા. ફકીરચંદ કેશવજી
૧૦ શેઠ ઉત્તમચંદ મૂળચંદ
૧૦ શેઠ રતનચંદ ખીમચંદ
૧૦ શેઠ હીરાભાઈ દયાચંદ મયજી
૧૦ શેઠ કલ્યાણચંદ શોભાગચંદ
૧૦ શેઠ માનચંદ ચુનીભાઈ
૧૦ ડૉ. ડોસાભાઈ એજનજી કુપર
૧૦ રા. રા. ગુલાબદાસ બાલુદાસ
૧૦ ,, ઠાકોરદાસ મથુરાદાસ
૧૦ ,, નાનાભાઈ ચંદ્રશેખર દિવાનજી
૧૦ ,, પ્રહલાદ ચંદ્રશેખર દિવાનજી
૧૦ ,, કલ્યાણજી હરિભાઈ દેસાઈ
૧૦ ,, પોપટભાઈ ભગુભાઈ વકીલ
૧૦ ,, ભીખાભાઈ રણછોડજી
૧૦ ,, સારાભાઈ વહાલાભાઈ
૧૦ મી. રતનજી ફરામજી દારૂ
૧૦ ડૉ. સુમન્ત બટુકરામ મહેતા
૧૦ રા. રા. જયાશંકર સુરજશંકર દીક્ષિત
૧૦ ,, નંદવદનરામ કર્પુરરામ મહેતા
૧૦ ,, હર્ષદરામ કર્પુરરામ મહેતા
૧૦ ,, હમમનરામ કર્પુરરામ મહેતા
૧૦ ,, પિનાકીપ્રસાદ મહાદેવપ્રસાદ દેસાઈ
૧૦ ,, મહાદેવપ્રસાદ તાપીપ્રસાદ દેસાઈ
૧૦ શાહ છોટાલાલ ભગવાનદાસ
૧૦ રા. રા. દામુભાઈ ડાહ્યાભાઈ
૧૦ મનીઓર્ડર
૭ રા. રા. કલ્યાણજી પ્રાગજી

૭ શેઠ રૂપચંદ લલ્લુભાઇ
૭ શેઠ કેશવચંદ ચેતાભાઇ
૬ ગ. રા. હરિકૃષ્ણશંકર નારણશંકર દવે
૫ રા. વિષ્ણુભાઇ ત્રિકમદાસ
૫ શેઠ ડાયચંદ સુરચંદ
૫ રા. રા. ત્રીકમનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જર
૫ શેઠ છોટુભાઇ હીરાચંદ
૫ શેઠ નગીનભાઇ મછુભાઇ
૫ શેઠ અમેચંદ મુળચંદ
૫ શેઠ ધેનાભાઇ ઉત્તમચંદ
૫ શેઠ બાપુભાઇ સ્વરૂપચંદ
૫ ગ. રા. શીવરરામ નિત્યાનામ
૫ શેઠ બબુભાઇ ઠાકોરદાસ
૫ રા. રા. મણિભાઇ દયાળભાઇ દેશાઇ
૫ ડૉ. મોહનનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત
૫ ગ. ના. રંગનાથ આ. શેઠજી
૫ ,, કનૈયાલાલ જમનાદાસ મજમુદાર
૫ ,, અનંત કૃષ્ણસુખરામ મહેતા
૫ ડૉ. હરસુખરામ હીરસુખરામ ઢોરા
૫ રા. રા. મહાભાઉજી વિઠ્ઠલભાઇ મહેતા
૫ ,, ઠાકોરલાલ ઉત્તમલાલ
૫ ,, મણીલાલ જકોરભાઇ વ્યાસ
૫ મો. હરિસુખગૌરી વામનરામ
૫ મા. જમશેદજી માણેકજી આટાવાલા
૫ ગ. રા. ગોકુળ મોરારજી વકીલ
૫ ,, ચેતાભાઇ દુર્લભરામ દલાલ
૫ મો. વિદ્યાગૌરી રમણભાઇ નીલકંઠ
૫ ગ. રા. જેકીશનદાસ પ્રાણજીવનદાસ શેઠ
૫ ,, દેસીમ એમ દલાલ
૫ ,, નર્મદ અને સુરત ના વસંતાપ
૫ ,, મોતીલાલ ત્રિભુવનદાસ દલાલ
૫ ,, લલ્લુભાઇ વ્રજભુખણદાસ ખાંડવાળા
૫ ,, ડી. ગાં. ખંડવાળા
૫ ,, મુ. લાલ મોતીચંદ કાનાપોરીઆ
૫ મી. જા. દાભજી રતનજી વાડીઆ
૪ રા. રા. ભીમરાવ નવલરામ પંડિત
૧ રા. રા. કુમાર જન્મસુખરામ દિવાનજી

૩ ,, છોટુભાઇ દાજીભાઇ દેસાઇ
૩ ,, દયાશંકર ભાઇશંકર શુકલ.
૩ ,, ભાઇલાલભાઇ વિશ્વનાથ વ્યાસ
૩ ,, કુંવરજી વિઠ્ઠલભાઇ મહેતા
૩ ,, સાકરલાલ હરિવલ્લભદાસ પારેખ
૩ ,, વિઠ્ઠલભાઇ ભગવાનજી મહેતા
૩ ,, ભીમભાઇ લાલભાઇ
૩ ,, પ્રભુશંકર નરભેરામ વ્યાસ
૩ ,, નાથાભાઇ લલ્લુભાઇ વકીલના
૩ ,, ખંડેરાવ માનાજી પવાર
૩ ,, નાગરજી લાલભાઇ દેસાઇ
૩ ,, છબીલલાલ ધીરજલાલ
૩ ,, હરગોવનદાસ કશ્વરદાસ પારેખ
૩ ,, ભરત ભાનુસુખરામ
૩ ,, ચંદ્રમુખ નાનાલાલ
૩ ,, મોતીલાલ ગમનલાલ
૩ ,, મુકુંદરામ નિત્યારામ
૩ ,, શ્રી કાન્ત મુકુંદરામ
૩ ,, વિદ્યસુખરામ શિવસુખરામ
૩ ,, સત્યસુખરામ હીરસુખરામ
૩ ,, ઉમંગરામ હરસુખરામ
૩ ,, અતિદરરામ શિવદરરામ
૩ ,, કંચનલાલ મગનલાલ -
૩ ,, ચંદુલાલ બહેચરલાલ પટેલ
૩ ,, નાનજી બાપુભાઇ
૩ ,, છગનરામ આશિતરામ
૩ ,, આનંદાનંદ હરિગીરનંદ પંડિત
૩ ,, દામોદરદાસ ચુનીલાલ દલાલ
૩ ,, તારાચંદ તારાચંદ શેઠ
૩ ,, ચુનીલાલ છગનચંદ શેઠ.
૩ ,, બાજીરૂપ નીલચંદ પારેખજી
૩ ,, વિનોદ માર્કંડ મહેતા
૩ ,, જ્યોતિન્દ્ર માર્કંડ મહેતા
૩ ,, ભોગીલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા
૩ ,, કપિલરામ હરદેવરામ મહેતા
૩ ,, હીરમણિશંકર નર્મદામણિશંકર

૩ ,, સુબાજી જેઠાભાઇ અંજારીઆ
૩ ,, રતનરામ ઉત્તમરામ ભટ્ટ
૩ ,, ભગવાનદાસ મંછારામ
૩ ,, ઉમેદરામ જદુરામ સ્માર્ત
૩ ,, ઠાકોરલાલ માણેકલાલ વકીલ
૩ ,, પ્રભુદાસ રણછોડદાસ ઉઘાડપગા
૩ ,, રંગીલદાસ જી. ગાંધી
૩ ,, નરોત્તમદાસ માધવદાસ પગા
૩ ,, ભાઇચંદભાઇ ડાહ્યાભાઇ
૩ ,, ચુનીલાલ ઘેલાભાઇ શાહ
૩ ,, છગનલાલ મોતીરામ ડીપુટી
૩ ,, મગનલાલ પરસોતમદાસ બદામી
૩ ,, ઇશ્વરલાલ પ્રાણલાલ ખાનસાહેબ
૩ ,, હરિકૃષ્ણશંકર લાલશંકર દવે
૩ ,, મોતીલાલ ચુનીલાલ ભગવાન મથુરાવાળા
૩ ,, પ્રાણજીવનદાસ દુર્લભરામ
૩ ,, ત્રૈલોક્યનારાયણ બળનારાયણ
,, નરભેરામ કાળીદાસ ચેવલીવાળા
૩ ,, ઉત્તમરામ ભાઇચંદ ચેવલીવાળા.
૩ ,, સુરચંદ્ર પરશોતમદાસ બદામી
૩ ,, ઠાકોરદાસ નાનચંદ
૩ ,, મગનભાઇ પ્રતાપચંદ ઝવેરી
૩ ,, માણેકલાલ ચુનીલાલ સુતરીઆ
૩ ,, ઝવેરચંદ મુળચંદ
૩ ,, ડાહ્યાભાઇ મોતીચંદ
૩ ,, ઘેલાભાઇ ભગવાનદાસ ચોકસી
૩ ,, ચુનીલાલ પરશોતમદાસ બદામી
૩ ,, સાકરચંદ તલકચંદ
૩ ,, તલકચંદ નવલચંદ
૩ ,, મુળચંદ કસનદાસ કાપડીઆ
૩ ,, રણછોડલાલ ડી. મહેતા
૩ ,, ખંડુભાઇ કાળાભાઇ
૩ ,, નારણજી વસનજી
૩ ,, રંગીલદાસ નગીનદાસ કિનારીવાળા
૩ [illegible] તંત્રી

૩ ,, હરિ રાવજી ચાંદોરીકર
૩ ,, ડાહ્યાભાઇ રણછોડજી દેશાઇ
૩ મી. ધનજીશાહ એદલજી પટેલ
૩ રા. રા. વિઠલદાસ ઇશ્વરદાસ
૩ ,, અનિરૂદ્ધરામ ચંદ્રવદનરામ
૩ ,, ગુલાબચંદ દેવચંદ
૩ ,, જગુભાઇ કરસનદાસ
૩ ,, વિજયરાય ઠ. હઝરત
૩ ,, મહાબળપ્રસાદ વીરપ્રસાદ
૩ ,, ધનવીનરામ કર્પુરરામ
૩ ,, મુકુંદરાવ ભગવંતરાવ વકીલ
૩ શેઠ દોરાબજી ભીખાજી રબાડી
૩ પંડિત કાર્તાન્તિક
૩ ,, માધવશર્મા
૨ રા. રા. આત્મારામ ઘેલાભાઇ
૨ શેઠ અહમદ હાજી ગુલામમહમદ અલુ
૨ રા. રા. શિવશંકર દયાશંકર ભટ્ટ
૨ ,, કલ્યાણજી ગોવિંદજી વકીલ.
૨ ,, કાશીભાઇ જે. પટેલ
૨ શેઠ સોરાબજી બાહરજી પાત્રાવાળા
૨ રા. રા. મદનલાલ એમ. મહેતા
૨ ,, શાન્તુલાલ દીનકરરાવ મુનશી
૨ ,, ફકીરદાસ જગજીવનદાસ
૧ રા. રા. ઝવેરચંદ અમથાચંદ
૧ ,, પ્રાણજીવનદાસ જગજીવનદાસ
૧ ,, ગોવિંદલાલ નરભેરામ
૧ ,, ઉત્તમરામ છગનરામ
૧ ,, નારણજી રતનજી દેસાઇ
૧ મી. બહેરામજી મંચેરજી દેસાઇ
૧ રા. રા. લાખીઆ
૧ ,, જેશંકર મોતીરામ
૧ ,, ઉમીઆશંકર જેશંકર
૧ ,, ખંડુભાઇ વસનજી
૧ ,, ડાહ્યાભાઇ વસનજી
૧ [illegible] પટેલ

પરિશિષ્ટ જ.

શ્રી પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સને ૧૯૧૫ જમા ખરચની તારીજ.

જ

૩૩૧૫-૪-૦ પરીષદ સભ્યફીનના મળેલા તે
૪૬૧-૧૨-૦ પરીષદની ટીકીટોના જમા
૧૯૦-૭-૬ પ્રદર્શનની ટીકીટોના જમા
૬૦-૦-૦ ઇનામી નીબંધ ખાતે જમા
૯-૧૨-૬ પરચુરણ સામાન વેચેલો તેના

૪૦૩૭-૪-૦

હીસાબ તપાસ્યો છે તેમાની રકમો વાઉચરો સાથે મેળવીને જોઇતી સમજુતી માગી તે આપવામા આવી છે ને તે ઉપરથી અમારા માનવા પ્રમાણે હીસાબ બરાબર છે.

મણીલાલ લાલભાઈ મોદી
વંદ્રાવન છોટાલાલ જાદવ.

તા ૨૬-૮-૧૯૧૬

ઉ

૩૯-૧૨-૦ પરચુરણ ખરચ ખાતે
૭૫-૦-૦ નગીનચંદ ઇન્સ્ટીટ્યુટનું ભાડું.
૨૫-૧૨-૯ ટીકીનનો ખર્ચ
૪૭-૬-૬ મેમાનગીરીનો ખર્ચ
૧૮૪-૦-૦ ઇમારત (માંડવાના)
૧૫૮-૦-૦ ફરનીચરનું ભાડું
૭૧-૮-૦ ગાડી ભાડું
૪૦૫-૦-૦ અન્ય ખર્ચ ખાતે
૪૯-૪-૬ રેલવે પારસલ ફ્રેટ
૨૧૫-૫-૦ મજુરી
૮-૦-૦ કાપડના
૫૩-૩-૬ લાઇટનો ખરચ
૯૬-૬-૦ પોસ્ટ તથા ટેલીગ્રાફ
૩૫૨-૬-૬ છપામણી તથા જાહેર ખબરના
૩૦-૧૧-૬ સ્ટેશનરી.
૨૭૬-૦-૦ પગાર અને બક્ષીસ
૧૮-૦-૦ ફોટોગ્રાફ
૬૭૧-૧૧-૦ ઇનામી મેળાવડાના
૧૪૫-૦-૦ ગ્રંથ વિભાગના
૪૧૦-૭-૩ પ્રદરશન ખર્ચના
૩૪-૭-૩ ઘટ પડી તે

૩૩૧૦-૫-૯

૭૨૬-૧૪-૩ સીલક બાકી
૫૭૫-૦-૦ મુંબઇ બેન્કની સેવીંગ બેન્કમા
૧૪૧-૫-૦ મી. પંડીત પાસે
૧૦-૯-૩ હાથપર રોકડ.

૭૨૬-૧૪-૩

૪૦૩૭-૪-૦

સને ૧૯૧૬ જુલાઇથી ૧૯૧૯ ડીસેંબર સુધી.

જ

૫૭૫-૦-૦ શ્રી શીવક મુંબઈ બેંકની ચોપડીમાં
૧૦ ૯-૩ સીલક હાથ ઉપર
૭૫-૦-૦ સબ્સ્ક્રીપશનના આવ્યા.
૫૧-૧૧-૫ શ્રી બેંકમાથી વ્યાજના.

૭૧૨-૪-૮
૧૪૧-૫-૦ મી. પંડીત પાસે શીલક

૮૫૩-૯-૮

ઉ

૩૫-૦-૦ સોની ચીમનલાલ મગનલાલને ચાદના બીલના.
૨૦-૫-૦ મગનલાલ લીલાધરને અમદાવાદ મોકલ્યા એકઝીબીશન ખાતે.
૭-૧-૩ રા. મણીલાલ બધારભાઇને પરિષદ ખાતે હીસાબના ચુકતા
૩૪-૯-૦ રાજકોટ નીબંધ છપામણી
૨-૮-૦ ફેટોગ્રાફનું બીલ.
૯-૧૩-૧૧ મણીલાલ બકોરભાઇને બીલના પ્રદર્શન ખાતે.
૦-૭-૯ સ્ટાપ પોસ્ટેજ
૪૨૪-૦-૦ જૈન વિજય પ્રીંટીંગ પ્રેસને છપામણી ખર્ચ પેટે

૫૩૩-૧૨-૧૧
૧૭૮-૭-૯ સીલક (બેન્ક ખાતે)

૭૧૨-૪-૮
૧૪૧-૫-૦ મી. પડીત ખાતે ઉધાર સીલક.

૮૫૩-૯-૮